

Wiesław Boryś

Etymologie słowiańskie i polskie

INSTYTUT SLAWISTYKI PAN

ETYMOLOGIE SŁOWIAŃSKIE I POLSKIE

Wydanie publikacji dofinansowane
przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Okładkę projektowała
Monika Handke

Redaktor
Zenobia Mieczkowska

Skład i łamanie
Jerzy Pieńkowski

Fotografia
Tomasz Kwoka

© Copyright by Słowistyczny Ośrodek Wydawniczy
Printed in Poland 2007

ISBN 978-83-89191-59-5

Słowistyczny Ośrodek Wydawniczy (SOW)
Instytut Słowistyki PAN
Pałac Staszica, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
tel./fax (0-22) 826 76 88, tel. (0-22) 827 17 41
sow-ispan@wp.pl, www.ispan.waw.pl

<http://rcin.org.pl>

INSTYTUT SŁAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

WIESŁAW BORYŚ

ETYMOLOGIE SŁOWIAŃSKIE I POLSKIE

WYBÓR STUDIÓW

Z OKAZJI 45-LECIA PRACY NAUKOWEJ

Pod redakcją **WŁADYSŁAWA SĘDZIKA**
przy współudziale **ZBIGNIEWA BABIKA** i **TOMASZA KWOKI**

SŁAWISTYCZNY
OŚRODEK
WYDAWNICZY

Warszawa 2007

<http://rcin.org.pl>

Wiesław Gorys

Pamięci Rodziców

SPIS TREŚCI

Od redakcji (W. Sędzik, Z. Babik, T. Kwoka)	9
O Autorze (M. Wojtyła-Świerzowska)	13
Wykaz skrótów (Z. Babik)	19
Bibliografia prac naukowych profesora Wiesława Borysia za lata 1963–2006 (Z. Babik)	33
1. Leksyka prasłowiańska i ogólnosłowiańska	51
Prasłowiańskie <i>*osbkola</i> , <i>*sbčava</i> , <i>*sbčavb</i> i pokrewne	53
Słowiańskie relikty indoeuropejskiej nazwy brony (wschsłow. <i>osetb</i> , pol. <i>jesieć</i> a ie. <i>*oketā</i>)	71
Prasłowiańskie <i>*pelestb</i> , <i>*pel'ustb</i>	78
O dwu starych słowiańskich leksemach z zakresu wyrobów z drewna (psł. <i>*strama/stramb</i> , <i>*vřli</i>)	86
Ze słowiańskiego słownictwa anatomicznego	98
Słowiańska oboczność <i>*želqb-</i> : <i>*želqd-</i>	108
Nazwy pliszki siwej (<i>Motacilla alba</i> L.) w językach słowiańskich	114
Słowiańskie słownictwo z zakresu przyjaznych stosunków międzyludzkich	145
Kultura muzyczna dawnych Słowian w świetle słownictwa	154
Još o podrijetlu slavenskih toponima <i>Naklo</i> , <i>Nakla</i> , <i>Nakal</i>	171
Prasłowiańskie przymiotniki dewerbalne z apofonią <i>o</i> : <i>b</i> (dial. <i>*dropb</i> , <i>*stromb</i> , <i>*tromb</i>)	177
Ze studiów nad archaicznymi słowiańskimi przymiotnikami dewerbalnymi: mac. dial. <i>pr̃nd</i> 'nerwowý' i jego południowosłowiańskie odpowiedniki	184
Kształtowanie się klasy przymiotników w epoce prasłowiańskiej	188
O rozwoju znaczenia psł. <i>*piti</i> , <i>*pojiti</i>	196
Semantyka prasłowiańskiego <i>*gověti</i>	200

2. Słowiańska geografia wyrazowa i leksykalne związki międzyjęzykowe	207
Problematyka prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych. Izoleksy południowosłowiańskie i zachodnio-południowo-słowiańskie	209
Z geografii wyrazów słowiańskich	223
Przyczynki do geografii wyrazów słowiańskich	231
Na tropach słowiańskich reliktyw leksykalnych	240
Przyczynki do rekonstrukcji zasięgów wyrazów prasłowiańskich	246
Ze słowiańskich peryferyjnych reliktyw leksykalnych: ros. dial. <i>žichat'(sja)</i> , sch. dial. <i>žikati se</i>	253
Ze związków leksykalnych polesko-południowosłowiańskich	258
Z nawiązań leksykalnych południowosłowiańsko-bałtyckich: sch. i sło. <i>ježa</i> = litew. <i>ežià</i> , łot. <i>eža</i>	264
Zu den südslavisch-baltischen lexikalischen Verknüpfungen	270
Аб некаторых беларускіх лексічных архаізмах	275
3. Leksyka chorwacka i serbska	285
Dwa archaizmy leksykalne w gwarach serbsko-chorwackich (sztok. <i>trèmesla</i> , czak. <i>šćit</i>)	287
Serbsko-chorwackie studia leksykalne	296
<i>Звоно и комоњити се</i> – реликти архаичне словенске лексике у штокавским говорима	319
Приноси српскохрватској етимологији	325
Srpskohrvatsko <i>sapi</i> (pl.) i njegovi slovenski i indoevropski ekvivalenti	338
Prilozi srpskohrvatskoј etimologiji	350
Студије из српскохрватске и словенске етимологије	367
Prilozi proučavanju ostataka arhaičnog slavenskog (praslavenskog) leksika u kajkavštini	381
Starochorwacki termin sądowy <i>nepča</i> a geneza psł. <i>*pъvati</i>	390
Hrvatsko kajkavsko <i>skolek</i> ‘daska, daščica’ i praslovensko <i>*skoliti</i> ‘cepatic’	395
Dijalektološki rječnici kao izvor za proučavanje najstarijeg sloja domaćega hrvatskoga ili srpskoga leksika	403
Ze studiów nad czakawsko-słoweńskimi związkami leksykalnymi	420
Iz arhaičnog domaćeg leksika u sjevernim čakavskim govorima	431
Iz leksičkih osobitosti srednjodalmatinske čakavštine	439
Z badań nad innowacjami semantycznymi w ludowym słownictwie serbsko-chorwackim (Ludowe terminy pasterskie <i>buk</i> , (<i>h</i>) <i>omut</i> , <i>uvor</i> ‘stado’)	449
Czakawskie <i>ridati</i> , <i>ridnuti</i> i homonimia prasłowiańskiego <i>*rinŋti</i>	456
Czakawskie <i>pručiti</i> : <i>pručati</i> ‘tracić, trwonić, marnotrawić’ i słowiańskie wyrazy pokrewne	462

4. Leksyka polska	469
Śląskie <i>tůńi</i> i ogólnopolskie <i>tani</i>	471
Uwagi o kilku rzadszych wyrazach polskich	475
Czy <i>okręt</i> jest kaszubizmem?	484
Przyczynki leksykalne. 1. <i>strożyć, nastrożyć, nastroga</i>	489
Polskie dialektalne <i>kuk(u)rzysko</i> – domniemany relikw staropruskiej leksyki	493
Z polskiego ludowego słownictwa topograficznego: <i>suć</i> ‘zagajnik, bór sosnowy’	504
Małopolskie <i>pożołdy</i> ‘łakocie, smakołyki’	507
O kilku archaicznych małopolskich dialektyzmach leksykalnych (<i>chulić się, piądło, piądlić, pieles, pielina</i>)	511
Z relikw prasłowiańskich w gwarowym słownictwie polskim: małopol. <i>racić się</i> ‘męczyć się’, <i>zaracić się</i> ‘zniszczyć się, zginać, zaginać’	517
Północnopolskie <i>nie (w)zgarac</i> ‘nie znosić kogo’	522
Z gwarowego słownictwa małopolskiego: <i>wrodzić się</i> ‘brzydzić się’	526
Relikw leksykalne w gwarach polskich	532
Etymologie polskie	538
Staropolskie <i>śleżej</i> , dialektalne <i>ślējaj(a)</i> i wyrazy pokrewne	597
5. Leksyka kaszubska	603
Kaszubskie <i>skwiega</i> ‘szpara’	605
Przyczynki leksykalne. 2. Kaszubskie <i>střęc, ostrřęc</i>	611
Archaiczny kaszubski przymiotnik <i>rądi</i>	614
Ze studiów etymologicznych nad leksyką kaszubską	619
Archaiczna warstwa rodzimej leksyki słowińskiej	628
Etymologie kaszubskie (I–II)	640
Kaszubski polisemantyczny rzeczownik <i>skřěp</i>	665
Z etymologii kaszubskiej	671
Problemy etymologii kaszubskiej	679
Kaszubskie <i>pěrlęc, pěrpolęc, pěrpotac, perpeša</i>	685
Słowińskie <i>ląbic</i> ‘łamać’ i pochodne	691
Ludowe słownictwo ekspresywne na warsztacie etymologa	696
Z kaszubskiego słownictwa topograficznego	705
Słowińskie <i>oběčěj</i> ‘kobiece okrycie głowy’ i wyrazy pokrewne	712
Projekt <i>Etymologicznego słownika kaszubszczyzny</i>	719
Dziedzictwo prasłowiańskie w leksyce kaszubskiej	725
Indeks wyrazów	735

Od redakcji

Etymologie słowiańskie i polskie są kolejną pozycją z serii senioralnej Instytutu Slawistyki PAN. Jubileuszowe życzenia Autora nawiązują do zwyczaju przedrukowywania pism drobnych, rozproszonych po różnego rodzaju wydawnictwach (głównie czasopisma, księgi jubileuszowe, materiały pokonferencyjne). Publikacja daje wgląd do dorobku Autora i przypomina o jego osiągnięciach naukowych, a badaczom umożliwia łatwiejszy dostęp do poszukiwanej literatury przedmiotu.

Wiesław Boryś jest obecny w slawistycznych publikacjach językoznawczych od z górą czterdziestu lat. Z bogatej bibliografii, liczącej ponad 180 pozycji (zob. s. 33-49) wybrano te najważniejsze, najbliższe zainteresowaniom naukowym Autora, a mające istotny wkład do badań nad słownictwem i etymologią słowiańską, należące również do trwałych osiągnięć leksykologii słowiańskiej.

Tom zawiera wybrane ze względu na zakres tytułu artykuły i rozprawy. Pominięto w nim natomiast prace mniej dla Autora istotne oraz kilka ważnych i wartościowych, ale napisanych we współautorstwie. Nie przedrukowuje się również omówień i przeglądów (dotyczących określonej tematyki oraz dorobku poszczególnych slawistów i zespołów badawczych) oraz recenzji, których napisał kilkanaście dla polskich wydawnictw, przybliżając tym samym nowości z językoznawstwa slawistycznego opublikowane za granicą.

Prace tu zebrane przedstawiają główny plon zainteresowań Autora leksykologią słowiańską. Ułożono je w pięć kręgów tematycznych: 1. Leksyka prasłowiańska i ogólnosłowiańska; 2. Słowiańska geografia wyrazowa i leksykalne związki międzyjęzykowe; 3. Leksyka chorwacka i serbska; 4. Leksyka polska; 5. Leksyka kaszubska. We wszystkich pracach, po-

czynając od debiutu na temat nazw pliszki siwej w językach słowiańskich, widoczna jest konsekwentna metoda badawcza stosowna do przedstawianego problemu.

Szczególnie bliskie zainteresowaniom Autora jest tropienie archaizmów leksykalnych, głównie na dwóch krańcach Słowiańszczyzny – słownictwo dialektów czakawskiego i kaszubskiego. Wydobywa też ciekawe od strony struktury i znaczenia wyrazy na innych terenach słowiańskich (zwłaszcza szerzej pojęte słownictwo gwarowe serbskie, polskie i chorwackie, którym poświęcił cykle studiów). Nie są obce Autorowi ważne dla dalszych badań zagadnienia dialektyzmów leksykalnych i geografii wyrazowej (pra)słowiańskiej oraz związków leksykalnych wewnątrzsłowiańskich i południowosłowiańsko-bałtyckich, dzięki którym wiele razy wykazał większe niż wcześniej przyjmowano zasięgi rozprzestrzenienia wyrazów. Bazą poszczególnych studiów wyrazowych jest pojedynczy leksem, grupa wyrazów powiązanych strukturalnie albo znaczeniowo czy wreszcie określone pole wyrazowe (słownictwo anatomiczne, muzyczne, topograficzne, terminologiczne z zakresu rolnictwa, wyrobów z drewna). Są to opracowania ważne również dla historii kultury materialnej.

Rzetelność wywodu etymologicznego poparta jest, poza znajomością realiów wyniesioną głównie z lektury monografii i opisów etnograficznych, dobrą orientacją o stanie dotychczasowych badań leksykologicznych i wykorzystaniem najnowszych osiągnięć gramatyki porównawczej słowiańskiej i indoeuropejskiej. Oprócz tego wyraz objaśniany jest przede wszystkim w najbliższym systemie leksykalnym, a dopiero później na szerszym tle. Na poprawne wnioskowanie etymologiczne znaczący wpływ ma także znajomość budowy morfologicznej, a jej konsekwentne prześledzenie (przy uwzględnieniu strony znaczeniowej) pozwala ustalić rozwarstwienie struktury poszczególnych wyrazów (oddzielenie tego, co starsze, od nowszego), wykazać produktywność względnie archaiczność pewnych typów słowotwórczych i procesów językowych w danym czasie i/lub na danym terenie. Fundamentem pod stworzenie takiej metody były studia Autora nad słowotwórstwem gwarowym (dwie monografie i kilka rozpraw), w tym wyborze niezamieszczone.

Metoda badań leksykologicznych Autora jest przemyślanym rozwinięciem i dopełnieniem myśli etymologicznej poprzedników, przede wszystkim prof. Franciszka Sławskiego, ale na tyle jest przystosowana do współczesnego stanu badań, że można mówić o jego własnej koncepcji etymologicznej. Prof. Marian Kucała nazwał prof. Franciszka Sławskiego „miłośnikiem polskich słów”. Mam nadzieję, że nie popełnię nadużycia, nazywając Wiesława

Borysia miłośnikiem słów i polskich, i słowiańskich. Wyrażę również pragnienie, żeby w przyszłości dał nauce syntezę etymologii słowiańskiej (i polskiej) w postaci opracowania jej zasad.

* * *

Tom *Etymologie słowiańskie i polskie* oprócz przedruków dopełniają: tekst *O Autorze* (Marii Wojtyły-Świerzowskiej), ujednolicony *Wykaz skrótów* (zestawiony przez Z. Babik), *Bibliografia prac naukowych profesora Wiesława Borysia za lata 1963–2005* (opracowana na podstawie materiałów Autora przez Z. Babik), *Indeks wyrazów* (ułożony przeze mnie). W pracach redakcyjnych mają też swój udział dr Zbigniew Babik i mgr Tomasz Kwoka, na których spoczywała również redakcja techniczna.

Władysław Sędzik

Życzeniem Autora było, by zbiór wydany został w jednolitej szacie graficznej (a więc nie metodą fototypiczną) i edytorskiej. Spowodowało to konieczność jego uniformizacji, obejmującej ujednoczenie transliteracji i transkrypcji oraz wprowadzenie jednolitego systemu skrótów, także bibliograficznych. Zastosowaliśmy możliwie precyzyjny system transliteracji słowiańskich alfabetów cyrylickich (z odróżnieniem znaków ' i Ь). Ujednocziliśmy pisownię ześlizgowych *і*, *ѹ* jako drugich członów dyftongów, notację *ie*. palatowelarnych, symbolikę supralinearną (oznaczenia tonemów itp.), oznaczanie wariantywności form (*/*) i kilka innych szczegółów edytorskich. Zrezygnowaliśmy z językowspecyficznych kształtów cudzysłowów i tzw. „łapek” (w których podawane są znaczenia wyrazów) na rzecz konwencji polskiej. Zachodzą pewne różnice między transliteracją tytułów i cytatów a form poddawanych analizie w artykułach. Miejsce akcentu nietonicznego zostało zuniformizowane (zasadniczo w postaci acutusu; przed pewnymi literami zamiast acutusu kładziemy znak ^l).

Przyjęliśmy zasadę, iż w tekstach pisanych łąciną formy, cytaty i bibliografię przytacza się konsekwentnie w transliteracji, natomiast w tekstach cyrylickich (tu: serbski, białoruski) zachowuje się konwencję oryginału.

Opracowaliśmy i wprowadziliśmy do tekstów skróty literaturowe większości pozycji powtarzających się w aparacie bibliograficznym Autora – zwartych pozycji książkowych oraz tych artykułów, w których aspekt materiałowy przeważa nad analityczno-interpretacyjnym. Aby nie utrudniać korzystania ze zbioru, raczej nie skracaliśmy tytułów mniej znanych prac analitycznych. Wyjątek

stanowią dwa artykuły (pozycje 94 i 121 Bibliografii), w których pierwodrukach zastosowano inną, „nowsza” metodę porządkowania aparatu bibliograficznego. Aby uniknąć zamieszczania przypisów względem pierwodruków dodatkowych, opracowaliśmy skróty literaturowe wszystkich pozycji wymienionych w tekstach głównych tych artykułów, zestawienia bibliograficzne zaś pominęliśmy.

Usunęliśmy też zestawione pod koniec pierwodruków oryginalne wykazy skrótów; ich obecność w oryginałach jest niekiedy sygnalizowana. Dwa artykuły (nr 7 i 128 Bibliografii) zawierają jednak oryginalne (zubożone o pozycje występujące w wykazie skrótów) zestawienia bibliograficzne; pozostawiliśmy je, gdyż zawierają prace nie cytowane w tekście, posiadają zatem własny walor informacyjny. Artykuł nr 7 zachował też indeks wyrazowy.

Zestawiając system skrótów, największy nacisk położyliśmy na rozwiązanie tych spośród nich, które szyfrują języki i dialekty, z których pochodzą przytaczane wyrazy i formy. Z mniejszą uwagą potraktowaliśmy skróty niespecjalistyczne w rodzaju polskiego „por.” itp. Dołożyliśmy jednak starań, by umożliwić czytelnikowi precyzyjne cytowanie stronami według pierwodruku bez konieczności sięgania do oryginalnych tekstów. W tym celu w tekście i przypisach wprowadziliśmy, wzorem niektórych innych zbiorów artykułów wcześniej publikowanych, znaczники łamania na strony. Np. symbol [4] wstawiony w tekst (niekiedy nawet w wyraz) wskazuje, że w danym miejscu tekstu pierwodruku następuje przejście ze strony 3 na stronę 4. Każdorazowo sygnalizowaliśmy także odmienną numerację lub lokalizację przypisów w niektórych pierwodrukach i charakter tej odmienności. Tekst jest zatem w pełni przystosowany do cytowania stronami według pierwodruku, ze względu jednak na wprowadzone zmiany zdecydowanie nie polecamy dosłownego przytaczania jego fragmentów jako fragmentów tegoż pierwodruku.

Na wyraźne życzenie Autora kolejne fragmenty cykli *Uwagi o kilku rzadszych wyrazach polskich*, *Etymologie kaszubskie* i *Etymologie polskie* potraktowaliśmy jako części jednej publikacji, zachowując jednak konsekwentną numerację przypisów (od 1) w obrębie każdej z tych części.

Poprawiliśmy także pewną liczbę oczywistych błędów literowych i interpunkcyjnych tkwiących w oryginałach artykułów. Nie usunęliśmy natomiast fragmentów artykułów o wymowie sprzecznej z innymi fragmentami zbioru ani interpretacji, z których Autor wycofał się już po ich opublikowaniu w pierwodrukach; sprzeciwił się temu sam Autor.

Wszelkie uwagi pochodzące od Redakcji umieszczone zostały w klamrach { }.

Zbigniew Babik, Tomasz Kwoka

O Autorze

Wiesław Stefan Boryś pochodzi z Kielecczyny. Urodził się z początkiem 1939 roku w Bzinie, niedaleko Skarżyska-Kamiennej, ale rychło rodzice przenieśli się w rodzinne strony Ojca – do Borszowic w powiecie jędrzejowskim. Tutaj Wiesław spędzi dzieciństwo, a później przez długie lata tu właśnie będzie dom – miejsce, do którego się wraca. Do szkół jeździł – najpierw do powszechnej w Sędziszowie (do 1952 roku), a potem do I Liceum Ogólnokształcącego im. Stefana Żeromskiego w Kielcach. Tu wszystkie przedmioty były interesujące; nie wiadomo, które bardziej – ścisłe (szczególnie chemia i matematyka) czy humanistyczne – historia, język polski – właśnie język, zwłaszcza w ujęciu historycznym. Fascynuje łacina – do dziś pamięta lekcje z profesorem Miętusem. Nałogowo czyta – wszystko, zwłaszcza książki rosyjskie, najróżniejsze, nieraz dziwaczne – wszystko, co tylko oferuje szkolna biblioteka i księgarnia taniej książki radzieckiej. Wśród tych dziwacznych lektur znalazło się nawet rosyjskie wydanie słownika języka pasztu.

Czyta, czyta, czyta...

Nadszedł rok 1956, matura, i chyba nieprzypadkowy dobór nagrody za świadectwo maturalne... *Gramatyka historyczna języka polskiego* trzech autorów (świeżo wydana, 1955). Nie było zapewne przypadkiem i to, że kolega z klasy obdarował Go *Gramatyką języka chorwackiego czyli serbskiego* Julije Benešicia, z 1937 roku.

Zamierzał studiować turkologię – wychowawca załamywał ręce – „A z czego będziesz żył !?” Może jednak zaważyła podarowana lektura? – zwyciężyło ostatecznie zamiłowanie do Słowiańszczyzny. Jesienią 1956 roku rozpoczyna studia sławistyczne w Katedrze Filologii Słowiańskiej w Uniwersytecie Jagiellońskim. Sławistyka (tuż po wojnie było to jeszcze Studium Słowiańskie) wraz z polonistyką mieściła się wówczas w budynku kwartału

uniwersyteckiego przy ul. Gołębiej 20. W starym „Gołębniku” odbywały się wszystkie najważniejsze zajęcia kierunkowe: ze staro-cerkiewno-słowiańskiego (wykładał Franciszek Sławski, a ćwiczenia prowadził Jerzy Rusek); z gramatyki serbsko-chorwackiej (Vilim Frančić). Praktyczną naukę języka prowadził obdarzony absolutnym wyczuciem intonacji, legendarny Józef Cęcek, sam wywodzący się z polskich rodzin osiadłych ongiś w Bośni; Maria Bobrownicka wykładała przegląd literatur słowiańskich, a Stanisław Urbańczyk – przegląd języków słowiańskich. Była jeszcze opisowa gramatyka polska z Mieczysławem Karasiem, historyczna z Ewą Ostrowską, wstęp do językoznawstwa ogólnego z Tadeuszem Milewskim, język litewski i grecki u Jana Safarewicza. Do profesora Milewskiego chodziło się ponadto na wykłady z gramatyki porównawczej języków słowiańskich i kurs językoznawstwa indoeuropejskiego, a także na zajęcia z języka staropruskiego. Zainteresowania młodego slawisty są jednak wyraźne – Chorwacja, Bośnia, Serbia – kultura, obyczaj, język, piśmiennictwo. Na zajęciach literackich prowadzonych przez Włodzimierza Kota zetknął się Borys z twórczością Marka Marulicia. Przeczytał w oryginale wszystko, co było wówczas dostępne. Tak rozpoczęła się wielka intelektualna przygoda z czakawszczyzną – dialektem pełnym językowych niezwykłości, który na stałe już określi pasję badawczą Wiesława i zaowocuje w przyszłości obfitością studiów, rozpraw, będących chlubą polskiej slawistyki. Na razie, na czwartym roku studiów, wybiera językoznawcze seminarium ogólnoslawistyczne Tadeusza Lehra-Spławińskiego i Franciszka Sławskiego. Otwiera się ponadto możliwość osobistego poznania ulubionego kraju i zetknięcia się z jego językiem, znanym dotychczas pośrednio. Wyjeżdża w czasie wakacji na wycieczkę nad Adriatyk, do Bośni, Hercegowiny; odwiedza po raz pierwszy Dubrownik, Zadar, Sarajewo, Zagrzeb. W 1961 roku, po ukończeniu studiów, pogłębia znajomość języka na specjalnym kursie w Splicie i Zagrzebiu.

Ostatnie dwa lata studiów przebiegają pod znakiem zajęć na wybranym seminarium slawistycznym i dodatkowo – polonistycznym, u profesora Witolda Taszyckiego. Pracę magisterską o charakterze porównawczym, o nazwie pliszki siwej (*Motacilla alba* L.) w językach słowiańskich¹, pisze pod kierunkiem F. Sławskiego; recenzentem jest T. Lehr-Spławiński. U niego to w domu, latem 1961 roku, składa egzamin magisterski.

Po studiach dostaje od profesora Stanisława Urbańczyka propozycję pracy w krakowskiej Pracowni Słownika Staropolskiego. I tam, przez blisko

---

¹ Praca pod niezmiennym tytułem została wydana w Zeszytach Naukowych UJ. Prace Językoznawcze 5, 1963, s. 57–85 {por. s. 114–144 w niniejszym zbiorze – red.}

siedem lat (do 1968 roku), będzie ekscerpował materiały i opracowywał hasła słownikowe (na litery *L* i *M*). Tych kilka lat spędzonych na pracy nad *Słownikiem* jest jednocześnie czasem nauki – W. Boryś z pracowni staropolskiej wyjdzie jako doświadczony leksykograf.

Rok 1969 przynosi możliwość podjęcia pracy w Pracowni Słownika Prasłowiańskiego Zakładu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk (w latach późniejszych Instytutu Słowianoznawstwa, Instytutu Sławistyki PAN), kierowanej wówczas przez F. Sławskiego. Wiesław korzysta z oferty tym chętniej, że już wcześniej, w czasach studenckich, nieraz zaglądał na ulicę św. Jana, gdzie mieściła się przez pewien czas pracownia, zapoznawał się z trybem pracy i opracowywał niektóre hasła. W tym samym roku na Wydziale Filologicznym w Uniwersytecie Jagiellońskim broni rozprawę doktorską, w pełni już realizującą naukowe zainteresowania czakawszczyzną (*Budowa słowotwórcza rzeczowników w tekstach czakawskich XV i XVI w.*)², do której nawiąże kilkanaście lat później książką *Studia nad dialektem czakawskim Juraja Križanicia. Akcentuacja rzeczowników*³. Promotorem był S. Urbańczyk, a recenzentami F. Sławski i Stanisław Rospond. Przyjęcie propozycji profesora Sławskiego było decyzją życia, która na stałe związała Wiesława z pracownią prasłowiańską, jej losem, z zespołem ludzi tam pracujących (zwanym w środowisku językoznawczym Prasłowianami) i osobą Mistrza – Franciszka Sławskiego.

Bardzo szybko, bo w pięć lat później – w 1974 roku – też na Uniwersytecie Jagiellońskim habilituje się na podstawie rozprawy *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*⁴ (za tę pracę otrzyma w roku 1978 nagrodę Sekretarza Wydziału I PAN im. Kazimierza Nitscha); w tym samym 1974 roku obejmuje kierownictwo pracowni. W roku 1987 otrzymuje tytuł profesora nadzwyczajnego, a w 1993 zostaje profesorem zwyczajnym.

Obok działalności ściśle naukowej, już od 1986 roku W. Boryś zajmuje się dydaktyką uniwersytecką. W Katedrze Filologii Chorwackiej, Serbskiej i Słoweńskiej Instytutu Filologii Słowiańskiej UJ prowadzi seminaria historycznojęzykowe, wykłada gramatykę porównawczą języków słowiańskich, gramatykę historyczną serbską i chorwacką, dialektologię chorwacką. Wypromował ok. 50 magistrów i 7 doktorów (w tym dwoje w macierzystym Instytucie Sławistyki PAN).

---

² Wyd. Wrocław 1969, Monografie Sławistyczne nr 18, Ossolineum, ss. 290.

³ Wyd. Wrocław 1986, Prace Sławistyczne nr 58, Ossolineum, ss. 128.

⁴ Wyd. w Monografiach Sławistycznych nr 32, Wrocław 1975, Ossolineum, ss. 180.

Znajduje również czas na prace redakcyjne. Pod jego redakcją wychodziły streszczenia prac doktorskich (w *Pracach Językoznawczych PAN*, Warszawa); jest członkiem redakcji *Studiów z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* (Warszawa), *Rocznika Slawistycznego* (Kraków) i serii *Języki na pograniczach* (Warszawa).

Jest członkiem wielu towarzystw naukowych polskich i zagranicznych: Komitetu Słowianoznawstwa PAN, Komisji Słowianoznawstwa krakowskiego oddziału PAN, Komisji Językoznawstwa tegoż oddziału, Międzynarodowej Komisji Leksykologii i Leksykografii przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów, działa w Międzynarodowej Komisji Etymologicznej przy tymże Komitecie.

Od lat jest członkiem Rady Naukowej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

Bibliografia reprezentująca dorobek naukowy W. Borysia zawiera niemal 170 pozycji, bez recenzji i omówień. I forma wypowiedzi, i tematyka są bardzo zróżnicowane. Składają się nań monografie, rozprawy, studia, drobiazgi, przyczynki z różnych dziedzin językoznawstwa slawistycznego zarówno ogólnego, jak i dotyczącego poszczególnych odłamów słowiańszczyzny i pojedynczych języków słowiańskich. Wszystkie jednak prace, i te najbardziej ulubione, najliczniejsze – czakawistyczne i kaszubistyczne, i polonistyczne czy rutenistyczne, o nastawieniu historycznym bądź dialektologicznym – ciążą ku etymologii, ku odtworzeniu podstaw słów, zjawisk. Etymologiczne badania nad dialektem czakawskim, które przyniosły duży zbiór studiów⁵, ukazują archaiczność tego nadadriatyckiego dialektu i jego specjalne miejsce w słowiańszczyźnie. Zwieńczeniem wiedzy etymologicznej, paleoslawistycznej i indoeuropeistycznej Borysia są jednak dwa fundamentalne dzieła, które – jestem co do tego całkowicie przekonana – będą obchodzić jubileusze, ale się nie zestarzeją. To pięciotomowy *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*⁶ (we współautorstwie z Hanną Popowską-Taborską, z którą wydał też *Leksykę kaszubską na tle słowiańskim*⁷) i opublikowany w tym roku w Wydawnictwie Literackim w Krakowie *Słownik etymologiczny języka polskiego*⁸ – pełne, nowoczesne opracowanie etymologii polskiego słownictwa

---

⁵ *Czakawskie studia leksykalne. Dziedzictwo prasłowiańskie w słownictwie czakawskim*, Warszawa 1999, SOW, ss. 185; zmieniony i poszerzony chorwacki przekład tej pracy jest w druku w Zagrzebiu.

⁶ Wyszły już cztery tomy (A–S), Warszawa 1994–2003, SOW. {Tom piąty (Š–Ž i Suplement) w roku 2006 – red.}

⁷ Warszawa 1996, *Język na Pograniczach* nr 15, SOW, ss. 434.

⁸ *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, Wydawnictwo Literackie, ss. 864.

(jedyne pełne słownik etymologiczny polszczyzny autorstwa A. Brücknera wyszedł jeszcze w 1927 roku!).

* * *

Przy okazjach szczególnie uroczystych, a taką jest niewątpliwie jubileusz 65. urodzin, jest moment sentymentalny, czas na wspomnienia... Ale Wiesław, zwolennik dystansu i racjonalności, daleki jest od chwilowych sentymentalnych nastrojów – chyba że przy biesiadzie. Wtedy tak. Za obłoczeniem dymu z nieodłącznego przy takich okazjach papierosa można się pobawić filigranem słów – lekkim dowcipem, nigdy jednak nie zjadliwym, krzywdzącym. Zapewne ten dystans wraz z lekką kordialną (auto)ironią powoduje, że Wiesław o sobie dobrze nie mówi, nie mówi źle o bliźnich – w ogóle, raczej nie mówi.

Nie będę więc tu używać wielu słów, bo Jubilat serdecznie tego nie lubi. A już zupełnie nie toleruje nadmiaru elokwencji w nauce, stosując żelazną zasadę, że – im oszczędniej, tym lepiej. Pisarstwo naukowe Borysia jest właśnie takie – oszczędne w słowach, spokojne, wyważone, uznające wyłącznie fakty. Fakty są jedyną prawdziwą rzeczywistością w nauce. Samodyscyplina myślowa każe Wiesławowi jeśli nie odrzucać, to w każdym razie być ostrożnym wobec rozwichrzonej fantazji. Jednak, co jest charakterystyczne, nie uznając swych, powiedziałabym – restrykcyjnych nawet założeń metodologicznych, za jedynie właściwe – przyjmuje z całą życzliwością inny punkt widzenia, inny sposób interpretacji faktów pod warunkiem, że nie jest to interpretacja zawieszona w próżni.

Taki jest Wiesław Stefan Boryś. **Bqdi sɔdorvɔ dl'gɔ vɛkɔ, Vɛt'eslave!*

Maria Wojtyła-Świerzowska

W Krakowie, w Pracowni Prasłowiańskiej, wrzesień 2005 roku.

Wykaz skrótów

- ABS – Acta Baltico-Slavica, Warszawa 1964–.
- AfslPh – Archiv für slavische Philologie, I–XLII, Berlin 1876–1929.
- AJK – Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich, I–XV, Wrocław 1964–1978.
- AJPP – M. Małecki, K. Nitsch, Atlas językowy polskiego Podkarpacia, Kraków 1934.
- Anochina–Nikončuk – V. V. Anochina, N. V. Nikončuk, Polesskaja terminologija pčelovodstva, [w:] LeksPol, s. 320–365.
- Badjura – R. Badjura, Ljudska geografija. Terensko izrazoslovje, Ljubljana 1953.
- Bartoš – F. Bartoš, Dialektický slovník moravský, Praha 1906.
- BD – Bългарска диалектологија. Proučvanija i materiali, Sofija 1962–.
- BER – Bългарски етимологичен речник, Sofija 1977–.
- Berka – A. Berka [L. Biskupski], Słownik kaszubski porównawczy, [w:] PF III, 1891, s. 357–442, 585–690.
- Berneker SEW – E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Heidelberg 1908–1913.
- Bernštejn – S. B. Bernštejn, Očerк сравнител’noj grammatiki slavjanskich jazykov. Čeredovanija. Imennye osnovy, Moskva 1974.
- Bezljaj ES – F. Bezljaj, Etimološki slovar slovenskega jezika, I–IV, Ljubljana 1976–2005.
- Bezljaj Eseji – F. Bezljaj, Eseji o slovenskem jeziku, Ljubljana 1967.
- Bezljaj Parallelen – F. Bezljaj, Einige slovenische und baltische lexikalische Parallelen, [w:] Linguistica 8, Ljubljana 1966–1968, s. 63–81.
- Bezljaj Spuren – F. Bezljaj, Spuren der baltoslavischen Wortmischung, [w:] Baltistica 10 (1), Vilnius 1974, s. 21–30.
- Bil.-Nos. – P. Білеській-Носенко, Slovnyk ukrajinsьkoji movy, Kyjiv 1966.
- Bjaľbkevič – I. K. Bjaľbkevič, Kraěvy slovník uschodnaj Mahilěuščyny, Minsk 1970.
- Bmova – Belaruskaja mova, Minsk.
- Blinh – Belaruskaja linhvistyka, Minsk 1972–.
- Boryś Budowa – W. Boryś, Budowa słowotwórcza rzeczowników w tekstach czakawskich XV i XVI w., Wrocław 1969.

- Boryś Jeża – **W. Boryś**, *Z nawiązań leksykalnych południowosłowiańsko-bałtyckich: sch. i slń. jeża = lit. ežià, lot. eža*, [w:] *Colloquium Pruthenicum Primum*, Warszawa 1992, s. 129–134.
- Boryś Prefiksacja – W. Boryś, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław 1975.
- BRS – *Belaruska-ruski sloŭnik*, Maskwa 1962.
- Brückner SEJP – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- BSL – *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, Paris 1869–.
- Budziszewska – W. Budziszewska, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław 1965.
- Budziszewska Ochryd – W. Budziszewska, *Ze słownictwa Ochrydu i najbliższej okolicy*, [w:] SFPS X, 1971, s. 163–182.
- Buffa DL – F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava 1953.
- Buffa Bot – F. Buffa, *Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry*, Bratislava 1972.
- Buttler Rozwój – D. Buttler, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978.
- Ceynowa¹ – F. Ceynova, *Sbornik osnovnych slov kašubskago narčija*, [w:] *Materiały dla sprawitel'nago i objaśnitel'nago slovarja i grammatiki V*, Petersburg 1861, s. 258–272.
- Cioranescu – A. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife 1960.
- ČDL – *Čakavisch-deutsches Lexikon* von M. Hraste und P. Šimunović. I–III, Unter Mitarbeit und Redaktion von R. Olesch, Köln–Wien 1979–1983.
- Ćirić – Lj. Ćirić, *Govor Lužnice*, [w:] SDZ XXIX, 1983, s. 7–119.
- DABM – *Dyjalektalahičny atlas belaruskaj movy*, Minsk 1963.
- Dal³ – V. Dal', *Tolkovyj slovar' živogo velikoruskogo jazyka*, 3. ispravlennoe i značitel'no dopolnennoe izdanie pod red. I. A. Boduëna-de-Kurtenè, I–IV, S.-Peterburg–Moskva 1903–1909.
- Dejna AGK – K. Dejna, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, Łódź 1962–1968.
- Deulino – *Slovar' sovremennogo russkogo narodnogo govora (d. Deulino Rjazanskogo rajona Rjazanskoj oblasti)*, Moskva 1966.
- Dinić – J. Dinić, *Rečnik timočkog govora*, [w:] SDZ XXXIV, 1988, s. 7–335.
- Domaniewek – M. Szymczak, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, I–VIII, Wrocław 1964–1973 [Prace Językoznawcze PAN 33, 37, 41, 45, 47, 56, 59, 72].
- Don – *Slovar' russkich donskich govorov*, I–III, Rostov-na-Donu 1975–1976.
- Dulčići – J. Dulčić, P. Dulčić, *Rječnik bruškoga govora*, Zagreb 1985.
- Dzendzelivskyj Podnistrov'je – J. O. Dzendzelivskyj, *Slovyk specyfičnoji leksyky hovirok nyžnoho Podnistrov'ja*, [w:] LeksBjul VI, 1958, s. 36–54.
- Elezović – G. Elezović, *Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta*, I–II, Beograd 1932–1935 [= SDZ IV, VI].
- Ėliasov – A. E. Ėliasov, *Slovar' russkich govorov Zabajkal'ja*, Moskva 1980.
- ESUM – *Etymolohičnyj slovyk ukrajins'koji movy*, Kyjiv 1982–.
- ĖSBM – *Ėtymalahičny sloŭnik belaruskaj movy*, Minsk 1978–.
- ĖSSJa – *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*, Moskva 1974–.

- Ětimologija – Ětimologija. Issledovanija po rusckomu jazyku i drugim jazykam, Moskva 1963–.
- Ferianc Vtáky – O. Ferianc, *Slovenské názvoslovie vtákov*, Bratislava 1958.
- Fraenkel LEW – E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Heidelberg–Göttingen 1962–1965.
- Frenštátsko – **F. Horečka**, *Nářečí na Frenštátsku*, Frenštát pod Radhoštěm 1941.
- Frisk GEW – H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg 1960–1972.
- Gebauer – J. Gebauer, *Slovník staročeský*, I–II, Praha 1970.
- Gerov – N. Gerov, *Rečnik na bălgarskija ezik*, I–VI, Sofija 1975–1978 [wydanie fototypiczne; 1. wyd. Plovdiv 1895–1908].
- Górnowicz – H. Górnowicz, *Dialekt malborski*, II: *Słownik*, 1–2, Gdańsk 1973–1974.
- GSJ – Gdańskie Studia Językoznawcze, Gdańsk 1975–.
- HDZ – Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb 1956–.
- Herman Virje – J. Herman, *Prilog poznavanju leksičkoga blaga u govoru Virja (Podravina)*, [w:] *Filologija VII*, Zagreb 1973, s. 73–99.
- Herniczek-Morozowa – W. Herniczek-Morozowa, *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, I–III, Wrocław 1975–1976.
- Hilf – A. Hilferding, *Resztki Słowian na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego*, tłum. N. Perczyńska, oprac. J. Treder, Gdańsk 1989 [oryginał rosyjski: *Ostatki slawjan na jużnom beregu Baltijskago morja*, Sanktpeterburg 1862].
- Hinze Lehnwörter – F. Hinze, *Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen)*, Berlin 1965.
- Hirtz – M. Hirtz, *Rječnik narodnih zoologičkih naziva*, I–II, Zagreb 1928–1956.
- Hoppe – S. Hoppe, *Słownik języka łowieckiego*, Warszawa 1967.
- Horbač – O. Horbač, *Pivnično-naddnistrjansbka hovirka j dijalektnyj slovnyk s. Romaniv Lvivsbkoji oblasti*, Mjunchen 1965.
- Houtzagers – H. P. Houtzagers, *The Čakavian dialect of Orlec on the island of Cres*, Amsterdam 1985.
- Hruška – I. F. Hruška, *Dialektický slovník chodský*, Praha 1907.
- Hrinč – *Slovar' ukrainskago jazyka sobrannyj redakciej žurnala „Kievskaja Starina”*, red. B. D. Grinčenko, I–IV, Kiev 1907–1909.
- Janów – J. Janów, *Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskieje z uwzględnieniem wsi okolicznych*, Lwów 1926.
- Jardas – I. Jardas, *Kastavština. Građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru*, Zagreb 1957 [= ZNŽO XXXIX].
- Jaškin – **I. Ja. Jaškin**, *Belaruskija heahrafičnyja nazvy. Tapahrafija. Hidralohija*, Minsk 1971.
- Jedvaj – **J. Jedvaj**, *Bednjanski govor*, [w:] HDZ I, 1956, s. 279–330.
- JF – **Južnoslovenski filolog**, Beograd 1913–.
- JiS – Jezik in slovstvo, Ljubljana 1955–.
- Jost – H. Jost, *Słownik gwarowych wyrazów technicznych z terenu polskiego Podtatrza*, Zakopane 1987.
- Jovičević – A. Jovičević, *Hrana i posuđe (Riječka nahija u Crnoj Gori)*, [w:] ZNŽO XIII, 1908, s. 113–142.

- JP – Język Polski, Kraków 1913–.
- Jungmann – J. Jungmann, *Slovník česko-německý*, I–V, Praha 1835–1839.
- Jurčanka – H. Jurčanka, *Dyjalektny sloŭnik (Z havorak Mscislaŭščyny)*, Minsk 1966.
- Jurišić – B. Jurišić, *Rječnik govora otoka Vrgade uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima*, II dio: *Rječnik*, Zagreb 1973.
- Kálal – M. Kálal, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica 1924.
- Karłowicz – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków 1900–1911.
- Kjustendil – I. Umlenski, *Kjustendilskijat govor*, Sofija 1965.
- Klaret – V. Flajšhans, *Klaret a jeho družina*, II, Praha 1928.
- Klepikova Pastuchi – G. P. Klepikova, *Slavjanskaja pastušeškaja terminologija*, Moskva 1974.
- Klimčuk Drogičin – F. D. Klimčuk, *Specifičeskaja leksika Drogičinskogo Poles'ja*, [w:] *LeksPol*, s. 20–78.
- Kluge EW¹⁸ – F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 18. Aufl., bearb. von W. Mitzka, Berlin 1960.
- Komiža – P. Mardešić-Centin, *Rječnik komiškoga govora*, [w:] HDZ 4, 1977, s. 265–321.
- Koschat – H. Koschat, *Die čakavische Mundart von Baumgarten im Burgenland*, Wien 1978.
- Kott – F. Kott, *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický*, I–VII, Praha 1878–1893.
- Kott Dodatky – F. Š. Kott, *Dodatky k Bartoševu dialektickému slovníku moravskému*, Praha 1910.
- Kristijanović – I. Kriztianovich, *Anhang zur Grammatik der kroatischen Mundart enthaltend: Eine Sammlung der nothwendigsten Wörter in der kroatisch-deutschen und deutsch-kroatischen Mundart*, Agram 1840.
- Kryvicki – A. A. Kryvicki, *Z leksičnych rehijanalizmaŭ Viceščyny*, [w:] *Nar-Slova*, s. 92–100.
- KSGP – Kartoteka *Słownika gwar polskich*, Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie (też MSGP).
- Kućała – M. Kućała, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław 1957.
- Kumanovo – B. Vidoeski, *Kumanovskiot govor*, Skopje 1962.
- Kupiszewski Meteorologia – W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Wrocław 1969.
- Kurschat – A. Kurschat, *Litauisch-deutsches Wörterbuch*, I–IV, Göttingen 1968–1973.
- Kušar Rab – M. Kušar, *Rapski dijalekat*, [w:] Rad JAZU 118, s. 1–54.
- KZ – Zeitschrift für die vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Berlin 1852–.
- Lab – A. Labuda, *Słowniczek kaszubski*, Warszawa 1960.
- Lab² – A. Labuda, *Słoworz kaszëbsko-polszczi*, oprac. nauk. E. Breza, Gdańsk 1982.
- LeksBjul – Leksykohrafičnyj bjuletень, Kyjiv 1951–.

- LeksPol – *Leksika Poles'ja. Materialy dlja polesskogo dialektного slovarja*, Moskva 1968.
- LF – *Listy filologické a paedagogické, Praha 1874–*.
- Linde – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*², I–V, Lwów 1854–1860.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius 1941–.
- Lobač Plytahony – S. H. Lobač, *Tèrminaholija padzvinskich plytahonaŭ*, [w:] NarSlova, s. 212–217.
- Loeŭ – T. S. Jankova, *Dyjalektny sloŭnik Loeŭščyny*, Minsk 1982.
- Lorentz GP – F. Lorentz, *Gramatyka pomorska*. Przekład z niemieckiego rękopisu i posłowie M. Rudnicki, I–III, Wrocław 1958–1962.
- LorPW – F. Lorentz, *Pomoransches Wörterbuch*, I–V (II–V fortgeführt von F. Hinze), Berlin 1958–1983.
- LorSW – F. Lorentz, *Slovinzisches Wörterbuch*, I–II, St. Petersburg 1908–1912.
- LorSG – F. Lorentz, *Slovinzische Grammatik*, St. Petersburg 1903.
- LP – *Lingua Posnaniensis*, Poznań 1949–.
- Lučyc-Fedarèc – I. Lučyc-Fedarèc, *Budaŭničaja tèrminaholija belaruskaha Prypjackaha Palessja*, [w:] NarSlova, s. 218–235.
- LudSłow – Lud Słowiański, I–IV, Kraków 1929–1938.
- Lysenko – P. S. Lysenko, *Slovyk polisbkych hovoriv*, Kyjiv 1974.
- Łęgowski – Dr Nadmorski [= J. Łęgowski], *Połabianie i Słowińcy*, [w:] Wisła XVI, Warszawa 1902, s. 153–161.
- Lopaciński
Przyczyunki – H. Łopaciński, *Przyczyunki do nowego słownika języka polskiego*, [w:] PF V, 1899, s. 861–976.
- Machek ES – V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957.
- Machek ES² – V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- Machek Rostliny – V. Machek, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha 1954.
- Maciejewski – J. Maciejewski, *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*, Toruń 1969.
- Magiera – J. Magiera, *Gwara sułkowicka*, [w:] MPKJ V, 1912, s. 313–362.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, I–XIII, Wrocław 1957–1970.
- Makowiecki – S. Makowiecki, *Słownik botaniczny łacińsko-mańoruski*, Kraków 1936.
- Marković – M. Marković, *Rečnik narodnog govora u Crnoj Reci*, [w:] SDZ XXXII, 1986, s. 243–500.
- Matejčik – J. Matejčik, *Lexika Novohradu. Vecný slovník*, Martin 1975.
- Matić Vitezović – T. Matić, *Vitezovićev „Lexicon latino-illyricum”*, [w:] Rad JAZU 303, Zagreb 1955, s. 5–49.
- Matlakowski Podhale – W. Matlakowski, *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu. Zarys życia ludowego*², Warszawa 1915.
- Mayrhofer KEWA – M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, I–III, Heidelberg 1956–1979.
- Mazur – J. Mazur, *Gwary okolic Biłgoraja, cz. 2: Fleksja*, s. 144–177: *Słownik*, Wrocław 1978.
- Mažuranić Prinosi – V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravnopovjesni rječnik*, Zagreb 1908–1922.

- ME – K. Mühlenbachs, *Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin, Riga 1923–1925.
- Megiser – H. Megiser, *Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch*. Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592 von A. Lägroid, Wiesbaden 1967.
- Meillet Études – A. Meillet, *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, I–II, Paris 1902–1905.
- Mel'ničenko – G. G. Mel'ničenko, *Kratkij jaroslavskij oblastnoj slovar', obzedinjajuščij materialy ranee sostavlennych slovarej (1820–1956 gg.)*, Jaroslavl' 1961.
- Mihajlović–Vuković – V. Mihajlović, G. Vuković, *Srpskohrvatska leksika ribarstva*, Novi Sad 1977.
- Miklosich EW – F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.
- Miklosich Lexicon – F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865.
- Mirtov Kazaki – A. V. Mirtov, *Donskij slovar'. Materialy k izučeniju leksiki donskich kazakov*, Rostov-na-Donu 1929.
- Mistřice – I. Malina, *Slovník nářečí mistřického*, Praha 1946.
- Mitrović – B. Mitrović, *Rečnik leskovačkog govora*, Leskovac 1984.
- Mladenov – S. Mladenov, *Etimologički i pravopisni rečnik na bałgarskija knižoven ezik*, Sofija 1941.
- Moguš Senj – M. Moguš, *Današnji senjski govor*, [w:] Senjski zbornik II, Senj 1966, s. 5–152.
- Moszyński KLS² I – K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, I: *Kultura materialna* (wyd. 2.), Warszawa 1967.
- MPKJ – Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności, I–VIII, Kraków 1904–1918.
- Mrongovius – *Dokładny Niemiecko-Polski Słownik*. *Ausführliches Deutsch-Polnisches Wörterbuch* herausgegeben von C. C. Mrongovius, Königsberg in Preußen 1835.
- MSNDM – *Materyjaly dlja sloŭnika narodna-dyjalektnaj movy*, Minsk 1960.
- MSGP – *Materiały Słownika gwar polskich* w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- Muka – E. Mucke, *Wörterbuch der nieder-wendischen Sprache und ihrer Dialekte*, S. Petersburg–Prag 1911–1928.
- NarSlova – *Narodnae slova*, Minsk 1976.
- NarSlovatvor – *Narodnaja slovatvorčascb*, Minsk 1979.
- Nepokupnyj Svjazi – A. P. Nepokupnyj, *Balto-severnoslavjanskije jazykovye svjazi*, Kiev 1976.
- Nitsch WPP – K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, I–IV, Wrocław 1954–1958.
- Nosovič – I. I. Nosovič, *Slovar' belorusskogo narečija*, Sanktpeterburg 1870.
- Novo selo – M. Mladenov, *Govorät na Novo selo, Vidinsko. Prinost kăm problema na smesenite govori*, Sofija 1969.
- Nykončuk – M. V. Nykončuk, *Materialy do leksyčnogo atlasu ukrajinščokoji movy (Pravoberežne Polissja)*, Kyjiv 1979.

- OLA MI – **Обščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija, Moskva** 1965–.
- Onom – Onomastica, Wrocław 1955– [potem Kraków].
- Onyškevyč – M. J. Onyškevyč, *Slovnyk bojkivsbkych hovirok*, I–II, Kyjiv 1984.
- Opyt – *Opyt oblastnogo velikoruskogo slovarja*, Sanktpeterburg 1852.
- OpytD – *Dopolnenie k Opytu oblastnogo velikoruskogo slovarja*, Sanktpeterburg 1858.
- Otrębski GL – J. Otrębski, *Gramatyka języka litewskiego*, I–III, Warszawa 1956–1965.
- Petersson BS – H. Petersson, *Baltisches und Slavisches*, Lund–Leipzig 1916.
- Petkov – P. I. Petkov, *Elenski rečnik*, [w:] BD VII, 1974, s. 3–175.
- PF – *Prace Filologiczne*, Warszawa 1885–.
- Pleteršnik – M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, I–II, Ljubljana 1894–1895.
- Pobłocki – G. Pobłocki, *Słownik kaszubski z dodatkiem idyotyzmów chełmińskich i kociewskich*, Chełmno 1887.
- Podmoskov'e – A. F. Ivanova, *Slovar' govorov Podmoskov'ja*, Moskva 1969.
- Pokorny IEW – J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern–München 1959.
- Popović Geschichte – I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960.
- Popowska-Taborska
Szkice – H. Popowska-Taborska, *Szkice z kaszubszczyzny. Dzieje, zabytki, słownictwo*, Wejherowo 1987.
- PPJ – Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad 1965–.
- Prejs – P. I. Prejs, *Donesenije [...] G. Ministru Narodnago Prosvješčenija, iz Berlina, ot 20 Ijunija 1840 goda*, [w:] *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvješčenija*, Petersburg 1840, č. 28, nr 11, otd. IV, s. 1–24.
- PrWb – H. Frischbier, *Preussisches Wörterbuch. Ost- und westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge*, I–II, Berlin 1882–1983.
- PSJČ – *Přiruční slovník jazyka českého*, I–VIII, Praha 1933–1957.
- Pysarivka – O. S. Мельничук, *Slovyk specyfičnoji leksyky hoviryky sela Pysarivky (Kodyms'kooho rajonu Odes'koji oblasti)*, [w:] *LeksBjul* II, 1952, s. 67–98.
- Rad JAZU – Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1867–.
- Ramułt – S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków 1893.
- Ramułt II – S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, II, oprac. H. Horodyska, Kraków 1993.
- RBE – *Rečnik na bǎlgarskija ezik*, Sofija 1977–.
- RČI – Z. Turina, A. Šepić-Tomin, *Rječnik čakavskih izraza. Područje Bakarca i Škrljeva*, Rijeka 1977.
- RES – *Révue des Études Slaves*, Paris 1921–.
- RFV – *Russkij filologičeskij vestnik*, I–LXXVI, Varšava 1875–Moskva 1916.
- Ribarić – J. Ribarić, *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri*, [w:] *SDZ* IX, 1940, s. 1–207.
- Rieger San – J. Rieger, *Nazwy wodne dorzecza Sanu*, Wrocław 1969.
- Rieger HS I – J. Rieger, *Kilka uwag o dawnej hydronimii w dorzeczu Sanu*, [w:] *Hydronimia słowiańska. Materiały z IX Konferencji Komisji Ono-*

- mastyki Słowiańskiej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów, Mogilany, 16–18 IX 1986, Wrocław 1989, s. 57–61.
- Ripka – I. Ripka, *Vecný slovník dolnotreňanských nářečí*, Bratislava 1981.
- RJAZ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- RKJŁ – Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, Łódź 1954–.
- RMJ – *Rečnik na makedonskiot jazik so srpskohrvatski tolkuvanja*, I–III, Skopje 1961–1966.
- RMS – *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, I–VI, Novi Sad 1967–1976.
- Rozwadowski Stosunki – J. Rozwadowski, *Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód*, [w:] RS V, 1913, s. 39–73.
- RS – Rocznik Słowistyczny, Kraków 1908– [przejęciowo Wrocław].
- RSAN – *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Beograd 1959–.
- Rudnicki – M. Rudnicki, *Przyczynki do gramatyki i słownika narzecza słowińskiego*, [w:] MPKJ VI, 1913, s. 1–245.
- RWF – Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności, I–LXV, Kraków 1874–1949.
- SbNarUm – Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis, Sofija 1889–.
- Schuster-Šewc HEW – *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, I–V, Bautzen 1978–1996.
- Schütz – J. Schütz, *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin 1957.
- Scjaškovič – **T. F. Scjaškovič**, *Materyjaly da sloŭnika Hrodzenskaj voblasti*, Minsk 1972.
- Scjaškovič SIHrodz – **T. F. Scjaškovič**, *Sloŭnik Hrodzenskaj voblasti*, Minsk 1983.
- SDZ – Srpski dijalektološki zbornik, Beograd 1905–.
- SEK – W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, I–V, Warszawa 1994–2006.
- SEZ – Srpski etnografski zbornik, I–LXVI, Beograd 1894–1953.
- SFPS – Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, Warszawa 1955–.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, Wrocław 1977–.
- Simonović – D. Simonović, *Botanički rečnik*, Beograd 1959.
- SJP – *Słownik języka polskiego*, I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SJS – *Slovník jazyka staroslověnského*, I–IV, Praha 1966–1997.
- Skok ER – P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
- SINovosib – *Slovar’ russkich govorov Novosibirskoj oblasti*, Novosibirsk 1979.
- SIOcc – *Slavia Occidentalis*, Poznań 1921–.
- SIOr – *Slavia Orientalis*, Warszawa 1956–.
- SIPriam – *Slovar’ russkich govorov Priamur’ja*, Moskva 1983.
- Sławski SEJP – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V [A–Ł], Kraków 1952–1982.
- Sławski Zarys I – F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [w:] SP I, s. 43–141.

- Sławski Zarys II – F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego* (ciąg dalszy), [w:] SP II, s. 13–60.
- Sławski Zarys III – F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego* (ciąg dalszy), [w:] SP III, s. 11–19.
- SłStp – *Słownik staropolski*, I–IX, Warszawa 1953–2002.
- SłWarsz – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SłWil – *Słownik języka polskiego* (...) wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861.
- SłXVI – *Słownik polszczyzny XVI w.*, Wrocław 1966–.
- Smoczyński Studia – W. Smoczyński, *Studia balto-słowiańskie*. Część I, Wrocław 1989.
- SobG – Z. Sobierajski, *Relikty gwary Słowińców nad jeziorem Gardno w województwie koszalińskim*, [w:] SIOcc 26, 1967, s. 167–183.
- SobK – Z. Sobierajski, *Relikty gwary Słowińców ze wsi Kluki nad jeziorem Łebsko w województwie koszalińskim*, [w:] SIOcc 31, 1974, s. 159–173.
- SobKuj – Z. Sobierajski, *Gwary kujawskie*, Poznań 1952.
- SP – *Słownik prasłowiański*, Wrocław 1974–.
- SPANKr – *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie*, Warszawa–Kraków.
- SPZB – *Slovník belaruskich havorak paŭnočna-zachodnjaj Belarusi i jae pah-raničča*, I–V, Minsk 1979–1986.
- SR – *Slavistična revija*, Ljubljana 1949–.
- SreznMat – I. I. Sreznjevskij, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam*, I–III, Sankt-Peterburg 1893–1912.
- SRNG – *Slovar' russkich narodnych govorov*, Moskva–Leningrad 1965–.
- SRSOD – *Slovar' russkich starožil'českich govorov srednej časti bassejna r. Obi* (dopolnenie), I–II, Tomsk 1975.
- SSA – H. Fasske, H. Jentsch, S. Michalk, *Sorbischer Sprachatlas*, I–XV, Bautzen 1965–1996.
- SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych*, I–VII, Wrocław 1965–1987.
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka*, I–VI, Bratislava 1959–1968.
- SSKJ – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, I–V, Ljubljana 1978–1991.
- SSS – *Słownik starożytności słowiańskich*. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, I–VIII, Wrocław 1961–1996.
- Stachowski Megiser – S. Stachowski, *Wyrazy serbsko-chorwackie w „Thesaurus Polyglottus” H. Megisera (1603)*, Wrocław 1969.
- Steffen – W. Steffen, *Słownik warmiński*, Wrocław 1984.
- Stevanović – M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*, I: *Uvod, fonetika, morfologija*, Beograd 1964.
- Stojčev – T. Stojčev, *Rodopski rečnik*, [w:] BD V, 1970, s. 152–221.
- SUM – *Slovník ukrajinskojazykovej mowy*, I–XI, Kyjiv 1970–1980.
- Susak – J. Hamm, M. Hraste, P. Guberina, *Govor otoka Suska*, [w:] HDZ I, 1956, s. 7–213.
- Svěrák – F. Svěrák, *Karlovícké nářečí*, Praha 1957.

- SWM – **Studia Warmińsko-Mazurskie**, I–X, Wrocław 1958–1963.
- Sychta – **B. Sychta**, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, I–VII, Wrocław 1967–1976.
- Sychta Koc – **B. Sychta**, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, I–III, Wrocław 1980–1985.
- Šanskij–Ivanov–
–Šanskaja – **N. M. Šanskij, V. V. Ivanov, T. V. Šanskaja**, *Kratkij ètimologièskij slovar’ ruskogo jazyka*, Moskva 1961.
- Šatalava – **L. F. Šatalava**, *Belaruskæ dyjalektnæ slova*, Minsk 1975.
- Šatèrnik – **M. V. Šatèrnik**, *Kraèvy sloùnik Čèrvenščyny*, Mensk 1929.
- Šepić – **A. Šepić**, „*Zakôn kaštèla Mošćeníc*”, *prijepisi njegovi, tekst i jezik*, [w:] Rad JAZU 315, 1957, s. 233–285.
- Šimunović Brač – **P. Šimunović**, *Toponimija otoka Brača*, Supetar 1972.
- Šklifov – **B. Šklifov**, *Rečnik na kosturskija govor*, [w:] BD VIII, 1977, s. 201–327.
- Špakoŭski – **I. S. Špakoŭski**, *Z leksiki paŭdnèvaj Pinščyny*, [w:] NarLeks, s. 104–119.
- Taszycki RSP – **W. Taszycki**, *Rozprawy i studia polonistyczne*, I–V, Wrocław 1958–1973.
- Tentor Slaganja – **M. Tentor**, *Leksička slaganja creskoga narječja i slovenskoga jezika protiv Vukova jezika*, [w:] Razprave (Slovenska akademija znanosti in umetnosti) I, Ljubljana 1950, s. 69–92.
- Težak Karlovac – **S. Težak**, *Sjeverni govori čakavsko-kajkavskog međunarječja u karlovačkom četveroriječju*, [w:] Radovi Zavoda za slavensku filologiju XVI, Zagreb 1981, s. 37–52.
- Težak Kaj – **S. Težak**, *Dokle je kaj prodro na čakavsko područje?* [w:] HDZ V, 1981, s. 169–200 i mapa.
- Težak Ozalj – **S. Težak**, *Ozaljski govor*, [w:] HDZ V, 1981, s. 203–428 i mapy.
- Tolstoj Terminologija – **N. I. Tolstoj**, *Slavjanskaja geografièskaja terminologija. Semasiologièskæ ètjudy*, Moskva 1969.
- Tomaszewski – **A. Tomaszewski**, *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, Kraków 1930.
- Tomić – **M. Tomić**, *Govor Sviničana*, [w:] SDZ XXX, 1984, s. 7–265.
- Tominec – **I. Tominec**, *Črnovrški dialekt. Kratka monografija in slovar*, Ljubljana 1964.
- Toporov PJ – **V. N. Toporov**, *Prusskij jazyk. Slovar’*, I–V, Moskva 1975–1990.
- Trautmann BSW – **R. Trautmann**, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, Göttingen 1923.
- Trubačev Rodstvo – **O. N. Trubačev**, *Istorija slavjanskich terminov rodstva i nekotorych drevnejšich terminov obščestvennogo stroja*, Moskva 1959.
- Trubačev RT – **O. N. Trubačev**, *Remeslennaja terminologija v slavjanskich jazykach (ètimologija i opyt gruppovoj rekonstrukcii)*, Moskva 1966.
- TSBM – *Tlumačal’ny sloùnik belaruskaj movy u pjaci tamach*, I–V, Minsk 1977–1984.
- Turaŭ – *Turaŭski sloùnik*, I–V, Minsk 1982–1987.
- Určice – **F. Kopečnŭj**, *Nářečí Určic a okolí*, Praha 1957.
- Vaillant GC – **A. Vaillant**, *Grammaire comparée des langues slaves*, I–V, Lyon–Paris 1950–1977.

- Varbot Morfonologija – **Ž. Ž. Varbot**, *Praslavjanskaja morfonologija, slovoobrazovanie i etimologija*, Moskva 1984.
- Vasmer ES – **M. Fasmer**, *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Perevod s nemec-kogo i dopolnenija O. N. Trubačeva, I–IV, Moskva 1964–1973.
- Vasmer REW – **M. Vasmer**, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg 1950–1958.
- VJ – **Voprosy jazykoznanija**, Moskva 1952–.
- Walde–Hofmann – **A. Walde**, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 3. Aufl. von J. B. Hofmann, Heidelberg 1954.
- Zajceva Leksika – **S. Zajceva**, *Specifična slovenska leksika u savremenim čakavskim govorima*, [w:] PPJ III, 1967, s. 69–110.
- Zaręba AJS – **A. Zaręba**, *Atlas językowy Śląska*, I–VII, Kraków 1969–1996.
- ZbFL – **Zbornik [Maticе srpske] za filologiju i lingvistiku**, Novi Sad 1957–.
- Zelenina – **Ė. I. Zelenina**, *Sravnitel'nyj tematičeskij slovar' trech bolgarskich sel Moldavii*, Sofija 1981 [= BD X].
- ZfSl – **Zeitschrift für Slawistik**, Berlin 1956–.
- ZfslPh – **Zeitschrift für slavische Philologie**, Leipzig 1925–.
- ZNarSlo – *Z narodnaha sloŭnika*, Minsk 1975.
- ZNUJ PJ – **Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznaw-cze**, Kraków 1956–.
- ZNŽO – **Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena**, Zagreb 1896–.
- Želech – **Je. Želechivskyj**, *Malorusko-nimeckij slovar*, I–II, L'viv 1886 (t. II przy współpracy S. Niedzielskiego).
- Živković – **N. Živković**, *Rečnik pirotskog govora*, Pirot 1987.
- ŽyvSlova – *Žyvoe slova*, Minsk 1978.
-
- БММ – *Беларуская мова і моваз-наўства*, I–, Мінск 1973–.
- Богдановић – **Н. Богдановић**, *Говори Бучума и Белог Потока*, Београд 1979 [= СДЗ6 XXV].
- БРС – **patrz BRS.**
- Бялькевіч – **patrz Bjaľkevič.**
- ДАБМ – **patrz DABM.**
- Динић – **patrz Dinić.**
- Дон – **patrz Don.**
- ЕСУМ – **patrz ESUM.**
- ЭСБМ – **patrz ĖSBM.**
- ЭССЯ – **patrz ĖSSJa.**
- ЗНарСло – **patrz ZNarSlo.**
- ЛексПол – **patrz LeksPol.**
- Лисенко – **patrz Lysenko.**
- Лоеў – **patrz Loeŭ.**
- Марковић – **patrz Marković.**
- Миртов Казаки – **patrz Mirtov Kazaki.**
- Митровић – **patrz Mitrović.**
- ММ – *Матэрыялы для слоўні-ка мінска-маладзечанскіх гаворак*, Мінск 1977.
- МСНДМ – **patrz MSNDM.**
- НарЛекс – **Народная лексика**, Мінск 1977.
- НарСлова – **patrz NarSlova.**
- НарСловатвор – **patrz NarSlovatvor.**
- Нас. – **patrz Nosović.**
- ППЈ – **patrz PPJ.**
- СДЗ6 – **patrz SDZ.**
- Живковић – **patrz Živković.**
- ЖывСлова – **patrz ŽyvSlova.**
- РЈАЗ – **patrz RJAZ.**
- РСАН – **patrz RSAN.**
- Ћирић – **patrz Ćirić.**
- Томић – **patrz Tomić.**

Сцяшковіч	– patrz Scjaškovič.	dor.	– dorski
Симоновић	– patrz Simonović.	duń.	– duński
СРНГ	– patrz SRNG.	engl.	– engleski
Стойчев	– patrz Stojčev.	fiń.	– fiński
Шаталава	– patrz Šatalava.	fr.	– francuski
Шатэрнік	– patrz Šatèrnik.	germ.	– germański
Шклифов	– patrz Šklifov.	głuz.	– górnołużycki
Трубачев РТ	– patrz Trubačev RT.	goc.	– gocki
Фасмер ЭС	– patrz Vasmer ES.	gornjoluž.	– gornjolużycki
Юрчанка	– patrz Jurčanka.	gr.	– grecki, grčki
Яшкін	– patrz Jaškin.	het.	– hetycki
Яўсееў	– Р. Яўсееў, <i>Маці казала так... 3 гаворкі Бялыніцкага раёна</i> , Мінск 1978.	hol.	– holenderski
		hrv.	– hrvatski
		hs.	– hrvatskosrpski
		ie.	– indoeuropejski, indoeurop-ski, indoeuropäisch
albań.	– albański	kajk.	– kajkawski, kajkavski
ags.	– anglosaski	kasz.	– kaszubski
ahd.	– althochdeutsch	kašup.	– kašupski
alban.	– albanisch	kociew.	– kociewski
ang.	– angielski	ksl.	– kirchenslawisch
apr.	– altpreussisch	lat.	– latinski
arch.	– archaiczny	let.	– letonski
aukr.	– altukrainisch	lett.	– lettisch
avest.	– avestijski	lit.	– litauisch
bałt.	– bałtycki	litew.	– litewski
brus.	– białoruski, beloruski, bje-loruski	litav.	– litavski
bsł.	– bałtosłowiański	luž.	– lużycki
bug.	– bugarski	łużycko-srp.	– lużycko-srpski
bulg.	– bulgarisch	łac.	– łaciński
bułg.	– bułgarski	łot.	– łotewski
chorw.	– chorwacki	mac.	– macedoński
cs.	– cerkiewnosłowiański, crkvenoslavenski, crkveno-slovenski	mak.	– makedonski, makedonisch
czak.	– czakawski	mhd.	– mittelhochdeutsch
czes.	– czeski	małopol.	– małopolski
čak.	– čakavski	mor.	– morawski
češ.	– češki	nem.	– nemački
daw.	– dawny	niem.	– niemiecki
dial.	– dialektyczny (dialektalny), dialektisch	njem.	– njemački
dijal.	– dijalekatski	nord.	– nordycki, nordijski
dłuż.	– dolnołużycki	norw.	– norweski
dniem.	– dolnoniemiecki	orm.	– ormiański
donjoluž.	– donjolużycki	ostslav.	– ostslavisch
		pie.	– praindoeuropejski, praindoevropski
		plt.	– plurale tantum

płd.	– południowy	strus.	– staroruski
płn.	– północny	stsh.	– starsrpskohrvatski
pol.	– polski	stslav.	– staroslavenski
polap.	– polapski	stslav.	– staroslovenski
polj.	– poljski	stwniem.	– starowysokoniemiecki
poln.	– polnisch	südslav.	– südslavisch
połab.	– połabski	sztok.	– sztokawski
prabałt.	– prabałtycki	szw.	– szwedzki
pragerm.	– pragermański	štok.	– štokavski
psl.	– praslovenski, praslavenski	šrbułg.	– średniobułgarski
psł.	– prasłowiański	šrwniem.	– średniowysokoniemiecki
rsc.	– ruskocerkiewnosłowiański	šr.	– šrodkowy
ros.	– rosyjski	šrdniem.	– šredniodolnoniemiecki
rum.	– rumuński, rumunski	tur.	– turecki, turski
rus.	– ruski	ukr.	– ukraiński, ukrajinski
sch.	– serbsko-chorwacki	urslav.	– urslavisch
scs.	– staro-cerkiewno-słowiański, starocrkvenoslovenski, starocrkvenoslavenski	vorslav.	– vorslavisch
sh.	– srpskohrvatski	włos.	– włoski
skr.	– serbokroatisch	wsch.	– wschodni
skt.	– sanskrit	wschł.	– wschodniosłowacki
slovač.	– slovački	wschłow.	– wschodniosłowiański
sloven.	– slovensch	авест.	– авестијски
slov.	– slovenski (słoweński w tekstach chorwackich, słowiański w serbskich)	англ.-сакс.	– англо-саксонски
slovenač.	– slovenački	балг.	– болгарски
sla.	– słowacki	бел.	– беларуски
słe.	– słoweński	брус.	– белоруски
słi.	– słowiński	буг.	– бугарски
słow.	– słowiański	горњолуж.	– горњолужички
srp.-cs.	– srpsko-crkvenoslavenski	гот.	– готски
stčak.	– staročakavski	гр.	– грчки
stčeš.	– staročeški	грэч.	– грэческі
stgr.	– starogrecki	дијал.	– дијалекатски
sthrv.	– starohrvatski	доњолуж.	– доњолужички
sths.	– starohrvatskosrpski	ие.	– индоевропски
stind.	– staroindijski, staroindijski	i.-e.	– індаеўрапейскі
stisl.	– staroislandzki	кашуп.	– кашупски
stmak.	– staromakedonski	лат.	– латински (serb.), латышскі (brus.)
stnord.	– staronordijski	литав.	– литавски
stpers.	– staropersijski	мак.	– македонски
stpol.	– staropolski	нем.	– немачки
stpolj.	– staropoljski	осет.	– осетски
stprus.	– staropruski	полап.	– полапски
		пољ.	– пољски

псл.	– прасловенски, праславянські	ст.-польск.	– старажытнапольскі
разг.	– разговорни	стполь.	– старопольскі
рус.	– руски, рускі	струс.	– староруски
серб.-харв.	– сербскахарвацкі	ст.-рус.	– старажытнарускі
слав.	– славянскі	стслов.	– старословенскі
словенач.	– словеначки	стсх.	– старосрпскохрватскі
слов.	– словенскі	стчеш.	– старочешки
словач.	– словачки	сх.	– српскохрватскі
ствнем.	– старовисоконемачки	ц.-слав.	– царкоўнаславянскі
стинд.	– староіндыіскі	чеш.	– чешки
ст.-інд.	– старажытнаіндыіскі	укр.	– украінскі, украінскі

Bibliografia prac naukowych profesora Wiesława Borysia za lata 1963–2006

Poniższe zestawienie bibliograficzne sporządzono w oparciu o dostarczoną w wersji elektronicznej bibliografię autorską. Całość podzielono na działy: A (Publikacje autorskie), B (Prace we współautorstwie), C (Współautorstwo dzieł zespołowych) i D (Prace redakcyjne), zaś w obrębie dwóch pierwszych działów dokonano dalszych podziałów i uszeregowania – ze względu na poruszaną tematykę lub charakter wydawnictwa. Numeracja działów A–C jest konsekwentna.

Większość adresów została porównana z oryginałami (samymi woluminami lub nadbitkami); do kilku pozycji wydanych w b. Jugosławii nie udało się dotrzeć. Uzupełniono (lub poprawiono) zwłaszcza dane dotyczące wydawcy (lub wydawnictwa), redaktorów, przynależności pozycji do określonej serii wydawniczej. O ile było to możliwe, starano się umieszczać publikacje pod rzeczywistym (nie nominalnym) rokiem ich wydania.

Dziękuję drowi W. Sędzikowi za pewne informacje uzupełniające odnośnie do recenzji zestawionych w niniejszej bibliografii prac.

A. Publikacje autorskie

A.I. Książki

1969

1. *Budowa słowotwórcza rzeczowników w tekstach czakawskich XV i XVI w.*, Wrocław–Warszawa: Ossolineum (Monografie Sławistyczne 18), 290 str. [rec.: M. Šimundić, Dometi VII (12), s. 90–96].

1975

2. *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum (Monografie Slawistyczne 32), 180 str.

[rec.: 1. Z. M. Volockaja, Referativnyj žurnal. Obščeslavjanske nauki za rubežom, Serija 6. Jazykoznanie, 1977, 1, s. 70–77; 2. V. Straková, Slavia XLVI, 1977, s. 436–438; 3. W. Cockiewicz, JP LVII, 1977, s. 220–225; 4. O. N. Trubačev, Ětimologija 1976 (1978), s. 167–169].

1986

3. *Studia nad dialektem czakawskim Juraja Križanicia. Akcentuacja rzeczowników*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum (Prace Slawistyczne 58), 128 str.

1999

4. *Czakawskie studia leksykalne. Dziedzictwo prasłowiańskie w słownictwie czakawskim*, Warszawa: SOW (Język na Pograniczach, 21), 185 str.

[rec.: 1. J. Lisac, Vijenac VIII, nr 156, 24.02.2000, Zagreb, s. 10; 2. M. Czerwiński, Vijenac VIII, nr 156, 24.02.2000, Zagreb, s. 14–15; 3. J. Vlajić-Popović, ZbFL XLVII (1–2), 2004, s. 499–503].

2005

5. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 864 str.

W druku

6. *Čakavske leksičke studije. Praslavensko nasljeđe u čakavskom leksičkom fondu*, Zagreb: Matica hrvatska.

[tłumaczenie chorwackie zmienionej i poszerzonej wersji pozycji 4. – Z.B.]

A.II. Artykuły

1963

7. *Nazwy pliszki siwej (Motacilla alba L.) w językach słowiańskich* [w:] Zeszyty Naukowe UJ LX. Prace Językoznawcze 5, 57–85.
8. *Śląskie tuńi i ogólnopolskie tani* [w:] JP XLIII, 145–148.

1965

9. *Uwagi o kilku rzadszych wyrazach polskich. 1. pałątka i łątka, 2. śwędra* [w:] JP XLV, 12–15.

1966

10. *Czy okręt jest kaszubizmem?* [w:] JP XLVI, 280–284.

11. *Uwagi o kilku rzadszych wyrazach polskich*. 3. moźdzeń [w:] JP XLVI, 173–177.

1967

12. *Przyrostek -ac i pochodne w dialekcie czakawskim* [w:] RS XXVIII, 41–59.

1968

13. *Szkic derywacji sufiksальной rzeczowników w gwarze kastawskiej* [w:] RS XXIX, 43–73.

1972

14. *Prefiks su- w języku serbsko-chorwackim* [w:] SPANKr XV (1971/1), 82–84.
15. *Collectiva w gwarach serbsko-chorwackich* [w:] RS XXXIII, 33–46.
16. *Ze studiów nad czakawsko-słoweńskimi związkami leksykalnymi* [w:] SFPS XII, 131–140.

1973

17. *Zróźnicowanie słowotwórcze gwar serbsko-chorwackich* [w:] SPANKr XVI (1972/1), 115–116.
18. *Kaszubskie skwiega 'szpara'* [w:] JP LIII, 349–353.
19. *Prasłowiańskie prefiksy imienne pa-, pra-, sq-, q- w języku serbsko-chorwackim* [w:] RS XXXIV, 69–81.

1974

20. *Deminutywa typu brzęmiączko, ramiączko* [w:] JP LIV, 119–124.
21. *Studia nad leksyką pierwszych słowników chorwackich. Nazwy ptaków* [w:] SFPS XIII, 93–108.

1976

22. *Prasłowiańskie *osьkola, *sьčava, *sьčavъ i pokrewne* [w:] RS XXXVII, 47–63.
23. *Przyczynki leksykalne*. 1. strożyć, nastrożyć, nastroga [w:] JP LVI, 124–127.
24. *Przyczynki leksykalne*. 2. kaszubskie stręc, ostręc [w:] JP LVI, 368–370.

1977

25. *Czakawskie brńuse* [w:] RS XXXVIII, 93–95.
26. *Z geografii wyrazów słowiańskich* [w:] SlOcc XXXIV, 1–6.

1978

27. *Dwa archaizmy leksykalne w gwarach serbsko-chorwackich (sztok. trème-sła, czak. šćūt)* [w:] RS XXXIX, 37–45.

1979

28. *Ab nekatorych belaruskich leksičnych archaizmach* [w:] Blinh 15, 47–53.
29. *Przyczynki do geografii wyrazów słowiańskich* [w:] SLOcc XXXVI, 23–30.

1980

30. *O rozwoju znaczenia psł. *piti, *pojiti* [w:] RS XL, 39–42.
31. *Problematyka prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych. Izoleksy południowosłowiańskie i zachodnio-południowo-słowiańskie* [w:] Etnogeneza i topogeneza Słowian. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Komisję Słowistyczną przy Oddziale PAN w Poznaniu w dniach 8–9 XII 1978 r. (pod red. I. Kwileckiej), Warszawa–Poznań 1980: PWN, 75–87 [PAN, Oddział w Poznaniu. Seria Historia VI].
32. *Serbsko-chorwackie studia leksykalne* [w:] ZbFL XXIII (1), 17–37.

1981

33. *Archaiczny kaszubski przymiotnik rądi* [w:] SFPS XX, 7–10.
34. *Geneza formacji typu sch. kamek, kamečak, bułg. kamek* [w:] ZbFL XXIII (2), 37–45.
35. *Prasłowiańskie przymiotniki dewerbalne z apofonią o : ь (dial. *dropъ, *stromъ, *tromъ)* [w:] RS XLI, 35–41.
36. *Na tropach słowiańskich reliktyw leksykalnych* [w:] RS XLII, 25–29.
37. *Ze studiów etymologicznych nad leksyką kaszubską* [w:] PF XXX, 307–315.
38. *Zvono i komonjiti se – relikti arhaične slovenske leksike u štokavskim govornima* [w:] Naš jezik XXV (1–2) [Beograd], 68–73.

1982

39. *Polskie dialektalne kuk(u)rzyisko – domniemany relikw staropruskiej leksyki* [w:] ABS XIV, 67–77.
40. *Povodom jednog osporenja etimologije imenice koža* [w:] ZbFL XXV (1), 169–170.
41. *Prilozi proučavanju ostataka arhaičnog slavenskog (praslavenskog) leksika u kajkavštini* [w:] HDZ VI, 69–76.
42. *Prilozi srpskohrvatskoj etimologiji* [w:] ZbFL XXV (2), 7–20.

1983

43. *Leksyka prasłowiańska a leksyka bałtycka* [w:] Z Polskich Studiów Słowistycznych, Seria VI, Językoznawstwo [Warszawa], 63–69.

44. *Starochorwacki termin sądowy nepča a geneza psł. *pъvati* [w:] RS XLIII, 7–11.
45. *Z polskiego ludowego słownictwa topograficznego: suć 'zagajnik, las sosnowy'* [w:] Onom XXVIII, 73–75.

1984

46. *Iz arhaičnog domaćeg leksika u sjevernim čakavskim govorima* [w:] Čakavska rič XII [Split], 135–141.
47. *Još o podrijetlu slavenskih toponima* Naklo, Nakla, Nakal [w:] Onomastica Jugoslavica 11 [Zagreb], 1–9.
48. *Małopolskie pozostałości 'lakocie, smakołyki'* [w:] SFPS XXII, 5–7.
49. *Słowiańskie relikty indoeuropejskiej nazwy brony (wschłow. osetь, pol. jesień a ide. *oketā)* [w:] ABS XVI, 57–63.

1985

50. *Čakavski semantički arhaizam lukno 'iznemoglost, slabost'* [w:] ZbFL XXVII–XXVIII, 95–97.
51. *Inovacijske tendencije tvorbe riječi u štokavskom narječju* [w:] HDZ VII (1), 51–58.
52. *Iz derivacije imenica u izvornim srednjovekovnim srpskim spomenicima* [w:] Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Tršić, 11–16.IX.1984: Metodije Solunski. Referati i saopštenja 14 (1) (pod red. D. Trifunovića), Beograd–Novi Sad–Pristina, 129–135.
53. *O kilku archaicznych małopolskich dialektyzmach leksykalnych* [w:] PF XXXII, 73–78.
54. *Prasłowiańskie *pelestь, *pel'ustь* [w:] SFPS XXIII, 103–109.
55. *Przyczynki do rekonstrukcji zasięgów wyrazów prasłowiańskich* [w:] RS XLV, 21–27.

1986

56. *Hybrydalne formacje słowotwórcze w dialektach serbsko-chorwackich* [w:] Formacje hybrydalne w językach słowiańskich (pod red. S. Warchoła), Lublin: Wydawnictwo UMCS, 125–131 [Rozprawy Slawistyczne 1].
57. *Juraj Križanić a język chorwacki* [w:] Pamiętnik Słowiański XXXIII, 1983 [1986] [Wrocław], 49–71.
58. *Semantyka prasłowiańskiego *gověti* [w:] Collectanea linguistica in honorem Adami Heinz, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 33–37 [PAN, Oddział w Krakowie. Prace Komisji Językoznawstwa 53].

59. *Srpskohrvatsko kajkavsko skolek 'daska, daščica' i praslovensko *skoliti 'cepati'* [w:] JF XLII, 165–172.
60. *Z badań nad innowacjami semantycznymi w ludowym słownictwie serbsko-chorwackim* [w:] *Studia linguistica Polono-Jugoslavica IV. Historia języka, dialektologia, onomastyka, gramatyka* (pod red. K. Rymuta), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 85–91.
61. *Ze związków leksykalnych polesko-południowosłowiańskich* [w:] *SlOr XXXV*, 331–335.

1987

62. *O dwu starych słowiańskich leksemach z zakresu wyrobów z drewna (psł. *strama/stramъ, *vřli)* [w:] *SFPS XXIV*, 115–126.
63. *Pitanja rekonstrukcije praslovenskih osobnih imena* [w:] *Zbornik Šeste jugoslovenske onomastičke konferencije* (Donji Milanovac 9–12. oktobar 1985), Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 217–220 [Naučni skupovi XXXVII. Odeljenje jezika i književnosti 7].
64. *Stare czakawskie odlek 'potomstwo, potomek, spadkobierca'* [w:] *Sławistyczne studia językoznawcze* (pod red. M. Basaja, W. Borysia i H. Popowskiej-Taborskiej), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 69–73.
65. *Z reliktyw prasłowiańskich w gwarowym słownictwie polskim: małop. racić się 'męczyć się', zaracić się 'zniszczyć się, zginąć, zaginąć'* [w:] *JP LXVI*, 204–208.

1988

66. *Północnopolskie nie (w)zgarac 'nie znosić kogo'* [w:] *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci prof. M. Szymczaka*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 97–100.
67. *Srpskohrvatsko sapi (pl.) i njegovi slovenski i indoevropski ekvivalenti* [w:] *JF XLIV*, 17–27.

1989

68. *Dijalektološki rječnici kao izvor za proučavanje najstarijeg sloja domaćega hrvatskoga ili srpskoga leksika* [w:] *HDZ VIII*, 15–31.
69. *Z gwarowego słownictwa małopolskiego: wrodzić się 'brzydzić się'* [w:] *JP LXIX*, 38–43.

1990

70. *Iz leksičkih osobitosti srednjodalmatinske čakavštine* [w:] *ZbFL XXXIII*, 39–45.

71. *Relikty leksykalne w gwarach polskich* [w:] *Studia linguistica Polono-Slovaca III. „Dynamika rozwoju słownictwa”*. Referaty z konferencji w Paszkówce (22–25 VI 1987) (pod red. J. Reichana), Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 113–118.
72. *Z archaizmów w leksyce czakawskiej: jūšīt se ‘irytować się, niepokoić się’* [w:] „Tgolí chole Městró”. *Gedenkschrift für Reinhard Olesch* (pod red. R. Lachmann, A. Lauhaus, T. Lewandowskiego i B. Zelinskiego), Köln–Wien: Böhlau Verlag, 237–241.
73. *Ze słowiańskiego słownictwa anatomicznego* [w:] SFPS XXVI, 109–118.

1991

74. *Archaiczna warstwa rodzimej leksyki słowińskiej* [w:] *Studia kaszubsko-słowińskie. Materiały z II Konferencji Słowińskiej* (Łeba, 11–13.05.1992) (pod red. J. Tredera), Łeba: Oddział Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego w Łebie, 31–44.
75. *Etymologie polskie. 1. poniewierać (się), 2. tłuszcza, 3. psnąć (się)* [w:] JP LXXI, 22–34.
76. *Etymologie polskie. 4. dial. spółek, kasz. spółk, špól* [w:] JP LXXI, 110–115.
77. *Etymologie polskie. 5. dial. dzierbić się, 6. dial. ożoł(g)nać się, 7. dial. wiercpa, wiercpa, wirspa* [w:] JP LXXI, 233–239.
78. *Z badań etymologicznych leksyki polskiej i serbsko-chorwackiej (pol. dial. skory pl., sch. dial. škōra, skōrak)* [w:] *Studia linguistica Polono-Jugoslavica VI* [Sarajevo], 11–15.
79. *Ze słowiańskich peryferyjnych reliktyw leksykalnych: ros. dial. žičat’(sja), sch. dial. žikati se* [w:] SFPS XXVII, 101–104.
80. *Studije iz srpskohrvatske i slovenske etimologije* [w:] JF XLVII, 69–82.
81. *Prinosi srpskohrvatskoj etimologiji* (I) [w:] *Naš jezik* XXIX (1–2), [Beograd], 35–48.

1992

82. *Etymologie kaszubskie* (I) [w:] GSJ V, 71–84.
83. *Etymologie polskie. 8. dial. jaszczec, 9. dial. mersić, 10. dial. rzega* [w:] JP LXXII, 25–29.
84. *Etymologie polskie. 11. dial. pomucha, 12. dial. wisny, wiśny, wichny* [w:] JP LXXII, 163–168.
85. *Etymologie polskie. 13. dial. siać ‘świecić’, kasz. sějac ‘pałać ciepłem’* [w:] JP LXXII, 280–282.
86. *Projekt Etymologicznego słownika kaszubszczyzny* [w:] *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 37 [Wien], 135–140.

87. *Z nawiązań leksykalnych południowosłowiańsko-bałtyckich: sch. i sle. ježa = litew. ežià, łot. eža* [w:] Colloquium Pruthenicum primum. Papers from the First International Conference on Old Prussian held in Warsaw, September 30th – October 1st, 1991 (pod red. W. Smoczyńskiego i A. Holvoeta), Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 129–134.
88. *Z reliktów leksykalnych dialektu kajkawskiego* [w:] *Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej* (pod red. W. Borysia i W. Sędzika), Warszawa: SOW, 57–61 [Język na Pograniczach 4].

1993

89. *Etymologie polskie. 14. stpol. i dial. -wroszyć* [w:] JP LXXIII, 70–73.
90. *Kaszubski polisemantyczny rzeczownik skřep* [w:] *Zeszyty Naukowe UG. Filologia Polska, Prace Językoznawcze 17–18* [Gdańsk], 69–74.
91. *Kontaminacja i etymologia ludowa w słownictwie kaszubskim* [w:] *Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego 19* [Gdańsk], 133.
92. *Słowiańska oboczność *želqb- : *želqd-* [w:] SFPS XXXI, 121–126.
93. *Z etymologii kaszubskiej* [w:] SFPS XXX, 11–15.
94. *Zu den südslavisch-baltischen lexikalischen Verknüpfungen* [w:] *Linguistica Baltica 1* [Warszawa], 193–199.
95. *Z zagadnień słownictwa południowosłowiańskiego* [w:] SPANKr XXXV (1992/1–2), 113–114.

1994

96. *Etymologie polskie. 15. dial. posătorzyć się, sątera* [w:] JP LXXIV, 97–99.
97. *Etymologie polskie. 16. dial. chmioła, chmuła i pokrewne, 17. dial. pomieć, 18. dial. pyszka, kasz. pëška, 19. dial. szczawręga* [w:] JP LXXIV, 199–205.
98. *Etymologie polskie. 20. dial. chłëda, kasz. χlëda, χlëdnqç, klëdnqç, 21. dial. parzyć ‘rzucić’, kasz. pařec ‘proszyc’* [w:] JP LXXIV, 299–303.
99. *Lekcje wybranych wyrazów staropolskich i ich interpretacje etymologiczne* [w:] *Studia historycznojęzykowe I* (pod red. M. Kucały i Z. Krążyńskiej), Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 121–125 [Prace IJP PAN 90].
100. *O możliwościach odtwarzania historii słownictwa prasłowiańskiego* [w:] *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych* (pod red. E. Wrocławskiej), Warszawa: SOW, 19–24 [Język na Pograniczach 11].
101. *Ze studiów nad serbsko-chorwackim słownictwem topograficznym: dial. czakaw. prisme* [w:] *Onom XXXIX*, 113–116.

1995

102. *Etymologie kaszubskie* (II) [w:] GSJ VI, 57–65.
103. *Kilka uwag do artykułu „O 150 hasłach w Słowniku prasłowiańskim”* [w:] SFPS XXXII, 337–341.
104. *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne w kaszubszczyźnie* [w:] SPANKr XXXVIII (1994/1), 29–30.
105. *Problems in reconstructing proto-languages* [w:] *Analecta Indoeuropaea Cracoviensia Ioannis Safarewicz memoriae dicata* (pod red. W. Smoczyńskiego), Kraków: Universitas, 103–107.
106. *Problemy etymologii kaszubskiej* [w:] *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś. Materiały z sympozjum pod redakcją Jerzego Tredera*, Gdańsk 1995: Wydawnictwo Gdańskie, 7–13.
107. *Ze studiów nad archaicznymi słowiańskimi przymiotnikami dewerbalnymi: maced. dial. прѣнд ‘nerwowy’ i jego południowosłowiańskie odpowiedniki* [w:] *Makedonski jazik XL–XLI, 1989–1990*, [Skopje 1995], 51–54.
108. *Z historii prasłowiańskich przymiotnikowych tematów na -u-. Oboczność *plytъ : *plytvъ : *plytъkъ* [w:] *Studia z językoznawstwa słowiańskiego* (pod red. F. Sławskiego i H. Mieczkowskiej), Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej UJ, 35–39 [Prace IFS UJ 14].

1996

109. *Kaszubskie përlëc, përpölëc, përpotac, perpeša* [w:] *Symbolae slavisticae* dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej (pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko), Warszawa: SOW, 57–61.
110. *Słowiańskie ląbic ‘łamać’ i pochodne* [w:] *Collectanea slavica*, Kraków: Wydawnictwo Oddziału PAN w Krakowie, 191–195 [PAN, Oddział w Krakowie. Prace Komisji Słowianoznawstwa 50].

1997

111. *Dziedzictwo prasłowiańskie w leksyce kaszubskiej* [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe* (pod red. J. Zieniukowej) Warszawa: SOW, 261–269 [Język na Pograniczach 19].
112. *Ludowe słownictwo ekspresywne na warsztacie etymologa* [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, Warszawa: SOW, 23–32 [Prace Sławistyczne 105].
113. *O mylnej interpretacji etymologicznej pewnych słowiańskich zapożyczeń z języka niemieckiego* [w:] *Wort und Name im deutsch-slavischem Sprachkontakt. Ernst Eichler von seinen Schülern und Freunden* (pod red. K. Hengsta, D. Krügera, H. Walthera przy współudziale I. Bily), Köln–Weimar–Wien:

Böhlau Verlag, 149–155 [Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe A: Slavistische Forschungen. Neue Folge, Band 20].

114. *Słowińskie oběčej 'kobiece okrycie głowy' i wyrazy pokrewne* [w:] Onomastyka i dialektologia. Prace dedykowane pani Profesor Ewie Rzetelskiej-Feleszko (pod red. H. Popowskiej-Taborskiej i J. Dumy), Warszawa: SOW, 33–40.
115. *Z kaszubskiego słownictwa topograficznego* [w:] Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś 2 (pod red. R. Wosiak-Śliwy), Gdańsk 1997: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 9–17 [Prace Komisji Językoznawczej Wydziału I GTN. Pomorskie Studia Dialektologiczno-Onomastyczne 1].

1998

116. *Czakawskie ridati, ridnuti i homonimia prasłowiańskiego *rinōti* [w:] Studia Slawistyczne (pod red. H. Mieczkowskiej i J. Kornhausera), Kraków 1998: Universitas, 9–14 [Prace Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego 17 – Z okazji XII Międzynarodowego Kongresu Slawistów w Krakowie].
117. *Kształtowanie się klasy przymiotników w epoce prasłowiańskiej* [w:] RS LI, 9–16.
118. *Prasłowiański – poprasłowiański. Na granicy dwu epok* [w:] Prasłowiańszczyzna i jej rozpad (pod red. J. Ruska i W. Borysia), Warszawa: Energeia, 29–33.

1999

119. *Dlaczego powstał język bośniacki?* [w:] Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku (pod red. J. Kornhausera), Kraków: Wydawnictwo UJ, 255–259.
120. *Słowiańskie słownictwo z zakresu przyjaznych stosunków międzyludzkich* [w:] Język, literatura, kultura Słowian dawniej i dziś. II. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 75 rocznicy powstania Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i 5 rocznicy powołania Katedry Filologii Słowiańskiej, Poznań, 22–24 września 1994 (pod red. J. Świdzińskiego), Poznań 1999: Polinfo, 17–23.
121. *Staropolskie śleżej, dialektalne ślezaj(a) i wyrazy pokrewne* [w:] Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin (pod red. W. Banysia, L. Bednarczuka i S. Karolaka), Katowice 1999: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 256–261 [Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 1775].
122. *Zróźnicowanie geograficzne archaicznej warstwy leksyki czakawskiej pochodzenia prasłowiańskiego* [w:] In memoriam Alfredi Zaręba et

Josephi Reczek (w dziesiątą rocznicę śmierci) (pod red. H. Mieczkowskiej), Kraków: Wydawnictwo Oddziału PAN, 99–107 [PAN, Oddział w Krakowie. Prace Komisji Słowianoznawstwa 51].

2000

123. *Czakawskie pručiti* : pručati ‘tracić, trwonić, marnotrawić’ i słowiańskie wyrazy pokrewne [w:] Сѣкровоѣште словесѣноје. Studia slawistyczne ofiarowane Profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny (pod red. W. Stępnia-Minczewej i W. Borysia), Kraków: Wydawnictwo UJ, 41–44.
124. *Nowsze chorwackie i serbskie słowniki gwarowe* [w:] Słowiańskie słowniki gwarowe (pod red. H. Popowskiej-Taborskiej), Warszawa: SOW, 147–156 [Prace Slawistyczne 110].
125. „*Veyska zayk*” – osobliwa archaiczna gwara czakawska w południowo-wschodniej części wyspy Krk [w:] Studia linguistica in honorem Stanisłai Stachowski (pod red. E. Mańczak-Wohlfeld), Kraków: Wydawnictwo UJ, 27–43.
126. Wyrazy „*iliryjskie*” w „*Thesaurus Polyglottus*” Hieronima Megisera z r. 1603 [w:] Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłoś (pod red. H. Wróbla), Kraków: Wydawnictwo UJ, 57–60.

2001

127. *Rozpad wspólnoty prasłowiańskiej w świetle słownictwa* [w:] Słowianie, Słowiańszczyzna – pojęcie i rzeczywistość dawniej i dziś. Zbiór studiów (pod red. K. Handke), Warszawa: SOW, 25–33.

2002

128. *Kultura muzyczna dawnych Słowian w świetle słownictwa* [w:] Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Sławskiego (pod red. J. Ruska, W. Borysia i L. Bednarczuka), Kraków: Wydawnictwo UJ, 83–94 [Prace IFS UJ 20].

2006

129. *Sufiksalna tvorba imenica u kastavskom govoru* [w:] Riječ XII (1), 7–30. [tłumaczenie chorwackie, poz. 13].

A.III. Recenzje, omówienia, sprawozdania z konferencji

1965

130. [rec.:] *Polonica w radzieckich wydawnictwach poświęconych etymologii* [w:] JP XLV, 120–124.

1971

131. [rec.:] *J. Matešić, Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*, I–II, (Wiesbaden 1965–1967) [w:] RS XXXII, 122–128.

1978

132. *Dorobek publikacji Instytutu Słowianoznawstwa PAN w zakresie wczesnych dziejów językowych Słowian i gramatyki porównawczej języków słowiańskich* [w:] Biuletyn Sławistyczny III, 17–21.

1981

133. [rec.:] *R. Bošković, Odabrane rasprave i članci* (Titograd 1978) [w:] RS XLI, 81–86.
134. [rec.:] *Nowe prace o chorwackich gwarach w Burgenlandzie* [w:] RS XLII, 92–100.

1983

135. [rec.:] *Onomatološki prilozi, I–II* (Beograd 1979–1981) [w:] Onom XXVIII, 291–295.

1984

136. [rec.:] *G. Schramm, Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* (Stuttgart 1981) [w:] Onom XXIX, 254–256.

1985

137. [rec.:] *Čakavisch-deutsches Lexikon, I–III* (Köln–Wien 1979–1983) [w:] RS XLV, 117–122.

1986

138. *O Juraju Križaniciu na IX Kongresie Sławistów w Kijowie* [w:] Biuletyn Sławistyczny IX–1984 (1986), 87–89.
139. *Problematyka najstarszych dziejów językowych Słowian [na IX Kongresie Sławistów]* [w:] Biuletyn Sławistyczny IX–1984 (1986), 27–33.

1988

140. *Szósta Jugosłowiańska Konferencja Onomastyczna (Donji Milanovac, 9–12 października 1985 r.)* [w:] Onom XXXII, 288–291.

1989

141. [rec.:] *M. Grković, Rečnik imena Banjskog, Dečanskog i Prizrenskog vlastelinstva u XIV veku* (Beograd 1986) [w:] Onom XXXIII, 278–282.

1990

142. [rec.:] *M. Šimundić, Rječnik osobnih imena* (Zagreb 1988) [w:] Onom XXXV, 166–167.

A.IV. Dopiski do artykułów i notki encyklopedyczne

1967

143. {Dopisek do artykułu Z. Brockiego „*Kilka dodatków do okrętu*” (JP XLVII, 379–385)} [w:] JP XLVII, 385–386.

1975

144. Sawa [*etymologia antroponimu – Z.B.*] [w:] SSS V, 80.
145. Soča [*etymologia hydronimu – Z.B.*] [w:] SSS V, 327.
146. Split [*etymologia toponimu – Z.B.*] [w:] SSS V, 362.

1977

147. Vinodol [*etymologia toponimu – Z.B.*] [w:] SSS VI, 475.
148. Vis [*etymologia toponimu – Z.B.*] [w:] SSS VI, 482.

1982

149. Zadar [*etymologia toponimu – Z.B.*] [w:] SSS VII, 26.
150. Zahumlje [*etymologia toponimu – Z.B.*] [w:] SSS VII, 50.

1993

151. {Dopisek do artykułu K. Herej-Szymańskiej „*Kaszubskie trat*” (JP LXXIII, 271–273)} [w:] JP LXXIII, 273.

A.V. Varia (opracowania z historii językoznawstwa lub filologii, artykuły okolicznościowe, obituary i biogramy)

1987

152. *Mieczysław Małecki jako badacz dialektów chorwackich* [w:] In memoriam Mieczysław Małecki (pod red. J. Ruska), Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego), 45–53 [Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze 85].
153. *W siedemdziesięciolecie urodzin i pięćdziesięciolecie pracy naukowej Profesora Franciszka Sławskiego* [w:] Poradnik Językowy 1986, z. 4 [1987], 217–221.

1988

154. *Badania Profesora Franciszka Sławskiego nad słownictwem polskim i słowiańskim* [w:] SPANKr XXX (1987/1–2), 65–66.
155. *Pitanja praslovenske tvorbe riječi u radovima Radosava Boškovića* [w:] Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića. Radovi sa naučnog skupa (Danilovgrad, 14. i 15. maja 1987), Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 123–129.

1989

156. *Jan Baudouin de Courtenay jako etymolog* [w:] Jan Niecisław Baudouin de Courtenay a lingwistyka światowa. Materiały z konferencji międzynarodowej (Warszawa, 4–7.IX.1978), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 483–486.

1991

157. *Badania Profesora Franciszka Sławskiego nad słownictwem polskim i słowiańskim* [w:] Słownictwo słowiańskie (pod red. J. Ruska), Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 9–16 [Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze 95].

1996

158. *Aleksander Brückner jako badacz słownictwa polskiego i słowiańskiego* [w:] Sławistyka niemiecka a kraje słowiańskie. Die deutsche Slavistik und die slavischen Länder (pod red. J. Ruska, E. Eichlera, W. Borysia i K. Hengsta), Warszawa: Energeia, 93–99.
159. *Serbokroatistika u Krakovu* [w:] Sto godina polonistike u Srbiji. Zbornik radova sa jubilarnog naučnog skupa Beograd, januar 1996, Beograd: Katedra za slavistiku Filološkog fakulteta Univerziteta & Slavističko društvo Srbije, 223–228.

2000

160. *Alfred Zareba (1921–1988)* [w:] Uniwersytet Jagielloński. Złota księga Wydziału Filologicznego (pod red. J. Michalika i W. Waleckiego), Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 691–698.

2001

161. *Profesor Franciszek Sławski (13 V 1916 – 19 I 2001)* [w:] SFPS XXXVII, 9–15.
162. *Kaszubska leksykografia i badania słownictwa kaszubskiego w XX wieku* [w:] Badania kaszuboznawcze w XX w. Materiały pokonferencyjne (pod red. J. Borzyszkowskiego i C. Obracht-Prondzyńskiego), Gdańsk: Instytut Kaszubski w Gdańsku, 280–300.

2004

163. *Mieczysław Małecki kao istraživač hrvatskih dijalekata* [w:] Riječ X (1) [Rijeka], 7–14.
[tłumaczenie chorwackie, poz. 152].

2005

164. *O badaniach dialektów chorwackich przez Mieczysława Małeckiego (po 75 latach)* [w:] Mieczysław Małecki – człowiek, uczonec, organizator (pod red. J. Ruska), Kraków: Wydawnictwo UJ, 183–191.

2006

165. *Mieczysław Małecki kao jezikoslovac* [w:] *Tabula. Časopis Filozofskog fakulteta u Puli* 6, 2003 [2006] [Pula], 197–205.

B. Prace we współautorstwie

Z Hanną Popowską-Taborską:

1994

166. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I: A–Ć, Warszawa: SOW, 272 str.
[rec.: 1. J. Treder, JP LXXVI, 1996, s. 378–384; 2. J. Treder, *Rocznik Gdański* LVI/2, Gdańsk 1996, s. 163–172; 3. J. Treder, *Acta Cassubiana* II, Gdańsk 2000, s. 325–331 [recenzja tomów I–III]; 4. Ž. Ž. Varbot, *Ėtimologija* 1994–1996, Moskwa 1997, s. 189–194; 5. M. Bjeletić, JF LII, 1996, 213–219; 6. L. Králik, *Slavica Slovaca* 32, Bratislava 1997, s. 70–71; 7. F. Hinze, ZfslPh 58, 1999, s. 221–229; 8. L. Bednarczuk, *Nad I tomem Słownika etymologicznego kaszubszczyzny* [w:] *Symbolae slavisticae dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej*, Warszawa 1996, 39–46].

1996

167. *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa: SOW, 434 str. [Język na Pograniczach 15].
[rec.: 1. M. Bjeletić, ZbFL XXXIX/1, 1998, s. 212–216; 2. F. Hinze, Zfsl 43, 1998, s. 490–493; 3. L. Králik, *Slavica Slovaca* 36/2, Bratislava 2001, s. 170–172; 4. J. Udolph, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 48, 1999, s. 303].

1997

168. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. II: D–J, Warszawa: SOW, 361 str.
[rec.: 1. J. Treder, *Rocznik Gdański* LVIII/1, Gdańsk 1998, s. 233–237; 2. J. Treder, *Acta Cassubiana* II, Gdańsk 2000, s. 325–331 [recenzja tomów I–III]; 3. Ž. Ž. Varbot, VJ 1998 (5), s. 151–157; 4. F. Hinze, ZfslPh 60, 2001, s. 236–248].

1999

169. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. III: K–O, Warszawa: SOW, 377 str.
[rec.: 1. F. Hinze, ZfslPh 61, 2002, s. 476–482; 2. J. Treder, *Rocznik Gdański* LX/2, Gdańsk 2000, s. 168–173; 3. J. Treder, *Acta Cassubiana* II, Gdańsk 2000, s. 325–331 [recenzja tomów I–III]].

2002

170. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. IV: P–S, Warszawa: SOW, 389 str.
[rec.: F. Hinze, ZfslPh 62, 2003, s. 476–483].

171. *Potrzeby i metody opracowywania słowników etymologicznych małych słowiańskich obszarów językowych* [w:] *Z Polskich Studiów Sławistycznych*. Seria X, Językoznawstwo, Warszawa: Energeia, 25–31.

2006

172. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. V: Š–Ž i Suplement, Warszawa: SOW, 347 str.

Z Jasną Vlajić-Popović:

1986

173. *Srpskohrvatsko dijalekatsko duli 'nedozreli', dulovan 'buđav'* [w:] *ZbFL XXIX* (1), 87–90.

1987

174. *Iz reliktnne leksike praslovenskog porekla u srpskohrvatskim dijalektima* (I) [w:] *ZbFL XXX* (1), 95–109.

1988

175. *Iz reliktnne praslovenske leksike u srpskohrvatskim dijalektima* (II) [w:] *ZbFL XXXI* (1), 23–35.

1989

176. *Iz reliktnne leksike praslovenskog porekla u srpskohrvatskim dijalektima* (III) [w:] *ZbFL XXXII* (1), 13–23.

Z Władysławem Sędzikiem:

177. [rec.:] *Zbornik radova povodom 70. godišnjice života akad. J. Vukovića* (Sarajevo 1977) [w:] *RS XLIII*, 40–46.

Z Marią Wojtyłą-Świerzowską i Władysławem Sędzikiem:

2005

178. *Słownik prasłowiański* [w:] *SPANKr XLVII* (1), styczeń-czerwiec 2003 r., 20–23.

C. Współautorstwo dzieł zespołowych

1963

179. *Słownik staropolski*, t. IV: *L–M* (pod red. S. Urbańczyka), Wrocław 1963–1965: Ossolineum.

1969

180. *Słownik staropolski*, t. V: N-Ó (pod red. S. Urbańczyka), Wrocław 1965–1969: Ossolineum.

1974

181. *Słownik prasłowiański*, opracowany przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa, pod red. F. Sławskiego, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.

1976

182. *Słownik prasłowiański*, opracowany przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa, pod red. F. Sławskiego, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.

1979

183. *Słownik prasłowiański*, opracowany przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa, pod red. F. Sławskiego, t. III, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.

1981

184. *Słownik prasłowiański*, opracowany przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa, pod red. F. Sławskiego, t. IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum.

1984

185. *Słownik prasłowiański*, opracowany przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa, pod red. F. Sławskiego, t. V, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum.

1991

186. *Słownik prasłowiański*, opracowany przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa, pod red. F. Sławskiego, t. VI, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.

1995

187. *Słownik prasłowiański*, opracowany przez Zespół Instytutu Sławistyki, pod red. F. Sławskiego, t. VII, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.

2002

188. *Słownik prasłowiański*, opracowany przez Zespół Instytutu Sławistyki, pod red. F. Sławskiego, t. VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.

D. Prace redakcyjne:

Język na Pograniczach od t. 1 (1992)–.

Prace Komisji Językoznawstwa, Oddział PAN w Krakowie od r. 1999 do r. 2002.

Prace Komisji Słowianoznawstwa, Oddział PAN w Krakowie od r. 1984 do r. 1989.

Prace Slawistyczne Instytutu Slawistyki PAN (= Slavica) od t. 4 (1978) do t. 88 (1991).

Rocznik Slawistyczny od t. XLVI (1989).

Studia Językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich, od t. IV (1979) do t. XIII (1988) [= Prace Językoznawcze PAN nr 92, 93, 94, 95, 96, 102, 108, 111, 118].

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej od t. XXV (1989) do t. XXX (1993) i od t. XXXIV (1998).

Dzieje Słowian w świetle leksyki, pod red. J. Ruska, W. Borysia, L. Bednarczuka, Kraków 2002: Wydawnictwo UJ.

Prasłowiańszczyzna i jej rozpad, pod red. J. Ruska i W. Borysia, Warszawa 1998: Energeia.

Slawistyka niemiecka a kraje słowiańskie. Die deutsche Slavistik und die slawischen Länder, pod red. J. Ruska, E. Eichlera, W. Borysia i K. Hengsta, Warszawa 1998: Energeia.

Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej, pod red. W. Borysia i W. Sędzika, Warszawa 1992: SOW.

Szkrovište slovesnoje. Studia slawistyczne ofiarowane Profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny, pod red. W. Stępnia-Minczewej i W. Borysia, Kraków 2000: Wydawnictwo UJ.

Prof. W. Boryś jest także współautorem przeglądów bibliograficznych językoznawstwa slawistycznego, publikowanych w Roczniku Slawistycznym (tomy XXVI–XXXVII, cz. II) w latach 1961–1972 (głównie, choć nie tylko, w działach serbokroataystycznym i słowenistycznym) oraz autorem kilkudziesięciu krótkich streszczeń, zamieszczonych pod niektórymi spośród owych adresów bibliograficznych.

Zbigniew Babik

1. LEKSYKA PRASŁOWIAŃSKA I OGÓLNOŚLOWIAŃSKA

Prasłowiańskie *osvkola, *svčava, *svčavb i pokrewne¹

Rocznik Slawistyczny XXXVII, 1976, s. 47–63

W języku prasłowiańskim na oznaczenie ‘soku, płynu znajdującego się w roślinach, owocach, otrzymywanego z roślin, owoców’ używano rzeczownika *sokb, dobrze zachowanego w podstawowym znaczeniu w językach słowiańskich. Część etymologów rekonstruuje też dla prasłowiańszczyzny różniącą się wokalizmem oboczną synonimiczną postać **svčb*², na którą mają wskazywać takie wyrazy jak ros. *šči* ‘kapuśniak’, słow. *ščava* ‘(kwaśny) sok, kwaśny płyn; roślina szczaw, Rumex’, *ščavb* ‘Rumex’. Sądzi się, iż oparte są one na rzeczowniku nazywającym ‘sok’, który można odtworzyć w postaci *svčb. Wyraz taki, w językach słowiańskich nie poświadczony, uważa się za prastarą odmiankę psł. *sokb*: hipotetyczna postać *svčb ma się sprowadzać do pierwotnego **sūk-*, podczas gdy realnie zaświadczona postać *sokb* ma kontynuować dawniejsze *suok-* powstałe w wyniku infigowania pierwiastka *sūk-* przez *-o*³. Ta pomysłowa rekonstrukcja musi jednak budzić wątpliwości, nie jest bowiem w sposób wystarczający poparta faktami indoeuropejskimi⁴. A przede wszystkim musi [48] powodować zastrzeżenia metoda etymologizowania wspomnianych wyrazów słowiańskich. Mamy

---

¹ Z Pracowni Języka Prasłowiańskiego Zakładu Słowianoznawstwa PAN w Krakowie. W artykule częściowo wykorzystano nie publikowane materiały do *Słownika prasłowiańskiego*.

² Np. R. Brandt, *Dopolnitel'nye zamečanija k razboru Ètimologičeskogo slovarja Miklošiča*, RFV XXIV, 1890, s. 164, 192; G. Iljinskij, *Slavjanskije ètimologii*, RFV LXXIII, s. 305–307; V. A. Merkulova, *Očerki po russkoj narodnoj nomenklature rastenij*, Moskva 1967, s. 71–72. Por. też Machek ES² 623. Przeciw takiej rekonstrukcji Vasmer REW III 451.

³ Merkulova o.c. 72 (z powołaniem się na artykuł J. Schütza, *Zur Abstufung und Erweiterung in diphtongischen Wurzeln im Slavischen und Baltischen*, Die Welt der Slaven VIII, 1963, s. 337–347, zwłaszcza s. 343). – O stosunku psł. *sokb*, litew. *sakaĩ* pl. ‘smoła’, *sākas* ‘kropla, kawałek smoły’, łot. *sakas*, *saki* ‘smoła’ i litew. *svekas*, łot. *svaka*, *svēki* ‘smoła’ zob. np. Fraenkel LEW II 756–757. Pokorny IEW 1044 rekonstruuje ie. *s(u)ek^o-s* ‘sok roślinny; smoła’.

⁴ Nie wskazano dotychczas ie. postaci z wokalizmem *-u-*. Przytaczane nieraz łac. *sūcus* ‘sok’ prawdopodobnie nie należy do tej rodziny, zob. Walde–Hofmann II 622–623. [48]

tu bowiem grupkę wyłącznie słowiańskich (i to prawdopodobnie dość późnych) wyrazów, które należałoby próbować objaśnić przede wszystkim na gruncie słowiańskim. Do rekonstrukcji tak archaicznej prapostaci jak hipotetyczna *sṭkṭ wolno się uciec dopiero wówczas, gdy zawiodą wszelkie próby objaśnienia wyrazów przez zestawienia ze znanym materiałem słowiańskim. Taki tok postępowania przy analizie wyrazów nie mających odpowiedników pozasłowiańskich, przy jednoczesnym wnikliwym rozpatrzeniu budowy i semantyki wyrazów, umożliwia uzyskanie bardziej pewnych i poprawnych wyników.

W artykule niniejszym podjęta jest próba pokazania, że wyrazy, w których dopatrywano się śladów hipotetycznej prapostaci *sṭkṭ, należy zestawiać z prasłowiańskim czasownikiem *sbkati. Na taką możliwość objaśnienia poszczególnych wyrazów zwrócono uwagę już dawno⁵, lecz później pomysł ten zarzucono, uważając go za mało prawdopodobny. Tymczasem szczegółowa analiza materiału przemawia za tym właśnie zestawieniem, gdyż pozwala ono lepiej objaśnić budowę i znaczenia poszczególnych wyrazów, nie wymagając przy tym rekonstruowania archaicznych prapostaci wychodzących poza znane słowiańskie modele słowotwórcze. Poza wyrazami, które uważano za oparte na prapostaci *sṭkṭ, w artykule rozpatruje się też pokrewne wyrazy nie mające dotychczas etymologii lub uważane za niejasne.

Podstawowy, jak sądzę, dla analizowanych niżej wyrazów prasłowiański czasownik *sbkati (> *sbcati*) *sbčq* kontynuowany jest w większości języków słowiańskich, np. przez pol. *szczać szczę*, *dłuż. scaś : šcaś scu : scym*, czes. *scáti sciji*, sł. *scáti ščim* (dial. *ščijem*), sch. dawne i dial. *scati ščim*, cs. *sbcati sbčq*, ros. *scat' scu*; w poszczególnych językach widoczne jest uogólnianie tematu czasu terażniejszego lub tematu bezokolicznika. Znaczeniowo czasownik jest jednolity: realnie poświadczony jest znaczenie 'oddawać mocz, mingere'. Wolno jednak sądzić, iż nie jest to znaczenie pierwotne. Iteratywny czasownik *sikati -ajq* zachował szersze znaczenie 'tryskać cienkim strumieniem, wytryskiwać' (np. pol. *krew sika z rany*, sł. *kri iz rane sika*), 'wypuszczać strumień wody lub innego płynu'. Bardziej ogólne znaczenie czasownika sugerują też prapokrewne wyrazy w innych językach indoeuropejskich (np. stind. *siñcáti, sécatē* 'wylewa', stwniem. *sīhan* 'cedzić ciec po kropelce', norw. *sige* 'sączyć się, wyciekać powoli', gr. jońskie *ικμάς -άδος* 'wilgoć') kontynuujące pie. **sejk^u* - 'wylewać; cedzić; ciec, płynąć; kapać'⁶. Prawdopodobnie *sbkati znaczyło pierwotnie 'wydzielać z siebie ciec, np. puszczać soki'. Znaczenie 'mingere', [49] niewątpliwie już prasłowiańskie, wytworzyć się musia-

⁵ Por. Brandt o.c. 192.

⁶ Por. Vasmer REW III 55–56 (także II 623); Pokorny IEW 893–894. [49]

ło w wyniku zawężenia i specjalizacji starszego szerszego znaczenia. Znaczenie starsze, jak to nieraz można obserwować także na innych przykładach, zachowało się w omówionych niżej wyrazach pochodnych.

Po tych niezbędnych uwagach wstępnych przejdźmy do analizy poszczególnych wyrazów. Ze względu na ich wzajemne związki znaczeniowe i strukturalne podzielone zostały one na dwie grupy.

I

W kilku językach słowiańskich odnajdujemy szcążkowo zachowane archaiczne wyrazy zawierające prawdopodobnie pierwiastek **sbk-* a nazywające wyciekający sok roślinny lub inną wydzielającą się z czegoś ciecz. Należą tu: pol. *oskoła*, bułg. *óski*, kasz. *skověčk*, ukr. i brus. (*v*)*oskovík*, *oskodávec*.

Pol. *oskoła*

Szcążkowo zachowany w gwarach polskich (chyba tylko północnych) rzeczownik *oskoła* ‘słodkawy sok wydzielający się wiosną z niektórych drzew, np. brzozy, po nacięciu kory’, pl. *oskoły* ‘czas, kiedy wydziela się sok z drzew, wiosna’⁷, w XV wieku poświadczony jest w znaczeniu ‘sok roślinny’⁸. Cytowane przez Lindego przykłady (co prawda dość późne, bo z końca XVIII w.) świadczą, że wyraz ten oznaczał ‘upływanie soków z drzewa przez rany po odcięciu gałęzi’⁹. Pośrednio na znaczenie ‘wypływanie, wydzielanie soku z drzewa lub wody z ziemi’ wskazuje gwarowy mazowiecki derywat *oskolnica* nazywający nie tylko ‘sok z drzew, np. z brzozy’, ale także ‘wodę zaskórzną, np. pod szosą’ i ‘przybór wody na Wiśle’¹⁰. Można więc przyjąć, że *oskoła* to zarówno nazwa czynności (‘wydzielanie, upływanie soków z drzew’ i ogólniej ‘wydzielanie cieczy z czegoś, np. wody podskórnej z ziemi’), jak i nazwa rezultatu czynności (‘ciecz wydzielająca się z czegoś, np. sok wypływający z drzewa’).

Wyraz polski nie jest na gruncie słowiańskim izolowany. Co prawda wątpić należy, by należała tu rosyjska nazwa rzeki *Oskól* (strus. *Oskolъ*)¹¹,

---

⁷ Karłowicz III 467: Mazowsze, Kujawy, Wielkopolska; Maciejewski 54.

⁸ SłStp V 652.

⁹ Linde III 593.

¹⁰ Karłowicz l.c. – Może należy tu także dial. *oskolnica* = *oskoła* ‘jakaś choroba ust u dzieci’ (ib. 468, 478), jednak nieprecyzyjnie podane znaczenie nie pozwala tego rozstrzygnąć. Por. omawiany tu wyraz bułgarski.

¹¹ Zob. Vasmer REW II 282–283. [50]

ale zwraca uwagę bułg. dial. *óskoli* pl. w znaczeniu, jak wynika z cytatu, [50] ‘wydzielanie się, napływanie śliny do ust przy obserwacji kogoś jedzącego’¹². Nie sądzę, by można było uważać ten wyraz za przekształcenie kontynuantu psł. **(o)skoma* ‘cierpienie zębów, np. przy jedzeniu czegoś kwaśnego, oskoma’ (wtórnie też ‘chęć na coś, wydzielanie się śliny jako objaw chęci na coś’). Istnienie w gwarach bułgarskich synonimu *óski* (zob. niżej) zdaje się potwierdzać, iż jest to wyraz etymologicznie różny od *oskoma*, pierwotnie zapewne znaczący ‘wydzielanie śliny’ (< ‘wydzielanie cieczy’). Bliskość znaczeniowa obu wyrazów wytworzyła się, jak można przypuszczać, wtórnie, w wyniku ewolucji znaczeniowej każdego z nich. Wtórne mieszanie obu wyrazów widoczne jest także w polszczyźnie: gwarowe *oskoma* ‘sok brzozy’¹³ ma znaczenie identyczne z pol. *oskoła*, zaś formalnie równa się pol. *oskoma*. Mamy tu przykład mieszania podobnie brzmiących wyrazów o różnym pochodzeniu w wyniku wtórnej zbieżności znaczeń.

Wydaje się, że wysunięte zestawienie wyrazu polskiego i bułgarskiego jest prawdopodobne. Potwierdza ono przypuszczenie, że mamy tu archaiczny wyraz, zapewne szczątkowo tylko zachowany prasłowiański dialektyzm, przy czym znaczenia wskazują na dewerbalne pochodzenie wyrazu. Dotychczas rekonstruowano zwykle dla pol. *oskoła* (bowiem wyraz bułgarski, o ile wiem, nie był etymologizowany) prapostać **oskola*. Nawiązywano do faktu, że w celu uzyskania *oskoły* należy naciąć korę drzewa, łączono więc wyraz z pierwiastkiem **skel-* ‘ciąć’¹⁴. W świetle przedstawionego materiału wydaje się jednak prawdopodobne, że znaczenie ‘sok wydzielający się z drzew po nacięciu’ jest wtórne. Zestawiano też omawiany wyraz z litew. *skaláuti* ‘płukać, omywać’, stind. *kšalati* ‘płynię, ciecze’¹⁵, za czym mogłyby przemawiać względy znaczeniowe. Wobec braku w słowiańskim odpowiedniego czasownika trzeba by przyjąć, iż omawiany wyraz jest odziedziczony z epoki indoeuropejskiej. Ograniczony zasięg wyrazu w językach słowiańskich raczej nie wskazuje na tak wielką archaiczność. Dopatrywano się także w omawianym wyrazie śladów hipotetycznego rzeczownika **sokō* ‘sok’¹⁶, co jest mało prawdopodobne choćby z tego powodu, że o ile wiadomo w prasłowiańskim sufiks *-ola* nie tworzył derywatów odmiennych.

---

¹² T. Pančev, *Dopālнение na bǎlgarskija rečnik ot N. Gerov*, Plovdiv 1908, s. 240: Kotel.

¹³ Karłowicz III 467.

¹⁴ A. Matzenauer, *Príspevky ke slovanskému jazykozpytu*, LF XII, 1885, s. 169; Brückner SEJP 384. Por. Vasmer REW II 282.

¹⁵ A. Potebnja, *Ėtimologičeskie zametki. 4. ščaví-dub i pr.* (*sku, *skju), RFV VI, 1881, s. 340. Por. Vasmer REW II 283.

¹⁶ Iljinskij o.c. 306. [51]

Przytoczone etymologie nie uwzględniają w dostatecznym stopniu [51] inaczej ukształtowanych morfologicznie pokrewnych bliskoznacznych wyrazów słowiańskich. Jeśli zestawimy omawiany wyraz z kasz. *skověčk* (= pol. *oskoła*) i bułg. *óski* pl. (= *óskoli*) a także z innymi analizowanymi niżej wyrazami, to stanie się jasne, że należy w nim wydzielać sufiks *-ola*. Semantyka wszystkich tych wyrazów wskazuje na związek z czasownikiem **svkati*. Całość faktów słowiańskich przemawia za rekonstrukcją prasłowiańskiej postaci **osvkola*. Realnie zaświadczone znaczenia każą widzieć w tym wyrazie nomen actionis ('wydzielanie, wydzielenie z siebie cieczy, np. puszczenie soków') > nomen acti ('wydzielona, wydalona ciecz') z sufiksem *-ola*¹⁷ od prefigowanego czasownika **o-svkati*¹⁸. Zachowanie w rzeczowniku wokalizmu *-v-* zdaje się wskazywać na przynależność wyrazu do młodszej prasłowiańskiej warstwy derywatów.

Pewną trudność sprawia objaśnienie polskiej obocznej postaci *jaskoła* 'oskoła', podawanej przez SłWil i występującej (obocznie z *oskoła*) na Kurpiach¹⁹. Jej ograniczony zasięg (północno-wschodnia peryferia polszczyzny?) pozwala przypuszczać, iż jest to może lokalne przekształcenie niemotywowanej *oskoły* pod wpływem jakiegoś wyrazu zaczynającego się na *jask-* lub też obcej, niepolskiej fonetyki. Mniej chyba prawdopodobne byłoby dopatrywanie się tu starej oboczności iloczasu nagłosowej samogłoski *ō* : *ō-* (por. też np. psł. **osa*, **osika* : dial. płd. **asika* 'osika, Populus tremula', zob. SP I 159).

Bułg. dial. *óski*, poleskie *oskodávec*, (v)*oskovík*

Obok omówionego rzeczownika *óskoli* Pančev przytacza też dialektyczny synonim *óski* f. pl.²⁰. Wydaje się, że oddzielenie obu tych wyrazów jest mało prawdopodobne. W bułg. dial. *óski* można widzieć formę liczby mnogiej dewerbalnego rzeczownika **osvka* 'wydzielanie, wydzielenie cieczy, np.

---

¹⁷ Por. psł. *gomola* (: *gomol'a*) 'bryła, gruda' : *žbmq žęti* 'cisnąć, gnieść, tłoczyć', Sławski Zarys I 109.

¹⁸ Por. sła. *oštāt sa* 'stać się wilgotnym, zwilgotnieć' : 'polać się moczem' (Kálal 438), sła. *oscáti oščím* 'bepissen', *oscáti se* 'oddać mocz', pol. *oszczać* 'w koło poszczać'. Na istnienie czasownika **osvkati* (pierwotnie może 'wydzielić ciecz ze wszystkich stron') wskazują przede wszystkim przytoczone niżej derywaty.

¹⁹ A. Chętnik, *Pożywienie Kurpiów. Jadło i napoje zwykłe, obrzędowe i głodowe*, Kraków 1936, s. 62. U Karłowicza III 467 postać *jaskoła* z Mazur i Augustowskiego.

²⁰ Pančev l.c.: Ruse. – Por. brus. dial. *ascá* 'chorobliwe wydzielanie śliny' (M. V. Biryla, *Z leksiki Čyrvonoslabodčyny*, ZNarSlo, s. 97), też pol. *scycka* 'ślina w ustach na widok jedzących osób' (Karłowicz V 110), zapewne z **svč-ičvka*. [52]

śliny'. Jest to zapewne derywat od *osbkati; podobnie utworzone nomina actionis (> nomina acti) są w słowiańskim nierzadkie. [52]

Rekonstrukcja postaci *osbka na podstawie wyjątkowego wyrazu bułgarskiego wydać się może ryzykowna. Jest jednak całkiem prawdopodobna, jak świadczą fakty wschodniosłowiańskie. W dwu punktach białoruskiej części Polesia zanotowano interesujący rzeczownik *oskadávec* 'płócienny woreczek do wyciskania sera'²¹. Jest to niewątpliwie złożenie, którego drugi człon stanowi nomen agentis z sufiksem *-ec* < **-bcb* od *daviti* (brus. *davíc*) 'gnieść, ścisnąć, dusić'. Złożenie to przypuszczalnie znaczyło pierwotnie 'wygniatający, wyciskający serwatkę'. Człon pierwszy compositum, dający się sprowadzić do postaci *osbka lub *osbkǔ, miał zapewne znaczenie 'serwatka' < 'ciecz wydzielająca się, wyciekająca z sera'. Byłoby to zatem nomen acti od czasownika *osbkati. Paralełę semantyczną i strukturalną, popierającą wysunięte objaśnienie, stanowi omówione w drugiej części artykułu sli. *ščlava* 'serwatka' < *sbčava : *sbkati.

Na rekonstruowany rzeczownik wskazują także inne białoruskie i ukraińskie nazwy 'woreczka do odsączania, wyciskania sera': brus. na Grodzieńszczyźnie *askavén*²², na Polesiu (*v*)*oskovík*, *vaskavík*, *vuskuvík*²³, ukr. na Polesiu *oskovýk*, *voskovík*²⁴. Można sądzić, iż mamy tu substantywizowany przy pomocy sufiksów *-ik*, *-yk* (< **-ikǔ*), *-enb* (< **-bn'b*) przymiotnik z przyrostkiem **-ovb* (*osbkovb 'dotyczący odsączania, wyciskania serwatki z sera?'), co przemawiałoby za rekonstrukcją podstawowego rzeczownika w postaci *osbkǔ m. Ale nie można wykluczyć, że są to derywaty oparte bezpośrednio na rzeczowniku *osbka bądź *osbkǔ, zaś *-ov-* stanowi rozszerzenie sufiksu²⁵. Niezależnie od tego, jaką przyjmujemy bezpośrednią podstawę derywacyjną tych rzeczowników, przemawiają one za istnieniem starego rzeczownika *osbka lub *osbkǔ. Ponieważ zaświadczone wyrazy mają znaczenie 'to, co służy do wydzielania cieczy z sera, do odsączania sera', rekonstruowana podstawowa postać mogła znaczyć 'wydzielanie (się) cieczy z sera, osączanie (się) serwatki'.

Wyraz bułgarski i bliskie formy w części gwar wschodniosłowiańskich pozwalają przyjmować dla części dialektów słowiańskich istnienie rzeczownika *osbka (może i *osbkǔ). Budowa słowotwórcza i znaczenia świad-

²¹ G. F. Veštort, *Nazvanija pišči v govorach Poles'ja*, LeksPol, s. 393.

²² Scjaškovič 34.

²³ Veštort l.c.

²⁴ Lysenko 49.

²⁵ Por. pojawiające się w poszczególnych językach sekundarne sufiksy *-ov-bcb*, *-ov-ica*, *-ov-bje*. [53]

czą o odczasownikowym pochodzeniu wyrazu. Prawdopodobnie jest to nomen actionis ('wydzielanie, wydzielanie cieczy z czegoś, np. ser[53]watki z sera') > nomen acti ('ciecz wydzielana, wydzielona, wyciekająca z czegoś, np. serwatka') od czasownika *osvkati. Derywat pochodzi zapewne z późnego okresu prasłowiańskiego i stanowi jedno z nierzadkich nawiązań leksykalnych polesko-bułgarskich. Mógł jednak powstać niezależnie w różnych gwarach słowiańskich.

Kasz. *skověčk*

Przedstawiony materiał słowiański ułatwia analizę dobrze poświadczonego w dialekcie kaszubskim rzeczownika *skověčk* 'słodkawy sok wydzielający się wiosną z niektórych drzew, zwłaszcza z brzozy po nacięciu kory'²⁶, a więc synonimu znanej z polszczyzny lądowej *oskoły*. Nie tłumaczący się na tle słownictwa kaszubskiego wyraz jest z pewnością jednym z dość licznych kaszubskich archaizmów leksykalnych. Bliskość postaci głosowej i znaczenia z omawianymi wyżej wyrazami pozwala dopatrywać się tu starszej postaci *svk-ov-ŕk-ŕkŕ, może pierwotnego deminutivum z sufiksem *-ŕkŕ* od *svkovŕkŕ (co dałoby kasz. *skowk). Tę ostatnią postać uważać można za derywat od przymiotnika *svkovŕ (urzęczownikowienie przez dodanie przyrostka *-ŕkŕ*) lub też od rzeczownika *svkŕ z przyrostkiem *ov-ŕkŕ* (por. wyżej wyrazy białoruskie i ukraińskie). Trudności w ustaleniu bezpośredniej podstawy derywacyjnej wyrazu kaszubskiego nie wykluczają jednak możliwości, iż zachował się tu ślad rzeczownika *svkŕ (teoretycznie możliwa jest oczywiście także prapostać *ŕkŕ), na który wskazują też niektóre z wyrazów omówionych w drugiej części artykułu. Jeśli potraktować rekonstruowaną postać (i pochodny wyraz kaszubski) jako jeden ze składników rodziny bliskoznacznych wyrazów, to widzieć w niej należy jasny pod względem budowy derywat od nieprefigowanego czasownika *svkati, nomen actionis ('wydzielanie, wydzielanie się cieczy, np. soku z drzewa') skonkretyzowane w 'sok wydzielający się, wyciekający z drzew' (przy czym konkretne znaczenie w kaszubskim jest może wynikiem sufiksacji wyrazu).

Budowa słowotwórcza, znaczenia i zasięgi analizowanych wyrazów przemawiają za dopatrywaniem się w nich reliktywów dość późnych słowiań-

---

²⁶ Sychta V 58; LorPW II 256: *sk^uovæčk* 'sok brzożowy przygotowany do picia'. Za Poblóckim cytuje wyraz Karłowicz V 154: *skowyczek*. [54]

skich derywatów dewerbalnych. Rekonstrukcja późnoprąsłowiańskich dialektycznych rzeczowników *osbkola, *osbka (*osbkǫ), *sbkǫ i ich interpretacja jako derywatów opartych na czasownikach *sbkati, *osbkati znajduje poparcie w analizie niżej omówionych innych pokrewnych wyrazów słowiańskich. Do mało prawdopodobnego, w świetle materiału, wychodzenia z prapostaci *sbkǫ ‘sok’ powrócę w zakończeniu artykułu. [54]

II

Osobnego rozpatrzenia wymaga grupa wyrazów różniących się budową, ale wykazujących podobny rozwój znaczenia. Nazywają one różnego rodzaju (kwaśne) ciecze bądź też niektóre obfitujące w sok rośliny, przede wszystkim szczaw (*Rumex*). Należą tu dwa wykazujące spory zasięg rzeczowniki, które rekonstruować można w postaci *sbčava, *sbčavǫ (oraz oparte na nich derywaty), a także szczątkowo tylko zachowane wyrazy oparte na pierwiastku **sbč-* (*sbčvjь, *sbčakǫ, **sbčal’b* i inne).

Psł. *sbčava

Wyrazy kontynuujące bezpośrednio wtórną niewątpliwie i późną postać *sbčava wykazują spore zróżnicowanie znaczeń. Wyodrębnia się przede wszystkim obszar czesko-słowacki: czes. *šťava* ‘sok z roślin lub owoców (np. sok wygnieciony z winogron); ciecz powstała przy pieczeniu lub duszeniu mięsa’, dial. chodzkie też ‘sok w kiszającej się kapuście’ i ‘niewyschnięte, wilgotne zboże, karma’²⁷, stczes. *ščáva* ‘firum’²⁸, sła. *šťava* (dial. *ščava*) ‘sok rośliny, sok wyciśnięty z owoców; ciecz powstała przy pieczeniu lub duszeniu mięsa’. Znaczenia tu przytoczone wskazują na starsze, wyjściowe znaczenie ‘ciecz wydzielana czy wydzielająca się z czegoś, np. sok wygniatany z roślin, owoców, sok wydzielający się z kiszającej się kapusty, ciecz wydzielająca się z mięsa przy jego duszeniu’. Do tego znaczenia sprowadza się zapewne także sli. *šč’ava* ‘serwatka’²⁹, a więc ‘ciecz wydzielająca się z sera’ (por. pol. dial. *kapalka*, stpol. *kapalica* ‘serwatka’ : *kapac’*). Wyraz słowiński dowodzi, że przyjmowane znaczenie musiało mieć pierwotnie większy zasięg. W innych językach *sbčava nazywa różne ciecze, roztwory, zwykle kwaśne. Niewątpli-

²⁷ Hruška 97.

²⁸ Klaret 466.

²⁹ Rudnicki 214. – Por. bułg. *poštjáva mi se* ‘idzie mi ślinka na coś’.

wie lokalną innowacją jest występujące na niewielkim obszarze znaczenie ‘kwaśna woda mineralna’: pol. dial. w okolicach Szczawnicy *szczawa* ‘każda kwaśna woda mineralna’³⁰, ślą. dial. wsch. *ščava* (w języku literackim *šťavica*) ‘woda mineralna’³¹, ukr. dial. łemkowskie *ščává* ‘kwaśne wody mineralne’³². W języku ukraińskim i u Słowian południowych wyraz nazywa różne płyny używane do celów gospodarczych: ukr. dial. *ščává* ‘kwaśny płyn, ugotowany z serwatki lub kwasu chlebowego, ziarna, sucharów i ałunu, [55] w którym gotuje się wełniane nici przed farbowaniem’³³, sch. *štáva* ‘płyn do garbowania skór’, dial. w Czarnogórze ‘płyn używany przy obróbce liści tytoniu’, w Slawonii *štáva* i *ščáva*, w dialekcie kajkawskim *ščava* ‘płynny pokarm dla zwierząt, np. woda z zielskiem; pomyje’³⁴, śle. *ščáva* ‘ugotowany, rzadki pokarm dla świń; pomyje’³⁵, bułg. *štáva* ‘wodnista kasza z tłuczonej czeremchy, psich ekstramentów i innych składników, służąca do garbowania skór’³⁶, mac. *štava* ‘specjalna ciecz, kasza do garbowania skór’. Szczegółowe rozważenie wzajemnego stosunku tych wszystkich znaczeń prowadzi do wniosku, że *ščava w części języków słowiańskich nazywała ‘kwaśny czy kwaskowaty płyn zawierający w sobie sok roślinny, mający smak soku roślinnego’, przede wszystkim może ‘roztwór wody z rozgniecionym, posiekany lub rozgotowanym zielskiem (kwaśny lub kwaskowaty od wydzielonego z roślin soku)’, który mógł być używany jako pokarm dla zwierząt domowych lub do innych celów gospodarczych (np. jako rodzaj garbnika przy obróbce skór)³⁷. Nie ulega wątpliwości, że takie znaczenie byłoby wtórne w stosunku do zachowanego w czeskim, słowackim i słowińskim znaczenia etymologicznego. Takie znaczenia jak ‘kwaśna woda mineralna’, ‘kwaśny roztwór mąki; pomyje’ wytworzyły się zapewne w wyniku specjalizacji tego wtórnego znaczenia.

Nieźle zaświadczona jest *ščava jako nazwa szczawiu (*Rumex*) lub poszczególnych gatunków tej rośliny: pol. dial. na Orawie, Spiszu *szczawa*³⁸,

³⁰ Karłowicz V 287.

³¹ Buffa DL 217.

³² Hrinč IV 522. [55]

³³ Ib.

³⁴ RJAZ XVII 509, 513, 761.

³⁵ Pleteršnik II 618.

³⁶ Gerov V 596.

³⁷ Śladem rozwoju znaczeniowego ‘roztwór wody z rozgniecionym, posiekany, rozgotowanym zielskiem’ > ‘zielsko, liście używane do przyrządzania takiego roztworu’ są zapewne: śle. dial. *ščáva* (*ščáv, ščávje*) ‘liście, np. marchwi, rzepy, bujnie wyrosłe liście’, czes. dial. hanackie *štáva* ‘jarzyny’.

³⁸ MAGP VIII, mapa 355, cz. II, s. 26–29.

kasz.-sł. *šč^lava*³⁹, głuź. *ščava* (?) tylko w jednym słowniku⁴⁰, czes. dial. *šča-va*⁴¹, sła. dial. *štiava*⁴², sło. *ščáva*⁴³, sch. *štava*⁴⁴, bułg. dial. *štéva* ('jakaś roślina jadalna', może jeden z gatunków szczawiu?)⁴⁵, ukr. dial. *ščává* [56] (*ščeva*, *šči-va*, *ševa*)⁴⁶. Zwracano już uwagę, iż jest to znaczenie wtórne⁴⁷. Prawdopodobnie mamy tu następujący rozwój znaczenia: 'ciecz wydzielana, uzyskiwana z roślin, kwaśny sok roślinny' > 'roślina soczysta, zawierająca w sobie kwaśny sok, roślina, z której gotuje się kwaśną zupę', por. takie paralele jak pol. *kwas*, *kwasek*, ukr. *kvasók* 'kwaśny płyn' : 'szczaw'⁴⁸.

Rzeczownik **ščava* uważa się najczęściej za derywat od hipotetycznego **sokv* 'sok'⁴⁹, ale tylko niektórzy (np. Machek) zwrócili uwagę na trudności powstające przy takim objaśnieniu, gdyż sufiks *-ava* (< *-java* czy też *-ěva*) nie tworzy wyrazów pochodnych od imion. Rzeczowniki z sufiksem *-ava* po spółgłosce palatalnej są wyłącznie derywatami odczasownikowymi. Wydzielić można wśród nich dwa typy: 1) nomina actionis (> nomina acti) od czasowników z tematem bezokolicznika na *-ě-*, np. psł. **dřžava* 'dzierżenie, posiadanie; panowanie, władza; to co się dzierży, posiadłość, własność' : **dřžati dřžq* 'trzymać, mieć, posiadać', 2) nomina actionis (> nomina acti) od czasowników z tematem bezokolicznika (lub czasu teraźniejszego) na *-i-*, np. psł. dial. **kur'ava* 'palenie tak, aby szedł dym; unoszenie się pyłu, kurzu, śniegu; zamieć śnieżna; tumany, kłęby pyłu, kurzu' : **kuriti kur'q* 'palić tak, aby szedł dym, kadzić, dymić; wydzielać opary, mgłę, wzniecać, wzbijać kurz, pył, śnieg'⁵⁰. W typie pierwszym mamy właściwie sufiks *-va* nawarstwiony na tematyczne *-ě-*, zaś w typie drugim mamy właściwy sufiks *-ava* wyabstrahowany z typu pierwszego. Nie widać powodu, aby interesujący nas rzeczownik **ščava* nie miał należeć do tego rodzaju derywatów odczasownikowych. Budowa słowotwórcza wskazuje, że jest to derywat z sufik-

³⁹ AJK IV mapa 185, cz. II, s. 164–165.

⁴⁰ SSA III 290.

⁴¹ Bartoš 418.

⁴² Kálal 690.

⁴³ Pleteršnik l.c.

⁴⁴ Simonović 407–408.

⁴⁵ Gerov l.c. [56]

⁴⁶ Szczegółowe zestawienie form i znaczeń: Makowiecki 319–320.

⁴⁷ Zob. Merkulova o.c. 72.

⁴⁸ Ib.

⁴⁹ Por. przypis 2.

⁵⁰ Por. też pol. dial. *szczawka* 'częste oddawanie uryny u koni i bydła' (Karłowicz) : *szczać*. [57]

sem *-ava* dodanym do tematu praesentis *sbči-* < **sbki-* czasownika **sbkati sbčŏ* : **sbči-ava* > **sbčava* (> późne **ščava* > **ščava*). Porównanie z innymi rzeczownikami odczasownikowymi z sufiksami *-ava*, *-ava* pozwala przypuszczać, iż **sbčava* to pierwotne nomen actionis ('wydzielanie cieczy, np. puszczenie soku'), lecz znaczenie takie nie zachowało się w językach słowiańskich (sch. *štava*, bułg. *štáva* 'wyprawianie skóry' to z pewnością późniejsze derywaty od sch. *štaviti*, bułg. *štávja* 'wyprawiać skórę', zob. niżej). Realnie zaświadczone znaczenia są wynikiem konkretyzacji w nomen acti (> nomen rei).

Przedstawiona rekonstrukcja pierwotnej prasłowiańskiej postaci, objaśnienie budowy i rozwoju znaczeniowego wyrazu znajdują oparcie [57] zarówno w istniejącym realnie czasowniku, jak i w znanych słowiańszczyźnie formacjach słowotwórczych.

Psł. **sbčavŏ*

Obok **sbčava* istniał także męski rzeczownik **sbčavŏ*, nazywający roślinę *Rumex* lub poszczególne jej gatunki: dłuż. dial. *ščaw -wa*⁵¹, czes. dial. *ščáv (ščav)*, *ščív -vu*⁵², sła. *štíav -vu*, dial. też *štav*, *ščav*⁵³, sło. *ščáv*, *ščáva*⁵⁴, sch. dial. *štav*, *ščav*, *ščav*, sch.-cs. XIV w. *štavŏ*⁵⁵, brus. dial. *ščau*⁵⁶. Z pewnością i ten wyraz łączyć należy z czasownikiem **sbkati sbčŏ*, przy czym wydziela się sufiks *-avŏ*. Ponieważ znane językom słowiańskim wyrazy z sufiksem *-avŏ* (*-avŏ*) są przymiotnikami (niekiedy substantywizowanymi), również i omawiany tu wyraz można uważać za pierwotny przymiotnik, utworzony jak np. cs. *veličavŏ* 'superbus, arrogans', sch. *veličav* 'chełpliwy, butny' : scs. *veličiti -čŏ* 'podnosić, chwalić', *veličati -čajŏ* 'ślawić, chwalić', *veličati se* 'chełpić się', sch. *veličati se* 'ts.'⁵⁷. Dewerbalne przymiotniki z sufiksem *-avŏ* (*-avŏ*) nierzadko w językach słowiańskich występują paralelnie z odpowied-

⁵¹ Muka II 610.

⁵² Np. Bartoš 420; Kott Dodatky 1910, s. 112; Machek Rostliny 85. – W gwarach czeskich nierzadkie są postaci z wtórnym chyba *-b* (np. *štab*, *ščáb*), pojawiające się też w polskich gwarach Śląska.

⁵³ Np. Kálal 691; K. Palkovič, *Z vecného slovníka Slovákov v Maďarsku*, Jazykovedné štúdie II, Bratislava 1957, s. 315.

⁵⁴ Pleteršnik l.c., także w znaczeniu 'liście, np. rzepy, marchwi'.

⁵⁵ RJAZ s.v.; Simonovič l.c.

⁵⁶ A. I. Kiselevskij, *Latino-russko-beloruskij botaničeskij slovar'*, Minsk 1967, s. 114–115.

⁵⁷ Por. W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*², I, Göttingen 1928, s. 519. [58]

nimi nominami actionis (nominami acti), np. obok psł. dial. zach. *dychava* ‘ciężkie, utrudnione oddychanie, astma; narząd oddechowy’, ogólnosłow. *dychav-ica* ‘zadyszka, duszność, astma’ (: *dychati* ‘oddychać ciężko, z trudem, dyszeć’) mamy dewerbalny przymiotnik *dychavъ* (zach. i sch.) ‘oddychający z trudem, dyszący, astmatyczny’. Istnienie tego rodzaju obocznych derywatów rzuca niewątpliwie światło na genezę tworzącego nomina actionis sufiksu *-ava*, *-’ava*, pozwala bowiem dopatrywać się w rzeczownikach z tym sufiksem pierwotnych przymiotników wtórnie urzeczownikowionych.

Prasłowiański pierwotny przymiotnik **sbčavъ* znaczył zapewne ‘wydzielający z siebie sok, taki, z którego można otrzymać sok, przyrządzić zupę’, a po substantywizacji ‘roślina, soczysta, dająca sok’ > ‘szczaw’.

Psł. **sbčavъ* i **sbčava* stanowiły podstawę szeregu pochodnych nazw szczawiu z sufiksami tworzącymi derywaty odimienne. Spośród tych [58] wyrazów większy zasięg wykazują: **sbčav-bl’b* m. (np. sło. *ščávelj -vlja*, sch. *štávalj -vlja*, bułg. *štavél*, ros. *ščavél’ -já*, ukr. *ščavél’ -vljú*), **sbčavъbjъ* m. (np. ros. *ščavej*, ukr. *ščavij*, tu należy też zapewne pol. dial. *szczawik*, stczes. *ščěvík*, czes. *štovík*, sła. dial. *štavík*⁵⁸), **sbčavъje* (np. sło. *ščâvje*, sch. *štavje*, *ščavje*, brus. *šcaŭe*, *šcaŭě*). Niewątpliwie, archaicznym derywatem jest także pol. *szczaw* (dawne i dial. *szczaw*) *-wiu*⁵⁹, z sufiksem *-b < -jo-*. Jest możliwe, iż niektóre wyrazy przytoczone pod **sbčavъ* również kontynuują tę postać.

Rozmieszczenie tych nazw szczawiu wskazuje, że szerzyły się one w poszczególnych językach kosztem starszych **sbčavъ*, **sbčava*, a zapewne także kosztem omówionych niżej nazw derywowanych bezpośrednio od czasownika **sbkati*.

W części języków słowiańskich poświadczony jest również denominalny czasownik **sbčaviti*, np. sch. *štāviti* ‘moczyć, wyprawiać skórę’, dial. *šcaviti se* ‘kisnąć, psuć się’. Czasownik ten i oparte na nim wyrazy zasługują na osobne opracowanie.

Nazwy szczawiu z tematem **sbč-*

Poza omówionymi nazwami szczawiu opartymi na temacie **sbčav-* w niektórych językach słowiańskich występują szczątkowo zachowane nazwy tej rośliny (wyjątkowo oznaczające też inne desygnaty), w których sufiks jest dodany do tematu **sbč-*. Ta grupa interesujących wyrazów nie była dotych-

⁵⁸ Por. Machek l.c.

⁵⁹ Szczegółowo o postaciach fonetycznych i formie genetywu p. MAGP VIII, mapa 355, cz. II, s. 26–30, ib., mapa 386, cz. II, s. 119–121.

czas poddana gruntownej analizie (rozpatrywano jedynie należące tu ros. *šči* ‘kapuśniak’). Część wyrazów znamy zresztą dopiero od niedawna, dzięki nowszym pracom dialektologicznym, głównie atlasom gwarowym. Przyjmy się poszczególnym należącym tu wyrazom.

1. *svčakъ. Wśród polskich nazw szczawiu rozproszonym zasięgiem wyróżnia się *szczak* (przede wszystkim chyba ‘szczaw zwyczajny, *Rumex acetosa*’, ale może i inne gatunki), notowany w południowej i zachodniej Wielkopolsce, na Śląsku, a także w Małopolsce (w okolicach Tarnobrzega i Niska) w różnych postaciach, np. *ścák*, *ścók*, *scák*, *scouk*, *įscak*, też w pl. *ścouki*, *scąki*⁶⁰. Rozmieszczenie wyrazu w gwarach wskazuje na jego reliktowy charakter, wypieranego zapewne przez nazwy oparte na temacie **svčav-*. Mniej pewne są ślady tego wyrazu w innych językach [59] słowiańskich, jednak należy tu może ślą. dial. *konštiak* ‘*Rumex acetosa*’⁶¹, sch. dial. *konjštak* ‘*Rumex acutus*, *obtusifolius*’⁶². W wyrazach tych można widzieć substancywizację przy pomocy sufiksu *-’akъ* (ślą. *-iak*, sch. *-’āk*) przymiotnika **kon’bškъ(jb)* ‘koński’. Jeśli jednak porównamy je z jednej strony z pol. *koński szczaw*, czes. dial. *koňský ščáv*, ślą. dial. *konský štial* ‘gatunek szczawiu’, z drugiej zaś z pol. dial. *kobyl’iščok*⁶³, *k’obyl’i stok*⁶⁴ ‘ts.’, to stanie się jasne, iż nie można całkowicie wykluczyć innej możliwości: wyraz słowacki i serbsko-chorwacki mogą kontynuować pierwotnie dwuwyzrazową nazwę **kon’bškъ svčakъ* (może **kon’b svčakъ?*) ‘koński szczaw’, która wtórnie zrosła się w jeden wyraz (por. też czes. dial. *kobylíščí*, *kobylaščí*, zob. niżej), przy czym podobnie brzmiące części wyrazów mogły ulec uproszczeniu w jedną sylabę.

Pol. dial. *szczak* (może też ślą. *štiak, sch. *štak) sprowadzać zapewne należy do pierwotnej postaci *svčakъ. Prawdopodobnie było to nomen agentis (*‘to, co wydziela z siebie sok, kwaśną ciecz’ > ‘roślina wydzielająca sok, z której przygotowuje się kwaśną zupę’) od czasownika *svčŏ svkati, z sufiksem *-’akъ* jak np. psł. **pros’akъ* ‘zebrak’ : *prositi ‘prosić’⁶⁵. Zwraca uwagę występowanie w poszczególnych językach słowiańskich nowszych może identycz-

---

⁶⁰ MAGP VIII, mapa 355, cz. II, s. 28–29, 120; Zaręba AJŚ II, mapa 155, cz. II, s. 47; Dejna AGK, z. 6, mapa 741. [59]

⁶¹ Kálal 255.

⁶² Simonović l.c.

⁶³ K. Dejna, *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, I, Łódź 1951, mapa 34, por. MAGP VIII, cz. II, s. 28.

⁶⁴ Zaręba AJŚ II, mapa 155.

⁶⁵ Zob. Sławski o.c. 90.

nych głosowo derywatów od *sbčq sbkati ‘mingere’, np. stpol. *szczak* ‘nocne naczynie, nocnik’, pol. dial. *szczak* ‘ten, kto cierpi na mimowolne moczenie się’, kasz. *ščāk* ‘mocz’ = sła. *štiak* ‘ts.’ (*kapusta kyslá ako štiak*). Nie można nie wziąć pod uwagę możliwości, iż wszystkie te wyrazy są pozostałością jednego prasłowiańskiego (dialektycznego?) derywatu z sufiksem *-akb* od czasownika *sbčq sbkati, z wtórnym zróżnicowaniem znaczenia.

Wobec istnienia wspomnianych niewątpliwie odczasownikowych derywatów mniej prawdopodobne wydaje się, aby omawiana nazwa szczawiu była derywatem odrzeczownikowym z sufiksem *-akb*: od dewerbalnego *sbkb : *sbkati lub od hipotetycznego *sokb ‘sok’.

2. **sbčal’b*. Na taką postać wskazują: pol. dial. (płd.-zach. Śląsk) *szczal* (np. *ščōul*) ‘Rumex acetosa’⁶⁶, dłuż. w dialekcie mużakowskim *ščal’ina* (*ščal’ina*, *sčal’ina* ‘ts.’⁶⁷, sła. *štial* ‘szczawik zajęczy, Oxalis acetosella’, *kon-ský štial* ‘szczaw tępolistny, Rumex obtusifolius’⁶⁸). Prawdopodobnie [60] jest to jeden ze starych wyrazów łączących polskie gwary Śląska z najbardziej na wschód wysuniętymi gwarami dolnołużyckimi oraz gwarami słowackimi. Niejasny jest pierwotny rodzaj rzeczownika: w słowackim mamy męskozłoty, ale dolnołużycka postać z sufiksem *-ina* mogłaby wskazywać na żeńskozłoty (temat na *-i-*). Możliwa jest też dwojaka interpretacja budowy wyrazu, niewątpliwie derywatu odczasownikowego: albo jest to derywat z sufiksem *-l’b* m. od nowszego bezokolicznika *sbčē-ti (pol. *szcząć* itd.), albo też z sufiksem *-ěl’b* f. od *sbkati sbčq. W pierwszym wypadku byłoby to nomen agentis, w drugim – skonkretyzowane nomen actionis. Zwracają uwagę pojawiające się w poszczególnych językach słowiańskich podobnie zbudowane derywaty nawiązujące do znaczenia ‘mingere’, np. pol. dial. *szczel* ‘uryna’ i ‘moczający pod siebie we śnie’, kasz. *ščále* pl. ‘mocz ludzki’, *ščála*, *ščela* m. i f. ‘chłopiec lub dorosły mężczyzna cierpiący na moczenie mimowolne’, też sch. kajk. *scalina* ‘mocz’ (< *sbka-l-ina).

3. *sbčaga. W kilku językach występuje nazwa szczawiu dająca się sprowadzić do postaci **sbčagb’l’b*: pol. dial. (płd.-zach. Śląsk) *szczagiel* (np. z okolic Prudnika *ščāugel*) ‘Rumex acetosa’⁶⁹, głuż. *šćehel -la* ‘szczawik zajęczy, Rumex aceto-

⁶⁶ MAGP VIII, mapa 355, cz. II, s. 29; Zaręba AJŚ l.c.

⁶⁷ SSA III, mapa 126 i s. 290.

⁶⁸ Kálal 691; Buffa Bot 372. [60]

⁶⁹ MAGP VIII, mapa 355, cz. II, s. 29; Zaręba AJŚ l.c.

sella⁷⁰, czes. dial. mor. *štagl* ‘szczaw’⁷¹, zapewne też sch. dial. (okolice Gospicia w Chorwacji) *staglina* ‘*Rumex acutus, sanguineus, alpinus*’⁷². Zestawienie z brus. dial. (na Grodzieńszczyźnie) *ščahún* ‘koński szczaw’⁷³ pokazuje, że podstawę tych wyrazów stanowiła postać **sbčag-*, zresztą realnie zaświadczona w gwarach rosyjskich w formie *ščági* f. pl. = *šči* ‘kapuśniak, kwaśna zupa’⁷⁴. Pozwala to rekonstruować zapewne już prasłowiański rzeczownik **sbčaga*, najprawdopodobniej derywat z sufiksem *-(‘)aga* od **sbčŏ sbkati*, może ekspresywne nomen acti ‘to, co wydzielone, kwaśny sok roślinny’. Liczby mnogiej tego rzeczownika użyto w rosyjskim w znaczeniu ‘kwaśna zupa’ (por. synonimiczne ros. *šči* pl.), zaś pochodne rzeczowniki z sufiksami *-bl’b* (w zachodniosłowiańskim i serbsko-chorwackim), *-unb* (w białoruskim) znaczyły ‘roślina z kwaśnym sokiem, szczaw’.

4. **sbčbcb*. W północnorosyjskich gwarach wołogodzko-archangielskich któryś z gatunków szczawiu jest nazywany *koninnyj, kobylij scec* (*sčec, sčec*). A. W. Mierkułowa, która zwróciła uwagę na tę postać, rekon[61]struuje pierwotne **sbčbcb* mające dowodzić realności hipotetycznego **sbkč* ‘sok’⁷⁵. Zestawienie z synonimicznymi omawianymi tu wyrazami skłania jednak do przyjmowania pierwotnej postaci **sbčbcb*. Było to, jak można sądzić, nomen agentis (por. wyżej **sbčakč*) z sufiksem *-bcb* od **sbčŏ sbkati*.

5. **sbčbjb*. W czeskich gwarach morawskich któryś z gatunków szczawiu nosi nazwy *kobyliščí, kobyliščí*, zapisaną też w gwarach słowackich (we wtórnie wykolejonej postaci?) *kobyliščo*⁷⁶. Porównanie z paralelnymi nazwami jak pol. *kobyli szczaw*, czes. dial. *kobyli ščab*, ros. dial. *kobylij scec* pokazuje, iż prawdopodobnie jest to zrost pierwotnie dwuwyrazowej nazwy; przymiotnik *kobyli, kobylá* + niezaświadczone poza tym nazwa szczawiu **ščí* (por. pol. dial. *kobyl’iščok*, por. wyżej pod **sbčakč*). Czes. (i sła.?) **ščí* ‘szczaw’ wyprowadzać można z pierwotnego **sbčbjb*; taką prapostać zdaje się potwierdzać pol. dial. (okolice Łowicza, Radzymina) *scyk* ‘szczaw’⁷⁷, pozostające

⁷⁰ SSA l.c.

⁷¹ Machek l.c.

⁷² RJAZ XVI, s. 336; Simonović l.c. Nagłosowe *st-* wtórne, może pod wpływem takich oboczności jak *štala : stala*.

⁷³ Scjaškovič 566.

⁷⁴ Dal³ IV 1492. Według Vasmera REW III 451 pejorativum od *šči*. [61]

⁷⁵ Merkułova l.c.

⁷⁶ Bartoš 148; Machek l.c.

⁷⁷ MAGP VIII, cz. II, s. 27. – Nie można wykluczyć, iż należy tu też pol. dial. *szczyk, scyk* ‘pierwsza trawka pokazująca się na wiosnę; delikatna trawka rosnąca po błotach’ (Karłowicz

w takim samym stosunku do **sbčbjb* jak psł. dial. **rěpikō* ‘czepliwa roślina, rzep’ do **rěpbjbj* ‘ts.’⁷⁸. Obie postaci (**sbčbjb* i **sbčikō*) poświadczane są szczątkowo, co przemawia za ich archaicznością.

Rekonstruowany rzeczownik **sbčbjb* uważać można za pierwotne nomen agentis (por. **sbčakō*, **sbčbcv*) z sufiksem *-bcv* od **sbčq sbkati*, a więc zbudowane jak psł. **rěpbjbj* ‘chwytająca, czepliwa roślina, rzep’ : **rěpiti* ‘chwytać, wczepiać się, przywierać’⁷⁹. Mniej chyba prawdopodobne byłoby dopatrywanie się tu derywatu odrzeczownikowego z sufiksem *-bjb*, a więc wychodzenie od nie zaświadczonego deverbativum **sbkō* (por. wyżej kasz. *skověčk*).

Do rekonstruowanej tu postaci sprowadza się może również ograniczone do gwar wielkoruskich plurale tantum *šči ščej* (strus. i dial. płn. i wsch. *šti štej*) f. (?) ‘kapuśniak, zupa z kiszzonej i posiekanej kapusty; kwaśna zupa ze szczawiu lub innych roślin’, w gwarach też we wtórnych znaczeniach ‘zupa z ziemniakami, kaszą i marchwią’, ‘zupa z suszonych ryb i kaszy’, ‘kapusta’, ‘dzika cebula’⁸⁰. Zwykle sprowadza się ten wyraz do prapostaci **sbčb* : **sbkō* ‘sok’ albo zestawia się z **sbtō*, pl. **sbtī* ‘pożywie[62]nie’⁸¹. Jednak jego związek z omawianą tu rodziną wyrazów nie ulega wątpliwości, chociaż niezupełnie jest jasne, jaką należy przyjąć postać wyjściową. Nie wydaje się konieczne wychodzenie od nie zaświadczonej postaci **sbčb* f., bowiem przytoczone wyżej fakty zachodniosłowiańskie stwarzają możliwość wyprowadzania wyrazu rosyjskiego z pierwotnego **sbčbjb*. Ros. *šči* pl. może bowiem kontynuować nom. pl. rzeczownika **sbčbjb*, podobnie jak gen. *ščej* regularnie kontynuuje gen. pl. **sbčbjb*. Niepewny jest pierwotny rodzaj rzeczownika (czeski sugeruje m. i f.); podawany przez słowniki rodzaj żeński rosyjskiego wyrazu jest wydedukowany z gen. *ščej*.

Nie sprzeciwiając się wychodzeniu z postaci **sbč-bjb* pochodne rosyjskie wyrazy, np. przymiotnik *ščanój* < **sbč-ěnb*, deminutivum gen. pl. *ščec* (<**sbč-bcv*; postać nom. *ščéčki*, gen. *ščéček* powstała w wyniku nawarstwienia się sufiksu *-bk-*). Podobnie jak w innych tego rodzaju derywatach mamy tu dezintegrację sufiksu *-bjb*. Niejasne jest natomiast północno-wschodnie *šča* (nieodmienny rzeczownik?, Dal’³ IV 1491) ‘każdy owoc i warzywo poza kapustą znajdujące się w kapuśniaku’, chyba wtórne i oparte już na ros. *šči*.

V 293). Nasuwa się związek z pol. *szczykać* ‘szczytać, ucinąć paznokciem np. trawę ponad korzonkiem’, ale możliwe także pierwotne znaczenie ‘soczysta, młoda trawa’.

⁷⁸ Zob. Sławski o.c. 92.

⁷⁹ O.c. 84

⁸⁰ Dal’ l.c.; Vasmer l.c. [62]

⁸¹ Szczegółowy przegląd etymologii zob. Vasmer l.c., por. też uzupełnienia O. N. Trubaczowa w rosyjskim przekładzie słownika Vasmera (ES IV 506).

Rekonstruowane na podstawie przytoczonych wyrazów psł. dial. płn. *sbčbjb, pierwotnie znaczyło chyba ‘szczaw’. Użycie liczby mnogiej tego rzeczownika na oznaczenie ‘kwaśnej zupy ze szczawiu (później też z innych roślin, przede wszystkim z kapusty)’ jest przypuszczalnie innowacją części gwar wschodniosłowiańskich.

Omówione nazwy szczawiu mają charakter szczątkowo w poszczególnych językach słowiańskich zachowanych archaizmów, wypieranych przez inne, nowsze nazwy. Wszystkie najprawdopodobniej są derywatami od czasownika *sbkati (niekiedy może od sekundarnej postaci *sbčati), wykazują też uderzającą zbieżność semantyczną i strukturalną. Widoczna jest też łączność tych wyrazów z bliskimi strukturalnie derywatami od *sbkati w znaczeniu ‘mingere’. Niejasną, choć zapewne tu należącą formacją jest pol. dial. (pod Garwolinem) *szczój* ‘szczaw’⁸².

Przeprowadzona analiza słotwórcza i semantyczna grupy pokrewnych wyrazów słowiańskich przekonująco, jak sądzę, pokazała, iż nieźle tłumaczą się one na gruncie słowiańskim. Przedstawiony materiał świadczy, że w okresie prasłowiańskim (a w poszczególnych dialektach może i później) wykorzystano możliwości tkwiące w słowiańskim systemie słotwórczym do tworzenia bliskich strukturalnie i semantycznie nazw czynności (lub [63] rezultatu czynności) oraz nazw działacza od czasownika *sbkati (*osbkati), sprowadzających się w końcu do dwu podstawowych znaczeń: ‘ciecz wydzielająca się, wydzielona z czegoś, zwłaszcza sok roślinny’ i ‘wydzielająca sok, dostarczająca soku roślina, szczaw’. Uwidacznia się też tendencja do odnawiania w poszczególnych dialektach nazw szczawiu, przy czym stosunkowo długo zachowywała produktywność derywacja nowych nazw od czasownika *sbkati.

W świetle przedstawionego materiału rekonstrukcja prasłowiańskiej postaci *sbkǫ jest zbędna. Zdecydowana większość analizowanych wyrazów to niewątpliwie derywaty dewerbalne, dobrze się tłumaczące przez zestawienie z czasownikiem *sbkati. Gdyby chcieć pozostać przy hipotetycznym *sbkǫ, musielibyśmy przede wszystkim rekonstruować nieznaną językom słowiańskim czasownik *sbčiti (realnie zaświadczony jest tylko czasownik denominalny *sočiti* -čǫ ‘puszczać sok, kapać’). Jednak wychodzenie od takich wątpliwych prapostaci miałyby sens tylko wówczas, gdyby nie istniała możliwość objaśnienia omawianych wyrazów przez zestawienie z zaświadczonym czasownikiem.

---

⁸² MAGP VIII, cz. II, s. 29. [63]

Rozpatrzenie starszej warstwy słowiańskich nazw szczawiu rzuca ciekawe światło na sprawę zróżnicowania leksykalnego gwar słowiańskich w stosunkowo wczesnym okresie. Niektóre z omówionych derywatów od czasownika *svkati to niewątpliwie już prasłowiańskie wyrazy o dużym czy nawet pierwotnie ogólnosłowiańskim zasięgu. Inne są lokalnymi innowacjami poszczególnych gwar czy też zespołów gwar z okresu silnego zróżnicowania dialektycznego prasłowiańszczyzny, bądź z okresu po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej. Widoczne jest współistnienie w poszczególnych gwarach synonimicznych derywatów różniących się budową, reprezentujących zapewne różne warstwy chronologiczne. Wydaje się, że zbadanie całości nazw różnych desygnatów w językach słowiańskich może dostarczyć ważnych danych do prześledzenia związków leksykalnych między poszczególnymi językami słowiańskimi we wczesnym okresie ich istnienia, a pośrednio rzucić także światło na pierwotne ugrupowanie gwar słowiańskich u schyłku epoki prasłowiańskiej.

Słowiańskie relikty indoeuropejskiej nazwy brony (wschsłow. *osetb*, pol. *jesieć* a ie. *oketā)

Acta Baltico-Slavica XVI, 1984, s. 57–63

Dogłębna analiza leksyki słowiańskiej, w coraz większym stopniu ułatwana przez dopływ nowych materiałów zawartych w różnego typu słownikach, atlasach językowych i monografiach, pozwala wykrywać relikty nie dostrzeżonych dotychczas prastarych słowiańskich leksemów, nierzadko mających mniej lub bardziej dokładne odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich, zwłaszcza w bałtyckim. W niniejszym artykule omawiam odnalezione na obszarze północnosłowiańskim szczątki jednej z najbardziej starożytnych nazw narzędzi rolniczych, mianowicie ie. **oketā/oketi*- ‘brona’, wyrazu wedle utartej w indoeuropeistyce opinii nie znanego Słowianom. Wcześniejsze dostrzeżenie archaiczności rekonstruowanego tu prasłowiańskiego leksemu *osetb uniemożliwiały szczupłe do niedawna wiadomości o rozprzestrzenieniu i znaczeniach wyrazu w dialektach słowiańskich, a także daleko posunięta ewolucja semantyczna wyrazu, który na gruncie słowiańskim zaczął oznaczać inne desygnaty niż jego indoeuropejskie ekwiwalenty.

W języku białoruskim dobrze jest poświadczony rzeczownik *aséc’*, *vósec’*, *ósec’*, *oséc’* -ci (w gwarach rzadziej też *sec’* f., *as’éc’ce* n., *as’ótka*) oznaczający ‘rodzaj suszarni snopów (zboża, lnu), specjalny budynek z piecem (niekiedy bez pieca) i z pomostem z żerdzi, stojący osobno lub też połączony ze stodołą’¹. Mapa nr 233 w białoruskim atlasie dialektycznym pokazuje, że leksem w wymienionym znaczeniu występuje na większości białoruskiego terytorium językowego, na niektórych terenach obok innych nazw tego samego desygnatu (np. na wschodzie przeważa bałtyzm *ëñja*, *éñja*, nie-

---

¹ O desygnacie zob. np. C. Pietkiewicz, *Polesie rzeczyckie. Materiały etnograficzne. Cz. I. Kultura materialna*, Kraków 1928, s. 90–93; Moszyński KLS² I 212–213. [58]

rzadko oznaczający doskonalszy typ suszarni). Omawiany leksem nieznanym jest tylko zachodniej części terytorium białoruskiego (mniej więcej w granicach dawnej guberni grodzieńskiej), gdzie albo brak dziś de[58]sygnatu, albo też notowano młodsze leksemy w rodzaju *sušyłka*, *sušnja*, *sušárnja*². Poza tym, jak wynika z komentarza do mapy nr 234 *Atlasu*, w gwarach białoruskich *aséc'*, (*v*)*ósec'* oznacza niekiedy specjalne urządzenie do suszenia snopów, wyki, grochu, koniczyny, prawdopodobnie tzw. przepłót, czyli 'rodzaj szerokiej drabiny, ze słupów i żerdzi poprzecznych, do suszenia zboża, grochu, koniczyny itp.'³.

Wyraz znany jest również sąsiadującym z białoruskimi gwarom rosyjskim i ukraińskim: ros. dial. (smoleńskie, pskowskie, twerskie, briańskie) *osét'*, *asét'*, *áset'* -*ti* 'stodoła, gumno; klepisko', 'górna część stodoły, gdzie na drągach układa się np. snopy do suszenia, pomost z drągów w stodole do suszenia snopów', pskowskie *osét'* -*ti* też 'urządzenie do suszenia np. snopów, tzw. przepłót czy może ostrewki'⁴; ukr. dial. (na ukraińskim Polesiu) *óset'* -*ti* 'pomieszczenie do suszenia snopów'⁵, u Hrinčenki z okolic Czernihowa *ósyť* f. 'suszarnia zboża'⁶.

Z białoruskiego wyraz został zapożyczony do kresowej polszczyzny, gdzie notowano *osieć* f. (i *osiecie* n.) 'suszarnia do suszenia zboża przy stodole; miejsce na klepisku, gdzie bywa też suszarnia do suszenia lnu'⁷. Według Lindego (III 590) *osieć* jest poświadczona u kresowych pisarzy od XVIII w. jako „nazwisko jednej z tych rzeczy, które nie znajdują się w Polsce” (sformułowanie Michała Dudzińskiego, r. 1776).

Dotychczasowe próby etymologii właściwej części dialektów wschodniosłowiańskich rzeczownika *osetb* f. (na pierwotne -*e*- wskazują fakty pol-

---

² DABM, mapa nr 233 i komentarz s. 786–789. Leksem poświadczony jest także w licznych słownikach dialektycznych, np. Nosovič 367; Bjaľkevič 59; SPZB I 106–107; S. Prač, *Z leksiki vėsak Paryckaha raėna*, MSNDM, s. 162. Materiały leksykograficzne częściowo dopełniają atlasowe ustalenia geografii wyrazu, por. formę *vósec'* w Grodzieńskim, zob. Scjaškovič 88. W gwarach pojawiają się także wyraźnie wtórne znaczenia wyrazu, np. *vósic'* 'miara lnu: ilość snopków lnu umieszczana jednorazowo w suszarni', MM 28.

³ DABM 789 (bez ścisłego określenia desygnatu). O tzw. przepłótach zob. Moszyński o.c. 211–212.

⁴ Dal³ II 67; SRNG I 284; *Slovar' smolenskich govorov*, I, Smolensk 1974, s. 87.

⁵ Lysenko 145.

⁶ Hrinč III 66: *Osyťb* – de żyto sušut'. Zrobleno taku jamu i cehloju vymoščeno – jak pič. I todi v pič nakydajut' bahato kyčok i vony žarko-žarko horjaty; a zverchu pomoščeno i snopy tudy kladut'.

⁷ Karłowicz III 466. [59]

skie, zob. niżej) nie mogą zadowolić. M. Vasmer i autorzy białoruskiego [59] słownika etymologicznego słusznie odrzucają objaśnienia H. Peterssona (zestawienie z łac. *sitis* ‘pragnienie, posucha, suchość’, *siccus* ‘suchy, wyschły’ lub stind. *ksǎyati* ‘spala, opala’ itd.) i A. Brücknera (z rezerwą porównywał z csł. *setьnъ* ‘ostatni’, *posétiti* ‘odwiedzić’)⁸. Z powodu trudności fonetycznych, słowotwórczych i semantycznych nie wchodzi w grę zestawienie z psł. *sětv (pol. *sieć*) czy też dopuszczane przez białoruski słownik etymologiczny łącznie z ros. *osek* < *osěkvъ*. Zdaniem autora hasła *asec* w białoruskim słowniku etymologicznym geografia wyrazu może przemawiać za zapożyczeniem z łotewskiego, porównuje się więc wyraz białoruski z łot. *sērt*, *sērt* ‘umieszczać ziarno w suszarni’, *sērs* ‘ziarno przygotowane do suszenia’ lub z łot. *sēta* ‘dom chłopski; dom w ogóle; zagroda’, *sētiēna* ‘część zagrody’⁹; pierwsze z tych zestawień napotyka poważne trudności fonetyczne, drugie zaś budzi poważne wątpliwości semantyczne: jest mało prawdopodobne, by wyraz oznaczający ‘dom, zagrodę’ przybrał znaczenie ‘suszarnia’ lub ‘przeplot’.

Niepowodzenie dotychczasowych prób etymologii rzeczownika *osetb* spowodowane było moim zdaniem niedostateczną analizą semantyki wyrazu. Wychodzono widocznie z założenia, że wyraz zawsze oznaczał ‘budynek do suszenia snopów’. W cytowanym materiale widoczne jest jednak inne znaczenie wyrazu, mianowicie ‘urządzenie do suszenia np. snopów, siana w formie swobodnego płotu’, ‘drągi, pomost z drągów do suszenia np. snopów’. Nie uwzględniono ważnego spostrzeżenia K. Moszyńskiego, że na Białorusi *ósec* „tu i ówdzie oznacza w ściślejszym rozumieniu słowa ów pomost z drążków, na którym się suszą snopy”¹⁰. Dokładne przyjrzenie się desygnatom wskazuje, że zasadniczą część suszarni do suszenia np. snopów stanowi specjalna konstrukcja z drążków, rodzaj pomostu, niekiedy w formie swobodnej kraty z drążków (por. zwłaszcza rycinę prymitywnej osieci z okolic Moskwy zamieszczonej przez K. Moszyńskiego za D. Zieleninem)¹¹. Dane językowe i posiadane informacje o desygnatach pozwalają dojść do wniosku, że dawniejsze znaczenie wschł. *osetb* to ‘swoista konstrukcja z drążków do suszenia zboża, siana itd.’; konstrukcji takiej używano do suszenia zboża, siana na otwartej przestrzeni (tzw. przeplot) lub w specjalnym budynku z ogniskiem w wykopanej jamie czy też z piecem (pomost, rusztowanie z drążków w suszarni,

⁸ Zob. Vasmer REW II 282; ĘSBM I 167–168.

⁹ ĘSBM l.c.

¹⁰ Moszyński o.c. 213.

¹¹ O.c. 212. [60]

w stodole). Pozostałości starszego znaczenia wyrazu nieże się zachowały do dziś w dialektach wschodniosłowiańskich, najczęściej jednak przeniesiono nazwę na cały budynek do suszenia snopów.

Ustalenie prawdopodobnego starszego znaczenia wschłów. *osetb* ‘kon[60]strukcja z drążków, rusztowanie, pomost (do suszenia np. zboża)’ umożliwia stwierdzenie, że wyraz nie był pierwotnie ograniczony do obszaru wschodniosłowiańskiego. Wschłów. *osetb* ma bowiem uderzająco dokładny odpowiednik na rdzennie polskim obszarze.

K. Nitsch zapisał w dziś już nieistniejącej gwarze Chwalimia nad Obrzycą (językowo stanowiącej szczyłek północno-zachodniej peryferii dialektu śląskiego, sąsiadującej z ciekawą wielkopolską gwarą okolic Babimostu) rzeczownik *jesieć* f. ‘rzeszoto’ w gwarowej postaci *ięśyc -eći*, opatrując go uwagą: „Ten zupełnie nieznan wyraz nie jest w związku z *siecią*, bo *śyc* ma w całej odmianie *y*; a że w N[owym] Kr[amsku] *ięśeć*, więc chwalimskie zwężenie *e* w *y* wywołała pozycja nie akcentowana, co się tam czasem zdarza”¹². *Jesieć* to rzeczywiście wyraz do niedawna nauce niemal nieznan, nie był bowiem odnotowany w słownikach (również dialektycznych), przecież dostrzegł go jednak zasłużony badacz gwar wielkopolskich A. Tomaszewski wymieniając jako osobliwość leksykalną gwar zachodniowielkopolskich¹³. Pełniejsze informacje o pol. dial. *jesieć* przyniosło dopiero najnowsze ważne źródło do poznania wielkopolskiego słownictwa, mianowicie *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, gdzie pokazano występowanie wyrazu w znaczeniu ‘sito z dużymi otworami do przesiewania zboża’ w zachodniej Wielkopolsce. Zapisano tam postaci *ięśeć*, *ięśić*, *ięśyc*, *ięśyc*, *ięśeć*, *ięśyc*, a także deminutivum (zapewne zleksykalizowane) *jesiótka* (gwarowe *ięśútka*, *ięśútka*), a nawet *osiótka* (gwarowe ^u*ośútka*/^o*śútka*/*ięśútka* w tym samym punkcie) oraz powstałe w wyniku kontaminacji synonimicznych *jesieć* i *sito* postaci *jesito*, *jesioto* (gwarowe *ięśito*, *ięśoto*)¹⁴. Poza Wielkopolską wyrazu dotychczas nie odnaleziono¹⁵.

---

¹² Nitsch WPP IV 181.

¹³ A. Tomaszewski, *Mowa ludu wielkopolskiego*, Poznań 1934, s. 50; tenże, *Mowa tzw. Mazurów Wieleńskich*, SIOcc XIV, 1935, s. 125.

¹⁴ *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (red. Z. Sobierajski i J. Burszta), I, Wrocław 1979, mapa nr 69 i cz. II, s. 117–118.

¹⁵ W kartotece *Słownika gwar polskich* (w Zakładzie Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie) znajdują się tylko wielkopolskie poświadczenia wyrazu, niemal wyłącznie niepublikowane materiały A. Tomaszewskiego, który zapisał *jesieć* w kilkunastu wsiach. Jego zapisy pochodzą z powiatów Oborniki, Szamotuły, Kościan i Śrem (potwierdzają zatem dane

Jesień jest wyrazem na gruncie polskim izolowanym (związek etymologiczny z *sieć*, *siac sieję*, *sito* nie wchodzi w rachubę). Zwraca uwagę podobieństwo postaci głosowej i identyczność postaci morfologicznej wyrazu polskiego i wschłow. *osetb*. Różnica nagłosu *je-* : *o-* ma paralele w kilku innych wyrazach, np. pol. *jemioła*, *jesień*, *jezioro* : wschłow. *omela*, *osenb*, *ozero*. Możemy przyjąć, nie wdając się w szczegóły złożonego [61] problemu słowiańskiej oboczności *o-* : *e-*, że w interesującym nas wyrazie starsza jest postać z *o-*, polska zaś postać z *e-* (*je-*) powstała wtórnie przez asymilację *o-* do *-e-* w drugiej sylabie¹⁶. Wyjątkowa wielkopolska postać z *o-* (*osiótka*, gwarrowe ^u*ośůtka*, ^u*ośůtka*) byłaby zatem prawdopodobnie znamienym archaizmem¹⁷. Polski materiał (deminutivum *jesiótka*, *osiótka*) jednocześnie rozstrzyga, że omawiany wyraz w drugiej sylabie miał pierwotne *-e-* (przykłady wschodniosłowiańskie nie wykluczały *-ě-*).

Formalna identyczność wschłow. *osetb* i pol. dial. *jesień* jest bezsprzeczna, należy jednak objaśnić różnicę semantyczną. Jeśli wschłow. *osetb* oznaczało dawniej ‘konstrukcja z drążków, rusztowanie, pomost’, to możemy odnaleźć punkty styczności ze znaczeniem ‘rzeszoto, sito z dużymi otworami do przesiewania zboża’. Musiało istnieć podobieństwo obu desygnatów, zapewne podobieństwo konstrukcji z żerdeń, nieraz może układanych na krzyż lub w bardziej skomplikowany sposób czy nawet przeplatanych prętami oraz prymitywnego sita z dużymi otworami, z rzadko, z dużymi odstępami przeplatane łyka lub korzeni. Ważną paralelę semantyczną w pełni potwierdzającą realność związku wymienionych znaczeń stanowi psł. **rešeto* ‘duże rzadkie sito z dużymi otworami’: derywat z sufiksem *-bka* od tego rzeczownika ma w niektórych językach słowiańskich znaczenie bliskie wschłow. *osetb*, por. sch. *rěšětka* ‘krata, kraty’ (‘prečke [...] postavljene unakrst praveći oka poput onih u mreže ili rešeta’¹⁸), ros. *rešětka* według ujęcia Dała m. in. ‘vsjakaja nesplošnaja vešč’, so skvozninnoj, s promežkami, proletami; rjad ustanovlen-

---

wielkopolskiego *Atlasu*) oraz ze wsi Bożydar i Czarnotka w pow. Środa i Kromolice w pow. Krotoszyn, czyli nieco na wschód od izoleksy wyznaczającej wschodni zasięg wyrazu w *Atlasie*. Może to świadczyć o cofaniu się zasięgu wyrazu w ostatnich czasach. [61]

¹⁶ Jeśli rację mają slawiści przyjmujący rozwój typu wczesnopsł. **aseni-* > psł. **(j)esemb* > wschłow. *osenb*, należałoby uznać, że stan starszy reprezentuje wyraz polski (psł. **esetb?*). Sądzę jednak, że ogólnie rzecz biorąc postaci z *o-* (nie tylko przecież wschodniosłowiańskie) reprezentują stan starszy, *(j)e-* zaś to często innowacja.

¹⁷ Postać *osiótka* obok *jesień* może świadczyć, że asymilacja *o-e* > *e-e* jest późniejsza (przynajmniej w tym wyrazie) od przegłosu *’e* > *’o*, co by wyjaśniało, dlaczego mamy *jesień* obok *osiótka* (forma *jesiótka* polegałaby zatem na wyrównaniu do *jesień*).

¹⁸ RJAZ XIII 899.

nych żerdoček, šestikov, ili pereložennych, perepletennych vdol' i poperek, libo inym obrazom', 'pletienie prutjanoe, kamyševoe'¹⁹.

Przytoczony materiał i jego analiza daje możliwość rekonstrukcji prasłowiańskiego leksemu *osetb f. 'konstrukcja z drążków, prętów ułożonych rzadko wzdłuż lub na krzyż czy poprzeplatanych'. Wyraz ten zachował się tylko na dwu oddalonych słowiańskich obszarach w sekundarnych, wyspecjalizowanych znaczeniach. W gwarach wielkopolskich wyraz zapewne wypierał synonimiczne *rzeszoto*, być może dlatego, że zaczął oznaczać jakiś udoskonalony typ sita do przesiewania zboża, por. informację rękopiśmienną A. Tomaszewskiego z Kluczewa (b. pow. szamotulski), gdzie *įsieć* to nazwa sita drucianego, zaś *žešoto* s *k^uoržyňa*.

Zrekonstruowane psł. *osetb to wyraz na gruncie słowiańskim izolowany [62] i niemotywowany, o niejasnej budowie (sufiks *-etb?*). Ma on jednak niemal dokładny odpowiednik w kilku językach indoeuropejskich. Dla epoki indoeuropejskiej rekonstruuje się rzeczownik *oketā 'brona, przedmiot z ostrymi końcami', poświadczony w italskim (łac. *occa* < *otika < *okita), celtyckim (stcymr. *ocet*, bret. *oguet* 'brona'), germańskim (stang. *egede* f., stwniem. *egida* 'brona' < *oketā) i bałtyckim: strus. *aketes* f. pl. 'brona', litew. *akėčios*, *ekėčios* pl. 'ts.', łot. *ecēšas*, *ecēkšas*, *ecēša* 'brona', por. też odpowiedni czasownik: litew. *akėti*, *ekėti -ju* 'bronować', łot. *ecēt ecēju* 'ts.'²⁰. Bałtycki rzeczownik kontynuuje zapewne prapostać *akētjā, przy czym bałtyckie jej kontynuanty wykazują nieregularny rozwój *k > *k*, wzdłużenie *-ē-* w drugiej sylabie (zapewne pod wpływem czasownika, por. litew. *akėti -ėju*) oraz fakultatywną zmianę *a-e* > *e-e* (tego samego typu co w słowiańskim: wschsłow. *osetb* : pol. *jesieć*)²¹.

Wydaje się niewątpliwe, że psł. *osetb jest regularnym kontynuancem obocznej indoeuropejskiej postaci **oketi-* wobec bałt. *okētjā (< *okētjā) i zachodniego ie. *oketā. Wyraz słowiański wyróżnia się samogłoską tematyczną *-i-*, podczas gdy bałtycki ma *-jā* (może z nawarstwienia *-ā* na odpowiadające słowiańskiemu pierwotne **oketi-*), języki zachodnioindoeuropejskie zaś *-ā*.

Z powyższego zestawienia wynika, że psł. *osetb < ie. dial. **oketi-* pierwotnie oznaczać musiało prymitywny rodzaj brony. W literaturze podkre-

¹⁹ Dal³ III 1773–1774. [62]

²⁰ Pokorny IEW 22; W. Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, Heidelberg 1954, s. 194; Toporov PJ I 67–68 (tu też starsza literatura o wyrazie).

²¹ O wyrazie bałtyckim i jego przekształceniach ostatnio Toporov l.c.; Trautmann BSW 68 rekonstruował prapostać *ekētjā.

ślano, że słowiański nie znał tej indoeuropejskiej nazwy brony²², co w świetle materiału słowiańskiego okazało się nieścisłe, gdyż wyraz znany jest również na obszarze bałtosłowiańskim, w bałtyckim w nieregularnej postaci fonetycznej, ale w prastarym znaczeniu, w słowiańskim zaś w regularnej postaci fonetycznej, ale w nowszych znaczeniach. O ile bowiem inne języki indoeuropejskie zachowały pierwotne znaczenie wyrazu, w słowiańskim uległ on ewolucji semantycznej utrudniającej jego identyfikację z odpowiednikami indoeuropejskimi. Przekształcenia semantyki psł. **osetb* pozostają niewątpliwie w związku z pojawieniem się w prasłowiańskim innowacyjnej nazwy brony: psł. **borna*²³. Jak zwykle w takich wypadkach, starszy wyraz wypierany przez neologizm zachował się w znaczeniach sekundarnych, dość odległych od pierwotnego.

Przyjmowana tu zmiana semantyczna ‘brona’ > ‘konstrukcja z drążków, prętów’ znajduje paralele w rozwoju znaczeniowym kontynuantów [63] psł. **borna* ‘brona’, por. ros. *boroná* także ‘drewniana krata, na której spoczywa stóg siana (zapewne tzw. pomost palowy)’, ‘ręczny przyrząd do płukania złotonośnego piasku’ (a więc rodzaj sita!), sło. *brána* także ‘ściana ryglowa’, ‘ściana urządzenia do suszenia siana’ (może tzw. przepłot?), ‘brama kratowa’, ‘jarzmo mostu; ramy piły’. Tego rodzaju zmiany znaczeniowe psł. **osetb* i **borna* stosunkowo łatwo się tłumaczą wyglądem i budową prymitywnych bron, por. opisy bron i ilustracje zamieszczone przez K. Moszyńskiego²⁴.

---

²² Por. Porzig l.c.; Toporov l.c.

²³ SP I 324. [63]

²⁴ Moszyński o.c. 193–200.

Prasłowiańskie *pelestv, **pel'ustv*

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XXIII, 1985, s. 103–109

W artykule przedstawiam próbę rekonstrukcji i objaśnienia archaicznego słowiańskiego rzeczownika, odtworzonego na podstawie zbieżności faktów w kilku językach słowiańskich. Postaci wyrazów, na których podstawie rekonstruuje przypuszczalny prasłowiański leksem, częściowo dają się sprowadzić do wspólnej prapostaci, częściowo zaś odbiegają głosowo lub morfologicznie od oczekiwanych kontynuantów pierwowzoru. Również odtworzenie semantyki wyrazu napotyka trudności, znaczenia bowiem niektórych formalnych kontynuantów rekonstruowanego leksemu są na tyle odległe, że niełatwo jest uzasadnić ich przynależność do prototypu. Wreszcie omawiany leksem należy do tych nierzadkich wyrazów prasłowiańskich, których geneza nie jest całkiem jasna. W tym przypadku trudno jest wskazać bezpośrednio podstawę derywacyjną, jakkolwiek jest oczywiste, że mamy tu do czynienia z prasłowiańskim derywatem.

1. W gwarach białoruskich poświadczony jest rzeczownik *pélesc'* f. 'uchwyt niecek, grube końce koryta'¹, notowany też w postaci *péljus'ci*, *péljušcy* pl. 'grube, poprzeczne końce koryta'². Wyraz znały też pewne gwary ukraińskie, na co wskazują przytoczone przez J. Karłowicza (za O. Kolbergiem) z Chełmskiego, z gwary niewątpliwie ruskiej, postaci *peluśc*, *peluście* 'koniec koryta lub żłobu, na którym znajduje się przyczółkowa ściana'. W dostępnych mi źródłach ukraińskich wyrazu w tym znaczeniu nie odnalazłem, dobrze jest jednak poświadczony w odmiennych znaczeniach (zob. niżej). Bez wątpienia

---

¹ Nosovič 397; Jurčanka 158.

² TSBM IV 154; M. V. Biryła, *Z leksiki vëski Skvarcy Dżarżynskaha raëna*, NarSlova, s. 40. [104]

w związku z przytoczonymi białoruskimi i ukraińskimi wyrazami pozostaje ros. dial. (u P. Mielnikowa) *peljustka* ‘rączka, uchwyt naczynia’; Vasmer REW (II 333), rozpatrując wyraz rosyjski w izolacji od bliskich formalnie i semantycznie postaci innosłowiańskich, uznał go za niejasny, ale jednocześnie porównał ze zyrjańskim i wotiackim *pel* ‘ucho’, wotiackim *pel’äs* ‘uszko’, dopuszczał więc zapożyczenie z grupy permskiej języków ugrofińskich. W świetle pełnego materiału słowiańskiego przypuszczenie takie nie wydaje się prawdopodobne. [104]

Odpowiedniki przytoczonych postaci wschodniosłowiańskich znane są na obszarze czesko-słowackim. Pod względem semantycznym najbliższe jest czes. dial. mor. *pelest* f. ‘brzegi kamiennego koryta’³, poza tym należy tu czes. *pelest* (*pelest*) f. ‘deska (boczna lub czołowa) w łóżku’ (Jungmann, PSJČ), *pelesti* pl. ‘ławki, na których siedzą wioślarze’ (Jungmann), śła. *peläst* (*peläst*, *pelest*) f. ‘krawędź, deska łóżka’ (Kálal, SSJ). Czeskie i słowackie znaczenie ‘(boczna, czołowa) deska łóżka’ uznać należy za innowację⁴; rozwinęło się ono być może ze znaczenia ‘krawędź, brzeg’, por. pol. dawne i dial. *krawędź* ‘bok łóżka’.

Nie dostrzeżono dotychczas odpowiedników omawianych wyrazów na obszarze południowosłowiańskim, w gwarach bułgarskich i serbsko-chorwackich. W kartotece sekcji dialektologicznej Instytutu Języka Bułgarskiego BAN w Sofii znajdują się poświadczenia zapisanych w terenie rzeczowników *péles* ‘krawędź kosy, przeciwległy do ostrza wywinięty brzeg kosy’ (wieś Totleben w okolicy Plewenu) i *pelos* ‘górne wywinięte brzegi miedzianej misy’ (wieś Kiulewcz w okolicy Szumenu). Ponieważ semantyka tych wyrazów pozostaje w ścisłym związku z przytoczonymi wyżej postaciami północnosłowiańskimi, a także, jak zobaczymy, z formami serbsko-chorwackimi, można sądzić, że te gwarowe bułgarskie postaci są wtórne: *péles* mogła powstać ze starszej *pelest przez uproszczenie wygłosowej grupy spółgłoskowej *-st* (por. bułg. dial. *mlados*, *rados* itp.) a *pelos* mogłaby zawdzięczać swoje *-o-* analogii do nierzadkich rzeczowników zakończonych na *-os(t)*.

Relikty pierwotnej postaci wyrazu lepiej zachowały się w gwarach rodopskich w okolicy Welingradu, ale w odmiennym znaczeniu: *pélest* m. i *pelest*¹ó f. ‘wysunięta, odkryta część domu, na której suszy się np. odzież, owoce, warzywa’⁵.

³ Bartoś 286.

⁴ [Dopisek w korekcie:] Znaczenie poświadczone też w białoruskim: dial. *péljasc*’ f. ‘deska w poprzecznej ścianie łóżka’, Scjaškovič SIHrodz 352. {Przypis ten dodano w korekcie z numerem 3a – red.}

⁵ Stojčev 196.

Charakterystyczne wahanie rodzaju gramatycznego i postaci wyrazu zdaje się wskazywać na rzeczownik pierwotnie żeński (dawny temat na *-i-*), wtórnie przyporządkowany bądź do rzeczowników żeńskich na *-ja* (*pelest*¹ó), bądź do rzeczowników męskich (*pélest*). Specyficzne znaczenie rodopskie rozwinęło się, być może, ze starszego (wywinięty) brzeg, wysunięta krawędź, obramowanie czegoś⁶.

Zwraca uwagę rozprzestrzenienie różnych postaci tego samego, jak sędzę, leksemu w gwarach bułgarskich. Ponieważ znane mi zapisy pochodzą z trzech znacznie od siebie oddalonych terenów, możemy przyjąć, iż mamy tu do czy[105]nienia ze szczątkowo zachowanym w gwarach archaizmem leksykalnym. Reliktowy charakter wyrazu pozwala zrozumieć poważne różnice semantyczne, wynikające zapewne z dokonanych niezależnie od siebie w poszczególnych gwarach specjalizacji znaczeniowych.

Bliskie znaczeniowo wyrazy znane są także gwarom serbsko-chorwackim: *peleš*, *pèliš*, *pèliješ* m. i f. ‘skraj, brzeg, krawędź, obrzeżenie, obramowanie czegoś’ (np. *peliš oko mlina*, *oko zida*, *oko suda*), ‘wywinięty brzeg miedzianego kotła’, ‘rączka, uchwyt kotła, garnka’ (RJAZ: Banija, Lika, Dalmacja). Semantyka tych sztokawskich form (z obocznością *-e/-i/-ije- < ě*) wyraźnie nawiązuje do cytowanych znaczeń bliskich głosowo wyrazów północnosłowiańskich i bułgarskich. Pozwala to wysunąć przypuszczenie o wtórności serbsko-chorwackiej postaci na *-ěš*. P. Skok, nie uwzględniając faktów innosłowiańskich, łączył wymieniony wyraz z sch. *pèleš* ‘warkocz’, *pelěšav* ‘rozczochrany, kudłaty’⁷, co ze względów semantycznych wydaje się mało prawdopodobne. Nie jest wykluczone wtórne mieszanie tych genetycznie i semantycznie różnych leksemów.

Przytoczony wyraz serbsko-chorwacki w trzech gwarowych odmiankach poświadczony jest, jak wynika ze źródeł, na ograniczonej części serbsko-chorwackiego obszaru (Banija, Lika i, chyba, środkowa Dalmacja). Terytorialnie oddalony jest derywat *pelešnica* ‘drewniane półkole umocowane do słupa w drzwiach’ (Levač w Šumadiji, RJAZ). Znaczeniowo wyraz ten nawiązuje do wyjątkowo poświadczonego, niezlokalizowanego rzeczownika *pelest* (f.?) ‘ona rupa i onaj čep, u kojoj se vrata okreću i drže’⁸. Mamy tu zapew-

---

⁶ W gwarach bułgarskich znane są liczne inne nazwy tej części domu (zob. B. Georgieva, *Tradicionna stroitelna i žilištna terminologija*, SbNarUm LV, Sofija 1976, s. 99–143), wśród których nie znajdują jednak paraleli semantycznej. [105]

⁷ Skok ER II 633.

⁸ Wyraz zaczerpnięty z przechowywanej w Instytucie Języka Serbsko-chorwackiego w Belgradzie kartoteki RSAN. Poświadczenie pochodzi ze źródła: A. Ostojić, *Reči kojih nema u Vukovu Rječniku* (1855). [106]

ne zachowaną pierwotną, regularną postać wyrazu, ale znaczenie prawdopodobnie jest nowsze. Można sądzić, że *pelest* to przede wszystkim nazwa jednego z czopów, na których obracają się drzwi; w prymitywnych drzwiach, o jakie z pewnością tu chodzi, były to specjalnie obrobione końce słupa czy też drąga, wystające poza górną i dolną krawędź drzwi i osadzone w odpowiednich wyźłobieniach umożliwiających obrót. Specyficzne techniczne znaczenie ‘czop, na którym obracają się drzwi’ mogło się rozwinąć ze starszego ‘wystający skraj, koniec czegoś (np. słupa, drąga)’, ale dostępny materiał jest zbyt skąpy i mało precyzyjny, by można to uznać za pewne.

Rozpatrywane dotąd wyrazy słowiańskie wykazują znaczne podobieństwo postaci głosowych i semantyki. Do problemu odmianek i pierwotnej postaci powrócę niżej, tu chcę odnotować, że przytoczone konkretne znaczenia można sprowadzać do podstawowego znaczenia ‘wystający na zewnątrz skraj, krawędź, obramowanie’. Wydaje się, że pierwotnie był to ludowy termin techniczny oznaczający ‘(wystający) skraj, krawędź, obramowanie pewnego rodzaju na[106]czynia’, przy czym materiał sugeruje, iż może tu chodzić zwłaszcza o drewniane naczynia dębane w rodzaju niecek, koryta.

Do rekonstruowanego znaczenia pierwotnego należy zapewne sprowadzić także ukr. dial. *péljusty* pl. ‘Zahn am Webstuhl’, *peljústka* (zwykle pl. *peljústky*) ‘szeroki ząb boczny w grzebieniu tkackim’, ‘boczne ścianki cierlicy’⁹. Również te lokalne terminy tkackie oznaczające boczne części odpowiednich narzędzi mogą nawiązywać do starszego znaczenia ‘skraj, obramowanie’.

Zwracają również uwagę odnotowane w gwarach białoruskich i czeskich specjalne znaczenia należące do ludowej terminologii pieca: brus. dial. *péljusc*, częściej pl. *péljusci* (*péljus’ci*) ‘przednia część pieca koło otworu piecowego, nakrycie nad otworem piecowym w kształcie łuku, okap; otwór piecowy’¹⁰, czes. dial. *pelíska* ‘peklo v peci’ [= ‘prohlubeň u peci, aby se do peci pohodlněji dostalo’]¹¹, *pelíska* ‘stupínek, po němž se lezlo na pec’¹². Wysłunięto przypuszczenie, że wyraz białoruski powstał w rezultacie kontaminacji brus. *čeljusci* ‘otwór piecowy’ i *peč* ‘piec’ albo (co jest jeszcze mniej prawdopodobne) z połączenia rdzenia *pel-* (por. psł. **pepelǔ/popelǔ*) z częstką *-usc*’ (brus. *vusce*, psł. **ustǔje*)¹³. Wydaje się jednak, że podstawowe jest tu

---

⁹ Z. Kuzela, J. Rudnyčkyj, *Ukrainisch-deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1943, s. 554; Hrinč III 106; Lysenko 155.

¹⁰ P. U. Scjacko, *Narodnaja leksika i slovaŭtvarénne*, Minsk 1972, s. 30; Šatalava 131.

¹¹ Bartoš l.c.

¹² Určice 145.

¹³ P. U. Scjacko l.c.

nie znaczenie ‘otwór piecowy, czelusć’, ale dobrze widoczne w materiale białoruskim ‘nakrycie, okap nad otworem piecowym w kształcie łuku’ (stąd wtórnie ‘otwór pieca’). Podobne starsze znaczenie ‘okap nad otworem pieca’ może kryć się też w wyrazach czeskich. Jeśli wysunięte przypuszczenie jest słuszne, to wyraz czeski i białoruski należy przede wszystkim zestawiać z bułg. dial. *pélest, pelest*¹⁴ ‘wysunięta, odkryta część domu’, gdyż wykazują one podobny rozwój semantyczny ‘wystający na zewnątrz skraj, krawędź, obramowanie’ > ‘wystające nakrycie, przykrycie czegoś, okap’. Przy tym nie można wykluczyć oddziaływania na postać głosową (a może i na semantykę) wyrazu białoruskiego i czeskigo kontynuantów psł. *čel’ustv/čelestv ‘otwór pieca, czelusć’.

2. Dla rekonstrukcji pierwotnej semantyki omawianego leksemu szczególnie ważne jest odmienne znaczenie występujące na obszarze wschodniosłowiańskim: brus. dial. *pélesc* f. ‘płat’ (*pelesc’ mjaso*)¹⁴, lepiej poświadczony w derywatach: brus. *pjal’ěstak -tka* ‘płatki kwiatowy’¹⁵, ukr. *péljustok -tka* ‘ts.’, *péljustka* ‘ts.’, ‘liść kapusty’ (i dalej ‘ugotowane liście kapusty z nadzieniem mięsnym, gołąbki’), dial. również *peljústka* ‘ugotowana w całości ćwiartka główki kapusty’¹⁶, [107] ros. dial. *pelěstok -tka* ‘ćwiartka główki kapusty’¹⁷. Przykłady te wskazują na znaczenie ‘płat, coś odciętego, przeciętego’, szczególnie zachowane w specjalnych użyciach. Tego znaczenia nie należy oddzielać od lepiej w językach słowiańskich poświadczonego ‘skraj, krawędź, obramowanie’, za czym przemawia semantyka psł. *rqbv ‘krawędź, brzeg, kant czegoś’: ‘płat, kawałek (np. lnianego płótna, skóry)’ (por. np. dłuż. *rub* ‘lniana chusta’, ‘całun’, ‘rodzaj chusty do noszenia dziecka na plecach’, słu. *rôb* ‘chusta z lnianego płótna’, sch. *rûb* ‘kawałek tkaniny, np. chustka na głowę’, ‘kawałek skóry’).

3. Semantyka analizowanego leksemu sprowadza się do dwu podstawowych, genetycznie ze sobą związanych znaczeń ‘skraj, krawędź, obramowanie’ i ‘płat, coś odciętego, przeciętego’. W niektórych językach słowiańskich odnotowano wyrazy, których postać głosowa przemawia za przynależnością do omawianego leksemu, ale ich znaczenia mogą nie pozostawać w związku z odtworzonymi znaczeniami podstawowymi.

---

¹⁴ Nosovič l.c.

¹⁵ TSBM IV 535.

¹⁶ SUM VI 114; Hrinč l.c.; Lysenko l.c. [107]

¹⁷ SlNovosib 378.

Niejasna jest geneza ukr. dial. *péljusta* f. i pl. t. ‘śnice u wozu, trójkątna część nasadu, w której osadzony jest dyszel’¹⁸; wyraz został zapożyczony do pewnych gwar polskich w otoczeniu ukraińskim: *péleśce* i *pilusta* pl. t. ‘śnice przednie’ (z b. pow. Rudki i Buczacz, MAGP I, cz. II 93). Wśród słowiańskich nazw części wozu nie udało się odnaleźć paraleli, która umożliwiałaby łączenie znaczenia ‘śnice’ z rekonstruowanymi znaczeniami podstawowymi.

Równie niepewna jest geneza wyjątkowego staropolskiego formalnego odpowiednika *pieleś* ‘ogon bobrowy, może też włosy z tego ogona używane do wyrabiania pędzli’ (r. 1472, SłStp VI 90). Znaczenie podane przez SłStp sugeruje związek wyrazu z pol. dial. *pelechy* ‘kudły, długie, w nieładzie będące włosy’, *pelechaty* ‘o długich zaniedbanych włosach; z długimi rozczochranymi włosami’ (Karłowicz), ukr. *pélech* ‘zwój, pasmo włosów, sierści, trawy’, *peljústka* ‘pasma włosów na warkocz’, sch. *pèleş* ‘warkocz’ itd. Możliwe jednak, że wyraz oznaczał tylko ‘ogon bobra’ (w źródle odpowiada mu łac. *castorina*). W polskim słownictwie łowieckim charakterystyczny płaski, pokryty łuskami ogon bobra nosi nazwy *kielnia* i *plusk*¹⁹, nie można zatem wykluczyć, że również staropolski hapax *pieleś* to przenośnia podobnego typu: znaczenie ‘ogon bobra’ mogłoby nawiązywać do znaczenia ‘wystający koniec niecek, koryta, uchwyt niecek’ czy może nawet do znaczenia ‘płat’. Jest to jednak tylko domysł bez dostatecznego poparcia w polskim słownictwie. Pewna zbieżność fonetyczna wyrazu staropolskiego z litew. *pelegà*, *pēlegas*, *pelekà*, *pēlekas* ‘rybi ogon’ jest z pewnością czysto przypadkowa.

4. Wydobyte słowiańskie wyrazy o bliskich postaciach fonetycznych i ze [108] znaczeniami dającymi się sprowadzić do podstawowych ‘skraj, krawędź, obramowanie’ i ‘płat, coś odciętego, przeciętego’ dopuszczają rekonstrukcję dwu prapostaci: 1) **pelestʷ* f.: brus. *pélesc’* f., czes. *pelest* f., śla. *pelesł/peläsl/pelast’* f., bułg. *pélest/pelest’ô* i zapewne sch. *pelest* oraz historyczne deminutywa: brus. *pjal’ěstak*, ros. *pelëstok*; 2) **pel’ustʷ* f.: brus. *péljusc’* f., ukr. *peljuśc*, *péljusty* pl. oraz historyczne deminutywa: brus. *péljus’ci/péljušcy*, ukr. *péljustok*, *péljustka/peljústka*, ros. *peljustka*, czes. *pelíska* (*pelíska*) < **pel’ustka*. Odosobnione postaci południowosłowiańskie (bułg. *peles*, *pelos*, sch. *peleş/peliš/peliješ*) to zapewne „wykolejone” kontynuanty prapostaci **pelestʷ*, przy czym znaczną rolę odegrały tu zmiany fonetyczne bądź analogia (sch. **pelësh* dostosowano do rzeczowników z sufiksem *-ěšv*).

¹⁸ Żelech II 607; Horbač 68.

¹⁹ Hoppe 100–101. [108]

Jak widzimy, rekonstruowana prapostać **pelestb*, poświadczona we wszystkich trzech grupach języków słowiańskich, wykazuje większy zasięg, natomiast wyrazy pozwalające odtwarzać wariant **pel'ustb* znany tylko z języków wschodniosłowiańskich i z czeskiego. Można więc sądzić, że wariant **pelestb* jest starszy, pierwotny. Powstaje przy tym pytanie o stosunek tych dwu odmianek leksemu. Ponieważ znamy inną podobną parę, mianowicie psł. **čelestb* 'wystająca część pieca, otwór, czeluść pieca, trzon pieca' : **čel'ustb* 'szczeka; otwór między szczękami, otwór gębowy, paszcza; otwór pieca'²⁰, można by przypuszczać, iż mamy tu do czynienia ze starymi wariantami (słowotwórczymi?) leksemu. Zwraca przy tym uwagę, że *čel'ustb* i *pel'ustb* są mniej jasne od swoich wariantów. Nie można wykluczyć, że postać **pel'ustb* jest wtórna i że powstała pod wpływem analogii do **čel'ustb*, za czym by mogła przemawiać pewna zbieżność semantyki (por. wyżej).

Zrekonstruowany leksem **pelestb* i jego prawdopodobnie stary wariant **pel'ustb* reprezentują z pewnością prasłowiańską warstwę słownictwa. Za archaicznością leksemu przemawia przede wszystkim nieprzejrzysta struktura i brak motywacji na gruncie słowiańskim, a także geografia kontynuantów w dialektach słowiańskich, świadcząca o archaicznym charakterze odpowiednich wyrazów oraz daleko posunięte przekształcenia semantyczne w poszczególnych dialektach słowiańskich.

5. Niemale trudności napotyka próba analizy etymologicznej leksemu **pelestb*/**pel'ustb*. Trzeba tu przyznać rację V. Machkowi, który uznał wyraz czeski za niejasny (Machek ES² 443). Struktura analizowanego leksemu sugeruje, że możemy tu mieć do czynienia z nawarstwieniem sufiksu *-tb* na jakąś starszą formację (**peles-?*, **pelet-?*, **peled-?* czy **pel'us-?*, **pel'ut-?*, **pel'ud-?*). Jednak żadnej z tych teoretycznie możliwych podstaw derywacyjnych nie udało się odnaleźć w materiale słowiańskim (bułg. *peles*, *pelos*, sch. **pelěš* raczej nie mogą być uznane za formacje stare). Ewentualnie można by brać pod uwagę ros. dial. *péled*, *pelěd*, *pelěda*, *peledá* 'przybudówka przy stodołę, szopie', 'słomiany dach, strzecha', 'ściana stodoły, szopy', 'ogacenie chaty (z żerdzi i suchej [109] trawy mchu, słomy)' itp.; z tym wyrazem rosyjskim zestawiał brus. *pelesc'*, czes. *pelest* T. Torbiörnsson²¹. Wyraz rosyjski zwykle był uważany za zapożyczenie bałtyckie (litew. *pelūdė*, *pelūdė* 'szo-

²⁰ SP II 124–125, 136–137. [109]

²¹ T. Torbiörnsson, *Die gemeinslavische Liquidametathese*, I, Uppsala 1901, s. 43 i n.

pa na plewy')²², jednak ostatnie badania uściślające jego geografę w gwarach rosyjskich i semantykę²³ pozwoliły W. Mierkułowej wysunąć poważne argumenty za rodzimością wyrazu rosyjskiego, który sprowadza do praprostaci **peledь*, **peleda* i łączy z indoeuropejskim pierwiastkiem **pel-* 'pokrywać; skóra'²⁴. Chociaż formalnie **pelestь*, można by łączyć z ros. *peled* itd. (**pelestь* < **peled-tь*), to przeprowadzona wyżej analiza semantyki omawianych słowiańskich wyrazów i zrekonstruowane pierwotne znaczenia psł. **pelestь/pel'ustь* (zwłaszcza znaczenie 'płat, coś odciętego, przeciętego', niezłe poświadczane w materiale) nie przemawiają za takim zestawieniem.

Zrekonstruowana semantyka psł. **pelestь/pel'ustь* 'skraj, krawędź, obramowanie' : 'płat, coś odciętego, przeciętego' zdaje się wskazywać na przynależność omawianego leksemu do indoeuropejskiego pierwiastka **(s)p(h)el-* 'łupać, odłupywać, odrywać'²⁵. Byłby to zatem leksem prapokrewny psł. **polь* 'deski ułożone na klepisku, podłoga', **polica/polьka* 'deska umocowana poziomo, półka', **polьtv* 'płat słoniny, mięsa, połowa tuszy zwierzęcej'. Jako paralele przytoczyć można np. psł. **rqbь* (zob. wyżej) od **rqbiti* 'ciąć, rąbać', pol. *krawędź* od *krawać*, *krajać*.

Jeśli wysunięte objaśnienie jest słuszne, to w słowiańskim musiały istnieć jakieś starsze, niezachowane derywaty od pierwiastka **(s)p(h)el-*; zrekonstruowany leksem **pelestь/pel'ustь* to prawdopodobnie relikty starej słowiańskiej rodziny wyrazowej.

6. Przedstawiona rekonstrukcja leksemu **pelestь/pel'ustь* ilustruje różnorakie trudności wyłaniające się przy pracach nad odtworzeniem słownictwa prasłowiańskiego, w szczególności w tych przypadkach, kiedy mamy do czynienia z zachowanymi jedynie w niektórych językach czy dialektach słowiańskich szczątkami prastarych leksemów.

---

²² Zob. ostatnio Ju. A. Laučjute, *Slovar' baltizmov v slavjanskich jazykach*, Leningrad 1982, s. 124.

²³ O. N. Morachovskaja, *Suščestvitel'nye s kornem -pel-/pol- i so značenijami, svjazannymi s ponjatijami mjakiny, solomy i nekotorych vidov ich ispol'zovanija*, OLA MI 1979, 1981, s. 114–119.

²⁴ V. A. Merkulova, *Ėtimologičeskij kommentarij k dialektologičeskoj karte*, OLA MI 1979, 1981, s. 122–125.

²⁵ Pokorny IEW 985–987.

O dwu starych słowiańskich leksemach z zakresu wyrobów z drewna (psł. **strama/stramъ*, *vřli)

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XXIV, 1987, s. 115–126

Najważniejszym surowcem, jakim rozporządzali dawni Słowianie do wyrobu różnorodnych narzędzi, urządzeń, sprzętów, naczyń, do budowy domostw, było drewno. O znacznej roli drewna w gospodarce Słowian świadczą zarówno dane historii kultury materialnej¹, jak i w jeszcze większym stopniu dane etnograficzne, zwłaszcza z pewnych kulturowo archaicznych zakątków Słowiańszczyzny, np. z Polesia, gdzie do czasów najnowszych „przytłaczająca większość wytworów, stanowiących materialną kulturę miejscowego ludu, sporządzana jest z drewna” i gdzie „głębsze warstwy chłopskie (...) do ostatnich prawie czasów żyły w epoce drewnianej”². Znalazło to oczywiście odbicie w bogactwie słowiańskiego słownictwa odnoszącego się do obróbki i różnorodnych zastosowań drewna, przy czym znaczącą część tego działu słownictwa stanowią wyrazy reprezentujące prasłowiańską warstwę leksyki słowiańskiej.

Stara słowiańska terminologia obróbki drewna nie doczekała się dotąd pełnego opracowania. Co prawda ważny jej fragment zbadał O. N. Trubačow³, ale poza jego zainteresowaniem pozostały terminologie takich specjalnych rzemiosł jak ciesiołka, stolarstwo, kołodziejstwo, bednarstwo itd. Również stosunkowo słabo są zbadane odpowiednie działy słownictwa w poszczególnych językach słowiańskich, chociaż dziś już dysponujemy kil-

---

¹ Por. np. W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*³, Warszawa 1965, s. 208–242.

² Moszyński KLS² I 293–294.

³ Trubačev RT 144–172.

koma ważnymi szczegółowymi opracowaniami z tego zakresu⁴. Opracowanie tego obszernego działu [116] słownictwa miałyby niebagatelne znaczenie dla historii słowiańskiej leksyki i dla historii kultury materialnej Słowian.

Niniejszy artykuł zawiera dwa przyczynki do poznania prasłowiańskiej leksyki „drzewiarskiej”. Omawiam tu dwa stare słowiańskie leksemy, z których jeden należy do terminologii sań i wozu, zaś drugi trzeba zaliczyć do terminologii budownictwa. Wykorzystanie słowiańskich materiałów leksykalnych (głównie dialektycznych) oraz pewnych danych etnograficznych umożliwiło odtworzenie pierwotnych postaci wyrazów, ich geografii, znaczenia i późniejszej ewolucji semantycznej.

1. *strama : *stramǫ

Na omawiany tu stary słowiański leksem **strama/stramǫ* kilkakrotnie już zwracano uwagę w literaturze etymologicznej⁵, wykorzystano jednak tylko część dostępnego materiału słowiańskiego i w zasadzie pomijano zajmującą semantykę wyrazu i jej geograficzne zróżnicowanie.

Analizowany leksem najlepiej jest poświadczony w dialektach polskich. Na większości polskiego obszaru językowego znany jest ludowy termin oznaczający pewien element konstrukcyjny sań: *strama* (*štrama*, *štrama*, rzadko też *stramica*) f., niekiedy także *stram* (*štram*) m. ‘słupek osadzony w sanicy, na którym opiera się nasad’, zwykle pl. *stramy* (*štramy*, *štramy*), również *stramki* (*štramki*, *štramki*), *stramice*, *straminy* (*štrāminy*, *štrañiny*) ‘stojące na płozach sań pionowe słupki, na których opiera się nasad’⁶. W niektórych gwarach wyraz oznacza pewne inne części sań: *strama* (*štrama*), *stram* (*štram*) ‘poprzeczna pozioma belka łącząca

---

⁴ Np. J. Siatkowski, *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*, Wrocław 1958 (= SWM I); J. Basara, *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*, cz. 1, *Dom mieszkalny*; cz. 2, *Pomieszczenia gospodarskie, ogrodzenia, zamknięcia*, Wrocław 1964–1965; tenże, *Z zagadnień słownictwa gwarowego. Terminologia obróbki drewna w dialektach polskich*, Wrocław 1981; A. Poppe, *Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w.*, Wrocław 1962; G. V. Schulz, [116] *Studien zum Wortschatz der russischen Zimmerleute und Bautischer*, Berlin–Wiesbaden 1964; Lučyc–Fedarëc, *Budaŭničaja tərminalahija*, Leksika Palessja ũ prastory i čase, Minsk 1971, s. 143–196.

⁵ Machek ES² 475–476; Bezłaj Eseji 118–119; tenże, *Opyt raboty nad slovenskim ètimologičeskim slovarom*, VJ 1967, 4, s. 52; L. V. Kurkina, *Izoglossnye svjazi južno-slavjanskoj leksiki (Materiały k problemam slavjanskogo ètnogenezu)*, Voprosy ètnogenezu i ètničeskoj istorii slavjan i vostočnych romancev, Moskva 1976, s. 152.

⁶ Szczegółowo o zasięgu i postaciach gwarowych MAGP II, mapa 54, cz. II, s. 16–19. Zob. też np. Karłowicz V 241–242; Kucala 101; SWM I 56; Dejna RKJŁ XXVIII, 1983, s. 238–239

stramy dwu płóz, nasad w saniach⁷, *strama* (*štrama*), *stramik* ‘połączenie nosów płóz w saniach’⁸. Sporadycznie notowano przeniesienie nazwy na podobne części innych przedmiotów: *strama* ‘płóz pługa’⁹, *stramka* ‘połączenie [117] nóg pługa’¹⁰, *sztrama* ‘pozioma lub ukośna deseczka na drzwiach stodoły’¹¹.

Do obszaru polskiego nawiązują ukraińskie poświadczenia wyrazu jako nazwy części sań: *stram* m. : *stráma* f. ‘Schlittenstolle’ (Żelech II 925), w gwarach zachodnich (również na terenie Polski) *strámy*, *stramky* pl. ‘krótkie kołki osadzone w płozach i łączące je ze skrzynią sań’, ‘listwy w saniach, płozy (?)’¹². Geografia wyrazu pozwala przypuszczać, że mamy tu do czynienia z zapożyczeniem z dialektów polskich, które wyparło rodzimą ukraińską nazwę desygnatu *kopyło*.

Jako nazwa części sań ten sam wyraz występuje również w dialektach niektórych innych języków słowiańskich: śl. dial. *strama* ‘część sań łącząca płozę z nasadem’¹³, według Kálala *stram* m. ‘saně, spojené na vrchu hrubším oplenom’, śl. dial. *stráma* ‘das Stützholz am Schlitten’, *štráma* ‘der senkrechte Pfeiler am Schlitten’ (Pleteršnik II 583, 647), sch. dial. kajk. *stramice* pl. ‘słupki łączące płozy z nasadem sań’¹⁴.

Występowanie tego samego leksemu w specjalnym znaczeniu ‘pionowy słupek w saniach, łączący nasad z płozą’ w dialektach polskich (wraz z przyległymi gwarami ukraińskimi), słowackich, słoweńskich i serbsko-chorwackich kajkawskich przemawia za archaicznością leksemu i znaczenia. Charakterystyczne jest przy tym nawiązywanie obszaru słoweńsko-kajkawskiego do zespołu zachodniosłowiańskiego, zwłaszcza do języka słowackiego.

Wymienione znaczenie nie jest jedynym znaczeniem omawianego leksemu. W dialektach serbsko-chorwackich poza przytoczonym kajk. *stramice* = pol. *stramy* występuje ten sam leksem w innym specjalnym znaczeniu, mają-

---

(tu także odesłanie do odpowiednich map *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* tegoż autora).

⁷ Karłowicz l.c.; AJPP, mapa 23; Zaręba AJŚ II, mapa 15, cz. II, s. 4; Dejna l.c.

⁸ Dejna l.c.

⁹ L.c. [117]

¹⁰ MAGP I, mapa 17, cz. II, s. 57.

¹¹ J. Basara, *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*, cz. 2, jw., s. 17–18.

¹² *Studia nad dialektologią ukraińską i polską* (z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ). Oprac. i przygotował do druku M. Karaś, Kraków 1975, s. 49.

¹³ Ripka 279.

¹⁴ J. Kotarski, *Lobor. Narodni život i običaji*, ZNŽO XX, 1915, s. 240: „svaka je smičuga [‘płozsa sań’] zadubena na dva mjesta, kamo se *stramice* zagvozde, koje su svezane oplenom, poduprte potporom”.

cym nawiązania na gruncie wschodniosłowiańskim. W gwarach czakawskich w Istrii zapisano rzeczownik *štrāma* w znaczeniu ‘rodzaj drabin na wozie’ (RJAZ za Nemaniciem), dokładniejsze znaczenie znajdujemy w słowniczku do opisu etnograficznego Kastavštiny: *štrāmi* pl. ‘urządzenie na wozie do przewozu liści, siana, gałęzi’¹⁵. Warto przytoczyć gwarowy czakawski tekst szczegółowo opisujący to „urządzenie”: „Za drva vozit stave se na kola mej ručice «copani» (...) a za seno ale veje vozit «štrami». [...] Štrami su dolnje i gorenje. Dolnje štrami su debje, spodobne su copanon, a gorenje su tanje. Na prven kraje gornje i dolnje štrami drže skupa kjini. Na zadnjen kraje su štrami vezani za ručice. Onako na jeden lakat širini su gornje i dolnje štrami s trtami skupa vezane, [118] a to zato, da štram [= s štram] ne pada van seno, veje, prašće ale drugo, ča se va nje naloži. Štrami, ki imaju onako gusti kjini kodabi stuba, se zovu lojtri”¹⁶.

Z opisu wynika, że *štrami* to dość prymitywna konstrukcja, spełniająca tę samą funkcję co drabiny do wozu, składająca się z dwu poziomych połączonych ze sobą drągów po każdej stronie wozu (te drągi również noszą nazwę *štrami*), przy czym górny i dolny drąg połączone są nie szczeblami, lecz wiązaniami z wici. Wydaje się, że tego rodzaju konstrukcja z drągów i wici jest typologicznie starsza od drabin do wozu¹⁷.

W dialektach serbsko-chorwackich omawiany leksem częściej oznacza drabiny do wozu. W pewnych gwarach czakawskich i sztokawskich w tym znaczeniu występuje postać z sufiksem *-ica*: czak. (Ćićarija: Golac) *štrāmica* ‘pionowe drabiny na chłopskim wozie’¹⁸, w Dalmacji ‘drabiny do wozu’ (RJAZ za Vukiem Karadžićem), sztok. w Banacie *stranica* ‘ts.’¹⁹, por. może tu też należące *stramnica* ‘bok, burta łódki’ (Vojvodina)²⁰. W dialekcie sztokawskim znajdujemy też ślad odpowiedniego rzeczownika męskiego *stram, na który zdaje się wskazywać derywat z sufiksem *-ac*: *štrāmac* ‘drewniana drabina nad żłobem na siano dla konia’²¹.

Czakawska i sztokawska nazwa drabiny do wozu lub konstrukcji podobnej znajduje swój odpowiednik w dialektach wschodniosłowiańskich: brus.

---

¹⁵ Jardas 405. [118]

¹⁶ O.c. 209.

¹⁷ O różnego typu koszach, pomostach i drabinach do wozu w krajach słowiańskich i sąsiednich zob. Moszyński o.c. 656–660.

¹⁸ Ribarić 194.

¹⁹ S. Đapić, *Nazivi delova kola (Banat)*, PPJ IV, 1968, s. 207. Zapewne przekształcenie pierwotnego *stramica* pod wpływem *stranica* ‘strona, bok’.

²⁰ Mihajlović–Vuković 352.

²¹ Z. Malbaša, *Iz leksike sela Donjih Ramića kod Ključa u Bosanskoj Krajini*, PPJ XII, 1976, s. 110.

dial. poleskie *stramína* (*stramýna*, *strèmyna*, *stromýna*), *stramínčina* ‘bok wozu w kształcie drabiny’ (pl. *stramíni*, *stramýni*, *stramínki* ‘pudło, nadwozie wozu lub sań, składające się z dwu boków w postaci drabin ze szczeblami z listewek’), ‘(przenośna) drabina do wchodzenia i schodzenia’, ‘drabina na dachu prowadząca do komina’, ‘jasła w kształcie drabiny do umieszczania siana dla zwierząt’²², [119] *stramýnka* ‘ścięte drzewko z sękami służące do wspinania się do umieszczonego na drzewie ula, ostrzew’²³, ukr. dial. *strámyna*, *stramýna* ‘(przenośna) drabina’ (Hrinč IV 213, Želech II 925).

W przeszłości taka nazwa jakiejś konstrukcji ułatwiającej transport siana, słomy itp. musiała być szerzej znana na obszarze wschodniosłowiańskim. Świadczy o tym rozprzestrzenienie pochodnych rzeczowników: strus. XVI w. (Nowogród, Władimir) *ostramokǔ sěna* ‘naręczce, wiązka siana’ (SrezMat II 742), ros. dial. *ostrámok* (: *ostrámka* f.), *ostrómok*, *ostrlëmok* -mka ‘niewielki wóz siana lub słomy; niewielki stóg’ (Dał), *ostrámok* -mka ‘niewielki wóz siana, słomy itp.’²⁴, ‘niewielka reszta stogu siana, którą można wywieźć za jednym razem na jednym wozie’²⁵, ‘długa żerdź w stogu siana’ (Vasmer REW II 287: Ołoniec), ukr. dial. *ostrjámok*, *nastrjámok* -mka ‘niewielka ilość, niewielki wóz siana, słomy, drew itp.’ (Hrinč II 525, III 72), brus. dial. *ostrómok*, *strómok* -mka ‘mały wóz siana, naładowany wysoko, ale wąsko’ (Nosovič 370, 618), *astrámak* ‘niewielki wóz siana, słomy’²⁶, *nastrámak* ‘ts.’²⁷.

Wysuwano różne próby etymologii tych wyrazów wschodniosłowiańskich²⁸. Sądzę, że za pierwotne uznać trzeba postaci z wokalizmem *-a-* (strus. *ostramokǔ*, ros. dial. *ostrámok*, *ostrámka*, brus. dial. *astrámak*, *nastrámak*), zaś postaci z *-o-*, *-e-*, *-ja-* można objaśnić analogią do wyrazów pokrewnych (zob. niżej). Za najstarsze z realnie poświadczonych znaczeń uznać trzeba ‘niewielki, wysoko naładowany wóz siana, słomy itp.’; znaczenie ‘niewielka ilość siana itp.’

²² N. D. Koren', M. S. Šuškevič, *Polesskaja stroitel'naja terminologija (Chata i chozjajstvennyje postrojki)*, LeksPol, s. 154; L. I. Maslennikova, *Iz polesskoj terminologii transporta*, ib., s. 188; P. I. Siheda, *Materyjaly dlja dyjalektnaha sloŭnika Brėstčyny*, NarLeks, s. 87; P. A. Michajlaŭ, *Z leksiki rodnaj vēski [v. Uškavica Kobrynskaha raėna]*, ib., s. 103; Špakoŭski 116; P. D. Klimčuk, *Z leksiki havorki vēski Vidzibar Stolinskaha raėna*, ib., s. 128; A. P. Hruca, I. I. Paŭloŭski, *Z leksiki havorki v. Svjataja Volja* [ok. Brześćcia], *ŽyvSlova*, s. 33. [119]

²³ Anochina–Nikončuk 360.

²⁴ Mel'ničenko 136; Podmoskov'e 323.

²⁵ Deulino 374.

²⁶ I. P. Čyhryn, *Z leksiki našaj vēski [v. Čamjary Slonimskaha raėna Hrodzenskaj voblasti]*, *ŽyvSlova*, s. 152.

²⁷ MM 106; Loeŭ 323.

²⁸ Zob. Vasmer REW II 287; ÈSBM I 183. [120]

jest wyraźnie wtórne. Struktura przytoczonych rzeczowników wskazuje, że należy je interpretować jako *na-stram-ǫkǫ, *o-stram-ǫkǫ czyli derywaty od wyrażení przyimkowych *na stramě, *o stramě lub **na/o stramachǫ* (**na/o straměchǫ*) ‘na drabinach lub konstrukcji podobnej, z użyciem drabin’, oznaczających sposób przewożenia siana, słomy itp. na wozie zaopatrzonym w specjalną konstrukcję w rodzaju (prymitywnych?) drabin do wozu, noszącą nazwę *strama (*stramǫ) czy może raczej pl. *stramy. Ponieważ konstrukcja taka umożliwiała przewożenie niewielkiego ładunku (np. siana), który trzeba było układać wysoko, pochodne rzeczowniki *nastramǫkǫ, *ostramǫkǫ mogły oznaczać ‘niewielki, [120] wysoko załadowany wóz siana, słomy itp.’ (zapewne w opozycji do nowocześniejszego wydłużonego wozu drabiniastego do zwożenia snopów).

Występowanie wspólnego znaczenia ‘konstrukcja (w kształcie drabin lub podobna) umieszczana na wozie przeznaczonym do przewozu siana i podobnych ładunków’ na obszarze serbsko-chorwackim (w czakawskim i sztokawskim) oraz wschodniosłowiańskim przemawia za wczesnym powstaniem takiego specjalnego znaczenia. Dla jego genezy jest ważne sch. dial. czak. (płd. Burgenland) *štrāmice* pl. ‘słupki, podpory (kłonicie) na przedniej części wozu’²⁹, pozwalające wykryć prawdopodobne starsze znaczenie ‘podpory w wozie’.

Przytoczony dotąd materiał daje podstawy do rekonstrukcji prasłowiańskiego rzeczownika *strama f. (z rzadszą oboczną postacią *stramǫ m.), częściowo zachowanego w derywatach, zwłaszcza z sufiksami *-ica*, *-ina*. Dwa podstawowe znaczenia leksemu, z których każde ma wyraźnie zarysowany areał, można sprowadzić do wspólnego praznaczenia ‘pionowy lub ukośny słupek, drążek (np. w saniach, w wozie) wspierający coś, stanowiący podporę’, por. jeszcze sch. dial. (Krašić) *strāmica* ‘pionowy słupek z boku warsztatu tkackiego’ (RJAZ), ukr. dial. *strāmec’ -mcja* ‘coś wysokiego i stromo leżącego’ (Želech). Takie rekonstruowane praznaczenie pozwala objaśnić, skąd na jednej części słowiańskiego terytorium powstało specjalne znaczenie ‘pionowy słupek osadzony w płozie sań, stanowiący podporę dla nasadu’³⁰, zaś na drugiej części tego terytorium znaczenie ‘podpora w wozie stanowiąca część konstrukcji do przewo-

---

²⁹ G. Czenar, *Bäuerliche Geräte und Techniken in der kroatischen Mundart von Nebersdorf/Šuševo im Burgenland* (unter Mitwirkung von G. Neweklowsky), Klagenfurt 1981, s. 19–20 (ryc. 8), 53. Wyraz jest tu synonimem nazwy *ručice* pl., rozpowszechnionej w dialektach serbsko-chorwackich.

³⁰ Nie można wykluczyć, że najpierw były to długie drążki osadzone w płozach, wysoko wystające nad nasad, który był umocowany u ich dołu. Por. sanie z takimi drążkami-stramami na ryc. 513, 3 u Moszyńskiego o.c. 645. W takim razie związek ze znaczeniem ‘podpora w wozie’ byłby jeszcze wyraźniejszy.

zu siana i podobnych ładunków' (pl. **stramy/strami* oznaczało przypuszczalnie całą taką konstrukcję). Specjalizacja znaczeniowa psł. **stramal/stramъ* dokonała się zapewne w okresie dyferencjacji słowiańskiej wspólnoty językowej; za taką interpretacją przemawiają zasięgi obu specjalnych znaczeń leksemu.

Psł. **stramal/stramъ* to niewątpliwie derywaty ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej i formantami *-a-*, *-o-*³¹ od psł. **stromiti* 'powodować, że coś stoi pionowo, sterczy, wstaje' (np. ukr. *stromyty stromlju* 'wetknąć, wsunąć, wsadzić', brus. *zastramic' -mlju*, dial. *zastromic'*³² 'wbić, zwłaszcza drzazgę', czes. *stromiti* 'wstawiać, wyprostowywać', sło. *stromiti* 'podnosić się, wspinać się'), starego causativum do psł. **struměti* 'sterczeć, wystawać', por. należące do tej samej rodziny wyrazowej psł. **stromъ* 'wznoszący się pionowo w górę, sterczący, [121] stojący prawie pionowo', rzeczownik **stromъ* 'coś wznoszącego się, sterczącego pionowo' > 'pień drzewa' > 'drzewo rosnące'³³, także postaci z wokalizmem *-e-*, np. ukr. *stremity* 'sterczeć, wystawać', brus. *strl'emka* (: dial. *strómka*³⁴) 'drzazga', sło. *strémelj*, *štrémelj* 'pniak, kłoda'. Utrzymujące się długo poczucie związku etymologicznego wyrazów z różnym wokalizmem spowodowało zapewne pojawienie się na gruncie wschodniosłowiańskim postaci z wtórnym *-e-*, *-o-* (np. brus. dial. *strémyna*, *stromyna*, *ostrómok*, ros. dial. *ostrómok*, *ostrl'émok*).

Zasięg kontynuantów psł. **stramal/stramъ* zdaje się wskazywać, iż był to stary dialektyzm, nie obejmujący całego obszaru słowiańskiego. Nie można jednak wykluczyć, że brak poświadczeń leksemu na terenie łużyckim, czeskim i bułgarsko-macedońskim jest przypadkowy, wynikły z wyparcia go przez nowsze wyrazy.

2. **vřli* pl.

Rzeczownik **vřli* pl. nie był dotychczas rekonstruowany. Jego odtworzenie stało się możliwe dzięki odnalezieniu odpowiedniej dialektycznej postaci serbsko-chorwackiej, pozwalającej objaśnić budowę lepiej poświadczonych derywatów. Wykorzystanie pełnego dostępnego materiału słowiań-

³¹ O tego typu rzeczownikach dewerbalnych zob. np. Sławski Zarys I 59–60.

³² Turaū II 124. [121]

³³ Zob. W. Boryś, *Prasłowiańskie przymiotniki dewerbalne z apofonią o : ь* (dial. *dropъ, *stromъ, *tromъ), RS XLI, 1981, 35–41 (tu też dalsza literatura) {na s. 177–183 niniejszego tomu – red.}. – V. Machek wyprowadzał sła. *stram* i jego odpowiedniki z czasownika *stremiti* 'wspierać' (Machek ES 475). U Skoka (ER III 341) bez etymologii.

³⁴ *Materyjaly dlja dyjalektnaha sloŭnika Homel'sščyny*, Bmova 8, 1980, s. 171.

skiego umożliwiło też odtworzenie prawdopodobnego pierwotnego znaczenia omawianego leksemu.

W czakawskiej gwarze okolic miasta Kastav w Istrii zapisano rzeczownik *vrlī* f. pl. 'poziome drążki w plecionym koszu umieszczanym na wozie': „Koš [do wozu] ima *vrlī* i pleter. *Vrlī* su bukove ale grmove. Drva, ka na krajeh drže *vrlī*, se zovu križi. Va *vrlī* su zabijeni drenovi kjini. Mej kjini j' s prutjen opleten pleter”³⁵.

Jest to jeden z nierzadkich w tej gwarze reliktywów archaicznej warstwy rodzimego słownictwa. Za taką interpretacją przemawiają formacje pochodne poświadczane na znacznej części słowiańskiego obszaru językowego; z tych formacji w literaturze etymologicznej uwzględniano dotąd sch. *vrljika* i mający większy zasięg odpowiedni rzeczownik z sufiksem *-ina*³⁶.

Pokrewny czak. *vrlī* derywat z sufiksem *-ina* znany jest na obszarze czesko-słowackim i południowosłowiańskim: czes. dial. mor. *vrlina* 'tyczka przy żura[122]wiu studziennym' (Machek ES² 700), *vrliny* pl. 'podkładki pod kłody', 'obie długie belki drabiny połączone szczeblami; belki (górną i dolną) drabiny do wozu'³⁷, *vrliny* : *brlīny* pl. 'podkładki pod kłody'³⁸, w sekundarnej postaci z nagłosowym *br-* < *vr-*: *brlina* 'tyczka, cienkie drzewo'³⁹, *brlinka* (też ze wstawnym *-d-* : *brdlinka*, *brdleňi*) 'plot z żerdzi'⁴⁰, *brlīny* pl. 'pnie, jakimi wykłada się bagniste drogi'⁴¹, śl. dial. *vrlina* 'waga przy żurawiu studziennym' (Káral 784), *vrliny* pl.: „*vrliny* a *kone* upevňují na štítě došky” (Káral 973), *vrlina* 'ogrodzenie przy drodze na pastwisko, przy wygonie'⁴², śl. *vrlina* 'zrobiona z desek brama do ogrodu; otwór (przełaz) w płocie'⁴³ (Pleteršnik), sch. dial. *vrlina* 'drag, żerdź do grodzienia; drag, na którym nocą śpią kury, grzędą' (RSAN), bułg. *vǎrlina* 'drag, żerdź, tyczka'⁴⁴, dial. także 'poziomo umoco-

³⁵ Jardas 209. Zob. też fot. 34 przedstawiającą *gnojni koš* i dobrze widoczne *vrlī*.

³⁶ Por. Machek ES² 700; BER I 211; Skok o.c. 629. [122]

³⁷ Bartoš 491.

³⁸ Svěrák 141.

³⁹ Bartoš 27.

⁴⁰ J. Haller, *Popis a razbor lidové mluvy v pěti podřipských obcích*, Praha 1932, s. 67.

⁴¹ Frenštátsko 82.

⁴² Matejčík 125.

⁴³ Zapewne należy tu też śl. *vrnila* f. (z przestawką, por. podobną postać bułgarską w przypisie 45) 'drewniana brama od podwórza, furtka zamykająca przełaz w ogrodzeniu', pl. *vrnile* 'eine von selbst zugehende Feldtür', także *vrnilo* n. (często pl. n. *vrnila*) 'furtka, która się sama otwiera i zamyka; der Drehbaum' (Pleteršnik) z nawiązaniem do śl. *vrniti* (*se*) 'wrócić (się)'.
⁴⁴ RBE II 644. W tym znaczeniu wyraz dobrze poświadczony w gwarach, np. 'długa gałąź' (S. Kovačev, *Trojanskijat govor*, BD IV, 1968, s. 195), 'cienkie proste drzewo na materiał drzewny' (P. Kitipov, *Rečnik na govora na s. Enina, Kazanlășko*, BD V, 1970, s. 112).

wana żerdka do zawieszania odzieży, upranej bielizny⁴⁵, ‘cienka belka do grodzenia lub do rozwieszania bielizny’⁴⁶, ‘drag do przyciskania snopów na wozie’⁴⁷, u przesiedleńców w Mołdawii ‘jedna z przegródek w bocznej ścian-ce nadwozia dwukolnego wozu’⁴⁸. Prawdopodobnie należy tu również ukr. dial. *virlynje* coll. n. = *vorynje*, *vorje* ‘Zaun, Hürde, Umfriedung aus Latten’ (Żelech), które ukraiński słownik etymologiczny przytacza s.v. *vir* (gen. *vóru*) ‘ogrodzenie z żerdzi’⁴⁹, pozostawiając bez objaśnienia zagadkowe *-l-*. Postać wyrazu ukraińskiego lepiej tłumaczy zestawienie z wyliczonymi wyrazami innosłowiańskimi, przy czym *-i-* tłumaczy się może analogią do bliskoznacznego i pokrewnego *vir* (< *vorθ) i jego derywatów. O odmiennym znaczeniu wo ukr. *verlo/vyrlo* zob. niżej. [123]

Kilka dalszych pokrewnych wyrazów z innymi sufiksami występuje wyłącznie na terenie serbsko-chorwackim: 1) z sufiksem *-ika*: *vrlijika* ‘drag, żerdź do grodzenia, przegradzania, wieszania jakichś przedmiotów’, ‘słupek, żerdka umacniająca płot; deska w płocie; płot, ogrodzenie w ogóle’, dial. też ‘poprzeczna listwa w urządzeniu do suszenia trawy itp.’, ‘jedna z poprzecznych drewnianych części w kadłubie statku’, ‘miara długości (około 3 m)’, pl. *vrlijike* (czasem też sg. *vrlijika*) ‘ogrodzenie z poziomych żerdzi, płot żerdziowy’⁵⁰, ‘cienkie drążki używane jako nosidła’ (RJAZ, RSN). Palatalne [l] postaci *vrlijika* jest zapewne pochodzenia analogicznego⁵¹; w gwarach występuje też postać *vrlika* ‘żerdź w ogrodzeniu; ogrodzenie, płot’ (RJAZ, RSN), por. też przykład: *Vrlika je dosta tanko drvo, prepriječeno, da se može prelaziti* (RJAZ z Chorwacji);

2) z sufiksem *-ica*: dial. *vrlijica* ‘drag, żerdź do grodzenia’ (RSN);

3) z sufiksem *-aka*(?): dial. (Bośnia) *vrlijaka* ‘żerdź, drag’: *Vrlijaka je još neočišćen čamić* (RSN);

⁴⁵ RBE l.c.; Novo selo 216 (z postaciami *vǝrlina* : *vǝrníla*).

⁴⁶ N. P. Kovačev, *Rečnik na govora na s. Krävenik, Sevlievsko*, BD V, 1970, s. 14.

⁴⁷ Petkov 23.

⁴⁸ Zelenina 138.

⁴⁹ ESUM I 401. [123]

⁵⁰ Warto przytoczyć opis takiego prymitywnego ogrodzenia z Hercegowiny, nie różniącego się zapewne wiele od żerdziowego płotu dawnych Słowian (noszącego rekonstruowaną tu nazwę *vřli) „Najzastupljenija vrsta ograde je „vrlijika”. [...] U nešto većem razmaku postav se dva i dva naspramna koca, na 4–5 mjesta međusobno pričvrščena „previti”, „poviti”, „uviti” (od pruća smrče, lijeske, jasena ili rakite), na koje se postavljaju vrlijike, duga tanka ili rasječena stabla čamovine” (A. Bugarski, *Naselja, zgrade i pokućstvo [u Žepi]*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, n. s. XIX, Sarajevo 1964, s. 81).

⁵¹ Por. np. sch. *konopljika*, *smrdljika*, *trepeljika*.

4) z sufiksem *-ija*: dial. *vřlija* ‘drąg, żerdź do grodzienia, wieszania czegoś’, ‘drąg, kołek’ (w słowniku P. Vitezovicia, około r. 1710), ‘rodzaj płotu (ljesa od tesanij prutenica)’ (RJAZ, RSAN);

5) z sufiksem *-uga*: dial. (Križevci w Chorwacji) *vrljuga* ‘gałąź z sękami używana do grodzienia’ (RJAZ);

6) z sufiksem *-ac* (kajk. *-ec*): dial. kajk. *verlci* m. pl. ‘szczeble drabiny’⁵².

Sch. dial. czak. *vrlj* f. pl. i przytoczone derywaty pozwalają rekonstruować prapostać **vřli* f. pl. (rekonstrukcja palatalnego sonantu [ř] jest uzasadniona etymologią wyrazu, zob. niżej). Realnie poświadczony derywaty zdają się wskazywać na formę pluralną podstawowego rzeczownika. Sch. *vrljika/vrljika* (: *vrljica*) z tworzącym singulativa sufiksem *-ika*⁵³ sugeruje, że wyraz podstawowy mógł oznaczać zbiór odpowiednich przedmiotów. Struktura sch. *vrljija* staje się jasna, jeśli przyjąć, że jego podstawę stanowił rzeczownik na *-i* (= czak. *vrlj* pl.). Sufiks *-ija* ma tu zapewne funkcję strukturalną (jak w wyrazach na *-lija*, *-džija*, tur. *-li*, *-çi*⁵⁴) i singulatywną: od pl. *vrlj* tworzy sg. *vrljija*. Również mający [124] większy zasięg rzeczownik z sufiksem *-ina* (**vřlina*) oznaczający pojedynczy przedmiot (‘żerdź, drąg’) lub, rzadziej, zbiór takich przedmiotów (‘ogrodzenie z żerdzi’) nie wyklucza nawarstwienia sufiksu na formę liczby mnogiej podstawowego rzeczownika. Nie bez znaczenia jest też fakt, że również niektóre inne rzeczowniki o identycznej budowie (psł. **ěsli*, **gōsli*) poświadczony są wyłącznie jako pluralia tantum.

Przytoczony materiał pozwala stwierdzić, że rzeczownik **vřli* był z punktu widzenia ogólnosłowiańskiego dialektyzmem, ograniczonym do obszaru południowosłowiańskiego i czesko-słowackiego oraz, zapewne, części terenu ukraińskiego (karpackiego?). Identyczny lub podobny zasięg wykazują także inne stare słowiańskie leksemy⁵⁵. Postać **vřli* najdłużej utrzymała się w języku serbsko-chorwackim, o czym świadczy nie tylko czakawski relikw *vrlj*, ale również derywaty właściwe wyłącznie dialektom serbsko-chorwackim. Pozostałe języki znają tylko pochodną postać **vřlina*, zapewne więc wcześniej utraciły podstawowy rzeczownik.

Semantyka kontynuantów psł. **vřli* pozwala odtworzyć pierwotne znaczenie zrekonstruowanego wyrazu jako ‘drągi, żerdzi służące do grodze-

⁵² Kristijanović 62.

⁵³ Zob. np. Stevanović 507–508.

⁵⁴ Zob. o.c. 508–510. [124]

⁵⁵ Por. np. W. Boryś, *Problematyka prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych. Izoleksy południowosłowiańskie i zachodnio-południowo-słowiańskie*, Etnogeneza i topogeneza Słowian, Warszawa 1980, s. 82–83 {artykuł na s. 209–222 niniejszego tomu – red.}.

nia, poziome żerdzi w ogrodzeniu, zagradzające coś, płot z poziomych żerdzi'. Nazwę przenoszono niekiedy na przedmioty podobne do żerdzi w ogrodzeniu (por. czak. 'poziome drążki w plecionym koszu umieszczanym na wozie'); singulatywne derywaty otrzymywały znaczenie '(poziomo umieszczany) drąg do różnych celów (np. do zawieszania czegoś, do przyciskania siana, snopów na wozie)' lub 'drąg, żerdź w ogóle'.

Omawiany rzeczownik (a właściwie znane wówczas derywaty) już F. Miklosich łączył z rdzeniem *ver-*⁵⁶, co powtarzali późniejsi etymologowie, dodając ponadto pewne pozasłowiańskie wyrazy pokrewne, np. litew. *svirtis* 'żuraw studzienny; dźwignia, drążek', *svařtis* 'drąg; drążek wagi; żuraw studzienny', łot. *svēre* 'tyczka przy żurawiu studziennym'⁵⁷. V. Machek wyprowadzał czes. *vrlina* i jego słowiańskie odpowiedniki z prapostaci **vbrdlina* (Machek ES² 700), mając zapewne na myśli podstawowy rzeczownik z sufiksem *-dlo*. Taki właśnie rzeczownik (psł. **vbrdlo* 'żerdź') rekonstruuje ukraiński słownik etymologiczny, łącząc z omawianymi tu wyrazami ukr. *verló* 'dyszel (kieratu)', dial. *výrlo* 'ts.; drąg służący do obracania wiatraka'⁵⁸. Ukr. *verló/výrlo* ze względów znaczeniowych trzeba uznać za nie związany genetycznie z sch. *vrlī*, *vrljika*, czes. *vrlina* itd. [125] derywat z sufiksem *-lo* od psł. **vřtĕti* 'obrać, kręcić, wiercić' (ukr. *vertity*)⁵⁹, z podstawowym znaczeniem 'drąg do obracania czegoś'. Wydobyta w niniejszym artykule archaiczna czakawska postać *vrlī* pl. wskazuje, że próby rekonstrukcji prapostaci z sufiksem *-dlo* są bezpodstawne.

Psł. dial. **vřli* f. pl. to niewątpliwie słowiańska innowacja; przytaczane w słownikach etymologicznych wyrazy pozasłowiańskie o odmiennej budowie niewiele wnoszą do jego objaśnienia. Struktura i semantyka omawianego leksemu pozwalają uznać go za derywat od czasownika **vbrq verti* 'wsuwać, wtykać, zakrywać, zamykać' (np. bułg. *vra vreš* 'wsuwam, wściubiam, wtykam', scs. *vōvrĕti -vbrq* 'wetknąć, wsunąć', *zavbrĕti* 'zamknąć', pol. dial.

⁵⁶ Miklosich EW 384.

⁵⁷ Por. Mladenov 91 oraz słowniki etymologiczne cytowane w przypisie 36.

⁵⁸ ESUM I 356. [125]

⁵⁹ Por. J. B. Rudnyćkyj, *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*, Part 4, Winnipeg 1965, s. 358, Part 5, 1966, s. 398. Zastrzeżenia R. V. Kravčuka (w recenzji tego słownika, VJ 1968, 4, s. 131) nie wydają się uzasadnione, bowiem w postaci **vřtlo* w ukraińskim grupie *-tl-* musiała ulec uproszczeniu. Rzeczownik **vřtlo* zachował się zapewne też w złożonym przymiotniku **vřtlo-okō* 'mający świdrujące oczy, zezowaty': ukr. *vyrloókyj* 'mający wytrzeszczone oczy', brus. *varlavóki, virlavóki* 'ts.', sch. *vrljòok* 'mający uszkodzone oko, zezowaty', por. (odmienne w szczegółach) objaśnienie przymiotnika w: ESUM I 380. Inaczej o wyrazie ÈSBM II 61–62. U Skoka o.c. 629 s.v. *vrljav* brak etymologii.

wrzeć ‘przyciskać, przymykać coś’, *zawrzeć* ‘zakryć otwór, wejście do czegoś, zamknąć’; o dalszych związkach etymologicznych czasownika zob. np. Vasmer REW I 184). Psł. *vřli f. pl. (względnie nie zaświadczona postać sg. *vřlb f.) to nomen instrumenti z sufiksem *-lb* (: *-slb*), zbudowane jak dewerbalne rzeczowniki *soplb f. ‘piszczalka, fujarka’, *ěsli f. pl. ‘jasła, złób’, *gōsli f. pl. ‘gęśle’⁶⁰. Etymologiczne znaczenie omawianego wyrazu można odtworzyć jako ‘to, czym się zastawia, zamyka, zagradza’, skąd już skonkretyzowane pl. *vřli ‘drągi, żerdzi do grodzenia, poziome żerdzi w ogrodzeniu, zagradzające coś, płot z poziomych żerdzi’.

Derywatami od psł. *vbrq verti (lub odpowiednich czasowników prefigowanych) są też inaczej zbudowane bliskoznaczne rzeczowniki, np. strus. *vor̄* ‘ogrodzenie, ogrodzone miejsce’, ros. dial. *vor* ‘częstokół’, ukr. *vir* ‘ogrodzenie z żerdzi, częstokół’, sła. *vora* ‘ogrodzenie’, ros. dial. *zavor/zavór, zavóra* ‘ogrodzenie; poprzeczna żerdź zastawiająca przełaz w ogrodzeniu; przęsło ogrodzenia z dających się usunąć żerdzi, używane jako brama’, pol. dial. *zāvora* ‘otwory w strądze, przez które się wpędza owce’ (Karłowicz).

Zrekonstruowane dwa stare słowiańskie leksemy **strama/stram̄b* i *vřli pl. uzupełniają listę prasłowiańskich wyrazów ze znaczeniem ‘drąg, żerdź (używane niekiedy jako części składowe jakichś urządzeń, konstrukcji)’, por. **droḡb/droḡk̄b*, **dr̄kolb*, **stobor̄b/st̄b̄r̄b̄*, *žřđb i zapewne inne. Omówione w artykule leksemy wyróżnia wczesna specjalizacja znaczeniowa, która spowodowała, [126] iż już w okresie prasłowiańskim (względnie u schyłku tego okresu) stały się one terminami technicznymi oznaczającymi części pewnych urządzeń (sań, wozu) bądź konstrukcji.

---

⁶⁰ Por. Sławski o.c. 106. [126]

Ze słowiańskiego słownictwa anatomicznego

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XXVI, 1990, s. 109–118

Słowiańskie nazewnictwo części ciała ludzkiego i zwierzęcego nie doczekało się dotychczas całościowego opracowania¹, pisano jednak sporo o poszczególnych tu należących wyrazach zarówno w słownikach i pracach etymologicznych, jak i w różnego typu studiach z zakresu leksykologii i historii słownictwa. Podjęte badania nad tym działem słownictwa pozwoliły stwierdzić, że nie dostrzeżono dotąd pewnych, czasem bardzo archaicznych i godnych uwagi nazw anatomicznych oraz że dotychczasowe (niekiedy bardzo różnorodne) objaśnienia innych wyrazów w świetle pełniejszego materiału słowiańskiego budzą poważne wątpliwości. Niezbędne są zatem szczegółowe studia etymologiczne nad wieloma słowiańskimi wyrazami anatomicznymi, nawet jeśli zostały one stosunkowo niedawno opracowane w nowych słownikach etymologicznych.

Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie etymologicznej i semantycznej trzech niewątpliwie archaicznych leksemów, poświadczonych głównie na obszarze wschodniosłowiańskim, oznaczających współcześnie przede wszystkim okolice grzbietowe zwierząt i, niewątpliwie wtórnie, pewne części ciała ludzkiego. Omawiane tu wyrazy zostały opracowane w wydanym w 1981 r. ósmym zeszycie *Słownika etymologicznego języków słowiańskich* pod redakcją O. N. Trubaczowa (ËSSJa), jednakże niezbyt dogłębne potraktowanie semantyki i brak w omawianych przykładach nawet próby odtwo-

---

¹ Bogaty materiał leksykalny zebrała W. Budziszewska 11–54. Cenne są prace omawiające interesujący nas dział słownictwa w poszczególnych językach słowiańskich, np. F. Wysocka, *Polska terminologia lekarska do roku 1838, I, Anatomia. Proste prymarne nazwy nie motywowane*, Wrocław 1980; I. S. Kozyrev, *Formirovanie slovných sostavov ruskogo i beloruskogo jazykov. Somatičeskaja leksika*, Minsk 1983. [110]

rzenia chronologii znaczeń i pierwotnej semantyki doprowadziły do nieprzekonujących, moim zdaniem, objaśnień etymologicznych i w jednym przypadku błędnej rekonstrukcji prapostaci. [110]

1. ros. *cholka* < psł. *cholōka czy *chłka?

Rekonstruowana przez ÈSSJa VIII 66 praforma **xolōka*², objaśniona jako derywat od psł. *choliti z sufiksem *-ōka*, oparta jest wyłącznie na materiale ruskim. Słownik przytacza staroruską nazwę osobową *Cholka* (1609 r.) i ros. *chólka*, zwracając uwagę na rozpiętość znaczeń tego rzeczownika. Rzeczywiście znaczenia ros. *chólka* są na tyle różnorodne, że dokładniejsza ich analiza i uwzględnienie niedostrzeżonych przez ÈSSJa bliskich nawiązań innosłowiańskich pozwala wydzielić tu dwa różne etymologicznie wyrazy, z których jeden nie może pozostawać w żadnym związku z czasownikiem *choliti i nie powinien być sprowadzany do przytoczonej praformy.

Przyjrzenie się semantyce ros. *chólka* i czasownika *choliti (ros. *chólit'*) pozwala stwierdzić, że w niewątpliwym lub bardzo prawdopodobnym związku z wymienionym czasownikiem pozostają tylko niektóre gwarowe znaczenia rosyjskiego rzeczownika: 'pieszczoch, delikatniś, niewieściuch', 'zuchwalec, impertynent', 'służąca' oraz pominięte w ÈSSJa 'człowiek doświadczony, który wiele przeżył' (pskowskie i twerskie, OpytD 293, Dał³ IV 1212), a także wyraźne nomen actionis 'opieka, wychowanie' (*Žila u dja-dej v cholke*, SRSOD II 254). Prawdopodobnie tu też należy zaliczyć strus. *Cholka*. Znaczenia powyższe tłumaczą się semantyką ros. *chólit'* (troskliwie) pielęgnować, otaczać pieczą, utrzymywać w porządku, w czystości', dial. też 'czyścić, myć', pskowskie i twerskie także 'chlastać, drzeć (stegać, drat')' (por. *schólit'* 'zedrzyć coś, zabrać oszukując', *obchólit'* 'oszukać'), 'krótko strzyć'³. Pochodny rzeczownik *chólka* w powyższych znaczeniach

---

² W rekonstrukcji form prasłowiańskich stosuję zasady transkrypcji używane w *Słowniku prasłowiańskim*, w szczegółach różniące się od transkrypcji zastosowanej w ÈSSJa.

³ W ÈSSJa VIII 61 rekonstrukcję psł. *choliti oparto tylko na materiale rosyjskim oraz na sch. rzadkim *holiti se*, powstałym zapewne w wyniku deprefiksacji częstego *oholiti se* 'pyszczyć się, być zarozumiałym'. Nie zostały uwzględnione poświadczenia w innych językach: ukr. reg. *cholyty* 'reinigen, putzen' w słowniku Żelechowskiego (II 1043), bułg. dial. *chólja se* podane w słowniku Gerowa (V 505) bez znaczenia, ale z przykładem *Na edni se choli svatba, na drugi po glavata igrae bradva*, który wskazuje, że *choli se* znaczy 'szykuje się, kroi się, zanosi się na coś'. Nie wykorzystano też odpowiednich czasowników prefigowanych, wśród których zwraca uwagę kasz. *rozxolęc są* 'o odzieży: poodpinać się' (Sychta II 46), *rozxoloni* 'nie zapięty pod szyją' (Sychta IV 351). Jest to jedyne znane dotychczas poświadczenie kontynuantu

powstał z pewnością na gruncie ruskim i nie ma podstaw do odnoszenia go do epoki prasłowiańskiej.

Inaczej przedstawia się sprawa genezy ros. *chólka* w znaczeniach anatomicznych⁴: ‘wypukłość utworzona przez spojenie kości na połączeniu karku i grzbietu zwierzęcia (konia, byka i in.); grzywa rosnąca na tym miejscu’, [111] w dialektach także ‘wierzchnia część nogi konia i innych zwierząt, część zadu’ (Opyt 249, SRSOD II 254, SInovosib 570; *chólki* pl. ‘miękkie miejsca na zadzie zwierząt, kłęb, pośladek, zad’, Èliasov 443), ‘pośladek, tyłek u człowieka’ (*na cholkach* ‘na pośladkach’, SRSOD II 254; SIPriam 317; *chólki* pl. ‘pośladki’, Èliasov 443), ‘udo zwierzęcia’ (Dał³), ‘udo człowieka’ (SInovosib 570), ‘noga (?)’ (SRSOD II 254), ‘łopatka zwierzęcia’ (Opyt 249), ‘wystająca kość w przegubie, w ciele ludzkim lub zwierzęcym’ (Opyt 249), ‘kostka u nogi’ (Mełničenko 211, ÈSSJa z kartoteki SRNG), ‘nagniotek, odcisk’ (SRSOD II 254), ‘płetwa grzbietowa ryby’ (ÈSSJa z gwar briańskich). Trzeba dodać, że wyraz jest poświadczony również w dwu pozostałych językach wschodniosłowiańskich (co nie zostało odnotowane przez autorów ÈSSJa): brus. dial. *chólka* ‘kosmyk grzywy nad łopatkami u konia’ (Bjałbkevič 475), ukr. *chólka* ‘wypukłość w miejscu spojenia karku i grzbietu u zwierząt (np. u konia, wołu); grzywa rosnąca na tym miejscu’ (SUM XI 113), w XIX-wiecznym słowniku Biłeckiego-Nosenki *chólka* (*chólka*) ‘kosmyk grzywy, zwisający na czole konia’ (Bil.-Nos. 377). Jednakże ograniczone rozpowszechnienie wyrazu w białoruskim i ukraińskim oraz zależność semantyki brus. i ukr. *chólka* od znaczenia właściwego rosyjskiemu językowi ogólnemu zdają się wskazywać, że do tych języków wyraz został zapożyczony z rosyjskiego, być może za pośrednictwem słownictwa wojskowego.

Z przytoczonego materiału wynika, że omawiany wyraz oznacza przede wszystkim jedną z dwu wypukłości w części grzbietowej pewnych zwierząt: ‘wypukłość w miejscu spojenia karku i grzbietu (a więc nad łopatkami)’ oraz ‘wypukłość w okolicy stawów biodrowych, wierzchnia część nogi, zad, kłęb’. Dokładną paralełą semantyczną, poświadczającą związek wymienionych znaczeń, jest pol. *kłęb* ‘okolica stawu biodrowego, tylna część tułowia, pośladek, zad u zwierząt’: ‘wypukłość przy spojeniu kości w karku u zwierząt, zwłaszcza u koni’, w stpol. także ‘grzywa, włosy na karku konia’. Paralela ta jest ważna również dla ustalenia etymologii ros. *chólka*, gdyż w wielu języ-

---

czasownika *choliti na obszarze zachodniosłowiańskim, interesujące również pod względem semantycznym (por. ros. dial. *cholit* ‘chlastać, drzeć’).

⁴ Wykorzystuję materiał cytowany w ÈSSJa (skonfrontowany z dostępnymi źródłami), uzupełniając go danymi z nowszych słowników gwarowych. [111]

kach słowiańskich kontynuanty psł. **klobǫ/*klobō* oznaczają ‘biodro, staw biodrowy, wypukłe części ciała w okolicy tego stawu’⁵.

Dotychczasowe objaśnienia etymologiczne ros. *chólka* w znaczeniach anatomicznych (brus. i ukr. *chólka* nie były uwzględniane przez etymologów) trudno uznać za przekonujące. Przypuszczenia o związku z ros. *chochól* ‘sterczący kosmyk włosów lub piór (na głowie), czub’ (Vasmer REW III 255) nie wydają się uzasadnione, gdyż w najlepszym razie można by się tu dopatrywać wspólnego pierwiastka (gdyby psł. **chocholǫ* interpretować jako **cho-cholǫ*⁶), jednakże wzajemny stosunek tych wyrazów i ich znaczeń pozostałby niejasny. Istnieje próba interpretacji ros. *chólka* jako formacji wyłącznie rosyjskiej, derywatu z sufiksem *-ka* od *cholit’* z przypuszczalnym etymologicznym znaczeniem ‘miejsce, [112] po którym się głaszcze konia’⁷. Objasnienie to jest mało prawdopodobne dla znaczenia ‘wypukłość przy spojeniu kości w karku zwierząt, rosnąca na tym miejscu grzywa’ (które zapewne brali pod uwagę autorzy słownika), gdyż nie znamy innych tak lub podobnie motywowanych nazw części ciała, a zupełnie nieprawdopodobne dla pozostałych znaczeń anatomicznych, niezłe poświadczonych w gwarach rosyjskich. Jednakże właśnie tę wersję etymologiczną, mimo że nosi znamiona etymologii ludowej, przyjęli autorzy ËSSJa, uznając prasłowiańską genezę ros. *chólka*, mającego kontynuować prasłowiańską postać **cholǫka* derywowaną od **choliti* przez dodanie sufiksu *-ǫka*. Ograniczyli się przy tym do podania podstawy słowotwórczej i budowy rekonstruowanego wyrazu, nie próbując nawet w jakikolwiek sposób uzasadnić semantyki derywatu w stosunku do odmiennego znaczeniowo czasownika i oczywiście, zgodnie ze swoimi zasadami, nie odtwarzając przypuszczalnego znaczenia prasłowiańskiego.

Autorzy dotychczasowych prób etymologii ros. *chólka* przyjmowali za pewnik, że wyraz zawiera sufiks *-(ǫ)ka*, co narzucało, jeśli dopuszczano prasłowiańską genezę wyrazu, rekonstrukcję prapostaci **cholǫka*. Nie brano pod uwagę możliwości, że *-k-* może należeć do rdzenia wyrazu. Postać fonetyczną ros. *chólka*, jeśli uznamy, że *-ka* nie musi być sufiksem, wyprowadzić można z pierwotnego **chǫka* (**chǫlka*). Tylko taka rekonstrukcja, pod względem formalnym bez zarzutu, pozwala łączyć wyraz rosyjski z identycznym semantycznie prasłowiańskim terminem anatomicznym **kǫka/*kǫkǫ* ‘biodro, okolica stawu biodrowego, wypukłość ciała w okolicy tego stawu’: 1) bułg. *kǫlka*

⁵ Por. Sławski SEJP II 254–255; ËSSJa X 74–75.

⁶ Przegląd objaśnień tego wyrazu zob. np. ËSSJa VIII 54–55. [112]

⁷ Šanskij–Ivanov–Šanskaja 361.

(dial. też *kłka*, *kólka*) ‘biodro; górna część nogi do kolana, udo’, dial. także ‘bok’, ‘skręt, zakręt, krzywizna (drogi, rzeki)’, ‘kąt w izbie, gdzie znajduje się ognisko’, śrbułg. (XIV w., Kronika Manassesza) *kl̥ka nožnaa* ‘powierzchnia tylna zgiętego kolana’, 2) bułg. dial. *k̥lk* ‘biodro’, mac. *kolk* (dial. *k̥lk*) ‘staw biodrowy, biodro, bok’, sch. *k̥k* (dial. czak. też *kelk*, *kalk*, kajk. *kok*) ‘staw biodrowy, wypukła część ciała ludzkiego, w której znajduje się ten staw’, dial. także ‘udo’, ‘suszone udo świni, szynka; kość w środku szynki’, również ‘górskie wzniesienie (zwykle w kształcie kopy), wielki kamień, skała’, ‘występ pod oknem na murze’, słe. *kólk* ‘biodro, okolica stawu biodrowego’, ‘występ skalny, górskie wzniesienie, szczyt góry’⁸. M. Vasmer zaliczał tu również ros. (dial.?, nie notowane przez SRNG) *kolk* m. ‘kościasty wyrostek, na którym u bydła jest osadzony róg’ (Vasmer REW I 600).

Odtworzoną postać **chłka* uznać musimy za wschodniosłowiański wariant fonetyczny psł. **kłka/*k̥k̥* (poświadczonych przede wszystkim na obszarze południowosłowiańskim), prapokrewnych np. litew. *kūlšė*, *kūlšis* ‘górna część uda; biodro’ (< **kul-k-*), łac. *calx* ‘pięta’ i sprowadzanych ostatecznie do ie. [113] **(s)kel-* ‘biegen, anlehnen, krumm, verkrümmt’ (Pokorny IEW 928). Wschłow. **chłka* kontynuuje zapewne starszą postać **skłka*⁹ z nagłosowym *s-*, por. np. prapokrewnie (ale z innym wokalizmem i inną budową) gr. σκέλος ‘udo’, σκελίς ‘tylna noga, biodro’.

Jak wynika z cytowanego materiału, psł. **kłka/*chłka/*k̥k̥* oznaczały przede wszystkim wypukłe, mięsiste części ciała w okolicy stawu biodrowego oraz, zapewne wtórnie, podobne ukształtowanie terenu. Wschłow. **chłka* zaczęło też oznaczać inne wypukłe, wystające miejsca na ciele ludzkim lub zwierzęcym: ‘wypukłość nad łopatkami na spojeniu kości karku i grzbietu u zwierząt’ (i wtórnie ‘rosnącą na tym miejscu grzywę’, także ‘płetwę grzbietową ryby’), ‘wypukłość, zgrubienie w przegubie, wystającą kość, kostkę u nogi’, a nawet ‘nagniotek’.

Jak widzimy, w artykule słownikowym **xol̥ka* w ËSSJa zostały pomieszczone dwa różne genetycznie wyrazy, które w wyniku rozwoju fonetycznego przybrały w rosyjskim tę samą postać: lokalny i prawdopodobnie późny

---

⁸ O tym leksemie zob. np. Sławski SEJP III 354–355 (s.v. *kulsza*); Skok ER II 225; BER III 190; Bezlaj ES II 57–58. [113]

⁹ Postaci takiej dotychczas w materiale słowiańskim nie odnaleziono. Wskazywane przez L. V. Kurkinę (*Slavjanskije etimologii*, Ètimologija 1971, 1973, s. 94) **sk̥lk-* zawarte jakoby w słe. *skolki/skolke* ‘mary’, w świetle pełniejszego materiału słowiańskiego tłumaczy się inaczej, zob. mój artykuł *Srpskohrvatsko kajkavsko skolek ‘daska, daščica’ i praslovensko *skoliti ‘cepati’*, JF XLII, s. 165–172 {na s. 395–402 niniejszego tomu – red.}.

derywat z sufiksem *-ka* od ros. *cholit'* oraz stary wyraz anatomiczny **chľka*, będący wariantem dobrze znanych z języków południowosłowiańskich rzeczowników **kľka*, **kľkǔ*.

2. wschsłow. i pol. **chybǔ*

W ÈSSJa (VIII 153–155) w jednym wspólnym artykule słownikowym przytoczono materiał słowiański wskazujący na czasownik **chybati*, dwerbalny rzeczownik **chyba* i wyraźnie odrębny pod względem znaczeniowym rzeczownik **chybǔ*. W części etymologicznej artykułu nie objaśniono stosunku rekonstruowanego rzeczownika **chybǔ* do **chybati* i **chyba*, nie ma też nawet wzmianki o interesującej semantyce tego wyrazu. Co prawda uważny czytelnik słownika sugestię co do etymologii rzeczownika **chybǔ* znajdzie nieoczekiwanie s.v. **xymal*xymǔ* (s. 157), jednakże pochodzenie wyrazu i jego przypuszczalny rozwój znaczeniowy wymagają ponownego zbadania.

Interesujący nas wyraz najlepiej poświadczony w języku białoruskim, gdzie znany jest językowi literackiemu i gwarom ludowym. Brus. *chib* m. jest zaświadczone w następujących znaczeniach: 1) 'przednia część grzbietu niektórych zwierząt (świni, byka i in.)' (TSBM V, 2, 192), dial. też 'grzbiet' (Šatèrnik 295), por. pochodny przymiotnik *chibavý* 'znajdujący się na grzbiecie, grzbietowy' (np. *chibavoë salo*)¹⁰, *chíbavy* 'ts.' (Šatalava 186, Scjaškovič SIHrodz [114] 527); 2) 'sierść na grzbiecie zwierząt' (TSBM); 3) 'płetwa grzbietowa ryby' (TSBM); 4) 'wierzch, szczyt, grzbiet czegoś (np. dachu, fali)' (TSBM), dial. *chyb* 'dwie zbite deski, kładzione na szczyt dachu' (Šatalava 186), na Polesiu Prypeckim *chib*, *cheb*, *chëb* 'szczyt dachu'¹¹; 5) dial. *chib*, *chibén*, *chibok*, *chibjanëk* 'grzbiet, szczyt pagórka, pagórek' (Jaškin 199); 6) dial. *chíby* pl. 'nierówności, wyboje na drodze', *chíbisty* 'wyboisty' (Scjaškovič l.c.); 7) dial. *chib* (*chip*) 'pęczek trawy, pominięty przy koszeniu' (Šatalava 186).

Wyraz występuje także na pograniczu białorusko-rosyjskim: w gwarach briańskich *chib* m. prawdopodobnie 'grzbiet' (*razlamaj ščuku na chību*, ÈSSJa) oraz na terenie ukraińskim: na Polesiu Drohiczyńskim *chyb* m. 'warstwa słoniny i mięsa koło kręgosłupa świni', 'warstwa zmierzwionej słomy na szczyt dachu'¹², w gwarach bojkowskich *cheb* m. 'grzbiet góry'¹³.

¹⁰ A. M. Pryščëpčyk, *Leksika sveržan'skaj havorki*, ZNarSlo, s. 83. [114]

¹¹ Lučyc-Fedarëc 234.

¹² Klimčuk Drogičín 72.

¹³ J. B. Rudnyčkyj, *Heohrafični nazvy Bojkivščyny*, Winnipeg 1962, s. 19; T. A. Marusenko, *Materialy k slovarju ukrainskich geografičeskich apelljativov*, Poles'je, Moskva

Godna uwagi jest obecność tego wyrazu w języku polskim: łowieckie *chyb* m. ‘długi i gęsty pas szczeciny wzdłuż grzbietu łosia i dzika, który zwierz stroszy, gdy jest podniecony’, *stawiać chyb* ‘o rozdrażnionym łosiu, dziku: jeżyć długie włosy wzdłuż grzbietu’¹⁴. Wyraz łowiecki można by podejrzewać o pochodzenie wschodniosłowiańskie (białoruskie), rozporządzamy jednak niewątpliwie rodzimymi ludowymi poświadczeniami wyrazu w nieco innym znaczeniu: dial. *chyby* pl. t. ‘krzyże, dolna część grzbietu’ (Sandomierskie)¹⁵, ‘okolica lędźwiowa i podżebrowa’ (Chrzanowskie)¹⁶.

Zasięg wyrazu, brak motywacji słowotwórczej i semantycznej na gruncie poszczególnych języków słowiańskich przemawiają za przynależnością rekonstruowanego przez ÈSSJa rzeczownika **chybǔ* do prasłowiańskiej warstwy słownictwa, zapewne do dialektyzmów północnosłowiańskich. Odtworzenie prasłowiańskiej postaci nie rozwiązuje jeszcze problemu pochodzenia wyrazu, gdyż rekonstruowany wyraz musiał mieć jakieś znaczenie, którego refleksami są znaczenia zaświadczone w językach słowiańskich. W ÈSSJa (VIII 157) wskazano na znaczenie ‘grzbiet’, właściwe zarówno psł. **chybǔ*, jak i pokrewnemu wschłow. **chymal/*chymǔ*, i na tej podstawie uznano te leksemy za formacje współrzedne (od ie. **skey-*) z wariacją sufiksów *-b-* : *-m-*. Wydaje się jednak, [115] że takie objaśnienie nie tłumaczy całości realnie zaświadczonych znaczeń, a także przynajmniej jeden ze wspomnianych leksemów o ograniczonym zasięgu przesadnie uznaje za niezwykle archaiczną formację.

Przytoczony wyżej materiał pozwala stwierdzić, że część współczesnych znaczeń psł. dial. **chybǔ* jest bliska rekonstruowanemu znaczeniu psł. **čubǔ/*čuba*, **čupǔ/*čupa* ‘kępka sterczących piór na głowie ptaka, pęk sterczących włosów na głowie człowieka (i, chyba, zwierzęcia)’ (SP II 291–292)¹⁷. Wyjście od etymologicznego i semantycznego związku **chybǔ* z **čubǔ/*čuba*, **čupǔ/*čupa* umożliwia powiązanie różnych realnie poświadczonych znaczeń w logiczną całość. Wydaje się, że za znaczenia archaiczne należy uznać białoruskie ‘sierść na grzbiecie zwierzęcia’ i polskie ‘długi i gęsty pas szczeciny wzdłuż grzbietu niektórych zwierząt’, pozwalające odtwarzać przypuszczalne pierwotne znaczenie

---

1968, s. 253; Onyškevyč II 338. Ostatecznym źródłem wyrazu jest słowniczek w pracy J. Wahylewicza (Časopis Musea království českého z r. 1841).

¹⁴ SJP I 940; Hoppe 32.

¹⁵ Dejna RKJŁ XXI, 1975, s. 173.

¹⁶ M. Udziela, *Przyczynki do medycyny ludowej*, Lud XI, s. 400 (przykład z MSGP).

[115]

¹⁷ W ÈSSJa IV 126 zrekonstruowano tylko postaci z *-b-*: **čubǔ/*čuba*.

psł. **chybǔ* ‘stercząca, wyróżniająca się długością sierść lub szczecina na przedniej części grzbietu, wzdłuż grzbietu zwierząt’. Z takiego właśnie znaczenia mogło rozwinąć się nowsze ‘przednia część grzbietu (porośnięta dłuższą, sterczącą lub stroszoną sierścią, szczecina)’ (por. przerośnięte znaczenia ‘płetwa grzbietowa ryby’ i ‘warstwa zmierzwionej słomy na szczycie dachu’) i dalej ‘grzbiet zwierzęcia’ (stąd poleskie ‘warstwa słoniny i mięsa na grzbiecie świni’). Ze znaczenia ‘grzbiet (zwierzęcia)’ mogło się rozwinąć polskie ‘krzyże, dolna część grzbietu, okolica lędźwiowa i podżebrowa’, z niezadkim przeniesieniem nazwy części ciała zwierzęcego na człowieka. Często wyraz anatomiczny bywał przenoszony na przedmioty podobne i elementy rzeźby terenu: ‘grzbiet (zwierzęcia)’ > ‘szczyt dachu, strzechy’: ‘grzbiet góry, pagórka, pagórek’.

Przyjmowany tu rozwój semantyczny (‘długa, stercząca, stroszona sierść, pas sierści, włosów’ > ‘grzbiet zwierzęcia’) ma oparcie w paralelach semantycznych, np. kasz. *kosmo*, *kośmień*, *kosmal* ‘część grzbietu konia nad przednimi łopatkami’, ‘przednie łopatki konia, krowy’, ‘miejsce pod siodłem’ (AJKI 28), *kosmień* ‘część karku u konia, na którym spoczywa naszyjnik, przyrównany do dyszla’ (Sychta II 214): psł. **kosmǔ*/**kosma* ‘pęczek, kosmyk włosów’. Godny uwagi jest rozwój semantyczny psł. **kyčьma* (derywatu od **kyka* ‘długi pęk włosów, czupryna, warkocz’): stsch. (XVI w., u Marulicia) *kičma* ‘włosy na głowie’, dial. ‘włosy na kaczenie kukurydzy’ (RJAZ), słu. dial. *kîčma* ‘pęk włosów na czole konia’ (Pleteršnik) : sch. od XVIII w. *kičma* ‘grzbiet’ (Vuk Karadžić odsyła do *leđa* ‘plecy’), dziś ‘kręgosłup’, mac. dial. *kičma* ‘kręgosłup’¹⁸. Podobny rozwój znaczeniowy wykazuje także wschł. **chymǔ*/**chyma*, o którym zob. niżej.

Przedstawiona przypuszczalna ewolucja semantyczna psł. dial. **chybǔ*, tłumacząca różnorodne dzisiejsze znaczenia wyrazu (łącznie z brus. dial. *chib* ‘pęczek trawy pominięty przy koszeniu’, por. brus. dial. *chochol* ‘czub włosów, [116] piór’: ‘pęczek trawy pominięty przy koszeniu’), pozwala uznać omawiany wyraz za prapokrewny psł. **čubǔ*/**čuba* (< **keubh-o-l-ā*), **čupǔ*/**čupa* (< **keup-o-l-ā*). Psł. **chybǔ* kontynuuje prawdopodobnie starszą postać z wokalizmem -*ū*- **skūb(h)-o-* w związku z ie. **(s)keub(h)-* : **(s)keup-* ‘Büschel, Schopf, Quaste’, zrekonstruowanym przez Pokornego IEW 956 na podstawie materiału germańskiego i słowiańskiego. Zatem omówiony wyraz zdaje się wskazywać na istnienie w słowiańskim postaci z nagłosowym *sk-* (> *ch-*), dobrze poświadczonej w germańskim.

¹⁸ Por. F. Bezlaj, *Na robu srbohrvatskega (in slovenskega) etimološkega slovarja*, JiS XIX, 1973/4, s. 88–89; tenże ES II 30–31. [116]

3. wschłow. *chymǔ : *chyma

Leksem *chymal/*chymǔ został zrekonstruowany przez ÈSSJa (VIII 157), gdzie obie postaci opatrzone pytajnikami wyrażającymi niepewność autorów co do pierwotnej postaci wyrazu. Rekonstrukcja ÈSSJa oparta jest wyłącznie na materiale rosyjskim (zaczerpniętym głównie z kartotek słowników gwarowych), jednakże wyraz jest poświadczony również w niektórych gwarach białoruskich. Pełny znany mi materiał przedstawia się następująco (poświadczenia rosyjskie podaję za ÈSSJa, gdzie zawarte są też informacje o geografii wyrazu): a) ros. dial. *chim* m. ‘kark’, brus. dial. *chim* m. ‘kosmyk grzywy nad łopatkami u konia’ (Bjałbkevič 473), ‘nastroszone, sterczące pióra na szyi ptaków’¹⁹, *chim* m., *chiminá* f. ‘niski las, zarośla, zwłaszcza olchowe i wierzbowe’ (Jaśkin 199), tu zapewne należą też nazwy terenowe *Chímy* pl., *Chímki* pl.²⁰; b) ros. dial. *chíma* ‘kark’, *chímy* pl. ‘strąki włosów, kudły’. Tu prawdopodobnie należy również ros. dial. (w gwarach Kamczatki) *chémki* pl. w wyrażeniu *na chémki* ‘na plecy’: *Posadis rebënka na chémki i nosis*²¹.

Przytoczony materiał daje podstawy do rekonstrukcji wschodniosłowiańskich postaci *chymǔ i *chyma, których niejasna dziś struktura przemawia za wczesną, może prasłowiańską genezą. W ÈSSJa słusznie wskazano na związek (również semantyczny) *chymǔ/*chyma z uprzednio omówionym rzeczownikiem *chybǔ. Wydaje się jednak, że przedstawiona w ÈSSJa próba etymologii, przyjmująca w cytowanych rzeczownikach prastarą oboczność sufiksów -m- : -b-, nadmiernie archaizuje leksem o ograniczonym zasięgu (węższym w porównaniu z *chybǔ).

Jak wynika z cytowanego materiału, istnieje wyraźny związek realnie poświadczonych znaczeń wschłow. *chymǔ/*chyma i psł. dial. *chybǔ: o ile ten ostatni wyraz, jak starałem się uprzednio wykazać, oznaczał ‘sterczącą, wy[117]różniającą się długością sierść lub szczecinę (pas sierści lub szczeciny) na grzbiecie zwierząt’, to dla wschłow. *chymǔ/*chyma typowe jest znaczenie ‘kosmyk (sterczących) włosów, np. na karku zwierzęcia, pęczek nastroszonych piór na szyi ptaka’ (skąd wtórnie ‘kark’, może też ‘plecy, grzbiet’ i przenośnie ‘zarośla’). Między wyrazami *chybǔ i *chymǔ/*chyma zachodzi podobny stosunek semantyczny jak między psł. *kosa ‘włosy na głowie człowieka; warkocz’ i ‘pęczek, kosmyk włosów’; w tych ostatnich wyrazach wydziela się

¹⁹ S. H. Lobač, *Z dyjalektnej leksiki Zalesincaŭ*, *ŽyvSlova*, s. 90.

²⁰ *Mikratapanimija Belarusi. Materyjaly*, Minsk 1974, s. 246 (tłumaczenie tych nazw terenowych jako lituanizmów wydaje się ze względów semantycznych mniej prawdopodobne).

²¹ *Slovar’ ruskogo kamčatskogo narečija*, Chabarovsk 1977, s. 181. [117]

stare sufiksy *-m̥*, *-ma*²². Daje to podstawę do wysunięcia przypuszczenia, że wschłów. **chym̥* wyprowadzać można z pierwotnych postaci **chyb-m̥*, **chyb-ma*, być może utworzonych na wzór psł. **kosm̥*/**kosma*.

Wyprowadzanie wschłów. **chym̥*/**chyma* < **chybm̥*/**chybma* napotyka jedną tylko trudność, mianowicie nie potrafię wskazać innych starych przykładów uproszczenia grupy spółgłoskowej *-bm-* > *-m-* (wyprowadzanie psł. **komon̥* < **kob-mon-* ma charakter mało prawdopodobnej hipotezy). Nie ulega jednak wątpliwości, że grupa *-bm-* musiała się upraszczać w *-m-*, skoro znamy przykłady uproszczeń *-dm-* > *-m-* (np. **dam̥* < **dadm̥*, **plem̥* < **pled-men-*), *-tm-* > *-m-* (np. **verm̥* < **vert-men-*), *-gm-* > *-m-* (np. **tēm̥* < **tēg-men-*), *-bn-* > *-n-* (np. **d̥ono* < **d̥obno*, **gyn̥oti* < **gybn̥oti*), *-pn-* > *-n-* (np. **s̥on̥* < **s̥pn̥*, **l̥n̥oti* < **l̥pn̥oti*).

Zatem semantyka, przypuszczalna budowa słowotwórcza i ograniczony zasięg wschłów. **chym̥*/**chyma* wskazują, że są to formacje o wiele młodsze, niż sądzą autorzy ËSSJa. Wszystko przemawia za przypuszczeniem, że wschłów. **chym̥*/**chyma* nie zostały utworzone w bardzo odległej przeszłości od ie. pierwiastka **skeu-*, lecz że są lokalnymi derywatami od psł. dial. **chyb̥*.

Analiza, w pierwszym rzędzie semantyczna, trzech starych słowiańskich wyrazów anatomicznych doprowadziła do objaśnień etymologicznych odmiennych od przedstawionych w ËSSJa. Omówione tu leksemy potwierdzają dobrze znaną prawidłowość, że wyrazy anatomiczne często i łatwo podlegają zmianie znaczenia, przesuwając się na inne, zwykle sąsiednie części ciała albo oscylując w obrębie pewnej strefy na ciele ludzkim lub zwierzęcym. Jednakże w analizie etymologicznej konkretnych wyrazów nie zawsze w dostatecznym stopniu uwzględnia się tę prawidłowość, co doprowadza czasami do bardzo wątpliwych lub całkowicie mylnych objaśnień etymologicznych. [118]

{Na s. 118 skróty źródeł – red.}

---

²² Zob. Sławski Zarys II 13. O. N. Trubaczow (ËSSJa XI 145–147) stara się wykazać indoeuropejską genezę postaci **kosm̥*, zestawiając ją (za Knoblochem) z gr. *κόσμος*. Dla naszych rozważań nie ma istotnego znaczenia, czy między psł. **kosa* i **kosm̥*/**kosma* istnieje stosunek derywacji (**kosa* → **kos-m̥*, **kos-ma*), czy też są to niezależne formacje, które wtórnie weszły w opozycję **kosa* : **kosm̥*/**kosma*. [118]

Słowiańska oboczność *želqb- : *želqd-

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XXXI, 1993, s. 121–126

W słownictwie słowiańskim odnajdujemy niekiedy zajmujące warianty morfologiczne dobrze znanych wyrazów, mogące rzucić światło na prawdziwe procesy słowotwórcze. W artykule rozpatruję odnotowane w gwarach niektórych języków słowiańskich postaci *želub- (< *želqb-), pojawiające się obok lepiej poświadczonych postaci *želqd- w trzech etymologicznie odrębnych leksemach. Analizowana oboczność postaci *želqb- : *želqd- zdaje się wskazywać na oboczność prasłowiańskich sufiksów: -qb- : -qd-.

1. ros. dial. želub', bułg. dial. želub : psł. *želqdb 'zoładź'

W rosyjskiej gwarze okolic Riazania zapisano godną uwagi postać rzeczownika želub' (gwarowa wymowa *žólup'), gen. želubja, pl. želub'já 'owoc dębu, zoładź; podobne do zoładzi owoce innych roślin'¹. Wyraz ten ma dokładny odpowiednik w bułgarskiej gwarze w Rodopach (Kostandowo w okolicy Welingradu) želup, pl. želube 'zoładź'². Na postać rosyjską zwrócił już uwagę S. Bernštejn³, natomiast wyraz bułgarski nie został dotąd dostrzeżony.

Uderzająca zgodność ros. dial. želub' i bułg. dial. želub nie może być przypadkowa, zwłaszcza że nie widać przyczyn fonetycznych ewentualnej

---

¹ {W pierwodruku przypisy przesunięto na koniec artykułu; przyp. 1–10 na s. 125, pozostałe na s. 126 – red.} Deulino 166. Tamże poświadczono są derywaty: želubók -bká 'zoładź', dem. želubóček i przymiotniki želubínyj : želubóvyj 'zoładziowy'.

² Stojčev 169. W tej gwarze dawne nieakcentowane q jest realizowane jako u, zob. L. Miletič, *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*, Wien 1912, kol. 200–201. Potwierdzają to również przykłady z Kostandowa w słowniku Stojčeva, np. mukó 'męka', ručica 'garść', skupíja 'drożyzna'.

³ Bernštejn 266.

wymiany *-d-* na *-b-*. Wymienione wyrazy to z pewnością warianty ros. *žělud'*, bułg. *žélvd* 'żołądź' i ich odpowiedników w pozostałych językach słowiańskich, kontynuujących psł. **želǫdb -di* 'żołądź' Objaśnienia wymaga jednak pochodzenie tych wariantów.

Psł. **želǫdb* to prastary rzeczownik, mający bliskie nawiązania w innych językach indoeuropejskich, sprowadzany ostatecznie do pie. **g^uel-* 'żołądź' (może i 'dąb')⁴. Najbliższym pod względem struktury odpowiednikiem psł. **želǫdb* (< **gelandi-* < **g^uel-an-d-i-*) jest łac. *glans*, gen. *glandis* (< **g^uland-s*) 'żołądź'. W obu językach mamy sufiksalne *-d-* nawarstwione na dawniejszy temat na *-n-* (**-ǎn-*), por. też litew. *giléndra* : *giléndrė* 'bogaty plon żołądzi i innych owoców leśnych' z *-en-d-* (i dalszym rozszerzeniem sufiksem *-ra/-rė*). Psł. **želǫdb*, łac. *glans* i litew. *gilénd-ra* mimo zbieżnej budowy różnią się wokalizmem rdzennym; [122] przynależność wyrazu prasłowiańskiego do tematów na *-i-* jest zapewne wtórna, stan dawniejszy reprezentuje łacina, wskazując, że wyraz należał pierwotnie do deklinacji spółgłoskowej. Sufiksalny charakter *-d-* w wymienionych wyrazach potwierdzają postaci bez tego formantu w niektórych językach indoeuropejskich, por. gr. *βάλανος* (< **g^ulano-*) 'żołądź', orm. *kašin* (< **g^ul(ə)-eno*) 'ts.'

Ze słowiańskiego punktu widzenia w psł. **želǫdb* wydzielić należy sufiks *-ǫd-b*⁵, złożony z trzech różnych genetycznie elementów: z pierwotnego sufiksu (morfemu tematycznego) **-an-*, na który nawarstwił się sufiks **-d-* o trudnej do odtworzenia funkcji i nowy, słowiański morfem tematyczny **-i-* > *-b*, wprowadzający wyraz do jednego z żywotnych prasłowiańskich typów deklinacyjnych.

Rozpatrzenie budowy psł. **želǫdb* pozwala wysunąć sugestię, że ros. dial. **žélub'* i bułg. dial. *žélub* wskazują na oboczną prapostać **želǫbv*, w której na dawną (przedśłowiańską?) postać **gel-an-* nawarstwił się nie sufiks *-d-*, lecz sufiks *-b*⁶. W takim razie oboczność postaci **želǫdb* : **želǫbv* byłaby rezultatem prastarej oboczności formantów *-d-* : *-b-*, czyli musiałyby powstać w odległej przeszłości, zapewne w początkach epoki prasłowiańskiej, kiedy, jak można sądzić, istniały jeszcze samodzielne formanty typu *-d-*, *-b-*. Zastanawia jednak stosunkowo słaba dokumentacja rekonstruowanej prapostaci **želǫbv*.

---

⁴ Zob. Pokorny IEW 472–473 (tu przegląd odpowiedniego materiału). F. Specht (*Der Ursprung der indogermanischen Deklination*², Göttingen 1974, s. 60–61) rekonstruował pie. pierwiastkowy rzeczownik **g^uel-s*, gen. **g^uel-ós*.

⁵ Por. Sławski Zarys I 63, 64.

⁶ Bernštejn l.c.

2. sch. dial. *žel(j)ubac*, *žebul(j)ac* :
: psł. *želqđǔ (*želqđǔkǔ, *želqđǔcv) ‘zołądek’

W niektórych gwarach serbsko-chorwackich rzeczownik *žělūd*, *želūdac* ‘zołądek’ ma niezwykłą postać z *-b-*: sztuk. (Nin w Dalmacji) *željubac željúpca* ‘zołądek’⁷, kajk. (Trebarjevo w Posawinie) *žělubec* ‘ts.’⁸, czak. *željubac* poświadczony w toponimii: nazwy dwu małych zatok morskich na wyspie Sušak (w pobliżu Lastowa) *Mali i Velji Željubac*⁹ oraz z metatezą *-b-* i *-l(j)-* czak. (Hreljin w okolicy Rijeki) *žebūlac* ‘zołądek’¹⁰, (na wyspie Vrgada) *žebūljac žebūljca* ‘ts.’¹¹. Formy z *-b-* zanotowano w różnych, oddalonych od siebie punktach zachodniej części obszaru serbsko-chorwackiego, na terenie dialektu czakawskiego i kajkawskiego. Jest mało prawdopodobne, by te postaci powstały niezależnie w różnych gwarach, gdyż niezrozumiałe byłoby spontaniczne przekształcenie *žel(j)udac* w *žel(j)ubac* (i dalej w *žebul(j)ac*). Raczej należy tu widzieć stary wariant sch. *žělūd*, *želūdac* (w gwarach istnieją też postaci z *-lj-*) < psł. *želqđǔ ‘zołądek’ (w językach słowiańskich lepiej są poświadczony pierwotne deminutywa *želqđǔkǔ : *želqđǔcv).

Psł. *želqđǔ ‘zołądek’ niektórzy uznają za leksem tożsamy etymologicznie z psł. *želqđǔ ‘zołądz’, jakoby ze względu na podobieństwo zołądka i owocu dębu¹². Za bardziej prawdopodobną uznać trzeba inną wersję etymologiczną, wiążącą psł. *želqđǔ z gr. *χολάς*, gen. *χολάδος* f. ‘podżebrze, brzuch’, zwykle pl. *χολάδες* ‘wnętrznosci, kiszki, trzewia, jelita’. Gr. *χολαδ-*

---

⁷ Lj. Maštrović, *Rječničko blago ninskoga govora*, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru III, Zagreb 1957, s. 461. Jest to gwara w przeszłości czakawska, która wtórnie uległa sztukawizacji.

⁸ K. Janjčerova, *Trebarjevo. Narodni život i običaji*, ZNŽO III, 1898, s. 218 i 220.

⁹ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Zagreb 1950, s. 225.

¹⁰ Skok ER III 675–676. Autor słownika znał tylko ten jeden przykład, opatrzył go uwagą: „Nejasna je promjena *d > b* u čakavskoj metatezi *žebūlac*”. Por. też z Burgenlandu *žabulac* ‘Magen (beim Geflügel)’, G. Neweklowsky, *Der kroatische Dialekt von Stinatz. Wörterbuch*, Wien 1991, s. 163.

¹¹ Jurišić 246.

¹² Por. np. Brückner SEJP 665; Vaillant GC IV 299. Już dawno zwrócono jednak uwagę, że *želqđǔ i *želqđǔ mają różną akcentuację: ros. *žélud*, sch. *žělūd* < *želqđǔ obok ros. *želúdok*, sch. *žéludac*, czak. *želūdac* < *želqđǔ (por. np. Meillet Études II 322–323). Poza tym nie jest wcale pewne, że *želqđǔ pierwotnie oznaczał ‘zołądek’, por. np. mogące wskazywać na dawniejsze znaczenie ‘wnętrznosci, kiszki (zwierząt)’ ros. dial. *želúdki* pl. ‘ptasie wnętrznosci, podroby’, bułg. dial. *željúd* ‘zołądek ptasi’, sch. dial. *željudica* ‘ts.’.

wyprowadza się z prapostaci **ghol-ŋ-d-*, podczas gdy psł. **želqđv* (< **gelan-do-*) wywodzić trzeba z prapostaci *ghel-on-d-o*¹³. Wyraz grecki i słowiański musiały zatem powstać [123] niezależnie od siebie, skoro różnią się wokalizmem pierwiastka i częściowo ukształtowaniem części sufiksalnej. Widoczne jest jednak podobieństwo struktury tych wyrazów: w obu językach stwierdzamy obecność dawnego tematycznego *-n-* (psł. **-on-* > *-o-*, gr. **-ŋ-* > *-α-*), na które w obu językach nawarstwiło się sufiksalne *-d-*. Co do budowy por. też litew. *skilándis* f. ‘żołądek, np. świński; wędzony żołądek wieprzowy lub barani nadziany krajany mięsem i tłuszczem’ (: litew. *skil̃vis* ‘żołądek; wole u ptaków’, lot. *škilva* : *škilna* ‘kurzy żołądek’); wyraz ten może pozostawać w związku etymologicznym z psł. **želqđv*, jeśli bałt. *sk-* da się powiązać z psł. *ž-* < **g-* (por. np. Machek ES² 722).

Struktura psł. **želqđv* z archaicznym sufiksalnym *-d-* pozwala wysunąć przypuszczenie, że sch. dial. *žel(j)ubac* (kajk. *želubec*) > *žebul(j)ac* wyprowadzać należy z prapostaci **želqb-ɔɔv*, czyli że gwarowe wyrazy serbsko-chorwackie wskazują na wariant **želqbv* z sufiksalnym *-b-*.

3. sch. dial. *žebūlak* : ros. dial. *žélud* ‘żółć’

W języku serbsko-chorwackim, w archaicznej czakawskiej gwarze wyspy Susak zapisano rzeczownik *žebūlak* (w lokalnej wymowie *zebūlak*, z cakawskim *z < ž*) ‘żółć’¹⁴. Wyraz ten, nie uwzględniony dotąd w literaturze etymologicznej, jest wyrazem izolowanym na gruncie serbsko-chorwackim, nie można też wskazać ewentualnego źródła zapożyczenia. Możliwość wyjaśnienia pochodzenia wyrazu stwarza przypuszczenie, że dokonała się w nim meta-teza taka, jak w sch. dial. *žebul(j)ac* < *žel(j)ubac*. Jeśli sch. dial. czak. *žebūlak* ‘żółć’ pochodzi z dawniejszej postaci **želubak*, to można ten ludowy termin anatomiczny powiązać z ros. dial. pskowskim *žélud* -da ‘żółć’, *želudók* -dká ‘żółtko jaja’, por. też mający szerszy zasięg derywat *želúnica* : *želuníca* ‘coś żółtego; żółtaczka; żółta febra’¹⁵, jeśli pochodzi on z dawniejszego **želudnica*.

Wymienione gwarowe wyrazy rosyjskie semantycznie nawiązują do ros. *žélč* ‘żółć; złość, gorycz; żółtaczka’, *želtúcha* ‘żółtaczka’, *želtók* ‘żółtko’, *žéltyj* ‘żółty’. Postać ros. dial. *žélud*, *želudók* wskazuje jednak, że nie mamy tu do czynienia z bezpośrednim derywatem od ros. *žéltyj* < psł. **žl̃t̃v* ‘żółty’,

¹³ Por. np. Pokorny o.c. 435; Specht o.c. 230; Frisk GEW II 1108–1109.

¹⁴ Susak 185.

¹⁵ SRNG IX 119, 120.

gdyż przeczy temu wokalizm rozpatrywanego wyrazu (-el- przed samogłoską!) i brak -t-, pochodzącego z bałtosłowiańskiego sufiksu przymiotnikowego -to- (por. litew. *gėltas*, łot. *dzeltis* ‘żółty’). Zatem prototyp ros. dial. *žėlud* utworzono od podstawy z wokalizmem -e- (-el-) nie zawierającej sufiksu -tʰ.

Ros. dial. *žėlud* można łączyć z nazwami żółci w niektórych językach indoeuropejskich: łac. *fel*, gen. *fellis* (< *fel-n-is < ie. **ghel-n-*), stisl. *gall* n., stwniem. *galla* f., niem. *Galle* (< ie. **ghol-n-*). W łacinie i w germańskim mamy stare tematy na -n-, różniące się jednak wokalizmem rdzennym (łac. -e-, germ. -o-). W takim razie postacią najbliższą rozpatrywanemu wyrazowi słowiańskiemu byłoby łac. *fel* < **fel-n-*, gdyż i w słowiańskim trzeba się dopatrywać starego tematu na -n-. Przytoczone zestawienie pozwala wyprowadzać ros. dial. *žėlud* ze starszej (dialektycznej prasłowiańskiej?) postaci *želqđʰ, gdzie *-q- jest [124] pozostałością jakiegoś starego formantu na -n- (zapewne *-on-), na który nawarstwił się sufix -dʰ (< *-d-o-, jeśli wyraz należał do tematów na -o-). Tak więc w ros. dial. *žėlud* ‘żółć’ może się kryć psł. dial. *želqđʰ < **ghel-on-do-*, którego ostateczną podstawę stanowił ie. pierwiastek **ghel-* : **ghel-* ‘błyszczec, lśnić; żółty, zielony’, por. należące do tego pierwiastka, nie zawierające sufiksального -n- gr. *χολή* ‘żółć’ (pl. *χολαί* ‘woreczek żółciowy’), przen. ‘gniew, oburzenie, złość, gorycz’, *χόλος* ‘żółć; gniew, oburzenie, złość, gorycz’, stpers. *zāra-* m. ‘żółć’¹⁶.

Rekonstrukcja prapostaci *želqđʰ ‘żółć’ wyłącznie na podstawie faktów rosyjskich może się wydawać ryzykowna, jednakże przemawia za nią archaiczna struktura wyrazu, dająca się wyjaśnić tylko na gruncie prasłowiańskim (i to we wczesnym okresie rozwoju tego języka), wspierają ją też przytoczone fakty indoeuropejskie. Wyraz był zapewne synonimem opartego na pierwiastku **ghel-* (wariant wymienionego pie. **ghel-* z palatalną tylnojęzykową) rzeczownika *zļčʰ f. (< **ghļ-k-ī-*) ‘żółć’ (por. scs. *zļčʰ*, bułg. *zļč*, strus. *zļčʰ* ‘ts.’), mającego najbliższy odpowiednik (ale z innym sufiksem) w bałtyckim: łot. *žults*, litew. *tulžis* (metateza z *zultis) ‘żółć’ (< **ghļ-t-ī-*). Psł. *zļčʰ uległo wcześniej przekształceniu pod wpływem pokrewnego przymiotnika *žļʹtʰ ‘żółty’ w *žļčʰ, stąd np. ros. *žělč*’, sch. *žûč*, czes. *žluč*; w polskim wyraz został wtórnie utożsamiony z *žļʹtʰ (abstractum od *žļʹtʰ, jak *bēlv ‘biel’ od *bēlv ‘biały’), stąd pol. *żółć* ‘fel’ i ‘żółtość’. Zatem rekonstruowany tu rzeczownik *želqđʰ ‘coś żółtego, żółć’ współlistnieć musiał z synonimicznym *zļčʰ (> *žļčʰ). Tym należy tłumaczyć, zapewne, jego szczątkowe zachowanie na obszarze słowiańskim.

¹⁶ Por. np. Pokorny IEW 429–430; Frisk GEW II 1109–1110.

Rekonstrukcję rzeczownika *želqđv ‘zółć’ pośrednio wspiera wymieniony wyżej synonim sch. dial. czak. *žebùlak*, jeśli pochodzi z dawniejszej postaci *želubak < **želqbvk̆*. Szczątkowo zachowany wyraz serbsko-chorwacki może wskazywać na wcześniejszy rzeczownik *želqbv ‘zółć’, będący wariantem rekonstruowanej na podstawie faktów rosyjskich postaci *želqđv, ze znaną nam już obocznością sufiksalnych -*b*- : -*d*-.

* * *

Zebrany materiał wskazuje na istnienie w słowiańskim trzech par bliskich głosowo i strukturalnie a różnych semantycznie i genetycznie par wyrazów:

- (1) *želqđv : *želqbv ‘zoładź’ (: pie. **g^uel-* ‘dąb; zoładź’),
- (2) *želqđv : *želqbv ‘zoładek’ (: pie. **ghel-* ‘wnętrżności?’),
- (3) *želqđv : *želqbv ‘zółć’ (: pie. **ghel-* : **ghel-* ‘zółty’).

Budowa pokrewnych wyrazów w innych językach indoeuropejskich dowodzi, że postaci wymienione na pierwszym miejscu zawierają sufiksalne -*d*- (sufiksy **-dv*, **-d̆v*) rozszerzające wcześniejsze tematy na -*n*- (**-on-*). W takim razie można sądzić, że odszukane odmianki z -*b*- zawierają sufiksalne -*b*- (sufiksy **-bv*, **-b̆v*), które również mogło rozszerzać wcześniejsze tematy na -*n*-, por. podobne [125] formacje z pie. **-bho-* w innych językach indoeuropejskich, np. gr. ἔλαφος (< **el̆h-bho-s*) ‘jelen’, łac. *columba* ‘gołąb’, *palumbēs* ‘ts.’ (< -*um-b*- < **-on-bh-*), a także prasłowiańskie sufiksy **-qbv*, **-ębv* (np. psł. *golqbv ‘gołąb’, *astrębv ‘jastrząb’, *ęřębv : *erębv : *orębv ‘jarząbek’)¹⁷. Zatem postaci *želqbv ‘zoładź’, *želqbv ‘zoładek’ i *želqbv ‘zółć’ byłyby bardzo archaicznymi wariantami, których powstanie trzeba by odnosić do epoki protosłowiańskiej. Nie można jednak wykluczyć, że mamy tu do czynienia ze względnie młodszymi prasłowiańskimi wariantami, związanymi z istnieniem w prasłowiańskim rzeczowników zarówno z sufiksami **-qđv*, **-ęđv* (por. psł. *olbqđv : *olbęđv ‘łabędź’), jak i z sufiksami **-qbv*, **-ębv* (por. psł. *golqbv, *astrębv). Tę ostatnią możliwość osłabia jednak fakt, że wymienione sufiksy z -*d*- i -*b*- były w prasłowiańskim ograniczone, jak się wydaje, do nazw ptaków.

¹⁷ Por. K. Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, II, 1, Strassburg 1889, s. 203–205; P. Chantraine, *La formation des noms en grec ancien*, Paris 1979, s. 262–264; F. Sławski o.c. 62.

Nazwy pliszki siwej (*Motacilla alba* L.) w językach słowiańskich

Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze 5, 1963, s. 57–85

Wstęp

W językoznawstwie słowiańskim niewiele jest dotychczas prac zajmujących się słownictwem przyrodniczym. Dotyczy to także prac poświęconych słowiańskiemu nazewnictwu ptaków. A przecież zbadanie bogatych zasobów słowiańskich nazw ptaków dostarczyć może dużo ciekawego materiału tak dla poznania leksyki języka prasłowiańskiego jak i rozwoju słownictwa w poszczególnych językach słowiańskich. Nowszą warstwą słownictwa powstałą na gruncie poszczególnych języków zajmowano się dotychczas o wiele mniej, niż na to zasługuje.

Z interesujących mnie prac dotyczących słowiańskiego nazewnictwa ptaków najwcześniejsza jest chyba praca chorwackiego filologa F. Kurelca *Imena vlastita i splošna domaćih životin* (Zagreb 1867), słowniczek nazw zwierząt i ptaków domowych, z próbami ich objaśnienia, dziś mający znaczenie wyłącznie historyczne. Pierwszą pracą zajmującą się nazwami ptaków w sposób naukowy jest ogłoszona w 178 t. Radu Jugosłowiańskiej Akademii Nauk rozprawa D. Boranicia *Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima* (Zagreb 1909). Autor w oparciu o bogaty materiał słowiański (i niesłowiański) zanalizował onomatopeiczne nazwy zwierząt i ptaków, a także omówił budowę wyrazów dźwiękonaśladowczych w językach słowiańskich. Mimo wielu potknięć autora przy interpretacji faktów praca jest niewątpliwie doskonałym punktem wyjścia do dalszych badań w tej dziedzinie, choćby ze względu na bogaty acz niekompletny materiał. Onomatopeicznymi nazwami ptaków zajmował się też polski romanista J. Morawski, który w artykule *Polono-romanica. Kilka uwag o pokrewieństwie onomatopeicznym* (Poznań 1928) pokazuje, że pewne bliskie sobie nazwy dźwiękonaśladowcze powstają niezależnie od siebie w róż-

nych językach. Podobnie w krótkim artykuliku *Polskie nazwy ptaków w świetle lingwistyki porównawczej* (Poznań 1928) wskazuje Morawski na konieczność porównawczego badania nazw ptaków, umożliwia to bowiem w wielu wypadkach właściwe zetymologizowanie nazwy. [58] Najgruntowniej nazwy ptaków w językach słowiańskich badał L. A. Bułachowski. Jego artykuł *Obščeslavjanskie nazvanija ptic* opublikowany w *Izvestijach Akademii Nauk SSSR. Otdelenie literatury i jazyka*, t. VII (Moskwa–Leningrad 1948) omawia najstarszą, prasłowiańską warstwę nazw. Szczególnie cenne są uwagi Bułachowskiego o budowie słowotwórczej nazw ptaków. Słowotwórstwu terminologii ornitologicznej poświęcony jest artykuł Bułachowskiego *Slavjanskie naimenovanija ptic tipa složenija (composita)* umieszczony w czasopiśmie *Filolohičnyj Zbirnyk* nr 2 (Kijów 1948), do którego, niestety, nie miałem dostępu. Etymologie kilkunastu nazw ptaków, w większości przekonywujące i pomysłowe, dał V. Machek w artykule *Einige slavische Vogelnamen* (*ZfslPh* XX, 1948, s. 29–51). Dużo etymologii nazw ptaków jest w słownikach etymologicznych i rozmaitych pracach z tej dziedziny. Jest też kilka artykułów etymologicznych poszczególnych nazw, np. Veya o nazwie gila, Vaillanta o nazwie krogulca itp.

Jedyną, jak dotąd, próbą przedstawienia nazw jednego ptaka we wszystkich językach słowiańskich jest artykuł H. Horodyskiej i S. Pożarnickiej *Nazwy kaczki w językach słowiańskich* zamieszczony w *Poradniku Językowym* 1959, s. 115–9. Autorki przedstawiają geograficzne zróżnicowanie nazw kaczki i próbują z tego wyciągnąć wnioski co do pierwotnej nazwy tego ptaka, lecz materiał, którym dysponują, jest niepełny. Na braki tego artykułu zwrócił uwagę H. Schuster-Šewc (*Kilka uwag w sprawie artykułu 'Nazwy kaczki w językach słowiańskich'*, *Poradnik Językowy* 1960, s. 448–450).

Jest też kilka prac i artykułów poświęconych nazewnictwu ptaków w jednym języku. Największą z nich jest książka Z. W. Wasilewskiego *Polskie nazwy ptaków krajowych. Mianownictwo – słoworody* (Warszawa 1940). Autor, z zawodu zoolog, bez odpowiedniego językoznawczego przygotowania usiłuje wyjaśnić pochodzenie polskich nazw ptaków. Tylko część jego pomysłów etymologicznych ma wartość naukową. Na uwagę zasługuje jednak uwzględnienie materiału dialektycznego i dobra znajomość realiów dotyczących nazewnictwa ptaków. Interesujących danych do poznania zasobu i geografii polskich nazw ptaków dostarczają dwa artykuły L. Kaczmarka pod wspólnym tytułem *Z geografii wielkopolskich nazw ptaków*: 1. *Wilga* (*JP* XXXVII, s. 55–62) i 2. *Wrona 'Corvus cornix', gawron 'Corvus frugilegus'* (*Slavia Occidentalis* XX, z. 2, s. 45–52). Nazwy wrony omawia też A. Zaręba (*Z geografii i historii wyrazów wrona, gapa 'Corvus cornix'* w *Sprawozdaniach z posiedzeń naukowych* za r. ak. 1952/53 Instytutu Językoznawstwa UJ, Kraków 1953). Dialek-

tyczne nazwy ptactwa domowego omawia H. Horodyska w książce *Słownictwo Warmii i Mazur. Hodowla* (Wrocław 1958). Całością nazw słowackich zajął się O. Ferianc w artykule *O pôvode slovenských vtáčích mien* umieszczonym w czasopiśmie *Slovenská reč* (t. VII, 1938–1939, s. 81–88). Autor w oparciu o bogaty materiał przedstawia kategorie i sposoby tworzenia nazw [59] ptaków w języku słowackim. Ogólnym zasadom słowackiej terminologii ornitologicznej poświęcony jest artykuł J. Horeckiego *Slovenské názvoslovie vtákov* w czasopiśmie *Slovenské odborné názvoslovie* (t. 6, 1959, s. 97–102). Zasób odziedziczonych nazw w czeskim omawia V. Flajšhans w artykule *Slovenská jména našeho ptactva* (*Slavia* XVIII, s. 23–30). Zachowaną dialektycznie w serbsko-chorwackim starą nazwą łabędzia zajmuje się artykuł F. Sławskiego *Dubrownicka nazwa łabędzia* (*Rocznik Sławistyczny* XXI, cz. 1, s. 37–40).

Niewiele też jest słowników nazw ptaków. Największym i najsolidniejszym jest słownik M. Hirtza *Rječnik narodnih zoologičkih naziva*. Knj. II. *Ptice* (Zagreb 1938–1947). Autor w ciągu przeszło 20-letniej pracy zebrał ponad 8000 nazw ptaków i odnoszących się do nich wyrazów z obszaru języka serbsko-chorwackiego. Drugim specjalnym słownikiem jest praca O. Ferianca *Slovenské názvoslovie vtákov* (Bratislava 1958). Jest to nowe, przerobione wydanie jego książki *Slovenské ornitologické názvoslovie* (Turč. Sv. Martin 1942). Słownik ten, którego zadaniem jest ustalenie naukowej słowackiej terminologii ornitologicznej, podaje bogaty materiał dialektyczny. Dużo polskiego materiału daje E. Majewskiego *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich* (t. I–II, Warszawa 1891–1894). Polski materiał historyczny podaje J. Rostafiński w *Symbolae ad historiam naturalem medii aevi* (t. I–II, Kraków 1900). Ludowe ukraińskie nazewnictwo przyrodnicze (a więc i nazwy ptaków) podaje I. Verchratskyj w *Počatky do uloženia nomenkljatury i terminolohii pryrodopysnoji, narodnej...* (I–II, Lwów 1864–1869). Materiał z tej niedostępnej mi pracy czerpię za pośrednictwem słowników (głównie Hrinčenzenki).

Niniejsza praca poświęcona jest zbadaniu słowiańskich nazw ptaka z rzędu wróblowatych – pliszki siwej (*Motacilla alba* L.). Jest to ptak pospolicity w całej Europie, niemal całej Azji i części Afryki. W Europie środkowo-wschodniej żyje odmiana geograficzna pliszki, tzw. pliszka siwa europejska (*Motacilla alba alba* L.)¹. „Mało jest u nas ptaków tak ogólnie znanych i lubianych jak pliszka siwa. Przyczynia się do tego ładne ubarwienie, zgrabna postać oraz mała płochliwość. [...] Pliszka nawet szuka sąsiedztwa czło-

---

¹ {W pierwodruku artykułu przypisy na każdej stronie numerowane są od początku – red.} J. Sokołowski, *Ptaki ziem polskich*, Warszawa 1958, t. I, s. 168–169.

wieka i najchętniej się osiedla w pobliżu budynków. Należy do [...] typowych mieszkańców wsi”². Odbija się to także w ludowych podaniach i wierzeniach. Np. w Sidzinie (pow. Wadowice) lud wierzy, że „kto pliszkę (pasterkę) lub jaskółkę zabije lub ich jajka z gniazda wybierze, tego krowy doją się krwią, tj. dają mleko krwiste”³. W Łabowej twierdzi się, że „kto pliszkę pierwszą na wiosnę ujrzy i umyje się, będzie przez cały rok tak wesoły jak i ona”⁴. Lud chor[60]wacki wierzy, że pliszka „kupi otrovno bilje ispred stoke, te ga odnosi da se blago ne bi otrovalo”⁵. Takich sądów o pliszce, z których przebija życzliwy do niej stosunek, można by przytoczyć więcej. Przy tej popularności pliszki siwej u ludu nie dziwi duża ilość jej nazw w językach słowiańskich (w serbsko-chorwackim ok. 90, w słowackim ok. 40 itd.).

Celem mojej pracy jest omówienie nazw pliszki, ich pochodzenia oraz sposobów tworzenia.

Materiał do pracy czerpałem ze słowników poszczególnych języków i gwar oraz ze wspomnianych już słowników specjalistycznych, a także z materiałów łaskawie mi dostarczonych przez Instytut za biologiju Uniwersytetu Zagrzebskiego, Prirodnjački muzej w Belgradzie i Prirodnaučen muzej w Skopju. Korzystałem też z materiałów *Słownika Gwar Polskich* PAN w Krakowie i materiałów *Atlasu Pomorza Lewobrzeżnego* w Warszawie.

Jestem pewien, że praca moja nie wyczerpuje całego zasobu nazw pliszki siwej. Większość języków słowiańskich dotychczas bowiem nie posiada słowników gwarowych, a istniejące uwzględniają słownictwo przyrodnicze w minimalnym stopniu. Z tej też przyczyny musiałem zrezygnować z dokładnego lokalizowania nazw. O geografii pewnych nazw w ogóle nie można nic powiedzieć. Nie zawsze też słowniki podają dokładne znaczenie hasła, często mieszając nie tylko gatunki, ale i rodziny. Jako fachową pracą ornitologiczną posługiwałem się książką J. B. Sokołowskiego *Ptaki ziem polskich* (Warszawa 1958). Nie udało mi się dotrzeć do niedostępnych w Krakowie prac ornitologicznych podających także nazewnictwo ludowe jak Šíra *Ptactvo české* (Prah 1890) i Brusiny *Spomenik – Ptice hrvatsko-srpske* (Beograd 1892); materiał z nich czerpię z drugiej ręki. Ilustracyjny materiał niesłowiański podają za Rankem (*Bachstelze*, *Beiträge...* LXII, 1938, s. 286–317) i za słownikami poszczególnych języków.

---

² Sokołowski o.c., t. I, s. 169.

³ B. Gustawicz, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, V (dział III), s. 120.

⁴ Gustawicz o.c. 155. [60]

⁵ Hirtz II 323. [61]

Nazwy pliszki siwej odziedziczone z epoki prasłowiańskiej

Mimo że pliszka siwa występowała najprawdopodobniej na terenach, które były ojczyzną Indoeuropejczyków, języki indoeuropejskie nie mają wspólnej nazwy dla tego ptaka. Także w większości grup językowych ie. nie da się stwierdzić istnienia wspólnej nazwy. Większość języków ma nazwy nowe, powstałe już w okresie samodzielnego ich rozwoju.

W językach słowiańskich występuje pewna ilość nazw, których zgodność i geografia pozwalają odnieść ich powstanie do okresu wspólnoty prasłowiańskiej:

pol. *pliszka* (dial. też *pliska*), kaszub. *pląska*, *pliška*, słowińskie *plaska*; dial. też *pluskwa* (Śląsk, pld. Małopolska), *plustva* (Orawa), *plistva* (Cie[61]szyńskie). Nazwa ta, występująca w języku literackim, zajmuje zwarty obszar obejmujący całą niemal Polskę (prócz części obszaru kaszubskiego, części Wielkopolski, południowej Małopolski i części Śląska). Notowana jest od XV wieku: *plyska* ‘corago’ (*Słowniczek łacińsko-polski* z r. 1455)⁶, *plyska* ‘cauda tremula’ (*Antibolomenon Kapituły Krakowskiej* z r. 1472)⁷, *plyską* ‘corago’ i ‘motacilla’ (*Glossy polskie wpisane do łacińsko-niemieckiego słownika drukowanego* w r. 1490)⁸, *pliska* ‘motacilla’ (*Dictionarius Joannis Murelii...* z r. 1526)⁹, *pliska* ‘corago’ i ‘phoenicus’ (*Słowniczek Bartłomieja z Bydgoszczy* z r. 1532)¹⁰. Według Brücknera typową dla staropolszczyzny była nazwa *pliska*¹¹, za czym przemawia znana w niemazurujących gwarach Kujaw forma *pliska*¹². Z XVI wieku podaje też formę *pliskwa*, ale zwykły u niego brak źródeł uniemożliwia sprawdzenie tej informacji. Można przypuszczać, że dialektyczne *pluskwa* powstało właśnie z przekształcenia tej nazwy. Podawana przez Brücknera *plizga* w słowniku

---

⁶ A. Brückner, *Neue Quellen zur Geschichte der polnischen Sprache und Literatur*, AfslPh XIV, 1892, s. 489.

⁷ J. Rostafiński, *Symbolae ad historiam naturalem medii aevi*, I, Kraków 1900, s. 43.

⁸ B. Erzepki, *Przyczynki do średniowiecznego słownictwa polskiego, I. Glosy polskie wpisane do łacińsko-niemieckiego słownika...* druk. w roku 1490, Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk XXXIV, s. 67.

⁹ Rostafiński o.c. II 325.

¹⁰ O.c. II 313.

¹¹ Brückner SEJP 418.

¹² W formie *pliszka* przyjąć by trzeba zmianę *sk > šk*, występującą też w dłuż. (s)*pliška*, ros. *pliška*, ukr. *plyška*. Być może, jest to zmiana analogiczna, por. Łoś, *Gramatyka polska*, II, s. 79, ale bardziej prawdopodobne, że jest to proces fonetyczny, por. A. Jánošík, *Zmena s > š v skupinách sl, st, sk, sm a sp*, Slovenská reč XIII, s. 273–303, XIV, s. 25–31.

Karłowicza ma tylko znaczenie ‘kij do gry w pliszki’¹³. *Plizga* występuje dziś w Małopolsce, a jej odpowiednikiem jest rosyjska *plizgavica*. Stosunek wyrazów *pliszka* ‘M. alba’ i *pliszki* ‘rodzaj gry’ nie jest dziś jasny;

czes. dial. *pliska* (Morawy), laskie *pliska*, *plstva*, hanackie *plska*, *pleska*, *bleska*, pld. czeskie *podliska*, *podli(p)skva*. Z czeskiego języka ogólnego nazwa ta została bardzo wcześnie (XIVw.) wyparta przez nazwy nowe¹⁴;

sła. *pliška* (śr. Słowacja), też *pluska*, *plustva*, *blýska*. Nazwa ta nie weszła do języka literackiego i brak jej także w większości gwar;

głuż. *pliška*, wg Rězaka¹⁵ wyraz ten oznacza tylko inne gatunki rodziny pliszkowatych, np. *corna pliška* ‘M. flava’, natomiast dla ‘M. alba’ są używane nowe nazwy;

dłuż. *pliška*, *plička*, *pliščka*, *spliška* ‘Motacilla’, *běla spliška* ‘M. alba’, *žółta*, *šera spliška* ‘M. flava’, *spliska* (wschodni dialekt graniczny); także formy *splistka*, *splistka* (dialekt chaciebuski); [62]

ros. dial. *pliska* ‘M. alba’ (używane też na oznaczenie ptaka krętogłowa ‘*Inyx torquilla*’), *plisica* (zach.), *pliska*; *plistka* ‘*Inyx torquilla* i M. alba’; *plistovka*, *plistovica* ‘Motacilla’; *plizgavica* (zach.), *plizdavica* (Twerskie); *piska*;

ukr. *plýska* (na Ukrainie Zakarpackiej *pliska*) ‘Motacilla; łyska, Fulica atra’, *biła plýska* ‘M. alba’, *plýška* ‘M. flava’ (Huculszczyzna); w gwarach także *plýstka*, *plistva*, *plýskva*;

brus. *pliska* ‘M. flava’, *plisica* (uważane przez Miklosicha za pożyczkę z rosyjskiego) oznacza zapewne ptaka krętogłowa¹⁶;

sch. *pliška* (Chorwacja, Dalmacja, Serbia), *bělā (biželā) pliška* (Kutjevo, Mitrovac, Žepče, Đurić), *crnōbijelā pliška*, *običnā pliška* (Serbia), *pliska-liska* (Ostrožin, Topusko), *kliska* (Czarnogóra), *fliska* (Hercegowina)¹⁷; *pliskàvica* (płw. Pelješac, Bar i Pridvorica w Hercegowinie, Dubrovnik, Konavlje), *pliskuša* (Dubrovnik). Nazwy te obejmują znaczną część obszaru serbsko-chorwackiego. Najstarszy zapis pochodzi z wieku XVII (u Vetrancicia), ze słowników: *pliska* ‘ptica motacilla’ (Mikalja), *pliska* ‘conditremola e codenzinzola’ (Della Bella), *pliska* ‘motacilla’ (Stulić)¹⁸. Dziś *bijela pliska* jest używana w chorwackiej terminologii naukowej (w serbskiej zwykle *bela pastirica*);

¹³ Karłowicz IV 125.

¹⁴ V. Flajšhans, *Slovenská jména našeho ptactva*, Slavia XVIII, s. 24.

¹⁵ Rězák, *Němsko-serbski wšowědny słownik*, Bautzen 1920, s. 127. [62]

¹⁶ Nosovič 418 pisze: „*plisica*, ptička *pliska*, vertošejka”.

¹⁷ Te dwie ostatnie nazwy są zapewne wariantami fonetycznymi ze zmianą *pl* > *kl*, *fl* (dysymilacja), należy tu też, być może, *bliska*.

¹⁸ RJA Z X 64.

sł. *plíska* (Styria), *plískavica*;

mac. *bela pliska* (okolice m. Kočani w Macedonii Wardarskiej). Przytoczony materiał pokazuje, że te bliskie sobie nazwy obejmują cały niemal obszar języków słowiańskich. Nie znane są jedynie w bułgarskim, ale macedońskie *pliska* pokazuje, że i tam zapewne istniały. Dla języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i połabskiego nazwy pliszki nie zostały zapisane. Geografia pozwala przypuszczać, że mamy tu do czynienia z wyrazem prasłowiańskim.

Na podstawie podanego wyżej materiału rekonstruuje się zwykle prasłowiańską nazwę pliszki w formie **pliska*. Jedynie Preobrażenski i Machek uważają *-ka* za sufiksalne¹⁹, ale etymologia (patrz niżej) wskazuje, że sufiksem jest tylko *-a*. Potwierdzają to także sch. *pliskuša*, *pliskàvica*, sł. *plískavica*. Gdyby bowiem *-k-* było przyrostkowe, przy rozszerzaniu wyrazów sufiksami *-uša*, *-avica* zostało by zapewne pominięte, jak to ma miejsce w późnych pewnie formach ros. *plisica*, brus. *plisica*, pol. *plichna*. Te ostatnie wydają się świadczyć, że z biegiem czasu *-ka* (z *-k-* rdzennym) zidentyfikowano z przyrostkiem *-ka* < **-ǫka*, **-ǫka*. Analogiczne zjawisko odczuwania pierwotnie rdzennego *-k-* jako części su[63]fiksu mamy w nazwie zięby utworzonej od głosu *pink* i w języku prasłowiańskim brzmiącej zapewne **pinka* (*! *pěňka*), zmienionej w ros. na *penočka* (< **pěňǫčka*).

Dłuż. *spliska*, *spliška* wskazują, że nazwa tam mieć mogła nagłosowe *s-*, którego obecność nie dziwi. Fakultatywne *s-* nagłosowe jest częste nie tylko w wyrazach onomatopeicznych²⁰. Jest to zapewne zmiana tylko dolnołużycka, brak jej bowiem w innych językach.

Ale nie wszystkie nazwy dadzą się sprowadzić do praformy **pliska*:

1. Pol. *plustwa* (Orawa), czes. laskie *plistwa*, śl. (*panská*) *plustva* (Michalová), *plustva* (Drábsko), *blystva* (Drahová), *blystva* (Kružno, Utekáč)²¹; dłuż. *splistka*, *spliška*; ukr. *plystka*, *plistva*, *plystva*; ros. *plistka*, *plistovka*, *plistovica* pozwalają rekonstruować formę **plistǫka* lub **plistǫva*. Objasnienie tego nie jest łatwe. Można by przypuszczać, że mamy tu do czynienia z *-t-* wstawnym, rozdzielającym grupę spółgłoskową *-sk-*. Ale zjawisko to jest niespotykane. Jedyń podejrzany o *sk* > *stk* przykład podaje Łoś z *Pism politycznych* Czubka (kon. XVI w.): *kłęstka* 'kłęska'²². Ale i on jest niepewny. Z łaskawie mi udostępnionych przez

¹⁹ Machek ES 376; A. Preobrażenski, *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, II, Moskva 1958, s. 75. [63]

²⁰ Por. o tym Boranić, *Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima*, Rad JAZU CLXXVIII, s. 64–65 i cytowaną tam literaturę.

²¹ O *-u-* zamiast *-i-* i *b-* zamiast *p-* por. poniżej.

²² J. Łoś, *Gramatyka polska*, I, s. 196.

prof. F. Sławskiego materiałów do *Słownika etymologicznego* wynikałoby, że forma *klęstka* powstała na drodze etymologii ludowej przez zbliżenie do rodziny *kleścić, kleszczeć*. Wyklucza to więc, a przynajmniej czyni bardzo mało prawdopodobnym wyjaśnienie formy *plistka* jako późnego wariantu fonetycznego. Geografia przytoczonych nazw (Dolne Łużyce, Orawa, część Słowacji, gwary laskie, Ukraina, gwary rosyjskie) pozwala przypuszczać, że mamy tu do czynienia ze starym wariantem nazwy **pliska*, który trzeba rekonstruować dla najwcześniejszego okresu w formie **plista*. Znajduje to potwierdzenie w głuż. *plista* ‘policzek’, *plistać, plistować* ‘policzkować’, *splistować* ‘spoliczkować’, kaszub. *plesta* ‘paplanina; pleciuga’, *plestac* ‘paplać’ (kaszubskie formy mają inny wokalizm) obok form z *-sk-*, np. dłuż. *pliszć*, czes. *plišť*, scs. *plištv* ‘tumultus’ (< **plisk-jv*). Mamy tu więc do czynienia ze starą obocznością rdzeni onomatopiecznych *plist-/plisk-*²³. **Plista* rozszerzona została przez sufiksy *-vka* (ukr. *plystka*, dłuż. *splistka*), *-ov-vka* (ros. *plistovka*), *-vva* (czes. *plistva*, ukr. *plystva*).

2. Bardziej zwarty obszar zajmują nazwy pliszki z końcowym *-va*: pol. *pliskwa* (XVI w.), *pluskwa, plustwa* (Opolskie, pld. Śląsk, Podhale, Orawa), czes. laskie *plistva*, horniackie *bliskva*, śl. *plustva, blystva*, zach.-ukr. *plyskva, plystva*. Osobno stoi kasz. *pleskva* (Karlukowo, Rzucewo pow. Puck), *pleščev* (Kuźnica na Helu). Nie licząc Kaszubszczyzny, która jako dialekt peryferyczny przeprowadziła liczne innowacje, twory z *-va* [64] ograniczone są do sąsiadujących ze sobą gwar polskich, czeskich, słowackich i ukraińskich. Mamy tu więc prawdopodobnie do czynienia nie ze starym tematem na *-ū-*, lecz z lokalnym nowotworem powstałym pod wpływem tematów na *-ū-*. Takie rozszerzenie sufiksem strukturalnym *-vva* następowało bardzo często w wyrazach zapożyczonych, szczególnie z germańskiego²⁴, ale spotyka się też w wyrazach rodzimych²⁵, por. też np. analogiczną oboczność w polskiej nazwie ptaka ‘*Coccythraustes vulgaris*’ *klęsk, klęska, klęskwa*.

Tak więc w języku prasłowiańskim ‘*M. alba*’ nosiła nazwę **pliska* (z hipotetycznym, może dialektycznym północnosłowiańskim wariantem **plista*).

Na temat etymologii nazwy **pliska* wypowiedziano dotychczas kilka różnorodnych poglądów. A. Brückner uważa, że „nazwa ptaka od ‘barwy siwej’?”²⁶, mając na myśli zapewne zestawienie z *plowy, pleśń* itd. To przypuszczenie Brücknera nie wytrzymuje krytyki; jest niemożliwe do przyjęcia ze względów głosowych.

²³ Miklosich EW 250–251. [64]

²⁴ K. Knutsson, *Die germanischen Lehnwörter im Slawischen vom Typus buky*, Lunds Universitets Årsskrift 24 (9), Lund–Leipzig 1929.

²⁵ Vaillant GC II, cz. 1, s. 286–290.

²⁶ Brückner SEJP 418.

Dla *plowy* Herne rekonstruuje praformę **pol-uo-* (obok **pel-* widocznego w pol. *pleśń*)²⁷. Wyprowadzanie *pliski* z tych form jest niemożliwe. Pozostawałoby zresztą jeszcze wyjaśnienie przyrostka (*-ska?* *-iska?*), językom słowiańskim nieznanego. Innych określeń ‘barwy siwej’, od których można by wyprowadzić nazwę pliszki, w językach słowiańskich nie ma. Wasilewski²⁸ zestawia nazwę pliszki z scs. *plěšb* ‘łysina’, ukr. *plišyvyj* ‘łysy’, pol. *plecha* ‘łysina’, sł. *pliš* ‘łysina’: „Pliszka ma tył głowy czarny, czoło białe, co lud porównywa z łysiną”. Hipotezę swoją popiera stwierdzeniem, że w ukraińskim ptak *łyska* ‘*Fulica atra*’ ma dwie nazwy: *łyska* i *plyska* (ptak ten ma wyraźną łysinę), „z czego widać, że obie nazwy są równoznaczne”. Jak o wiele wcześniej zauważył Preobrażenski, mamy tu do czynienia z pomieszaniem nazw²⁹. Uwaga Wasilewskiego, że białe czoło pliszki lud porównuje do łysiny, jest niewątpliwie słuszna, jak świadczą nazwy pliszki: pol. *łysy maciek*, sch. *pliska-liska*. Ale wyprowadzenie wyrazu *pliska* z *plěšb* (< **plěχb*) napotyka na trudności głosowe – trudno byłoby objaśnić *i* i *s*. Od tego pierwiastka utworzone są natomiast nazwy innych ptaków, np. pol. *pleszka* ‘*Phoenicurus phoenicurus*’, ros. *plešanka* ‘*Motacilla leucomela*’. V. Machek³⁰ próbuje związać nazwę pliszki z przymiotnikiem **lysč* ‘łysy’, stawiając hipotezę, że **plisbka* < **bělo-lyska*. Gdyby nawet przyjąć taką [65] kontrakcję, to oczekiwać by trzeba formy **blysbka*. A w nazwie *pliska* mamy stare *i* (a nie *y!*), jak to potwierdzają fakty wszystkich języków słowiańskich.

Ranke³¹ objaśnia słowiańskie nazwy naszego ptaka jako ‘blinkende’, ‘glänzende’, co słusznie odrzuca Vasmer³², uważając, że nazwy typu ukr. *blyska*, sła. *blyska* powstały na drodze etymologii ludowej. Możliwe i według wszelkiego prawdopodobieństwa zestawienie pochodzi od Miklosicha³³, który nie wychodzi, co prawda, poza zestawienie materiału, ale zwraca uwagę, że w *pliska* pierwiastkiem jest *plisk-* (obok *plis-*, *plizg-*). Tą samą drogą poszli Mladenov i Vasmer³⁴. Zestawiają oni nazwę *pliska* z scs. *plištv* ‘tumultus’, czes. *plišť*, dłuż. *plišć* ‘Klagen’, bułg. *pliskam* ‘pluskam’ i dalej z rosyjskim *pleskát* ‘klaskać’, scs. *pljuskč* ‘huk’, pol. *pluskać*. Mamy tu do czynienia z dużą, prasłowiańską jeszcze rodziną wyrazów dźwiękonaśladowczych, które Mladenov rekonstruuje jako **pleu-sk-* (bułg. *plju-*

²⁷ G. Herne, *Die slawischen Farbenbenennungen*, Uppsala 1954, s. 76–78.

²⁸ Z. W. Wasilewski, *Polskie nazwy ptaków krajowych*, Warszawa 1940, s. 47.

²⁹ Preobrażenskij o.c. II 37.

³⁰ Machek o.c. 376. [65]

³¹ K. Ranke, *Bachstelze*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, LXII, 1938, s. 313.

³² Vasmer REW II 373.

³³ Miklosich o.c. 250–251.

³⁴ Mladenov 430; Vasmer REW III 372–373.

skam, pol. *pluskać*), **plē-sk-* (ros. *pleskát*, czes. *pleskati*, *plesk*, śl. *plieskať*, *pliesnuť*). Występują tu też wyrazy z wokalizmem *-ej-* (**pej-sk-*): czes. *plískati* ‘o padení prudkého deště, řídkého bláta, vlhkého sněhu’, wykrzyknik *plisk!*, *plisk* ‘plusk’, hanackie *plisko* ‘vlhko, deštivo’, czes. *plíšťeti* ‘piszczec’ (o ptakach), *plíšť* (i *plešť*) ‘ślota’, dłuż. *plíšč* ‘das anhaltende Klagen; das unbegründete angstvolle Jammern’, scs. *plíšťb*, bułg. *pliskam*, *plisòk* ‘plusk’, sch. *plískati* ‘rzucać się nad wodą’ (o rybach), *plíska* ‘žensko, koje se pliska, tj. vrca se; odskok kamena od vode, kad se tako baci, da skače povrh vode’, *pliskàvica* ‘delfin’, śl. *pliskati* ‘pluskać się, chlapać się w wodzie’, *plískavica* ‘delfin’. We wszystkich tych wyrazach, dających się sprowadzić do psł. *pliskō i *pliskati i mających nawiązania na gruncie bałtyckim, widoczne jest pierwotne dźwiękonaśladowcze znaczenie pierwiastka. Pierwiastek ten mógł być użyty także dla oddania głosu ptaków, jak świadczy o tym np. czes. *plíšťeti* ‘piszczec’.

Pierwiastek **plisk-* mógł mieć też inną postać – **plisť-*, widoczną w głuź. *plista* ‘policzek (uderzenie)’, pierwotnie zapewne ‘odgłos uderzenia’, *plistać*, *plistować* ‘policzkować’ (por. sch. *pljuska* ‘policzek’). Jest to oboczność *-st-/l-sk-*, jak np. w pol. *błyskać*, sch. *bliskati* obok ros. *blisat*, ukr. *blestáty*, sch. *blístati*³⁵.

Innym wariantem jest *plizg-* widoczne w pol. *plizga* (od Mielca po Biłgoraj w czterech punktach), ros. *plizgavica* (zach.), *plizdavica* (Twerskie, z przejściem *zg > zd*). Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z częstą w wyrazach onomatopeicznych obocznością *-sk-/l-zg-* (por. pol. *jazgotl/jaskot*, czes. [66] *piskva/pizgva* ‘płaksa’, o tym F. Sławski SEJP I 527–528).

Od pierwiastków *plisk-*, *plisť-* utworzono w języku prasłowiańskim nazwy pliszki przy pomocy sufiksu *-a*, który m. in. substantywizował onomatopeje (por. pol. *kaw(k)a*, sch. *čavka* ‘Coloeus monedula’, pol. *czajka*, śl. *pinka* ‘Fringilla’ itd.)³⁶.

Przypatrzmy się, od jakiego głosu pliszki mogły zostać utworzone te nazwy. Boranić zwraca uwagę, że onomatopeja to nie „naśladowanie głosu”, lecz „naśladowanie głosem”³⁷. Podobnie H. Paul pisze, że przy tworzeniu wyrazów dźwiękonaśladowczych głosy zwierząt i inne istniejące w przyrodzie głosy zostają przystosowane do już funkcjonujących w języku znaczących wyrazów i zdań („sinnvolle Wörter und Sätze”)³⁸. Można się spodziewać, że głos pliszki nie będzie ściśle odpowiadał jego naśladownictwu. O głosie pliszki Sokołowski pisze: „Głos pliszki brzmi jak ‘cjuwis cjuwis’. W gniewie wydaje ostrzejszy

³⁵ A. Meillet, *Le slave commun*, Paris 1924, s. 114. [66]

³⁶ Boranić o.c. 33; Sławski SEJP II 108–109.

³⁷ Boranić o.c. 3.

³⁸ H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*⁵, Halle a. S. 1920, s. 186.

‘cissis cissis’. (...) Śpiew składa się z miłego szczebiotu, urozmaiconego kilkomą gwizdzącymi tonami, brzmiącymi jak ‘sifli sifli’³⁹. Hirtz (s. 350) podaje za Naumannem jej głos jako ‘ziuit, zujit, biuiss’. Wydaje się, że ten właśnie głos (*biuiss*) stał się podstawą nazwy przez zbliżenie do „znaczącej” rodziny wyrazów dźwiękonaśladowczych z pierwiastkiem *plisk-*.

Jaki był stosunek obu nazw ptaka ‘M. alba’ w języku prasłowiańskim, trudno rozstrzygnąć. Być może **plista* istniała dialektycznie obok **pliska* w Słowiańszczyźnie północnej i została później przez nią wyparta, nie miała bowiem tak silnego oparcia w innych wyrazach.

Z przedstawionego materiału wynikają też wnioski co do pierwotnego znaczenia tych nazw. Oznaczały one całą rodzinę pliszkowatych (Motacillidae). Przemawiają za tym fakty większości języków, w których do dziś oznaczają one zwykle wszystkie pliszki. Także wiele nowszych nazw oznacza wszystkie gatunki (np. sch. *pastirica*, bułg. *størčipopaška*, ros. *trjasoguzka*). Jest to związane z dużym podobieństwem zewnętrznym wszystkich gatunków pliszek. Różnią się one przede wszystkim barwą upierzenia. Stąd dla ‘M. alba’ nazwy jak pol. *szara, siwa, biała pliszka, pliszka białego à siwego pióra* (Cygański, *Myślistwo ptasze*), sch. *b(ij)ela pliska, crnobijela pliska*, mac. *bela pliska*, sło. *bela pliska*, ukr. *biła płyśka*. Podobnie rozróżniano inne gatunki, jak np. pol. *żółta pliszka* ‘M. flava’, sch. *žuta pliska*, dłuż. *šera (żółta) spliska*, ukr. *žovta płyśka*. Czasem brano pod uwagę inną właściwość ptaka, np. sch. *obična pliska* (najbardziej pospolity gatunek), sła. *vodná plustva*.

W części gwar *pliska* wyspecjalizowała się jako nazwa ‘M. alba’. [67]

Zmiany nazwy *pliska* na gruncie poszczególnych języków

Onomatopeiczna z pochodzenia nazwa pliszki, dość odległa od głosu ptaka, łatwo zatraciła swoje pierwotne, etymologiczne znaczenie, uległa deetymologizacji. Dlatego z łatwością poddała się różnym zmianom. Prócz zmian fonetycznych i słowotwórczych, o których już była mowa, pod wpływem etymologii ludowej nazwy te uległy licznym przekształceniom.

Pod wpływem czasownika *błyskać* (< **blyskati*) powstały nazwy: czes. horniackie *bliska, bliskva*;

sła. *blýska (blyska), sivá (biela) blýska, blýstva (blýstva)*. W słowackim utworzono też kilka nazw bezpośrednio od *blyskat’ (blyšet’)*: *blysk (blýsk), blyskár, blyskárik, blyskaň, blyšetek*;

³⁹ Sokołowski o.c. I 170. [67]

ukr. *błyśka, błyskawka, błyskanka*;

sch. *bliska* (Slatina w Slawonii, Ogulin), wg Hirtza „po glasu tako zvana”⁴⁰.

Można by przypuścić, że mamy tu do czynienia z fonetycznym przejściem *pl-* > *bl-*. Ale przytoczone wyżej nazwy słowackie (*blyskár, blyskárík, blyšteľ*) i ukraińskie (*błyśkanka, błyskawka*) pozostające bez wątpienia w związku z czasownikiem **blyskati* pokazują, że objaśnienie ich powstania drogą etymologii ludowej jest bardziej prawdopodobne⁴¹.

W części języków nastąpiło zbliżenie *pliska* do czasownika *pluskać*:

pol. *pluskwa* (Śląsk, pód. Małopolska), *plustwa* (Orawa);

śła. *pluska* (Sušany), *panská plustva* (Drábsko, Dětviánska Huta). Machek pisze, że „mylné *u* v slc. *pluskfa* a pol. *pluskwa* je iz lidové etymologie: podle horalů prý ona ‘rada pluska się w wodzie’ (SG)”⁴². Nie jest to więc zapewne proces fonetycznego przejścia *li* > *lu*⁴³.

Pón. wielkopolskie *pliszczka* i dłuż. *pliščka* są, być może, formami zdrobniałymi z deminutywnym przyrostkiem *-bka*: **pliščbka* (< **plisk-bka*). Niejasne (i niepewne) jest ros. *piška*, które mogło powstać przez kontaminację z jakimś wyrazem (może z rzeczownikiem *pisk?*).

Trudno powiedzieć, czy kasz. *plesńevónka* (Dębek pow. Puck), *pesńefka* (Mrzezino pow. Puck) są związane z nazwą *pliska*. Prawdopodobnie są to kaszubskie nowotwory, zapewne dźwiękonaśladowcze. Natomiast kasz. *pleščka, pleška* (pow. Puck, Kartuzy), *pleščef* (Kuźnica na Helu) zawierają zapewne refleks *ř*, które w kaszubskim rozwinęło się w *ə* (por. *pláška*) i w gwaraach dalej w *e*. Trudne do wytłumaczenia są pód. czeskie formy *podliska, podléska, podli(p)skva* – przyczyny ich przekształcenia są niejasne. [68]

Nowsze nazwy pliszki siwej

Omówione przekształcenia nazw pliszki świadczą, że w świadomości mówiących zatarło się ich etymologiczne znaczenie. Ułatwiło to wypieranie ich przez nowe nazwy, zrodzone z potrzeby jasnego i ekspresywnego ujmowania otaczającego świata. Te nowsze nazwy są zwykle etymologicznie jasne, oddają

⁴⁰ Hirtz II 18.

⁴¹ O. Ferianc, *O pôvode slovenských vtáčích mien*, Slovenská reč VII, s. 83 tłumaczy następująco: „volajú sa podľa snehobielej lesklej farby spodku, a najmä okolia chvosta, ktorá sa pri vyletení v lučoch slnečných zablýšti”.

⁴² Machek o.c. 376.

⁴³ W języku polskim istnieje odwrotna tendencja; rozwój *lu* > *li*, por. Z. Stieber, *Uwagi nad charakterem zmian fonetycznych w dialektach zach.-słowiańskich*, SIOcc XII, s. 13–17. [68]

w sposób zrozumiały i wyrazisty rozmaite właściwości ptaka lub wyrażają stosunek uczuciowy ludzi do niego. Podzielić je można na kilka grup. Należą tu nazwy oparte na wrażeniach wzrokowych (charakterystyczne właściwości i kształt ciała), na wrażeniach słuchowych (nazwy onomatopieczne), nazwy utworzone od środowiska, w którym ptak żyje i od sposobu jego życia. Osobno stoją nazwy etnograficzne związane z różnymi ludowymi podaniami i nazwy zapożyczone.

W ogromnej większości są to nazwy o charakterze lokalnym, nie zajmujące większego obszaru. Niektóre powtarzają się w kilku językach, gdzie są niezależnie od siebie utworzonymi nowotworami.

I. Nazwy oparte na wrażeniach wzrokowych

Kształt ciała, barwa upierzenia, charakterystyczne ruchy ptaka często są podstawą jego nazwy. Nic więc dziwnego, że także pliszka ma w językach słowiańskich wiele nazw, których podstawą jest charakterystyczny długi ogon i rzucający się w oczy ustawiczny ruch tym ogonem w płaszczyźnie pionowej, a także białe upierzenie czoła i podbrzusza.

1. Na nieproporcjonalnie długi w stosunku do reszty ciała ogon pliszki zwracają uwagę nazwy: ros. *guzica* ‘M. alba i flava’ (por. *guzica*, *guzka* ‘kuper ptaków’) i sch. *dugorepa* (Dalmacja). Wg R. Bernarda⁴⁴ należy tu też notowana przez Gerowa bułgarska nazwa pliszki *pendopaška*, złożona z *pędb ‘piędź’ (bułg. *pedja*) i *opaška* ‘ogon’. Znaczący to więc ‘ptak z ogonem na piędź’. Gerow podaje też przekształcenia tej nazwy: *pendupáška*, *pindopáška*, *pidipáška* i *pilepáška*, ta ostatnia zapewne przez analogię do *pile* ‘pisklę’. Wokalizm tych nazw (*en*, *in* jako kontynuanty *ę) pozwala przypuszczać, że są to nazwy macedońskie. Gerow ich nie lokalizuje, ale, być może, pochodzą z Macedonii Egejskiej, gdzie np. w Kosturskim refleksiem *ę jest *en*⁴⁵. Nazwy te znajdują analogie w innych językach, np. włos. *codazza* ‘pliszka’, portugalskie *rabeta* ‘ts.’ (*rabo* ‘ogon’), fr. *grosse-queue* ‘ts.’ (*queue* ‘ogon’). Ta sama właściwość stała się przyczyną nazw przeniesionych na pliszkę z innych ptaków: pol. *sikora*, ros. *sinička*, sch. *paunica*.

2. O wiele więcej nazw utworzono od charakterystycznego dla naszego ptaka kiwania (trzęsienia) ogonkiem. Nazwy te można podzielić na dwie zasadnicze grupy: nazwy złożone i niezłożone. [69]

⁴⁴ R. Bernard, *Étymologies bulgares*, RES XXVII, s. 35.

⁴⁵ M. Małecki, *Drobiazgi z Macedonii. 4. O rozwoju samogłosek nosowych w Kosturskim*, LudSłow III (2/A), 1934, s. 266–274. [69]

A. Nazwy złożone istnieją we wszystkich niemal językach słowiańskich (prócz białoruskiego i dolnołużyckiego). Zasięg poszczególnych nazw ograniczony jest zwykle do jednego języka lub nawet do jednej gwary. Różnią się między sobą głównie materiałem słownym, z którego są zbudowane.

Pierwszym komponentem tych złożzeń jest temat czasownikowy wyrażający czynność ‘trzęsienia’ a drugim nazwa ogona, czasem żartobliwa. Ze względu na budowę słowotwórczą wyróżnić można dwa typy:

- a. złożenia typu ros. *trjasoguzka*, czes. *třasořitka*;
- b. złożenia typu ukr. *trjasyhuzka*, sch. *vrtigūz*, bułg. *tǝrsigǝzica*⁴⁶.

Do pierwszego typu należą:

czes. *třasořitka*;

ślą. *trasochvost* (Sečovská Poliana), *trasochvostka* (Rizner), *mrdochvost* (Drienčany, Sása, Teplý Vrch), *mrdochvostyk* (Ostrany), *mrdochvoščik* (Hostisovce, Rybnik), *mrdochvostiška* (Kraskovo), *stračochvost* (Ilija), *trasoritka* (większość terytorium słowackiego, warianty fonetyczne: *trasoritka*, *trásoritka*, *tresoritka*, *trešoritka*);

ros. *trjasogúzka* (większość dialektów rosyjskich, także w języku literackim), *strekoguzka*, *trjasochvostka*;

sch. *tresorepka* (zapisane po raz pierwszy w słowniku Habelicia), *vrto-repka*, *migorep*, *klatorepka* (*klatiti* ‘machać, merdać ogonem’), *drkorepa* (*drkati* ‘potrząsać’);

śle. *tresorêpka*;

bułg. *mǝrdogǝzica*.

W złożeniach tych temat czasownikowy i temat imienny połączone są spójką -o-. Podobnie, choć z inną kolejnością członów (imię + czasownik), zbudowane są czes. *řitotřasek* (por. *třasořitka*) i sch. *repomiga* (por. *migorep*).

Drugi typ ma budowę bardziej wyrazistą. Należą tu:

pol. *trzęsiogon*, *trzęsiogonek* (Małopolska, środkowa Wielkopolska, po raz pierwszy zapisane u Knapskiego), *trzęsidupka* (Krakowskie, Rzeszowskie), *trzęsidupek* (Orawa), *tšęnsidlupka* (Dębek pow. Puck). Wyraźnie nowymi tworamami są *paliogonek* (Koszarawa pow. Żywiec), *kiwidupka* (Lipnica pow. Krosno);

ślą. *trasichvost* (Cerovo), *trasichvostik* (Bzovík, Jelšovik), *tresichvoscik* (wg Kálala w dial. wschła.);

---

⁴⁶ Budowę złożzeń z pierwszym członem czasownikowym omawiają W. Taszycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, RSP I, s. 48–56, J. Łoś, *Gramatyka polska*, II, s. 121–127 i in. [70]

ukr. *trjasýhuzka*, *trjasýchvostka*, *trjasýchvistka*, *trjasýfist*, *trjasýdupa*;
sch. *vřtirep*, *mařirep* (Grgurevci), *vřtigŭz* a może także *padipařka* (oko-
lice Niřu w Serbii), jeřli drugim członem jest (o)*pařka* ‘ogon’;
buřg. *střrčřiopařka*, *střrčřipiřka*, *trjasřiopařka*, *třrsigřzica*;
mac. *bela tresiopařka* (k. Strugi).

W złożeńiach tego typu człon czasownikowy odczuwany jest jako rozkaznik (w polszczyźnie jako 3. os. sg. praes.). Mają one charakter prze[70]zwiskowy, przy czym duřą rolę odgrywa moment żartu i wesoło-
ści⁴⁷. Źartobliwy charakter tych nazw jest silnie do dziś odczuwany, a niektó-
re z nich (np. pol. *trzęsidupka*, ukr. *trjasýdupa*) są przez lud uważane za nie-
przyzwoite.

Buřachowski uważa, że nazwy jak ros. *trjasyguzka*, ukr. *trjasyhuzka*,
buřg. *třrsigřzica* powstały jeszcze w okresie prasłowiańskim i nawet rekon-
struuje psł. formę **tręsi-gřzřka*⁴⁸. Nie zwrócił jednak uwagi, że żadna z tych
nazw nie ma większego zasięgu. Także różnorodność materiału słowne-
go, z którego są zbudowane (pol. *trzęsi-ogon(ek)*, czes. *třaso-řřitka*, śła. *treso-
chvost*, buřg. *střrčři-opařka* itd.), dowodzi, że mamy tu do czynienia z nowo-
tworami powstałymi niezależnie od siebie w poszczególnych językach sło-
wiańskich. Świadczą też o tym liczne paralelne nazwy pliszki w rozmaitych
językach, np. niem. dial. *Wippsterz*, *Quickstert*, ang. *wagtail*, hol. *kwikstaart*,
wipstaart, duń. *vřpstjert*, *rumpevrikker*, norw. *quekstiert*, szw. *quikstjert*; łac.
*mōtācilla*⁴⁹, włos. *caudatremula*, *spazzacoda*, fr. *hochequeue*, rum. *codabatură*;
gr. κίλλουρος, σεισοπυγίς⁵⁰, albań. *biřtatŭnt* (*biřtatundęs*), *biřtařkunt*⁵¹. Tak-
że w językach orientalnych istnieją nazwy tego typu, np. tur. *kuyruksallıyan*
(*kuyruk* ‘ogon’, *sallıyan* ‘trzęsący’, part. od *sallamak* ‘trząść, kiwać’)⁵², perskie
dom ġonbān(āk) (*dom* ‘ogon’, *ġonbān* ‘poruszający, machający’)⁵³.

Celowo przytoczyłem tak duřo niesłowiańskich nazw pliszki, by
pokazać, że nazwy słowiańskie nie muszą być wcale kalkami jakiejř nazwy

⁴⁷ Por. A. Mirowicz, *Wartość uczuciowa rozkaznika a złozenia typu czyřcibut*, JP XXVI, s. 170–175.

⁴⁸ L. A. Bulachovskij, *Obřčeslavjanske nazvanija ptic*, Izvestija AN SSSR VII, s. 113.

⁴⁹ A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1910, s. 496.

⁵⁰ E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg–Paris 1923, s. 453.

⁵¹ G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg 1891, s. 38, 410, 452.

⁵² H. C. Hony i F. A. Iz, *Turkish-English Dictionary*, Oxford 1957.

⁵³ B. V. Miller, *Persidsko-russkij slovar*, Moskva 1960, s. 517.

obcej. Z licznych analogii wynika też, że nic nie stoi na przeszkodzie, by uznać nazwy słowiańskie za nowotwory powstałe niezależnie od siebie w różnych językach. Tak bowiem charakterystyczna i rzucająca się w oczy właściwość pliszki mogła się stać podstawą nazwy w różnych językach. Nie ma też potrzeby odnosić czasu powstania tych nazw do okresu prasłowiańskiego. Co najwyżej, na podstawie ros. *trjasogúzka* i ukr. *trjasýhuzka* można przypuszczać, że wywodzą się one z okresu wspólnoty praruskiej, ale i to jest niepewne, choćby z powodu braku podobnej nazwy w białoruskim. Mimo że nazwy te nie są z pewnością prasłowiańskie, trzeba stwierdzić, że są one, jak to wskazuje budowa słowotwórcza, bardzo stare. Pierwotne są niewątpliwie złożenia z *-i-* (z pierwszym członem czasownikowym), do dziś zresztą w językach słowiańskich bardzo żywotne⁵⁴. [71] Złożenia na *-o-* z pierwszym członem czasownikowym są wtórne i powstały przez analogię do złożzeń na *-o-* z pierwszym członem rzeczownikowym⁵⁵. Obecności jak ros. *trjasoguzka* i ukr. *trjasyhuzka*, sch. *vrtimep* i *vrtorepka* itp. świadczą, że na pewnych obszarach oddziaływanie złożzeń rzeczownikowych na *-o-* było silne. Wiele nazw złożonych to stosunkowo późne derywaty.

B. Nazwy niezłożone, derywaty od czasowników o znaczeniu ‘trząść, kiwać’ są mniej rozpowszechnione niż złożenia. Jedynie w serbsko-chorwackim typ ten wykazuje pewną żywotność. Podstawą słowotwórczą omawianych nazw są różne czasowniki, tak odziedziczone z psł., jak i nowsze.

Od kontynuantów psł. **tręsti* zostały utworzone:

pol. *trzęsionek*, *trzęsionka* (Majewski określa jako z Galicji);

czes. *třaslák* (Morawy);

sch. *tresarica* (Ravna Gora), *tresavka*, *treskavica* (Poljica w Dalmacji).

Kontynuanty psł. **mǫrdati* są podstawą dla sła. *mrdanka* (Ratkovská Zdychava), sch. *mrdalčica* (Brođanci), *premrđaljka* (Valpovo), bułg. *mǫrdulka*.

Od kontynuantów psł. **migati* mamy ukr. *myhavka* (u Hrinčenki brak) i sch. *migavica* (por. *migorep*, *repomiga*).

Pozostałe nazwy są tworamami właściwymi poszczególnym językom.

Od *zězati* ‘kiwać, merdać; kpić’ w sch. powstały nazwy: *zeza* (po raz pierwszy u Habelicja), *zezalica*, *zezaljka* (obydwie z Nišu w Serbii), *zezavka*, *pozezulja* (Dalmacja).

⁵⁴ Mirowicz o.c. 174–175. [71]

⁵⁵ M. Stevanović, *Imperativne složenice*, Naš jezik VIII, Beograd 1956, s. 9–10.

Od *d̄r̄ndati*, *d̄r̄mati* ‘trząść, potrząsać’ utworzono sch. *dr̄ndalica* („tako zvana, što repom drnda”, Hirtz 94), *dr̄malica* (Vukovar; „jer drma repom”, Hirtz 94).

Sch. *dr̄kavac* (Kosmajsko) utworzony został od *dr̄kati* ‘potrząsać’, zaś *šmigalica* („što šmiga ‘drma’ repom”, Hirtz 485) od *šmigati* ‘śmigać’.

Sch. *z̄ibati* ‘kołysać, chwiać’ stało się podstawą dla nazw *zibarinka* (Zarečje w Istrii) i *zibarica* (Delnice, Gorski Kotar w Chorwacji). Nawiązują one do ludowych podań: w okolicy miasta Delnice „narod priča i vjeruje, da je ova ptica Isusa u kolijevci zibala tj. bila njegovom *zibaricom*” (Hirtz 574).

Bułg. *st̄r̄čička* (u Gerowa *st̄r̄čička*) zostało utworzone od czasownika *st̄r̄čǎ* ‘sterczeć, wystawać’ (por. *st̄r̄čiopaška*).

Od zachowanego tylko w słowackim ekspresywnego czasownika *cácat’* (*sa*) ‘kołysać (się), huścić (się)’ utworzono czeskie *cácorka* (rzadziej *cacorka*), wsch. czeskie *cancorka*, kladzkie *čančor(k)a*, *čačorka*, *čečerka* (por. *čančorik* ‘piegża’), sła. *čečerka* i na oznaczenie ‘M. flava’ *čača blysk*⁵⁶.

W ukraińskim istnieje nazwa *čapajło*, zapewne derywat od czasownika *čapaty* ‘iść krok za krokiem’, *čapaty śa* ‘iść kołysząc się’. Nawiązuje ona do ruchu ogona i sposobu poruszania się pliszki. Ukr. *prysidačka* zapewne jest derywatem od *prysidaty* ‘przysiądać’. [72]

W górnołużyckim jest kilka nazw utworzonych od czasownika *čumpać* ‘kiwać, machać, kołysać’: *čumpjeř*, *čumpjeřka*, *čumporka*, a także zrost *čumprwopuška* (prawdopodobnie pod wpływem niemieckim) i zestawienia: *čumpata wopuška*, *čumpjel wopuška* (*čumpjel* ‘kołyska’) i *čumpy wopuška*. Budowa tych nazw w szczegółach nie jest zupełnie jasna.

Omówione nazwy niezłożone są zapewne pochodzenia nowszego i są młodsze od nazw złożonych. Wszystkie mają bardzo mały zasięg terytorialny, często ograniczony do jednej tylko wsi. Produktywne są jedynie w serbsko-chorwackim i górnołużyckim: w tym ostatnim są jedynymi nazwami pliszki siwej.

3. Barwa upierzenia pliszki stała się punktem wyjścia wielu nazw. Omawiane już były nazwy typu pol. *biała*, *siwa pliszka*, sch. *b(ij)ela*, *crnobijela pliska*, sła. *bielá blyska*. Podobnie przy nowszych nazwach: ros. *belaja trjasoguzka*, sch. *bela pastirica*, sła. *sivá trasoritka*, pol. *biała pieńka* itd. Podobnie na barwie upierzenia oparte są nazwy: sch. *bjeloglavica* (Kozarevac k. Pito-maćy), *bjelorepka* (Velika Kopenica), *beloguza* (prócz pliszki dwie ostatnie

---

⁵⁶ Machek o.c. 53. [72]

oznaczają też ptaka ‘białorzytka, Saxicola oenanthe’), pol. *białogardł* (notowane przez Lindego i SłWarsz), które jest zapewne wyrazem sztucznie utworzonym, gwarom nieznanym. Przez skojarzenie białego upierzenia czoła z łysiną powstały nazwy: pol. *łusy maciek* (Kujawy) i sch. *pliska-liska*.

II. Nazwy onomatopieczne

Oprócz starej onomatopiecznej nazwy *pliska (*plista) języki słowiańskie mają też kilka nowszych nazw pliszki utworzonych od naśladownictwa jej głosu.

Pol. *biała pieńka* (Podhale), *żółta pieńka* ‘M. flava’, sła. *pinkavka* utworzone są od głosu ptaka zapisywanego zwykle *pink* lub *fink*. Od tego głosu utworzone zostały nazwy kilku ptaków, głównie zięby ‘Fringilla’: sła. *pinka*, pol. *pieńka*, czes. *penkava*, niem. *Fink*, ale też innych ptaków, np. ros. *penočka* ‘Phylloscopus’, węg. *pinty* ‘Parus’⁵⁷. Trudno rozstrzygnąć, czy mamy tu do czynienia z użyciem nazwy zięba na oznaczenie pliszki, czy też niezależnie utworzoną nazwą ‘M. alba’, na co wskazywałoby czes. *pinkat* ‘szczebiotać’ (o ptakach).

Inne nazwy onomatopieczne naśladowują głos pliszki ‘*cjuwis*, *cissis*’, chociaż, trzeba przyznać, nieco się od niego różnią. Sch. *cipa* ‘Motacilla’, *bijela cipa* ‘M. alba’, używana w dialekcie kajkawskim okolic Zagrzebia, utworzona została od głosu *ci(p)*, o którym Boranić pisze, że często oddaje głos ptaków o niezbyt charakterystycznym śpiewie⁵⁸. Kaszubskie *čiuuta* (Kozyczkowo pow. Kartuzy), sła. *cincibábik*, *cincibábuška*, *cindárka*, [73] sch. *cinciba*, *cingulja* utworzone są od głosu *cin-*, *cin(k)*. O pochodzenie dźwiękonaśladowcze podejrzewać też można ukr. *sytk*, brus. *sitaŭka* i bułg. *sipka* ‘pliszka; dzięcioł, Picus minor’.

III. Nazwy środowiskowe

W nazewnictwie ptaków dużą grupę stanowią nazwy pochodzące od środowiska, w którym dany ptak żyje, od jego pożywienia, sposobu budowania gniazda itp. Tego samego pochodzenia nazwy ma też pliszka.

1. „Ulubionym miejscem jej pobytu są brzegi stawów i strumyków, zwłaszcza w pobliżu mostów”⁵⁹. Dlatego utworzono dla niej nazwy:

---

⁵⁷ Boranić o.c. 18–22; J. Morawski, *Polskie nazwy ptaków w świetle lingwistyki porównawczej*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, I, s. 37–38.

⁵⁸ Boranić o.c. 64. [73]

⁵⁹ Sokołowski o.c. 169.

sła. *vodná trasorítka* (Liptovská Teplá);

ukr. *bołotavka*;

sch. *potokuša*, *potočarka* (Srijem), *potočnica* (Ogulin).

Należy tu może i pol. *wudarka* (Dziakowa Kłoda pow. Oleśnica), zano-
towane w materiałach *Atlasu Śląskiego*. Wątpliwość jednak budzi niejasne *u*.

Od wysiadania nad wodą „podľa toho, že pri vode sedávali rybári, už
či ide o ľudí, či v prenesenom smysle o ryby chvátajúce zvieratá; – cicavce ale-
bo vtáky”⁶⁰ nazwano pliszkę w słowackim, bułgarskim i macedońskim prze-
nośnie ‘rybakiem (rybaczką)’:

sła. *rybárik* (Bzinov, Sušany), *sivý rybárik* (Revúca), *rybárek* (Polom),
rybnikár (Oreske pri Skalici), *rybárka* (Dobroč, Plachtince, Turie Pole);

bułg. *ribjak*;

mac. *ribarka* (Maleševski kraj).

Podobnie nazwano pliszkę też ‘młynarką’:

pol. *młynarczyk* (Kociewie);

sła. *młynárka* (Hačava), *młynárik* (Počuvadlo);

ukr. *mel’nyčka*, które podaje tylko Majewski (z Podola); w słownikach
tylko w znaczeniu ‘młynarka’. Ferianc próbuje te nazwy związać z barwą
upierzenia pliszki⁶¹, ale bardziej prawdopodobne wydaje się tłumaczenie ich
jako nazw przenośnych związanych z pobytem nad wodą.

2. Częstym miejscem pobytu pliszki jest pastwisko, gdzie kręci się
wśród bydła i chwytą owady. Lud wierzy w jej pożyteczność (por. s. 72–73),
nic też dziwnego, że powstało dużo nazw z tym związanych, szczególnie
przenośnych. Od przebywania na pastwisku nazwano ptaka ‘pasterką’ lub
‘pastuszkim’. Nazwy takie zostały utworzone od różnych słowiańskich
wyrazów.

Z kontynuantów psł. **pastyrǫka* mamy nazwy pliszki: [74]

pol. *pasterka* (Cieszyńskie, Podhale, południowe powiaty Krakow-
skiego, Rzeszowskie); na Podhalu *pasterka* ma też znaczenie ‘*M. flava*’ (podob-
nie w dawnej polskiej terminologii zoologicznej), *pastereczka*;

ukr. łemkowskie *pastyrka*;

sch. *pastirica* (płn. Chorwacja, Istria, Serbia), *božja pastirica* (Škrljevo,
Bakar), *b(ij)ela pastirica*. Na Krku nazwa ta występuje w czakawskim wariant-

⁶⁰ Ferianc *Vtáky* 227.

⁶¹ Ferianc, *O pôvode...*, s. 84: „młynárka i młynárik opiera sa o bielu alebo sivobielu far-
bu týchto vtákov, ako by boli pomúčené”. [74]

cie fonetycznym *pestirica*, z płn. Chorwacji Hirtz notuje formy z fonetyczną wymianą *ir > er*: *pasterica* (Križevci, Ivanska), *pasteričica* (Krapina). W serbsko-chorwackim nazwa ta występuje w licznych wariantach morfologicznych: *pastirče*, *pastirka* (Žumberak), *pastirička* (Varaždin), *pastirčica* (Šikad, po raz pierwszy w tym znaczeniu zapisana u Habelicia), *pastirčić*, *pastirčićka* (Koprivnica). Inne warianty wynikają z różnicy w budowie słowotwórczej słowa podstawowego: *pastarica* (< *past-ar-ica), por. sło. *pastarica*; *pastarička* (Varaždin), *pastarinka* (Križovljani); *pastorica* (< *past-or-ica), *pastorčica* (Petrovac); *pasturica* (Fužine), być może z przejściem *or > ur*. Bogactwo wariantów morfologicznych świadczy, że w serbsko-chorwackim ten typ jest bardzo żywotny oraz że nazwy te powstały w wielu gwarach niezależnie od siebie i to w różnych okresach;

sło. *pastirica*, *bela pastirica*, *božja pastirica* z wariantami morfologicznymi *pastirička*, *pastirînka*, *pastirîna* oraz *pastarica* (Krajna).

Nazwy przerośnięte z kontyuantów prasłowiańskiego *pastuchъ występują tylko w języku polskim i ukraińskim: pol. *pastuszka*, *pastuszek*, ukr. *pastuška*, *pastuśok*.

Inne nazwy zostały utworzone od nowszych wyrazów ze znaczeniem ‘pasterz, pasterka’. W bułg. i sch. mamy nazwy: bułg. *govedārka*, sch. *govèdārka* (Srijem, Serbia), *govedārica* (Serbia), *govedarčica* (Županja, Vinokovci, Rađenovići), *govedarčić*, *govedaruša*, które zostały utworzone od bułg. *govedārka*, sch. *govèdārka* ‘pasterka’.

Kilka metaforycznych nazw istnieje tylko w serbsko-chorwackim: *čobanica* (Lika, Przemyrze Chorwackie, Dalmacja, Dugi otok), *čobanka* (Tordin-ci) nawiązujące do *čobànica* ‘pasterka’, *čòbānka* ‘żona pasterza’ i *čuvàrica* („što vavijek uz blago, što tobože blago”, Hirtz 70) od *čuvàrica* ‘opiekunka, strażniczka’. Takie samo etymologiczne znaczenie mają sch. *mazica* (Vrbovsko; „jer se oko blaga mazi”, Hirtz II 274) i *blagarica* (Dalmacja; „blagarica ide pred blagom i pred blago skoči”, Hirtz II 17) od *blāgo* ‘bydło’.

Pewna ilość nazw, też głównie serbsko-chorwackich, została utworzona od nazw wypasanych zwierząt, w których towarzystwie pliszka przebywa. I tutaj mamy do czynienia z metaforycznym użyciem słów o znaczeniu ‘pasterz, pasterka’ dla nazwania pliszki siwej.

Znaczenie ‘pasterz (pasterka) koni’ występuje w nazwach:

pol. *pasikunik* (Kociewie), odpowiadające ogólnopolskiemu *pasikonik* [75] ‘konik polny’; z pewnością nie jest to użycie nazwy konika polnego na oznaczenie pliszki, lecz samodzielny nowotwór gwarowy;

czes. *konipas*, *konipásek* poświadczone od XIV w. w *Slovníku Prešpurskim*, *Slovníku Rajhradskim* z lat 1344–64 i *Nomenklatorze łacińsko-czeskim* z ok.

1400 r.⁶², stczes. też *konopas*, *konopásek*, a także zapisane w rękopisie wodnianskim z ok. 1410 r. *konopač*. Według Bułachowskiego te ostatnie formy powstały przez przekształcenie *konipas* pod wpływem *konopka* (i *konopač*) ‘zięba’⁶³. Bułachowski przypisuje nazwie *konipas* etymologiczne znaczenie ‘pásti se na koních’ (‘wybierać insekty z sierści końskiej’). *Konipas* i *konipásek* objęły większość terytorium języka czeskiego i weszły do języka literackiego i naukowej terminologii przyrodniczej.

W słowackim i serbsko-chorwackim są nazwy niezłożone takiego samego pochodzenia:

sł. *koniarik* (Málinec);

sch. *konjarica* („jer rado boravi oko konje na paši”, Hirtz II 202), po raz pierwszy zapisane u Belostenca, *konjušarka* (Crkveni Tog, Grgetek, St. Pazzo-va, Srijem), *konjušarica* (Dalmacja).

Znaczenie ‘pasterz (pasterka) krów’ mają nazwy:

sł. *kraviarik* (Hodruša);

sch. *kravarica* (Petrinje, Nin w Dalmacji), por. *kravàrica* ‘dziewka do krów’. Paralelna nazwa istnieje w niemieckim *Kuhstelze* ‘M. flava’.

Przebywanie pliszki na pastwisku wśród wołów stało się przyczyną nadania jej nazw:

sł. *voloviarik* (Sušany);

sch. *volarica* (Vranje, Jablanac, Sitnica, Plaški Dvor, Vrbnik na Krku), *volarčić* (Jablanac), *volujarica* (Dvorski Kotar). Osobno stoi złożenie *vologonka* (Bośnia), którego drugi komponent pochodzi od czasownika *goniti* ‘gnać, pędzić’.

Pasterstwo owiec odbiło się w nazwach:

pol. *owczarek* (Sluc w Borach Tucholskich), podhalańskie *owczarka* ma znaczenie ‘pliszka górską’;

sł. *ovčiar* (Badin);

sch. *óvčara* (Međurić, Nevska), *ovčarica* (też w znaczeniu ‘pokrzewka, Sylvia atricapilla’)⁶⁴, *òvčarka*, *janjčarica* (por. *jǎnje* = *jǎgnje*).

W okolicach Varaždinu pliszka nosi nazwę *svinjarček*, koło Vukovaru *svinjaruša*, *svinjarica*.

Wszystkie te metaforyczne nazwy pliszki mają zasięg lokalny. Wyjątek stanowi czes. *konipas*. Najwięcej takich nazw jest na obszarze języka serbsko-chorwackiego, zajmują także dużą część terytorium słoweńskiego. Pozostaje

---

⁶² Gebauer II 94.

⁶³ L. A. Bułachovskij, *Vvedenie v jazykoznanie*, II, Moskwa 1953, s. 173.

⁶⁴ V. Karadžić, *Srpski rječnik...*, Beograd 1898, s. 451 podaje z Czarnogóry *ovčarica* ‘M. cinereicapilla’.

to w widocznym związku z silnie rozwiniętą hodowlą na tere[76]nie Jugosławii. W innych językach słowiańskich nazwy takie spotyka się na terenach, gdzie (przynajmniej w przeszłości) ludność zajmowała się głównie pasterstwem. Liczne nazwy paralelne występują w innych językach: niem. *Kuhstelze*, *Schweinehirt*, fr. *bergère*, *bergeronette*, włos. *pastorela*, hiszpańskie *pastorcilla*.

3. Pewną ilość nazw pliszki utworzono od jej pożywienia. „Pożywienie pliszki stanowią najróżniejsze owady [...]. Najczęściej tępi muchy i komary. Bardzo lubi zbierać robaki i owady wykopane lub wyorane z ziemi i dlatego często chodzi za pługiem”⁶⁵. Odbija się to w jej nazewnictwie:

sła. *bráznik* (Zvolen) utworzone od *brázda* ‘bruzda’;

sch. *oranica* (Czarnogóra), *oračica* (Sławonia) są nazwami przenośnymi, por. *òrāč* ‘oracz’. Od *têg* ‘pole orne’ utworzono sch. *tegarica* (Živi Bunar, Vłaka). Znana na Chorwackim Przymorzu nazwa *jarica* nawiązuje do *jarac* ‘jęczmień jary’. Pliszki wczesną wiosną często szukają pożywienia na świeżo zaoranych polach, na których właśnie sieje się to zboże (Hirtz 116).

Podczas pobytu na pastwisku pliszka wybiera kleszcze z wełny owiec, sierści koni itd. Stąd sch. *krpuša* (Poljica w Dalmacji) od *k̀rpuša* ‘kleszcz owczy’ i *čeperinka* (Dugi otok), tak zwana „jer znima čeperi (Ixodes, Zecke) iz ovaca” (Hirtz II 58). Żartobliwa jest sch. *balègārka*, „tako zwana, jer rado pada na balegu (*bàlega* ‘stercus pecorum’), gdje lovi kornjaše i druge zarezni-ke” (Hirtz II 6). Nazwa ta ma analogię w niem. *Kuhscheisse* ‘pliszka’.

IV. Nazwy innych ptaków (zwierząt, imiona ludzi) użyte na oznaczenie pliszki

Powyżej omówione zostały przenośne nazwy pliszki jak pol. *pasterka*, sła. *młynárik*, mac. *ribarka* itd. Ale one nie wyczerpują metaforycznych nazw naszego ptaka. Osobną grupę stanowią nazwy będące z pochodzenia nazwami innych ptaków, zwierząt lub imionami ludzi.

W wymarłym dialekcie słowińskim pliszka nosiła nazwę *sikórka* (także ‘sikorka’)⁶⁶. Podobnie na całym Pomorzu Lewobrzeżnym występują nazwy: *sikora*, *sikorka*. W rosyjskim, gdzie sikorka nazywa się *sinica* (*sinička*), dialektycznie pliszkę „nieprawilno nazywajut *siniczkoju*”⁶⁷. Przeniesiono tu nazwę

⁶⁵ Sokołowski o.c. 170.

⁶⁶ LorSW II 1203.

⁶⁷ Dal³ I 1004. [77]

ptaka 'Parus caudatus' na pliszkę z powodu zbieżności charakterystycznych cech zewnętrznych obu ptaków; sikorka, podobnie jak pliszka, ma bardzo długi ogon. Z tej samej przyczyny w Dalmacji (koło m. Fužine) nazwano pliszkę *paunica*, *paunka*, a więc dosłownie 'pawica'. Ta sama właściwość pliszki stała się zapewne przyczyną skojarzenia jej z kotem i nazwania w czakawskim dialekcie wyspy Pag *mačica* (por. *măčica* 'kotka'). [77]

W serbsko-chorwackich gwarach okolic Plitvic pliszka zwana jest *labudica*, *labudnjača*, por. *labùdica* 'łabędzica'. Dla języka polskiego wśród nazw pliszki SłWarsz I 813 wymienia *gąska*. W obu wypadkach przyczyną metafory było podobieństwo barwy upierzenia⁶⁸.

W gwarach zach. ukraińskich pliszkę nazwano *berehúl'a*, *berehúl'ka*, *berehívka*. Nazwa ta pierwotnie oznaczała jaskółkę brzegówkę (*Riparia riparia*), jak to jest w gwarach wsch. ukraińskich. Pliszka, podobnie jak jaskółka brzegówka, często przebywa nad brzegami rzek i jezior. Przyczyną metafory było więc wspólne środowisko obu ptaków.

Ten sam rodzaj pożywienia stał się przyczyną przeniesienia w języku rosyjskim nazwy *mucholówka* z 'Muscicapa' na 'M. alba'.

Osobno stoją ukr. *hrycyk* (notowane tylko w najnowszych słownikach jako gwarowe) i pol. *łysy maciek* (Kujawy). Mamy tu użycie imienia własnego (*Hrycyk* deminutivum od *Hryhor* 'Grzegorz', *Maciek*) na oznaczenie ptaka, por. np. pol. *wojtek*, *ksiądz wojciech* 'bocian', sch. *uroš* 'Oriolus oriolus'⁶⁹. Trudne dziś do ustalenia są przyczyny nazwania pliszki w ros. *gżigołka* (strus. *gżigołka* 'kukułka') i w ukr. *čajka*, podawane tylko przez Bułachowskiego⁷⁰, w słownikach tylko w znaczeniu 'Vanellus cristatus'.

V. Nazwy etnograficzne

Osobną grupę stanowią nazwy, których powstanie związane jest z ludowymi podaniami. Wspominałem już, że sch. *zibarica*, *zibarinka* nawiązuje do podania, iż pliszka kołysała Jezusa, a za karę, że pewnego razu wywróciła kołyskę, do dziś trzęsie ogonem.

Wiara ludu, że pliszka zbiera na pastwisku trujące rośliny, chroniąc w ten sposób bydło przed otruciem, odbija się w nazwach: sch. *božja pastirica*, *božja čuvarica*, sło. *božja pastirica*, por. też ukr. *božyj pastušok* 'M. cinerea'. Sła. *pan-*

---

⁶⁸ Przy powstaniu sch. *labudnjača* pewną rolę mógł też odegrać przymiotnik *labudan* (*labudast*) 'biały, łabędzi'.

⁶⁹ Podobne przykłady zob. u Bułachowskiego, *Vvedenie...*, s. 72.

⁷⁰ L. A. Bułachovskij, *Obščeslavjanskie nazvanija ptic*, s. 101. [78]

ská plustva prawdopodobnie nawiązuje do podobnego podania. Z jakąś ludową legendą związana jest zapewne znana w Bośni nazwa *bogomoljica* (por. *bogomoljac* ‘nabożniś, świętoszek’, pierwotnie bez pejoratywnego zabarwienia), jak świadczy przytoczony przez Hirtza (18) cytat z czasopisma „Bosanska Vila”: „Ovo ptičici *bogomoljici*, koja boga moli da nam šena rodi”.

VI. Nazwy zapożyczone z języków obcych

Nazw pliszki zapożyczonych z języków obcych języki słowiańskie niemal nie znają. W moich materiałach nazw takich występuje zaledwie cztery. Wszystkie pochodzą z terenów dwujęzycznych, gdzie silny jest (czy też był) żywioł obcy. Z terenu kaszubskiego mam nazwy pliszki po[78]życzone z niemieckiego: *baḡstelce* (niem. literackie *Bachstelze*), *vipelšvan* (niem. *Wippel-schwanz*) i *cfipštat* (z objaśnieniem informatora *cfip* = myrdo, *stad* = ogon). Pierwsza nazwa zapożyczona została z języka literackiego, dwie pozostałe zapewne z miejscowego dialektu dolnoniemieckiego⁷¹. Odczuwane są jako wyrazy obce (*Fremdwörter*).

Poza tym Hirtz zapisał z terenu języka serbsko-chorwackiego (Omiś w Istrii) nazwę *špacakova*, pożyczoną z włoskiego weneckiego *spazzacoda*.

Niemal zupełny brak zapożyczonych nazw pliszki nie jest dziwny. W językach słowiańskich nazwy obce mają ptaki o jakimś znaczeniu gospodarczym, a więc ptaki łowne (np. pol. *bażant*, sch. *fazan*), służące do polowań (np. sch. *akmadža*) albo też ptaki domowe pierwotnie Słowianom nie znane (np. pol. *indyk*, *paw*, sch. *budija*). Oczywiście obce nazwy mają też ptaki egzotyczne w Europie nie żyjące np. *kiwi*, *koliber*, *papuga*. Innych zapożyczonych nazw ptaków jest niewiele.

VII. Nazwy niejasne

Kilka słowiańskich nazw pliszki jest niejasnego pochodzenia. Zach. ukr. *syrvatka* może jest związana z *syrvatka* ‘serwatka’, w takim razie byłaby to nazwa określająca barwę upierzenia ptaka. Sch. *dojčić* Hirtz uważa za nazwę mitologiczną, ale nie wyjaśnia, na jakiej podstawie. Związana jest ona, być może, z czasownikiem *dòjiti* ‘karmić, ssać’. Niejasne jest też bułg. *kondupaš*, które Bernard⁷² zestawia z bułg. *pendopaška*, jak również bułg. *kurcochvat*.

---

⁷¹ Por. mapę w artykule Rankego o.c.

⁷² Bernard o.c. 35.

Słowiańskie nazwy pliszki w porównaniu z nazwami w innych językach

Dotychczas, o ile mi wiadomo, zostały opracowane nazwy pliszki w języku niemieckim⁷³ i w językach romańskich⁷⁴. Przyjrzyjmy się, jak wyglądają nazwy pliszki w tych językach w porównaniu z nazwami słowiańskimi.

1. Nazwy oparte na wrażeniach wzrokowych są obficie reprezentowane we wszystkich językach. Wyżej przedstawione zostały innojęzyczne odpowiedniki słowiańskich nazw, jak pol. *trzęsiogonek*, ros. *trjasoguzka*. Mniej jest natomiast w językach obcych nazw niezłożonych, utworzonych od ruchu ogona ptaka – należy tu tylko włos. *secula* i litew. *kielelė*⁷⁵. Nazw [79] zwracających uwagę na długość ogona w języku niemieckim brak, dużo ich natomiast występuje w językach romańskich: fr. *couoloungo*, *grossequeue*, *grandqueue*, katalońskie *coheta*, *cueta*, włos. *co(d)etta*, portugalskie *rabeta*. Brak natomiast w językach słowiańskich (jak i w niemieckim) przenośnych nazw, jak płn. włos. *ballerina*, prowansalskie *balarina*, fr. *maryonét*.

2. Nazwy środowiskowe liczne są zarówno w języku niemieckim, jak i w językach romańskich. Sch. *potočarka*, ukr. *bołotavka* mają odpowiedniki w niem. *Bachstelze*, *Wasserstelze(r)*, hiszpańskim *andariu*, katalońskim *andario*. Sła. *bráznik*, sch. *oranica* odpowiadają niem. *Samann*, *Ackermänchen*, fr. *semeur*, *laboureur*. Tzw. przez Rankego „Hirtincomplex” jest żywotny tak w niemieckim (*Viehstelze*, *Kuhstelze*, *Hirt*, *Schweinehirt*), jak i w romańskich (fr. *bergeronette*, *bergère*, włos. *pastorella*, *bo(v)arina*, hiszpańskie *pastorcilla*).

3. Od barwy upierzenia pochodzą takie nazwy, jak niem. *Blau Ackermann*, fr. *alveola*, hiszpańskie *cublanco*. Należą tu również nie reprezentowane w językach słowiańskich nazwy przenośne jak niem. *Klosterfraulein*, fr. *monnette*, włos. *monaca*, *fratinna*.

Brak natomiast w niemieckim i w romańskich dźwiękonaśladowczych nazw pliszki, co jest prawdopodobnie związane z mało charakterystycznym głosem ptaka.

Z zestawienia wynika, że nazwy tego samego ptaka w różnych językach tworzone są na tej samej podstawie. We wszystkich językach za podstawę nazw bierze się podobne lub te same cechy ptaka. Najczęściej cechy najbar-

---

⁷³ H. Suolahti, *Die deutschen Vogelnamen*, Strassburg 1909, s. 87–92 i K. Ranke o.c.

⁷⁴ R. Hallig, *Die Benennungen d. Bachstelze in d. romanischen Sprachen*, Leipzig. romanist. Studien 3, Leipzig 1933. Do pracy tej nie udało mi się dotrzeć; materiał z niej przytaczam za Rankem.

⁷⁵ Fraenkel LEW 251. [79]

dziej charakterystyczne, najłatwiej spostrzegane. Dlatego nazewnictwo ptaków, a także całe nazewnictwo przyrodnicze badane być powinno na szerokiej płaszczyźnie porównawczej. To bowiem umożliwia w większości wypadków właściwe zetymologizowanie i wyjaśnienie tego słownictwa.

Zakończenie

Leksykę można badać w dwojaki sposób: można wychodzić od nazwy i dochodzić do desygnatu albo też odwrotnie – wychodząc od desygnatu dochodzić do nazwy. W tej pracy próbowano zastosować tę drugą metodę badania. Zastosowanie jej do analizy nazw ptaka w językach słowiańskich pozwala uchwycić kilka interesujących momentów.

Przede wszystkim rzuca się w oczy duża ilość i bogactwo nazw pliszki. Liczebność nazw omawianego ptaka związana jest niewątpliwie z cechami samego desygnatu. Decydującą bowiem rolę odgrywa tu duża ilość łatwych do zaobserwowania właściwości ptaka (kształt ciała, barwa upierzenia, środowisko), które stać się mogły podstawą do tworzenia nowych określeń. Duże znaczenie ma fakt, że pliszka jest ptakiem dość pospolitym, do którego lud jest życzliwie ustosunkowany. Stosunek emocjonalny do nazwy[80]wanego przedmiotu ma bowiem duże znaczenie przy tworzeniu nazw. Pouczającym przykładem jest nazewnictwo dudka (*Upupa epops*). Ten ogólnie nie lubiany ptak ma w językach słowiańskich bardzo dużo nazw. Bogactwo określeń pliszki uwarunkowane jest także tym, że jest ona ptakiem pod względem gospodarczym obojętnym. Ptaki o pewnym znaczeniu gospodarczym łatwiej zachowują jedną nazwę (np. *gęś*, w części języków *kaczka*). Podobnie ma się rzecz z ptakami szkodnikami lub uważanymi za szkodniki (np. *wrona*, *wróbel*).

Porównanie nazw pliszki we wszystkich językach słowiańskich pokazuje, że pewne nazwy występują w kilku językach lub gwarach, gdzie powstały od siebie niezależnie. Obraz się nie zmienia, jeśli włączymy nazwy niesłowiańskie. Okazuje się, że zakres możliwych dla danego przedmiotu nazw jest ograniczony przez sam przedmiot, przez to, że posiada pewną ograniczoną ilość właściwości mogących stać się podstawą nazwy. Są to więc przyczyny zewnętrzne, pozajęzykowe. Pewna różnorodność nazw dowodzi, że spośród tych możliwości dokonuje się wyboru. Wybór uwarunkowany jest wewnętrznymi procesami językowymi, tzw. kryterium wyboru. Oczywiście, przy dokonywaniu wyboru nie bez znaczenia są fakty gospodarcze i społeczne. Tak np. nazywanie pliszki na pewnych obszarach Jugosławii *kravarica*, na innych *konjarica* lub też *ovčarica* jest związane z rodzajem pasterstwa na danym obszarze.

Analiza słowiańskich nazw pliszki pokazuje też, że nazwy te w poszczególnych językach tworzone są w podobny sposób z punktu widzenia budowy słowotwórczej. Tworzy się je drogą derywacji przy pomocy tych samych sufiksów. Brak jakichś przyrostków, które by były wyłącznie używane do tworzenia nazw ptaków. Zwraca jedynie uwagę desemantyzacja sufiksów deminutywnych (-*ška*, -*zkǝ*), które zatraciły znaczenie zdrabniająca i stały się sufiksami strukturalnymi.

Także nazwy metaforyczne posiadają wiele podobieństw. Opierają się one na wspólnych właściwościach dwu przedmiotów, w tym wypadku pliszki i jakiegoś innego przedmiotu. Przedmioty będące podstawą skojarzeń powtarzają się w kilku językach (*pasterka*, *młynarka*, *sikorka*).

Analiza nazewnictwa pliszki rzuca pewne światło na sposoby odnawiania się słownictwa. Z chwilą kiedy nazwa jakiegoś przedmiotu wymagającego z tych czy innych powodów nazwy jasnej słowotwórczo i znaczeniowo staje się niemotywowana i ztraca odpowiednią wyrazistość i wartość emocjonalną, często tworzy się nazwy nowe, jasne pod względem budowy słowotwórczej i o odpowiednim zabarwieniu uczuciowym. Z analizowanego materiału wynika więc, że jednym z motorów powstawania nowych wyrazów jest potrzeba ekspresywnego ujmowania zjawisk otaczającego świata. Wydaje się, że dokładne zbadanie zasobów nazewnictwa ornitologicznego dostarczyć może wiele ciekawych spostrzeżeń i materiałów do rozwoju leksyki. [81]

Bibliografia

- I. Baum, *Naš nejstarší ornithologický spis*, Časopis Národního musea CXV, Praha 1946, s. 53–60.
- R. Bernard, *Étymologies bulgares*, RÉS XXVII, 1951, s. 31–40.
- D. Boranić, *Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima*, Rad JAZU CLXXVIII, 1909, s. 1–86.
- L. A. Bulachovskij, *Obščeslavjanskije nazvanija ptic*, Izvestija Akademii Nauk SSSR. Otdelenie literatury i jazyka VII, Moskwa–Leningrad 1948, s. 97–124.
- L. A. Bulachovskij, *Vvedenie v jazykoznanie*, II, Moskwa 1953.
- B. Dembowski, *Słownik gwary podhalskiej*, Sprawozdania Komisji Językowej AU V, Kraków 1894, s. 339–444.
- O. Ferianc, *O pôvode slovenských vtáčích mien*, Slovenská reč VII, Bratislava 1938–1939, s. 81–88.
- V. Flajšhans, *Slovenská jména našeho ptactva*, Slavia XVIII, s. 23–30.
- B. Gustawicz, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, V, dział III, 1881, s. 102–186.
- J. Holub, F. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952.
- J. Horecký, *Slovenské názvoslovie vtákov*, Slovenské odborné názvoslovie VI, Bratislava 1958, s. 97–102.

- F. Jakubaš, *Hornjoserbsko-němski słownik*, Budyšin 1954.
- H. J. Jørgensen, *Nomina avium Europaeorum*, Copenhagen 1958.
- V. Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima* (III wyd.), Beograd 1898.
- A. Kellner, *Východolašská nářečí*, II, *Slovník*, Brno 1949.
- G. Knapski (Cnapius), *Thesaurus polono-latino-graecus...*, Kraków 1621.
- Z. Kuzela, J. Rudnycki, *Ukrajinsko-nimiecki słownik*, Leipzig 1943.
- J. Łoś, *Gramatyka polska*, I–III, Lwów–Warszawa–Kraków 1922–1927.
- E. Majewski, *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*, I–II, Warszawa 1889–1894. [82]
- I. Malina, *Slovník nářečí míštického*, Archiv pro lexikografii a dialektologii. Č. X, Praha 1946.
- W. Matlakowski, *Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem i na Kujawach*, Sprawozdania Komisji Językowej AU V, Kraków 1894, s. 127–147.
- A. Mirowicz, *Wartość uczuciowa rozkaznika a złożenia typu czyścibut*, Język Polski XXVI, s. 170–175.
- S. Mladenov, *Bălgarski tălkoven rečnik*, Sofija 1951.
- S. Mladenov, *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bălgarskija knižoven ezik*, Sofija 1941.
- J. Morawski, *Polono-romanica. Kilka uwag o pokrewieństwie onomatopeicznym*, Księga Pamiątkowa ku uczczeniu... St. Dobrzyckiego, Poznań 1928.
- J. Morawski, *Polskie nazwy ptaków w świetle lingwistyki porównawczej*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauki, r. 1 (1927), Poznań 1928, s. 37–38.
- S. J. Ożegov, *Slovar' ruskogo jazyka*³, Moskva 1953.
- H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*⁵, Halle a. d. S. 1920.
- Chr. Tr. Pfuhl, *Lausitzisch Wendisches Wörterbuch*, Bautzen 1886.
- A. Preobrażenskij, *Ėtimologičeskij slovar' ruskogo jazyka* (wyd. 2), Moskva 1958.
- Příruční slovník jazyka českého*, I–VIII, Praha 1935–1957.
- K. Ranke, *Bachstelze*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur LXII, 1938, s. 286–317.
- Rečnik na săvremennija bălgarski knižoven ezik*, I–III, Sofija 1955–1959.
- Rěžak, *Němsko-serbski všowědny słownik hornjolužiskeje rěče*, Bautzen 1920.
- Rossijsko-ukrajinski slovník* (pod red. M. J. Kalynovyča), Kyjiv 1955.
- J. Rostafiński, *Symbolae ad historiam naturalem medii aevi*, I–II, Kraków 1900.
- B. A. Serebrennikov, *K probleme tipov leksičeskoj i grammatičeskoj abstrakcii*, Voprosy grammatičeskogo stroja, Moskva 1955, s. 54–73.
- Slovar' sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka*, I–XII, Moskva–Leningrad 1950–1965.
- J. Sokołowski, *Ptaki ziem polskich*, I–II, Warszawa 1958.
- H. Suolahti, *Die deutschen Vogelnamen*, Strassburg 1909.
- Ukrainsko-ruskij slovar'* (pod red. I. N. Kiričenki), I, Kiev 1953.
- D. N. Ušakov, *Tolkovyj slovar' ruskogo jazyka*, I–IV, Moskva 1935–1940.
- G. Weigand, *Bulgarisch-deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1922.
- Z. W. Wasilewski, *Polskie nazwy ptaków krajowych. Mianownictwo-słoworody*, Warszawa 1940.
- A. A. Wolf, *Deutsch-slovenisches Wörterbuch*, I–II, Laibach 1860.
- A. Zaręba, *Słownictwo Niepołomic*, Wrocław–Kraków 1954.
- A. Zaręba, *Słownik Starych Siolkowic w powiecie opolskim*, Kraków 1960. [83]

Indeks słowiańskich nazw pliszki

J. białoruski

plisica
pliska
sitaŭka

J. bułgarski

govedarka
kondupaš
kurcochvat
mørdogożica
mørdułka
pendopaška
pendupaška
pidipaška
pilepaška
pindopaška
ribjak
sipka
størčička
størčiopaška
størčipiška
tørsigożica
tørsiopaška

J. czeski

bilý konipas
bliska
bliskva
cácorcka
cancorka
čančor(k)a
čečerka
konipas
konipásek
konopac
konopas
konopásek
pléska
pliska
plistva
plška
podléska
podliska
podlipskva
podliskva
řitotřasek

třaslák
třasořitka

J. dolnołużycki

běla spliska
plička
pliška
spliska
spliška
splistka
splištka

J. górnołużycki

čumpata wopuška
čumpjel wopuška
čumpjer wopuška
čumporka
čumprwopuška
čumpy wopuška
pliška

J. macedoński

bela pliska
bela tresiopaška
ribarka

J. polski

biała pliszka
białogardł
baŕštelce
cfipštat
čiŭuta
gąska
kiwidupka
łysy maciek
młynarczyk
owczarek
paliogonek
pasikumik
pasterka
pastereczka
pastuszek
pastuszka
pesńefka
pleskva
plesńev^oonka

pleščef(ka)

pleščka
pleška
plaska
plichna
pliska
pliskwa
pliszczka
pliszka
pliszka białego à siwego
pióra

pluskwa
plustwa
sikor(k)a
siwa pliszka
trzęsidupek
trzęsidupka
trzęsiogon
trzęsiogonek
trzęsionek
trzęsionka
vipelšvanc
wudarka

J. rosyjski

belaja trasiguzka
guzica
gżigołka
muchotovka
piška
plisica
pliska
pliška
plistka
plistovica
plistovka
plizdavica
plizgavica
sinička
strekoguzka
trjasochvostka
trjasoguzka

J. serbsko-chorwacki

balegarka
bijela fliska

bijela kliska
b(ij)ela pastirica
b(ij)ela pliska
b(ij)ela volarica
bjeloglavica
bjelorepka
blagarica
bliska (bijela) [84]
bogomoljica
božja pastirica
cinciba
cipa
crnobijela pliska
čeperinka
čingulja
čobanica
čobanka
čuvarica
dojčić
drkavac
drkorepa
govedarčica
govedarčić
govedarica
govedarka
govedaruša
janjčarica
jarica
klatorepka
konjarica
konjušarica
konjušarka
kravarica
krpuša
labudica
labudnjača
mačica
maširep
mažica
migavac
migavica
migorep
mrdaljčica
oračica
oranica
ovčara
ovčarica

ovčarka
padipaška
pastarica
pastarička
pastarinka
pasterica
pasteričica
pastirče
pastirčica
pastirčička
pastirčić
pastirica
pastirička
pastirka
pastorčica
pastorica
paunica
paunka
pestirica
pliska
pliska-liska
pliskavica (bijela)
pliskuša
potočarka
potočnica
potokuša
pozezulja
premrđaljka
repomiga
svinjarček
svinjarica
svinjaruša
šmigalica
špacakova
tegarica
tresarica
tresavka
treskavica
tresorepka
volarčić
volarica
vologonka
volujarica
vrtiguz
vrtirep
vrtorepka

zeza
zezalica
zezaljka
zezavka
zibarica
zibarinka

J. słowacki

bielá blyska
bielá trasorítka
blysk (blýsk)
blyska (blýska)
blyskaň
blyskár
blyskárik
blystva (blýstva)
blyšteč
bráznik
cimbábuška
cincibábik
cindárka
čača blysk
čečerka
koniarik
kraviarik
mala tresoritka
mlynárik
mlynárka
mrdanka
mrdochvost
mrdochvostik
mrdochvostiška
mrdochwostyk
mrdochvoščik
ovčiar
panská plustva
pinkavka
plíska
plúska
plustva
rybárek
rybárik
rybárka
rybnikár
sivá blyska
sivá trasorítka
sivý rybárik

stračochvost
trasichvost
trasichvostik
trasochvost

trasoritka (*trasoritka*, *traso-*
ritka, *trasoritka*, *trá-*
soritka)

trešoritka
vodná trasoritka
voloviarik

J. słoweński

bela pastirica
božja pastirica
pastirica
pastirička
pastirinka
pastirka
pastrina

pliska
pliskavica
tresorepka [85]

J. ukraiński

berehula
berehulka
berehivka
biła płyška
błyška
błyškanka
błyškavka
bołotavka
čajka
čapajło
hrycyk
mel'nyčka
myhavka
pastuška

pastušok
pastyrka
pliska
pliskva
plistva
płyška
płyškva
płyštka
płyška
prysidačka
syrvatka
sytkva
trjasychvistka
trjasychvostka
trjasydupa
trjasyfist
trjasyhuzka

Słowiańskie słownictwo z zakresu przyjaznych stosunków międzyludzkich

Język, literatura, kultura Słowian dawniej i dziś. II. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 75 rocznicy powstania Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i 5 rocznicy powołania Katedry Filologii Słowiańskiej, Poznań, 22–24 września 1994 (pod red. J. Świdzińskiego), Poznań 1999: Polinfo, s. 17–23

W życiu dawnej społeczności słowiańskiej ogromną rolę odgrywała rodzina, rozbudowana, wielopokoleniowa. Na płaszczyźnie językowej dowodem na to jest bogata, w znacznej części prastara słowiańska leksyka oznaczająca stosunki pokrewieństwa i powinowactwa.

Ten dział leksyki w związku z przeobrażeniami społecznymi ulega, od dłuższego już czasu, zubożeniu, gdyż coraz częściej nie ma już potrzeby nazywania różnych skomplikowanych stosunków rodzinnych. Dzieje się tak nawet w społecznościach tradycyjnych, np. u południowych Słowian, gdzie jeszcze przed kilkudziesięciu laty istniały wielkie rodziny (tzw. zadruży) i gdzie dawniejsze rozległe i bliskie związki rodzinne przetrwały dłużej i dłużej odgrywały wielką rolę w życiu społeczności i jednostki.

W życiu społeczności i jednostki ważne były i są różnorakie relacje z ludźmi spoza kręgu rodzinnego, z ludźmi obcymi. Te relacje mogą być obojętne, przyjazne lub wrogie. Znajdują one wyraz w słownictwie. Na tym miejscu chciałbym się przyjrzeć, jak się przedstawia słowiańskie słownictwo określające przyjazne stosunki międzyludzkie, czyli słownictwo w pewnym sensie uzupełniające tę część leksyki, która bywa nazywana terminologią rodzinną. Interesuje mnie geneza tego słownictwa i jego kształtowanie się w ciągu dziejów słowiańszczyzny.

Centralnym leksemem, wokół którego ukształtowało się słowiańskie słownictwo oznaczające przyjazne stosunki międzyludzkie, był prastłowiań-

ski czasownik **prijati* ‘sprzyjać komuś, być komuś przychylnym, życzliwym, okazywać sympatię’. Zachował się on we wszystkich językach słowiańskich w postaci bezpośredniego kontynuantu (np. scs. *prijati*, czes. *přáti*, ros. *priját*) bądź w postaci czasownika prefigowanego (jak w nowszej polszczyźnie *sprzyjać*). Psł. **prijati* należy do indoeuropejskiego dziedzictwa w leksyce słowiańskiej, ma bliskie odpowiedniki i liczne nawiązania w językach indoeuropejskich¹. Pod względem struktury wyrazu najbliższe czasownikowi słowiańskiemu jest goc. *frijōn* ‘kochać’ i stind. *priyāyātē* ‘traktuje serdecznie, przyjaźni się’ (ta ostatnia forma odpowiada scs. *prijajetō* ‘sprzyja, jest przychylny’). Inne etymologicznie pokrewne wyrazy należą do kręgu słownictwa oznaczającego przychylność, przyjaźń, miłość, np. stind. *priyá-* ‘kochany, ulubiony’, *priti-* f. ‘radość, zadowolenie’, goc. *frijōnds* (genetycznie participium) ‘przyjaciel’, niem. *Freund* ‘ts.’. Wyrazy te sprowadza się do pierwiastka pie. **prāi-*, **prai-*, **pri-* ‘lubić, szanować, być spokojnym i pogodnym’, który szczególnie bogato jest reprezentowany na gruncie indoirańskim i germańskim². Psł. **prijati* zawiera pierwiastek w postaci **pri-*, utworzony został za pomocą formantu *-iā-*. [18]

W epoce prasłowiańskiej wspólnoty językowej od czasownika **prijati* utworzono derywaty oznaczające przyjazne stosunki międzyludzkie i osobę zaprzyjaźnioną.

Psł. **przyjaznъ* ‘sprzyjanie komuś, życzliwość, przyjaźń’ to derywat z sufiksem *-znъ* tworzącym nomina actionis (przechodzące nieraz w nomina acti), np. **bojaznъ* ‘strach, obawa, lęk’, **bolěznъ* ‘cierpienie, choroba’³. Kontynuanty tego wyrazu znane są wszystkim językom słowiańskim. Z kolei od psł. **przyjaznъ* utworzono pochodny przymiotnik **przyjaznъ* ‘sprzyjający, życzliwy, przyjazny, przyjacielski’. Za prasłowiańską genezą tego przymiotnika przemawia archaiczny sposób jego utworzenia przez derywację paradygmatyczną. Derywatem od **przyjaznъ* jest czasownik **przyjazniti* (*sę*) ‘pozostawać w przyjaznych stosunkach, przyjaźnić się’, znany części języków słowiańskich. Mógł on powstać także w okresie poprasłowiańskim, paralelnie w poszczególnych językach słowiańskich, ponieważ w jego strukturze i semantyce nie widać cech archaicznych.

Derywatem prasłowiańskim od **prijati* jest też **prijatel’b* ‘ten, kto sprzyja komuś, jest z kimś zaprzyjaźniony, przyjaciel’, utworzony za pomocą sufik-

¹ Zob. np. Vasmer REW II 436–437 (z dalszą literaturą).

² Pokorny IEW 844. [18]

³ Por. Sławski Zarys I 118–119.

su *-telʼb*, tworzącego w epoce prasłowiańskiej osobowe nomina agentis⁴. Jest to wyraz ogólnosłowiański, doskonale poświadczony także w dialektach słowiańskich (w przeciwieństwie do większości identycznie zbudowanych wyrazów, właściwych przeważnie językowi książkowemu). Na różnych terenach słowiańskich obok znaczenia 'przyjaciel' występuje znaczenie 'krewny, powinowaty'. Jest ono związane z rolą rodziny, także dalszej, w życiu dawnych społeczeństw; nierzadko bywało tak, że człowiek mógł liczyć tylko (lub szczególnie) na przychyłność, życzliwość krewnych i powinowatych. W tym sensie znaczenie takie mieści się doskonale w strukturalnym znaczeniu wyrazu 'ten, kto sprzyja'.

W językach słowiańskich obok kontynuantów męskiej postaci **prijatelʼb* występują odpowiednie formy żeńskie utworzone za pomocą zwykłych w takich sytuacjach sufiksów *-ica* i *-zka*, np. pol. *przyjaciółka*, czes. *přítelkyně* (czyli z nawarstwowanym dalszym sufiksem *-yně*), bułg. *prijátelka* bądź sch. *prijateljica*, ros. *prijátel'nica*. Te formy feminatywne utworzone są w sposób, który z pewnością funkcjonował w epoce prasłowiańskiej (przynajmniej w jej końcowym okresie), zachował też produktywność w okresie późniejszym, na gruncie samodzielnych już języków słowiańskich. Nie wiadomo zatem, czy mamy tu do czynienia z derywatami powstałymi w epoce prasłowiańskiej. Ówczesna sytuacja społeczna kobiet była zapewne taka, że mógł nie być potrzebny osobny wyraz na oznaczenie kobiety sprzyjającej komuś, będącej czyjąś protektorką. Feminatywa powstała więc raczej po okresie prasłowiańskim, za czym zresztą przemawia zróżnicowanie ich struktury.

Dalsza rozbudowa omawianej rodziny wyrazowej odbywała się w epoce historycznej, w poszczególnych językach słowiańskich. Wobec bliskości systemów słowotwórczych języków słowiańskich mogły powstawać równoległe derywaty o identycznej strukturze, np. pol. *przyjacielstwo*, kasz. *prějaczelstwo* 'przyjaźń; pokrewieństwo', dłuż. *psijaśelstwo* 'przyjaźń', głuż. *prećelstwo* 'ts.', czes. *přátelství* 'ts.', sła. *priatelstvo* 'ts.', sło. *prijateljstvo*, sch. *prijateljstvo*, bułg. *prijatelstvo*, mac. *prijatelstvo*, ros. *prijátel'stvo*; [19]

pol. *przyjacielski*, czes. *přátelský*, sła. *priatel'ský*, sło. *prijateljski*, sch. *prijateljski*, bułg. *prijatel'ski*, mac. *prijatel'ski*;

głuż. *prećelić so* 'przyjaźnić się', czes. *přáteliti se* 'ts.', sła. *priatelit' sa* 'ts.', sło. *prijateljiti se*, mac. *prijateli se* 'ts.'.

Drugą rodziną wyrazową wchodzącą w skład słownictwa określającego przyjazne stosunki jest rodzina psł. **drugъ*. Całość materiału słowiańskiego (tj.

---

⁴ M. Wojtyła-Świerżowska, *Prasłowiańskie nomen agentis*, Wrocław 1974, s. 52–55 (o **prijatelʼb* s. 53–54, z pełną dokumentacją wyrazu). [19]

znaczenia tego wyrazu w językach słowiańskich i znaczenia jego derywatów) pozwala stwierdzić, że rzeczownik ten oznaczał przede wszystkim ‘członka jakiegoś zespołu, grupy, współuczestnika czegoś, towarzysza, kolegę’ (znaczenie to występowało obok bardziej ogólnego ‘człowiek lub przedmiot związany czymś z otoczeniem’). Jako nazwa osoby był to początkowo wyraz określający tylko przynależność do jakiegoś jednego, wspólnego zespołu ludzkiego. Ktoś, kogo nazywano *drugǫ, łączyły z mówiącym stosunki koleżeńskie, stosunki solidarności grupowej (por. np. pol. XVI w. *drug* ‘towarzysz broni, żołnierz’, sł. *drûg* ‘współuczestnik, współpracownik, współudziałowiec’, sch. *drûg* ‘współpracownik, współuczestnik, członek zespołu ludzi’, ros. *drug* ‘współuczestnik, współpracownik; zwolennik, stronnik’). Stosunki koleżeńskie mogły się przeobrazić w stosunki bliższe, bardziej serdeczne, przyjacielskie. Dlatego rzeczownik *drugǫ mógł zacząć oznaczać także tego kolegę, współtowarzysza, z którym mówiącego łączyła nie tylko przynależność do jednej grupy, ale także stosunki bardziej osobiste, serdeczne, czyli ‘serdecznego kolegę, współtowarzysza będącego przyjacielem, powiernikiem’. Poszerzenie znaczenia wyrazu także na przyjazne stosunki międzyludzkie mogło się dokonać już w epoce prasłowiańskiej wspólnoty językowej. Granica między znaczeniami ‘kolega, współtowarzysz’ i ‘serdeczny kolega, współtowarzysz będący przyjacielem’ nie mogła być ostra, wyraźna. Widoczne jest to w semantyce słowiańskich kontynuantów psł. *drugǫ, w definicjach słownikowych odnoszących się tak do stanu współczesnego, jak i dawniejszego, historycznego, np. pol. *druh* ‘przyjaciół, towarzysz, kolega’, stpol. *drug* ‘przyjaciół, towarzysz’, czes. *druh* ‘przyjaciół, towarzysz, kolega’, sch. *drûg* ‘przyjaciół, kolega, powiernik, towarzysz’, ros. *drug* ‘przyjaciół, towarzysz, kolega’. Do takiego znaczenia nawiązuje zapewne pojawiające się w niektórych językach słowiańskich znaczenie ‘družba weselny’.

Samodzielne znaczenie ‘człowiek zaprzyjaźniony, przyjaciel’ (bez związku ze wspólną przynależnością do jakiejś grupy ludzkiej czy może raczej bez podkreślenia tego związku) słabiej się uwiadamia w materiale słowiańskim, por. jednak np. ros. *drug* ‘człowiek zaufany, lubiany’, ukr. *druh* ‘ktoś bliski, kochany’. W poszczególnych językach słowiańskich kontynuanty psł. *drugǫ bywają używane w znaczeniu ‘bliski kolega, przyjaciel’, tak jest zwłaszcza w językach wschodniosłowiańskich (ros. *drug*, ukr. *druh* to podstawowe wyrazy na oznaczenie przyjaciela, obok których istnieją jednak kontynuanty psł. **prijatel’b*; brus. *druh* jest jedną z trzech nazw przyjaciela), por. też mac. *drugar* ‘przyjaciel’. Znaczenie takie widoczne jest również w derywatach od *drugǫ, por. np. ros. *druž’ja* coll. ‘przyjaciele’.

Omawiany wyraz wchodził niekiedy wtórnie w skład terminologii rodzinnej, np. sł. *drûg* ‘mąż, małżonek’, sch. *drûg* ‘ts.’ (tu czasem też o kobie-

cie: ‘żona, małżonka’), ukr. dial. *druh* ‘mąż’. Znaczenie takie rozwinęło się z ogólniejszego ‘towarzysz życia’.

Warto zwrócić uwagę, że częste użycie omawianego wyrazu przy zwracaniu się do mężczyzn (także nieznanym) prowadziło do „wytarcia” znaczenia, stąd pojawiły się takie ogólniejsze znaczenia, jak np. cs. *drugǔ* ‘bliźni’, czes. *druh* ‘ktoś inny, człowiek w ogóle’, sch. *drûg* ‘mężczyzna’, ukr. dial. *druh* ‘mężczyzna’; w części języków [20] słowiańskich wyrazu w wołaczu używa się jako konwencjonalnego, pustego semantycznie zwrotu do mężczyzn (sch., bułg., mac. *družel!*).

Pierwotność znaczenia ‘członek tej samej wspólnoty, współtowarzysz’ potwierdzają indoeuropejskie odpowiedniki psł. *drugǔ. Co prawda najbliższe słowiańskiemu odpowiedniki bałtyckie mają szerokie znaczenie: litew. *draũgas* ‘przyjaciel; kolega, towarzysz; mąż, małżonek’ i ‘przedmiot taki sam, tego samego rodzaju’, łot. *drāugs* ‘przyjaciel; inna część pary’, ale nawiązania germańskie (zwłaszcza genetyczne abstracta z sufiksem *-ti-*) wskazują na jakąś grupę ludzi, wspólnotę (głównie wojenną, wojskową), np. stwniem. *truht-* ‘gromada, hufiec’, stnord. *drött* ‘świta, orszak’, goc. *gadrauh̄ts* ‘żołnierz’. Motywacja wyrazu zachowana jest w materiale bałtyckim, por. litew. adv. *draũg*, *draugè* ‘razem, wspólnie, wraz z kimś, łącznie’, stlitew. *su-drugti* ‘łączyć się, zaprzyjaźniać się; utrzymywać stosunek miłosny’⁵. Etymologiczne znaczenie psł. *drugǔ to ‘ten, kto jest razem z kimś’.

Psł. *drugǔ weszło zatem wtórnie do sfery słownictwa słowiańskiego oznaczającego przyjazne stosunki międzyludzkie, zbliżając się znaczeniem do psł. *prijatelʔ. Etymologia tych wyrazów i użycie ich kontynuantów w językach słowiańskich wskazują, że ich zakres znaczeniowy jednak się nie pokrywał. Psł. *prijatelʔ oznaczało wedle wszelkiego prawdopodobieństwa kogoś życzliwego, sprzyjającego, czyj status społeczny mógł być wyższy, czyli także protektora. Natomiast psł. *drugǔ to zaprzyjaźniona osoba o równorzędnej pozycji społecznej, należąca do tego samego zespołu ludzkiego. Dziś szerszemu znaczeniu ‘przyjaciel, powiernik’ bliższy więc był drugi z omawianych prasłowiańskich wyrazów.

Już w epoce prasłowiańskiej powstała grupa derywatów od psł. *drugǔ, w których semantyce widać nawiązania zarówno do znaczenia ‘współtowarzysz’, jak i ‘zaprzyjaźniony współtowarzysz, przyjaciel’⁶.

⁵ Zob. SP IV 269–271 z dalszą literaturą.

⁶ Zestaw rekonstruowanych prasłowiańskich derywatów od *drugǔ z pełnym materiałem słowiańskim zob. SP IV 267–273 i 277–287. [21]

Genezę prasłowiańską mają zapewne formacje hipokorystyczne z sufiksami *-ьсѣ*, *-ѣкѣ*, *-ько*, *-ька*:

*дружьсѣ, np. czes. *družec* ‘mąż, małżonek; przyjaciel, towarzysz’, stczes. ‘przyjaciel, bliźni, towarzysz’, sło. *drûžec* ‘towarzysz, współpracownik, towarzysz pracy; družba weselny’, strus. *дружьсѣ* ‘przyjaciel, towarzysz’;

*дружькѣ, np. pol. dial. *družek* ‘człowiek życzliwy, przyjaciel, towarzysz; družba weselny, starszy družba weselny’, kasz. *drëšk* ‘druh, kolega’, głuź. *družk* ‘družba weselny’, ros. *družók* ‘przyjaciel, towarzysz’, pot. ‘ukochany, miły’, dial. ‘starosta weselny’;

*дружько m., np. pol. dial. *družko* ‘starszy družba’, stpol. ‘družba, towarzysz pana młodego’, ros. dial. *drúško*, *družkó* ‘(pierwszy) družba weselny; starosta weselny’, ukr. *družkó* ‘przyjaciel pana młodego; družba, starosta weselny’;

*дружька m., np. ros. dawne *družbka* ‘družba weselny’, dial. *drúžka* ‘družba, starosta weselny’, ‘przyjaciel, towarzysz’, ukr. dial. *drúžka* ‘towarzysz pana młodego’, brus. dial. *drúžka*, *družká* ‘družba, starosta weselny’.

Z tych derywatów hipokorystycznych, odtwarzanych przez *Słownik prasłowiański*, za dyskusyjne można uważać rekonstrukcje postaci o ograniczonym zasięgu *družbko i *družbka, gdyż mogą to być derywaty lokalne, późniejsze. Ważny jest jednak fakt, że od psł. *drugъ tworzono formacje hipokorystyczne, podczas gdy od psł. **prijatel’b* derywatów takich nie tworzono, przynajmniej w epoce prasłowiańskiej. Potwierdza to [21] przynależność rzeczownika **prijatel’b* do „wyższego stylu”, do słownictwa uroczystego (i pośrednio przemawia za przedstawioną interpretacją tego wyrazu jako życzliwej osoby o wyższym statusie społecznym). Natomiast psł. *drugъ należeć musiał do zwykłej warstwy słownictwa, oznaczał bowiem osoby równe mówiącemu w hierarchii społecznej, których nazwy można było spieszczać i do których można było się zwracać, używając form pieszczotliwych, familiarnych.

Od psł. *drugъ pochodzi kilka feminatywów, utworzonych za pomocą różnych środków słowotwórczych, oznaczających ‘członkinię jakiejś grupy, współuczestniczkę, współtowarzyszkę, koleżankę’, a także ‘kobietę pozostającą z kimś w bliskich, serdecznych stosunkach, przyjaciółkę, powiernicę’. Za pochodzące z epoki prasłowiańskiej uważa się następujące feminatywa:

*druga, np. scs. *druga* ‘przyjaciółka, towarzyszka’, bułg. dawne *druga* ‘ts.’, sch. *drúga* ‘ts.’, też ‘współuczestniczka, współpracownica; rówieśnica; mężatka; żona; narzeczona’, strus. *druga* ‘przyjaciółka, towarzyszka’;

**drugyn’i*, np. sch. *drúginja* ‘przyjaciółka, towarzyszka’, bułg. dawne *druginja* ‘ts.’, strus. *druginja* ‘ts.’, ukr. poet. *druhynja* ‘ts.’;

*druža, np. czes. *družę* ‘przyjaciółka, towarzyszka’, sło. *drúža* ‘ts.’, też ‘małżonka, żona’, ukr. *drúža* ‘przyjaciółka, koleżanka; małżonka’;

*družica, np. stpol. *družyca* ‘towarzyszka’, czes. *družice* ‘druhna, družka’, ‘przyjaciółka, towarzyszka, koleżanka’, sła. *družica* ‘druhna, družka’, ‘przyjaciółka, koleżanka’, sło. *družica* ‘przyjaciółka, towarzyszka; żona’, dial. ‘druhna, družka’, sch. *drùžica* ‘przyjaciółka, towarzyszka’, też ‘wspólniczka, współuczestniczka; rówieśniczka; druhna, družka; żona’, bułg. dial. *drúžica* ‘przyjaciółka, towarzyszka’, również strus. *družika* ‘przyjaciółka’;

*družbka, wyraz poświadczony zwykle w znaczeniu ‘towarzyszka panny młodej w obrzędach weselnych, druhna’, rzadziej pojawia się znaczenie ‘przyjaciółka, towarzyszka’, np. w tym znaczeniu pol. rzadkie *družka*, czes. *družka*, sła. książkowe *družka*, sch. *drůžka*, strus. *družbka*;

*podruga, np. ros. *podrúga* ‘przyjaciółka’, ukr. *pódruha* ‘ts.’.

Wielość form feminatywnych wskazuje na ich wtórność i przemawia za względnie późnym ich powstaniem. Prawdopodobnie nie wszystkie ze wspomnianych postaci powstały rzeczywiście w epoce prasłowiańskiej.

Prasłowiańską genezę mają rzeczowniki abstrakcyjne *družbba, *družbstvo. Psł. *družbba to pierwotnie ‘łączenie, zespalenie, jednoczenie’ i ‘coś, co zespala, łączy’ z dalszym rozwojem znaczeniowym w ‘przyjazne, serdeczne stosunki (łącznie grupę ludzi), przyjaźń’, ‘grupa osób połączonych wspólnymi celami, zainteresowaniami, serdecznymi stosunkami, towarzystwo, towarzysze, przyjaciele’ oraz syngulatywne ‘towarzysz, przyjaciel; towarzyszka, przyjaciółka’. Znaczenie ‘przyjaźń’ poświadczą np. scs. *družbba* ‘przyjaźń’, bułg. *drůžba*, mac. *družba* ‘bliskie, serdeczne stosunki, przyjaźń’, sch. *drůžba* ‘bliskie, serdeczne, przyjacielskie stosunki, przyjaźń, życzliwość’, strus. *družbba* ‘przyjaźń’, ros., ukr., brus. *drůžba* ‘bliskie, serdeczne, przyjacielskie stosunki, przyjaźń’. Takie znaczenie jest właściwe językom południowo- i wschodniosłowiańskim (czes. i sła. *družba* ‘przyjaźń’ uznaje się za zapożyczenie z rosyjskiego), ale występuje też u Słowian zachodnich, jak wskazuje kasz. *drėšba* ‘przyjaźń’. Głównie Słowianom południowym i wschodnim właściwe jest znaczenie ‘grupa ludzi, wspólnota, społeczność, towarzystwo, towarzysze’, czasem z wyodrębnionym znaczeniem ‘grupa przyjaciół, przyjaciele’ (np. cs. *družbba* ‘przyjaciele’, sch. *drůžba* ‘ts.’), wyraz staje się więc collectivum do *drugb. Dla Słowiańszczyzny zachodniej typowe jest znaczenie syngulatywne wyrazu: oznacza on tu ‘współtowarzysza, kolegę’, zwykle w zawężonym, specjalnym znaczeniu należącym do leksyki [22] weselnej ‘towarzysz nowożeńca (czasem także towarzyszka panny młodej), družba weselny, starosta weselny’ (znaczenie takie występuje również na obszarze wschodniosłowiańskim oraz w języku słoweńskim, w którym obecne są

różnorodne nawiązania do terenu zachodniosłowiańskiego), widoczna jest również ewolucja znaczeniowa w kierunku 'serdeczny kolega, przyjaciel', np. pol. dawne *družba* 'przyjaciel, druh, towarzysz', głuż. dial. *družba* 'ts.', stczes. *družba* 'ts.', ros. dial. *drúžba* 'przyjaciel' (też femininum 'przyjaciółka').

W rezultacie ewolucji znaczeniowej, idącej w różnych kierunkach, kontynuanty psł. **družba* weszły do słownictwa oznaczającego przyjazne stosunki międzyludzkie, zbliżając się pod względem znaczeniowym do psł. **prijaznb*, **prijatele* (pl.), **prijatel'*v.

Również abstrakcyjny derywat **družbstvo*, oznaczający przede wszystkim 'grupę ludzi, wspólnotę, kolektyw, społeczność', ma oboczne znaczenie 'serdeczne, przyjazne stosunki łączące grupę ludzi, przyjaźń': np. kasz. *drěštvo* (*drěstvo*) 'bliskie stosunki koleżeńskie, przyjaźń', czes. rzadkie *družstvo* 'przyjazne, przyjacielskie stosunki, przyjaźń, życzliwość', sch. *drúštvo* 'przyjaźnienie się z kimś, przyjaźń', dial. 'okazywanie życzliwości, uprzejmości, przyjazne postępowanie', śrbuż. *družbstvo* 'przyjacielskie stosunki, przyjaźń, życzliwość', strus. *druž(e)stvo* 'ts.', ros. *drúžestvo* 'ts.'. W kontynuantach tego wyrazu rzadziej pojawia się znaczenie 'grupa zaprzyjaźnionych osób, przyjaciele', np. śla. (poetyckie) *družstvo* 'przyjaciele', sch. *drúštvo* 'grupa zaprzyjaźnionych osób'.

Znaczenia związane z przyjaznymi stosunkami międzyludzkimi pojawiają się również w kontynuantach psł. **družina* 'grupa ludzi stanowiących wspólnotę; większa wspólnota rodzinna, rodowa; zorganizowana grupa ludzi, oddział wojska, hufiec', np. scs. *družina* 'przyjaciele, towarzysze, najbliżsi' (obok 'orszak, świta; wspólnota, związek'), buż. *družina* 'grono przyjaciół, towarzyszy', ukr. *družyna* 'najbliżsi, grono przyjaciół, towarzyszy', pol. przest. (od XV w.) *družyna* 'ts.'.

Do słownictwa oznaczającego przyjazne stosunki weszły też kontynuanty prasłowiańskiego czasownika **družiti* 'przyłączać, łączyć, jednoczyć, zespalać; skupiać się wokół kogoś, czegoś'. W materiale słowiańskim widoczne jest młodsze znaczenie 'towarzyszyć komuś, kolegować z kimś, przyjaźnić się', np. czes. *družiti* 'towarzyszyć komuś, kolegować z kimś', sch. *drúžiti* 'przyjaźnić się', buż. *družá* 'przyjaźnię się, koleguję', ros. *družít'* 'przyjaźnić się; okazywać dowody przyjaźni; dogadzać, pomagać', brus. *družýc'* 'przyjaźnić się, kolegować'. Jeszcze wyraźniejsze jest znaczenie związane z przyjaźnią w czasowniku zwrotnym **družiti se*, np. pol. dawne i dial. *družyc się* 'wchodzić z kimś w przyjaźń, przyjaźnić się', śla. *družít sa* 'łączyć się z kimś, wchodzić w przyjaźń', sch. *drúžiti se* 'wchodzić z kimś w przyjaźń, przyjaźnić się', buż. *družá se* 'przyjaźnię się', strus. *družitisja* 'wchodzić w przyjaźń, przyjaźnić się', ros. *družít'sja* 'przyjaźnić się, kolegować'.

Jak widać, słowiańskie słownictwo z zakresu przyjaznych stosunków międzyludzkich ukształtowało się na podstawie dwu wyrazów pochodzących z przedsłowiańskiej epoki rozwoju językowego, mianowicie czasownika *prijati i rzeczownika *drugъ. W epoce prasłowiańskiej wspólnoty językowej od każdego z tych wyrazów powstały derywaty, które w wyniku ewolucji semantycznej przybierały znaczenia związane z omawianym działem leksyki. Dalsze wzbogacenie słownictwa z zakresu przyjaznych stosunków międzyludzkich dokonywało się przez dalszą derywację od wcześniejszych formacji oraz przez dalsze zmiany semantyczne poszczególnych wyrazów należących ostatecznie do dwu wspomnianych leksemów prasłowiańskich. W materiale widoczne jest także wychodzenie z użycia w różnych językach słowiańskich poszczególnych wyrazów, zastępowanie ich wyrazami młodszymi. [23]

W słowiańskim słownictwie historycznym i dialektalnym obserwujemy sporą różnorodność współrzednych, synonimicznych postaci. W językach literackich z czasem doszło do ustalenia się pierwszoplanowych, podstawowych wyrazów na oznaczenie poszczególnych pojęć i osób związanych z przyjaźnią. Np. na oznaczenie przyjaciela w jednych językach wyrazem podstawowym stał się kontynuant psł. **prijatel'ъ*, w innych kontynuant psł. *drugъ, na oznaczenie przyjaźni, stosunków przyjacielskich kontynuant psł. *prijaznъ bądź psł. *družba albo młodsze formacje typu głuź. *přecelstvo*, sło. *prijateljstvo*. W poszczególnych językach dochodziło zresztą do polaryzacji znaczeń bliskoznacznych wyrazów, np. w słowackim *priazeň* oznacza 'pozytywny stosunek do kogoś, życzliwość, przychyłność', *priateľstvo* zaś 'stosunki przyjacielskie, serdeczne'.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że w zakresie omawianej części leksyki wyróżnia się język białoruski, w którym podstawowym wyrazem ze znaczeniem 'przyjaciel' jest *sjábar* (obok znanych innym językom *prýjaceł'* i *druh*); od rzeczownika *sjábar* utworzono tu derywaty, np. *sjabróŭka* 'przyjaciółka' (obok *prýjaceł'ka*), *sjabróŭstva* 'przyjaźń' (obok *drúžba*), *sjabravac'* 'przyjaźnić się'. Brus. *sjábar* kontynuuje psł. *šębrъ 'pobratymiec, krewniak, druh, towarzysz, współnik', wyraz poświadczony w różnych językach słowiańskich⁷. Osobliwością białoruską jest wytworzenie innowacyjnego znaczenia 'przyjaciel'; rozwój semantyczny wyrazu ma analogię w ewolucji znaczeniowej psł. *drugъ.

---

⁷ Na temat tego wyrazu istnieje bogata literatura. Ostatnio o nim pisała, uwzględniając wcześniejsze prace, H. Popowska-Taborska, *Ps. sębrъ 'pobratymiec, krewniak, druh, towarzysz, współnik'*, *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego*. *Slawistyka* 6, Gdańsk 1989, s. 219–226.

Kultura muzyczna dawnych Słowian w świetle słownictwa

Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Sławskiego (pod red. J. Ruska, W. Borysia i L. Bednarczuka), Kraków 2002: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 83–94 [Prace IFS UJ, 20]

Dzieje Słowian to także historia ich kultury materialnej, społecznej, duchowej. Kulturą dawnych Słowian, w czasach dla narodów słowiańskich przedhistorycznych, zajmują się specjaliści z różnych dziedzin, zwłaszcza historycy, archeolodzy, etnografowie, a także np. historycy religii, muzyki, różnych działów gospodarki (rolnictwa, rybołówstwa itd.), językoznawcy, zwłaszcza badacze prasłowiańskiej warstwy leksyki. Zatem różne są, w zależności od specjalności naukowej badacza, podstawy materiałowe i metody badań wczesnej kultury słowiańskiej. Jedni wychodzą od realiów, materialnych pozostałości owej kultury bądź od przekazów źródłowych, dla innych punktem wyjścia jest językowy obraz słowiańskiej kultury, zwłaszcza jej leksykalne pozostałości. Trzeba podkreślić, że w wielu szczegółowych specjalistycznych studiach wykorzystuje się dodatkowo, nie zawsze w sposób profesjonalny, wyniki innych działów wiedzy o dawnych Słowianach i ich kulturze.

Nie wszystkie działy wczesnej kultury słowiańskiej są zbadane w równym stopniu. Z przyczyn zrozumiałych stosunkowo najwięcej wiemy o kulturze materialnej, natomiast większe luki wykazują badania kultury społecznej i duchowej. W przypadku tej ostatniej – zainteresowanie uczonych różnych specjalności budziła przede wszystkim mitologia i pogańska religia wczesnych Słowian¹, inne działy kultury duchowej nie są tak wszechstronnie

---

¹ Por. np. A. Brückner, *Mitologia słowiańska i polska*. Wstęp i opracowanie S. Urbańczyk, Warszawa 1980 [przedruk prac z 1918 i 1924 r.]; S. Urbańczyk, *Religia pogańskich Słowian*, Kraków 1947; H. Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa 1979; B. A. Rybakov, *Jazyčestvo drevnich slavjan*, Moskva 1981; A. Gieysztor, *Mitologia*

zbadane – brak, na przykład, całościowych opracowań językoznawczych słowiańskiej kultury umysłowej czy artystycznej.

Chcę tu zwrócić uwagę na jeden dział wyższej, artystycznej kultury dawnych Słowian², mianowicie na ich kulturę muzyczną. Interesuje mnie przede wszystkim prasłowiańska war[84]stwa słowiańskiego słownictwa muzycznego³, w której znajduje odbicie znajomość i pojmowanie muzyki przez dawnych Słowian. Dawna słowiańska kultura muzyczna jest specyficznym działem kultury duchowej, gdyż pozostawiła ona po sobie nie tylko świadectwa w ludowej kulturze muzycznej poszczególnych narodów słowiańskich i w zasobie leksykalnym języków słowiańskich, ale także materialne pozostałości w postaci znalezisk dawnych instrumentów muzycznych; cennych informacji o dziejach muzyki dostarczają również historyczne przekazy źródłowe⁴.

Słowian, Warszawa 1982; L. Moszyński, *Die vorchristliche Religion der Slaven im Licht der slavischen Sprachwissenschaft*, Köln–Weimar–Wien 1992.

² Terminem „dawni Słowianie” określam tu wczesnośredniowiecznych Słowian w epoce prasłowiańskiej wspólnoty językowej (tj. Prasłowian) i w początkowym okresie wyodrębniania słowiańskich zespołów dialektalnych (kontynuowanych potem przez języki albo dialekty słowiańskie) po rozpadzie wspólnoty językowej. Moim zdaniem, zasadniczą cezurą w ewolucji kultury słowiańskiej nie był rozpad wspólnoty językowej i formowanie się odrębnych słowiańskich zespołów etnicznych, lecz nasilenie się oddziaływań zewnętrznych. Przełomem w rozwoju słowiańskiej kultury duchowej (w tym kultury muzycznej) była chrystianizacja poszczególnych ludów słowiańskich, długotrwały proces wprowadzający nowe wartości do życia duchowego Słowian, gruntownie przeobrażający tradycyjną kulturę słowiańską, prowadzący stopniowo do powstania nowej jakościowo kultury nasiąkniętej różnorodnymi elementami obcymi, do czego przyczyniały się także coraz silniejsze kontakty poszczególnych narodów słowiańskich z innymi narodami i z odmiennymi kulturami (w odniesieniu do kultury muzycznej szczególnie znaczenie miało [84] oddziaływanie muzyki kościelnej). Zatem „dawni Słowianie” w niniejszym tekście to pogańscy jeszcze Słowianie, kultywujący swą tradycyjną kulturę.

³ Z powodu ograniczonej objętości, artykuł ma charakter wstępnego, szkicowego opracowania zagadnienia, stąd zwłaszcza niepełna dokumentacja materiałowa poszczególnych rekonstruowanych leksemów, zwięzłe ujęcie ich etymologii (bez dyskutowania mniej prawdopodobnych objaśnień etymologicznych), wybiórcze cytowanie literatury językoznawczej i brak szczegółowych odesłań do literatury muzykologicznej, etnograficznej i historycznej. Z tego samego powodu nie zostało rozpatrzone godne uwagi słownictwo odnoszące się do śpiewu. Słowiańska leksyka muzyczna zasługuje z pewnością na bardziej szczegółowe, monograficzne opracowanie.

⁴ Podstawowe wiadomości o wczesnosłowiańskich i późniejszych słowiańskich muzycznych realiach oraz przekazy historyczne odnoszące się do dziejów muzyki u Słowian zaczerpnięte z syntetycznych opracowań historii muzyki, z prac archeomuzykologicznych i etno-

Wczesnym etapem rozwoju słowiańskiej muzyki sporo się zajmowali archeomuzykolodzy, historycy muzyki, etnomuzykolodzy, etnografowie⁵, natomiast przedmiotem zainteresowań badaczy słownictwa słowiańskiego były raczej poszczególne leksemy z tego zakresu; nie badano całego działu słownictwa muzycznego. Niedostatecznie jest też zbadane odpowiednie ludowe słownictwo słowiańskie, a także słownictwo muzyczne poświadczane we wczesnych okresach rozwoju poszczególnych języków słowiańskich. Właściwie rozporządzamy tylko gruntowną monografią B. Szydłowskiej-Cegłowej poświęconą analizie staropolskich nazw instrumentów muzycznych oraz opracowaniem historii rosyjskich nazw instrumentów muzycznych autorstwa M. Aumayra. Wiedza o historii poszczególnych interesujących nas tu wyrazów w epoce historycznej nie zawsze jest więc zadowalająca.

1. W roku 591, według przekazu bizantyjskiego pisarza Teofylakta Simokatty, żołnierze oddziału przybocznego cesarza Maurikiosa schwytali trzech nieuzbrojonych Słowian, pochodzących podobno znad Bałtyku, mających przy sobie instrumenty muzyczne nazwane w źródle kitarami (κίθαραί). Owi bezimienni Słowianie, wypytywani przez cesarza, opowiedzieli, że ich rodacy grają tylko na instrumentach określonych w źródle tym razem jako liry (λύραι), nie znają zaś wcale trąb (bojowych). Mamy tu do czynienia z pierwszym źródłowym poświadczeniem uprawiania przez Słowian muzyki, posiadania instrumentów muzycznych i istnienia słowiańskich grajków⁶. Nie znaczy to, rzecz jasna, że muzyka u Słowian pojawiła się dopiero w VI wieku. Grę na instrumentach uprawiali Słowianie zapewne o wiele wcześniej, muzyka prawdopodobnie spełniała u nich (jak i u innych narodów) zadania magiczne i użytkowe, towarzyszyła przypuszczalnie jakimś czynnościom magicznym, obrzędowi religijnym, uroczystościom, ucztom (np. weselnym), zabawom, tańcom i, zapew-

---

muzykologicznych wymienionych w spisie literatury (zawierają one odesłania bibliograficzne do dalszej, specjalistycznej literatury naukowej, rozpatrującej szczegółowo zwłaszcza zagadnienia wychodzące poza zakres zainteresowań językoznawcy, np. problemy konstrukcji poszczególnych instrumentów, ich ewolucji).

⁵ Interesowali się oni nierzadko też słownictwem muzycznym, przede wszystkim nazwami instrumentów w ścisłym powiązaniu z realiami, co widoczne jest zwłaszcza w pracach K. Moszyńskiego. Cennym przyczynkiem do znajomości tego działu leksyki jest artykuł chorwackiego etnografa N. Gavazziego (zob. w spisie literatury), rozpatrujący nazwy starych słowiańskich instrumentów muzycznych.

⁶ Nie ma dla nas przy tym większego znaczenia, że owi wędrowni grajkowie byli prawdopodobnie zwiadowcami śledzącymi ruchy wojsk cesarskich, za pomocą instrumentów muzycznych kamuflującymi swe rzeczywiste zadania. [85]

ne, niektórym czynnościom [85] dnia powszedniego (np. łowom), a przecież nie można także wykluczyć, że grywano dlatego, że sprawiało to przyjemność wykonawcy muzyki i dostarczało doznań estetycznych słuchaczom.

Uważa się, że słowiańskim instrumentem muzycznym, nazwanym w greckim źródle κιθάρα i λύρα (a były to nazwy bezszyjkowych szarpanych instrumentów strunowych z pudłem rezonansowym), był instrument strunowy (chordofon), dla którego możemy rekonstruować prasłowiańską nazwę *gqsli. Za możliwością utożsamiania gr. κιθάρα ze słow. *gqsli przemawia fakt, że dwieście kilkadziesiąt lat później, w najstarszych cyrylo-metodiańskich przekładach Biblii, sporządzonych przez ludzi znających niewątpliwie dogłębnie kulturę grecką i słowiańską, gr. κιθάρα jest tłumaczone właśnie jako *gqsli*. O istnieniu u dawnych Słowian instrumentu strunowego informują także inne obce źródła, przy czym obcy autorzy utożsamiali słowiański instrument ze znanymi instrumentami chordofonicznymi. Z pierwszej połowy IX wieku mamy przekaz pewnego mnicha o towarzyszącym tańcom zachodnich Słowian instrumencie nazwanym przezeń *psalterium*, a była to łacińska nazwa pewnego rodzaju ówczesnej wielostrunowej cytry, instrumentu bezszyjkowego z pudłem rezonansowym. Arabskie źródła z X wieku informują o używanym przez wschodnich Słowian instrumencie nazwanym *al-'ūd* (tj. lutnia) lub *tanbūr* (tj. tambur), arabscy podróżnicy oznaczali więc słowiański instrument muzyczny nazwami swoich szyjkowych instrumentów strunowych. Na podstawie nazw obcych, użytych na określenie słowiańskiego chordofonu, nie można, rzecz jasna, podać szczegółowego wyglądu słowiańskiego instrumentu czy wnioskować o istnieniu jego terenowych odmianek. Później, już w czasach historycznych, napotykamy przekazy rodzime oraz świadectwa ikonograficzne poświadczające istnienie różnorodnych strunowych instrumentów muzycznych (szarpanych i smyczkowych) na poszczególnych terenach słowiańskich.

O wyglądzie instrumentu i jego konstrukcji informują stosunkowo późne znaleziska archeologiczne słowiańskich chordofonów. Z wieku XI pochodzi miniaturowy instrument dwustrunowy czy trzystrunowy, nazwany przez archeologów *gęslami*, znaleziony w Opolu⁷; w Gdańsku odnaleziono pięciustrunowe *gęśle* z wieku XIII, ponadto w Nowogrodzie Wielkim, w warstwie

---

⁷ Poddany on został ekspertyzie instrumentoznawczej, która potwierdziła, że mamy rzeczywiście do czynienia z instrumentem muzycznym. Na I Międzynarodowym Kongresie Archeologii Słowiańskiej w 1965 r. w Warszawie przedstawiono nagranie tekstu muzycznego wykonanego przy użyciu tych zrekonstruowanych *gęśli* oraz odnalezionej w Opolu *fujarki*.

osadniczej z XII–XV wieku, odkryto kilkanaście takich instrumentów muzycznych. Rekonstrukcje najwcześniejszych znalezionych obiektów dowodzą, że były to instrumenty bezszyjkowe, z prostokątnym lub trapezoidalnym pudłem rezonansowym, chyba o różnej (może w zależności od terenu) ilości strun.

Z kolei dane etnograficzne pokazują, że na ziemiach słowiańskich są (albo były) w użyciu różne typy gęśli, np. bałkańskie *gūsle*, czyli jednostrunowy (lub dwustrunowy) instrument smyczkowy, tzw. gęśle podhalańskie, czyli trzystrunowy, a później czterostrunowy instrument smyczkowy, starorosyjski instrument szarpany o siedmiu do dwudziestu pięciu strunach. Nie jest jasne, czy są to lokalne przekształcenia jednolitego pierwotnie instrumentu, czy raczej kontynuacja różnych typów dawnego instrumentu czy instrumentów strunowych.

Słowiańskie materiały leksykalne pozwalają stwierdzić, że interesująca nas nazwa instrumentu chordofonicznego jest wyrazem ogólnosłowiańskim; w językach słowiańskich jest to zwykle nazwa instrumentu smyczkowego, rzadziej szarpanego⁸. W niektórych językach słowiańskich nazwę dawniejszego instrumentu strunowego przeniesiono na nowocześniejsze [86] skrzypce (np. czes. *housle* ‘skrzypce’). Słowiańskie poświadczenia jednoznacznie wskazują na prasłowiańską genezę nazwy instrumentu strunowego *gōsli.

*Gōsli były prawdopodobnie podstawowym instrumentem chordofonicznym, użytkowanym przez Słowian w okresie wspólnoty językowej, ale nie można wykluczyć, że już wtedy istniały lokalne odmiany tego instrumentu różniące się szczegółami konstrukcyjnymi (np. kształtem pudła rezonansowego czy ilością strun). Pierwotnie grano na tym instrumencie szarpiąc struny; zdaniem części historyków muzyki słowiańskiej, instrumenty smyczkowe poświadczone są dopiero w XI wieku, co zresztą zdaje się potwierdzać brak starej słowiańskiej nazwy smyczka⁹. Etymologia psł. *gōsli (< *gōd-sli) jest przejrzysta: jest to utworzone na gruncie słowiańskim nomen instru-

---

⁸ Np. pol. *gęśle* od XV w. ‘instrument strunowy smyczkowy lub szarpany; rodzaj cytry’, strus. *gusli* od XI w. ‘gęśle, też inne instrumenty strunowe, np. lira’, scs. *gōsli* ‘instrument strunowy, cithara’, sch. *gūsle* ‘ludowy instrument smyczkowy (o jednej strunie)’. [86]

⁹ Najczęściej jako nazwy smyczka występują kontynuanty psł. *lōkō ‘łuk’ lub deminutivum od tego wyrazu, por. kasz. *łączk*, ukr. *lućók*, sło. *lōk*, *lōček*, sch. *lūk*, *lúčac*, bułg. *lōk*, dial. *lōčec*. Dawny (a także używany przez ludowych grajków) smyczek miał kształt niewielkiego łuku. W kilku językach słowiańskich występuje inna nazwa tego przedmiotu: pol. *smyk*, *smyczek*, czes. *smýček*, ros. *smýčók*, ukr. *smýčók*. Jest to raczej późna, poprasłowiańska innowacja z pierwotnym znaczeniem ‘to, co się ciągnie, wlecze, czym się pociąga (po strunach)’, deverbativum od kontynuantów psł. *smykati ‘wlec, ciągnąć, pociągać, ściągać’ (por. np. pol. *smykać* ‘oskubywać, rwać; czmychać, umykać, uciekać’, dial. ‘ciągnąć, włóczyć’, czes. *smýkati* ‘wlec, ciągnąć’), zob. Vasmer REW II 678–679.

menti z suf. *-slb* od psł. *gosti gōdō ‘wydawać przeciągły odgłos, brzęczeć, huczeć, buczeć, szumieć’ (wtórnie ‘grać na instrumencie strunowym’), por. Sławski SEJP I 274, ÈSSJa VII 84, SP VIII 167. Zastanawia forma pluralis nazwy instrumentu¹⁰, nie można w związku z tym wykluczyć, że postulowana forma singularis *gōslb oznaczała pierwotnie ‘to, co wydaje przeciągły odgłos, co brzęczy’ i że mogła być nazwą wydającej brzęk szarpanej palcami struny¹¹; w takim razie *gōsli pl. byłyby nazwą instrumentu wielostrunowego (a przynajmniej dwustrunowego).

Archeomuzykolodzy i etnografowie uważają, że dawni Słowianie znali jeszcze inny instrument strunowy, tzw. łuk muzyczny, w którym końce kabłąka połączone były jedną szarpaną struną lub kilkoma (np. trzema) takimi strunami, stanowiącymi rodzaj cięciwy. Stara nazwa tego instrumentu się nie dochowała, może nazywał się tak samo jak podobny kształtem łuk bojowy, tj. może nosił prasłowiańską nazwę **lōkǫ*¹².

2. Dane językowe, a także ustalenia archeomuzykologii i etnografii pozwalają twierdzić, że dawni Słowianie oprócz chordofonów znali także instrumenty dęte (aerofony), membranowe (membranofony) i samobrzmiące (idiofony). Szczególnie liczną grupę stanowiły prasło[87]wiańskie aerofony,

---

¹⁰ W niektórych językach słowiańskich poświadczono są wtórne niewątpliwie formy liczby pojedynczej, np. pol. *gęśl* (dawne też *gęśla*) ‘gęśle’, dłuż. dawne *gusl* ‘skrzypce’, głuż. dial. *husla* ‘gęśle’, ukr. *húsła* (stukr. *guslb*) ‘ts.’, bułg. *gǫsla* : *gúsła* ‘ts.’.

¹¹ Za prasłowiańską nazwę struny uznaje się zwykle rzeczownik *struna, którego kontynuanty w językach słowiańskich oznaczają przede wszystkim ‘sprężystą nić (dawniej wykonaną często z jelit bydłych), odpowiednio naciągniętą, stanowiącą źródło dźwięku w niektórych instrumentach muzycznych, strunę’. Wyraz pierwotnie nie miał jednak takiego wyspecjalizowanego znaczenia związanego z konstrukcją chordofonów. W leksyce słowiańskiej zachowały się pozostałości innych, prawdopodobnie starszych znaczeń wyrazu, np. pol. *struna* to także ‘elastyczna nić (zrobiona np. z jelit zwierzęcych), używana w chirurgii, do wyrobu rakiet tenisowych itp.’, dawniej też ‘cięciwa łuku’, dłuż. *tšuna* ‘cięciwa; ścięgni’, sch. *struna* ‘długi ostry włos, zwykle zwierzęcy’, bułg. *struna* ‘włos z końskiego ogona lub grzywy’. Pozwala to sądzić, że psł. *struna oznaczało ‘rodzaj elastycznej nici czy sznurka, sporządzanych zapewne z długich włosów zwierzęcych (z wiązki czy splotu takich włosów), służących do ściągania, spinania czegoś (np. używanych jako cięciwa łuku)’, por. prapokrewne stwniem. *stroum*, *strōm* ‘sznurek’, śrwniem. *strieme* ‘pas, smuga, pręga’. Ogólnosłowiańskie znaczenie ‘struna’ jest zatem wtórne, powstało w rezultacie przeniesienia nazwy innego desygnatu (np. cięciwy łuku, może też cięciwy tzw. łuku muzycznego) na podobny realnie i funkcjonalnie zasadniczy element instrumentu strunowego, napiętą, elastyczną nić (czy wiązkę długich włosów zwierzęcych jak w smyczku) stanowiącą źródło dźwięku.

¹² Por. cs. *lōčbcb* ‘instrument strunowy’. [87]

wśród nich były wedle wszelkiego prawdopodobieństwa także trąby, których brak u Słowian wmawiali cesarzowi Maurikiosowi wspomniani trzej jeńcy. Chodziło im zapewne o stosowane w czasie działań wojennych trąby bojowe, których ówczesni Słowianie rzeczywiście mogli jeszcze nie używać¹³.

3. Analiza leksyki słowiańskiej pozwala rekonstruować siedem nazw instrumentów dętych (tj. aerofonicznych), które na podstawie ich zasięgów i struktury mamy prawo odnosić do epoki prasłowiańskiej wspólnoty językowej: *duda, *dudy plt., *piščalb, *sopělb, *svirělb, *trōba i *rogō.

Psł. **piščalb*¹⁴, **svirělb*¹⁵ i **sopělb*¹⁶ to nazwy fujarki czy piszczałki, czyli nazwy narzędzi identycznie utworzone za pomocą sufiksu *-ělb* od prasłowiańskich czasowników *piskati : *piščati ‘piskać, piszczeć’, *svirati : *svirěti ‘świstać, gwizdać’ i **so(p)ti* : *sopěti ‘dmuchać’ (< ‘ciężko oddychać, dyszeć, sapać’). *Piščalb i *svirělb oznaczały więc instrumenty wydające piskliwe, świszczące, wysokie dźwięki, natomiast *sopělb, utworzona może na wzór poprzednich, wskazywała na sposób gry na instrumencie. Jak dowodzą znaleziska archeologiczne i dane etnograficzne, instrumenty te sporządzane były z różnych materiałów, zwłaszcza z kości, drewna, kory wierzbowej, trzciny. Ponieważ kontynuanty rzeczownika *piščalb w językach słowiańskich nazywają nie tylko instrument aerofoniczny, ale również ‘długą kość goleniową’¹⁷, przypuszczano, że leksem ten oznaczał pierwotnie instrument sporządzony z odpowiednio spreparowanej kości (zwierzęcej). Jednak znaczenie ‘długa kość’ jest niewątpliwie wtórne, jest to metafora nawiązująca do wydłużonego

---

¹³ Z późniejszych czasów pochodzi relacja Thietmara, świadcząca o grze na trąbach w czasie wypraw wojennych pewnych zachodnich Słowian.

¹⁴ Por. np. pol. dawne od XV w. *piszczel* ‘dęty instrument muzyczny w kształcie rury’ (dziś *piszczałka*), dial. *piszczała* ‘fujarka’, połab. *pajstolkä* ‘piszczałka, fujarka’, dluž. *piščel* ‘gwizdek’, *piščala* ‘fujarka’, głuż. *piščel* ‘gwizdek, świstawka, piszczałka; flet’, czes. dial. *pištěl*, *pištala*, *piščala* ‘dęty instrument muzyczny’, sła. *pištala* ‘ts.’, strus. *piščalb* ‘fujarka’, ros. *piščalka* ‘ts.’, sło. *piščāl*, *piščel* ‘gwizdek’, bułg. *pištjal* ‘fujarka, piszczałka, świstawka’. Zob. Vasmer REW II 363; Bezlaj ES III 41.

¹⁵ Por. scs. *svirělb* ‘piszczałka’, sło. *svirěl* ‘piszczałka, fujarka’, ros. *svirěl* ‘piszczałka, fujarka z drewna lub trzciny’, ukr. *sviril* ‘ludowy instrument muzyczny składający się z połączonych między sobą drewnianych lub trzciniowych rurek’. Zob. Vasmer REW II 593; Bezlaj ES III 351–352.

¹⁶ Por. ros. dial. *sopěl*, *sopěl(’)ka* ‘piszczałka, fujarka’, ukr. *sopilka* ‘ts.’, sch. dawne, dziś dial. *sòpela*, dial. *sopil*, *sopila* ‘ts.’, *sòpilka* ‘rodzaj dużej fujarki’, sło. *sopela* ‘piszczałka’, pol. dial. *sopiałka* ‘piszczałka, fujarka’. Zob. Vasmer REW II 659; Bezlaj ES III 291.

¹⁷ Np. pol. *piszczel* ‘jedna z dwu kości podudzia’, dial. ‘przednia część nogi między kolanem a stopą’, czes. dial. *piščel*, *piščala* ‘kość goleniowa’, sło. *piščāl* ‘ts.’.

kształtu instrumentu, bez obligatoryjnego związku z materiałem, z którego sporządzano piszczałki¹⁸.

Wydaje się, że psł. *piščalb, *svirělb i *sopělb oznaczały identyczne lub podobnie skonstruowane instrumenty aerofoniczne. Słowiański materiał leksykalny sugeruje, że najszersze znaczenie miała psł. *piščalb, skoro kontynuanty tego leksemu w językach słowiańskich oznaczają nie tylko ‘piszczałkę, fujarkę’, ale nierzadko też ‘świstawkę, gwizdek’. Zatem *piščalb to ‘każdy dęty instrument wydający wysokie, piskliwe tony’, niezależnie od jego budowy, a więc zarówno instrument w kształcie rurki z jednym otworem (tj. prymitywny typ piszczałki), z bocznymi otworkami (tj. jakiś typ instrumentu w rodzaju fujarki lub podobnego narzędzia muzycznego), jak i przypuszczalnie inaczej skonstruowane narzędzia wydające wysokie, świszczące tony, czyli świstawki i gwizdki. Natomiast *sopělb i *svirělb nazywały raczej tylko instrumenty w rodzaju piszczałki i fujarki; próby uściślenia ich znaczenia (np. przypu[88]szczenia pewnych historyków muzyki, że *svirělb to nazwa fletni wielocerkowej czy też fletu parzystego) nie mają, moim zdaniem, dostatecznego oparcia w słowiańskim materiale leksykalnym. Omawiane wyrazy różniły się jednak zasięgami na obszarze słowiańskim: *piščalb jest wyrazem ogólnosłowiańskim, podczas gdy *svirělb i *sopělb są ograniczone do obszaru wschodnio- i południowosłowiańskiego, choć *sopělb znana była też Słowianom zachodnim, na co wskazuje odosobnione na terenie zachodniosłowiańskim pol. dial. *sopiałka* ‘piszczałka, fujarka’.

Odrębnym typem piszczałki (a może i/lub prymitywnej trąbki), wydającej niskie tony, był prawdopodobnie instrument, dla którego rekonstruuje się prasłowiańską nazwę *duda (też dem. *dudьka) ‘piszczałka, fujarka bądź prymitywna trąbka sporządzona z rurki’ (w językach słowiańskich wyraz ten oznacza też instrument ‘dudy, gajda’, o którym niżej, oraz miewa znaczenie niemuzyczne ‘rurka, rura, cewka’)¹⁹. Psł. *duda to deverbativum (zapewne w funkcji nomen instrumenti) od onomatopiecznego czasownika *dudati: *duděti ‘wydawać niski, huczący, dudniący głos’, wtórnie ‘grać na piszczałce, na dudach’ (SP V 71–73). Omawiana nazwa instrumentu może należeć do

---

¹⁸ Por. np. rozwój semantyczny bułg. *svirka* ‘fujarka (np. wierzbową)’ > ‘kość między kolanem a stopą, piszczel’, łac. *tibia* ‘flet, piszczałka’: ‘goleń’. [88]

¹⁹ Por. np. pol. *dudka* ‘fujarka, piszczałka’, dial. też ‘gajda, dudy’, ‘gwizdek’, ros. *dudá* ‘rodzaj piszczałki’, dial. ‘gajda, dudy’, *dúdka* ‘piszczałka, fujarka’, ukr. *dudá* ‘piszczałka, fujarka; dudy, gajda’, *dúdka* ‘piszczałka, fujarka’, ‘trąbka wykonana z pustej łodygi rośliny’, brus. *dudá* ‘gajda, dudy’, dial. ‘trąbka’, *dúdka* ‘piszczałka sporządzona z kory, wydrążonego drewna, trzciny, źdźbła’, sch. *dúda* ‘dziecięca piszczałka w formie rurki, cewki’.

wcześniejszej warstwy leksyki prasłowiańskiej, bowiem odpowiednik bałtycki (litew. *daudytė* ‘piszczalka’, deminutivum wskazujące na niezachowaną postać **daudà* ‘piszczalka, fujarka’) sugeruje bałtosłowiańską genezę wyrazu, nie można wszelako wykluczyć, że mamy tu do czynienia z niezależnymi derywatami, utworzonymi paralelnie od pokrewnych czasowników na gruncie słowiańskim i bałtyckim.

Specjalnym typem aerofonu był instrument noszący nazwę **dudy* pl. tantum, występującą na obszarze zachodnio- i południowosłowiańskim²⁰. Składał się on, jak wskazują późniejsze dane etnograficzne i leksykalne, z piszczałek (zwykle dwóch: melodycznej i bordunowej), do których powietrze dostawało się ze skórzanego mieszkła nadmuchiwanego przez grajka, był to więc rodzaj instrumentu, który dziś nazwalibyśmy gajdą. Nazwa instrumentu **dudy* ma formę pluralis od omówionego wyżej psł. **duda* ‘piszczalka, fujarka, prymitywna trąbka’ ze względu na ilość piszczałek stanowiących jego części składowe.

Dawni Słowianie znali także inny rodzaj instrumentu aerofonicznego w kształcie rury, jakąś prymitywną trąbę czy trąbkę (zapewne z drewna, kory). Wskazują na to zarówno znaleziska archeologiczne, jak i rozpowszechnienie wśród ludu słowiańskiego różnego rodzaju trąb sporządzanych często z drewna lub z kory. Materiał leksykalny pozwala rekonstruować prasłowiańską nazwę takiego instrumentu **trǫba* (z wtórnym znaczeniem ‘rura’ w niektórych językach słowiańskich)²¹. Nazwę tego aerofonu Słowianie zapożyczyli bądź od Germanów (por. stwniem. *trumba* ‘trąba’), bądź od Romanów (por. śrlac. *trumba* ‘ts.’, włos. *trumba* ‘ts.’), zob. Brückner SEJP 575, Vasmer REW III 142. Zapożyczenie nazwy instrumentu nie musi oznaczać, iż Słowianie wcześniej nie znali aerofonu tego typu, możliwe jest wszakże, że dotarł do nich jakiś doskonalszy typ zachodnioeuropejskiej trąby (może metalowej), a wraz z instrumentem przyswojono jego obcą nazwę.

Jako nazwa instrumentu aerofonicznego występowało też psł. **rogǫ*; w prawie wszystkich językach słowiańskich kontynuanty tego wyrazu oznaczają ‘rodzaj dętego instrumentu [89] muzycznego (pierwotnie zrobionego z rogu)’²², obok podstawowych znaczeń ‘twarda narośl na czaszce niektórych zwierząt’ i ‘sterczący, ostry występ przedmiotu’. Znaczenie muzyczne wyrazu jest wtórne – instrument jest (a przynajmniej był pierwotnie) wytworem

---

²⁰ Por. np. pol. *dudy* ‘gajda’, głuż. *dudy* ‘ts.’, też ‘fujarka’, czes. *dudy* ‘gajda’, sło. *dude* (: *duda*) ‘ts.’, sch. *düde* ‘ts.’.

²¹ Por. np. pol. *trąba*, czes. *trouba*, ros. *trubá*, scs. *trǫba*, sch. *trúba*. [89]

²² Por. np. pol. *róg* ‘rodzaj dętego instrumentu muzycznego’, czes. *roh* ‘ts.’, ros. *rog* ‘ts.’, sło. *róg* ‘ts.’.

z rogów. Znaleźiska archeologiczne dowodzą wykorzystywania rogów zwierzęcych (naturalnych lub odpowiednio obrobionych i przystosowanych do gry, nieraz też ozdobnie okutych) jako instrumentu muzycznego (lub instrumentu służącego np. do sygnalizowania czegoś, porozumiewania się na odległość, np. w czasie polowania) już w odległej przeszłości; odnaleziono również odmianki instrumentu o kształcie rogu sporządzone z drewna.

4. Wczesnosłowiańskim membranofonem był instrument, dla którego rekonstruuje się prasłowiańską nazwę **bǫbъnъ* ‘bęben, bębenek’²³. Muzykolodzy sądzą, że wczesnośredniowieczne bębny słowiańskie były głównie (a może nawet wyłącznie) jednomembranowe, składać się miały ze skóry rozpiętej na obręczy i może były zaopatrzone w brzękadła (informacje o cylindrycznych bębnach dwumembranowych u Słowian pochodzą dopiero z XIII–XIV wieku). Różne przenośne znaczenia kontynuantów psł. **bǫbъnъ* w poszczególnych językach słowiańskich i słowiańska frazeologia nawiązują jednak do nowszego typu bębna cylindrycznego. Psł. **bǫbъnъ* to derywat dewerbalny od psł. **bǫbъnati* ‘głucho brzmieć, dudnić’ (SP I 350), zapewne skonkretyzowane pierwotne nomen actionis.

5. Do prasłowiańskiej warstwy leksyki należały także dwie nazwy instrumentu idiofonicznego, mianowicie **kolkolъ* i **zvъnъ* oznaczające ‘dzwon’ (czy raczej, jeśli brać pod uwagę rozmiary przedmiotu, ‘dzwonek’). Pod względem językowym starszą nazwą jest **kolkolъ*, archaiczny rzeczownik reduplikowany oparty na pie. pierwiastku werbalnym **kel-* ‘wołać, krzyczeć, dźwięczeć, brzmieć’ (Sławski SEJP II 118–119, por. też ÈSSJa X 137–139). Wyraz jest charakterystyczny przede wszystkim dla obszaru wschodniosłowiańskiego, ale szczątkowo poświadczony jest u Słowian zachodnich i południowych²⁴. Jest bardzo prawdopodobna sugestia A. Brücknera, że **kolkolъ* był pierwotnie nazwą bardziej prymitywnego narzędzia dźwiękowego typu grzechotki czy kołatki, wtórnie przeniesioną na dzwon (chyba jeszcze gli-niany), gdy Słowianie zapoznali się z tym instrumentem²⁵; dźwięki wytwarzane przez dzwonki z wypalanej gliny niezbyt się chyba różniły od efek-

²³ Por. np. pol. *bęben* (też ‘bębnienie, głos bębna’), czes. *buben*, ros. *búben*, śl. *bôben*, cs. *bǫbъnъ*.

²⁴ Por. strus. *kolokolъ*, ros. *kólokol*, ukr. *kolokíl*, połab. *klătöl* ‘dzwon, dzwonek’, wtórnie ‘zegar’ (tu też dem. *klătölak* ‘dzwonek’ i *klătöntě* pl. ‘gatunek kwiatów, dzwonki’), cs. *klakolъ* ‘dzwon’, bułg. dawne *klakolna*, *klokolna* ‘dzwon’ (zob. BER II 414).

²⁵ A. Brückner, *Zum Sammelruf der polabischen Schulzen*, ZfslPh VII, 1930, 340–341.

tów akustycznych uzyskiwanych za pomocą grzechotek sporządzonych z tego samego surowca. W związku z problemem pierwotnego znaczenia psł. *kolkolъ warto zwrócić uwagę, że litew. *kañkalas* (< *kalkalas) oznacza jednak ‘dzwon’; wyraz ten jedni badacze uważają za najbliższy odpowiednik psł. *kolkolъ, inni doszukują się tu zapożyczenia ze słowiańskiego (zob. ÈSSJa X 138–139, z dalszą literaturą).

Nazwą względnie młodszą dzwonu, motywowaną na gruncie słowiańskim, jest **zvonъ*²⁶, rzeczownik dewerbalny od psł. *zvъnĕti ‘głośno dźwięczeć, brzmieć, rozbrzmiewać’, pierwotne nomen actionis ‘dźwięczenie, rozbrzmiewanie’ wtórnie skonkretyzowane jako ‘to, co dźwięczy, rozbrzmiewa, dzwoni’ (Sławski SEJP I 210–211, ÈSBM III 319). [90]

Dane archeologiczne wskazują na używanie przez Słowian dzwonek z wypalanej gliny i, zapewne w okresie późniejszym, dzwonek metalowych. W materiale językowym nie znajdujemy potwierdzenia narzucającego się przypuszczenia, że w pewnym okresie mogło istnieć zróżnicowanie nazwy w zależności od materiału, z którego sporządzony był idiofon: starszą nazwę *kolkolъ mogły nosić typologicznie starsze dzwonek gliniane, nowszą zaś nazwę *zvonъ późniejsze, nowocześniejsze dzwonek metalowe. Trzeba jednak zaznaczyć, że desygnaty rzeczowników *kolkolъ i *zvonъ pierwotnie mogły nie spełniać funkcji instrumentów muzycznych. Jest prawdopodobne, że używano ich jako dźwiękowych sygnalizatorów, za czym zresztą może przemawiać także rozpowszechnione w językach słowiańskich znaczenie kontynuantów obu rozpatrywanych wyrazów ‘dzwonek zawieszany na szyi zwierząt domowych’.

Według ustaleń etnografów, u Słowian rozpowszechnione były drewniane kołatki²⁷. Prawdopodobnie takie narzędzia (używane może także w celach niemuzycznych lub wyłącznie w takich celach) znane były dawnym Słowianom, jednak nie dochowała się ich stara nazwa. Różne nazwy tego narzędzia w językach słowiańskich są nowszego pochodzenia, np. pol. *kołatka*, ros. *kolotuška*, sch. *klepalo*, *klepetalo*.

Dane archeologiczne wskazują, że dawni Słowianie znali też gliniane grzechotki, pełniące może również rolę narzędzi muzycznych, jednak odtworzenie ich prasłowiańskiej nazwy nie wydaje się możliwe, chyba że pierwotnie nazywały się *kolkolъ. Nazwy takiego nowocześniejszego narzędzia w językach

---

²⁶ Por. np. pol. *dzwon*, stpol. i dial. *zvon*, czes. *zvon* ‘dzwon’, ros. *zvon* ‘dzwonienie, dźwięk’, ukr. *dzvin* ‘dzwon; dzwonienie, dźwięk’, scs. *zvonъ* ‘dźwięk, brzmienie’, sch. *zvōno*, dial. *zvōn* ‘dzwon’. [90]

²⁷ Np. w Polsce do dziś kołatki są używane jako substytut dzwonek w liturgii wielkocodniowej.

słowiańskich (używanego z zasady do celów niemuzycznych, np. jako zabawki) są wyraźnie nowsze, np. pol. *grzechotka*, ros. *treščotka*, sch. *čegrtaljka*.

6. Wczesnosłowiańskie instrumentarium muzyczne nie było zatem ubogie, zawierało sporo instrumentów i narzędzi muzycznych różnego typu, sporządzanych z różnorodnych materiałów. Należy przy tym liczyć się z możliwością, że dawni Słowianie znali ponadto różnorodne okazjonalne narzędzia muzyczne (będące raczej dźwiękowymi zabawkami) sporządzane z nietrwałych surowców, np. piszczałki z dudki pióra czy z młodych pędów zbóż, z liści, z młodej kory pewnych drzew (szczególnie wierzby). Tego rodzaju narzędzia muzyczne zna lud słowiański na różnych terenach (wykonywane i używane są zwykle przez dzieci i młodzież), nie mogły jednak pozostać po nich ślady archeologiczne z powodu nietrwałości materiału, a zróżnicowanie ich nazewnictwa, mnogość lokalnych gwarowych nazw w poszczególnych językach słowiańskich wynika ze stałego odnawiania ich nominacji. Dane części języków słowiańskich sugerują, że takie proste instrumenty (piszczałki ze źdźbła zboża, z trzciny, kory) u dawnych Słowian mogły się nazywać **duda*.

Nazewnictwo dawnych słowiańskich instrumentów muzycznych zawiera przede wszystkim wyrazy utworzone na gruncie prasłowiańskim, przejrzyste derywaty odczasownikowe należące do kategorii nomina instrumenti lub będące skonkretyzowanymi nazwami czynności. Do starszej warstwy słownictwa prasłowiańskiego należy zapewne reduplikowany rzeczownik **kolkolō* i może **duda* (oraz **dudy* plt.), wyraz mający odpowiednik bałtycki. W jednym przykładzie (psł. **rogō*) widoczne jest przenoszenie pierwotnej nazwy innego przedmiotu na instrument muzyczny. Pojawiło się też pierwsze zapożyczenie w słownictwie muzycznym (psł. **trōba*)²⁸. [91]

7. Analiza słownictwa słowiańskiego pozwala ustalić, że w prasłowiańskim zasobie leksykalnym nie istniał jeden czasownik ze znaczeniem ‘grać na każdym instrumencie muzycznym’²⁹, dawni Słowianie znali tylko czasow-

---

²⁸ W późniejszym okresie, już w epoce samodzielnego rozwoju poszczególnych języków słowiańskich, zapożyczono z różnych języków wiele nazw instrumentów muzycznych, co było związane ze wzbogacaniem instrumentarium muzycznego przez przejmowanie różnorodnych instrumentów od innych narodów. [91]

²⁹ W językach północnosłowiańskich oraz w języku słoweńskim w znaczeniu ‘grać na każdym instrumencie muzycznym’ używane są kontynuanty psł. **jbrati* (np. pol. *grać*, dawne *igrać*, czes. *hráti*, ros. *igrát’*, śle. *igráti*); wymienione znaczenie występuje obok innych znaczeń odpowiednich czasowników (np. pol. *grać* ‘brać udział w grze towarzyskiej, hazard-

niki oznaczające grę na poszczególnych typach instrumentów muzycznych, np. *bōbōnati ‘bębnić, bić w bęben’³⁰, *dudati : *dudēti ‘grać na piszczałce, na dudach’³¹, *gōsti ‘grać na instrumencie strunowym’³², *svirati : *svirēti ‘grać na instrumencie dętym’³³, *piškati : *piščati ‘grać na piszczałce, fujarce’³⁴. Wgląd w słowiański materiał leksykalny i przyjrzenie się semantyce ewentualnych pozasłowiańskich wyrazów pokrewnych wskazuje, że znaczenia „muzyczne” wymienionych czasowników są znaczeniami wtórnymi, bowiem podstawowe, starsze znaczenia tych czasowników odnosiły się do dźwięków istniejących w przyrodzie: *bōbōnati ‘głucho brzmieć, dudnić’³⁵, *dudati : *dudēti ‘wydawać niski, huczący, dudniący głos’³⁶, *gōsti ‘wydawać przeciągły odgłos, brzę-

---

dowej’, *igrać* ‘robić sobie z czegoś zabawkę, żartować; bawić się, figlować’, stczes. *jhrāti* ‘płasać, podskakiwać, tańczyć’, strus. *igrati* ‘bawić się, skakać, poruszać się, cieszyć się’, sło. *igrāti* ‘bawić się, grać w coś, żywo się poruszać, mienić się’). Psł. *jbgrati oznaczało ‘uczestniczyć w (obrzędowej) zabawie, skakać, płasać, żywo się poruszać’; ponieważ takiej zabawie (skokom, płasom) towarzyszyła gra na instrumentach muzycznych, czasownik mógł wytworzyć (prawdopodobnie dopiero na gruncie poszczególnych języków) sekundarne znaczenie ‘grać na instrumencie muzycznym’. Odpowiednio kontynuanty psł. *jbgra (obrzędowa) zabawa, bawienie się, skakanie, płasanie’ poświadczane są też w sekundarnym znaczeniu ‘granie na instrumencie muzycznym’ (np. pol. *gra*, ros. *igrá*, sło. *ígra*). Natomiast na terenie południowo-słowiańskim wtórne znaczenie ‘grać na każdym instrumencie muzycznym’ (sch. *svirati*, bułg. *svírja*, mac. *sviri*) otrzymały kontynuanty psł. *svirati ‘grać na instrumencie dętym’ w rezultacie poszerzenia znaczenia czasownika.

³⁰ Por. np. pol. dawne *bēbnać* ‘bić w bęben; przygrywać, grać’, sło. *bōbnati* ‘bębnić’, cs. *bōbnanije* ‘bicie w bęben’. Zob. SP I 349–350.

³¹ Por. np. pol. dial. *dudać* ‘grać na dudach’, sła. dial. *dudať* ‘ts.’ (rzadziej ‘grać na innym instrumencie’), ros. *dudēt’* (dial. też *dudít’*) ‘grać na fujarce, piszczałce, na trąbce, na dudach’, sch. dial. *dūdati* ‘grać na piszczałce, świstać’.

³² Por. np. pol. *gąść* ‘grać na instrumencie strunowym’, nowsze *gędzić* ‘grać na harfie, dudach; brzdąkać, przygrywać’, czes. *housti* ‘grać, zwłaszcza na skrzypcach’, strus. *gusti* ‘grać na gęślach’, ros. *gustí* ‘grać na gęślach lub na dawnym rosyjskim instrumencie strunowym’, scs. *gōsti* ‘grać na instrumencie strunowym’, sło. *gōsti* ‘grać, zwłaszcza na instrumencie strunowym’.

³³ Por. np. scs. *svirati* ‘tibia canere’, bułg. *svírja* ‘gram na instrumencie muzycznym’, sch. *svírati* (dial. *sviriti*, *svirjeti*) ‘grać na instrumencie muzycznym’, sło. *svírati* ‘grać na fujarce’ (nowe ‘grać na instrumencie muzycznym’).

³⁴ Por. np. czes. *pištěti* ‘grać na instrumentach dętych’, sch. *pištati* ‘ts.’.

³⁵ Por. pol. dial. *bēbniac* ‘bić, uderzać w coś szybko, z odgłosem’, mac. *babnam* ‘stukać, uderzam, stukam, uderzyć’, sch. *būbnuti* ‘uderzyć w coś, powodując głuchy odgłos, dudnienie’.

³⁶ Por. np. sła. dial. *dudať* ‘mruczeć (o kocie)’, ros. dial. *dudēt’* ‘szumieć, świstać (o wietrze)’, brus. *dudzéc* ‘huczeć; jednostajnie mówić, czytać, śpiewać’. Zob. SP V 74–76.

czeć, huczeć, buczeć, szumieć³⁷, *svirati : *svirēti ‘świstać, gwizdać (np. o ptakach, o wietrze)’³⁸, *piskati : *piščati ‘wydawać ostry, cienki, przenikliwy głos, piskać, piszczeć (np. o ludziach, zwierzętach, skrzypiących przedmiotach)’³⁹. Słowianie skojarzyli więc dźwięki [92] wytwarzane za pomocą instrumentów muzycznych ze znanymi im dźwiękami, odgłosami towarzyszącymi różnym zjawiskom przyrodniczym bądź z dźwiękami wydawanymi przez zwierzęta czy też wytwarzanymi przez człowieka przy okazji czynności niezwiązanych z muzyką, przenieśli zatem czasowniki oznaczające takie niemuzyczne dźwięki do swego słownictwa muzycznego. Znaczenia muzyczne czasowników powstały więc na gruncie prasłowiańskim w rezultacie ewolucji semantycznej poszczególnych czasowników, przy czym na wytworzenie się wtórnych znaczeń ‘grać na instrumencie muzycznym’ oddziaływać musiały nazwy odpowiednich instrumentów muzycznych (derywowanych od czasowników z pierwotnym, niemuzycznym jeszcze znaczeniem), np. psł. *gosti znaczyło pierwotnie ‘wydawać przeciągły odgłos, brzęczeć, huczeć, buczeć, szumieć’, od tego czasownika utworzono nazwę instrumentu *gōsli z początkowym znaczeniem ‘to, co wydaje, wytwarza przeciągły, brzęczący dźwięk’, a dopiero pod wpływem nazwy instrumentu *gōsli czasownik *gosti otrzymał sekundarne znaczenie ‘grać na instrumencie strunowym’. Inny rozwój znaczeniowy wykazuje psł. *so(p)ti : *sopēti, gdzie z pierwotnego ‘dmuchać’ powstało wyspecjalizowane znaczenie ‘dmuchać w instrument dęty, grać na takim instrumencie’.

Zapewne już w epoce prasłowiańskiej powstały specjalne czasowniki odrzeczownikowe ze znaczeniem wyłącznie muzycznym, oznaczające grę na konkretnym instrumencie, derywowane od nazw instrumentów, np. *trōbiti ‘grać na trąbie’⁴⁰, *zvoniti ‘bić w dzwon’⁴¹.

³⁷ Por. np. sła. *hust* ‘huczeć; piszczeć; bzykać’, ros. dial. *gust* ‘brzęczeć, szumieć (o owadach, wodzie, deszczu); ryczeć, wyc; płakać’, *gudēt* ‘huczeć, buczeć, ryczeć; brzęczeć (o owadach); gwizdać’, dial. ‘głośno płakać; wyc’, ukr. *hustý* ‘wydawać długi, przeciągły, niski dźwięk, szumieć (np. o wietrze), huczeć (o gromie), brzęczeć (o owadach), gwizdać (o ptakach)’, sła. *gōsti* ‘mruzczeć (o kocie); burczeć, gderać’.

³⁸ Por. np. głuź. *šviric* ‘piszczeć, ćwierkać’, czes. *šviriti* ‘ćwierkać’, strus. *sviriti* ‘piskać’, sła. dial. *sviriti* ‘świstać, gwizdać (o wietrze)’, sch. *svirati* ‘gwizdać; świstać (o wietrze)’, bułg. *svirja* ‘gwizdam, świstam’. Zob. Machek ES² 632, Bezłaj ES III 351–352.

³⁹ Por. np. pol. *piszczeć* ‘wydawać ostry, przenikliwy głos, dźwięk’, czes. *pištěti* ‘ts.’, strus. *piščati* ‘trzeszczeć’, ros. *piščát* ‘wydawać pisk (o zwierzętach, ptakach); mówić lub śpiewać cienkim, piskliwym głosem’, sch. *pištati* ‘krzyczeć, kwilić (o dzieciach i zwierzętach); syczeć; świszczec, świstać, gwizdać; skrzypiec’. [92]

⁴⁰ Por. np. pol. *trąbić*, czes. *troubiti*, ros. *trubit*, sch. *trūbiti*.

⁴¹ Por. np. pol. *dzwonić*, czes. *zvoniti*, ros. *zvonit*, sch. *zvōniti*.

8. Leksyka słowiańska sugeruje, że dawni Słowianie nie znali pojęcia muzyki i nie mieli terminu o znaczeniu ‘muzyka’. Nic nie wskazuje na to, by w języku prasłowiańskim istniała nazwa dla jednoczesnej gry na dwu lub większej ilości różnorodnych instrumentów muzycznych, nie było więc osobnego określenia dla muzyki multiinstrumentalnej. Dawni Słowianie odróżniali tylko grę na poszczególnych typach instrumentów muzycznych i mieli odpowiednie cząstkowe terminy, np. *godbba ‘gra na instrumencie strunowym’⁴². Na oddzielne muzykowanie przez poszczególnych grajków (a może też przez grupę osób grających na jednorodnych instrumentach) wskazuje także brak prasłowiańskiego wyrazu ze znaczeniem ‘osoba grająca na jakimkolwiek instrumencie muzycznym, grajek, muzykant’. Jest natomiast możliwe, że w epoce prasłowiańskiej (a przynajmniej w schyłkowym jej okresie) istniały nazwy osób grających na konkretnym instrumencie, tworzone od odpowiednich czasowników ze znaczeniem muzycznym (np. *godbcv ‘człowiek grający na instrumencie strunowym’⁴³, *piščbcv ‘człowiek grający na instrumencie dętym’⁴⁴) lub od nazw instrumentów muzycznych (np. **gosl’arǫb* ‘człowiek grający na gęślach’⁴⁵, *dudařb ‘człowiek grający na piszczalce bądź na dudach’⁴⁶); prasłowiańska geneza takich wyrazów nie jest jednak całkowicie pewna, gdyż utworzone zostały za pomocą sufiksów, które były produktywnie i po rozpadzie słowiańskiej wspólnoty językowej. [93]

Nie musi to jednak oznaczać, że wczesnośredniowieczni Słowianie wcale nie praktykowali jednoczesnej gry na różnych instrumentach muzycznych. Wszakże dopiero z okresu późniejszego mamy przekazy wskazujące na uprawianie przez Słowian również muzyki zespołowej (zwłaszcza, jak się wydaje, przy jakichś szczególnych, uroczystych okazjach), świadczące o istnieniu prostych, dwuinstrumentowych zespołów muzycznych, złożonych najczęściej z aerofonu (piszczalki) i membranofonu (bębna) bądź liczniejszych

---

⁴² Por. np. pol. od XV w. *gędzba* ‘muzyka’ (też ‘strunowy instrument muzyczny, gęśle’), stczes. *hudba* ‘gra na instrumencie strunowym’ (też ‘instrument strunowy’), czes. *hudba* ‘muzyka’, strus. *gudbba* ‘gra na instrumencie muzycznym’, cs. *godbba* ‘gra na instrumencie strunowym’.

⁴³ Por. np. pol. od XV w. *gędziec* ‘grajak, muzykant’, czes. *hudec* ‘grający na skrzypcach lub innym instrumencie’, strus. od XI w. *gudbcv* ‘muzykant’, cs. *godbcv* ‘citharoedus, fidicen’.

⁴⁴ Por. czes. *pištec* ‘grający na piszczalce’, sła. *pištec* ‘grający na instrumencie dętym’, sła. *piščec* ‘ts.’, też dłuź. *pišč* ‘gwizdek’.

⁴⁵ Por. np. pol. *gęslarz* ‘grający na gęślach’, dłuź. *guslar* ‘skrzypek’, ros. *gusljar* ‘grający na gęślach’, sch. *guslar* ‘grający na instrumencie strunowym’.

⁴⁶ Por. np. pol. *dudarz* ‘grający na dudach, na gajdzie’, czes. *dudař* ‘ts.’, ros. *dudár* ‘muzykant grający na piszczalce, na dudach’, sła. *dúdar* ‘grający na dudach’. Zob. SP V 74. [93]

„kapel” (np. towarzyszących tańcom), w których muzykowano na gęślach, fujarkach, trąbach, bębnach; dość liczne (chyba nie tylko osobowo, ale może również instrumentalnie) bywały słowiańskie kapele dworskie i wojskowe. Nie wiemy jednak, czy tego rodzaju zespoły muzyczne i kapele istniały u Słowian już w okresie wcześniejszym; wzmiankowane przekazy pochodzą z czasu, gdy tradycyjna słowiańska kultura muzyczna ulegała głębokim przeobrażeniom pod wpływem kulturowych wzorców zachodnioeuropejskich bądź bizantyjskich. Dla nas jest ważne, że leksyka słowiańska nie wskazuje na istnienie wczesnej, prasłowiańskiej nazwy grupy wspólnie grających muzykantów (tj. nazwy zespołu muzycznego czy kapeli); odpowiednie wyrazy w poszczególnych językach słowiańskich są stosunkowo późnymi zapożyczeniami lub lokalnymi innowacjami.

9. W prasłowiańskim zasobie leksykalnym można wyróżnić, jak widać, grupę leksemów odnoszących się do uprawiania muzyki, zawierającą zarówno nazwy instrumentów muzycznych, jak i czasowniki oznaczające grę na instrumentach, odpowiednie nazwy czynności oraz nazwy osób grających na poszczególnych instrumentach. Rozpatrywane leksemy powstały na gruncie języka prasłowiańskiego w rezultacie derywacji, bądź w epoce prasłowiańskiej otrzymały wtórne znaczenie odnoszące się do muzyki. Na najdawniejsze słowiańskie słownictwo muzyczne składają się więc prawie wyłącznie prasłowiańskie innowacje leksykalne i prasłowiańskie innowacje semantyczne, czyli głównie leksemy reprezentujące względnie nowszą warstwę słownictwa prasłowiańskiego; do wcześniejszej warstwy leksyki prasłowiańskiej, mającej nawiązania pozasłowiańskie, można zaliczyć tylko psł. *duda oraz psł. *kolkolъ (pierwotnie oznaczające może narzędzie niemuzyczne).

Względna późność prasłowiańskiej leksyki muzycznej, gdzie w zasadzie brak jest wyrazów przedśłowiańskich, sugeruje, że i wczesna muzyka słowiańska ukształtowała się stosunkowo późno. Jest jednak możliwe, że dające się odtworzyć prasłowiańskie słownictwo odnoszące się do muzyki jest znacznie młodsze od uprawiania muzyki przez Słowian, skoro na terenie środkowej i wschodniej Europy używano instrumentów muzycznych już w bardzo odległych epokach, jak dowodzą znaleziska archeologiczne takich przedmiotów pochodzących nawet z paleolitu. Możemy się tylko domyślać, że początki muzyki u Słowian mogą sięgać zamierzchłych czasów i że we wczesnym okresie rozwoju prajęzyka słowiańskiego mogło istnieć nieznanie nam starsze słownictwo z zakresu muzyki (np. wcześniejsze nazwy jakichś instrumentów), wyparte czy zastąpione z czasem przez prasłowiańskie innowacje leksykalne i semantyczne.

Literatura

- M. Aumayr, *Historische Untersuchungen an Bezeichnungen von Musikinstrumenten in der russischen Sprache*, Wien 1985.
- J. Chomiński, K. Wilkowska-Chomińska, *Historia muzyki*, I, Kraków 1989.
- M. Gavazzi, *Die Namen der altslavischen Musikinstrumente*, Volksmusik Südosteuropas. Beiträge zur Volkskunde und Musikwissenschaft anlässlich der I. Balkanologentagung in Graz 1964, herausgegeben und redigiert von W. Wunsch, München 1966, s. 34–49.
- H. Faicht, *Muzyka u Słowian*, SSS III, 1967, s. 331–334.
- S. Haraschin, *Wiadomości z historii instrumentów muzycznych*, wyd. 2., Kraków 1958.
- K. Jażdżewski, *Instrumenty muzyczne*, SSS II, 1965, s. 280–282.
- W. Kamiński, *Beiträge zur Erforschung der frühmittelalterlichen Musikinstrumente der Nordwest- und Ostslaven*, [w:] *Anfänge der slavischen Musik*, Bratislava 1966, s. 139–146.
- W. Kamiński, *Instrumenty muzyczne na ziemiach polskich. Zarys problematyki rozwojowej*, Kraków 1971.
- T. Malinowski, *Polskie badania archeomuzykologiczne po II wojnie światowej*, Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu, Poznań 2000, s. 491–505.
- K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, II, *Kultura duchowa*, cz. 2, Warszawa 1968 (wyd. 2), s. 395–641.
- L. Niederle, *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní: Život starých Slovanů*, III, z. 2, Praha 1925, s. 703–734.
- A. Pawlak, *Instrumenty muzyczne*, SSS II, 1965, s. 282–283.
- D. Popławska, *Średniowieczne instrumenty strunowe na ziemiach Polski, Czech i Rusi*, Warszawa 1996.
- J. W. Reiss, *Mała encyklopedia muzyki*, Warszawa 1960.
- B. Szydłowska-Ceglowa, *Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych*, Wrocław 1977.

Još o podrijetlu slavenskih toponima *Naklo, Nakla, Nakal*

Onomastica Jugoslavica 11, Zagreb 1984, s. 1–9

Toponimi s osnovom *nakl-* dobro su potvrđeni na hrvatskom ili srpskom jezičnom prostoru (*Naklo, Nakla, Nakal, Naklice*), u Sloveniji (*Naklo, Nakel, Na Naklu, Za Nakli*), na zapadnoslavenskom terenu (npr. češ. *Náklo, Nákle*, mn. *Nákly*; polj. *Nakło, Nakła, Nakieł, Nakle*, mn. *Nakły*); pojedini su slični toponimi zabilježeni i na bugarsko-makedonskom području te na istočnoslavenskom terenu. Njihovu su raširenost potanje proučili J. Nalepa¹ i (u posljednje vrijeme) J. Udolph², koji navode također nužne bibliografske podatke.

Povod je pisanju ovoga članka najnoviji rad slovačkog etimologa Šimona Ondruša³ u kojem je autor predložio novu etimologiju toponima *Naklo* i odgovarajućih zemljopisnih apelativa. Ondruš naime pokušava dokazati da su ti apelativi i toponimi postali univerbizacijom prijedložne konstrukcije **na tvlě* 'na tlu' (psl. **tvlō*, hs. *tlō* 'tlo, zemlja, pod') i da je realno posvjedočen konsonantski skup *-kl-* u tim apelativima i toponimima sekundaran: ishodom je stare promjene **tvl > *tl > kl*. Njegova je etimologijska verzija zasnovana na slijedećim pretpostavkama: 1) starije je značenje leksema **na-tvl-* > *nakl-* '(riječni) nanos, naplav, mulj, muljevito mjesto', 2) bugarski i makedonski nazivi nanosa (*na*) *tlak*, (*na*) *tlaka* istog su podrijetla pa su očuvali i stariju semantiku i stariji lik riječi s konsonantskim skupom *-tl-* < *-tvl-*. Mislim da Ondruševa etimo-

---

¹ {W pierwodruku artykułu przypisy przesunięto na koniec, na s. 8 – red.} J. Nalepa, *Słowiańszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad*, Poznań 1968, s. 70–72.

² J. Udolph, *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven*, Heidelberg 1979, s. 434–439.

³ Š. Ondruš, *Genéza slovanského toponyma Naklo a problém klasifikácie slovanských jazykov*, *Slavica Slovaca* XVI, 3, 1981, s. 230–235.

logija nije opravdana, da je djelimično zasnovana na neprihvatljivom tumačenju nekih jezičnih činjenica. Inače Ondruš nije obratio pozornost na istočnoslavenski zemljopisni apelativ *záklo* kojeg je semantika od [2] važnosti za rješenje pitanja podrijetla srodnih apelativa i toponima s osnovom *nakl-*.

1. Historijska dokumentacija slavenskih toponima *Naklo* itd. potvrđuje od 11. stoljeća likove sa stalno i dosljedno bilježenim konsonantskim skupom *-kl-*, uspor. npr. hs. 1080. god. *Nacle* (= *Naklě*), 13. st. *Naklb*, 1305. god. *Nacla* (= *Nakla*), polj. 1091. god. *fluvius Nacla* (= *Nakla*), češ. 1379. god. *Nakle*, 1383. god. in villa *Naklech* itd. Također u kasnijim potvrdama toponima, sve do naših vremena, uvijek nalazimo skup *-kl-*, koji je katkad razdijeljen sekundarnim vokalom (npr. hs. *Nakal*, polj. *Nakieł*). Međutim, prijelaz *tl > kl*, koji je u pojedinim slavenskim jezicima odnosno narječjima ograničen na stanovite lekseme (npr. hs. dij. *nákla* 'dolje, na tlo', *naklî* 'dolje, na tlu', *klaka* 'tlaka', polj. *wiklina*, brus. *vikl'a*, *viklina* < *vitblo), nedvojbeno je relativno mlađi (ne znamo doduše drugih primjera iz 11. stoljeća!). Već na temelju tih činjenica možemo doći do zaključka da je problematično pretpostavljati u toponimu *Naklo* itd. razvoj *tbl > *tl > *kl*.

2. Prema Ondrušu stariji je lik leksema sa grupom *-tl-* očuvan u bugarskim i makedonskim govorima: bug. dij. *tlak* m., *tláka* ž., *nátlak* m., *natlaka* ž. 'talog, nanos, naplav što ga voda nanosi, mulj', 'polje pokriveno nanosom, muljevita zemlja', *potlak* 'poplavljeno mjesto', mak. *natlak* m., *natlaka* ž. 'nanos, naplav, mulj'. Izvođenje tih apelativa iz navodnih prvobitnih oblika *na-tbl-akō, *na-tbl-aka problematično je i u pogledu tvorbe riječi, jer u bugarskom i makedonskom leksiku jedva bismo mogli naći druge slične izvedenice od prijedložnih konstrukcija sa sufiksima *-ak*, *-aka*.

Za etimologiju bugarskih i makedonskih apelativa (*na*)*tlak*/(*na*)*tlaka* značajni su dobro potvrđeni u tim jezicima glagoli: bug. *natláča* (dij. *nátláčā*) 'naplaviti, nanijeti mulj, pijesak i sl., o vodi, rijeci', *zatláča* 'zatrpiti, zasipati pijeskom, muljem i drugim nanosom', mak. *natlači* 'naplaviti, nanijeti, o vodi, rijeci' (*Rekata go natlači ova mesto* 'rijeka je poplavila [3] ovo mjesto'), *zatlači* 'pokriti muljem, pijeskom i sl.'. Semantika tih glagola svjedoči da su to refleksi poznatoga praslavenskog glagola *tolčiti (hs. *tláčiti*) 'tiskati, tlačiti, gaziti' sa drugotnom semantičnom nijansom 'zatrpavati, tlačiti (npr. njivu, livadu) nanosom, pijeskom, muljem, o vodi, rijeci'. Iz toga dakako slijedi zaključak da bug.-mak. (*na*)*tlak*/(*na*)*tlaka* jesu deverbativne izvedenice od glagola *(*na*)*tolčiti*, bug.-mak. (*na*)*tlači*. Njihovo je značenje 'to što zatrpava, tlači, nanos' motivirano semantikom temeljnog glagola. Za deverbativne derivate tog tipa uobičajene su varijante muškoga i ženskoga roda, što uočavamo i u inačicama (*na*)*tlak*/(*na*)*tlaka*.

U potkrepu takve interpretacije bugarskih i makedonskih apelativa možemo navesti slične izvedenice od istog glagola koje su poznate drugim slavenskim jezicima, npr. polj. *tlok/tłoka* ‘nešto stlačeno, izgaženo; ugar’, rus. dij. *tolóka* ‘gaženje posjeva, livade; posjev koji je stoka potrla, izgazila, izgažena njiva, trava, izgaženo žito; njiva ostavljena pod ugar koja se koristi kao pašnjak za stoku’, ukr. dij. *tolóká* ‘ugarena njiva gdje stoka pase, (zajednički) pašnjak’, *potolóka* (: *potolóčča* sr.) ‘izgaženo, izgnječeno mjesto u livadi, u posjevu, izgažena trava, izgaženo žito’, brus. *talóka* ‘ugarena njiva gdje stoka pase, pašnjak’, *patalóča* (: *pótalač*, *patalóčyšča*) ‘izgnječeno, izgaženo mjesto’.

Navedena građa pruža čvrste dokaze da se vezivanje bugarskih i makedonskih apelativa (*na*)*tlak*/(*na*)*tlaka* ‘nanos, mulj, talog’ s imenicom *tblo odnosno s prijedložnom konstrukcijom *na tblě ne može prihvatiti. Prema tome je jasno da se ne možemo složiti s tvrdnjom da bi se na bugarsko-makedonskom prostoru očuvao stariji lik (sa suglasničkim skupom -*tl-* navodno iz **-tbl-*) leksema etimologijski istovjetnog sa slavenskim toponimima i apelativima s osnovom *nakl-*. Moramo, dakle, osporiti i Ondruševu etimologiju toponima *Naklo* itd., koja je time lišena svoga temeljnoga dokaza. [4]

3. U slavenskim jezicima pored toponima *Naklo*, *Nakla* itd. postoje i odgovarajući zemljopisni apelativi, potvrđeni u hrvatskom ili srpskom te u češkom jeziku: hs. dij. čak. (Vrbnik na otoku Krku) *naklo* ‘nasip od zemlje na obali potoka’⁴, na otoku Braču kao ime čestice (lokve, bare, kaljuge) *nōkla* (gen. *nōkol*) sr. mn.⁵, kajk. (Trebarjevo u Posavini) *nākla* ž. ‘duboko mjesto u Savi’ (RJAZ), *štok*. (u Karadžićevu Srpsko-njemačkom rječniku) *nāklja* ž. ‘zavoj rijeke’, češ. *náklo* ‘mjesto kraj rijeke za slaganje robe, Abladeplatz’ (u stčeš. ‘neko mjesto kraj rijeke, vode’), *nákel* m. ‘vlažno, blatnjavo mjesto gdje obično raste mlado, nisko vrblje’, u stčeš. možda ‘zaton, pristanište za čamce; otok’, *náklí* sr. ‘mlad vrbov šumarak, mlado vrblje’⁶. U znanstvenoj literaturi susrećemo mišljenje da osnovno značenje apelativa *nakl-* bijaše ‘vlažno, blatnjavo, močvarno mjesto na obali rijeke’⁷ ili, kako smatra Š. Ondruš, ‘(riječni) nanos, mulj, mjesto zatrpano nanosom, muljevita zemlja’⁸. Iako su takva

⁴ I. Žic, *Vrbnik na otoku Krku. Narodni život i običaji*, ZNŽO IV, 1899, s. 229: „Po bandah potoka se nahita zemju, da bude viši, ter se ne razlije, a ta zemja zove se naklo”.

⁵ ČDL 670; Šimunović Brač 277.

⁶ Uspor. Machek ES² 388.

⁷ Npr. S. Urbańczyk, *Naklo*, SSS III, 1967, s. 347.

⁸ Š. Ondruš, o.c., s. 231–232. Ondruš se između ostalog poziva na lat. *alluvium* kao ekvivalent stčeš. *nákel* u Klaretovu rječniku (14. st.), međutim u tom je rječniku *nákel* pre-

značenja stvarno prisutna u navedenim apelativima i nekim (mikro)toponimima (npr. polj. *Nakielec*, naziv močvarne livade), čini se da nisu to značajnija prvobitna, etimologijska.

Mislim da za rekonstrukciju prvobitne semantike apelativa *nakl-* osobito važne podatke pruža bjeloruski i ukrajinski leksik. Naime, u bjeloruskim i ukrajinskim govorima, posebno u govorima Polesja, dobro je poznat apelativ *záklo (zákla)* sr., nesumnjivo genetski srodan apelativima i toponimima s osnovom *nakl-*. Semantiku tog bjelorusko-ukrajinskog leksema potanko je prikazao u jednom kraćem prilogu M. V. Nikančuk⁹. Na osnovi njegovih podataka možemo navesti najkarakterističnija značenja tog apelativa: 'šiljast dio jezera koji zalazi u kopno', 'zaton koji je nalik na klin', '(mali) riječni ili jezerski zaton, zaliv', 'zaton u zavoju rijeke', 'oštar, trokutast okrajak njive koji zalazi u tuđu zemlju', 'šiljasta njiva koja se pruža u šumu', 'šuma u obliku klina koja zalazi u polje', 'klinasta livada okružena njivama', 'polje u oštrom zavoju rijeke, rita, šume', 'šiljasta poljana koja zalazi u šumu', 'oštar, šiljast, trokutast okrajak njive u šumi', 'kut livade koja se u obliku klina pruža u susjednu livadu, [5] u polje, u šumu', 'kut njive, livade, pašnjaka obrazovan zavojem rijeke', 'trokutast okrajak njive u slivu rijeka, takav okrajak okružen vodom', 'blato koje u obliku klina zalazi u vrbak', 'obala nalik na klin', 'vlažna jaruga okružena vodom ili šumom, žbunjem', 'vlažno, blatnjavo mjesto, močvaran kraj', 'oštar zavoj rijeke, kanala, puta', 'mjesto okruženo s 3 strane kanalima, rijekama', 'kut, kotac u staji za kokoše, prasad, telad', 'kut u sobi', 'mjesto u kutu plota'.

Kao što se vidi, brus.-ukr. *záklo* označava uglavnom posebnu konfiguraciju terena, naime oštar, trokutast, šiljast, nalik na klin okrajak terena (vode, kopna, njive, livade, šume itd.) koji zalazi u teren druge vrste (u kopno, u vodu, u polje, u šumu itd.) odnosno kut terena npr. u zavoju rijeke.

Jasno pada u oči sveza značenja leksema *záklo* i *nakl-*, uspor. *záklo* 'oštar zavoj rijeke, kanala, puta' : hs. *naklja* 'zavoj rijeke'; *záklo* 'vir, rupa u vodi; udubina u riječnoj obali' : hs. kajk. *nákla* 'udubina u rijeci'; *záklo* 'klinasta obala' : hs. čak. *naklo* 'nasip od zemlje na obali potoka'; *záklo* 'vlažno, blatnjavo mjesto, močvaran kraj; vlažna jaruga okružena vodom ili šumom, žbunjem' : češ. *nákel* 'vlažno, blatnjavo mjesto'; *záklo* 'zaton (koji je nalik na klin), zaton u zavoju rijeke' : češ. *nákel* 'zaton, pristanište'. Ta su podudaranja u semantici rezultat paralelnog semantičnog razvoja apelativa *záklo* i *nakl-*

---

veden sa areus – mělká zátoka, přístaniště, v. Klaret II 352.

⁹ M. V. Nikančuk, *Palesk. zaklo*, Blin 6, 1974, s. 69–71.

od kojih je istočnoslavenski lik bolje sačuvao starije značenje, dok su apelativi i toponimi s osnovom *nakl-* uglavnom potvrđeni u drugotnim značenjima (uspor. ipak hs. *nâklja* ‘zavoj rijeke’). Navedena drugotna značenja vjerojatno su motivirana topografskim odlikama šiljastih, trokutastih okrajaka tla koji su bivali vlažni, blatnjavi, zatrpani nanosom (npr. šiljasti rt koji se pruža u rijeku ili jezero) odnosno su ishodom prijenosa leksema koji je mogao označavati slične ili susjedne topografske objekte.

4. Semantika istočnoslavenskog apelativa *záklo* izrazito govori u prilog staroj etimologijskoj verziji prema kojoj su apelativi i toponimi s osnovom *nakl-* u svezi s psl. **kǫlǫ* ‘zub [6] očnjak, zub derač (kod životinja)’, npr. hs. *kâl* m., češće *kâljak -ljka, kâljac -ljca* ‘očni zub kod konja i drugih životinja’, polj. *kiel kła* ‘zub očnjak, derač’, rus. dij. *kol* m. (mn. *kol’ja, kly, ikly*) ‘očnjak, derač’, ukr. *iklo* (dij. također *klyk -ká*) ‘isto’, brus. *ikól* m. (mn. *íkly, kly*) ‘isto’¹⁰.

Apelative i toponime, o kojima je riječ, moramo izvoditi iz prvobitnih prijedložnih konstrukcija **na kǫlě* ‘na okrajku tla koji je nalik na (životinjski) očni zub’, **na kǫlěchǫ* ‘na okrajcima tla koji su nalik na očni zub’, **za kǫlǫmǫ* ‘za okrajkom terena koji je nalik na očni zub’. Imamo tu, dakle, metaforičku uporabu anatomske termina u ulozi topografske imenice, uspor. ukr. dij. *kol* (**kǫlǫ*) ‘oštar zavijutak rijeke’ kao i hs. *brk, mustać* ‘šiljast komad zemlje koji ulazi u vodu, rt’. Značajno je da u jednom ukrajinskom rječniku (Bilećkyj-Nosenko, 18. st.) kao sinonim apelativa *záklo* zabilježena je imenica *zazuben*, svakako izvedenica od *zub*¹¹ i da u govorima Polesja postoje apelativi *zaklinok, klin* kao istoznačnice imenici *záklo*, uspor. također hs. dij. (Ozalj) *vûklinak* ‘oštar, trokutast okrajak njive’¹².

Prijedložne konstrukcije **na kǫlě* (**na kǫlěchǫ*), **za kǫlǫmǫ* kao odrednice posebne konfiguracije terena postojale su, kako se čini, već u doba slavenske jezične zajednice. Svjedoči o tome raširenost toponima i apelativa u slavenskom svijetu. Jamačno još u razdoblju samostalnog razvoja pojedinih slavenskih jezika te su prijedložne konstrukcije bile u uporabi kao (mikro)toponimi, uspor. sthrv. 1080. god. *Nacle = Na klě*, stč. 1379. god. *Nakle = Na klě*, 1383. god. in villa *Naklech = Na klěch*.

Kasniji oblici apelativa i toponima ishodom su univerbizacije: **na kǫlě* → hs. *naklo, nakla*, češ. *náklo, nákle*, hs. *Naklo, Nakla, Nakal*, slov. *Naklo*, češ.

¹⁰ Uspor. npr. Brückner SEJP 354; Skok ER II 500; J. Udolph, o.c., s. 437. O psl. **kǫlǫ* v. Sławski SEJP II 142–143.

¹¹ Na taj je podatak obratila pozornost Ž. Varbot (v. bilj. 13).

¹² Težak Ozalj 416.

Náklo, polj. *Nakło*, *Nakła*, *Nakiel* itd.; *na kǫlěchǫ → češ. *Nákly* mn., polj. *Nakły* mn., rus. *Nakly* mn.; *za kǫlǫmǫ → brus., ukr. *záklo*, mikrotoponim *Zaklo*. Inačice apelativa i toponima (pored najčešćega srednjeg roda također muškoga i ženskoga roda) odraz su desemantizacije univerbiziranih likova, nestajanja svijesti o svezi s imenicom *kǫlǫ odnosno s [7] njezinim refleksima. Ponekad je supstantivacija prijedložnih konstrukcija sprovedena pomoću sufiksacije, npr. hs. *nâklja* < **na-kǫl-(b)ja*, češ. *náklí*, polj. *Nakle* < *na-kǫl-bje.

Prijedložne su konstrukcije *na kǫlě (*na kǫlěchǫ), *za kǫlǫmǫ najprije, kako se čini, obavljale funkciju lokalizacije nekog zemljopisnog objekta pa su nakon supstantivacije postale zemljopisni apelativi odnosno (mikro)toponimi. Njihova je toponimizacija obavljana vjerojatno i na nivou prijedložnih konstrukcija (uspor. navedena mjesna imena *Na klě*, *Na klěch*), kao i, uglavnom, na nivou zemljopisnih apelativa.

5. Iz ovoga što je rečeno vidi se da slavenska leksička i onomastička građa govori u prilog etimologijskoj svezi toponima *Naklo* itd. i odgovarajućih općih imenica s psl. *kǫlǫ ‘očni zub, derač’. Nema dovoljnih razloga da se prihvati etimologijska verzija Š. Ondruša jer jezične činjenice ne potvrđuju sveze s psl. *tǫlo. Nije također prihvatljiva etimologija Ž. Varbotove prema kojoj su *nakǫlo i *zakǫlo (kako ona rekonstruira navodne praslavenske oblike) deverbativne izvedenice¹³. Mora se isto tako odbaciti izvođenje tih toponima i apelativa iz psl. *kolǫ ‘kolac’ kao i pomisao na protoslavensku osnovu **kul-* (stind. *kulyā* ‘struja, potok, rijeka’)¹⁴.

Apelativi i toponimi, o kojima smo raspravljali, nesumnjivo pripadaju topografskom leksiku. Mislim dakle da nije opravdano njihovo ubrojavanje u slavenske hidronimijske osnove. Budući da su ti apelativi i toponimi vjerojatno nastali relativno kasno, tek u počecima samostalnog razvoja pojedinih slavenskih jezika (prije konačnog raspada slavenske jezične zajednice, kako se čini, egzistirale su samo spomenute prijedložne konstrukcije), ne može se njima pridavati velike dokazne sile u raspravljanju o pitanjima slavenske pradamovine te razdvajanja i oblikovanja slavenskih jezika.[8]

{na s. 9 pierwodroku streszczenie rosyjskie – red.}

¹³ Ž. Varbot, *K rekonstrukcii i ètimologii nekotorych praslavjanskich glagol'nych osnov i otglagol'nych imen*, II, *Ètimologija* 1972, 1974, s. 49–53.

¹⁴ Uspor. J. Udolph, o.c., s. 437.

**Prasłowiańskie przymiotniki dewerbalne
z apofonią *o* : *ɔ*
(dial. *dropǔ, *stromǔ, *tromǔ)**

Rocznik Sławistyczny XLI, 1981, s. 35–41

W języku prasłowiańskim produktywny typ słowotwórczy stanowiły nomina o motywacji werbalnej, uformowane za pomocą formantów *-o-*, *-ā-*, z apofonią samogłoski rdzennej jako dodatkowym wykładnikiem przynależności wyrazu do klasy imion. Charakteryzowały się one najczęściej wokalizmem *-o-* (*-o-*, *-u-* < *-ou-*, *-ě-* < *-oi-*), alternującym z *-e-* lub z wokalizmem zredukowanym odpowiedniego czasownika.

W czasie kiedy nastąpiło ściślejsze rozgraniczenie klasy rzeczowników i klasy przymiotników, takie nomina verbalia (i młodsze nomina postverbalia) przekształciły się bądź w rzeczowniki, bądź w przymiotniki. Archaiczne słowiańskie przymiotniki kontynuujące ten typ imion wykazują najczęściej wokalizm *-o-* w opozycji do czasownikowego wokalizmu *-e-*. Interesujący, rzadki typ stanowią przymiotniki charakteryzujące się wokalizmem *-o-* wobec *-b-* w czasownikach. A. Vaillant, który zestawił najpełniejszą listę słowiańskich przymiotników uznawanych przezeń za nomina postverbalia, wymienia z taką alternacją jedynie przymiotnik *stromǔ (: cs. *-strǔmnǔti*)¹. Studia nad prastarymi słowiańskimi przymiotnikami pozwoliły wykryć dalsze przykłady ze wspomnianą alternacją. W artykule omawiam trzy prasłowiańskie dialektyczne przymiotniki dewerbalne z apofonią *o* : *ɔ*, mianowicie przytoczony już *stromǔ oraz *dropǔ i *tromǔ.

---

¹ Vaillant GC IV 67.

1. *dropǫ

Przymiotnik *dropǫ rekonstruuje na podstawie form zaświadczonych w dwu językach południowosłowiańskich: bułg. dial. *drop* ‘porozrywany, podarty, niezdatny do niczego’ (Strandża)², *drǫpav* ‘obdarty, odziany [36] w łachmany’ (Breznik, Trǎn)³, ‘rozchełstany’ (Ichtiman)⁴ oraz sch. dial. *drǫpav* ‘niedbale, niechlujnie ubrany, obdarty, obszarpany’⁵. Formę najbliższą postaci pierwotnej zachowały archaiczne gwary strandżańskie; bułg. *drǫpav* i sch. *drǫpav* powstały zapewne w wyniku nawarstwienia się produktywnego sufiksu przymiotnikowego *-av* na pierwotny przymiotnik *drop*⁶.

W dotychczasowych badaniach uwzględniano tylko formy bułgarskie. W słowniku etymologicznym języka bułgarskiego umieszczono jedynie przymiotnik *drǫpav*, objaśniając jego genezę kontaminacją bliskoznacznego *drǫpav* ‘zniszczony, podarty, o odzieży; ubrany w łachmany, obszarpany’ z rzeczownikiem *drop* < *drob* ‘coś rozdrobnionego, drobnego’⁷. Wobec istnienia podstawowego przymiotnika *drop* w Strandży, a także zasięgu wyrazu objaśnienie to jest mało prawdopodobne. *Słownik etymologiczny języków słowiańskich* pod redakcją O. N. Trubaczowa wzięł pod uwagę wyłącznie bułg. dial. *drop*, łącząc go ogólnikowo, bez bliższego określenia budowy i wokalizmu przymiotnika, z psł. *drapati ‘drapać, szarpać, drzeć’⁸. Nie znajduje też uzasadnienia umieszczenie w tym słowniku pod hasłem *dropǫ/**dropa* zarówno omawianego przymiotnika bułgarskiego, jak i odmiennych pod względem znaczenia i, zapewne, pochodzenia rzeczowników: sch. *drǫp drǫpa* (= *trǫp trǫpa*) ‘wytłoczyny z winogron, z oliwek; osad powstający przy podsmażaniu śmietany, przy topieniu pszczelich plastrów, przy odcedzaniu moszczu’, sło. *dropa* ‘wytłoczyny z winogron’⁹.

Związek wymienionych na wstępie przymiotników zaświadczonych w gwarach bułgarskich i serbsko-chorwackich nie ulega wątpliwości. Sprowadzanie ich do prasłowiańskiej postaci *dropǫ -pa -po ‘poszarpany, porozrywany, potargany, obtargany’ zdaje się jednak kwestionować ograni-

² G. Gorov, *Strandžanski jat govor*, BD I, 81. [36]

³ BER I 431.

⁴ M. S. Mladenov, *Leksikata na ichtimanski jat govor*, BD III, 60.

⁵ RSAN IV 735: ze zbioru wyrazów z Bośni i Hercegowiny, bez bliższej lokalizacji.

⁶ O sufiksie *-av* w przymiotnikach odprzymiotnikowych zob. np. Stevanović 580.

⁷ BER I.c.

⁸ ĖSSJa V 125.

⁹ O tych rzeczownikach zob. Skok ER III 506; Bezlaj ES I 116. [37]

czony zasięg wyrazu w językach słowiańskich. Ale decydującym kryterium pozwalającym ustalić chronologię wyrazu jest nie zasięg na obszarze słowiańskim, lecz struktura wyrazu. Budowę przymiotnika *dropǫ wyjaśnić [37] można wyłącznie na gruncie języka prasłowiańskiego, przy pomocy prasłowiańskich środków językowych.

Semantyka przymiotnika *dropǫ wskazuje na związek tego wyrazu z prasłowiańskim czasownikiem *drǫpati ‘szarpać, rwać, targać, rozdzierać, rozrywać’¹⁰. Taki przymiotnik mógł powstać w tym czasie, kiedy produktywny był określony typ przymiotników motywowanych przez czasowniki, z charakterystycznym wokalizmem -o-. Apofonia o : ǫ dowodzi, że przymiotnik *dropǫ powstał najpóźniej u schyłku epoki prasłowiańskiej; przymiotniki późniejsze zachowują wokalizm podstawowych czasowników. Ograniczony zasięg wyrazu, nie obejmujący nawet całego obszaru południowosłowiańskiego, sugeruje, że omawiany przymiotnik jest innowacją części gwar południowosłowiańskich z okresu silnego zróżnicowania dialektycznego obszaru słowiańskiego, kiedy jednak był jeszcze żywy prasłowiański sposób derywacji przymiotników dewerbalnych i żywe były prasłowiańskie stosunki apofoniczne.

W językach słowiańskich obok archaicznych przymiotników z motywacją werbalną występują zwykle identycznie zbudowane stare rzeczowniki. Śladem rzeczownika odpowiadającego przymiotnikowi *dropǫ jest może sch. dial. *drǫpa* ‘rodzaj płótna tkanego w specjalny sposób’¹¹, jednak informacje o tym wyrazie są zbyt szczupłe, by można było powiedzieć coś bliższego o jego genezie.

2. *stromǫ

Na rekonstruowany przymiotnik *stromǫ wskazują przede wszystkim formy wschodniosłowiańskie: strus. XV w. *stromyi* ‘spadzisty, stromy’¹², ros. dial. *strǫmkij* ‘wysoki, spadzisty, stromy’, ‘wielki, wysoko załadowany, o wozie’, pskowskie też ‘uparty, uporczywy’¹³, ukr. *strimkǫj* ‘spadzisty, stro-

---

¹⁰ Uzasadnienie takiej rekonstruowanej postaci w SP V 36–37 s.v., por. też iterativum *dripati ‘rwać, targać, rozdzierać, rozrywać’, dewerbalny rzeczownik *dripa : *dripǫ ‘rozdarcie, rozerwanie; coś rozdartego, zwłaszcza strzęp, łachman’. ĘSSJa V 225 nieprzekonująco rekonstruuje postać *drǫpati.

¹¹ RSN l.c.

¹² SreznMat III 562 (obok cs. *strǫmyi*).

¹³ Dal³ IV 582. Por. też Vasmer REW III 29–30, gdzie też przegląd objaśnień wyrazu z literaturą.

my’, dial. ‘wysoki, cienki i wysoki, wysmukły’, ‘stojący’, dial. i dawne również *strómyj* ‘spadzisty, urwisty, stromy’¹⁴, brus. *strómy* ‘spadzisty, [38] urwisty’, *strómki* ‘ts.’, ‘prosty i wysoki, wysmukły, strzelisty’, ‘załadowany wysoko i wąsko, o wozie’¹⁵.

Często przytaczany w słownikach etymologicznych polski przymiotnik *stromy* ‘spadzisty, urwisty, mocno pochyły’ prawdopodobnie nie jest wyrazem rodzimym. Nie znała go staropolszczyzna, nie znają go starsze słowniki (np. brak go u Mączyńskiego i Lindego), nie znajdujemy go w słownikach gwarowych¹⁶. Notują go dopiero słowniki XIX-wieczne: Mrongowiusz (z przykładem z J. U. Niemcewicza), SłWil; charakterystyczne, że w *Słowniku warszawskim stromy* jest udokumentowany wyłącznie cytatami z pisarzy kresowych (A. Mickiewicz, J. Słowacki, B. Zaleski, I. Domeyko)¹⁷. Prawdopodobnie zatem *stromy* dostał się do literackiej polszczyzny stosunkowo późno z języków ruskich (z białoruskiego, ukraińskiego) za pośrednictwem pisarzy pochodzących z kresów; język ludowy na rdzennie polskich terenach przymiotnika tego nie znał.

Nie dostrzeżone dotychczas ślady przymiotnika **stromb* istnieją natomiast na obszarze południowosłowiańskim: sch. dial. (w Sławonii) *stròrav* ‘rozczochrany, o włosach’¹⁸ to z pewnością kontynuant omawianego przymiotnika rozszerzony sufiksem *-av*, w zawężonym znaczeniu ‘sterczący, nastroszony, rozczochrany, o włosach’.

Na podstawie przytoczonego materiału można mówić o prasłowiańskim dialektycznym (wschodnim i południowym) przymiotniku **stromb* ‘wznoszący się pionowo w górę, sterczący, stojący prawie pionowo’. Budowa i semantyka wyrazu doskonale się tłumaczy związkiem z czasownikiem **strbměti* ‘sterczeć, wystawać’ (np. czes. *strměti* ‘sterczeć, wystawać’, sła. *strmiet* ‘ts.’, sło. *strméti* ‘tkwić, sterczeć, wystawać’, ukr. dial. *strimíty* ‘sterczeć’)¹⁹. To zestawienie popiera istnienie w językach słowiańskich [39] młodszego przymiotnika zachowującego wokalizm czasownika, np. czes. *strmý*

¹⁴ Np. Żelech II 928–929; Bil.-Nos. 343. [38]

¹⁵ Por. BRS 892; Nosovič 618; Šatèrnik 267; Bjaľkevič 422.

¹⁶ W ostatnich czasach wyraz przedostaje się z języka literackiego do gwar, por. np. rzadkie *strumy* ‘stromy’ w gwarze Domaniewka (Domaniewek VI 968).

¹⁷ Mrongovius 502; SłWil 1582; SłWarsz VI 458.

¹⁸ RJAZ XVI 764.

¹⁹ W językach słowiańskich poświadczono są także inne pokrewne czasowniki z wokalizmem *-b-*, np. cs. *ustrbmíti se* ‘impetum capere’, *ustrbmnoŕti* ‘praecipitari’, sła. *strmnút* ‘osłupieć, zdrętwieć, wyciągnąć się, wyprostować się’. [39]

‘spadzisty, stromy’, sła. *strmý* ‘ts.’, ‘mający wielką intensywność, silny, prędki’, słe. *strím* ‘stromy, spadzisty’²⁰.

Obok przymiotnika **stromъ* w słowiańszczyźnie dobrze poświadczony jest również rzeczownik oparty na tym samym czasowniku i z tym samym wokalizmem. Na psł. **stromъ* ‘coś wznoszącego się, sterczącego pionowo’ > ‘pień drzewa’ > ‘drzewo rosnące’ wskazują np. czes. *strom* ‘drzewo’, sła. *strom* ‘ts.’, pol. dial. (Śląsk, Orawa, Spisz) *strom* ‘drzewo; drzewo owocowe’²¹, dłuż. dawne *strom* ‘drzewo’, sch. dawne (np. w XVIII w. w Sławonii) *strom* ‘pień, drzewo’, dial. (okolice Sinja) *stromica* ‘pojedyncze, osobno rosnące drzewo’²², ukr. dial. (Ruś Zakarpacka) *strom* ‘drzewo owocowe’²³; w niektórych językach ze znaczenia pierwotnego rozwinęły się nieco inne znaczenia, np. słe. *stròm* ‘rodzaj dachu nad zagrodą dla owiec’, ros. dial. *strom* ‘drabina w postaci pnia z niecałkiem odrąbanymi sękami; wiązanie dachowe’²⁴.

Istnienie paralelnego rzeczownika i przymiotnika zdaje się świadczyć, że mamy tu pierwotne nomen, które już w epoce prasłowiańskiej było kontynuowane przez rzeczownik (zachowany na całym niemal obszarze słowiańskim) i przez przymiotnik. Adjektywizacja pierwotnego nomen **stromъ* nastąpiła zapewne w określonych sytuacjach składniowych w okresie różnicowania dialektycznego zespołu prasłowiańskiego, o czym świadczy ograniczenie przymiotnika do części terytorium słowiańskiego.

Warto odnotować, że w językach słowiańskich występują także czasowniki należące do omawianej rodziny wyrazów charakteryzujące się wokalizmem *-o-*, np. ukr. *stromýty -mljú* ‘wetknąć, wsunąć, wsadzić’, słe. *stromíti* ‘podnosić w górę, wyprostowywać’, czes. *stromiti* ‘stawiać, wyprostowywać’. Mamy tu stare causativum **stromiti* ‘powodować, że coś stoi pionowo, sterczy, wystaje’. Semantyka wyraźnie wskazuje, że takie causativum nie mogło być podstawą dla nomen **stromъ*; współistnienie starego nomen z wokalizmem *-o-* i causativum na *-iti* z tą samą samogłoską rdzenną jest typowe dla archaicznych formacji²⁵. [40]

---

²⁰ Por. Vaillant l.c. Machek ES² 582 nieprzekonująco przyjmował skrótowiec **strъmъnъ* > **strъmъ*.

²¹ Karłowicz V 245; MAGP XI, mapa 546; Zaręba AJŚ II, mapa 180.

²² RJAZ l.c.

²³ Hrinč IV 218.

²⁴ Zob. Vasmer REW III 29.

²⁵ Por. Sławski Zaręba I 59. [40]

3. *tromǫ

Przymiotnik, który można sprowadzić do prapostaci *tromǫ, zaświadczony jest w części języków południowosłowiańskich: sch. od XVI w. *trǫm -ma -mo* ‘ociężały, gnuśny, ospały, opieszaly’²⁶, bułg. *trom -ma -mo* ‘ts.’, u Gerowa też ‘spokojny, łagodny, o zwierzęciu’, zwykle *trǫmav* ‘ociężały, gnuśny, ospały, powolny’, u Gerowa także ‘słaby, bezsilny’, ‘grymaszący przy jedzeniu, wybredny’²⁷, mac. *trom, tromav* ‘ociężały, gnuśny, ospały, opieszaly’²⁸.

Dotychczasowe próby objaśnienia pochodzenia wyrazu nie mogą zadowolić²⁹. Przyjmowane np. przez S. Mladenowa zestawienie z stir. *tromm*, cymr. *trwm* ‘ciężki’³⁰ nie wytrzymuje krytyki, skoro formy celtyckie kontynuują pierwotne **trudsmo-* ‘gniotący, cisnący’³¹. Oryginalne objaśnienie zaproponował K. Štrekelj; sprowadzał on wymienione przymiotniki do prapostaci *trǫmǫ, partic. praes. pass. od *terti trǫq ‘trzeć’³². Ta pomysłowa etymologia nie może jednak w sposób zadawalający uzasadnić realnie zaświadczonego znaczenia wyrazu.

Bardziej prawdopodobne jest sprowadzanie przytoczonych przymiotników południowosłowiańskich do prapostaci *tromǫ. Podobieństwo struktury omawianego przymiotnika do uprzednio przedstawionych wyrazów pozwala na wysunięcie innej etymologii. Płdsłow. *tromǫ uznać można za dewerbalny przymiotnik oparty na czasowniku *trǫmǫti trǫmǫ ‘tkwić, sterczeć nieruchomo; być nieustępliwym, upierać się’ (pol. wyjątkowe XVII w. *trzmia* 3. pl. praes. ‘tkwią, sterczą’, czes. *třměti* ‘sterczeć’, sło. dial. *trmǫti* ‘patrzyć nieruchomo, osłupiałym wzrokiem, wlepić w kogoś oczy, patrzyć spode łba; dąsać się’, sch. dial. czak. *ne trmi* 2. imperat. ‘nie upieraj się’)³³. W materiale słowiańskim poświadczono są pochodne imiona oparte na czasowniku *trǫmǫti z zachowaniem wokalizmu czasow[41]nika: sło. *třma* ‘upór, stałość, nieustępliwłość; humor, kaprys’, przymiotnik *třm třma* =

²⁶ RJA Z XVII 738–739; z materiału tego słownika zdaje się wynikać, że wyraz jest ograniczony do dialektu sztokawskiego, znają go jednak również gwary czakawskie i kajkawskie.

²⁷ Ludowe poświadczenia np. Gerov V 357; M. S. Mladenov o.c. 180; D. Evstatieva, *Leksikata na govora v s. Trǫstenik, Plevensko*, BD VI, s. 232.

²⁸ RMJ III 405.

²⁹ Przegląd etymologii zob. Skok ER III 505–506.

³⁰ Mladenov 639.

³¹ Por. Pokorny IEW 1095. Wyraz celtycki jest prapokrewny psł. *trudǫ.

³² K. Štrekelj, *Slavische Wortdeutungen*, AfslPh XXVII, 1905, s. 69–70.

³³ Por. mój artykuł: *Przyczynki do geografii wyrazów słowiańskich*, SIOcc XXXVI, 1979, s. 28–29 {na s. 231–239 niniejszego zbioru – red.}. [41]

třmast, třmen ‘uparty, kapryśny’, sch. dial. kajk. *třmast* ‘stały, nieustępliwy’³⁴. A więc podobnie jak w wypadku pary **stromǫ* : **strǫmǫ* i tu mamy dwie różne warstwy chronologiczne derywatów od jednego czasownika: starszą formację **tromǫ* i młodszą, późną **trǫmǫ*, **trǫma*.

Przymiotnik **tromǫ* powstał zapewne w tym samym czasie co omawiany wyżej **dropǫ*, a więc u schyłku epoki prasłowiańskiej. Związek z podstawowym czasownikiem **trǫmǫti* wskazuje na pierwotne znaczenie ‘stojący, sterczący nieruchomo, nieruchawy’, skąd realnie zaświadczone znaczenia ‘gnuśny, ospały, opieszwały, powolny’. Semantyka wyrazu stanowi jeszcze jeden dowód, że jest to późny derywat dewerbalny. Zasięg przymiotnika **tromǫ* wskazuje, że czasownik **trǫmǫti* znany dotychczas z zachodniej części obszaru południowosłowiańskiego, w przeszłości musiał obejmować cały południowosłowiański zespół dialektyczny.

Prasłowiańskie dialektyczne przymiotniki **dropǫ*, **stromǫ*, **tromǫ* z wyraźną motywacją werbalną i z wokalizmem *-o-* w opozycji do *-ǫ-* podstawowych czasowników reprezentują prawdopodobnie dwie różne warstwy chronologiczne. Przymiotnik **stromǫ* (współistniejący z rzeczownikiem **stromǫ*) powstał zapewne w wyniku adjektywizacji pierwotnego nomen **stromǫ*, które swym wokalizmem nawiązuje do takich prastarych imion jak **gromǫ* : **grǫmǫti*. Natomiast ograniczone do części obszaru południowosłowiańskiego przymiotniki **dropǫ* i **tromǫ* można uważać za innowację części gwar słowiańskich w schyłkowym okresie funkcjonowania prasłowiańskich modeli słowotwórczych. W tym czasie musiało być jeszcze prawidłowością wystąpienie wokalizmu *-o-* w pochodnym przymiotniku (por. takie późnoprasłowiańskie przymiotniki dewerbalne jak **rǫdǫ* : **rǫditi*, **rǫgǫ* : **rǫgati*³⁵) w opozycji do wokalizmu *-e-* lub *-ǫ-* w czasowniku. Tego samego typu alternacje wokaliczne utrzymywały się jeszcze również w pochodnych rzeczownikach i czasownikach (iterativa, causativa). Derywaty późniejsze, występujące często na większym obszarze, zachowują wokalizm podstawowego czasownika.

---

³⁴ Por. Bezlaj Esei 150 i mój artykuł z poprzedniego przypisu.

³⁵ O tych przymiotnikach piszę w artykule: *Archaiczny kaszubski przymiotnik rǫdi*, SFPS XX, 1981, s. 7–10 {na s. 614–618 niniejszego tomu – red.}.

Ze studiów nad archaicznymi słowiańskimi przymiotnikami dewerbalnymi: mac. dial. *pr̥nd* ‘nerwowy’ i jego południowosłowiańskie odpowiedniki

Makedonski jazik XL–XLI, 1989–1990, Skopje 1995, s. 51–54

W macedońskiej gwarze kosturskiej poświadczony jest interesujący przymiotnik *pr̥nd* (gwarowa wymowa *pr̥nt*), f. *pr̥nda* ‘nerwowy’ (Čerešnica, Smrdeš) z oboczną postacią *prend* (gwarowa wymowa *prent*), f. *prenda* ‘ts.’ (Zagoričeni); cytowane w źródle przykłady *pr̥nt čov̥ok*, *pr̥nda žena* wskazują, że przymiotnik odnosi się do osób. W tej samej gwarze istnieją czasowniki *pr̥nda se* (Čerešnica) i *pr̥nda se* (Zagoričeni) ‘denerwuję się’¹. Związek przymiotnika *pr̥nd* : *prend* i czasownika *pr̥nda se* : *pr̥nda se* jest niewątpliwy, ale zbadania wymaga ich wzajemny stosunek (wraz z obocznością *-vn-* : *-en-*, wskazującą na dawniejszą oboczność samogłosek nosowych *-o-* : *-e-*) oraz pochodzenie tych wyrazów.

W innych dostępnych mi zbiorach leksyki macedońskiej odpowiedników przytoczonych wyrazów nie odnalazłem, co oczywiście nie musi oznaczać, że nie istnieją one poza gwarą kosturską. Pewne jest natomiast istnienie dokładnych odpowiedników wymienionych wyrazów macedońskich w innych językach słowiańskich.

Z dwu postaci gwarowego macedońskiego przymiotnika *pr̥nd* : *prend* odpowiedniki innosłowiańskie ma tylko postać pierwsza i to wyłącznie na części obszaru południowosłowiańskiego. Ekwiwalentem mac. dial. *pr̥nd* jest bułg. dial. *pr̥d* : *prud -da -do* ‘łatwo się denerwujący, porywczy; niecierpliwy’ w słowniku Gerowa (IV 321 i 392), w okolicach Vidina *prud* ‘szybki, porywczy; szybko płynący’². Ten sam przymiotnik występuje także we

---

¹ Šklifov 299.

² Novo selo 269. W tej gwarze *o* regularnie rozwija się w *u*.

wschodniej części terenu serbsko-chorwackiego: sch. dial. *prûd prûda prûdo* ‘zaniepokojony’³, *prud* ‘gniewny, porywczy’⁴, *prudá* ‘drażliwa, nerwowa, de[52]nerwująca się (o owcy, która nie pozwala się chwycić za wymię przy dojeniu)’⁵, por. też derywat z sufiksem *-est prúdes -sta -sto* ‘zdziczały’⁶. Przymiotnik *prud* jest też dobrze poświadczony z gwar wschodniej Serbii w materiałach do słownika SANU (*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*) w znaczeniach ‘gniewny, porywczy’ (Paraćin), ‘płochliwy’ (Paraćin, Morava, Vranje), ‘niespokojny’ (Piroć), ‘nieposkromiony, dziki’ (Zaglavak, Zaječar), ‘dziki, unikający towarzystwa’ (Piroć), ‘wrażliwy, drażliwy, niespokojny’ (Temnić, Vranje, Šiljegovac), przy czym wyraz oznacza cechę osób i zwierząt (koni, bydła, owiec)⁷.

Zgodność postaci fonetycznej mac. *prònd*, bułg. *pròd* : *prud*, sch. *prud* pozwala sprowadzić te wyrazy do wspólnej prapostaci **pròd̥ -da -do* (na dawną samogłoskę nosową wskazuje zwłaszcza wyraz macedoński). Niewątpliwy jest związek semantyczny przytoczonych przymiotników. Odnalezione refleksy przymiotnika **pròd̥* wskazują na występowanie wyrazu na części terytorium południowosłowiańskiego: południowo-zachodni dialekt macedoński (Kostur), zachodni dialekt bułgarski (ale nie udało się ustalić, czy wyraz jest ograniczony do tego dialektu) i gwary wschodniej Serbii. Nie jest wykluczone, że w przeszłości omawiany wyraz występował na zwartym obszarze, obejmującym zachodnią część terenu macedońskiego i bułgarskiego oraz wschodnią część terenu serbsko-chorwackiego.

Struktura i semantyka przymiotnika **pròd̥* wskazują, że jest to archaiczny derywat od prasłowiańskiego czasownika **pręsti prędo* ‘wykonywać (szybkie, gwałtowne) ruchy, poruszać, machać ciałem lub częścią ciała’, poświadczonego w ros. *prjast’ prjadët: prjast’ ušami* ‘strzyc uszami (tj. wykonywać nimi szybkie ruchy, o zwierzętach)’, ukr. *prjasty prjadú* ‘wykonywać ruchy, poruszać, machać (np. nogami, łapami)’, sło. *o-présti o-prédem* ‘upaść, wyrzucić się; opaść z sił, zesłabnąć; zginąć, paść’. Kontynuantem tego czasownika jest też cytowane wyżej mac. dial. (Kostur) *prénda se* ‘denerwuję się’. W językach słowiańskich lepiej się zachowały kontynuanty czasownika

³ RMS V 272. Przykład pochodzi z książki Dušana Radicia *Tako mi, planinci*, Beograd 1939, s. 31.

⁴ Mitrović 275; Živković 132. [52]

⁵ Marković 422.

⁶ Dinić 236.

⁷ Materiały te zawdzięczam uprzejmości kierownictwa Instytutu Języka Serbsko-chorwackiego w Belgradzie i pani Marty Bjeletić. [53]

*prędati prędatajō (pierwotne iterativum od **pręsti*): cs. *prędati prędatajō* ‘skać; trwożnie się miotać, bać się’, sch. *prëndati -dām* ‘bać się, być przestraszonym; trząść się, wzdrygać się ze strachu’, dawne też ‘drzeć, dygotać, trząść się’, sło. *o-prędati -dam* ‘upadać, padać, ginać’, ros. *prjádat’ -aju* ‘odskakiwać, gwałtownie się cofać’, *prjádat’ ušami* ‘strzyc uszami’. Por. też kontynuanty jednokrotnego czasownika **pręṇṇoti* (< **pręd-ṇo-ti*): scs. *všs-pręṇṇoti* ‘zbudzić się ze snu, podnieść się’, sch. *prënuti* ‘wyrwać (np. z zamiśle[53]nia), gwałtownie zbudzić’, *prënuti se* ‘ocknąć się, gwałtownie się zbudzić, zerwać się ze snu; podnieść się na duchu’, ros. *prjánut’* ‘odskoczyć, szarpnąć się’, ukr. dial. *prjánuty* ‘rzucić’, brus. dial. *prjánuc’* ‘uderzyć czymś’⁸.

Związek semantyki przymiotnika **prōdō* i czasownika **pręsti prędo* ‘wykonywać (szybkie, gwałtowne) ruchy, poruszać, machać ciałem lub częścią ciała’ jest oczywisty. Etymologiczne znaczenie przymiotnika derywowanego od czasownika **pręsti* trzeba rekonstruować jako ‘wykonujący szybkie, gwałtowne ruchy całym ciałem lub częścią ciała, trzęsący się, dygocący, drżący (np. z powodu zdenerwowania, niepokoju, strachu)’, gdyż na takie dawniejsze znaczenie wskazują realnie istniejące znaczenia ‘nerwowy, zdenerwowany’, ‘zaniepokojony, niespokojny’, ‘płochliwy’ itd.

Również struktura przymiotnika **prōdō* przemawia za jego odczasownikowym pochodzeniem. Zbudowany jest bowiem jak psł. **krqṭō* ‘wijący się, kręcący się, wyginający się, silnie skręcony, mocny’ od **krętati* ‘obrać, skręcać, zginać, wprawiać w ruch’, **logō* ‘giętki, gibki’ od **lęgti* ‘giąć, wyginać, krzywić’, **drogō* ‘przykry, niemiły, nieprzyjemny; cierpki, kwaśny, gorzki’ od **dręgati* ‘trząść, potrząsać, podrygiwać’⁹, **rōdō* ‘zwinny, zgrabny, zręczny’ od **ręditi* ‘szeregować, porządkować, wprowadzać ład’¹⁰. Zatem przymiotnik **prōdō*, derywowany od czasownika **pręsti prędo*, należy do archaicznego typu słowiańskich przymiotników dewerbalnych z formantem *-ō* (< *-o-*) i alternacją samogłoski rdzennej (*-o-* w pochodnym przymiotniku wobec *-ę-* w podstawowym czasowniku) jako dodatkowym środkiem morfologicznym.

Przymiotniki sprowadzane do prapostaci **prōdō* występują tylko na części terenu południowosłowiańskiego. Mimo ograniczonego zasięgu przymiotnik **prōdō* uznać trzeba za derywat prasłowiański. Przemawia za tym

⁸ O pochodzeniu i indoeuropejskich nawiązaniach **pręsti* (i pochodnych **prędati*, **pręṇṇoti*) zob. np. Vasmer REW II 455; Skok ER III 33; Bezlaj ES II 252.

⁹ Por. SP IV 265; W. Boryś, *Ze studiów etymologicznych nad leksyką kaszubską*, PF XXX, 1981, s. 307–309 [artykuł na s. 619–627 niniejszego tomu – red.].

¹⁰ Por. W. Boryś, *Archaiczny kaszubski przymiotnik rądi*, SFPS XX, 1981, s. 7–10 [na s. 614–618 niniejszego tomu – red.] (tu dalsza literatura o tym typie przymiotników).

archaiczna, właściwa epoce prasłowiańskiej struktura wyrazu. Poza tym jest prawdopodobne, że omawiany przymiotnik pierwotnie był wyrazem ogólnosłowiańskim. W językach północnosłowiańskich i w języku słoweńskim dobrze jest bowiem poświadczony przymiotnik **prǫdǫkǫ* (np. pol. *prędk* ‘szybki’, czes. *proudký* ‘ts.’, ros. dial. *prúdkij* ‘ts.’, ukr. *prudkýj* ‘ts.’, śl. *pródek* ‘zwawy, rzeński, gorliwy’¹¹) należący niewątpliwie do tej samej rodziny wyrazowej. Przymiotnik **prǫdǫ-kǫ* jest zapewne derywatem odprzymiotnikowym (jak wiele [54] innych przymiotników z sufiksem *-ǫkǫ*), czyli powstał przez rozszerzenie strukturalnym sufiksem *-kǫ* starszego przymiotnika **prǫdǫ*. Inaczej mówiąc, młodsza postać **prǫdǫkǫ* na większości terytorium słowiańskiego wyparła starszą postać **prǫdǫ*, która zachowała się jako archaizm na części terenu południowosłowiańskiego.

Na zakończenie trzeba jeszcze powrócić do przytoczonych na wstępie macedońskich kosturskich form *prǫnd* : *prend* ‘nerwowy’ i *prǫnda se* : *prǫnda se* ‘denerwuję się’. W świetle materiału słowiańskiego staje się jasne, że pierwotnie musiały w tej gwarze współistnieć czasownik *prǫnda se* (< psł. **prǫdǫ se*) i przymiotnik *prǫnd* (< psł. **prǫdǫ*). Wariant czasownika *prǫnda se* zawdzięcza swój wokalizm wyrównaniu do przymiotnika *prǫnd*, oboczna zaś postać przymiotnika *prend* powstała w rezultacie uogólnienia wokalizmu czasownika *prǫnda se*.

---

¹¹ Skok l.c. przytacza też sch. *prudak* ‘pernix’, jednakże wyrazu nie notują słowniki serbsko-chorwackie, nie ma go też w kartotece RSAN. [54]

Kształtowanie się klasy przymiotników w epoce prasłowiańskiej

Rocznik Sławistyczny LI, 1998, s. 9–16

1. W epoce prasłowiańskiej, we wczesnej fazie rozwojowej prajęzyka, doszło do wyodrębnienia klasy przymiotników z indoeuropejskiej kategorii *nomen*. Podstawę do wyodrębnienia przymiotników, odróżnienia ich od rzeczowników, stanowiły funkcje syntaktyczne. W materiale słowiańskim widoczne są ściśle związki przymiotników z rzeczownikami, świadectwa ich wspólnej genezy: z jednej strony identyczne postaci poszczególnych przymiotników i rzeczowników (czyli powstawanie z formy pierwotnego imienia dwu odrębnych słowiańskich leksemów, wtórnie należących do oddzielnych klas, przymiotnika i rzeczownika), derywowanych za pomocą tych samych formantów od takich samych podstaw, z drugiej zaś strony identyczna fleksja przymiotników i rzeczowników.

2. Klasa przymiotników, dających się zrekonstruować dla epoki prasłowiańskiej wspólnoty językowej, składa się z dwu dużych grup, różniących się strukturą. Starszą grupę stanowiły przymiotniki tworzone za pomocą archaicznych indoeuropejskich formantów imiennych *-o-*, *-ū-*, *-i-*, *-no-*, *-nū-*, *-to-*, *-tū-*, *-ro-*, *-lo-*, *-so-*, *-jo-*, *-yo-* (późnosłowiańskie *-o*, *-b*, *-nō*, *-tō*, *-rō*, *-lō*, *-sō*, *-jō*, *-vō*). Należały tu wyrazy odziedziczone z epoki wspólnoty praindoeuropejskiej, a także tworzone według odziedziczonych modeli słowotwórczych formacje późniejsze, powstałe w okresie wspólnoty bałtosłowiańskiej (występujące w słowiańskim i bałtyckim) oraz wyłącznie słowiańskie innowacje, nie mające odpowiedników w innych indoeuropejskich rodzinach językowych. Wymienione formanty słowotwórcze zachowały więc pewną produktywność w tworzeniu przymiotników w epoce prasłowiańskiej, z czasem jednak całkowicie ją utraciły, stając się martwymi sufiksami. Jedynie sufiks *-jb* (< *-jo-*) zachował dłużej żywotność, jako produktywny słowiański formant tworzący przymiotniki posesywne. W pewnym

stopniu produktywność zachował także sufiks *-v* (< *-o-*), za którego pomocą tworzono nowe przymiotniki denominalne i dewerbalne. Ta grupa przymiotników z czasem przekształca się w zbiór wyrazów rezydualnych, słowotwórczo, ze słowiańskiego punktu widzenia, niepodzielnych i często niemotywowanych. Drugą, młodszą [10] grupę stanowiły przymiotniki tworzone na gruncie prasłowiańskim (choć mające czasem paralele pozasłowiańskie) za pomocą specjalnych słowiańskich formantów przymiotnikowych (np. *-bnv*, *-inv*, *-ěnv*, *-bškṽ*, *-ovṽ*, *-avṽ*, *-ivṽ*, *-a(s)tṽ*, *-i(s)tṽ*). Ten sposób derywacji przymiotników był w epoce prasłowiańskiej ekspansywny i stopniowo wyparł starsze formacje. W epoce prasłowiańskiej dokonała się więc zmiana, odnowienie sposobu tworzenia przymiotników, starsze formanty przestały być produktywne, upowszechnił się nowy zasób formantów wyrażające przymiotnikowych. W związku z tym pozostaje też dające się stwierdzić zjawisko nawarstwiania się nowszych formantów przymiotnikowych (zwłaszcza *-bnv*) na stare, już nieprzejrzyste przymiotniki, które w ten sposób uzyskują formalny wykładnik swej przynależności do klasy przymiotników.

3. Jak wiadomo, prasłowiańskie przymiotniki miały pierwotnie fleksję rzeczownikową (czego pozostałością jest tzw. odmiana niezłożona przymiotników w językach słowiańskich). Fleksja przymiotnikowa była jednak uboższa od rzeczownikowej, gdyż nie wszystkie typy deklinacyjne właściwe rzeczownikom występowały w klasie przymiotników. Przymiotniki prasłowiańskie w pewnym okresie należały, jak można sądzić, tylko do tematów na *-o-* (odpowiednio w rodzaju żeńskim na *-ā-*), *-ǔ-*, *-ǐ-*, przy czym nie wiadomo, do jakich tematów należały formy rodzaju żeńskiego przymiotników należących do tematów na *-ǔ-* i *-ǐ-*; nie można wykluczyć możliwości, że przymiotniki na *-ǔ-* i *-ǐ-* były trójrodzajowe, że miały one jedną formę dla trzech rodzajów (jak np. łacińskie przymiotniki typu *felix* ‘szczęśliwy’, *vetus* ‘stary’). Już w epoce prasłowiańskiej, zapewne w późniejszej fazie rozwojowej prajęzyka, wystąpiła tendencja do usuwania przymiotnikowych tematów na *-ǔ-* i *-ǐ-*. Obecność takich przymiotników potwierdzają pośrednio różnorodne pozostałości w językach słowiańskich: w przypadku tematów na *-ǐ-* głównie skostniałe formy nieodmienne funkcjonujące jako przysłówki, natomiast w przypadku tematów na *-ǔ-* nowsze formacje z nawarstwionymi formantami strukturalnymi, przenoszącymi dawne tematy na *-ǔ-* do tematów na *-o-* w rodzaju męskim i nijakim i do tematów na *-ā-* w rodzaju żeńskim. Można sądzić, że istotną rolę w procesie likwidacji przymiotnikowych tematów na *-ǐ-* oraz *-ǔ-* odegrała tendencja do odróżniania form rodzajowych, prawdopodobnie formy przymiotników dla rodzaju żeńskiego były dość wcześnie przyporządkowywane do tematów na *-ā-*, co mogło pociągnąć za sobą przenoszenie form dla rodzaju męskiego i nijakiego do tematów na *-o-*. Głównym środkiem takiej unifi-

kacji tematycznej prasłowiańskich przymiotników była sufiksacja, zwłaszcza rozszerzenie starszych postaci poszczególnych przymiotników przez nawarstwianie strukturalnych formantów, np. *-ko-* w rodzaju męskim i nijakim i *-kā-* w rodzaju żeńskim. W rezultacie tej tendencji do usuwania pewnych tematów w klasie przymiotników w schyłkowym okresie epoki prasłowiańskiej wszystkie przymiotniki (czy może ogromna ich większość) w rodzaju męskim i nijakim należały do tematów na *-o-* (lub *-jo-*), w rodzaju żeńskim do tematów na *-ā-* (lub *-jā-*). [11]

4. Analiza materiału słowiańskiego, zwłaszcza pewnych reliktyw leksykalnych, pozwala wykryć (i w pewnym przynajmniej stopniu wyjaśnić) kierunki przeobrażeń starszej grupy prasłowiańskich przymiotników. Odpowiednie fakty słowiańskie skonfrontowane z materiałem z innych języków indoeuropejskich wskazują, że w języku prasłowiańskim musiały istnieć przymiotniki należące do tematów na *-ǔ-*, stopniowo usuwane, zastępowane przez formacje nowsze, głównie przez postaci z suf. *-kǔ ~ -ka ~ -ko < -ko- ~ -kā*, nawarstwowanym na pierwotne formy z tematycznym *-ǔ-*, np. psł. **kortǔkǔ* ‘krótki’ (por. litew. *kartūs* ‘gorzki’, stind. *katú-* ‘ostry, gryzący’), **lbgǔkǔ* ‘lekki’ (por. gr. ἔλαχός ‘mały, drobny, krótki’, stind. *laghú-* ‘lekki, nieznaczny, mały’), **soldǔkǔ* ‘słodki’ (por. litew. *saldūs* ‘ts.’). Ten proces, stosunkowo dobrze zbadany¹, stanowił część prasłowiańskiej tendencji do usuwania archaicznych imiennych formacji tematycznych przez nawarstwianie strukturalnego sufiksu *-ko-* ~ *-kā* i do przenoszenia ich zatem do żywotnej klasy tematów na *-o-* (względnie na *-ā-*). Rezultaty tej tendencji widoczne są w pewnych grupach rzeczowników, np. psł. **ęzy-kǔ* ‘język’ (dawny temat na *-ǔ-*), **měsę-cǔ* (< **měsę-kǔ*) ‘miesiąc, księżyc’, **ęčǔmy-kǔ/ęčǔmę-kǔ* ‘jęczmień’, **kamy-kǔ/kamę-kǔ* ‘kamień’ (dawne tematy na *-en-*)². O chronologii względnej takiego przekształcenia przymiotników należących pierwotnie do tematów na *-ǔ-* informują formy stopnia wyższego i prasłowiańskie derywaty utworzone wówczas, gdy na przymiotniki jeszcze się nie nawarstwił sufiks *-ko-*, por. np. **soldjǔ/*soldjǔši* ‘słodszy’, **solditi* ‘słodzić’. Zatem

---

¹ Por. zwłaszcza N. S. Troubetzkoy, *Les adjectifs slaves en -ǔkǔ*, BSL 24, 1923, s. 130–137; A. Vaillant, *Les adjectifs slaves en -ǔkǔ*, BSL 31, 1930, s. 43–46; P. Arumaa, *Sur l’histoire des adjectifs en -u en balto-slave*, Årsbok, Slaviska Institutet vid Lunds Universitet 1948–1949, Lund 1951, s. 24–105; M. Brodowska-Honowska, *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, Wrocław 1960, s. 191–196; Ju. V. Otkupščikov, *Baltijskie i slavjanskie prilagatel’nye s -ǔ- osnovoj*, Baltistica XIX (1), Vilnius 1983, s. 23–39. W tych pracach można znaleźć dalszą literaturę i dyskusję z poglądami poszczególnych badaczy.

² Zob. Sławski Zarys I 89; W. Boryś, *Geneza formacji typu sch. kamek, kamečak, bułg. kamek*, ZbFL XXIII, z. 2, s. 37–45.

prasłowiańskie formy komparatywu ukształtowały się przed nawarstwianiem formantu *-ko-* ~ *-kā* > *-kō* ~ *-kā* ~ *-ko* na odpowiednie przymiotniki, starsze też od tego procesu są czasownikowe derywaty odprzymiotnikowe.

Jednakże nawarstwianie sufiksu *-ko-* ~ *-kā* > *-kō* ~ *-kā* ~ *-ko* (i ukształtowanie się przymiotnikowego sufiksu *-ō-kō* ~ *-ō-ka* ~ *-ō-ko*, gdzie pierwsza półsamogłoska kontynuowała wcześniejszy morfem tematyczny *-ǔ*³) nie było jedynym sposobem likwidacji pierwotnych przymiotnikowych tematów na *-ǔ*. Tematy takie prze[12]kształcano też przez zastosowanie innych środków morfologicznych, na co wskazują trzy różnie ukształtowane postaci starszego przymiotnika **plytōkō* ‘niegłęboki, płytki’, który w części języków słowiańskich poświadczony jest też w formach **plytō* względnie **plytvō*.

4.1. Najbardziej rozpowszechniony w językach słowiańskich jest przymiotnik sprowadzany do prapostaci **plytōkō*, mający wszędzie podstawowe znaczenie ‘niegłęboki, płytki’: pol. *płytki* (dawniej też ‘płaski, cienki i ostry, o ostrzu noża, o białej broni’), dial. kasz. *plítki* ‘cienki i płaski; płytki’, czes. *plytký*, sła. *plytký*, śle. *plítek*, *-tka*, *-tko*, sch. *plítak*, *-tka*, *-tko*, cs. *plytōkō*, bułg. *plítok*, mac. *plítok*, ros. dial. *plýtkyj*, ukr. dial. *plytkýj*, brus. *plýtki*. W nowszej literaturze etymologicznej psł. **plytōkō* nie jest zaliczane do pierwotnych tematów na *-ǔ*⁴. Jednak już A. Vaillant widział w **plytōkō* dawny temat na *-ǔ*; zestawiał ten przymiotnik ze stind. *pr̥thúh* ‘szeroki, rozległy, obszerny, wielki, olbrzymi, liczny’, gr. *πλατύς* ‘szeroki, płaski’, litew. *platūs* ‘szeroki; obszerny, przestronny’ i wyprowadzał go z prapostaci **pltu-* uważając, że wyraz odziedziczony z indoeuropejskiego prajęzyka został na gruncie słowiańskim wtórnie skojarzony z rodziną czasownikową **pluti*, **plyti* ‘płynąć’, **plyvati* ‘pływać’, skąd miałyby zostać przeniesione sekundarne, nieetymologiczne *-y*⁵.

---

³ W literaturze przedmiotu nie zawsze precyzyjnie odróżniano genezę tego sufiksu i późniejsze funkcjonowanie samodzielnego już sufiksu *-ōkō*, za którego pomocą tworząno nowe przymiotniki (głównie dewerbalne) już w epoce prasłowiańskiej i potem na gruncie poszczególnych języków słowiańskich. Wśród słowiańskich przymiotników z tym sufiksem pierwotne tematy na *-ǔ* stanowią niewielką grupę, olbrzymia większość to innowacje powstałe w różnych czasach i na różnych terenach. [12]

⁴ Za pierwotne tematy na *-ǔ* uznaje się zwykle psł. **dǫzōkō* ‘odważny, śmiały’, **gladōkō* ‘gładki’, **kortōkō* ‘krótki’, **lbgōkō* ‘lekki’, **mękōkō* ‘miękki’, **qzōkō* ‘wąski’, **soldōkō* ‘słodki’, **tbnōkō* ‘cienki’, jednak zestaw ten nie jest identyczny u poszczególnych badaczy, por. np. R. Èkkert [Eckert], *Osnovy na -ǔ- v praslavjanskom jazyke*, Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija 27, Moskva 1963, s. 125–126; Bernštejn 252; Ju. V. Otkupščikov o.c. 23–24 (z dalszą literaturą).

⁵ Vaillant o.c. 45–46. Trzeba jednak zaznaczyć, że to zestawienie nie jest do końca ściśle, gdyż przymiotnik litewski ma *-la-* pochodzące nie z pie. **l̥* (jak *-r̥-* w wyrazie staroindyjskim

Zwykle uważa się przymiotnik **plytǫkǫ* za derywat dewerbalny od **plyti* ‘płynąć’, co lakonicznie ujął A. Brückner: „*plytki*, właściwie: ‘co się da przepłynąć’, od **plyty*, ‘przebrniony’”⁶. Nową etymologię omawianego przymiotnika przedstawiła ostatnio Ź. Warbot, która umieściła psł. **plytǫkǫ* wśród wyrazów należących do praindoeuropejskiego pierwiastka **pela-* ‘szeroki, płaski’, przyjmując za bezpośrednią podstawę wyrazu słowiańskiego pochodną postać pie. **plǫ-t-* i zestawiając go z łot. *plaūksta* ‘dłoń’, łac. *plautus* ‘szeroki, płaski’ oraz z litew. *plaūtas* ‘półka (w łaźni)’, pl. *plaūtai* ‘nary, legowisko’, łot. *plauts* ‘półka’, łac. *pluteus* ‘deska; stół, pulpit, półka; balustrada, ogrodzenie; ściana ochronna, przedpiersie’ (wyrazy te mają inny wokalizm rdzenny niż słowiański przymiotnik, zawierający pierwotną długą samogłoskę). Autorka przyjmuje następujący rozwój [13] znaczenia słowiańskiego przymiotnika: ‘szeroki, płaski’ > ‘cienki’ (por. realnie poświadczony w materiale słowiańskim znaczenie ‘płaski i cienki’) > ‘niegłęboki, płytki’⁷. Objasnienie etymologiczne Ź. Warbot można uważać za najbardziej prawdopodobne, z tym, że całość rozpatrywanego tu materiału słowiańskiego wskazuje na pierwotny temat na *-ǫ-*, czyli dla psł. **plytǫkǫ* trzeba przyjmować wyjściową postać **plūtǫ-* (z nierzadkim w indoeuropejskich formacjach imiennych formantem *-tu-*). Ta postać została przeniesiona do tematów na *-o-* przez rozszerzenie sufiksem *-ko-*.

4.2. Obok postaci **plytǫkǫ*, która ma zasięg prawie ogólnosłowiański, występuje rzadsza postać **plytǫ*, poświadczona na dwu peryferiach (północnej i południowej) obszaru słowiańskiego: sli. *pliti* (< **plyty*) ‘cienki i całkiem płaski, np. o drewnie, blasze’, kasz. (płd.) *puuti* (*uu* < *ly*) ‘płytki, o naczyniach’⁸, chorw. dial. czak. (w Istrii) *plit* ‘niegłęboki, płytki’⁹. Zatem formy wskazujące na prapostać **plytǫ* (< **plūtǫ-*) zachowały się w dwu obfitujących

---

i *-la-* w greckim), lecz z wcześniejszego **-lo-*, zob. Fraenkel LEW I 606–607 (objasnia litew. *platūs* na gruncie bałtyckim jako derywat dewerbalny).

⁶ Brückner SEJP 422. [13]

⁷ Ź. Ź. Varbot, *Slavjanskie ètimologii (*snica, *vertǫje i *vertǫja ‘vozvyšennost’, *plytǫkǫjǫ)*, OLA MI 1976, 1978, s. 274–277.

⁸ LorSW II 811; LorPW I 646; Nitsch WPP III 99. Por. W. Boryś, *Archaiczna warstwa rodzimej leksyki słowińskiej*, Studia kaszubsko-słowińskie. Materiały z II Konferencji Słowińskiej, Łeba 1992, s. 33–34 {artykuł na s. 628–639 niniejszego tomu – red.}; W. Boryś, *Z historii prasłowiańskich przymiotnikowych tematów na -ǫ-*. *Oboczność *plytǫ : *plytǫvǫ : *plytǫkǫ*, Studia z językoznawstwa słowiańskiego, Kraków 1995, s. 35–39.

⁹ RJAZ X 65. Postać *plit* mogła mieć dawniej szerszy zasięg, jak wskazują derywaty występujące także na terenie sztokawskim, np. *plitāč, pličāk* ‘płytkie miejsce w wodzie’, toponim *Plitača*, zob. Skok ER II 685.

w archaizmy dialektach słowiańskich, na dwu krańcach Słowiańszczyzny. Gwarantuje to archaiczność postaci bez sufiksального *-ǫkǫ*. Pierwotny temat na *-ǫ-* przeszedł do tematów na *-o-* (w rodzaju żeńskim na *-ā*), tak samo, jak rzeczowniki należące we wcześniejszym okresie do tematów na *-ǫ-*.

4.3. Na ograniczonym obszarze, w zachodniej części terenu południowo-słowiańskiego poświadczony są przymiotniki, które należy sprowadzać do prapostaci **plytvǫ*: sło. *plítev*, *-tva*, *-tvo* ‘niegłęboki, płytki (też o naczyniach)’¹⁰, chorw. dial. czak. (w Istrii, na wyspie Cres i w Burgenlandzie) *plítav*, *-tva*, *-tvo* (*plítvi*) ‘płytki, niegłęboki’, ‘powierzchny, naiwny’¹¹, kajk. (w słowniku [14] Belostenca) *plitev*, *-tva* ‘niegłęboki, płytki (vadosus, vado transibilis), też o naczyniach’, adv. *plitvo* ‘płytko’¹², czak.-kajk. (Ozalj) *plítav* ‘płytki’¹³.

Nie jest możliwe objaśnienie powstawania tych form przymiotnika na gruncie słoweńskim i serbsko-chorwackim. Ich prototyp musiał powstać w epoce prasłowiańskiej. Można by przypuszczać, że doszło tu do nawarstwiania tematycznego *-o-* na pierwotną postać przymiotnika **plytvǫ*, czyli **plū-tǫ-* + *-o-* > **plūtǫo-* > **plytvǫ*¹⁴. Jest jednak bardziej prawdopodobne, że geneza formy **plytvǫ* związana jest z powstawaniem form rodzaju żeńskiego przymiotników należących do tematów na *-ǫ-*. Wczesna prasłowiańska postać **plūtǫ* była zapewne formą bezrodzajową (tj. obsługiwała wszystkie trzy rodzaje), za czym przemawia stan stwierdzany w niektórych wczesnie poświadczonych językach indoeuropejskich (gdzie rzeczowniki i przymiotniki należące do tematów na *-ǫ-* mogły być rodzaju męskiego, żeńskiego lub nijakiego). Ponieważ ogromna większość prasłowiańskich przymiotników w rodzaju żeńskim należała do tematów na *-ā* (a i wśród rzeczowników żeńskich przeważały takie tematy), doszło do powstania nowej formy żeńskiej przymiotnika przez nawarstwienie tematycznego *-ā-* (będącego wykładnikiem żeńskości) na dotychczasowy

---

¹⁰ Pleteršnik II 61, tu też derywaty, np. *plitvína* ‘płytkie miejsce, płycizna’.

¹¹ RJAZ X 66; Houtzagers 327; E. Palkovits, *Wortschatz des Burgenländischkroaten*, Wien 1987, s. 144. Por. derywat *plitvína* ‘płycizna’ poświadczony w XVI-wiecznym zabytku czakawskim z Istrii (RJAZ X 67), też współcześnie na wyspie Brač *plitvinà* ‘flache Mulde auf einer Bergebene’ [14] (ČDL I 818). Od XVI w. poświadczony jest toponim *Plitva*, będący substancywizowaną formą rodzaju żeńskiego przymiotnika, por. P. Skok l.c.

¹² RJAZ X 66; Herman Virje 89.

¹³ Težak Ozalj 387 (tu też derywat *plítvâr* ‘płycizna’).

¹⁴ Skok l.c., widzi tu sufiks *-ǫo-* (tj. psł. *-vǫ*), nie wiadomo jednak, dlaczego taki sufiks miałby być dodany do tego właśnie przymiotnika. – Rozszerzenie niektórych dawnych tematów na *-ǫ-* przez tematyczne *-o-* przyjmuje się dla litew. *tėvas* ‘cienki, smukły’, *leñgvas* ‘lekki’, por. Otrębski GL III 101. [15]

temat na *-ǔ-*: **plūtǔ + -ā > *plūtā > *plytva*. Przez pewien okres mogły istnieć obok siebie formy **plūtǔ (> *plytǔ)* dla rodzaju męskiego i, zapewne, nijakiego oraz **plūtā (> *plytva)* dla rodzaju żeńskiego. Z czasem doszło do uogólnienia tematu **plytv-* we wszystkich formach rodzajowych, powstały więc nowe formy **plytvǔ* m. i **plytvo* n., odmieniające się według tematów na *-o-*. Rozwój **-ǔ-* (przed samogłoską) *> -v-* musiał być dość wczesny, w każdym razie wcześniejszy od zmiany **ǔ > ǔ*.

Nie można wykluczyć jeszcze innego objaśnienia omawianych postaci. Jeśliby w prasłowiańskiej forma dla rodzaju żeńskiego przymiotników na *-ǔ-* należała do tematów na *-ǔ-* (czyli tak, jak było w staroindyjskim), to można by się dopatrywać nawarstwiania tematycznego *-ā-* na formę żeńską **plūtū*, tj. **plūtū+ā > *plūtūā > *plytva*. Formy dla rodzaju męskiego i nijakiego (które trzeba by w takim razie rekonstruować jako **plytvǔ, *plytvo*) byłyby wtórne w stosunku do formy żeńskiej. Nie ma jednak pewności, jaką postać miały we wczesnym prasłowiańskim formy dla rodzaju żeńskiego tematów na *-ǔ-*. [15]

Przedstawiony materiał pozwala twierdzić, że pierwotne przymiotnikowe tematy na *-ǔ-* usuwano z języka przekształcając je w tematy na *-o-* (w rodzaju męskim i nijakim) na trzy różne sposoby: 1) zachowywano bezpośredni kontynuant pierwotnej postaci z przyporządkowaniem jej do zwykłego typu przymiotników na *-o-* (**plytǔ*); 2) pełny temat przymiotnika wraz z morfemem tematycznym *-ǔ-* rozszerzano o następny morfem tematyczny (*-ā-* w rodzaju żeńskim względnie *-o-* w rodzaju męskim i nijakim) i uogólniano nową postać tematu z *-v-* na cały paradygmat (**plytvǔ*); 3) na pełny temat przymiotnika wraz z morfemem tematycznym *-ǔ-* nawarstwiano strukturalny sufix *-ko-* (**plytǔkǔ*). Rezultaty tych trzech sposobów przekształcania pierwotnych przymiotnikowych tematów na *-ǔ-* współistniały zapewne w późnym prasłowiańskim, z czasem na całym terytorium słowiańskim upowszechniły się postaci zakończone na *-ǔkǔ*, formy zaś typu **plytǔ* i **plytvǔ* zachowały się na niektórych terenach słowiańskich.

4.4. Rozpatrzona oboczność postaci **plytǔ : *plytǔkǔ : *plytvǔ* jest szczególnie pouczająca, gdyż mamy tu do czynienia z realnie istniejącymi w językach słowiańskich faktami pozwalającymi odtworzyć ewolucję jednego ze starych przymiotników należących do tematów na *-ǔ-*. W innych analogicznych przypadkach w materiale słowiańskim brakuje któregoś ogniwa rozwojowego, zwykle nie zachowała się najbliższa pierwotnej postaci bez nawarstwionych sekundarnych formantów. Np. nie mamy poświadczeń prapostaci **rězvǔ* ‘tnący, ostry’, która odpowiadałaby litew. *raižùs* ‘ostry, o głosie, świetle’, istnieją jednak przymiotniki wskazujące na młodsze formy **rězvǔkǔ* (np. pol.

rzeški ‘pełen werwy, ochoty do życia, do pracy, czujący się świeżo, zdrowo; pełen świeżości, orzeźwiający’, ros. *rézkij* ‘ostrzy, przenikliwy, gwałtowny’, ukr. *rizkýj* ‘ts.’, sło. *rézek* ‘ostrzy, przenikliwy; nieprzychylny’, sch. *rèzak* ‘kwaskowaty, cierpki, o winie’)¹⁵ i *rězvǔ (np. pol. *rzeźwy* ‘dziarski, żwawy, żywy, rażny, ruchliwy, zdrowy; orzeźwiający, odświeżający’, ros. *rězvyj* ‘ruchliwy, żwawy, swawolny, figlarny; szybki, chyży, rączy’, ukr. dial. *rízvyj* ‘dziarski, żwawy, ruchliwy, swawolny’). Fakty te pozwalają rekonstruować pierwotny temat na -ǔ-: *rězvǔ < *rajǔ- z czasem zmieniany przez nawarstwianie formantu -ko- (*rězvǔko), bądź przekształcony w młodszą postać *rězvǔ (poświadczoną na innym terenie niż identycznie zbudowany przymiotnik *plytvǔ).

5. W epoce prasłowiańskiej dokonały się istotne przeobrażenia derywacji przymiotników. Stopniowo wyszedł z użycia, tracąc produktywność, stary, odziedziczony zasób formantów imiennych, służących także do tworzenia przymiotników, zastąpiony przez ukształtowany w ciągu epoki prasłowiańskiej nowy [16] zestaw sufiksów przymiotnikowych, mający wszakże po części także podstawy indoeuropejskie, głównie jednak będących wytworem języka prasłowiańskiego. Jednocześnie starsze typy prasłowiańskich przymiotników, przez jakiś czas produktywne w prasłowiańszczyźnie, stopniowo stawały się nieprzejrzyistymi słowotwórczo rezyduami, ulegającymi różnym przeobrażeniom związanym z przekształceniami prasłowiańskiego systemu językowego. Dają się dostrzec różne procesy przystosowania starszych przymiotników bez wyrazistych wykładników adiektywności do nowej klasy przymiotników z wyrazistymi formantami przymiotnikowymi, w tym nawarstwiania na stare formacje nowszych sufiksów w funkcji czysto strukturalnej.

Pełną morfologiczną odrębność od klasy rzeczowników uzyskała klasa przymiotników dopiero po powstaniu i upowszechnieniu się złożonej odmiany przymiotników.

---

¹⁵ Jest prawdopodobne, że na starszą postać *rězvǔko (od adi. *rězvǔ) nawarstwił się młodszy derywat od *rězati ‘ciąć’ z sufiksem -*vǔko*. Współistnienie synonimicznych pol. *rzeški* : *rzeźwy* poświadcza autentyczność oboczności *rězvǔko : *rězvǔ. [16]

O rozwoju znaczenia psł. *piti, *pojiti

Rocznik Sławistyczny XL, 1980, s. 39–42

Jednym z bardziej złożonych problemów leksykologii jest rozróżnianie homonimów i wyrazów polisemicznych. Również przy rekonstrukcji słownictwa prasłowiańskiego nierzadko trzeba rozstrzygnąć problem, czy w konkretnym przypadku mamy do czynienia z dwoma (lub kilkoma) jednobrzmiącymi wyrazami o różnym pochodzeniu, czy też z jednym wieloznacznym wyrazem. Próby odpowiedzi na pytanie, czy w danym przypadku mamy do czynienia z punktu widzenia języka prasłowiańskiego z homonimią czy też z poliseimią, nie zawsze pozwalają uzyskać jednoznaczne rezultaty, o czym świadczą choćby pewne różnice w zestawie haseł między *Słownikiem prasłowiańskim* i moskiewskim *Słownikiem etymologicznym języków słowiańskich*.

Przykładem wyrazu różnorodnie traktowanego przez poszczególnych badaczy może być niewątpliwie już prasłowiański czasownik *pojiti. Dane języków słowiańskich wskazują, że wyodrębniają się w nim dwa podstawowe znaczenia: 1) ‘dawać pić, poić’, niewątpliwie świadczące, że *pojiti to causativum do psł. *piti ‘pić, bibere’, 2) dobrze poświadczone w wielu językach słowiańskich znaczenie ‘łączyć, spajać’ oraz rzadziej ‘łączyć kawałki metalu, lutować, spawać’. Jedni etymologowie skłonni są widzieć tu dwa homonimiczne czasowniki (Petersson¹, Brückner², Machek³, który nieprzekonująco rozdziela *pojiti ‘łączyć’ i ‘lutować, spawać’), inni zaś biorąc pod uwagę znaczenia ‘poić’ i ‘lutować, spawać’ uznają w *pojiti jeden polisemiczny czasownik. Ten ostatni

---

¹ BS 88. Nie do przyjęcia jest jednak etymologia Peterssona, który widział tu pierwotne złożenie *po-*i*u- z drugim członem należącym do pierwiastka **je*ue- ‘łączyć’.

² SEJP 426.

³ Machek ES² 468, por. też s. 427. Machek nieprzekonująco zestawia *pojiti* z het. *pōi*- ‘dać’.

pogląd, wcześniej już wypowiedziany, poparł ważną paralelą V. Kiparsky. Wskazał on bowiem na współlistnienie w przybałtyckich językach ugrofińskich znaczenia ‘lutować, spawać’ i ‘poić’, np. fiń. *juottaa* ‘poić, napoić, dać pić’ : ‘lutować, spawać’, causativum od *juoda* ‘pić’⁴. Ta uderzająca paralela pozwalająca widzieć [40] w prymitywnym lutowaniu, spawaniu „pojenie” łączonych kawałków metalu roztopionymi kroplami metalu, skłoniła poszczególnych badaczy (np. Machka⁵, Trubaczowa⁶ i, chyba niezależnie, Skoka⁷) do przyjmowania rozwoju semantycznego ‘poić’ > ‘lutować, spawać’.

Dokładna ugrofińska paralela semantyczna, zdawałoby się, pozwoliła ostatecznie rozwiązać problem psł. **pojiti*. Jednak pierwszeństwo przed najświetniejszą nawet innojęzyczną paralelą semantyczną musi mieć analiza materiału słowiańskiego. Szczegółowe rozpatrzenie odpowiedniego materiału słowiańskiego każe wysunąć pewne zastrzeżenia co do przyjmowanego rozwoju ‘poić’ > ‘lutować, spawać’. Przede wszystkim dane języków słowiańskich wskazują, że znaczenie ‘lutować, spawać’ jest sekundarne w stosunku do lepiej w językach słowiańskich zaświadczonego znaczenia ‘łączyć, zespałać’ (por. pol. *spoić* ‘ściśle łączyć, szepić, zlepić, zlutować’, dłuż. XVI w. *spójis* ‘złączyć, połączyć’, czes. *pojiti* ‘łączyć, spajać’, sła. *pojiti* ‘łączyć, wiązać’, sło. *spojiti* ‘złączyć, związać; zespawać, zlutować’, sch. *spòjiti* ‘połączyć, złączyć, zespolić, powiązać; zlutować’, cs. *špojiti* ‘iungere’, bułg. *spojá* ‘połączyć, złączyć’, mac. *spoi* ‘ts.’, ukr. *spojity* ‘złączyć, zespolić’). Wydaje się prawdopodobne, że czasownik **pojiti* (i odpowiednio czasowniki prefigowane, np. **špojiti* a także iterativa **pajati*, **špajati*) znaczył ‘łączyć razem, w jedną całość, zespałać różne przedmioty’, natomiast pojawiające się znaczenie ‘lutować, spawać’ jest wynikiem zawężenia, specjalizacji w określonym środowisku zawodowym pierwotnie ogólnego znaczenia (‘łączyć, zespałać’, ‘łączyć, zespałać w określony sposób kawałki metalu’).

Niemniej ważnym argumentem wskazującym na potrzebę szukania innego objaśnienia **pojiti* ‘łączyć, zespałać’ są niedostrzeżone właściwie dotychczas ślady w językach słowiańskich czasownika, który mógł stanowić podstawę derywacyjną **pojiti* w omawianym znaczeniu. Mam na myśli pol. *pić* ‘gnieść, uwierać, cisnąć, o butach, o ubraniu’, sło. *pije me* ‘męczy, irtuje mię’, bułg. pot. *pie me* ‘boli mię ostro wewnątrz’, a także prefigowane sch. *pripiti* ‘przywrzeć do czegoś, mocno przyłgnąć’, sła. *pripiti sa* ‘utkwic (spoj-

---

⁴ V. R. Kiparskij, VJ 1956, z. 5, s. 135–136 z powołaniem się na swój artykuł w Journal de la Société Finno-ougrienne LVIII, Helsinki 1956, 7, 1 nn. [40]

⁵ Machek ES² 427.

⁶ Trubačev RT 369.

⁷ Skok ER III 44. [41]

zeniu), pol. *wpić* ‘zagłębić, wcisnąć, wbić w jakieś ciało stałe coś ostrego’, *wpić się* ‘o czymś ostrym, sztywnym, uciskającym: wcisnąć się w coś; mocno przywrzeć do czegoś’, sch. *ùpiti se* ‘wbić się, wejść w coś; przyłgnąć; wessać się’, bułg. *vpíja se* ‘wbić się w coś, wczepić się’, ros. *vpít’sja* ‘o czymś ostrym, cienkim: wbić się, przeniknąć głęboko’, ukr. *vpýtysja, upýtysja* ‘ts.; mocno przyłgnąć, wczepić się w coś’, brus. *upícca* ‘wbić się, głęboko przeniknąć w coś’. Jeśli nawet niektóre ze znaczeń przytoczonych tu czasowników pozostają w bliższym związku ze [41] znaczeniami psł. **piti* ‘pić’, to i tak dobrze widoczne są znaczenia wskazujące na starsze ‘mocno przywierać, przylegać, ściśle czegoś dotykać’ (i dalej ‘gnieść, uwierać, cisnąć’).

Przytoczony materiał zdaje się wskazywać na czasownik **piti* ‘mocno przywierać, przylegać, ściśle czegoś dotykać’, od którego mogło być utworzone regularne causativum **pojiti* ‘powodować, że coś mocno przywiera, przylega, że coś czegoś ściśle dotyka’, ‘łączyć, zespałać’. Mielibyśmy zatem dwa paralelnie utworzone, homonimiczne causativa: **pojiti* ‘poić’ ← **piti* ‘pić’ i **pojiti* ‘łączyć, zespałać’ ← **piti* ‘przywierać, przylegać’.

Stwierdzenie prawdopodobnej homonimii psł. **pojiti* ‘poić’ i **pojiti* ‘łączyć, zespałać’ nie rozwiązuje oczywiście genezy i statusu **piti* ‘przylegać, przywierać’. Nie wydaje się jednak prawdopodobne przedśłowiańskie pochodzenie tego czasownika, raczej widzieć tu należy nie samodzielny czasownik, lecz jedno ze znaczeń starego czasownika **piti* ‘pić’ < ie. **pō(i)-* : **pī-* ‘pić’⁸.

Mimo że znaczenie ‘przylegać, przywierać’ jest dość odległe od ‘pić’, prawdopodobnie oba te znaczenia pozostają w ścisłym związku: ‘przylegać, przywierać’ jest zapewne kontekstową odmianą znaczenia podstawowego. Nietrudno wyobrazić sobie sytuacje, w których czasownik **piti* mógł przybierać kontekstowe znaczenie ‘pić przywierając ustami (do naczynia, do pitego płynu)’. Również w pojawiającym się w poszczególnych językach słowiańskich znaczeniu ‘wciągać w siebie, wchłaniać ciecz, wilgoć’ zawarty jest element „przywierania, przylegania” przedmiotu wchłaniającego wilgoć do przedmiotu tę wilgoć wydzielającego, podobnie w znaczeniu ‘ssać, wysysać ciecz, np. o pijawce’. Można się domyślać, że w jakichś utartych zwrotach, których dziś już nie sposób odtworzyć, czasownik **piti* znaczył ‘pić przywierając (ustami, sobą itd.)’ i że w drodze stopniowej ewolucji na plan pierwszy wybijało się coraz bardziej samodzielne znaczenie ‘przywierać, przylegać’.

Do usamodzielniania się omawianego znaczenia mogły też przyczynić się przenośne użycia czasownika **piti* w pewnych zwrotach, np. w może

---

⁸ Pokorny IEW 839–840. [42]

już prasłowiańskich **piti očima* (np. sch. *piti očima* ‘utkwic wzrok, patrzeć bez mrugnięcia; patrzeć z zachwytem’, ukr. *pyty očyma* ‘chciwie wchłaniać w siebie wrażenia wzrokowe’, ros. *pit’ glazami, očami* ‘ts.’), **vǫpiti sę očima* (np. ukr. *vpýtysja očyma, pohljadom* ‘utkwic wzrok, wpatrzeć się bez odrywania oczu’, ros. *vpít’sja glazami* ‘ts.’, czes. *vpíti se do čeho* ‘zapatrzeć się w coś’ itd.). W tego typu zwrotach, etymologicznie znaczących ‘chłonać coś oczami, wzrokiem’, dobrze uwidacznia się wtórne znaczenie ‘przywierać (przywrzeć) do czegoś wzrokiem, utkwic w czymś nieruchome spojrzenie’.

Analiza semantyki psł. **piti* prowadzi do wniosku, że był to w epoce [42] prasłowiańskiej czasownik polisemiczny: obok podstawowego znaczenia ‘pić’ (i wtórnych jak ‘wchłaniać np. wilgoć’) czasownik ten posiadał wtórne znaczenie ‘przywierać, przylegać’. Natomiast causativa **pojiti* uznać trzeba za homonimy, przy czym **pojiti* ‘poić’ jest oparte na zasadniczym znaczeniu czasownika podstawowego, zaś **pojiti* ‘łączyć’ nawiązuje do jednego z sekundarnych znaczeń **piti*.

Wydaje się, że przedstawiona próba interpretacji rozwoju znaczeniowego psł. **piti*, **pojiti* lepiej tłumaczy różnorodne fakty słowiańskie niż interpretacje wcześniejsze. Sądzę też, że szczegółowa analiza semantyczna homonimów i wyrazów polisemicznych prowadzić może do pogłębienia znajomości prasłowiańskich procesów semantycznych i słowotwórczych, a więc do pogłębienia naszej wiedzy o formowaniu się i rozwoju prasłowiańskiej leksyki.

Semantyka prasłowiańskiego *gověti

Collectanea linguistica [in honorem Adami Heinz], Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986: Ossolineum, s. 33–37 [Oddział PAN w Krakowie, Prace Komisji Językoznawstwa, 53]

1. Czasownik *gověti gov'ǫ : govějǫ należy do starej prasłowiańskiej warstwy słownictwa słowiańskiego. Przemawia za tym brak motywacji na gruncie słowiańskim, budowa i geografia wyrazu oraz dokładny pozasłowiański odpowiednik: łac. *faveō favēre* (< *fovēre) 'sprzyjać, być życzliwym, stać po czyjejs stronie, popierać, życzyć komuś czegoś dobrego', 'objawiać swoją życzliwość, klaskaniem lub krzykiem wyrażać zadowolenie, cieszyć się', 'pragnąć czegoś', 'poświęcać się czemuś', 'milczeć, nie wymawiać nic złowieszczonego przy obrzędach religijnych, słuchać z uwagą'. Słowiański i łaciński czasownik sprowadza się do ie. *ghouē- 'czuwać nad czymś, mieć wzgląd', przy czym J. Pokorny zalicza tu również wyrazy germańskie, np. stisl. *gā* (< *gawōn) 'uważać, troszczyć się', goc. *gaumjan* 'spozrzec, zobaczyć, zwrócić uwagę'¹.

Czasownik *gověti został niedawno opracowany w słowiańskim słowniku etymologicznym pod redakcją O. N. Trubaczowa², gdzie jednak nie wykozystano pełnego materiału i, co ważniejsze, nie objaśniono wzajemnego stosunku różnorodnych znaczeń występujących w poszczególnych językach słowiańskich. Bez analizy semantycznej wyrazu jego historia jest bardzo niepełna i nie wystarczy tu stwierdzenie przynależności czasownika słowiańskiego (jak i łacińskiego) do słownictwa religijnego.

2. W językach zachodniosłowiańskich kontynuanty czasownika *gověti poświadczane są w znaczeniu 'sprzyjać, mieć wzgląd na kogoś lub coś, czynić

---

¹ Pokorny IEW 453.

² ĘSSJa VII 72–73 (tu też odpowiednia literatura). [34]

według czyjejś woli, dogadzać komuś: czes. *hověti -vím* (stczes. *hověti -věju*) ‘dogadzać, sprzyjać, mieć wzgląd’, *hověti si* ‘dogadzać sobie, żyć sobie wygodnie’, sła. *hoviet’ -viem* ‘czynić według woli, dogadzać; służyć, odpowiadać komuś; poświęcać się czemuś’, *hoviet’ si* ‘dogadzać sobie, żyć sobie wygodnie, wypocząć’, głuż. *howić -wim* ‘służyć, odpowiadać komuś, być korzystnym dla kogoś; przypadać komuś do gustu’. Nie wykorzystano dotychczas polskiego materiału gwarowego, pozwalającego stwierdzić istnienie czasownika w tym znaczeniu [34] również na terenie polskim. Zapisano tu czasowniki prefigowane: a) *z-gowić*: dial. *zg^uo^vić* ‘dogodzić, wygodzić komuś’ w okolicy Myślenic³, ‘dobrze, na wolę zrobić’, ‘zrobić coś tak, aby się podobało’, ‘powiedzieć coś mądrego’ w okolicy Limanowej (tu też *zguov puod blaxo* ‘popraw, dołóż drew’, KSGP), b) *wy-gowić*: dial. *vyg^uo^vić* ‘wygodzić komuś’ w okolicy Myślenic⁴ i na Zaolziu (KSGP), c) *u-gowić*: dial. *u-gowić komusi* ‘zadowolić kogoś, wygodzić komuś’ na Śląsku Cieszyńskim (KSGP). O ile przykłady ze Śląska Cieszyńskiego i z polskich gwar Zaolzia można by podejrzewać o zapożyczenie z czeskiego, to poświadczenia z okolic Myślenic i Limanowej przemawiają za rodzimością wyrazu. Zatem pewne gwary w południowej Polsce szcążtkowo zachowały kontynuant omawianego czasownika w znaczeniu zgodnym z innymi językami zachodniosłowiańskimi.

To samo znaczenie występuje także na obszarze południowosłowiańskim, w języku serbsko-chorwackim: sch. *gòvjeti gòvijem : gòvīm* ‘dogadzać; służyć, odpowiadać komuś, przypadać do gustu’, ‘starać się okazać komuś szacunek, usługiwać, przypochlebiać się’. Znaczenia powyższe częstsze są w zachodniej części terytorium tego języka, ale znane są również poświadczenia ze wschodu, np. *ugòveti* ‘wygodzić’ (według Vuka Karadžicia Srem, Bačka, RJAZ), *ugòvèt ugòvīm* ‘wygodzić, usłużyć według woli’ (Kosovo)⁵.

Nie związane ani z dawną religią Słowian, ani z chrześcijaństwem znaczenie ‘sprzyjać, mieć wzgląd na kogoś lub coś, czynić według czyjejś woli, dogadzać komuś’ zachowało się na znacznej części obszaru słowiańskiego. Jest to o tyle ważne, że prawdopodobnie jest to najstarsze znaczenie psł. *gověti, bliskie przy tym podstawowemu znaczeniu łac. *favēre* ‘sprzyjać, być życzliwym, popierać, objawiać swą życzliwość’.

3. Z pewnością dość wcześnie obok znaczenia wyżej przytoczonego zaczęło się pojawiać nowsze znaczenie ‘czynić według czyjejś woli, dogadzać

³ Magiera 359; Kucała 248.

⁴ Magiera l.c.

⁵ Elezović II 380.

komuś w celu okazania mu szacunku' > 'okazywać komuś cześć, szacunek', por. strus. *gověti* 'odnosić się z szacunkiem do kogoś, okazywać cześć, szacunek', sch. *gòvjeti* 'starać się okazać komuś szacunek, usługiwać, przypochlebiać się'. Takie właśnie znaczenie musiało istnieć w języku twórców najstarszych tekstów słowiańskich, skoro greckie czasowniki εὐλαβεῖσθαι, αἰδεῖσθαι, ἄσκειν mające między innymi znaczenie 'czcić, oddawać cześć, szanować' tłumaczyli przez *gověti* oraz tworzyli kalki w rodzaju cs. *blago-gověti* = gr. εὐ-λαβεῖσθαι 'czcić, oddawać cześć', scs. *dobro-gověnije*, cs. *blago-gověnije* = gr. εὐ-λάβεια 'uszanowanie, cześć, pobożność, bogobojność'⁶. Pisarze pierwszych tekstów słowiańskich przejęli więc z żywego języka czasownik *gověti* w znaczeniu 'okazywać szacunek, oddawać cześć' (o innych pozostałościach tego znaczenia w dialekt[35]tach południowosłowiańskich zob. niżej), nadali mu jednak sens religijny, por. scs. *gověti govějō* : *govljō* 'okazywać bogobojność, żyć bogobojnie, wielbić Boga', *gověnije* 'pobożność, bogobojność, głęboki szacunek, uwielbienie', *gověinŕstvo* 'pobożność', *gověinŕ* 'pobożny, bogobojny, szanowny' oraz odpowiednie złożenia z *blago-* i *dobro-*.

Znaczenie 'czcić, wielbić Boga, okazywać bogobojność, żyć bogobojnie', właściwe językowi staro-cerkiewno-słowiańskiemu i późniejszej cerkiewszczyźnie różnych redakcji, ma wyraźnie książkowy charakter. W żywym języku ludowym, jak się wydaje, znaczenie takie nigdy nie istniało, a jeśli się gdzieś pojawia (por. np. ros. *blagogovět* 'uwielbiać, czcić, odnosić się z uwielbieniem, z nabożeństwem'), to niewątpliwie przyjęte zostało ze słownictwa cerkiewnego.

4. Odrębne znaczenia wykazują kontynuanty psł. *gověti w południowosłowiańskich gwarach ludowych: bułg. ludowe *govėja* (dial. też *govéjem*, *guvéja*, *góvem*) o młodej żonie 'milczeć wyrażając w ten sposób, zgodnie ze zwyczajem ludowym, cześć dla rodziców męża', 'nie mówić w obecności teściów przez określony czas (np. przez pierwszy miesiąc po ślubie)', 'stać w milczeniu w czasie, gdy teść je'⁷, mac. *guvee* (dial. *govée*) o młodej żonie 'milczeć wyrażając w ten sposób szacunek dla rodziców męża', przen. 'stać przed kimś pokornie', sch. dial. wsch. *gòveti gòvēm* : *gòvīm* (*gòvèt gòvīm*) o pannie młodej w czasie przyjęcia weselnego 'stać w uroczystym stroju bez ruchu, pokornie, z ręką na pasie i w milczeniu na znak szacunku dla starszych domowników

⁶ Odpowiednie przykłady z greckimi odpowiednikami zob. SJS I 95, 412–413, 492–493. [35]

⁷ Gwarowy materiał bułgarski czerpię z kartoteki dialektologicznej Instytutu Języka Bułgarskiego BAN w Sofii.

i gości' (RJAZ, RSAN), przen. 'próżnować'. Znaczenie takie pierwotnie nie było ograniczone do obszaru bułgarsko-macedońskiego i przyległej części terenu serbskiego. Na szerszy zasięg w przeszłości może wskazywać sł. dial. (wenecka Słowenia) *goveti -vejem* 'milczeć z urazy'⁸, z przenośnym znaczeniem jak w bułg. dial. *govém* 'gniewam się, nie mówię' (okolice Sofii), *guvéjŕ* 'nie mówię nikomu, dlatego jestem rozgniewany' (Kazanlák), por. też sch. dial. (Lika) *zagòvjeti* 'zachmurzyć się' (RJAZ).

Południowosłowiańskie obrzędowe znaczenie 'stać nieruchomo, pokornie i w milczeniu, okazując szacunek rodzicom męża, starszym domownikom, gościom (pierwotnie może w dowód czci dla duchów opiekuńczych mężowskiego domu?)' nawiązuje niewątpliwie do znaczenia 'oddawać cześć, okazywać szacunek', stanowiąc tym samym potwierdzenie realności tego znaczenia u południowych Słowian. Ponieważ ludowy obyczaj nakazywał oddawać cześć, okazywać szacunek przez określone zachowanie, kontynuanty czasownika *gověti mogły przybrać przytoczone specjalne znaczenia.

5. Dla obszaru wschodniosłowiańskiego i częściowo południowosłowiańskiego typowe jest znaczenie 'pościć': strus. *gověti -véju : govľju* 'pościć', ros. *govét' -véju* 'przestrzegać postu, pościć; poszcząc przygotowywać się do spowiedzi i komunii' (też ukr. *hovítý -vǐju*, brus. *havéc' -véju* 'ts.'), przen. 'marnie się odżywiać' (z rus. [36] litew. *gavėti*, łot. *gavēt* 'pościć'), bułg. *govéja* 'poszczę' (dobrze poświadczony w gwarach), może także stsch. *goviti* 'ts.' u M. Marulicia⁹. W pewnych gwarach ludowych pojawiły się znaczenia wtórne, np. ukr. bojkowskie *hovéty* 'wycieńczać się'¹⁰, brus. dial. *zahavéc'* 'zachorować'¹¹, sch. dial. *ugòveti* 'osłabnąć, stracić siły' (RJAZ, por. derywat: *izgovijet* 'ten, kto w niedługim czasie umrze', RSAN).

Ślady znaczenia 'pościć' odnajdujemy również w gwarach polskich. W Tykocińskim zapisano czasownik *zagowić* 'zakończyć zapust' i rzeczownik odsłowny *zagowienie* 'zakończenie zapustu przez spożycie o północy we wtorek zapustny jajka lub śledzia'¹². Ponieważ poświadczenia pochodzą z terenu kontaktów polsko-ruskich, wolno sądzić, iż są to zapożyczenia z gwar białoruskich, por. brus. *zahavéc'* 'rozpocząć post', *záhaviny* (= ros. *zágoven'e*) 'wigilia postu'. W okolicy Ostrołęki (w niekurpiowskich wsiach Janki Młó-

⁸ Bezlaj ES I 165. [36]

⁹ Zob. Skok ER I 597.

¹⁰ ĘSSJa l.c.

¹¹ MM 61.

¹² Karłowicz VI 279.

de i Opęchowo) odnotowano czasownik *gowi(e)ć* w gwarowej postaci *gojíc* ‘niedomagać, cherlać’ (KSGP), a więc z wtórnym znaczeniem (por. ukr. *hověty*, brus. *zahavéc*). Zapewne również ten wyraz jest ostatecznie pochodzenia ruskiego, chociaż, o ile wiem, nie badano dotychczas, czy i jak silne było oddziaływanie wschodniosłowiańskie na tym terenie.

Znaczenie ‘pościć’ (i pochodne) znane jest w zasadzie na obszarze zamieszkałym przez prawosławnych; wyjątek stanowi Split, który jednak w czasach Marulicia znajdował się w zasięgu oddziaływania piśmiennictwa głągoliczkiego, i okolice Ostrołęki, gdzie nie można wykluczyć wpływu wschodniosłowiańskiego. Jest zatem prawdopodobne, że znaczenie to powstało w trakcie tworzenia słowiańskiej terminologii cerkiewnej, z której przeniknęło do gwar ludowych na określonym terenie.

Obok znaczenia ‘pościć’ pojawia się też rzadko szersze znaczenie ‘powstrzymać się od czegoś’, poświadczone w staroruskim (‘powstrzymać się np. od picia wina’), ślady tego znaczenia odnajdujemy także w gwarach rosyjskich: ros. dial. *govět* ‘długo się gdzieś znajdować, ociągać się; długo nie znajdować zastosowania’¹³. Ponieważ jest to znaczenie słabo poświadczone, nie można wykluczyć, że jest ono wtórne w stosunku do ‘powstrzymać się od jedzenia określonych potraw, pościć’.

Genezę znaczenia ‘pościć’ objaśnić można specjalizacją semantyczną terminu religijnego *gověti* ‘wielbić, czcić Boga, żyć bogobojnie’ > ‘przestrzegać nakazanych postów, pościć’. Znaczenie to jest więc innowacją dokonaną na gruncie prawosławnej terminologii religijnej, innowacją obcą Słowianom obrządku rzymskiego.

6. Analiza semantyki kontyuantów psł. **gověti* pozwoliła odtworzyć zmiany semantyczne, jakie przeżył ten wyraz, i jego historię. Okazało się, że [37] czasownik **gověti* pierwotnie należał do słownictwa ogólnego; jego przejście do terminologii religijnej związane było z powstawaniem słowiańskiego piśmiennictwa i z formowaniem słowiańskich terminów religijnych. Rozwój semantyczny wyrazu przebiegał dwoma torami: z jednej strony drogą spontanicznej ewolucji znaczeniowej w żywym języku ludowym, z drugiej zaś przez przekształcenia znaczeniowe w obrębie terminologii cerkiewnej oraz przez zmiany semantyczne wyrazu w gwarach ludowych po przyswojeniu go z terminologii religijnej. Podobnie zapewne przebiegała ewolucja innych terminów religijnych przejętych z języka ogólnego.

---

¹³ SRNG VI 254. [37]

W świetle powyższych rozważań jest jasne, że zbieżność słów. *gověti* jako terminu religijnego i obrzędowego oraz łac. *favēre* jako terminu sakralnego jest czysto przypadkowa. Z pewnością inne procesy semantyczne doprowadziły do powstania łacińskiego znaczenia ‘milczeć przy obrzędach religijnych’ niż do powstania pozornie bliskiego południowosłowiańskiego znaczenia ‘milcząc okazywać szacunek’. Natomiast genetycznie bliskie są podstawowe znaczenia obu czasowników.

**2. SŁOWIAŃSKA GEOGRAFIA WYRAZOWA
I LEKSYKALNE ZWIĄZKI MIĘDZYJĘZYKOWE**

Problematyka prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych. Izoleksy południowosłowiańskie i zachodnio-południowo-słowiańskie

Etnogeneza i topogeneza Słowian. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Komisję Sławistyczną przy Oddziale PAN w Poznaniu w dniach 8–9 XII 1978 r. (pod red. I. Kwileckiej), Warszawa–Poznań 1980: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 75–87 [Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu, Seria Historia, VI]

Dzięki postępowi w badaniach i rekonstrukcji słownictwa prasłowiańskiego wiadomo, że znaczną część prasłowiańskiego zasobu leksykalnego stanowiły wyrazy, które jeszcze przed ukształtowaniem się poszczególnych języków słowiańskich miały zasięg ograniczony do części ówczesnego obszaru słowiańskiego. Wydzielenie takich dialektyzmów z kilku tysięcy rekonstruowanych jednostek leksykalnych, które na podstawie ich struktury, cech morfonologicznych i ewentualnych nawiązań indoeuropejskich można odnosić do epoki prasłowiańskiej wspólnoty językowej, nie jest bynajmniej łatwe. Na liczną grupę prawdopodobnie prasłowiańskich wyrazów poświadczonych tylko w części języków słowiańskich składają się bowiem zarówno wyrazy o pierwotnie ogólnosłowiańskim zasięgu, które z różnych powodów tylko szczątkowo zachowały się w językach słowiańskich (np. peryferyczne archaizmy), jak i stare dialektyzmy. Dodatkowe utrudnienie stanowi istnienie późnych, paralelnie utworzonych na gruncie kilku języków słowiańskich wyrazów, a także międzysłowiańskich zapożyczeń, nie zawsze dających się odróżnić od wyrazów powstałych u schyłku epoki prasłowiańskiej. Te trzy typy wyrazów często nie bywają odróżniane w dość licznych ostatnio artykułach o „związках leksykalnych” czy „paralelach leksykalnych”, zawierających jednak również cenny materiał do problemu prasłowiańskich dialektyzmów¹. [76]

---

¹ Por. np. V. M. Illič-Svityč, *Leksičeskij komentarij k karpatskoj migraciji slavjan*, Izvestija AN SSSR. Otdelenie literatury i jazyka XIX, z. 3, 1960, s. 222–32; J. Zieniukowa,

Podstawowym kryterium umożliwiającym odróżnienie szczerkowo zachowanych wyrazów o pierwotnie ogólnosłowiańskim zasięgu i późnych, nieprasłowiańskich paralelnych innowacji od starych dialektyzmów może być powtarzalność zasięgów branych pod uwagę wyrazów. O ile zasięgi reliktyw i innowacji leksykalnych są mniej lub bardziej przypadkowe (choć i tu stwierdzić możemy pewne prawidłowości, np. zachowanie pewnych wyrazów w niektórych archaicznych lub peryferycznych gwarach słowiańskich), to zasięgi prasłowiańskich dialektyzmów pozwalają wykreślić całe pęki prastarych izoleks, wyodrębniających poszczególne obszary (nie zawsze z punktu widzenia dzisiejszego ugrupowania języków słowiańskich zwarte) z reszty słowiańskiego terytorium.

Odtworzenie pełnej w miarę możliwości listy prasłowiańskich dialektyzmów słownikowych ma podstawowe znaczenie dla poznania pierwotnego podziału prasłowiańskiego zespołu dialektycznego, a pośrednio także dla etnogenezy Słowian jako całości i dla etnogenezy poszczególnych narodów

---

Kašupsko-bälgarski leksikalni usporedici, Ezik i literatura XVI, z. 1, 1961, s. 49–50; S. B. Bernštejn, *K izučeniju pol'sko-južnoslavjanskih jazykovykh svjazej*, SFPS V, 1965, s. 33–36; E. Wrocławska, *Związki leksykalne kaszubsko-południowo-słowiańskie*, SFPS VII, 1967, s. 175–178; N. I. Tołstoj, *Ob izučenii polesskoj leksiki*, LeksPol, s. 3–19; tenże, *Zu einigen süd-slawisch-russischen lexikalischen Parallelen*, ZfSl XXI, 1976, s. 834–837; tenże, *O sootnošenii central'nogo i marginal'nykh arealov v sovremennoj Slavii*, Areal'nye issledovanija v jazykoznanii i etnografii, Leningrad 1977, s. 37–56; L. V. Kurkina, *Slovensko-vostočnoslavjanskie leksičeskie svjazi*, Ėtimologija 1970, 1972, s. 91–102; taż, *Izoglossnye svjazi južnoslavjanskoj leksiki*. (Materialy k problemam slavjanskogo ėtnogeneza), Ėtnogenez slavjan, Moskva 1977; taż, *Izoglossnye svjazi južnoslavjanskoj leksiki* [76] II, Ėtimologija 1976, 1978, s. 17–31; W. Smoczyński, *Paralele leksykalne sloweńsko-zachodnio-słowiańskie*, SFPS XI, 1972, s. 293–312; Ch. Vasiliev, *Slovenisch und Westslavisch*, Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongress in Warschau 1973, München 1973, s. 526–541; tenże, *Möglichkeiten und Grenzen in der Erforschung der urslavischen Wortgeographie am Beispiel lexikalischer Übereinstimmungen zwischen Serbokroatisch und Westslavisch*, Wiener Slavistisches Jahrbuch XXI, 1975, s. 280–289; H. A. Cychun, *Belaruska-paŭdnevaslavjanskija leksičnyja svjazi. Nekatoryja problemy i vyniki*, Blin 5, 1974, s. 41–51; H. Popowska-Taborska, *Z problematyki badawczej nawiązań leksykalnych (na materiale kaszubsko-południowo-słowiańskim)*, RS XXXVI, 1975, s. 3–10; K. Gutschmidt, *K karpatskoukrajnsko-južnoslavjanskim leksičeskim paralelam*, Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Problemy interferencii i jazykovykh kontaktov, Moskva 1975, s. 202–210; tenże, *Arealy nekatorych bolgarskich sootvetstvij karpatsko-ukrajnskimi leksemami*, Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Lingvističeskie i etnografičeskie aspekty, Kišinev 1976, s. 70–77; W. Budziszewska, *Ze związków leksykalnych południowo-słowiańsko-ruskich*, SIOr XXV, 1976, s. 225–228; W. Boryś, *Z geografii wyrazów słowiańskich*, SIOcc XXXIV, 1977, s. 1–6 {na s. 223–230 niniejszego tomu – red.}; *Belaruska-ukrajnskija izaleksy*, Minsk 1971; *Belaruska-ruskija izaleksy*, Minsk 1973; *Belaruska-polskija izaleksy*, Minsk 1975.

słowiańskich. Mimo że materiał słownikowy mniej jest pewny i przydatny do przeprowadzania podziałów dialektycznych, przede wszystkim ze względu na otwartość systemu leksykalnego, zmuszeni jesteśmy uciec się do tego materiału, gdyż tylko on daje pewne możliwości rekonstrukcji w ogólnych zarysach starszego zróżnicowania prasłowiańszczyzny, skoro, jak pokazały nowsze badania, podziały w zakresie fonetyki zaszły dość późno².

Projekcja w przeszłość pęków starych izoleks różnicujących obszar słowiański pozwala dostrzec dwa chronologicznie i jakościowo różne podziały prasłowiańskiego zespołu dialektycznego. Dość wyraziście rysują się podziały [77] stosunkowo późne, z okresu stopniowego różnicowania się i rozpadu wspólnoty prasłowiańskiej, związane przypuszczalnie z rozprzestrzenianiem się Słowian na nowe terytoria. Te podziały zatarły w znacznym stopniu podziały starsze, mgliście się rysujące zróżnicowanie dialektyczne i ugrupowanie dialektów w praoprocyźnie, przed okresem migracji; próby ugrupowania pradialektów słowiańskich były przedmiotem studiów O. N. Trubaczowa³ i H. Schuster-Šewca⁴.

Jednym z problemów ważnych dla poznania ugrupowania dialektów prasłowiańskich w poszczególnych okresach jest zagadnienie pochodzenia języków południowosłowiańskich. W niniejszym artykule chcę rozpatrzeć niektóre zagadnienia genezy tych języków w świetle prasłowiańskich dialektyzmów wyodrębniających obszar południowosłowiański z reszty terytorium słowiańskiego oraz dialektyzmów łączących języki południowosłowiańskie z obszarem zachodnio- bądź północnosłowiańskim. Przedstawię kolejno dialektyzmy wyłącznie południowosłowiańskie, dialektyzmy wspólne dla całości obszaru południowosłowiańskiego i dla obszaru zachodniosłowiańskiego oraz dialektyzmy łączące zachodnią część języków południowosłowiańskich z językami zachodnio- lub północnosłowiańskimi.

1. Zespół dialektyzmów wyodrębniających języki południowosłowiańskie z reszty terytorium słowiańskiego jest dość liczny, nawet jeśli pominiemy

---

² Zob. Z. Stieber, *Problem najdawniejszych różnic między dialektami słowiańskimi*, I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, Wrocław 1968, s. 88–98. Por. też I. Pättruť, *O edinstve i prodolžitel'nosti obščeslavjanskogo jazyka*, RS XXXVII, 1976, s. 3–9. [77]

³ O. N. Trubačev, *O sostave praslavjanskogo slovarja. (Problemy i zadači)*, Slavjanskoe jazykoznanie. V Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Doklady soverskoj delegacii, Moskva 1963, s. 159–196, zwłaszcza s. 193–195.

⁴ H. Schuster-Šewc, *Zur Bedeutung des Sorbischen und Slowenischen für die slawische historisch-vergleichende Sprachforschung*, Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik, Ljubljana 1977, s. 433–451.

wyraźnie nowsze wyrazy, które mogły powstać już po osiedleniu się przodków południowych Słowian na południu Europy bądź jako wspólne innowacje, bądź też paralelnie w poszczególnych językach. Z rekonstruowanych w *Słowniku prasłowiańskim*⁵ wyrazów reprezentujących starsze warstwy chronologiczne leksyki prasłowiańskiej należą tu np. **ašika* ‘topola drżąca, *Populus tremula*’ (SP I 159) : ogólnosłow. **osika* ‘ts.’, **azbno* ‘skóra zdarta ze zwierzęcia’ (SP I 167), **barati* ‘dotykać, macać, szukać, chwytac’ (SP I 192), **błnō* ‘lulek, *Hyoscyamus niger*’ : ogólnosłow. **belnō* ‘ts.’ (SP I 202), **boraviti* ‘zajmować się czymś, robić, działać’ (SP I 317), **bordy -ove* ‘siekiera, topór’ (SP I 321), **borkō* ‘związek małżeński; wesele, uczta weselna’ (SP I 323–324; ÈSSJa III 160–161 rekonstruuje **bbrakō*), **brojv* ‘liczba’ (SP I 385), [78] **bŕna* ‘warga’⁶, **buna* ‘wrzawa, zamęt, wzburzenie, zamieszki’ (SP I 448), **čěpiti* ‘rozszczepiać, łupać, rozłupywać’ (SP II 79), **čěstiti* ‘czyścić, oczyszczać’ (SP II 83–84), **čēt’a* ‘dla, z powodu’ (SP II 84), **čelo* ‘miara czasu, okres czasu, np. od rana do wieczora albo od wieczora do rana’ (SP II 128), **četa* ‘grupa ludzi, gromada’ (SP II 178–179).

Liczne dialektyzmy południowosłowiańskie zawierają nie opublikowane dotychczas materiały do *Słownika prasłowiańskiego*, np. **dvigō* ‘dwuletni, o zwierzęciu’ : sch. *dvizak* ‘dwuletni baran’, bułg. *dzvíska, zviska* ‘owca w drugim roku życia’ (por. ÈSSJa V 189–190: **d(ṽ)vizō*):

*grōmō ‘krzak, krzew’ : sł. *gr̃m* ‘krzak’, sch. *gr̃m* ‘ts.; zarośla’, scs. *grōmō* ‘ts.’, bułg. dial. *grōm, gr̃rm* ‘krzak; zarośla’, mac. *grm* ‘krzak; bryła, gruda’;

*kačiti ‘wznosić, podnosić; zawieszać, zaczepiać’: sł. *káčiti* ‘drażnić, gniewać; zaostrzać’, sch. *ōkačiti* ‘zawiesić; dosięgnąć, dotknąć’, *káčati* ‘wypływać na powierzchnię wody, o rybach’, bułg. *kačá (se)* ‘wznosić, podnosić, wspinać się’, mac. *kača* ‘wznosić, podnosić; wsadzać na coś’;

*klopō ‘ława’: sł. *klōp* ‘ławka; poprzeczna belka u wozu’, sch. kajk. i pñ. czak. *klūp, klūpa* ‘ławka’;

*kōlcati ‘stukać, uderzać’: sł. *kōlcati* ‘uderzać’, sch. *kūncati* ‘uderzać, stukać, pukać’, czak. *kīncati* też ‘mieć czkawkę’, bułg. *kōlcam* ‘tłuc, rozbijać; dziobać’⁷;

⁵ SP I–II. W artykule wykorzystałem też częściowo niepublikowane materiały do tego słownika, niektóre więc ustalenia zasięgu poszczególnych wyrazów zawdzięczam członkom zespołu opracowującego *Słownik*. Przyjmuję rekonstrukcje SP; w przypadku istotnych różnic odsyłam jednak do moskiewskiego słownika etymologicznego (ÈSSJa I–V). [78]

⁶ Zob. ÈSSJa III 130 **bŕna*; W. Boryś, *Czakańskie brńuse*, RS XXXVIII, 1977, s. 93–95 (z dalszą literaturą).

⁷ Należy tu może również ukr. (w słowniku Żelechowskiego) *klyčjaty* ‘seine müden Tage schleppen’. [79]

*kolto ‘pniak, klocek’: sł. *kláto* ‘belka zawieszana świni na szyi, by nie mogła uciekać’, sch. *kláto* ‘rodzaj jarzma zakładanego świni na szyję, by nie mogła przejść przez ogrodzenie; belka umocowywana do nóg owcy w celu utrudnienia ruchów’: płn. słow. *koltǫ;

*mariti ‘troszczyć się’: sł. *mariti* ‘troszczyć się’, sch. *máriti* ‘ts.; dbać o coś, mieć chęć, chcieć’, bułg. *nemarjá* ‘nie dbać, zaniedbywać, nie troszczyć się’, dial. *marim, marem* ‘troszczyć się’, mac. *marliv* ‘troskliwy, dbający’;

*odǫmĕti ‘odbić głos, dać odgłos, odpowiedzieć (o echu?)’: sł. *odméti* ‘odpowiedzieć’, *odméti se* ‘odbić głos, dać echo; zgłosić się’, cs. (redakcja serbska) *odǫmĕti se* ‘odpowiedzieć’, sch. dawne *odmĕlo* ‘przydomek, przezwisko’;

*ocholǫ ‘dumny, pyszny, hardy’: sł. *ohól* ‘butny, zarozumiały, wyniosły’, sch. *òhol* ‘ts.; piękny, pyszny; silny; odważny, śmiały’, bułg. *ochólen* (dial. *ochól*) ‘żyjący w dobrobycie, zamożny, bogaty’;

*rĕsnǫ ‘prawdziwy’: sł. *rĕsen* ‘prawdziwy, serio’, sch.-cs. *resni* ‘prawdziwy’, scs. *rĕsnǫ* ‘prawdziwy, pewny’ (i rcs. *rĕsnȳi* ‘prawdziwy’);

*rǫdǫ : *rudǫ ‘nierówny, chropowaty, szorstki’: sł. *rōd* ‘szorstki, [79] chropowaty; kędzierzawy; twardy, stwardniały; nędzny, mizerny, wyniszczony’, sch. *rūd* ‘kędzierzawy, gęsty; zbity w twardą kulę; pofałdowany, pagórkowaty, o ziemi’, bułg. *rud* ‘miękki, kędzierzawy, o wełnie’, dial. też ‘twardy, ostry, o wełnie’, mac. *rud* ‘kędzierzawy, miękki, o włosach, wełnie’;

*ruta ‘chustka, szmata’: sł. *rúta* ‘chustka’, sch. dial. *ruta* ‘szmata, łachman’, bułg. dial. *rúta* ‘chustka, szmata’;

*sasiti ‘niepokoić’: sł. dial. *sásiti* ‘straszyć’, sch. kajk. *sasiti* ‘uspokajać, uciszać (dziecko), tłumić’, mac. *saska* ‘denerwować, drażnić, szczuć’⁸;

*slǫkǫ ‘krzywy, zgięty’: sł. *slók* ‘krzywy; chudy’, stsch. *sluk* ‘krzywy, zagięty, skrzywiony’, scs. *slǫkǫ* ‘krzywy, zgięty; skarłowaciały’;

*slutǫ ‘podejrzenie, przecucie’: sł. *slút* ‘podejrzenie; przecucie, wyobrażenie’, sch. dawne *slút* ‘przecucie, domysł’, por. cs. *slutǫ* ‘qui audivit’;

*solna ‘szron’: sł. *slána*, sch. *slána*, scs. *slana* (stąd rcs. *slana*), bułg. *slana*, mac. *slana* ‘ts.’⁹;

*šupǫ ‘wydrążony, pusty w środku’: sł. *šúp* ‘wydrążony, pusty’, sch. dial. (czak., kajk., Dubrownik) *šup* ‘próżny, pusty; czczy; tępy, głupkowaty’;

⁸ Por. F. Bezlaj, *Einige Fälle des -ō- : -eu- Ablauts im Slavischen*, *Linguistica* XI, Ljubljana, 1971, s. 24; W. Boryś, *Prilozi proučavanju ostataka arhaičnog slavenskog (praslavenskog) leksika u kajkavštini*, HDZ VI, s. 69–76 [na s. 381–389 niniejszego tomu – red.]

⁹ A. Meillet (*Études* II 445) i R. Trautmann (BSW 298) przytaczają też czes. *slána* ‘szron’, którego jednak nie odnalazłem w dostępnych mi czeskich słownikach.

*šupl'ь (*šup'ь?) 'dziurawy, wydrążony, pusty w środku': sle. *šúpelj* 'podziurawiony, wydrążony', sch. *šúpalj* 'dziurawy, przedziurawiony; pusty, próżny, jałowy', bułg. *šupliv* 'spróchniały; porowaty, gąbczasty', mac. *šupliv* 'pusty wewnątrz; spróchniały'¹⁰;

*torpъ (*trapъ?) 'dół, jama': sch. *trǎp* 'dół na rzepę, kopiec', 'zagłębienie terenu, kotlina; ogród dyniowy; młoda winnica', cs. *trapъ* 'fovea', bułg. *trap* 'dół, jama', dial. też 'stromizna', mac. *trap* 'jama, rów'.

Przytoczyłem tu wybór wyrazów, które można uznać za wczesne dialektyzmy wyróżniające dialekty kontynuowane przez języki południowosłowiańskie; w pełnym materiale będzie takich wyrazów z pewnością co najmniej kilkadziesiąt. Większość z nich należy bez wątpienia do starszych warstw słownictwa prasłowiańskiego, za czym przemawia brak motywacji na gruncie słowiańskim, typowe dla starszych wyrazów stosunki apofoniczne, pozasłowiańskie dokładne odpowiedniki lub wyrazy prapokrewne. Zwracają uwagę dokładne odpowiedniki bałtyckie części dialektyzmów południowosłowiańskich, np. *bŕna 'warga' = litew. *burnà* 'usta, twarz', *dvigъ 'dwuletni' = litew. *dveigjŕs* 'dwuletni', *klōpъ 'ława' = stprus. *clumpis* 'krzesło', *o-dvměti 'dać odgłos, odpowiedzieć' = łot. *dim(ē)t* 'przeraźliwie brzmieć, huczeć, dźwięczeć', *rěsnъ 'prawdziwy', rozszerzona suf. -n- formacja widoczna w litew. [80] *ráiškus* 'jawny, widoczny, oczywisty', *sasiti 'niepokoić' = litew. *suōsti* 'dokuczać, męczyć', *solna 'szron' = litew. *šalnà* 'szron, słaby mróz', łot. *sālŕna* 'mróz, szron'¹¹.

Archaiczność dialektyzmów południowosłowiańskich daje podstawy do przypuszczeń, iż odbijają one odrębność części gwar prasłowiańskich we wczesnym okresie. Prawdopodobnie we wczesnym okresie epoki prasłowiańskiej przodkowie językowi późniejszych Słowian południowych wchodzili w skład ugrupowania dialektycznego, charakteryzującego się posiadaniem szeregu prastarych wyrazów nieznanymi pozostałym dialektom prasłowiańskim. Możliwe, iż omawiany dialekt stanowił wówczas jedną z peryferii obszaru prasłowiańskiego, zapewne peryferię graniczącą z obszarem języków bałtyckich¹². Przypuszczalnie był to zespół bliskich sobie gwar, wykazujących jednak pewne różnice w leksyce, skoro można stwierdzić prastare odrębności między słownictwem bułgarsko-macedońskim a słoweńsko-serbsko-

¹⁰ Tu może należy także czes. dial. mor. *šúplivý* 'nepodarný'. [80]

¹¹ O związkach bałtycko-południowo-słowiańskich zob. V. M. Illič-Svityč, IV *Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Materialy diskussii, II. Problemy slavjanskogo jazykoznanija*, Moskva 1962, s. 436; Bernštejn 73–75; O. N. Trubačev, *O sostave praslavjanskogo slovarja*, s. 189–193; *Nepokupnyj Svjazi* 17–20.

¹² Por. też O. N. Trubačev o.c. 195.

-chorwackim (np. w przytoczonym materiale do zachodniej części obszaru południowosłowiańskiego ograniczone są *čelo, *klopъ, *kolto, *odbměti; sporo wyrazów różnicujących obszar południowosłowiański omówiła ostatnio L. Kurkina¹³). Szczególnie interesujące jest stanowisko leksyki słoweńskiej, zawierającej sporo niewątpliwie archaicznych wyrazów nie znanych pozostałym językom południowosłowiańskim, w tym niemało wyrazów mających nawiązania na gruncie bałtyckim; pisał o tym kilkakrotnie F. Bezlaj¹⁴. Prawdopodobnie pradialekt, będący przodkiem języka słoweńskiego, zajmował najbardziej skrajne położenie i jego kontakty z językiem prabałtyckim były najżywsze, ale mimo wszystko nie można chyba mówić o „mieszaniu bałtycko-słowiańskim”, którego odbicie ma się znajdować w słownictwie słoweńskim, jak to czyni w jednym ze swych artykułów F. Bezlaj¹⁵.

2. Wśród prasłowiańskich dialektyzmów liczną grupę stanowią wyrazy wspólne dla obszaru południowosłowiańskiego (jako całości) i dla języków zachodniosłowiańskich, np. *čěsta ‘wytrzebiona droga, przesieka’ (SP II 83);

*grčati ‘warczeć, mruzczeć, turkotać’ : sł. grčati ‘warczeć, mruzczeć’, [81] sch. grčati o głosie ptaków, czes. hrčeti ‘turkotać, warczeć’, sła. hrčat ‘turkotać; ciurkać’, pol. dial. gurczec ‘burczeć’;

*chorpa ‘nierówność, chropowatość, zmarszczka’: sł. hrápa ‘nierówność, blizna’, sch. hräpe pl. ‘nierówność, chropowatość’, bułg. chrápa ‘dziura, wyboje na drodze’, dłuż. chropa ‘nierówność; zmarszczka, fałda’, stpol. chropy (: charpy, chrapy) ‘chropawe miejsce; zarośla na wilgotnym miejscu; taki sam zasięg wykazuje pochodny przymiotnik *chorpavъ ‘szorstki, chropowaty, pomarszczony, nierówny’ (sł. hrápav, sch. hräpav, bułg. chrápav, pol., dłuż. chropawy)¹⁶;

*chuliti ‘zaginać, schylać’: sł. húliti ‘wyginać, giąć, chylić’, stsch. huliti se ‘schylać się’, czes. chouliti ‘schylać, zginać’, sła. chúliti sa ‘schylać się, kulić się; garnąć się’, pol. dial. chulić się ‘chować się przez schylenie’;

*kadъ ‘dym, śwąd’: sł. kâd, sch. kâd, bułg. dial. kad, mac. kad, dłuż., głuż. kad, sła. kad;

*kalati ‘rozłupywać, rozszczepiać’: sł. kâlati ‘rozłupywać, rozcinać’, sch. kâlati ‘ts.’, bułg. dawne i mac. kalá-č ‘miecz’, czes. kâlati ‘łupać, rozłupy-

¹³ L. V. Kurkina, *Izogglossnye svjazi južnoslavjanskoj leksiki*, II, s. 27–30.

¹⁴ Bezlaj Parallelen; Bezlaj Eseji 123–132 (rozdział „Baltsko-slovenske paralele”).

¹⁵ Bezlaj Spuren. [81]

¹⁶ W części języków słowiańskich poświadczony są także postaci z nagłosowym *k-* (np. stpol. kropawy, ukr. korópa, koropávij, sł. krápavica), *sk-* (np. stpol. skropawy, głuż. škropa, škropawy). [82]

wać, sła. *kálat* ‘rąbać drzewo’, dłuż. *kałas* ‘kłuć, rozłupywać, rozszczepiać’, głuź. *kałać* ‘ts.’, pol. dial. *kałać* ‘kłuć’;

*kléka ‘skrzywienie, wygięcie; coś wygiętego, krzywego’: sła. *kléka* ‘sękata krzywizna na drzewie’, ‘wychudły koń, szkapa; chuda krowa’, sch. *klèka* ‘jałowiec’, bułg. dial. *kléka* ‘choroba nóg u zwierząt uniemożliwiająca chodzenie’, ‘chory, chorowity człowiek’, głuź. dial. *klaka* ‘część pługa’, kasz. *kléka*, *kląka* ‘rodzaj jarzma; mocno zakrzywiona laska, zwykle jałowcowa; duży, krzywy nos; klamka u drzwi; kolano; kolanko; zakręt rzeki lub drogi; płoza u sań’, ‘stara krowa’;

**kl’usę* ‘(młode) zwierzę pociągowe, słaby, lichy koń’: sła. *kljúse*, sch. *kljúse*, scs. *kljusę* (i rcs. *kljusja*), bułg. dial. *kljusé*, stczes. *klúsě*, stpol. *klusię*, sła. *klusq* (kasz. *klusq* ‘dziecko zaniedbane’);

*krpa ‘odcięty płat tkaniny, skóry’: sła. *krpa*, sch. *křpa*, cs. *krōpa*, bułg. *křpa*, mac. *krpa*, czes. dial. mor. *krpa*, może i pol. dial. *karpa* ‘pniak z korzeniami’ (< ‘odcięta część drzewa?’);

*mamiti ‘wabić, nęcić, łudzić, zwodzić’: sła. *mámiti*, sch. *mámiti*, bułg. *mámja*, mac. *mami*, czes. *mámiti*, sła. *mámit*, dłuż. *mamiś*, pol. *mamić*, kasz. *mańic*;

*mrdati ‘poruszać, machać, kręcić czymś’: sła. *mřdati*, sch. *mřdati*, bułg. *mřrdam*, mac. *mrda*, czes. dial. i stczes. *mrdati*, sła. *mrdať*, pol. *merdać*, stpol. *mardać*;

*muditi ‘powodować zwłokę, zwlekać, opóźniać’: sła. *mudíti*, sch. dawne *muditi*, scs. *muditi*, *mřditi* (i rcs. *muditi*), bułg. *muden*, czes. dial. mor. *z-mudit*, połab. *maudi sā* ‘opóźnia się, zaniedbuje się’, pol. *mudzić*, kasz. *mużęc* ‘mitrzyć, tracić czas’; [82]

*pilę ‘pisklę’ (zach. ‘młoda gąska, kaczka’, pld. ‘kurczątko’): sch. *pīle*, bułg. *pīle*, mac. *pile*, czes. dial. *pīle*, dłuż. *pile*, głuź. *pilo*, połab. *pailq*, pol. dial. pld. i kasz. *pilę*, *pylę*;

*ručati ‘wydawać głośnie, przenikliwie dźwięki, ryczeć’: sła. dial. *rúčati*, sch. dial. (też czak.) *rúčati*, bułg. *ručá*, czes. dial. *ručati*, sła. *ručat*, głuź. *ručéć*, kasz. *ručac*;

*rucho ‘szata, odzienie’: sła. *ruho*, sch. *rùho*, cs. *rucho* (stąd rcs. *rucho*), bułg. ludowe *rucho*, mac. *ruvo*, dial. *rucho*, czes. *roucho*, sła. *rucho*, dłuż. *rucho*, stpol. *rucho*;

*srkati ‘głośno wciągać ustami płynny pokarm, siorbać’: sła. *sřkati*, sch. *sřkati*, cs. *sřokati*, bułg. dial. *sřrkam*, mac. *srka*, czes. *srkati*, pol. *sarkać*, kasz. *sårkac*;

*stēnica ‘pluskwa’: sła. *steníca*, sch. *stjēnica*, cs. *stēnica*, bułg. *stenica*, mac. dial. *stenica*, czes. *štēnice*, sła. dial. *stenica*, połab. *stenaicǎ*;

*verdlo ‘(ciepłe) źródło’: sła. *vrélo* (według Pleteršnika z sch.), sch. *vrèlo*, *vrélo*, bułg. dial. *vreló*, czes. *vřídlo*, sła. *vriedlo*, kasz. *vřodlo*, *řodlo*.

Wyrazy, których zasięg obejmuje języki południowo- i zachodniosłowiańskie, reprezentują, jak się wydaje, dwie różne warstwy chronologiczne. Należą tu stosunkowo wczesne prasłowiańskie innowacje leksykalne (np. *cěsta, *chuliti, **kl'use*, *křpa, *muditi, *rucho, *verdlo), w których można by się dopatrywać pozostałości związków istniejących jeszcze w praojczyźnie między późniejszymi dialektami południowo- i zachodniosłowiańskimi. Mogą one zatem świadczyć o pierwotnym sąsiedztwie odpowiednich pradialektów, ale nie da się też wykluczyć, że znany nam zasięg tego typu wyrazów ustalił się później. Jednocześnie inne należące tu wyrazy są wyraźnie młodsze (zwraca zwłaszcza uwagę spora ilość słów opartych na onomatopejach). Ich chronologia i zasięg wskazują, że powstały w okresie silniejszej dyferencjacji dialektów prasłowiańskich i formowania się nowych ugrupowań dialektycznych w związku z migracjami.

Wiadomo, że u schyłku doby prasłowiańskiej, w okresie przesuwania się części Słowian na południe, nastąpiło zbliżenie części zespołu zachodniosłowiańskiego z zespołem południowosłowiańskim. Świadczą o tym pewne wspólne zmiany fonetyczne przeprowadzone na obszarze czesko-słowackim i południowosłowiańskim i tzw. jugoslawizmy w gwarach słowackich. Z tego okresu wspólnoty czesko-słowackiej i południowosłowiańskiej pochodzi też znaczna część związków leksykalnych łączących te dialekty. To, że należące tu wyrazy często mają większy zasięg na obszarze zachodniosłowiańskim, dowodzi, iż jednocześnie nie zostały zerwane związki w obrębie grupy zachodniosłowiańskiej. Można wysunąć przypuszczenie, że centrum innowacji leksykalnych znajdowało się na obszarze czesko-słowackim, skąd nowe wyrazy szerzyły się z jednej strony na ówczesne siedziby przodków językowych południowych Słowian i wymarłych Słowian panońskich, z drugiej zaś strony na resztę terytorium zachodniosłowiańskiego. Ponieważ istnieje też grupa wyrazów wspólnych językom zachodnio- i południowosłowiańskim oraz ję[83]zykowi ukraińskiemu (np. *česrati 'drapać, skrobać, grzebać, przegrzebywać, trzeć, przeczesywać, czesać', SP II 176, *čilь 'wypoczęty, świeży, rzeński', SP II 199, *chrękati 'odkaszliwać, chrząkać', *kavornъ 'gawron': ogólnosłow. *gavornъ, *obъlokъ 'coś obłego, zaokrąglonego; otwór okienny, rama okna, okno'¹⁷, *rapa 'nierówność, zmarszczka, chropowatość'), możemy przyjąć, że z omawianym zespołem dialektycznym związani byli również

---

¹⁷ J. Rusek (*Z nawiązań leksykalnych ukraińsko-południowo-słowiańskich*, ZNUJ PJ, z. 53, s. 60–61) uważa ukr. *oblok*, *obolok*, *oblak* za pożyczkę z węgierskiego *ablak* 'okno' (wyraz węgierski jest prawdopodobnie pozostałością słowiańszczyzny panońskiej). [84]

przodkowie językowi Ukraińców; dialekt praukraiński w pewnym okresie, jak wiadomo, pozostawał w ścisłym związku ze wschodnią częścią zespołu południowosłowiańskiego.

Istnienie późnopraskłowiańskiego ugrupowania dialektycznego obejmującego zespół czesko-słowacki i południowosłowiański potwierdza również szereg wyrazów wspólnych dla tych dialektów, nie znanych jednak w łużyckim i w lechickim, np. *drpati ‘szarpać, targać; drapać, skrobać’: czes. *drpati* ‘odłupywać, zdzierać’, też u wszystkich Słowian południowych (ËSSJa V 225: *dbrpati);

*grčiti ‘ściskać, zgniatać, zwijać’: sła. *hrčiti sa* ‘gromadzić się, zbierać się w tłum’, sło. *grčiti* ‘ściskać, dusić’, sch. *grčiti* ‘kurczyć, ścieśniać’, cs. *grōčiti* ‘ts.’, bułg. *gōrča* ‘zwijać, marszczyć’, mac. *grči* ‘kurczyć, ściskać, zaciskać; gnieść, miąć’; por. też *grča, *grčv ‘guz, nabrzmienie’: czes. dial. *hrča*, *hrč* ‘guz, narośl’, sła. *hrča* ‘ts.; sęk’, sło. *grča* ‘sęk; bryła; wymię’, sch. dial. *grča* ‘sęk’;

*chrčbkv ‘chomik’: sła. *chrček*, *chrčok*, sło. *hrček*, sch. *hrčak*;

*chrstati ‘chrupać, chrzęścić’: czes. *chrstati* ‘chlustać, bryzgać’, sło. *hrstati* ‘chrupać, chrzęścić, szeleścić’, sch. *hřstati* ‘chrupać, chrzęścić, jeść głośno’;

*chvrliti ‘rzucać, wyrzucać’: czes. *chrliti*, sła. *chrliti*, sło. *hrliti*, stsch. *hrliti*, bułg. *chvǎrlja*, mac. *frli*;

*kača ‘wąż’: sło. *káča*, sch. dial. *kača* ‘wąż’ i tu zapewne należące czes. dial. *kača* ‘gruba kiszka wieprzowa’;

*kopnēti ‘tajać, topić się, rozmarzać’: czes. dial. mor. *kopnēt*, *kopnat*, sła. *kopnieť*, sło. *kopnēti*, sch. *kōpnjeti*, bułg. *kopnéja*, mac. *kopnee*;

*pipati ‘lekko dotykać, macać’: czes. dial. *pipati*, *pípat*, sło. *pípati*, sch. *pīpati*, cs. *pipati*, bułg. *pípam*, mac. *pipa*.

Tego typu wyrazy, lepiej poświadczone u Słowian południowych niż na obszarze czesko-słowackim, mogą świadczyć, iż część wyrazów szerzyła się z południa i objęła swym zasięgiem niekiedy tylko część obszaru czesko-słowackiego, np. gwary słowackie bądź czeskie gwary Moraw. Dowodzą one też silniejszych związków zespołu czesko-słowackiego z zachodnią częścią obszaru południowosłowiańskiego, gdyż wielu takich wyrazów nie znają (i prawdopodobnie nigdy nie znały) wschodnie dialekty południowosłowiańskie. [84]

3. Omówiona grupa dialektyzmów zachodnio-południowo-słowiańskich zawdzięcza swe zasięgi wzajemnemu oddziaływaniu dialektów zachodnio- i południowosłowiańskich w okresie rozpadu praskłowiańskiej wspólnoty językowej. Należy od nich odróżnić grupę wyrazów, które na południu Słowiańszczyzny są ograniczone do języka słoweńskiego (czy jego dialektów) albo występują w języku słoweńskim oraz w zachodnich gwarach serbsko-chorwackich:

w dialekcie kajkawskim, czakawskim i, rzadko, w zachodniosztokawskim, a które poza tym są typowe dla obszaru zachodnio- bądź północnosłowiańskiego.

Dość liczne są wyrazy wspólne dla języka słoweńskiego i całej zachodniej lub północnej Słowiańszczyzny¹⁸, np. *brečbka ‘rodzaj słodkiego piwa, wyciąg ze słođu; sok drzewny’: sł. *brěčka* ‘sok drzewny’, *brěca* ‘ts.; żywica na drzewie czereśni’ i odpowiednie postaci zachodniosłowiańskie (SP I 365–366);

*briditi ‘ostrzyć, brudzić, zanieczyszczać; czynić wstrętnym, budzić wstręt’: sł. *bridíti* ‘ostrzyć’ i odpowiedniki w północnosłowiańskim (SP I 378);

*byščb ‘roślina *Heracleum sphondylium*; zakwaszona zupa z tej rośliny’: sł. dial. *bršč* ‘*Heracleum sphondylium*’ i odpowiedniki na całym obszarze północnosłowiańskim (SP I 422);

*dlabiti ‘gnieść, ugniatać, ścisnąć, przyciskać, dusić’: sł. dial. *dlábiti* ‘chwycić, łapać’ i odpowiedniki w czes., sła. i pol. (SP III);

**klam̃* ‘złudzenie, fałsz, kłamstwo’: sł. *klâm* ‘sen; sen śmierci’ i odpowiedniki w czes., sła., pol. oraz w ukr. (z pol.?)

*klěštʹb ‘kleszcz, *Ixodes*’: sł. *klěšč* ‘*Ixodes*’ i odpowiedniki na całej północy;

*kroky -vve ‘belka w konstrukcji dachu’: sł. *krôkva-* ‘ts.’ i odpowiedniki u Słowian zachodnich i wschodnich;

*lava ‘szeroka deska używana do siedzenia i leżenia; wzniesienie przystosowane do siedzenia, leżenia; przyzba; złożę, warstwa, zwarta masa’: sł. *láva* ‘komin; kredens’ i odpowiedniki w całej Słowiańszczyźnie północnej;

*nora ‘jama, dziura w ziemi, wgłębienie’: sł. *nora* ‘jama, dół, dziura’ i odpowiedniki zachodnio- i wschodniosłowiańskie (ale także cs. *norz* ‘jaskinia, pieczara’);

*nuda ‘przymus, presja; nieprzyjemne uczucie’: sł. *nûda* ‘praca najemna’ i odpowiedniki północnosłowiańskie;

*ogava ‘wstręt, obrzydzenie; coś wstrętnego, obrzydliwego, szkaradnego’: sł. *ogáven* : *ogáben* ‘wstrętny, obrzydliwy; cierpki’, dial. *ogâba* ‘wstręt, obrzydzenie’, odpowiedniki występują w zachodniosłowiańskim i ukraińskim (sch. *ogavan* ‘wstrętny, obrzydliwy, ohydny’ jest nową pożyczką z czes.);

*smuga ‘ciemne pasmo na jasnym tle, pręga, pas’: sł. *smúga* ‘pręga, smuga’ i odpowiedniki północnosłowiańskie;

*strumy -mene ‘potok, struga, strumień’: sł. *strúmen* ‘prąd wody, nurt; prąd wiatru’ z odpowiednikami północnosłowiańskimi. [85]

---

¹⁸ Por. też Bezlaj Eseji 144–156 (rozdział „Zahodnoslovansko-slovenske leksičke paralele”). [85]

Część wyrazów typowych dla języków północnosłowiańskich (lub tylko zachodniosłowiańskich) obejmuje swym zasięgiem nie tylko język słoweński, ale także serbsko-chorwackie gwary kajkawskie, czakawskie (przede wszystkim północną ich część w Istrii, na Kwarnerze i Przymorzu Chorwackim), a w poszczególnych przypadkach również sztokawskie gwary Sławonii i zachodniej Bośni, np. *dorga ‘rodzaj sieci rybackiej’ występuje w kilku językach północnosłowiańskich a także w słoweńskim (*drága* ‘sieć rybacka, włók’) oraz w postaci *draga* ‘rodzaj sieci’ u leksykografów kajkawskich, u czakawca Vitezovicia i Sławońca Jakobovicia; reliktem tego wyrazu jest może również czarnogórskie *draga* ‘belka, do której się przymocowuje pewien rodzaj sieci’¹⁹;

*doržiti ‘robić bruzdy, rowki, żłobić, drażyć’ kontynuują czes. *drážiti* ‘żłobić’, sła. *dražit* ‘torować drogę, ścieżkę’, stpol. *drożyć* ‘drażyć’, ros. *doróžit* ‘drażyć; torować drogę’ oraz sła. *drážiti* ‘kopać rowy, kanały odwadniające’, sch. kajk. *drážiti* ‘bronować’²⁰;

*dřbati ‘drapać, szarpać, obrywać’ jest poświadczony u Słowian północnych oraz w słoweńskim i w kajkawskim: *drbāti* ‘dotykać, szarpać, poruszać’²¹;

*chalupa ‘prymitywny budynek, buda, szałas’, wyraz dobrze znany językom zachodniosłowiańskim i częściowo wschodniosłowiańskim, szczególnie jest poświadczony w słoweńskim, kajkawskim i północnoczakawskim²²;

*chlōdъ ‘pręt, drąg’ dobrze zachowały języki północnosłowiańskie i język słoweński; wyraz zanotowano także w jednej z archaicznych gwar czakawskich w Istrii i w jednej gwarze kajkawskiej²³;

**chol’eva* (: **chol’ava*) ‘rodzaj okrycia nóg’ poza językami północnosłowiańskimi znają tylko gwary północnoczakawskie: *hōljeva*, *hōjev* ‘pończocha’;

*chovati ‘umieszczać gdzieś, ukrywać, chronić; grzebać’ dobrze jest poświadczony u Słowian zachodnich i u części Słowian wschodnich; w południowosłowiańskim poświadczony tylko w dwu zabytkach starokajkawskich (XVI–XVII w.)²⁴;

---

¹⁹ Zob. Bezlaj ES I 109; W. Boryś, *Prilozi proučavanju ostataka...* o.c.

²⁰ Por. Bezlaj ES I 111; W. Boryś, o.c.

²¹ Por. ÈSSJa V 219 (*drbati); F. Bezlaj, o.c. 111; W. Boryś, o.c.

²² W. Boryś, *Z geografii wyrazów słowiańskich*, s. 1–2.

²³ W. Boryś, *Prilozi proučavanju ostataka...*

²⁴ W. Boryś, *Przyczynki do geografii wyrazów słowiańskich*, SIOcc 36, 1979, s. 23–24 {artykuł na s. 231–239 niniejszego tomu – red.}.

*nedoločbnō ‘nie mogący czemuś podołać, sprostać, nieudolny, nie-sprawny’ znają języki północnosłowiańskie oraz jedna z gwar kajkawskich: *nedoložen* ‘nieudolny, niezręczny’²⁵;

*nutiti (*nŋtiti) ‘zmuszać, zniewalać, wywierać nacisk’ ograniczony jest do obszaru zachodniosłowiańskiego i do gwar północnoczakawskich²⁶; [86]

*věchōtv ‘wiązka, garść słomy, siana’ znają nie tylko Słowianie północni, ale również Słoweńcy (*véhet*), kajkawcy (*vehet*); w przeszłości wyraz występował może i w gwarach północnoczakawskich, por. *vehat* ‘hapsus’ u Vitezovicia²⁷;

*vŋditi ‘suszyć mięso w dymie, wędzić’, czasownik dobrze poświadczony u Słowian północnych, znają też dialekty słoweńskie i niektóre gwary kajkawskie (*vuditi*) i sztokawskie (w północnej Chorwacji)²⁸.

Przytoczone wybrane przykłady związków wyrazowych między północno-zachodnim skrajem obszaru południowosłowiańskiego i obszarem zachodnio- lub północnosłowiańskim wspierają nasze wiadomości o starych związkach języka słoweńskiego i sąsiednich dialektów serbsko-chorwackich z językami zachodniosłowiańskimi (np. zachowanie grup *tl*, *dl* w niektórych gwarach słoweńskich, zachowanie prefiksu *vy-* w słoweńskim, kajkawskim i w północnoczakawskim, wspólne innowacje w zakresie słowotwórstwa)²⁹. Prawdopodobnie tak wspólności słownikowe, jak i inne wspólne cechy językowe należy odnosić do okresu wędrówki części Słowian na południe. Można sądzić, iż w skład tej części Słowian, którzy na południe przemieszczali się od zachodu, weszły nie tylko plemiona mówiące gwarami należącymi do pradialektu południowego, ale również częściowo plemiona genetycznie zachodniosłowiańskie lub blisko ze Słowianami zachodnimi spokrewnione. Zatem dialekty północnozachodniej części obszaru południowosłowiańskiego byłyby w jakimś stopniu dialektami mieszanymi, przy czym nasilenie ilości omawianych wyrazów wskazywałoby, że żywioł genetycznie zachodniosłowiański najsilniejszy był w dialektach kontynuowanych przez język słoweński, zaś słabszy w zachodnich dialektach chorwackich.

W niniejszym artykule mogłem jedynie naszkicować niektóre problemy genezy języków południowosłowiańskich w świetle analizy zasięgów prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych. Świadomie pominąłem kompleks

---

²⁵ Ib., s. 25–26.

²⁶ Ib., s. 26–27. [86]

²⁷ W. Boryś, *Prilozi proučavanju ostataka...*

²⁸ Ib.

²⁹ Zob. Z. Stieber, *O drevnich slovensko-zapadnoslavjanskich jazykovykh svjazjach*, Russkoe i slavjanskoe jazykoznanie k 70-letiju... R. I. Avanesova, Moskva 1972, s. 309–310. [87]

ważnych i złożonych problemów związanych z dialektyzmami wspólnymi dla Słowian południowych i wschodnich, bez uwzględnienia których zagadnienie genezy języków południowosłowiańskich nie może być wyjaśnione.

Szczegółowe rozpatrzenie prasłowiańskich dialektyzmów wyodrębniających języki południowosłowiańskie, a także łączących je z innymi częściami Słowiańszczyzny w połączeniu (w miarę możliwości) z innymi danymi dostarczonymi przez słowiańską gramatykę porównawczą pozwala odtworzyć w ogólnych zarysach pradzieję południowosłowiańskiego zespołu dialektycznego a zatem i etnogenezę narodów południowosłowiańskich. Można przypuszczać, że załazek późniejszych Słowian południowych istniał już w praojczyźnie w postaci osobnego ugrupowania dialektycznego, silnie jednak pod względem [87] słownikowym zróżnicowanego. W okresie rozluźnienia się prasłowiańskiej wspólnoty przodkowie językowi Słowian południowych nawiązywali ściślejszą łączność i ze Słowianami wschodnimi (zapewne wcześniej) i ze Słowianami zachodnimi; w okresie przemieszczania się na południe wytworzyły się ściślejsze związki Słowian południowych z zespołem czesko-słowackim. W kształtowaniu się języków i narodów południowosłowiańskich swój udział mają również odłamy Słowian zachodnich³⁰ i wschodnich, które przemieściły się na południe Europy. Te różnorodne procesy znajdują odbicie w szeregu faktów językowych, w tym również w przebiegu całych pęków starych izoleks.

---

³⁰ Por. też Z. Stieber, *O Serbach i Chorwatach północnych i południowych*, Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft, Bautzen 1968, s. 19–22.

Z geografii wyrazów słowiańskich

Slavia Occidentalis 34, 1977, s. 1–6

Jednym z zadań rekonstrukcji i badania prasłowiańskiej warstwy słownictwa słowiańskiego jest wydzielenie starych dialektyzmów leksykalnych, mogących rzucić światło na problem pierwotnego ugrupowania dialektów słowiańskich. Przy obecnym stanie badań w tym zakresie konieczne jest gromadzenie i interpretowanie wyrazów znanych tylko części obszaru prasłowiańskiego i ustalanie izoleks łączących poszczególne słowiańskie zespoły dialektyczne.

W artykule rozpatruje się trzy niewątpliwie stare wyrazy łączące obszar zachodniosłowiański lub jego część z innymi gwarami słowiańskimi.

1. psł. dial. *chalupa

Prasłowiański termin z zakresu budownictwa *chalupa ‘prymitywny budynek, buda, szałas’ jest dobrze poświadczony na całym obszarze zachodniosłowiańskim, występuje też w części gwar wschodniosłowiańskich. Dotychczasowi badacze wyrazu podkreślali, iż jest to wyraz północnosłowiański, nieznanym Słowianom południowym¹. Tymczasem niewykorzystane dotychczas źródła pozwalają stwierdzić istnienie reliktywów tego wyrazu także w części obszaru południowosłowiańskiego.

---

¹ Por. np. Sławski SEJP I 59; Lučyc-Fedarèc 152. Co do postaci i znaczeń wyrazu w poszczególnych językach oraz jego etymologii zob. Berneker SEW I 383; Sławski l.c.; Vasmer REW III 227–228; A. S. L'vov, *Slavjanskie slova s kornem chal-/chol-*, Ètimologičeskie issledovanija po russkomu jazyku I, Moskva 1960, s. 30–31. Przyjmuje się, że do gwar wschodniosłowiańskich wyraz został prawdopodobnie zapożyczony z polskiego, zob. np. Lučyc-Fedarèc 161.

Rzeczownik *halúpa* w znaczeniu ‘liczy chłopski dom, będąca w złym stanie chata’ zapisano w słoweńskiej gwarze doliny Rož w Karyntii². Wyraz występuje też szczerkowo na obszarze serbsko-chorwackim. W zakończonym około 1710 r. rękopiśmiennym słowniku Pavla Vitezovicia znajdujemy go wśród chorwackich [2] odpowiedników łac. *tugurium: sebarica, kučer, lopa, priprosto stanje, halupa*³. Prawdopodobnie wyraz był znany Vitezoviciowi z rodzimej czakawskiej gwary Senja, chociaż nie można wykluczyć, iż słyszał go gdzie indziej (wiadomo, że długie lata mieszkał w kajkawskim Zagrzebiu, przez pewien czas przebywał też w Słowenii)⁴. Informację Vitezovicia wspierają dane gwarowe. W napisanej przez I. Jardasa czakawską gwarą okolic miasta Kastav w Istrii obszerniej monografii etnograficznej poświęconej jest występowanie tam przed II wojną światową ginącego rzeczownika *halupa* w znaczeniu ‘niska, pokryta słomą szopa, szałas, stajnia dla owiec’⁵. Pozwala to stwierdzić, iż kontynuant psł. *chalupa musiał być znany najbardziej archaicznym (także pod względem leksykalnym) gwarom północno-czakawskim. Prawdopodobnie odpowiedni wyraz znany był również gwarom kajkawskim, wskazują bowiem nań zapisane w kajkawskiej gwarze Virja w Podrawinie derywaty z sufiksami *-āk* i *-āča*: *halupāk* ‘ograniczony, głupkowaty mężczyzna’, *halupāča* ‘ograniczona, głupkowata kobieta’⁶.

Występowanie kontynuantów psł. *chalupa w trzech różnych i oddalonych od siebie gwarach południowosłowiańskich świadczy, iż w przeszłości wyraz ten musiał być znany zachodniej części obszaru południowosłowiańskiego. Jest to zatem jeden z nierzadkich archaicznych wyrazów wspólnych dla zachodniego krańca południowej Słowiańszczyzny (gwary słoweńskie, kajkawskie, czakawskie, prawdopodobnie też zachodnia część dialektu sztokawskiego) i dla obszaru zachodniosłowiańskiego. Szczegółowe rozpatrzenie wszystkich dających się odtworzyć izoleks łączących te dwa obszary w zestawieniu ze związkami połud-

---

² J. Šašel, F. Ramovš, *Narodno blago iz Roža*, Arhiv za zgodovino in narodopisje II, Maribor 1936–1937, s. 105. Informacje o wyrazie słoweńskim zaczerpnąłem z kartoteki Sektora Etymologii i Onomastyki Instytutu Języka Rosyjskiego AN ZSRR w Moskwie. Za jej udostępnienie dziękuję Kierownictwu tej pracowni i autorce kartoteki słoweńskiej L. V. Kurkinie. [2]

³ Matić Vitezović 27.

⁴ Jest mało prawdopodobne, by Vitezović przytoczył tu wyraz czeski, mimo że występuje u niego kilka wyrazów przejętych z któregoś czeskiego słownika, por. Matić o.c. 14–15.

⁵ Jardas 133, 134: „Va oven kraje Kastafšćini, ..., deju, da j’ nekada bilo čuda ofčarskeh dvo-rić, kolib (ale *halup*, kako su neki deli); ...ta zadnja halubajska ofčarska *halupa*”. Autor łączył z wyrazem *halupa* nazwę okolicy *Hälubje* (o.c. 133), co jest zapewne etymologią ludową.

⁶ Herman Virje 82. Etymologiczne znaczenie tych derywatów było zapewne ‘mieszkający w biednej, nędznej chacie’ > ‘biedny’ > ‘ograniczony, głupkowaty’. [3]

niowo- i wschodniosłowiańskimi pozwoli, jak się wydaje, w pewnym przynajmniej stopniu wyświetlić skomplikowany problem formowania się języków południowosłowiańskich i ich stosunku do języków zachodnio- i wschodniosłowiańskich. Może też się okazać pomocne przy próbie rekonstrukcji podziału dialektycznego wspólnoty prasłowiańskiej w okresie poprzedzającym jej rozpad. Wreszcie ustalenie związków leksykalnych zachodnio- i południowosłowiańskich ma niebagatelne znaczenie dla badania archaicznego słownictwa zachodniosłowiańskiego, pozwala bowiem cofać historię poszczególnych wyrazów do okresu sprzed wędrówki części Słowian na południe. Na przykład w odniesieniu do omawianego tu psł. *chalupa możemy stwierdzić, iż w czasie, kiedy przodkowie części dzisiejszych Słowian południowych przesuwali się na południe, wyraz musiał być znany przodkom dzisiejszych Słowian zachodnich. [3]

2. psł. dial. *jskalb

W zachodnim granicznym dialekcie łużyckim E. Muka zanotował rzeczownik *skal -la* ‘pszczoła lecąca w czasie rojenia szukać nowego siedliska dla młodego roju’ oraz czasownik *skaliś, skaliś se* ‘lecieć w poszukiwaniu nowego siedliska dla młodego roju’⁷. Te pszczelarskie terminy są, o ile wiadomo, izolowane na gruncie zachodniosłowiańskim, mają natomiast odpowiedniki w ludowym wschodniosłowiańskim słownictwie pszczelarskim czy bartniczym.

Odpowiedni rzeczownik występuje we wszystkich trzech językach wschodniosłowiańskich: ros. *skal’já* ‘część roju lecąca w poszukiwaniu nowego siedliska’⁸, ukr. *skal’ -li f., skalb -lja m. ‘ts.’⁹, skálja f., skal’ f.* ‘pszczoła-zwiądowczyni’¹⁰, *skalá* ‘czołowy rząd pszczół w lecącym roju’¹¹, brus. *skal’ f., skal-ljá f., skállli pl., skalá f.* ‘część roju lecąca w poszukiwaniu nowego siedliska’¹², na Polesiu *skal’ f., skalá f., skal’á f., skáli pl., skál’l’a f.* ‘ts.’¹³.

---

⁷ Muka II 410: *skal* ‘die Spürbiene, Spähbiene, matka (pčelinaja)’, *skaliś, skaliś se* ‘als Spürbiene einen Platz zur Niederlassung des Schwarmes suchen bzw. finden, v kačestve matki iskat’, najti mesto dlja roja’. W obu przypadkach rosyjskie objaśnienie jest błędne, gdyż nie matka szuka nowego siedliska dla młodego roju, lecz niewielka grupka pszczół oddzielająca się od przygotowanych do rojenia lub rojących się pszczół.

⁸ V. Burnašev, *Opyt terminologičeskogo slovarja sel’skogo chozjajstva, fabričnosti, promyslov i byta narodnogo*, t. II, S.-Peterburg 1844, s. 211; Dal’³ IV 173–174.

⁹ Želech II 870; Hrinč IV 131.

¹⁰ Lysenko 195.

¹¹ Hrinč IV 130.

¹² Ju. F. Mackevič, *Leksika pčaljarstva*, ZNarSlo, s. 216; Scjaškovič 450.

¹³ Anochina–Nikončuk 358.

Związek wyrazu łużyckiego z postaciami wschodniosłowiańskimi nie ulega wątpliwości. Zróznicowanie postaci morfologicznych w gwarach tłumaczy się tym, iż pierwotnie był to prawdopodobnie rzeczownik żeński należący do tematów na *-ǐ-*, por. ukr. i brus. *skal' -li*. W poszczególnych gwarach słowiańskich wyraz zachował rodzaj żeński z jednoczesnym przejściem do tematów na *-ja* (ukr. *skálja*, brus. *skal'á*) lub na *-a* (ukr., brus. **skalá*) albo też zmienił rodzaj na męski, przechodząc do tematów na *-jo-* (dłuż. *skal -la*, ukr. *skal' -lja*). Podobne zmiany rodzaju i typu deklinacyjnego można obserwować również w innych rzeczownikach należących pierwotnie do tematów na *-ǐ*¹⁴. Ros. *skal' já* i brus. *skalljá* to zapewne wtórne rzeczowniki zbiorowe z kolektywnym sufiksem *-'ja* dodanym do pierwotnego rzeczownika żeńskiego

Przytoczony materiał pozwala na rekonstrukcję niewątpliwie już prasłowiańskiego terminu pszczelarskiego. Porównanie z takimi bliskoznacznymi wyrazami jak brus. dial. *isk m.*, poleskie *pójisk, pójsk m.* 'szukanie nowego siedliska dla [4] młodego roju, pszczoły szukające nowego siedliska'¹⁵ : *iskác'* 'szukać', litew. *ieškonys m. pl.*, *ieškuōnė bitė* 'pszczola szukająca nowego siedliska dla młodego roju'¹⁶ : *ieškóti* 'szukać, poszukiwać, wyszukiwać', niem. *Spürbiene, Spähbiene* 'pszczola szukająca nowego siedliska dla młodego roju' : *spüren, spähen* 'śledzić, tropić, szpiegować' wskazuje, że omawiany wyraz należy łączyć z prasłowiańskim czasownikiem **jbskati jbskō* 'szukać'. Dla epoki prasłowiańskiej rekonstruować zatem trzeba postać **jbskalb f.*; zanik nagłosowego *jb-*, podobnie jak w innych wyrazach, następował już na gruncie poszczególnych języków słowiańskich¹⁷. Jest to derywat od czasownika **jbskati* utworzony przy pomocy sufiksu *-lb*¹⁸, pierwotnie zapewne nomen actionis 'szukanie przez pszczoły nowego siedliska dla młodego roju', wtórnie 'pszczoły szukające w czasie rojenia nowego siedliska dla młodego roju'¹⁹.

W poszczególnych językach od **jbskalb* utworzono denominalne czasowniki. Poza wspomnianym już dłuż. dial. *skaliś (se)* należą tu: brus. dial.

---

¹⁴ Por. choćby oboczności typu *przerębel -bli* : *przerębel -bla* : *przerębla* w gwarach polskich. [4]

¹⁵ Ju. F. Mackevič o.c. 210; Sejaškovič o.c. 204; Anochina–Nikončuk 350.

¹⁶ A. Lyberis, *Lietuvių-rusų kalbų žodynas*, Vilnius 1971, s. 209; Kurschat I 699.

¹⁷ Zob. np. J. Rozwadowski, *Przyczynki do historycznej fonetyki języków słowiańskich. I. Prasłow.* j̥-, RS VII, 1914–1916, s. 9–13.

¹⁸ O funkcji i genezie tego sufiksu zob. Sławski Zarys I 106–107.

¹⁹ W dolnołużyckim i ukraińskim nastąpiła może dalsza syngulatywizacja znaczenia wyrazu, nie ma jednak pewności, czy można całkowicie polegać na znaczeniu 'pszczola-zwiadowczyni' podanym przez słowniki Muki i Łysenki.

skalíc', skaljavác' 'siadać na ulu umieszczonym na drzewie, o pszczołach szukających nowego siedliska'²⁰, poleskie *skal'uváty, skal'ovát'* 'wysyłać pszczoły na poszukiwanie nowego siedliska, o roju'²¹.

Psł. dial. **jvskalb* jest jednym ze starych derywatów o interesującym zasięgu: łączy gwary łużyckie z obszarem wschodniosłowiańskim. Na szereg takich izoleks, ważnych dla badań nad stosunkiem gwar łużyckich do reszty gwar słowiańskich, zwracał już uwagę O. N. Trubaczow²². Omawiany tu wyraz dowodzi, iż obszar łużycki i wschodniosłowiański łączą nie tylko stare wyrazy niemotywowane, ale również stare wspólne derywaty. Trzeba jednak pamiętać, iż ludowe słowiańskie słownictwo pszczelarskie i bartnicze nie jest jeszcze dostatecznie zbadane, istnieje więc możliwość odnalezienia śladów psł. **jvskalb* także w innych językach zachodniosłowiańskich.

3. psł. dial. **søvislb*

W kaszubszczyźnie na Półwyspie Helskim (w Jastarni i Borze) szcżątkowo zachował się rzeczownik *svisle* pl. tantum używany jedynie w zwrocie *pyj svislaŋ* [5] *lazěc* 'próżnować, wałęsać się, szczególnie nocą'²³. Bliski wyraz znają gwary śląskie: *svisla, f'isla* 'otwór w dachu do podawania siana na strych'²⁴ oraz języki łużyckie i czeski: dłuż. *swisl -li*, zwykle pl. f. *swisle -li* i *-low* 'szczyt dachu, front budynku'²⁵, głuż. *swisle -li* i *-low* pl. 'szczyt (dachu), strona szczytowa, fronton'²⁶, czes. przestarz. i dial. *svisel -sle* f., *-slu* m. (zwykle pl. *svisle -slí* : *-slů*), też *svisla* '(drewniany) szczyt domu, fronton', w gwarach także 'trójkątna futryna po obu stronach wrót w stodole', 'rodzaj wiązania dachu', 'pionowy słupek w wiązaniu domu', *na svislách* 'na strychu'²⁷. Wyraz znany jest także zachodniej części obszaru południowosłowiańskiego, a mianowicie gwarom słoweńskim oraz dialektowi kajkawskiemu i czakaw-

²⁰ Ju. F. Mackevič o.c. 215–216.

²¹ Anochina–Nikončuk 358.

²² O. N. Trubačev, *O praslavjanskich leksičeskich dialektizmach serbo-łužickich jazykov*, Serbo-łužickij lingvističeskij sbornik, Moskva 1963, s. 154–172; tenże, *O sostave praslavjanskogo slovarja (Problemy i rezultaty)*, Slavjanskoe jazykoznanie. Doklady soverskoj delegacii. VI Meždunarodnyj s'ezd slavistov, Moskva 1968, s. 372–373. [5]

²³ Sychta V 204.

²⁴ Zaręba AJŚ III, mapa 356.

²⁵ Muka II 588.

²⁶ Chr. T. Pfuhl, *Lausitzisch Wendisches Wörterbuch*, Bautzen 1886, s. 693; H. Zeman, *Słownik górnołużycko-polski*, Warszawa 1967, s. 449.

²⁷ PSJČ V 960; Bartoš 413; Machek ES² 597.

skiemu języka serbsko-chorwackiego: śle. dial. *svišli* f. pl., *svišla* n. pl. ‘wystająca część poddasza na stronie frontowej’, ‘żerdki umocowane na zewnętrznej ścianie domu, na których suszy się np. kukurydżę’, ‘najwyższa wewnętrzna część strychu; strych na słomę, na siano’, ‘stodoła’²⁸, sch. dial. kajk. *svisle* f. pl. ‘szczyt domu z desek, fronton’, czak. (np. w Istrii) *svišla* n. pl. ‘stryszek nad szopą’, ‘boczna ściana domu bez okna’²⁹.

Z przedstawionego przeglądu znaczeń wyrazu w poszczególnych językach widać, iż nazywa on przede wszystkim ‘szczyt domu, fronton, obitą deskami szczytową ścianę poddasza budynku’. Wydaje się jednak, iż nie jest to znaczenie pierwotne. Zwracają bowiem uwagę znaczenia odmienne, jak ‘wystająca część poddasza na stronie frontowej budynku’, ‘rusztowanie z żerdzi na zewnętrznej ścianie domu’, ‘strych, stryszek’, będące przypuszczalnie śladami starszego znaczenia wyrazu, gdyż nie tłumaczą się dobrze ze znaczenia ‘szczyt, fronton’. Sądzę, iż prawdopodobne jest przypuszczenie, że omawiany wyraz oznaczał najpierw ‘wystającą poza ścianę część poddasza na stronie szczytowej, np. wysunięte na zewnątrz belki, żerdzie przedłużające w ten sposób strych’. Taka wysunięta część strychu mogła służyć do suszenia niektórych roślin, co sugeruje znaczenie wyrazu w słoweńskim. Zrozumiałe staje się pojawiające się w czeskim, słoweńskim i serbsko-chorwackim znaczenie ‘strych (np. na słomę, siano)’, gdyż wystająca część poddasza stanowiła całość ze strychem, gdzie przechowywano zwłaszcza słomę i siano. Wystająca część poddasza mogła być otwarta, ale mogła być też zabita deskami i przykryta dachem. Ze znaczenia ‘obita deskami część poddasza na szczycie budynku’ mogło się bez trudu wytworzyć znane znaczenie ‘obita deskami szczytowa część budynku, szczyt, [6] fronton’, przy czym zmiana znaczenia mogła być związana ze zmianami w konstrukcji budynków.

Przyjmowane tu starsze znaczenia pozwalają rozumieć znaczenie kaszubskiego zwrotu *puj svišlaχ lazęc* ‘próżnować, wałęsać się, szczególnie nocą’. Prawdopodobnie kasz. *svisle* to szcążtkowo zachowany na Helu synonim kaszubskich rzeczowników *podvistâvk*, *vistâvk* ‘w dawnym budownictwie kaszubskim: podcienie wsparte na słupach, zespolone konstrukcyjnie z chatą i mające wejście do sieni’³⁰. Takie podcienia stanowiły miejsce wieczornych czy nocnych pogawędek, spotkań młodzieży itp., co w sposób wystarczająco jasny tłumaczy powstanie zapisanego przez Sychtę znaczenia kaszubskiego zwrotu.

---

²⁸ Pleteršnik II 612.

²⁹ RJAZ XVII 317; Skok ER III 373; Jardas 404. [6]

³⁰ Sychta VI 83.

Ślady pierwotnego znaczenia ‘wystająca poza zewnętrzną ścianę budynku część poddasza’ w kilku językach słowiańskich pozwalają poprzeć rodzimość wyrazu. Przytoczone wyżej wyrazy słowiańskie sprowadzają się prawdopodobnie do prasłowiańskiej dialektycznej postaci **s̥visl̥b* f., będącej urzeczownikowionym przy pomocy sufiksu *-b* pierwotnym imiesłowem na *-l̥b* (por. np. pol. *zwisły*, czes. *svislý*, ros. *svisljy*)³¹. Obok tego rzeczownika w poszczególnych językach zachowały się, jak się wydaje, w funkcji synonimicznego rzeczownika formy rodzajowe imiesłowu (np. sło. *svišla* n. pl., czak. *svišla* n. pl., ale męski rodzaj wyrazu w poszczególnych językach może być wtórny w stosunku do pierwotnego femininum)³².

Za związkiem omawianego rzeczownika z czasownikiem **s̥visnōti* ‘zwisnąć, zwiesić się’ przemawiają też synonimiczne rzeczowniki oparte na czasowniku nieprefigowanym, np. sło. *vīsl̥e* f. pl. = *svisl̥i*³³, stczes. *visle*³⁴.

Semantyka i struktura omawianych tu wyrazów przemawiają za ich rodzimością w językach słowiańskich. W świetle materiału nieuzasadnione wydają się próby wyprowadzania tych wyrazów z niemieckiego³⁵, zwłaszcza że brane pod uwagę jako źródło zapożyczenia wyrazy niemieckie w żaden sposób nie tłumaczą realnie poświadczonych znaczeń wyrazów słowiańskich.

Rzeczownik **s̥visl̥b* (i ewentualne użycie substantywizowanych form rodzajowych imiesłowu **s̥visl̥b* w funkcji terminu z zakresu budownictwa) jest prawdopodobnie wytworem części gwar prasłowiańskich. Łączy zachodnią część obszaru zachodniosłowiańskiego (dialekt kaszubski, gwary śląskie, języki łużyckie, język czeski) z zachodnim skrajem obszaru południowosłowiańskiego (język słoweński, dialekt kajkawski i czakawski). Jest jednym z przykładów wskazujących, że izoleksy łączące zachód i zachodnią część południa Słowiańszczyzny nieraz nie obejmowały całego obszaru zachodniosłowiańskiego, lecz jedynie zachodnią jego część. [7]

Gwoli ścisłości wspomnieć trzeba, że podobne rzeczowniki pojawiają się rzadko też poza wspomnianym tu obszarem, por. ukr. dial. *svýsli* pl. ‘dolny koniec pewnego typu sieci’³⁶, bułg. dial. *svisló* ‘wiązka winnych gron przy-

---

³¹ O tym typie słowotwórczym zob. Sławski Zarys l.c.

³² Związek omawianych wyrazów z participium **s̥visl̥b* wysuwano wielokrotnie, np. ostatnio Skok l.c. (z dalszą literaturą).

³³ Pleterśnik II 771.

³⁴ Klaret II 498.

³⁵ Zob. H. H. Bielfeldt, *Die deutsches Lehnwörter im Obersorbischen*, Leipzig 1933, s. 120; Machek l.c.

³⁶ Hrinč IV 106.

gotowanych do zawieszenia; wiązka splecionych kolb kukurydzy³⁷. Są to jednak niezależne twory oparte na imiesłowie *sʔvislʔ, bez specjalizacji znaczenia właściwej części obszaru zachodnio- i południowosłowiańskiego.

Omówiona w artykule geografia trzech wyrazów słowiańskich pokazuje niektóre możliwości przebiegu izoleks łączących języki zachodniosłowiańskie lub ich część z innymi słowiańskimi zespołami dialektycznymi. Oczywiście pojedyncze przykłady różnorodnych izoleks łączących języki zachodniosłowiańskie z południem lub wschodem Słowiańszczyzny albo dzielących obszar zachodniosłowiański mogą nie mieć żadnego znaczenia dla badań nad pierwotnym zróżnicowaniem dialektycznym słownictwa prasłowiańskiego. Dopiero ustalenie pęku poszczególnych izoleks stwarza możliwość wydzielenia tego lub innego zespołu gwarowego. Dlatego konieczne jest gromadzenie dalszych przykładów różnorodnych starych związków leksykalnych między poszczególnymi gwarami słowiańskimi i systematyczne ich badanie.

---

³⁷ Np. Petkov 129.

Przyczynki do geografii wyrazów słowiańskich

Slavia Occidentalis 36, 1979, s. 23–30

Niniejszy artykuł, kontynuujący artykuł *Z geografii wyrazów słowiańskich* (SlOcc 34, s. 1–6), prezentuje część wyników przeprowadzonych w językach południowosłowiańskich poszukiwań kontyuantów prasłowiańskich wyrazów uchodzących dotychczas za dialektyzmy zachodnio- lub północnosłowiańskie. Przedstawione tu wyrazy serbsko-chorwackie nie były dotąd dostrzeżone, nie notuje ich zagrzebski słownik akademicki, wydobyte zaś zostały z zabytków językowych i tekstów gwarowych kajkawskich i czakawskich. Omówione niżej wyrazy stanowią dalsze przykłady nawiązań leksykalnych zachodniej części obszaru południowosłowiańskiego do języków zachodniosłowiańskich, co pozwala wzbogacić listę znanych izoleks łączących te dwa obszary.

Pśl. dial. *chovati

Niewątpliwie już pśl. czasownik *chovati poświadczony jest dobrze w językach zachodniosłowiańskich i w części gwar wschodniosłowiańskich w znaczeniach ‘ukrywać’, ‘przechowywać, chronić, strzec’, ‘grzebać (umarłego)’, ‘hodować, wychować, żywić’¹. Na podstawie dotychczas znanych faktów wyraz mógł uchodzić za dialektyzm północnosłowiański. Okazuje się jednak, że wyraz istnieć musiał również w części obszaru południowosłowiańskiego. W wielojęzycznym słowniku Hieronima Megisera z r. 1603 łac. *promoveo* przetłumaczone przez dalm. (dalmatyńskie = czakawskie) *napri-*

---

¹ Związyły przegląd postaci i znaczeń czasownika w poszczególnych językach słowiańskich oraz etymologii zob. Berneker SEW I 399–400; Sławski SEJP I 77; Vasmer REW III 253; Machek ES² 203–204 (nieprzekonująco oddziela *chovati* i *chovati se*).

da klasti (co zostało przejęte ze znanego słownika F. Vrančicia (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, 1595) oraz przez *croat.* (= chorwackie) *naprid hovati*, *naprid staviti*². Słownictwo oznaczone przez Megisera jako „chorwackie” jest dość niejednolite, zawiera niewątpliwie zarówno wyrazy [24] kajkawskie, jak i czakawskie. Do dziś nie zostało ustalone, czy Megiser zaczerpnął te wyrazy z różnych źródeł (zdaje się za tym przemawiać niekonsekwentna ortografia), czy też z nie ustalonego słowniczka zawierającego i leksykę kajkawską, i czakawską (mieszanie tych elementów charakteryzowało niektóre przynajmniej druki protestanckie). W odniesieniu do czasownika *hovati* mamy podstawy sądzić, że był to wyraz genetycznie kajkawski, w każdym razie nie ma podstaw do przypuszczeń, że może to być wyraz zachodniosłowiański (np. czeski) pomyłkowo przytoczony przez Megisera jako chorwacki.

Za autentycznością wyrazu przemawia zresztą inny przykład tego czasownika (z prefiksem *za-*) w tekście kajkawskim, w którym wykluczone jest zapożyczenie z zachodniosłowiańskiego. Niewątpliwie kajkawski charakter ma poświadczenie wyrazu w umowie o kupnie-sprzedazy z okolic Zagrzebia (Sv. Ivan Zelina) z 1595 r.; dokument ów jest datowany *na dan zahovane svete Marije*³, gdzie należący do omawianego czasownika imiesłów *zahovan* wchodzi w skład nazwy jakiegoś kościelnego święta maryjnego. Mimo poszukiwań nie udało się ustalić, o którym święcie mowa w tekście. Można jedynie przypuszczać, że *dan zahovane svete Marije* może być nieoficjalną (ludową?, potoczną?) nazwą święta Niepokalanego Poczęcia N. P. Marii (łac. *Conceptio nis Immaculatae B. M. V.*), jeśli *zahovati* byłoby tu synonimiczne do *sačuhati* ‘zachować’ (por. np. *Marija na svom začetju [...] bi sačuvana od griha istočnoga*⁴). Taką interpretację traktować można jedynie jako hipotezę, nie mamy bowiem dowodu, że w sch. *zahovati* mogło znaczyć ‘zachować; nie stracić; pośrednio za takim znaczeniem zdaje się przemawiać poświadczony jedynie w dziele F. Vrančicia *Život nekoliko izabranih divic* (1606) czasownik *uhovati* ‘ochronić’: *On [bog] će te uhovati od svakoga zla*, jednak jest bardzo prawdopodobne, że Vrančić wzorował się tu na czeskich frazach *Bůh uchoval*, *Bůh uchovej*, przejmując też wyraz czeski⁵. O tyle by to nie dziwiło, że F. Vrančić wiele lat spędził na obczyźnie, w tym również w Czechach i tam pisał swoje dzieła; pew-

---

² Stachowski Megiser 84. [24]

³ RJAZ XXI 906. Ten sam przykład przytacza Fancev Virje 46.

⁴ RJAZ XIV 427: przykład z bośniackiego pisarza Lastricia.

⁵ RJAZ XIX 377.

ne oddziaływanie języka czeskiego widoczne jest również w słowniku Vrančicia, np. *straka* ‘pica’ zamiast *sraka*, *svraka* z *-t-* pod wpływem czes. *straka*⁶. W słowniku Vrančić podaje w znaczeniu ‘chronić’ inne wyrazy: *čuvati* ‘conservere’, *sahraniti* ‘salvare’, *shraniti* ‘condere, conservare, recendere’.

Przytoczone dane jednoznacznie świadczą o występowaniu w XVI–XVII-wiecznym dialekcie kajkawskim czasownika *hovati*. Kwestią otwartą pozostaje jednak znaczenie wyrazu w tym dialekcie. Słownik Megisera zdaje się świadczyć, że czasownik mógł znaczyć ‘kłaść, umieszczać, wsuwać’. [25]

Psł. dial. *nedolŏžbnŏ

W językach północnosłowiańskich niezłe poświadczony jest przymiotnik *nedolŏžbnŏ: pol. od XVI w. *niedolężny* ‘nie mający sprawności fizycznej, nieudolny, niezdarny, ociężały’, kasz. *ńedolŏžni* ‘ułomny, słaby’, czes. dial. mor. *nedolužný* ‘chorowity, cherlawy; niedorozwinięty fizycznie lub umysłowo’, ros. dial. (z gwary smoleńskiej) *nedolůžnyj* ‘chorowity, niezdrowy, słaby; nieporadny, nieudolny’, ukr. *nedolůžnyj* ‘słaby fizycznie’, brus. pot. i dial. *nedalůžny* ‘słaby, niezdrowy, cherlawy’, ‘niezręczny, niezgrabny, nieudolny, niezdatny do czegoś’⁷. W językach południowosłowiańskich nie znane były dotychczas ślady takiego przymiotnika, jednak poszukiwania pozwoliły stwierdzić jego pozostałość w dialekcie kajkawskim języka serbsko-chorwackiego. W kajkawskiej gwarze Loboru zapisano przymiotnik *nedoložen* z objaśnieniem ‘koji se ne zna nikakvoga posla pravo latiti; što u ruke primi, sve mu padne’⁸; kajk. *nedoložen* ma więc znaczenie ‘nieporadny, niezdarny’. Semantyka wyrazu wskazuje na jego związek z przytoczonymi przymiotnikami północnosłowiańskimi, również postać głosowa przemawia za łączeniem tych wyrazów: w gwarze Loboru psł. *ŏ jest kontynuowane przez *o*^u, które w uproszczonej pisowni cytowanego tekstu etnograficznego niekiedy oddawane jest przez *ô* (np. *môžek*, *sôsed*), częściej przez *o* (np. *želodec*, *zobi*, *rokave*, *robec*, *robača*) lub przez *u* (np. *nazubine*, *muži*, *slepovuš*).

⁶ Por. W. Boryś, *Studia nad leksyką pierwszych słowników chorwackich*, SFPS XIII, 1974, s. 104–105. [25]

⁷ Wyraz białoruski uważany jest nieraz za pożyczkę z polskiego, zob. np. A. M. Bułyka, *Daŭnija zapazyčanni belaruskaj movy*, Minsk 1972, s. 216. Za rodzimością wyrazu przemawia jednak jego zasięg w językach wschodniosłowiańskich, por. K. M. Panjucič, *Leksika narodnych havorak*, Minsk 1976, s. 86–87. Niewątpliwie natomiast zapożyczono z polskiego występujące w niektórych gwarach białoruskich postaci *nedalėžnyj*.

⁸ J. Kotarski, *Lobor*, ZNŽO XX, Zagreb 1915, s. 63.

Rekonstruowany na podstawie przytoczonych danych przymiotnik *nedolōžbnъ ‘nie mogący czemuś podołać, sprostać, nieudolny, niesprawny’ był właściwy tym dialektom prasłowiańskim, które dały początek językom północnosłowiańskim oraz brały udział w formowaniu zachodniej części południowosłowiańskiego zespołu dialektycznego.

Wyraz należy do młodszej warstwy słownictwa prasłowiańskiego, gdyż uznać go trzeba za późnoprasłowiański derywat od bardziej archaicznego przymiotnika, który zachował się wyłącznie w językach wschodniosłowiańskich: ros. dial. *nedolúgij* ‘chory, niezdrowy, słaby; słabo pracujący; niezręczny, niezaradny’, *nedolúgoj* ‘cherlawy, wątły’, ukr. *nedolúhyj* ‘słaby fizycznie, wątły’, ‘nieudolny, nieobrotny’, brus. dial. *nedalúhi* ‘słaby, niezaradny’, ‘cherlawy, wątły’. Zwraca też uwagę brus. dial. *nedoléngi* ‘niesprawny, nieudolny’⁹, którego postać głosowa zdaje się wskazywać na pol. *niedołęgi. Wszystkie te postaci sprowadzają się do psł. dial. *nedolōgъ, przymiotnika synonimicznego lepiej poświadczonemu *nedolōžbnъ. Ten ostatni przymiotnik powstał zapewne przez rozszerzenie starszego *nedolōgъ produktywnym [26] sufiksem *-bnъ*, który pełnił tu funkcję strukturalną, przenosząc archaiczny typ przymiotnikowy do produktywnej klasy przymiotników.

Podstawę derywacyjną przymiotnika *nedolōgъ stanowi rzeczownik *nedolōga, zaświadczony u Słowian północnych w znaczeniu nomen actionis ‘niedawanie sobie rady, niezaradność, niesprawność, nieudolność’ (czes. dial. *nedoluha* ‘choroba, słabość’, sła. *nedoluha* ‘niepogoda’?, ukr. *nedolúha* ‘słabość, wadliwość, ułomność’) i nomen agentis ‘człowiek niezaradny, niesprawny, nieudolny’ (pol. *niedołęga* ‘człowiek nieudolny’, kasz. *ńedołąga* ‘człowiek niesprawny, kaleka’, ches. dial. *nedoluha* ‘głupiec, dureń’, ukr. dial. *nedolúha* ‘słaby, wątły człowiek’, brus. dial. *nedalúha* ‘niezdolny, niezaradny człowiek, niedorajda’, nienormalna, niedorozwinięta od urodzenia istota). Psł. dial. *nedolōga to derywat odczasownikowy z suf. *-oga* od *dolěti (płn. też *dolati, *doliti) ‘dawać sobie radę z kimś, czymś, pokonywać, przezwyciężać, zмагаć się’¹⁰, a ściślej derywat od dewerbalnego *dolōga, zachowanego jedynie w polszczyźnie w materiale onomastycznym: stpol. NO i nazwa herbu od XIV w. *Dołęga*, dziś jeszcze w nazwach miejscowych, np. *Dołęgi*¹¹.

⁹ K. M. Panjucič o.c. 87. [26]

¹⁰ Zob. Sławski Zarys I 68.

¹¹ SSNO I 500; I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny, dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976, s. 46–47.

Psł. dial. *nutiti

Czasownik *nutiti (z oboczną wtórną postacią *nŏtiti) ‘zmuszać, zniewalać, wywierać nacisk’ znany jest jedynie z języków zachodniosłowiańskich¹²: pol. *nęcić* ‘pociągać, działać pociągająco, wabić, przywabiać’, stpol. w XV w. ‘napędzać, naganiać’, w XVI w. *nucić* = *nęcić*, kasz. *nŏcęc* ‘wabić, kusić, nęcić’, dłuż. *nušís* ‘zmuszać, zniewalać, nakłaniać’, głuż. *nućić* ‘ts.’, ‘naglić, przynaglać’, czes. *nutiti* ‘zmuszać, zniewalać’, ‘wmuszać coś (w kogoś, w siebie)’, ‘wymuszać coś, z trudem coś osiągać, z trudem coś robić’, sła. *nútit* ‘zmuszać, zniewalać’.

Nie dostrzeżono dotychczas występowania kontynuantów tego czasownika także w części obszaru południowosłowiańskiego, a mianowicie w dialekcie czakawskim języka serbsko-chorwackiego. Nieprefigowany czasownik *nutiti se* ‘oferować się, proponować’ poświadczony jest w wydany w 1660 r. poemacie Petra Zrinskiego *Opsida sigetska*¹³, a także według K. Pavleticia we współczesnych gwarach czakawskich¹⁴. Lepiej poświadczony jest prefigowany czasownik *ponutiti (se)* ‘zaproponować, zaoferować’. Najstarszy znany mi przykład pochodzi z tekstu [27] prawnego z Istrii z 1603 r.¹⁵. Również we współczesnych gwarach czakawskich Istrii, przynajmniej w najbardziej archaicznych gwarach tzw. Liburnii, wyraz jest częsty, o czym świadczy kilkunastokrotne jego użycie w tekstach gwarowych z okolic miasta Kastav¹⁶. Znają też ten wyraz archaiczne gwary na wyspie Krk¹⁷.

Dostępne materiały pozwalają stwierdzić, że kontynuant psł. *nutiti na obszarze południowosłowiańskim był ograniczony do dialektu czakawskiego, i to do najbardziej pod względem leksykalnym archaicznych gwar północnoczakawskich. Reszta obszaru serbsko-chorwackiego, jak i inne języki południowosłowiańskie znają wyłącznie kontynuanty pokrewnego psł. *nuditi, *nŏditi, mającego zasięg ogólnosłowiański. Nie można jednak wykluczyć, że postać *nutiti znana była również obszarowi bułgarsko-macedońskiemu, bowiem J. Pokorny przytacza z nieznanego źródła

---

¹² Machek o.c. 403. Co do pochodzenia wyrazu p. Pokorny IEW 756; Machek l.c. nieprzekonująco przyjmuje zapożyczenie z germańskiego.

¹³ T. Matić, *Lexicalia iz starih hrvatskih pisaca*, Rad JAZU 315, 1957, s. 49.

¹⁴ K. Pavletić, *Pabirci po Zrinijadi*, *Nastavni vjesnik VII*, s. 309 (cytuję za pracą z przypisu poprzedniego). [27]

¹⁵ Šepić 253: da... ne mozi nijedan kupit ni zet mesa, dokle *se ne ponuti* gospodinu plovanu.

¹⁶ Jardas np. na s. 43: *ne ponuti* njin *se* konbasice; *ča se* more nekomu... *ponutit*.

¹⁷ I. Žic, *Vrbnik (otok Krk)*, *ZNŽO XXXIII*, 1949, s. 20: ki *se ponuti*.

bułg. *nut* ‘Zwang’¹⁸, którego jednak nie udało się odszukać w dostępnych słownikach.

Psł. dial. *polti

Archaiczny i bez wątpienia już prasłowiański czasownik **polti pol’o* znany był dotychczas z niektórych języków północnosłowiańskich oraz z języka słoweńskiego: pol. dial. *płóc p^oole* ‘oczyszczać ziarno z plew’, ‘poruszać, potrząsać nieckami’¹⁹, głuż. dial. *płóc płoje* ‘ts.’, ‘wywijać, wymachiwać’, czes. *pláti plám : plaji* ‘powiewać’, ros. dial. *polót* ‘oczyszczać z plew’, sło. *pláti póljem* ‘powodować falowanie, burzyć (np. wodę)’, ‘wylewać, wypluskiwać, wychlapywać wodę z czegoś’, ‘oczyszczać z plew, wiać ziarno’, też ‘falować, płynąć strumieniem, wrzeć’, ‘powiewać’. Na podstawie znanych dotąd faktów można uznać, iż psł. *polti ‘wprawiać w ruch, potrząsać czymś, podrzucać coś, wymachiwać czymś’ (stąd ‘wysiewać plewy z ziarna przez podrzucanie, wiać’ i ‘wypluskiwać, wychlapywać wodę’) łączyło języki północnosłowiańskie i język słoweński²⁰. Wyraz można by więc uznać za jedną z dość licznych izoleks wspólnych dla północnosłowiańskiego i słoweńskiego.

Ten sam czasownik istniał jednak z pewnością również w części obszaru serbsko-chorwackiego, w dialekcie czakawskim. Na wyspie Lastovo zapisano formę 1. osoby sg. praes. *pòljēn* ‘wychlustuję, wylewam wodę z łodzi’, bez podania formy infinitiwu, który słownik JAZU odtwarza w postaci **plati*²¹. Słuszność rekonstrukcji słownika potwierdza inny fakt: w tekstach z okolic miasta Kastav na Istrii po[28]świadczona jest forma 3. osoby praet. *su plali* w przykładzie: *Kad je stisnula šuša, spraznilo su šterni i si kalići. Judi su plali po dne on blatni mut* ‘czerpali z dna ten błotnisty osad’²². Na podstawie tych reliktyw archaicznego wyrazu stwierdzić można, że w czakawszczyźnie istniał czasownik *plati poljem* ‘wylewać, wychlustywać, wychlapywać, czerpać ciecz’, a więc w znaczeniu bliskim zaświadczonemu w słoweńskim.

Psł. dial. **polti pol’o* jest jeszcze jednym przykładem wyrazu wspólnego dla języków północnosłowiańskich i zachodniej części obszaru południowo-

¹⁸ Pokorny l.c.

¹⁹ Karłowicz IV 142.

²⁰ Co do etymologii wyrazu zob. Vaillant GC III 299. Inaczej, bez uwzględnienia wszystkich znaczeń, Vasmer REW II 391.

²¹ RJAZ X 638. [28]

²² Jardas 190.

słowiańskiego, przy czym pod względem znaczeniowym obszar słoweńsko-czakawski wyróżnia się wyspecjalizowanym znaczeniem ‘wypluskiwać, wychlapywać wodę’, podczas gdy w językach północnosłowiańskich, a także i w słoweńskim specjalizacja znaczenia poszła w kierunku ‘wiał, oczyszczać ziarno z plew’. Trzeba jednak zaznaczyć, że to ostatnie znaczenie istniało także na gruncie serbsko-chorwackim, gdyż zaświadczone jest w iteratywnym *pāl̥jati* z okolic Dubrownika²³.

Przyjętemu zasięgowi czasownika **polti* nie przeczy zasięg iterativum **palati*, zaświadczonego na całym niemal obszarze północnosłowiańskim: pol. dial. *pałać* ‘oczyszczać z plew’, dawne *opałać kijem* ‘bić, okładać’, czes. *pāl̥ati* ‘oczyszczać z plew’, ‘machać, kiwać’, ros. dial. *palát* ‘oczyszczać z plew’, ukr. *paláty* ‘ts.’, brus. *palác* ‘ts.’; śladem iterativum na gruncie południowosłowiańskim jest wspomniane dubrownickie *pāl̥jati* ‘oczyszczać z plew’.

Psł. dial. **strvměti*, **trvměti*

W kilku językach słowiańskich poświadczono są czasowniki pozwalające zrekonstruować prapostać **trvměti*: pol. wyjątkowe w XVII w. (u Zimorowica) *trzmią* 3. pl. praes. ‘tkwią, sterczą’²⁴, czes. *třměti* ‘sterczeć’, śle. dial. *trmėti* ‘patrzyć nieruchomo, osłupiałym wzrokiem, wlepić w kogoś oczy, patrzyć spode łba’, ‘dąsać się’. Nie dostrzeżone dotąd wyrazy, wskazujące na ten czasownik, szcążtkowo zachowały się w zachodnich gwarach serbsko-chorwackich. W kajkawskiej gwarze Samoboru zapisano przymiotnik *trmast* ‘stały, nieustępliwy’²⁵, dokładnie odpowiadający śle. *třmast* = *třmen*, *třm* ‘uparty; kapryśny’. Materiał słoweński pozwala wyjaśnić pochodzenie przymiotnika, gdyż zachował się tu podstawowy rzeczownik *třma* ‘upór, stałość, nieustępliwość; humor, kaprys’²⁶, będący bez wątpienia derywatem dewerbalnym od czasownika *trmėti* w jego zapewne starszym znaczeniu ‘być nieustępliwym, upierać się’.

Kajk. *trmast* zdaje się świadczyć, iż i w tym dialekcie istniał niegdyś czasownik kontynuujący psł. **trvměti*. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że bezpośredni kontynuant czasownika zachował się w czakawskiej gwarze

²³ O tej postaci zob. Vaillant o.c.

²⁴ Linde V 729: odtwarza inf. **trzmieć*; tu też z L. Perzyny (XVII w.): kiedy co w ranie uwięźnie czyli *utrzmi*.

²⁵ M. Lang, *Samobor*, ZNŽO XIX, 1914, s. 311.

²⁶ Por. Bezlaj Eseji 150. [29]

Krku (w miejsce[29]wości Punat), gdzie zapisano formę 2. osoby imperat. *trmi* w zdaniu *Zemi ga, zemi ne trmi* ‘weź go (za męża), weź, nie upieraj się’²⁷.

Przytoczone dane pozwalają stwierdzić, iż psł. dial. **trǫmĕti trǫm’ǫ* ‘tkwić, sterczeć (nieruchomo?)’, ‘być nieustępliwym, upierać się’ to wyraz łączący część obszaru zachodniosłowiańskiego z zachodnią częścią południowosłowiańskiego obszaru językowego. Natomiast oparte niewątpliwie na tym czasowniku pierwotne iterativum czy też intensivum **trimati* o bogatej semantyce, sprowadzającej się ostatecznie, jak się wydaje, do pierwotnego znaczenia ‘podtrzymywać, wspierać, umacniać’²⁸, ograniczone jest do języków zachodniosłowiańskich (pol. *trzymać*²⁹, czes. *třímati*, sła. *trímat’*), gdyż postacię wschodniosłowiańskie (ukr. *trymáty*, brus. *trymác’*) można podejrzewać o zapożyczenie z polskiego; sprawa wymagałaby jednak szczegółowego zbadania.

Interesujące, że podobny zasięg (przynajmniej w odniesieniu do obszaru południowosłowiańskiego) wykazuje pokrewny czasownik **strǫmĕti* ‘tkwić, sterczeć’: czes. *strměti* ‘sterczeć, wystawać’, sła. *strmieŕ* ‘ts.’, sło. *strméti* ‘tkwić, sterczeć’, ‘osłupieć ze zdumienia, zdumiewać się’, ‘patrzeć nieruchomo, wlepić w coś oczy’. Szczątkowo wyraz jest zachowany również na gruncie serbsko-chorwackim: prefigowany czasownik *zastrmiti* lub *zastrmjati* ‘zatrzymać się’ (realnie zaświadczona jest tylko forma 3. osoby sg. praes. *zastrmi*) został zapisany w Poljicy w Dalmacji, a więc w gwarze dziś zesztokawizowanej, pierwotnie czakawskiej. Rozszerzony sufiksem *-nu-* czasownik *zastrnuti* (< **zastrmnuti*) ‘zatrzymać się, pozostać’ zapisano w kajkawskiej gwarze wsi Trebarjevo oraz w znaczeniu ‘przestać rosnąć’ w gwarach środkowej Dalmacji³⁰. I w tym wypadku mamy wyraz wspólny dla części obszaru zachodniosłowiańskiego oraz dla zachodu obszaru południowosłowiańskiego, z tym jednak, że odpowiedni czasownik, w odmiennym co prawda znaczeniu, poświadczony jest również w językach wschodniosłowiańskich: ros. *stremít’* ‘skierowywać, popychać’, ukr. *stremíty* ‘naglić, przynaglać, przyspieszać’.

---

²⁷ N. Bonifačić-Rožić, *Puntarska predaja i puntarske glagoljske matice*, ZNŽO XXXVII, 1953, s. 190.

²⁸ O **trimati* (w szczególach jednak odmiennie) zob. Machek o.c. 658. *Próbcę objaśnienia* wyrazu na gruncie polskim dał Z. Stieber (*Polskie trzymać*, Świat językowy Słowian, Warszawa 1974, s. 391–392).

²⁹ Według E. Nieminena (*Beiträge zur historischen Dialektologie der polnischen Sprache*, LudSłow II A, 1931, s. 1–19) pol. *trzymać* ‘mieć w posiadaniu, posiadać’ jest pochodzenia wielkopolskiego.

³⁰ RJAŻ XXII 440.

Czasowniki **trǫměti* i **strǫměti* są niewątpliwie pokrewne. Oba je łączyć należy z psł. **strǫmō* ‘wznoszący się prostopadle, stromy, spadzisty’³¹, objaśnienia wymaga jednak różnica nagłosu. V. Machek przyjmował zanik nagłosowego *s-* w postaci **trǫměti*³², zapewne w rezultacie uproszczenia grupy spółgłoskowej. Jest to możliwe w odniesieniu do czeskiego, ale mało prawdopodobne w stosunku do form połud[30]niowosłowiańskich. Dlatego bardziej prawdopodobne wydaje się przyjmowanie tzw. *s-* ruchomego, nierzadkiego w słowiańskim.

Odtworzone przypuszczalne, pierwotne zasięgi kilku prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych wzbogacają listę wyrazów łączących zachodnią część obszaru południowosłowiańskiego (język słoweński i zachodnie dialekty serbsko-chorwackie) z obszarem zachodniosłowiańskim i częściowo za jego pośrednictwem z językami wschodniosłowiańskimi. Prawdopodobnie wyrazy o przedstawionym zasięgu są świadectwem udziału prasłowiańskich dialektów zachodnich (lub im genetycznie bliskich) w formowaniu się zachodniej części dialektów południowosłowiańskich.

---

³¹ Zob np. Vasmer o.c. III 25 (ze starszą literaturą); V. Machek o.c. 658; F. Bezlaj l.c.

³² Machek o.c. 659. [30]

Na tropach słowiańskich reliktyw leksykalnych

Rocznik Sławistyczny XLII, 1981, s. 25–29

1. *sluto, *(s)*lutati*

W językach południowosłowiańskich dobrze jest poświadczony czasownik *lutati lutajō: sło. *lútati* ‘powoli iść; robić coś mozolnie, bez powodzenia; mozolnie szukać’, sch. *lútati lûtām* ‘błąkać się, włóczyć się, wałęsać się’, mac. *luta* ‘błąka się, włóczy się’, bułg. *lútam se* ‘błąkam się, wałęsam się, włóczę się’. Według V. Machka należy tu również czes. *loudati se* ‘włóczyć się, błąkać się; guzdrać się’ z sekundarnym *-d*¹. Psł. dial. *lutati zdaniem etymologów jest oparte na ie. *(s)*leu-t-* (por. zaliczane tu również ags. *lēðre* ‘nic nie wart, zły, biedny’, stwniem. *lotar*, śrwniem. *loter, lotter* ‘rozwiązły, lekkomyślny; leniwy, gnuśny’, goc. *af-slaupjan* ‘wywołać konsternację’ < *‘uczynić słabym, bezsilnym’ itd.), ta zaś rekonstruowana dla epoki praindoeuropejskiej postać jest rozszerzeniem przez *-t-* ie. pierwiastka *(s)*leu-* ‘słaby, bez energii, obwisły (schlaff herabhängend, schlaff)’².

Nie dostrzeżono dotychczas, że podobnie jak języki germańskie również języki słowiańskie obok postaci bez *s-* znają formę z *s-*mobile. Na czasownik *slutati wskazują: mac. dial. *slúta* ‘włóczy się, błąka się’³, bułg. dial. *slútam se = lutam se, slutnik* ‘włóczęga’⁴. Te fakty pozwalają na nową interpretację grupy wyrazów słoweńskich i serbsko-chorwackich: sło. *šljútati -am* ‘iść powoli, skradając się; pracować powoli i bez powodzenia’, *šljúta* ‘ten, kto

¹ Machek ES² 341.

² Pokorny IEW 962–963. Por. też Berneker SEW I 748; Vasmer REW II 76; Skok ER II 332–333.

³ Kumanovo 256.

⁴ Kjustendil 259.

guzdrze się, robi coś nieudolnie’, *šljùtav* ‘guzdrający się, nieudolnie pracujący’, sch. dial. czak. (w Istrii i u Vitezovicia, znajdującego wyraz prawdopodobnie z Przymorza Chorwackiego) *šljùtav*, *šljùtast* ‘słaby, bezsilny’ (w słowniku Vitezovicia ‘nieporządný, zaniedbany, incomptus’), *šljùte šljùteta* ‘tępa osoba, homo ingenii hebetis’, *šljùtica* ‘mulier imbecilla’, u Vitezovicia *šljutavac* ‘incomptus vir’⁵. Wyrazy sło[26]weńskie i czakawskie świadczą, że również w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny znany był czasownik w postaci **slutati*, z sekundarną grupą spółgłoskową *šlj-* w miejsce pierwotnego *sl-* (por. np. sch. *šljiva* < psł. **sliva*). Poświadczony w słoweńskim i czakawskim przymiotniki i rzeczowniki są częściowo oparte na czasowniku, ale w pewnym stopniu nawiązują również do omówionego niżej prastarego przymiotnika **slutō*.

F. Bezlaj⁶, znający wyłącznie postaci słoweńskie, uznał *šljùtati* za wyraz ograniczony do języka słoweńskiego, nawiązujący jednak do litew. *sliaũkti*, *sliaũgti* ‘wspinać się; pełznąć; powoli się poruszać, skradać się’. Trzeba jednak zauważyć, że wyrazy te mają różną budowę: wyraz bałtycki zawiera *-g(h)-*⁷, podczas gdy wyraz słoweński i pokrewne formy w innych językach słowiańskich wykazują *-t-*.

P. Skok⁸ zestawiał czak. *šljùtast*, *šljùtav* z sch. sztok. (Srijem, Bačka) *slùta* ‘głupiec’ i dalej identyfikował z cs. *slutō* ‘słuchający’. Zestawiał więc mechanicznie dwa różne genetycznie wyrazy (cs. *slutō* oparte jest oczywiście na *sluti slovo* ‘słynąć’), z czego zresztą zdawał sobie częściowo sprawę pisząc: „Ostaje ipak neobjašnena semantička veza između ‘koji sluti’ i ‘stupidus’”. Sch. sztok. *slùta* lepiej się tłumaczy na tle dokładnych odpowiedników w niektórych dialektach północnosłowiańskich, dotychczas szczegółowo nie rozpatrywanych, oraz w języku rumuńskim: sła. dial. wsch. *sluti* ‘mający niesprawną, niepewną rękę (kto má chybnú ruku)’⁹, ukr. dial. *slútýj*, *slutávýj* ‘kaleki, ułomny, częściowo niesprawny fizycznie, częściowo sparaliżowany; przygłupi, głupkowaty’, *slutá* ‘Lähmung eines Gliedes’ (Hrinčenko, Żelechowski), rum. *slut* ‘pokraczny, szpetny; pokraka’ i derywaty *sluți* ‘kaleczyć (się), okaleczać (się); oszpecać (się)’, *sluți se* ‘szpetnieć; wykrzywiać się’, *sluțit* ‘kaleki, ułomny’¹⁰. Sch. *slùta*, sła. *sluti*, ukr. *slútýj* i rum. *slut* (zapożyczone z pewnoś-

⁵ RJAZ XVII 699. [26]

⁶ Bezlaj Eseji 117.

⁷ Por. Fraenkel LEW II 830

⁸ Skok ER III 289–290.

⁹ Buffa DL 214.

¹⁰ Por. Cioranescu z. 5, s. 767. [27]

cią z południowosłowiańskiego) można objaśnić tylko jako relikty starego, prasłowiańskiego przymiotnika **slutǫ* ‘nie całkiem sprawny fizycznie, ułomny, mający niesprawne kończyny’. Dające się odtworzyć pierwotne znaczenie pozostaje w ścisłym związku ze znaczeniem rekonstruowanym dla indoeuropejskiego pierwiastka **(s)ley-*. Prawdopodobnie psł. **slutǫ* to prastary przymiotnik odpierwiastkowy z sufiksem *-to-* (por. np. psł. **čistǫ* < **(s)kīd-to-*, **čitǫ*, **kor-tǫ-kǫ*) i z typowym dla pochodnych imion wokalizmem *-o-* (*-ou-*). Formy takie jak ukr. *slutá*, sch. *slūta* to zapewne substantywizowane pierwotne przymiotniki. W poszczególnych językach słowiańskich na[27]stąpiła ewolucja znaczeniowa przymiotnika w kierunku ‘niesprawny umysłowo, niedorozwinięty umysłowo’.

Obok przymiotnika **slutǫ* istniał zapewne także odpowiedni wyraz bez nagłosowego *s-*. Zdaje się nań wskazywać stczes. *lútový* ‘ułomny, kaleki, wątlý, słabowity’¹¹, prawdopodobnie z nawarstwionym sufiksem *-ový* na pierwotne **lutǫ*.

Stwierdzenie reliktyw przymiotnika **(s)lutǫ* w językach słowiańskich umożliwia uściślenie genezy omówionych na wstępie czasowników **luta-ti*, **slutati*. Ich budowa wskazuje, że są to denominativa z formantem *-aje-ati* (por. np. psł. **krivati* : **krivǫ*, **starati* : **starǫ*) derywowane od przymiotnikowych postaci **lutǫ*, **slutǫ*. Znaczenie najbliższe etymologicznemu zachował zapewne język słoweński: ‘iść, robić coś niesprawnie, nieudolnie, mozolnie’ (**robić coś jak człowiek ułomny, niesprawny fizycznie*), w innych językach wytworzyło się sekundarne znaczenie ‘chodzić bez celu, beczynnie, włóczyć, się, wałęsać się’.

2. **tęti tǫmq*

Językom południowo- i wschodniosłowiańskim dobrze jest znany czasownik **tomiti tomʹo*: scs. *tomiti tomljǫ* ‘maltretować, męczyć, dręczyć’, sch. *tòmiti tòmīm* ‘uciskać, ciemnić, męczyć’, strus. *tomiti tomlju* ‘męczyć, uciskać, ciemnić, gnębić; zmuszać, zniewalać’, ros. *tomítʹ -mljú -míšʹ* ‘męczyć, dręczyć; trzymać w zamknięciu, w niewoli; zniewalać; długo gotować w parze w zamkniętym naczyniu, dusić; przechowywać w odpowiednich warunkach w celu nadania czemuś pożądanym właściwości’, ukr. *tomýty -mljú -myšʹ* ‘męczyć, dręczyć; przechowywać w odpowiednich warunkach w celu nada-

¹¹ Gebauer II 259: „Snad podle lat. *lutum*, *lutosus*, tedy = z bláta, z hlíny učiněný”, przeciw takiej interpretacji Berneker l.c. [28]

nia czemuś pożądanym właściwości’, brus. *tamíc’ -mljú tómiš* ‘ts.’. Jak widać z przeglądu materiału, czasownik **tomiti* znaczy przede wszystkim ‘męczyć, dręczyć’, ale na gruncie wschodniosłowiańskim poświadczono są również znaczenia ‘dusić (na parze)’ oraz ‘przechowywać (w zamknięciu, bez dostępu powietrza), aby coś uzyskało odpowiednie właściwości’. Prawdopodobnie mamy tu zachowane ślady starszego znaczenia ‘pozbawiać dostępu powietrza’. Realnie zaświadczone znaczenia wskazują, że **tomiti* pierwotnie znaczyło ‘pozbawiać dostępu powietrza, pozbawiać tchu’, skąd z jednej strony rozwinęły się wymienione znaczenia wschodniosłowiańskie, z drugiej zaś bardziej rozpowszechnione znaczenia ‘pozbawiać tchu (człowieka), dusić’ > ‘męczyć, dręczyć, maltretować’. [28]

Czasownik **tomiti* należy niewątpliwie do prasłowiańskiej warstwy leksyki słowiańskiej, ale jego areał może wskazywać, iż reprezentuje on młodszą, dialektyczną warstwę słownictwa prasłowiańskiego. Wokalizm, budowa i semantyka psł. **tomiti* dowodzą, że jest to czasownik dewerbalny (causativum bądź iterativum) od dotychczas nie odnalezionego w materiale słowiańskim podstawowego czasownika z oczekiwanym wokalizmem *-e-*. Przyjmowane zwykle w literaturze etymologicznej zestawienie ze stind. *tamáyati* ‘dusi, pozbawia tchu’ (causativum do *támyati* ‘erstickt, wird betäubt, wird ohnmächtig, erschöpft sich’)¹² ma najwyżej wartość paraleli; psł. **tomiti* i stind. *tamáyati* powstały z pewnością niezależnie od siebie.

Mamy wszelkie podstawy do przypuszczenia, że **tomiti* to prasłowiańska innowacja, utworzona za pomocą słowiańskich środków słotwórczych od nieznanego dotychczas czasownika podstawowego. Poszukiwania pozwoliły stwierdzić, że postulowany przez **tomiti* czasownik podstawowy z wokalizmem *-e-* nie zaginął całkowicie. Jego prawdopodobne relikty udało się odnaleźć w niektórych dialektach południowosłowiańskich.

Poszukiwany czasownik podstawowy najlepiej zachował się w języku słoweńskim, gdzie poświadczono są prefigowane czasowniki *stéti se stámem se : stmèem se* ‘skrzepnąć, ściąć się, zsiąść się, o cieczy’, *raztéti se raztámem se* (Styria) ‘rozpuścić się, rozplynać się’ (Pleteršnik). Na czasownik *stéti se* zwrócił już uwagę F. Bezlaj¹³, poprawnie rekonstruując prapostać **sǝ-tǝti sǝ-tǝmǝ*, ale jednocześnie zestawiając wyraz słoweński z pol. *ścięta krew* (podczas gdy

---

¹² Por. Trautmann BSW 313; Vasmer REW III 118; Mayrhofer KEWA I 495; Pokorny IEW 1063; Skok ER III 480. Por. też Vaillant GC III 194, 426.

¹³ F. Bezlaj, *Opyt raboty nad slovenskim ètimologièskim slovarem*, VJ 1967, z. 4, s. 49 oraz Bezlaj Eseji 130.

pol. *ścięty* w tym znaczeniu należy do psł. **sṷ-tęti -tṷnq*¹⁴). Również dalsze proponowane przez Bezłaja zestawienia, przede wszystkim z litew. *tenėti* ‘krzepnąć, ścinać się, gęstnieć’, *tumėti* ‘ts.’, łot. *tumēt* ‘ts.; chmurzyć się’, budzą wątpliwości, na co zwróciła już uwagę T. W. Gorjaczewa¹⁵.

Przytoczone formy słoweńskie jednoznacznie wskazują na stary czasownik *tęti tṷmṷ (różniący się rdzennym *-m-* od psł. *tęti tṷnṷ ‘ciąć, rąbać’). Pierwotność *-m-* potwierdza też sł. (ze Styrii) *raztēmati se* ‘roz[29]topić się, rozpuścić się’ (sneg, led, masło, svinec *se raztēma*, Pleteršnik), iterativum do *raztēti se*¹⁶. To iterativum pozwala objaśnić sch. dial. (Šaptinovac w Slawonii) *utēmati utēmām* ‘zabić’¹⁷, w którym widzieć można tylko iterativum do nie zachowanego w serbsko-chorwackim czasownika *u-teti -tamem < *u-tęti -tṷmṷ. Trzeba podkreślić ważną różnicę semantyczną między czasownikiem serbsko-chorwackim a wyrazami słoweńskimi.

Sądzę, że materiał słoweński i serbsko-chorwacki daje dostateczną podstawę do rekonstrukcji prasłowiańskiego czasownika *tęti tṷmṷ, mogącego stanowić podstawę słowotwórczą psł. *tomiti. Niepokoi przy tym semantyka rekonstruowanego tu czasownika. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę realnie zaświadczone znaczenia wyrazów słoweńskich i serbsko-chorwackiego, a także semantykę psł. *tomiti, to musimy dojść do wniosku, że zestawianie *tęti tṷmṷ i *tomiti jest nie tylko dopuszczalne, ale także prawdopodobne. Semantyka czasownika *tomiti sugeruje, że postulowany czasownik podstawowy powinien znaczyć ‘gnieść, uciskać, ścisnąć (tak, by pozbawić dostępu powietrza, by pozbawić tchu)’. Takie założenie pozwala zrozumieć, dlaczego sch. dial. *utēmati* (< *u-tēmati) znaczy ‘zabić’, zaś sł. *stēti se* (< *sṷ-tęti sṷ) ‘skrzepnąć się, ściąć się, zsiąść się’, zapewne ze starszego ‘zgnieść się, zbić się (w grudę, bryłę, np. o zsiadającym się mleku przygotowywanym na ser itp.)’. Widocznie w serbsko-chorwackim zachowało się znaczenie ‘gnieść, uciskać pozbawiając tchu’ (stąd iterativum **-tēmati* ‘uciskać, gnieść pozbawiając tchu’ > ‘zabijać’), zaś w słoweńskim uogólniono wyspecjalizowane znaczenie czasownika zwrotnego *sṷ-tęti sṷ; semantyka sł. *raz-tēti se* pozostaje w ściślejszej zależności od *s-tēti se*.

¹⁴ Por. T. V. Gorjačeva, *K ètimologii russk. dial. sten’ ledjanoe salo*, Ètimologija 1973, 1975, s. 96–97, gdzie zestawiono słowiański materiał do *sṷ-tęti sṷ -tṷnṷ sṷ* ‘ściąć się, zgęstnieć’.

¹⁵ O.c. 97. O wyrazach bałtyckich zob. Fraenkel LEW 1080, 1139; ME IV 261. [29]

¹⁶ O tego typu iteratywach por. F. Bezłaj, *Slovenščina in stara slovanščina*, Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik, Ljubljana 1977, s. 33.

¹⁷ RJAZ XX 93. Por. też S. Ivšić, *Šaptinovačko narečje*, Izabrana djela iz slavenske akcentuacije, München 1971, s. 209, 215.

Zrekonstruowany czasownik **tęti tьmǫ* należy do archaicznego typu czasowników odpierwiastkowych (por. **čęti čьnǫ*, **pęti pьnǫ*, **tęti tьnǫ*, **žęti žьnǫ*); oparty jest na ie. pierwiastku **tem-* (poświadczonym zwykle w postaci **tom-*), dla którego rekonstruuje się znaczenie 'geistig benommen, betäubt'¹⁸. Języki słowiańskie zachowały więc szcążkowo do dziś relikty pierwiastka z wokalizmem *-e-*. Przede wszystkim jednak reliktowy czasownik **tęti tьmǫ* stanowił bezpośrednią podstawę derywacyjną dla causativum **tomiti tom'ǫ* i w tej postaci zachował się na znacznym obszarze języków słowiańskich.

---

¹⁸ Pokorny IEW 1063.

Przyczynki do rekonstrukcji zasięgów wyrazów prasłowiańskich

Rocznik Sławistyczny XLV, 1985, s. 21–27

Nowsze badania prasłowiańskiej warstwy słownictwa słowiańskiego ustaliły, że niemała część leksemów zaliczanych do tej warstwy to wyrazy o ograniczonym zasięgu, właściwe pewnym tylko dialektom słowiańskim, czyli prasłowiańskie dialektyzmy. Toteż jednym z ważnych elementów rekonstrukcji leksyki prasłowiańskiej jest określanie pierwotnego rozprzestrzenienia poszczególnych leksemów.

Oba wydawane obecnie słowniki rekonstruujące prasłowiańską warstwę słownictwa (SP i ÈSSJa) zwracają uwagę na zasięgi odtwarzanych leksemów. SP czyni to przez umieszczanie odpowiednich kwalifikatorów sygnalizujących ograniczone rozprzestrzenienie poszczególnych wyrazów na terytorium słowiańskim. Odtwarzana w tym słowniku geografia wyrazu oparta jest na poświadczeniach dostępnych w momencie opracowywania odpowiedniego artykułu słownikowego, przy czym wykorzystuje się zarówno dane o zasięgu bezpośrednich kontynuantów danego leksemu, jak i informacje o rozprzestrzenieniu wyrazów pochodnych. Nieraz bowiem derywaty (zarówno wczesne, prasłowiańskie, jak i młodsze, powstałe na gruncie poszczególnych języków czy dialektów słowiańskich) bywają poświadczone na obszarze większym niż kontynuanty wyrazu podstawowego, co pozwala korygować ustalenia pierwotnej geografii wyrazu podstawowego.

W praktyce odtworzenie pierwotnego zasięgu starych leksemów napotyka na poważne trudności. Jest oczywiste, że wiele starych wyrazów ginęło, nierzadko bez śladu, w ciągu dziejów języków słowiańskich. Niepełna znajomość historycznego i dialektycznego słownictwa poszczególnych języków słowiańskich powoduje, że nigdy nie mamy pewności, czy brak poświadczeń kontynuantu danego leksemu w którymś języku słowiańskim nie wyini-

ka z niedostatków słowiańskiej leksykografii. W razie braku poświadczeń wyrazu nie można więc z całą pewnością stwierdzić, że na terenie danego języka wyraz nie istnieje (bądź nie istniał). Dlatego dotychczasowe ustalenia geografii pewnych leksemów musimy uważać [22] za tymczasowe. Mogą one ulec zmianie po udostępnieniu nowych zbiorów słownictwa słowiańskiego.

W artykule przedstawiam ważne dopełnienia do geografii kilku prasłowiańskich wyrazów, korygujące ustalenia zawarte w dotychczas wydanych tomach SP i ÈSSJa. Danych pozwalających na rewizję dotychczasowych ustaleń dostarczyły ostatnio opublikowane słowniki gwarowe białoruskie i serbsko-chorwackie, a także pewne niedostatecznie wykorzystane starsze źródła.

1. **balaṃṃtiti* ‘mącić, wzburzać, wikłać; wprowadzać w błąd, zwodzić, łudzić; pleść, paplać’ i dewerbalne rzeczowniki **balaṃṃta*, **balaṃṃtz* według SP I 185–186, ÈSSJa I 145–147 poświadczone są wyłącznie na obszarze północnosłowiańskim. Udało się jednak odnaleźć niewątpliwe ludowe poświadczenia z terenu południowosłowiańskiego: sch. dial. (w gwarach czakawsko-kajkawskich) *balaṃṃtiti* ‘oszukiwać, zwodzić’, *zabalaṃṃtiti* ‘paplając ukryć prawdę, zwieść, oszukać’ (Ozalj), *balaṃṃtati -mōcem* ‘paplać, pleść’ (Mahićno), *balaṃṃta* ‘błażeństwo, niedorzeczność, głupstwo’ (Pribić)¹. Obecność kontynuantu czasownika **balaṃṃtiti* w północno-zachodniej części południowej Słowiańszczyzny jest dodatkowym argumentem za prasłowiańską genezą wyrazu.

2. **blṃkati (se)* ‘wałęsać się, włóczyć się, tułać się, błędzić’ według SP I 273 jest wyrazem północnosłowiańskim, objaśnionym jako „płn. słow. nowotwór do *blṃditi*”. Również ÈSSJa II 128 przytacza tylko północno-słowiańskie poświadczenia czasownika, wymieniając jednak również bułg. dial. *bluk* : *blug* m. ‘bród przez rzekę’, ale interpretacja tego wyrazu jako derywatu od **blṃkati* nie wydaje się pewna.

Niewątpliwy kontynuant czasownika **blṃkati* zapisano na terenie serbsko-chorwackim, w czakawskiej gwarze wyspy Brač: czasownik *razblṃkot -blṃkon* ‘rozpieścić, rozpuścić (dzieci)’, *razblṃkot se* ‘stać się rozpieszczonym, kapryśnym, rozpieścić się’ oraz wskazujący na postać bez prefiksu przy-

---

¹ Težak Karlovac 46; Težak Kaj 181; Težak Ozalj 340. Na przytoczone wyrazy zwracam już uwagę w artykule *Dijalektološki rječnici kao izvor za proučavanje najstarijeg sloja domaćega hrvatskoga ili srpskoga leksika* (HDZ 8, 1989, s. 15–31 [na s. 403–419 niniejszego zbioru – red.]), gdzie zostały omówione także inne archaiczne leksemy zachowane w gwarach czakawsko-kajkawskich.

miotnik *blûkast* ‘rozpieszczony, rozpuszczony’². W tej gwarze *razblûkot* jest synonimem czasownika *razblûditi* ‘rozpieścić’, będącego gwarowym ekwiwalentem sch. *razblûditi* ‘rozpieścić, rozpuścić, zepsuć, sprowadzić na złą drogę’. W pewnych dialektach serbsko-chorwackich [23] (np. w Dubrowniku – według Vuka Karadžicia) również odpowiedni czasownik nieprefigowany *blûditi blûdīm* oznacza ‘pieścić, rozpieszczać’.

Sch. dial. *blûditi* ‘pieścić, rozpieszczać’ (< psł. **blŏditi*, zob. SP I 270–271), *razblûditi* to innowacja semantyczna: znaczenie ‘pieścić, rozpieszczać, rozpuszczać’ należy wyprowadzać z poświadczonego także w serbsko-chorwackim znaczenia ‘wprowadzać w błąd, zwodzić, sprowadzać na niewłaściwą drogę’. Z pewnością taki sam rozwój semantyczny przeżył czasownik *raz-blukati* (= dial. *raz-blûkot*). Można więc stwierdzić w serbsko-chorwackim paralelną ewolucję znaczeniową kontynuantów psł. **blŏditi* i **blŏkati*.

Czak. *blûkast*, *raz-blûkot* (*se*) pozwalają skorygować dotychczasowe ustalenia rozprzestrzenienia kontynuantów czasownika **blŏkati*: z pewnością nie był to wyraz wyłącznie północnosłowiański, skoro jego relikty zachowały się do dziś na gruncie południowosłowiańskim.

3. **čelo* ‘miara czasu, okres czasu np. od rana do wieczora albo od wieczora do rana’ rekonstruuje się na podstawie sch. dial. (Czarnogóra) *čelo* ‘okres czasu od rana do wieczora albo od wieczora do rana’, ‘okres 24 godzin, doba’, zestawianego ze stind. *kālā-* m. ‘czas, określony moment, los, śmierć’, ie. **k^uel-* ‘kręcić (się), obracać (się)’, zob. SP II 128 (tu też dalsza literatura; ÈSSJa IV 45–47 nie oddziela od **čelo* ‘frons’).

Za rekonstrukcją osobnego leksemu **čelo* ‘okres czasu’ może przemawiać nieznaną dotychczas fakt białoruski: zapisany na Grodzieńszczyźnie rzeczownik *člěški* pl. ‘doba’ (*Célyja člěški výstajaŭ na naháχ, karóvu p’ilnaváŭ*)³. Wydaje się, że mamy tu do czynienia ze szczątkowo zachowanym starym wyrazem, pokrewnym sch. dial. *čelo* ‘część doby; doba’, jednak postać głosowa i struktura nie jest jasna. Można by przypuszczać, że w brus. dial. *člěški* zachował się ślad dawnego tematu na *-es-* (według SP *čelo* 2. to „najprawdopodobniej pierwotny temat na *-es-*”) z nawarstwionym sufiksalnemu *-vk-*: **čel-es-vk-* > **čelešk-*; należałoby tu zatem przyjąć redukcję nie akcentowanego *-e-* w pierwszej sylabie (**če-lěšk-* > *člěšk-*).

Być może dalsze, dziś jeszcze nieznanne materiały białoruskie pozwolą rozstrzygnąć sprawę pochodzenia brus. dial. *člěški*. Jednak już dziś trzeba

² ČDL I 58, 1033. [23]

³ Scjaškovič SIHrodz 548. [24]

się liczyć z możliwością, że interesujący leksem *čelo ‘okres czasu’ zachował się na gruncie słowiańskim szerzej, niż dotąd sądzono. Nie można przecież wykluczyć, że omawiany wyraz białoruski pozostaje w związku z ukr. dial. *člja* adv. ‘należycie’ (w wyrażeniu *ščo komu člja* ‘co komu przystoi’), które ÈSSJa IV 111 za G. Iljinskim łączy z psł. *čila ‘chwila, moment’ (rekonstruuje postać *čblja ‘to, co odpowiada chwili’). Jak widzimy, znaczeniowo wyraz białoruski jest jednak bliższy sch. dial. *čelo*. [24]

Ze względu na trudności głosowe i semantyczne mało prawdopodobne byłoby przypuszczenie o zapożyczeniu brus. dial. *čléški* z bałtyckiego, por. litew. *kėlenas* ‘krótki okres czasu, chwila’, łot. *cēliens* ‘moment, okres czasu’.

4. *čilь ‘wypoczęty, świeży, rześki’ w ÈSSJa IV 112 udokumentowany jest poświadczeniami z części języków południowo- i zachodniosłowiańskich (sch. *čil*, *člo*, sło. *čil*, stczes. *čilyj*, głuź. *čily*). Pełniejszy materiał podaje SP II 199, cytując ponadto współczesne fakty czeskie i słowackie oraz wyjątkowe poświadczenie przymiotnika z terenu wschodniosłowiańskiego: ukr. *čýlyj* ‘zdrów, silny, mocny; nieskazitelny, nieposzlakowany’ (za słownikiem Żelechowskiego). Dopiero nowsze gwarowe źródła białoruskie pozwalają ustalić, że również na terenie wschodniosłowiańskim istnieją niewątpliwe ludowe, rodzime kontynuanty przymiotnika *čilь, por. przede wszystkim brus. dial. *čýlae* ‘naturalne, zachowujące stan pierwotny, o mleku, zbożu’ (*čylaja malako* ‘mleko naturalne, z którego nie oddzielono tłuszczu’)⁴, pod względem znaczeniowym bliskie czes. dial. *čilyj* ‘świeży, zachowujący stan pierwotny’, głuź. *čily* ‘nieuszkodzony’.

W pewnych gwarach białoruskich przymiotnik *čýly(j)* jest lepiej poświadczony w odmiennym znaczeniu ‘nieznajomy, obcy’ (np. *čyly čalavek*, *čylyja ljuźdi*, *čylaja mesta*)⁵. Znaczenie to, będące innowacją semantyczną części gwar białoruskich, rozwinąć się musiało ze starszego ‘świeży’ > ‘taki, którego wcześniej nie było, pojawiający się po raz pierwszy, jeszcze nieznany’, por. np. pol. *świeży* m.in. ‘inny niż przedtem, następny, dopiero co przybyły’, czes. *svěží* ‘nowo powstały, nowy’, ukr. *svižyj* ‘taki, którego nie było wcześniej, nowy’.

W świetle obecnie dostępnych danych przymiotnik *čilь uznać trzeba za dialektyzm występujący na części terytorium każdej z grup języków słowiańskich.

⁴ L. M. Salavej, *Z leksiki vėski Navasėlki Mjadzėlėbskaha raėna*, NarSlovatvor, s. 15.

⁵ H. U. Arašonkava, *Da sloŭnika Čėrvenbėščyny*, NarLeks, s. 69; MM 127; *Matėryjaly da ablastnoha sloŭnika Mahilėŭščyny*, Minsk 1981, s. 108; T. F. Scjaškovič o.c. 550.

5. **drěska* : **drězga* ‘drobny odłamek drzewa, drzazga’ według SP IV 233–234 to postaci północnosłowiańskie⁶. Jednak relikty postaci **drěska* [25] udało się odnaleźć również na terenie południowosłowiańskim: sch. dial. czak. (Vrbnik na Krku) *dreščica* ‘drzazga’: „Kad se cipaju derva, škvadraju kusi i siku dubca, ontrat ostanu ondi male mervice derva, a to su *dreščice*”⁷. Czak. *dreščica*, poświadczony w wiarygodnym tekście etnograficznym napisanym miejscową gwarą przez autochtona, musimy interpretować jako pierwotne deminutivum z sufiksem *-ica* od zaginionego rzeczownika **dreska* = czes. *dřízka*, śl. *drezka*, ukr. pl. *drizky*. Poza tym w języku serbsko-chorwackim, w tym również w dialekcie czakawskim, występuje kontynuanta ogólnosłowiańskiej postaci **trěska* ‘drzazga, trzaska’ (czak. *triskà, trěskà*).

Czakawski hapax *dreščica* wskazuje na szerszy niż dotąd sądzono zasięg postaci **drěska*. Przy okazji można też wskazać na nie odnotowane w SP i ÈSSJa białoruskie poświadczenia kontynuantów psł. **drěska, *drězga*, np. dial. *drážka* ‘trzaska’, *drězha* : *drážha* ‘łuczyno’⁸.

6. **drǫpati* ‘szarpać, rwać, targać, rozdzierać, rozrywać; ciągnąć, pociągać, wlec’ według SP V 36–37 (i ÈSSJa V 252, gdzie zrekonstruowano prapostać **dǫrpati*) poświadczony jest w językach południowosłowiańskich oraz w czeskim. Tymczasem kontynuanta czasownika występuje również na terenie wschodniosłowiańskim: ukr. dial. poleskie (w okolicy Drohiczyzna) *zdrǫpaty* ‘lekkko zeszkrobać, zdrapać; grubo zemleć’⁹, zapewne także brus. dial. *drǫpac* ‘drapać, skrobać’, *drǫpacca* ‘drapać się, skrobać się’ (zob. SP IV 236 s.v. **dripati*), na wyraz poleski zwracał już uwagę N. I. Tolstoj, zestawiając go z bułg. *dǫrpam* i sch. *drǫpati*¹⁰.

Obecność czasownika **drǫpati* w północnej Słowiańszczyźnie (w tym także u wschodnich Słowian) poświadczają również rozprzestrzenienie wyrazów pochodnych, por. poświadczenia iterativum **dripati* i rzeczowników **dripa* : **dripǫ* (SP IV 235–236).

⁶ ÈSSJa V 111 s.v. **drězga* umieszcza również odmienne znaczeniowo wyrazy południowosłowiańskie: bułg. dial. *drezgá* ‘mały, gęsty laszek’, mac. *drezga* ‘roślina *Sium latifolium*, *Nasturtium officinale*’, *drezgi* pl. ‘niskie leśne zarośla’, sch. *drězga, drǫjezga, drijeska* ‘roślina *Sium latifolium*, *Sium sisarum*, *Nasturtium officinale*, różne gatunki roślin wodnych, bagiennych’. Należą one jednak do psł. **drězga* ‘trzęsawisko, bagno; roślina bagienna; las’ (zob. SP IV 225, tu też scs. *drezga* ‘las’, śrbułg. *drězga* ‘las, gaj’). [25]

⁷ I. Žic, *Vrbnik (na otoku Krku). Narodni život i običaji*, ZNŽO VI, 1901, s. 163.

⁸ Loeü 107; Scjaškovič o.c. 132, 133.

⁹ Klimčuk Drogičin 38.

¹⁰ N. I. Tolstoj, *Ob izučenii polesskoj leksiki (Predislovie redaktora)*, LeksPol, s. 17. [26]

7. *gluta ‘gruda, guz’ rekonstruuje się wyłącznie na podstawie sł. *glûta* ‘guz, obrzmienie w kształcie guza; guz, zgrubienie na drzewie’, zestawianego z gr. γλουτός ‘pośladek’, ags. *clūd* ‘kamienna bryła’ (ĚSSJa VI 155 z dalszą literaturą). Za archaicznym charakterem wyrazu przemawia też stary wariant *gluda, odtwarzany na podstawie ros. dial. *glûda* ‘gruda, bryła; kawałek’ oraz bułgarsko-macedońskich postaci z nawarstwionym sufiksem *-jb*: bułg. dial. *glužd*, *gluž* m. ‘sęk; węzeł’, mac. *glužd* m. ‘sęk; kostka u nogi’, dial. ‘węzeł’ (zob. ĚSSJa VI 144–145). [26]

Wydaje się, że ze sł. *glûta* można łączyć sch. dial. czak. *lûća* ‘gruda ziemi’, poświadczone w XVII-wiecznym słowniku zadarskiego leksykografa Tanclingera-Zanottiego (*luća* ‘zeppa, stropo di terra’, *lućav*, *grudav*, *grumenast* ‘zepposo’)¹¹, w XVIII-wiecznym słowniku pochodzącego z Primoštena J. Jurina (*luća*, *grumen* ‘gleba’, *lućav*, *grumenast*, *busiv* i ‘glebulentus’, *lućar*, koji razbija grumene ‘glebarius’; *lûća* i derywaty zachowały się do dziś w gwarze Primoštena)¹², w gwarze wyspy Susak (*lûća* ‘gruda ziemi’)¹³. Poza tym na wyspie Vis (Komiža) rzeczownik *lûća* poświadczony jest w znaczeniu ‘trupia czaszka’¹⁴.

Geografia sch. dial. *lûća* mogłaby sugerować romańskie pochodzenie wyrazu. Jednak nie udało się odnaleźć prawdopodobnego romańskiego źródła ewentualnego zapożyczenia. Najbliższe włos. *zolla* ‘gruda’ nie tłumaczyłoby postaci głosowej wyrazu czakawskiego, zwłaszcza obecności *-ć-*. Dlatego można zaproponować objaśnienie czak. *lûća* jako archaicznego wyrazu rodzimego, mianowicie kontynuacji prapostaci *glut-ja, powstałej z nawarstwienia sufiksu *-ja* na *gluta (por. bułg.-mac. *glud-jb : *gluda). Taka interpretacja wyrazu wymaga przyjęcia uproszczenia nagłosowej grupy *gl-* > *l-*. W języku serbsko-chorwackim grupa *gl-* na ogół się zachowuje bez zmian, znane są jednak przykłady upraszczania tej grupy (np. dial. *lota* : *glota*) lub oboczności *gl-* : *l-* (np. *lubanja* : dial. *glubanja*).

Zaproponowana etymologia czak. *lûća* dobrze tłumaczy szerzej rozpowszechnione znaczenie ‘gruda (ziemi)’. Nie całkiem jasne jest natomiast odnotowane w gwarze Visu znaczenie ‘trupia czaszka’. Mamy tu zapewne do

---

¹¹ T. Matić, *Prva redakcija Tanelingerova rječnika*, Rad JAZU 293, Zagreb 1953, s. 266. Wyraz musiał się zachować w dialekcie zadarskim do czasów współczesnych, skoro poświadczony jest u V. Desnicy, XX-wiecznego pisarza pochodzącego z tego miasta, por. RSN XI 644.

¹² M. Kosor, *Zaboravljeni trojezični rječnici Josipa Jurina*, Rad JAZU 303, 1955, s. 154.

¹³ Susak 166.

¹⁴ Komiža 289; ČDL I 508. [27]

czynienia z lokalnym przerośnym znaczeniem wyrazu, polegającym na skorzarzeniu ‘trupiej czaszki’ z ‘grudą ziemi, bryłą’. Jednak paraleli semantycznej na podobny rozwój nie udało mi się odnaleźć.

Jeśli zaproponowane objaśnienie pochodzenia czak. *lũca* jest poprawne, to należy stwierdzić, że kontynuanty psł. *gluta były znane zachodniej części obszaru południowosłowiańskiego, natomiast stary wariant *gluda występował we wschodniej części tego obszaru oraz na terenie wschodniosłowiańskim.

Z przedstawionych siedmiu przyczynków do geografii kontynuantów prasłowiańskich leksemów pięć koryguje dotychczasowe ustalenia zasię[27]gów, wykazując obecność w pewnych dialektach południowosłowiańskich przyniesionych z północnej praojczyzny wyrazów **balamōtiti*¹⁵, *blōkati, *drěska oraz dowodząc obecności na terenie wschodniosłowiańskim wyrazów *čilv, *drvpati, znanych dotąd głównie z południowej i, częściowo, zachodniej Słowiańszczyzny. Materiał zawarty w dwu pozostałych przyczynkach dopuszcza możliwość większego niż dotąd sądzono rozprzestrzenienia słabo poświadczonych archaicznych rzeczowników *čelo ‘miara czasu’, *gluta ‘gruda, guz’, jednak przynależność brus. dial. *člěški*, sch. dial. *lũca* do tych leksemów nie jest całkowicie pewna.

---

¹⁵ Szerszy zasięg kontynuantów psł. *balamōtiti na gruncie serbsko-chorwackim omawia Jasna Vlajić-Popović (ZbFL XXIX, z. 2, 1986, s. 162-165).

Ze słowiańskich peryferyjnych reliktyw leksykalnych: ros. dial. *žičat'(sja)*, sch. dial. *žikati se*

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XXVII, 1991, s. 101–104

Porównawcze i etymologiczne studia nad słownictwem słowiańskim pozwalają niekiedy wykrywać wyrazy wspólne odległym częściom słowiańskiego obszaru językowego. Niektóre takie wyrazy, należące do prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego, ograniczone są (przynajmniej obecnie) do peryferii obszaru słowiańskiego. W niniejszym artykule rozpatrzę interesujący czasownik tego typu, poświadczony wyłącznie na dwu krańcach Słowiańszczyzny, na jej północnej i południowej peryferii.

W północno-zachodnich gwarach rosyjskich (Psków, Twer, Nowogród) znany jest czasownik *žičat' -aju* : *žichát' -áju* 'kiwać się, chwiać się', 'kołysać, chwiać czymś', 'giąć się, wyginać się', *žičat'sja* : *žichát'sja* 'kiwać się, chwiać się', 'giąć się, wyginać się', także *žichlját' -ljáju* 'chwiać, rozchwiewać coś', *žichlját'sja* 'kiwać się, chwiać się', 'giąć się, wyginać się'¹. Wyrazy te uchodziły dotychczas za izolowane na gruncie słowiańskim, jednocześnie jednak wskazywano na pokrewne wyrazy germańskie (o czym zob. niżej). Pozwalało to sądzić, że ros. dial. *žičat'(sja)* jest reliktem prasłowiańskiej warstwy słownictwa, jednym z prasłowiańskich dialektyzmów ograniczonych do języka rosyjskiego. Dopiero niedawno opublikowane zbiory słownictwa serbsko-chorwackiego umożliwiły wykrycie bliskiego czasownika na terenie południowosłowiańskim.

W ostatnim tomie zagrzebskiego słownika akademickiego odnotowany został czasownik *žikati se* 'wahać się' („kao da znači kolebati se”), znany autorem słownika z jednego tylko przykładu „Neka se lažljivi... privare..., neka se

---

¹ Dał³ I 1356; SRNG IX 199. [102]

dobri žikaju” z XVII-wiecznego tekstu bośniackiego franciszkanina M. Divkovicia (RJAZ XXIII 387). Wyraz nie jest jednak hapaksem, gdyż udało się odnaleźć [102] współczesne poświadczenia gwarowe z terenu dialektu czakawskiego (przy czym fakty gwarowe potwierdzają słuszność przypuszczenia autorów RJAZ co do znaczenia czasownika *žikati se*).

W monografii czakawskiej gwary wsi Orlec na wyspie Cres holenderski sławista H. P. Houtzagers zapisał czasownik *žikàt se*, praes. *žiče*, *-eju* w znaczeniach: 1) ‘spring, be elastic’, 2) ‘sway (intrans.)’, ponadto z prefiksem *o-*: *ožikàt* ‘crack, snap, break (without disconnecting the pieces on either side of the breaking point)’, perfektywny czasownik *ožiknùt* (praes. *ožikne*) i utworzony od tego ostatniego czasownik wielokrotny *ožiknjevàt*². Czasownik *žikati se* ‘giąć się, wyginać się’ znają też zapewne czakawskie gwary wyspy Krk. Wskazuje na to przykład w opisie etnograficznym napisanym gwarą miejscowości Vrbnik na tej wyspie: „Predelga [sc. lanča ‘rękojeść ościenia rybackiego’] ne smi bit, zač kada se nosi na rameni, ontrat se jako žiče, pek bi se mogla i zlomit”³. Forma 3. sg. praes. *žiče se* znaczy tu niewątpliwie ‘gnie się, wygina się’, jednakże w tym zapisie niejasne jest *-ć-* (oczekiwalibyśmy formy *žiče se*, poświadczonej na Cresie), mimo że w gwarze Vrbnika nie ma mieszania /č/ i /ć/ (względnie czak. /t/); być może mamy tu do czynienia z pomyłką autora tekstu lub błędem drukarskim.

Dla ustalenia chronologii wyrazu serbsko-chorwackiego szczególne znaczenie ma zapisany w czakawsko-kajkawskiej gwarze miejscowości Ozalj (w okolicy Karlovca) perfektywny czasownik *žaknàti se* ‘wygiąć się’ i utworzone odeń iterativum *žakêvati se* ‘wyginać się (w plecach, o zwierzętach)’⁴. Niewątpliwy jest związek postaci *žaknàti se* z poświadczonym w innych gwarach czasownikiem *žikàti se*: ozaljski czasownik *žaknàti se* należy do archaicznej warstwy czasowników perfektywnych z sufiksem *-na-* (będącym lokalną odmianką sch. *-nu-* < psł. *-nq-*) i zredukowanym wokalizmem (właściwe tej gwarze rdzenne *-ə-* kontynuuje dawne półsamogłoski *ʋ*, *ʋ̄*). W gwarze ozaljskiej występują też inne tego typu czasowniki, np. *blàsnati* ‘bljesnuti, lasnuti’ (: *bliskati*), *dàhnàti* ‘dahnuti’ (: *dihati*), *màknàti* ‘maknuti’ (: *mikati*), *tàknàti* ‘taknuti’ (*tikati*), kontynuujące psł. **blbsknqti*, **dòchnqti*, **tòknqti*. Również *žaknàti se* musi kontynuować wcześniejszą postać **žbknqti se*, utworzoną od czasownika **žikati se*. Jest

² Houtzagers 405.

³ I. Žic, Vrbnik (na otoku Krku). Narodni život i običaji, ZNŽO VII, 1902, s. 304.

⁴ Težak Ozalj 420. [103]

oczywiste, że tego typu czasowniki mogły być tworzone dopóty, dopóki istniały półsamogłoski, a więc u schyłku epoki prasłowiańskiej i w początkach samodzielnego rozwoju poszczególnych języków słowiańskich. Zatem powstanie pierwowzoru ozaljskiej postaci *žaknàti se* musimy odnosić do epoki prasłowiańskiej lub do wczesnego stadium rozwojowego dialektów serbsko-chorwackich. A więc i podstawowy czasownik *žikàti se* musi należeć do archaicz[103]nej warstwy słownictwa serbsko-chorwackiego. Na podstawie dostępnych danych możemy stwierdzić, że w przeszłości znany był przynajmniej niektórym gwarom sztokawskim (por. XVII-wieczne poświadczenie z Bośni) oraz dialektowi czakawskiemu, skoro zachował się w archaicznych gwarach Archipelagu Kwarnerskiego, a także – w postaci pochodnego czasownika – w kontynuującej lądowe gwary czakawskie gwarze ozaljskiej.

Wynikająca z analizy materiału serbsko-chorwackiego archaiczność sch. *žikati se* oraz niewątpliwa semantyczna identyczność i formalna bliskość ros. *žichat'(sja)* przemawiają za wspólną, prasłowiańską genezą wyrazu. Niezależne powstanie obu czasowników wydaje się mało prawdopodobne wobec braku w materiale słowiańskim wyrazu, od którego takie czasowniki mogłyby zostać utworzone. Niełatwo jednak odtworzyć wspólną praformę, bowiem czasownik serbsko-chorwacki wskazuje na pierwotną postać **žikati (sę)*, rosyjski zaś na **žichati (sę)*. Nie jest możliwe wytłumaczenie oboczności *-k-* : *-ch-* procesami fonetycznymi, nie można też przyjąć rozwoju $\chi > k$ na gruncie serbsko-chorwackim, gdyż wyraz jest poświadczony w gwarach nie znających takiego rozwoju w pozycji między samogłoskami. Wiadomo wszakże, że w językach słowiańskich istnieją dość liczne grupy czasowników zakończonych w bezokoliczniku na *-chati* i *-kati*⁵, przy czym niekiedy obocznie występują obie postaci, np. w uznawanych za prasłowiańskie czasownikach **brukati* : **bruchati* 'szybko, gwałtownie wyrzucać, rzucać, miotać; nagłe wypływać, wytryskiwać, tryskać' (SP I 392), **bal(a)kati* : **bal(a)chati* 'pleść, paplać; niewyraźnie gadać, bełkotać' (SP I 184–185), **bakati* 'krzyczeć, wołać, łajać; paplać, gadać' (SP I 183–184) : **bachati* 'paplać, gadać; chełpić się, przechwalać się' (SP I 180). Są to warianty morfologiczne, i za takie też trzeba uznać rekonstruowane w artykule postaci **žichati* i **žikati*. Powstaje jednak pytanie, czy są to odmianki równorzędne, czy też może jedna z nich jest star-

---

⁵ Zob. zwłaszcza V. Machek, *Les verbes slaves en -chati*, LP IV, 1953, s. 111–136; Vailant GC III 331–333, 335–338; Sławski Zarys I 49–51 (z dalszą literaturą).

sza, pierwotniejsza. By odpowiedzieć na to pytanie, musimy rozpatrzeć ich etymologię.

W literaturze etymologicznej uwzględniano dotąd tylko ros. dial. *žichat'(sja)*. Prawdopodobna wydaje się etymologia przedstawiona przez H. Peterssona⁶ i przyjęta przez M. Vasmera (REW I 426): czasownik rosyjski zestawiono z takimi wyrazami germańskimi jak stisl. *keisa* 'giąć, wyginać', norw. dial. *keis* 'zgięcie, wygięcie', kontynuującymi ie. **gei-s-*, należące do ie. pierwiastka **gei-* 'drehen, biegen', poświadczonego tylko z determinantami (**gei-g(h)-*, **gei-bh-*, **gei-m-*, **gei-s-*)⁷. Etymologia ta dobrze tłumaczy postać *žichati [104] (< *gei-s-ā-tei) i znaczenia omawianych czasowników. Psł. *žichati jest zatem utworzone tak jak np. psł. *čuchati -ajō 'wąchać, węszyć' : ie. **keu-s-*, *duchati -ajō : *dušō* 'dmuchać, dąć, wiać' : ie. **dhey-s-*, z tym, że te czasowniki mają zachowaną motywację na gruncie słowiańskim (psł. *čuti, *duti), natomiast *žichati takiej motywacji nie ma. Przemawia to za wczesną genezą tego czasownika.

Postać *žichati (praes. *žichajō i, zapewne, *žišō) tłumaczy się, jak widzimy, na tle materiału indoeuropejskiego. Wariant *žikati takiego objaśnienia nie znajduje. Można sądzić, że odmianka *žikati jest wtórna w stosunku do *žichati, że powstała przez przekształcenie pierwotnego *žichati pod wpływem czasowników na *-kati*, z których część miała warianty na *-chati*. Zmiana *žichati > *žikati musiała się dokonać wcześniej, jak świadczy pochodny czasownik *žbknōti sē (> sch. dial. *žaknāti se*). Była to prawdopodobnie innowacja, która ogarnęła tylko część dialektów słowiańskich, być może tylko te, z których, uformował się dialekt czakawski i część dialektu sztokawskiego języka serbsko-chorwackiego.

Analiza materiału prowadzi więc do wniosku, że dla epoki prasłowiańskiej rekonstruować należy mający nawiązania pozasłowiańskie czasownik *žichati žišō : *žichajō* 'giąć, wyginać (coś elastycznego, np. żerdź), kołysać, chwiać czymś', *žichati sē 'giąć się, wyginać się, kołysać się, chwiać się (o czymś elastycznym)'. Czasownik ten, będący zapewne prasłowiańskim dialektyzmem, zachował się na dwu przeciwległych krańcach obszaru słowiańskiego: w formie kontynuującej postać pierwotną na peryferii północnej, w części gwar rosyjskich, oraz w postaci sekundarnej **žikati (sē)*, powstałej przez analogię, na peryferii południowej, w pewnych gwa-

⁶ H. Petersson, *Vergleichende slavische Wortstudien*, Lund–Leipzig 1922, s. 39.

⁷ Pokorny IEW 354–355 (pod postacią *geis-* wymienia za Peterssonem m.in. ros. *žichat'*, nie jest jednak pewien jego przynależności do tej rodziny wyrazowej). [104]

rach czakawskich i (w przeszłości) w gwarach sztokawskich języka serbsko-chorwackiego⁸.

---

⁸ W artykule nie zostały uwzględnione homonimiczne czasowniki nie mające, moim zdaniem, związku etymologicznego z omówionymi wyrazami, np. ros. dial. *žíkat'* : *žíkát'* (: *žígat'* : *žígát'*) 'chłostać, bić; rzucać', *žíknut'* : *žíknút'* 'ukąsić (o owadzie); oparzyć (o pokrzywie)', sło. *žíkati* 'smagać', sch. dial. *žíkati* 'piec, hartować; czyścić zgrzeblęm', *žíkljati* 'bić, smagać', bułg. dial. *žíkam* 'parzę pokrzywą; uderzam czymś ostrym; smagam'. Ich semantyka wskazuje na przynależność do rodziny psł. *žekti žego (*žbgǫ*) 'palić', *žigati -ajǫ 'rozpalać'; sekundarne znaczenia 'bić, smagać, chłostać' pojawiają się też w innych czasownikach ze znaczeniem podstawowym 'palić', por. np. pol. *palnąć* 'uderzyć, ugodzić, walnąć'. Zob. też Skok ER III 669 s.v. *žacati* (*se*) i 674–675 s.v. *žeci*. – BER I 544–545 uznaje bułg. *žíkam*, sch. *žíkati* i sło. *žíkati* za czasowniki dźwiękonaśladowcze, co wydaje się mniej prawdopodobne (por. np. oboczność *žígat'* : *žíkat'* w gwarach rosyjskich). Onomatopeje typu słoweńskiego wykrzyknika *žik* 'Nachahmung des Schalles beim Schläge mit einem dünnen, weichen, langen Gegenstande' (Pleteršnik) są zapewne pochodzenia odczasownikowego.

Ze związków leksykalnych polesko-południowosłowiańskich

Slavia Orientalis XXXV, 1984 [1986], s. 331–335

Archaiczny charakter kultury materialnej i duchowej Polesia był niewątpliwie jedną z ważnych przyczyn zachowania w białoruskich i ukraińskich gwarach poleskich wielu starożytnych rodzimych leksemów, których odpowiedniki odnajdujemy nierzadko w różnych odległych zakątkach Słowiańszczyzny. Zwracają zwłaszcza uwagę związki słownictwa poleskiego z leksyką języków południowosłowiańskich, gdyż po rozpadzie słowiańskiej wspólnoty językowej z pewnością przodkowie językowi mieszkańców Polesia i Słowian południowych nie pozostawali w bezpośrednim kontakcie. Wydzielenie i analiza archaicznych zgodności leksykalnych polesko-południowosłowiańskich umożliwi głębsze poznanie pradawnego zróżnicowania dialektycznego obszaru słowiańskiego, a także dostarczy istotnych danych do problemu etnogenezy południowych Słowian.

Słownikowe związki polesko-południowosłowiańskie (względnie białorusko-południowosłowiańskie) były przedmiotem kilku prac, głównie materiałowych. Podkreślić trzeba przede wszystkim wagę rozprawy O. N. Trubačowa, w której wskazał na istnienie izoleks łączących obszar białoruski (w tym także poleski) z poszczególnymi południowosłowiańskimi zespołami dialektycznymi (z terenem bułgarsko-macedońskim, serbsko-chorwackim, słoweńskim)¹. Dość obszerną listę polesko-(karpacko-)południowosłowiańskich nawiązań leksykalnych zestawił N. I. Tołstoj², jednak zawarte w niej zestawienia wymagają krytycznego rozpatrzenia, gdyż zawiera ona również wyrazy

---

¹ O. N. Trubačev, *O sostave praslavjanskogo slovarja (Problemy i zadači)*, Slavjanskoe jazykoznanie, Moskva 1963, s. 187–188.

² N. I. Tołstoj, *Ob izučenii polesskoj leksiki (Predislovie redaktora)*, LeksPol, s. 12–18.

o zasięgu znacznie szerszym (w tym również ogólnosłowiańskie), czego zresztą autor był świadom. Kilka artykułów poświęcono związkom leksyki białoruskiej (głównie poleskiej) ze słownictwem poszczególnych języków południowosłowiańskich. Wymienić tu trzeba cenny artykuł H. A. Cychuna³ i wartościowe artykuły materiałowe R. M. Kozłowej⁴.

Dalszy postęp badań związków słownikowych polesko-południowosłowiańskich wymaga przede wszystkim poszukiwań materiałowych. Coraz liczniejsze zbiory słownictwa z gwar białoruskiego i ukraińskiego Polesia oraz z terenów sąsiednich, a także nowe słowniki południowosłowiańskie (zwłaszcza gwarowe) stwarzają moż[332]liwość znacznego wzbogacenia listy izoleks polesko-południowosłowiańskich. Te perspektywy badawcze, realne dzięki osiągnięciom leksykografii słowiańskiej, potwierdzają analizowane niżej dwa stare słowiańskie leksemy wspólne białoruskim gwarom poleskim i pewnym gwarom serbsko-chorwackim, poświadczony w nowszych zbiorach białoruskiego słownictwa gwarowego.

1. brus. dial. *sadno*, sch. dial. *sádn*

Na białoruskim Polesiu w okolicach Stolina zapisano rzeczownik *sadno* ‘drzewo, na którym jest ustawiony ul’⁵. Ten sam wyraz zanotowano też w okolicach Brześcia i Pińska w znaczeniach ‘tylna część spodni’⁶, ‘wstawka, klin w spodniach’⁷. Wyrazowi białoruskiemu dokładnie odpowiada bliiski semantycznie serbsko-chorwacki rzeczownik *sádn* ‘to, na czym się siedzi, siedzenie (zapewne rodzaj ławy do siedzenia i do spania)’ poświadczony w dalmatyńskiej (genetycznie czakawskiej, z wpływami sztokawskimi) gwarze Poljicy⁸.

---

³ H. A. Cychun, *Belaruska-paŭdnėvaslavjanskija leksičnyja suvjazi. Nekatoryja prablemy i vyniki*, Blin 5, 1974, s. 41–51.

⁴ R. M. Kazlova, *Praslavjanskija leksičnyja dyjalektyzmy belaruskaj movy (da pytanija rekanstrukcyi praslavjanskich dyjalektyzmaŭ)*, BMM IV, 1976, s. 96–106; taż, *Charakteryстыka nekatorych uschodneslavjanska-serbskacharvackich izaleks (ėtymalohija, rekanstrukcyja)*, Bmova 7, 1980, s. 34–41; taż, *Belaruska-paŭdnėvaslavjanskija izaleksy praslavjanskaha pachodžannja*, Blin 21, 1982, s. 59–65. [332]

⁵ Jaškin 170.

⁶ Špakoŭski 115.

⁷ A. S. Sokolovskaja, *Polesskie nazvanija odeždy i obuvi*, LeksPol, s. 311.

⁸ F. Ivanišević, *Poljica. Narodni život i običaji*, ZNŽO IX, 1904, s. 30: Sidališće oko komina zovu sadno ili priklad. – RJAZ XIV 450 s.v. *sádn* 2. na podstawie innego przykładu z tego samego źródła (Bliżu komina je sádn ili krevet, ’di zimi stara čeljad spava) poda-

Brus. dial. *sadno* ‘drzewo, na którym jest ustawiony ul’, ‘tylna część spodni; wstawka, klin w spodniach’ i sch. dial. *sádnno* ‘to, na czym się siedzi, siedzenie’ niewątpliwie są motywowane przez stary słowiański czasownik kauzatywny **saditi* ‘powodować, że ktoś, coś siedzi, umieszczać, osadzać’. Realnie poświadczone w obu językach znaczenia pozwalają zrekonstruować etymologiczne znaczenie wyrazu ‘to, na czym się sadza, osadza’, z którego mogły się rozwinąć konkretne znaczenia ‘drzewo, na którym się umieszcza (osadza) ul’, ‘siedzenie (rodzaj ławy?)’. To ostatnie znaczenie, znane z gwary serbsko-chorwackiej, istniało prawdopodobnie również na terenie poleskim. Wskazuje nań znaczenie ‘tylna część spodni; wstawka, klin w spodniach’. Rozwój semantyczny ‘to, na czym się siedzi, siedzenie’ > ‘tylna część spodni, klin łączący nogawki’ potwierdza białoruski i ukraiński kontynuant psł. **krěslo* ‘prymitywny stołek, krzesło’, por. brus. dial. *krěsla* (*krěslo*) ‘wierzchnia tylna część spodni; wstawka w spodniach; klin wstawiany między nogawki spodni; rozporek w spodniach’⁹, ukr. dial. *krěslo* ‘część spodni łącząca nogawki’¹⁰. Innowacyjne znaczenie ‘tylna część spodni’ (obok zachowanego starszego znaczenia ‘stołek, krzesło’) właściwe jest, jak widzimy, również gwarom poleskim (białoruskim i ukraińskim). Podobną ewolucję semantyczną musiał przeżyć również inny, omawiany niżej rzeczownik: brus. dial. *sėsła*, sch. dial. (*u*)*sjesla*.

Uderzająca formalna i (zwłaszcza) semantyczna zgodność gwarowego wyrazu białoruskiego i serbsko-chorwackiego przemawia za ich genetycznym związkiem. Oba wyrazy należy zapewne sprowadzać do prapostaci **sadьno*, z sufiksem *-ьno*. Większość starych słowiańskich wyrazów z tym sufiksem to urzeczownikowione przymiotniki rodzaju nijakiego, por. np. psł. **drъvьno* ‘drzewo opałowe, drewno, [333] polano’ : **drъvьnъ* ‘drzewny’, **kopьno* ‘ziemia rozmiękła, rozmokła’ : **kopьnъ* ‘dający się kopać’¹¹. Prawdopodobnie również **sadьno* to genetycznie substancywizowany przymiotnik **sadьnъ -na -no* ‘służący do sadzania, osadzania’, derywowany od czasownika **saditi*¹².

---

je znaczenie ‘legowisko, łóżko’. Przytoczony przeze mnie przykład wskazuje, że autor hasła w słowniku błędnie uznał *sadno* i *krevet* za synonimy.

⁹ Np. Šatěrnik 140; Scjaškovič 247; SBPZ II 550; A. M. Bułyka, *Z leksiki v. Selišča Navahrudskaha raëna*, *ŽyvSlova*, s. 24; Sokolovskaja o.c. 294.

¹⁰ Lysenko 106. [333]

¹¹ Por. Sławski Zarys I 136–137.

¹² Istnienie odpowiedniego przymiotnika z sufiksem *-ьnъ* przyjmuje np. Skok ER III 184–185.

Rekonstruowany tu rzeczownik *sadъno ‘to, na czym się sadza, osadza’ należy zapewne do późnoprasłowiańskiej warstwy dialektyzmów. Względy semantyczne każą przyjmować, że powstał on niezależnie od ogólnosłowiańskiego homonimu *sadъno ‘obtarcie, odparzenie skóry od siodła na grzbiecie zwierzęcia’, np. strus. *sadъno* ‘rana’, ukr. *sadnó* (dial. też *sednó*) ‘rana od obtarcia, zadrapania skóry; odparzenie skóry na grzbiecie konia’, stpol. *sadno* (nowsze pol. *sedno*) ‘obtarcie, odparzenie skóry’, sch. *sádnó* ‘rana od siodła lub od popręgu’¹³, por. też brus. dial. *sádzěn* ‘obtarcie na ciele’¹⁴, *sádnic* ‘boleć, doskwierać’¹⁵, *sadnéc* ‘ts.’¹⁶. Odrębna semantyka każdego z tych homonimów nie daje podstaw do przyjęcia wspólnego pochodzenia obu leksemów. Rzeczownik *sadъno ‘to, na czym się sadza, osadza’ powstał niezależnie od ogólnosłowiańskiego *sadъno ‘obtarcie, odparzenie skóry od siodła na grzbiecie zwierzęcia’ jako stosunkowo późna innowacja części dialektów słowiańskich.

2. brus. dial. *sésła*, sch. dial. (*u*)*sjesla*

W pewnych gwarach białoruskich synonimem omawianego rzeczownika *sadnó* jest *sésła* n. Dostępne mi źródła poświadczają ten wyraz z peryferycznej gwary poleskiej w okolicy Łojewa oraz ze wschodniej Mohilewskiej: *sésła* ‘trójkątna wstawka, klin w spodniach’ (np. „Adrazaecca polotno, upodobii nasavoho platka, potym razrazaecca na ukosinu, ušyvaecca i palucaecca *sésła*”)¹⁷, ‘tylna część spodni’ (np. „Pirylizaušy praz plot, pyrvaŭ u štanach *sesla*”)¹⁸. Również ten dialektyzm o ograniczonym zasięgu ma dokładny odpowiednik na gruncie serbsko-chorwackim. W gwarach czarnogórskich zapisano rzeczownik *sjesla* n. pl. ‘tylna część spodni, na której się siedzi’ (Bar: „Pukle su mi gaće na *sjesla*”)¹⁹, też w postaci *usjesla* n. pl. ‘górną część spodni (bez nogawek)’ („Prtene ili donje gaće... su gore široke a dolje

¹³ O tym wyrazie zob. np. Skok l.c., który zalicza tu jednak oba serbsko-chorwackie homonimy.

¹⁴ Nosovič 571.

¹⁵ Bjałbkevič 399.

¹⁶ *Materyjaly dla dyjalektnaha sloŭnika Homelbščyny*, Bmova 8, 1980, s. 122.

¹⁷ Loeŭ 323. Wyraz hasłowy opatrzone kwalifikatorem ž. (= žanočy rod), ale formy przypaddingowe w cytatach wskazują na rodzaj nijaki, por. acc. sg. *sésła*, instr. sg. *sésłam*.

¹⁸ Bjałbkevič 404. Również w tym słowniku mylnie oznaczono rodzaj rzeczownika jako żeński. W cytacie mamy acc. sg. *sésła*, a więc rzeczownik rodzaju nijakiego.

¹⁹ RJAŽ XV 165.

ušvene, samo je njihova sredina iskinuta, a na krajevima ostavljene dvije rupe za noge. Te rupe zovu se nogavice, a onaj iskinuti dio – *usjesla*. Nogavice su toliko široke, kako može noga slobodno ući, a *usjesla* su široka. Gornji dio njihov na pas je širok i zarubljen...”²⁰.

Zgodność postaci i specyficznej semantyki brus. dial. *sésla* n. i sch. dial. *sjesla*, [334] *usjesla* n. pl. wyklucza przypadkową zbieżność wyrazów czy niezależne ich powstanie w odległych gwarach. Oba wyrazy kontynuują niewątpliwie wspólną prapostać **séslo* < **séd-slo*, nomen instrumenti z produktywnym w epoce prasłowiańskiej sufiksem *-slo*²¹ od **sěsti sędq* ‘siaść’, **sěděti* ‘siedzieć’ lub **sědati* ‘siadać’. Rekonstruowany rzeczownik **séslo* przypuszczalnie znaczył pierwotnie ‘to, na czym się siada, siedzi, siedzenie’. Realnie poświadczony na terenie białoruskim i serbsko-chorwackim znaczenie ‘tylna część spodni, na której się siedzi’ jest niewątpliwie wtórne, mogło jednak powstać dość wcześnie, skoro znane jest na dwu odległych terenach. Paralele semantyczne w rodzaju sch. *tur* ‘górna tylna część spodni, szarawarów’, ‘tyłek, podex’ (może w związku z tur. *oturmak* ‘usiąć’²²), sch. *đotluk* ‘tylna część spodni’ < tur. *göt-lük* ‘poduszka kładziona na siodle; siodełko’: *göt* ‘podex’²³ pozwalają przypuszczać, że ogniwo pośrednie między etymologicznym znaczeniem ‘to, na czym się siedzi, siada, siedzenie’ a realnie poświadczonym znaczeniem ‘tylna część spodni’ mogło stanowić znaczenie ‘podex’ (co do genezy tego znaczenia por. np. pol. żartobliwe *siedzenie* ‘podex’). Jednak to hipotetyczne ogniwo pośrednie w rozwoju semantycznym nie było zapewne obligatoryjne, skoro nie ma jego śladów w uprzednio omówionych kontynuatach rzeczowników **sadbno*, **krěslo*²⁴.

W gwarach czarnogórskich wyraz stosunkowo długo musiał zachować motywację, skoro pojawiła się oboczna postać *usjesla* z prefiksem *u-*, niewątpliwie z prefigowanego czasownika *usjesti* ‘usiąć’. Forma pluralna sch. dial.

---

²⁰ A. Jovičević, *Crna Gora. (Katunska, Riječka, Crmnička, Lješańska i Bjelopavlička nahija). Narodni život i običaji*, ZNŽO VIII, 1903, s. 52. – RJAZ XIX 861 przytaczając pierwszą tylko część powyższego cytatu mylnie oznacza żeński rodzaj rzeczownika. Pełny cytat ze źródła pozwala stwierdzić, że *usjesla* to forma liczby mnogiej rzeczownika nijakiego. [334]

²¹ Zob. Sławski o.c. 103–104.

²² Por. A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*³, Sarajevo 1973, s. 623–624.

²³ O.c. 252–253.

²⁴ Co prawda w słowniku Hrinčenki (IV 112) poświadczony jest rzeczownik *sedno* (= *sadno*) także w znaczeniu ‘podex’, ale dokumentujący to znaczenie przykład *trachvyyv ho v sedno* jest niewątpliwie ukraińską adaptacją polskiej frazy *trafić w sedno* z żartobliwą zmianą znaczenia.

sjesla, usjesla pozostaje może w związku z krojem spodni, gdyż oznaczana tymi wyrazami część spodni mogła się składać z kilku kawałków materiału.

Archaiczna budowa odtworzonego rzeczownika *sěslo i jego występowanie w dwu oddalonych częściach Słowiańszczyzny przemawiają za jego prasłowiańską genezą. Jednocześnie ograniczony zasięg wyrazu świadczy, że jest to prawdopodobnie późnoprasłowiański dialektyzm.

Zrekonstruowane na podstawie poświadczeń białoruskich (poleskich) i serbsko-chorwackich rzeczowniki *sadbnō i *sěslo uznać należy za stosunkowo późne (z punktu widzenia prasłowiańskiego) innowacje części dialektów słowiańskich, powstałe w schyłkowym okresie istnienia prasłowiańskiej wspólnoty językowej.

Ograniczony zasięg omówionych wyrazów nie jest z pewnością przypadkowy, skoro znamy również inne późnoprasłowiańskie derywaty wspólne dla obszaru poleskiego i serbsko-chorwackiego. Można tu wskazać na rzeczownik *sqtonb ‘cienka warstwa lodu, ścięta lodem woda; zmierzch, zmrok’, odtworzony przez R. M. Kozłową na podstawie wyrazów poleskich (białoruskich i ukraińskich) oraz serbsko-chorwackich: brus. dial. *suton* ‘cienki lód na rzece jesienią; szron na ziemi’, *sutonne, sutonak* ‘zmrok, zmierzch’, *sutonacca* ‘ciemnieć’, *sutonjacca* ‘zmierzchać się’, ukr. dial. *sutuon* ‘cienka warstwa lodu na rzece w czasie jesiennych przymrozków’, *sutenity* ‘zmierzchać się, ciemnieć’, sch. *súton* ‘mrok po zachodzie słońca i przed świtaniem’ (wyraz poświadczony od XVI w., znany też gwarom), *sútoniti se* ‘zmierzchać się’²⁵. Według tej samej autorki podobny zasięg wykazuje, na przykład, czasownik **maziti (sę)* ‘pieścić (się)’: brus. dial. (wsch. Polesie) *mazic* ‘pieścić’, *mazicca* ‘pieścić się’, sch. *maziti (se)* ‘pieścić (się)’²⁶. [335]

Tego rodzaju izoleksy polesko-południowosłowiańskie (bądź polesko-serbsko-chorwackie, polesko-bułgarskie) można interpretować jako wspólne innowacje części dialektów słowiańskich w okresie dyferencjacji prasłowiańskiego obszaru językowego. W takim wypadku można je rozpatrywać jako odbicie ugrupowania dialektycznego w okresie późnoprasłowiańskim. Możliwe jest także, że izoleksy tego typu są pozostałością wschodniosłowiańskiego udziału w formowaniu się poszczególnych języków południowosłowiańskich.

---

²⁵ R. M. Kazłova, *Charakterystyka nekatorych uschodneslavjanska-serbskacharvackich izaleks...*, s. 38–41.

²⁶ R. M. Kazłova, *Belaruska-paüdněvaslavjanskija izaleksy...*, s. 61. [335]

Z nawiązań leksykalnych południowosłowiańsko-bałtyckich: sch. i słu. *ježa* = litew. *ežià*, łot. *eža*

Colloquium Pruthenicum Primum. Papers from the First International Conference on Old Prussian held in Warsaw, September 30th – October 1st, 1991 (pod red. W. Smoczyńskiego i A. Holvoeta), Warszawa 1992: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 129–134

0. Wśród licznych słowiańsko-bałtyckich zrównań leksykalnych istnieją również takie, które na obszarze słowiańskim mają zasięg ograniczony do jednego terenu. Na szczególną uwagę zasługują archaiczne wyrazy ograniczone do terenu południowosłowiańskiego lub jego części, które mają dokładne formalne odpowiedniki w leksyce języków bałtyckich, np. **br̥na* ‘warga’ = litew. *burnà* ‘usta, twarz’, **dvigō* ‘dwuletni’ = litew. *dveigys* ‘ts.’, **o-dǫmĕti* ‘dać odgłos, odpowiedzieć’ = łot. *dim(ĕ)t* ‘przeraźliwie brzmieć, huczeć, dźwięczeć’, **rĕšnō* ‘prawdziwy’, rozszerzona sufiksem *-n-* formacja widoczna w litew. *ráiškus* ‘jawny, widoczny, oczywisty’, **solna* ‘szron’ = litew. *šalnà* ‘szron, słaby mróz’, łot. *salna* ‘mróz, szron’. Problem takich nawiązań leksykalnych południowosłowiańsko-bałtyckich omawiano wielokrotnie w literaturze slawistycznej¹, wydzielono też grupę niewątpliwych bądź prawdopodobnych przykładów takich nawiązań. Wydaje się jednak, że w ludowym słow-

---

¹ Por. np. V. M. Illič-Svityč, IV Meždunarodnyj s'ezd slavistov. *Materialy diskussii*, II. Problemy slavjanskogo jazykoznanija, Moskva 1962, s. 436; Bernštejn 73–75; O. N. Trubačev, *O sostave praslavjanskogo slovarja (Problemy i zadači)*, Slavjanskoe jazykoznanie. V Meždunarodnyj s'ezd slavistov. *Doklady sovetskoj delegacii*, Moskva 1963, s. 189–193; Bezlaj Parallelen 63–81; Bezlaj Eseji 123–132; Bezlaj Spuren 21–30; Nepokupnyj Svjazi 17–20; W. Borys, *Problematyka prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych. Izoleksy południowo-słowiańskie i zachodnio-południowo-słowiańskie*, Etnogeneza i topogeneza Słowian, Warszawa–Poznań 1980, s. 79–80 {artykuł na s. 209–222 niniejszego tomu – red.}. [130]

nictwie południowosłowiańskim odnaleźć można dalsze archaiczne wyrazy, mające dokładne odpo[130]wiedniki w słownictwie bałtyckim lub pokrewne leksemom bałtyckim. Jeden z takich wyrazów (sch. dial. *jěža* i słu. dial. *jéža*) omawiam w niniejszym artykule.

1. Na terenie serbsko-chorwackim rzeczownik *jěža* ma ograniczony zasięg, znany jest mianowicie tylko niektórym gwarom czakawskim w Dalmacji. Według chorwackiego słownika akademickiego *ježa* ‘grządka’ jest poświadczona „u naše vrijeme u sjevernoj Dalmaciji”, co potwierdzają dwa przykłady gwarowe, jeden z wyspy Brač, a drugi bez bliższej lokalizacji². Nowsze słowniki dialektyczne potwierdzają obecność apelatywu *jěža* na wyspach środkowodalmatyńskich: na wyspie Brač w znaczeniu ‘grządka’³, na wyspie Hvar w znaczeniu ‘ogrodzony kawałek ziemi (zwykle na skraju parceli, w rowie oddzielającym winnicę lub pole od ziemi nieuprawnej albo między skałami, kamieniami), przeznaczony pod uprawę warzyw’⁴.

Interesujący nas wyraz jest dobrze poświadczony w środkowodalmatyńskiej toponimii: na wyspie Brač częste są mikrotoponimy *Jěža* i pl. *Jěže* (*Jěže*), *Jěžula*⁵, toponim *Ježa* zapisano również na wyspie Šolta⁶.

Obecnie rozporządzamy dowodem, że *ježa* jest obecna w leksyce czakawskiej co najmniej od ośmiu wieków. Wyraz poświadcza bowiem tzw. *Povaljska listina*, cyrylicy zabytek opisujący posiadłości klasztoru św. Jana na wyspie Brač. W części tego zabytku pochodzącej z r. 1250 czytamy: „I se zemle sutъ s(ve)tago Ioanna vъ Povylahъ: okladъ Vělakъ i eže oboe na buru ega i na jugъ i vēše [‘više’] ega dva oklada”⁷. Uważa się, że zapis *eže* w przytoczonym tekście to poświadczenie (mikro)toponimu *Ježe* pl., częstego i dziś na Braču.⁸ Można jednak sądzić, że w cytowanym fragmencie mamy poświadczony appellativum (*j*)*eža*. Wskazuje na to sformułowanie *ježe oboje* (i rzeczywiście w tekście są wspomniane dwie takie działki), jak i sens całego [131] zdania. Myślę, że to miejsce w zabytku trzeba rozumieć tak, że jako

---

² RJA IV 618.

³ ČDL I 378.

⁴ Dulčići 490.

⁵ Šimunović Brač 227.

⁶ P. Šimunović, *Pristup jezičnoj i onomastičkoj problematici otoka Šolte*, Rasprave Zavoda za jezik IFF, 13, Zagreb 1987, s. 161.

⁷ *Povaljska listina. Latinska transliteracija teksta* [opracowała D. Malić], Obljetnica Povaljske listine i praga 1184–1984 (Brački zbornik 15), Supetar 1987, s. 15.

⁸ Ostatnio tak D. Malić, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb 1988, s. 193. [131]

własność klasztorną wymienia się parcelę *oklad Věljak* razem z osobnymi kawałkami uprawnej ziemi na stronie północnej i południowej tej parceli (*ježe oboje*, tj. północna i południowa *ježa*). Informacje zawarte w przytoczonym tekście i wiadomości o semantyce apelatywu *jěža* we współczesnych gwarach czakawskich pozwalają dojść do wniosku, że w połowie XIII wieku rzeczownik *ježa* oznaczał oddzielną działkę, znajdującą się na skraju większej parceli (na skraju pola uprawnego lub winnicy). Prawdopodobnie ten apelatyw oznaczał wówczas wyróżniający się, w jakiś sposób oddzielony od głównej parceli kawałek uprawnej ziemi (może wykorzystywany do uprawy np. warzyw).

Sch. dial. czak. *jěža* należy zatem do ludowych terminów związanych z uprawą roli⁹, funkcjonował też jako appellativum topograficzne stające się z czasem nazwą własną (mikrotoponimem). Użycie wyrazu było związane z trudnymi dla rolnictwa warunkami geograficznymi w Dalmacji, gdzie pod uprawę starano się wykorzystać każdy, najmniejszy nawet kawałek nadającej się do tego ziemi. Wcześniejsze jest z pewnością znaczenie ‘skraj parceli (działki uprawnej ziemi)’, znaczenie ‘grządka (w ogrodzie)’ jest niewątpliwie sekundarne.

2. Ponieważ rzeczownik *ježa* jest poświadczony dość wcześnie, już w połowie XIII wieku, można sądzić, że należy do słownictwa rodzimego. Potwierdza to istnienie dokładnego odpowiednika z bliską semantyką na terenie słoweńskim. W słowniku Pleteršnika rzeczownik *jěža* obok innych znaczeń (należących do psł. *ěža ‘tama, grobla, jaz; kanał, rów’) ma też znaczenia bliskie omówionemu wyrazowi czakawskiemu, mianowicie poświadczone w gwarach Dolnej Krainy ‘miedza wzdłuż pól przy drodze’ („meja ob njivah kraj ceste”), czyli zapewne ‘pas nieuprawianej, porośniętej trawą ziemi między polami a drogą’ oraz niewątpliwie wtórne znaczenie ‘murawa, darń (der Rasen)’¹⁰. Dialektyczne znaczenie ‘kawałek ziemi z porastającymi ją roślinami, murawa, darń’ z gwar doleńskich odnotowuje też *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, II, Ljubljana 1975, s. 235 (s.v. *jěža*², gdzie podano też znaczenie ‘strmi del med (delno) vodoravnimi ploskvami pri terasastem svetu’, dial. ‘nagnjen svet, strmina’). Nie jest pewne, do którego appellativum należą słoweńskie toponimy *Ježa, Na Ježi, V Ježi*¹¹. Oczywista jest

---

⁹ Por. też P. Šimunović, *Povlja u doba Povaljske listine i Povaljskog praga*, Obljetnica Povaljske listine i praga 1184–1984, Supetar 1987, s. 132.

¹⁰ Pleteršnik I 371.

¹¹ Zob. F. Bezljaj, *Slovenska vodna imena*, I, Ljubljana 1956, s. 241. [132]

zgodność postaci [132] i bliskość semantyki sch. dial. czak. *jěža* ‘skraj parceli’ i śle. dial. *jěža* ‘miedza wzdłuż pól przy drodze’, gdyż w obu wypadkach leksem oznacza skraj, brzeg ziemi uprawnej graniczący z terenem rolniczo nie użytkowanym.

Wymienione wyrazy występują na dwu odległych terenach (Dalmacja i Dolna Kraina), nie pozostających ze sobą w kontakcie, co przemawia za rodzimym charakterem leksemów (zwłaszcza, że nie można wskazać odpowiedniego obcego wyrazu, który mógłby być zapożyczony przez dalmatyńskich Chorwatów i Słoweńców). Mamy więc podstawy do stwierdzenia, że czak. *jěža* i śle. *jěža* należą do dość licznych czakawsko-słoweńskich związków leksykalnych i że prawdopodobnie są to archaizmy, relikty starszej warstwy słowiańskiej leksyki, zachowane na dwu oddalonych częściach terytorium południowosłowiańskiego.

3. Dla ustalenia pierwotnej postaci fonetycznej i etymologii rozpatrywanych wyrazów ważny jest przede wszystkim rzeczownik czakawski. Czak. *jěža* wskazuje na etymologiczne *e-, jak np. czak. *jědin*, *jedvā*, *jelā*, *jělen*, *jěsen* (< psł. *edinъ, **ed(ǫ)va*, *edla, *elenъ, *esenъ). W gwarach czakawskich środkowej Dalmacji pierwotne *ě- kontynuowane jest przez *ji-* (*jîd*, *jîdro*, *jîst*, *jîn*, *jîzdā*, *jîzdît* < psł. *ědъ, *ědro, *ěsti, *ěmbъ, *ězda, *ězditi), natomiast dawniejsze *jě- rozwinęło się w *ja-* (np. *jād*, *jāhot* < *jědъ, *jěchati). Zatem czak. *jěža* i śle. *jěža* wyprowadzać musimy z prapostaci *eža. Analizowane wyrazy nie mogą więc być identyczne pod względem etymologicznym z sch. *jāža* (dial. *jāžva*) ‘kanał, rów odwadniający; przegroda, grobla, jaz’, śle. *jěža* (dial. *jāža*) ‘tama, grobla; wał, nasyp; skarpa; stromizna, tarasowato ułożony teren’, które trzeba wyprowadzić z pierwotnego *(j)*ěža* (< *ěz-ja) i które są w niewątpliwym związku, także semantycznym, z psł. *ěžъ ‘naturalna przegroda na rzece, jeziorze; sztuczna przegroda, zapora na rzece, jeziorze’ (> sch. *jāz*, śle. *jěz*)¹². Wynika stąd, że we wcześniejszym okresie rozwoju języków południowosłowiańskich współistniały paralelne leksemy *eža ‘skraj ziemi uprawnej, granica między terenem uprawnym a nieużytkiem’ i *(j)*ěža* ‘jaz, tama, grobla; kanał, rów odwadniający’, różniące się wokalizmem (wcześniej iloczasem) samogłoski rdzennej i semantyką.

Sch. dial. *jěža* i śle. dial. *jěža* to wyrazy izolowane na gruncie słowiańskim (można co najwyżej mówić o dalszym pokrewieństwie z niektórymi wyrazami, przede wszystkim z psł. *ezero ‘jezioro’). Wyrazy te mają

¹² Por. SP VI 166–169. [133]

dokładne fonetyczne i semantyczne odpowiedniki w językach bałtyckich: litew. *ežià* : *ežė* [133] : *ėžė* (: *ažià*) ‘der Rain, Feldrain, Grenzrain; die Feldmark’, ‘die Furche zwischen zwei Beeten’, ‘das Gartenbeet’, ‘die Grenze’, ‘die flache Stelle’¹³, łot. *eža* ‘der Feldrain, die Feldscheidung’, ‘das Gartenbeet’¹⁴, por. też stprus. *asy* < */azē/ (z wokalizmem jak litew. *ažià*) ‘Rain’¹⁵. Wyrazy bałtyckie sprowadza się do prabałtyckiej postaci **ežīā* < **ež-īā*¹⁶, a więc do postaci całkowicie odpowiadającej praformie słowiańskiej **eža* < **ez-īā*, zrekonstruowanej na podstawie wyrazu serbsko-chorwackiego i słoweńskiego. Identyczny jest dający się wydzielić rdzeń (z regularną odpowiednością psł. *-z- : prabałt. *-ž-), taka sama jest struktura wyrazów (sufiks -*īā*). Istotna jest zgodność semantyki: w bałtyckim, jak i w południowosłowiańskim, leksem oznacza ‘skraj, granicę niwy, pola, parceli’, w obu grupach językowych występuje nawet identyczne, sekundarne, jak można sądzić, znaczenie ‘grządka w ogrodzie’. Wszystko to przemawia za wspólną genezą wyrazów południowosłowiańskich (czakawskiego i słoweńskiego) i bałtyckich. Przytoczony materiał i jego analiza pozwalają rekonstruować bałtosłowiański rzeczownik **ežīā*, wspólny wyraz związany z terminologią użytków rolnych, który już w epoce bałtosłowiańskiej musiał oznaczać ‘skraj ziemi uprawnej, granicę między ziemią uprawną a nieużytkiem’. Taką rekonstrukcję bałtosłowiańską (**ežīā*- f. ‘Rain’) znajdujemy już u R. Trautmanna, ale jego rekonstrukcja oparta jest wyłącznie o fakty bałtyckie, bez uwzględnienia materiału słowiańskiego (wymienia się tylko psł. **ėžv*, a więc wyraz z innym wokalizmem, o odmiennej budowie i semantyce)¹⁷.

4. Bsl. **ežīā* jest niewątpliwie pokrewne z bliskim semantycznie, ale inaczej zbudowanym orm. *ežr* ‘skraj, granica, brzeg’. Odtworzony leksem bałtosłowiański to derywat z sufiksem -*īā*, utworzony zapewne od praindoeuropejskiego pierwiastka (rzeczownika pierwiastkowego) **eǵh-*, poświadczonego też w psł. **ezero* (: **ozero*), **ezerb* (: **ozerb*) ‘jezioro’, litew. *ėžeras*, dial. *āžeras*, łot. *ezers*, stprus. *assaran* n. ‘ts.’¹⁸. W dalszym pokrewieństwie

¹³ Kurschat I 534. Por. też LKŽ II 1167 i 1169: ‘granica parceli i pola, miedza’, ‘grządka’.

¹⁴ ME I 572.

¹⁵ Toporov PJ I 120–121.

¹⁶ Trautmann BSW 73. Por. też Pokorny IEW 291.

¹⁷ Trautmann l.c.

¹⁸ Zob. np. SP VI 73–75 (z dalszą literaturą). Por. też Pokorny [134] IEW 291–292. Być może należałoby ponownie rozpatrzyć genezę, a zwłaszcza semantykę bałtyckiej i słowiań-

z omawia[134]nymi wyrazami pozostaje wspomniane już psł. *ěžъ (i derywat *ěža) < pie. *ěgh-¹⁹.

5. Rozpatrzone wyrazy południowosłowiańskie wzbogacają listę niewątpliwych związków leksykalnych południowosłowiańsko-bałtyckich. Interesujące jest, że dokładne odpowiedniki bałtyckie ma leksem dialektyczny, ograniczony do niewielkich części terytorium serbsko-chorwackiego i słoweńskiego. Nie można wykluczyć, że zrekonstruowany rzeczownik *eža, należący do bałto-słowiańskiej warstwy leksyki, miał pierwotnie zasięg większy, przynajmniej na obszarze południowosłowiańskim. Nie mamy na to jednak żadnych dowodów. Godna uwagi jest też przynależność rozpatrywanego leksemu do słowiańskiej i bałtyckiej terminologii rolniczej, widocznie do jej części kształtującej się w epoce bałtosłowiańskiej.

---

skiej nazwy jeziora, w większym stopniu uwzględniając istnienie pokrewnych wyrazów oznaczających 'skraj, brzeg'.

¹⁹ Zob. SP VI 166–169. S.v. *ěža* 1. pomieszczono tam również wyrazy, które ja sprowadzam do prapostaci *eža (tak też ÈSSJa VI 60). W odróżnieniu od wcześniejszych prac w SP VI 169 dostrzeżono jednak możliwość rekonstrukcji prapostaci *eža (por. o.c. 76) i przytoczono odpowiedniki bałtyckie.

Zu den südslavisch-baltischen lexikalischen Verknüpfungen

Linguistica Baltica 1, Warszawa 1992, s. 193–199

1. Die Forschung der slavischen und baltischen Lexik hat eine lange Tradition. Einen besonderen Platz nimmt hier das im Jahre 1923 herausgegebene *Baltisch-Slavisches Wörterbuch* von R. Trautmann ein. Innerhalb der fast siebenzig Jahren, die seit der Herausgabe dieses bis heute unschätzbaren Werkes verflossen sind, wurde die Materialbasis für die Untersuchung der Lexik beider Sprachgruppen stark erweitert. Die slavistische und baltistische etymologische und lexikologische Forschung ging voran, und in der Erschließung des urslavischen Wortschatzes wurden mittlerweile ebenfalls beachtliche Fortschritte erzielt. In der einschlägigen wissenschaftlichen Literatur wurden zahlreiche baltisch-slavische lexikalische Gleichsetzungen und Parallelen, die Trautmann noch unbekannt waren, ausgesondert und [194] begründet. Gegenwärtig macht sich daher das Bedürfnis nach der Schaffung eines neuen, vollkommeneren vergleichenden baltisch-slavischen Wörterbuches bemerkbar, eines Wörterbuches, welches in vollem Umfang die tatsächlichen lexikalischen Zusammenhänge beider Sprachgruppen berücksichtigen würde. (R. Trautmann rekonstruierte bekanntermaßen die baltisch-slavischen Formen auch in den Fällen, in denen die Lexeme nur auf eine der beiden Sprachgruppen beschränkt waren). Ein solches Wörterbuch sollte die neueren Entdeckungen der Slavistik und Baltistik im Rahmen der historisch-vergleichenden lexikalischen Untersuchungen kritisch heranziehen.

Der Arbeit an einem solchen Wörterbuch sollte eine kritische Analyse der in der wissenschaftlichen Literatur bis jetzt vorgeschlagenen baltisch-slavischen lexikalischen Gleichsetzungen, Verknüpfungen und Parallelen vorangehen. Darüber hinaus sollte man aber auch nach den bis jetzt nicht bemerkten baltisch-slavischen lexikalischen Zusammenhängen suchen. Die Entdeckung solcher Zusammenhänge wird meines Erachtens in erster Linie

durch die etymologische Analyse des Wortschatzes südslavischer Sprachen ermöglicht. In diesen Sprachen existieren sowohl Lexeme, die auf das südslavische Gebiet beschränkt und den entsprechenden baltischen Wörtern gleich sind (Beispiele für solche Lexeme s. Borys Ježa, hier auch Literaturangaben), als auch etymologische Verknüpfungen an den baltischen Wortschatz.

Es besteht meiner Meinung nach die Notwendigkeit einer kritischen Beurteilung der an unterschiedlichen Stellen vorgebrachten lexikalischen südslavisch-baltischen Vergleichen. Einige davon könnte man schon heute als unbestreitbar bezeichnen, manche könnten mit neuen Argumenten gestützt werden, andere wiederum müßte man in Abrede stellen. So z.B. skr. dial. *glàda* 'Schäfferhütte aus Holz, die mit Baumrinde gedeckt ist' (verglichen mit lett. *galds* 'Brett, Tisch', s. Popović Geschichte 545) gehört eher zu dem vorслав. balkanischen Substrat (cf. Skok ER I 564), ksl. *trapǔ* 'Grube', bulg. *trap* 'Grube, Höhle; Abhang', mak. *trap* 'Höhle, Graben', skr. *trǎp* 'Grube, Rübengrube; Mulde, Talkessel; neu angelegter Weinberg; Melonengarten', die mit lit. *trapùs* 'spröde, leicht brechend', lett. *trapēt* 'faul, mürbe werden' oder lit. *tárpas* 'Zwischenraum, Lücke, Kluft', lett. *tārps* 'Wurm' verglichen wurden, sind wohl eher aus dem Griechischen entlehnt (cf. Skok ER II 491). Einer detaillierteren Analyse bedürfen auch Vergleiche zwischen den nur einer einzigen südslavischen Sprache bekannten Wörtern und den baltischen Lexemen. Es handelt sich dabei v.a. um die von Bezljaj genannten zahlreichen slovenischen und baltischen Parallelen (Bezljaj Parallelen; Bezljaj Eseji 123–132; Bezljaj Spuren). [195]

Im vorliegenden Aufsatz wird eines der Beispiele betrachtet, das den slavisch-baltischen lexikalischen Parallelen zugerechnet wird. Es geht um sloven. *vegast* 'uneben, schwankend', *vega* 'Schiefe', *vegati* 'schwanken', die F. Bezljaj mit lett. *viegls* 'leicht, wenig wiegend', *viga* 'Niederung zwischen Dünen' (Bezljaj Eseji 124) verglichen hatte. Es ließ sich nun auf Grund eines breiteren südslavischen Materials feststellen, daß diese Wortgruppe nicht auf die slovenische Sprache beschränkt ist. Es stellte sich auch heraus, daß die von Bezljaj angeführten baltischen Lexeme in der Tat nicht die richtigen Entsprechungen der südslavischen Wörter sind.

2. Die betrachtete Wortgruppe ist am besten in der slovenischen Sprache belegt. Es seien folgende Beispiele genannt: die Adjektive *veg* 'mit einer unebenen Fläche, gebogen, verbogen; holperig, uneben; unähnlich', *vegljast*, *vegljàt*, *vegljav*, *vegrast* 'dass.', *vegav* 'uneben; unentschlossen', *véžen* 'schwankend, wackelig; uneben', das Substantiv *véga* 'Schiefe, Neigung', die Verben *vegati -am* 'schwanken, nicht gerade stehen, nach einer Seite hin das Überge-

wicht haben; sich werfen (vom Holze); unschlüssig sein', *věgniti se*, *věgnem se* 'kippen', 'sich werfen, schief werden', 'verbiegen, verkrümmen', *věžiti se* 'sich werfen (vom Holze)' (Pleteršnik II 754–755, 766; SSKJ V 387, 425).

Die entsprechenden Wörter sind auch den Dialekten der übrigen südslavischen Sprachen bekannt: skr. *věgav* 'krumm, verbogen' (Težak Ozalj 413), *věžast* 'mit gekrümmten Gliedern, gekrümmt, verneigt, gebogen' (RJAZ XX 804; RSAN II 456), in Dalmatien auch in der Funktion des Substantivs 'der verneigte, gekrümmte Mensch' (RJAZ l.c.), das Verb (Bosnien und Hercegovina) *věgati -ām* 'umbiegen' (RSAN II 446), bulg. *veg* (*ved*), *vegav* 'schielend'¹, mak. *vegaf* 'dass.', abgeleitete Substantive *vegl'a* 'eine schielende Frau', *veglo* 'ein schielender Mann' (Šklifov 125).

Das Grundwort in der analysierten Wortfamilie ist das Adjektiv sloven. *věg*, bulg. *veg*. Seine Entsprechungen mußten auch im Serbokroatischen und Makedonischen existieren, da sich in jenen Sprachen dessen Ableitungen erhielten. Die Wortgeographie der zu dieser Wortfamilie gehörenden Wörter zeugt also davon, daß das Grundadjektiv ein für das südslavische Gebiet [196] gemeinsames altes Wort und wahrscheinlich urslavischer Herkunft war. Die Bestimmung der Urform des Adjektivs bereitet jedoch Schwierigkeiten, denn die angeführten Wörter lassen die Rekonstruktion des Wurzel-*e- und *-*ę*- zu. (Gegen das Wurzel*-*ě*- sprechen die serbokroatischen Wörter mit *-e-*, die auch in den Mundarten mit der Entwicklung *ě > *i* auftreten.). Die Annahme der Urform mit *-*e*- scheint die Möglichkeit einer sinnvollen Wortetymologie auszuschließen. Daraus ist zu folgern, daß die Urform *vegō am meisten wahrscheinlich ist. Für diese Urform sprechen auch die bedeutungsmäßig nahen ie., v.a. aber auch die baltischen Belege.

Das rekonstruierte südslavische Adjektiv *vegō 'krumm, gekrümmt, uneben' (es handelt sich um ein bis jetzt nicht bemerktes Adjektiv; Rozwadowski Stosunki 55 betonte nämlich, daß die Wurzel **vegr-* bzw. **veg-* den slavischen Sprachen fremd ist) sollte eher mit einer sehr gut bekannten und erklärten baltischen Wortfamilie verbunden werden: lit. *vėngti*, *-giu* 'meiden, vermeiden, etwas fliehen; sich einer Sache weigern, sich wovon fern halten' (mit der Verneigung auch 'sich worum nicht kümmern, etwas nicht beachten'), das Adjektiv *vėngiūs* (= *vangiūs*) 'träge, verdrossen, gefährlich, mißlich', mit Ablaut *vin-*

---

¹ Das Material und eine andere, nicht überzeugende etymologische Deutung der bulgarischen Wörter, die die besprochenen südslav. Wörter nicht berücksichtigt, s. BER I 125. Der Zusammenhang zwischen den Bedeutungen von 'schielend' und 'krumm, gekrümmt' steht außer Zweifel, vgl. z.B. russ. *kosój* 'schräg; krumm, gekrümmt' : 'schielend'. [196]

gis f. 'Biegung, Windung, Kurve, Krümmung (eines Weges, Flusses, u. dgl.); Umweg, Meeresbucht', *vingrūs* 'sich schlängelnd, gewunden, kraus; schwierig zu lösen, Scharfsinn erfordernd, scharfsinnig', *at-vangà* 'Ruhe, Rast, Erholung', lett. *viņgrs* 'elastisch, fest; frisch, hurtig, geschickt', *vanga* 'Henkel an Gefäßen, Schlinge, Fessel(n), Band', apr. *wangan* (Akk. Sg.) 'Ende'.

Die baltischen Wörter, in denen die Bedeutung der Wurzel 'biegen, ausbiegen' gut sichtbar ist, werden z.B. mit skt. *vāngati* 'geht, hinkt', ahd. *winchan*, mhd. *winken* 'schwanken, winken', alban. *vank*, *vangu* 'Felge' verglichen. Sie werden auf den ie. Stamm **ue-n-g-* 'gebogen sein' zurückgeführt (Pokorny IEW 1148–1149; Fraenkel LEW 1223 führt **uengh-* 'biegen' an).

In den bisherigen Zusammenstellungen wurde das slavische Material nicht berücksichtigt. Die betrachtete südslavische Wortfamilie beweist jedoch, daß der ie. Verbalstamm **ueng(h)-* sowohl im Baltischen als auch im Slavischen fortgesetzt wird. In den beiden Sprachgruppen ist er also ein ie. Erbe, allerdings mit dem Vorbehalt, daß im Baltischen die Wortfamilie ausgebaut wurde, d.h. neben dem archaischen Verb *vēngti* Ableitungen (mitunter mit Ablaut) auftauchten, im Slavischen dagegen ein in einem Teil des Gebietes bezeugtes deverbales Adjektiv *vęgrǔ (< **ueng-o-* oder **uīng-o-*) entstand, das seinerseits eine eigene Wortfamilie, d.h. lokale Derivate, bildete. Man [197] könnte annehmen, daß das südslav. Adjektiv *vęgrǔ 'krumm, gekrümmt' formal dem lit. *vengūs* 'träge' entspricht, aber es ist auch möglich, daß sie unabhängig voneinander entstanden.

3. Beachtenswert ist das Auftreten der Adjektive mit dem Suffix *-r-* im Baltischen und Slavischen: lit. *vingrus* 'sich schlängelnd, scharfsinnig', lett. *viņgrs* 'elastisch, fest; frisch, hurtig, geschickt' (das Wort wird für einen "Kuronismus" gehalten), vgl. auch apr. *wīngriskan* (Akk.Sg.) 'List' und sloven. dial. *vęgr-ast* 'schwankend, wackelig; uneben'. Da im Slovenischen von der Produktivität des adjektivischen Suffixes *-r(ǔ)* nicht die Rede sein kann, ist es möglich, daß hinter der Form mit dem Suffix *-ast*, *vęgr-ast*, ein altes Adjektiv *vęgr < *vęgr-rǔ steckt, das dem lit. *vingrus*, lett. *viņgrs* entspricht. Für die Rekonstruktion des Adjektivs *vęgrǔ spricht auch ein ostslavischer Beleg, und zwar der Flußname (rechter Nebenfluß des San): poln. *Wiar*, aukr. *Vjagr*, in dem bereits J. Rozwadowski die Wurzel **vęgr-* (bzw. **vęg-*) bemerkte, aber sie für ein fremdes, germanisches Element betrachtete (Rozwadowski Stosunki 55, vgl. auch Rieger San 176). Es ist auch wahrscheinlich, daß der ostslav. Flußname *Vjagr* (> poln. *Wiar*) heimisch ist, d.h. daß wir es hier mit der Substantivierung des die Form *vęgrǔ (> ostslav. *vjagr) fortsetzenden Adjektivs zu tun haben; die etymologische Bedeutung des Namens wäre dann 'ein krummer, gewundener

Fluß' (vgl. Brückner SEJP 611; Rieger HS I 58, 61)², vgl. auch lit. *Vingrupė* (Būga RR I 153). Wenn dem so ist, dann ist das Adjektiv *vęgrǫ bei den Süd- und Ostslaven bezeugt, was zusätzlich die Annahme seiner urslavischen Herkunft bestätigt. Die totale Übereinstimmung mit dem lit. *vingrus*, lett. *viņrs* läßt die These aufstellen, daß sie Fortsetzungen eines gemeinsamen baltisch-slavischen Adjektivs **ving-ro-* 'krumm, gewunden' sind.

4. Die durchgeführte Analyse beweist, daß sich in den südslavischen Sprachen die letztendlich dem ie. **ueng(h)-* 'biegen' gehörende Wortfam[198]ilie erhielt. Das rekonstruierte Adjektiv urslav. dial. *vęgrǫ, das ausschließlich auf dem südslav. Gebiet mit Sicherheit bezeugt ist, ist etymologisch mit einer Gruppe baltischer Wörter verbunden (lit. *vėngti* und verwandte). Die besprochenen Wörter beider Gruppen gehören zu dem ie. Erbe, d.h. sie können nicht als Beweis für eine nähere Verwandtschaft zwischen dem Baltischen und Slavischen gelten. In dem zukünftigen vergleichenden baltisch-slavischen Wörterbuch sollten auch Beispiele für ein gemeinsames Erbe gesammelt, gleichzeitig aber von den Innovationen auseinandergehalten werden. Ein Beispiel für eine solche Innovation dürfte das Adjektiv **ving-ro-* sein, das im Baltischen sehr gut, und im Slavischen nur rudimentär bezeugt ist.

{Na s. 199 pierwodruku końcowa część spisu literatury – red.}

---

² J. Rozwadowski glaubte, die nach seiner Meinung genetisch nicht slavische Wurzel **vęg-* < **veng-* in den Namen des linken Nebenflusses des Dniestr: *Strwiqǫż*, ukr. *Strvjaż* (*Stereivjaż*, *Stryvihor*) gefunden zu haben: „Die Namen enthalten selbstverständlich ein Kompositum **stru-veng-* < **sru-veng-* (Rozwadowski Stosunki 70, auch 50). W. Smoczyński *Studia* 52, Anm. 47 leitet das Hydronym *Strwiqǫż* aus einer früheren Form *strǫv-ężb < bsl. **sruv-ing-ja-* 'schnellströmend' ab; er hält also *-ęż/-jaż* für eine Kontinuante des Suffixes *-ing-*. Eine andere Erklärung der Herkunft des Hydronyms, das als vorslavisch, illirisch betrachtet wird, s. O. N. Trubačev, *Nazvanija rek pravoberežnoj Ukrainy*, Moskva 1968, s. 157, 188. [199]

Аб некаторых беларускіх лексічных архаізмах

Belaruskaja linhvistyka 15, 1979, s. 47–53

Беларуская лексічная сістэма захоўвае нямала старажытных слоў, якія маюць вялікае значэнне для рэканструкцыі праславянскага лексічнага фонду і для вывучэння гісторыі і першапачатковай геаграфіі многіх архаізмаў ў агульнаславянскім моўным арэале. Найбольшую каштоўнасць з гэтага пункту погляду мае дыялектная беларуская лексіка, якая становіцца ўсё больш даступнай для даследчыкаў дзякуючы з'яўленню цэлага рада лексікаграфічных прац. Спробай выкарыстання беларускага дыялектнага матэрыялу і з'яўляецца гэты артыкул, дзе лінгвістычнаму аналізу падвергнуты архаічныя словы *гоўе* (*гаўя*), *дром*, *коўб*, *латацца*, *пучына*, *хоўп*. Іх разгляд, як нам здаецца, дасць новую інфармацыю для даследавання паасобных праславянскіх лексічных сродкаў.

1. *гоўе* (*гаўя*)

У некаторых усходнепалескіх гаворках і мяжуючай з імі частцы цэнтральных беларускіх гаворак у якасці назвы буйной рагатай жывёлы выступае назоўнік *гоўе* (*гаўя*): *гоўе* 'агульная назва буйной рагатай жывёлы' (ЗНарСло 172), 'каровы' (БММ III 29), *гаўя* 'скаціна' (ДАБМ, карта № 293). Формы *гоўе*, *гаўя* нельга лічыць другаснымі ў адносінах да бел. дыял. *гаўяда* < псл. *govędo* 'скаціна'¹ з-за невыразнасці структуры апошняга і страчанага ім матывацыі. На думку некаторых даслед-

---

¹ Гл.: Р. М. Казлова, *Дыялектныя назвы дамашніх жывёл і іх паходжанне*, БММ, 3, 1975, с. 28–29.

чыкаў², тут рэлікт і.-е. *g^uou- ‘быдла’. Праблема заключаецца ў тым, якую форму працягваюць названыя вышэй беларускія словы. Іх значэнне і структура ўказваюць на зборны назоўнік з суфіксам *-bje*, г. зн. на першапачатковае *govъje, што ў сваю чаргу дазваляе меркаваць аб існаванні ў старажытнасці назоўніка *govъ або *govъ. Найбольш верагодна бачыць тут праслова *govъ ж. р., блізкае да лат. *gūovs* ж. р. ‘карова’. З пункту погляду тэрытарыяльнай аддаленасці лічыць палескае слова латышскім запазычаннем малаверагодна. Патрэбна таксама звярнуць увагу на розніцу ў працягласці гука *o* ў славянскім і балтыйскім словах: слав. *govędo, бел. *гoўе*, маюць *o*, тады як лат. *gūovs* выступае з кантынуантам *ō*.

Выяўленне ў беларускіх гаворках кантынуанта формы *govъje пралівае новае святло на праблему рэфлексаў і.-е. *g^uou- ‘быдла’ на славянскай глебе. Зусім відавочна, што гэта індаеўрапейскае каранёвае слова знайшло свой працяг не толькі ў псл. *govędo, але і ва ўтвораным пры дапамозе тэматычнай марфемы назоўніку *govъ (*govъ?). Можна меркаваць, што яно абазначала (як і лат. *gūovs*) ‘карова, хаця нельга [48] выключыць і магчымасці ўжывання яго з іншымі значэннямі, напрыклад са зборным ‘быдла’. Непасрэдна ад гэтага слова ўжо ў праславянскую эпоху ў частцы славянскіх дыялектаў утварыўся зборны назоўнік *govъje ‘быдла’ (бел. дыял. *гoўе*, *гаўя*). Другое наяўнае ў славянскіх мовах роднаснае слова псл. *govędo не з’яўляецца непасрэдным дэрыватам ад гіпатэтычнага *govъ. Ааналіз славянскіх назоўнікаў на *-ęd-* паказвае, што *-ę-* не з’яўляецца часткай суфікса, але адносіцца да словаўтваральнай асновы (параўн. напрыклад, псл. *agnędъ ‘коцікі, суквецце таполі’ : *agnę ‘ягнё’, *čędo ‘дзіця’ : *čę-ti ‘пачынаць’³). Належыць дапусціць, што непасрэднай словаўтваральнай асновай псл. *govędo з’яўляўся страчаны назоўнік *govę з суфіксам *ę* са значэннем адзінкавасці, які меў значэнне ‘адзінка быдла’.

Відавочна, што і.-е. *g^uou- ў праславянскай мове ранняга перыяду яе развіцця знайшло працяг па меншай меры ў двух словах: *govъ і *govę. Ніводзін з гэтых назоўнікаў не захаваўся ў славянскіх мовах, аднак першы з іх стаў базай для псл. *govъje ‘каровы, быдла’, да якога ўзыходзяць беларускія архаізмы *гoўе*, *гаўя*, ад другога ж было ўтворана псл. *govędo, вядомае і цяпер большасці славянскіх моў.

² Там жа, с. 29; В. Ф. Коннова, *Славянские лексико-семантические изоглоссы, связанные с названиями скота.* – У кн.: ОЛА МИ 1972, 1974, с. 155. [48]

³ Параўн. Sławski Zaręs I 62–63.

2. дром

Бел. дыял. *дром* ‘зараснік крапівы, ажыны, малінніку, паваю-бярэзкі і іншай высокай травы ў лесе на нізкім месцы, у цяністых кустах, на равах’ вядома ў гаворках Слаўгарадчыны (Яшкін 61). Засведчаны таксама дэрываты ад гэтага слова: *драмняк* ‘густы лес, дробналессе’ (Яшкін 61), *драмнуха* ‘неўрадлівая, пясчаная глеба’ (Гродзеншчына, Яшкін 61; МСНДМ 154). Аношні, з этымалагічным значэннем ‘глеба, на якой расце дром’, сведчыць, што першапачаткова дыял. *дром* было вядома таксама і ў заходняй частцы беларускай тэрыторыі.

Дзе-нідзе захаванае ў гаворках з несумненна секундарным значэннем бел. дыял. *дром* цікавае асабліва з пункту погляду геаграфіі яго адпаведнікаў ў славянскіх мовах. Гэта ж слова добра вядома ў рускіх дыялектах: *дром* ‘непраходны дрымучы лес’, ‘хворац, ламачча, буралом’, ‘самыя дробныя галінкі дрэў’, ‘гушчар з ламаччам і бураломам’, ‘лясная дарога, засыпаная ламаччам, хворастам’ (СРНГ VIII 199). Ёсць адпаведнікі беларускага слова і ў паўднёvasлавянскіх мовах: балг. дыял. *дрѣм* ‘дробны хмызняк’, ‘куст’; *дрѣма* ‘т. с.’, ‘непраходны лес’; мак. *дрма* ‘дробналессе, хмызняк’; *дрмка* ‘куст’; славен. *drmašča* ‘густы хмызняк’; магчыма, таксама серб.-харв. тапонімы *Дрм*, *Дрмна*, *Дрмно*.

Блізкасць форм і значэнняў гэтых слоў указвае на псл. дыял. **drǫmъ* (магчыма, таксама **drǫma* ж. р.) ‘(густы) лес, (густы) хмызняк’, якое мае адпаведнікі ў некаторых індаеўрапейскіх мовах: грэч. *δρυμός*, *δρυμά* ‘дуброва, гушчар’, ст.-інд. *drumáh* ‘дрэва’, англ.-сакс. *trum* ‘моцны, дужы, здаровы’. Тут маем справу з першапачатковым (на індаеўрапейскім узроўні) прыметнікам з фармантам *-mo-* ад і.-е. **dru-* ‘дрэва’⁴. [49]

Псл. **drǫmъ* – адзін з старажытных дыялектызмаў, які звязвае частку ўсходнеславянскага арэала (беларускія і рускія гаворкі) з паўднёvasлавянскім моўным абшарам. Разам з тым ён з’яўляецца адной з самых даўніх славянскіх назваў лесу, захаваных у секундарных значэннях ‘густы, вялікі лес’, ‘густы хмызняк’ і г. д. Можна дапусціць што семантычная спецыялізацыя слова адбывалася ў сувязі са з’яўленнем у праславянскую эпоху іншых лексем са значэннем ‘лес’ (**lěšъ*, **dǫbrova*, **gajъ* і г. д.).

⁴ Гл.: Фасмер ЭС I 541; БЕР I 436; Bezlaĵ ES I 115; Pokorny IEW 216. Здзіўляе пропуск гэтага слова ў 5-м выпуску ЭССЯ. [49]

3. коўб

Частцы беларускіх гаворак уласцівы назоўнік *коўб* і дэрываты ад яго: *коўб* 'страўнік у жывёлы' (Міншчына, НарСлова 179; Шатэрнік 84; Гомельшчына, БММ IV 244; НарЛекс 131), мн. *каўбы* 'вантробы' (Магілёўшчына, Яўсееў 57), *коўбік* 'страўнік у жывёл, птушак; страўнік, начынены мясам' (Гомельшчына, БММ IV 244; Шатэрнік 84), *коўбык* 'страўнік, трыбух' (Гомельшчына, НарСлова 69), *коўбык* : *коўба́ж* 'свіны страўнік, начынены вантробай і спрасаваны пад грузам; страўнік, начынены мясам' (Гомельшчына, ЛексПол 383–384), *коўбак* 'страўнік, начынены мясам' (Гомельшчына, БММ IV 244), *каўбу́х* 'свіны страўнік', перан. 'живот' (Міншчына, ММ 62), 'страўнік', 'страўнік з начынкай', іран. 'живот' (Гомельшчына, БММ IV 219–220), *кеўбух* 'страўнік з начынкай' (Гомельшчына, БММ IV 228), *кельбух* 'свіны страўнік, начынены кавалачкамі сэрца, пячонкі і інш.' (Гомельшчына, ЖывСлова 116), 'трыбух у каровы і ў свінні' (Гомельшчына, НарСлова 160). Магчыма, з прыведзенымі формамі звязана дыял. *цяльбу́х* 'страўнік у каровы' (Гомельшчына, НарСлова 165), мн. *цельбухі* 'вантробы' (Гомельшчына, 3НарСло 182).

Некаторыя формы гэтага слова, як і паасобныя дэрываты, сустракаюцца таксама ў гаворках украінскага ўсходняга Палесся, напрыклад: *кóвбик*, *кóвбік* 'страўнік'; *ка́вбух* 'страўнік у жывёл, кіндзюк'; *кóвбаль* 'вараны свіны страўнік, начынены мясам і здорам, кіндзюк' (Лисенко 99).

З прыведзенага матэрыялу вынікае, што арэал распаўсюджання назоўніка *коўб* 'страўнік' і дэрыватаў ад яго абмяжоўваецца паўднёва-ўсходняй часткай беларускіх гаворак і паўночнай часткай украінскага Палесся. Можна сцвярджаць, што цэнтрам ужывання гэтага слова з'яўляецца ўсходняе Палессе. Адсутнасць на астатняй тэрыторыі Беларусі дае падставу кваліфікаваць яго як архаізм.

У фармальных адносінах з гэтым словам збліжаецца рад лексем як на тэрыторыі Беларусі, так і ў рускіх і украінскіх гаворках, параўн.: бел. дыял. *коўб* 'вузел валасоў, закручаных на патыліцы' (Гомельшчына, БММ IV 244); рус. дыял. *колб'як* 'цурбан, балван'; укр. дыял. *ковбо́к* 'тоўсты канец бервяна'; *кóвбик*, *кóвбиця*, *ковба́н* 'калодка, цурбан'; *ковба́н соли* 'груда соли' і г. д.

Засведчаныя ва ўсходнеславянскіх мовах значэнні прыведзеных слоў даволі разнастайныя: '(начынены мясам) страўнік', 'вузел валасоў', 'груда', 'калодка, цурбан'. Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што агульнай рысай усіх рэалій, якія яны абазначаюць, з'яўляецца іх знешняе

падабенства да кампактнай груды круглай формы. Відавочна, тут маем справу з кантынуантамі праславянскага (дыялектнага?) назоўніка **kǫlbъ* ‘прадмет у форме кампактна збітай шарападобнай груды’. З гэтага першаснага, агульнага значэння ў славянскіх дыялектах развіліся канкрэтныя, вузейшыя значэнні. У межах палескага моўнага арэала [50] кантынуант **kǫlbъ* прыняў значэнне ‘начынены мясам страўнік жывёлы шарападобнай формы’, з якога пазней развілося другаснае значэнне ‘страўнік (жывёлы)’. Значэнне ‘начынены мясам страўнік’, напэўна, вельмі старажытнае і, відаць, першапачаткова выступала на больш шырокай тэрыторыі, на што можа ўказваць і ст.-польск. *kielbodzię* ‘прылада для начыні каўбас’, на падставе якога можна меркаваць аб існаванні ў старапольскай мове лексемы **kielb* з блізім значэннем да беларускага дыялектнага слова. Аб першапачаткова больш шырокім арэале псл. **kǫlbъ* выразна сведчыць таксама ўжыванне ў большасці славянскіх моў кантынуантаў псл. **kǫlbasa* (**klobasa*) ‘начыненая мясам кішка, каўбаса’. Этымалогія апошніх пакуль што дакладна не ўстаноўлена, хоць існуе цэлы шэраг спроб тлумачэння іх паходжання (параўн. Фасмер ЭС II 286; Sławski SEJP II 143–144).

Праведзены тут аналіз беларускага слова дазваляе лічыць найбольш праўдападобнай этымалогію Г. Ільінскага⁵, які супастаўляў псл. **kǫlbasa* (**klobasa*) з укр. *ковбáн* ‘калодка, цурбан’, рус. *колоб* ‘шар, маток, малы хлябок, буханка хлеба’ (параўн. Фасмер ЭС II 292). Такім чынам, псл. **kǫlbasa* можна разглядаць як дэрыват ад **kǫlbъ* ‘начынены мясам страўнік’. Існуючыя пры гэтым словаўтваральныя цяжкасці (неўласцівы для назоўнікаў суфікс *-asa*) можна растлумачыць тым, што слова **kǫlbasa* хутчэй за ўсё з’яўляецца субстантываваным прыметнікам жаночага роду з суфіксам *-asъ* (як, напрыклад, **bĕlasъ* ‘бялявы’). Гіпатэтычны прыметнік **kǫlbasъ* абазначаў, як можна меркаваць, ‘падобны да начыненага мясам страўніка’ і пасля субстантывізацыі мог мець семантычную нагрузку ‘начыненая мясам кішка, каўбаса’.

Прыведзеная этымалогія не тлумачыць засведчанай у чэшскай, славенскай і сербскахарвацкай мовах формы **klobasa*. Магчыма, побач з псл. **kǫlbъ* існавалі таксама формы **kolbъ* (рус. *колоб*) і **klobъ*. Варыянты *-ǫl-*, *-ol-*, *-lo-* цяжка растлумачыць, як не зусім зразумелае паходжанне псл. **kǫlbъ*, **kolbъ*, **klobъ*. Відавочна, тут маем справу з нейкім вельмі старажытным запазычаннем з невядомай крыніцы або з канта-

⁵ Известия ОРЯС имп. Академии наук, XXXIV, I, с. 126–129.

мінацыяй розных першапачатковых слоў. Ва ўсякім разе, архаічнасць бел. дыял. *коўб* і яго значэнняў не падлягае сумненню⁶.

4. *лата́цца*

Бел. дыял. *лата́цца*, *латáцца* занатаваны ў слоўніку І. Насовіча ў значэнні ‘лёгка набываць, карыстацца чужым’ (Нас 266). Гэты дзеяслоў фіксуецца таксама ў навейшых дыялектных слоўніках: *лата́цца* ‘падстройвацца, падладжвацца’ (Сцяшковіч 259), ‘пабірацца’ (Яўсееў 63), *латáцца* ‘жывіцца, падзарабляць’ (Юрчанка 119), *палáтатацца* ‘пажывіцца’ (ММ 79), *падлатáцца* ‘расстарацца, выпрасіць’ (Яўсееў 77). Добра адзначаны ў лексікаграфічных працах і аддзяяслоўны назоўнік *латáнна* ‘карыстанне чужым’ (Нас 265), ‘пабіранне, выпадковы заробак’ (Юрчанка 119), *латáнна* ‘папрашайніцтва, пабіранне’ (Яўсееў 63). Гэтыя даныя сведчаць аб шырокім распаўсюджанні слова на беларускай тэрыторыі.

Семантыка прыведзеных форм паказвае, што нельга ідэнтыфікаваць [51] з бел. *латаць* ‘прышываць латку, латаць’ і *латаць* ‘прыбываць латы’, паколькі апошнія зусім іншага паходжання.

Адзначаныя І. Насовічам формы *лата́цца*, *латáцца* Ф. Слаўскі звязвае, як можна лічыць, слушна з серб.-харв. *ла̑тити* ‘дасягнуць, схопіць’, славен. *látiti se* ‘схапіць, узяць, узяцца за што-небудзь’, ц.-слав. (чэшская рэдакцыя) *латити лаштѣ* ‘злавіць, схопіць’ (Ślawski SEJP IV 413). Як вынікае з прыведзенага матэрыялу, ранейшае паўднёваславянскае **latiti* магло абазначаць ‘схапіць, узяць’.

Бел. дыял. *лата́цца* патрэбна тлумачыць як ітэратыўны дзеяслоў да ўласцівага толькі паўднёваславянскім мовам перфектыўнага дзеяслова **latiti*. Дакладным адпаведнікам беларускага слова з’яўляецца славен. *látati se* ‘хапаць, браць, брацца за што-небудзь’. Бел. *лата́цца* і славен. *látati se* паказваюць на праславянскі дыялектны ітэратыўны дзеяслоў **latati (se)*: інакш утвораны мнагакратны дзеяслоў **latjati*, што пацвярджае серб.-харв. *ла̑ћити* ‘дасягаць, хапаць’, славен. *láčati se* ‘хапаць, браць’.

Рэканструяванае **latati (se)* утварае ізалексу, якая звязвае беларускую мову з заходняй часткай паўднёваславянскага арэала і паказвае, што асноўны дзеяслоў **latiti* першапачаткова не мог быць абмежаваны толькі паўднёваславянскімі дыялектамі, а быў вядомы таксама на ўсходнесла-

---

⁶ Інакш і, як нам здаецца, непераканаўча тлумачыць гэта слова Г. Цыхун (гл.: *Беларуска-польскія ізалексы*, Мінск 1975, с. 149). [51]

вянскай тэрыторыі. Разам з тым славянскі матэрыял пераканаўча паказвае, што першапачаткова дзеяслоў **latiti* павінен быў мець яшчэ большую тэрыторыю распаўсюджання. Аб гэтым сведчыць пашырэнне аддзяслоўных прыметнікаў **latvъ*, **latъnъ*, **latjъnъ* ‘лёгка, зручны’ (< ‘даступны, зручны для брання’) у славянскіх мовах (параўн.: Sławski SEJP IV 412–414; V 46–47).

Семантыка ўсіх гэтых блізкароднасных слоў паказвае, што псл. **latiti* абазначала ‘схапіць, узяць што-небудзь без цяжкасці, лёгка’. Адпаведна ітэратыўны зваротны дзеяслоў **latati se* меў значэнне ‘брацца за што-небудзь, што можна лёгка здабыць; старацца здабыць што-небудзь без цяжкасці’, адкуль паходзяць прыведзеныя вышэй значэнні бел. дыял. *латацца*.

Беларускімі дэрыватамі ад названага дзеяслова з’яўляюцца размоўныя і дыялектныя *латашбіць*, *латошыць*, *латашыць* : *латашбіць* ‘рваць, абрываць’, ‘знішчаць’, ‘біць, разбіваць’ (БРС 414), ‘таптаць траву, збожжа’, ‘нядбайна рваць што-небудзь’, ‘стукаць нагамі’ (Шатэрнік 145), ‘браць, збіраць старанна’ (Яўсееў 63), *латошыць* ‘біцца (аб сэрцы)’, *латошыцца* ‘варушыцца’ (ЖывСлова 82), *аблаташбіць* ‘абкрасці, абабраць; абтрэсці, абшукаць з мэтай украсці’ (Юрчанка 16), ‘абарваць’ (НарСлова 136, 148), ‘абтрэсці без дазволу, самавольна (пра садовае дрэва)’ (ЗНарСло 54), *аблатошыць* ‘абтрэсці, абабраць, абабіць’ (Шатэрнік 6; ММ 12), ‘спустошыць, знішчыць, сапсаваць’ (Сцяшковіч 10), *аблатшыць* ‘абламаць і абабіць, абарваць (садавіну)’ (Бялькевіч 25). Семантыка і форма гэтых дзеясловаў паказваюць на іх экспрэсіўны характар; яны былі ўтвораны пры дапамозе суфікса *-ошыць*⁷. Значэнні ‘красці, абкрадаць’, ‘(сквапна) рваць, абрываць’, ‘абтрасаць (звычайна садавіну)’ указваюць на **ла[52]таць* з прыведзеным раней значэннем ‘хапаць тое, што без цяжкасці можна здабыць’; у некаторых гаворках распаўсюдзіліся другасныя значэнні ‘псаваць, нішчыць’, ‘біць’.

Фактычны матэрыял дае падставу зрабіць вывад, што дзеяслоў *латацца* з’яўляецца ў беларускай мове перыферыйным архаізмам, які захаваўся таксама ў заходняй частцы паўднёvasлавянскага моўнага арэала. Дарэчы, славенская і сербскахарвацкая мовы таксама збераглі старажытную форму **lotiti*, славен. *lotiti se* ‘узяцца за што-небудзь’, серб.-харв. *лѡтити се* ‘т. с.’ (параўн.: Skok ER II 275).

---

⁷ Аналагічна ўтвораны ад прастамоўнага бел. *лапаць* бел. дыял. *аблапошыць* ‘абдурыць, ашукаць і абабраць’ (Бялькевіч 25, ЖывСлова 113), *лапушыць* ‘ірваць паспешліва, без разбору; біць каго чым-небудзь’ (НарСлова 35), *аблапшыць* ‘лоўка абкрасці, абабраць’ (Яўсееў 12). [52]

5. пучы́на

Вьяўлены А. Крывіцкім у гаворках паўночнай Віцебшчыны назоўнік *пучы́на* ‘уздухавіна, крынічная мясціна’ (НарЛекс 36) не фіксуецца ў іншых, даступных нам беларускіх лексікаграфічных працах. Але яно вядома ў іншых славянскіх мовах: ст.-рус. *пучина* ‘мора’, ‘заліў’, ‘вір’, ‘быстрыня’, ‘глыбіня, бездань’, ‘шырыня, прастор’, ‘бязмежжа’, ‘невывярнутая крыніца’, рус. *пучина* ‘глыбіня, бездань, прорва’, ‘мора’, ‘вір’, ‘чортава вока’, укр. *пучина* ‘вір’, ‘глыбіня, бездань (асабліва марская), прорва’, ‘(глыбокае) мора’, ц.-слав. *пжчина* ‘мора, акіян, адкрыты марскі прастор’, серб.-харв. *пѹчина* ‘адкрыты марскі прастор, марская глыбіня’, ‘адкрыты прастор, адкрытае поле’, славен. *ročina* ‘адкрыты марскі прастор’. Агляд матэрыялу дае магчымасць рэканструяваць праславянскі дыялектны (ўсходне-паўднёvasлавянскі) геаграфічны тэрмін *ročina (параўн.: Фасмер ЭС III 415; Skok ER III 66).

Узнікае пытанне аб спрадвечнасці ўсходнеславянскіх форм, бо яны часам нагадваюць царкоўнаславянскія запазычанні⁸. Несумненна, формы са значэннем ‘мора, марская бездань’ з’яўляюцца кніжнымі запазычаннямі ц.-слав. *пжчина* ‘мора’. Аднак семантыка ўсходнеславянскіх слоў значна багацейшая, і няма падстаў лічыць іншыя значэнні (напрыклад, ‘вір’, ‘уздухавіна’) царкоўнаславянствамі. Аб спрадвечнасці слова на ўсходнеславянскім абшары яскрава сведчыць народнае беларускае слова са сваім адметным значэннем.

Праведзены аналіз сведчыць, што ў рускай і ўкраінскай мовах адбылося змяшчэнне спрадвечных кантынентаў псл. *ročina з кніжным царкоўнаславянствам, у той час калі беларускае слова захавалася як спрадвечны рэлікт праславянскага геаграфічнага тэрміна.

6. хоўп

У гаворках Брэстчыны сустракаецца назоўнік *хоўп* ‘астравок (лесу)’ (НарСлова 88), вядомы таксама ўкраінскім гаворкам: *ховп* ‘невялікая пакатая горка, узгорак’⁹. Хаця гэтыя слова, наколькі нам удалося выявіць, не вядома іншым славянскім мовам, ёсць падставы меркаваць, што з’яўляецца яно рэліктам старажытнай лексемы. У праславян-

⁸ Параўн., напр.: Шанский–Иванов–Шанская 276.

⁹ Т. А. Марусенко, *Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов)*, Полесье, Москва 1968, с. 253. [53]

скай мове існаваў геаграфічны тэрмін *čl'pъ : *čl'bъ : *ščl'bъ (SP II 222; ЭССЯ IV 144, *čьl'pъ) 'узгорак, пагорак, вяршыня'. Бел. дыял. *хоўн*, укр. дыял. *ховн* [53] паказваюць, што побач з імі існавала яшчэ адна форма, а менавіта *xlpъ (*xьlpъ) з першапачатковага *skŭlp-. Гэта форма адрозніваецца ад рэканструяваных праславянскімі слоўнікамі слоў вакалізмам і пачаткам слова, прычым пачатковае *x-* (< *sk-*) збліжае яе з псл. *ščl'bъ (укр. *шовб*).

Фанетычная форма беларускага і ўкраінскага слоў сведчыць аб іх архаічнасці і дазваляе залічыць іх ў праславянскі лексічны пласт.

3. LEKSYKA CHORWACKA I SERBSKA

Dwa archaizmy leksykalne w gwarach serbsko-chorwackich (sztok. *trèmesla*, czak. *šćūt*)

Rocznik Slawistyczny XXXIX, 1978, s. 37–45

Ludowe słownictwo serbsko-chorwackie zawiera niemało archaicznych wyrazów, z których część nie została dotychczas dostrzeżona i poddana analizie etymologicznej. Również w wydany niedawno słownik etymologicznym P. Skoka mimo całego bogactwa zawartego w nim materiału nie znajdziemy niejednego zasługującego na uwagę starego wyrazu, a wiele interesujących wyrazów pozostało bez objaśnienia. W artykule podjęta jest próba objaśnienia dwu takich archaicznych, jak sądzę, rzeczowników ograniczonych do części obszaru serbsko-chorwackiego: sztokawskiego *trèmesla* i czakawskiego *šćūt*. Oba te wyrazy nie były dotychczas etymologizowane.

1. sztok. *trèmesla*

Rzeczownik *trèmesla* poświadczony jest jedynie z Czarnogóry. W anonimowym artykule zatytułowanym *Ljekarstvo crnogorsko* opublikowanym w roku 1866 w czasopiśmie *Glasnik Dalmatinski* występuje on w następującym zdaniu: „sašio mu je njegovu tremeslu prvijem šavom, pak drugijem njegovu kožu”. Tu też w przypisie objaśniono znaczenie tego wyrazu: Ovo je opna, talijanski peritoneo, kao podstava trbušna¹. Zarówno znaczenie wyrazu włoskiego, jak i szerszy kontekst w przytoczonym artykule wskazują, że *trèmesla* nazywa tu ‘otrzewną, czyli cienką gładką błonę, która wyściela od wewnątrz ściany jamy brzusznej’. Ludowy charakter wyrazu potwierdza inne źródło: w tzw. Rijeckiej nahiji w Czarnogórze *trèmesla* jest używana w znacze-

---

¹ M. Medić, *Ljekarstvo crnogorsko*, ZNŽO XX, 1915, s. 27.

niu ‘przepona, diaphragma, przegroda mięśniowa oddzielająca jamę brzuszną od jamy piersowej u bydła’². [38]

Przytoczone dane pozwalają przyjąć, że *trèmesla* to jeden z ludowych terminów anatomicznych. Wyraz używany był zapewne przede wszystkim na oznaczenie dobrze ludowi znanych szczegółów budowy anatomicznej niektórych zwierząt. Prawdopodobnie omawiany wyraz nazywał ‘błonę, tkankę otaczającą ze wszystkich stron narządy wewnętrzne (trzewia) w jamie brzusznej’, a więc i ‘otrzewną’, i ‘przeponę’. Brak rozróżnienia w słownictwie ludowym dwu różnych z punktu widzenia naukowej anatomii desygnatów nie jest niczym dziwnym, zwłaszcza, że w organizmie stanowią one swego rodzaju całość; podobnie np. czes. *bránice* ‘przepona’ dawniej oznaczała też ‘błonę, tkankę otaczającą np. wnętrzności’³.

Czarnogórski dialektyzm *trèmesla* jest wyrazem izolowanym na gruncie serbsko-chorwackim. Nie udało się też odnaleźć odpowiadających mu postaci w innych językach słowiańskich. Trudno podejrzewać ten wyraz o obce pochodzenie, skoro nie można wskazać ewentualnego źródła zapożyczenia, a i domysł, iż mógłby to być relikw przedśłowiańskiego substratu, nie może być poparty żadnym dowodem. W tej sytuacji w pełni metodologicznie uzasadnione wydaje się rozważenie możliwości, że *trèmesla* to wyraz rodzimy, słowiański, szczątkowo jedynie zachowany. Warto przy tym zwrócić uwagę, iż w języku serbsko-chorwackim i w jego gwarach nazewnictwo części ciała ludzkiego i zwierzęcego jest przede wszystkim pochodzenia słowiańskiego⁴, chociaż spotyka się tu również różnego pochodzenia wyrazy obce, wypierające stare nazwy rodzime (np. *bùbreg* obok szczątkowo zachowanych w gwarach czakawskich i kajkawskich kontynuantów psł. **jbsto* ‘nerka’⁵) lub też w gwarach, w których wpływy obce na słownictwo były szczególnie silne, występujące jako synonimy (zwykle nacechowane stylistycznie) nazw rodzimych. Pamiętać także trzeba o pewnej archaiczności słownictwa czarnogórskiego. Gwary czarnogórskie zachowały niektóre wyrazy odziedziczone z epoki prasłowiańskiej, nieznane poza tym na obszarze serbsko-chorwackim, np. należący do nazewnictwa części ciała zwierząt rzeczownik *zvono* ‘cząstka ryby przeciętej w poprzek, dzwonko’ znamy jedynie z Czarnogóry⁶,

---

² Jovičević 114, stąd RJAZ XVIII 595. [38]

³ Por. SP I 325.

⁴ W odniesieniu do języka literackiego zob. B. Piżłówna, *Element prasłowiański w słownictwie współczesnego języka serbsko-chorwackiego*, SFPS XII, 1972, s. 289, 290.

⁵ Skok ER I 732.

⁶ Jovičević o.c. 118, 136.

zaś jego odpowiedniki występują w językach północnosłowiańskich⁷ i szczerkowo w macedońskiej gwarze Ochrydu⁸. [39]

Próba objaśnienia sch. dial. *trëmesla* jako wyrazu rodzimego musi wyjść z założenia, iż kontynuuje on jakiś gotowy wyraz prasłowiański, skoro nie można jego budowy wytłumaczyć na gruncie serbsko-chorwackim. Jednak rekonstrukcja odpowiedniej prapostaci, której motywacja i budowa tłumaczyłaby się na gruncie prasłowiańskim, napotyka na trudności. Dopiero uwzględnienie danych języków bałtyckich pozwala odtworzyć przypuszczalną postać prasłowiańską i objaśnić jej budowę.

Realnie zaświadczone znaczenia sch. dial. *trëmesla* pozwalają przyjąć związek tego wyrazu z jakąś nazwą wnętrzości (por. pol. *otrzewna* : *trzewia*). W świetle dzisiejszej znajomości słowotwórstwa prasłowiańskiego pierwowzór sch. *trëmesla* nie może być jednak derywatem od psł. **červo* (< **ker-ua-*) ‘narząd wewnętrzny w jamie brzusznej, kiszka, jelito’, pl. **červa* ‘wnętrzości’⁹; nawet gdyby przyjąć, iż w gwarach serbsko-chorwackich kontynuans psł. **červo* wtórnie przechodził do tematów na *-es-* (co poświadczane jest jedynie w języku słoweńskim), to i tak z hipotetycznej postaci **červes-la* nie można by było wyprowadzić wyrazu serbsko-chorwackiego, gdyż nie widać prawdopodobnej możliwości uzasadnienia *-m-* w miejsce oczekiwanego *-v-*.

Od dawna wiadomo, że na gruncie bałtyckim psł. **červo* < **ker-ua* odpowiadał derywat od ie. **ker-* ‘ciąć’ z sufiksem *-men-*: prapostać **ker-* była kontynuowana przez stprus. *kërmens* m. ‘brzuch, żołądek’¹⁰. Chociaż dotychczas nie wskazano na istnienie odpowiedników tej postaci bałtyckiej w słowiańskim, to teoretycznie jest prawdopodobne występowanie w prasłowiańskim obok **červo* synonimicznej postaci **čermý čermene* czy też **čermę čermene*. Za takim przypuszczeniem przemawiają zarówno liczne bałtycko-słowiańskie zgodności w zakresie budowy archaicznych wyrazów, jak i nierzadkie prasłowiańskie rzeczowniki z sufiksami *-my -mene, -mę -mene*¹¹. Przede wszystkim jednak za rekonstrukcją prapostaci **čer-men-* przemawia to, iż umożliwia ona przekonujące, jak sądzę, objaśnienie dial. *trëmesla*.

Jedyną dającą się uzasadnić słowotwórczo prasłowiańską postacią, z której można wyprowadzić sch. dial. *trëmesla*, jest **čermęsla*. Wyraz ten można interpretować jako oparty na temacie rzeczownikowym *čermen-* derywat

⁷ Zob. np. Sławski SEJP I 211–212.

⁸ Zob. Budziszewska Ochryd 166; BER I 375: *dzvóno*. [39]

⁹ SP II 169–170.

¹⁰ Zob. Trautmann BSW 128; Pokorny IEW 940.

¹¹ Zob. Sławski Zarys I 125–127; Bernštejn 163–197.

z sufiksem *-sla*. Co prawda w opracowaniach słowotwórstwa prasłowiańskiego wydziela się tylko sufiks *-la*¹², ale na możliwość istnienia obocznej postaci *-sla* wskazują dane innych języków indoeuropejskich [40] kontynuujących sufiks *-slā* : *-lā*¹³ oraz występowanie w prasłowiańskim całej serii obocznych postaci przyrostków *-slo* : *-lo*, *-slb* : *-lb*, *-sna* : *-na*, *-snb* : *-nb*, *-sto* : *-to*, w których obecność lub brak *-s-* uzależnione były od charakteru poprzedzającej głoski. Sufiksy z *-(s)l-* tworzyły nie tylko derywaty odpierwiastkowe, ale również derywaty oparte na tematach imiennych, na co wskazuje np. psł. dial. **čŕmy-slo* : **kormy-slo* ‘drewniane nosidła zakładane na barki do noszenia wiader i koszy’¹⁴.

Zrekonstruowany prasłowiański rzeczownik **čermęsla* był prawdopodobnie stosunkowo wczesnym derywatem oznaczającym ‘to, co otacza, okrywa trzewia’, wolno bowiem przypuszczać, iż gwary czarnogórskie zachowały znaczenie bliskie pierwotnemu. Wyraz ten był zapewne prasłowiańskim dialektyzmem o niewielkim zasięgu, chociaż oczywiście nie można wykluczyć, że w innych dialektach słowiańskich zaginął.

Wyjaśnienia wymaga jeszcze obecność w wyrazie czarnogórskim nagłosowej grupy *tr-* zamiast oczekiwanej *cr-* < *čr-*. Identyczny rozwój *cr-* > *tr-* spotykamy w gwarach sztokawskich w kilku innych wyrazach, np. *trěšnja* (: dial. *crěšnja*, *črīšnja*) < psł. **čeršbn’a*, toponimy *Tremošnik*, *Tremušnica*, *Tremušnjak* : sch. *cremoš*, *crijemuša*, *čremuš* < psł. **čerma*, **čermucha*, **čermuša*.

Przedstawiona próba etymologii izolowanego serbsko-chorwackiego dialektyzmu ma z natury rzeczy charakter hipotezy, którą obalić lub potwierdzić mogą, miejmy nadzieję, nowe, nieznanne dziś materiały leksykalne. Wydaje się jednak, że przy obecnej znajomości słownictwa słowiańskiego trudno byłoby wskazać inne prawdopodobne objaśnienie wyrazu, które byłoby mniej skomplikowane i nie wymagałoby rekonstrukcji zaginionych ogniw w procesie powstawania wyrazu. Posiłkowanie się archaicznym materiałem bałtyckim przy interpretacji niejasnego słownictwa słowiańskiego jest metodologicznie w pełni uzasadnione, a odkrywane przy okazji niedostrzeżone wcześniej mniej lub bardziej prawdopodobne przykłady związków leksykalnych bałtycko-słowiańskich (jak w naszym przypadku psł. dial. **čermy* czy **čermę-ene* = stprus. *kērmens*) stanowić mogą cenne przyczynki do głębszego poznania złożonej problematyki wspólnoty bałtosłowiańskiej.

¹² Sławski Zarys I 104–105. [40]

¹³ Por. np. o litewskim sufiksie *-sla* Otrębski GL II 108–109.

¹⁴ Zob. SP II 225, gdzie też o rekonstruowanych przez O. N. Trubaczowa postaciach z sufiksem *-slb*.

2. czak. *šćūt*

Znany wyłącznie z gwar i zabytków czakawskich rzeczownik *šćut* według chorwackiego słownika akademickiego oznaczał prawdopodobnie ‘przegub, staw’ („bit će ‘zglavak’”)¹⁵. Analiza wszystkich dostępnych przy[41]kładów użycia tego wyrazu (zarówno cytowanych w słowniku, jak i nieznanymi jego redaktorom) pozwala skorygować to przypuszczenie i w pewnym przynajmniej stopniu odtworzyć jego historię.

Najstarszy przykład użycia omawianego wyrazu pochodzi z XIV-wiecznego zbioru pieśni religijnych, spisanych zapewne w Splicie lub w jego okolicy: „Ognjiti hote naši skut i ostatici gnjili šćuti”. Autorka wydania i opracowania tego zabytku D. Malić przypuszcza, iż *šćut* ma tu znaczenie ‘kość biodrowa, os femoris’¹⁶; kontekst nie wyklucza jednak, iż pl. *šćuti* oznaczało ‘(gołe) kości, piszczele’. Następny przykład pochodzi również ze splickiej czakawszczyzny – mniej więcej wiek później użył formy *šćuti* Marko Marulić: „Meso je opalo, koža tere šćuti, ništar ni ostalo, nere goli žuti” (RJAZ); omawiany wyraz oznaczał tu prawdopodobnie ‘członki ciała, kończyny’ czy może ‘drobne kości, np. w kończynach’. O około sto lat późniejsze jest poświadczenie wyrazu z czakawskiej gwary Brača. W powstałym w roku 1593 przekładzie psalterza dokonanym przez pochodzącego z tej wyspy Lukę Polovinicia czytamy: *ne u jakosti konja volju će imati, i ne u šćutih muža odražati će se njemu*¹⁷. W przytoczonym fragmencie (psalm 146, 10) *u šćutih* tłumaczy łac. *in tibiis*, prawdopodobnie zatem *šćut* oznaczał tu ‘kość goleniową, goleń’ (por. odpowiednie miejsce w przekładzie ks. Wujka: „ani w *goleniach* męskich ma upodobanie”). Bliskie znaczenie anatomiczne zachował wyraz na Braču do dziś: według informacji RJAZ *šćūt* znaczy tam ‘os femoris, Oberschenkelbein’¹⁸.

Na podstawie zebranego materiału można przyjąć, że *šćut* jako termin anatomiczny ograniczony był do części obszaru czakawskiego, prawdopodobnie używany był jedynie w gwarach środkowej Dalmacji (Split, Brač). Wahania znaczenia wyrazu (typowo zresztą dla nazw części ciała, które w różnych językach wykazują znaczne nieraz przesunięcia znaczeniowe) pozwalają sądzić, że omawiany wyraz oznaczał ‘każdą długą kość w kończynach (zwłaszcza chyba w nogach)’, a więc zapewne zarówno ‘kości goleni’, jak i ‘kości udową’.

¹⁵ RJAZ XVII, s. 517. [41]

¹⁶ D. Malić, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Zagreb 1972, s. 218.

¹⁷ T. Matić, *Lexicalia iz starih hrvatskih pisaca*, Rad JAZU 327, Zagreb 1962, s. 232.

¹⁸ O zachowaniu się wyrazu na Braču aż do naszych czasów świadczy też ustna informacja M. Hrstego, na którą powołuje się D. Malić l.c.

Odmienne, odnoszące się do świata roślinnego znaczenie rzeczownika *šćut* występuje w innej części gwar czakawskich: szcążtkowo jest ono poświadczane w gwarach od okolic Šibenika aż po wyspę Krk (a może i po Istrię) na północy. Na wyspie Vrgada zapisano postać *šćuč šćučà* ‘ogonek, łądyżka owocu, np. figi’¹⁹, z niewątpliwie wtórnym *-c* (czyżby przez analogię do *šćūcati šćūcavica?*). Stosunkowo najlepiej zachował się wyraz na obszarze północno-czakawskim. Na istnienie wyrazu na wyspie Krk wskazuje zapis we włosko-chorwackim słowniku D. Parčicia z r. 1868, gdzie włos. *gambo* ‘łodyga, ogonek, łądyżka np. liścia’ oddano [42] przez *šćut*²⁰. Z Istrii pochodzi zapis D. Nemanicia *šćút šćūtà* (czyli według przyjętego dziś systemu oznaczania intonacji *šćút* lub *šćūt*, gen. *šćūtà*) ‘pediculus pomi’ (RJAZ). Najpełniejsze jednak dane o wyrazie i jego semantyce mamy z archaicznej gwary Vrbnika na Krku. Rzeczownik *šćut* (i utworzone odeń derywaty *šćutina*, *šćutica*) występują wielokrotnie w napisanej w pierwszych latach XX wieku miejscową gwarą monografii etnograficznej Vrbnika, co pozwala ustalić, iż interesujący nas wyraz znaczył tam ‘ogonek, łądyżka owocu (np. jabłka, figi), łądyga liścia (kapusty, rzepy), łądyga kaczanu kukurydzy’²¹ oraz ‘związane łądygi bylicy stanowiące uchwyt miotły zrobionej z tej rośliny’²².

Występowanie rzeczownika *šćut* jako nazwy części roślin w oddalonych od siebie gwarach wskazuje, iż kiedyś musiał być on znany na znacznym obszarze gwar czakawskich. Z przytoczonego materiału wynika, że znaczył on ‘łodyga, na której jest osadzony owoc lub liść’.

Rozpatrzenie wszystkich znanych przykładów użycia rzeczownika *šćūt šćūtà* (taka niewątpliwie była starsza akcentuacja wyrazu) pokazało, że na większości terenu czakawskiego wchodził on w skład nazewnictwa części roślin (oznaczając pewien rodzaj łądygi), zaś na stosunkowo niewielkim obszarze należał do ludowego słownictwa anatomicznego. Występowanie obok siebie znaczeń ‘łodyga’ i ‘goleń, kość goleniowa, kość podudzia’ jest znane w różnych językach, por. np. psł. dial. **oldyga* ‘łodyga, źdźbło’ : ‘kość goleniowa, kość podudzia, zakończenie kości goleniowej, kostka u nogi nad stawem skokowym’²³, włos. *gamba* ‘noga (od kolana do stopy), goleń, podudzie, kończyzna’ : ‘łodyga’.

¹⁹ Jurišić 205. [42]

²⁰ L.c.

²¹ Przykłady zob. I. Žic, *Vrbnik (na otoku Krku). Narodni život i običaji*, ZNŽO V, 1900, s. 70 (stąd pochodzi przykład umieszczony w RJAZ), VI, 1901, s. 8, 9, 27, 28, 30, XXXIII, 1949, s. 61, 62.

²² Zob. o.c., ZNŽO V 238.

²³ Zob. Sławski SEJP V 136–138.

Czak. *ščūt* jest wyrazem izolowanym na gruncie serbsko-chorwackim, można go jednak łączyć z bliskimi pod względem głosowym i znaczeniowym wyrazami w niektórych językach słowiańskich: czes. dial. *šuta, šůta, šutka* ‘szyszka drzewa leśnego, szyszka świerku’²⁴, sła. dial. *ščutka* ‘szyszka; pusty, wyluskany kaczan kukurydzy’²⁵, ukr. dial. *čůtka, šutka* ‘szyszka jodły, świerku’²⁶. Wyraz czeski V. Machek uważał za zapożyczenie[43]nie z niem. *Schote* ‘strąk’²⁷, co jest jednak wątpliwe tak ze względu na wskazany tu zasięg bliskich odpowiedników, jak i z powodu występowania w przytoczonych wyrazach oboczności *šč-* (> czak. *šč-*, sła. *šč-*) : *č-* : *š-* pojawiającej się także w innych wyrazach rodzimych²⁸, a w tym wypadku polegającej zapewne na zachowaniu lub uproszczeniu w *č-*, *š-* pierwotnej grupy *šč-*. Różnice znaczenia nie sprzeciwiają się łączeniu tych wyrazów, por. wykazujące paralelną semantykę słe. *stòrž* ‘szyszka drzew iglastych; kaczan kukurydzy’ : ‘łodyga, głąb kapuściany, korzeń kapusty’²⁹.

Przytoczone dane upoważniają, jak się wydaje, do rekonstrukcji psł. dial. **ščutō* : **ščuta*, zachowanego z jednej strony w czakawskim, z drugiej zaś na części obszaru zachodniosłowiańskiego oraz w gwarach ukraińskich. Wyraz znany był prawdopodobnie również Słowianom panońskim, na co zdaje się wskazywać węg. *csutka* ‘kaczan kukurydzy; środkowa część jabłka, ogryzek’, dial. *csuta, csutka, csutak, šutak* ‘kaczan, łodyga, pień, korzeń kukurydzy’³⁰, zapożyczane zresztą do gwar słowackich (zwłaszcza wschodnich): sła. dial. *čutka* ‘młoda, dopiero co weszła kukurydza’, ‘korzeń kukurydzy, wyorany na wiosnę’, ‘kaczan kukurydzy’, ‘ogryzek’, *čutok -tka* ‘kaczan bez ziarna; słabo wykształcony kaczan kukurydzy’³¹. Wiadomo, że wyraz węgierski nie tłumaczy się na gruncie węgierskim i ugrofińskim, odrzucono rów-

²⁴ Hruška 98; Svěrák 136; Machek ES² 631.

²⁵ Buffa DL 218.

²⁶ Hrinč IV 479; Makowiecki 268. [43]

²⁷ Machek l.c.

²⁸ Por. np. postaci z *č-* i *š-* w SP II 288 s.v. *čulō*, odpowiednia postać ze *šč-* np. w sch. dial. czak. *ščulavi* ‘kaleki, bez ręki lub nogi’ (B. Širola, *Novalja na Pagu*, ZNŽO XXXI 2, 1938, s. 56); identyczna (choć zapewne wcześniejsza) oboczność w psł. **ščirō* : **čirō* : **šir-okō* ‘otwarty, szeroki’.

²⁹ Pleteršnik II 581.

³⁰ Postaci gwarowe za Klepikova Pastuchi 81 (przyp. 84).

³¹ Zob. Kálal 84–85; I. Sipos, *Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges*, Budapest 1958, s. 241; P. Sonkoly, *Zo slovnika kondoroškého slovenského nárečia*, Dissertationes Slavicae II, Szeged 1964, s. 29; Matejčík 104, 117.

niez wysuwaną dawniej możliwość zapożyczenia z tureckiego³². Pozwala to wysunąć przypuszczenie, iż węg. *csuta*, *csutka* jest jeszcze jednym z licznych w tym języku zapożyczeń słowiańskich. Można sądzić, że wyraz jest pozostałością słowiańskiego substratu w Panonii: słow. *ščuta weszło do języka węgierskiego (przy czym uproszczenie *šč-* w *č-*, rzadziej *š-* mogło się dokonać już na gruncie węgierskim) w jakimś starszym znaczeniu, zapewne 'pewien rodzaj łądygi'. Kilkaset lat później, gdy rozpowszechniała się uprawa kukurydzy, wyraz zaczął oznaczać łądygę lub owoc tej rośliny i w tych specjalnych znaczeniach został zapożyczony (chyba wraz ze znajomością kukurydzy) do sąsiednich gwar słowiańskich. [44]

Gdyby wysunięta hipoteza (wymagająca niewątpliwie sprawdzenia ze strony hungarystów) została potwierdzona, to można by przyjąć, iż w pewnym okresie rozprzestrzeniania się Słowian omawiany wyraz występował na określonym zwartym obszarze i dopiero dalsze przesuwanie się części Słowian na południe doprowadziło do zerwania łączności przestrzennej między jego kontynuantami.

Psł. dial. *ščutō : *ščuta oznaczały przypuszczalnie, jak wskazuje cytowany materiał, 'łądygę, zwłaszcza łądygę, na której osadzony jest liść, owoc'; znaczenie takie najlepiej zachowało się w części gwar czakawskich, zdaje się nań wskazywać również materiał węgierski. Wtórne zapewne w stosunku do tego znaczenia jest występujące na niewielkim obszarze czakawskim znaczenie anatomiczne ('łądyga' > 'goleń itd.'). mimo że zostało zapisane w tekstach kilka wieków wcześniej od bardzo specjalnego (a więc mającego nikkłe szanse trafienia do specyficznego piśmiennictwa czakawskiego) znaczenia botanicznego. W gwarach czeskich, słowackich i ukraińskich powstało wtórne znaczenie 'szyszka', prawdopodobnie ze starszego *'łądyga, pęd z owocem, z szyszką'; występowanie wyrazu w gwarach czeskich raczej wyklucza możliwość zapożyczenia z języka węgierskiego, mimo że gwary słowackie i ukraińskie, w których ten wyraz występuje, pozostają w kręgu oddziaływania języka węgierskiego.

Przedstawiona próba odtworzenia psł. dial. *ščutō : *ščuta, jego zasięgu i historii nie we wszystkich szczegółach jest jednakowo pewna i jasna, co zresztą jest nieuniknione w odniesieniu do tak słabo zaświadczonego wyrazu. Również dalsza etymologia wyrazu nie jest zupełnie jasna. Prawdopodobnie psł. *ščutō : *ščuta należy łączyć z litew. *skiáutė* 'kawałek materiału, szmata, łata' (w tym znaczeniu też *skiáutis*), 'odcięty kawałek', 'płaszczyzna liścia', łot. *škàute '(ostrzy) kant', pierwotnie 'coś odciętego' od ie. **skēy-t-* 'ciąć, kra-

---

³² Por. A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I, Budapest 1967, s. 577. [44]

jać, odcinać, oddzielać³³. Przepuszczalnie również rekonstruowane postaci prasłowiańskie pierwotnie znaczyły ‘coś odciętego’, ale w innym kierunku niż w językach bałtyckich poszła konkretyzacja znaczenia: zaświadczone w językach słowiańskich znaczenia sugerują, że ogniwo pośrednie w rozwoju semantycznym psł. *šcutō : *šcuta stanowić mogło znaczenie *‘odcięty pęd, odcięta gałązka, łądyga z owocem, z liściem’. W ścisłym związku etymologicznym z omawianymi rzeczownikami pozostaje zapewne dobrze w części języków słowiańskich poświadczony przymiotnik z podstawowym znaczeniem ‘pozbawiony czegoś, mający obcięte wystające części’, zwykle jako wędrowny termin pasterski ‘bezrogi’, sprowadzający się może do pierwotnego *šcutō -ta -to, chociaż realnie zaświadczone są postaci *šut- i, rzadziej, *čut-³⁴.

{Na s. 45 pierwodruku streszczenie francuskie – red.}

---

³³ Zob. Fraenkel LEW II 804; Pokorny o.c. 954.

³⁴ Pełne zestawienie materiału i przegląd dotychczasowych etymologii zob. u G. P. Klepikowej o.c. 76–86.

Serbsko-chorwackie studia leksykalne

Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXIII, z. 1, 1980, s. 17–35

Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Petra Skoka (dalej: Skok ER) wyróżnia się obfitością cytowanego materiału serbsko-chorwackiego, również historycznego i dialektycznego. Mimo to w dokumentacji materiałowej tego słownika wykrywamy luki, wynikające głównie z niewyzyskania przez autora niektórych dostępnych mu źródeł lub z pojawienia się nowych materiałów leksykalnych w źródłach udostępnionych już po śmierci P. Skoka.

W artykule przedstawiam kilkanaście dopełnień do słownika Skoka, korygujących niektóre jego konstatacje co do geografii, historii lub etymologii poszczególnych wyrazów albo wskazujących na dotychczas nie dostrzeżone (a więc i w słowniku Skoka nie pomieszczone) archaiczne wyrazy. Uwzględniam tu wyłącznie wyrazy rodzime, słowiańskie, ważne dla poznania leksykalnego dziedzictwa słowiańskiego w języku serbsko-chorwackim i wczesnych serbsko-chorwackich innowacji leksykalnych, dla badań nad geografiami starych wyrazów słowiańskich, a także dla etymologii poszczególnych prastarych słów.

1. *dlèn* < *glèn*

Skok ER I 570 s.v. *glína* pisze: „Od iste je osnove s formantom *n glènt̃*, očuvan danas samo u slov. *glên* ‘Schleim, Schlam, Durchfall beim Vieh’”. Da je neka- da ta riječ bila raširena u južnoslavenskom, dokazuje rum. *glean* m. ‘Schiefer’. Filipović ima *dlen* m (kod ugarskih Hrvata) ‘pituita’. Dežman u svome rječniku liječničkog nazivlja u raznim izvedenicama, koje interesiraju liječnika, uzeo je *glen*, m ‘muscus’ iz slovenskoga”. Wcześniej redaktor RJAZ III 195 (i za nim ostatnio Bezłaj ES I 146) uznał sch. *glèn* za książkową pożyczkę z czeskiego.

Dalsze przykłady użycia rzeczownika *glèn* ‘śluz’ przyniósł RSAN III 343; ponieważ jednak słownik ten powołuje się tylko na zbiory terminologii medycznej i weterynaryjnej, zachodzi podejrzenie, że ich autorzy przejęli

wyraz od I. Dežmana. Zwraca jednak uwagę odnotowana przez RSAN IV 365 forma *dlên* = *glen*, poparta przykładami z dzieł, do których wyraz mógł trafić drogą książkową (V. Pelagić, *Stvarni narodni učitelj ...*, 5. izd., Beograd 1903 i M. Medić, *Drugo kolo ihtioloških bilježaka*, Zagreb 1901). Obecność grupy *dl-* zamiast *gl-* (por. odwrotną zmianę w dial. *glaka* < *dlaka*, *glet(v)o* < *dleto*) zdaje się jednak przemawiać za ludowym charakterem wyrazu. Utwierdza w tym przekonaniu przymiotnik *dlënav* ‘sluzav, sluzast’, użyty przez Mirosłava Krležę (*Tri kavalira gospođice Melanije*, Pripovijest, Zagreb 1920), p. RSAN IV 365, nasuwający myśl o kajkawskiej proveniencji wyrazu. [18]

Poszukiwania pozwoliły stwierdzić, że *glen*, *dlen* (lub oparte na nim derywaty) występuje w gwarach kajkawskich, np. w gwarze Samoboru *dlën* ‘sluz’, *dlenast* ‘sluzav’, *odlënavit* (Lang ZNŽO XVI 105, 127, XVII 25), w gwarze Trebarjeva *glënav* ‘sluzav’ (Jajnčerova ZNŽO III 217), w gwarze Virja *glenjav* ‘užegnūt (za svježi sir)’ (Herman Virje 81). Te przykłady nie pozostawiają wątpliwości, że prastary, prasłowiański rzeczownik *glěnb, **glěnb*¹ kontynuowany jest również w dialektach serbsko-chorwackich, i to nie tylko „kod ugarskih Hrvata”, ale również u kajkawców. Nie można wykluczyć, że zasięg wyrazu obejmował jeszcze inne dialekty serbsko-chorwackie, czym by można tłumaczyć obecność wyrazu np. w książce L. Glückla *Medicinska narodna terminologija u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1898 (RSAN III 343).

Kajk. *dlën*, *glën* pozwala zakwestionować przypuszczenie, że I. Dežman przejął omawiany wyraz ze słoweńskiego czy czeskiego. Wobec istnienia ludowego rzeczownika i pochodnych przymiotników jest bardziej prawdopodobne, że wprowadził do terminologii medycznej wyraz znany mu z dialektu kajkawskiego.

2. *dregnuti*

W niektórych gwarach kajkawskich występuje czasownik *dregnuti* ‘pchnąć, ukłuć (czymś ostrym)’, np. „Dekoje srce na pól prereže, kak drêgne (‘gurne’, scil. nož) nuter” (Trebarjevo, Jajnčerova ZNŽO III 217), „Ak nas tâ čovëk dregne s tum svojum hambrêlum, dregnimu i mi nega” (Samobor, Lang ZNŽO XIX 140; tu też forma 3. sg. praes. *izdrega*, świadcząca o istnieniu czasownika *iz-dregati*). Nie znają tego wyrazu słowniki, nie cytuje go też Skok ER I 432 pod hasłem *dreg-*.

Wyraz kajkawski ma dokładny odpowiednik fonetyczny i semantyczny w sł. *drëgniti* ‘pchnąć, dźgnąć czymś długim, ostrym’ (: *drëgati*, *drëzati* ‘pchać,

¹ Ostatnio o wyrazie z dokumentacją z języków słowiańskich ËSSJa VI 120.

dźgać, kłuć czymś długim’) a także w językach wschodniosłowiańskich: ros. *drjágnut* ‘drgnąć, wstrząsnąć; wierzgnąć’ (: *drjágát* ‘wstrząsać, potrząsać gwałtownie całym ciałem, podrygiwać; wymachiwać rękami; wierzgać, kopać nogami’), brus. dial. *drjáhnuc* ‘energicznie rzucić się’. Wyrazy te prowadzi się do psł. *dręgati ‘trząść, potrząsać, wykonywać szybkie, gwałtowne ruchy rękami, nogami lub całym ciałem’, *dręgnōti ‘potrząsnąć, wykonać szybkie, gwałtowne ruchy’; wspólne dla języka słoweńskiego i dialektu kajkawskiego znaczenie ‘pchać, dźgać, kłuć’ (względnie ‘pchnąć, dźgnąć, ukłuć’) miało się rozwinąć z pierwotnego ‘wykonywać szybkie ruchy rękami’².

Znacznie lepiej poświadczony jest w dialektach serbsko-chorwackich czasownik *-dregnuti* ‘mocno związać, ściągnąć, ścisnąć’, np. *zadrėgnuti* ‘stegnuti, zavezati’ (według RSAN V 699 indywidualne, ale por. *zadrėgnit* ‘čvrsto zavezati’, Sekereš HDZ IV 461: południowa Baranja), *zdrėgnuti* ‘stegnuti’ (Varoš i Vinkovci w Sławonii; też *zdrenuti*, Riječka nahija w Czarnogórze, p. RJAZ XXII 708 i XIII 515, RSAN VI 750). [19]

Z zestawienia materiału wynika, że czasownik ten reliktoowo zachował się tylko na niektórych terenach (Sławonia, Baranja, Czarnogóra). Leksyka dialektyczna przechowała też ślady odpowiedniego nieprefigowanego czasownika w derywatach, np. *drėglja* ‘vrsta ženskog ručnog rada kukicom’ (Varoš), *drėgljav* ‘izuvijan, usukan, o crevu’, *drėgljavac* ‘vrsta platna’ (RSAN IV 681), por. też kajk. u Belostenca *zadreška* ‘petlja’ (RJAZ XXI 813).

Skok ER I 432 słusznie połączył *-dregnuti* ‘mocno związać, ściągnąć, ścisnąć’ z wykazującym inny wokalizm sch. *zadržnuti* *-nēm* ‘postaviti, baciti zamku (na vrat), stegnuti vrat, zadaviti, zapeti (u grlu)’, znanym z zabytków i z dialektów w zachodniej części serbsko-chorwackiego obszaru językowego (RJAZ XXI 813), szczątkowo też ze wschodu: *zadržnuti se* = *zagrcnuti se* ‘dobiti grč u grlu, izgubiti dah, moć gutanja’ (Vranje, RSAN V 699). Postać fonetyczna i semantyka sch. *-drgnuti* wskazują, że jest to kontynuant psł. *dřgnōti, czasownika perfektywnego do *dřgati, znaczącego przede wszystkim ‘targać, szarpać, rwać, obrywać, obdzierać, obcierać’³ (por. ślad tego znaczenia w sch. dial. *drgástiti* ‘jako česati, drapati; biti, tući; prati, čistiti’, RSAN IV 678, formacja ekspresywna) a także ‘poddawać obróbce len,

---

² Rekonstrukcję pierwotnej semantyki przyjmuję za *Słownikiem prasłowiańskim* (SP IV s.v. *dręgati*). Inaczej o wyrazie ËSSJa V 112. O reliktach wyrazu w językach zachodniosłowiańskich (stczes. *dřezati* ‘trząść się’, pol. dial. kaszub. *drągi*) zob. W. B o r y ś, *Ze studiów etymologicznych nad leksyką kaszubską*, PF XXX, s. 307–315 {na s. 619–627 niniejszego tomu – red.}. [19]

³ Zob. przegląd materiału słowiańskiego w ËSSJa V 221–222 (z rekonstrukcją *dbrgnōti, *dbrgnōti).

konopie' (por. sch. dial. w Sławonii *dřgnit*, *odrgivat* 'priredivati lan s pomoću drglaca', Ivšić, Rad JAZU 168, s. 155: Šaptinovac, Velika).

W niektórych językach słowiańskich, podobnie jak w serbsko-chorwackim, kontynuanty czasownika *dřgati (*dřgnŋti) wykazują znaczenie specjalne (wytworzone zapewne w środowisku słowiańskich rzemieślników) 'wiązać pętle, węzły, wiązać na węzły, splatać'; do popierających takie znaczenie przykładów przytoczonych przez Skoka warto dodać pol. *zadzierz(z)gnąć* 'mocno zawiązać tworząc pętlę, węzeł, mocno związać', ros. *děrgat* 'wyplatać sznurek'.

Na tle materiału słowiańskiego musimy stwierdzić osobliwą sytuację w dialektach serbsko-chorwackich, w których czasownik *-dregnuti* 'mocno związać, ściągnąć, ścisnąć' ma postać fonetyczną kontynuującą psł. *dręgnŋti, zaś znaczeniowo nawiązuje do psł. *dřgnŋti, do specjalnego znaczenia tego czasownika. Wytlumaczyć ten fakt można tylko przez przyjęcie w części obszaru serbsko-chorwackiego kontaminacji kontynuantów psł. *dręgati (*dręgnŋti) i *dřgati (*dřgnŋti). Zasadniczą przyczynę stanowiło zapewne podobieństwo postaci obu czasowników, a może jakieś nie dające się dziś odtworzyć punkty stykowe w semantyce obu wyrazów. Reliktowo zachowały się fonetyczne kontynuanty zarówno czasownika *dręgati (*dręgnŋti), jak i *dřgati (*dřgnŋti), ale semantycznie zwyciężyła postać *dřgati (*dřgnŋti): jedno ze znaczeń tej postaci przeniesiono na kontynuant pierwotnego *dręgnŋti, *dręgati. Jedynie częściowo w dialekcie kajkawskim kontynuant psł. *dręgnŋti utrzymał ślad swego pierwotnego znaczenia, nawiązując w tym względzie do języka słoweńskiego.

3. *grutati*, *-grutiti se*

Z części obszaru serbsko-chorwackiego, z sąsiednich terenów Bački, Podraviny i południowej Baranji, mamy poświadczony rzadki, interesujący czasownik w znaczeniu 'runąć, zapaść się pod lód': *grutati -tām* 'propasti kroz led' (Sombor, RSAN [20] III 712), *ugrūtiti se ugrūtīm se* 'propasti kroz led u vodu' (południowa Baranja, Slavonska Podravina, Sekereš HDZ IV 459 i ZbFL XVIII, z. 1, 201). S. Sekereš opatrzył odnotowany przez siebie czasownik uwagą, w której sugeruje związek *ugrūtiti se* z *grūhati*, *grūšiti*, gdyż „kod propadanja u vodu kroz led nastaje buka od lomljenja leda”. Choć w tej krótkiej notce Sekereš nic nie mówi, jak sobie wyobraża stosunek struktury zestawianych czasowników, w jego sugestii tkwi jak postaram się wykazać, ziarno prawdy.

Sch. dial. *grutati*, *ugrūtiti se* to wyrazy na gruncie serbsko-chorwackim izolowane, mające jednak dokładny odpowiednik fonetyczny i znaczeniowy w czes. *hroutiti* 'burzyć, zwałać, niszczyć', *hroutiti se* 'walić się, zwałać się,

zapadać się, upaść' (np. *pode mnou se země hroutí* 'pode mną się ziemia zapada'). W literaturze etymologicznej rozpatrywano oczywiście tylko wyraz czeski: Machek ES² 533–534 (s.v. *řítiti*) sprowadzał *hroutiti* do psł. **grutati*, będącego intensywnym czasownikiem z formantem *-tati -t'q*, prapokrewnego litew. *griáuuti* 'niederreißen, einreißen, zugrunde richten', *griūti* 'verfallen, einstürzen, zu Boden fallen, eindringen', łot. *grāut* 'stürzen, zertrümmern, zerstören', *grūt* 'einstürzen, zusammenfallen, eilen'⁴, łac. *in-gruō* 'wpaść, zwalić się; napaść na kogoś'. Wszystkie te wyrazy oparte są na indoeuropejskim pierwiastku **ghrēu-* : **ghrəu-* : **ghrū-* 'zusammenstürzen, einstürzen, auf etwas stürzen' (Pokorny IEW 460), przy czym zaświadczone w poszczególnych grupach językowych formy wykazują różny wokalizm. Rekonstruowany przez Machka czasownik **grutati* oparty jest na pierwiastku **ghrou-*.

Rekonstruowany na podstawie faktów czeskich i serbsko-chorwackich czasownik **grutati* 'obalać, zwałać', **grutati sę* 'walić się, obalać się, zwałać się, upadać, spadać, zapadać się' to zapewne intensivum z formantem *-tati -t'q* : *-tajq*⁵, oparte bezpośrednio na pierwiastku **grou-*; wyraz jest utworzony tak samo, jak np. psł. **butati* (*butiti*) 'uderzać, bić, wywołując odgłos' (np. sch. dial. *būtati -tām* 'popychać, pchać; wciskać, wpychać; mieszać', *būtiti -tīm* 'robić masło') do ie. **bhau-* : **bhu-* 'uderzać, bić' (SP I 454).

Indoeuropejskie i słowiańskie słowniki etymologiczne nie uwzględniają **grutati*, znają natomiast inny czasownik z rdzeniem **grou-* : ie. **ghrēu-*, a mianowicie psł. **gruchati* 'obalać, zwałać z łoskotem, burzyć, niszczyć, tłuc się' (kontynuowany np. przez sch. *grúhati grúhām*, *grúvati grúvām* o bogatej semantyce, przede wszystkim 'tłuc się, uderzać z łoskotem, łomotać', 'huczeć, grzmocić'). Zdaniem wielu etymologów jest to intensivum z formantem *-chati -šq* : *-chajq* do rdzenia **grou-*, zapewne wtórnie zmieszane z młodszymi czasownikami onomatopeicznymi (np. pol. *gruchać* o głosie wydawanym przez gołębie)⁶.

Materiał słowiański pozwala przyjąć, że na gruncie prasłowiańskim istniały dwa bliskoznaczne intensywne czasowniki z rdzeniem **grou-* : **grutati* i **gruchati*. Kontynuanty postaci **gruchati* (lub oparte na tym czasowniku derywaty) zachowały się w zasadzie na całym obszarze słowiańskim, natomiast **grutati* (*sę*) jest kontynuowany tylko szczątkowo w czeskim i w części dialektu sztokawskiego. [21] Inaczej sądził V. Machek, który z pierwotnego **grutati*, **gr'utati* wyprowadzał znany w wielu językach słowiańskich czasow-

⁴ O wyrazach bałtyckich (bez materiału słowiańskiego) Fraenkel LEW I 171.

⁵ O tym typie czasowników zob. Sławski Zarys I 52–53.

⁶ Por. Sławski SEJP I 357. [21]

nik *rutiti : **r'utiti* : *rqtiti, lecz te postaci można objaśnić bez uciekania się do problematycznego zaniku *g*-, por. niżej o sch. *rutati*, *rutiti*.

Przytoczone na wstępie formy serbsko-chorwackie kontynuują zatem moim zdaniem psł. *grutati se 'walić się, obalać się, zwałać się, upadać, spadać, zapadać się'. Postać bliższą pierwotnej zachował czasownik zapisany w Somborze, lecz ze względów znaczeniowych musimy przyjąć, że w formie *grùtati* nastąpiła elipsa *se* oraz zachwianie aspektu (RSAN oznacza perfektywność czasownika); tego rodzaju zmiany mogły się dokonać w wyrazie izolowanym, bez rodziny wyrazowej. W formie *ugrùtiti se* uogólniono *-i-* z tematu czasu teraźniejszego (*gruti-*), podobnie jak w czes. *hroutiti (se)*; podobne wahania *-ati* : *-iti* w infinitiwie są częste w różnych językach słowiańskich (por. np. sch. *marati* : *mariti*, *rutati* : *rutiti* itd.). Niezbyt jasny jest stosunek podanej przez źródła akcentuacji wyrazu. Niewątpliwie autentyczną ludową akcentuacją podaje S. Sekereš (*ugrùtiti ugrùtim*); nie wiemy, czy akcent *grùtati* został zapisany w Bačce, czy też został arbitralnie oznaczony przez redakcję RSAN.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że zestawienie przez S. Sekereša sch. *ugrùtiti se* i *grùhati*, *grùšiti* jest o tyle słuszne, że są to wyrazy prapokrewne, nie pozostające jednak ze sobą w stosunku derywacji. Częściowa zbieżność semantyki tych wyrazów tłumaczy się pochodzeniem. Serbsko-chorwackie dialektyczne znaczenie 'runąć, zapaść się przez lód do wody' niewątpliwie kontynuuje ogólniejsze 'zwalić się, upaść, zapaść się'. Wtórne zawężenie znaczenia wyrazu wynikło zapewne na tle użycć kontekstowych.

Na zakończenie jeszcze kilka słów wyjaśnienia, dlaczego nie objaśniam sch. *grùtati*, *ugrùtiti se* jako derywatu z formantem *-tati* (< *-vtati*) od sch. *grùhati*, psł. *gruchati. Teoretycznie *gruh-tati (utworzone jak sch. dial. *dihati* od *dihati*) byłoby możliwe, a w gwarach usuwających *h* dałoby formę *grutati*. Metodologicznie byłoby jednak nieuzasadnione odrywać wyraz serbsko-chorwacki od czes. *hroutiti*, a ta postać czeska z *gruch-vtati nie może być wprowadzona, gdyż musiałaby zachować grupę *-cht-* (por. np. czes. *dychtiti* 'dążyć do czegoś usilnie' < *dych-vtati 'dyszeć' : *dychati* 'oddychać').

4. *-klitat*

Nieznany słownikom czasownik *sklitat* występuje w etnograficznym opisie Poljicy: „Kad se kroji odića od jednoga ili više veći' komada, ..., reče se vavik kroit to za veće čelade. Ako li se od mali' komada šta kroi, ka' za dicu 'aĭinice, reče se *sklitat* ili *zbunzat*” (Ivanišević ZNŽO IX 212). Z jedynego znanego mi cytatu jasno wynika, że *sklitat* to ludowy termin krawiecki, oznaczający 'skroić (dziecinną odzież) z małych kawałków płótna, sukna'.

Pochodzenie wyrazu pozwalają wykryć bliskie fonetycznie i semantycznie czasowniki w niektórych innych językach słowiańskich: pol. *klecić* -*ce* 'budować, zbijać, składać, robić co byle jak, naprędcę' (dawne w XVI w. 'płodzić', w XVIII w. 'kojarzyć'), ros. dial. *kletít* 'układać na krzyż, w kwadrat, w kratkę', *kletít' pestred'* 'tkać prostą, grubą, konopną tkaninę', bułg. dial. *zaklé-tjam* 'zamykam'. [22] Sławski SEJP II 196 na podstawie faktów polskich, rosyjskich i bułgarskich rekonstruuje psł. dial. **klētiti -t'ǝ* 'robić, tworzyć klec (prymitywny budynek z gałęzi, z plecionki i gliny)', denominalny czasownik od psł. **klētb* 'byle jak zrobione, sklecone pomieszczenie; szałas' (sch. *klījet*, o wyrazie zob. Skok ER II 99, Sławski SEJP II 198–199).

Sch. dial. *sklitat* to czasownik z prefiksem *s-* od iterativum *-klitat*; wyraz wskazuje na podstawowy, nie zachowany czasownik **klititi* (z właściwym gwarze Poljicy *ě > i*), dokładnie odpowiadający wymienionym słowom innosłowiańskim. Wspecjalizowane znaczenie wyrazu serbsko-chorwackiego wskazuje, że raczej nie jest on derywatem od *klīt = klījet*, powstałym na gruncie serbsko-chorwackim. Zbieżność semantyki sch. dial. *sklitat* z czasownikami innosłowiańskimi przemawia za zachowaniem w jednym z dialektów wyrazu odziedziczonego, prasłowiańskiego. Dobrze widoczne w serbsko-chorwackim, rosyjskim i w polskim wspólne znaczenie 'składać, układać coś z kawałków, z (drobnych) części' (rozwinęte z pierwotnego 'robić, tworzyć *klētb* z gałęzi, z kawałków drewna itp.) sugeruje wspólny rozwój semantyczny, a więc odnośnienie czasu powstania wyrazu do epoki prasłowiańskiej. Osobno stoi bułg. *zaklétja(m)* 'zamykam', łączony przez BER I 591 bezpośrednio z bułg. *klet* 'izba'.

Niezależnie od tego, czy uznamy **klētiti* za wytwór okresu słowiańskiej wspólnoty językowej (za czym zdają się przemawiać względy semantyczne), czy też będziemy tu widzieć paralelne derywaty od **klētb* powstałe w kilku językach, omawiany wyraz serbsko-chorwacki musimy zaliczyć do szczerkowo zachowanych archaizmów. Na gruncie serbsko-chorwackim wyraz został ograniczony do ludowej leksyki krawieckiej, stąd realnie zaświadczone specjalistyczne znaczenie.

5. *kujīt se*

Zapisany na wyspie Cres czakawski czasownik *kujīt se* 'šuljati se' M. Tentor porównywał ze sł. *huliti se* 'sich ducken', *prihuljen* 'nach vorwärts gebeugt, verstellt, tückisch'⁷. Wyraz czakawski trzeba jednak zestawiać z pol. *kulić* 'kurczyć, zginać, związać', *kulić się* 'kurczyć się, związać się (w kłębek)', ukr. *kúlytysja*

⁷ Tentor Słaganja 77.

‘kurczyć się, zginać się’. Na podstawie tych form północnosłowiańskich ostrożnie rekonstruowano prasłowiański czasownik **kuliti -lǫ* ‘zginać, zwijać’, **kuliti se* ‘zginać się, zwijać się, kurczyć się’ (Sławski SEJP III 349–350). Czak. *kujīt se*, potwierdzające istnienie wyrazu również na obszarze południowosłowiańskim⁸, wspiera tę rekonstrukcję.

Wyprowadzanie czak. *kujīt se* z psł. **kuliti se* nie ulega wątpliwości. Wyraz czakawski ma wtórne *-j-* < *lj* w infinitiwie, uogólnione zapewne z 1. osoby sg. praes. (por. pol. *kulę* < **kulǫ*). Znaczenie ‘śuljati se’ jest wtórne (‘iść chyłkiem’ < ‘schylać się, zginać się’); identyczny rozwój znaczeniowy wykazuje należące ostatecznie do tej samej rodziny sch. dial. *hūliti se* ‘śuljati se’ (Istria, Ribarić SDZ IX 152), *hūl(j)ati se* ‘smucati se’ : *hūliti se* ‘pregibati se’ (RJAZ III [23] 731–733, Skok ER I 693–694), por. też sch. dial. *ũšnuti* ‘kradom brzo proći ili potrčati’, o którym piszę niżej.

Kontynuant psł. **kuliti (se)* zachował się w języku serbsko-chorwackim szczątkowo, obok znacznie lepiej poświadczonych wyrazów sprowadzających się do pierwotnego synonimicznego **chuliti*, **chuliti se*⁹. Sytuacja w języku serbsko-chorwackim jest w pewnym stopniu odwrotnością sytuacji w języku polskim, gdzie dobrze zachowały się kontynuanty postaci **kuliti (se)*, natomiast czasownik **chuliti (se)* jest kontynuowany szczątkowo w jednej z gwar małopolskich: *chulić się* ‘chować się przez schylenie’, *schulić się* ‘schować się, skurczyć się’¹⁰.

6. *-lasiti se*

T. Matic (Rad JAZU 315, s. 49) zwrócił uwagę na interesujący czasownik *oblasiti se*, *oblasnuti se* ‘imati volju za nešto, prohtjeti se’. Wyrazów tych użył pochodzący z Korčuli a piszący dialektem dubrownickim poeta Petar Kanavelović (1637–1719) w poemacie *Sveti Ivan Trogirski*. Można się domyślać, że Kanavelović zaczerpnął te wyrazy z rodzimej czakawskiej gwary Korčuli, chociaż we współczesnych gwarach tej wyspy odpowiednie wyrazy bodaj się nie zachowały (przynajmniej nie odnajduję ich w monografii M. Moskovljevia *Govor ostrva Korčule*, SDZ XI, s. 155–223); gdyby te wyrazy były znane w Dubrowniku, prawdopodobnie mielibyśmy inne potwierdzenia z bogatego dubrownickiego piśmiennictwa.

⁸ Bezłaj ES I 206 łączy z tym czasownikiem również sło. *kūlj*, *kūljav*, sch. *čūlav*, *čūlav*, zob. jednak SP II 288 s.v. *čulv*. [23]

⁹ O tym wyrazie zob. np. Skok ER I 693–694, Bezłaj ES I 206, Machek ES² 203. Obecność **kuliti* : **chuliti* sprowadza się zapewne do pierwotnego *k-*: *sk-* (tzw. ruchome *s*); Machek objaśniał *ch-* ekspresywnością wyrazu.

¹⁰ Kucała 179. [24]

Semantyka sch. *ob-lasiti se* wskazuje na związek wyrazu z dokładnymi odpowiednikami fonetycznymi w językach wschodniosłowiańskich i w języku polskim: ukr. *łasytysja lášusja* ‘przymilać się, schlebiać; łakomić się, przejawiać ochotę do czegoś’, brus. *lásicca lášusja* ‘przymilać się, schlebiać’, pol. *łasić się łaszę się* ‘przymilać się, chcieć się przypodobać’, ‘pochlebiać komuś, nadskakiwać, o ludziach’, ‘ocierać się pieścizotliwie, o zwierzętach’, dawniej ‘być chciwym, łaknąć, pragnąć czegoś’, dial. kasz. *łašęc są* także ‘mieć chęć na coś’. Czasowniki te dawały podstawę do rekonstrukcji północnosłowiańskiego **lasiti sę lašq sę* ‘przymilać się, schlebiać; pożądać, pragnąć, łakomić się na coś’ (Sławski SEJP V 18–19 z dalszą literaturą, tu też o śladach postaci **lasiti lašq* ‘wzbudzać pożądanie, podniecać, nęcić, kusić’).

Z przytoczonego materiału wynika, że serbsko-chorwackie znaczenie ‘imati volju za nešto, prohtjeti se’ dokładnie odpowiada ukraińskiemu ‘łakomić się, przejawiać ochotę do czegoś’, polskiemu ‘łaknąć, pragnąć czegoś’, kaszubskiemu ‘mieć chęć na coś’. Zgodność postaci fonetycznej i semantyki sch. *ob-lasiti se* z czasownikami północnosłowiańskimi jednoznacznie wskazuje, że wyjątkowy wyraz serbsko-chorwacki jest reliktem leksykalnym, szczerunkowo zachowanym słowem odziedziczonym z epoki prasłowiańskiej.

Sch. *ob-lasiti se* dowodzi, że odpowiedniki czasownika **lasiti (sę)* znane były również na obszarze południowosłowiańskim. Pozwala to skorygować pogląd na [24] geografie wyrazu: okazuje się, że pierwotnie musiał on mieć zasięg większy, niż sądzono w oparciu o dotychczas znany materiał.

Psł. **lasiti (sę)* uważa się za archaiczny czasownik oparty na pierwiastku *las-*, zaświadczone w rzeczowniku **las-ka* (ostatnio Sławski l.c.). Znaczenie wyrazu serbsko-chorwackiego i odpowiadające mu znaczenia północnosłowiańskie sugerują, że bezpośrednią podstawę derywacyjną czasownika **lasiti (sę)* mógł stanowić zaświadczony u północnych Słowian przymiotnik **lasb* ‘łakomy, chciwy, żądny, pożądlivy’ (Sławski SEJP V 31); według F. Sławskiego zbliżenie **lasiti (sę)* i **lasb* jest wtórne, miało się dokonać w poszczególnych językach słowiańskich drogą etymologii ludowej. W języku serbsko-chorwackim śladów przymiotnika **lasb* dotychczas nie odnaleziono, z czego można wyciągnąć wniosek, że albo zbliżenie **lasiti (sę)* i **lasb* dokonało się bardzo wcześnie w tych dialektach słowiańskich, które znały przymiotnik **lasb* (zatem ten przymiotnik istniałby w dialekcie praserbsko-chorwackim), albo też **lasiti (sę)* jest czasownikiem deadjektywnym od **lasb*. Tak czy inaczej musimy przypuścić, że stwierdzone ograniczenie przymiotnika **lasb* do języków północnosłowiańskich jest wtórne i powstało przypuszczalnie w wyniku utraty tego wyrazu przez języki południowosłowiańskie. Pierwotnie przymiotnik **lasb* istniał zapewne również w tych dialektach słowiańskich (lub

w ich części), które są kontynuowane przez języki południowosłowiańskie. Wiadomo przy tym, że wyrazy z rdzeniem *las-* występują na całym obszarze słowiańskim (choć lepiej są poświadczone u Słowian północnych); w języku serbsko-chorwackim dobrze jest znany czasownik *lǎskati* (> *lǎckati*) ‘*ulagivati se*’ (Skok ER II 272), kontynuujący derywowany od **laska* prasłowiański denominalny czasownik **laskati* (Sławski SEJP V 22–23).

7. *moviti se, melviti se*

Interesująco przedstawia się problem kontynuacji psł. **mŕviti* w języku serbsko-chorwackim. Jak wiadomo, ten czasownik (i odpowiedni rzeczownik **mŕva*) poświadczony jest w większości języków słowiańskich, wykazując przy tym znaczne zróżnicowanie znaczeniowe. W językach zachodnio- i (częściowo) wschodniosłowiańskich jest to nienacechowane stylistycznie *verbum dicendi* (np. pol. *mówić*, stpol. i dial. *moŕwić* ‘dicere’, czes. *mluviti* ‘ts.’, ukr. *movyty* ‘ts.’). W dialektach słoweńskich *mŕlviti* znaczy ‘nedostojno in nerazložno govoriti’, ‘sarkać, gderać (murren, brummen)’ a także ‘głucho dźwięczeć (dumpf tönen)’, ‘gruchać, o gołębiach’, ‘brzęczeć, np. o pszczołach’. W tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich *mŕlviti* znaczy przede wszystkim ‘huczeć, szumieć, powodować wzburzenie, burzyć (się), buntować (się)’ oraz ‘nadmiernie się o coś troszczyć, niepokoić się; istnieją też ślady znaczenia ‘mówić bez sensu, bez potrzeby, paplać, pleść’ (por. *mŕlvljenije, mŕlva* ‘puste gadanie, paplanina’).

Sądzę, że znaczenia starsze zachowały się w językach południowosłowiańskich, że rozwój semantyczny czasownika **mŕviti* przebiegał następująco: ‘wydawać różne odgłosy, np. brzęczeć, mruzczeć, burczeć, o zwierzętach, hałasować, szumieć, o ludziach’ > ‘wydawać jednostajny głos, paplać, pleść bez sensu, bez celu’ > ‘mówić’. Przypuszczam zatem, że czasownik ten jest pochodzenia onomatopeicznego. Sygnalizowaną tu hipotezę uzasadnię bardziej szczegółowo na innym miejscu, [25] tu tylko zaznaczę, że kwestionuje ona przyjmowane zwykle zestawienia psł. **mŕviti, *mŕva* z rzekomo prapokrewnymi wyrazami indoeuropejskimi ze znaczeniem ‘mówić, dicere’¹¹.

Wysunięte przypuszczenie o archaiczności znaczeń poświadczonych w języku staro-cerkiewno-słowiańskim (i późniejszych tekstach cerkiewno-słowiańskich) oraz w języku słoweńskim potwierdza także materiał serbsko-chorwacki: Skok ER II 443 odnotował kontynuanty **mŕviti, *mŕva* wyłącznie z tekstów Domentijana, pisanych cerkiewszczyzną redakcji serbskiej: *mŕlviti*

¹¹ Por. np. Vasmer ES II 641–642.

‘bučati, vikati’, *mlōva* ‘buka, vika’. Brak było potwierdzeń odpowiednich wyrazów z języka ludowego. Udało się jednak odszukać relikty psł. *mļviti w dialekcie czakawskim.

A. Šepić, autor nowego wydania i opracowania językowego *Statutu Mošćenica* zwrócił uwagę na występujący we fragmencie tego tekstu z r. 1704 czasownik *muvit se* i rzeczownik odsłowny *muvljenje*, wiążąc je z przytoczonymi wyżej wyrazami z Domentijana. W odpowiednim miejscu zabytku czytamy: „Tako ove parti ote ošervat i napunit unapredak ovi ajuštament ili odluku prez *muvit se*” (w rękopisie: *muuitse*); „Tako jedne i druge parti ote overševat iliti ošervat odsada napred on račun, kako su juštali i kako su storiili prez nijednoga *muvljenja*” (w rękopisie: *muugliengia*)¹². Šepić przyjmuje, że czasownik *muvit se* znaczył ‘buniti se, vikati’; wydaje się, że można by to uściślić: w cytowanych kontekstach czasownik znaczył chyba ‘protestować przeciw czemuś wykrzykując, krzycząc, głośno się przeciw czemuś burzyć’ i odpowiednio rzeczownik *muvljenje* ‘protest, głośne protestowanie przeciw czemuś’.

Zakon kaštela Mošćenica zachował relikw archaicznego wyrazu, znanego zapewne w przeszłości niektórym czakawskim gwarom Istrii. Ludowy charakter wyrazu poświadcza informacja ze znanej z archaizmów (także leksykalnych) gwary Vrbnika na wyspie Krk. I. Žic zapisał tam frazę *Če se melviš?*, znaczącą według niego „ne pomiči se amo tamo” (Žic ZNŽO XX 96). Podobnie jak w innych utartych zwrotach, zachował się tu stary wyraz, który poza tym prawdopodobnie wyszedł z użycia. Czasownik *melviti se* jest dokładnym odpowiednikiem fonetycznym postaci *muvit se*, gdyż w Vrbniku normalnym kontynuantem *l* jest *el* (por. tamtejsze formy *delg*, *peln*, *velna* itd.).

Objaśnienia wymaga znaczenie czasownika *melviti se*. Podane przez I. Žica objaśnienie frazy wskazuje na znaczenie ‘micati se amo tamo’; możemy się domyślać, że wyraz ten znaczył ‘nerwowo się poruszać, kręcić się, wiercić się np. pod wpływem wzburzenia, zdenerwowania’. Takie znaczenie łatwo można wyprowadzić ze starszego ‘burzyć się przeciw czemuś’, przy czym na pierwszy plan wysunięto wykonywanie gwałtownych ruchów, nerwowego poruszania się w różne strony, kręcenia się, wiercenia się w stanie wzburzenia, zdenerwowania.

Przytoczone dane, chociaż szczupłe, pozwalają stwierdzić, że w przeszłości niektóre gwary północnoczakawskie w Istrii i na Krku znały kontynuant psł. *mļviti.

---

¹² Šepić 259, 261, 283. [26]

Charakterystyczne jest przy tym, że pod względem znaczeniowym są one bliskie odpowiedniemu czasownikowi w najstarszych tekstach słowiańskich. [26] Czak. (z początku XVIII w.) *muviť se* i zanotowane na początku XX w. *melviti se* wskazują na archaiczne znaczenie ‘hałasować, krzyczeć, burzyć się przeciw czemuś’. Było to prawdopodobnie jedno ze starych ogniw pośrednich prowadzących do wytworzenia się znanego części języków słowiańskich znaczenia ‘mówić, dicere’.

8. *päjid*

Na wyspie Prvić A. Kursar zapisał rzeczownik *päjid* ‘sitan parazit koji živi na kokoši’¹³. Istnieją ślady występowania tego wyrazu (w innym znaczeniu) w dialekcie sztokawskim: zapisane przez leksykografów derywaty *pajedica* (Popović), *pajedina* (Šulek) ‘Pustel, fressendes Geschwür’ (RJAZ IX 562); ludowy charakter tych wyrazów pośrednio poświadcza Vuk Karadžić, który umieścił w słowniku denominalny czasownik *opajéditi se* ‘schlimmer werden, exasperari’ i oparty na nim rzeczownik *pajédnica* „kad se što *opajedi* pa iziđe kao čirić”.

Czak. *päjid*, sztok. *pajed-* zwraca uwagę swoją archaiczną strukturą, ma też odpowiedniki w języku czeskim i słowackim: czes. *pajed’* f., *pajed* m. ‘zapalenie tkanki pod paznokciem’, ‘wrzód, rak; choroba bydła’, dial. *pajed’* f. ‘pieczenie, szczypanie’, sła. *pajed* m. ‘robak, larwa, pędrak’, dial. ‘wrzód’, *pajed’* f. ‘robactwo, szkodniki, pasożyty’, dial. ‘pieczenie, zgaga; złość’.

Wymienione wyrazy są derywatami dewerbalnymi (sch. *pòjesti pòjedēm*, czak. *po(j)ist*; czes. *pojísti -jím*, sła. *pojest’ -jem*), z nominalnym prefiksem *pa-* w miejsce werbalnego prefiksu *po-*. W swej książce o archaicznych prefiksach nominalnych, znając tylko wyrazy czeskie i słowackie, zaliczyłem je do derywatów powstałych w poszczególnych językach słowiańskich¹⁴. Wyrazy serbsko-chorwackie nakazują rewizję tego stanowiska. Zgodność czak. *päjid*, sztok. **pajed* z wyrazami z obszaru czesko-słowackiego wobec archaiczności ich struktury dopuszcza możliwość, że mamy tu derywat późnoprasłowiański, łączący leksykę serbsko-chorwacką z zasobem leksykalnym czesko-słowackiego zespołu dialektycznego.

Na podstawie przytoczonego materiału można zrekonstruować archaiczny rzeczownik (nomen actionis i nomen agentis) **paědb* f. ‘zjadanie, poże-

¹³ A. Kursar, *Zabilješke o govoru u Šepurini na otoku Prviću*, Čakavska rič 1972, 2, s. 124.

¹⁴ Boryś Prefiksacja 35. [27]

ranie, gryzienie' : 'to, co zżera, pożera, gryzie (np. wrzód, pasożyt)', derywowany od czasownika *po-ěsti 'zjeść, pożreć', *po-ědati 'zjadać, pożerać'. Realnie zaświadczone znaczenia w dialektach serbsko-chorwackich, w czeskim i słowackim dają się łatwo sprowadzić do znaczeń tu zrekonstruowanych.

Jest mało prawdopodobne, by wyrazy serbsko-chorwackie powstały niezależnie od czeskich i słowackich, zwłaszcza że archaiczny sposób derywacji rzeczowników dewerbalnych z prefiksem *pa-* w języku serbsko-chorwackim wcześniej przestał być produktywnym.

W językach słowiańskich nierzadko obok archaicznych rzeczowników odczasownikowych z prefiksem *pa-* istnieją odpowiadające im rzeczowniki z zachowanym prefiksem werbalnym *po-*; niekiedy mamy podstawy przypuszczać, że *po-* zostało wprowadzone do pierwotnego derywatu z *pa-* przez analogię do odpo[27]wiedniego czasownika. Zwraca więc uwagę czak. (Vrgada) *pōjid* f. 'gamad što jede: uši, stjenice'¹⁵, (Krk) *pojid* 'gryzienie, świerzbie- nie' („mej persti ima srabjivec silni serbež i pojid”, *Žic ZNŽO V 206*), bliskie semantycznie wyrazom czeskim i słowackim.

9. *rutati, -rutiti*

Językom słowiańskim dobrze jest znany czasownik w znaczeniu 'walić, obalać, zwałać, zrzucać, rzucać, ciskać', występujący w czterech obocznych postaciach z archaicznymi różnicami wokalizmu:

1. **r'utiti*: pol. *rzucić* 'cisnąć; uderzyć kimś o coś; gwałtownie poruszyć, pchnąć', czes. *řítiti* 'rzucać szybko, ciskać', *řítiti se* 'rozwalać się, rozpadać się', cs. *rjutiti* 'iacere', strus. *rjutiti* 'rzucić', ros. dial. *rjutit'* 'pchać, rzucać';

2. *rutiti: stczes. *rotiti* 'rzucać, ciskać; spadać, upadać', sła. *rútiť sa* 'spadać z hukiem; rozpadać się, rozwalać się; pędzić, uciekać, gnać', słe. dial. (Bela Krajina) *rutíti* 'uszkodzić się (przy upadku), ranić', bułg. *rútja* 'rozwalam, burzę', mac. *ruti* 'burzy, łamie', strus. *rutisja* 'zwałać się, przewracać się', ros. dial. *rútit'* 'ronić, wylewać (łzy)', ukr. dial. *rutyty* 'mocno spać' (zapewne z pierwotnego 'zwalić się' z elipsą *-sja* < *sę);

3. *rqtiti: scs. *po-rqtiti sę* 'sich anstossen' (też iterativum *vöz-rqštati sę* 'sich (an)stossen', słe. *rotíti* 'uszkodzić się (przy upadku), ranić';

4. *rętititi (< *rjqtiti) odtwarzane na podstawie słe. dial. *retíti* = *rotiti, rutiti*, cs. wyjątkowego participium *vč-ręštbiši sę*¹⁶.

¹⁵ Jurišić 158.

¹⁶ Zob. Bezlaj Eseji 106–107.

Istnieją różne próby etymologii tych form i różne objaśnienia oboczności wokalizmu. Najbardziej prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że bardziej pierwotne są formy **r'utiti* i **rutiti*; postaci **rqtiti*, **rētiti* (< **r'qtiti*) powstały zapewne w rezultacie wtórnej (ekspresywnej?) nazalizacji samogłoski rdzennej form pierwotnych. Psł. **r'utiti*, **rutiti* oparte są na rdzeniu **rey-* : **rou-* poświadczonym też w psł. **rušiti* 'zwaląć, obalać, burzyć', **ruchati* 'ruszać, poruszać, wprawiać w ruch'¹⁷; uderza paralelizm budowy tych czasowników i omówionych poprzednio **grutati* obok **gruchati* (i sch. *grūšiti*), co zresztą skłoniło V. Machka do wyprowadzania psł. **rutiti*, **r'utiti* z **grutati*, **gr'utati*.

W literaturze etymologicznej nie odnotowano istnienia wyrazów serbsko-chorwackich kontynuujących wymienione czasowniki prasłowiańskie. A. Vaillant GC III 427 w zestawie form słowiańskich odpowiadających czasownikowi **r(j)utiti*, **r(j)qtiti* wymienił sch. *tūruti*, mające swoje odpowiedniki słowiańskie i zapewne tu nie należące (zob. o tym wyrazie Skok ER III 525, Vasmer ES IV 123–124). Skok ER III 177 odnotował co prawda sch. dawne (XVI w.) wyjątkowe [28] *po-rutiti se* 'runąć, zwalić się, corruere', ale błędnie połączył ten czasownik z sch. *rūta* 'čvrsta dlaka, runja, kudra; prnja, cunjaj', chociaż już F. Miklosich zestawiał wyraz serbsko-chorwacki z cs. *porjuti*, *porutiti* i innymi odpowiednimi formami słowiańskimi¹⁸.

Wymieniony czasownik *po-rutiti se* nie jest jedynym reliktem psł. **rutiti* (**r'utiti*, **rqtiti*) w języku serbsko-chorwackim. Zwraca uwagę ludowy kajkawski termin geograficzny z Samoboru *rūtina*, *zrūtina* 'zemlja, što prođe v plās, opuzne' (Lang ZNŽO XIX 310, 312), derywat z sufiksem *-ina* wskazujący na czasowniki **rutiti se*, **z-rutiti se* 'runąć, (z)walić się, obsunąć się (obsuwać się), o ziemi'. Doskonałą paralelę dla wyrazu kajkawskiego stanowi ros. dial. *rutina* 'głębokie miejsce w rzece, w jeziorze' (pierwotnie 'urwisko')¹⁹, czes. dial. *řitina* 'głęboki rów'²⁰; są to derywaty z tym samym sufiksem od ros. *rutit'*, czes.

---

¹⁷ Por. Vasmer ES III 523, 533. Istnieją też inne próby objaśnienia wyrazu, zob. Vaillant GC III 173, 427–428; L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavische Texten*, Heidelberg 1955, s. 296; V. V. Martynov, *Slavjanskaja i indoevropskaja akkomodacija*, Minsk 1968, s. 70–71. [28]

¹⁸ Miklosich Lexicon 631. Sch. *porutiti se* nie notuje RJAZ; z przytoczenia Miklosicha wynika, że czasownika użył Zadranin Šime Budinić (*Summa... nauka hristijanskoga*, 1583), co może świadczyć o istnieniu tego czasownika w zadarskiej czakawszczyźnie w XVI wieku. Nie można jednak wykluczyć, że Budinić przejął wyraz z tekstów cerkiewnosłowiańskich.

¹⁹ V. A. Merkulova, *Zametki po ruskoj etimologii*, OLA MI 1972, 1974, s. 202–203.

²⁰ R. O. Maľko, *Geografičeskaja terminologija češkogo i slovackogo jazykov*, Minsk 1974, s. 62. [29]

řítiti. Nie można wykluczyć, że odpowiednikiem kajk. (z)*rùtina* jest nazwa geograficzna (nazwa jaskini) *Rutine* f. pl. w Poljicy (RJAZ XIV 346).

Na niezachowanym czasowniku *rutiti oparty jest też zapisany przez D. Nemanicia w Istrii czakawski przymiotnik *rùtan -tna -tno* (czyli według przyjętych dziś oznaczeń intonacji *rùtan -tna -tno*) ‘uszkodzony, zraniony, laesus’ (RJAZ XIV 344 s.v. *rutati*). Czak. *rùtan* dokładnie odpowiada słu. *rotèn -tna* ‘schadhaft, krank’, *retân -tnà* ‘etwas krank, verletzt’: *rotíti, retíti*. Ze względu na *-u-* w czak. *rùtan* (wobec *-o-*, *-e-* w przymiotnikach słoweńskich) można przypuszczać, że wyraz nie został zapożyczony ze słoweńskich dialektów w Istrii. Warto zatem podkreślić, że w czak. *rùtan* przechował się ślad czasownikowego znaczenia ‘uszkodzić przy upadku’, które według F. Bezłaja właściwe jest tylko językowi słoweńskiemu. Prawdopodobnie to znaczenie jest wspólną innowacją semantyczną słoweńsko-(północno)czakawską, ale ze względu na szczupłość danych czakawskich sprawa nie jest jasna.

Omówione wyrazy wskazują na istnienie w serbsko-chorwackim (a przynajmniej w dialekcie kajkawskim i czakawskim) w przeszłości czasownika *rutiti. Poszukiwany nieprefigowany czasownik wyjątkowo poświadczony jest w *Gazophylacium* Belostenca, gdzie łac. *rutaber* objaśniono *koser za snaženje drevja*. it. (= item) *oruđe, kem se kaj snaži, ali van ruta* (s. 1068 części łacińsko-chorwackiej). W RJAZ XIV 344 na podstawie tego przykładu zarejestrowano czasownik *rutati rutam* ‘iskapati, odsijecati, okresivati, obrezivati’. Podane znaczenie nie jest jednak całkiem pewne. W RJAZ cytując Belostenca opuszczono *item* (‘także, również’) łączące dwie części definicji; ze sposobu objaśnienia łac. *rutaber* przez autora czy wydawcę *Gazophylacium* wynika, że podano tu dwa znaczenia wyrazu łacińskiego: 1) *koser za snaženje drevja*, 2) *oruđe, kem se kaj snaži, ali van ruta*. Nie można wykluczyć, że *van ruta* znaczy tu ‘usuwa, wyrzuca (np. przy czyszczeniu, oczyszczaniu czegoś)’, zatem czasownik *rutati* mógłby oznaczać ‘rzucać’. Wątpliwości wokół znaczenia czasownika mogłoby rozwiązać odnalezienie innych jego przykładów.

Z przedstawionego materiału wynika, że w zachodniej części serbsko-chorwackiego obszaru językowego zachowały się relikty psł. *rutiti : **r’utiti* : *rqtati. Nie można ustalić, która z wymienionych postaci była kontynuowana w serbsko-chorwackim, gdyż nastąpiła tu identyfikacja refleksów *r’* i *r*, *q* i *u*. Mimo to fakty serbsko-chorwackie rozszerzają naszą wiedzę o pierwotnym rozprzestrzenieniu omawianego czasownika, dowodzą bowiem, że w przeszłości był to wyraz znany wszystkim językom południowosłowiańskim.

10. *sloba*

Tylko z Vrbnika na Krku znamy rzeczownik *sloba*, poświadczony w przykładzie „dokla su ... prašce imeli frankižij, *slobu*, hodit, kuda jih je bilo voja” (Žic ZNŽO V 231). Kontekst i synonim *frankižij*²¹ wskazują, że *sloba* znaczy to samo, co sch. *slobòda*.

Czak. *sloba* jest wyrazem wyjątkowym w serbsko-chorwackim, ma jednak dokładny odpowiednik w dialektach słoweńskich, znacznie oddalonych od Krku; w Styrii i Prekmurju występuje rzeczownik *slòba* używany tylko we frazie *slobò vzeti* ‘pożegnać się z kimś, Abschied nehmen’, w innych dialektach zmienionej na *slovo vzeti* (por. Skok ER III 286).

Dawniej przypuszczano, że sł. *sloba* jest skróceniem rzeczownika *sloboda*²². Takie objaśnienie wyrazu jest wątpliwe z kilku powodów: 1) jest mało prawdopodobne, by identyczne nieregularne skrócenie dokonało się niezależnie na dwu oddalonych obszarach, 2) nieregularnemu skróceniu mogą podlegać wyrazy o wysokiej frekwencji, a *sloboda* ani w słoweńskim, ani w czakawskim do nich nie należy, 3) archaiczny charakter sł. *slòba* potwierdzają derywaty w dialekcie prekmurkim: *naslobiti se* ‘die Wollust satt geniessen’, *naslobováti* ‘in Wollust leben’, *nasloben* ‘wollüstig’, *naslobnost* ‘Wollust’²³.

Stosunek czak. i sł. *sloba* do całej słowiańskiej rodziny pokrewnych wyrazów (psł. i ogólnosłowiańskie **svoboda* : **sloboda*, czak. i sł. *slobost*, scs. *svobbstvo* itd.) pozwala widzieć tu archaizm, reliktowy wyraz zachowany na dwu ograniczonych obszarach południowosłowiańskich. W literaturze etymologicznej najczęściej przyjmuje się, że podstawę całej rodziny wyrazowej stanowił przymiotnik **svobъ* (< **syo-bho-* do ie. **syo-* ‘własny’) w znaczeniu ‘należący do swego plemienia, mieszkający na własnej ziemi, będący u siebie’²⁴. Rzeczownik czakawski i słoweński kontynuuje z pewnością pierwotną postać **svoba* (> *sloba*) z dysymilacją wargowych *v-b* > *l-b* jak w formie *sloboda* : *svoboda*; dysymilacja [30] musiała dokonać się wcześniej, gdyż jej warunkiem była bilabialna wymowa *v*. **Svoba* to prastary derywat odprzymiotnikowy, abstraktum z sufiksem *-ā*, pod względem budowy identyczny z psł. **věra* ‘wiara’ do ie.

---

²¹ Nie notowany w słownikach czakawski rzeczownik *frankižij* jest zapożyczeniem romańskim, por. włos. *franchigia* ‘zwolnienie, uwolnienie od czegoś’, o wyrazie włoskim por. np. G. Devoto, *Avviamento alla etimologia italiana. Dizionario etimologico*, Firenze 1968, s. 176.

²² Zob. Pleteršnik II 512.

²³ Pleteršnik II, s. VII (Dodatki in popravke).

²⁴ Zob. Skok ER III 286; Vasmer ES III 582–583. Por. też Trautmann BSW 291, Trubačev Rodstvo 170–171. [30]

**uēro-* ‘prawdziwy’²⁵; Vasmer ES III 583 mówi nawet o ie. *svobhā, nie popierając zresztą tej rekonstrukcji materiałem słowiańskim.

Pśl. *svoba znaczyło, jak można przypuszczać, ‘stan znajdującego się w swoim plemienu, na swojej ziemi, wśród swoich, bycie swobodnym’, stąd realnie zaświadczone znaczenie ‘swoboda (robienia czegoś), wolność’; śl. *slobô vzeti* pierwotnie znaczyło chyba ‘oswobodzić się od czyjegoś towarzystwa, uwolnić się od kogoś’.

11. *ũšnuti*

Czasownik *ũšnuti -nēm* ‘kradom brzo proći ili protrčati’ zapisano w Sławonii (Vinkovci). Poza tym występuje on u Marina Držicia w niejasnym przykładzie: „Drago, bogme ti ću i prijesnaćić umijesit i *ušnu(t)* ti ću od grude” (RJAZ XX 67). U pisarza dubrownickiego wyraz z pewnością znaczy co innego niż w gwarze sławońskiej; kontekst a także semantyka niżej przytoczonych słów pokrewnych sugerują, że M. Držić mógł znać czasownik *ušnuti* w znaczeniu ‘uformować nadając wygięty (okrągły, półokrągły) kształt, wygiąć, zgiąć’.

Sch. dial. *ũšnuti* ma odpowiednik tylko w śl. *ušebnīti -šábnem (-šébnem)*, *ušábniti -nem* ‘zgiąć, wygiąć, biegen’. Porównanie tych form wskazuje na czasownik **-šbbnŋti*, w którym półsamogłoska w pozycji słabej w pierwszej sylabie w formie sztokawskiej regularnie zanikła, zaś w słoweńskim rozwinęła się w *e (ə) : a*; w sch. *ũšnuti* zaszło uproszczenie grupy spółgłoskowej *šbn > šn*.

Czasownik **-šbbnŋti* wykazuje wokalizm zredukowany, typowy dla starszych formacji na *-nŋ-*, zarówno odczasownikowych (np. dla inchoatywów typu *blbsknŋti ‘zacząć lśnić, zajaśnieć’, *lbpnŋti ‘przyłgnąć’), jak i odprzymiotnikowych (np. *slbpnŋti ‘tracić wzrok, stawać się ślepy’) ²⁶. Nowsze czasowniki na *-nŋ-* zachowują wokalizm wyrazu podstawowego, tym należy tłumaczyć istnienie obok archaicznego **-šbbnŋti* takich postaci jak sch. *òšnuti* ‘uderzyć’, *ušnuti se* ‘istegnuti se, razglobiti se’, śl. *šīniti, šībīniti* ‘biegen; eine schnelle Bewegung machen, dahinschiessen’, *ušībīniti* ‘biegen’.

Nim przejdziemy do ustalenia podstawy derywacyjnej czasownika **-šbbnŋti*, trzeba wyjaśnić różnicę znaczeniową między sch. *ũšnuti* i śl. *ušabniti, ušebniti*. O ile czasownik słoweński znaczy ‘zgiąć, wygiąć’ (a i przykład z M. Držicia sugeruje podobne znaczenie), to sławońskie ‘ukradkiem szybko

²⁵ Sławski Zarys I 60.

²⁶ O.c. 44–45. [31]

przejsć lub przebiec' musi pochodzić z pierwotnego 'zgiąć się, schylić się' (por. sch. dial. *hûliti se* 'šuljati se' : 'pregibati se', czak. *kujît se* 'šuljati se' : pol. *kulić się* 'związać się, zginać się', pol. dial. *chulić się* 'chować się przez schylenie'). W gwarze sławońskiej musiała nastąpić elipsa *se*: pierwotne **ušnuti se* 'zgiąć się, schylić się' (> 'ukradkiem szybko przejść lub przebiec') nie miało zapewne w tej gwarze opozycji czasownika niezwrotnego (**ušnuti* 'zgiąć'), więc bez szkody dla komunikatywności można było opuścić zaimek *se* (por. wymieniane wyżej sch. dial. *grutati*, ukr. *rutyty*). [31]

Pod względem semantycznym najbliższe czasownikowi **-šb̥nōti* są: sło. *šibéti -ím* 'stawać się słabym, słabnąć', *ušibéti* 'zgiąć się', *šibíti -ím* 'zginać; czynić słabym', *ušibíti* 'zgiąć, skrzywić' oraz przymiotniki: sło. *šibek*, *šibak* 'giętki, gibki; wysmukły, cienki, delikatny, słaby', sch. XVI w. *šibak* 'słaby' i odpowiadające im sprowadzane do prapostaci **šib̥k̥* przymiotniki północnosłowiańskie ze znaczeniem 'zwinny, zręczny, prędko, szybki, bystry'²⁷.

Wymienione wyrazy pozostają w związku z psł. **šiba*, **šib̥* 'giętki, elastyczny pręt' (np. sch. *šiba* 'pręt, różga', *šib šiba* 'szuwar'), **šibati* 'bić, uderzać, trafiać kogoś; smagać czymś elastycznym (np. różgą, biczem), chłostać' (np. sch. *šibati* 'chłostać, smagać; trafiać, godzić w coś, celować'). Ten ostatni czasownik wyparł z większości języków słowiańskich podstawowe **šibti šibq̥* 'rzucać (w kogoś), uderzać, bić', szczątkowo zachowane np. w stczes. *ošiti lice* 'zbić po twarzy', strus. *ošibu* (wtórny inf. *ošibiti*) 'uderzyć, ugodzić; zacząć bić', ukr. dial. *šybsty* 'hin und her bewegen; werfen', brus. dial. *ušybs'ci* 'uderzyć'.

Wzajemny stosunek wszystkich przytoczonych wyrazów nie we wszystkich szczegółach jest całkiem jasny. Uwzględnienie ich struktury i szczegółowe rozpatrzenie semantyki pozwala odtworzyć kolejność powstawania poszczególnych derywatów:

1) Podstawę całej rodziny stanowił czasownik **šibq̥ šibti*, prapokrewny zapewne przede wszystkim ze stind. *kšipáti* 'rzuca, ciska', *kšēpa-* m. 'rzut'²⁸. Na tym czasowniku oparte było iterativum **šibati -ajq̥* 'rzucać, uderzać, bić, bijać kogoś'. Semantyka kontynuantów czasownika **šibati* w językach słowiańskich dowodzi, że na pierwotne iterativum nawarstwił się nowszy deno-

²⁷ O semantyce zob. w moim artykule *Z problemów formowania się słownictwa słowiańskiego. (Przymiotniki ze znaczeniem 'szybki, prędko' i 'wolny, powolny')*. ZNUJ PJ (w druku), gdzie jednak nie uwzględniłem reliktywów przymiotnika **šib̥*. {artykuł ten ostatecznie nie ukazał się – red.}

²⁸ Por. Vasmer ES IV 435, Skok ER III 390–391. Inne próby zestawień zob. np. Machek ES² 607; V. V. Martynov o.c. 122–123. Vaillant GC III 159, 245 uważa **šibti* za czasownik bez etymologii (onomatopieczny?). [32]

minalny czasownik *šibati ‘bić czymś elastycznym (np. różgą, biczem), chłostać’, oparty na rzeczowniku *šibǔ, *šiba ‘giętki, elastyczny pręt’. Psł. *šibati jest więc czasownikiem o podwójnej motywacji.

2. Od *šibiti derywowano nomina: rzeczownik *šibǔ, *šiba ‘coś giętkiego, elastycznego, przede wszystkim giętki pręt’ oraz przymiotnik *šibǔ-kǔ ‘słaby’, ‘giętki, elastyczny’ > ‘zwinny, zręczny’ > ‘bystry, szybki’. Moim zdaniem pierwotnym derywatem był dewerbalny przymiotnik *šibǔ šiba šibo ‘wycięczony, osłabiony biciem, słaby’ (znaczenie ‘słaby’ jest poświadczony w słoweniskim i serbsko-chorwackim) i dalej ‘giętki, elastyczny’, skąd w wyniku dalszej ewolucji semantycznej północnosłowiańskie znaczenia ‘zwinny, zręczny’, ‘bystry, szybki’. Na przymiotnik *šibǔ już w epoce prasłowiańskiej nawarstwił się sufixs -kǔ (por. *kortǔ-kǔ ‘krótki’, *soldǔ-kǔ ‘słodki’ itd.); ślad pierwotnej postaci bez sufixu -kǔ zachował się w omówionych niżej odprzymiotnikowych czasownikach *šib-ěti, *šib-iti, a także w rzeczownikach *šibǔ, *šiba, będących z pochodzenia substantywizowanymi przymiotnikami z pierwotnym znaczeniem ‘coś giętkiego, elastycznego’.

3) Przymiotnik *šibǔ stanowił podstawę derywacyjną dwu czasowników: a) *šiběti -ějo ‘stawać się osłabionym, słabnąć; stawać się giętkim, gibkim, elastycz[32]nym, giąć się’ (sł. šiběti ‘słabnąć’, u-šiběti ‘zgiąć się’ z wtórnym praes. na -i-); jest to czasownik zbudowany jak psł. *bělěti ‘stawać się białym, jasnym, bieleć’ od *bělǔ ‘biały, jasny’, *cělěti ‘stawać się całym, zdrowym, goić się’ od *cělǔ ‘cały’; b) *šibiti šib’ǔ ‘czynić słabym, osłabiać; czynić giętkim, wykrzywiać, zginać, wyginać’ (sł. šibíti ‘osłabiać; zginać’, sch. czak. šibiti se ‘savijati se’, Ribarić SDZ IX 196: Vodice w Istrii), czasownik zbudowany jak psł. *běliti ‘czynić białym, bielić’ od *bělǔ, *cěliti ‘czynić całym, zdrowym, leczyć’. Na przymiotnikową motywację czasowników *šiběti i *šibiti jednoznacznie wskazuje ich semantyka, nawiązywanie do starszych znaczeń przymiotnika *šibǔ-kǔ ‘osłabiony, słaby’ i ‘giętki, elastyczny’.

4) Derywatem od *šibiti jest inchoativum *šibnǔti ‘zacząć zginać, zacząć wyginać, wykrzywiać’, z umotywowanym morfologicznie wokalizmem zredukowanym; zrekonstruowane tu znaczenie czasownika wynika z jego budowy i ze znaczeń realnie zaświadczonych kontynuantów: sch. ù-šnuti (se), sł. u-šebniti, u-šabniti.

Przedstawione ujęcie, z konieczności związane i pomijające paralele semantyczne, dobrze tłumaczy całą rodzinę wyrazową, budowę i semantykę poszczególnych wyrazów. Niejako przy okazji udało się wskazać relikty archaicznego przymiotnika dewerbalnego *šibǔ, prawdopodobną genezę rzeczowników *šiba, *šibǔ, a także odtworzyć i uzasadnić szczegółowo zachowa-

ne czasowniki *šiběti, *šibiti i *švbnŋti. Rozważenia wymaga czas powstania tych czasowników o lokalnym zasięgu. Pewnych wskazówek w tym względzie może dostarczyć postać *švbnŋti, której wokalizm dowodzi, że mogła powstać wówczas, gdy alternacje *i : v* były jeszcze żywe. Biorąc pod uwagę tę konstatację, a także ograniczony zasięg czasowników *šiběti, *šibiti, *švbnŋti (poświadczonych, o ile można było ustalić, tylko w słoweńskim i w zachodniej części obszaru serbsko-chorwackiego), można dojść do wniosku, że powstały one w okresie znacznego różnicowania dialektycznego Słowiańszczyzny, kiedy zachowały jeszcze produktywność prasłowiańskie modele słotwórcze. Innymi słowy, jestem skłonny uznać te czasowniki za późno-prasłowiańskie formacje dialektyczne.

Na zakończenie jeszcze jedna uwaga. Omówione sch. *ušnuti* jest przypadkowo zbieżne z dial. *ušnuti se* ‘uštąpnuti se, o mjesecu’, *ušnja* ‘uštąp’ (RJAZ XX 67). Te ostatnie wyrazy razem z *uštąpnuti se*, *uštąp* (czak. *ušćāp*) ‘pun mjesec, ušnja’, *ušpa* ‘ts.’ należą do czasownika *ščvpnŋti*, *ščipati (sch. *štípati*), zob. Skok ER III 414–415.

12. *visme*

Rzeczownik *visme* zapisano w Poljici, w opisie ćwiartowania zabitej świni: „Poriži najprije noge i baci u kraj, pristupi glavim, navr’ podvaľka učini križ, zaparaj nožen priko trbuva na dva kraja: ono, što se digne, to ti je, kume moj, visme, koje se razastrlo po drobu sve na vr’ doñe vilice. *Visme* ostaje u komadu i tako se osuši” (Ivanišević ZNŽO VIII 208).

Wyrazu tego słowniki serbsko-chorwackie nie notują, ale znajdujemy w nich niewątpliwe wyrazy pochodne: dial. (Prizren) *vismenica* = vešalica ‘izudeño krto meso, osušeno u pušnici; komad izudeñog mesa pripremljen za sušenje’, *vismen-ka, [33] na które wskazuje denominalny czasownik *vismenčiti* ‘seći meso na delove pogodne za vešanje, praviti vešalice od mesa, uđiti’ (RSAN II 653). Znaczenia wyrazów z Prizrenu i przytoczony kontekst z Poljicy pozwalają stwierdzić, że poljicki rzeczownik *visme* znaczy ‘część tuszy świńskiej przygotowana do zawieszenia, do wędzenia, suszenia’.

Derywat *vismenica* poświadczony jest również z czakawskiego dialektu Brača w znaczeniu ‘dio ženskog spolnog organa, koji se u medicini naziva male stidne usne (labia minora, die kleinen Schämllippen)’ (RJAZ XX 944); mamy tu do czynienia z żartobliwym, przenośnym użyciem wyrazu.

Odpowiadające sch. *vismenica*, *vismenka postaci zaświadczone są w dialektach macedońskich i bułgarskich: mac. *vismenka* ‘svinjsko meso okačeno da se suši na vatri ili dimu preko zime’, *vismenica* (Kumanovo),

vismejn'ca (Gostivar) 'ts.'²⁹, bułg. *vismenka* 'słonina z okolic brzucha świni' (Kjustendil), *visminka* 'mięso z brzucha świni' (Pirdop)³⁰.

Serbsko-chorwackie, macedońskie i bułgarskie wyrazy z sufiksami *-ica*, *-ka* oparte są na temacie *vismen-*. Wskazuje to, że sch. dial. *visme*, którego przypadki zależne nie zostały zapisane, należy do tego samego typu deklinacyjnego co *brème -mena*, *ime -mena*.

Sch. dial. *visme -mena*, *vismen-ica*, *vismen-ka, mac. *vismen-ka*, *vismen-ica*, bułg. dial. *vismen-ka* pozwalają zrekonstruować południowosłowiański rzeczownik *vismę -mene, derywat od czasownika *visěti 'wisieć' (sch. *visjeti*) z sufiksem **-mę -mene*. Struktura rzeczownika i znaczenia zaświadczonych w trzech językach form umożliwiają ustalenie starszego znaczenia: *vismę znaczyło 'to, co wisa, wisi'; semantyka nomen acti jest typowa dla derywatów z sufiksem **-mę -mene*, są to bowiem zwykle skonkretyzowane nomina actionis. W dialektach nastąpiła specjalizacja znaczeniowa wyrazu w kierunku 'kawałki mięsa zawieszona do wędzenia, suszenia' > 'mięso przeznaczone do suszenia, wędzenia'.

Relikty rzeczownika *vismę poświadczane są na dość dużym obszarze: od czakawskiego Brača i zesztokawizowanej Poljicy na zachodzie aż po Pirdop na wschodzie, leżący już na terenie dialektów wschodniobułgarskich. Geografia wyrazu przemawia za jego stosunkowo wczesnym powstaniem. Wskazuje też na to budowa słowotwórcza wyrazu, gdyż sufix **-mę -mene* w językach południowosłowiańskich jest sufiksem martwym, występującym tylko w wyrazach odziedziczonych z epoki prasłowiańskiej (por. sch. *brème*, *ime*, *pisme*, *plème*, *ràme*, *sjème*, *sljème*, *strème*, *tjème*, *vime*, *vrijème*); nikłe ślady produktywności tego sufiksu istnieją w języku staro-cerkiewno-słowiańskim³¹. Prawdopodobnie *vismę jest późnoprasłowiańskim derywatem, utworzonym według zasad prasłowiańskiego słowotwórstwa w części obszaru południowosłowiańskiego już po osiedleniu się przodków dzisiejszych południowych Słowian na Bałkanach. W przeszłości wyraz występował zapewne [34] na zwartym obszarze obejmującym część terytorium języka serbsko-chorwackiego, obszar języka macedońskiego oraz co najmniej zachodnią część terytorium języka bułgarskiego. Dziś bezpośredni kontynuant *vismę zachował się jedynie w gwarze Poljicy (gdzie może być czakawizmem!), zaś oparte na nim derywaty stwierdzono w kilku oddalonych od siebie punktach na terenie trzech języków.

²⁹ RMJ I 66; Kumanovo 100; A. Popovski, *Makedonskiot govor vo Gostivarskiot kraj*, Gostivarskiot kraj II, Gostivar 1970, s. 104.

³⁰ Kjustendil 216; I. Kănčev, *Govorăt na selo Smolsko, Pirdopsko*, BD IV, s. 93.

³¹ Por. Sławski Zaręsy I 126–127. [34]

13. *vuna* ‘fala’

Skok ER III 637 s.v. *vùna* ‘wełna’ wspomina o wyparciu z języka serbsko-chorwackiego homonimicznego rzeczownika w znaczeniu ‘fala’. Stwierdzenie Skoka jest słuszne tylko częściowo, gdyż RJAZ XXI 640 daje poświadczenia tego wyrazu z dawnych tekstów: według danych słownika *vuna* (dawniejsze *vlbna*, *vlna*) ‘wał, talas’ występuje w zabytkach do końca XVII wieku. Należy jednak dodać, że w niektórych gwarach wyraz zachował się dłużej, może do naszych czasów. W każdym razie jeszcze w ostatnich latach XIX wieku w kajkawskiej gwarze Trebarjeva istniał rzeczownik *vùni* plurale tantum ‘valovi’ a także denominalny czasownik *vuniti se* ‘falować, rozlewać się’ (np. o mleku potrząśanym w naczyniu), Jajnčerova, ZNŽO III 234.

Kajkawszczyzna (a właściwie gwara Trebarjeva) zapewne najdłużej utrzymała prastary rzeczownik, kontynuujący psł. **vľna* ‘fala’, w znaczeniu pierwotnym. Ale i w dialekcie sztokawskim istnieją prawdopodobne ślady tego rzeczownika w sekundarnym znaczeniu. RJAZ XXI 640 informuje, że pl. *vune* miało przenośne znaczenie ‘trnci, mravi, groza, jeza’ (co dokumentuje przykładem z Kavanjina). Pozwala to wyjaśnić cytowane przez RSAN III 123 potoczne *vuna* ‘strach, prpa, zort’, które moim zdaniem nie należy do *vùna* ‘wełna’, lecz wykazuje rozwój semantyczny ‘fala’ > ‘lekki dreszcz, ciarki, mrowie, np. ze strachu’ > ‘strach, bojaźń’. Wyraźnie widać to w czasowniku *vùniti* ‘bojati se, plašiti se, osećati veliki strah’ (Bačka; też J. Jovanović-Zmaj), ‘bežati prestrašeno, perjati’ (Srem, RSAN III 124). RSAN cytuje następującą rękopiśmienną informację, mającą tłumaczyć znaczenie czasownika *vuniti*: „Kad kurjak zapadne u klopku, on od stra tori vunu od ovce koju je jeo zajedno s vunom. Zato se i za poplašenog čoveka kaže: »Taj nešto *vuni!*«.” Jest to piękny przykład etymologii ludowej, usiłującej powiązać *vuniti* ‘bać się’ z *vuna* ‘wełna’. W rzeczywistości mamy tu przeniesienie oznaczenia zjawiska fizycznego na zjawisko psychiczne: *vuniti* musiało najpierw znaczyć ‘falować’, stąd wtórnie ‘być wzburzonym, odczuwać dreszcze, ciarki, np. ze strachu’ > ‘odczuwać strach, bać się’, ‘uciekać ze strachu’ (por. ros. *volnénie* ‘wzburzenie, burzliwe fale’: ‘wzburzenie duchowe, podniecenie, wzruszenie’, *volnovát* ‘wzburzać, burzyć, mącić, np. wodę’: ‘niepokoić, wzruszać, przejmować’).

* * *

Przedstawione w artykule studia nad wybranymi wyrazami dialektycznymi pozwoliły wskazać szereg dotąd niedostrzeżonych reliktywów leksykalnych, pozostałości wyrazów prasłowiańskich i wczesnosłowiańskich w języku serbsko-chorwackim. Część omówionych wyrazów należy do leksyki

występującej pierwotnie na całym [35] obszarze słowiańskim, która w języku serbsko-chorwackim zachowała się szczerkowo (*dlèn : glèn, s-klitati, muviti se : melviti se, rutati : -rutiti, vuna*). Dane serbsko-chorwackie dopełniają naszą wiedzę o pierwotnym zasięgu i historii tych wyrazów.

Dla poznania dawnego zróżnicowania geograficznego leksyki słowiańskiej ważne są związki słownictwa serbsko-chorwackiego z leksyką północnosłowiańską względnie zachodniosłowiańską. Wśród omówionych wyrazów uwidoczniły się nieznane dotychczas przykłady nawiązań słownictwa zachodniej części obszaru serbsko-chorwackiego do całości lub części terytorium północnosłowiańskiego (*dregnuti, grutati : -grutiti se, kujiti se, ob-lasiti se, pàjid*). Niektóre z nich korygują dotychczasowe poglądy na zasięg starych wyrazów, uważanych za typowo północnosłowiańskie.

W artykule przedstawiono też niektóre archaiczne wyrazy różnicujące obszar południowosłowiański. Z jednej strony uwidoczniły się stare wyrazy wspólne dla zachodniej części terytorium serbsko-chorwackiego i dla języka słoweńskiego (*sloba, ùšnuti, šibiti*), z drugiej zaś nawiązania części serbsko-chorwackiego obszaru językowego do obszaru bułgarsko-macedońskiego (*visme*).

Artykuł w jakimś stopniu dopełnia naszą znajomość najstarszej, odziedziczonej warstwy słownictwa serbsko-chorwackiego. Pokazuje też, mam nadzieję, znaczenie dalszych badań dialektycznej leksyki serbsko-chorwackiej i dla leksykologii serbsko-chorwackiej, i dla leksykologii i etymologii słowiańskiej. [36]

{Na s. 36–37 pierwodruku streszczenie serbskie – red.}

**Звоно и комоњити се –
реликти архаичне словенске лексике
у штокавским говорима**

Naš jezik XXV, z. 1–2, 1981, s. 68–73

Лексикон српскохрватских дијалеката очувао је многобројне архаичне речи из доба словенске језичке заједнице, које су језички преци Срба и Хрвата донели из првобитне словенске постојбине. Такви су архаизми значајни за познавање словенске лексичке баштине у српскохрватском језику, за проучавање старијег слоја словенске лексике, понекад и за реконструкцију, етимологију и географију прасловенских лексема.

Један део словенских архаизама очуваних у српскохрватском народном лексикону ограничен је на ужа подручја, на поједине дијалекте или говоре. У српскохрватској и словенској етимолошкој односно лексиколошкој литератури становити архаични дијалектизми тог типа још иису запажени и проучени. Баш два таква дијалектизма разматрам у чланку. Њихове потврде донео је тек *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*.

1. звоно

У одредничком одељку *звѣно* РСАН као 3. значење наводи покрајинску именицу *звоно* 'нарочито исечено парче рибе (добивено попречним сечењем) или уопште меса'¹, с документационим цитатом: *Назвонају* [крапове], тј. сијекући их попреко хртенице, учине их на комаде. Ти се

---

¹ Та је значењска дефиниција делимично неисправна: у српскохрватској и у словенској грађи нема доказа да би именица *звоно* могла означавати такође 'парче меса уопште'. [69]

комади зову звона (А. Јовићевић, *Скадарско језеро и риболов на њему*, SEZ XIII, 1909, с. 232). Будући да су звоно ‘парче рибе’ и деноминативни глаголи *назвонати*, *назвонити се* ретке речи, морам да обратим пажњу на друге, речницима непознате потврде у Јовићевићевом етнографском опису Ријечке нахије у Црној Гори: [69]

Послије се риба *назвони* или нареже. *Назвони се*, кад јој се хрбат пресијече на неколико мјеста до самог трбуха, те се тако добију неколико комата или звона, која се уједно држе. [...] Риба, која се *назвони*, не суши се. – Јегуље и окакавице... пеку се и у тепсији на мрсно или на посно. Ако је ма мрсно, онда се метне у тепсију масти, па се риба учини на ситна звона и метне се, да се пече².

Именица *звоно* ‘нарочито исечено парче рибе’ потврђена је само у једном делу Црне Горе. Тај дијалектизам није етимолошки истоветан са сх. *звѡно* – *звѡн*, *звѡн* ‘направа от метала, обично купастог облика, која ударањем клатна, језичка или других саставних делова одаје звук, звони’. Подаци других словенских језика сведоче да су то хомоними различитог порекла.

На јужнословенском терену иста именица постоји још само у једном македонском говору. Наиме, у Охриду је забележен облик *звоно* ‘парче рибе’³; потврђена је и у бугарском именица *звенѡ* ‘карика; рад-на група у пољопривреди’, али она није народна, него је позајмљена из руског (*звенѡ*⁴). Нема те речи ни у старијим језичким споменицима са јужнословенског подручја, односно нису досада нађени њезини трагови у старијим текстовима. На тој основи можемо доћи до закључка да је од раних времена та реч код јужних Словена имала карактер дијалектизма ограниченог на одређена мања подручја.

Боље је иста реч потврђена у већини северних словенских језика: пољ. *dzwoно* (у старопољском и у народним говорима такође *zwoно*) ‘парче рибе добивено попречним сечењем’, ‘један од делова дрвеног кружног оквира точка, гобеља, наплатак’, ‘колут, круг, увојак’, у стпољ. такође ‘кичмени пршљен’; у кашупском дијалекту *zvonо* (поред ретког облика *zvonо*) ‘наплатак’, *zvonко* ‘парче рибе добивено попречним сечењем’; полап. *zvenii* (мн. *zvenesä*) ‘наплатак’; доњолуж. *zwenо*, *zwenо*,

² Jovičević 118, 136.

³ Д. Маленко, *Зборови од Охрид*, Македонски јазик II, 1951, с. 143; Budziszewska Ochryd 166. Само из Охрида цитира ту реч БЕР I 623.

⁴ БЕР I 622.

zwoпо ‘исто’; горњолуж. *zwjepo* ‘исто’; рус. *звенó* ‘прстен на ланцу, карика, беоцуг’, ‘парче рибе добивено попречним сечењем’, ‘саставни део нечега’, ‘јединица, (радна) група, чета’, дијал. такође ‘укичмени пршљен’ (= *позвоно́к*)⁵; укр. *звенó* ‘карика’, [70] дијал. *дзвóно* и *дзвiн* (ген. *дзвóна*) ‘наплатак’, *звiнóк риби* ‘парче рибе добивено попречним сечењем’; брус. *звяно́* ‘карика’, ‘саставни део нечега’, ‘јединица, група’, у народним говорима (нарочито у Полесју) *звенó* ‘размак међу попречним гредама на којима се држи таваница’, *звóнчак* (*званчáк*, *звончáк*), *звенчáк* (*звьянчáк*), *званяк* ‘наплатак’.

Несумњива је заједничка генеза свих наведених облика. У словенским етимолошким речницима налазимо напомену да та реч није позната на чешкословачком и јужнословенском терену⁶, што у светлости наведене грађе није тачно. Сх. црногорско *звоно* и мак. *звоно* доказују да реч није туђа јужнословенском подручју, дакле коригирају досада познати ареал речи. Истовремено преглед словенске грађе дозвољава да поново размотримо питање првобитног облика и семантике именице.

У досадашњим етимолошким истраживањима на основи севернословенских података реконструисан је прасловенски облик **zveno*. Ипак потпунији и новији материјал сведочи да у словенским језицима постоје рефлекси двају облика: **zveno* и **zvoпо*. На облик **zveno* указују: кашуп. *z’vopo*, полап. *zvenii*, доњолуж. *zwjepo*, *zwjepo*, горњолуж. *zwjepo*, рус. *звенó*, укр. *звенó*, брус. *звяно́*, *звенó*, *звенчáк* (*звьянчáк*), док је облик **zvoпо* потврђен у сх. *звоно*, мак. *звоно*, пољ. *dzwoпо*, *zwoпо*, доњолуж. *zwoпо*, укр. *дзвóно*, *дзвiн* -óна, брус. *звóнчак* (*званчáк*, *звончáк*), *званяк*, рус. *позвонок*. Ареал рефлексá облика **zvoпо*, нарочито његове јужнословенске потврде, говори у корист претпоставке да је то већ прасловенски дублет. У појединим словенским језицима постоје рефлекси и једног и другог облика, што је вероватно одраз раних словенских односа.

Српскохрватски и македонски подаци од важности су и за испитивање семантике псл. **zveno*/**zvoпо*. Свакако није случајно подударање значења ‘парче рибе добивено попречним сечењем’ у јужним и северним

⁵ У староруском језику и у руским народним говорима потврђена су и друга секундарна значења, упор. *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 5, Москва 1978, с. 349–350; СРНГ V 214. [70]

⁶ Упор. Sławski SEJP I 211.

словенским језицима. Семантичку сагласност можемо објаснити само хронологијом постања тог значења, које мора да буде старије од времена словенских миграција, јер је тешко допустити независно постање истог особитог, уског значења у језицима без узајамних додира.

Иако је значење 'парче рибе добивено попречним сечењем' несумниво старо, није то најстарије значење⁷. Из тог значења [71] не можемо да изведемо друга значења потврђена код северних Словена (нпр. једва се може замислити семантички развитак 'парче рибе' > 'наплатак' или 'карика', као и развитак у супротном правцу). Зато морамо претпоставити да су значења рефлекса псл. **zveno/*zvano* у словенским језицима резултат специјализације неког првобитног значења. Упоређење семантике наведених словенских речи дозвољава да претпоставимо првобитно значење 'пршљенаст, заобљен, (полу)округао предмет' односно 'саставни део неке целине пршљенастог, заобљеног, округлог или полуокруглог облика'. Из таквог претпостављеног значења лако можемо извести ова конкретна словенска значења. Значење 'парче рибе добивено попречним сечењем' јамачно је у вези с потврђеним у руском и старопољском значењем 'кичмени пршљен', упор. значењску дефиницију у једном руском речнику: *звенó* 'часть рыбы, отрезанная или вырезанная по линии позвонков'⁸.

Морам се још укратко осврнути на питање етимологије псл. **zveno/*zvano*. Пошто нису досада нађене сродне речи у другим индоевропским језицима, морамо сматрати да је то рана словенска лексичка иновација којој се основа није очувала. Свака од постојећих различитих етимолошких верзија има извесне недостатке, фонетске, морфолошке или семантичке⁹. Семантички разлози говоре у прилог етимолошком покушају Х. Петерсона, који је изводио **zveno* од индоевропског корена **ǵheu-*, **ǵhu-* 'крив, кос' (**zveno* < **ǵhu-eno-*)¹⁰. Ипак и та етимологија је, како се чини, пука реконструкција, без потребних за то доказа и без узимања у обзир архаичног дублетног облика **zvano*. Према томе питање етимологије псл. **zveno/*zvano* не може се засада решити.

---

⁷ Неуверљив је Вајанов покушај етимологије речи у вези с тобоже првобитним значењем 'парче рибе': он је реконструисао облик **zъveno* (тобожњи придев средњега рода 'рибље') од непознате словенским језицима именице **zъvъ* 'риба' = нпр. литав. *žuvīs* 'риба' (A. Vaillant, *L'ancien nom slave du 'poisson'*, RES XVIII, 1938, с. 246–248). [71]

⁸ *Словарь русского языка в четырех томах*, I, Москва 1957, с. 824.

⁹ Види: Фасмер ЭС II 86–87; F. Sławski o.c. 211–212.

¹⁰ Petersson BS 9–10.

2. *комоњити се*

Српскохрватски народни језик познаје посебан тип деномина- тивних глагола, грађених од назива животиња, који означавају физич- ко или психичко понашање човека. Ево неколико примера из РСАН: *бáчити* ‘побеђивати снагом; господарити’, *бакòвати се* ‘прсити се; раз- метати се’ (: *ба̀к*), *бíчити (се)*, *биковати се* ‘силити се’, упор. *забíчити се* ‘правити се важан, заузети тобож достојанствено држање’¹¹ (: *бѝк*), *ја̀рчити се* ‘пентрати се, верати се’ (: *ја̀рац*), *јéжити се* ‘много се стра- шити, бојати се, [72] ужасавати се; нелагодно се осећати’, ‘кострешити се од зиме, страха, болести, од јаког узбуђења’ (: *јéж*), *кòзити се* ‘мучити се радећи нешто тешко, напорно’ (: *кòза*), *крáвити се* ‘проводити мно- го времена лежећи, лешкарећи (у беспослици, нераду), излежавати се, лењствовати’ (: *крáва*). Истоме типу припада такође глагол *кóњити се* *кòњим се* ‘не (пре)давати се, опирати се (некому или нечему), не слуша- ти (кога), не покоравати се, противити се, супротстављати се’, ‘правити се важан, прсити се, шепурити се, кочоперити се’, изведен несумњиво од именице *кòњ*. Семантички развитак тог глагола расветљује дијале- катски облик из околице Сиња: *укоњити се – стати ко коњ, кад главу здигне* (РЈАЗ). Дакле, првобитно је значење глагола *коњити се* ‘држати се, понашати се као коњ’; из таквог конкретног значења развила су се фигуративна значења потврђена у дијалектима.

Наведене морфолошке и семантичке паралеле од важности су за објашњење занимљивог народног глагола *комòњити се* *кòмòњим се* ‘поносити се, правити се важан’ (нпр. *Што се комоњи, ко ’но да је гос- поја*), потврђеног у источној Србији (Заглавак и Зоруновац код Кња- жевца, Пирот, РСАН X 67). Паралелизам градње и семантике између *коњити се* и *комоњити се* као и узајамни однос *коњити се* : *коњ* доз- вољавају да одредимо глагол *комоњити се* као дериват од именице **комоњ*, иначе непотврђене на српскохрватском терену. Међутим таква именица није само реконструкција, јер је добро позната неким словен- ским језицима: у староруском, руском (и у његовим народним говорима) и украјинском *комонь* ‘коњ’, у чешком *котој* ‘ат, парип’ (у старочешком ‘коњ’), упор. такође старопољски дериват *котопту* ‘јахаћи, коњски’. На основи севернословенских примера била је реконструисана прасловен- ска именица **котоп’ь*, назив коња који је вероватно постојао упоредо са

¹¹ М. Тешић, *Говор Љештанског*, СДЗб ХХИ, 1977, стр. 269. [72]

општесловенским обликом **kon'ъ*¹². Иако ти називи (као и други термини из подручја гојења коња, нпр. *kobyła 'кобила') немају уверљиве етимологије, њихово прасловенско порекло је несумњиво.

Сх. дијал. *комоњити се* сведочи да је у српскохрватском језику односно у једном делу његове територије постојао у прошлости рефлекс прасловенског назива коња **komon'ъ*. Тај је глагол првобитно морао да значи 'понашати се као коњ', одакле фигуративно 'држати се поносно' → 'поносити се, правити се важан' (упор. слично значење глагола *забицити се*). Глагол *комоњити се*, као и *коњити се*, иновације су српскохрватских дијалеката; разлика међу њима је у томе што се основна реч гла[73]гола *коњити се* очувала до данас, док је основа за глагол *комоњити се* – именица *комоњ – нестала у прошлости.

У јужнословенским језицима нема других рефлекса псл. **komon'ъ*, сем индиректне потврде у глаголу *комоњити се*. Међутим јужнословенски језици познају рефлексе прасловенског деривата *komonika (*komonica) за означавање неких биљака, нпр. сх. *комџника* 'Artemisia vulgaris, Matricaria chamomilla', *комџника* 'Artemisia vulgaris, Scabiosa atropurpurea'¹³; сличне називе биљака познају други јужнословенски језици као и неки од северних словенских језика. Будући да је *komonika (*komonica) јамачно већ прасловенски дериват, рефлекси тог ботаничког термина нису доказ да је основна именица **komon'ъ* морала постојати на јужнословенском терену још након словенских миграција. Ипак деноминативни глагол *комоњити се* сведочи да су ту именицу морали познавати јужни Словени (односно један њихов део) још тада кад су се уселили у нову постојбину.

Два размотрена примера остатака архаичних словенских речи у штокавским говорима допуњују попис лексема очуваних из доба словенске језичке заједнице. То су уједно и допуне Скоковом етимолошком речнику као и прилози за утврђивање првобитног ареала старих словенских речи.

---

¹² Упор. нпр. М. Фасмер о.с. II, с. 304–305; F. Sławski о.с. II, с. 402–403; E. Dickenmann, *Das Pferd in russischen Nomina appellativa und Nomina propria*, Heidelberg 1977, с. 56–60. [73]

¹³ Симоновић 50, 294, 422. Упор. Skok ER II 134; F. Sławski о.с. II, с. 390.

Приноси српскохрватској етимологији

Naš jezik XXIX, z. 1–2, 1991, s. 35–48

Издање Скоковог речника¹ завршило је једну значајну фазу етимолошких проучавања српскохрватске лексике. Тиме није, разуме се, коначно решено питање српскохрватске етимологије, јер Скоков речник није решио нити је могао да реши сва општа и подробна питања етимолошких проучавања. Несумњиво је тај речник ваљан ослонац за даља истраживања, па се у научним часописима и појавио низ чланака и студија посвећених етимолошкој анализи појединих српскохрватских речи и лексичких породица које или немају у Скоковом ЕР задовољавајуће етимолошко објашњење или уопште нису ушле у тај речник. А да у ЕР цела подручја лексике немају довољну обраду, указују, на пример, изврсна Вињина студија посвећена етимолошкој анализи назива јадранске фауне² или Хадровичева књига о речима мађарског порекла у српскохрватском језику³. И у овом је случају, као што се обично дешава, објављивање етимолошког речника подстицај за нова етимолошка истраживања лексике датог језика и за искоришћавање у ту сврху нове лексичке грађе. [36]

Нема сумње да је Скоков ЕР огромно достигнуће сербокроатистике, један од најважнијих извора информација о општесрпскохрватској и дијалекатској лексици, о обликовању ове лексике и њеној историји. Налазимо у речнику сјајна етимолошка решења, сјајне идеје, изврсна тумачења постанка и развитка лексема и лексичких породица домаћег и страног порекла. Али има у овом речнику и извесних празнина и очитих, понекад тешко разумљивих погрешака; а нису ретке недоследности

---

¹ Skok ER.

² V. Vinja, *Jadranska fauna. Etimologija i struktura naziva*, I–II, Split 1986.

³ L. Hadrovics, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest 1985. [36]

у објашњавању сродних речи и нису изузетни случајеви пропуста битних резултата ранијих етимолошких радова, у томе и понеких Скокових студија. Осим ретких изузетака, није у речнику ни поменути новија етимолошка литература, настала после Скокове смрти а пре штампања дела. Нема потребе да се о оваквим недостацима речника овде подробније говори, јер се о томе писало у стручним приказима⁴.

За нас је од важности да се одреде актуални задаци етимолошких проучавања српскохрватске лексике. Ове задатке можемо да сврстамо у три обимне групе питања (која на овом месту могу само да зацртамо):

1. Поновно разматрање великог броја Скокових етимолошких решења која у светлости сада познатог српскохрватског, словенског или несловенског лексичког материјала – односно у светлости најновијих достигнућа словенске и несловенске етимологије – изискују прецизирање, ревизију или тражење потпуно новог етимолошког објашњења. Уз то, мора се скренути пажња и на чињеницу да је Скоково објашњење често само једно од могућих, прихватљивих етимолошких решења. Постојање више етимолошких верзија, више добро заснованих објашњења порекла једне лексеме обична је појава у етимологији.

2. Прилично је велики број речи, којима Скок посвећује посебне одреднице или их помиње уз друге лексеме (понекад са значајним запажањима о њиховој историји, ареалу, семантичком развоју), остао без икаквог етимолошког објашњења. Поједина би објашњења речи овог типа приређивач ЕР могао наћи у етимолошкој литератури, али обично ово није урадио. Међутим, већина речи без етимологије код Скока јесу лексеме тешке [37] за етимологисање, које нису ушле у стручну литературу. Свакако, етимолошка анализа ових речи мора бити предмет проучавања, и ове речи морају да уђу у будући етимолошки речник српскохрватског језика. Тим више што међу њима има и речи важних за историју српскохрватског лексикона, између осталог речи које

---

⁴ Упор. нарочито Ф. Bezлај, *Petar Skok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Радови, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине књ. LX. Одјељење друштвених наука књ. 19, Сарајево 1977, с. 21–60; V. Vinja, *Romanica et Dalmatica dans le premier dictionnaire étymologique croate ou serbe. A l'occasion de la publication de 1er tome de l'ERHSJ de Petar Skok*, *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia* 33–36, 1972–1973, с. 547–571; исти, *Romanica et Dalmatica dans le premier dictionnaire étymologique croate ou serbe. Remarques en marge des IIe et IIIe volumes de l'ERHSJ de Petar Skok*, *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia* 37, 1974, с. 149–185. [37]

припадају прасловенској лексичкој баштини и најстаријим слојевима позајмљеница.

3. Најважнији је задатак савремених етимолошких проучавања искоришћење раније неприступачног лексичког материјала који пружају новији извори објављени у последњем деценијама. Иако је лексичка грађа коју је Скок прикупио и увео у речник изузетно богата, ипак у његов речник није ушао велики број српскохрватских лексема, нарочито дијалекатских. Јасно је да Скок није могао да искористи лексику из лексикографских извора који за његова живота нису постојали, нпр. из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАН), из многобројних већих и мањих дијалекатских речника, дијалектолошких монографија. Уосталом, Скок није до краја искористио и неке од својих извора, има чак и пропуста у материјалу који је вадио из загребачког *Речника хрватскога или српскога језика* (РЈАЗ) односно из грађе за овај речник. Релативно је слабије заступљена у ЕР лексичка грађа из источних крајева српскохрватског језичког простора (Скок је имао на располагању углавном само Елезовићев *Речник косовско-метохијског говора*), па и грађа из српских историјских споменика (уосталом и хрватски споменици нису потпуно искоришћени). Сада, захваљујући напорима српских и хрватских лексикографа и дијалектолога, имамо на располагању више лексикографских дела која омогућују увид у лексикон многих народних говора, између осталог и источносрбијанских. Сва ова лексикографска остварења доносе досада непознате дијалекатске речи, у томе и речи које заслужују да буду подвргнуте етимолошкој анализи, као и речи значајне за испитивање ареала, семантике или историје појединих лексема. Разумљиво је да се у етимолошким проучавањима овакве дијалекатске речи не могу мимоићи, нарочито зато што се у њима понекад скривају врло архаичне домаће или стране лексеме.

Укратко представљене категорије речи чекају на прво или поновно етимолошко проучавање и на етимолошко објашњење у циљу да се допуни и, тамо где је то потребно, коригује Скоков речник. Да се настави велико Скоково дело, потребне су већ сад парцијалне етимолошке студије, проучавања појединих лексема, као и целих семантичких група и појединих хронолошких слојева лексике. Коначан је циљ нови етимолошки речник српскохрватског језика, који би обухватио изнесене категорије [38] речи. Колико знам, на одговарајућем пројекту се ради у Институту за српскохрватски језик у Београду.

У вези с изложеним потребама садашњих проучавања српскохрватске лексике желим да изнесем серију етимолошких прилога посвеће-

них анализи народних речи, углавном из источног дела српскохрватског простора, којих нема у Скоковом ЕР или које немају у овом речнику задовољавајуће етимолошко објашњење.

1. жамља ‘свежањ, снопић’

Ова се именица јавља пре свега у војвођанским говорима: *жамља* ‘снопић од струкова трске, повезаних на више места’ (РСАН: Банат и Бачка), ‘трска увезана у сноп, за покривање крова или појачање углова на кући од набоја’⁵, ‘количина накупљене, попабирчене, увезане пшеничне влати коју чине један или два рукохвата’ (северна Шајкашка)⁶. Осим тога је ова лексема забележена и у источној Србији: у Црној Реци *жамља* ‘бусен (лука)’ (Марковић 302). Од важности је потврда из говора Свинице у румунском Банату (тај говор генетски припада призренско-тимочкој дијалектној зони): *жамља* : *жамль* : *жэмља* ‘свежањ’ (Томић 141). Колебање коренског вокала -а- : -е- у акцентованом слогу може да указује на првобитни полугласник, упор. дублете у истом говору као *оцџт* : *оцџт* ‘сирће’ (< *ocъtъ), *сџт* : *сџт* ‘саће’ (< *sъtъ).

Поред именице, у Војводини постоје од ње изведени глаголи: *жамљити* : *жамити* ‘правити преграде, зидове од жамаља, причвршћујући их за дрвену грађу’ (РСАН: Банат), *жамљити* ‘правити забат од трске’⁷.

Облик и семантика разматране именице дозвољавају да је упоредимо пре свега с чешком народном именицом *žemle* : *žemla*, која је фонетска варијанта стчеш. и чеш. дијал. *žemně* ‘свежањ ланених влакана припремљених за предење’⁸. Према томе морамо сх. дијал. *жамља* повезати и са словач. *žteň* (такође дијал. *žten*) ж. ‘шака, прегршт, количина нечега која стане у шаку’, рус. дијал. *жмѣня* ж. (ретко и *жмень* м.) ‘шака, прегршт и оно што се у њу смести’, ‘свежањ лана одједном ишчупан руком; прегршт ишчупане конопље’, укр. *жмѣня* (такође дијал. *жмин* м.) [39] ‘шака, прегршт, количина нечега (нпр. ишчупаног лана, конопље) која стане у шаку’, брус. *жмѣня* (дијал. и *жмяня*) ‘шака, прегршт; количина нечега која стане у шаку; рукохват ишчупаних или пожњевених биљака’.

⁵ Г. Вуковић, *Терминологија куће и покућства у Војводини*, Нови Сад 1988, с. 139.

⁶ Г. Галетин, *Из лексичке проблематике северне Шајкашке*, ППЈ 16, 1980, с. 67.

⁷ Г. Вуковић, l.c.

⁸ Упор. Machek ES² 725. [39]

Познавање фонетског развитка чеш. *žetně* (из пређашњег **žetńa*) у чешким говорима олакшава објашњење лика српскохрватског еквивалента ове лексеме. Народни чешки лик *žemle* (*žemla*) резултат је дисимилације сугласничке групе *tní > ml' (ml)*. Ова нас паралела упућује да је и у сх. дијал. *жѣмља* сугласничка група *мљ* секундарна, тим пре што до разједначавања *мњ > мљ* долази у многим српскохрватским говорима, упор. нпр. *помња > помља*, *сумња > сумља*, *сумњати > сумљати*, *димњак > димљак*. Према томе можемо констатовати да сх. дијал. *жѣмља* наставља ранији лик **жамња*, који би био потпуно истоветан са стчеш. *žetně*.

Горе наведене словенске речи (али без српскохрватске именице која досад није нашла место у етимолошкој литератури) сматрају се с правом рефлексима старе лексеме прасловенског порекла. Међутим, етимолози нису сагласни какав управо прототип ове лексеме треба да се реконструише. Непотпуно подударње фонетских ликова, као и разлике у припадности деклинацијским типовима, разлози су да се реконструишу разни прасловенски облици или се претпоставља постојање варијантних праоблика: аутори украјинског етимолошког речника реконструишу праоблик **žьтѣнь⁹*, В. Махек поред **žьтѣн'а* и дублет **žьтѣнь¹⁰*, О. Трубачев **žьтѣн'а : *žьтѣнь* или **žьтѣнь¹¹*.

За нас је битно да се сх. дијал. *жѣмља* (у свиничком говору *жѣмља : жѣмља*), као и чеш. *žetně* (*žemle, žemla*), мора изводити из **žьтѣн'а*. Али, имајући у виду ликове исте лексеме у другим словенским језицима, не може се искључити могућност да је облик **žьтѣн'а* секундаран, јер је могао да постане преобликовањем (преношењем у основе на *-ја*) ранијег лика **žьтѣнь ж.* (на који указује словач. *žteň* и, с променом рода, укр. *жмин*, рус. *жмень* м.). До морфолошког преобликовања **žьтѣнь > *žьтѣн'а* могло је доћи на делу словенске територије док су се још чували полугласници. Уосталом, из истог праоблика може се изводити и источнословенски лик *жмѣня* ако претпоставимо да је до промене деклинације дошло на овом терену касније, после губљења слабих и вокализације јаких полугласника, тј. **жѣмѣнь > жмень > жмѣня*. [40]

Свођење свих наведених словенских именица на један јединствени праоблик могло би се, наравно, оспоравати. Али се не може дово-

---

⁹ ЕСУМ II 201.

¹⁰ V. Machek l.c.

¹¹ Трубачев РТ 68. [40]

дити у сумњу прасловенска генеза ових именица. Очито је такође да је њихов прототип (односно прототипи, ако прихватимо мишљење о постојању прасловенских творбених дублета) дериват од прасловенског глагола *žęti žьmę ‘стискати, сажимати’ (> сх. *жѣти* : *жѣти жмѣм* ‘гњечити, глачити, давити; истискивати течност из нечега’). Етимолошко је значење лексеме ‘што се стиска, сажима, што је стиснуто (руком, у шаци), рукохват, свежањ’.

Сх. дијал. *жѣмља* је, дакле, реликт архаичне словенске лексеме, који морамо убројити у слој речи наслеђених из прасловенског раздобља. Од важности је такође да је сх. *жѣмља* једини остатак размотреног прасловенског деривата на целом јужнословенском подручју. Тиме се коригује досадашњи поглед на ареал ове лексеме на словенском простору.

2. коњ ‘ждреб, коцка’

Српскохрватска именица *коњ* означава пре свега животињу *Equus caballus* али има и многа фигуративна значења (упор. РЈАЗ, РСАН), која се коначно заснивају на извесној (иако сада већ понекад тешко уочљивој) сличности датих предмета или направа с коњем, на некој вези с понашањем или употребом ове животиње. Међутим, у тимочком говору око Књажевца записано је необично значење, које нећемо наћи у академским и другим српскохрватским речницима и које је тешко повезати с правим и пренесеним значењима именице *коњ*. Мислим на потврду *коњ* ‘ждреб, ждреб, коцка’ с напоменом „Кад више наследника деле имање, често то чине помоћу жреба-коња” и с примером *Јутре че се делимо на коњи* (Динић 125).

У тимочком говору *коњ* је, дакле, синоним општесрпскохрватске именице *жрѣб/ждрѣб* (ијек. *жрѣјѣб/ждрѣјѣб*) ‘коцка или какав други предмет који служи за доношење одлуке у неком спору, при подели и сл., када се о томе не одлучује договорно него на срећу’ (РСАН, упор. РЈАЗ, где су и историјска значења). Ова је лексема рефлекс псл. *žerbъ ‘комад дрвета с нарезима за означавање броја, роваш, штапић за урезавање’ > ‘комад дрвета (штапић, коцка) за ждребање, ждреб’, упор. Скок ER III, 672–673. У Скоковој одредници *ждрѣјѣб*, где се наводе и деривати од ове именице, недостаје интересантна, аутору речника очито непозната, дијалекатска варијанта *ждребе*, која омогућава да нађемо објашњење постанка неочекиваног значења именице *коњ* у тимочком говору. [41]

Поменути облик *ждребе -ета* у значењу ‘ждреб, коцка’ јавља се у источној Србији (РСАН цитира потврде из Запаља и Скопске Црне Горе), тамо је посведочен и израз *врљати ждребе* ‘бацати коцку’ („Ако један од браће не пристаје на деобу, онда *врлају ждребе*”, РСАН s.v. *ждребе*² из Запаља, у лесковачком говору *врљам ждрéбе*, Митровић 48). Тачне еквиваленте овом дијалекатском лику налазимо у македонским и бугарским говорима као и у белоруском језику: мак. дијал. (Костур) *ждрéбе*, *ждрéпче* ‘ждреб’¹², буг. дијал. (Тетевен) *ждрéбе* ‘ждреб’¹³, брус. *жэрабя* ср. ‘ждреб’, *кинуць жэрабя* ‘бацити коцку’. Што се тиче белоруске речи, њен постанак је објашњен у белоруском етимолошком речнику (нажалост, изостављени су јужнословенски еквиваленти с истом структуром). Аутор одреднице А. Супрун изражава мишљење да је невелик размер предмета (тј. комада дрвета који служи за доношење одлуке) узрок што је континуанта псл. **žerbъ* проширена суфиксом *-я* (< **-ę* < **-ent*), који је градио називе младунчади и, секундарно, деминутиве од назива ствари¹⁴. Овакво би се тумачење могло прихватити за јужнословенске ликове, тим пре што на јужнословенском терену суфикс *-e* < **ę* (и његова млађа варијанта *-че*) гради и деминутиве од назива ствари (нпр. сх. *клуче* : *клучко*, *нарамче* : *нарамак*). Међутим, прихватање овог објашњења постанка белоруског и јужнословенског (источносрбијанског, македонског и бугарског) секундарног облика значи допуштање да је иста специфичка појава (проширење рефлекса старе именице истим суфиксом из истих нетипичних разлога) спроведена независно на два удаљена подручја. Према томе, не би била неоснована претпоставка да је проширење псл. **žerbъ* суфиксом *-ę -ęte* заједничка иновација једног дела словенских дијалекта. Другим речима, до замене **žerbъ* > **žerb-ę* вероватно је дошло поткрај прасловенске заједнице, у доба дијалекатске диференцијације прасловенског простора. Ако је тако, није оправдан изложени узрок прелаза именице **žerbъ* у категорију деривата са суфиксом *-ę, -ęte*, јер је овај суфикс у прасловенско доба градио практички само изведенице од назива живих бића¹⁵. Изгледа да узрок овог процеса морамо тражити у историји словенске културе. Наиме, у средњовековним хроникама налазимо податак да су се пагански

¹² Шклифов 234.

¹³ БЕР I 554.

¹⁴ ЭСБМ III 271.

¹⁵ Упор. Sławski Zaręys III 11–19.

Словени у гатању и доношењу одлука (тј. ждребању) служили не само одређеним предметима него и коњима (посвећеним ждрепцима)¹⁶. Ова историјска [42] чињеница дозвољава претпоставку да је до преобликовања *žerbъ > *žerbę долазило под утицајем именице *žerbę -ęte ‘младунче коња, ждребе’ (која није у етимолошкој вези с псл. *žerbъ), тј. да је дијалекатски облик *žerbę -ęte ‘предмет који служи за доношење одлуке, ждреп’ аналошког порекла.

Као што се види, има разлога за мишљење да су се на делу словенске територије појавила два хомонима: *žerbę I ‘младунче коња’, *žerbę II ‘предмет који служи за доношење одлуке, за ждребање, ждреп’, секундарна варијанта псл. *žerbъ. Рефлекс таквих односа постоји у источносрбијанским говорима у виду хомонима ж(д)ребе I ‘младунче коња’ и ждребе II ‘ждреб, коцка’ (овде су, као и у македонским и бугарским говорима, оба хомонима формално истоветна, док у белоруском постоји разлика у месту акцента и у вези с тиме у фонетским ликовима: жарабя ‘младунче коња’ : жэрабя ‘ждреб’). Не може се искључити да је у истим говорима поред именица ждребе II постојао синоним ж(д)реб, тј. сачувана директна континуанта псл. *žerbъ.

Проведена анализа једне варијанте прасловенске лексеме *žerbъ води нас циљу, тј. објашњењу зашто у тимочком говору именица коњ означава ‘ждреб, коцку’. У светлости досадашњих разматрања јасно је да неочекивано значење именице коњ у овом говору мора бити последица хомонимије облика ж(д)ребе у говорима источне Србије. Изгледа да је у тимочком говору направљен следећи корак у еволуцији ових хомонима: на основу пропорције ж(д)ребе I ‘младунче коња, млади (мали) коњ’ : коњ ‘одрасла (велика) иста животиња’ према ждребе II ‘предмет који служи за доношење одлуке, ждреп, коцка’ (хомоним који је због своје структуре био схваћен као деминутив) створен је његов парник коњ II ‘ждреб, коцка’. До истог резултата могло је доћи и на други начин; по узору на полисемантичку (у свести носилаца тимочког говора) именицу ж(д)ребе ‘младунче коња; ждреп, коцка’ повезана с њом семантички именица коњ добила је ново значење ‘ждреб, коцка’. До постања хомонима коњ II (односно новог значења именице коњ) дошло је можда у шали или у игри речима. Али се не може занемарити ни могућност да се у разматраној дијалекатској речи одразило чување у народној традицији успорена на „коњско ждребање”.

---

¹⁶ Упор. нпр. SSS II 558, 559. [42]

Мислим да се у будућем новом српскохрватском етимолошком речнику мора издвојити хомоним *коњ* II, реч двоструког порекла, јер њен облик припада сх. *коњ* 'Equus caballus' а семантика сх. *ж(д)рѣб* 'предмет за доношење одлуке, коцка'. [43]

3. *испрѣл* 'сасушен, спарушен'

Придев *испрѣл* -ла -ло 'сасушен, спарушен (о воћу, поврћу)' забележен је у пиротском говору (Живковић 58). Колико знам, ова реч нема еквивалента у осталим српскохрватским дијалектима. Нема такође мотивације у српскохрватском лексикону (као ни, уосталом, у бугарском и македонском); међутим, њену мотивацију налазимо у северним словенским језицима.

Очито је формално и семантичко подударане пиротског придева *испрѣл* с пољ. *zepszały* 'покварен од влаге и тоpline; увенуо, спарушен, сасушен (нпр. о поврћу, лишћу)', рус. *сопрѣлый* 'покварен од влаге и тоpline; иструо, гњиво', укр. *зіпрілий* 'презнојен; иструо, гњиво', брус. *сапрѣлы* 'покварен од влаге и тоpline; иструо, гњиво; презнојен'. Ови су придеви пореклом л-партиципи глагола посведочених у истим језицима: пољ. *zepszeć -przeje* 'покварити се од влаге и тоpline, иструлети', дијал. 'увенути, спарушити се, усахнути (нпр. о воћу, поврћу, лишћу)', рус. *сопрѣть -прѣю* 'покварити се од влаге и тоpline, изгњилети, иструлети; презнојити се', укр. *зіпріти -прію* 'презнојити се; изгњилети, иструлети', брус. *сапрѣць -прѣю* 'покварити се од влаге и тоpline; изгњилети, иструлети; презнојити се'.

Код северних Словена постоје и одговарајући прости глаголи: пољ. *przeć przeje* 'презнојавати се од врућине; венути, трулети (нпр. о поврћу, жити); оштећивати се од влаге, од зноја, упаливати се (о кожи); кувати јело на малој ватри с малом количином текућине', дијал. такође 'палити, пећи, жећи', доњолуж. *prěš prěju : prějot* 'сахнути, исушивати се, венути од тоpline', рус. *преть прѣю* 'трулети, гњилети (од влаге и тоpline)', разг. 'презнојавати се; упаливати се, дуго се не зацељивати (о оштећеној кожи); тихо кључати (о јелу које на слабој ватри треба да се потпуно скува), крчкати', укр. *пріти прію* 'трулети, гњилети од влаге и тоpline; кувати на слабој ватри, крчкати', разг. 'презнојавати се', брус. *прѣць прѣю* 'трулети, гњилети од влаге и тоpline', разг. 'презнојавати се; кувати на малој ватри, крчкати'.

Цитирани глаголи су континуанте прасловенског глагола *prǣti *prǣjō* или *prēti prējō 'подвргавати се деловању влаге и тоpline; ква-

рити се, трулети, гњилети, венути, сахнути услед деловања влаге и топлине¹⁷. [44]

Као што се види, засада су познати само севернословенски рефлексии глагола **p(b)rěti*. О томе Скок каже следеће: „Праслав. основа **per-* очувана је само у сјеверним славинама: пољ. *przeć* ‘erhitzen’, рус. *pret’*, *préju* = литав. *perėti* ‘brüten’. Тај је глагол пропао у хрв.-срп. због хомонимијске колизије са *прети* (*се*). Али се налази у архаичкој изведеници *пèрутац*, ген. -уца м. ‘оспа, екцем’” (ЕР II 605 s.v. *пàра*⁴, слично с. 644 s.v. *пèрутац*). Према томе је од важности разматрани пиротски придев *испрèл*, пореклом партицип претерита актива други **isp(b)rěľb* глагола **isprěti* < **iz-p(b)rěti*. Он сведочи да је префиксни глагол **iz-p(b)rěti* постојао и на јужнословенском терену, тј. посредно проширује ареал псл. **p(b)rěti* (да је овај прости глагол постојао код јужних Словена, сведочи реч разматрана у следећем прилогу). Према томе је *испрèл* реликтна реч, остатак једног старог словенског глагола очуван у периферијском српскохрватском говору.

4. *прèња* ‘плесан’

У тимочком говору, у околини Књажевца записана је именица *прèња* ‘плесан’ (с примером *Месóно уватила прèња*) и изведен од ње придев *прèњав* ‘плеснив’ (Динић 226). У грађи РСАН именица нема потврде, посведочен је само придев *прèњав*, са значењем ‘о хлебу кад се услед дугог стајања убуђа и укисели’, из Заглавка, дакле из истог говора. У осталим српскохрватским говорима ове речи, колико знам, нису забележене. Њихових еквивалената нисам нашао у бугарским и македонским изговорима, као ни у другим словенским језицима. Будући да нема доказа да би ове речи могле бити позајмљене из неког страног језика, морамо предпоставити да је *прèња* локална иновација.

На порекло сх. дијал. *прèња* ‘плесан’ упућује укр. *прíлина* ‘што је труло, гњило од влаге и топлине’ и ‘место влажно, покривено плешњу, буђаво’ (дериват од *прíлий* ‘труо, гњио’), упор. и пољ. дијал. *zaprzazę*, *zaprzany* ‘буђав’. Ови примери сведоче да речи које припадају породици глагола **p(b)rěti* ‘подвргавати се деловању влаге и топлине; кварити

¹⁷ О етимолошким везама глагола нпр. Brückner SEJP 442; Vasmer REW II 430–431; Schuster-Šewc HEW 1156 (реконструише псл. **prěti* [44] *prějo*); Pokorný IEW 809 (ие. корен **per- : *perə- : *prē-* ‘sprühen, spritzen, prusten, schnauben’). [45]

се, трулети, гњилети, венути, сахнути услед деловања влаге и топлине' могу означавати и 'плеснив, буђав', 'место плесниво, буђаво, плесан' (што је сасвим разумљиво, јер се нешто труло, гњило од влаге често покрива плешњу). Зато не може бити сумње да и сх. дијал. *прења* 'плесан' припада истој породици речи. [45]

Изгледа да је разматрана српскохрватска именица заснована на партиципу претерита пасива **p(b)rě-nъ* (упор. нпр. пољ. дијал. *za-przany* 'буђав', *ze-przany* 'увео, покварен'), иако је у словенским језицима у чешћој употреби радни придев (тј. првобитни партицип претерита актива други) **p(b)rěľъ*. Сх. *прења* може се изводити из ранијег **prěnja* < **p(b)rěn-ja*, деривата са суфиксом *-ja*, који је градио, између осталог апстрактне именице од придева. Али не би се могла искључити и друга могућност : разматрана именица може настављати пређашњи лик **prěnj* ж. < **p(b)rěn-ъ*, тј. дериват од пасивног партиципа са суфиксом *-ъ*. Овај суфикс је често градио апстрактне именице (обично конкретизоване) изведене од пасивних партиципа, упор. нпр. **pečēnъ* 'печено месо' (: **pečēnъ* 'печен'), **studēnъ* 'студен' (: **studēnъ* 'студен'). У овом другом случају морала би првобитна основа на *-jъ* женскога рода прећи експанзивним основама на *-ja*.

Независно од нејасности у интерпретацији првобитне структуре именице *прења*, очито је она у крајњој линији заснована на глаголу **p(b)rěti*. Према томе ова именица, као и раније анализирани придев *isprel*, доказ је да и на српскохрватском терену постојао у прошлости рефлекс поменутог прасловенског глагола. Размотрене дијалекатске речи остаци су псл. **p(b)rěti*, сачувани на источној периферији српскохрватског терена. Будући да је глагол иначе својствен западним и источним Словенима, анализирани источносрпске лексеме проширују његов ареал и на јужнословенско подручје.

Прилика је да се скрене пажња на јужнословенску варијанту глагола **p(b)rěti*, наиме на словенач. *perėti perím* 'трулити, трунути; горети', упор. и првобитне партиципе *perěč* 'горућ, неодложен' (*perěči ogenj* 'огањ св. Антонија [болест свиња]; врста болести дрвећа [der Brand an Bäumen]'), *perěl* 'иструнуо, труо'. Словеначки глагол је континуанта, изгледа, праоблика **perėti per'q*, који можемо сматрати тачним еквивалентом литав. *perėti periu* 'лежати на јајима', лет. *perēt* 'исто'¹⁸. Реликти

¹⁸ Балтички глагол је можда другог порекла (ие. корен **per-* 'родити, плодити'), упор. Fraenkel LEW 573 (s.v. *pēras* '(Insekten)larve'). [46]

глагола **perēti* постоје у српскохрватском лексикону у виду изведеница *пèрутац* -уца, *перућ*, *перућац* -ћаца ‘оспа, пеге на лицу, по глави, екцем’ заснованих на активном партиципу презента **perqt(j)-* (упор. Скок ER II 644).

Изнесене чињенице указују да на јужнословенском подручју постоје архаични дублети исте прасловенске лексеме: **perēti*, презентска основа **peri-* (али сх. *перут-лперућ-* < **perqt-l*perqt’* - упућује на основинску [46] морфему -e- или -je-) и **p(b)rēti*, презентска основа **p(b)rěje*. Изгледа да је лик **perēti* био својствен западном делу јужнословенског подручја (словеначки и већина српскохрватског терена), а лик **p(b)rēti* заузимао је можда источни део овог подручја, али се очувао само на источној периферији српскохрватског терена у виду лексичких реликта.

5. *слўтан* ‘са неким телесним или психичким недостатком, ружан’

Овај је придев посведочен у неким источносрпским говорима: у Лужници *слўтан* ‘са неким телесним или психичким недостатком’ (Ђирић 157), у тимочком говору *слутън* -тнá -тнó ‘ружан, нагрђен’, *слутно* ‘ружно, непристојно, неприкладно’ (Динић 262). Не може бити сумње да је придев у сродству са семантички блиском именицом *слўта* ‘будала’ коју је Скок с.в. *слўтити* повезао са стслов. *слоутъ* ‘који слути’ (што је у ствари у етимолошкој вези са стслов. *слоути словж* ‘звати се’, стсх. *слути словом*), иако је био свестан семантичке потешкоће („Остаје ипак необјашњена семантичка веза између ‘који слути’ и ‘stupidus’”, ER III 290).

Скок је познавао именицу *слўта* само из Срема, Бачке и Космета. У грађи РСАН има више потврда ове речи које проширују њен ареал као и података о њеној семантици: ‘будала, лудац’ (Левач и Темнић), ‘тупавица, незналица’ (Велики Шиљевогац око Крушевца), ‘везано, неокретно чељаде’ (Срем и Бачка), ‘човек или жена незграпна, неокретна’ (Вучитрн и околина), ‘човек бенаст, незграпан’ (Мостар). Реч је, дакле, посведочена у више пунктова размештених на великом делу српскохрватског простора, од Херцеговине (Мостар) према истоку. Наведена значења сведоче да означава не само лице с психичким недостатком односно недовољно психички развијено, него и, изгледа, лице недовољно физички развијено (незграпно, неспретно).

Уместо Скокове етимологије именице *слўта* већ сам раније предложио ново објашњење, које тумачи облик и семантику речи и одређује

њено место у оквирима словенске лексике¹⁹. Поређење с одговарајућим чињеницама у неким другим словенским језицима довело је до закључка да је сх. *слѹта* супстантивизовани облик придева *slut < псл. *slutъ, ‘који има телесни недостатак, који је физички неспособан, богаљаст, кљакаст, сакат’. Реконструкција придева *slutъ заснива се на формалном и семантичком [47] подударању словач. дијал. *sluti* ‘сакат у руку’, укр. дијал. *слѹтій* ‘богаљаст, сакат, с неким телесним недостатком, делимично паралитичан узет; будаласт’, сх. дијал. *слѹта* (чији је најближи еквивалент укр. дијал. *слѹта́* ‘будала; сакатост, узетост’, исто тако супстантивизовани лик придева), упор. и позајмљени из словенског (вероватно из јужнословенског) румунски придев *slut* ‘незграпан, неспретан, ружан, грдан’ (такође у служби именице ‘грдоба, наказа’). Псл. *slutъ је архаични придев изведен помоћу суфикса *-*to*- од индоевропског корена *(*s*)*leu-* ‘опуштен, млитав, лабав’.

Горенаведени придеви из источне Србије сведоче да се на српскохрватском простору придев *slutъ очувао, не само у виду супстантивизованог облика *слѹта*. Дијалекатски придев *слѹтан/слѹтѣн* директна је континуанта прасловенског придева, проширеног на српскохрватском терену суфиксом *-ан/-ѣн* (< *-*ънѣ*); наслојавање структурног суфикса *-ѣнѣ* на архаичне придеве позната је појава у словенским језицима²⁰.

Сх. дијал. *слѹтан/слѹтѣн* морамо сматрати регуларним рефлексом псл. *slutъ. Уосталом, у тимочком говору потврђен је и дериват изведен од овог придева у првобитном, непроширеном лику *слут (који је очуван, како смо рекли, у именици *слѹта*), наиме глагол *слутити, који је додуше посведочен само с префиксом *на-*: *наслѹти* ‘наружи, нагрди’, *наслѹти се* ‘наружи се, нагрди се’ (Динић 165), али је именица *слутило* ‘ружноћа’ (Динић 262) изведена очито од простог глагола *слутити ‘ружити, грдити’ (овај глагол и његову лексиколошку породицу треба разликовати од општепознатог хомонима *слѹтити слѹтѣм* другог порекла).

{Na s. 48 pierwodruku zakończenie wykazu skrótów i streszczenie angielskie – red.}

¹⁹ W. Boryś, *Na tropach słowiańskich reliktyw leksykalnych*, RS XLII, cz. I, 1981, c. 25–27 {artykuł na s. 240–245 niniejszego tomu – red.}. [47]

²⁰ Упор. нпр. Vaillant GC IV 454–456. [48]

Srpskohrvatsko *sapi* (pl.) i njegovi slovenski i indoevropski ekvivalenti

Južnoslovenski filolog XLIV, 1988, s. 17–27

Etimološka analiza slovenske leksike dozvoljava da se u slovenskom leksičkom materijalu izdvoje reči koje pripadaju starijim leksičkim slojevima, pa i reči koje moramo identifikovati s arhaičnim leksemama u drugim indoevropskim jezicima, dakle reči praindoevropske starine za čiju se prisutnost u slovenskim jezicima nije dosada znalo. Ovo važi posebno za reči koje su potvrđene samo na jednom delu slovenske teritorije i koje su doživele duboku semantičku evoluciju tako da je otežano utvrđivanje istovetnosti s formalnim ekvivalentima odnosno sa srodnim leksemama u drugim grupama indoevropskih jezika.

U ovom članku razmatram leksemu *sapi*, potvrđenu na južnoslovenskom i – kao relikat – na istočnoslovenskom terenu, koja je, kako mi se čini, a što ovde nastojim da dokažem, refleks jedne praindoevropske lekseme. Dosada se znalo da je ova leksema, naime indoevropski naziv kopita **kōpho-* (ili **kāpho-*), postojala u germanskim i indoiranskim jezicima. U etimološkoj se literaturi, doduše, ukazivalo na to da na slovenskom terenu možda ovu indoevropsku leksemu nastavlja praslovenska imenica *kopyto (pristalice takve etimološke verzije bili su primorani da ovaj lik smatraju „kentumskim”); međutim, pomenuta imenica može se smatrati i praslovenskom leksičkom inovacijom.

1.

Reč koja nas ovde zanima najbolje je posvedočena u srpskohrvatskom jeziku. U književnom jeziku i u mnogim štokavskim govorima postoji oblik *sâpi* (gen. *sâpī*) f. pl. t. ‘krsta u četveronožnih životinja (u konja, vola, krave, katkad i u ovce), zadnji deo hrpta blizu repa, deo tela iznad zadnjih nogu’,

ipak se često reč upotrebljava u užem značenju ‘zadnji deo konjskih leđa, deo tela iznad zadnjih nogu u konja’ (npr. u Vukovom rečniku ‘das Kreuz [18] des Pferdes, *clunes equi*’)¹. U takvom množinskom obliku reč je potvrđena od XVI v. (npr. kod Dubrovčanina Vetranića, kod čakavca Krnarutića), beleže je stari i noviji rečnici (npr. u Mikaljinom rečniku *sâpi* [tj. *sâpi*] *od koña* ‘gropa del cavallo, *clunis*’), česta je i u narodnim pesmama (v. RJAZ s.v.).

Ponekad imenica *sâpi* može označavati i zadnji deo ljudskog tela. Značenje ‘das Kreuz, die Kreuzgegend, regio sacralis’ naveo je M. Batut-Jovanović². Izgleda da isto značenje postoji na srednjodalmatinskom čakavskom terenu: u Škripu na Braču, gde se svako *ā* razvija u *ō*, zabeležen je mesni fonetski lik *sōpī* (gen. *sōpīh*) pl. t. ‘Kreuz (Rückenpartie)’³. *Sapi* u značenju ‘u čovjeka isto što prepone i dijelovi tijela oko njih’ iz Šumadije (Levač i Temnić) navodi RJAZ. U svetlosti celokupne srpskohrvatske građe očito je da je upotreba ove reči za označavanje delova ljudskog tela plod prenošenja naziva delova tela izvesnih domaćih životinja na slične delove čovekovog tela.

Kao što se vidi iz navedenih podataka, sh. *sâpi* obično se upotrebljava kao pluralia tantum. Međutim, u pojedinim govorima postoje i oblici jednine, koje su zabeležili i izvesni leksikografi (Della Bella, Stulić, J. Adamović), kao i drugi, različiti od uobičajenog u književnom jeziku, oblici množine. U skupljenom materijalu našle su se potvrde za tri oblika jednine i za odgovarajuće oblike množine:

1) *sap* f. (tj. oblik jednine prema običnoj množini *sapi*), lik zapisan na terenu i dokumentovan primerom *Treći je vo na stražnjoj levoj sapi imao žig* (građa RSAN, bez bliže lokalizacije⁴). Iz primera se vidi da *sap* f. sg. označava ‘jedan deo volujskih sapi, s jedne strane hrpta, iznad jedne zadnje noge’. Lik

---

¹ Za rasprostranjenost oblika *sâpi* u narodnim govorima upor. podatke RJAZ (XIV 626) i potvrde u novijim dijalektološkim radovima, npr.: M. B. Pešikan, *Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori*, SDZ XV, 1965, s. 276; I. Stevović, *Šumadijski govor u Gruži (s osobitim osvrtom na akcente)*, SDZ XVIII, 1969, s. 578; R. M. Pavlović, *Oblici deklinacije i konjugacije u govoru područja Rače Kragujevačke (s posebnim osvrtom na akcentat)*, SDZ XXVIII, 1982, s. 29; Lj. Nedeljkov, *Prozodijske osobine govora sela Kaća*, SDZ XXX, 1984, s. 297; M. Češljarić, *Iz leksike Ivande (Rumunski Banat)*, PPJ XIX, 1983, s. 134.

² M. Batut-Jovanović, *Građa za medicinsku terminologiju*, Novi Sad 1886, s. 115: navodi sinonime *ključ, krsta*.

³ ČDL I 1137: označen je muški rod imenice, ali navedeni oblici i citat ne isključuju da je imenica ženskog roda.

⁴ *Ispise iz građe za Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (RSAN) ljubavno mi je dostavila mr Jasna Vlajić-Popović kojoj se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem na pomoći.

sap f. potvrđen je i u dijalekatskom primeru iz Resave o kojem će, zbog osobitog značenja, biti reči dalje.

2) *sapa* f. u rečnicima Della Belle i Stulića u istom značenju što *sapi* pl. (npr. u Stulićevom rečniku *sap, sapa* ‘gropia dei giumenti; posterior jumentorum dorsi pars caudae proximior’, RJAZ), **takođe u rečniku J. Adamovića**⁵ s.v. *croupe: sapa, krsti, križa (osobito u konja), šljeme* (građa RSAN). U građi RSAN našle su se takođe narodne potvrde ovog lika: *sapa* ‘orro[19]pygium, orthopygium’ (tj. ‘zadnji deo tela, trtica’), ‘na konju ono mesto iznad butina’ (Planinica i Vrbovac Timočki, ist. Srbija). Od važnosti je potvrda iz okoline Tupižnice (u ist. Srbiji) gde *sapa* prema prinosniku označava ‘u marve deo buta – s gornje strane – ozgo od rtenjače; dve su – *sape*’. Dakle, imenica *sapa* u jednini ili je sinonim množinskog oblika *sapi* (tj. označava ‘zadnji deo tela, deo tela iznad zadnjih nogu’) ili označava, kao što se vidi iz poslednjeg primera, ‘deo tela iznad jedne zadnje noge, gornji deo jedne noge’ a sinonimom *sapi* pl. u tom slučaju je množinski oblik *sape*⁶.

3) *sap* m. potvrđen je u Stulićevom rečniku kao sinonim oblika *sapa* i *sapi* (RJAZ) i u narodnoj pesmi: *Iz grive mu [sc. konju] bulbul ptica pival a na sapu mudra vidra igra* (građa RSAN). Zanimljiv je narodni podatak iz severne Šajkaške gde *sapovi* pl. t. m. označavaju ‘zadnji deo konjskih leđa’⁷ što dozvoljava da pretpostavimo da je oblik jednine *sap* m. označavao i tamo ‘deo tela iznad jedne zadnje noge’.

Na osnovu skupljenog materijala možemo zaključiti da je razmatrana leksema svojstvena štokavskom narečju, da je prisutna takođe u pojedinim čakavskim govorima, dok u kajkavskom narečju (kao i u slovenačkom jeziku) nije poznata⁸. Značajno je da su pored množinskih oblika *sapi* f. i, retko, *sape* f., *sapovi* m. posvedočeni i oblici jednine *sap* f., *sapa* f. i *sap* m. **koji mogu** označavati (što bismo i očekivali) jedan deo *sápi*. Karakteristično je kolebanje roda (pored ženskog i muški), kao i deklinacionog tipa imenice.

Posebnu pažnju zaslužuje drukčije značenje ove lekseme posvedočeno u istočnoj Srbiji, u Resavi. Tamo je D. Melentijević zabeležio lik *sap* f. sa

⁵ J. Adamović, *Francusko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1901. [19]

⁶ Upor. takođe deminutiv *sapice* pl. kod Della Belle i Stulića (RJAZ).

⁷ G. Galetin, *Iz leksičke problematike severne Šajkaške*, PPJ XVI, 1980, s. 83.

⁸ Nijedan lik lekseme nisam našao u starim i novim kajkavskim rečnicima. Doduše, u Belostenčevom rečniku nalazimo zapis *sápi konyski* ‘clunes’ ali je on preuzet iz rečnika Mikalje, sačuvan je čak i Mikaljin pravopis (budući da u Belostenčevom rečniku *s* označava /š/, u RJAZ je na osnovu ovog zapisa napravljena kriva odrednica *šapi!*). – Reč nije potvrđena ni u građi za *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (na ovom se podatku srdačno zahvaljujem dr Miju Lončariću).

značenjem ‘metakarp ili metatars u konjskih ili volovskih nogu’ i sa primerom *Vezao konja za sapi pa ne može da makne* (građa RSAN). Dato značenje ‘metakarp ili metatars’⁹ kao i navedeni primer ukazuju da u resavskom govoru imenica *sap* f. označava ‘deo noge kopitara (konja, vola) iznad kopita na koji se stavlja putilo, grana stopala (nem. Fessel, polj. pęcina)’. Ovo značenje, važno za etimologiju reči, verovatno je bilo svojstveno, kako ćemo videti, i ruskom ekvivalentu srpskohrvatske lekseme.

Razmatrana leksema postoji takođe u makedonskom i bugarskom jeziku. U savremenom makedonskom jeziku potvrđen je lik *canu* pl. ‘zadnji deo tela nekih životinja’, npr. *коњ со широки canu* = sh. konj širokih sapi¹⁰. Da ovo nije srbizam u makedonskoj leksici, svedoči potvrda iz XVI veka iz okoline Kostura u Egejskoj Makedoniji: u makedonskom leksikonu među nazivima delova tela navodi se i *σάπη* (tj. *sápi*)¹¹. Nije pri tom do kraja jasno [20] da li je u XVI v. reč označavala isto što i savremeno mak. *canu* (tako su, izgleda, mislili izdavači leksikona pošto kao semantički ekvivalent navode franc. *croupe*). Ipak, ovaj rani podatak iz makedonskog govora znatno udaljenog od srpskohrvatskog područja očitó govori o domaćem karakteru makedonske imenice.

Ista je leksema poznata i bugarskim govorima. U Gerovljevom rečniku zabeležen je lik *can* m. ‘zadnji deo tela konja i govečeta’ s primerom iz narodne pesme¹². U drugim izvorima potvrđena je imenica ženskog roda: *caná* ‘nepokriven deo hrptenjače osedlanog konja’ (Ćustendil)¹³, ‘zadnji deo konja od sedla do repa’ (okoline Sofije)¹⁴, takođe kod pojedinih pisaca poreklom iz zapadne Bugarske (Elin Pelin, N. Popfilipov) u značenju ‘zadnjica konja i govečeta’¹⁵. Našle su se i potvrde iz bugarskih govora udaljenih od srpskohrvatskog područja: u rodopskim govorima *cána* f. ‘gornji zadnji deo tovarne životinje’¹⁶, u istočnobugarskom tetevenskom govoru *cané* f. ‘zadnji deo konjske hrptenjače’¹⁷. Areal lekseme ukazuje na njen iskonski karak-

---

⁹ Upor. *metakarp* = *metakarpus* ‘kosti ruke između korena šake i prstiju, doručje, metacarpus’ (RSAN), *metatarzus* ‘grana stopala’ (Vujaklija).

¹⁰ RMJ III 150.

¹¹ C. Giannelli, *Un lexique macédonien du XVIe siècle. Avec la collaboration de A. Vailant*, Paris 1958, s. 38. [20]

¹² Gerov V 119.

¹³ Kjustendil 257.

¹⁴ Z. Božkova, *Prinos kām rečnik na sofijskija govor*, BD V, Sofija 1962, s. 266.

¹⁵ *Rečnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*, Sofija 1974, s. 441.

¹⁶ Stojčev 207.

¹⁷ Kr. S. Stojčev, *Tetevenski govor*, SbNarUm XXXI, 1915, s. 337.

ter na bugarskom terenu, što osporava pomisao da se radi o srpskohrvatskoj pozajmljenici.

Nesumnjivo iz južnoslovenskog (možda srpskohrvatskog) leksikona, reč je pozajmio rumunski jezik, u kojem postoji oblik *sapă* f. ‘zadnji deo konjskih leđa’¹⁸.

Značajno je da razmatrana leksema nije ograničena na južnoslovensku teritoriju. U jednom severozapadnom ruskom govoru, u okolini Tvera, zapisana je imenica *can* m. ‘конски пута’ (dakle ‘putilo, sapon za vezanje konjskih nogu’), od koje je izveden glagol *сáнуть лошадь* ‘vezati, sapinjati konju noge, stavljati putila’¹⁹. Ruske reči *can* i *сáнуть*, koliko znam, nisu dosada bile predmet etimološke analize, ali i bez toga možemo odmah tvrditi da nisu u vezi sa homonimima *can* m. ‘sakagija’, dij. ‘zmija’, *cána* f. ‘rov, šanac’, ‘vrsta ribe’, *caná* f. ‘motika, budak’²⁰ kao ni sa glagolom *sv-peṭi ‘sape-ti, povezati’ odnosno sa njegovim derivatima tipa sh. *sapon*. Nažalost, ne znamo ništa o istoriji rus. dij. *can* ‘putilo’. Međutim, gorenavedeni srpskohrvatski ekvivalent iz resavskog govora dozvoljava da pretpostavimo sekundarnost ruskog značenja: značenje ‘čime se vežu, sapinju konjske noge, putilo’ moglo se razviti iz ranijeg značenja ‘deo konjske noge [21] na koji se stavlja putilo’, upor. npr. nem. *Fessel* sa oba značenja. Ako je tako rus. dij. *can* ‘putilo’ bilo bi u srodstvu s citiranim južnoslovenskim rečima, dakle, verovatno, jedan od leksičkih relikata koji su očuvani u severozapadnim ruskim govorima.

2.

Analiziranoj leksemi dosada nije utvrđena etimologija. Doduše, ona nije ni bila podrobnije proučavana. Stariji autori, znajući samo za deo citirane građe, pretpostavljali su tursko poreklo reči pa su sh. *sapi*, odnosno njene ekvivalente, izvodili iz tur. *sap* ‘držak, ručica; stabljika, struk’ (koja je reč pozajmljena u sh. *sâp*, *sâpa* m. ‘držak u noža, sablje, nadžaka ili u kakve alatke, držalo, ručica’). Ne vidi se, međutim, nikakva semantička veza između turske i srpskohrvatske (odnosno slovenske) reči. P. Skok, koji je s pravom osporio ovakvu etimologiju, ukazao je i na bitnu morfološku prepreku: po njemu, *sapi* „ne može biti posuđenica iz turskog, jer ni jedna imenica posuđena iz turskog jezika ne ide po deklinaciji *i*”²¹. Ova Skokova primedba važi i za pretpostavke da bi reč

¹⁸ Upor. Cioranescu fasc. 5, 721; Skok ER III 202.

¹⁹ DaP³ IV 32–33.

²⁰ Za etimologiju ovih reči v. Vasmer REW II 577–578. [21]

²¹ Skok l.c., gde se navodi i starija literatura.

mogla biti pozajmljena iz tur. *sipa* ‘magarče’²² ili iz tur. dij. *sipo* ‘vrsta lestvice; tronožac’²³. Dakle, u turskom ne nalazimo reči koja bi se mogla smatrati izvorom sh. *sapi* i njenih ekvivalenta u drugim jezicima. Prisustvo ove reči na ruskom terenu, na severozapadu (dakle daleko od zone rusko-turskih jezičkih dodira), isključuje takođe tursku genezu lekseme i ukazuje na to da se izvor reči ne bi mogao tražiti u kojem drugom balkanskom jeziku. Uostalom ni Skok nije dao nikakvo konačno rešenje ovog pitanja, pa se stoga mora potražiti drugačiji pristup razmatranju problema etimologije lekseme kojom se ovde bavimo.

3.

Raširenost lekseme *sap* f. (tačnije: pl. *sapi*) : *sapa* f. : *sap* m. na većem delu južnoslovenske teritorije (osim kajkavskog narečja i slovenačkog jezika), kao i njen verovatni reliktni status na istočnoslovenskom području dozvoljavaju pretpostavku da je ova leksema indigena, dakle praslovenskog porekla. U prilog tome govori ne samo geografska rasprostranjenost lekseme i očita istovetnost fonetskog lika već i podudaranje semantike, kao i, konačno, karakteristično kolebanje roda i deklinacionog tipa imenice u pojedinim jezicima.

Iz izloženog materijala vidi se da u slovenskim jezicima postoje tri lika analizirane lekseme: 1) imenica ženskog roda *sap* koja pripada starim osnovama na *-ī-*, posvedočena u srpskohrvatskom i makedonskom, mahom u vidu [22] plurale tantum *sapi*; 2) imenica ženskog roda *sapa* koja pripada osnovama na *-a*, potvrđena u srpskohrvatskom i bugarskom (verovatno iz ovog lika treba izvoditi i rum. *sapă*²⁴); 3) imenica muškog roda *sap* posvedočena u srpskohrvatskom, bugarskom i ruskom. Ovakvo stanje otežava određivanje prvobitnog lika. Međutim, poznato je da refleksi izvesnih praslovenskih imenica na *-ī-* u pojedinim slovenskim jezicima ponekad prelaze ili u deklinaciju imenica ženskog roda na *-a* ili u deklinaciju imenica muškog roda na *-o-* (*-jo-*)²⁵. Prema tome izgleda da je slične promene mogla doživeti i leksema

---

²² Tur. *sipa* (bez navođenja značenja) označeno je kao izvor za bug. *sapa* u rečniku citiranom u belešci 15. Međutim, tur. *sipa* ‘magarče’ pozajmljeno je u bugarskom u vidu druge narodne lekseme: *sopá, sapá, sopá* ‘magarče, mule, mazgić’.

²³ *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*, X, Ankara 1978, s. 3613. Ni u ovoj velikoj zbirci turske narodne leksike ne može se pronaći eventualni turski izvor proučavane slovenske lekseme. [22]

²⁴ Skok (l.c.) izvodio je rum. *sapă* iz slovenske osnove na *-ī-*.

²⁵ Upor. npr. psl. *dolnb f.: sh. *dlan* m. (stsh. *dlan* f.), mak. *dlan* m., stmak. XVI v. *dlana* f.; psl. *mysb f., polj. *mysz* f., dij. *mysz*; sh. *miš* m. : psl. *pektb f., sh. *peć* f. : polj. *piec* m. itd.

o kojoj je reč: raznolikost oblika u slovenskim jezicima najlakše je protumačiti time što je prvobitna imenica **sap̥* f. (osnova na -ī-) ili sačuvala rod i staru promenu (kao što je slučaj na većem delu srpskohrvatskog terena, gde je reč i najbolje potvrđena) ili je, čuvajući rod, prešla u ekspanzivnu deklinaciju na -a (**sap̥* f. > *sapa*) ili je prvo promenila rod u muški, pa se uklopila u tip deklinacije imenica muškog roda (**sap̥* f. > *sap* m.). Dakle, ako je leksema praslovenskog porekla, njen praslovenski lik najverovatnije bejaše **sap̥* (< **sāpī-*). Nije ipak isključeno da praslovenskim treba smatrati i/ili lik **sap̥* m., posvedočen, mada retko, kod južnih i istočnih Slovena. U prilog ovakve pretpostavke govori struktura i rod indoevropskih ekvivalenta koji, kako ćemo videti, pripadaju osnovama na -o- muškog roda.

Izvršen pregled značenja predmetne lekseme u srpskohrvatskom i u drugim slovenskim jezicima pokazao je da imenica **sap̥* (i/ili **sap̥*) označava isključivo izvesne delove tela onih životinja čije noge imaju na kraju kopito ili papak; što reč može katkad označavati izvesne delove ljudskog tela, rezultat je sekundarnog prenošenja naziva iz životinjskog na čovekovo telo (upor. i figurativnu upotrebu imenice *sapi* u razgovornom jeziku u frazama tipa *žena s lepim sapima*).

Iz gore izloženog materijala vidi se da su razmatranoj leksemi svojstvena dva značenja: 1) 'deo noge kopitara (konja, vola) odmah iznad kopita' i 2) 'gornji deo noge kopitara (konja, goveda, ponekad i ovce): but, guz (= jedna polovina zadnjice), zadnji deo krsta iznad jedne noge'. Prvo je značenje retko: njegove su se potvrde našle samo u srbijanskom resavskom govoru i – u vidu izvedenog značenja 'putilo' – u ruskom tverskom govoru. Drugo je značenje odlika većeg dela južnoslovenskog prostranstva, gde su u čestoj upotrebi oblici množine (uglavnom plurale tantum *sapi*) u značenju koje odgovara broju imenice, naime 'gornji deo zadnjih nogu kopitara, butine, zadnjica, zadnji deo krsta iznad zadnjih nogu' (upor. npr. lat. *clunis* 'but, guz' : pl. *clunes* 'zadnjica, sapi') ili gde su oblici jednine u rezultatu semantičkog procesa „pars pro toto” dobijali isto pluralsko značenje.

Međusobna veza značenja 'deo noge kopitara odmah iznad kopita' i 'gornji deo noge kopitara' nije, naizgled, ubedljiva. Međutim, zna se da je za nazive delova tela (i ljudskog i životinjskog) tipično variranje konkretnog značenja, upor. npr. semantiku psl. *ormę (> sh. *rame*) koje u pojedinim [23] slovenskim jezicima označava 'gornji deo ruke' ili 'deo tela iznad ruke, pleća', semantiku refleksa psl. **plekt'e* (> sh. *pleća*) koji u nekim slovenskim jezicima

---

Vidi i Bernštejn 253–276. [23]

označavaju 'rame', u drugim 'leđa' itd. Još interesantniji za nas je semantički opseg rus. dij. *хóлка*. Ova imenica u pojedinim ruskim govorima označava 'bedro, butina u životinje', 'guz, zadnjica', 'lopatica u životinje', 'najviši deo leđa, izbočina iznad kičme kod životinja, greben u konja', 'isturena kost u zglobu u ljudskom i životinjskom telu', 'gležanj', 'gornja peraja u ribe'; reč je u svim ovim značenjima refleks psl. dij. **chólka* 'bedro, kuk'²⁶. Mislim da je i ovih primera dovoljno da se potkrepi mišljenje o verovatnoj vezi dvaju gorepomenutih značenja imenice **sapъ* (**sapъ*) kao i da se opravda uzajamno povezivanje i izvođenje iz zajedničkog etimona svih konkretnih značenja posvedočenih u pojedinim slovenskim govorima.

Analiza slovenskog materijala vodi, dakle, zaključku da je u praslovenskom jeziku (barem u jednom delu dijalekta ovog prajezika) postojala imenica **sapъ* f. (koja je, možda, i u ono doba imala varijantu *sapъ* m.), verovatno sa značenjem 'životinjska noga s kopitom' ili 'deo noge kopitara: donji deo takve noge, odmah iznad kopita ili gornji deo takve noge, but (i njegova okolina)'. Praslovenskog je porekla, po svoj prilici, i oblik množine *sapi*; vredno je istaknuti da bi nominativ plurala obaju rekonstruisanih likova (tj. i **sapъ* f. i **sapъ* m.) u kasnom praslovenskom jeziku morao da glasi **sapi* (u tome bi se moglo tražiti jedan od uzroka kasnijeg kolebanja roda i deklinacionih tipova lekseme, naročito ako pretpostavimo da je u pojedinim slovenskim govorima došlo do sekundarnog izvođenja oblika jednine od množine).

4.

Rekonstruisana praslovenska imenica **sapъ* (i/ili **sapъ*) ne može se na slovenskom terenu objasniti na osnovu slovenskih leksičkih sredstava. Njen fonetski lik i njena semantika dozvoljavaju da je povežemo s jednom arhaičnom anatomskom leksemom koja je potvrđena u izvesnim indoevropskim jezicima: nem. *Huf*, engl. *hoof*, stnord. *hōfr* 'kopito, papak' (< pragerm. **hōfaz*), stind. *šaphah* m. 'kopito konja, papak, kandža', avest. *safa-* m. 'konjsko kopito' (i u savremenim iranskim jezicima, npr. osetinsko *sæf-tæg*, afgansko *swa* 'kopito'). Ova leksema, ograničena (kako se dosada smatralo) na germanske

---

²⁶ **Obrazloženje rekonstrukcije **chólka*, etimologija i analiza semantičke evolucije reči u mojem članku *Ze słowiańskiego słownictwa anatomicznego* (SFPS XXVI, 1991, s. 109–118 {na s. 98–107 niniejszego tomu – red.}). Druga, neopravdana po meni rekonstrukcija **xolъka* i druga etimologija u: *ĖSSJa VIII 66*.**

i indoiranske jezike, refleks je praindoevropskog lika **kōpho-* ili **kāpho-* za koji se pretpostavlja značenje ‘kopito, papak’²⁷. [24]

Praslovenski lik **sap̥*, koji smo rekonstruisali isključivo na osnovu slovenskog materijala, poklapa se skoro potpuno s navedenim indoevropskim ekvivalentima. Očito je da slovensko *sap-* moramo izvoditi iz prvobitnog **kōp(h)-* ili **kāp(h)-*, s regularnom zamenom pie. **k* > psl. *s* (u pogledu refleksa **k* slovenski se slaže i u ovom slučaju s indijskim i iranskim jezicima koji su isto tako pripadali grupi „satəm”) i s drugim korenskim vokalom *-ā* < pie. **-ō-* ili **-ā-* (drugi korenski vokal prisutan je i u germanskom ekvivalentu). Ako je ispravna naša rekonstrukcija psl. **sap̥* (< **sāp-ī-*), koja proizlazi iz analize slovenske građe, praslovenski lik razlikovao bi se od germanskog i indoiranskog tematskom morfemom: u slovenskom *-ī-*, a u drugim jezicima *-ō-*. Doduše, kao što sam već spomenuo, i na slovenskom terenu postoje oblici koje bismo mogli izvesti iz prvobitnog lika **sap̥* m. (dakle iz osnove na *-o-*). Ne može se, dakle, u principu uključiti mogućnost da je i u praslovenskom jeziku postojala imenica muškog roda **sap̥* < **sāp-ō-* < pie. **kōp(h)-o-/kāp(h)-o-* koja je iz nepoznatih razloga (možda analogijom prema drugim nazivima delova tela²⁸) sekundarno prešla u osnove na *-ī-*. Iako za sada ne možemo sa sigurnošću odrediti koji je lik (**sap̥* ili **sap̥*) na slovenskom terenu stariji, nema sumnje da slovensku leksemu treba uvrstiti u iskonske refleksie pie. **kōph-/kāph-*. Mada su refleksie praslovenske lekseme posvedočeni uglavnom u južnoslovenskim jezicima, ne vide se nikakvi ozbiljni razlozi za eventualnu pretpostavku da bi se reč mogla smatrati reliktom balkanskog supstrata odnosno pozajmljenicom iz kojeg paleobalkanskog indoevropskog jezika.

Za indoevropski prototip predmetne slovenske lekseme rekonstruiše se, kako sam rekao, značenje ‘kopito, papak’ na koje ukazuju germanski i indoiranski ekvivalenti. Na slovenskom terenu posvedočena su druga značenja koja se ipak isto tako odnose na anatomiju kopitara ili, tačnije, na delove životinjske noge s kopitom. Moramo, dakle, pretpostaviti pomak značenja razmatrane lekseme u praslovenskom periodu. Semantička evolucija jedne reči, koja je verovatno stara nekoliko hiljada godina, a uz to pripada odeljku leksike za koji je tipična semantička nestabilnost leksema odnosno kretanje značenja u okviru izvesne zone tela, nije neobična pojava. Zato je verovatno

---

²⁷ Upor. Pokorny IEW 530; Kluge EW¹⁸ 318; Mayrhofer KEWA III 297; V. I. Abaev, *Istoriko-ètimologièeskij slovar’ osetinskogo jazyka*, III, Leningrad 1979, s. 55–56. [24]

²⁸ Upor. mnogobrojne osnove na *-ī-* iz ove oblasti, npr. psl. **golēnb*, **nogčtb*, **olkčtb*, **dolnb*, **grstv*, **pęstv* itd. [25]

(a i, moglo bi se reći, očekivano pošto postoji druga praslovenska reč sa značenjem ‘kopito, papak’) da je refleks pie. **kōp(h)-/ *kāp(h)-* doživeo u praslovensko doba semantički pomak koji je doveo do postanja značenja ‘životinjska noga s kopitom, noga kopitara’ ili ‘deo (donji ili gornji) noge kopitara’ (iz kojeg su se u slovenskim jezicima razvila realno posvedočena značenja ‘deo noge iznad kopita’, ‘gornji deo noge kopitara, butina’ i, dalje, ‘deo tela kopitara iznad zadnje noge’ odnosno ‘butine, zadnjica, zadnji deo krsta u kopitara’). Ne bismo mogli uputiti na preciznu paralelu takvom semantičkom razvitku. Ipak, moglo bi se ukazati na, u izvesnom stepenu, sličnu semantičku evoluciju koju je doživela praslovenska imenica **noga*, reč praindoevropskog porekla. Ona je prvobitno označavala (kao zbirna imenica) ‘nokte, kandže’ (upor. litav. *nāgas* m. ‘Nagel am Finger, an der [25] Zehe; Klaue, Krallen eines wilden Tieres; Krallen, Klaue eines Vogels’, let. *nags* ‘Nagel an Händen und Füßen; Huf; Klaue’), pa je, verovatno posredstvom nesačuvanog značenja ‘noga s noktima, s kandžama’, dobila konačno značenje ‘noga’ (životinjska i ljudska)²⁹. Prvobitno se značenje ove imenice očuvalo samo u derivatima **nogōtb*, **paznogōtb* ‘nokat, kandža’. Karakteristično je pri tome (a i od važnosti za ovaj naš etimološki prilog) da je psl. **noga* kao semantička inovacija potisnula iz praslovenskog leksikona stariji, iz praindoevropske zajednice nasleđen naziv noge **pēd-/ *pōd-* (upor. npr. lat. *pēs*, gr. dor. *πός*, stind. *pad-* ‘noga’) čiji se relikv sačuvao u vidu praslovenskog izvedenog prideva **pēšb* ‘pešački’. Iz ovoga se vidi da možemo, barem u izvesnoj meri, uspostaviti uzroke promena u leksičkom sastavu i u semantici pojedinih leksema u praslovensko doba.

Izgleda da isto tako nije slučajno što je psl. **sapb* (**sapb*) podleglo bitnoj semantičkoj promeni. Razlog je uglavnom jasan; u praslovenskom se leksikonu pojavio sinonim **kopyto* (‘kopito, papak’, očuvan u ovom značenju u svim slovenskim jezicima).

U slavističkoj i indoeuropeističkoj literaturi postoje dva glavna mišljenja o poreklu imenice **kopyto*³⁰ (odmah treba naglasiti da je slaba tačka i jednog i drugog tumačenja izdvajanje usamljenog sufiksa *-yto*): 1) slovenska reč je refleks (proširen sufiksom) pie. **kōp(h)o-/ *kāp(h)o-* s „kentumskim” *k-* i kao takva pripada „kentumskom” sloju praslovenske leksike odnosno, po

²⁹ Upor. Trautmann BSW 192 i odgovarajuće odrednice u etimološkim rečnicima pojedinih slovenskih jezika.

³⁰ Pregled slovenskih refleksa ove imenice i etimoloških tumačenja (s literaturom) vidi u: Sławski SEJP II 469–471; ÈSSJa XI 35–36.

mišljenju izvesnih lingvista, pozajmljena je iz nekog indoevropskog jezika grupe „kentum”³¹, 2) **kopyto* je praslovenska tvorbeni i leksička inovacija, naime derivat glagola **kopati* ‘udarati, lupati (nogom, kopitom), ritati’. Sada, kad znamo da u slovenskom postoji regularan refleks pie. **kōp(h)-/k̑ap(h)-* u vidu lekseme razmotrene u ovom članku, mišljenje da je **kopyto* mlada leksema, praslovenska inovacija, izgleda još ubedljivije. Mada za našu svrhu nije toliko bitno da li je psl. **kopyto* reč donesena sa strane u praslovensko doba ili je izvedena u praslovenskom jeziku od glagola **kopati*, prilika je da se istakne što sve više činjenica govori u prilog ove druge verzije. U vezi s time treba podvući važnost paralelne inovacije na baltičkom terenu: litav. *kanópa* (< **kapóna*) ‘konjsko kopito’ derivat je, izgleda, glagola *kapóti* ‘seći, cepati, razbijati, udarati’³², srodnog psl. **kopati*.

Za istoriju psl. **sapъ* (**sapъ*) od važnosti je to što je **kopyto*, po svemu sudeći, reč koja je kasnije ušla u praslovenski leksikon i kao mlađi, ekspanzivniji sinonim arhaične imenice **sapъ* (**sapъ*) potiskivala ovu poslednju, stariju leksemu, ili je uzrokovala njen semantički pomak. Izgleda da je na većem [26] delu slovenske teritorije novija leksema **kopyto* sasvim potisnula stariju isto značnicu. Zato refleks psl. **sapъ* (**sapъ*) i nismo našli na severnoslovenskom području (izuzev jednog arhaičnog ruskog govora), kao ni na slovenačkom i kajkavskom terenu. Na manjem delu slovenske teritorije, naime, u praslovenskim dijalektima iz kojih su se razvila većina južnoslovenskih dijalekata i na periferiji istočnoslovenskog terena, pojava imenice **kopyto* nije dovela do nestanka starije lekseme nego do njene semantičke evolucije. Kao i u drugim sličnim slučajevima, starija očuvana leksema dobila je sekundarna, posebna značenja.

5.

Izvršena analiza omogućuje, nadam se, objašnjenje geneze i, u izvesnoj meri, istorije jedne arhaične domaće lekseme, koja je dosada bila i bez etimologije i bez lingvističke istorije.

U svetlosti sprovedene analize nesumnjiva je, čini se, praslovenska geneza sh. *sâpi* i njenih ekvivalenata u makedonskom, bugarskom i ruskom

³¹ Tako, na primer, u poslednje vreme Z. Gołęb (Slavic *комонъ* and *конъ* ‘*equus*’: An attempt at etymology against the background of the history of domestication, The Journal of Indo-European Studies 13, z. 3–4, 1985, 433) ističe da je sloj likova „kentum” (u koji ubrojava i psl. **kopyto*) mlađi u praslovenskom rečniku od likova „satəm”.

³² Fraenkel LEW I 216. [26]

jeziku. Rekonstrukcija praslovenske lekseme **sapb* (i/ili **sapθ*), njene prvobitne semantike i njene verovatne istorije u praslovensko doba obogaćuje poznavanje praslovenskog sloja leksike i poznavanje evolucije ovog leksičkog sloja i, što je važno, ukazuje na još jednu, dosada neuočenu reč u slovenskom leksikonu koja pripada praindoevropskom nasleđu.

Predloženo etimološko objašnjenje psl. **sapb* (**sapθ*) može se smatrati i prilogom diskusiji o odnosu „satamskih” i „kentumskih” likova u praslovenskom leksikonu. Rekonstruisana reč, regularan refleks pie. **kōp(h)-/ *kǎp(h)-*, povećava broj praslovenskih primera s očekivanom zamenom pie. **k* i ujedno smanjuje verovatnoću pretpostavke da je psl. **kopyto* „kentumski” refleks navedene praindoevropske lekseme. Time doprinosi i razjašnjenju etimologije i istorije imenice **kopyto*.

Identifikacija praslovenske imenice **sapb* (**sapθ*) s rečima u nekim drugim indoevropskim jezicima koriguje i dopunjava znanje o arealu pie. **kōph-o-/ *kǎph-o-*. Utvrđena slovensko-germansko-indoiranska izoleksa postaje zanimljiva potvrda leksičkih veza praslovenskog s germanskim jezicima s jedne strane i sa indoiranskom grupom jezika s druge strane. Nije, međutim, isključeno da je ova leksema, s indoevropskog gledišta, arhaizam očuvan na slovenskom, germanskom i indoiranskom terenu, jer su u ostalim grupama indoevropskih jezika, koliko znamo, u upotrebi mlađe lekseme sa značenjem ‘kopito, papak’.

{Na s. 27 pierwodruku streszczenie angielskie – red.}

Prilozi srpskohrvatskoj etimologiji

Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXV z. 2, 1982, s. 7–20

1. *huzati, fuzati, vuzati*

P. Skok (ER I 539 s.v. *fúžno*) samo je spomenuo leksikološku porodicu o kojoj se ovde govori navodeći mali deo materijala bez etimoloških napomena. Jedno etimološko rešenje koje je Skok izneo u članku *Novi prilozi proučavanju govora žumberačkih čakavaca* (HDZ I 270, napomena 18) ne nalazi se u rečniku.

Grupa dijalekatskih glagola, kojima ćemo se pozabaviti, pojavljuje se u nekoliko fonetskih likova. Počnimo od sistematizacije materijala.

1) Oblik posvedočen u Vrbniku na Krku je najarhaičniji i naročito važan za rekonstrukciju prvobitnog oblika. Tamo je zapisan glagol *helznuti* (*se*), pri čemu su realno posvedočeni oblici s prefiksima *o-* i *zi-*: *ohelznuti* ‘okliznuti’ („Napelni se jama vodi pek va noj vodi *ohelznu* mladine tersičen žili, a kad su *ohelznuli* žili tersu, ters mora poginut”, Žic, ZNŽO XXXIII 51), *zihelznuti se* ‘okliznuti se’ („Dvera se podupru ovako: Vaja je najprijia zabuhnut, ontrat va tla uprit pralicu i uprit ju va nje, ma je tribi gjedat, da se pralica ne bi *zihelznula*; zato se nada nju zabije čavel”, Žic, ZNŽO V 234). Ti glagoli ukazuju na prvobitno *! (> el)*. Već je P. Skok dopuštao prvobitno *!* u glagolu *huzati/fuzati* neznajući pri tome za te vrbničke oblike.

2) Bolje su posvedočene reči sa korenom *huz-* (< *h!z-*) koje se javljaju, pre svega, na čakavskom terenu: Hrvatsko primorje, Novi: *hūzàt hūžèn* (značenje nije dato)¹; Krk, Draga Bašćanska: *huzat* ‘klizati’, *pohuznūt* (sa varijantom *pofuznūt*) ‘kliznuti’²; Istra, Vodice: *hūsti se hūzen se* ‘klizati se na ledu’,

---

¹ A. Belić, *Zametki po čakavskim govoram*, Izvestija Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk XIV, sv. 2, 1909, s. 247.

² Matić Vitezović 25.

pohūzniti ‘skliznuti se na ledu i inače’³. Nekada su oblici sa inicijalnim *h*-verovatno postojali i u dalmatinskom čakavskom. U prilog tome govore zapisi u italijansko-hrvatsko-latinskom rečniku Zadranina Ivana Tanclingera (1679. g.): *huziti* s.v. *scappuciare* (‘spetljati se, spotaći se’), *huz* s.v. *scappuccio* (‘spoticanje’), *huznutje* s.v. *sdruccio-lamento* (‘okliznuće, skliznuće’)⁴.

Glagol *huzati* takođe je posvedočen u kajkavskom: u bednjanskom govoru *hūzoti* ‘drmati, micati’⁵. U tom govoru *ū* može biti refleks *l ili *o (ali ne *u). [8]

3) U čakavskim govorima dobro su posvedočeni odgovarajući oblici sa inicijalnim *f*:- Rab: *fūzāt se* ‘puzati se’, *po^fūznūt*⁶; Senj: *fūzīt se fūzin se* ‘klizati se’, *fuzāl^jka* ‘klizište; kosina na koju se izvlače barke’⁷; Krk, Draga Bašćanska: *po^fuznūt (pohuznūt)* ‘kliznuti’; Žumberak: *ofūznīti se, (i)sfuzniti se* ‘okliznuti se’, *po^fūznīti se* ‘skliznuti se’, pridevi *fūzno = fūzlo* n. ‘klizavo’ (Skok HDZ I 255, 270 i ER I 539). Važna je pojava oblika sa *f*- kod gradišćanskih čakavaca: *fūzat fūza* (perf. *po^fūznut*) ‘rutschen, schlittern’, *fūzak fūcka -ko* ‘rutschig, glitschig’, prilog *fūsko, fūsko*⁸.

Istorijska svedočanstva potvrđuju primere iz dijalekata. U rečniku Senjanina Pavla Vitezovića (oko 1710 g.) pojavljuju se: *fuzati* (s.v. *lubricare: fuza-ti*, puzeti, poškaljiti), *fuz* (s.v. *lubricitas, lubricum: fūz*, školj, gljisk, *pūz, spūz*), *fuzljiv* (s.v. *lubricus: spuzav, školjak, gljizak, puzljiv, fuzljiv*)⁹. Vitezovićev materijal dokazuje da su na prelomu XVII i XVIII veka na Hrvatskom primorju postojali oblici sa *f*-. Glagol *potfuznuti se* ‘okliznuti se’ nalazimo i u čakavskom gradišćanskom tekstu iz 1836. godine¹⁰.

4) U prilog areala oblika sa *h*-, *f*- govori i glagol iz Like *vūz^liti se -līm se* ‘vući se po zemlji, puziti’ (RSAN III 115) koji se, po svoj prilici, zasniva na pridevu tipa *fuzal (upor. žumberačko *fūzlo* ‘sklisko’). Značajno je međutim da se ostali oblici sa *v*- pojavljuju na drugom delu srpskohrvatskog područja, na istočnom štokavskom terenu, u istočnoj Srbiji. Evo materijala zabeležnog u RSAN III 115: *vūzati vūzām : vūzēm* ‘vozati se na saonicama, sankati

³ Ribarić 152.

⁴ T. Matic, l.c.

⁵ Jedvaj 317. [8]

⁶ Kušar Rab 6.

⁷ Moguš Senj 123.

⁸ Koschat 204; G. Neweklowsky, *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*, Wien 1978, s. 322.

⁹ T. Matic, o.c.

¹⁰ L. Hadrovics, *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*, Budapest 1974, s. 452. [9]

koga' (Paraćin, Zaglavak), 'raditi nešto brzo, ovlaš, trčkarajući tamo-amò' (Zaglavak), 'biti, udarati nekoga' (Timok), *vùzati se* 'klizati se na ledu; san-kati se' (Levač, Paraćin, Timok; u RJA Z XXI 648 iz ćuprijskog okruga *vùzati se vùzām se* 'klizati se, točiljati se'), 'vući se po zemlji' (Zaglavak), *vùzan -zna -zno* 'klizav' (Zaglavak, Knjaževac; upor. čak. u Žumberku *fúžno*), *vùzānka* (Paraćin, Levač) = *vùzālĵka* 'klizalica, točiljajka; staza na snegu pogodna za spuštanje sankama' (ist. Srbija; u RJA Z iz ćuprijskog okruga *vùzalĵka* 'klizalište, klizaljka, točiljavka'; upor. čak. u Senju *fuzālĵka*). Veza istočnosrbijanskih leksema sa čakavskim i kajkavskim je nesumnjiva.

5) Paralelizam inicijalnog konsonanta *h- : f- : v-* ne iscrpljuje sve varijante reći o kojima se govori. U govorima se takođe pojavljuju oblici gde umešto korenskog *-z-* imamo *-zg-*, *-g-*:

a) *vuzgati* u istočnoj Srbiji: *vùzgati se -zgām se* 'klizati se na ledu; san-kati se' (Timok, Pirot, Vrćenovica), *vùzgav* 'klizav' (Timok), *vuzgavica*, *vuzganica* = *vuzalĵka* (Pirot, Timok), v. RSAN III l.c.;

b) **fugati*, *vugati*: *ofugivati se -ujem se* 'oklizivati se' (RJA Z VIII 735: u kotaru ogulinskom), *vúgati se vùgām se* 'prikradati se, šunjati se' (RSAN l.c.). [9]

Zajednička geneza glagola *-helznuti*, *huzati* : *huziti*, *fuzati* (**fugati*) : *fuziti*, *vuzati* (*vuzgati*, *vugati*) je apsolutno sigurna. U prilog tome govore i njihova semantika i slični fonetski likovi. Semantika analiziranih reći svodi se na osnovne značenje 'klizati (se)', ređe 'puzati (po zemlji), vući se'. Značenja koja se pojavljuju u materijalu: 'drmati, micati', 'raditi nešto brzo, ovlaš', 'biti, udarati', u vezi su sa 'klizati se, okliznuti se' (vršenje brzih, naglih, nekoordiniranih pokreta prilikom iznenadnog spoticanja ili okliznuća). Izgleda da je značenje 'vršiti brze, nagle pokrete prilikom okliznuća ili spoticanja' moglo biti svojstveno slovenskom prototipu srpskohrvatskog leksema.

Analiza potpunog srpskohrvatskog materijala daje dovoljno osnova za zaključak da su se realno posvedočeni oblici razvili iz starosrpskohrvatskog oblika **hlĵati* (**hlĵiti*). I Skok (HDZ I 255, 270) dopuštao je promenu *h- > f-*. Oblike sa *v-* delimično treba objašnjavati promenom *f- > v-* (*vùzliti se* u Lici, u susedstvu oblika sa *f-*). Što se tiče istočnosrbijanskih oblika sa *v-*, u njima bi, verovatno, najpre trebalo tražiti promenu *h- > v-* koja je povezana sa tendencijom gubljenja foneme *h* (upor. oblike tipa *gruvati*, *muva* i sl.).

Malo što možemo reći o hronologiji procesa *h- > f-/v-*. Oblici sa *f-* posvedočeni su s početka XVIII veka (kod Vitezovića). Gradišćanski čakavski, iz koga su nam poznati samo oblici sa *f-*, daje mogućnost da se hronologija tog procesa pomeri unazad. Malo je verovatno da su gradišćanski govori, nezavisno od istog takvog procesa u čakavskom na hrvatskom terenu, samostalno sproveli promenu *h- > f-*. Verovatnije je da su precizno gradišćanskih čakavaca

oblike sa *f-* doneli iz domovine. To bi značilo da je terminus ante quem promene *h-* > *f-* vreme migracije dela kopnenog čakavskog stanovništva na teren današnjeg Gradišća. Na taj način može se zaključiti da su oblici sa *f-* postojali već u XVI-vekovnim čakavskim govorima, a sam proces razvitka *h-* > *f-* mogao bi biti još raniji. Osnovni razlog razvitka *h-* > *f-/v-* vidim u prvobitno onomatopojnom karakteru razmatranih reči.

Veoma je zanimljiva rasprostranjenost reči koje se svode na stsh. **hl̥zati* (**hl̥ziti*). One se pojavljuju na periferiji srpskohrvatskog terena: s jedne strane na zapadnoj periferiji (severni čakavski sa kopnenim i gradišćanskim govorima a moguće je da su postojale i u dalmatinskom čakavskom i u kajkavskom) a s druge – na istočnoj (istočna Srbija). Takva geografija reči svedoči o tome da u ovom slučaju imamo periferni leksički arhaizam, odnosno – reč koja je u prošlosti bila verovatno opštesrpskohrvatska; onda se izgubila na većini teritorije a sačuvala se u graničnim delovima srpskohrvatskog jezičkog područja.

U prilog arhaičnosti glagola **hl̥zati* (**hl̥ziti*) govori ne samo areal njegovih refleksa nego i lekseme u nekim slovenskim jezicima koje su u fonetskom i semantičkom smislu tačni ekvivalenti srpskohrvatskoj reči: rus. dij. *chólzat'* 'švrljati, skitati se, micati se', ukr. dij. *chóvzaty(sja)* 'klizati se', bug. *chl̥zgam se* 'klizam se', *chl̥zgvav* 'klizav' (što se tiče *-zg-* upor. sh. *vũzgvati se, vũzgvav*); čakavski gradišćanski pridev *fũzak* ima tačan ekvivalent u ukr. dij. *chovzkýj* 'klizav'. Ovi slovenski podaci dovode u sumnju Skokovu pretpostavku (v. HDZ I 270) da su srpskohrvatski oblici nastali kao rezultat lokalnog razvitka *kl-* > *hl-*. Verovatnije je da je sh. *h-* tvorevina ranije epohe: nasleđena je iz praslovenskog perioda.

Srpskohrvatski, bugarski, ruski i ukrajinski podaci omogućavaju da se rekonstruiše praslovenski dijalekatski leksem **chl̥zati/*chl̥ziti* 'klizati se' (sa regularnim [10] perfektivnim glagolom **chl̥zn̥oti*) kao i deverbativni pridev **chl̥z̥ok̥v* 'klizav'¹¹. Glagol **chl̥zati/*chl̥ziti* moramo priznati za fonetsku varijantu sinonimičnih likova sa inicijalnim *k-* i *sk-* koji su bolje posvedočeni u slovenskim jezicima:

*k̥lzati (**k̥lziti*): češ. *klouzati (se)*, dij. *klzat (se)* 'klizati se', stčeš. *klúzati* takođe 'puzati, vući se', slovač. *klzat' (sa)* 'klizati se', polj. dij. i stpolj. *kielzac' (sie)* 'klizati se' a ranije i 'spoticati se, padati', rus. dij. *kólzát'sja, kóvzát'(sja), kolzít'* 'klizati se; klizati se na klizaljka, sankati se', ukr. *kovzáty(sja)* 'isto', brus. *kóůzac'(ca)* 'klizati se, voziti se po ledu, sankati se';

---

¹¹ ÈSSJa VIII 140 rekonstruiše praslovenski oblik **x̥lzati* samo na osnovu istočnoslovenskih (ruskih i ukrajinskih) primera.

*skl̩zati (*skl̩ziti) : češ. *sklouzati (se)* ‘klizati se, voziti se po ledu, po snegu’, *sklouzá* ‘klizavo je’, slovač. *sklzať (sa)* ‘klizati se’, stpolj. *skietzac się* ‘naginjati se prema nečemu’ (upor. prilog *skietzem* ‘krivo’), rus. *skolzit’* ‘klizati se, prelaziti preko nečega klizajući se, iskliznuti’, dij. *skolzat’*, *skolzat’(sja)* ‘klizati se po ledu’, ukr. *skóvzaty(sja)* ‘klizati se; klizati se na klizaljka’.

Isto tako pridevu *chl̩zok̩ ‘klizav’ (čak. *fūzak*, ukr. *chovzkýj*) odgovaraju sinonimski pridevi *kl̩zok̩ (češ. *kluzký*, dij. *klzký*, slovač. *klzký*, polj. dij. *kietzki*, strus. *kolbzok̩*, rus. dij. *kóvzkij*, ukr. *kovzkýj*, brus. *kóůzki*) i *skl̩zok̩ (sh. kajk. kod Habelića, Belostenca i Stulića *skuzek*¹², češ. *skluzký*, rus. *skolzkij*, ukr. *skovzkýj*).

Varijante korena *kl̩z-/ *skl̩z-/ *chl̩z- objašnjavaju se pojavom tzv. pokretnog *s-*: u severnoslovenskim oblicima sa *k-* toga *s-* nema; međutim, u oblicima sa *sk-* (*s* fakultativnim razvitkom *sk-* > *ch-*) pokretno *s-* se pojavljuje. Zabeležene varijante su u suštini fonetskog karaktera. Varijanta *skl̩z- pojavljuje se pre svega na severnoslovenskom terenu; kajkavski pridev *skuzek* ‘klizav’ nosi dakle pečat izuzetnog arhaizma na južnoslovenskom području i u tom smislu upućuje na severnoslovenske jezike.

Varijantu *chl̩z- moramo prihvatiti kao fonetsku inovaciju jednog dela slovenskih dijalekata, inovaciju koja je zajednička za ruske, ukrajinske, bugarske i srpskohrvatske dijalekte. Ta inovacija ograničenog radijusa pojavila se po svoj prilici u završnoj fazi praslovenske epohe, ali praslovski karakter promene *sk-* > *ch-* ne bi trebalo da budi bilo kakvu sumnju. Takođe treba podvući da južnoslovenski likovi sa korenskom varijantom *chl̩z- dokazuju da je u izvesnom periodu praslovenske epohe varijanta *skl̩z- morala biti poznata rodonačelnicima današnjih južnoslovenskih jezika. To znači, fonetska varijanta *skl̩z- neposredno se nastavlja na južnoslovenskom terenu u kajk. *skuzek*; međutim, u srpskohrvatskom (u čakavskom, kao relikat u kajkavskom i na istočnoj periferiji štokavštine) i u bugarskom javlja se u vidu promene *sk-* > *ch-*.

Pored oblika s korenskim *-z-* u slovenskim jezicima posvedočeni su retki oblici sa *-zg-* (sh. *vūzgati se*, *vūzgav*, bug. *chl̩zgam se*, *chl̩zgv*), *-zd-* (polj. dij. *kietzdać* ‘klizati se’), *-g-* (sh. *vúgati se*, *ofugivati se*, češ. dij. *klouhat*, *škl’hat sa* ‘klizati se’). Nema dovoljno osnova da se u varijantama toga tipa vidi neka prastara korenska alternacija. Pre bi se moglo reći da je u pitanju izjednačavanje u okviru paradigme (npr. sekundarno *-g-* u infinitivu prema 1. l. sg. sadašnjeg vremena *chl̩žq < chl̩z-jq, upor. čak. *hūžen*, štok. *vūzēm*, pri

¹² Upor. Skok ER III 261. Isti kajkavski pridev iz Habelićeva rečnika navodi Pleteršnik (II 492) u tobožnjem slovenačkom liku *skolzek*.

čestoj alternaciji -g- : -ž- [11] u glagolskoj promeni) ili izjednačavanja prema produktivnim onomatopejskim glagolskim tipovima na -zg-, -zd-, -g- (npr. *bluzgati ‘pljuskati, prskati’, *(*k*)*lizgati* ‘klizati se’, *zvizdati/**gvizdati* ‘zviždati’, *kułgati ‘hramati’¹³).

Dalja etimologija glagola *(*s*)*kłzati* > *chłzati nije dovoljno jasna. Dosađajući pokušaji da se pronađu veze sa drugim indoevropskim jezicima nisu urodili plodom¹⁴. Drukčije i nije moglo biti jer je reč, po svoj prilici, slovenska inovacija. P. Skok (HDZ I 270) dopuštao je „niži prijevoini stepen” korena *(*s*)*kliz-* (sh. *klizati*, *kliziti*, *sklizati*, *skliziti*, *klizak*, *sklizak* itd.). Moglo bi se pretpostaviti da je vokalizam *l* bio povezan s perfektivnim oblicima *(*s*)*kłznoći*, *chłznoći (refleksi takvih glagola na -*nq-* dobro su posvedočeni u slovenskom materijalu). Ovakvo objašnjenje ipak nailazi na teškoće: naizgled srodne reči *(*s*)*klizati*, *(*s*)*klizokv* su takođe etimološki nejasne¹⁵, a svršeni glagol na -*nq-* sa redukovanim vokalizmom od *(*s*)*klizati*/*(s)kliziti* imao bi pre oblik sa -*lv-* pri čemu se u svim jezicima ne bi razvili takvi oblici kakvi su realno posvedočeni (npr. u poljskom bi reč morala imati oblik *sklznąć ili *skleznąć, a postoji glagol *skielznąć*). Čitav slovenski materijal ukazuje pri tome na *l* a srpskohrvatska građa koja se ovde razmatra to još više potvrđuje. Ruski oblici *skolzit’*, *skolzkij* ipak imaju neregularno palatalno *l’* (možda analogno prema etimološki različitom ali sinonimskom *sklizokv*).

Izgleda da *(*s*)*kłzati*/*(s)kłziti* (> *chłzati/**chłziti*) po poreklu može biti onomatopejski glagol koji se zasniva na interjekcijama koje podražavaju klizanje i veoma brze, nagle pokrete; upor. u tim funkcijama takve interjekcije kao što je rus. *kovz’!*, *skolz’!*, ukr. *kovz’!*, brus. *koŭz’!*. One mogu upućivati na staru interjekciju (*s*)*kłzv!*, na derivacionu osnovu glagola *(*s*)*kłzati*/*(s)kłziti*. Onomatopejski karakter leksema bio bi činilac koji je olakšavao promenu *sk-* > *ch-* u prasllovenskim dijalektima kao i promenu *h-* > *f-* u jednom delu srpskohrvatskih govora.

2. opuka

Imenica *opūka* ‘crep, opeka, cigla’ posvedočena je u istarskim i kvarnerskim čakavskim govorima. RJA Z IX 149 navodi Nemanićevu potvrdu *opūka* (tj. *opūka*) ‘later’ i primere iz Vrbnika na Krku. Materijal Rječnika JAZU možemo dopuniti potvrdama iz kastavskog govora (npr. „Kuću uzi-

¹³ O takvim glagolima vidi Sławski Zarys I 50.

¹⁴ Upor. Vasmer REW II 642–643; Sławski SEJP II 147–148.

¹⁵ Upor. npr. Sławski o.c.

ju su s kamenen, samo dimjak z *opukami*”, Jardas, ZNŽO XXXIX 181), iz Belog na Cresu (Bortulin, ZNŽO XXXIII 78), upor. i toponim u Dobrinju na Krku *Opukarije* (‘naziv nekadašnje tvornice crepova s okolicom’, Jelenović, HDZ III 242).

Našle su se takođe i istorijske potvrde lekseme. F. Miklošič je naveo (bez detaljne ubikacije i hronologije) *opuka* ‘saxum’ iz nekog glagoljskog teksta, verovatno iz hrvatskog spomenika. Pomenio je i zapis *oplka* iz neodređenog krčkog teksta, po svoj prilici sa hiperkorektnim *l̇* umesto *u*¹⁶. Imenica *opuka* nalazi se takođe u Bohoričevu *Registru nekaterih besed katere kranjski, koroški, slovenski oli bezjački, hrvacki, dalmatinski, istrijanski ali kraški se drugači govore* uz Dalma[12]tinov slovenački prevod Biblije iz 1584 g.: *opuke, pečeni kamiki* u rubrici „hrvacki, dalmatinski, istrijanski, kraški”¹⁷. Možda je baš taj *Register* izvor iz kojeg je H. Megiser preuzeo reč i uneo je u svoje višejezičke rečnike iz 1592. i 1603 godine, gde su „hrvatsko” (croatice) *opuka* i „dalmatinsko” *šimbla, opeka* ekvivalenti latinskome *imbrex* i *later*¹⁸. Ti podaci svedoče da je na hrvatskom terenu (verovatno kod čakavaca) leksema *opuka* poznata barem od XVI veka.

P. Skok (ER II 237 s.v. *kupa*) je izrazio mišljenje da je oblik *opūka* rezultat kontaminacije bolje posvedočenih sinonima: iskonskog srpskohrvatskog *opeka* i latinske odnosno romanske pozajmice *kūpa*. Međutim, u svetlosti slovenskog materijala Skokovo etimološko rešenje ne bi se moglo prihvatiti.

Tačni ekvivalenti čak. *opūka* postoje u nekim slovenskim jezicima: češ. *opuka* ‘krečnjak, kamen koji se lako mrvi i čiji je osnovni sastojak glina; laporac’, u stčeš. ‘stena’, slovač. *opuka* ‘glinena i krečnjačka stena, krečnjak pomešan s glinom i peskom’, ukr. *opūka* ‘stena, naročito krečnjačka’. U većini slovenskih jezika posvedočene su sinonimske lekseme s vokalom -o-: slovenač. *opōka* ‘škrljasti laporac, kriljasti glinac’, stčeš. *opoka* ‘stena’, polj. *opoka* ‘meka, sipkava krečnjačka stena, kamen, stenovita podloga’, strus. *opoka* ‘vrsta gline’, rus. *opōka* ‘krečnjačka stena koja sadrži kremen, laporac’, ukr. *opōka* ‘krečnjačka stena, laporac, kamen, glinasta ili krečnjačka podloga’, brus. *apōka* ‘krečnjačka stena, laporac’.

Na osnovu navedenog slovenskog materijala može se rekonstruisati praslavska imenica *opoka ‘krečnjački, laporast kamen koji se lako mrvi, škri-

¹⁶ Miklosich Lexicon 512. [12]

¹⁷ Megiser 194. Upor. i V. Putanec, *Mali diferencijalni hrvatsko-slovenski rječnici iz 1578, 1574. i 1592*, Rad JAZU 376, Zagreb 1979, s. 182.

¹⁸ Megiser 83; Stachowski Megiser 97.

ljasta krečnjačka ili laporasta stena', za koju se obično smatra da je derivat sa vokalizmom *-o-* izveden od glagola **opekti* 'opeći'¹⁹. Međutim, takvo etimološko objašnjenje ne zadovoljava jer ne tumači realno posvedočena značenja slovenskih reči. Pre svega, u građi nema dovoljno osnova za tobožnje prvobitno, etimološko značenje 'spečena zemlja, spečena stena' kao ni za značenje 'kamenno ložište, eine steinige Feuerstätte' koje je pretpostavljao E. Berneker (Indogerm. Forschungen IX 364). Značajno je da pristanice takve etimologije ignorišu dobro potvrđenu varijantu lekseme sa vokalizmom *-u-*. V. Machek je baš oblik sa *-u-* (koji je poznavao iz češkog i slovačkog) smatrao starijim. Taj bi oblik bio u vezi s glagolom **pukati* 'pucati', sto potvrđuje poznatom činjenicom da krečnjački, laporasti kamen lako puca, raspucava se na komade²⁰. Slično objašnjenje varijante sa vokalom *-o-* izneo je A. Suprun skrenuvši pažnju na sinonimski glagol **pokati* (brus. *pokacca* 'pucati')²¹.

Semantika i struktura slovenskih leksema o kojima je reč daju mogućnost da ih tumačimo kao deverbativne imenice izvedene od glagola **o(b)-pokati*, **o(b)-pøkati*, **o(b)-pukati* 'pucati po čitavoj površini, raspadati se na komade'. Osnovno etimološko značenje derivata bilo bi 'to što lako puca, što se raspada [13] na komade'. To bi se osnovno značenje kasnije specijaliziralo u naziv određene vrste krečnjačke, laporaste stene, krečnjačkog, laporastog kamena. Relikt prvobitnog značenja možemo naći u rus. dij. *opóka* 'svaka meka i sipkava materija; inje na drvetu'.

Rasprostranjenost leksema u slovenskom svetu, njihovo semantičko podudaranje i njihova struktura svedoče da su to praslovenski derivati. Izvesne poteškoće nailazimo pri rekonstrukciji prvobitnih oblika. Nesumnjiva je svakako rekonstrukcija varijante **opoka*. Međutim, nije dovoljno jasno iz kojeg su se fonetskog lika razvile slovenske varijante sa *-u-*. Moramo imati na umu da je osnovni glagol posvedočen (pored ređeg lika **pokati*) u varijantama **pøkati* (upor. slovenač. *pókati*, polj. *pękać*, v. i kod Skoka ER III 67 s.v. *püći*) i **pukati*. Budući da se čak. *opùka* nalazi u susedstvu slovenač. *opôka*, možemo pretpostaviti da su ta dva oblika refleksi prvobitnog **opøka*. Inače bi češ., slovač. i ukr. *opuka* moglo biti kontinuant ili **opøka* ili **opuka*.

Mislim da sve ovo što je dosad izloženo potvrđuje da su lekseme **opoka*, **opøka*/**opuka* praslovenskog porekla. Moramo ipak dokazati da čak. *opùka*

¹⁹ Upor. npr. M. Vasmer, o.c. 272 (sa starijom literaturom).

²⁰ Machek ES² 416.

²¹ Upor. ÈSBM I 128–129. [13]

pripada istoj leksičkoj porodici. Čakavsko je značenje ‘crep, opeka, cigla’, po svoj prilici, sekundarno. Starije je značenje ‘stena’ potvrđeno u Miklošičevu primeru. Možemo dakle pretpostaviti da se semantički razvitak imenice *opùka* izvršio na srpskohrvatskom tlu. Verovatno da je osnovni razlog semantičkog razvitka ‘stena, vrsta kamena’ > ‘crep, opeka, cigla’ vanjezičkog karaktera, naime novatorstva koja su uvedena u građevinarstvo. Izgleda da su jezički preci Hrvata u svoju novu postojbinu doneli i običaj da ponekad u građevinarstvu, primenjuju u nekoj nameni kamen koji su nazivali *opoka ili *opuka. (U nekim delovima Poljske, i verovatno ne samo tamo, takav se kamen sve do danas upotrebljava u seoskom građevinarstvu). Takav škrljast kamen, u novim uslovima, bio je postepeno zamenjivan savremenijim građevinskim materijalom uobičajenom na mediteranskom podneblju – gline-nim crepovima, ciglama. Jezički arhaična čakavska sredina, iako je prihvatila moderne građevinske materijale, očuvala je za njih stari naziv koji je donela iz pradomovine. Ako je tako, čak. *opùka* doživelo je slični semantički razvitak kao npr. u novije vreme *pero* (za pisanje).

Čini se, dakle, da imenicu *opùka* možemo ubrojiti u mnogobrojne leksičke relikte slovenskog porekla očuvane u čakavskom, naročito u severno-čakavskim govorima. Ta je leksema zajednička za čakavski, slovenački i deo severnoslovenskih jezika: za češki, slovački i ukrajinski koji znaju za refleks psl. *opoka odnosno *opuka; za severnoslovenske jezike tipična je i srodna leksema *opoka.

Može se zaključiti da je, po svoj prilici, slučajno podudaranje čakavskog relikta *opùka* sa srpskohrvatskom leksičkom inovacijom *opeka* (izvedenom od *opeći*) i sa pozajmicom *kùpa*.

3. *phati, hpati, hvati*

Praslovenski glagol **pъchati pъchajǫ/pъšǫ* ‘gurati’, ‘gruhati, ljuštiti (ječam, pšenicu i sl.)’ posvedočen je u većini slovenskih jezika, npr. slovenač. *phāti, p̃hāti*, polj. *pchać*, rus. dij. *pchat’*, ukr. *pchaty*. P. Skok (ER II 586) navodi njegove srpskohrvatske reflekske *pahati* i *phati*, s napomenom da je taj drugi oblik „bez današnjih refleksa”, što nije tačno. [14]

U Rječniku JAZU oblik *phati* je potvrđen samo jednim primerom sa značenjem ‘gurati’ (*Ivančićev zbornik*, XIV v., RJAZ IX 831). Ali isti glagol u drugom, veoma starom značenju ‘gruhati, ljuštiti’ ima potvrde i u novije vreme u čakavskim govorima u različitim fonetskim oblicima.

1) S konsonantskom skupinom *ph* zapisan je glagol *ophati* ‘ogruhati, oljuštiti (ječam)’ u govoru Vrbnika na ostrvu Krk: „Od žita se dela špi-

jec za kuhat. (...) Ki oće imit menje posla, ta ga zanese va melin, da mu ga tamo speštaju ili *obhaju* (sic!)²², to će reć: da mu znemu onu želtu kožu o'zvena i osvini (osvini, repi)", Žic ZNŽO VI 11; upor. i drugi citat iz istog izvora u RJAZ IX 52).

Isti je oblik zapisao Pavao Vitezović u svom Lexiconu: *evannere – obćiniti obhati* (sic!)²². Vitezovićeva potvrda svedoči da je glagol bio poznat senjskoj čakavštini na prelomu XVII i XVIII veka.

2) U Dobrinju na Krku zapisan je oblik s konsonatskom skupinom *fh*: glagolska imenica *ofhanje* 'ljuštenje ječma' (Jelenović, HDZ III 187).

3) U Boljunu u Istri potvrđen je oblik sa skupinom *hp* (pored *hv*): „Ječmik se *hpe* (*hve*) va muntare ali va stope. (...) Kad se *hpe*, drži se muntar med kolenami, nuotre se naspe močenoga ječmika, pak se tuče s toporišćen ot pikuona. (...) Za kuhat se *hpe* i šenica i turkinja" (Lovljen, ZNŽO XXXIII 128).

4) Oblik sa skupinom *hv* zabeležen je u Boljunu i u drugim istarskim govorima: u okolini Učke („Ječmik ... se mora prije smočiti, dočim se samopah sam *hve* va stupce", RJAZ XIV 576 s.v. *samopah*), u Kastavštini („Stupiñi za ješmik *hvat* su na Rečini... Kad onako jeno dve ure stupiçi tuču po ješmike, olupu se ž njega ona koža i oni brki. Onput deju, da j' ješmik *ohvan*", Jardas, ZNŽO XXXIX 163), upor. *hvanje* 'ljuštenje ječma i pšenice' u Kukuljanima na Rječini (Jelka Ribarić, ZNŽO XXXVII 70).

Dakle, glagol *phati* 'gruhati, ljuštiti (ječam, pšenicu)' potvrđen je kod severnih čakavaca s različitom realizacijom konsonatske grupe *ph*, koja je postala nakon gubljenja poluglasnika u slabom položaju (neki drugi govori sproveli su vokalizaciju tog poluglasnika odakle oblik *pahati*, kajk. *pehathi*). Skupina *ph* očuvana je samo u pojedinim govorima (u Vrbniku a ranije verovatno i u Senju). Očuvanje nepromenjene grupe *ph* po svoj prilici je olakšala upotreba glagola s prefiksom *o-* (*ophati*). Verovatno je granica sloga *op/hati* uzrokovala da je u svesti govornika pripadao glagolima s prefiksom *ob-* (odatle Vitezovićevo i Žičevo pisanje *obhati*). U drugim čakavskim govorima imamo ili promenu *ph > fh* (Dobrinj) ili metatezu *ph > hp* (Boljun) s daljom promenom *hp > hv* (Boljun, Učka, Kastavština). Promene skupine *ph* podsećaju na realizacije drugih sličnih konsonatskih grupa u čakavskim govorima, npr. *pk* (*klupko*), *pt* (*ptica*)²³.

---

²² T. Matić, o.c. 40.

²³ Zanimljivo je da je metateza *pch > chp* posvedočena i u ukrajinskim govorima, upor. oblik *chpaty < pchaty* (*Studia nad dialektologią ukraińską i polską*. Opracował ... M. Karaś, Kraków 1975, s. 139). [15]

Oblik *hvati* omogućava nam da tražimo objašnjenje za jedan dosada nejasan pridev u staroj hrvatskoj književnosti, naime u Barakovićevoj poemi *Vila Slovinka*:

sve bilopernici izabrani na izbor,
ohvani krvnici da staru caru dvor. [15]

T. Matic, koji je ukazao na taj pridev, piše da „nije lako pouzdano odrediti značenje pridjeva *ohvan*: svakako su krvnici, koji su imali satrti sultanov dvor, morali biti hrabri, odlični, pouzdani junaci”²⁴. Čini se da je Barakovićev pridev *ohvan* u stvari particip glagola *o-hvati* (upor. kastavsko *ohvan ješmik* ‘ječam ogruhan, očišćen od ljuke’). Značajan je adverb *neohvano* ‘priprosto, neuglađeno’ u Kurelčevu prevodu *Stopa Hristovih*²⁵ koji svedoči da je *ohvan* dobijao sekundarno metaforičko značenje ‘fin, uglađen’. Dakle, *ohvani krvnici* moglo bi da znači ‘fini (vešti, lukavi) krvnici’. Barakovićev bi primer ujedno svedočio da je u starije doba oblik s konsonatskom skupinom *hv-* bio raširen na većem čakavskom prostoru budući da je bio verovatno poznat i u Zadru.

4. *popel*

P. Skok (ER II 638) s.v. *pěpeo* ukazao je da se ta leksema pojavljuje „u ostalim slavinama u prvom slogu s prijetoj o: scs. *popelb*, tako slov., slovač., oba lužičko-srp. i u svim ruskim narječjima”. Čudno je da na hrvatskom terenu, kod severnih čakavaca Skok nije uočio oblik *pòpěl* (*pòpel*).

Mnogobrojne primere oblika *popel* ‘pepeo’ iz čakavskih spomenika (od 1468. godine) navodi RJA Z X 786. To su primeri iz tekstova koji su vezani za Hrvatsko primorje (npr. iz knjiga iz senjske štamparije: *Naručnik plebanušev* 1507 g., *Korizmenjak* 1508 g.) i za Istru (npr. *Prvi del novoga teštamenta* Antuna Dalmatina 1563 g., *Vsih prorokov stumačenje hrvatsko* oko 1564 g.). Isti rečnik donosi takođe potvrde iz vrbničkog govora na Krku i iz istarske čakavštine (Nemanićev zapis *pòpel pòpela* tj. *pòpel pòpela*). I noviji dijalekatski izvori potvrđuju da je imenica *popel* (i derivati) ograničena na primorske, kvarnerske i istarske liburnijske govore np. Novi: *pòpel*, *popeljùha*²⁶,

²⁴ T. Matic, *Lexicalia iz starih hrvatskih pisaca*, Rad JAZU 315, 1957, s. 51–52.

²⁵ Z. Vince, *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*, Rasprave Instituta za jezik, I, Zagreb 1968, s. 248.

²⁶ A. Belić, o.c. 211, 225. Upor. i primorske derivate *popelan*, *popelnica*, *popeljast*, *popeljiv*, *popeljuha*, *popeljuša*, *popeljušina* (Hirtz I 116).

Rijeka: *pöpel*, *popeläst*²⁷, Kastavština: *pöpēl pöpela* ‘pepeo; vinova metljika na grožđu’, *popēlnīca* ‘udubina iza vatre na ognjištu u koju se sprema pepeo’, *Popēlnīca* ‘Pepelnica, prvi dan korizme’, *popēlnjāk popēlnjākā* ‘plahta od jedne vreće; kroz takvu plahtu cijede lug, te nanj ostane pepeo’ (Jardas, ZNŽO XXXIX 400).

Nekada je areal varijante sa -o- bio svakako veći. Značajno je da se oblik *popelj* ‘cinis’ pojavljuje u Vrančićevu rečniku. Da je taj podatak pouzdan, svedoči oronim *Popelj*, brežuljak u šibenskom kotaru (RJAZ X 786). Znači da je varijantu sa -o- poznavala i šibenska čakavština. Poreklo šibenskog lika sa -lj nije do kraja jasno. Možemo pretpostaviti da je -lj rezultat proširenja imenice *popel* sufiksom -jv ili da je -lj analoško prema derivatima kao *popeljuša*, *popeljuha*.

Slovenski materijal svedoči da se u praslovenskom razdoblju leksema sa značenjem ‘pepeo’ pojavljivala u dva varijantska lika: *pepelǔ i **popelǔ*²⁸. Pojedini slovenski jezici poznaju reflekske i jednog i drugog oblika, npr. stsl. *pepelǔ/popelǔ*, [16] slovenač. *pepēl/popēl*, rus. *pépēll/pópēl*. Verovatno da je slično stanje bilo i u srpskohrvatskom jeziku, pri čemu je na većini sprskohrvatske teritorije (i na većem delu čakavskog područja) pobedila varijanta *pepelǔ, dok se refleks oblika *popelǔ očuvao u severnom čakavskom i, kao leksički relik, u staroj šibenskoj čakavštini.

5. *sraga*

Imenica *srāga* ‘kap, kaplja’ prema Skoku (ER III 314) i RJAZ (XVI 160) posvedočena je kod Bogoslava Šuleka (*Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*, Zagreb 1874) kao i u čakavskom žumberačkom govoru (npr. *Nisi popi(l) bože srage rakije*). Šulek je verovatno pozajmio reč iz slovenačkog jezika. Međutim, žumberački primer je svakako iskonski, narodni, o čemu svedoči i potvrda iste lekseme iz Ozlja (*srāga* ‘kaplja, npr. vode’, Težak Ozalj 400) i iz okoline Ogulina (Šušnjevo Selo i Čakovac): „Na vodi se tepe, kad čovik treba *sragu* masla za večeru začinat” (Božićević, ZNŽO V 195). U tom je primeru *sraga* sinonim sh. *kāp* ‘vrlo mala količina, makar malo čega tekućega’. *Srāga* ‘kap, kaplja’ je najverovatnije leksički čakavski relik, tipičan za kopnenu čakavštinu. Tačan ekvivalent čakavskoj leksemi postoji samo u slovenačkom leksikonu: *srāga* ‘(krupna) kap, kaplja; kap, grašak znoja’ (npr.

²⁷ R. Strohal, *Osobine današnjega riječkoga narječja*, Rad JAZU 124, 1895, s. 113, 161.

²⁸ Upor. M. Vasmer o.c. 336. [16]

smrtne srage ‘samrtni, samrtnički znoj’), ranije jedanput i ‘izliv krvi u mozak, apopleksija, srčani udar, infarkt’ (kod Trubara: *od srage udarjen*).

P. Skok (l.c.) navodi etimološko rešenje F. Miklošiča koji je rekonstruisao prvobitni oblik *sorga u vezi sa stind. *sárga*- m. ‘Guss, Erguss, Dahinschiessen, Geschoss’ (prema stind. *srjáti* ‘entsendet, entlässt, schießt ab, giesst aus’). Skok je pri tome ukazao da je tobožnja veza sh. *sräga*, slovenač. *srága* i stind. *sárga*-sumnjiva budući da je staroindijska leksema izvedena od korena *selg-²⁹.

Drugačije je etimološko objašnjenje slovenačke lekseme (ne uzimajući u obzir čakavsku reč) predložio F. Bezlaj: „Med pomenske arhaizme spada tudi slovenač. *sraga*. V starejšem jeziku beremo samo *od srage udarjen* ‘od kapi zadet’, danes pa živi fraza *potne srage* ‘kapljice potu’. Pomensko je veliko bliže litav. *pasargà* ‘bolezenska slabost’ kakor csl. *sragv* ‘grozen, strašen’, r(us). *soróga* ‘netečnež’ ali p(olj). *srogi* ‘strog’. Ker je slovenač. in sbh. *kaplja*, *kap* kot naziv bolezni kalk po rom. *gutta*, se je Miklošič gotovo zmotil, ko je primerjaval slovenač. *sraga* s sti(nd). *sarga* ‘curek’ iz osnove *selg*-. To bi mogla biti samo izposojenka, vendar ni v slovenščini nobenega drugega primera indoiranske izposojenke, obonem pa pomenska miselna povezava med pojmom ‘kapljica’ in ‘srčni infarkt, izliv krvi v možgane’ ni izpričana v drugih jezikovnih sferah³⁰. Moramo приметiti da se značenje ‘izliv krvi, apopleksija, srčani udar’ u slovenačkom leksikonu pojavljuje naporedo sa značenjem ‘kap, kaplja, grašak’. Kod Primoža Trubara nalazimo ne samo sklop reči *od srage udarjen* nego i primer *deževne srage*, kod Jurija Dalmatina čitamo primer *ena sraga jutrove rose*; upor. i *sraga* ‘Tropf, stilla, gutta’ u [17] Megiserovim rečnicima iz 1592. i 1603. godine³¹. Međutim, dok je značenje ‘kap, kaplja’ dobro potvrđeno i u starijem i u novijem slovenačkom jeziku, *srága* kao naziv bolesti pojavljuje se samo jednom kod Trubara. Već na osnovu tih podataka možemo pretpostaviti da je značenje ‘izliv krvi, apopleksija, srčani udar’ sekundarno (ako nije individualna odlika Trubarova jezika), verovatno semantički kalk slovenač. *kaplja* ili romanskog *gutta*. Da je značenje ‘kaplja, kap’ starije, svedoči takođe semantika čak. *sräga*.

Semantika čakavske i slovenačke reči ne govori dakle u prilog veze tih leksema sa litav. *pa-sargà* ‘bolešljivost, fizička slabost’ i srodnim baltičkim rečima: litav. *sirgti sergù* ‘biti bolestan’, *sergàs* ‘bolestan’, let. *sirgt*, *sirgt sirg-*

²⁹ Upor. Pokorny IEW 900; Mayrhofer KEWA III 497–498.

³⁰ Bezlaj Eseji 116–117. [17]

³¹ Megiser 126; H. Megiser, *Thesaurus polyglottus. Iz njega je slovensko besedje z latin-skom in nemškimi pomeni za slovensko-latinsko-nemški slovar izpisal in uredil J. Stabéj*, Ljubljana 1977, s. 179.

stu (*sērgu*, *sirgu*) ‘biti bolestan’, *sērga* ‘bolest’³². Baltičke reči pripadaju indoevropskom korenu **syergh-* ‘sorgen, sich worum kümmern; krank sein’; J. Pokorny tu ubraja slov. *sorgъ ‘strog, strašan’ (stsl. *sragъ*, polj. *srogi*, h. *stròg*) kao i fiktivno po svoj prilici stsl. *sraga* ‘bolest’ (reč bez potvrda u rečnicima)³³. U tu porodicu svakako ne spada čak. *sràga*, slovenač. *srága* s izrazitim značenjem ‘kap, kaplja’.

Etimologija sh. čak. *sràga*, slovenač. *srága* mora se zasnivati na semantici leksema. Ako je ispravna rekonstrukcija, možemo pretpostaviti da je osnova slovenske imenice indoevropski koren **ser-* ‘strömen, sich rasch und heftig bewegen’ (> *sero-m ‘Flüssigkeit’, **ser-mo-*, *sorā ‘Fluss’)³⁴. U takvom bi slučaju imenica *sorga morala biti derivat s vokalizmom *-o-* izveden sufiksom *-ga* kao psl. *struga (< *srou-gā) ‘potok’ prema ie. **sreu-* ‘teći’. Praslovenska leksema *sorga prvobitno bi označavala ‘to što teče, curi, što se lije’ > ‘mlaz tekućine, curak, kaplja’. Međutim, nije sasvim sigurna ni rekonstrukcija *sorga (pošto nedostaju primeri iz drugih slovenskih jezika) pa se ni predloženo etimološko rešenje ne može dokazati. Nesumnjivo je ipak da su čak. *sràga* i slovenač. *srága* arhaične reči slovenskog porekla, jedan od primera starih izoleksa koje vežu čakavsku i slovenačku teritoriju.

6. *srebat*, *srbati*

U jednom delu čakavskih govora i u pojedinim kajkavskim govorima umesto (ili pored) opštesrpskohrvatskog glagola *srkati* pojavljuje se sinonimski i srodni glagol *srèbati* (upor. Skok ER III 321). Posvedočen je u Vodicama u Istri³⁵, u Rijeci (RJAZ XVI 247), na kvarnerskim ostrvima (Cres, Lošinj, Unije, Punat, Podvežica: *srèbat srèbje*; u Dobrinju na Krku: *sribat sriblje*³⁶), u Primorju i Lici (Kurelčev podatak u RJAZ). Zabeležen je i kod kajkavaca: u bednjanskom govoru *srèboti* ‘srkati’ (Jedvaj 318), u samoborskom govoru *srebat* *se* ‘pucati, o pečenom hlebu’ (RJAZ). [18]

Čak., kajk. *srèbati* (*sribati*) refleks je arhaičnog praslovenskog glagola onomatopejskog porekla *serbati ‘piti, jesti nešto retko, uvlačiti tečnost ustima, srkati’, upor. npr. slovenač. *srébat*, češ. *střebati*, slovač. *strebať*, polj. dij. *strzebać*, gornjol. *srébać*, strus. *serebati*.

³² Upor. Fraenkel LEW II 787.

³³ Pokorny IEW 1051.

³⁴ Pokorny IEW 909–910.

³⁵ Ribarić 193.

³⁶ Tentor Slaganja 85; Zajceva Leksika 81. [18]

U slovenskim jezicima pored oblika *serbati posvedočena je i varijanta **ṣerbati* (**ṣrbati*), upor. npr. slovenač. *srbati*, stslav. *sṛebati*, bug. *ṣerbam*, polj. *siorbać*, *sarbać*, rus. *serbát*, ukr. *serbáty*. Dosada nije zapaženo (upor. ipak u Skoka ER III 223 odrednicu *serbati*) da se ista varijanta pojavljuje i na srpskohrvatskoj teritoriji, naime u jednom severnočakavskom govoru. RJAZ XIV 861 navodi iz Vrbnika na Krku glagol u tamošnjem liku *serbat serbje* (s tipičnim za vrbnički govor refleksom *er < ṛ*) ‘srkati’, upor. i druge primere iz istog govora: „Mliko se... malo po malo naliva na kašu i *serbje*. Suroti se skuha i rabi koti i mliko. Jenó i drugo je *serbani*, *serbat*. Vino se poliva po kaši..., pek *serbje*; More se i *serbat* z mlikon” (Žic, ZNŽO VI 23, 24). Posvedočena je i glagolska imenica *serbani* (< **ṣrbanje*) kao i naziv vršioča radnje *serbalo* (*Serbalo* [je] čovik, ki, kada govori, poteže duh va se, ko ti da *serbje*, RJAZ l.c.). Upor. i štok. *zaṣṛbnuti* ‘zagrcnuti’ (RSAN VI 415).

Vrbnički glagol *serbat* (< *ṣrbati*) leksički je relik koji svedoči da su i na srpskohrvatskom terenu postojali slični odnosi kao u drugim slovenskim jezicima, upor. slovenač. *srebat*/*srbati*, polj. *strzebać*/*siorbać* (*sarbać*) itd. Severni čakavci su delimično očuvali dve varijante glagola (*serbati/**ṣerbati*) koje, po svoj prilici, odražavaju stare odnose u promeni glagola: izgleda da je prvobitno glagol imao lik **serbati ṣerbq*³⁷.

7. *tulati* (*se*)

Leksička građa navedena u RJAZ (XVIII 900) svedoči o tome da glagol *tulati* (*se*) nije proširen na kompaktnom dijalekatskom području nego se pojavljuje u pojedinim udaljenim govorima koji nisu u neposrednom dodiru: *ṭulati se ṭulām se* ‘ići potihó, da se ne čuje, vući se’ (Ston na Pelješcu), *tulati* ‘cunjati, lunjati, potucati se’ (Bribir u Hrvatskom primorju), *ṭulati ṭulām* ‘tumarati, skitati se’ (oko Velike i u Orahovici u Slavoniji, gde su posvedočeni i derivati: glagolska imenica *ṭulanje* i deverbativni pridev *ṭulav* ‘koji tumara’). Takva rasprostranjenost lekseme nesumnjiv je dokaz da je to leksički relik očuvan u pojedinim čakavskim i štokavskim govorima. Arhaični karakter reči potvrđuju tačni (u pogledu fonetskog lika i semantike) ekvivalenti u zapadnoslovenskim jezicima.

Sh. dij. *tulati* (*se*) moramo uporediti s češ. *toulati se* ‘hodati bez cilja, skitati se, lunjati, potucati se po svetú, voditi skitački način života’, slovač.

³⁷ Pregled srodnih glagola u drugim indoevropskim jezicima v. M. Vasmer, o.c. 612, V. Machek, o.c. 585. [19]

túlat' sa 'skitati se, lunjati, potucati se', polj. *tulać się* 'skitati se, lunjati, potucati se po svetu'. Isti jezici poznaju i deverbativne derivate, npr. prideve koji odgovaraju sh. slavonskom *tŭlav*: češ. *toulavý* 'skitački', slovač. *túlavý* 'onaj koji se skita, lunja', stpolj. *tuławy* 'skitački'.

Navedene slovenske lekseme važne su za utvrđivanje prvobitnog oblika sprskohrvatskog glagola. Na toj osnovi možemo pretpostaviti da je najbližiji prvobitnom obliku glagol *tulati se* zabeležen na Pelješcu, dok je u primorskom i slavonskom primeru, po svoj prilici, ispuštena zamenica *se*, budući da je u tim govorima *tulati* [19] *se* bio čisto refleksivni glagol bez opozicije nerefleksivnog oblika. Ispuštanje *se* nije dakle moglo uticati na semantiku glagola i nije moglo dovesti do nesporazuma. Semantiku srpskohrvatske lekseme i slovenskih ekvivalenata možemo objasniti samo ako pođemo od prvobitnog povratnog glagola.

Sh. dij. *tulati (se)* i njegovi zapadnoslovenski ekvivalenti jamačno su refleksi praslovenskog povratnog glagola **tulati sę tulajǫ sę*. Izgleda da je to relativno kasna inovacija jednog dela praslovenskih dijalekata koja je obuhvatila zapadnoslovensko područje (bez lužičkih jezika) kao i prsrpskohrvatske dijalekte.

Glagol **tulati sę* još nema uverljivo objašnjenje u etimološkoj literaturi. Svakako nije ispravno etimološko rešenje koje je predložio V. Machek: prema njemu češ. *toulati se* i srodni zapadnoslovenski oblici (srpskohrvatski glagol izgleda da mu nije bio poznat) rezultat su metateze psl. **lutati* (sh. *lutati*)³⁸. A. Brückner je razmišljao o vezi s polj. *tuł, tulić* (sh. *tul, tulac, tuliti*, v. Skok ER III 520–521) pretpostavljajući tobožnje starije značenje 'uguravati, proturati'³⁹.

Pitanje geneze glagola **tulati sę* možemo rešiti polazeći od njegove semantike. Navedene slovenske lekseme ukazuju da je glagol označavao od prilike 'vući se, šuljati se, tumarati, skitati se'. U slovenskom leksikonu nalazimo primere da su slična značenja u vezi sa značenjem 'naginjati se, saginjati se, savijati se', upor. npr. sh. dij. *húl(j)ati se* 'smucati se', *hŭliti se* 'šuljati se' prema *hŭliti se* 'pregibati se', *kujŭt se* 'šuljati se' < **kuliti sę* 'savijati se, saginjati se, grčiti se', *ušnuti (se)* 'kradom brzo proći ili protrčati' pored slovenač. *ušeb-níti, ušabniti* 'saviti, izviti'. Na osnovu takvih semantičkih paralela možemo

---

³⁸ V. Machek, o.c. 648. O poreklu glagola **(s)lutati* i njegovim srpskohrvatskim refleksima u mom članku *Na tropach słowiańskich reliktów leksykalnych*, RS XLII, 1981, s. 25–27 {na s. 240–242 niniejszego tomu – red.}.

³⁹ Brückner SEJP 584. [20]

pretpostaviti da je **tulati se* prvobitni iterativni oblik prema psl. **tuliti se* ‘svijati se, savijati se, grčiti se’ (nerefleksivni oblik **tuliti* označavao je ‘pritiskivati nešto uz nešto, privijati’), upor. npr. slovač. *túliť sa* ‘grčiti se’, sh. *túlići se* ‘skivati se’, mak. *tuli se* ‘sakriva se, prikriva se’, slovenač. *túlići se* ‘savijati se, smežuravati se’, *tuliti se za kom* ‘vrebati, šunjati se za kim’.

Izgleda da je **tulati se* kao iterativ prema **tuliti se* prvobitno označavao ‘naginjati se, sakrivati se’ > ‘hodati, ići nagnut, savijen, prikradati se’, odakle ‘ići kradom, potihom’ i druga realno zasvedočena značenja. U prilog objašnjenju **tulati se* kao prvobitno učestalog glagola govore i istočnoslovenski oblici kao ukr. *tuljýtysja* ‘lunjati, skitati se, potucati se’, brus. dij. *tuljácca* ‘skrivati se; tumarati se bez cilja, besposleno’. To su isto tako iterativni glagoli prema **tuliti se* (ukr. *tulýťysja*, brus. *túlicca*), izvedeni sufiksom *-jati -jaję*, dok je **tulati se* izveden sufiksom *-ati -aję* (upor. učestale glagole kao **bęgati*, **padati*, **stępati*). Značajno je podudaranje semantike navedenih istočnoslovenskih oblika i refleksa glagola **tulati se*.

Sh. dij. *tulati (se)* je, dakle, jedan od arhaizama u leksikonu srpskohrvatskih dijalekata, leksički relikat koji povezuje srpskohrvatsku teritoriju (odnosno zapadni deo te teritorije) sa zapadnoslovenskim jezicima, naročito s češkim i slovačkim područjem. [20]

* * *

U sedam priloga razmotrio sam relikte starih slovenskih (praslovenskih) leksema u sprskohrvatskim dijalektima, pre svega u čakavštini. Ti prilozima dopunjuju poznavanje praslovenske leksičke baštine u sprskohrvatskom jeziku kao i dopunjuju odnosno korigiraju obradu pojedinih leksema u Skokovom etimološkom rječniku.

Студије из српскохрватске и словенске етимологије

Južnoslovenski filolog XLVII, 1991, s. 69–82

Проучавање српскохрватске народне лексике, особито оне која је посведочена тек у новијим лексикографским и дијалектолошким радовима, дозвољава да се издвоје многобројне лексеме значајне с гледишта етимологије које досада нису ушле у стручну литературу, укључујући и Скоков етимолошки речник. Један део оваквих народних, дијалекатских лексема нема мотивације на српскохрватском терену али њихове еквиваленте односно њима сродне речи налазимо у другим, понекад удаљеним словенским језицима. Етимолошка анализа лексема тог типа не доводи само до одређивања порекла дате српскохрватске дијалекатске речи. Поновно разматрање сродних словенских речи омогућава каткад да се предложи њихово ново етимолошко објашњење или да се поткрепи новим доказима једно од постојећих етимолошких решења.

У овом чланку разматрам три народне српскохрватске лексеме које се јављају у источном делу српскохрватског језичког простора, и њима сродне речи у другим словенским језицима. Њихова анализа је довела до резултата важних, надам се, и за српскохрватску и за словенску етимологију.

1. сх. дијал. *испрѣтњати* ‘изгубити чврстину, ослабити’, пољ. *parcieć*, рус. *пóртить*

Дијалекатски глагол *испрѣтњати* -њам сврш. према РСАН значи ‘изгубити снагу, чврстину и сл., ослабити’. Речник наводи само две потврде ове речи: дијалекатску из западне Србије (из Злакусе) и из београдског часописа Радничке новине (1905. год.). На основу цитата можемо утврдити да се глагол односи (искључиво?) на дрво и означава ‘изгубити природне особине (снагу, чврстину, еластичност и сл.),

ослабити услед дуготрајног деловања влаге, тоpline, натрулити'. Глагол очигледно садржи префикс *из-*; међутим, колико сам могао дознати, очекивани прости глагол није потврђен. [70]

Значење и лик сх. дијал. *испртњати* дозвољавају да га повежемо са семантички блиским севернословенским глаголима и одговарајућим радним придевима: пољ. *parcieć -cieje* 'губити једрину, сочност и укус, постајати дрвенаст, трулети, кварити се (нпр. о репи)', *sparcieć* 'изгубити једрину, сочност и укус, постати дрвенаст (нпр. о репи, роткви); (фиг.) постарати се, изанђати; (дијал.) постати наборан, изборати се', *sparcialy* 'који је изгубио једрину, сочност и укус, дрвенаст (о поврћу), који је изгубио еластичност (нпр. о кожи); увео; наборан'; чеш. дијал. *prtati se* 'рушити се, кварити се', старо *zaprtati -tám* 'покварити, оштетити', *zaprtaly* 'зачепљен, затворен, отврднут', у савременој ботаничкој терминологији *zaprtati* 'закржљати', *zaprtaly* 'закржљао'; рус. *пóртить пóрчу* 'чинити да што изгуби своју вредност, употребљивост, кварити, штетити; упропашћивати; негативно утицати (на некога), кварити, развраћати; (разг.) лишавати невиности; наносити штету нечијем здрављу мађијама, врачањем', *испóртить* 'покварити, искварити, упропастити', струс. *пъртити пърчу* 'трошити, траћити', *испъртити, испортити* 'покварити, искварити; нанети штету, озледу; потрошити, истраћити; упропастити, прекршити уговор'.

Као што се види, у севернословенским језицима посведочени су у ствари три сродна глагола с различитом структуром (и у вези с тиме с различитом семантиком), од којих се сваки јавља само у једном језику:

(1) с морфемом *-i-ti, -i-*: струс. *пъртити пърчу*, рус. *пóртить пóрчу пóртишь* (**prtiti prt'ǝ*),

(2) с морфемом *-a-ti, -aje-*: чеш. *prtati prtám* (*prtati prtajǝ),

(3) с морфемом *-ě-ti, -ěje-*: пољ. *parcieć parcieje* (*prtěti prtěǝ).

Ови су глаголи изведени очигледно од исте основне речи; упор. нпр. паралелне деривате од придева *krivъ 'крив, искривљен, савијен': (1) **kriviti kriv'ǝ* 'чинити нешто кривим, искривљеним' (сх. *krívuti krívīm* 'чинити кривим, искривљивати, савијати; стављати накриво; давати неприродан, унакажен израз, о лицу, уснама', (2) *krivati krivajǝ 'чинити кривим, искривљеним' (сх. *krívati krívām* 'ићи укриво, нагињати се у ходу на једну страну; протезати се на једну страну; храмати; бити криво', стчеш. *křivati -aju* 'искривљивати, савијати'), (3) *krivěti krivěǝ 'постајати кривим, искривљеним' (пољ. *krzywieć -wieje* 'постајати кривим', сх. *krívjeti krívīm* 'нагињати се на једну страну'). Аналошки

за глаголе *prtiti (струс. *pъrtити*, рус. *пóртить*) и *prtati (чеш. *prtati*) са структурним значењем ‘чинити да објект добије особину основне речи’ као и за *prtěti (пољ. *parcieć*) ‘добијати особину основне речи’ можемо претпоставити придевску основу.

Придевску основу за глагол *prtiti предложио је већ В. Махек: према њему је глагол изведен од неочуваног у словенским језицима придева *pъrtъ, који је упоредио с лат. *puter* ‘гњио, труп, увео’ („jež se rovná, [71] uznáme-li anticipaci r, latinskému puter shnilý, zpuchřelý”)¹. Иако се Махекова идентификација реконструисаног придева *pъrtъ (тј. *prtъ према начелима реконструкције у краковском Прасловенском речнику) с лат. *puter* не може прихватити, постојање оваквог придева у прасловенско доба врло је вероватно. На ову претпоставку упућује, као што се види, структура анализираних глагола очигледно изведених од исте основне речи.

Семантика разматраних изведених глагола дозвољава да претпостављени основни придев *prtъ повежемо с литав. *purtnùs* = *purùs* ‘сипкав, растресит, редак, дробан, шупљикав, бухав, мекан’. Ови су литавски придеви у етимолошкој вези с литав. *pùrti pùrù* : *pùrstu* (претерит *puraiù*) ‘постајати сипкавим, растреситим (о земљи); дизати се, расти, набухњивати (о тесту); мрсити се, кострешити се (о коси, перју); развијати се, процветати (о цвећу)’, упор. и *puřsti -rstù* (претерит *purtaù*) ‘набујавати, надувати се, трулети, трунути’². Према томе можемо сматрати да је за прасловенско доба реконструисани придев *prtъ (< **pür-to-*) изведен помоћу суфикса *-to-* од глаголске основе **pur-* посведочене у литав. *pùrti*.

Придев *prtъ можда је и семантички личио на сродне литавске придеве *purtnùs* : *purùs*, тј. могао је да значи отприлике ‘редак, шупљикав, порозан, бухав, мекан’. Овакво би значење реконструисаног основног придева тумачило семантику изведених глагола: *prtiti и *prtati ‘чинити да нешто (нпр. поврће, воће) постане шупљикаво, бухаво, мекано’ (> ‘чинити да нешто губи своје природне особине (једрину, сочност и сл.), своју вредност, употребљивост, кварити, штетити’), *prtěti ‘постајати шупљи-

---

¹ Machek ES 582 s.v. *záprtek*. У другом издању истог речника (Machek ES² 710) ова лексема (= сх. *запртак*) повезана је с **кореном** **per-* ‘родити, плодити’ па су разматрани глаголи изостављени; s.v. *bortiti se* (с. 61) аутор је навео овде анализирани глаголе, али није дао никакво етимолошко решење. За друге покушаје етимологије види Brückner SEJP 397 s.v. *part*; Vasmer REW II 411.

² О балтичким речима в. Fraenkel LEW 674–675. Упор. Bezlaž Eseji 117–118.

кавим, бухавим, меканим, нпр. о поврћу, воћу' (> 'губити своје природне особине, губити једрину, сочност, укус, кварити се, трулетити').

Могло би се судити да је рефлекс реконструисане основне речи *prtъ очуван у виду чешке именице *prt* м. 'нешто старо, покварено'³. Међутим, њено значење говори пре да је то девербативна изведеница од чеш. *prtati*.

Битно је за нас питање да ли су разматрани глаголи прасловенски или каснији, млађи деривати. Творбене морфеме којима су изведени ови глаголи биле су продуктивне и у прасловенско доба и касније, у [72] појединим словенским језицима. Ограничени ареали сваког од анализираних глагола говоре у прилог претпоставци да су изведени независно у појединим деловима словенске територије. Будући да у дотичним језицима није очувана основна реч, може се тврдити да су рус. *пóрtитъ*, чеш. *prtati*, пољ. *parcieć* (односно њихови пређашњи ликови *prtiti, *prtati, *prtěti) постали у раним раздобљима историје руског, чешког и пољског језика.

Етимолошка анализа севернословенских глагола омогућава објашњење порекла сх. дијал. глагола *испрѣтѣати*, који је несумњиво у сродству с размотреним речима. Међутим, због -њ- у основи не можемо сх. *испрѣтѣати* сматрати директном континуантом ниједног од горе изнесених глагола. Структура овог свршеног префиксног глагола једнака је структури свршених глагола као *отешѣати*, *ожедѣати*, изведених од простих глагола *теснити*, *жеднети*. Ове паралеле указују да је *ис-прѣтѣати* изведен од непотврђеног простог глагола *prtniti или *prtněti. Због семантичког подударарања сх. *испрѣтѣати* и пољ. *parcieć* можемо доћи до закључка да је претпостављени српскохрватски прости глагол изведен помоћу морфеме -ѣ-ти -ѣје-, тј. морамо реконструисати лик *prtněti. У погледу творбе овај би глагол био истоветан нпр. сх. *жеднети* који је дериват од придева *жедан* (< псл. *žędъnъ). Према томе реконструисани прости глагол *prtněti вероватно је изведен од придева *prtъnъ < *prtъ-nъ* који можемо сматрати рефлексом придева *prtъ*, реконструисаног на основу севернословенских чињеница; проширивање архаичних придева суфиксом -nъ у структурној служби позната је појава у словенским језицима⁴.

³ Реч је посведочена једном у XVII веку. V. Machek, *Recherches dans le domaine du lexique balto-slave*, Brno 1934, с. 21–22 изводио је чеш. *prt* из *prtъ, па је претпостављао да се на овој именици заснива глагол *prtiti. [72]

⁴ Упор. W. Boryś, *Archaiczny kaszubski przymiotnik rądi*, SFPS XX, 1981, с. 7–10 (тамо и даља литература) {на с. 614–618 *niniejszego tomu* – red.}. [73]

Изгледа да је сх. дијал. *испрѣтњати* резултат следећих деривацијских поступака: псл. **prtъ* ‘редак, шупљикав, порозон, бухав, мекан’ > стсх. **prtъnъ* ‘исто’ → **prt(b)něti* ‘постајати шупљикав, бухав, мекан’ > ‘губити природне особине (снагу, чврстину, еластичност), слабити, трулети’ → сх. *ис-прѣтњати* ‘изгубити природне особине, ослабити услед дуготрајног деловања влаге, тоpline, натрулити, о дрвету’. Српскохрватски глагол, дакле, посредно потврђује оправданост реконструкције придева **prtъ* као основне речи на којој се заснива група глагола посведочених у неколико словенских језика. Нажалост, у српскохрватском језику и у другим словенским језицима сачували су се само реликти ове лексиколошке породице, па смо принуђени да реконструисамо основну реч и посредне карике битне за обликовање анализираних глагола.

Мора се још скренути пажња да сх. дијал. *испрѣтњати* вероватно није једини остатак размотрене породице речи на јужнословенском подручју. Чини се да је у праву Ф. Безлај који с размотреним севернословенским глаголима и литав. *pūrti, puřsti* веже слн. *prtij m., prtija f.* ‘рахитис, [73] умекшавање костију’⁵. Иако творба ове словеначке лексеме није потпуно јасна (одакле дублет *-ij* : *-ija?*), није искључено да је изведена директно од реконструисаног придева **prtъ*.

2. сх. дијал. *људити* ‘сређивати, чистити’, буг. дијал. *людя, охлюдя*, пољ. дијал. *chludzić*

Од XV века је у српскохрватском језику посведочен придев *уљудан* ‘добро васпитан, пристојан, углађен, учтив’ (у РЈАЗ ‘пријазан, љубежљив, угодан, мио; красан, лијеп; гиздав, пристао, лијеп на поглед; уљуден, људски; пристојан’, од XVI века глагол *уљудити* *уљудим* ‘учинити уљудним или лепим; украсити, уресити; уредити’, *уљудити се* ‘постати уљудан, довести у ред свој изглед и понашање’. Прости глагол *људити* -дим ‘китити, ресити’ према РЈАЗ потврђен је у XVII–XVIII в. код далматинских писаца Бараковића и Бановца.

Сада знамо да прости глагол постоји у источном делу српскохрватског терена. РСАН доноси *људити* -дим : *људити* *људим* ‘довести нешто у исправно, уредно стање, сређивати, чистити’ (Заглавак и Књажевац), ‘давати некоме уредан, леп изглед, уређивати, дотеривати кога’ (с примером „У Банату је нека срамота казати: бријати, него говоре: људити”),

⁵ Bezlaј l.c.

људити се ‘уређивати се, дотеривати се’ (Бачка, Заглавак и Књажевац; из Књажевца потиче и Белићев пример *људим се*, СДЗБ I 533).

У источносрбијанским говорима јављају се и префиксни ликови: 1) *ољудити*: *ољуди* ‘уреди, среди, очисти’ (*Ољуди едно пиленце*, Тимок: Динић 182); 2) *уљудити*: *уљуди* ‘закоље и уреди неку животињу или живину; извеје жито за воденицу’, *уљуди се* ‘уреди се, дотера се, умије се и обуче чисте хаљине’ (Тимок: Динић 293), *уљуди* ‘уреди’ (*Снеје ... уљуде кућу*), *уљуди работу* ‘упропасти нешто’ (Црна Река: Марковић 467), *уљудим* ‘уредим, удесим’ (Лесковац: Митровић 343), *уљудим се* ‘дотерати се, удесити се’ (Пирот: Живковић 162).

Еквивалентни глаголи постоје на бугарском и македонском терену: буг. дијал. *л’уда* ‘бринем се за нешто’, *ол’удим* ‘уредим, средим’, *ул’уда* ‘добро обрадим; бринем се за неког’ (Ђустендил)⁶, *л’уда се* ‘сређујем се, уређујем се’, *ол’уда* ‘доводим у ред, уредим, удесим’, *ол’уда се* ‘дотерам се, почистим се (Ихтиман)⁷, *ул’удвам* ‘сређујем, свршавам свој посао у кући, постављам све на место’ (Родопи)⁸, мак. дијал. *ољуди*, *уљуди* ‘испрља, упрља’ (Куманово)⁹, *га ул’удил бишката* ‘средιο је, очистио је заклану свињу’, *ул’удин* ‘сређен, уређен’ (Кукуш)¹⁰. [74]

Нема сумње да је придев *уљудан* ‘добро васпитан, пристојан, углађен, учтив’ и глагол *уљудити* ‘учинити уљудним, васпитати; дати коме пристојан, складан изглед’ у етимолошкој вези с именицом *људи*¹¹. Простом глаголу *људити* П. Будмани је додао следећу опаску: „може бити да је испрва значило: чинити кога човјеком, те је, ако је тако, постало од *ľudi*” (РЈАЗ VI 313); Скок је, међутим, s.v. *људи* изоставио овај глагол (иако цитира *људовати* ‘бити поштен’). У Бугарском етимолошком речнику гореизнесени бугарски глаголи су сврстани у одредницу *люд* ‘човек’ (стслов. *людъ* ‘народ’) као деривати од ове именице¹².

Иако је етимолошка веза глагола *људити* (*се*) са лексиколошком породицом именице *људи* наизглед очевидна, има разлога да сумњамо да ли она тумачи сва значења наведених српскохрватских, бугарских и македонских глагола. Пре свега пада у очи добро потврђено у народ-

⁶ Кјустендил 235, 243, 266.

⁷ М. С. Младенов, *Лексиката на ихтиманския говор*, БД III, 1967, с. 100, 124.

⁸ Стоичев 286.

⁹ Куманово 255, 260.

¹⁰ К. Пеев, *Кукушкиот говор*, II, Скопје 1988, с. 120. [74]

¹¹ Упор. Skok ER II 339; Machek ES² 331 (о чеш. *vlidný* ‘уљудан, љубазан, учтив’).

¹² БЕР III 676–677.

ним говорима значење ‘сређивати, чистити нпр. кућу, заклану животињу, месо, жито’ (упор. већ у XVIII веку код Далматинца Ј. Бановца пример „Vi biste iz daleka počeli čistiti i ľuditi vašu kuću”, РЈАЗ VI 313). Ово значење једва бисмо смели доводити у везу са семантиком именице *људи*. Уз то на друго порекло сх. *људити* и његових бугарских и македонских еквивалента упућују и следеће чињенице:

1) У бугарском говору града Хасково посведочен је глагол *óхлюдя* (месни фонетски лик *óхл’уд’џ сврш.*, *ухл’удвџм* несврш.) са значењем ‘спремим, припремим’ (у примеру о месу: *Кџт си купџл мџсу, óхл’уди си гу кџкту с’ знáеиш*)¹³. Овај је глагол несумњиво идентичан са буг. дијал. *олюда* ‘доводим у ред, уредим, удесим’ и осталим наведеним ликовима.

2) Буг. дијал. *ó-хлюдя*, сх. дијал. *људити* и његови бугарски и македонски еквиваленти семантички се подударају с пољ. дијал. *chludzić chłudzę* ‘чистити, сређивати, уређивати’, *chludzić się* ‘чистити се, дотеривати се, сређивати се, облачити се чисто, уредно’, *ochłudzić* ‘довести у ред, дотерати, средити; окречити’¹⁴, кашуп. *χлџзџс са : χлџзџс са* ‘дотеривати се, преоблачити се’, *оχлџзџс са* ‘очистити се, преобући се, обући чисто рубље или чисте хаљине’¹⁵, упор. такође брус. дијал. *ніхлюдны* ‘неуредан, алкав, прљав, нечист’, *няџхлюда* (: *няџклюдá*) ‘прљавко, мурдар, прљавица, мурдара’, *ныхлюџы* ‘рђав, лош’¹⁶, рус. дијал. *нехлюда* [75] ‘прљавко, прљавица’, *нехлюдок* ‘наказа, грдоба; мелез’, *неухлюдок* ‘наказа, грдоба’¹⁷.

Семантичко и формално подударање јужнословенских и севернословенских речи дозвољава да утврдимо да су сх. *људити*, буг. *люда*, мак. *у-људи* рефлeksi ранијег лика с иницијалном сугласничком групом *hl-*, очуваног у буг. дијал *óхлюдя* и посведоченог код северних Словена. Разматрани глагол се јавља у српскохрватским говорима који губе /x/, нарочито у сугласничким групама *xp-*, *xл-*, *xљ-*; губитак истог сугласника својствен је и већини бугарских и македонских говора.

Сх. дијал. *људити* ‘сређивати, уређивати, чистити’ мора се, дакле, изводити из пређашњег лика *хљудити чији еквиваленти постоје на бугарско-македонском подручју и у неким севернословенским језицима (у пољском с кашупским дијалектом, у белоруском и руском).

¹³ В. Кјувлиева, К. Димчев, *Речник на хасковският градски говор*, БД V, 1970, с. 95.

¹⁴ Нпр. Karłowicz I 183; Sychta Кос II 42.

¹⁵ Sychta II 36.

¹⁶ СБПЗ III, [75] 227, 249; П. I. Сігеда, *Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Брэстчыны*, НарЛекс 81.

¹⁷ СРНГ XXI 199, 202.

У етимолошкој литератури разматран је већ пољски глагол *chludzić*. Изнесено је мишљење да је овај лик (посведочен у многим говорима, упор. и придев *schludny* ‘чист, срећен, уредан’ у књижевном језику), секундаран према синониму *kludzić* (познатом само говорима Шљонска), с фонетским развитком *kl-* > *chl-*¹⁸. Ово тумачење оспорава изнесени словенски материјал, који говори у прилог реконструкцији праоблика **chluditi chľud’ǫ*. За ову претпоставку од важности је проширеност ликова са *chl-* на словенском простору, посебно присутност таквог лика, односно његове континуанте, на јужнословенском подручју, где није посведочен дублет с иницијалним *kl-*.

Досада се реконструисао прасловенски глагол **kluditi klud’ǫ* ‘доводити у ред, у чистоћу, у мир’, потврђен у западним и источним словенским језицима, нпр. чеш. *kliditi* ‘орати (летину); спремати, уређивати, чистити’, словач. дијал. *kluditi* ‘спремати, уређивати’, пољ. дијал. (Шљонск) *kludzić* ‘вести; сређивати, уређивати’, струс. *клюдити* ‘говорити; шалити се, ругати се’, рус. дијал. *клюдиться* ‘болети’. Сматра се да је овај глагол изведен од именице **kludъ* ‘ред, мир’ (упор. нпр. чеш. *klid* ‘мир’, словач. *klud* ‘мир’, рус. дијал. *клюдь* f. ‘ред, пристojност, лепота’ сродне са гот. *hlūtrs* ‘чист’, ствнем. *hlūtтар*, нем. *lauter* ‘чист, бистар’ (< ие. **klūd-ro-*), гр. κλύξω ‘запљускујем, испирам, исплахњујем’. Словенске су речи засноване на индоевропској бази **kleu-d-* ‘испирати, исплахњивати’ (упор. без морфеме *-d-* лат. *cluo* ‘чистим’, литав. *šluoti* [76] ‘мести, чистити, брисати’); ако је тако, *k-* у псл. **kluditi*, **kludъ* ирегуларан је рефлекс ие. **k-* (уместо очекиваног *s-*)¹⁹.

Горе изнесени материјал и анализе сведоче да је поред лика **kluditi* постојала варијанта **chluditi* у којој је *ch-* вероватно рефлекс првобитног *sk-*. Ово значи да у прототипу варијанта **chlud-* имамо појаву тзв. непосредног *s-*, што је узрок варирања *k-* : *ch-*. У нашем примеру псл. *ch-* се своди коначно на ие. **sk-*²⁰. У вези с тиме могло би се поставити питање да ли ирегуларно *k-* (у **kluditi*, **kludъ*) није можда секундарно у односу на *ch-*.

Мора се још поменути да постојање архаичних варијанти глагола **kluditi* : **chluditi* доводи у сумњу у етимолошкој литератури прихваћени

¹⁸ Sławski SEJP II 238–239. [76]

¹⁹ F. Sławski l.c.; ЭССЯ X 53–55. Упор. и V. Machek o.c., 256.

²⁰ О развиту ие. **sk-* > псл. **ch-* упор. Н. Schuster-Šewc, *Zur Etymologie einiger mit *š- anlautender slawischer Wörter – Ein Beitrag zur Genese des ursl. *ch*, ZfSl 30, 1985, с. 740–746.

смер деривације *kludǔ → *kluditi. Изгледа да је глагол првобитан, тј. да је *kludǔ девербативна именица.

Досада се сматрало да је глагол *kluditi севернословенска лексема, без потврда код јужних Словена. Као што видимо, фонетска варијанта овог глагола *chluditi постоји и на јужнословенском подручју. Изнесени материјал сведочи да је на овом подручју дошло до мешања глагола повезаног с лексиколошком породицом именице *људи* (псл. *ludъje) с континуантом псл. *chluditi због извесних заједничких односно блиских црта у семантици. Будући да је последњи глагол, из фонетских разлога, изгубио почетни сугласник *h*-, идентификација два хомонима различитог порекла била је скоро потпуна.

3. сх. дијал. *сепати се* : *себати се* ‘трзати се’, буг. *сѣпвам*, укр. *сїпати*, пољ. *siepać*.

У пиротском говору забележена су два лика истог глагола: *сѣпа се* поред *сѣба се* ‘трзати се (у сну, страху, љутњи); доћи к себи’²¹. У другим српскохрватским изворима дублет *сепати се* нисам нашао²². Из истог говора Живковић 142 наводи само дублет са -б-: *сѣпам се* несврш. и учест. [77] ‘трзати се’, *сѣбнем се* сврш. ‘тргнути се, уплашити се; доћи к себи’. Овај лик је посведочен и у другим говорима источне Србије: у Бучуму и Белом Потоку *сѣба се* ‘трза се’ (Богдановић 161), у Лужници *сѣпам се* ‘штрецати се’ (Ђирић 155), у Тимоку *сѣба се* ‘трза се, трза се од страха’ и глаголска именица *сѣбање* ‘трзање’ (Динић 255). Даље су се потврде нашле у грађи РСАН: из Јагодине тј. из данашњег Светозарева („Кад спава, непрестано се себа”, дакле ‘стреса се, трза се’), Заглавка (‘трзам се услед потреса или страха’), Књажевца („Себа се онај који се изненада уплаши, или је пружио руку, а други га изненада опржи итд.;

²¹ Д. Златковић, *Фразеологија страха и наде у пиротском говору*, СДЗб XXXV, 1989, с. 449. Перфективно значење ‘доћи к себи’ односи се вероватно на глагол *себне се*, упор. Живковић 142.

²² Привлачи ипак пажњу да пољски лексикограф С. Б. Линде у свом речнику (Linde) s.v. *siepać* наводи међу словенским паралелама пољском глаголу и гаг. [тј. дубровачко] *zjepati vlase s glávee* lacerare crines. Из овога би следио закључак да је Линде нашао у неком речнику дубровачки глагол *сјепати* ‘lacerare’. Пољски лексикограф је, како сам пише у уводу свом речнику, за дубровачки дијалекат користио *Белин речник*. Међутим, у овом речнику није пронађен тај глагол а нема га ни у РЈАЗ. Ако би се глагол *сјепати* стварно нашао у српскохрватском извору, био би значајан из два разлога: као потврда лика са -н- у другом делу српскохрватског терена и као потврда за првобитно коренско *ǣ. [77]

значи повући се натраг, себи”). Свршени парњак *себнути се* записан је у Црној Реци (*сѣбне се* ‘тргне се; уплаши се’, Марковић 439), у Тимоку (*сѣбне се* ‘тргне се од страха’, Динић 255), а у грађи РСАН још је посведочен из Зоруновца (*себнути се себнем се* ‘уплашити се’), из околине Пирота (‘мало се променити, омршавети’, нпр. *Сва се стока себнула*).

Од дублета источносрпског глагола *сепати се* : *себати се* само први лик, посведочен у пиротском говору, има еквиваленте у више словенских језика. Пиротско *сѣпа се* надовезује на бугарско и македонско подручје, где је одговарајући глагол добро потврђен: буг. *сѣвам* несврш. (*сѣнна* сврш.) ‘чиним да се неко прене иза сна, из заноса и сл., да се уплаши, узнемири или да дође к себи, да се уразуми’, *сѣвам се* ‘стресам се, изненадно се будим; плашим се; долазим себи’ (Плевенско)²³, у Геровљевом речнику (V 311) *сѣпам* ‘закачујем, подмећем неком ногу; освешћујем се, долазим себи; будим се; (о води) опадам’, мак. *сепне* ‘чинити да се неко прене, пренути некога’, *сепне се* ‘пренути се, тргнути се’.

Исти глагол се јавља у севернословенским језицима: пољ. *siepać siepię* (потврђен од XIV века, у старопољско доба презент *siepat -pasz*, тако још у Линдеовом речнику) ‘трзати, теглити, цимати’, ‘ударати, шибати’ (нпр. *deszcz siepie* ‘киша шибан’), ‘раздирати, о болу’ (*ból, rana siepa mię* ‘сева, жига ме’), дијал. такође ‘дирати; бацати’, доњолуж. *sepaś -ram* ‘куцати, лупати (о срцу, пулсу)’, *sepiuś* ‘кљуцнути (о птицама)’, чеш. *sepati sepi (sepát)* ‘трести’²⁴, словач. дијал. *sepiuť* : *seplo ho to* ‘погрешно је ово проценио, преварио се у рачуну (*prepočítal se*)’²⁵, укр. *сіпати -паю* (сврш. *сіпнути -ну*) ‘трзати, цимати, теглити; трзати некога да му се скрене пажња’, ‘чинити брз покрет неким делом тела, трзати’ (нпр. *сіпати головою* ‘трзати главом’), разг. ‘прекомерно узрујавати, узнемиравати некога’, ‘изазивати грчевите трзаје’, *сіпатися* ‘трзати се, вући се, потезати се; покушавати да се нешто уради; немирно, убрзано бити (о срцу)’, ‘грчевито се трести, трзати се (нпр. о телу, кожи), јежити се (о кожи)’, ‘бацати се на некога, наваљивати’, [78] брус. дијал. *сѣпаць* ‘брзо нешто радити или подизати нешто претешко’, ‘вући, теглити’, ‘срдити’, ‘раздирати, о болу’, ‘тешко дисати’, ‘бесно разговарати, вика-ти’, ‘ударати, махати, нпр. репом’²⁶, рус. дијал. (у суседству украјинс-

²³ Д. Евстатијева, *Лексиката на говора в с. Тръстеник, Плевенско*, БД VI, 1971, с. 223.

²⁴ Jungmann IV 71.

²⁵ Kálal 600. [78]

²⁶ Н. Д. Корань, *Да палескага дыялектнага слоўніка*, ЗНарСлов, с. 159; З. Ф. Краўченка, *З лексікі вёскі Глухавічы Брагінскага раёна*, НарСловатвор, с. 130; *Матэрыялы*

ког и белоруског терена) *сепáть* : *рыба сепáет* (месни изговор *сипáит*) ‘риба трза, иде на удицу’, *сѣпнуть* ‘зграбити, шчепати, тргнути’²⁷, *сѣпацца* ‘срдити се’²⁸.

Изнесени словенски материјал указује на праоблик *sěpati sěrajo. Формално и семантичко подударање наведених глагола у словенским језицима као и распрострањеност ове лексеме у словенском свету дозвољавају да утврдимо прасловенско порекло глагола, у прилог чему говори, као што ћемо видети, и његова етимологија. Што се тиче фонетског лика, украјински облик *сінати* доказ је да је првобитни коренски вокал *ě. Томе као да се противи буг. *сѣвам*, *сѣнна* с *-e-* у акцентованом слогу, јер бисмо у књижевном језику у овом положају очекивали *-я-* од пређашњег *ě*. Ово би се могло објаснити тиме што реч потиче из западних, екавских бугарских говора. Међутим, то је само претпоставка јер се засада ништа не зна о историји ове речи у бугарском. Геровљево писање *сѣнам* по етимолошком принципу није, разуме се, никакав доказ.

Прасловенски лик *sěpati реконструисан је и раније²⁹, додуше на основу само дела овде цитираног материјала. У семантици рефлекса овог глагола види се велико подударање међу словенским језицима. На основу реално посведочених значења можемо за прасловенско доба реконструисати значење ‘изводити нагле, брзе покрете телом или делом тела (нпр. главом, руком, ногом), трзати’³⁰ односно за рефлексивни облик *sěpati se ‘трзати се’.

За нас је од важности питање етимологије псл. *sěpati. У стручној литератури постоји неколико покушаја објашњења порекла овог глагола односно појединих његових рефлекса у словенским језицима. Преглед [79] ових етимолошких верзија наводи М. Фасмер³¹. Нећу се

для дьялектнага слоўніка Гомельшчыны, Бмова, Мінск 1980, с. 140; Лоеў 323.

²⁷ Дон III 115. Упор. Миртов Казаки 290: *сѣпнуть* ‘шчепати, тргнути’, с. 294: *сінать* : *рыба сінает* ‘риба трза’. У Даљевом речнику (3. изд., IV 162) *сінать* западно ‘трзати’ и донско ‘цимати’; коренско *-i-* или је у донским говорима украјинског порекла или се развило фонетским путем у првобитно неакцентованом слогу.

²⁸ П. А. Расторгуев, *Словарь народных говоров западной Брянщины*, Минск 1973, с. 238.

²⁹ Упор. Schuster-Šewc HEW 1282–1283.

³⁰ Х. Шустер-Шевц, l.c., реконструује значење ‘*pochen, reissende Bewegungen machen*’. [79]

³¹ Vasmer REW II 627 (упор. и Трубачовљев додатак у руском издању овог речника, Vasmer ES III 626).

овде упуштати у критичку анализу појединих тумачења која се свODE на повезивању разматраног глагола са фонетски сличним словенским речима, нпр. с псл. *šipъ* ‘стрела’ (Иљински), пол. *siąpić* ‘росити, кишити’ (Брикнер), рус. *сипѣть* ‘шиштати, пиштати; говорити промуклим гласом’ (Јакобсон), горњолуж. *sapać* ‘врцати, буктети, пламтети; дахтати, бректати’ (Шустер-Шевц) или с наизглед сличним речима у удаљеним индоевропским језицима, нпр. са стинд. *ksipāti* ‘баца, меће’ (E. Zupitza), осет. *sewin* ‘косити’ (Петерсон). Свако од ових разноликих поређења може се оспорити (што је делимично и урадио Фасмер) због извесних фонетских и семантичких потешкоћа.

Структура и семантика псл. **šēpati -pajō* допуштају глаголску мотивацију ове лексеми. Међутим, у словенском лексикону нема глагола који бисмо могли сматрати основном речју. Изгледа да може уродити плодом поређење словенског глагола с одговарајућим балтичким чињеницама. Морамо се, дакле, вратити једној старој, у међувремену занемареној етимологији коју је својевремено предложио Ј. Ендзелин. У концизној етимолошкој напомени у летонском речнику s.v. *atsiept* упоредио је он рус. *сипать* (из Даљевог речника), пол. *siepać* с лет. *at-siept (zuobos)* ‘кезити се, церити се’ и литав. *šiēpti šiepiū* ‘разјапљивати, широко отварају уста, показивати зубе, кезити се, церити се, смејати се, исмејавати, ругати се’, *šiēptis* ‘кезити се, церити се; расцветавати се’³². У овом поређењу може збуњивати семантичко разилажење словенског и балтичког глагола. Међутим, изгледа да је у балтичким језицима дошло до семантичке специјализације речи. Сматра се да литав. *šiēpti* заправо значи ‘das Gesicht, die Mundwinkel nach dem Seiten verziehen’³³, што значи да је у балтичком глагол добио значење ‘правити гримасе, изводити покрете деловима лица, кезити се, церити се’ док у словенском имамо шире значење ‘изводити нагле, брзе покрете целим телом или појединим деловима тела’.

У погледу структуре и вокализма псл. **šēpati* најближи је литавски итеративни облик *šaipūti šaipaiū* ‘подизати (подругљиво) угао усана, кривити лице, кезити се, правити презриви израз лица; презриво, кришом, лукаво се смејати, смешкати се; некеме или нечему се смејати, исмејавати, ругати се, спрдати се, (о псима) кезити зубе’, изведен од литав. *šiēpti*.

³² ME I 191. Упор. Fraenkel LEW 75 s.v. *atšiēpti* (у одредници *šiēpti* изоставио је ово поређење).

³³ Fraenkel LEW 980. [80]

Псл. *sěpati и литав. *šaiptyti* разликују се творбом: словенски глагол [80] је изведен морфемом *-a-* < **-ā-*, литавски морфемом *-y-* < **-ī-* али се оба глагола одликују истим коренским вокализмом: литав. *-ai-* тачно одговара псл. **-ě-*. Према томе, ови су глаголи независни деривати изведени од истог основног глагола, тј. литав. *šaiptyti* од литав. *šiępti* (= лет. *-siepti*), псл. *sěpati од словенског еквивалента основних балтичких глагола.

Поређење псл. *sěpati и литав. *šaiptyti* доводи до закључка да је *sěpati првобитни итеративни глагол (одлику учесталог глагола сачувао је и у појединим словенским језицима), дакле прасловенска изведеница од, на словенском терену, неочуваног основног глагола с првобитним коренским вокализмом **-ei-* који би одговарао литав. *šiępti*, лет. *-siepti*. *Sěpati припада, дакле, групи прасловенских изведених (итеративних и каузативних) глагола који су изгубили мотивацију у словенском лексикону, али чија је мотивација (основни глаголи) очувана у лексици балтичких језика.

Предложено објашњење генезе глагола *sěpati омогућава да га уврстимо у оквире индоевропске лексике. Еквивалентност слов. *s-* = литав. *š-* = лет. *s-* упућује на ие. **k-*. Ово се слаже с реконструкцијом Покорног, који литав. *šiępti(s)* и сродне речи (али без словенског материјала) своди на ие. **keip-* ‘schweifen, wedeln, das Gesicht verziehen (?)’. У континуанте овог корена убраја такође авест. *saēf-* ‘махати’ и (с метатезом) *srifa-* м. ‘ноздрве’, стинд. *šipra-* ф. ‘бркови, перјаница која се лелуја (Schnurrbart, wallender Helmbusch)’³⁴. Проведена анализа псл. *sěpati дозвољава да континуантама ие. **keip-* додамо и изведени словенски глагол, који потврђује реконструисано значење ‘махати, мрдати’, јер се на овакво значење коначно своди, изгледа, словенско значење ‘махати, мрдати, трзати телом или деловима тела’, упор. и значење ‘махати репом’ посведочено у белоруским говорима.

На крају, кад је већ јасно порекло глагола *sěpati (па према томе и његовог рефлекса у пиротском говору *сѣпам се*), морамо се вратити источносрпском лику са звучним сугласником *-б-*, тј. *себати се*, *себнути се*. У светлости целокупне словенске грађе очито је да је *себати се* секундарна варијанта глагола *sěpati (*sę*), познатог већини словенских језика. Узрок замене коренског *-n-* звучним *-б-* можемо сагледати у утицају заменице *себе*. Изгледа да је из семантичких разлога рефлекс глагола *sěpati повезан у свести говорника с овом заменицом, упор. *себнем се*

³⁴ Pokorny IEW 543. [81]

‘доћи к себи’ (< ‘тргнути се, пренути се’), као и информацију једног од приносника РСАН да *себа се* означава ‘повући се натраг, себи’ (< ‘трзати се натраг’). [81]

Сличан глагол с коренским -б- јавља се и на бугарском терену. У говору села Радовене (Врачанско), који, иако се налази на подручју западнобугарског дијалекта, својим језичким значајкама припада источнобугарском дијалекту, забележен је глагол *сѣба (се)*, 3. лице јд. *сѣби (се)* и његов свршени парњак *сѣбна (се)* за које се наводе значења ‘опуштати (се), ослабљавати кога, лабавити (се)’ и ‘одвајати нешто закачено, удаљавати једно од другог’³⁵. Прво од ових значења слично је наведеном пиротском значењу ‘мало се променити, омршавети’ (али постанак таквог значења није потпуно јасан). Друго значење могло би се схватити као ‘отрзати (се)’ како сведоче примери у бугарском извору. Дакле, семантика бугарског дијалекатског глагола има сличности са семантиком источносрпског глагола. Међутим, имајући у виду да бугарски глагол не припада истом конјугацијском типу као српскохрватски (3. лице јд. буг. *себи*, сх. *себа*), не можемо поистовећивати ове речи. Чини се да буг. дијал. *себа (се)* треба упоређивати пре са слн. (у Плелетершниковом речнику) *сѣбити -бим* ‘издвајати, изоловати’, *сѣбити се* ‘издвајати се’, изведеним вероватно од заменице *сѣбе*. Према томе, није искључено да је на бугарском терену дошло до контаминације етимолошки различитих глагола: рефлекса псл. *сѣпати и глагола паралелног слн. *сѣбити*. Постоји могућност да је таква контаминација спроведена и на источносрпском терену.

{Na s. 82 pierwodruku streszczenie angielskie – red.}

---

³⁵ Х. Хитов, *Речник на говора на с. Радовене, Врачанско*, БД IX, 1979, с. 320. У овом говору старо *ѣ* у акцентованом слогу развија се у широко *ѣ*, међутим у наведеним глаголима имамо обично *е*. [82]

Prilozi proučavanju ostataka arhaičnog slavenskog (praslavenskog) leksika u kajkavštini

Hrvatski dijalektološki zbornik 6, 1982, s. 69–76

U rječničkom blagu starih kajkavskih spomenika i suvremenih kajkavskih govora ima dosta arhaičnih slavenskih riječi, koje nisu poznate drugim hrvatskosrpskim narječima. Obično se ipak navodi samo malen broj takvih riječi, npr. *oblok* 'prozor', *tenja* 'sjena', *vre* 'već', *če* 'ako'. Puniji popis arhaičnih riječi slavenskog porijekla u kajkavskom narječju nije dosada izrađen; mnogih takvih riječi nema čak ni u Skokovu etimologijskom rječniku. I etimologijski rječnici praslavenskog jezika¹ i pojedinih slavenskih jezika relativno rijetko uzimaju u obzir kajkavski leksik, iako on nije manje dragocjen za poznavanje starijeg slavenskog i praslavenskog leksika od čakavskoga, koji zauzima važno mjesto u slavenskoj etimologiji. Glavni je uzrok takvog stanja nedostatak kajkavskih dijalekatskih rječnika, a ni građa iz starijih kajkavskih rječnika (Habdelićeva, Belostenčeva, Jambrešićeva, Kristijanovićeva) nije dovoljno iskorištena.

U ovom članku želim obratiti pažnju na značenje suvremenog i starog kajkavskog leksika za proučavanje i rekonstrukciju općeslavenskog i praslavenskog leksika i za poznavanje leksičkih veza među pojedinim slavenskim jezičnim područjima. Primjere sam uzeo iz rječnika i zbirki kajkavskih riječi, dijalektoloških radova i kajkavskih etnografskih tekstova. Već na osnovi takve građe može se doći do nekih zaključaka o kajkavskom leksičkom sustavu, o porijeklu kajkavskog leksika i ulozi starih slavenskih riječi u njemu, o odnosu kajkavskog leksičkog blaga prema leksiku drugih hrvatskosrpskih i južnoslavenskih narječja. Zbog ograničenog prostora u članku navo-

---

¹ SP I-II; ĚSSJa I-V.

dim samo jedan dio primjera, naravno one primjere arhaizama koje smatram najinteresantnijima i najsigurnijima.

1. U staroj i suvremenoj kajkavštini nesumnjivo je postojalo više arhaičnih slavenskih (odnosno praslavenskih) riječi nego što se dosada znalo. Neke od tih riječi u prošlosti su bile, kako se čini, općehrvatskosrpske i općeslavenske, a samo su se slučajno očuvale u kajkavskom narječju ili u pojedinim kajkavskim govorima. Tako je, na primjer, u govoru Lobora (Hrv. zagorje) zabilježena imenica *nuče* mn. 'obojci'², koja je refleks općeslavenskog i praslavenskog oblika **onut'a* 'obojak' (slov. *onúča*, polj. *onuca*, rus. *onúča* itd.). U Belostenčevu rječniku nalazimo imenicu *lap* 'plat zemlje; plat sukna'. [70] P. Skok je mislio da je *lap* sekundarni oblik „s odbacivanjem sufiksa *-ot*” prema hs. dijalu. *lāpat* 'komad, dronjak; komad zemlje, polja'³. Međutim, kako je već ustanovio F. Sławski u etimologijskom rječniku poljskog jezika⁴, kajk. *lap* refleks je praslavenske imenice *lapъ 'komad (platna, zemlje)', očuvane još u izvedenicama u čakavštini (čak. *lapāk* 'ploštica') i u nekim drugim slavenskim jezicima: rus. dijalekt. *lāpik* 'komad platna, dronjak', brus. *lāpik* 'krpa', *lāpina* 'golo mjesto u travi, u šumi, proplanak; pjega, mrlja, biljeg', *lāpic* 'krpiti'. Psl. *lapъ, kako se čini, postalo je već u baltoslavensko doba, jer toj riječi točno odgovaraju litav. *lōpas* 'krpa, zakrpa; komad zemlje' i let. *lāps* 'krpa'. Budući da je od imenice *lapъ izveden derivat *lapъtv 'komad (kože, platna, zemlje)', hs. *lāpat*, poznat većini slavenskih jezika, možemo doći do zaključka da je u staro doba osnovna imenica *lapъ (> kajk. *lap*) bila poznata sjevernoslavenskim jezicima i jednom dijelu južnoslavenskih dijalekata.

Slični arhaizmi, značajni za povijest starijeg, slavenskog sloja leksika, postoje naravno i u drugim hrvatskosrpskim narječjima i u različitim dijalektima ostalih slavenskih jezika. Kajkavština je, međutim, očuvala neke arhaične riječi koje uopće nisu poznate drugim slavenskim jezicima ili su potvrđene samo kao relikti u nekim slavenskim dijalektima. U prigrorskom je govoru V. Rožić zabilježio interesantnu imenicu *śún* 'extrema pars trahae' i deminutiv *śúnac* 'una pars trahae'⁵. Latinska Rožićeva značenja nisu sasvim jasna. Ipak, nesumnjivo, *śún* i *śúnac* u prigrorskom govoru označavaju neki dio saonica. U etnografskoj monografiji Prigorja od istog pisca nalazimo zanimljiv primjer upotrebe oblika *śúnac*: „Zipke ... pri sâkim kraju imaju kak

² J. Kotarski, *Lobor. Narodni život i običaji*, ZNŽO XX, 1915, s. 85. [70]

³ Skok ER II 270.

⁴ Sławski SEJP IV 472.

⁵ V. Rožić, *Kajkavački dijalekat u Prigorju*, Rad JAZU 115, 1893, s. 101, 105.

kolobar, kak *śúnac*, pak samo malu dŕbne z negû na *śúnac* i tak zible”⁶. Na osnovi tih podataka možemo zaključiti da su *śún* i deminutiv *śúnac* prigrorski nazivi savijenog dijela plaza u saonicama i sličnog dijela kolijevke. Jedan od ovih oblika je poznat također u čakavsko-kajkavskom govoru Ozlja i okoline: *śún̄bc*, kod mladih *śúnac*, u Ribniku *śćùnac* ‘pramac, prvi, zakrivljeni dio čamca’⁷. Koliko sam mogao utvrditi, slične riječi nisu zabilježene u drugim kajkavskim i hrvatskosrpskim govorima, nisu potvrđene ni u Akademijinu rječniku.

Kako se u jednom dijelu kajkavskog narječja *ś* razvilo od starijeg *šč* ili *šč* (uspor. u Prigorju *śâp* ‘štap’, *śucàti* ‘štucati’), možemo smatrati da je kajk. *śún* refleks starijeg oblika *ščun (odnosno *ščun); stariji se skup suglasnika očuvao u ribničkom obliku *śćùnac*. Čini se da u drugim slavenskim jezicima ne postoje riječi srodne kajk. *ščun > *śún*. Samo u jednom južnopoljskom govoru našao sam zemljoradnički termin *con* ‘plaz kod pluga’⁸. Dijalekatska [71] poljska riječ nije sasvim jasna; ne može se ipak isključiti mogućnost da je ona refleks starijeg oblika *čun < *ščun (moramo pretpostaviti razvitak *šč* > *č* > *c* i *uN* > *oN*). Ako je tako, kajk. *śún* i polj. *con* jesu srodne riječi sa sličnim značenjem. Vjerojatno imamo ovdje ostatke praslavenske (dijalekatske?) imenice **ščun̄b* ‘nešto savijeno, krivo, kriva, zakrivljena stvar, npr. plaz ili njegov zakrivljeni dio’, izvedene sufiksom *-n̄b* od indoevropskog korijena *(s)*keu-* ‘savijati, pregibati’⁹. Dakle, jedan dio kajkavskog narječja očuvao je veoma arhaičnu praslavensku izvedenicu, važnu za poznavanje starijeg sloja praslavenskog leksika.

Naročito su zanimljivi i značajni kajkavski arhaizmi koji su refleksi južnoslavenskih dijalektizama praslavenskog porijekla. Glagol *sasiti* zapišan je u Trebarjevu u značenju ‘miriti (dijete)’¹⁰, kod Belostenca u značenju ‘blažiti, umirivati, tažiti’ (uspor. u Kristijanovićeve rječniku *vsasiti* ‘dämpfen,

⁶ V. Rožić, *Prigorje. Narodni život i običaji*, ZNŽO XII, 1907, s. 227.

⁷ Uvid u leksičku građu ozaljskog govora ljubazno mi je omogućio dr. Stjepko Težak, na čemu mu srdačno zahvaljujem.

⁸ Kucała 106. [71]

⁹ Uspor. srodne riječi izvedene od istog korijena (s različitim vokalizmom i s drugim sufiksima) kao psl. *chyliti, *chuliti, *kuliti, hs. *hiliti* ‘sagibati’, *hūliti*, vidi, npr., Skok ER I 666, 693–694; Sławski SEJP III 349–350. Polj. dij. *con* možda je refleks oblika *čun̄b* < **keu-n-*, bez tzv. *s-mobile* (kojeg nema ni u psl. *kuliti < **kou-l-*).

¹⁰ K. Janjčerova, *Trebarjevo. Narodni život i običaji*, ZNŽO VI, 1901, s. 195. Nije vjerojatno objašnjenje A. Radića, urednika te knjige *Zbornika*: „dijete »se sasi«, kad se plače, pa mu se daje »sasnuti« (sesnuti)”.

stillen')¹¹, u jednom kajkavskom tekstu XVII. vijeka u značenju kao 'pokoriti, potlačiti'¹². Isti je glagol poznat slovenskim prekomurskim govorima (*sásiti* 'strašiti, plašiti', *sásiti se* 'bojati se, plašiti se', deverbativna imenica *sàs* 'užas, užasnuće') i makedonskom jeziku (*saska* 'uckati, bockati, dražiti, pujdati'). F. Bezljaj, koji se bavio porijeklom tih riječi, misli na psl. *sasiti 'uznemiravati', etimološki srodno nekim baltskim riječima: litav. *suōsti* 'dosađivati, mučiti', *suōsis* 'nemir, uznemirenje, briga, nevolja'¹³.

Zbog svog areala interesantan je pridjev *zdèn* 'studen, hladan', značajan za povijest jedne slavenske leksičke porodice kao i za poznavanje praslavenskih vokalskih alternacija. Prema građi rječnikā JAZU i SANU poznaju taj pridjev slavonski govori (npr. oko Slavenskog Broda) i slavonski pisci (npr. J. S. Reljković). Isti je pridjev bio u upotrebi i kod nekih štokavskih hrvatskih pisaca XIX. i XX. stoljeća¹⁴. Pridjev *zden* postoji i u podravskom govoru u Virju¹⁵, možda i u drugim kajkavskim govorima¹⁶. Dakle, ostaci [72] pridjeva *zden* očuvali su se u štokavskim slavonskim govorima i barem u jednom dijelu kajkavskog narječja. U prošlosti isti je pridjev morao postojati i u bosanskim govorima: u Bosni se nalaze hidronim i toponim *Zdena*¹⁷. Budući da je od tog pridjeva izvedena imenica *zdènac* (kajk. *zdenec*) 'studenac, bunar', koja je rasprostranjena na još širem području (poznaju je čak i čakavski govori), možemo doći do zaključka da je u starije doba areal pridjeva *zdèn* obuhvaćao zapadni dio hrvatskosrpskog jezičnog područja.

U tom je slučaju kajkavština zajedno s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim dijalektima očuvala pridjev nepoznat drugim slavenskim jezicima. Hs. dij. *zdèn* nesumnjivo je refleks pridjeva *stǫdenǫ, srodnog riječima s drugim vokalizmom, kao hs. *stûd*, *stûden*, *stîd*. Fonetski se oblik pridjeva *stǫdenǫ može objasniti samo praslavenskim jezičnim sredstvima, alternaci-

---

¹¹ Kristijanović 64.

¹² RJAZ XIV 657; Mažuranić Prinosi 1288; F. Fancev, *Beiträge zur historischen serbo-kroatischen Dialektologie*, AfslPh XXXIII, 1912, s. 46.

¹³ F. Bezljaj, *Einige Fälle des -ō- : -eu- Ablauts im Slavischen*, *Linguistica* XI, Ljubljana 1971, s. 24. Uspor. Skok ER III 206, gdje je samo građa bez etimološkog objašnjenja.

¹⁴ Uspor. RJAZ XXII 689; RSAN VI 733. Prof. dr. Milan Moguš ljubazno me je upozorio da je u posljednje vrijeme pridjev *zden* upotrijebio Slobodan Novak u knjizi *Izvanbrodski dnevnik* (Zagreb 1976), s. 36: „Očima duše gledam ga gdje se gore u svom krevetu *zdenim* znojem preznojava”.

¹⁵ Herman Virje 98.

¹⁶ Uspor. primjedbu urednika u RJAZ XXII 689: Nalazi se i u kajkavaca s navedenim značenjem. [72]

¹⁷ RJAZ XXII 689.

jom korijenskih vokala *u* : *y* : *ʋ*. Mora se dakle ispraviti Skokova konstatacija da je vokalizam *-ʋ-* potvrđen samo u imenici *zděnac*¹⁸.

Zanimljiva je raširenost i način tvorbe kajkavske imenice *vused* 'bol u križima', zabilježene u Loboru¹⁹. Ta je riječ zauzimala, možda, šire područje jer je u štokavskom ili štokaviziranom obliku *úsjed* navodi iz sjeverne Hrvatske Broz-Ivekovićev rječnik²⁰. Čini se da, ako hoćemo objasniti porijeklo ove imenice, moramo uzeti u obzir sinonimično zapadnoslavensko **qsadʋ* (stpolj. *wąsad* itd.), izvedenicu s prefiksom *q-* prema glagolu **vʋ-saditi*²¹. Kajk. *vused* (štok. *úsjed*) valjda je paralelna izvedenica od glagola **vʋ-sěsti*, s praslavenskim imeničkim prefiksom *q-* prema glagolskom prefiksu *vʋ-*. Ako je tako, kajkavska je riječ morala postati još u doba kada je bio produktivan takav način tvorbe, dakle najkasnije u doba dijalekatske diferencijacije praslavenske zajednice.

Navedeni izabrani primjeri kajkavskih arhaizama dokazuju da ispitivanje starijeg i suvremenog kajkavskog leksika može mnogo doprinijeti povijesti hrvatskosrpskog rječničkog blaga i poznavanju praslavenske baštine u hrvatskosrpskom leksiku. Veliko je također značenje kajkavskih arhaizama za dublje i potpunije poznavanje slavenskog leksika i za rekonstrukciju i etimologiju praslavenskih riječi.

2. Kajkavski je leksik značajan također za poznavanje geografske raširenosti pojedinih arhaičnih slavenskih riječi, dakle za utvrđivanje izoleksi koje vežu jedan dio južnoslavenskog područja sa zapadnoslavenskim odnosno sjevernoslavenskim jezicima.

Istraživanje kajkavskog leksika dokazuje da u kajkavštini (staroj i suvremenoj) postoji dosta riječi koje su na južnoslavenskom području poznate još samo u čakavštini i u slovenskom jeziku (odnosno u dijalektima tog jezika), a osim toga su potvrđene u zapadnoslavenskim ili u sjevernoslavenskim jezicima. Tako je, na primjer, u Samoboru zabilježena imenica *hlud* 'motka': [73] koš... ima 4 *hlûde* (*hlûdi*)²². U južnoslavenskim jezicima odgovaraju joj samo čak. istarsko *hlûd* 'motka' i slov. *hlód* 'odrezano i očišćeno stablo srednje debljine, direk', dok su kod sjevernih Slavena dobro potvrđeni srodni obli-

---

¹⁸ Skok ER III 352.

¹⁹ J. Kotarski o.c. ZNŽO, XX, 1915, s. 66: „*Vused* je, kad u »ledovju« ili u »križecu« reže, bada, probada, čovjek ne može ravno hoditi, nego kao da je prelomjen.“

²⁰ Uspor. RJAZ XIX 860.

²¹ Boryś Prefiksacija 154. [73]

²² M. Lang, *Samobor. Narodni život i običaji*, ZNŽO XVI, 1911, s. 235.

ci, kao polj. *chląd*, stčeš. *chlud*, rus. *chlud* itd.²³. Riječ je refleks praslavenskog dijalektizma *chlōdъ ‘motka, prut, stabljika’.

Kajkavske glagole *šatriti*, *šatrati* ‘čarati’ nalazimo i kod starih leksikografa (*šatriti* u Jambrešićevu rječniku, *šatrati* u Belostenčevu) i u novije vrijeme u pojedinim kajkavskim govorima: u Bednji (Zagorje), u Virju (Podravina)²⁴. Prema podatku dr. S. Težaka isti glagol s drugačijom, zanimljivom semantikom postoji i u ozaljskom govoru: *šatrāti šatrām* ‘pipati, tražiti u mraku rukama’ (uspor. Težakov primjer: *Ne šatraj po stólu, búš kěj zrušil. Svíću si rájše nájdi*). Ostatak tih glagola poznaju sjeverni čakavci: u istarskom kastavskom govoru zapsan je oblik *šatrāt* u značenju ‘šurovati, spremati nešto, tajno se dogovarati’²⁵. Isti glagoli postoje još u slovenskom (*šatriti*, *šatrati* ‘čarati’), u češkom (*šetřiti* ‘paziti, hraniti, štedjeti nešto’), u slovačkom (*šatrit*, *šetřit* ‘paziti, štedjeti; gledati’) i u poljskom (*szatrzyć*, *szetrzyć*, *szatrac* ‘gledati, paziti, pamtiti’). Svi ti oblici refleks su praslavenskih glagola *šatriti, *šatrati. Njihova etimologija nije dosada dovoljno razjašnjena, iako su se tim pitanjem posebno bavili B. Čop²⁶ i O. N. Trubačev²⁷. Za etimologiju i rekonstrukciju prvobitne semantike razmotrenih glagola veoma su važna dosad nezapažena značenja iz Ozlja i Kastva, kao i slovensko dijalekatsko *šatrāti -ām* ‘krpiti, flicken’. Dakle, novi materijali traže da se ponovo razmotri porijeklo tih glagola.

Kajk. *vehet* ‘pugillus foeni’ Akademijin rječnik navodi iz starih rječnika (Habdelićeva, Belostenčeva i Jambrešićeva) i iz govora Visokog (u Kalničkom prigorju) u posebnom značenju ‘slama, što se stavlja u opanke, da ne tišti’²⁸; isto je značenje zabilježeno i u Loboru²⁹. Riječ je postojala možda i kod sjevernih čakavaca, jer se nalazi u Vitezovićevu rječniku u čakavskom obliku *vehat*: *pahulj*, *vehat* ‘hapsus’, *vehat sena* ‘hapsus foeni’³⁰. Istu imenicu u istim ili sličnim značenjima poznaju još Slovenci (slov. *vêhet*) i sjeverni Slaveni (npr.

²³ Uspor. Skok ER I 672–673; Bezlaj ES I 197–198.

²⁴ RJAZ XVII 504–505. Uspor. i Jedvaj 316: *šâotroti* ‘čarati’. U nekim drugim kajkavskim govorima potvrđene su izvedenice od ovih glagola, npr. u Samoboru *šatrîje* ‘vračke’, M. Lang o.c., ZNŽO XIX, 1914, s. 206.

²⁵ Jardas 404.

²⁶ B. Čop, *Etyma balto-slavica IV*, SR XII, 1959–1960, s. 185–189.

²⁷ O. N. Trubačev, *Iz slavjansko-iranskih leksičkih odnošenij*, Ètimologija 1965, 1967, s. 52–55.

²⁸ RJAZ XX 681. [74]

²⁹ J. Kotarski o.c., ZNŽO, XX, s. 82: „škorńe... obuju mamine ili pak »očekove« i, pa si u njih mora metnuti »vehte« od slame ili sijena”.

³⁰ RJAZ XX 681.

češ. *věchet*, polj. *wiecheć*, rus. *vechot*, ukr. *vichot*). I ovdje imamo praslavenski dijalektizam *věchotъ ‘pahulj slame, sijena’. [74]

Kajk. *hlud*, *šatriti* (*šatrati*), *vehet* primjeri su ostataka praslavenskih dijalektizama koji vežu kajkavsko narječje sa (sjeverno)čakavskim govorima, slovenskim jezikom i sa zapadnoslavenskim (odnosno sjevernoslavenskim) jezičnim područjem. Istom tipu arhaičnih izoleksi pripada, kako se čini, i kajkavski ribarski termin *draga*. Ta je riječ zabilježena samo u starijim rječnicima: kod Belostenca (*draga ribička*, *mreža* ‘rete piscatorium’ i s.v. *griphus*: *mreža*, *lak*, *draga*), kod Habelića (*draga ribiška* ‘rete piscatorium’), kod Slavonca M. Jakobovića (*drága*, *ali vlak* ‘rete piscatorium’) i kod čakavca Vitezovića (*grip*, *trata*, *draga* ‘griphus, rete, sarena’)³¹. Nije jasno da li su Jakobović i Vitezović poznavali tu riječ iz svojih rodnih govora. Postoji mogućnost da su oni preuzeli taj termin iz kajkavskih rječnika. Budući da u narodnom crnogorskom ribarskom nazivlju ima termin *draga* ‘dugačko drvo za koje se učvršćuje grib (vrsta ribarske mreže)’³², možemo doći do zaključka da u starije doba taj naziv neke ribarske mreže nije bio ograničen na kajkavsko narječje, nego je obuhvaćao veći dio hrvatskosrpskog područja. Ista se riječ nalazi u slovenskom (*drága* ‘mreža za lovljenje ribe, vlak’), u slovačkom (*dražiak* ‘vrsta ribarske mreže’), u češkom (*podražec* ‘mreža za lov prepelica’), u staropoljskom (*druga* ‘neka ribarska mreža’)³³, kao i u istočnoslavenskim jezicima (npr. rus. *doróga* ‘posebna vrsta udice’)³⁴.

Neki slični praslavenski dijalektizmi koji vežu zapadni dio južnoslavenskog područja sa sjevernoslavenskim jezicima poznati su samo kajkavcima i Slovencima. Na primjer, kajkavski glagol *drážiti* ‘drljati, vlačiti’ (zabilježen kod Habelića, Belostenca i Jambrešića, u novije vrijeme u govoru Trebarjeva: *dráži* ‘drlja; skita se’)³⁵ točno odgovara slov. *drážiti* ‘kopati vodne jarke, odtočne kanale’, češ. *drážiti* ‘žlijebiti’, slovač. *dražiť* ‘prtiti, praviti put, stazu’, stpolj. *drožyc* ‘dupsti, žlijebiti’, rus. *doróžit* ‘dupsti; prtiti’. Ti su se oblici razvili iz praslavenskog dijalekatskog glagola *doržiti ‘praviti brazde, oluke, žlijebiti’³⁶.

---

³¹ Matić Vitezović 23; M. Kosor, *Najstariji slavonski dikcionar*, Rad JAZU 315, 1957, s. 27.

³² RSAN IV 642.

³³ SĀXVI VI 58. Stpolj. *druga* možda iz starijeg oblika *dróga?

³⁴ Uspor., npr., F. Bezlaj o.c. 109. Drugačije objašnjava istočnoslavenske oblike Vasmer REW I 364.

³⁵ K. Janjčerova, o. c., ZNŽO III, 1898, s. 236.

³⁶ Uspor., npr., F. Bezlaj o.c. 111.

Glagoli *drbāti* ‘dirati’, *drbnoti* ‘dirnuti’ potvrđeni su u Virju³⁷, u Prigorju (npr.: raki... *dřbali* su šibu; a kad primiče, mora paziti, da ne *dřbne* un kamenčić, kĕmu primiče; i kad grābi, ne smĕ *dřbnati* niš)³⁸, u Ozlju (*dřbnati* ‘dirnuti; maknuti’, podatak dr. S. Težaka). Skoku je bio poznat samo prefiksalni oblik *razdrbati* ‘razgrepsti, raščepkati’ iz Trebarjeva³⁹. Ostaci istog glagola postoje u slovenskom jeziku: dijalekt. *derbati*⁴⁰ i češći iz [75] vedeni ekspresivni oblik *drbācati* ‘čepkati, grepsti, kopati’. Inače taj glagol poznaju još neki sjevernoslavenski jezici: češ. *drbati* ‘grepsti, trti’, slovač. *drbat’* ‘skupsti, tresti’, ukr. *dĕrbaty* ‘trgati, guliti busen’. Svi ti oblici dopuštaju rekonstrukciju psl. dijalekt. **dřbati* ‘grepsti, guliti, cijepati, čupati’⁴¹.

Sličan je areal psl. dijalekt. **qditi* ‘sušiti meso u dimu’, kojeg su refleksi očuvani kod sjevernih Slavena (npr. polj. *wędzić*, češ. *uditi*) i kod Slovenaca (*voditi*) u istom značenju. Glagol je poznat i kajkavskim govorima: u Bednji *vuditi* ‘sušiti meso’⁴², u Loboru (meso... se izvadi i objesi u kuhni ili na najže, da se „prevudi” ili čisto posuši)⁴³; prema dopunama Ivekovićevu rječniku u sjevernoj je Hrvatskoj u upotrebi oblik *uditi* ‘dimljenjem sušiti meso’⁴⁴.

U građi su se našle također riječi koje su na slavenskom jugu poznate samo kajkavskom narječju, a koje su inače tipične za sjevernoslavensko jezično područje. U jednom se kajkavskom dokumentu iz god. 1595. (napisanim u okolici Zeline) nalazi particip *zahovan* u oznaci nekog blagdana: „Naš list... učinismo napisati... pri svetom Ivane na dan *zahovane* svete Marije”⁴⁵. Značenje glagolskog oblika *zahovane* nije jasno, kao što se ne može ustanoviti ni koji se blagdan nazivao *dan zahovane svete Marije*. Infinitiv istog glagola bez prefiksa nalazi se u Megiserovu rječniku iz god. 1603. Megiser je lat. *promoveo* preveo „dalmatinskim” (= čakavskim, preuzetim iz Vrančićeva rječnika) *naprida klasti* i „hrvatskim” (= kajkavskim) *naprid hovati, naprid staviti*⁴⁶. Vjerojatno je glagol *hovati* u staroj kajkavštini imao otprilike isto značenje kao *klasti* i *stavljati*. Osim toga, isti glagol poznaju još zapadnoslavenski

³⁷ Herman Virje 80.

³⁸ V. Rožić, *Prigorje*, ZNŽO XII, 1907, s. 116, XIII, 1908, s. 77.

³⁹ Skok ER I 431.

⁴⁰ Uspor. ĚSSJa V 219. [75]

⁴¹ Uspor. Bezljaj o.c. 111; ĚSSJa l.c. (rekonstrukcija **dřbati*).

⁴² Jedvaj 315.

⁴³ J. Kotarski, o. c., ZNŽO XX, s. 74.

⁴⁴ RJAZ XIX 234.

⁴⁵ RJAZ XXI 906; F. Fancev o.c. 46.

⁴⁶ Stachowski Megiser 84.

jezici (npr. češ. *chovati*, polj. *chować*) i jedan dio istočnoslavenskih dijalekata. Navedeni oblici refleks su psl. dij. *chovati ‘sakrivati, hraniti, paziti’.

U Loboru je zabilježen pridjev *nedoložen* ‘koji se ne zna nikakvog posla pravo latiti; što u ruke primi, sve mu padne’⁴⁷. Tom pridjevu oblikom i značenjem točno odgovaraju: češ. *nedolužný* ‘bolešljiv, slab’, polj. *niedoleżny* ‘nespretnan, nezgrapan, nesposoban’, rus. *nedalúžnyj* ‘slab, bolešljiv; nespretnan, nesposoban’, brus. *nedalúžny* ‘isto’, ukr. *nedalúžnyj* ‘slab’. Te pridjeve moramo izvoditi iz psl. dij. *nedoložьnъ ‘nesposoban, nespretnan’. Glagol *hovati* i pridjev *nedoložen*, nepoznati ostalim hrvatskosrpskim narječjima i drugim južnoslavenskim jezicima, svjedoče da je ponekad kajkavsko narječje očuvalo vrlo arhaične riječi od izuzetnog značenja za utvrđivanje prvobitne raširenosti pojedinih praslavenskih leksema.

Ovdje razmotreni primjeri kajkavskih arhaičnih riječi slavenskog porijekla dokazuju da je rječničko blago kajkavskog narječja značajno za ispitivanje praslavenske baštine u hrvatskosrpskom leksiku, kao i za rekonstrukciju, [76] etimologiju i geografiju najstarijeg sloja slavenskog leksika. U isti mah provedena analiza kajkavskih arhaizama i njima etimološki srodnih riječi u ostalim hrvatskosrpskim narječjima i drugim slavenskim jezicima dovede do zaključka da postoje direktne veze arhaičnog kajkavskog leksika s leksikom čakavskim, zapadnoštokavskim i slovenskim, kao i s leksičkim blagom zapadnoslavenskih i istočnoslavenskih jezika. Proučavanje takvih veza, utvrđivanje starih izoleksi koje vežu pojedina slavenska područja od velikog su značenja za poznavanje oblikovanja južnoslavenskih narječja i jezika u doba seobe Slavena i za rekonstrukciju kasnopraslavenskih dijalekatskih razlika.

U ovom sam članku zacrtao neka pitanja vezana uz proučavanje slavenskih arhaizama u kajkavskom narječju. Svako pojedino pitanje, kao odnos kajkavskog slavenskog leksika prema leksičkom blagu čakavštine, štokavštine (naročito zapadne) i slovenskog jezika (odnosno njegovih narječja), leksičke veze kajkavskog narječja i drugih zapadnih južnoslavenskih dijalekata sa sjevernoslavenskim jezicima, praslavenski dijalektizmi tipični za južnoslavenske jezike u kajkavštini, leksičke inovacije kajkavštine i drugih hrvatskosrpskih narječja itd. traže dalja posebna proučavanja.

---

⁴⁷ J. Kotarski, o.c., ZNŽO XX, s. 63. [76]

Starochorwacki termin sądowy *nepča* a geneza psł. *přovati

Rocznik Sławistyczny XLIII, 1983, s. 7–11

Starochorwacki termin sądowy *nepča* (*nepća*) nie został uwzględniony w wielkim zagrzebskim słowniku akademickim. Pominął go też P. Skok w słowniku etymologicznym, nie biorąc go pod uwagę słowiańskie słowniki etymologiczne. Jest to o tyle dziwne, że wyraz ten został dostrzeżony przed kilkudziesięciu laty przez K. Kadleca¹ i V. Mažuranića², którzy poprawnie zestawili go z pokrewnymi leksemami cerkiewnosłowiańskimi.

Rzeczownika *nepča* (*nepća*) nie znajdujemy w żadnym ze starszych słowników chorwackich. Niezbyt wiele jest także znanych mi poświadczeń wyrazu w tekstach (przytaczam je w oparciu o dane Kadleca i Mažuranića):

r. 1483, Zagrzeb: „hoc proponebat sub dubio, quod dicitur vulgo *nepcha*” (błędna lekcja, pierwszego wydawcy tego tekstu Tkalčicia lub lapsus całami pisarza dokumentu; należy czytać *nepcha* = *nepča*, zob. Mažuranić Prinosi 739);

r. 1535, Topusko: „Pitam zakona vašega: imav sam sumnju na jednoga č(lovi)ka, Ivanca, da mi je krivicu učinil, tr sam ga v pravdi *nepćom* iskal. Ako bi se on pravdom odstał, jes' li ja v kom biršagu zaostał ali nisam? *Nepćom* sam ga iskal” (Mažuranić Prinosi 739–740). W głągolicznym dokumencie zapisy, które trzeba transliterować *nepščom* i odczytywać *nepćom* (w chorwackiej głągolicy fonem /ć/ oddawano literą šć);

r. 1574, *Decretum* Ivana Pergošića: w tym przekładzie obszernego dzieła o tematyce prawnej *nepča* występuje kilkakrotnie jako ekwiwalent łac. *suspicio, criminatio, opinio*, np. „Akoli koteri zmed oneh, koteri se pravdaju, reče da je kraljev... človek nepravdenu i nedostojnu relaciju vćinil i nije

---

¹ K. Kadlec, *Stefan Verbecija Tripartitum*. (*Tripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae*) Slovenski prevod Ivana Pergošića iz godine 1574, Beograd 1909, s. XL, 251.

² Mažuranić Prinosi 733–741. [8]

pravdenim zakonom v eksekucije hodil, bude je mogel vsegdar [8] za takovu *nepču* [w pierwodruku: *nepchiu*] na pravdu pozvati” (s. 178 wydania Kadleca); „A plemenitih zvuna onoga mesta, gde kakovu pregrehu včine, ne mogu ni vloviti ni zavolju neke *nepče* [*nepche*] na moku vreči” (ib. 208); „Zato ako vnogo *nepči* [*nepchi*] ili štimanji bude od nekoga zroka a da se ona ima zderžati, kotera se bude bolšim i očivestejim razumom terdila” (ib. 152). W tym samym tekście występuje także czasownik *nepčiti se k komu* = łac. *susplicere aliquem* oraz przymiotnik *nepčl(j)iv* = łac. *suspectus*;

r. 1585, Samobor: „Gosp. rihtar, ako vam se kakova *nepča* (*nepča*?) vidi nad mojom deklom..., odprta vam je moja hiža vazdar” (Mažuranić Prinosi 1248 s.v. *rihta*).

Jak widzimy, wszystkie znane poświadczenia wyrazu pochodzą z XV i XVI wieku, z terenu właściwej Chorwacji. Przytoczone dane świadczą, że wyraz był w użyciu przede wszystkim na obszarze kajkawskim (Zagrzeb, Samobor; nie zlokalizowane przykłady I. Pergošicia reprezentują, być może, ówczesne ogólnokajkawskie koine), ale prawdopodobnie również na sąsiednich terenach niekajkawskich, np. na południe od Sawy (por. przykład z czakawskiego chyba w tym czasie Topuskiego). Oczywiście nie sposób ustalić, w jakim stopniu wyraz był znany XV- i XVI-wiecznym gwarom ludowym, gdyż w tym czasie mógł już być ograniczony do języka kancelaryjnego jako termin sądowy. Trzeba jednak zaznaczyć, że sformułowania i stylizacja w dokumentach z Zagrzebia, Samoboru i Topuskiego zdają się przemawiać za ludowym charakterem wyrazu, oczywiście jeśli jego użycia w tekstach nie pochodzą od pisarzy sądowych. W każdym razie nie mamy żadnych podstaw do kwestionowania rodzimości wyrazu.

Omawiany wyraz w zależności od dialektu miał postać *nepča* (w przykładach kajkawskich) lub *nepća* (Topusko); Kadlec i Mažuranić wszędzie czytali *nepća*, co wątpliwe, gdyż już w XV- i XVI-wiecznej kajkawszczyźnie raczej nie było fonemu /ć/ < *tj.

Semantyka rzeczownika *nepča* (*nepća*) jest w zasadzie jasna, głównie dzięki szczegółowej analizie odpowiednich tekstów prawnych przeprowadzonej przez V. Mažuranića (Prinosi 733–741). Jako termin sądowy wyraz oznaczał ‘wątpliwość (co do czyjejs winy), podejrzenie, obwinienie (bez posiadania dostatecznych dowodów winy)’ Mažuranić podawał znaczenie ‘sumnja’. U Pergošicia w jednym przykładzie poświadczone jest też znaczenie ‘mniemanie, sąd’ (*nepči ili stimanji*).

Stchorw. *nepča* (*nepća*) nie jest wyrazem izolowanym na gruncie słowiańskim. Już K. Kadlec i V. Mažuranić trafnie zestawili go z formami cerkiewnosłowiańskimi: scs. *nepbštevati*, *-štujō* ‘mniemać, sądzić, domyślać się,

przypuszczać, obawiać się; uważać za coś, *nepbštevanbje* ‘mniemanie, przypuszczanie’, *pšštevanbje* ‘zagadnienia, problemy’, cs. *pšštevati* ‘mniemać, [9] sądzić’, *nepbštati* ‘wątpić o czymś’ (tak u Srezniewskiego; Miklosich podał znaczenie ‘scrutari’), *nepbštʰ* f. ‘pretekst’. Wyrazy te występują także w późniejszych tekstach cerkiewnosłowiańskich różnych redakcji, zwłaszcza w redakcji ruskiej, ale również w redakcji serbskiej (np. *nepbštevatī* ‘iudicare’)³.

Przytoczone wyrazy cerkiewnosłowiańskie zostały przekonująco objaśnione przez J. Rozwadowskiego⁴, który przyjmował, że *nepbštevatī* (< *nepbštevatī, z zamianą -b- > -v- przed palatalną grupą spółgłoskową *št*) początkowo znaczyło mniej więcej ‘nie oczekiwać, nie wierzyć mocno, nie być przekonanym co do czegoś, nie wiedzieć na pewno’ (widoczne w tekstach zmieszanie semantyki form niezaprzeczonych i zaprzeczonych pozostaje niewątpliwie w związku z zanikiem wyrazów bez negacji *ne*). Rozwadowski wskazał na pokrewne wyrazy w językach zachodniosłowiańskich: pol. dawne i dial. *niepeć* w funkcji przysłowka ‘nie żarty, nie przelewki, niebezpieczeństwo’, też ‘przewidywanie złych następstw’, wyjątkowo także poświadczona forma *od niepeci*⁵, stczes. z *nepti* ‘nieoczekiwanie, niespodzianie’⁶. Pol. *niepeć*, *od niepeci*, stczes. z *nepti* kontynuują niewątpliwie pierwotny rzeczownik *nepbštʰ f.

Scs., cs. *nepbštevatī*, *pšštevati*, *nepbštati* to czasowniki denominalne, oparte na rzeczowniku bliskim zachodniosłowiańskiemu *nepbštʰ, ale zawierającym -št- < -tj-. Pozostałością takiego rzeczownika jest cs. *nepbštʰ* f., które mechanicznie sprowadzono do pierwotnej postaci *ne-pbštʰ. Nie jest to rekonstrukcja poprawna, bowiem języki słowiańskie nie znają starych rzeczowników żeńskich z sufiksami -jb, -tjb. Ponieważ w słowiańskim nierzadkie są przykłady przechodzenia rzeczowników na -ʰa do odmiany na -b, należy przyjąć, że cs. *nepbštʰ* f. jest młodszą postacią rzeczow[10]nika *nepbšta* < *nepbštʰa, będącego dokładnym odpowiednikiem stchorw. *nepča* (*nepća*).

---

³ Zob. SJS II 397, III 522; Miklosich Lexicon 439, 760; SreznMat II 421, 1780–1781; D. Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih*, II, Beograd 1863, s. 149.

⁴ J. Rozwadowski, *Wybór pism*, II, Warszawa 1961, s. 373–374 (= RS II, 1909, s. 100–103, recenzja słownika etymologicznego E. Bernekera). Por. też Vasmer REW II 213 s.v. *nepščevát*; L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg 1955, s. 284 (tu też proponowane przez R. Nahtigala dyskusyjne zestawienie z łac. *opinor*).

⁵ W. Lubaś, *Wyrażenie: nie peć ‘nie żarty, nie przelewki, niebezpieczeństwo, przewidzenie złych następstw’*, ZNUJ PJ z. 5, Kraków 1963, s. 159–161.

⁶ Gebauer II 579: zapisy z *nepti*, z *nepty* proponuje czytać z *nepty* (tak już u Jungmana), jednak porównanie z materiałem polskim przemawia za bardziej prawdopodobną lekcją z *nepti*. [10]

Możemy zatem stwierdzić, że zachodniosłowiańskiemu rzeczownikowi **ne-pǫtb* f. na terenie południowosłowiańskim odpowiadała postać **ne-pǫt'a* (cs. **nepǫšta*, stjak. *nepča*, stczak. *nepća*). W materiale słowiańskim dobrze są poświadczone również inne przykłady odmianek morfologicznych wyrazów z sufiksami *-tb* : *-t'a* (sprawdzają się one ostatecznie do oboczności sufiksów *-b* : *-ja*), por. **datb* : **dat'a* 'dawanie, darowanie; dar', **dobytb* : **dobyt'a* 'osiągnięcie, zdobycie czegoś; zdobycz' (SP V 358–359, III 326–327, 328–329).

Rekonstruowane rzeczowniki **(ne-)pǫtb*, **(ne-)pǫt'a* (co do postaci bez negacji *ne*- por. cs. *pǫštevatī*, *pǫštevanbje*) musimy interpretować jako prasłowiańskie derywaty dewerbalne z sufiksami *-tb* : *t'a*⁷. Takie objaśnienie, narzucane przez strukturę wyrazów, prowadzi w konsekwencji do rekonstrukcji postulowanego przez materiał podstawowego czasownika **pǫti* (por. rzeczownik **pǫtb* przy znanej współzależności rzeczowników na *-tb* i infinitiwów na *-ti*), z prawdopodobnym praes. **pǫjǫ*.

Bezpośrednie kontynuanty rekonstruowanego czasownika **pǫti pǫjǫ* nie zostały dotychczas odnalezione. Realność tej rekonstrukcji potwierdza jednak doskonale w językach słowiańskich poświadczony pochodny czasownik. Otóż regularne iterativum do wczesnopsł. **pǫ-tej* (> psł. **pǫ-ti*) z formantem *-āje-* *-ā-* i wydłużeniem samogłoski rdzennej musiało mieć postać **pǫ-āje-* (inf. **pǫ-ā-tej*), która powinna się rozwinąć w prasłowiańską postać **pǫvajo pǫvati* (*-ūā-* > *-ǫūā-* > *-ova-*, por. taki sam rozwój fonetyczny w psł. **rǫvati* : **rǫjǫ ryti*). To iterativum to dobrze znany prasłowiański czasownik **pǫvati -ajǫ* 'być o czymś przekonany, spodziewać się, mieć nadzieję' (scs. *pǫvati* 'mieć nadzieję, zaufanie', stpol. *pwać* 'ufać, mieć nadzieję', strus. *pǫvati*, *povati* 'być przekonany, mieć nadzieję, spodziewać się; dowierzać komuś'), częściej używany z prefiksem *u-*, np. pol. *ufać* 'mieć nadzieję, być przekonany, że na kimś można polegać; spodziewać się spełnienia czegoś', sch. *ufati se ufam se* (starsze *upvati*, *upati*, *uhvati*, *uvati*) 'spodziewać się, mieć nadzieję; ośmielać się', ros. *upovát' -áju -ájes'* 'pokładać w kimś nadzieję, niezachwianie wierzyć komuś, w coś, być przekonany o czymś'.

Objaśnienie czasownika **pǫvati* za pomocą słowiańskich środków słowotwórczych jako prasłowiańskiej innowacji, regularnego starego iterativum, jest moim zdaniem o wiele bardziej prawdopodobne od bezpośredniego zestawienia z prapokrewnymi wyrazami (np. łac. *putō putāre* 'sądzić, mniemać; cenić, szacować, uważać za coś'), od dyskusyjnych prób wskazywania bliższych fonetycznie rzekomych prapokrewnych wyrazów [11] indoeuropejskich (np. odle-

⁷ O tym typie derywatów zob. Sławski Zarys II 42–50. [11]

głego semantycznie litew. *pūti pūvū puvaũ* ‘gnić, psuć się’) od bezpodstawnego doszukiwania się starego zapożyczenia germańskiego⁸. Myśl o związku **p̥vati* i *nep̥v̥t̥b*, scs. *ne-p̥b̥št̥evati* wysunął już dawno J. Rozwadowski (l.c.), nie zajmując się jednak ustaleniem stosunków derywacyjnych między poszczególnymi wyrazami. Niniejsze rozważania uważam za rozwinięcie pomysłu Rozwadowskiego, z dopełnieniami materiałowymi i z wykorzystaniem nowszych osiągnięć badań nad prasłowiańskim słownictwem i słowotwórstwem.

Przeprowadzona analiza ukazała stosunki derywacyjne między poszczególnymi omawianymi wyrazami. Podstawę derywacyjną całej rodziny wyrazowej stanowił postulowany przez derywaty prastary czasownik odpierwiastkowy **p̥vati p̥v̥j̥o* ‘pojmować coś, rozumieć, być o czymś przekonany’ z pewnością oparty na ie. **pu-* : **peu-* ‘wybadać, pojąć, zrozumieć’ (genetycznie chyba tożsamym z pierwiastkiem **peu-* : **peu̯-* : **pu-* : **pū-* ‘czyścić, oczyszczać, przesiewać’)⁹. Od czasownika **p̥vati* w epoce prasłowiańskiej urobiono z jednej strony archaiczne iterativum **p̥vati -aj̥o* (realnie poświadczone w znaczeniu ‘być o czymś przekonany, spodziewać się, mieć nadzieję’), z drugiej zaś rzeczownik **p̥v̥t̥b* : **p̥v̥t̥’a* ‘pojmowanie, rozumienie, rozumienie czegoś, przekonanie, wiara w kogoś, w coś, ufność’, **ne-p̥v̥t̥b* : **ne-p̥v̥t̥’a* ‘niepojmowanie czegoś, brak przekonania, wiary, ufności, niepewność, wątpliwość w kogoś, w coś’. W poszczególnych językach słowiańskich od tych rzeczowników utworzono pochodne czasowniki, np. scs. *nep̥b̥št̥evati*, cs. *p̥b̥št̥evati*, *p̥b̥št̥ati*, stkajk. *nep̥čiti se*.

Na tym samym indoeuropejskim pierwiastku (w rozszerzonej postaci **pu-t-* czy też **pū-t-*, por. np. łac. *putō*) oparty jest słowiański czasownik **pytati -aj̥o* ‘badać, dowiadywać się, pytać’, por. także czes. *ptáti se ptám se*, zdające się wskazywać na postać **p̥v̥t̥ati*¹⁰.

Omówiona rodzina wyrazowa należy z pewnością do starszej warstwy słowiańskiej leksyki z zakresu czynności intelektualnych człowieka, mającej oparcie w materiale indoeuropejskim. W przeszłości słowiańszczyzny była to żywa rodzina, o czym świadczą wyraźnie prasłowiańskie derywaty. W procesie odnawiania słownictwa słowiańskiego rodzina ta była stopniowo wypierana, zastępowana przez leksemy młodsze, o wyraźnej motywacji. Z całej rodziny czasownika **p̥vati* w językach słowiańskich zachowały się jedynie szczątki: pochodny czasownik **p̥vati* oraz relikty pochodnych rzeczowników.

⁸ Zob. przegląd etymologii u Vasmera REW III 185 oraz dopełnienie O. N. Trubaczowa w rosyjskim wydaniu słownika (Vasmer ES IV 164).

⁹ Pokorny IEW 827.

¹⁰ O wyrazie zob. Vasmer REW II 475; Machek ES² 496 (**pytaj̥o* uważa za iterativum od **p̥v̥t̥o*, proponując przy tym inne zestawienia indoeuropejskie).

Hrvatsko kajkavsko *skolek* ‘daska, daščica’ i praslovensko *skoliti ‘cepati’

Južnoslovenski filolog XLII, 1986, s. 165–171

Za rekonstrukciju praslovenskog sloja leksike od velike važnosti je dijalekatska leksika pojedinih slovenskih jezika. Proučavanje i etimološka analiza ove leksike omogućavaju da se otkriju dosada nezapažene lekseme praslovenskog porekla, da se potkrepe i obrazlože pojedini rekonstruisani oblici i prvobitna semantika arhaičnih domaćih leksema, da se odrede area-li mnogih starih reči. U tom pogledu za slavistička proučavanja značajno je i leksičko bogatstvo srpskohrvatskih dijalekata. Zasad je to leksičko bogatstvo samo delimično iskorišćeno u etimološkim istraživanjima.

U članku se razmatra jedna interesantna hrvatska kajkavska leksema, koja zajedno sa svojim ekvivalentima u slovenačkom i u drugim slovenskim jezicima omogućava rekonstrukciju starog osnovnog glagola praslovenskog porekla. Analiza strukture tog glagola, očuvanog samo kao periferijski relikv u ruskom, i njegovog odnosa prema srodnim baltičkim rečima dozvoljava pretpostavku da je u praslovenskom bio prisutan i prvobitni osnovni korenski glagol, izgubljen u slovenskim jezicima ali potvrđen u baltičkom.

1.

U Rječniku JAZU (XV 266) nalazi se odrednica *skolke* f. pl. sa dva, naizgled različita značenja: 1) ‘kao prečke, na koje se stavlja kamenje’, 2) ‘nosilo, nosila mrtvačka’. Oba su značenja potvrđena na kajkavskom terenu. Budući da u Rječniku JAZU nije tačno određen rod i broj imenice, moraju se podaci Rječnika dopuniti potvrdama iz dijalektoloških i etnografskih izvora. Ove su potvrde bitne za semantiku kajkavske reči, pa i za rekonstrukciju njenog semantičkog razvitka.

Prvo je značenje dokumentovano u Rječniku JAZU potvrdom iz Trebarjeva u Posavini: „Onda si ti muži prirede beden za zelje, i *skolke* [u napomeni: kao daske] i kamenje, i onda ga idu ribat”¹. Obrađivač odrednice *skolke* verovatno nije znao da se u istom tekstu iz Trebarjeva nalaze i druge potvrde iste reči koje ukazuju na imenicu muškog roda, npr. „... i to se meče [166] na zelje, kad je već nagažene: onda po dva rede toga perja pomeću, onda *skolke*, onda na *skolke* dve prečke, onda pak široki *skôlek* na te prečke onda kamenje”². Dakle, u govoru Trebarjeva postoji (odnosno postojala je) imenica *skôlek* m.; oblik *skolke*, koji je u Rječniku JAZU shvaćen kao nominativ – akuzativ množine ženskog roda, u stvari je akuzativ množine muškog roda. Muškog roda je i imenica *skolki* pl. zabeležena u Prigorju: „... unda se ozgor vržedu *skolki*, a na *skolke* trupićak i jen ali dva kamena, da se zelje sleže. (...) Kadgod se vadi zelje, navek se *skolkî* peredu i snaži se zelje ozgor”³. Kao što se vidi, u tim kajkavskim govorima potvrđena je imenica muškog roda *skôlek* (izgleda da se obično upotrebljava oblik množine *skolki*) u značenju ‘daščica (odnosno daščice) za pokrivanje kiselog kupusa ili repe u badnju’. Slično je značenje zabeleženo i u čakavsko-kajkavskom ozaljskom govoru: *skôlak* m. ‘drvena ploha za pokrivanje kiselog kupusa ili repe u badnju’⁴. Ista imenica u takvom značenju potvrđena je i u kajkavskoj pisanoj reči 19. veka: „[Poludke vu bednju] na verhu z listjem zeljnom pokri, položi gore *skolke* jalove i na nje omašne kamene”⁵, „Jednu čistu canju... po zelju prestri, na nju deni *skoljke* [u izvoru: zkolyke]”⁶.

Mora se podvući da u kajkavskim govorima imenica *skolek* nije ograničena na leksiku vezanu za kiseljenje kupusa i repe. U Trebarjevu je potvrđeno i značenje ‘daščica uopšte’: „Onda je [sc. sirove] skopiče [‘poisprevraća’] na *skólke* [u napomeni: daščice]. I tak su časa poklebušeni [‘pokriti (zdelicama)’]. Onda potlem zdele zeme, a sire na *skolke(h)* vrže v sirnicu”⁷. Već na osnovu ovog citata možemo pretpostaviti da je značenje ‘daščica’ starije, dok je posebno, uže značenje ‘daščica ili drvena ploha za pokrivanje kupusa i repe u badnju’ rezultat semantičke specijalizacije, koja je verovatno posledica česte upotrebe daščice u te svrhe. U nekim drugim govorima značenjska specija-

¹ K. Jajnčerova, *Trebarjevo. Narodni život i običaji*, ZNŽO III, 1898, 224. [166]

² O.c. 226.

³ V. Rožić, *Prigorje. Narodni život i običaji*, ZNŽO XII, 1907, 97.

⁴ Težak Ozalj 398.

⁵ Građa za Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika (u Zavodu za jezik IFF u Zagrebu): *Stoletni hrvatski kolendar...*, Varaždin 1866, 134.

⁶ Građa za Rječnik hrv. kajkav. književnog jezika: Danica, 1840, 69.

⁷ K. Jajnčerova o.c. 235. [167]

lizacija išla je u drugom pravcu. O tome svedoči i potvrda u građi za Rečnik SANU iz Rečice kod Karlovca: „*Skolak* je ravna, pravougaona daska, na kojoj se tka (glavni rubac) i šare na njemu prebiraju”. Ovdje je, dakle, posvedočen semantički razvitak ‘daska, daščica’ > ‘specijalna daska za tkanje’.

Spomenuo sam već da Rječnik JAZU s.v. *skolke*, pozivajući se na Mažuranićeve *Prinose za hrvatski pravnopovjesni rječnik* (s. 1317), navodi i drugo značenje iste imenice: ‘nosilo, mrtvačka nosila, feretrum’ za koje kaže da se upotrebljava „u Zagrebu i u sjevernim stranama”. Potvrde koje sam našao u opisima narodnog života i narodnih običaja na kajkavskom terenu dozvoljavaju da se utvrde rod i oblici ove imenice, te da se tačno odredi njeno značenje i da se uoči veza između ovog i već navedenih značenja. Evo odabranih primera: [167]

Prigorje: „Kad je mrtvac oblečen, unde ga preneseu na stel ali na deske, a deske vržedu med stelce ali med klupčice ali na kaj, a na deske vržedu blazine, plâte i vanjkuše, se tak kak da bi na pojstelji ležal; unda velidu, da su mrtvacu vrgli na „*skôlke*” ali na „studenu dešicu”. (...) Na *skôlki* ostane mrtvac, dok mu se les ne napravi”⁸;

Lobor: „U komori se načine *skolke*: na dvije stolice se slože daske, pokriju se čistom plaftom; na njih pretegnu mrtvacu ...”⁹;

Samobor: „Vrlo često ne dižu mrtvacu s kreveta..., dok ne spreme „*skolke*”. To učine ovako: Uklone iz sobe nešto posoblja, a po dužini postelje metnu se duge daske, koliko je postelja široka, na daske se prostre „strožak”... *Skolke* se postave nasred sobe”¹⁰.

Iz ovih primera se vidi da u kajkavskim govorima postoje dva oblika: *skolke* f. pl. (Samobor, Lobor) i *skolki* m. pl. (Prigorje) i da imenica u stvari označava ‘daske na kojima leži mrtvac kod kuće, mrtvački odar’. Isto značenje postoji i u drugim kajkavskim govorima, npr. *skôulke* f. pl. t. ‘mrtvački odar’ u Črečanu kod Zeline (podatak I. Kalinskog). U kajkavskoj pisanoj reči srećemo i ove primere: „Kakvo narekovanje ne biva... zverhu onoga, na *skolkah* vre ležečega”¹¹; „Nas gene kada vidimo z očmi našemi koga mrtvoga na *skolkih* ležati”¹². Kao što vidimo, i tu je bilo kolebanja između muškog i ženskog roda imenice.

---

⁸ V. Rožić o.c. ZNŽO XIII, 1908, 67.

⁹ J. Kotarski, *Lobor. Narodni život i običaji*, ZNŽO XXI, 1916, 214.

¹⁰ M. Lang, *Samobor. Narodni život i običaji*, ZNŽO XVIII, 1913, 128.

¹¹ Građa za Rječnik hrv. kajkav. književnog jezika: B. Matakovič, *Sermones morales super totius anni...*, I, Zagrabiae 1770, 414.

¹² Građa za Rječnik hrv. kajk. književnog jezika: B. Matakovič, o.c. II, 1770, 321.

Izloženi materijal dokazuje da na hrvatskom terenu, u kajkavskim i čakavsko-kajkavskim govorima, postoji leksema *skolek/skolak/skolak* (varijante ukazuju na različite lokalne reflekse poluglasnika), obično upotrebljavana u množini u obliku *skolki* m. ili *skolke* f.; lik pl. t. *skolke* dozvoljava da pretpostavimo i varijantu lekseme u ženskom rodu *skolka. Dijalekatska građa i etnografski podaci pružaju mogućnost da se rekonstruiše i semantička evolucija lekseme. Može se zaključiti da je najstarije potvrđeno značenje ‘daska, daščica’, odakle semantičkom specijalizacijom ‘daščica, daščice, drvena ploha za pokrivanje kupusa ili repe u badnju’, ‘daska za tkanje’, u množini ‘daske na kojima leži mrtvac, mrtvački odar’ (upor. sinonim u Prigorju *studenca dešica*). Dakle, ova naizgled različita značenja možemo svesti na jedno starije, zajedničko značenje.

Kajkavski materijal, koji osvetljava semantički razvitak lekseme, značajan je i zato što je tačni slovenački ekvivalent *skolke* f. pl. (u Pleteršnikovu rečniku takođe *skolki* m. pl.) potvrđen samo, koliko znamo, u značenju ‘mrtvački odar’¹³. Dakle, tu je poznato samo jedno, specijalno i, u svetlosti kajkavskih podataka, sekundarno značenje. [168]

2.

U etimološkoj literaturi postoji nekoliko pokušaja da se objasni poreklo kajkavske i slovenačke lekseme. U svim dosadašnjim etimološkim verzijama uzimani su u obzir samo oblici množine i samo jedno značenje (‘mrtvački odar’ odnosno, prema Rječniku JAZU, ‘mrtvačka nosila’). P. Skok je smatrao kajk. i slov. *skolke* rečju neslovenskog porekla. S.v. *skäle* piše on: „Stara je posuđenica na *a > o* izvedenica na naš sufiks *-ka*: *skolke* f. pl. (...) ‘mrtvačka nosila, Tragbahre’. Upor. arb. *shkalc* ‘Tragbahre’. Može biti dalmatsko-romanski leksički ostatak...”¹⁴. Moramo odmah obratiti pažnju na činjenicu da areal navedene lekseme, sasvim netipičan za jedan dalmatsko-romanski ostatak, ne govori u prilog Skokovoj pretpostavci. Isto tako albansko *shkalc* ima bogatu semantiku: označava ne samo ‘Tragbahre’ (ovo je, čini se, sekundarno značenje), nego i ‘Mulde (der Maurer)’, ‘Trage, Kiepe, Tragegerät’¹⁵ i, prema E. Çabeju, može se objasniti drugačije (Skok je prihvatio Meyerovu

---

¹³ Upor. Pleteršnik II 492; S. Škerlj, R. Aleksić, V. Latković, *Slovenačko-srpskohrvatski rečnik*, Beograd–Ljubljana 1964, 841. [168]

¹⁴ Skok ER III 255.

¹⁵ O. Buchholz, W. Fiedler, G. Uhlisch, *Wörterbuch albanisch-deutsch*, Leipzig 1977, s. 530.

etimologiju)¹⁶. Ipak, glavni razlog što moramo da osporimo Skokovu pretpostavku jesu tačni formalni i semantički ekvivalenti razmatrane lekseme u nekim drugim slovenskim jezicima (o kojima vidi dalje).

Drugačije objašnjenje slovenačke lekseme, ne uzimajući u obzir kajkavski materijal, predložio je F. Bezljaj: „Zdi se, da bi tudi osamljeno slovenač. *skólke* (f. pl.), *skólki* (m. pl.) ‘pare, mrtvaški oder’ še najlaže pojasnili z **litav.** *skelbsti* ‘oznaniti, razglasiti’, let. *skalš* ‘glasen, doneč’, *atskalas* ‘odmev’. Iz te besedne družine je rus. *skolit’*, polj. *skolić*, češ. *skoliti* ‘lajati, bevskati, zavijati’¹⁷. Čak i ako ostavimo po strani pitanje da li su sve navedene slovenske i baltičke reči stvarno u srodstvu¹⁸, ostaje nejasno kako je F. Bezljaj mislio da rastumači značenje ‘mrtvački odar’. Bezlajevu etimološku verziju osporila je već L. Kurkina. Ona predlaže novu etimologiju: slov. *skolke* ‘katafalk’ (navodi baš takvo netačno značenje, ne uzimajući isto tako u obzir kajkavsku građu) moglo bi da bude u vezi sa slov. *kòlk* ‘bedro; izbočina na steni, Felsenvorsprung’ (sh. *kuk*) < psl. *kǫlkъ ‘bedro’, lat. *calx* ‘peta; osnovica jarbola; naknadno sađenje u vinogradu’. Polazeći uglavnom od retkih značenja lat. *calx* dolazi do zaključka da je značenje ‘katafalk’ slovenačke lekseme zasnovano na ideji potpore, oslonca¹⁹. Međutim, kajkavski i ostali slovenski materijal govori protiv te verzije. [169]

Da je Kurkina poznavala kajkavske oblike, verovatno bi zapazila da nije opravdano izvođenje razmatrane lekseme iz prvobitnog *(s)*kǫlk-* (*skǫlk-*), pošto su kajkavski likovi zapisani u govorima koji za *ǫ poznaju samo refleks *u*. Isto tako fonetski likovi ekvivalenta analizirane lekseme u drugim slovenskim jezicima, na koje Kurkina nije obratila pažnju, osporavaju njenu pretpostavku. Uostalom ni pretpostavljeno prvobitno značenje ‘potpora’ u svetlosti celokupne navedene građe nema valjani oslonac.

Dakle, nijedna od postojećih etimoloških verzija ne može da zadovolji. Potpuno radi, spominjemo i objašnjenje dato u Rječniku JAZU, gde se kaže da su *skolke* u prvom značenju ‘ono, što je skoljeno, rascijepano, otesano’. Obrađivač te odrednice mislio je, nesumnjivo, da je to izvedenica od pre-

---

¹⁶ E. Čabej, *Studime gjuhësore. II. Studime etimologjike në fushë të shqipës*, Prishtinë 1976, 138 i 459.

¹⁷ Bezljaj Eseji 127.

¹⁸ O **litav.** *skélbti* i srodnim baltičkim rečima vidi Fraenkel LEW II 799. O rus. *skolit’* ‘cvileti, zavijati’ i njegovim ekvivalentima u drugim slovenskim jezicima iz psl. *skoliti ‘cvileti, zavijati’ (koje je samo homonim drugog porekla rekonstruisanom u našem članku psl. *skoliti ‘cepati’) vidi npr. Vasmer REW II 642.

¹⁹ L. V. Kurkina, *Slavjanskije ètimologiji*, Ètimologija 1971, 1973, s. 94. [169]

fiksnog glagola *s-koliti* ‘rascepati, ukloniti, satrti’. Čini se da je baš to objašnjenje najbliže istini, iako ne može biti sasvim tačno.

3.

Ispravni etimološki postupak za objašnjenje porekla jedne slovenske reči zahteva da se najpre proveriti da li postoje ekvivalenti u drugim slovenskim jezicima. I stvarno, tačni ekvivalent razmatrane kajkavske i slovenačke lekseme postoji u češkom narodnom leksikonu: češ. dij. *skolek -lku* ‘veći komad drveta, okresana grana; veliki komad hleba’²⁰, ‘otcepljen komad drveta, otcepak, cepljika, lučka, abgehauenes Stück Holz, Span’²¹, u moravskim govorima *skolek* i *skolec* ‘ostatak cepanice od koje su pravljene lučke’²². Hrvatske kajkavske, slovenačke i češke reči bliske su i formalno i semantički. One ukazuju na starije likove *skolǫkǔ (hrv. kajk. *skolek/skolǫk/skolak*, pl. *skolki*, slov. *skolki* pl. m., češ. *skolek*) i, verovatno, *skolǫka (hrv. kajk. i slov. *skolke* f. pl.). U češkom, pored navedenog *skolek*, postoji i oblik *skolec*, koji moramo izvesti iz oblika *skolǫcb sa sufiksom *-ǫcb*.

Češko značenje ‘komad nečega (uglavnom drveta) dobiven cepanjem, otcepljen komad drveta, otcepak, cepljika’ svakako je starije od značenja potvrđenih na kajkavskom i slovenačkom terenu. Budući da su stari Slovenci mogli praviti daske samo cepanjem ili tesanjem drveta, moramo pretpostaviti da se u jednom delu južnoslovenskog područja prvobitno, etimološko značenje slično citiranom češkom ili s njim istovetno specijalizovalo u ‘tanke i plosnate komade drveta (nalik na dasku) dobiven cepanjem, daska, daščica dobivena cepanjem, tesanjem većeg komada drveta’. Iz takvog značenja mogla su da se razviju konkretna značenja potvrđena u kajkavskom i slovenačkom, o kojima smo već govorili.

V. Machek, koji je etimologisao češ. *skolek*, uporedio je tu reč samo s rus. *оскóлок -лка* ‘iver, treska; odlomak, parče, komadić nečega’, u pskovskom govoru ‘zašiljeni kolac’²³. Ista reč postoji i u ostalim istočnoslovenskim jezi[170]cima: brus. *аскóлак -лка* ‘otcepljen komad (drveta), treska, otcepak’, ukr. *оскóлок, оскілок -лка* ‘isto’²⁴. Istočnoslovenske reči, koje se i po semantici poklapaju s češ.

²⁰ PSJČ V 292.

²¹ Jungmann IV 110.

²² Kott Dodatky 103.

²³ Machek ES² 547. [170]

²⁴ O istočnoslovenskim rečima vidi npr. Vasmer REW II 283; ĚSBM I 173 (ovde se češ. *skolek* neosnovano smatra ruskom posuđenicom).

skolek, moraju se izvoditi iz starijeg oblika *oskolǫkǫ. U ruskoj narodnoj leksici nalazimo i lik *оскол* m. (potvrđen u Daljevom rečniku, po značenju istovečan sa *осколок*) < *oskolǫ; upor. i strus. *осколъ* ‘stena, litica’. Vredno je pažnje da je u beloruskim govorima potvrđen i oblik s drugim prefiksom: *прыскóлак* ‘savitljiv štap’²⁵.

V. Machek za češ. *skolek* i rus. *оскóлок* kaže da pripadaju korenu *skel-* ‘cepati’, koji se nalazi i u češ. *skála*, *kláti*²⁶. I u Vasmerovom etimološkom rečniku stoji slično objašnjenje rus. *осколок*: uspostavlja se veza s rus. *скала* ‘stena’, *щель* ‘pukotina’²⁷. Veza analiziranih leksema s psl. *skala ‘stena, litica; otcepljen komad nečega, npr. drveta’, *ščelǫ ‘pukotina’ nesumnjiva je. Međutim, savremena etimologija ne može da se zadovolji određenjem korena i nabranjanjem srodnih reči. Ona nastoji da utvrdi osnovnu reč od koje je izvedena etimologisana leksema, strukturu te lekseme, funkciju tvorbenog morfema, semantičku evoluciju reči.

Struktura rekonstruisanih leksema *skolǫkǫ, *oskolǫkǫ, *skolǫka, *oskolǫ dopušta da u njima gledamo deverbativne izvedenice (nazive čina) sa sufiksima -*ǫkǫ*, -*ǫka*, -*ǫ*, kao npr. sh. *cepka* : *cepati*, *otcepak* : *otcepiti* i sl. Očekivali bismo, dakle, da postoje osnovni glagoli *skoliti, *o-skoliti ili slični. Imamo dokaz da su baš takvi pretpostavljeni glagoli morali postojati na slovenskom terenu, konkretno rus. dij. (Arhangelsk) *осколúть полено* ‘ощепать, обтесать кругом, округлить’²⁸. Taj je glagol, po svojoj prilici, leksički relikv očuvan na periferiji slovenskog područja. Njegova struktura i semantika svedoče da je to glagol sa prefiksom *o(b)-* i u vezi s tim označava ‘otesati okolo, optesati’. Od njega su izvedene istočnoslovenske imenice *oskolǫkǫ, *oskolǫ.

Ako je u slovenskom leksikonu postojao prefiksni glagol **o(b)-skoliti*, morao je postojati i prosti glagol *skoliti ‘cepati, tesati’. Takav prosti glagol potvrđuju njegove izvedenice *skolǫkǫ, *skolǫcbǫ, *skolǫka, posvedočene u hrvatskom kajkavskom, slovenačkom i češkom, kao i beloruski derivat sa prefiksom *pri-*: *прыскóлак*.

Dakle, analiza slovenskog leksičkog materijala dozvoljava da se pretpostavi i obrazloži da je u praslavensko doba postojao glagol *skoliti ‘cepati, tesati’ i prefiksni oblik **o(b)-skoliti* ‘otesati okolo, optesati’. U prilog praslavenskoj genezi tih glagolskih oblika govore njihova struktura i etimologija (vidi dalje),

²⁵ SPZB IV 159.

²⁶ V. Machek l.c.

²⁷ M. Vasmer l.c. Pokušaj da se objasni *oskolok* kao deminutiv od *oskol* (vidi Šanskij–Ivanov–Šanskaja 315) nema osnova u semantici tih reči.

²⁸ Dal³ 697. [171]

kao i reliktni karakter rus. dij. *осколѣтъ* te postojanje njihovih izvedenica u raznim delovima slovenskog područja. Od navedenih glagola [171] relativno kasno, možda potkraj praslovenske zajednice, izvedeni su nazivi čina *skolǫkǫ, *skolǫcǫ, *skolǫka, *oskolǫkǫ, *oskolǫ. Njihova tvorbena raznolikost i ograničeni areali pojedinih likova svedoče da su bili izvođeni tek u doba diferencijacije praslovenske zajednice ili, možda, čak u ranim fazama oblikovanja pojedinih slovenskih jezika. U tom pogledu interesantna je češko-slovenačko-kajkavska izoleksa *skolǫkǫ, kao i istočnoslovenski derivat *oskolǫkǫ.

Rekonstruisani glagol *skoliti mora da je u srodstvu s litav. *skėlti*, *skeliù* ‘rascepljivati, cepati’, let. *škelt*, *šķeļu*, *šķėlu* ‘cepiti, spalten, der Länge nach teilen’, kojim je ishodište ie. koren (s)*kel-* ‘schneiden’²⁹. Struktura psl. *skoliti ukazuje da je to izvedeni oblik, kauzativni ili iterativni glagol³⁰. Budući da je tvorba glagola *skoliti, *skoljǫ* izrazito slovenska, moramo zaključiti da je on izveden u praslovensko doba od neočuvanog osnovnog oblika, koji bi, po svoj prilici, morao biti istovetan sa navedenim baltičkim korenskim glagolima. Unutrašnja rekonstrukcija i upoređenje s baltičkim materijalom dovode nas, dakle, do zaključka da je u rano doba praslovenske zajednice morao postojati korenski glagol *skelti > *ščelti, *ščeljǫ* ‘rascepljivati’ (kao što su, npr., pored izvedenih oblika *ložiti, *moriti, *voditi bili prisutni osnovni glagoli *legti, *merti, *vezti). Verovatno se taj prvobitni glagol *ščelti rano izgubio. Međutim, u praslovenskom leksikonu ostali su njegovi tragovi: arhaični imenički derivat sa sufiksom -*ǫ* < -*i*- *ščelǫ ‘pukotina’ (npr. rus. *щель*, polj. *szczelina*), izvedeni glagol *skoliti, verovatno kauzativ ‘učiniti da se nešto rascepi’ > ‘cepiti’.

* * *

Razmotreni primer je jedan od dokaza značaja baltičkog materijala za slovensku etimologiju. Moramo ga ubrojiti u niz slovenskih reči čija struktura govori da su to derivati koji nemaju motivaciju na slovenskom tlu. Međutim, motivirajuće reči su relativno često očuvane u baltičkoj leksici. Dakle, u baltičkom su potvrđene i osnovna leksema i izvedenice, dok slovenska leksema poznaje samo izvedene oblike. Može se pretpostaviti da je u primerima tog tipa prvobitna osnovna leksema u prošlosti postojala i u (pra)slovenskom, ali je nestala u jednom od razdoblja evolucije praslovenskog jezika. [172]

{Na s. 172 pierwodruku streszczenie niemieckie – red.}

²⁹ Upor. Fraenkel LEW 800; Trautmann BSW 264; Pokorny IEW 923–927.

³⁰ O glagolima na -*i*- -*iti* vidi Sławski Zarys I 56–57. [172]

Dijalektološki rječnici kao izvor za proučavanje najstarijeg sloja domaćega hrvatskoga ili srpskoga leksika

Hrvatski dijalektološki zbornik 8, 1989, s. 15–31

Za povijest leksika – za poznavanje razvoja i preoblikovanja leksičkog fonda i leksičkih sustava (semantičkih polja) te za proučavanje semantičke evolucije leksikologijskih porodica i pojedinih leksema tokom historije jezika – od važnosti je utvrđivanje osnovice, podloge na kojoj je taj leksik nikao. Za hrvatski ili srpski leksik ta je osnovica najstariji sloj domaćega, slavenskoga leksikona koji su preci Hrvata i Srba naslijedili iz razdoblja slavenske jezične zajednice, donijeli iz svojih ranijih postojbina u doba migracija prema jugu ili su ga oblikovali u vrijeme naseljivanja Balkanskog poluotoka. Relikti tog leksičkog nasljeđa dobrim su se dijelom očuvali samo u narodnom rječničkom blagu, često na ograničenim područjima ili dapače u pojedinim govorima, katkad u različitim udaljenim govorima bez prostornog kontinuiteta. Zato su za obradu slavenske baštine u hrvatskom ili srpskom leksiku od velikoga značenja zbirke narodnoga rječničkog blaga, uglavnom dijalektološki rječnici, osobito rječnici koji donose građu iz određenih arhaičnih (s lingvističkog gledišta) prostora. Značajno je da gotovo u svakom novom (bilo većem bilo manjem) dijalektološkom rječniku možemo naći stanovite nove podatke za poznavanje spomenutog sloja leksika, važne za rekonstrukciju i etimologiju starih riječi, za utvrđivanje areala pojedinih leksema, za određivanje starih izoleksa.

U članku iznosim jedan dio rezultata etimologijske analize rječničkog blaga čakavsko-kajkavskih govora. To je blago objelodanio Stjepko Težak u obimnom ozaljskom rječniku (u monografiji *Ozaljski govor*), u rječniku priloženom članku „Dokle je *kaj* prodro na čakavsko područje?” te u kraćem rječniku koji je dodao članku *Sjeverni govori čakavsko-kajkavskog međunarječja u karlovačkom četveroriječju*. Iako su ti rječnici ilustrativni, u njima su zabilježene mnogobrojne interesantne domaće i tuđe, arhaične i mlađe riječi, od kojih priličan broj

inače nije bio potvrđen u drugim leksikografskim izvorima ili je bio potvrđen slabo, iznimno. Leksički je materijal čakavsko-kajkavskih Težakovih rječnika važan doprinos poznavanju narodnoga rječničkog blaga, u tome i ostataka slavenske baštine u hrvatskom ili srpskom leksikonu. Uostalom leksik tih mješovitih govora s čakavskom osnovicom sadržava pored općehrvatskosrpskoga odnosno zapadnohrvatskosrpskoga rječničkog blaga sastojke čakavskoga i kajkavskoga leksikona kao i određene po[16]sebne, mjesne elemente (leksičke i semantičke inovacije, ekspresivni leksik, posuđenice).

Od obilne rječničke građe triju Težakovih rječnika u članku potanko proučavam arhaične lekseme (odnosno ostatke takvih leksema) koji doprinose poznavanju slavenskog nasljeđa u hrvatskom ili srpskom leksikonu i ispitiivanju izvorne semantike te semantičkih promjena pojedinih starih leksema.

1. U leksikonu čakavsko-kajkavskih govora postoji velik broj starih slavenskih riječi koje su poznate na cijelom hrvatskosrpskom jezičnom prostanstvu, odnosno na njegovu većem dijelu. Ima također dosta starih riječi kojih je areal ograničen na manja područja i koje su već obrađene u znanstvenoj literaturi, npr. *halùga* ‘drač, korov’ (Skok ER I 652), *matùlj* ‘leptir’ (Skok ER II 416–417), *páčnog* ‘pašanac’ (Skok ER II 617–618), *pózoj* ‘zmaj’ (Skok ER III 19), *zgâga* ‘žgaravica’ (Skok ER III 653), *predrãmiti se, razdrãmiti se* ‘prenuti se od sna’ (SP IV 204), *hrdãti* ‘jesti što tvrdo, gristi’ (ËSSJa VIII 107), *dlèn* ‘sluz na kiselom kupusu, repi ili površini vode’ (Borys, ZbFL XXIII (1), 17–18), *šljùtati* ‘tumarati’ (Borys, RS XLII 25–27), *dřbnati* ‘dirnuti, maknuti’, *šatrãti* ‘pipati, tražiti nešto u mraku’, *šùnac* (*šùnac, ćùnac*) ‘zavijutak na saonicama, prednji dio čamca’ (Borys, HDZ VI 69–76), *srãga* ‘kaplja’ (Borys, ZbFL XXV (2), 16–17). Te Težakove potvrde, razumije se, popunjavaju dosadašnje spoznaje o prostornoj raširenosti i semantici pojedinih arhaičnih leksema. Ipak za našu temu osobito su važne potvrde starih leksema slavenskog podrijetla za koje nismo znali da su nazočni i u hrvatskosrpskom leksikonu ili koji nisu imali dovoljno, prihvatljivo objašnjenje. Evo takvih primjera:

Balamùtiti ‘obmanjivati, zasljepljivati’, *zabalamùtiti* ‘brbljajući prikriti istinu, obmanuti’ (Ozalj), *balamòtati -mòcem* ‘brbljati’ (Mahično), imenica *balamòta* ‘cirkusarija, koještarija’ (Pribić), Težak Karlovac 46; Težak Kaj 181; Težak Ozalj 340. Točni ekvivalenti tog glagola postoje u sjevernoslavenskim jezicima, npr. češ. *balamutiti* ‘dovoditi u zabludu, obmanjivati’, ‘buncati’, ‘prenositi lažne vijesti’, slovač. *balamutit’* ‘dovoditi u zabludu, zbunjivati, obmanjivati’, ‘unositi neslogu, razdor, mutiti, prenositi lažne vijesti’, ‘brbljati’, polj. *balamucić* (dijal. *bałamqcić, bałamęcić*) ‘dovoditi u zabludu, zbunjivati, obmanjivati’, ‘unositi razdor’, ‘brbljati’, rus. *balamútít’* ‘mutiti, unositi neslo-

gu, razdor'. Na osnovi dosada poznatih slavenskih potvrda rekonstruiran je stari glagol **balamōtiti -mōt'q* 'mutiti, smučivati, dovoditi u zabunu, obmanjivati; brbljati' (uspor. SP I 185–186, ÈSSJa I 146–147) za koji se znalo da je ograničen na sjevernoslavensko područje. Potvrde iz čakavsko-kajkavskih govora dokaz su da je isti glagol postojao i na južnoslavenskom jezičnom prostoru. Lik *balamōtati* (s o < q) kao da govori o kajkavskom podrijetlu leksema.

Leksički je ostatak također deverbativna imenica *balamūta* kojoj odgovaraju kod sjevernih Slavena likovi *balamōta, *balamōtō (SP I 186, ÈSSJa I 145–146), nazivi vršitelja radnje (npr. češ. *balamuta* 'onaj koji dovedi u zabunu, zbudjuje'), odnosno prvobitni nazivi radnje (slovač. *balamuta* 'zbunjenost, zabuna, nemir, uznemirenost, nered, nezgoda, neprilika').

Grūča (dem. *grūčica*) 'kita, buket, npr. jagoda' (Težak Ozalj 380), također u Samoboru *gručica* 'čehulja (luka)' (ZNŽO XIX 118), denomi[17]nativni glagol: *zgrūčiti se* 'zgrbiti se' (Težak Ozalj 418), kajk. *gručiti se* 'sich in Klumpen setzen', *zgručiti se* 'zusammendrücken' (Kristijanović 11, 72), uspor. *grūčast* 'debeo čovjek a nespodoban' (RJAZ, RSAN)¹. Ekvivalente nalazimo samo u nekim slavenskim jezicima: slov. *grūča* 'grumen, gruda; gomila', *grūčast* 'grumenast, grudast', *grūčiti se* 'sabitati se u grude', polj. dij. *grucza* 'žlijezda; guka, kvrga; grba', 'debeo, nadut čovjek', *gruczowaty* 'grbav', *gruczol* 'žlijezda', staro 'guka, kvrga, otekline; tvrda grudica', brus. dij. *hručóly* mn. 'tvrđi komadi, grudice u pireu od krompira'².

Premda F. Bezlaju (ES I 183) podrijetlo riječi nije sasvim jasno, mislim da podudaranje fonetskih likova i semantike navedenih riječi govori u prilog pretpostavci da su to nastavci stare slavenske imenice *gruča (< *grou-k-jā) 'nešto savijeno, zbijeno, gruda, grumen' (od indoevropskog korijena **greu-*, **ger-* 'drehen, winden', v. Pokorny IEW 385–390), uspor. srodne slavenske lekseme *gruda, *gruzō, *gruzōlō, *grčō, *grža i dr.

Lāpa 'rašćupana kosa' (Kobilić, Mržljaki), 'duga kosa' (Bubnjarci, Ribnik), 'kosa' (Ozalj), Težak Karlovac 48; Težak Kaj 189; Težak Ozalj 373, izvedenice: *lāpica* 'kosica', *črnolāpast* 'crnokos', *belolāpka* 'plavokosa, plavojka' (Težak Ozalj 373).

---

¹ Drugog su podrijetla, čini se, zabilježeni u istočnoj Srbiji (Pirot, Nišava, Knjaževac) likovi *gručica*, *gručka* kao umanjene prema *gruda* (RSAN). Te su imenice izvedene neposredno od starog deminutiva *gruca < *grudbca, uspor. hs. dij. *grūcara* 'vrsta gline' (RSAN), bug. *gruca* 'grudica' (BER I 286).

² Polj. *grucza*, *gruczol* obično se izvodi iz *grčō (kao da s razvitkom *r* > *ru*), uspor. Slawski SEJP I 358–359; O. N. Trubačev, *Zametki po lechitskoj ètimologii*, Issledovanija po polskomu jazyku, Moskva 1969, s. 297–299. U svjetlosti potpunije slavenske građe (nazočnost lika *gruča* u drugim slavenskim jezicima) to je objašnjenje manje vjerojatno. [18]

Semantika riječi ne dozvoljava da je vežemo s fonetski sličnim leksemima kao slov. *lápa* ‘gubica, njuška’ ili sa slov. *lápa*, bug. *lápa*, polj. *łapa*, rus. *lápa* < psl. *lapa ‘šapa’. Pejorativna značenja ‘rašćupana kosa’, ‘duga kosa’ upućuju na srodstvo s rus. dij. *χlop* m. ‘gruba, zamršena vlakanca kao otpaci pri preradi konoplje, kudjelja, kućine’, ‘rukovet lana, konoplje’, *χlopók* ‘čuperak kudjelje’ < *chlǫpǫ; u drugim slavenskim jezicima nalazimo reflekske varijante *chlǫpǫ > (*chlǫpǫ): češ. *chlup* ‘vlas, dlačica, čuperak, pramen’, slovač. *chlp* ‘vlas, dlaka, malje’, polj. *chlupy* mn. ‘duga, čupava, raščupana, razbarušena kosa’, bug. dij. *χóupka* ‘čuperak dlake, pamuka, lana, konoplje’ (uspor. ÈSSJa VIII 41).

Budući da je navedena poredba semantički besprijeekorna, možemo pretpostaviti da se suvremeni dijalekatski lik *lāpa* razvio iz starijeg *hlapa < *chlǫpa (s razvitkom *ǫ/v > a* kao u *lāzno*, *máglā*, *māh*, *stāpi* i gubitkom početnog *h-* kao u *líšati*). Rekonstruiran lik *chlǫpa (ženskog je roda i bug. *χóupka*) moramo smatrati inačicom psl. *chlǫpǫ m.

Leksem **chlǫpǫ/chlǫpǫ/chlǫpa* (vjerojatno ‘gruba, zamršena vlakanca kudjelje, čuperak, pramen kudjelje, kućina’ > ‘duga, raščupana, razbarušena kosa’) pripadao je, kako se čini, starom sloju ekspresivnoga slavenskoga leksika. Čakavsko-kajkavski govori su očuvali relikst starog leksema u njegovu izvornom pejorativnom značenju; ozaljsko stilski neobojeno značenje ‘kosa’ svakako je drugotno.

Líšati ‘imati proljev, za stoku’ (Težak Ozalj 374). Današnji je lik nedvojbeno nastavak starijeg *hlišćati, uspor. slov. *hlišćati* -*ščím* ‘plju[18]štiti, o kiši s vjetrom’, *hlišč* ‘bura, oluja, pljusak; živi pijesak’ (v. Bezljaj ES I 197). Ti oblici predstavljaju morfološki varijantu staroga slavenskoga onomatopejskog glagola **chlystati/chlyskati*, npr. slov. *hlístati* ‘hvatati gubicom’, ‘šibati, bičevati, udarati’, ‘pljuskati, zapljuskivati’, bug. *χliskam* ‘pljuskam’, polj. *chlystać* ‘srkati’, rus. *χlystát* ‘šibati, bičevati’, ukr. *χlystáty* ‘srkati, laptati’ (v. ÈSSJa VIII 42). Inače su u hrvatskom ili srpskom potvrđene druge slične onomatopeje, uspor. npr. *hlastati* (Skok ER I 672), *hljustati* (Skok ER I 674).

Plīvica ‘trepavica’ (Težak Ozalj 388), riječ potvrđena još kod starih kajkavskih leksikografa: u Habeličevu rječniku *očna pleva ali trepavica* ‘palpebra’, u Belostenčevu rječniku *očna pleva* ‘palpebra’, *plev očneh natečenje* ‘enphysema’. To su jedine dosad poznate potvrde stare slavenske riječi *plěva ‘opna, tanka kožica, mrena (npr. na jajetu, na oku)’ na hrvatskosrpskom i južnoslavenskom prostoru³. Taj je leksem dobro poznat sjevernim Slavenima,

³ U etimološkim se rječnicima navodi slov. *pleva* ‘Augenlid’. Međutim u Pleteršnikovu rječniku ta je natuknica zasnovana samo na Habeličevoj potvrdi, dakle to je hrvatska kajkavska riječ. [19]

npr. polj. *plewka*, *pliwka* ‘kožica, opna’, kašup. *pleva* ‘kožica, opna, pokožica, epiderma; katarakt, mrena na oku; potrbušnica; tanki sloj leda’, polap. *plevo* ‘opna na jajetu’, rus. *plevá*, ukr. *plivá*, brus. *plevá* ‘kožica, opna’, uspor. baltičke ekvivalente: litav. *plėvė*, let. *plēve* ‘tanka kožica’ (v. Vasmer ES III 277).

Odlika je kajk. *pleva*, čak.-kajk. *plivica* posebno značenje ‘kapak na oku’, ‘trepavica’, koje je nastalo prijenosom značenja ‘katarakt, mrena na oku’ potvrđenoga u drugim slavenskim jezicima.

Politi ‘nagorijevati’ (Težak Ozalj 388), glagol zabilježen također u Žumberku: *spoliti* ‘anbrennen’ (Skok ER II 593). To su relikti starog slavenskog glagola *polěti polq ‘gorjeti, plamtjeti’ koji se u istom značenju očuvao u nekim slavenskim jezicima: slov. *polěti -lím*, stslav. *polěti*, strus. *polěti polju*, stčėš. *poleti*.

Iako su refleksi glagola *polěti potvrđeni relativno slabo, taj je glagol u prošlosti morao postojati na cijelom slavenskom prostranstvu. Svjedoče o tome općeslavenske izvedenice, prije svega kauzativni glagol *paliti palq ‘činiti da nešto gori, izazivati gorenje’ i deverbativna imenica *polmy -mene ‘plamen’.

Stâpi ž. mn. ‘svinjska kralješnica’ (Hrašće, Vrhovac, Ozalj; Težak Kaj 195; Težak Ozalj 400), leksem poznat također kajkavcima: *stěpi* mn. ‘komad svinjskog mesa s kralješnicom’ (Prigorje, ZNŽO XII 93), *stepník* ‘(svinjska, goveđa) hrptenjača’ (Trebarjevo u Posavini, RJAZ), *stepovina* ‘svinjska kralješnica’ (Samobor, ZNŽO XVI 103). U Vitezovićevu je rječniku (oko 1710. god.) zapsan lik *stopovina* ‘svinjska kičmenjača’ (RJAZ) s nejasnim, vjerojatno pogrešnim *-o-*. [19]

Taj u etimologijskoj literaturi neuočen leksem ima točni ekvivalent samo u ruskim govorima: *step’ -pi* ž. ‘hrptenjača lovačkog psa’, ‘hrptenjača bika, krave’, ‘dio konjske hrptenjače duž grive’, ‘konjski hrbat, središni hrpteni dio konjskih leđa’, *stepá* ‘leđa’, uspor. također izvedenice: *stepístaja lošad* ‘konj sa savijenim, pognutim vratom’, *stepník*, *stepníca* ‘neka konjska bolest’⁴.

Podudarnost hs. *stâpi/stěpi*, rus. *step’* u pogledu fonetike, morfologije i semantike, arhaična tvorba riječi (sufiks *-b*) govore u prilog pretpostavci da su to refleksi staroga slavenskog leksema *stbpb ž. (čak. *-a-* = kajk. *-e-* = rus. *-e-* < *b). Takav praslavenski lik bijaše rekonstruiran na osnovi istočnoslavenskih činjenica⁵. Potvrde riječi iz čakavsko-kajkavskoga i kajkavskoga područja uvjeravaju nas o ispravnosti te rekonstrukcije.

⁴ V. A. Merkulova, *Zametki po istorii i ètimologii slov*, Ètimologija 1968, 1971, s. 86–91 (tu se navode stariji izvori). Riječ je potvrđena i u novijim ruskim dijalektološkim rječnicima, npr. *Irkutskij oblastnoj slovar’*, III, Irkutsk 1979, s. 44; SInovosib 518–519 i dr.

⁵ V. A. Merkulova, nav. dj., gdje su i podaci o rekonstrukciji G. Iljinskog. Istu je rekonstrukciju dopuštao Vasmer ES III 755.

Psl. *stǫpъ jedan je od starih slavenskih anatomskih termina, arhaičan naziv (životinjskog) hrpta, odnosno leđa s kralješnicom. U tom se značenju, koliko znamo, leksem očuvao u jednom dijelu hrvatskoga ili srpskoga jezičnog prostora i u ruskim govorima⁶. Kao i mnogi drugi anatomski termini, taj je leksem postao i narodni topografski termin u ruskim i ukrajinskim govorima, npr. rus. *step* 'ravna pljosnata goletna visoravan', 'livada, pašnjak na uzvisini' i sl., ukr. *stěpa* 'obronak', 'stijena, litica, brdo' te poznati zemljopisni termin: rus. *step* 'ž.', ukr. *step* m. 'veliko, obično ravno prostranstvo, pokriveno niskim grmljem i travom u krajevima kontinentalne i subtropske klime, s malom godišnjom količinom padavina'⁷, posuđen i u druge jezike (hs. *stěpa* 'isto', v. Skok ER III 333).

Imenica *stǫpъ izvedena je pomoću sufiksa *-b* (< *-ī*) od osnove potvrđene npr. u litav. *stipti stimpū* 'kočiti se, ukrućivati se, leđiti se; obamirati, crkavati', *stiprūs* 'krepak, tvrd, čvrst', let. *stipt stipstu*, *stīpu* 'kočiti se, ukrućivati se', *stiprs* 'jak, krepak, čvrst', lat. *stipes* 'velik i jak kolac, panj, deblo, klada', njem. *steif* 'krut, ukočen, jak, čvrst' (indoevropski korijen **steip-*, **stip-* 'krut, ukočen; sabijati se; štap, motka')⁸. Etimologijsko je značenje slavenskog leksema 'nešto kruto, ukočeno, tvrdo; krut, tvrd, nepomičan dio tijela'.

Stāvica 'zglob' (Težak Ozalj 401). U istom je značenju potvrđena imenica *stav* u čakavštini: u 16. st. kod Antuna Dalmatina te u Vrbniku na otoku Krku (RJAZ). Na Krku je zapisan i narodni anatomski termin [20] *stāvica* mn. 'musculi interspinales cervicis'⁹. Te su riječi relikti stare slavenske izvedenice *stava/*stavъ* koja je između ostaloga označavala i 'zglob', uspor. bug. *stava* 'zglob', češ., slovač. *stav*, polj. *staw* 'isto', luž. *stawy* 'udovi', rus. *sustav* 'zglob'¹⁰.

Šūpica 'kvržica, sitna izraslina na koži' (Težak Ozalj 407) < *ščupica. Riječ je izvedena pomoću sufiksa *-ica* od glagola kojeg su refleksi potvrđeni u štokavštini: *uštunuti* (< *uštupnuti) 'uštiniti' (u posloviци *Neće te ni buha uštunut*, RJAZ), *zaštūnuti zaštūnēm* (< *zaštupnuti) 'prištiniti, priklještititi' (Crna Gora, RSAN). Te narodne riječi pripadaju glagolu *ščupati, za koji se dosad znalo da je potvrđen na sjevernoslavenskom području: polj. *szczupać* 'štipati; pipati', *szczupnąć* 'trgnuti', slovač. *šťupať* (nohami, bičom do sne-

⁶ Držim da je vjerojatna pretpostavka V. A. Merkulove (o.c. 89, bilj. 74) da stpolj. *spina*, rus., ukr. *spiná* 'leđa' jesu možda refleksi izvedenice *stǫp-ina. To bi, naravno, proširivalo prvobitni areal leksema.

⁷ Potanko obrazloženje tog mišljenja u V. A. Merkulove, o.c.

⁸ Uspor. Fraenkel LEW II 908; Pokorny IEW 1015–1016. [20]

⁹ M. Šimundić, R. Žic, *Nazivi dijelova ljudskoga tijela u govoru otoka Krka*, Medicina 1975, br. 3, s. 188. Držim da je pogrešno izvođenje iz *stāvica*.

¹⁰ Uspor. Budziszewska 13–14. [21]

hu) ‘gaziti, bosti, zabadati (noge, bičalje u snijeg)’, strus. *ščupati*, rus. *ščúpat’* ‘dirati, pipati, opipavati’, ukr. *ščupaty* također ‘štipajući otkidati (npr. jagode, lišće); pasti, o stoci’. Arhaičnost lika *ščupati potvrđuje deverbativni pridjev *ščuplǫ, npr. češ. *štíplý* ‘tanak, vitak; nježan’, polj. *szczyplý* ‘mršav, tanak, vitak’, strus. *ščuplǫ* ‘slab, nekaj’, rus. *ščuplyj* ‘mršav, slabunjav’, dijalekt. također ‘učmao, truo, mlitav’ (uspor. Vasmer ES IV 510).

Glagol *ščupati jamačno je označavao ‘dirati, štupati’. Na hrvatskom ili srpskom prostoru potvrđeno je značenje ‘štupati, nanositi ubode (npr. o buhi)’. Zato je prihvatljiva, kako se čini, pretpostavka da je ozaljska imenica *šúpica* < *ščupica izvorno nazivala ‘mjehurić, kvržicu na tijelu od uboda npr. buhe, komarca’.

U tu leksikologijsku porodicu možemo ubrajati isto tako čak. *šcupej* m. ‘divlja trava koja se jede kao gruda’ (RJAZ), derivat sa sufiksom *-elj* s etimologijskim značenjem ‘trava koju se štupajući bere, otkida’. Možemo dopustiti mogućnost da istoj porodici pripadaju topografska imena *Uščup* te *Štupelj* (13–14. st. *Štupělǫ*, *Štupelǫ*) u staroj srpskoj državi (RJAZ).

Třbav ‘trpak’ (*trnǔle su třbave*), *třba* ‘ljuta osoba’, *třbiti se* ‘mrgoditi se’ (Težak Ozalj 410). Te su riječi svakako u srodstvu sa slov. *trbáven* ‘besočan’ (*trbávno meso* ‘žilavo, besočno meso’), *otrbáven* ‘neukusan, bljutav; surov, neotesan, grub’, *třba* ž., *trbáč* m. ‘glupan, bukvan’, *trbàn -ána* ‘malo otesano stablo, balvan; glupan, bukvan’, *třbast* ‘neotesan, nezgrapan, nespretan; kvrgav’, *třbati -am* ‘dumm einhergehen, trotteln’.

Izrazita semantika dosad nepoznatih ozaljskih riječi potkrepljuje, čini se, etimologijsku verziju koju je za slovenske lekseme predložio F. Bezlaj. On je naime dokazivao srodstvo tih leksema s glagolima *střbnǫti ‘postajati tvrd, čvrst, jak, snažan, ukočen’ (npr. srp.-cs. *ustrǫbnǫti* ‘dozreti, sazreti’, rus. *stérbnut’* ‘postajati tvrd, čvrst, kočiti se, obamirati’, ukr. *ostérbnuty* ‘ozdraviti, oporaviti se’), *storbiti (kauzativ s prijevajem *or : ř*) ‘činiti da netko, nešto ojača, da postane jak, snažan, krijepiti’ (npr. hs. *ostrabiti* ‘izliječiti’, *ustrabiti* ‘okrijepiti, sastaviti, spojiti ranu’, stslav. *strabiti* ‘liječiti’, strus. *ustorobitisja* ‘ozdraviti, oporaviti se’, polj. *postrobić* ‘ojačati, potkri[21]jepiti’)¹¹. Te su riječi zasnovane na ie. *(s)*ter-bh-* : *(s)*ter-* ‘biti čvrst, krut, ukočen’ (Pokorny IEW 1022–1027).

Leksemi, o kojima raspravljamo, zasnivaju se na slavenskoj osnovi **třb-*, varijanti **střb-* (bez nepostojanog s-). Upravna značenja navedenih riječi ‘opor, trpak, neukusan’ (> ‘ljut’) te ‘surov, neotesan, umno zaostao, nespretan’ možemo svesti na prvobitno ‘čvrst, ukrućen, ukočen, utnuo, oba-

¹¹ Bezlaj Parallelen 73. Uspor. Skok ER II 572–573; Vasmer ES III 756, IV 173.

mro¹², dakle na značenje koje se nadovezuje na semantiku srodnih slavenskih i indoevropskih riječi.

Nije jasno koji je lik temeljni slavenski leksem. Možemo dopustiti da je cijela porodica zasnovana na pretpostavljenom pridjevu *třbъ (uspor. cs. *strǫbъkъ*, *strǫblъ* ‘tvrđ, čvrst’ < **třb-*) koji se očuvao proširen sufiksom *-av* (čak.-kajk. *třbav*, slov. *trbáv-en*) dok su čak.-kajk. *třba*, slov. *trba* valjda supstantivizirani likovi starog pridjeva. Druge su riječi, čini se, izvedene bilo od pridjevske osnove bilo od drugotnih imenica.

Navedeni su ozaljski leksemi relikti staroga slavenskog **třb-*, potvrđenog i u slovenskom jeziku. Drugu je etimologiju slovenskih riječi (razumije se, bez ozaljskih leksema) predložila Ž. Varbotova: rekonstruira praslavenski glagol *trbati koji smatra srodnim sa *terbiti, hs. *trijèbiti*¹³. Njezina se rekonstrukcija i etimologija temelji uglavnom na slov. *trbáti* ‘hodati nespretno, teškim korakom, trapati’ (prema njoj ‘trusiti’, tj. ‘kasati’). Međutim, taj je glagol nesumnjivo izveden od *trba*, *trb-áč*, *trb-án* ‘glupan, bukvan’ (uspor. njemački sinonim *trotteln* ‘ići teško, kretati se teškim koracima’ pored *Trotteln* ‘blesavac, glupan, nespretna osoba’); slična je izvedenica i čak.-kajk. *třbiti se* ‘mrgoditi se’ : *třba* ‘ljuta osoba’. Nisu uvjerljiva ni izložena u članku tumačenja stanovitih semantičkih promjena¹⁴. Dakle, uvjeren sam da Varbotova nije uspjela da iznese etimologiju koja bi nadmašivala Bezlajevo objašnjenje podrijetla leksema.

Vègav ‘kriv, iskrivljen’ (*vègavo drvo*), Težak Ozalj 413, uspor. glagol *vègati -ām* ‘naginjati u stranu’ (RSAN, potvrda iz knjige: V. Ćurčić, *Narodno pčelarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1938), pridjev *vèžast* ‘koji je iskrivljenih udova, zgrčen’ (RSAN, potvrda iz Parčićeva rječnika), ‘smotan, iskrivljen, poviđen’ (u Vitezovićevu rječniku, RJAZ), u srednjoj Dalmaciji u funkciji imenice ‘čeljade smotano, iskrivljeno’ (RJAZ). Srodne su riječi potvrđene u drugim južnoslavenskim jezicima: slov. *vèg*, *vègav*, *vè[22]gast* (*vègljast*, *vègrast*) ‘koji se klata, klimav, naheren; neravan; izvitoperen’, *vèga* ‘kosina, nagnutost, nagib’, *vègati*

---

¹² Kao semantičku paralelu možemo navesti, primjerice, hs. dijalekt (Slavonija) *trūtav* ‘trom, polagan, lijen’, polj. *drętwy* ‘ukočen, utrnuo, obamro’, *drętki* ‘opor, trpak’, v. SP IV 266–267.

¹³ Ž. Ž. Varbot, *K rekonstrukcii i ètimologii nekotorych praslavjanskich glagolnych osnov i otgлагоlных imen*, III, Ètimologija 1973, 1975, s. 24–27.

¹⁴ Npr. njezino ad hoc stvoreno objašnjenje geneze značenja ‘neukusan’. Moram ipak pošteno reći da bi mogli etimologijsku verziju Varbotove podržavati primjeri kao slov. *trbo-sáti* ‘bubati, lupati, udarati, tući; tresti, drmati’, hs. čak. (Brač) *třbariti* = ‘cucati, gigati, zidati’ (RJAZ). Nije sasvim isključena mogućnost da je semantika tih ekspresivnih glagola (izvedenih, čini se, pomoću morfema *-os-*, *-ar-*) ipak u svezi sa *trb-* ‘ukočen, utrnuo’ (preko ‘trzati, drmati’). [22]

(se) 'klatiti se, ljuljati se, naginjati se u stranu', 'kolebati se, dvoumiti se', 'vitoperiti se' (o dasci), *věžiti* 'savijati, kriviti', *věžiti se* 'vitoperiti se, izvijati se (posebno o drvenim predmetima)', bug. dij. *veg*, *vegav* i *ved* 'razrok'¹⁵, mak. dij. *vegaf* 'razrok', *veĝla* 'razroka ženska osoba', *veĝlo* 'razrok muškarac'¹⁶.

Navedene se riječi na koncu konaca oslanjaju na iznimno južnoslavenski pridjev *věgъ 'iskrivljen, nagnut, izvitoperen' koji je u srodstvu s let. *viegls* 'lak', litav. *viglas*, *vigrùs* 'živ, hitan, okretan, sposoban, vješt', stnord. *veikr* 'mek, slab, nekaj' i dr.; svi se ti leksemi temelje na indoevropskom korijenu **ueig-* 'viti, savijati, pregibati; ugibati se, kolebati se'¹⁷.

S gledišta semantičkoga objašnjenje hs. *věgav*, *věgati*, *věžast* kao relikta pridjeva *věgъ (odnosno kao izvedenica koje vuku svoj korijen od tog pridjeva) ne bi smjelo izazivati bilo kakve sumnje. Međutim, iznenađuje što u govorima susrećemo samo ekavske likove tih riječi. Po svoj prilici to je ekavizam leksičkog karaktera.

Višica 'nerazvijena glavica zelja, kupusa' (Težak Ozalj 414), u istom značenju čak. (u Kastavštini) *vešica* („*Mehke glavice* [kupusa] zovu *vešice*”, ZNŽO XXXIX 222) **te slov. dij. vešica** = kupusova rastlina, ki se neče v glavvo stisniti in utrditi (Pleteršnik). Budući da takva nerazvijena, neuoblikovana glavica kupusa liči na svežanj lišća, grančica, te su imenice po svoj prilici umanjene (stvorene s pomoću sufiksa *-ica*) od psl. **věchal/věchъ* 'svežanj, gužva od slame, sijena, grančica i sl.'. Taj je leksem potvrđen uglavnom kod sjevernih Slavena (npr. polj. *wiecha*, češ. *věcha*, *věch*, *vích*, rus. *věxa*, ukr. *vičá*, uspor. Vasmer ES I 308, Skok ER III 572 s.v. *veja*), ali se očuvao i kod južnih Slavena: hs. štok. (BiH, Mostar) *vijèha* 'vilina metla, Asparagus acutifolius; gužva od te biljke, koja se kao cjediljka stavlja u unutrašnjost badnja pred slavinu' (RSAN), slov. *véha* 'spoljašnji opušten list u kupusa' (uspor. *véhasť* 'sa opuštenim spoljašnjim liščem, o kupusu', *vehúlja*, *vehúta* = vešica). Tu svakako pripada i hs. čak. *věh* 'list', *vešje* 'lišće' (Primorje, RJAZ) < *věchъ. Značenje 'opušteno lišće (kao u kupusa) nalik na svežanj, gužvu, (opušten) list', čini se, semantička je inovacija slovenskih i stanovitih hrvatskih govora.

Izgleda da su od refleksa psl. **věchal/věchъ* izvedena čakavska imena bilja: *vešca* 'Flammula Jovis.' (Vrbnik na Krku), *viška* 'nekakvo žuto cvijeće' (Rab, RJAZ).

---

¹⁵ Drukčija etimologijska interpretacija u BER I 215. Sveza značenja 'kriv, iskrivljen' i 'razrok' nesumnjiva je, uspor. npr. rus. *kosoj* 'kriv, nakriv' : 'razrok'. Za lik *ved* možemo pretpostaviti utjecaj glagola kao mak. *na-vede* 'sagnuti; spustiti, oboriti npr. oči, glavu'.

¹⁶ Šklifov 125.

¹⁷ Uspor. Bezljaj Eseji 124; E. Fraenkel o.c. 1248; Pokorny IEW 1130–1131; Skok ER III 587–588 s.v. *vígovi*. [23]

Osim toga je na hrvatskom terenu potvrđen refleks arhaične izvedenice *věch-otb (kajk. *vehet*, čak. *vehat* ‘rukovet, svežanj slame, sijena’), uspor. Boryś, HDZ VI 73.

Vřsast ‘nedobar, zločest’ (*Vřsasta je krãva kã se rãda bóde*), Težak Ozalj 416, uspor. u Konavlima *vřsèbit* ‘zloćudan, namćorast’ (RSAN), [23] stćak. (16. st., H. Lucić) *navrsit* ‘nemil, ljut, žestok’ (RJAZ, gdje se navodi i Popovićeva potvrda *navrsit* ‘heftig, grob’), 16.-17. st. (Zoranić, Baraković) *navrsiti se* ‘naježiti se, nakostriješiti se’ (RJAZ) te dij. (iz Srbije?) *navrsiti se*: „Kad se naoblači pa priliči da će udariti kiša ili snijeg, govori se *nãvrsila se kiša (snijeg)*; kad je tko gotov zaplakati, reče se: *navrsile mu se suze u očima*” (RJAZ).

P. Skok (ER II 507) **uspoređivao je** *navrsiti se, navrsit se* s istočnoslavenskom imenicom *vorsa* ‘Flocke’. Međutim, pada u oči da točni ekvivalent navedenim riječima postoji u ukrajinskom jeziku: *vórsytysja (vórsytyši) vóršusja* ‘nabirati obrve, mrštiti se, mrgoditi se, ljutiti se’ (*vórsytysja na koho* ‘pućiti se, duriti se na nekoga’), *navórsytysja* ‘postati uporan, namrštiti se, namrgoditi se, natmuriti se, naduriti se, napućiti se’, *zavórsyty* ‘namrštiti, namrgoditi’, *zavórsytysja* ‘postati mrzovoljan, mrgodan, osorljiv, namrgoditi se’, *zavórsylosja na dvori* ‘natmurilo se, der Hümmel wurde trübe’¹⁸.

Izrazita podudarnost hrvatskosrpskih i ukrajinskih narodnih riječi u pogledu fonetskog i morfološkog lika te u pogledu semantike (sve do detaljnosti, uspor. ukr. *zavórsylosja na dvori* = hs. *navrsila se kiša*) dozvoljava rekonstrukciju glagola **vřsiti vřšq vřsišv*. Za njegovu je etimologiju od važnosti značajan fonetski lik. Kao što je poznato, u slavenskom se *s* iza *r* redovno mijenja u *ch* pa bismo očekivali lik *vřchiti > *vřšiti. Budući da je potvrđen samo lik *vřsiti, moramo pretpostaviti nestanak nekog suglasnika između *r* i *s* (*-ps-* > *-s-* kao u *kosv* < *kopsv, *lisv* < *lipsv). Upravna značenja glagola omogućuju obrazloženje pretpostavke da se glagol *vřsiti razvio iz starijeg lika *vřpsiti. Taj stari lik valja, očito, objasniti kao intenzivni glagol stvoren s pomoću morfema *-s-*¹⁹ od psl. *vřpti vřpq ‘nabirati, mrštiti’ (uspor. strus. *vřpsti vřpju* ‘nabirati, presavijati’, slov. *vřpati vřpam/vřpljem* ‘grepsti, kopati, čeprkati’ te arhaičnu deverbativnu imenicu **vorpal/vorpv* ‘bora, nabor, mrska’, npr. slov. (*v*)*rãpa*, češ. *vřãpa/vřãp*, luž. (*w*)*ropa*, polj. *wropa* ‘isto’, od koje su opet izvedeni glagoli kao donjoluz. *ropiś*, gornjoluz. *ropić*, polj. *wropić* ‘praviti bore, nabirati’, polj. *nawropieć* ‘duriti se, pućiti se’)²⁰.

¹⁸ Želech I 122, 236, 468; Hrinč I 256, II 22; Janów 213.

¹⁹ O starim slavenskim glagolima s morfemom *-s-* v. F. Sławski u SP I 51–52.

²⁰ Uspor. Bezljaj Eseji 114; Vasmer ES I 354. – Od glagola **vř(p)siti* vjerojatno su izvedene imenice: slov. *vřsa* ‘ogrebotina’ (Bezljaj Eseji 114) te, čini se, rus., ukr., brus. *vors, vórsa* ‘dlačice, čuperci na tkanini, kratka vlakanca vune’ (< ‘nabori, falte, nakostriješena vlakanca

Glagol **vřp-s-iti* > **vřsiti* tvorevina je, čini se, razdoblja dijalekatskog razdvajanja slavenske jezične zajednice. Njegovo je etimologijsko značenje ‘nabirati, mrštiti u velikoj mjeri, jako’ (**vřsiti se* ‘postajati jako naboran, namršten, nakostriješen, jako se nabirati’). Predložena etimologija dovoljno [24] jasno tumači konkretna značenja ‘nabirati (se), mrštiti (se)’, ‘kostriješiti (se)’ kao i metaforička značenja ‘postajati sumoran, tmuriti se, oblačiti se’ te ‘mrgoditi se, duriti se, ljutiti se’ i slična. Ta su posljednja značenja vezana s nabiranjem npr. čela, obrva, kostriješenjem kose (odnosno dlake) kao tjelesnim ispoljavanjem nekih osjećaja, čudi, npr. srdžbe, ljutnje, zloće.

U hrvatskosrpskom leksikonu pored refleksa starog glagola posvjedočeni su deverbativni pridjevi: *navrsit*, *vřsast* i *vřsëbit* (tvorba tog posljednjeg nije sasvim jasna).

Žgvórac, *vugórac* ‘ožiljak od uboda buhe (ose, pčele, komarca i sl.)’ (Težak Ozalj 419), uspor. čak. (Brač) *žgorac -rcà* ‘guka, kvrga’ (ČDL)²¹, stčak. (16. st., kod H. Lucića) pridjev *gvorčat*: *prstenak gvorčati* ‘prstenak s glavicom, s dragim kamenom’ (RJAZ) te štok. (Ljubovija, Azbukovica u Srbiji) *govorilo* ‘obod nalik na sito, na koji se fes natuče’ (RJAZ, RSAN)²².

Ekvivalente navedenih riječi susrećemo u nekim drugim slavenskim jezicima: slov. dij. *gor* ‘kup gnoja’ (Bezlaj ES I 162), strus. *gvorō/govorō* ‘mjehur (na vodi)’, *gvoratyj gvozđ* ‘klinac s glavicom’, rus. dij. *govor* ‘mjehur na vodi’, ukr. dij. *hvor* ‘klinovi u hlačama’. Sve te riječi su refleks psl. **gvorō* ‘mjehur, plik, guka, kvrga’ (uspor. ÈSSJa VII 184), arhaične izvedenice srodne hs. *gūriti se* ‘kupiti se, krčiti se, grbiti se’, *gūra* ‘grba’, *gīra* ‘čvornovat komad drveta koji se teško cijepa’, *gīrina* ‘poveća cjepanica’.

Hs. *žgvórac/vugórac*, *žgorac* jesu prvobitne umanjenice od neočuvane temeljne imenice **(ž)gvor*; pridjev *gvorčat* ukazuje na umanjenicu **gvorac* sa starim suglasničkim skupom *gv-* (koji je posvjedočen i u štok. *govorilo*, jamač-

na tkanini’?). Istočnoslavenski se leksem obično objašnjava kao iranska posuđenica (avest. *varasa-*, srpers. *vars* ‘vlas’, Vasmer ES I 355–356). Međutim, nema ozbiljnih razloga da prihvatimo tu etimologijsku verziju. Po svoj je prilici podudaranje slavenske i iranske riječi sasvim slučajno (iranski je leksem u srodstvu sa slav. **volsō*, hs. *vlas*). [24]

²¹ U RJAZ i RSAN za brački lik *žgorac* navodi se značenje ‘modrica, uboj’. Uspor. brački glagol *žgorcāt* ‘naškoditi, beeinträchtigen’ (ČDL). – Prema podatku ČDL 1408 imenica *žgorac* potvrđena je u Vidovićevu popisu splitskih riječi uz Kovačićev „Smij i suze starega Splita”. – Nije uvjerljiva, držim, Težakova pretpostavka da bi ozaljski lik *žgvórac* mogao nastati meta-tezom iz *zvogrc* < *svogrc* (Težak Ozalj 235).

²² O etimologiji i semantici imenice *govorilo* i pridjeva *gvorčat* potanko I. P. Petleva, *Ètimologièskie zametki po slavjanskoj leksike*, III, Ètimologija 1973, 1975, s. 47–49. U Skoka (ER I 642) *govorilo* je ostalo bez etimologijskog komentara. [25]

no nazivu oruđa stvorenom od neočuvanoga denominativnog glagola *gvo-riti). Početno ž- u likovima žgvórac, žgoràc svakako je drugotno (uspor. npr. žgùrav/gùrav, žgûnj/gûnj, žgvāca/gvāca); u srednjodalmatinskom liku žgoràc je ispalo -v- kao u slov. gor.

Pronađeni relikti starih leksema slavenskog podrijetla, koje smo izdvojili polazeći od analize leksičke građe u rječnicima čakavsko-kajkavskih govora, obogaćuju i dopunjavaju popis dosad poznatih ostataka najstarijeg sloja indigenog leksika. Razmotreni leksički relikti očuvali su se uglavnom u leksikonu narodnih govora. Zbog svojih specifičnih značenja i/ili ograničenih areala mogli su se samo iznimno pojaviti u starim tekstovima ili rječnicima.

S gledišta prostorne raširenosti ostataka ispitanih leksema izdvajaju se dvije skupine: 1) leksemi kojih su relikti potvrđeni na većem prostoru (odnosno raštrkani su po većem prostranstvu): *gvorǫ, *stava/stavǫ, *šču[25]pati, *vǣgǫ, *vǣcha/vǣchǫ, *vr̥siti; 2) leksemi koji su u leksikografskim izvorima potvrđeni samo iz (pojedinih) čakavsko-kajkavskih govora i katkad iz bliških, susjednih govora (osobito kajkavskih): *balamūtiti* (i *balamūta*) *grūča*, *lāpa*, *lísati*, *plīvica*, *polīti*, *stāpi*, *tǣb(av)*.

Zaslužuju pozornost značajne sveze sa slovenskim leksikom: *grūča*, *lísati*, *polīti*, *tǣb(av)*, *vǣgav*, *višica*, uspor. također *srāga*, *šljūtati* (v. gore), *léhnati* ‘prestati davati što (mlijeko, jaja – samo za životinje)’ (Težak Ozalj 374) = slov. *léhniti* ‘prestati’²³. Uočavamo zanimljive leksičke sveze s drugim slavenskim područjima, osobito sa sjevernoslavenskim prostranstvom.

2. Već smo imali prilike vidjeti da građa Težakovih zbirki čakavsko-kajkavskoga leksika doprinosi također dubljem poznavanju izvorne semantike pojedinih leksema slavenskog podrijetla. Podaci, koji se iznose u tim rječnicima, od važnosti su i za proučavanje semantičkih odlika stanovitih starih domaćih leksema kojih je nazočnost na hrvatskom ili srpskom terenu dobro poznata. Ovdje ću razmotriti samo nekoliko najznačajnijih primjera:

Dohròm it se ‘dotrajati, postati neupotrebljivim, istrošiti se’ (Težak Karlovac 47; Težak Kaj 184). Taj je glagol, unatoč značenjskoj razlici, nesumnjivo povezan s pridjevom *hròm* ‘koji ima bolesnu ili defektnu nogu’. Glagoli *hromati*, *hromiti* ‘hramati’, izvedeni od *hròm*, prema RJAZ potvrđeni su samo u Stulićevu rječniku. Kao što je poznato, uobičajen je glagol s vokalom -a-: *hrámati* ‘ići kao hrom, teško neravnomjerno hodati zbog bolesne noge’, fig.

---

²³ Pokušaji etimologije slovenske riječi: Bezljaj Parallelen 81; L. V. Kurkina, *Slavjanskije etimologii*, II, Ètimologija 1972, 1974, s. 78–79.

‘biti nesiguran u čemu, ne biti spreman, zapinjati, imati nedostataka’. Ta su značenja jasno motivirana semantikom temeljnog pridjeva, dok je značenje dijalekatskog glagola *dohròmit se* izrazito drukčije. Osobitu semantiku tog posljednjeg lika, međutim, možemo objasniti polazeći od starijeg značenja pridjeva *hròm*.

Slavenski materijal pruža čvrste dokaze da je psl. *chromъ (> hs. *hròm*) označavao prvobitno ‘koji ima tjelesnu manu, oštećeno tijelo, oštećen bilo koji ud, osakaćen, sakat’ (vidi primjere u ÈSSJa VIII 101–102). Glagol *hromiti*, izveden od pridjeva u navedenom značenju, morao bi da označava ‘sakatiti, oštećivati, činiti koga nesposobnim, nemoćnim, bezvrijednim’. Da je takav glagol stvarno postojao u hrvatskom ili srpskom leksiku, dokazuje pronađen kod Josipa Kozarca lik *hròmiti* ‘činiti nesposobnim, slabiti’²⁴. Odgovarajući povratni glagol s prefiksom *do-*, dakle *dohromiti se*, po svoj bi prilici označavao ‘postati oštećenim, nesposobnim, bezvrijednim’; čakavsko-kajkavsko značenje ‘dotrajati, postati neupotrebljivim, istrošiti se’ očito liči na to pretpostavljeno značenje.

Navedenim primjerima valja dodati još čak. (u gradišćanskih Poljanaca) *prexruðmeni* ‘duhovno zaostao’ (Koschat 253), nedvojbeno glagolski pridjev inače nepotvrđenog glagola *pre-hromiti (vjerojatno ‘osakatiti, oštetiti’). Značenje ‘duhovno zaostao’ možemo izvesti iz starijeg ‘osakaćen’, us[26]por. hs. dij. *slùta* ‘sklata, suklata’ prema *slutъ ‘sakat’ (Borys, RS XLII 25–27).

Iz ovoga što je rečeno vidi se da semantika čak.-kajk. *dohròmit se* (potkrijepljena drugim činjenicama) uvjerava da je i na hrvatskom ili srpskom terenu pridjev *hròm* čuvao starije šire značenje ‘koji ima tjelesnu manu, osakaćen, sakat’. Izgleda da iz takvog značenja valja izvoditi pojedinačna značenja istog pridjeva potvrđena kod nekih starih pisaca: ‘nejednak, nepotpun’, ‘neprav’, ‘lijen’ (RJAZ III 705)²⁵.

Grìva ‘humak, izbrežina’ (pored običnog ‘griva’), Težak Ozalj 360. Slična topografska značenja susrećemo u nekim drugim slavenskim jezicima: strus. *griva* ‘uzvisina duž obale obrasla šumom, šumica’, rus. dij. *grìva* ‘duguljasta izbrežina, nevisok brdski greben’, ‘uska i duga uzvisina među dvijema

---

²⁴ Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, II, Matica hrvatska – Matica srpska, Zagreb–Novi Sad 1967, s. 197. [26]

²⁵ P. Skok (ER I 689) u tu je porodicu uvrstio glagol *orònuti* (misli da je nastao iz *ohromnuti) ‘oslabiti, izgubiti snagu (od starosti, bolesti); početi se rušiti, postati trošan, propasti’, *orònuo* ‘koji je na izmaku snaga, iznemogao, propao, istrošen; koji se jedva održava, trošan, dotrajao’. Ipak je taj glagol očito u svezi s *ròniti* ‘rušiti, padati; sipati, plakati; plivati pod vodom’.

jarugama, ponorima', 'humak na uzvišenom mjestu usred močvara', 'uzvišen dio niske obale nalik na brdski lanac', 'uski pojas šume na uzvisini; gaj, šumica', 'strma obala rijeke', 'padina', 'snježni nanos', brus. *hrýva* 'suha uzvisina usred močvarnog mjesta ili ravnine' (uspor. ÈSSJa VII 129–130). **Obraća pozornost** i slov. *gríva* 'okrajak njive obrastao travom, međa obrasla travom', 'travnata ledina, rudina', 'travom obrastao prostor u vinogradu', *grive* mn. 'mit Gras bewachsände Erhöhungen, z.B. aus Äckern' te sthrv. (u Belostenčevu rječniku kao dalmatinsko) *griva* 'međa među vinogradima'²⁶.

Za podrijetlo navedenih topografskih značenja od važnosti je prvobitna semantika imenice *griva*. U hrvatskom ili srpskom jeziku i u drugim slavenskim jezicima refleksi psl. *griva označavaju 'dugu i gustu dlaku na vratu domaćih životinja i zvijeri'. Međutim, već davno je ustanovljeno da je to značenje mlađe, drugotno i da je prvobitno značenje te imenice 'vrat, zatiljak' što potvrđuje praslavenska izvedenica *grivbna 'ogrlica' kao i semantika indoevropskih usporednica psl. *griva (v. Skok ER I 620, Sławski SEJP I 374–375, ÈSSJa VII 129–132). **Može**mo pretpostaviti slijedeći tijek značenjske evolucije tog leksema: 'vrat, zatiljak' > '(životinjski) vrat s dugom dlakom' > 'ono što raste na takvom vratu, griva'.

Polazeći od izloženih tvrdnji možemo značenja '(duguljasta) uzvišica, izbrežina, humak' i '(duguljasta) uzvisina obrasla šumom, travom, međa, ledina obrasla travom' protumačiti kao metafore, dakle prijenos starih anatomskih značenja leksema *griva 'vrat, zatiljak', '(životinjski) vrat s dugom dlakom' na određene oblike tla sa stanovitim fiziogeografskim značajkama. U potkrepu takve interpretacije možemo navesti slične primjere uporabe anatomskih termina u funkciji topografskih apelativa kao što hs. *hrbat* 'leđa, hrptenjača': 'planiński, brdski greben, grbina', rus. *step* 'hrbat, leđa': [27] 'uzvisina, uzvišen prostor obrastao travom', ukr. *stijena*, *litica*, *brdo*; *obronak*' i dr.

Kao što vidimo, relikti starijih značenja leksema *griva čuvaju se uglavnom u topografskom leksikonu. Ozaljski apelativ *gríva* 'humak, izbrežina' značajan je, dakle, semantički arhaizam.

Hĭbati 'nositi težak teret' (Težak Ozalj 362) nesumnjivo je ostatak iskonskog značenja staroga slavenskog glagola *chybati 'klatiti, njihati, ljuljati', uspor. polj. *chybać* 'klatiti, njihati; juriti, skakati', ukr. *chybáty* 'klatiti, njihati; klatiti se, njihati se' (v. ÈSSJa VIII 153–155). **Inače je u hrvatskom ili srpskom jeziku**, kao uglavnom i u ostalim slavenskim jezicima, glagol (i njegove

---

²⁶ Skok (ER I 619–620) odvojio je tu riječ u zasebnu natuknicu, dopuštajući dalmatoromansko podrijetlo. Međutim, slavenski je materijal dokazom da je to s etimologijskog gledišta ista riječ što hs. *griva* u običnom značenju. Uspor. toponime *Griva* (RJAZ). [27]

izvedenice) posvjedočen u metaforičkim značenjima, npr. hs. staro *hiba* ‘dvojba, pogreška’, *podhiba* ‘himba, prijevara’ (uspor. Skok ER I 665–666), slov. *híbat* ‘koriti, kuditi’, *híba* ‘mana, nedostatak’, češ. *chybat* ‘sumnjati, dvojiti’, slovač. *chybat* ‘nedostajati, faliti’.

Ozaljsko je značenje ‘nositi težak teret’ nastalo, čini se, iz kontekstualnog značenja ‘klatiti se, njihati se, ugibati se noseći težak teret’.

Păčka, *păčka* i (*păčkotina*), *păćak -čka* ‘bobica grožđa bez ljuske’ (Težak Kaj 191; Težak Ozalj 393). Taj je leksem u nekoliko tvorbenih i fonetskih likova posvjedočen na zapadnom dijelu hrvatskosrpskoga govornog prostora: *pečka* (Belostenec, Jambrešić, Habledić, Vitezović, Kristijanović 36), *păčka* (Koschat 242), *păška/paškă* (Istra, RJAZ), *păjca* < *paćca (Susak, HDZ I 83, 171; *păjca*, Rab, RJAZ; također u rječnicima Mikalje, Tanclingera, RJAZ s.v. *paica*, Matić, Rad JAZU 327, str. 226), *pajčice/paščice*, *pajčine* (ČDL 770, 783), *paćac* (Poljica, ZNŽO X 285); u **Vrbniku na Krku** *pećac* (RJAZ), *peček* (Jambrešić), *pećica* (Poljica, ZNŽO IX 98), *paščica* (Istra, Rijeka, Poljica, BiH, v. RJAZ, ZNŽO IX 98), *peščica* (Bakar, RJAZ; u Vitezovićevu rječniku, Matić, Rad JAZU 327, str. 226), uspor. Skok ER II 618 s.v. *paška*, 653 s.v. *pica*.

Navedeni se likovi temelje na psl. **pŕt’a* ili, točnije, na izvedenicama **pŕt’bka* (> **pŕt’bca*), **pŕt’bkb* (> **pŕt’bcb*), **pŕt’ica* (oblike sa sufiksima *-bkb*, *-ica* susrećemo još samo u slovenskom jeziku, dok su u drugim slavenskim jezicima potvrđeni refleksi lika **pŕt’bka*).

U hrvatskim govorima najčešće su posvjedočena značenja ‘koštica, sjemenka u voću’, ‘zrnce u jagodi grožđa’, ‘ljuska jagode grožđa’, ‘dropine, komine od grožđa, maslina’. Za Mikaljinu imenicu *pajca* RJAZ navodi značenje ‘zrno, puce, jagoda grožđa’ na koje očito liči ‘bobica grožđa bez ljuske’ u čakavsko-kajkavskim govorima. U drugim slavenskim jezicima najčešće je značenje ‘koštica, sjemenka’ ali su potvrđena i druga značenja, npr. rus. *póčka* ‘pupak’, ‘bubreg’, dij. ‘okrugao kamen’ (uspor. Vasmer ES III 348), polj. *peca* (stpolj. *pca* < **pŕt’a*) ‘gruda, grumen, okrugao kamen, okrugao hljeb’. Etimologijska raščlamba imenice **pŕt’a* < *pŕt-jā dozvoljava utvrditi da se ona zasniva na indoevropskom korijenu **pu-t-*: **pu-*, **peu-*, **po-* ‘aufblasen, aufgeblasen, angeschwollen, aufgebausch’ (Pokorny IEW 847–848) i da je njezino iskonsko značenje ‘nešto naduto, nabuhlo, nabreknu[28]lo, zaobljeno, okruglo’²⁷. Ako je tako, značenja ‘jagoda grožđa’, ‘bobica grožđa (bez ljuske)’

---

²⁷ Uspor. M. Čalákov, *Edna balto-slavjanska izosema*, Izvjestija na Instituta za bálgarski ezik XVI, Sofija 1968, s. 307–311. Autor pretpostavlja za baltičko-slavensko razdoblje značenje ‘zaobljen organ u tijelu čovjeka, životinje, ptice’.

moramo smatrati ostacima starijeg značenja leksema kojeg su se relikti očuvali i u nekim drugim slavenskim jezicima. Poznato većini slavenskih jezika značenje 'koštica, sjemenka' vjerojatno je nastalo ishodom rane slavenske semantičke inovacije, dok su se značenja 'ljuska grožđa, dropine, komine od grožđa, maslina' razvila, čini se, iz 'koštica, sjemenka' preko posredne karike 'ono što ostane od zgnječena grožđa, od zgnječenih maslina, otpaci (koštice, sjemenke, ljuske i sl.) u preradi grožđa, voća'.

Štrūk 'česno, glavica luka' (Težak Ozalj 406) zajedno s kajk. *štruk* 'kukuruzni klas, klip' (Kristijanović 54; ZNŽO XVII 13: **Samobor**) i **uobičajenim na hrvatskosrpskom području** *strūk* 'stabljika biljke' (> 'uzrast, dio tijela oko pasa' i druga sekundarna značenja, uspor. Skok ER III 350) jest refleks psl. *strōkъ. Za taj je leksem na južnoslavenskom prostranstvu tipično značenje 'stabljika biljke', kod sjevernih Slavena značenje 'mahuna', poznato također Slovencima. Od važnosti je da isto značenje kao čak.-kajk. *štrūk* ima i slov. *strōk*, češ. *struk*. Vjerojatno je to rana inovacija jednog dijela slavenskih dijalekata. L. Kurkina, koja se posljednja bavila etimologijom tog leksema, smatra da je značenje 'česno' starije od običnog hrvatskosrpskog značenja 'stabljika'²⁸.

Ti su odabrani primjeri dovoljno poučni kao ilustracija važnosti podataka dijalektoloških rječnika za poznavanje iskonskog značenja i semantičke evolucije pojedinih starih leksema. Moram odmah naglasiti da zbirke čakavsko-kajkavskoga rječničkog blaga pružaju isto tako dosta podataka za zanimljiva novija značenja pojedinih starih leksema, za semantičke inovacije (od kojih su neke potvrđene i u drugim izvorima), npr. *brīzgatī* 'zviždati, pijukati' (Težak Ozalj 343), *brīždatī*, *brīđatī*, *brīžatī* 'zviždati, pištati' (Težak Kaj 182; Težak Ozalj 343), uspor. već kod Belostenca *brizgati* 'zviždati' (RJAZ); *dūritī*, *dūritī* 'biti tmuran, potišten (o čovjeku); poboljevati (o životinjama)' (Težak Kaj 184; Težak Ozalj 353), uspor. u Istri (Vodice) *dūritī* 'stajati na nekom mjestu bez interesa', u Crmnici 'odbijati hranu (o stoci), ne htjeti pasti' (RSAN); *hřvati* 'koriti, predbacivati' (Težak Ozalj 363), konkretno je značenje potvrđeno u *s(h)řvati* 'svaliti, srušiti'; *mūtiti* 'vabiti, mamiti' (pored 'mutiti, miješati jaja'), *primučēvati* 'primamljivati, vabiti' (Težak Ozalj 380), uspor. kod Nikole Zrinskog *odmutiti* 'odmamiti', u Belostenčevu rječniku *mutim* = mamim, te primjer iz Kurelčevih *Jačka*: 'Ti s' mene *mutila* i k sebi kučila i kot slatkim cukrom mene *primutila* (Matić, Rad JAZU 327, str. 222–223); *stūpit se*, *stūpiti se* 'razumjeti, shvaćati' (Težak Kaj 194; Težak Ozalj 401), uspor. *stupiti u pamet* 'obuzeti pamet, razbor; pasti, doći na pamet' (RJAZ); *vřēšcat* 'grmjeti' (Težak Kaj 197), uspor. *gromovi vrište* (RSAN s.v. *vrištati*). [29]

²⁸ L. V. Kurkina, *Slavjanske etimologije*, IV, *Ėtimologija* 1975, 1977, s. 23–28. [29]

3. Građa iskorištenih zbirki rječničkog blaga čakavsko-kajkavskih govora sadržava također niz zanimljivih primjera značajnih za poznavanje procesa obnavljanja leksičkog fonda. Susrećemo to, naime, izrazite primjere potiskivanja odnosno potisnuća starih leksema slavenskog podrijetla, zamjenjivanja takvih leksema novijim, motiviranim izvedenicama, leksičkim inovacijama: *iskra – liťafka, liťafka* (Težak Kaj 189; Težak Ozalj 374); *kalina – paskôvina* (Težak Kaj 191) i *zimolèza* (Težak Kaj 198; Težak Ozalj 418); *krôsna* ‘tkalački stan, razboj’ (Težak Kaj 188; Težak Ozalj 371) – *vũćinj* (Ogulin, Težak Kaj 197); *šija – šišak* (Težak Ozalj 403), uspor. u karlovačkom govoru *šišak* ‘šija’ (Finka-Šojat, HDZ III 146), kajk. u Samoboru *šišek* ‘stražnji dio glave’ (ZNŽO XVI 58); *vuga – žùtica* (Težak Karlovac 50; Težak Kaj 198); *zjenica – glêdalce* (Težak Kaj 185; Težak Ozalj 358) i *zréce, zrêce* (Težak Karlovac 50; Težak Kaj 198), uspor. polj. *žrenica* ‘zjenica’ i dr.

4. Analiza rječničkog blaga čakavsko-kajkavskih govora omogućila je izdvojenje mnogobrojnih arhaičnih leksema od kojih je jedan dio do sada neuočen u znanstvenoj literaturi, odnosno nije pravo rastumačen. Kao što smo vidjeli, ti su leksemi značajni za poznavanje slavenske leksičke baštine u hrvatskosrpskom jeziku kao cjelini i u njegovim narječjima, za proučavanje iskonskih značenjskih odlika i kasnijih semantičkih promjena pojedinih starih riječi, za poznavanje procesa potiskivanja sastojaka najstarijeg sloja domaćega leksika. Raščlambom te leksičke građe, dakle, stekli smo nove važne spoznaje o sastavu najstarijega sloja leksika slavenskog podrijetla, o povijesti i semantičkoj evoluciji pojedinih relikta tog leksičkog sloja.

Leksikon čakavsko-kajkavskih govora, razumije se, sadržava značajnu građu i za proučavanje novijih slojeva leksika, domaćega i tuđega podrijetla, za poznavanje leksičkih osobitosti mjesnih govora, za ispitivanje prostorne raširenosti pojedinih leksema.

Leksička građa Težakovih rječnika, iako nepotpuna, dokazom je da su nama za što dublje proučavanje povijesti leksika prijeko potrebni novi dijalektološki rječnici, osobito iz nekih arhaičnijih govornih prostora. Jasno se osjeća, naprimjer, nedostatak što potpunijih zbirki riječi iz kajkavskog područja, iz arhaičnih sjevernočakavskih govora (pogotovu istarskih, kvarnerskih). Od velike bi koristi bili potpuni rječnici pojedinih govora jer svaki odabir smanjuje znanstvenu vrijednost građe. Takvi puni rječnici pojedinih govora ili manjih govornih cjelina od važnosti su, pored ostalog, i za proučavanje leksičkih sustava, semantičkih polja. [30]

{Na s. 29–30 pierwodruku wykaz skrótów, na s. 30–31 streszczenie angielskie – red.}

Ze studiów nad czakawsko-słoweńskimi związkami leksykalnymi

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XII, 1972, s. 131–140

Zagadnienie związków słownikowych między dialektem czakawskim i językiem słoweńskim ma spore znaczenie dla poznania pierwotnego ugrupowania dialektów w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny. Materiał słownikowy może dostarczyć dodatkowych, uzupełniających danych wspierających wnioski wyciągane z analizy wspólnych czakawsko-słoweńskich cech fonetycznych i morfologicznych. Na pierwotne związki między gwarami czakawskimi i słoweńskimi rzucają światło nie tylko mające charakter archaizmów peryferycznych zachowane odziedziczone wyrazy (wyróżniające przy tym czakawszczyznę od reszty serbsko-chorwackiego obszaru językowego lub łączące ją z gwarami kajkawskimi i zachodniosztokawskimi), lecz przede wszystkim wspólne innowacje leksykalne. Na bliskie związki między tymi gwarami wskazują również stare, pochodzące z pierwszych wieków po przybyciu przodków czakawców i Słoweńców na południe, wspólne pożyczki, zwłaszcza romańskie. Dotychczas żaden z tych typów związków leksykalnych czakawsko-słoweńskich nie został szczegółowo i wyczerpująco opracowany. Główną przyczynę stanowi niewątpliwie brak zarówno pełnego słownika czakawskiego, jak i gwarowego i historycznego słownika słoweńskiego. Nic więc dziwnego, że nieliczne prace, poświęcone interesującej nas problematyce, ograniczają się w zasadzie do gromadzenia materiału, niemal całkowicie pomijając interpretację zgromadzonego słownictwa. Wyjątek stanowi jedynie cytowany niżej artykuł F. Sławskiego.

Związkom leksykalnym czakawszczyzny i słoweńszczyzny poświęcono dotychczas trzy osobne prace. Obszerny wykaz wyrazów wspólnych dla gwar północnoczakawskich (zaczepniętych głównie z gwary Cresu) i języka słoweńskiego zestawiał M. Tentor¹. Danymi z XVI-wiecznego słownika Fausty-

---

¹ Tentor Słaganja 69–92.

na Vrančicia rozszerzył ten wykaz F. Sławski², wskazując na szerszy niż by to wynikało z pracy Tentora zasięg wielu wyrazów na gruncie czakawskim i dając zwięzłą [132] charakterystykę czakawsko-słoweńskich wspólności słownikowych. Najobszerniejszą i najpełniejszą materiałowo pracę ogłosiła niedawno S. Zajceva³. Autorka, wykorzystując drukowane słowniczki, monografie i czakawskie teksty gwarowe oraz zbierając materiał w terenie, zgromadziła znaczny zasób wyrazów rodzimych zachowanych tylko w gwarach czakawskich, wyrazów wspólnych dla czakawszczyzny i zachodniej sztokawszczyzny oraz łączących gwary czakawskie ze słoweńskimi. Również i ta cenna niewątpliwie praca, nie pozbawiona zresztą nieścisłości, nie zawiera pełnego zasobu tak czakawizmów leksykalnych, jak i wspólności czakawsko-słoweńskich⁴. W tym stanie rzeczy konieczne jest dalsze gromadzenie odpowiedniego słownictwa, wykorzystujące w znacznie większym niż dotychczas stopniu stare teksty czakawskie i słoweńskie. Należy również przeprowadzać interpretację zebranego materiału, bowiem zgromadzone dotychczas słownictwo jest dość różnorodne i niejednakowej wartości dla interesującego nas problemu.

W niniejszym artykule omawiam dwa stare wyrazy wydobyte z zabytków i gwar czakawskich i mające odpowiedniki na gruncie słoweńskim, a mianowicie *jalovišće* ‘przynęta’ i *gonjaj* ‘jednostka miary powierzchni ziemi uprawnej’. Na wyrazy te, będące najprawdopodobniej wspólnymi czakawsko-słoweńskimi neologizmami, w dotychczasowej literaturze nie zwrócono uwagi.

1. *jalovišće*

Zagrzebski słownik akademicki (RJAZ IV 443) przytacza *jalovišće* ‘przynęta na ryby, esca’ z dwu źródeł: z wydanej w 1569 r., a napisanej w 1536 r., pierwszej chorwackiej powieści Petra Zorancicia *Planine* („ništar manj ostavit ne mogu ljubki uvit, da teku navadit *jalovišće* kako riba nepogub svoj”)

---

² F. Sławski, *Związki słownikowe czakawsko-słoweńskie*, Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN V (5), Warszawa 1963, s. 46–52. [132]

³ Zajceva Leksika 69–110.

⁴ Dla przykładu wspomnieć można o pominięciu wyrazów występujących w wykorzystanych przez autorkę tekstach gwarowych, jak zachowana na południu tylko w czak. stara nazwa naczynia *òkrūt* (por. Trubačev RT 229–233; W. Boryś, *Czy okręt jest kaszubizmem?* JP XLVI, 1966, s. 280–284 {na s. 484–488 niniejszego tomu – red.} i JP XLVII, 1967, s. 385–386), zachowany tylko w czak. i sło. stary wyraz *mozg* ‘rodzaj drewnianego gwoźdźcia’ (por. W. Boryś, *Uwagi o kilku rzadszych wyrazach polskich*. 3. mozdzeń, JP XLVI, 1966, s. 173–177 {na s. 479–483 niniejszego tomu – red.}).

oraz z pracy D. Nemanicia o akcencie czakawskich gwar Istrii⁵. Dane te wskazują na występowanie wyrazu w XVI-wiecznej czakawszczyźnie zadarskiej i w ekawskich gwarach Istrii. Dalsze poszukiwania pozwoliły zmienić zarówno chronologię, jak i zasięg wyrazu. W napisanym w 1486 r. w czakawskiej wówczas Lice, tzw. *Zborniku Broza Kolunicia*, czytamy: „sa grih grla jest udica s *jalovišćem* (w oryginale *s' ělovišćem*), kov ribar pakleni jemlje ribe v jezeri”⁶. Zapis ten [133] wskazuje, iż wyraz musiał być znany w tym samym znaczeniu już w XV w. w Lice. Omawiany wyraz występuje również w sporządzonym w 1533 r. w Zadrze przez pochodzącego z Šibenika Gverina Tihicia odpisie (z niewiele zapewne starszego oryginału) przekładu włoskiego lucydarza: „da su podobni k ribi, ka se veseli od *jalovišća*, ko ju ulati, umirajući na udici”, czemu we włoskim oryginale odpowiada *che si rallegra dell'esca cho lo piglia*⁷.

Następne odnalezione zapisy interesującego nas wyrazu są młodsze prawie o 400 lat. Występuje on bowiem wielokrotnie w napisanej w pierwszych latach XX w. miejscową gwarą czakawską monografii etnograficznej Vrbnika na Krku, np. „gjedate koti kašina, kada oće zahlapnut *jalovišće*”⁸; „Leška (‘rodzaj samołówki’) ... ima koti šilo nazgoru na č se nabode *jalovišće*... Pod labor od zeca i od orebice ni tribi *jalovišća*... Za kunu i male tiće je tribi dat pod labor *jalovišće*. Kuni se nabode mesa na zbicu, a tićen se prospe zobat pod zbicami”⁹; „Saku udicu od palingara je tribi naješkāt, to je dat je tribi na ņu *jalovišće*”¹⁰. Z tego też czasu pochodzi wspomniany wyżej zapis Nemanicia. Przytoczone cytaty wskazują, że na przełomie XIX i XX wieku w gwarze Vrbnika *jalovišće* miało szersze znaczenie niż w przytoczonych wyżej zabytkach, znaczyło bowiem ‘przynęta w ogóle’. W znaczeniu ‘przynęta na ryby’ Žic częściej używa rzeczownika *ješka*, o którym zob. niżej. Brak niestety informacji, czy omawiany wyraz zachował się na Krku do dziś.

Przedstawione dane, chociaż dość skąpe, pozwalają stwierdzić, iż rzeczownik *jalovišće* w przeszłości musiał mieć znacznie większy zasięg na grun-

---

⁵ D. Nemanic, *Čakavisch-kroatische Studien. Erste Studie: Accentlehre, Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften CV/2 (Wien 1884)*, s. 512: *jàlovišće (= jãlovišće)* ‘esca’.

⁶ *Koluničev zbornik. Hrvatski glagolski rukopis od godine 1486* [wyd. M. Valjavec], Djela JAZU XII, Zagreb 1892, s. 247. W takim samym kontekście *jalovišće* występuje też we wcześniejszej, bo pochodzącej z końca XIV w., wersji tego tekstu (tzw. Ivančićev zbornik), zob. I. Milčetić, *Starine XXIII*, s. 72. [133]

⁷ S. Ivšić, *Prijevod „Lucidara” Honorija Augustodunensisa u prijepisu Gverina Tihicia iz godine 1533*, *Starine XLII*, Zagreb 1949, s. 185 (por. też uwagi wydawcy na s. 122).

⁸ I. Žic, *Vrbnik na Krku. Narodni život i običaji*, ZNŽO V, 1900, s. 234.

⁹ O.c., ZNŽO VII, 1902, s. 296.

¹⁰ O.c. 305.

cie czakawskim, niż wskazują dawne teksty (Lika, okolice Zadru) i gwary (Krk, może też pobliska Istria). Prawdopodobnie bowiem występował także na obszarze między tymi dość odległymi punktami, a więc w północnych, ekawskich i środkowych, ikawsko-ekawskich gwarach czakawskich. Nie można zresztą wykluczyć, iż sięgał jeszcze bardziej na południe, do gwar ikawskich, skoro w XVI w. notuje go pisarz pochodzący z Šibenika. W słowniku Vrančicia wyraz jednak nie jest zanotowany; łac. *esca* oddane tam jest przez *jiliš, brašno*, chodzi więc o inne znaczenie¹¹. Poza obszarem czakawskim, w gwarach kajkawskich i sztokawskich wyraz nie występuje.

Jak wiele innych czakawizmów leksykalnych, również i ten ma dokładny odpowiednik na gruncie słoweńskim. Słownik Pleteršnika (I 357) przytacza gwarowy wyraz *jálovišče* ‘przynęta do łowienia raków’ z Lašča (dialekt doleński), [134] a także za rękopiśmiennym słownikiem Zalokara inną postać *jadlovišče* ze znaczeniem ‘der Ort, wohin der Köder für Krebse gelegt wird’. Tej ostatniej informacji Pleteršnik nie dowierza, skoro opatruje ją pytajnikiem. Wiadomo, iż słownik Zalokara zawiera obok wartościowego materiału gwarowego również sporo form, których autentyczność jest wątpliwa¹². Tym niemniej jeśli nawet postać wyrazu lub jego znaczenie nie są całkiem pewne, zapis Zalokara stanowi niewątpliwe świadectwo istnienia interesującego nas wyrazu w gwarach słoweńskich. W innych słownikach słoweńskich nie ma tego wyrazu, wyjątek stanowi jedynie niemiecko-słoweński słownik Tomšiča, który niem. *Köder* tłumaczy przez *vada, vaba; jalovišče (pri lovu na rake)*¹³. Zapis ten potwierdza informacje Pleteršnika i może wskazywać na większy niż mogłoby się wydawać zasięg wyrazu. Przy obecnym stanie leksykonografii słoweńskiej jest to jednak niemożliwe do udowodnienia.

Poza gwarami czakawskimi i słoweńskimi omawiany wyraz nie występuje. Brak jasnej motywacji wyrazu tak na gruncie czakawskim, jak i słoweńskim pozwala przypuszczać, iż mamy tu do czynienia ze stosunkowo dawnym neologizmem czakawsko-słoweńskim. Jest to najprawdopodobniej stary termin rybacki lub łowiecki, nazywający przynętę lub jakiś specjalny rodzaj przynęty. Dane gwar czakawskich zdają się przemawiać za pierwotnym znaczeniem ‘przynęta używana do chwytania różnych zwierząt’. Na obu obszarach dialektycznych wyraz zachował się tylko szczątkowo, wypierany

---

¹¹ *Dictionarivm qvinqve nobilissimarvm Evropae lingvarvm, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Vngaricae...* Fausti Verantij, Venetiis 1595, s. 32. [134]

¹² Por. uwagi we wstępie do słownika (Pleteršnik I, s. VI).

¹³ F. Tomšič, *Nemško-slovenski slovar*, Ljubljana 1961, s. 418.

był bowiem przez inne wyrazy, nie dziwi więc zawężenie znaczenia w gwarach słoweńskich, gdzie *jalovišče* jest nazwą przynęty na raki. Do znaczenia 'miejsce, gdzie zakłada się przynętę na raki', jeszcze powrócę.

Aby możliwie pełnie przedstawić historię interesującego nas wyrazu i jego miejsce w terminologii łowieckiej, przyjrzyjmy się pokrótce, jakie wyrazy wypierały *jalovišče* w gwarach czakawskich i słoweńskich. Otóż gwary czakawskie i sztokawskie gwary dalmatyńskie (zajmujące głównie dawne obszary czakawskie) używają w znaczeniu 'przynęta (głównie na ryby)' stosunkowo nowszych pożyczek romańskich *jěška*, *eška* i *lěška*. Forma *jěška* występuje np. na Krku¹⁴, Cresie¹⁵, Pagu¹⁶, w Komiży na wyspie Vis¹⁷, w Senju¹⁸. Postać *eška* zanoto[135]wano na Rabie (*ěška*)¹⁹ i na Vrgadzcie (*ěška*)²⁰. Nieco odmienną formę *aska* podaje P. Skok z Dubrownika²¹. *Lěška* używana jest np. na wyspie Dugi otok²², na Vrgadzcie²³, w sztokawskiej dziś gwarze Ninu²⁴, a także na Krku w wyspecjalizowanym znaczeniu 'przyrząd do chwytania zwierząt, samołówka'²⁵. Wyrazy te są stosunkowo późnymi²⁶ zapożyczeniami z włoskiego. Formy *jěška* i *eška* kontynuują włos. *esca* 'przynęta na zwierzęta, ryby'²⁷, przy czym postać z protezą *j-* jest zapewne starsza. Nato-

---

¹⁴ I. Žic o.c., ZNŽO VII, s. 296, 306 i ZNŽO XXXIII, 1949, s. 9, 11: 'przynęta na ryby; wabik'. P. Skok, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Split 1933, s. 72 przytacza z Krku postać *ječka*.

¹⁵ A. Bortulin, *Lov u Belom na Cresu*, ZNŽO XIX, 1914, s. 322–323, 336: 'przynęta na ryby i na inne zwierzęta'.

¹⁶ B. Širola, *Novalja na Pagu. Narodni život i običaji*, ZNŽO XXXI, 1937, s. 84: 'przynęta na ryby'.

¹⁷ M. Deanović, *Lingvistički atlas Mediterana II. Anketa na Visu (Komiža)*, Rad JAZU 344, Zagreb 1966, s. 22: czakawska postać *jěška*.

¹⁸ Moguš Senj 126. [135]

¹⁹ Kušar Rab 19.

²⁰ Jurišić 59.

²¹ P. Skok l.c.

²² M. Deanović, *Lingvistički atlas Mediterana III. Anketa u Salima na Dugom otoku*, Rad JAZU 348, Zagreb 1967, s. 46.

²³ Jurišić l.c.

²⁴ Lj. Maštrović, *Rječničko blago ninskoga govora*, Radovi Instituta JA u Zadru III, 1957, s. 439: 'przynęta na ryby'.

²⁵ I. Žic o.c., ZNŽO VII, s. 296.

²⁶ Według RJAZ IV 443 *ješka* poświadczona jest dopiero w XVIII w. Postaci *leška* słownik nie notuje.

²⁷ O pochodzeniu i znaczeniach wyrazu włoskiego zob. C. Battisti, G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, II, Firenze 1968, s. 1530. Wyraz został zapożyczony również do grec. *iskai* pl. i alb. *eškë*.

miast *leška* pochodzi z dialektycznej formy włoskiej (znanej także dialektowi weneckiemu) *lesca*²⁸. Ten sam wyraz w furlandzkiej postaci fonetycznej *lès'cie* został też zapożyczony do niektórych gwar słoweńskich jako *lešča* (*lieščä*)²⁹. Wydaje się, iż właśnie te pożyczki włoskie, przejęte przez przymorskie gwary wraz z wielką ilością innych terminów rybackich, wyprzeć mogły ze znacznej części obszaru dialektu czakawskiego stary termin *jalovišće*. W innych gwarach widzimy znów szerzenie się wyrazów sztokawskich. W czakawskiej gwarze Brinja w Lice w znaczeniu 'przynęta' występuje wyraz *míeka*³⁰. Również w sztokawskiej dziś gwarze Poljicy używany jest ten wyraz w formie *mêka*³¹. Jest to stary termin zachodniosztokawski (por. RJAZ VI 588), który wraz z ekspansją sztokawszczyzny zwiększył swój zasięg. Inny sztokawski wyraz *mámac* występuje w gwarze Ninu³², gdzie w przeszłości zapewne istniało *jalovišće*, stąd bowiem pochodził Petar Zoranić. Także na gruncie słoweńskim, skąd niestety nie dysponujemy szczegółowymi danymi [136] o zasięgu rzeczownika *jálovišče* w przeszłości i dziś, mógł on być wypierany przez inne wyrazy, np. przez wspomnianą już furlandzką pożyczkę *lešča* w gwarach przymorskich lub przez rzeczowniki *vaba* i *vada*³³. Wszystko to przemawia za przypuszczeniem, iż omawiany wyraz nosi w gwarach czakawskich i słoweńskich charakter archaizmu pochodzącego sprzed okresu formowania się terminologii rybackiej (czy też łowieckiej) w jej obecnej postaci. Przy kształtowaniu się tej terminologii znaczną rolę odegrały różnorodne wpływy obce, wypierające nieraz pierwotne słownictwo rodzime. Rzeczownik *jaloviščeljalovišče* jest najprawdopodobniej szcążkowo w gwarach czakawskich i słoweńskich zachowanym przedstawicielem tej starszej warstwy rodzimego słownictwa.

---

²⁸ Por. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1867 (3. wyd.). *Indice italiano-veneto*, s. 41; G. Pinguentini, *Nuovo dizionario del dialetto triestino. Storico, etimologico, fraseologico*, Bologna 1969, s. 179.

²⁹ S. Škerlj, *Nekoliko ribarskih izraza furlanskog porekla u jednom slovenačkom dijalektu okoline Trsta*, Anali filološkog fakulteta VIII, Beograd 1968, s. 63–64.

³⁰ B. Finka, S. Pavešić, *Rad na proučavanju čakavskih govora u Brinju i okolici*, Rasprave Instituta za jezik JAZU I, Zagreb 1968, s. 30.

³¹ P. Ivanišević, *Poljica. Narodni život i običaji*, ZNŽO IX, 1904, s. 86 i 88.

³² Lj. Maštrović o.c. 440: 'przynęta zakładana na samołowkę do chwywania lisów i myszy'. *Mámac* 'przynęta' notuje np. Vuk Karadžić, *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, Beč 1818, s. 385. [136]

³³ O sle. *vada* zob. T. Korošec, *Iz ribiške terminologije*, JiS X, 1965, s. 203; F. Bezljaj, *Slovensko vada 'vaba pri ribolovu'*, JiS X 256; Bezljaj Eseji 138; S. Suhadolnik, *Drobec za zgodovino besede vada*, JiS XI, 1966, s. 44–45.

Budowa słowotwórcza wyrazu wydaje się jasna, bowiem bez trudu wydzielić można w nim sufiks *-išćel-išće*, który w czakawskim i słoweńskim tworzy przede wszystkim nomina loci, ale występuje również w pewnej ilości starych wyrazów nie będących nazwami miejsca, np. czak. *sirišće*, sł. *sirišće* ‘podpuszczka’, czak. *godišće* ‘rok’. Nie rozstrzygając na razie sprawy funkcji sufiksu w rzeczowniku *jalovišće* zajmijmy się pochodzeniem pnia wyrazu. Narzucające się zestawienie z przymiotnikiem *jalov* ‘jałowy, niepłodny’ jest nie do przyjęcia z przyczyn semantycznych, bowiem w żaden sposób nie tłumaczy znaczenia wyrazu pochodnego³⁴. Porównanie z włos. *esca* ‘przynęta’ (: *edere*) może nasuwać przypuszczenie, iż u podstawy rzeczownika *jalovišće* leży czasownik *ěsti* ‘jeść’. Za takim związkiem zdaje się też przemawiać cytowana przez Pleteršnika sł. forma *jadlovišće*, jakby z zachowaną grupą *-dl-*. Ale brak lokalizacji tej postaci nie pozwala stwierdzić, czy pochodzi ona z gwar, które zachowują stare grupy *-dl-*, możliwe jest też przekształcenie wyrazu przez etymologię ludową w którejś gwarze słoweńskiej lub nawet przez autora zapisu. Przede wszystkim jednak przeciw takiej etymologii przemawiają względy fonetyczne, bowiem gwary czakawskie i słoweńskie w kontynuantach czasownika *ěsti* i jego derywatach nie znajdują w nagłosie *ja-* (por. czak. *jesti* : *jisti*, *jelo* : *jilo* itd., sł. *jesti*, *jelo* itd.). Wydaje się więc, iż należy szukać innego objaśnienia.

Otóż już dawno zwrócono uwagę na grupę wyrazów występujących w słoweńskim i na zachodzie serbsko-chorwackiego obszaru językowego (w gwarach czakawskich, kajkawskich i zachodniosztokawskich): sł. dial. *jâl* m. ‘zawiść; zło’, *jâliti -im* ‘udawać, np. zmieniając głos’, *jâliti se* ‘udawać, postępować fałszywie, obłudnie, zawistnie’, *jâlec* ‘oszust’ (Pleteršnik I 356), kajk. *jâl* m. ‘zawiść, invidia, odium’, *jaliti se* ‘udawać, simulare’, czak. w XV w. *jala* ‘oszustwo’ [137] (RJAZ IV 439–442). W postaci *alb* ‘nequitia’ wyraz został odnotowany też z nowszych zabytków głągolicznych³⁵, zatem jest to najprawdopodobniej wyraz czakawski w tekście cerkiewnym redakcji chorwackiej. Przytoczone wyrazy Berneker uznał za pożyczki z osmańskiej turecczyny³⁶, bez poważnego uzasadnienia odrzucając wcześniejszą uwagę P. Budmaniego (zob. RJAZ IV 439), iż zasięg wyrazów temu przeczy. Oczy-

---

³⁴ Już po napisaniu artykułu miałem możliwość zapoznać się ze świeżo wydanym pierwszym tomem słownika etymologicznego P. Skoka, który zestawia omawiany wyraz zarówno z przymiotnikiem *jâllov* (nie tłumacząc jednak rozwoju znaczenia), jak i z *jal*, *jaliti* (Skok ER I 752 s.v. *jâllov* i 751 s.v. *jalan*). [137]

³⁵ Miklosich Lexicon 4.

³⁶ Berneker SEW I 28.

wiecie jest zupełnie nieprawdopodobne, by wyrazy zapożyczone z tureckiego występowały wyłącznie na terenach, gdzie nie było bezpośrednich kontaktów z językiem tureckim, by zaś nie były znane na obszarze, gdzie te kontakty były bardzo silne i gdzie roi się od zapożyczeń tureckich. Powyższe wyrazy trzeba odróżnić od znanej w części obszaru serbsko-chorwackiego niewątpliwej pożyczki osmańskiej *jālan* ‘kłamstwo’³⁷ i szukać trzeba dla nich innej etymologii³⁸. Związek rzeczownika *jalovišće* z przytoczonymi wyrazami wydaje się prawdopodobny. Można się bowiem w nich dopatrywać znaczenia ‘udawać, oszukiwać, zwodzić’, ‘oszustwo, zwodzenie’, z którego da się wyprowadzić znaczenie ‘przynęta’. Rzeczownik *jalovišće* byłby derywatem od niepoświadczonego w słownikach czasownika *jalovati (od *jaliti*) utworzonym przy pomocy sufiksu *-išće* i znaczyłby pierwotnie ‘miejsce, gdzie się zwodzi, wabi zwierzęta’, skąd ‘miejsce, gdzie się zakłada przynętę’ (por. cytowane wyżej słe. znaczenie ‘miejsce, gdzie się zakłada przynętę na raki’ i dalej ‘przynęta’). Prawdopodobna jest też interpretacja omawianego wyrazu jako nazwy narzędzia (jak czak. *sirišće*, słe. *sirišće* od *siriti*) z etymologicznym znaczeniem ‘to, co służy do zwodzenia, nęcenia, wabienia zwierząt’, skąd rozwinęłoby się znaczenie ‘przynęta’. Związek znaczeniowy ‘udawać, zwodzić, oszukiwać’ i ‘nęcić, wabić’ można łatwo wytłumaczyć pamiętając, iż w prymitywnym łowiectwie ważną rolę odgrywało wabienie zwierząt przez udawanie, naśladowanie ich głosów³⁹. Potwierdza to też stanowiąca paralełę semantyczną sch. nazwa przynęty *mamac*, niewątpliwy derywat od *mamiti* ‘oszukiwać, zwodzić’. Zdaję sobie oczywiście sprawę z niedostatków powyższej propozycji etymologii (przede wszystkim niewyjaśnione pochodzenie i rozwój znaczeniowy wyrazów *jal*, *jala*, *jaliti* oraz brak poświadczeń czasownika *jalovati), ale wydaje mi się, iż przy obecnych posiadanych danych o omawianym wyrazie propozycja ta jest prawdopodobna. Na jednoznaczne rozstrzygnięcie problemu wpłynąć mogą nowe, dotychczas nie znane dane o znaczeniach i zasięgu wyrazu, przede wszystkim z gwar słoweńskich.

Z przedstawionego materiału wynika, że *jaloviščeljalovišće* jest wspólną innowacją gwar czakawskich i słoweńskich pochodzącą z okresu bliskich związków między tymi dialektami. [138]

---

³⁷ Zob. RJAZ IV 439–440; A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965, s. 359 s.v. *jalan*; Skok o.c. 751.

³⁸ Skok l.c. przypuszcza, iż jest to panońska pożyczka z węg. *ál* ‘falsus, falsarius, dolosus’.

³⁹ Por. Moszyński KLS² I 43–44. [138]

2. gonjaj

W *Planinach* Petra Zorancia występuje też raz tylko zapisany w XVI w. rzeczownik *gonjaj*: „*gonjaja* ni lihu mekote vidit neć<eš> gdi dubja cvatihu pod voćem se krćeć” (RJAZ II 270). Według P. Budmaniego, redaktora II tomu RJAZ, znaczenie tego wyrazu jest niejasne. Ostatnio dwa razy zwracano uwagę na ten wyraz, omawiając jego budowę słowotwórczą, ale i tu nie wyjaśniono jego znaczenia, chociaż wskazano na przypuszczalną budowę słowotwórczą: derywat od *goniti* z sufiksem *-’aj*⁴⁰. Dalsze poszukiwania tego wyrazu pozwoliły ustalić jego znaczenie i stwierdzić, iż nie jest to hapax legomenon, lecz wyraz, który w przeszłości musiał występować na znacznym obszarze gwar czakawskich.

Najstarszy zapis omawianego wyrazu znajdujemy w łacińskim dokumencie z Zadru z r. 1268: „quod suscepimus a vobis venerabili viro, abbate monasterii s. Grisogoni, duos *gognay* pro quolibet de terra uestra, posita ad Berdam”. W 1450 r. *gonjaj* został zapisany w głagolickim dokumencie ze Stomorinja: „Na tom ugovoru znimah 3 *gonaji* trsja”. Występuje też w łacińskich źródłach w postaciach *gognale*, *gognalius*, *gognalium*, np. w pochodzącym z początku XV wieku statucie miasta Korčuli: „Locum planctum circa unum *gognale*”⁴¹.

Gonjaj występuje wielokrotnie (11 razy) w XVII-wiecznych głagolickich tekstach z okolic Šibenika, a mianowicie w testamentach spisanych przez miejscowych księży. Oto kilka przykładów: „Ostavljam... hćeri... pinez libar sto... i tri *gonjaja* zemlje u Borovici posađene, drugi kus u Lo<k>vici u njemu je *gonjaj* sedam” (wyspa Zlarin, r. 1662); „Ča mi darova moj brat Petar više sve dote moje dva *gonjaj* <a> zemlje i po, ja ovu zemlju ostavljan unukon mojin” (Tijesno, r. 1661); „Ostavljan mojin unukon... zemlju, ka je n<a> Glavišini, *gonjaji* d (= 5) s voćen, ko je ondi” (wyspa Murter, r. 1673)⁴². Te i pozostałe przykłady (z Prvicia, Jezera, Žirja) wskazują na znaczenie wyrazu, wynika z nich bowiem, iż *gonjaj* był nazwą miary powierzchni ziemi uprawnej. Potwierdzają to dane gwarowe, bo omawiany wyraz poświadczony jest również w gwarach. We wsi Kolan na wyspie Pag *gonjaj* jest jednostką miary ziemi uprawnej rów-

---

⁴⁰ H. Orzechowska, *Orzeczeniowe formacje odsłowne w językach południowosłowiańskich*, Wrocław 1966, s. 233; Boryś Budowa 58.

⁴¹ Mažuranić Prinosi 326.

⁴² A. Šupuk, *Šibenski glagoljski spomenici*, Zagreb 1959, s. 106, 79 i 98. Na powszechność wyrazu w XVII-wiecznych gwarach okolic Šibenika wskazuje używanie go również we włoskich przekładach testamentów, np. *un gogniaio* (= czak. *po gonjaja*, o.c. 62).

nającą się 24 arom⁴³. Według świadectwa M. Moskovljevia [139] również czakawskie gwary na wyspie Korčula znają ten wyraz: *gõnjāj* ‘mera za površinu vinograda, postat, prerov (koliko kopači preduzmu preda se vinograda)’⁴⁴. Na tym tle jaśniejsze staje się znaczenie wyrazu u Zorania. *Gonjaj* ma tam chyba nieco ogólniejsze znaczenie ‘kawałek ziemi uprawnej’.

Przytoczone poświadczenia wyrazu w dawnych tekstach i współczesnych gwarach czakawskich pochodzą z odległych punktów. Występowanie wyrazu na wyspie Pag na północy i Korčuli na południu oraz w przeszłości na terenach leżących mniej więcej pośrodku między tymi wyspami (Zadar, okolice Šibenika) dowodzi, iż dawniej *gonjaj* musiał występować na znacznym obszarze gwar czakawskich.

Pozostałym gwarom serbsko-chorwackim omawiany wyraz nie jest znany. Występuje natomiast w słoweńskim. W gwarach wsch. Styrii poświadczony jest *gonjāj* w znaczeniach ‘die Ackerbeetlänge; ein Ackertheil, soviel man an einem Tage (oder von einer Fütterung bis zur anderen) umackern kann’ (Pleteršnik I 232). Znaczenia te są bardzo bliskie znaczeniom wyrazu czakawskiego. Z porównania wyrazu czakawskiego i słoweńskiego wynika, iż mamy tu do czynienia z terminem rolniczym nazywającym prymitywną jednostkę pomiaru ziemi uprawnej, a mianowicie ilość ziemi, którą uprawić można w ciągu określonego czasu. Sądząc po technice uprawy ziemi w Dalmacji, Istrii i na niektórych obszarach Słowenii termin dotyczył uprawy ziemi przy pomocy motyki. *Gonjaj* znaczył więc pierwotnie najprawdopodobniej ‘ilość ziemi skopanej przez jednego kopacza w ciągu dnia lub od jednego posiłku do drugiego’.

Etymologia wyrazu nie sprawia trudności. Jest to oczywiście derywat z sufiksem *-aj* od czasownika *goniti*, mającego m. in. znaczenie odnoszące się do prac polowych, zwłaszcza do kopania (por. RSAN III 468). Wyraz jest zleksykalizowaną nazwą rezultatu czynności. Możliwość utworzenia nazwy jednostki miary ziemi od czasownika *goniti* potwierdzają liczne paralele w różnych językach słowiańskich, por. sztok. dial. *gõn* (*gõn*) m. ‘prosečna dužina, razdaljina koju konj ili čovek bez predaha može pretrčati; dužina brazde koju volovi izoru bez odmaranja; dužina brazde od 20–30 lakata; mera za

---

⁴³ „Zemlju dele i mere na «gonjaje». Jedan «gonjaj» broji 24 ara” (L. Marčić, *Antropogeografska ispitivanja po severodalmatinskim ostrvima* (Rab, Pag, Vir), SEZ XXXVIII, Beograd 1926, s. 342). Ten też tylko przykład cytuje RSAN III 471 s.v. *gõnjāj*. [139]

⁴⁴ M. Moskovljević, *Govor ostrva Korčule*, SDZ XI, Beograd 1950, s. 222 (na s. 168 i 196 przytacza ten wyraz ze wsi Žrnovo i Smokvica). Według informacji V. Mažuranića (l.c.) wyraz ma być używany w gwarach północnej Dalmacji i na wyspach.

dużinu od 60 koraka' (RSAN III 463), czak. na Korčuli *gónjalo* 'mera za dużinu' (RSAN III 471), sztok. *zágon* 'deo njive koji žanje ili okopa jedan radnik' (RSAN V 634), sło. *ogòn* 'das Ackerbeet' (Pleteršnik I 802), *ogonjâj* 'die Ackerlänge' (ib.). Parallele twory w innych językach słowiańskich oraz wyjaśnienie rozwoju znaczeniowego przedstawił już w 1932 r. W. Taszycki⁴⁵.

Rzeczownik *gonjaj* mógł być utworzony niezależnie od siebie w czakawskim i słoweńskim. Sądzę jednak, iż zleksykalizowane i wyspecjalizowane znacze[140]nie wyrazu przemawia za uznaniem go za wspólną innowację czakawsko-słoweńską.

Przedstawione dwa wybrane wyrazy wspólne dla czakawskiego i słoweńskiego wskazują, iż dalsze badania nad czakawsko-słoweńskimi innowacjami leksykalnymi mogą pozwolić na wzbogacenie naszej wiedzy o wzajemnych stosunkach między tymi dialektami po przybyciu Słowian na południe. Przytoczone przykłady z zakresu słownictwa łowieckiego (rybackiego) i rolniczego dowodzą, iż w różnych dziedzinach leksyki powstawały nowe wyrazy ogarniające swym zasięgiem co najmniej część gwar czakawskich i słoweńskich. W pewnym stopniu mogło to pozostawać w związku z nowymi warunkami geograficznymi, klimatycznymi itp., z jakimi zetknęli się ludzie mówiący tymi dialektami po przybyciu na zajmowane dziś tereny, z istniejącymi lub wytworzonymi między nimi związkami w zakresie kultury materialnej. Jednocześnie omówione wyrazy pokazują, iż do badania związków słownikowych czakawsko-słoweńskich należy wykorzystywać materiał zawarty w dawnych tekstach, bowiem dopiero dane historyczne i gwarowe pozwalają na odtworzenie pierwotnego zasięgu i znaczeń wyrazów. Zabytki zawierają także nie znane dziś gwarom słownictwo, wydobyć którego może się przyczynić do odtworzenia możliwie pełnego zasobu zbieżności leksykalnych.

---

⁴⁵ W. Taszycki, *Przyczynek do dziejów dziesięciny in gonitwam*, RSP III 184–187 [przedruk z JP XVII, 1932, s. 50–55]. [140]

Iz arhaičnog domaćeg leksika u sjevernim čakavskim govorima

Čakavska rič XII, Split 1984, s. 135–141

Arhaične značajke čakavskog narječja glavni su uzrok da čakavski leksik čuva mnogobrojne lekseme koji pripadaju slavenskoj rječničkoj baštini. Jedan dio čakavskih leksema praslavenskog podrijetla bio je u prošlosti nazočan i u drugim hrvatskosrpskim narječjima, ali se do naših dana (odnosno do novijih vremena) očuvao često samo u pojedinim čakavskim govorima. U čakavskom rječničkom blagu nisu također rijetki stari domaći leksemi koji bijahu u prošlosti pa i danas su ograničeni samo na čakavski prostor. Značajno je da su ekvivalenti takvih leksičkih čakavizama potvrđeni obično u drugim slavenskim jezicima, osobito u slovenskom jeziku te u jezicima sjevernih Slavena.

Dosadašnja su ispitivanja hrvatskoga i srpskoga te slavenskoga leksika utvrdila znatan broj čakavskih arhaizama i leksičkih čakavizama slavenskog podrijetla. Međutim, nisu naravno dosada zapaženi i ispravno objašnjeni svi takvi čakavski leksemi. Ima još leksema spomenutog tipa i u starijim, nedovoljno iskorištenim dijalektološkim i etnografskim izvorima, pa i u novijim, objelodanjenim u zadnje doba većim i manjim čakavskim rječnicima. Nedvojbeno je jedna od važnih zadaća čakavske dijalektologije te hrvatskosrpske povijesne leksikologije i etimologije određenje praslavenskoga leksičkog sloja i leksičkih arhaizama u čakavskome rječničkom blagu. Ostvarenje takvog ispitivanja bilo bi od važnosti za dublje poznavanje povijesti hrvatskosrpskoga leksika i za rekonstrukciju praslavenskoga sloja slavenskog leksika.

U članku donosim pet priloga poznavanju ostataka arhaičnoga domaćeg leksika u sjevernim (istarskim, kvarnerskim i primorskim) govorima. Ti su čakavski govori (osobito istarski i kvarnerski) zadržali dosta starih domaćih [136] leksema, često nepoznatih na ostalome čakavskom prostoru, npr.

holjeva (*holjev, hoveja*) ‘bječva’ (Istra, Krk, Skok ER I 678), *lobzat* (*lozbat*) ‘cjelovati’ (Cres, Skok ER II 312; **glagol potvrđen također na Krku, uspor. fraze iz Vrbnika: *Lobži ter položi, Jarem lobzat*, Žic, ZNŽO XX 107, 117), *dreščica* ‘trijeska’ (Vrbnik na Krku)¹, *halupa* ‘mala prizemna slamom pokrivena stajica’ (Kastavština, također u Vitezovićeve rječniku)², *nutiti* ‘nuditi’ (Kastavština, Krk, Primorje)³, *opuka* ‘opeka’ (Istra, Krk, Primorje)⁴, *vrlji* f. pl. ‘motke u tzv. gnojnom košu’ (Kastavština)⁵ i dr.**

1. *černi* ‘crvenkasto-žut, narančast’

U opisu narodnog života i narodnih običaja u Vrbniku na otoku Krku, koje je u prvim godinama 20. stoljeća opisao na mjesnom čakavskom govoru Ivan Žic, pored običnog pridjeva *čern* ‘crn’ potvrđen je dva puta pridjev *černi* u nedvojbeno drugom značenju. U obradbi vrbničke narodne nošnje Žic spominje sklop riječi *černi rub*: „Da ženska žaluje, pozniva se po rubu i ušijuh. Na glavi nosi *černi rub*, ma ni čern, nego je červjenkasto-želt, zaboden je bil va vodu od ruja” (ZNŽO VI 46). **Da je roba od korote potapana „va vodu od ruja” dobijala crvenkastu boju, svjedoči i noviji Jelenovićev podatak iz Dobrinja na Krku**⁶. Inače te obavijesti potvrđuje poljski putopisac Aleksander Sapieha, koji je 1804. god. zapazio da Krčanke „w czasie żaloby zamiast białej chustki biorą pomarańczową” (u doba žalosti umjesto bijelog rupca uzimaju narančasti)⁷.

---

¹ {W pierwodrudku artykułu przypisy przesunięto na koniec: 1–7 na s. 140, pozostałe na 141 – red.} W. Boryś, *Przyczynki do rekonstrukcji zasięgów wyrazów prasłowiańskich*, RS XLV, 1985, 21–27 {na s. 246–252 niniejszego tomu – red.}.

² W. Boryś, *Z geografii wyrazów słowiańskich*, SLOcc 34, 1977, 1–6 {artykuł na s. 223–230 niniejszego tomu – red.}.

³ W. Boryś, *Przyczynki do geografii wyrazów słowiańskich*, SLOcc 36, 1979, 26–27 {artykuł na s. 231–239 niniejszego tomu – red.}.

⁴ W. Boryś, *Prilozi srpskohrvatskoj etimologiji*, ZbFL XXV/2, 1982, 11–13 {artykuł na s. 350–366 niniejszego tomu – red.}.

⁵ W. Boryś, *O dwu starych słowiańskich leksemach z zakresu wyrobów z drewna*, SFPS XXIV, 1987, s. 115–126 {na s. 86–87 niniejszego tomu – red.}.

⁶ I. Jelenović, *Etnološki prilozi iz Dobrinja na otoku Krku*, ZNŽO XL, 1962 (pretisak u: ČDL III 212): „Potla... za još monju žalost robu požočivali. Za požotit su robu kuhali va vodi, va ku su najpre stavjali žili od ruja. Odo toga je kolur hita malo na čovjenasto, a za šćeto žoto su umakali robu va kuhanu vodu od šafrana”.

⁷ A. Sapieha, *Podróże w krajach słowiańskich odbywane* (izd. T. Jabłoński), Wrocław 1983, s. 60.

Isti se pridjev nalazi i u Žicovu opisu topljenja voska. Tu je naveden sklop riječi *černi vosk*: „Pokla su siti ožeti, hiti je se va pinjatu i obisi na komoštra nad ogenj, neka se vosk rastopi, a ontrat se ga zilije va kakovgod okrut i pusti da se ohladi, pek zneme ven i spravi kraj. To se zove *černi vosk*, a ne biva čern, nego je želt” (ZNŽO XXI 30).

Te su potvrde dokaz da je vrbnički govor još početkom 20. stoljeća poznao pridjev *černi* koji je označavao, po svojoj prilici, crvenkastu nijansu žute boje, odnosno crvenkasto-žutu, narančastu boju. Značajno je da je taj pridjev samo u ustaljenim sklopovima riječi. Jamačno su u tim sklopovima očuvani ostaci uporabe pridjeva koji je inače u govoru nestao. Dakle, održao se kao leksički ostatak u nazivlju narodne nošnje i u narodnoj vrbničkoj pčelarskoj terminologiji.

U ranije doba pridjev *černi* ‘crvenkasto-žut, narančast’ morao je označavati boju i drugih predmeta. Dokazom je vrbnička izvedenica *černek* ‘žumance’ (uspor. „Jaje je mujek, muček, kada je već nutri zdelan pišćenec i kada je već *černek* od jaja koti kervav”, Žic, ZNŽO XXI 27). Ta je imenica u ekavskoj (krčkoj ili istarskoj) čakavštini potvrđena već u 15. stoljeću: u dva se ekavska lucidara nalazi lik *črmnak* (ili *črmnjak*) ‘žumance’: „Mi z zemlju plovamo v more kao *črmnak* v jaje”⁸. Slične nazive žutoga dijela jajeta izvedene od istog pridjeva poznaje također slovenski jezik (slov. *črmnják*, *črmlják*, *črnják*) i oba lužičkosrpski jezici⁹.

Usporedba staročakavskog lika *črmnak* i vrbničkih riječi *černek*, *černi* svjedoči da je u govoru Vrbnika suglasnički skup *-mn-* pojednostavnjivanjem izgovora zamijenjen suglasnikom *-n-* i da je *-er-* odrazom slogotvornog *r* (uspor. tamošnje likove *čern* ‘crn’, *červjen* ‘crven’, *kervav* ‘krvav’ itd.). [137]

Vrbnički je pridjev *černi* ostatkom staroga pridjeva *črmani*, *črman* ‘crven, crvenkast, rumen (o različitim nijansama crvene boje)’. Prema građi Akademijina rječnika taj je pridjev potvrđen od 13. do 17. stoljeća (uspor. Skok ER I 275–276). Potvrde u starim spomenicima i relikti u onomastičkom materijalu (npr. toponimi *Crmnica*, *Črman dol* u Vinodolu u 15. st.) svjedoče da je u starije doba *črman* bio raširen na cijelome hrvatskom i srpskom području. Dok su ostali čakavski govori i druga hrvatskosrpska narječja tijekom razvoja izgubila taj pridjev, vrbnički je govor očuvao njegovu uporabu u stanovitim sklopovima riječi sve do početka 20. stoljeća. Nažalost, nije poznato je li pridjev *černi* održan i u suvremenome govoru gradića Vrbnika.

⁸ Uspor. Boryś Budowa 68.

⁹ Vidi SP II 224–225.

2. *hluditi* ‘lutati’

U Akademijinu rječniku (u natuknici *zahluditi*, RJAZ XXI 899) nalazimo obavijest da je u prošlom stoljeću Fran Kurelac zabilježio u Kastavštini imenicu *hlud* u značenju ‘druzgalica kojom se grožđe družga ili masti’ te glagol *zahluditi* ‘združgati, zamiješati grožđe’ i ‘okaliti, uzmutiti vodu’. Obradivač te natuknice u RJAZ zapazio je da ‘prostom glagolu nema potvrde’.

U obimnoj Jadrasovoj knjizi o Kastavštini prije drugoga svjetskog rata za imenicu *hlud* nema potvrde (možda je već izišla iz upotrebe), ali je dobro potvrđen glagol *zahlūdīt zahlūdīn* ‘vodu zamutiti’ i ‘zalutati’ te glagolski pridjev trpni *shlūjēn* ‘zamućen’ (Jardas, ZNŽO XXXIX 402, 408). Ti se glagoli više puta nalaze u Jadrasovu tekstu, npr. „Brižna ženska je već puti kamo *zahludila*, aš ni znala pravega puta” (str. 331). Tu je potvrđen i prosti glagol *hludit* samo u značenju ‘lutati, tumarati’, npr. „Zato Cigani nikad mira nimaju, leg po svete *hlude*” (str. 56), „Mladićen, ki po noće *hlude* po seleh, reču, da hode po frajeh” (str. 84), „On [sc. malik] ne *hludi* po noće kod mrak” (str. 108).

Značajan Kurelčev podatak dopušta objasniti glagol *hluditi* kao izvedenicu od imenice *hlud* ‘motka’ (ta je stara domaća imenica zabilježena u istarskoj čakavštini i na kajkavskom prostoru)¹⁰. Ekvivalenti glagola *hluditi* postoje i u drugim slavenskim jezicima, npr. slov. *hloditi* ‘tući motkom, kocem’ (: *hlod* ‘odrezano i očišćeno stablo srednje debljine, direk, trupac’), stčeš. *zcluditi* ‘istući, izbiti’ (: *chlūd, chloud* ‘motka’), brus. *odxludic* ‘otjerati (npr. mačku) šibljikom’ (: *χlud* ‘prut, šibljika; suho šiblje’)¹¹. Na osnovi takvih usporedbi može se ustvrditi da je u istarskoj (liburnijskoj) čakavštini glagol *hluditi* jamačno označavao ‘udarati, tući, biti motkom, kocem’. Iz toga prvobitnog značenja dade se izvesti kastavsko ‘tući, mastiti grožđe družgalicom’ (vjerojatno iskonski u sklopu riječi *hluditi grozje* ‘tući, družgati grožđe kocem’; u svezi s tim i osnovna imenica *hlud* dobila je izvedeno značenje ‘druzgalica kojom se grožđe masti’) kao i značenje ‘mutiti, uzmućivati vodu’ (po svoj prilici najprije u sklopu riječi *hluditi vodu* ‘mlatiti, uzmućivati vodu kocem, štapom’, uspor. npr. ukr. *kolotyty* ‘biti, batinati’ i ‘uzmućivati, praviti mutnim’). Ta su se drugotna značenja očuvala u prefiksним glagolima *zahluditi, shcluditi*, dok je prosti glagol razvio posebno značenje ‘lutati, tumarati, skitati se’ (koje je svojstveno i prefiksnom glagolu *za-hluditi*). Semantički

¹⁰ RJAZ III 639; Skok ER I 672; W. Boryś, *Prilozi proučavanju ostataka arhaičnog slavenskog (praslavenskog) leksika u kajkavštini*, HDZ VI, 1982, 72–73 {artykuł na s. 381–389 niniejszego tomu – red.}.

¹¹ Uspor. ËSSJa VIII 34 *xlūditi (bez čakavskog ekvivalenta!).

razvoj ‘udarati, tući, biti’ ‘lutati, skitati se’ dobro [138] je potvrđen u drugim hrvatskosrpskim i slavenskim primjerima, kao hs. *batinati* ‘udarati batinom, biti, tući’ i ‘skitati se, lutati’, dij. *potipati se* ‘skitati se’ prema *tepsti* ‘udarati, mesti’ i dr.

Točni ekvivalenti čak. *hluditi* u drugim slavenskim jezicima dopuštaju pretpostavku da bi taj glagol mogao biti ostatak stare, još praslavenske izvedenice. Međutim, budući da je tip desupstantivnih glagola s morfemom *-i* produktivan i u pojedinim slavenskim jezicima, praslavenska drevnost razmotrenog glagola nije pouzdana. Postoji, dakle, mogućnost da je čak. *hluditi* izveden na čakavskom tlu. I u tom bi slučaju potvrđivao postojanje u čakavštini rijetke imenice *hlud*, koja svakako pripada praslavenskoj leksičkoj baštini.

3. *presližen* ‘nespretan’

Pridjev *presližen* ‘nespretan, lijen, hladan’ zabilježen je u Praputnjaku (Hrvatsko primorje), gdje je nazočna i izvedena imenica *presliženac* ‘nespretnjaković’ (RČI 154). Budući da je taj pridjev semantički osamljen u hrvatskom ili srpskom leksiku (iako je tu potvrđen srodan leksem koji pripada drugome značenjskom polju), za njegovo su podrijetlo od važnosti leksički podaci iz drugih slavenskih jezika.

Lik razmatranoga čakavskog pridjeva dokazom je da je to iskonski glagolski trpni pridjev. Pretpostavljeni glagol **presližiti* nije dosada, koliko znam, pronađen u hrvatskom ili srpskom rječničkom blagu, ali nazočnost trpnog pridjeva kaže da je morao tu postojati. Taj bi glagol bio srodan ruskoj dijalektalnoj imenici *pereslëga* (i *pereslëžina*) ‘omaška, propust u pređi, u platnu; ogrebotina, istrto, pohabano mjesto u platnu’ (uspor. i pridjev *pereslëgovatyj* ‘neravan, hrapav, o dretvi, pređi’) te slovenskom dijalektalnomu pridjevu *preslëgast* ‘koji ima praznine, propuste, izlizana mjesta’ (uspor. primjere u Pleteršnikovu rječniku: platno je *preslegasto...*, kadar se preza in se uže vidijo nitke; njiva je *preslegasta*, če ima prazna, gola mesta mej vsejanim žitom). Slov. *preslëgast* nedvojbeno je pridjev izveden pomoću sufiksa *-ast* od imenice **preslega*, nepotvrđene u slovenskim rječnicima, koja je fonetički i jamačno semantički istovjetna s navedenom ruskom riječju.

Pretpostavljeni čakavski glagol **presližiti* (očuvan u vidu trpnoga pridjeva *presližen*) može se smatrati izvedenicom od čakavskog ekvivalenta rus. *pereslëga*, slov. **preslega*, dakle od rekonstruirane čakavske imenice **presliga* (ili slične). U tom bi slučaju glagol **presližiti* morao iskonski označavati ‘praviti omaške, propuste (u pređi, u platnu), oštećivati (platno i sl.)’. Iz takvog bi se etimologijskog značenja moglo lako razviti izvedeno značenje ‘raditi nešto

nemarno, nespretno' pa 'biti nemaran, ravnodušan, nespretnan'. Baš takav derivacijski postupak i semantički razvoj omogućava objašnjenje upravno potvrđenog glagolskog trpnog pridjeva u značenju 'nespretnan, lijen, hladan'.

U prilog rekonstrukciji čakavske imenice *presliga (iz starijeg lika *prěslěga)¹² u značenju istovjetnu ili blisku slovenskomu i ruskomu ekvivalentu (dakle 'omaška, propust, oštećeno mjesto, npr. u pređi, platnu') govori nazočan u drugom dijelu čakavskog prostora narodni zemljopisni apelativ *prīsliga* 'uleknutost između dva brda' (Vrgada)¹³, *prīsliga* f. pored *prislīg* m. 'Stelle an der sich eine Berglehne oder eine Gebirgskamm einsenken, Berg[139]sattel' (Brač)¹⁴, *prěslijež* f. 'udolica, dolina između dva brda' (u Stulićevu rječniku i u Lici)¹⁵, uspor. također toponime *Prīsliga*¹⁶, *Prīslig*¹⁷, *Presliž*¹⁸. Nesumnjivo je taj zemljopisni termin istovjetan etimologijski sa razmotrenim leksemom iz područja slavenskoga tkačkog nazivlja. Po svoj je prilici poznato samo na hrvatskosrpskom jezičnom području geografsko značenje 'uleknutost, dolina između dva brda, sedlo' metafora poznatog i drugim slavenskim jezicima značenja 'omaška, propust, propušteno, oštećeno mjesto u pređi, platnu'.

Ako je ispravno predloženo objašnjenje, mora se doći do zaključka da je u hrvatskosrpskom leksikonu u prošlosti postojao refleks staroga, praslavenskoga tkačkog termina **pers(ǝ)lěg-* (sths. *prěslěga i, vjerojatno, *prěslěgv, *prěslěžv) u iskonskom značenju. Taj se refleks u stanovitim govorima očuvao u metaforičkom geografskom značenju (naziv omaške, propuštenog, oštećenog mjesta u pređi, platnu prenesen na određen geomorfološki oblik). Samo se kod sjevernih čakavaca (u Primorju) održao reliktni tkačkog značenja u vidu izvedenog značenja 'nespretnan, lijen, hladan' koje ishodom duge semantičke evolucije dobio trpni pridjev *presližēn*, jedini ostatak desupstantivnog glagola *presližiti.

---

¹² O rekonstruiranom praslavenskom liku i etimologiji leksema vidi npr. Vasmer REW II 340; Schütz 9 i 29–30; L. Kurkina, *Ėtimologija* 1980, 1982, s. 183.

¹³ Jurišić 169.

¹⁴ ČDL I 948–949.

¹⁵ RJAZ XI 711; Skok ER II 282; J. Schütz, l.c. *Uspor. također dijalekt. prisliga/prisllica* (inačica sa sekundarnim sufixom *-ica*) „stiješnjeno ulegnuće kao prolaz kopneni i morski” (P. Šimunović, *Apelativne geografske oznake u vezi s morem u svjetlu arealnog proučavanja slavenskih jezika*, Rasprave Zavoda za jezik 6–7, Zagreb 1980–1981, s. 295).

¹⁶ B. Finka, A. Šojat, *Govor otoka Žirja*, Rasprave Instituta za jezik 1, Zagreb 1968, s. 208: bok na otoku Žirju.

¹⁷ J. Schütz l.c.: iz otoka Iste.

¹⁸ RJAZ XI 711: naziv doline.

4. *prikúljen* ‘pogrbljen’

U jednome svom članku raspravljao sam o čak. (Cres) *kujīt se* ‘šuljati se’. Taj sam glagol rastumačio kao jedini zasad poznati na hrvatskom i srpskom području ostatak praslavenskoga glagola *kuliti (*se*) ‘sagibati (se), savijati (se), grčiti (se)’, dobro potvrđena u sjevernim slavenskim jezicima¹⁹. Nisam tada znao za čakavski lik *prikúljen* ‘pogrbljen’, zabilježen u Hrvatskom primorju (RČI 155). To je nedvojbeno glagolski trpni pridjev od glagola *pri-kuliti (*se*) ‘saviti (se), pogrbiti (se)’. Primorska potvrda oblika *prikúljen* kazuje ispravnost objašnjenja creskoga glagola *kujīt se* kao odraz praslavenskoga *kuliti (*se*) na čakavskom prostoru. Značajno je da je oblik *prikúljen* zadržao staro, iskonsko značenje, dok je creski glagol *kujīt se* primio novije, izvedeno značenje ‘šuljati se’.

5. *šuj* ‘lijevi’

Arhaični pridjev praslavenskog podrijetla *šuj* ‘lijevi’ prema Akademijinu rječniku potvrđen je samo u nekim starim srpskim i hrvatskim tekstovima, npr. u čakavskom Korizmenjaku (1508), u Kožičića (1531), vidi RJAZ XVII 865. Za taj pridjev P. Skok kaže da je „potisnut u zaborav od sinonima *lijevi*. Očuvao se poimeničen u toponomastičkim i apelativnim izvedenicama” kao *šujica* ‘ljevica’, toponimi, horonimi i hidronimi *Šujica* (*Šuica*), prezime *Šujica* itd. (Skok ER III 421). Međutim, pridjev se *šuj* ‘lijevi’ očuvao u apelativnom leksiku vrbničkog govora na otoku Krku barem do početka 20. stoljeća. Dokazom je potvrda u Žicovu opisu narodnog života: „Živec ... ravno z verhon od gromače je prigljen i napejan na dvi bandi, na pravu i na *šuju* (na livu), po gromači” (ZNŽO XXXIII 35). To je zasad najkasnija obavijest o uporabi razmatranog pridjeva u jednom hrvatskome ili srpskom govoru. Krčka čakavština, dakle, zadržala je pridjev *šuj* nekoliko stoljeća duže nego druga narječja. [140]

Kao što se vidi iz navedenoga vrbničkog primjera, štokavskoj opreci *lijevi* – *desni* odgovara u govoru gradića Vrbnika opreka *livi/šuj* – *pravi*. Opreka *livi* (*levi*) ‘lijevi’ – *pravi* ‘desni’ svojstvena je i drugim sjeverno-čakavskim govorima, uspor. npr. ‘na levu al na pravu’ (Beli na otoku Cresu, Bortulin, ZNŽO XXV 359), ‘z dvi prave, pok z dvi live nogi’ (Dobrinj na Krku, Jelenović, ZNŽO XXXIII 142)²⁰. Odlika je vrbničkog govora da pored pridjeva *livi* čuva i nje-

¹⁹ W. Boryš, *Serbsko-chorwackie studia leksykalne*, ZbFL XXIII/1, 1980, s. 22–23. {artykuł na s. 296–318 niniejszego tomu, zob. s. 302–303 – red.}.

²⁰ Pridjev *pravi* u značenju ‘desni’ tipičan je za sjeverne čakavske govore (uspor. Zajceva Leksika 73–74). Njegovi su ekvivalenti u istom značenju poznati u stanovitim slovenskim,

gov sinonim *šuj*. Budući da je u drugim mjestima Žicovih tekstova potvrđena samo opreka *livi – pravi* (npr. lica ... su dva, *livo* i *pravo*”, ZNŽO V 78; „od jedne *live* do jedne *prave* ... deski”, ZNŽO XXI 28), može se ustanoviti da je uporaba pridjeva *šuj* bila ograničena u usporedbi sa sinonimičkim *livi*. Dakle, već oko 1900. god. *šuj* u vrbničkom govoru bijaše arhaizmom, koji se upotrebljavao u stanovitim sklopovima riječi kao na *šuju bandu* ‘na lijevu stranu’.

Nezapažen dosada u znanstvenoj literaturi čak. *šuj* je značajan arhaizam i za cijelo slavensko područje. Koliko se zna, očuvao se još u slovenskom govoru u Reziji (*šuj* ‘lijevi’ u Pleteršnikovu rječniku). U drugim suvremenim slavenskim jezicima postoje samo izvedeni od tog pridjeva derivati ili relikti kao ukrajinski prilog *šuj-bič* ‘na lijevu stranu’.

---

makedonskim i bugarskim govorima te u sjevernim slavenskim jezicima, uspor. N. I. Tolstoj, *Iz geografii slavjanskih slov.* 3. pravij – levij), OLA MI, 1965, s. 133–141.

Iz leksičkih osobitosti srednjodalmatinske čakavštine

Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXXIII, 1990, s. 39–45

Jedan od aktualnih zadataka srpskohrvatske i slovenske etimologije jeste iskorišćenje novih leksičkih materijala koji donose novija srpska i hrvatska leksikografska dela. U poslednje se doba obogatila i čakavska dijalekatska leksikografija. Dva obimna rečnika omogućavaju sada uvid u celokupno rečničko blago čakavskih govora srednjodalmatinskih ostrva¹. U leksikonu ovih govora nalazimo, između ostalog, mnogobrojne lekseme i leksičke porodice koje, na osnovu etimološke analize, moramo ubrojavati u relikte najstarijeg sloja domaće leksike. Jedan deo dotičnih čakavskih leksema nije dosad bio poznat slavističkoj nauci pa nije ušao, prema tome, ni u Skokov etimološki rečnik ni u slavističku etimološku literaturu.

Za nas su naročito zanimljivi leksički čakavizmi koji ili uopšte nisu potvrđeni u ostalim srpskohrvatskim dijalektima ili su posvedočeni izuzetno, u vidu mesnih leksičkih relikta. Za čakavizme ovog tipa značajno je da relativno često nisu usamljeni na slovenskoj teritoriji jer njihove ekvivalente nalazimo u leksici drugih slovenskih jezika, ponekad samo u dijalekatskoj leksici dotičnih jezika. Ovo se odnosi i na leksičke osobitosti srednjodalmatinskih čakavskih govora.

Od etimoloških proučavanja srednjodalmatinskih leksičkih osobitosti odabrao sam za ovaj članak četiri priloga. Velika mi je čast da ga mogu posvetiti profesoru Aleksandru Mladenoviću koji je mnogo doprineo proučavanju jezika starih čakavskih spomenika (posebno jezika Hvaranina Petra Hektorovića) i poznavanju prošlosti čakavskog dijalekta.

Za etimološku analizu srednjodalmatinske čakavske leksike od važnosti je da su u ovim govorima sprovedene izvesne fonetske promene čiji rezultati

---

¹ ČDL I; Dulčići. Postoji još jedan veći čakavski rečnik iz ovog područja: Komiža. [40]

ponekad otežavaju određenje porekla reči. Od mesnih fonetskih odlika, koje su našle odraz u razmatranim leksemama, moram spomenuti razvitak $\bar{a} > \bar{o}$ (ovo se $\bar{o}$ dvostrukog porekla u posttoničkim slogovima skratilo sekundarno u *o*), tj. izjednačavanje refleksa stsh. $\bar{a}$, $\bar{o}$ i, delimično, *o*. Neakcentovan završetak infinitiva -*ot* refleks je ranijeg -*āti*, poznatog i mnogobrojnim štokavskim govorima.

1. *izvīhot se* ‘izdignuti se iz nevolje’, *vīh* ‘vihor, oluja’

Potvrdu svršenog glagola *izvīhot se -hon se* ‘izdignuti se iz nevolje’ poznajemo samo iz govora Brusja na Hvaru (Dulčići 485). Navedeno je značenje nesumnjivo sekundarno, figurativno, upor. semantiku sh. *izviti se* ‘vešto se uklanjajući [40] izbeći nešto, nečemu, izmaći se’, *izvīnuti se* ‘osloboditi se nekoga, nečega, izvući se gipkim, hitrim pokretom, izbeći, izmaći’, polj. *wywinąć się* ‘izbeći nešto, nečemu, izmaći se’. Ranije je *izvīhot se* morao da označava neki pokret, okret, upor. npr. sh. *izvīnuti* ‘iskrenuvši usmeriti u određenom pravcu, izdići, izviti, saviti, iskriviti’, polj. *wywinąć się* ‘okrenuti se’.

Prosti glagol, bez prefiksa *iz-*, potvrđen je reliktno u štokavskom, u folklornim tekstovima (u RSAN samo dva primera): *vīhati -hām* ‘rasipati, razbacivati’ (u narodnoj pesmi), *vīhati se* ‘juriti’ (u zagoneci).

Formalni ekvivalent srpskohrvatskom glagolu nalazimo u više slovenskih jezika: slovenač. *vīhati -ham* : -šem ‘posuvraćati, zavrtati, zasukivati, previjati, savijati; vitlati, mahati, njihati; besneti (o vetru, oluji)’, bug. dij. *vīcham* (*vīchnuvam, vīchna*) ‘jašem’², rus. dij. *vichát’ -cháju* ‘pokretati tamo-amu, klatiti, njihati; nameštati iščašene kosti, zglobove’, *vichátsja* ‘pomerati se s mesta, klatiti se, klimati’, ukr. *vycháty -cháju* ‘mahati, razmahivati; udarati, lupati nogama (za kopitare)’, *vychátysja* ‘bacati se, juriti, hitati nekuda; ritati se’, brus. *vichácca* ‘klatiti se, njihati se, klimati’, dij. *vichác’* ‘drmati, klatiti, ljuljati; klimati, mahati (rukum, glavom)’, upor. i polj. *zwichnąć, wywichnąć* ‘iščašiti, uganuti’, rus. *vývichnut’* ‘isto’.

Na osnovu iznesenog materijala rekonstruiše se praslovenski glagol *vichati vichajō : *višō* ‘činiti brze, nagle kružne pokrete, izvoditi zamahe, vitlati, mahati’, izveden pomoću sufiksa -*cha-* (-*cha-ti -cha-je-* : -še-) od psl. *viti vbjō (sh. *vīti vījēm*) ‘svijanjem davati nečemu obao, ovalan, kružan oblik; plesti, splitati; vitlati, obrtati’³.

² BER I 155 tumači postanje ovog glagola ukrštavanjem *jácham* i *víchor*. Ostali slovenski materijal dovodi u sumnju ovo objašnjenje.

³ Pregled etimoloških objašnjenja vidi npr. u: ÈSBM II 167; ESUM I 385–386. O glagolima ovog tipa vidi Sławski Zarys I 50–51 (s ranijom literaturom).

Kao što vidimo, ostaci psl. *vichati postoje i u srpskohrvatskom leksikonu. Značenje štok. *vīhati* ‘rasipati, razbacivati’ postalo je verovatno iz ranijeg ‘mašući sipati, razbacivati’ ili sličnog. Povratni glagol *vīhati se* ‘jurititi’ ima semantičku paralelu u ukr. *vychátysja*, njegovo značenje moramo izvoditi iz ‘njihati se, klatiti se, klimati (npr. u trčanju, u jurišu), juriti gibajući se’, upor. i bug. *vícham* ‘jašem’. Figurativno značenje čak. *izvīhot se* ‘izdignuti se iz nevolje’ tumači se, po prilici, iz ranijeg ‘izvući se gipkim pokretom, osloboditi se nečega zamahom tela’.

Prema tome je čak. *izvīhot se* jedan od retkih ostataka starog slovenskog glagola na srpskohrvatskom prostoru. Izgleda da je u prošlosti postojao u čakavštini i prosti glagol *vihati* sa značenjem istovetnim ili bliskim slovenač. *víhati* ‘besneti (o vetru, oluji)’. Na ovakvu pretpostavku upućuje izvedena deverbativna imenica *vīh* m. ‘vihor, bura, oluja (Wirbelwind, Sturm)’ posvedočena u *Vrisniku na Hvaru* (ČDL 1322)⁴. Interesantno je što njen ekvivalent postoji u slovenačkom jeziku: *vīh* m. i *víha* f. ‘Sturmwind, Sturm, Gewitter’ s očuvanom motivacijom u ovom jeziku (*vihati* ‘sturmen’: *burja víha*, *veter je vihati jel* u Pleteršnikovom rečniku). Čak. *vīh* i slovenač. *vīh* : *víha* pripadaju mnogobrojnim čakavsko-slovenačkim izoleksama. Međutim, navedene deverbativne imenice su, izgleda, neovisni derivati izvedeni od istog glagola na dva udaljena terena. [41]

2. *lōjāt* ‘kupiti se i odlaziti; terati koga’

I ovaj je glagol zabeležen samo u bruškom govoru: *lōjāt lōjon* ‘kupiti se i odlaziti (pokunjen)’, *lōjāt koga* ‘poraditi da *izlōja*, tj. da se pokupi; tjerati koga’, s prefiksima *izlōjāt -lōjon* ‘otplivati; otpraviti, otjerati; istjerati van’, *prolōjāt -lōjon* ‘pokupiti se i nestati; natjerati koga da se pokupi’ (Dulčići 483, 522, 628). U drugim srpskohrvatskim izvorima nisam našao reči koje bi i formalno i semantički odgovarale ovom čakavskom glagolu.

Iz navedene se građe vidi da je razmatrani glagol neprelazan (*lōjāt* ‘kupiti se i odlaziti’, *izlōjāt* ‘otplivati’, *prolōjāt* ‘pokupiti se i nestati’) i prelazan (*lōjāt koga* ‘poraditi da se pokupi, terati’, *izlōjāt* ‘otpraviti, oterati, isterati van’, *prolōjāt* ‘naterati nekoga da se pokupi’).

Za etimologiju čak. *lōjāt* je bitno da odredimo njegov raniji lik. Dvostruka geneza bruškog *ō* teoretski dopušta dve mogućnosti: raniji oblik *lōjāti *lōjām* ili *lājāti *lājām*. Podrobna analiza eventualnih srpskohrvatskih i slovenskih ekvivalenta i jednog i drugog pretpostavljenog starijeg lika, iscrpno

---

⁴ U Brusju je posvedočen sinonim *vīj* (ČDL 1322), neovisan derivat od *vījot* ‘vejati’ ili preoblikovanje *vīh* analogijom prema *vījot*. [41]

izučenje njihove semantike, dovelo je do zaključka da samo izvođenje čakavskog glagola iz drugog od rekonstruisanih starijih likova otvara mogućnost da nađemo prihvatljivo etimološko rešenje.

Ako čak. *lōjāt* nastavlja stariji (staročakavski?) oblik **lājāti*, moramo ga povezati s formalno i semantički bliskim stsl. *lajati lajq laješi* 'vrebati', upor. i stsl. glagolsku imenicu *lajanije* 'zaseda (insidiae)⁵ koja je potvrđena i u mlađim crkvenoslovenskim spomenicima raznih redakcija, između ostalog i u srpskoj redakciji, vidi *lajańe* 'zaseda' u RJAZ.

Dosada je samo na osnovu stsl. *lajati* (i strus. *lajati* 'vrebati' koje je nesumnjivo crkvenoslovenskog porekla) rekonstruisan praslovenski glagol **lajati lajq*, zasnovan na indoevropskom korenu **lā-i-* 'biti sakriven, sakrivati se' (upor. npr. lat. *lateo* 'sakrivam se, sakriven sam, živim skrovito')⁶. Čakavski glagol potkrepljuje ovu rekonstrukciju.

Mora se ipak imati u vidu da podudaranje staroslovenskog i čakavskog glagola nije potpuno. Postoji među njima značajna morfološka razlika. U staroslovenskom imamo prezentsku osnovu *laje-*; realno posvedočeni oblici *lajetō* (*laetō*), *lajōšte* ukazuju da je glagol pripadao I konjugaciji (kao *kovati kovō*, *gōnati ženō*, *brati berō*) koja sadrži uglavnom arhaične primarne glagole, često zasnovane direktno na indoevropskim korenima. Za razliku od staroslovenske reči čakavske činjenice (prezent *lōjon*, *iz-lōja*) ukazuju na prezentsku osnovu s formantom *-aje-*, tj. **lāj-aje-* (s kontrakcijom *-aje-* > *-ā-* > *-ō-* > *-o-* u posttoničkom slogu, upor. čak. *dihon* < **dychajō*, *oglēdon* < **oglēdajō*). Budući da se pomoću morfeme *-aje-* (u infinitivu *-a-*, tj. *-a-ti*) gradili izvedeni imperfektivni, iterativni glagoli⁷, imamo razloga da čak. *lōjāt lōjon* smatramo refleksom prvobitnog iterativa, izvedenog od primarnog glagola posvedočenog u staroslovenskom jeziku. U prilog ovoj pretpostavci govore i akcenatsko-kvantitetske odlike čakavskog glagola. Mesto akcenta, intonacija u akcentovanom slogu i kvantitet vokala u oblicima čak. *lōjāt lōjon* potpuno se slažu s istim karakteristikama mnogih arhaičnih iterativnih glagola, upor. čak. iter. *oglē[42]dāt oglēdon* (: *glēdot glēdon*), *prūžāt prūžon* (: *prūžit prūžin*), *opēščāt se opēščon se* (: *pēškot se pēškon se*), *viđāti viđāš* (Vrgada : *viđiti viđin*); odraz istih akcenatsko-kvantitetskih odnosa između iterativa i osnovnih glagola postoji i u književnom jeziku, upor. npr. iterative *oglēdati oglēdām*, *prū-*

⁵ SJS II 109.

⁶ ĚSSJa XIV 21 (s literaturom i pregledom dosadašnjih objašnjenja, upor. takođe **lačiti* i **lakati*, s. 8, 23); Pokorny IEW 651.

⁷ Upor. Sławski o.c. 47. [42]

žati prūžam, sviđati se sviđām se, lúpati lúpām prema osnovnim glagolima ògledati -ām (glèdati -ām), prūžiti -īm, sviđeti se -īm se, lúpiti -īm.

Imajući u vidu izložene fonetske, morfološke i akcenatske dokaze, moramo da utvrdimo da čak. *lōjät lōjon* potiče iz izvedenog glagola *lājāti lājām. Budući da ovaj glagol nema tačnog ekvivalenta u drugim slovenskim jezicima, verovatno je inovacija, doduše vrlo stara, čakavskog dijalekta. Na osnovu proporcije tipa čak. *o-glèdät -glèdon* = štok. *o-glèdati ò-glèdām* (iterativ): čak. *glèdot -don* = štok. *glèdati -dām* (osnovni glagol) mogao bi se rekonstruisati i osnovni glagol *lājāti lājēm (prezentska osnova *lāje-* kao u staroslovenskom). Postojanje takvog osnovnog glagola u prošlosti čakavštine sugeriše realno posvedočen njegov derivat. Ovaj pretpostavljeni osnovni glagol mogao je nestati zbog kolizije s homonimom *lājāti lājēm* (štok. *lājati lājēm*, čak. u srednjodalmatinskim govorima *lājot lājēn* s novijim duljenjem -ä- > -ã- bez promene vokalske boje) ‘oglašavati se lavežom, lajati’. Ako je glagol *lājāti lājēm stvarno postojao u staroj čakavštini, bio je tačnim ekvivalentom stslov. *lajati lajo* i prema tome direktnim refleksom psl. *lajati lajo.

Nesumnjiva je semantička veza stslov. *lajati* i čak. *lōjät*. Staroslovensko značenje ‘vrebati’, tj. ‘biti u zasedi, čekati skriven da neko ili nešto prođe, dođe, naiđe (u cilju da se napadne, uhvati), skriveno iščekivati nekoga ili nešto, skriveno čekati (npr. priliku, zgodu) da se nešto uradi, ostvari’ potiče od ranijeg ‘kriti se, biti skriven, kloniti se’. Semantika čakavskog izvedenog glagola *lōjät*, odnosno njegovog predašnjeg oblika *lājāti, mora se izvoditi iz ranijeg značenja ‘sakrivati, sklanjati’. Neprelazno odnosno prelazno značenje se razvilo u zavisnosti od objekta radnje: *lājāti sebe ‘skrivati se, sklanjati se pred drugima’ (odatle realno čakavsko značenje ‘kupiti se i odlaziti (pokunjen), nestajati (prvobitno valjda u tajnom skloništu)'), *lājāti koga ‘skrivati, sklanjati koga pred drugima, otppravljati, isterivati, terati koga da se skloni, da se sakrije’.

Analizom dosta oskudnog materijala utvrdili smo da je čak. *lōjät* izvedeni glagol, prvobitni iterativ od psl. *lajati ‘biti skriven, kriti (se)’, srodan stslov. *lajati* ‘vrebati’. Odlike ovog glagola svedoče da je to autohtona leksema, značajan arhaizam srednjodalmatinske čakavštine očuvan dosada u bruškom govoru.

3. *pèskot (se)* ‘petljati (se), sporo raditi’, *opèšcät se* ‘otezati s poslom, nečkati se, sporo se opremati’

U oba srednjodalmatinska rečnika porodica reči razmatranih u ovom prilogu ima potvrde samo iz bruškog govora: *pèskot (se) -kon (se)* nesvrš. ‘petljati (se); krzmati (se), sporo raditi’ (Dulčići 587) = *pèskot se* ‘zaudern, trödeln, bummeln, langsam sein’ (ČDL 794), *ispèskot -kon* ‘sporo učiniti,

loše napraviti nešto' (Dulčići 476) = '(Essen) vorbereiten, zubereiten' (ČDL 313), izvedeni pridev *pěškov -va -vo* (< *pěškāv) 'koji petlja, sporo radi, oteže s poslom' (Dulčići 587) = 'langsam, gemächlich (bei der Arbeit)' (ČDL 794) i njegovi derivati *pěškovac -vca* 'onaj koji krzma, petlja, oteže s poslom' (Dulčići 587) = 'langsam arbeitender Mann, Bummelant' (ČDL 794), *pěškovica* 'ona koja krzma, petlja, sporo radi, oteže s poslom' (Dulčići 587) = 'langsam arbeitende Frau, Bummelantin' (ČDL 794). U istom govoru je zabeležen i iterativ *opěšćāt se opěšćon se* 'otezati s poslom, neodlučan biti; nećkati se; sporo se opremati' (Dulčići 571) = 'zögern' (ČDL 737). [43]

Od navedenih reči Skok je poznao samo *opěšćāt se*⁸. S.v. *pěstati* (od talijanskog *pestare*; u bruškom govoru ovaj romanizam glasi *peštāt -tôn* 'činiti stvar plosnatom gnječenjem; spljoštavati; gnječiti', Dulčići 588) piše: „Sa *št* > *šč* *opěšćāt se* impf. (Brusje, Hvar) 'lijeno se opremati' semantički je nejasno" (ER II 645). Sada, kad poznajemo celu porodicu ovog glagola, jasno je da Skokovo objašnjenje nije prihvatljivo i to ne samo iz semantičkih razloga.

U vezi sa Skokovim tumačenjem moramo skrenuti pažnju na akcenatsko-kvantitetska obeležja iterativnog glagola *opěšćāt se opěšćon se* prema osnovnom *pěskot (se) -kon (se)*; potpuno isti odnos ovih obeležja imamo na primer u čak. *oglēdāt oglēdon* (iter.): *glēdot -don* (podrobnije o tome vidi u prethodnom prilogu). Prema tome već akcentuacija razmatranih glagola svedoči o njihovom domaćem poreklu pošto su pomenuti akcenatsko-kvantitetski odnosi karakteristični za arhaične domaće glagole.

Jasno je da je razmatrana porodica reči zasnovana na glagolu *pěskot (se)* i da moramo proučavati njegovu genezu. Iako ovaj glagol nije ušao u etimološku literaturu i kako nismo našli tačni njegov ekvivalent u ostalim slovenskim jezicima, ipak možemo utvrditi da nije potpuno izolovan u okviru slovenske leksike. Izgleda da ga moramo povezivati pre svega sa slovenač. *opěsniti se -snem se* 'iskliznuti, izmaći; izjaloviti se, poći naopako', *spěsniti -snem* 'učiniti da nešto sklizne, skinuti; (fig.) napustiti, ostaviti (npr. nakanu)', *spěsniti se* 'skliznuti, stocijati se, sručiti se'. F. Bezljaj ove reči smatra samo slovenačkim i izvodi iz **pěs-* < ie. **poiġ-*⁹. Ako bi bilo tako, čak. *pěskot, opěšćāt* jedva bismo smeli povezivati sa slovenač. *-pěsniti* imajući u vidu činjenicu da je bruški govor dosledno ikavski. Osim toga Bezljaj misli da se koren slovenačkog glagola završava sa *-s-* (< ie. *-k-*) dok u čakavskom imamo *-sk-*.

⁸ Reč je preuzeo iz rada: M. Hraste, *Crtice o bruškom dijalektu*, JF VI, s. 213.

⁹ Bezljaj ES II 251.

Bezljajevu etimologiju je već osporila L. Kurkina¹⁰. Podseća ona na staro, Miklošičevo poređenje slovenačkih reči sa cs. *opusnĕti* ‘promeniti se, pretvoriti se (immutari)’, *opqsĕti*, *opęsnĕti* ‘menjati se, promenivati se (mutari)’¹¹ i dalje s polj. dijalekt. *przypsnąć* ‘prilepiti se, prionuti; (fig.) umuknuti, učutati’, *ops(k)nąć* ‘skliznuti (se), spustiti se, spotaći se, okliznuti se’, *zepsknąć* ‘skliznuti, spustiti se’. Poljski su primeri od važnosti jer ukazuju na konsonantsku grupu *-sk-* (dakle kao u čak. *pěskot!*) što dozvoljava da i u slovenač. *-pesniti* dopustimo pređašnji oblik **-pęskniti* (s uprošćavanjem *skn* > *sn* koje je verovatno provedeno i u pomenutim crkvenoslovenskim glagolima). S druge strane, polj. *-ps(k)nąć* sadrži nesumnjivo reducirani samoglasnik *-v-* ili *-ǃ-* što je karakteristično za starije glagole s morfemom *-nǃ-* (upor. npr. **lǃznǃti* > sh. *lǃznuti* : **lizati*). Poljska leksema upućuje, dakle, na neki osnovni glagol s punim korenskim vokalom. Takvi su glagoli posvedočeni u crkvenoslovenskom, slovenačkom i čakavskom.

Pada u oči neujednačenost korenskog vokalizma cs. *opusnĕti* : *opqsĕti* : *opęsnĕti*, slovenač. *-pesniti*, čak. *pěskot*. Kurkina, oslanjajući se na Briknerovo proučavanje dubleta *u* : *ǃ* koji je citirane crkvenoslovenske glagole svrstao u slovensko gnezdo **puch-* : **pǃch-*, prvobitnim smatra vokal *u* (cs. *opusnĕti*). Prema njoj je [44] lik *opqsĕti* mlađa fonetska varijanta sa sekundarnim *ǃ*. Pretpostavlja da je ovo novije *ǃ* ušlo u alternaciju s *ę* (misli valjda na morfološki osnovane alternacije tipa **tręsti* : **trǃsiti*) što je dovelo do postanka najmlađe varijante *opęsnĕti*. Izražava mišljenje da je baš ova najmlađa varijanta osnove **pęsk-* našla odraz u slovenač. *-pesniti*.

Izgleda da je Kurkina u pravu kad uočava osnovu **pęsk-* u slovenačkim glagolima (tj. slovenač. *-pesniti* < **pęsk-nǃ-ti*). Tim više što je čak. *pěskot* najlakše izvesti iz **pęsk-ǃ-ti*. Međutim, ima razloga da osporimo pretpostavku o sekundarnom karakteru ove osnove. Raširenost osnove **pęsk-*, njena prisutnost ne samo u crkvenoslovenskom ali i slovenačkom i čakavskom, govori pre u prilog njenoj prvobitnosti. Uz to je verovatniji smer alternacije *ę* → *ǃ*. Prema tome cs. *opqsĕti* možemo smatrati sekundarnom varijantom *opęsnĕti*; u liku *opusnĕti* imamo verovatno rezultat denazalizacije *ǃ* > *u*.

Kritička analiza etimologije Kurkine i odgovarajuće slovenske građe vodi nas zaključku da je razmatrana leksikološka porodica zasnovana na glagolu **pęskati* (> čak. *pěskot*) od kojeg su izvedeni inhoativi **pęsknǃti* (> slovenač. *-pęsniti* i cs. *-pęsnĕti* > *-pqsĕti* > *-pusnĕti*, sekundarno preneseni

¹⁰ L. V. Kurkina, *Slavjanske etimologii*, Ètimologija, 1986–1987, 1989, s. 71–74.

¹¹ Miklosich EW 267. Potvrde glagola u: Miklosich Lexicon 512, 513, 627; SJS II 553. [44]

u konjugaciju na *-iti, -ěti*) i, s redukcijom korenskog vokala, **pvsknŋti* (> polj. *-ps(k)nŋć*) kao i iterativ **pęsk-ja-ti* > **-pęščati* (> čak. *o-pęščät*).

Ako je predloženo objašnjenje ispravno, imamo pravo smatrati čak. *pęskot (se)* i njegov iterativ *opęščät se* reliktima psl. **pęskati -ajŋ*. Prvobitno je rekonstruisan glagol označavao, sudeći po konkretnim, fizičkim značenjima u slovenačkom i poljskom, 'kliziti, klizati (se), klizeći (is)padati, spoticati se'. Semantika čakavskog refleksa ovog glagola 'petljati (se), otezati, oklevati, skanjivati se, loše, nemarno, sporo nešto raditi' očito je figurativna.

Poreklo rekonstruisanog glagola **pęskati (se)* nije dovoljno jasno. Svakako ne može se prihvatiti etimologija L. Kurkine koja insistira na pripadnosti razmotrenih reči ie. **pū-* : **peu-* : **pou-* 'naduvati; naduven, otečen'. Imajući u vidu ekspresivnu semantiku glagola i njegovu strukturu, možemo pretpostaviti da je on praslovenska tvorbeno inovacija. Naime, *-sk-* u ovom glagolu verovatno nije deo korena nego tvorbeno morfema. U ovom primeru, strogo uzevši, imamo morfemu *-ska-* (u infinitivu), *-skaje-* : *-šče-* (u prezentu) kojom su izvedeni mnogobrojni ekspresivni i onomatopejski glagoli¹², tj. možemo izdvojiti glagolsku osnovu *pę-* i tvorbeno morfemu *-ska-*, *-skaje-*. Analiza strukture navodi nas na zaključak da je **pęskati* derivat od psl. **pęti pvnŋ* 'pėti, sapinjati, natezati, zatezati, navlačiti' odnosno od povratnog **pęti se* koji je označavao, kako svedoče njegovi slovenski refleksi, i 'peti se, penjati se, pentrati se, verati se'. Etimološko značenje ekspresivnog deverbativnog **pęskati (se)* mogli bismo rekonstruisati u vidu 'puzajući, klizeći penjati se, klizeći peti se i spuštati se, puzati se (npr. po stablu, steni i sl.)' iz kojeg bi se lako moglo da razvije značenje 'kliziti, klizeći ispadati, padati'. U prilog predloženom etimološkom rešenju govori i semantika polj. *przypsnŋć* 'prilepiti se, prionuti', slovenač. *opesne hlače* 'pantaloni koji se pripijaju uz telo' (kod Pleteršnika *opėsen* 'eng anliegend'), nesumnjivo povezana sa značenjem 'sapinjati (se), zapinjati (se), natezati (se), zatezati (se)' svojstvenom psl. **pęti (se)*.

4. *vavlīt* 'čeznuti, žudeti'

I ovaj je nesvršeni glagol posvedočen u bruškom govoru: *vavlīt -līn* (za čim) 'vapiti; čeznuti; žudjeti' (primer *Onă vavlī za tobŋn kakŋ za Bŋgon* ukazuje, rekao [45] bih, na 'čeznuti'), tamo je zabeležena i glagolska imenica *vavlīnje* 'vapaj; čežnja; žudnja' (Dulčići 714). U ostalim srpskohrvatskim govorima i u starim spomenicima odgovarajuće lekseme nisu potvrđene (o eventualno srodnim adverbima vidi na kraju priloga); nije jasno da li se na

¹² Sławski o.c. 50. [45]

razmatranom glagolu zasniva dij. (iz Hrvatske krajine) *vǎvličiti -īm* ‘iskati, kamčiti’, glagolska imenica *vǎvličenje* (RSAN).

Ako je tačno da je osnovno značenje čak. *vavlit* ‘čeznuti (za kim, čim); žudeti’, možemo ovaj glagol povezati sa stsl. *dovvlěti -vvljō* (u mlađim tekstovima *dovvlějō*) ‘dostajati, biti čega dosta, dovoljno’, str. *dovvlěti (dovvlěti, dovlěti) -v(ǝ)lějō* ‘isto’, rus. *dovlét’ -vlěju* ‘isto; biti dovoljan kome; zadovoljavati, odgovarati kome; vladati, gospodariti; prevlađivati, dominirati’, ukr. zast. *dovlěti -vlju* ‘dostajati; biti dovoljan, zadovoljavati’, upor. i oblike s promenom konjugacijskog tipa npr. str. *dovvliti -lju* ‘snabdevati’, *dov(ǝ)litisja* ‘zadovoljavati se’, srp.-cs. *dov(ǝ)liti sę* ‘biti zadovoljan’.

Na osnovu iznesenih činjenica rekonstruiše se psl. **dovvlěti dovvlō* ‘želeti toliko koliko treba, zadovoljavati se’ i ‘biti čega koliko treba, dovoljno, dosta, dostajati’, glagol s prefiksom *do-*¹³.

Poređenjem čak. *vavlit* sa stsl. *dovvlěti* i njegovim ekvivalentima, imajući uz to u vidu lokalne fonetske razvitke, možemo utvrditi da čakavski glagol nastavlja pređašnji oblik **vǝ-vvlěti*, dakle oblik s prefiksom *vǝ-* koji se u bruškom govoru regularno razvija u *va-* (upor. u istom govoru *vǎvik < *vǝvǝkǝ, vazěst < *vǝzǝti, vazměni < *vǝzǝmenǝ*)¹⁴.

Ako je predloženo objašnjenje ispravno, čak. *vavlit* je relikat arhaičnog praslovenskog glagola i još jedan dokaz da je u praslovensko doba postojao prosti glagol **vvlěti vvlō* ‘želeti, hteti’ na kojem se zasnivaju realno posvedočeni likovi s prefiksima *do-*, *vǝ-*. Prosti glagol nije se sačuvao u slovenskom leksikonu¹⁵ i verovatno se rano izgubio čime se tumači nesvršeni vid prefiksni glagola. Psl. **vvlěti* pripada porodici glagola **velěti* ‘naređivati, izricati nešto’ (< ‘želeti nešto’), **volěti* ‘pretpostavljati nešto, želeti, hteti’. Glavna je njegova odlika korenski vokalizam *-v-*, zasnovan je verovatno na prvobitnom atematskom optativu, upor. gotsko *wiljau* ‘hoću’¹⁶.

Nije isključeno da su se u srpskohrvatskoj dijalekatskoj leksici sačuvali i drugi ostaci glagola **vvlěti*. Čini se da ovaj glagol odnosno njegova kon-

¹³ SP IV 164–165.

¹⁴ Upor. M. Hraste, *Crtice...*, s. 181; B. Finka, *O rječniku Jure i Pere Dulčića i o njegovu jeziku*, HDZ 7, sv. 2, s. 377–378.

¹⁵ E. Petrovici (*Graiuł Carașovenilor*, București 1935, s. 191) reliktom **vvlěti* smatrao je sh. dij. krašovansko *lam* ‘hoću’, upor. i SP IV 165. Međutim, novi podaci o glagolu *lati* ‘hteti’ iz Svinice u rumunskom Banatu (pre svega 3. lice prezenta *la : laše*, v. Tomić 95–96) potvrđuju Ivićevu pretpostavku (JF XVIII 319) da je to dijalekatski oblik glagola *lahati*.

¹⁶ Upor. npr. Ch. S. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, Oslo 1942, s. 94; Vaillant GC III 34, 78, 401, 403.

tinuanta leži u osnovi dijalekatskih adverba *u nevälj* ‘nehotice’ (Stara Crna Gora)¹⁷, *nèvalj*, *unèvalj* ‘nehotice, učiniti nešto nehوتيčno, u neznanju’ (Bjelopavlići)¹⁸, *unevalice* ‘zabunom’ (RJAZ: Poljica u Dalmaciji). I semantika i fonetski lik adverba dopuštaju da je izvedemo iz pretpostavljenog glagola **ne-val(j)eti* < **ne-vlěti* ‘ne želeti, ne hteti’. U ovom bi slučaju korensko *-a-* bilo rezultat vokalizacije slabog poluglasnika u prvom slogu, upor. isti razvitak u *žanjem*, dij. *dano*, *malin* i *dr.*

---

¹⁷ M. B. Pešikan, *Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori*, SDZ XV, 1965, s. 259.

¹⁸ D. Čupić, *Govor Bjelopavlića*, SDZ XXIII, 1977, s. 186.

Z badań nad innowacjami semantycznymi w ludowym słownictwie serbsko-chorwackim (Ludowe terminy pasterskie *buk*, (*h*)*omut*, *uvor* ‘stado’)

Studia linguistica Polono-Jugoslavica IV, Sarajevo 1986, s. 85–91

Ważny dział ludowego słownictwa serbsko-chorwackiego stanowi bardzo bogata i wykazująca znaczne zróżnicowanie terytorialne leksyka pasterska. Składa się na nią zarówno słownictwo rodzime, reprezentujące różne warstwy chronologiczne, od leksemów odziedziczonych z epoki słowiańskiej wspólnoty językowej po nowe innowacje leksykalne, jak i słownictwo obcego pochodzenia, przyswajane z kilku innych sąsiednich języków w różnych okresach dziejów języka serbsko-chorwackiego.

Serbsko-chorwackie ludowe słownictwo pasterskie skrywa niemało interesujących z różnych powodów, a dotąd nieobjaśnionych bądź nawet nieodrzuconych wyrazów, których znaczna część ma stosunkowo niewielki zasięg. Jeśli, na przykład, weźmiemy pod uwagę grupę leksemów ze znaczeniem ‘gromada zwierząt danego gatunku, razem się pasących, przebywających, hodowanych, stado’, to okaże się, że jest ona dość liczna, przy czym poszczególne leksemy w różnych gwarach wykazują specjalizację znaczeniową (np. osobne wyrazy w znaczeniu ‘stado owiec’, ‘stado bydła rogatego’ itd.). Z etymologicznego punktu widzenia w grupie tej można wydzielić stare wyrazy rodzime *stado*, *krdo*, *čreda* (*črida*, *čereda*, *srida*), *jato*, *staja*, a także szereg zapożyczeń, np. z tureckiego *dželep* (*đelep*), *ergela* (*erđela*), *surija*, *surel*, z węgierskiego *čopor*, z romańskiego *trpela*, *kvarnar*. W pewnych gwarach występują jednak jeszcze inne rodzime nazwy stada, będące lokalnymi innowacjami leksykalnymi lub semantycznymi. W artykule omawiam trzy takie wyrazy o wyraźnie ograniczonym zasięgu, których pochodzenie i semantyka wymagają szczegółowego objaśnienia.

1. buk

Rzeczownik *bûk* w znaczeniu ‘stado (owiec)’ zapisano w pewnych sztokawskich gwarach dalmatyńskich. RSAN (II 262–263) przytacza dwa poświadczenia: „*Buk* u pravom značenju je kod ovaca, a tako ga zovu i oni Dalmatinci što pasu blago na našoj strani” (M. Medić, *Njekoliko [86] narodnih riječi što ih nema u I dijelu Rječnika hrv. ili srp. jezika*, Javor 1883, s. 1612); „Naš Bukovičanac [...] u svom *bûku* (krdu) od blaga zabilježi baška, što će klati” (V. Ardalić, *Bukovica*, ZNŽO VII, 1902, s. 239).

Dial. *bûk* ‘stado’ pozostaje niewątpliwie w związku z poświadczonym u dwu XVIII-wiecznych pisarzy dalmatyńskich (u F. Grabovca i A. Kačića-Miošicia) rzeczownikiem *buk* ‘odłam ludu, szczep, plemię’. Ponieważ rzeczownik ten nie został odnotowany w serbsko-chorwackich słownikach, warto przytoczyć odpowiednie przykłady:

„Kako se po svitu uzmnožaše puci, tako se odciplivaše *buci*, nadalje se odmicaše i zemlju napunjaše. Od rečenog odcipi se jedan velik *buk* s toliko stotina iljada i ode k moru Adrijatinskome, naseli danas zvanu Albaniju, Dalmaciju, Bosnu, Bulgariju, Šerviju i ostala, koja ovdje ne spomenu. Od ovoga *buka* bi poglavaru ime Iliriko, ta se i sta svuda tada zvati Ilirici aliti Ilirija [...]. Povraćam se reći, kako od poroda i plemena Šemova odcipi se i odtište golem *buk* i veliki narod i prođe Tanu”¹;

„Izvede mnogi puk iz turske zemlje i zove se Bebića *bûk*”².

Powyższe przykłady pozwalają stwierdzić istnienie w dalmatyńskiej sztokawszczyźnie rzeczownika *bûk* w znaczeniach ‘stado (owiec)’ i ‘duża gromada ludzi, odłam ludu, szczep’. Związek obu tych znaczeń poświadczają liczne paralele z różnych języków, np. sch. *kŕdo* ‘stado’ i pogardliwie ‘gromada ludzi, tłum, hałastra’, *stâdo* ‘stado’ i przen. ‘grupa ludzi, gromada’, *jâto* ‘stado’ i ‘grupa ludzi, gromada’, ‘ród, plemię’, *bûljuk* ‘jednostka wojskowa w armii tureckiej’, ‘duża gromada ludzi’ i ‘stado’ (np. *buljuk volova* ‘stado wołów’), pol. *zgraja* ‘stado (ptaków, zwierząt), sfora (psów)’ i ‘gromada, tłum; motłoch, banda’, ukr. *jurbá* ‘stado’ i ‘gromada, tłum, motłoch’. Przykłady tego rodzaju pokazują, że rozwój znaczeniowy mógł przebiegać w dwu kierunkach: ‘stado zwierząt’ → ‘grupa ludzi, gromada (zwłaszcza niezorganizowana), tłum’ i ‘grupa ludzi, gromada’ → ‘stado zwierząt’.

---

¹ F. Grabovac, *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* [1747]. Priredio T. Matić, *Stari pisci hrvatski*, Zagreb 1951, s. 191–192. Jeszcze jedno poświadczenie wyrazu występuje na s. 230.

² A. Kačić-Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1. wyd. z rok. 1756, s. 275); cyt. za T. Maticiem (s. 191, p. przypis poprzedni). U Kačića zapis *Buuk* czyli *bûk*. [87]

W przypadku sch. dial. *bûk* można by się dopatrywać rozwoju semantycznego ‘grupa ludzi’ → ‘grupa zwierząt, stado’. Za taką interpretacją mogą przemawiać względy chronologiczne: znaczenie ‘szczep’ poświadczono zostało w XVIII w., zaś znaczenie ‘stado’ na przełomie XIX i XX w. Wydaje się jednak, że oba realnie zaświadczone znaczenia omawianego rzeczownika są znaczeniami przenośnymi jednego wspólnego starszego znaczenia.

W języku serbsko-chorwackim i w jego gwarach rzeczownik *bûk* poświadczony jest w wielu różnych znaczeniach: ‘wodospad’, ‘wir’, ‘to, co [87] nagle wytryska, wypływa: strumień wody, wezbrany potok, snop promieni, płomieni itp.’, ‘źródło’, ‘kanał odprowadzający wodę’ a także (z oboczną postacią *bûka*) ‘szum, hałas’, ‘ryk (zwierząt)’, ‘gwar, wrzawa, zgiełk’ (zob. RSN). Znaczenia te objaśnić można rozmaitą konkretyzacją pierwotnej semantyki właściwej dewerbalnym rzeczownikom *bûk*, *bûka*, derywowanym od czasownika *bûkati*, *bûćati* ‘huczeć, ryczeć, hałasować’³.

Bezpośrednią podstawę realnie zaświadczonych znaczeń ‘gromada ludzi’ i ‘stado’ stanowiło zapewne, stare znaczenie ‘hałas, wrzawa, zgiełk (czyniony przez dużą grupę ludzi lub zwierząt)’, widoczne dobrze w materiale serbsko-chorwackim. Za taką możliwością przemawiają paralele, np. pol. *zgraja* (dawne *graja*) ‘gromada, tłum, motłoch, kupa’, dawniej też ‘poczet, rzesza, orszak’: ‘stado (ptaków, zwierząt)’, ukr. *zhrája* ‘stado (ptaków, zwierząt, ryb)’: ‘gromada ludzi trzymających się razem, połączonych wspólnym celem lub działaniem; banda, szajka’ od *grajati ‘hałasować, powodować zgiełk, wrzawę’ (np. sch. *grájati* ‘mówić głośno, krzyczeć, hałasować’), pol. dawne *łaja*, *złaja* ‘sfora psów’ od *łajać* ‘szczekać’. Ze znaczenia ‘hałas, wrzawa, zgiełk’ mogło się z jednej strony rozwinąć znaczenie ‘hałasująca duża gromada ludzi’, z drugiej zaś ‘hałasująca (rycząca, becząca) duża gromada zwierząt’, przy czym pierwotnie były to niewątpliwie znaczenia pejoratywne. Dalsza specjalizacja znaczeniowa i związane z tym przejście do warstwy słownictwa nienacechowanej stylistycznie doprowadziło do powstania neutralnych pod względem stylistycznym znaczeń ‘duża gromada ludzi, odłam ludu, szczep’ i ‘stado (owiec)’.

Sch. dial. *bûk* ‘stado (owiec)’ weszło w skład ludowego słownictwa pasterckiego w rezultacie ewolucji semantycznej starego rzeczownika dewerbalnego. Ta innowacja semantyczna znana jest tylko na stosunkowo niewielkim terenie; w innych gwarach serbsko-chorwackich rzeczownik *bûk* zachował znaczenie bliskie pierwotnemu, albo w wyniku odmiennych zmian znaczeniowych otrzymał

---

³ Por. Skok ER I 225 (wymienia również dalmatyńskie znaczenie ‘grupa, gromada, stado’, uznając je za przenośne); SP I 445.

inne wyspecjalizowane znaczenia, np. ‘wezbrany potok’, ‘wodospad’, ‘wir’, ‘źródło’, a więc znalazł się w obrębie innych działów ludowego słownictwa.

2. (h)omut

Rzeczownik *omut* w znaczeniu ‘stado drobnego bydła, owiec’ zapisano w części gwar hercegowińskich. Znane mi poświadczenia tego terminu pasterskiego pochodzą z Popovego polja⁴, z Podveležja⁵ i z Lišticy⁶. [88]

W innych gwarach ten sam wyraz (z nagłosowym *h-* lub bez niego) ma odległe znaczenia: (*h*)*ōmūt* (też *ōmūc* w Baranji) ‘garść (siana, trawy), wiązka, ilość (siana, trawy), którą można objąć ręką’⁷, w Serbii *homut* ‘gęstwina, zarośla tarniny splecione pnącymi roślinami’ (RJAZ)⁸; pomijam tu nie pozostające w bezpośrednim związku z omawianym znaczeniem poświadczenia tego rzeczownika w znaczeniu ‘chomąto’ i w innych lokalnych, niedostatecznie jasnych znaczeniach⁹.

Na genezę ludowego znaczenia ‘stado’ rzuca światło dość skąpy materiał historyczny. U XVI-wiecznego pisarza dubrownickiego M. Vetrarnicia poświadczony jest rzeczownik *homut* w znaczeniu ‘zwój, splot’ („Vlasi u *homut* spleteni”) i ‘rój’ („Muhe se sklopiše sve zajedno u *homut*”)¹⁰. Zna-

⁴ L. Mićević, *Život i običaji Popovaca*, SEZ LXV, Beograd 1952, s. 26.

⁵ T. Kanaet, *Podveležje i Podvelešci*, Sarajevo 1955, s. 96.

⁶ Ž. Ilić, *Narodna privreda Lištice i okoline*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija XXIV/XXV, Sarajevo 1970, s. 193. Tu też dem. *omutić*. [88]

⁷ RJAZ III 649–650; *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*, t. II, Zagreb–Novi Sad 1967, s. 189; Skok o.c. 678 (cytuje przykład z wyspy Krk).

⁸ Por. słu. dial. *homol* ‘gęstwina’, które Bezlaj (ES I 200) jest skłonny wyprowadzać z *gomot-*.

⁹ Niewątpliwą pozostałością znaczenia ‘jarzmo, chomąto’ jest stsch. XVI w. *homut* ‘jeden ze znaków zodiaku’ (= sch. *jaram*, łac. *libra*), RJAZ. Sch. *homut* ‘chomąto’ przytacza Mažuranić (Prinosi 400, bez przykładu), też RJAZ l.c. (oznaczone jako zapożyczenie rosyjskie, ale z powołaniem się na znanego polonistę i tłumacza z polskiego J. Benešicia, a więc może raczej zapożyczenie z polskiego). W gwarach w tym znaczeniu postaci *kōmot*, *komāt*, zob. Skok o.c. 678. – Por. też w słowniku P. Vitezovicia *homut* ‘thomax’ (= ‘funiculus ex cannabe, junco’), zob. Matić Vitezović 208, czak. (Istria) *homut* : *homot* ‘pālus ad quem palmes adligatur’ (RJAZ za Nemaniciem), w Dobrinju na Krku *hōmūt* ‘Vitis arbustiva’ i toponim *Homutna* (I. Jelenović, *Mikrotoponimija dobrinjskog područja na otoku Krku*, HDZ III, 1973, s. 290). Zwraca też uwagę niejasne znaczenie (jakieś przezwisko człowieka) w przykładzie z miejscowości Punat na wyspie Krk: „Kako je bil *homut*, judi ga nisu bacilali. Znali su kakov je, pa su okolo njega pasivali, kako da ga ni” (N. Bonifačić Rožin, *Puntarska predača i puntarske glagoljske matice*, ZNŽO XXXVII, 1953, s. 180).

¹⁰ RJAZ l.c.; Skok o.c. 678. [89]

czenie ‘zwój, splot (włosów)’ bliskie jest cytowanemu dialektycznemu ‘garść, wiązka (siana, trawy)’, oczywista jest też bliskość znaczeń ‘rój (much)’ i ‘stado (owiec)’.

Realnie poświadczone w materiale XVI-wiecznym i współczesnym znaczenia rzeczownika (*h*)*omut* wskazują na starsze znaczenie ‘coś ściśniętego, stłoczonego, zbitego, stłoczona, zbita masa czegoś’, które w pewnych utartych zwrotach (czy w konkretnych kontekstach zdaniowych) mogło ulegać zawężeniu, specjalizacji, np. *homut vlasā* ‘(zbity) zwój włosów’, *homut sijena* ‘garść, wiązka siana’, *homut muhā* ‘rój much’, *homut ovācā* ‘stado owiec’; pozostałością starego znaczenia jest też dialektyczne ‘(spliciona pnącymi roślinami) gęstwina’. Odtworzona semantyka wyrazu pozostaje w zgodzie z jego etymologią: sch. dial. *hōmūt* kontynuuje niewątpliwie prapostać **chomqt̥* od psł. **chomiti* < **(s)komiti* ‘ściskać, [89] ugniatać’ (por. np. ros. *skomit’* ‘ścisnąć, zmiąć’, psł. **(š)čvmiti* ‘powodować ból, ścisnąć’)¹¹.

Rzeczownik (*h*)*ōmūt* przeszedł do ludowego słownictwa pasterskiego w części Hercegowiny w wyniku lokalnej ewolucji semantycznej. Znaczenie ‘stado’ nawiązuje bezpośrednio do XVI-wiecznego znaczenia ‘rój’. Współzależność obu znaczeń jest tym bardziej prawdopodobna, że współczesne znaczenie ludowe znamy z terenów, które stanowiły zaplecze Dubrownika. Zresztą jest prawdopodobne, że M. Vetranić i sam wyraz i znaczenie ‘rój’ znał z gwar spoza Dubrownika (wiemy, że część życia spędził w klasztorach poza obszarem Republiki Dubrownickiej), skoro w bogatej (także pod względem leksykalnym) literaturze dubrownickiej nie ma, o ile wiem, innych jego poświadczeń.

3. *uvor*

Czakawski rzeczownik *uvôr uvōra* ‘stado’ zapisano we wsi Ložišća na wyspie Brač: *uvôr brōv* ‘stado baranów (owiec)’¹². W innych znanych mi źródłach wyraz w tym znaczeniu nie jest notowany. W RJAZ poświadczony jest co prawda rzeczownik *uvor*, ale w znaczeniach odmiennych: ‘miejsce,

---

¹¹ Przegląd objaśnień etymologicznych psł. **chomqt̥* (z uwzględnieniem obok znaczenia ‘chomąto’ również innych znaczeń) zob. np. Sławski SEJP I 75; Skok l.c.; Bezlaj o.c. 199–200; ÈSSJa VIII 69–70. Reliktu czasownika **chomiti* na gruncie serbsko-chorwackim można się dopatrywać w dial. kajk. *zahomiti* ‘o bydle: chciwie zapchać pysk trawą’ (Herman Virje 97), por. czes. dial. *chomtat* ‘chciwie coś w dużej ilości brać’.

¹² ČDL I s. 1303.

gdzie woda znika pod ziemią lub wpływa do innej wody, ponik, ujście', dial. 'jakaś odmiana jadowitej żmii' (Trogir; por. z Poljicy *uvorača* 'ts.'). Pierwsze z tych znaczeń ma oczywistą motywację na gruncie serbsko-chorwackim (por. *ùvirati ùvirēm* 'wpyływać, znikać pod ziemią, o wodzie, potoku'), drugie, terytorialnie bliskie czak. *uvôr* 'stado', jest sformułowane zbyt ogólnikowo, by można się wypowiadać o jego pochodzeniu. Związek znaczenia 'stado' z tymi znaczeniami nie wydaje się prawdopodobny.

Struktura czak. *uvôr* pozwala dopatrywać się w nim dewerbalnego rzeczownika od czasownika *u-vrijeti*, por. z innymi prefiksami sch. *závor* (: *zavrijeti*), *povor* (: *povrijeti*) itd.¹³. Czasownik *ùvrijeti* poświadczony jest wyjątkowo w XVII w. w znaczeniu 'ściskać, skręcić', lepiej jest znany (od XVI w.) czasownik zwrotny *ùvrijeti se* 'ścisnąć się, stulić się, ukryć się', dial. też 'uprzeć się, stawić opór' (RJAZ). Semantyka podstawowego czasownika pozwala odtworzyć przypuszczalne znaczenie pochodnego rze[90]czownika *uvôr*, który (jak pokazują inne tego typu derywaty) mógł oznaczać rezultat czynności, a więc 'to, co ściśnięte, stulone, zbite (np. w gromadę)'. Przedstawiona, wyżej ewolucja semantyczna rzeczownika *hòmüt* dowodzi, że przekształcenia odtworzonego znaczenia mogły doprowadzić do tego, że *uvôr* zaczął oznaczać 'stado (owiec)'. Ponieważ wyraz prawdopodobnie zawsze miał charakter dialektyzmu o niewielkim zasięgu, etapy jego ewolucji semantycznej nie znalazły odbicia w tekstach pisanych, znamy zatem tylko współczesny rezultat przypuszczalnych zmian znaczeniowych.

Czak. *uvôr* uznać należy za lokalną innowację słowotwórczą. Wyraz musiał powstać dość dawno, skoro poświadczony jest w znaczeniu niewątpliwie wtórnym, które powstało w rezultacie długiej ewolucji semantycznej. Przejście wyrazu do ludowego słownictwa pasterskiego nastąpiło w wyniku innowacji semantycznej, której ogniów pośrednich nie znamy.

Rozpatrzone trzy ludowe serbsko-chorwackie nazwy stada są odbiciem ciągłych procesów wzbogacania i odnawiania słownictwa. Sch. dial. *bûk*, (*h*)*òmüt*, *uvôr* w przeszłości należące do różnych zakresów znaczeniowych, w rezultacie różnorodnych zmian znaczeniowych weszły w skład ludowego słownictwa pasterskiego, zajmując część pola semantycznego takich starych wyrazów jak *stãdo*, *křdo*, *jãto* i in. Takie same procesy, kształtujące różnorodne dziedziny słownictwa, można obserwować również w innych ludowych terminologiach.

---

¹³ Por. Skok ER III 627. [90]

Nowsze innowacje semantyczne, nierzadko ograniczone do stosunkowo niewielkich obszarów gwarowych czy nawet do poszczególnych gwar, wzbogacają i odnawiają zasób leksemów wchodzących w zakres różnorodnych dziedzin słownictwa, a także powodują rozpad pewnych starych wyrazów na homonimy. Dla badań nad historią słownictwa ważne jest też wypieranie przez innowacje semantyczne starszych synonimów lub ograniczanie ich zakresu znaczeniowego. Jednocześnie innowacje semantyczne pogłębiają zróżnicowanie terytorialne ludowego słownictwa.

{Na s. 91 końcowa partia serbsko-chorwackiego streszczenia – red.}

Czakawskie *ridati*, *ridnuti* i homonimia prasłowiańskiego *rinŋti

Studia Sławistyczne (pod red. H. Mieczkowskiej i J. Kornhau-
sera), Kraków 1998: Universitas, s. 9–14 [Prace Instytutu Filolo-
gii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego 17 – Z okazji XII
Międzynarodowego Kongresu Sławistów w Krakowie]

Ludowe słownictwo słowiańskie zawiera niemało archaicznych wyra-
zów przez etymologów jeszcze nie dostrzeżonych lub niedostatecznie objaś-
nionych. Część z nich pozwala głębiej wniknąć w historię różnych słowiań-
skich rodzin wyrazowych.

W słowniku etymologicznym P. Skoka omówione są w oddzielnych
artykułach słownikowych dwa homonimiczne czasowniki *ridati* o odręb-
nej semantyce: 1) *řidati řidām* ‘głośno płakać, krzyżeć z bólu’, kontynuujący
psł. *rydati ‘głośno płakać, szlochać’, 2) *ridati* ‘wprawiać w ruch, poruszać’¹.
Geneza pierwszego czasownika jest jasna, pochodzenie drugiego wymaga
objaśnienia. Autor słownika etymologicznego znał poświadczenia tego dru-
giego czasownika przytoczone w zagrzebskim słowniku akademickim: *ridati*
‘pokretati, potezati, pomicati’, *ridati se* ‘pokretati se, pomicati se’ i rzeczownik
odslowny *ridańe* ‘pokretanje, pomicanje, kad se što povlači, poteže’². Wszys-
tkie przykłady pochodzą z dawnych pisarzy dalmatyńskich (Mrnavić, Vitaljić,
Alberti). Skok opatrzył wyraz uwagą „nema potvrda iz današnjeg narodnog
govora” i pozostawił go bez objaśnienia etymologicznego. Natomiast w słow-
niku JAZU czasownik *ridati* opatrzone uwagą „u drugim slav(enskim) jezi-
cima nema tog glagola”. Obecnie możemy oba te spostrzeżenia skorygować,

---

¹ Skok ER III 138.

² RJAZ XIII 944. [10]

gdyż znamy już poświadczenia omawianego czasownika ze współczesnych gwar ludowych i wiemy, że ma on odpowiedniki innosłowiańskie.

Współczesne gwarowe poświadczenia interesującego nas czasownika pochodzą z czakawskich gwar wysp środkowej Dalmacji: z wyspy Brač *rìdot rìdon* (< *rìdāti *rìdām) ‘pchać, popychać (drängen, hin und her stoßen)’, *rìdot se* ‘pchać się, przepychać się (sich drängen, sich vordrängen)’, *porìdnut* : *porìnut* ‘posunąć, zepchnąć (schieben, stoßen); spuścić na wodę, o łodzi, statku (zu Wasser lassen, [10] vom Stapel/laufen/lassen)³ i z wyspy Hvar: *rìdot *rìdon ‘pchać (gurati)’ (w cytacie jest zawarty czasownik zwrotny *ridot se* ‘pchać się’), *rìdnut* ‘popchnąć, odepchnąć (gurnuti, odrinuti)’, także postaci prefigowane *odrìdnut* ‘odepchnąć, odsunąć (odgurnuti; odrinuti)’, *razdrìdnut* ‘rozepchnąć, rozrzucić (razgurati; rasturiti)’, *porìdnut* ‘zepchnąć (porinuti)⁴.

Dawne i współczesne poświadczenia czasownika *rìdati* (gwarowe *rìdot*) ‘wprawiać w ruch, poruszać, popychać’ wskazują na jego ograniczenie do dalmatyńskiej czakawszczyzny. Dawniej jednak zasięg wyrazu mógł być większy, skoro pochodny czasownik z formantem *-nq-* występuje nie tylko w dialekcie czakawskim (także poza środkową Dalmacją), a także w dialekcie kajkawskim i sztokawskim, w tym i w języku literackim: *rìnuti* ‘pchnąć, odepchnąć, zepchnąć; silnie uderzyć, łupnąć’, *rìnuti brod u vodu* ‘spuścić statek do wody’, *rìnuti se* ‘rzucić się; uderzyć się⁵.

Wbrew sugestii RJAZ sch. dial. *ridati* ‘wprawiać w ruch, poruszać, popychać’ nie jest wyrazem odosobnionym na terytorium słowiańskim. Dokładnym odpowiednikiem omawianego czasownika jest sła. dial. *ridať sa* ‘udawać się gdzieś, śpieszyć, ruszać’ i *rydať sa* ‘pięknie, zręcznie się zachowywać; nie-dołążnie się udawać dokądś’, *vyridať sa* ‘wyleźć, wyruszyć’, *zridať sa* ‘udać się dokądś, ruszyć⁶. Na czasownik słowacki zwrócił już uwagę V. Machek⁷, sugerując, że jest to odmianka karpackiego terminu pasterskiego: sła. dial. *riedikať*, *redikať*, czes. dial. *redikať sa*, *redykať*, *radikovat* ‘przenosić się z owca-

³ ČDL I 1067, 876, 877.

⁴ Dulčići 564, 608, 641, 643, 644.

⁵ Por. RMS V 540. Poświadczenia historyczne ze źródeł sztokawskich, czakawskich i kajkawskich i niektóre dialektyczne (z dalszymi szczegółowymi znaczeniami) zob. RJAZ XIV 28–30.

⁶ Kálal 572, 591, 805, 844, 885; SSJ III 742. W postaci zbohemizowanej czasowniki słowackie, zaczerpnięte z Kollára, podaje też słownik Jungmanna: *řidám se* (z uwagą, że używany jest tylko z prefiksami), *vyřidám se* ‘odjíti (per contemptum)’ (Jungmann III 828; V 329).

⁷ Machek ES 430.

mi na inne pastwisko', pol. dial. (na Podhalu) *redykać (się)*, *redykować (się)* 'iść z owcami w góry lub wracać z gór' (por. *redyk* 'wiosenne wyjście z owcami w góry; jesienny powrót owiec z gór'), *przeredykać* 'przejechać z trudem', pochodzących ostatecznie z rum. *a ridicá* 'podnosić (się), wznosić (się), wspinać (się); wynosić (się); zdejmować, odbierać, zabierać; uruchamiać, mobilizować, poruszać; zwijać (np. obóz, mieszkanie)', por. zwłaszcza rumuńskie pasterskie *a ridicá stîna* 'schodzić z owcami z hali', *ridicareea stînei* '(jesienny) redyk'⁸. [11]

Można sądzić, że w słowackim nawzajem na siebie oddziaływały (i częściowo się mieszały) dwa głosowo i semantycznie bliskie a genetycznie różne czasowniki: *ridať sa* 'udawać się dokądś', pokrewny sch. dial. *ridati* 'wprawiać w ruch, poruszać, pchać', *ridati se* 'poruszać się, pchać się', z należącym do słownictwa pasterskiego pochodzenia rumuńskiego *redikať* (i jego odmiankami) 'przenosić się z owcami na inne pastwisko'.

Z czak. *ridati (se)* i sła. *ridať sa* wiązać zapewne należy ros. dial. (archangielskie) *sporydat'* 'wschodzić, o słońcu' (*solnce sporydaet* 'słońce wschodzi'), wyraz z prefiksami *s-* i *po-*, sprowadzanego przez Ż. Ż. Warbot do prapostaci **ridati*⁹, nie jest wszakże jasne, czy w gwarze archangielskiej dochodziło do zmiany *ri-* > *ry-*. T. W. Goriaczewa, rozpatrując słowiański czasownik **ridati*, wskazała na brus. dial. *rydac'* 'dawać oznaki jakiejś czynności' (wyraz używany z przeczeniem, np. „Avës tut i nja rydaŭ ras'ci")¹⁰, z typowym dla białoruskiego przejściem *ri-* > *ry-*.

Ż. Ż. Warbot¹¹ zestawiała z wyrazem rosyjskim także pol. dial. *redać* 'deptać, tłoczyć, brodzić', cytowane za SłWarsz (V 493). W rzeczywistości jest to wyraz kaszubski: *redac* 'deptać, tłoczyć, brodzić' jest poświadczony w kaszubskim słowniku S. Ramuła, u kaszubskiego pisarza F. Ceynowy odnotowana

---

⁸ O tym pasterskim wyrazie karpackim zob. np. D. Crânjala, *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelom k moravskému Valašsku*, Praha 1938, s. 369–370; HERNICZEK-MOROZOWA I 157, taż, II–III 152–153. [11]

⁹ Ż. Ż. Varbot, *K rekonstrukcii i ètimologii nekotorych praslavjanskich glagolnych osnov i otglagolnych imen*, II, Ètimologija 1972, 1974, s. 45–46. Na rosyjski czasownik pierwsza zwróciła uwagę i przytoczyła odpowiednią dokumentację T. V. Gorjačeva (*K ètimologii russkogo dialektnogo sporydat'*, Ètimologija 1971, 1973, s. 205–207), wiążąc go z psł. **roděti* 'czerwienieć'; krytykę tego objaśnienia zob. u Ż. Ż. Varbot l.c.

¹⁰ Šatèrnik 249. Por. T. V. Gorjačeva, *Ètimologičeskie zametki*, Ètimologija 1986–1987, 1989, s. 156–157 (wśród zestawień wymienia też sch. *ridati* 'wprawiać w ruch, poruszać', odnotowane w RJAŻ); autorka podtrzymuje tu, wbrew Ż. Ż. Warbot, swoje wcześniejsze objaśnienie pochodzenia ros. dial. *sporydat'* (por. przypis poprzedni).

¹¹ Varbot o.c. 46.

jest też forma czasu przeszłego *ředalé* [tj. w ortografii stosowanej przez Sychtę *ředalē*] ‘szli w bród’¹². Ramułt często nieprecyzyjnie oddawał kasz. ə (= ě) przez e; w słowniku Sychty czasownik ten ma postać *ředac ředã* ‘grzęznąć, zapadać’¹³. Jest to bez wątpienia lokalny kaszubski derywat od rzeczownika *ředa* ‘mokry torf, rozmokła ziemia, błoto, w którym można ugrzęznąć, muł; krew, szczególnie połączona z ropą’¹⁴, nie mający nic wspólnego z ros. *sporydat*’ i pokrewnymi czasownikami. Kasz. *ředa* kontynuuje psł. *ruda ‘coś czerwonego, np. ziemia z domieszką rudy żelaza, ruda; ropa, krew’.

Występowanie niewątpliwie pokrewnych, bliskich formalnie i semantycznie czasowników (czak. *ridati* ‘wprawiać w ruch, poruszać, popychać’, *ridati se* ‘po[12]ruszać się, pchać się’, sła. *ridat’ sa* ‘udawać się gdzieś, śpieszyć, ruszać’, brus. *rýdac* ‘dawać oznaki jakiejś czynności’, prawdopodobnie również ros. *s-po-rydat* ‘wzschodzić, o słońcu’) na odległych od siebie terenach słowiańskich, w tym w peryferycznych gwarach zachowujących liczne archaizmy leksykalne, pozwala przyjmować ich wspólną, prasłowiańską genezę. Na podstawie tych wyrazów można rekonstruować prasłowiański czasownik *ridati ‘wprawiać w ruch, poruszać’, oparty na praindoeuropejskim pierwiastku werbalnym **reǵdh-* ‘fahren, in Bewegung sein’¹⁵.

Rozpatrzony czasownik *ridati pozwala na nowe spojrzenie na genezę psł. *rinŋti. Kontynuanty tego czasownika mają w językach słowiańskich dwie grupy znaczeń:

1) ‘ciec, płynąć’: czes. *řinouti* ‘ciec, spływać’, *řinouti se* ‘ciec, płynąć, spływać’, sła. *rinúť sa riniem sa* ‘ciec, płynąć’, ukr. *rýnuty rýnu* pf. i impf. ‘silnie ciec’, przen. ‘podążyć masowo, wysypać się tłumnie (o ludziach)’, por. też ros. dial. *narínut* ‘zlecieć się ze wszystkich stron’;

2) ‘pchnąć, popchnąć, rzucić’: słu. *ríniti rînem* ‘posuwać, pchać’, ‘pchać się, przepychać się’, ‘przebijać się przez powłokę, o kielkującej roślinie’, *ríniti se* ‘pchać się, tłoczyć się, cisnąć się’, sch. (od XVI w.) *rînuti rînēm* ‘pchnąć, popchnąć, trącić, szturchnąć’, ‘strącić, zrzucić, rzucić na coś’, prowincjonalne wsch. ‘odwalić, odrzucić (np. gnój, śnieg)’, rzadko ‘rzucić się na coś, w jakimś kierunku’, scs. (w *Kodeksie supraskim*) *rinŋti rinŋ* ‘rzucić się’, cs. *rinŋti* ‘pchnąć,

¹² Ramułt 179; Karłowicz V 17. Z Karłowicza wyraz został przejęty do SłWarsz jako dialektyzm.

¹³ Sychta IV 310.

¹⁴ Sychta l.c. U S. Ramułta (l.c.) *ředa* ‘muł, torf błotny, namulisko’. [12]

¹⁵ Pokorny IEW 861 (bez materiału słowiańskiego; wśród kontynuantów wymienia np. łot. *raidīt* ‘szybko posyłać, szczuć’, *raidītiēs* ‘rzucić się, miotać się’, niem. *reiten* ‘jechać konno’). Por. też Varbot o.c. 46; Gorjačeva o.c. 157.

unieść, sprzątnąć, interficere’, bułg. *rína ríneš* impf. ‘odrzucać coś, odwalać, uprzętać łopata’, mac. *rinam ríneš* impf. ‘ts.’, strus. *rinuti rinu* ‘rzucić’, ‘pchnąć’, *izrinuti* ‘wyrzucić (skądś)’, ros. przestarz. *rínut’ rínu* ‘silnie rzucić’, *rínut’sja* ‘rzucić się gwałtownie’, *izrínut’* ‘wypędzić, wygonić, wyrzucić skądś’, dial. *narínut-t’(sja)* ‘rzucić się na kogoś, na coś’, brus. *rýnuc’* ‘porzucić, pozostawić, zaniechać’, ruszyć, rzucić się’, prowincjonalne ‘rzucić czymś’.

W literaturze etymologicznej¹⁶ objaśnia się psł. **rinōti* jako pierwotne inchoativum od psł. **rējati rējō*, por. scs. *rējati rējō* ‘cisnąć, naciskać, pchać’, *porējati* ‘cisnąć’, bułg. *rėja se* ‘błąkać się, wałęsać się’, poetyckie ‘szybować, mknąć, o ptakach, chmurach’, strus. *rējati rēju* ‘pchać, popychać, trącać, rozpychać, roztrącać, odpędzać’, ros. *rėjať réet’* ‘płynąć; szybować, unosić się; powiewać, wznosić się’, książkowe ‘przelatywać’, ukr. *ríjaty ríju* ‘roić się, o pszczołach’. Słowiańskie kontynuanty psł. **rējati* pozwalają odtwarzać dla prasłowiańskiego czasownika dwa znaczenia ‘poruszać się, płynąć, unosić się’ i ‘cisnąć, pchać’ (oba [13] znaczenia mają paralele w materiale indoeuropejskim). Czasownik ten oparty jest na praindoeuropejskiej bazie **reǵā-*, **rī-* ‘bewegen, fließen’, por. pokrewne psł. **rojь* ‘rojenie się, rój’, **rojiti sę* ‘poruszać się w wielkiej ilości, roić się’, **rěka* ‘rzeka’¹⁷.

Utworzone od **rējati* (< **rēj-ā-tej*) inchoativum **rinōti* z formantem *-nō-* i z wokalizmem rdzennym *-i-* (< **-ēj-* przed spółgłoską), mogło zatem oznaczać zarówno ‘(po)ciec, (po)płynąć’, jak też ‘spowodować, że coś się porusza, pchnąć, popchnąć, rzucić’. Czak. *rīdnut* ‘pchnąć, odepchnąć, odtrącić’ (i cytowane wyżej postaci prefigowane) wskazują, że istniał także derywat z sufiksem *-nō-* od psł. **ridati* ‘wprawiać w ruch, poruszać’, inchoativum **rinōti* ze znaczeniem ‘rozpocząć wprawianie w ruch, poruszenie’ > ‘popchnąć, pchnąć, potrącić, rzucić’. W wyrazie czakawskim zachowała się (lub została wtórnie odtworzona) grupa spółgłoskowa *-dn-* pod wpływem istniejącego w tej gwarze podstawowego *rīdot*, jednocześnie istnieją tamże oboczne formy z oczekiwanym uproszczeniem grupy spółgłoskowej *-dn-* > *-n-*: *porīnut* : *porīdnut*.

Zatem psł. **rinōti* ‘popchnąć, pchnąć, potrącić, rzucić’ (i jego kontynuanty w poszczególnych językach słowiańskich) jest prawdopodobnie dwojakiiego pochodzenie: spłynęły się w nim synonimiczne formacje identycznie utworzone za pomocą tego samego formantu *-nō-* od dwu różnych podsta-

¹⁶ Zob. np. Trautmann BSW 243; Vasmer REW II 522–523; Vaillant GC III 232. [13]

¹⁷ Zob. Pokorny IEW 330–331, 862, który dla form słowiańskich rekonstruuje wyjściową postać 1. osoby praesentis **rējō* > **rējō*, scs. *rējō* (s. 331). [14]

wowych czasowników, starsze zapewne inchoativum **rinŋti* od psł. **rějati* ‘cisnąć, pchać’ i przypuszczalnie młodszy czasownik inchoatywny **ri(d)ŋti* od psł. **ridati* ‘wprawiać w ruch, poruszać’. Odróżnienie tych homonimów w materiale słowiańskim w zasadzie nie jest możliwe, wyjąwszy formy z zachowanym *-dn-*. Natomiast psł. **rinŋti* ‘(po)ciec, (po)płynąć’ jest motywowane tylko przez psł. **rějati* ‘poruszać się, płynąć, unosić się’.

Analiza czakawskich czasowników *ridati*, *ridnuti* i ich słowiańskich odpowiedników pozwoliła lepiej udokumentować rekonstrukcję stosunkowo słabo zachowanego na terytorium słowiańskim czasownika **ridati*, a także wskazać na prawdopodobnie dwojaką genezę prasłowiańskiego perfektywnego **rinŋti*, w którym spłynęły się dwie formacje pochodne z formantem *-nŋ-*, genetycznie różne, ale częściowo semantycznie zbieżne, od dwóch różnych czasowników podstawowych, od psł. **rějati* ‘poruszać się, płynąć, unosić się; cisnąć, pchać’ i od psł. **ridati* ‘wprawiać w ruch, poruszać’.

Czakawskie *pručiti* : *pručati* ‘tracić, trwonić, marnotrawić’ i słowiańskie wyrazy pokrewne

Съкровиште slovesъnoje. Studia slawistyczne ofiarowane Profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny (pod red. W. Stępnia-Minczewej i W. Borysia), Kraków 2000: Wydawnictwo UJ, s. 41–44

Rozpatrywany tu czasownik *pručiti* (z wariantem *pručati*) jest lokalnym chorwackim wyrazem gwarowym, ograniczonym do czakawskich gwar środkowej Dalmacji: znane mi są poświadczenia z wysp Hvar i Brač oraz z pobliskiego wybrzeża adriatyckiego, z Trogiru. W gwarze wsi Brusje na wyspie Hvar istnieją oboczne postaci czasownika *pručit*, *-in* : *pručot*, *-čon* (< *pručāti, *pručām) ‘wydawać, tracić (pieniądze) bez potrzeby; marnotrawić, trwonić (majątek)’, formy prefigowane od obu postaci: *ispručit* : *ispručot* ‘przetracić wszystko’, *spručit* ‘wydać bez potrzeby, przetracić; zmarnować, przetrwonić (majątek)’, *raspručot* ‘zmarnować, przetracić (majątek, pieniądze); wydać rozrzutnie’¹, w czakawskiej gwarze miasta Trogir jest poświadczona postać *pručit*, *-in* ‘wydawać bez potrzeby, tracić, trwonić, marnotrawić (majątek, dobytek)’ i formy prefigowane *ispručit* : *spručit* ‘wydać nadaremnie, roztrwonić przez rozrzutność’, *ispručen* ‘wydany nadaremnie, roztrwoniony’, *ràspručit* ‘zmarnować, roztrwonić (majątek, pieniądze, rzeczy wartościowe)’². Akademicki słownik chorwacki przytacza tylko prefigowany czasownik *spručit*, *spručim* ‘zmarnować, roztrwonić’ z wyspy Brač³. Jak widać, nieco większy zasięg ma postać *pručit* (z wariantem fonetycznym *pručit*), natomiast formę *pručot*, która według posiadanych informacji jest synonimem poprzedniej, znamy tylko

¹ Dulčići 631, 477, 638, 664.

² D. Geić, M. S. Šilović, *Rječnik trogirskoga čakavskog govora*, Trogir 1994, s. 216, 93, 242, 223.

³ RJA Z XVI 139.

z wyspy Brač. W gwarach czakawskich na tym samym terenie istnieją również pochodne rzeczowniki odczasownikowe *prũča* m. i f. ‘rozzutnik, marnotrawca, rozrzutnica, marnotrawczyni’⁴, *sprũča* m. i f. ‘ts.’ (Brusje na Hvarze i Dračevica na Braču)⁵.

Na czakawski przedrostkowy czasownik *sprũčiti* (i rzeczownik *sprũča*) zwrócił już uwagę P. Skok w artykule słownikowym *sprũčiti* ‘zwięzić, zmniejszyć, zmiąć (np. suknię)’ (wyraz sztokawski, poświadczony na Kosowie), ograniczając się wszakże do wskazania ewentualnego pokrewieństwa tych dwu czasowników (czakawskiego i sztokawskiego), bez próby jakiegokolwiek objaśnienia etymologicznego⁶. Nieco dalej poszła L. W. Kurkina w recenzji dwu słowników czakawskich, która w krótkiej wzmiance sugeruje pokrewieństwo czak. *sprũčit* [42] z wyrazami bałtyckimi, np. z łot. *sprukt*, *sprũku* ‘wymykać się, wyślizgiwać się’⁷, nie wskazuje jednak na istnienie pokrewnych wyrazów słowiańskich.

Czak. *prũčit* : *prũčot* (< *prũčiti : *prũčāti) nie są wyrazami izolowanymi na terytorium słowiańskim, gdyż mają formalne odpowiedniki w niektórych językach słowiańskich. Takimi czasownikami słowiańskimi zainteresowała się przed laty Ž. Ž. Warbot, która jednak nie знаła jeszcze odpowiednich faktów czakawskich⁸. Na podstawie zebranego przez nią materiału słowiańskiego, dopełnionego faktami wydobytymi przeze mnie z nowszych (zwłaszcza) źródeł, przedstawiam przegląd odpowiednich czasowników, poświadczonych w gwarach ludowych języka czeskiego i słowackiego oraz w ludowym słownictwie wschodniosłowiańskim: czes. dial. *prũčat sa* ‘zginać się, uginać się’, *viprũčat sa*, *viprũčit sa* ‘wyginać się do przodu’, *chodĩ viprũčena* ‘chodzi ostentacyjnie, dumnie zgięta’⁹, *vyprũčit* ‘nadać się’¹⁰, *vyprũčit sa*, *vyprũčat sa*, *vyprũčovat sa* ‘wykrzywić się, wypaczyć się’, *ten sa vyprũčuje* ‘boczy się, pyszni się’¹¹, *sprũčat sa* = *vyprũčat sa* ‘wahać się, wzbraniać się’¹², sła. dial. *pručiť* ‘wyginać’¹³, ukr. dial. *pručātysja* ‘nadymać się, puszyć

⁴ Dulčići 631.

⁵ Dulčići 664; ČDL I 1144.

⁶ Skok ER III 313. [42]

⁷ Ètimologija 1980, 1982, s. 183.

⁸ Ž. Ž. Warbot, *K rekonstrukcii i ètimologii nekotorych praslavjanskich glagol’nych osnov i otglagol’nych imen*, V, Ètimologija 1975, 1977, s. 29–31.

⁹ Mistřice 95.

¹⁰ Kott Dodatky 143.

¹¹ Bartoš 505–506.

¹² Svěrák 134, 141.

¹³ Kálal 553.

się, okazywać nieprzystępność¹⁴, ‘upierać się, sprzeciwiać się¹⁵, na Polesiu *pručatys* ‘natęzać się, wysilać się¹⁶, *výpručaty* ‘oswobodzić, wyrwać (rękę); wyciągnąć, wywlec, wyrwać coś¹⁷, *pručnútysja* ‘zerwać się, szarpnąć się, rzucić się¹⁸, brus. dial. *pručati* ‘dźwigać coś ciężkiego¹⁹, *pručatysja* ‘zмагаć się, siłować się²⁰, *paprúčacca* ‘napracować się, wysilić się²¹, ros. dial. (w Jakucji!) *oprúčit* ‘uderzyć, skaleczyć czymś tępym²².

Na podstawie przytoczonych faktów zachodnio- i wschodniosłowiańskich Ź. Ź. Warbot zrekonstruowała prasłowiański czasownik **pručiti* (formę **pručati* uznaje, jak się wydaje, za pochodne iterativum), niestety bez próby odtworzenia prasłowiańskiej semantyki czasownika. Psł. **pručiti* powiązała Warbot z łot. *sprukt, sprūku* ‘wymykać się, wyslizgiwać się; jeśli jednak uwzględnić wokalizm rdzenny słowiańskiego czasownika (wskazujący na pierwotny dyftong -ou-) **pručiti* trzeba powiązać przede wszystkim z łot. *spraukt, spraucu* ‘pchać, wtykać’, *spraukties* ‘pchać się, przeciskać się; uciekać, umykać²³. Czasownik słowiański i bałtycki charakteryzują się zatem identycznym wokalizmem rdzennym, różnią się jednak struk[43]turą (o budowie **pručiti* zob. niżej); brak *s-* w wyrazie słowiańskim tłumaczy się tym, że w jego prototypie było tzw. *s-mobile*.

J. Pokorny zalicza wymienione wyrazy łotewskie do kontynuantów praindoeuropejskiego pierwiastka **spreu-* (: **(s)p(h)er-*, **sprej-*) ‘streuen, säen’, ‘sprengen, spritzen, sprühen’, z rozszerzeniem *-k-* : *-g-*, tj. **spreu-k-* : **spreu-g-*²⁴. Związek psł. **pručiti* z pie. **(s)preu-k-* przyjmuje też Ź. Ź. Warbot (na dublecie **(s)preu-g-* jest, jej zdaniem, oparte psł. **prygati* > ros. *prygát* ‘skakać’, w którego semantyce dostrzegła także nawiązania do **pručiti*, np. ros. dial. *prýžit* ‘nadymać’, *oprýžit* ‘silnie uderzyć czymś elastycznym’).

Przytoczony wyżej materiał świadczy, że czak. *pručit* : *pručot* to czasowniki tylko formalnie identyczne z innosłowiańskimi czasownikami

¹⁴ Želech II 785.

¹⁵ Hrinč III 494.

¹⁶ Klimčuk Drogičin 63.

¹⁷ Hrinč I 180.

¹⁸ Hrinč III 494

¹⁹ SBPZ IV 120.

²⁰ I. I. Lučyc-Fedarèc, *Admoŭnaja èksprèsiŭnaja leksika. Matèryjaly dlja sloŭnika Brèstčyny*, NarLeks, s. 232.

²¹ Loeŭ 250.

²² SRNG XXIII 306.

²³ O czasowniku łotewskim por. też K. Karulis, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, II, Rīga 1992, s. 271–272. [43]

²⁴ Pokorny IEW 993–995.

sprowadzanymi przez Warbot do prapostaci *pručiti. Natomiast semantyka czasowników czakawskich różni się od znaczeń formalnych odpowiedników w innych językach słowiańskich. Zresztą i w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich semantyka rozpatrywanych czasowników nie jest jednolita: w czeskim i słowackim dominuje znaczenie ‘zginać, krzywić’ (stąd zapewne w formach zwrotnych ‘nadymać się’ i ‘wahać się’), w dialektach wschodniosłowiańskich zaś dostrzegamy kilka znaczeń jak ‘dźwigać coś ciężkiego’, ‘szarpać, rwać’, ‘wrywać, wyszarpywać’, ‘uderzać’, w formach zwrotnych ‘wysilać się, natężyć się, zмагаć się’, ‘nadymać się, puszyć się’, ‘upierać się, sprzeciwiać się’. Nie jest łatwo sprowadzić te różnorodne, głównie ekspresywne znaczenia do jakiegoś jednego wspólnego względnie pierwotnego znaczenia czasownika *pručiti (co oczywiście nie znaczy, że takie znaczenie nie istniało, może tylko rozwój semantyczny czasownika na poszczególnych terenach poszedł w różnych kierunkach, utrudniając nam ustalenie poszukiwanego znaczenia). Jeszcze trudniej jest określić stosunek czakawskiego znaczenia ‘tracić, marnotrawić, trwonić’ do znaczeń czasowników innosłowiańskich. Jest przy tym jednak bardzo prawdopodobne, że znaczenie czakawskie rozwinęło się z konkretnego fizycznego znaczenia ‘rozsypywać, rozrzucać’, na co wskazują paralele semantyczne typu sch. *bacati* ‘rzucać, ciskać, miotać’ : ‘trwonić’, *razmetati* ‘rozrzucać’ : ‘trwonić’ (*razmetan* ‘rozrzutny, marnotrawny’), *rasipati* ‘rozrzucać, rozsypywać’ : ‘marnotrawić, roztrwaniać’, pol. *rozrzucać* ‘rzucać w różne strony, rzucając rozpraszać’, *rozrzucać pieniądze* ‘wydawać dużo pieniędzy, szafować pieniędzmi’, *rozrzutny* ‘nie liczący się z pieniędzmi, marnotrawny’, *rozrzutnik* ‘człowiek rozrzutny’, czes. *rozházeti* ‘rozrzucić’, przen. ‘roztrwonić’, łac. *dissipare* ‘rozsypać, rozproszyć, rozrzucić, rozpędzić’, przen. ‘trwonić’, niem. *verschleudern* ‘roztrwonić, zmarnować’ : *schleudern* ‘rzucać, ciskać, miotać’. A zapewne i znaczenia zachodnio- i wschodniosłowiańskie pochodzą z jakiegoś dawniejszego znaczenia.

Semantyka czak. *pručit* : *pručot* jest bliska znaczeniu ‘sypać, siać’ rekonstruowanemu przez J. Pokornego dla indoeuropejskiego rdzenia *(s)p(h)er- i jego odmianek. Przy tym budowa psł. *pručiti i jego wokalizm pozwalają widzieć w nim archaiczny czasownik kauzatywny²⁵ z przypuszczalnym etymologicznym znaczeniem ‘powodować, że coś się sypie’ > ‘rozrzucać, rozsypywać’, skąd dalsze, realnie poświadczone znaczenie ‘tracić (majątek, mienie, pieniądze), marnotrawić, trwonić’. Z kolei dane czeskie, słowackie i wschodniosłowiańskie dopuszczają możliwość, że psł. *pručiti miało też nieco inne znaczenie, również

²⁵ O takich czasownikach zob. Sławski Zarys I 56–57 (z dalszą literaturą). [44]

nawiązujące do odtworzonego przez Pokornego praznaczenia ‘kropić, tryskać, pryskać’ (obok wspomnianego ‘sypać, siać’), mianowicie kauzatywne znaczenie ‘powodować, że coś tryska, pryska’. Z takiego przypuszczalnego pierwotnego słowiańskiego znaczenia można wyprowadzać real[44]nie poświadczone znaczenia ‘wykrzywiać, zginać, wyginać’ (pierwotnie może ‘wykrzywiać, zginać, wyginać tak, że od czegoś odpryskują kawałki’), zapewne też ‘uderzać, bić (aż coś odpryśnie bądź tryśnie np. krew)’, może też ‘szarpać’; do ‘wykrzywiać, zginać, wyginać’ nawiązują znaczenia czasowników zwrotnych ‘nadymać się’, ‘dźwigać coś ciężkiego’ (prawdopodobnie z wcześniejszego ‘wyginać się, uginać się pod ciężarem’, stąd też dalsze znaczenie ‘wysilać się, natężyć się, zmagać się z czymś lub kimś’), zapewne także przenośne ‘wahać się’, ‘sprzeciwiać się’ (przy czym semantyka sugeruje, że w czes. dial. *vyprúčiti* ‘nadać się’ i brus. dial. *pručati* ‘dźwigać coś ciężkiego’ mamy prawdopodobnie do czynienia z wtórnymi formami niezwrotnymi powstałymi w rezultacie elizji zaimka zwrotnego pierwotnych czasowników zwrotnych). Powstanie poszczególnych znaczeń czesko-słowackich i wschodniosłowiańskich związane jest przypuszczalnie z przechodzeniem wyrazu w gwarach do słownictwa ekspresyjnego.

Analiza materiału słowiańskiego prowadzi do wniosku, że prawdopodobna jest rekonstrukcja psł. **pručiti* ‘powodować, że coś się sypie, prószy, rozprasza, pryska, tryska’²⁶ i utworzonego odeń regularnego iterativum **pručati*. Wyrazy te występują we wszystkich trzech grupach języków słowiańskich, ale tylko na części terenu każdej z tych grup i to tylko w leksyce gwarowej (nie rozporządzamy więc ich poświadczeniami historycznymi). Nie wyklucza to, rzecz jasna, prasłowiańskiej genezy rozpatrzonych wyrazów, zwłaszcza że na obszarze bałtyckim występują wyrazy pokrewne (cytowane wyżej łot. *spraak*, *spraakties*, *spraak*), a ponadto możemy wskazać na przynależność rozpatrywanych czasowników słowiańskich do pie. **(s)preu-k-*. Jeśli przedstawione objaśnienie jest słuszne, to trzeba założyć, że we wczesnej fazie rozwojowej języka prasłowiańskiego istnieć powinien czasownik podstawowy, oparty bezpośrednio na pie. **(s)preu-k-*, z wokalizmem **-eu-*, od którego na gruncie prasłowiańskim utworzono pochodny kauzatywny czasownik **pručiti*, charakteryzujący się formantem *-i-* i apofonią rdzennego dyftongu. Taki postulowany czasownik podstawowy (który może miał postać ***pr’ukti?*) nie zachował się, o ile wiadomo, w żadnym języku słowiańskim.

²⁶ Por. uwagę J. Pokornego (o.c. 995), który dla wyrazów bałtyckich pokrewnych psł. **pručiti* przyjmuje wyjściowe znaczenie ‘powodować rozproszenie’ (‘als zersprengen, zerstieben machen’).

Podsumowując dotychczasowe rozważania, możemy stwierdzić, że czak. *prũčit* jest kontynuantem prasłowiańskiego czasownika **pručiti* ‘powodować, że coś się sypie, prószy, rozprasza, pryska, tryska’, a czak. *prũčot* pochodzi z prasłowiańskiego iterativum **pručati*. Są to archaizmy leksykalne pochodzenia prasłowiańskiego, nierzadkie w gwarach czakawskich środkowej Dalmacji²⁷, często nieznanne poza tym całej reszcie obszaru południowosłowiańskiego, mające jednak zwykle dokładne odpowiedniki w odległych częściach terytorium słowiańskiego.

---

²⁷ O innych analogicznych przykładach archaizmów leksykalnych na tym terenie zob. W. Boryś, *Iz leksičkih osobitosti srednjodalmatinske čakavštine*, ZbFL XXXIII, 1990, s. 39–45 [na s. 439–448 niniejszego tomu – red.]; W. Boryś, *Czakawskie studia leksykalne. Dziedzictwo prasłowiańskie w słownictwie czakawskim*, Warszawa 1999, s. 149.

4. LEKSYKA POLSKA

Śląskie *tůńi* i ogólnopolskie *tani*

Język Polski XLIII, 1963, s. 145–148

Jedną z cech wyróżniających gwary śląskie od reszty polskiego obszaru językowego jest przymiotnik *tůńi*, *tůńy*, który w języku literackim i pozostałych gwarach polskich występuje w postaci *tani*. Dotychczas tę oboczność objaśniali K. Nitsch, Z. Stieber i A. Vaillant, ale ich tłumaczenia nie są przekonujące.

K. Nitsch w pracy o dialektach śląskich¹ uważa, że postać *tůńi* powstała w wyniku rozwoju ogólnopolskiego *ā przed spółgłoską nosową w *ũ* (*āN > *ũN*). Uznaje więc formę *tani* za pierwotnie ogólnopolską. Ale Nitsch izoluje śląskie *tůńi* od odpowiednich wyrazów innosłowiańskich (podobnie, jak to później zrobił Brückner w SEJP 565, wg którego pol. *tani* i wyrazy pochodne są „wyłącznie polskie”). Tymczasem na całym obszarze słowiańskim znajdujemy wyrazy dokładnie odpowiadające śląskiemu *tůńi*: głuź. *tuni* ‘tani’, dłuź. *tuny* ‘tani’, wsch-sła. *tuný* ‘tani’, ros. *tune* ‘tanio’, *vtune* ‘daremnie’, *tunejadec* ‘darmozjad, próżniak’, scs. *tunje* tłumaczące gr. δωρεάν ‘za darmo, bezpłatnie; na próżno, daremnie’, bułg. zwrot *tuna beda* ‘niesłuszne obwinienie’, stchorw. *ostunj*, *stunj*, *stunja*, *stunje* ‘za darmo, bezpłatnie; na próżno, daremnie’ itd. Trudno śląskie *tůńi* oddzielać od tych identycznych formalnie i bliskich znaczeniowo wyrazów. Jest więc prawdopodobniejsze, że gwary śląskie zachowały stan, jaki znajdujemy w sąsiednich (łużyckie i słowacki) i w bardziej odległych językach słowiańskich, niż że mamy tu dialektyczny kontynuanta ogólnopolskiego *tani*.

Objaśnienia wymaga raczej postać ogólnopolska. Pierwszą chronologicznie próbę daje Z. Stieber². Materiał słowiański skłania go do przyjęcia za podstawową i pierwotnie ogólnopolską formę *tuni*, która następnie na gruncie polsz-

---

¹ {W pierwodruku tego artykułu przypisy są na każdej stronie numerowane od 1 – red.}
O zasięgu tych form: K. Nitsch, *Dialekty polskie Śląska*, I, Kraków 1939, s. 25 (wyd. 2.).

² Z. Stieber, *Etymologisches*, ZfslPh IX, 1932, s. 381–383. [146]

czynny (z wyjątkiem gwar śląskich) miała ulec przekształceniu w *tani*. Według Stiebera *u* przed *n* w pewnym okresie uległo rozszerzeniu w *o* lub *ó* (jak to miało miejsce w wielu gwarach, a także w języku literackim, np. *tłomaczyć* < *thumaczyć*, *słońce* < *sluńce*, *font*, *fónt* < *funt*), a więc zaczęło brzmieć *toni* lub *tóni*. W gwarach polskich takie same refleksy jak *uN* > *oN* *óN* dał proces *āN* > *oN* *ón*. Hipotetyczne formy **toni*, **tóni* zaczęto pojmować tak, jakby zawierały refleksy **ā* (por. *pon*, *pón* < *pan*, *zbon*, *zbón* < *zban* itd.). Ale w języku literackim *ā* zostało zastąpione przez *a* jasne, powstała więc hiperpoprawna forma *tani*. Rozpowszechniła się ona następnie z języka literackiego w gwarach. Jedynie gwary śląskie, gdzie wpływ dialektu kulturalnego był słaby, zachowały starą formę *tuni*.

Przedstawiona w skrócie hipoteza Z. Stiebera jest niewątpliwie bardzo ponętna, jednakże przyjęciu jej sprzeciwia się historia i geografia tego wyrazu. Hipoteza Stiebera zakłada, powstanie formy *tani* w czasie, gdy z języka literackiego zostało usunięte (a przynajmniej było usuwane) *ā* (bo tylko pod tym warunkiem mogło dojść do powstania hiperpoprawnej formy *tani* < **toni*, **tóni*), a więc w w. XVII. [146]

Tymczasem materiał językowy przeczy temu. W kartotece *Słownika staropolskiego* zaświadczony jest od połowy w. XV przysłówek *tanie*: „Facilius al. *taniej* (rp.: *thanyey*) equam solvebat” 1444 AGZ XIV 153³; „Pro vili re *tanie* (rp.: *tqne*) za małą rzecz 1448” R XXIV 353; „O duszyce, kwiecie drogi, ... *tanieś* (rp.: *thanes*) sie złemu duchu przedała” 1470 Skarga-Płoc, sim. Wroc; „Sąsiadom przedaj *taniej* (rp.: *thanyey*, *minori precio vende*)” XV p. post. R I s. XLI. Jest mało prawdopodobne, by *a* i *q* w tych zapisach oznaczało *o* lub *ó*. Oznacza zaś *a* lub, co jest też możliwe, samogłoskę nosową.

Możliwość przyjęcia objaśnienia Z. Stiebera wyklucza także geografia formy *tani*. Ta postać występuje bowiem także w kaszubszczyźnie. Lorentz podaje następujące formy kaszubskie: *tōńi*, *tōni*, *tōńi*, *tqńši*, *tq̃ńši*, *tańši*, *tanši*, *tāńši*, *tęńši*, *teńši*⁴). Uważa on te formy za kontynuanty prasłowiańskiego **tañb*: „*ā* przed nosówką przeszło naprzód w *ā*, a później zapewne razem z przedpomor. *ā* dało *o*, przy czym w pozycji przed nosówkami utraciło częściowo swą nazalizację. [...] Każde przedpomor. *ā* (przed nosówką – W. B.) dało *o*: prasl. **čbanb*: pom. *zbqn*, prasl. **baranb*: pom. *barqn*, ... prasl. **tañb* : **tōńi*⁵”. Ponieważ wpływ polskiego języka literackiego na kaszubszczyznę nie był tak sil-

³ Skróty podaję wg stosowanych w SłStp.

⁴ Lorentz GP I 135, 177–178, II 502, 773, III 950. Formy z zatrąą nosowości (z -a- -e-) są nowsze i powstały w poszczególnych gwarach kaszubskich, zob. Lorentz GP I 170–178.

⁵ Lorentz GP I 135.

ny, by wszystkim gwarom kaszubskim narzucić postać *tani*, trzeba przyjąć, że kaszubszczyzna idzie tu razem z większością gwar Polski kontynentalnej, kontynuując formę *tani*. Gwary polskie mają też podobny rozwój *a* przed nosówką, czego dowodem formy *tąni*, *tōni*, *tāni* itp.⁶. Wszystko to każe uznać tę próbę objaśnienia formy *tani* na gruncie polskim za nieprzekonywającą.

A. Vaillant przeszuwa powstanie pol. *tani* do okresu prasłowiańskiego⁷. Wywodzi on przymiotnik **tunjь* od niezaświadczonego rzeczownika **tuna* ‘dar, podarunek’, który jakoby powstał z używanego przez wróżbitów w czasie składania ofiar wyrażenia ekspresyjnego **tu na* ‘là, tiens; tiens, voici’. Wyrażenie to mogło według Vaillanta występować w regionalnej odmianie **ta na*, dającej początek pol. *tani*. Etymologia ta jest nieprzekonywająca od strony semantycznej, krytyczne uwagi o niej wypowiedział A. S. Lwow⁸. Także przyjmowanie przez niektórych uczonych psł. **tanjь* wydaje się nieuzasadnione, nie ma [147] bowiem możliwości objaśnienia oboczności *u* : *a* na gruncie prasłowiańskim⁹. Trzeba więc szukać innego objaśnienia.

Z nieoczekiwaną pomocą może nam tu przyjść język słoweński, gdzie znajdujemy formy z innym jeszcze wokalizmem. Słoweńsko-niemiecki słownik Pleterśnika podaje następujące formy interesującego nas wyrazu: *tōnj*¹⁰ ‘tani’, *obstōnj*, *za obstonj* ‘za darmo, na próżno, daremnie’ (zaświadczone od XVI w. u Trubara, w Postylli 8. Krelja z r. 1567 i w czterojęzycznym słowniku T. Megisera z r. 1592), *zastōnj*, *zastōnjik* ‘kater zastonj kaj dobiva’. Ramovš w swojej *Dialektologii* podaje jeszcze gwarowe *tōūni* ‘tani’¹¹ i *zästōj* ‘za darmo’. Nie wszystkie

---

⁶ Zwraca uwagę niejednorodność gwar polskich pod względem iloczasu *a*. Część gwar ma bowiem refleksy *a* krótkiego: *tańi* (Kucała 269 [Więciórka, Facimiech]; M. Szymczak, *Gwara Domaniewka*, s. 26), inne znów gwary mają refleksy *ā* długiego: *tāni* (E. Pawłowski, *Gwara podegrodzka*, s. 259), *tōni* (Kucała l.c. [Sidzina]) itd.; por. też mapy 219 i 220 w V t. MAGP.

⁷ A. Vaillant, *Etymologica (Vieux slave *spyti et tunje, pol. tani)*, *Die Welt der Slawen* I, 1956, s. 140–142.

⁸ A. S. Lwow, *Staroslavjanskie ašjuty – spyti – tune*, *Doklady i soobščeniya Instituta jazykoznanija AN SSSR*, 1959, nr 12, s. 50–70. [147]

⁹ Ostatnio objaśnienie tej oboczności dał słoweński uczoney Bojan Čop. Píše on: „Vokal *-a-* v poljskih besedah je zelo težaven. [...] Če bi smeli misliti na naš *tuńe*, bi *-a-*, morda razložili z ievr. **-ō[u]-*, saj je *tuńe* izšlo iz težke baze” (B. Čop, *Etyma balto-slavica* V. 6. Tuńe, SR XIII, 1961–1962, s. 199, przyp. 44). W materiale bałtyckim przytaczanym przez Čopa nie ma jednak form bez dyftongu, toteż objaśnienie jest co najmniej niepewne. Przy okazji warto zwrócić uwagę na ciekawą etymologię **tuńe* daną przez Čopa.

¹⁰ W słowniku Pleterśnika *o* oznacza wąskie *o* (pochodzące z **o*).

¹¹ F. Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika*, VII, *Dialekti*, Ljubljana 1935, s. 193; też F. Sławski, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Warszawa 1962, s. 79.

te formy są jednoznaczne, bowiem np. *tòuńi* może pochodzić z **tonjɔ* lub **tɔnjɔ*, ale inne wskazują wyraźnie na dawne **q*¹². Ramovš tak pisze o tym: „Slovenski primer za nazalizacijo *u* v *q* je beseda *zastonj...*” i dalej „*tuńe* je po asimilaciji *u* na *n* dalo *tòuńe*: *tòuńe...*”¹³). Trzeba więc przyjąć, że w dialektach słoweńskich *u* pod wpływem *n* przeszło w *q* (**tunjɔ* > **tɔnjɔ*). Nazalizacja samogłoski pod wpływem sąsiedniej spółgłoski nosowej nie jest w językach słowiańskich czymś niezwykłym, por. np. pol. *wnęk* ‘wnuk’, gdzie *u* przeszło w *q* pod wpływem poprzedzającego *n*. W słoweńszczyźnie przejście *u* w *q* w **tunjɔ*, musiało zajść stosunkowo dawno, skoro mamy regularne kontynuanty **q* (denazalizacja w słoweńskim rozpoczęła się prawdopodobnie z końcem X w.).

Wydaje się prawdopodobne, że taki sam proces jak w słoweńskim mógł zajść także w części gwar lechickich, które później dały początek gwarom polskim i kaszubskim. Nastąpiło mianowicie unosowanie pierwotnego *u* w położeniu przed *n*, wskutek czego powstała forma **tɔńi*, wymawiana już wtedy zapewne **tǫńi*. Ta spontanicznie powstała i sporadyczna innowacja nie znalazła oparcia w systemie fonologicznym ówczesnych gwar, który nie znał połączenia: samogłoska nosowa + spółgłoska nosowa. Wypadek taki był jednostkowy, nie miał oparcia w innych wyrazach i dlatego się nie utrzymał¹⁴. Nastąpił rodzaj dysymilacji: w grupie *-ǫń-* samogłoska nosowa utraciła rezonans nosowy [148] i powstała grupa *-ań-*, w której *a* zidentyfikowało się z *a* pochodzącym z psł. **a*¹⁵. Czynnikiem ułatwiającym zarówno nazalizację, jak i późniejszą denazalizację było odosobnienie wyrazu tak pod względem semantycznym, jak i co do struktury fonetycznej. Obie te zmiany (tzn. nazalizacja i denazalizacja) ogarnęły dość znaczny obszar gwar kaszubskich¹⁶ i gwar polskich. Jedynie gwary Śląska utrzymały postać *tuni*, zapewne nie bez wpływu sąsiednich dialektów łżyckich i, może, czeskich.

¹² Ramovš o.c. 161.

¹³ F. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, I, V Ljubljani 1936, s. 178. W słoweńskim istnieją też formy z *-u-*: wschodniostyryjskie *za obstunj* i *stunja* oznaczone u Pleteršnika jako kajkawskie; tu *u* pochodzi zapewne z **q*.

¹⁴ Znanie dziś gwarom formy *tǫńi*, *tɔńi* itp. są nowszego pochodzenia; w części gwar każda samogłoska przed spółgłoską nosową ulega nazalizacji. [148]

¹⁵ Było to zapewne *ā* długie, jak pokazuje kaszubszczyzna i część gwar polskich (por. wyżej), a także zapisane u Knapskiego *tani* (*a* = *a* pochyłone) oraz u Trztypszyckiego (początek XVII w.) rym *toni* – *koni*, por. Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1958, s. 35.

¹⁶ Jest także możliwe, iż w gwarach kaszubskich mogła denazalizacja nie zajść i formy kaszubskie mogą kontynuować bezpośrednio starsze **tɔńi*.

Uwagi o kilku rzadszych wyrazach polskich

Język Polski XLV, 1965, s. 12–15

W ciągu dziejów języka polskiego pojawiało się wiele wyrazów, które, przez jakiś czas używane, potem zostały zapomniane i ginęły. Jedne z nich przeżywały swój okres świetności, kiedy były w powszechnym użyciu, inne były zawsze wyrazami rzadkimi. Takim rzadkim wyrazom warto poświęcić trochę uwagi, choćby dlatego, że takie właśnie wyrazy były często nie dostrzegane przez etymologów i leksykologów, nieraz nie tylko ze szkodą dla znajomości historii języka polskiego, dla znajomości rozwoju słownictwa polskiego, ale także ze szkodą dla językoznawstwa słowiańskiego. A wśród takich wyrazów kryją się często nie dostrzeżone prastare, odziedziczone z prasłowiańskiego, archaizmy.

Uwagi niniejsze poświęcone będą właśnie takim rzadszym wyrazom. Znajdą się wśród nich tak odziedziczone przez polszczyznę wyrazy, jak i polskie nowotwory.

1. *pałatka* i *lątka*

W *Słowniku wileńskim* znajdujemy nigdzie wcześniej nie zaświadczony rzeczownik *pałatka* ‘gatunek ważki, *Agrion* Fbr.’. Autor słownika opatruje wyraz kwalifikatorami: „nieuż[ywane], zam[iast] *połatka*”. Traktując formę *połatka* jako właściwą, poprawną, pod nią podaje znaczenie tego wyrazu. Powtarza to za Orgelbrandem *Słownik warszawski*, ale już pomijając postać *pałatka*. [13] Tymczasem wszystko wskazuje na to, że zaszło tu małe nieporozumienie, którego sprawcą był autor *Słownika wileńskiego*. Nie rozumiejąc formy *pałatka*, uznał ją za wykolejoną i uważał za stosowne poprawić ją. Potwierdzają to dane przytoczone przez Erazma Majewskiego w *Słowniku nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich* (t. I–II, Warszawa 1889–1894).

Znana mu jest tylko forma *pałątka* (jako nazwa dla *Agrion Fbr.* i dla innego gatunku ważek, świtezianki, *Calopteryx virgo*). Majewski, który czerpał materiał do swojego słownika głównie z prac przyrodniczych, widocznie wątpił w autentyczność formy *połątka*, skoro przytacza ze *Słownika wileńskiego* jedynie *pałatkę*. Powołuje się przy tym na kilku XIX-wiecznych zoologów, którym znana jest forma *pałątka*. Jest to najprawdopodobniej ludowa nazwa pewnych gatunków ważek (mimo iż nie zna jej *Słownik gwar polskich* J. Karłowicza), skoro notują ją tacy zoologowie, o których wiadomo, że przy tworzeniu naukowej terminologii przyrodniczej obficie czerpali z nazewnictwa ludowego¹.

Zetymologizowanie tej nazwy nie wydaje się trudne. Jest to zapewne rzeczownik od czasownika *pałętać się*², utworzony przy pomocy przyrostka *-ka*, który tworzy m.in. żeńskie nazwy wykonawców czynności. Jest to więc twór taki, jak *plączka* od *plakać*, *dójka* od *doić*.

Względy znaczeniowe przemawiają za taką interpretacją tej nazwy. Wiadomo, że ważki to pięknie ubarwione owady, które łatwo zaobserwować podczas powolnego lotu, w czasie którego unoszą się w różnych kierunkach w poszukiwaniu pożywienia. Sprawia to wrażenie, iż powoli, bez pośpiechu latają bez celu, a więc „pałętają się”. Stąd *pałątka* to owad, który „się pałęta”. Warto zwrócić uwagę na fakt, że *pałątka* nazywane są jedynie tzw. ważki równoskrzydłe (np. świtezianka, *Calopteryx virgo*) i łątki (*Agrionidae*), które charakteryzują się właśnie powolnym lotem, w przeciwieństwie do tzw. ważek nierównoskrzydłych³.

W tym znaczeniu język polski zna też wyraz *lątka*. Jest on zaświadczony w polszczyźnie od połowy XV w. (ŚlStp IV 109–110), ale w innym znaczeniu. W staropolskim, jak i we współczesnym języku, znaczył on ‘lalka,

---

¹ {W pierwodruku tego artykułu przypisy są na każdej stronie numerowane od 1 – red.} Np. o Antonim Wadze wiadomo, że interesował się słownictwem ludowym i jest nawet autorem słowniczka swej rodzinnej gwary w Łomżyńskim.

² Czasownik ten, zasługujący zresztą na osobne zbadanie, po raz pierwszy jest zaświadczony w słowniku pod redakcją W. Doroszewskiego w znaczeniu ‘włóczyć się bez celu, wałęsać się, objać się; kręcić się, potrącając nieustannie o co, objać się o co’. SGP notuje kilka innych, bliskich formalnie i znaczeniowo postaci: *pałędać się*, *pełętać się*, *belędać się*, *belątać się*. Także w innych językach słowiańskich znajdujemy w identycznym znaczeniu podobne czasowniki (mor. *palúdat(i) se*, *paludovat(i) se*, sła. *upaludovať sa*, czes. *loudat(i) se*, sch. *lutati*, bułg. *lutam se*, sch. *landati*, ukr. *talandyty*, *balandyty*, *belendity*, ros. *balandati* itd.). Nie jest pewne, czy są to „wykolejone” kontynuanty jakiegoś starego czasownika, czy też twory indywidualne.

³ Por. Brehma, *Życie zwierząt*, I, Warszawa (bez daty wydania), s. 144–145. [14]

marionetka, kukła'. W tym znaczeniu znajdujemy też odpowiednie wyrazy w innych językach słowiańskich, np. czes. *loutka*. sch. *lutka*, sło. *lutka*, bułg. *lutka*. A. Brückner łączy słusznie te wyrazy z pol. *łęt* 'pręt', ros. *lut* 'lipowe [14] łyko' (SEJP 309–310). *Łątka* byłyby to więc przedmiot zrobiony z łyka czy z prętów⁴. Względy znaczeniowe nie sprzeciwiają się takiej etymologii.

We współczesnym języku *lątka* jest jednak przede wszystkim terminem zoologicznym. Nazwę tą noszą te same owady, które nazywano *pałątką* (Majewski dodaje jeszcze *Agrion pulchellum*). W tym znaczeniu wyraz *lątka* występuje po raz pierwszy, jak zdołałem ustalić, w słowniku Knapskiego (I wydanie z r. 1621): *lątki wodne* 'engibbata'.

Powstaje pytanie, czy *lątka* 'gatunek ważki' jest tym samym wyrazem co *lątka* 'lalka'. Dotychczas tych wyrazów nie rozdzielano. Uważano więc, że *lątka* jako nazwa owada jest tylko przenośnie użytą nazwą lalki. Zdają się to potwierdzać inne nazwy tych owadów, jak *panna*, *wodonińfa* (o ile nie są kalkami nazw obcych lub tworamami zoologów). Istnienie jednak nazwy *pałątka* każe podejrzewać, czy *lątka* 'gatunek ważek' nie jest homonimem *lątki* 'lalka', a więc wyrazem o identycznym brzmieniu, lecz innym pochodzeniu. Jeślibyśmy przyjęli, że są to dwa różne wyrazy, wtedy *lątka* jako nazwa owada byłaby jedynym śladem istnienia w języku polskim kontynuantu czasownika *lutati. Sama nazwa utworzona byłaby od hipotetycznego *łętać się, jak *pałątka* od *pałętać się*. Prócz polskiego także w ukraińskim istnieje omawiany wyraz jako nazwa gatunku ważek (*lutka*, por. też ros. *lutók* 'ptak *Mergus albellus*'). Trudność tkwi właśnie w tym, że żaden z tych języków nie ma poświadczanego czasownika *łętać.

Może więc należy uznać, iż *lątka* 'ważka' jest tym samym wyrazem co *lątka* 'lalka'. W tym wypadku inaczej też może należy interpretować rzeczownik *pałątka*. Mógłby to być derywat od *lątka*, utworzony przy pomocy przedrostka *pa-* jak *padół* od *dół*, *pałąk* od *łąk* itp. Przedrostek *pa-* oznacza bowiem między innymi identyczność lub podobieństwo. W takim wypadku *pałątka* znaczyłaby etymologicznie tyle, co 'to, co jest podobne do *lątki* (tzn. lalki)'.⁴

W tych uwagach o wyrazach *pałątka* i *lątka* nie chodziło mi o rozstrzygnięcie ich etymologii. Chciałem jedynie zwrócić uwagę na inną niż tradycyjnie uznawana możliwość objaśnienia omawianych wyrazów. Rozstrzygnięcie, która z nich jest słuszna, należy już do etymologów.

---

⁴ Brückner SEJP 309–310, niesłusznie dalej łączy pol. *łęt*, *lątka* z sch. *lutati* 'błąkać się, włożyć się; wędrować'. Zob. też Vasmer REW II 71–72.

2. *swędra*

W XVI- i XVII-wiecznych tekstach polskich na oznaczenie ‘plamy’ używany był rzeczownik *swędra*. Niekiedy, jak w tłumaczeniu Biblii Leopolity, przybierał on przenośne znaczenie ‘sprośność’. Spotyka go się też jako przysłowisko, zwłaszcza w tekstach plebejskich, np. w *Poselstwie z Dzikich Pól* Prawdzica Niedrwiela:

Niech przyjmą do szeregu lichwiarze, szalbierze
Oszusty, łupigrosze i kupce fałszerze,
Krzesne dudków bękarckich cudzoziemskie zbiegi,
Wędzikalety, *swędry*, zmigrosze, mitregi⁵ [15]

Po wieku XVII wyrazu tego w tekstach już się nie spotyka. Znają go natomiast gwary. Słownik Karłowicza cytuje z Kaliskiego, Kujaw i Lubelskiego *swędry* ‘plamy od owoców’, w takim samym znaczeniu z okolicy Tarnobrzega *sędra*, z Tykocińskiego *swędra* ‘plama od rdzy żelaznej powstająca, gdy mokrą bieliznę lub suknię położy się na żelazie’, z Mazowsza *szwądra* (sic!) ‘plama barwy pomarańczowej na ręce lub na palcu’⁶. Jest to zapewne wyraz, który w XVI wieku z gwar dostał się do języka pisanego, by później, wyparty prawdopodobnie przez szerzącą się *plamę*, zachować się w gwarach w różnych wyspecjalizowanych znaczeniach.

Poza polszczyznę odnajdujemy ten wyraz jeszcze tylko w obu językach łużyckich: dłuż. *swędro* ‘plama (zwłaszcza na odzieży, płótnie) powstała od leżenia w mokrym miejscu albo od przypalenia’, głuż. *swędro* ‘ciemna plama’, w l. mn. *swędra* ‘plamy na płótnie powstałe podczas bielenia’.

A. Brückner (SEJP 527) słusznie wiąże nasz rzeczownik z *swędzić* i *swędzieć*. Czasowniki te kontynuują psł. **svędēti* ‘być wysuszonym, być w żarze’⁷. Przy pomocy rzadkiego przyrostka *-ra* utworzono od **svędēti* rzeczownik, który rekonstruować można w postaci **svōdra*. Według W. Doroszewskiego pierwotnie była to nazwa czynności, wtórnie skonkretyzowana⁸. **Svōdra* znała więc ‘plama od ognia’.

---

⁵ K. Badecki, *Polska satyra mieszczańska*, Biblioteka Pisarzy Polskich nr 91, w. 290. Najstarszy przykład w tym znaczeniu notuje Linde z przekładu Biblii Budnego. [15]

⁶ Karłowicz V 271.

⁷ Ostatnio czasownikiem tym w prasłowiańskim zajmował się Jiří Marvan (Informační bulletin pro otázky jazykovědné 5, Praha 1964, s. 29–30).

⁸ W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze. III. Formacje z elementem -r- w części sufiksalnej*, PF XV, z. 2, s. 280–281.

Użycie rzadkiego i mało już w prasłowiańskim produktywnego przyrostka *-ra* wskazuje, że mamy tu do czynienia ze starym wyrazem. Ponieważ nie jest on znany językom południowo- i wschodniosłowiańskim, możemy przypuszczać, że jest to dialektyzm zachodniosłowiański, może lechicko-łużycki. Gwary polskie zachowały w tym wypadku prawdopodobny dowód na istnienie dawnych związków językowych polsko-łużyckich.

Należy jednak zaznaczyć, iż formy łużyckie różnią się nieco od polskiej. Wyrazy łużyckie mają prawdopodobnie przyrostek *-ro*, a nie *-ra*, ale taka oboczność jest znana w językach słowiańskich (por. np. pol. *ikra*, gwarowe *ikro*, kaszubskie *kro*, czes. gwarowe *ikro*). Różnią się też formy łużyckie od polskiej samogłoską rdzenną. Pol. *swędra* ma niewątpliwie kontynuant dawnego *q* (występuje tu zwykła w językach słowiańskich oboczność *ę* w czasowniku, *q* w rzeczowniku), natomiast w wyrazach łużyckich występuje *ě*, kontynuujące dawne *ę*. Myślę, że jest to wynikiem wtórnego oddziaływania czasownika *swědeć*, *swědeś*.

Język Polski XLVI, 1966, s. 173–177

3. *możdzeń*

W pochodzącym z końca wieku XVI (r. 1593) statucie sławkowskiego cechu kowalско-ślusarsko-kołodziejskiego po raz pierwszy w polszczyźnie zaświadczony jest wyraz *możdzeń*: „Kołodziej mistrz nowy sztuke swoje winien udzielać i pokazać: koło o dwu *możdzeniach* (rkp. *mozdzeniach*) w każdym zbijaniu abo fugowaniu”⁹. Następnie wyraz ten odnajdujemy dopiero w *Słowniku wileńskim* w znaczeniu ‘kościany wyrost kości czelnej lub nosowej, na którym róg pochwiasty się osadza’, jest więc tu terminem zoologicznym¹⁰. *Słownik warszawski* prócz tego znaczenia podaje jeszcze ‘świder do wiercenia otworów w dzwonach kół’, ‘kołek z twardego drzewa, w obydwu końcach ścięnczony, którym się spajają z sobą dzwona kół u wozu, tybel’ oraz lekarskie znaczenie ‘skrzep krwi uwięzły w naczyniu i zamykający je, zator, czop zatorny’¹¹. J. Kar-

---

⁹ {W pierwodruku tego artykułu przypisy są na każdej stronie numerowane od 1. Usunięto przypis pierwszy, wskazujący na kontynuację cyklu zapoczątkowanego artykułem poprzednim – red.} S. Ciszewski, *Materiały do historycznego słownika języka polskiego*, PF VII, s. 200.

¹⁰ SłWil I 683 (w postaci *możdzeń*).

¹¹ SłWarsz II 1053–1054.

łowicza *Słownik gwar polskich* notuje omawiany wyraz w postaciach *możdzeń*, *mozdzeń*, *możdzeń* z dość dużego obszaru w znaczeniach ‘gwóźdź drewniany służący do spajania dzwonu u koła lub zbijania dwu desek’ i wyjątkowo ‘drzazga zaszała za skórę’¹². Wyraz znany jest także na Kaszubach: [174] *możeń*, *m^ueżyń*, *m^uezżin*, *m^uożżyń*, *m^uościń* i w innych postaciach morfologicznych *m^ueśc*, l. mn. *m^uożże*, *muśc*, l. mn. *m^uożże*, z przyrostkiem *-el* (nie podano pełnej postaci), *możelńók*, słowińskie *m^uożżól*¹³ w znaczeniu ‘drewniany gwóźdź łączący dzwona koła’.

Omawiany wyraz nie jest w słowiańszczyźnie izolowany. Najbliżej wyrazu polskiego i pomorskiego stoi stczes. *možděn* ‘gwóźdź’. W staroczeskim występuje także inna postać, którą Gebauer odczytuje *možděl* (rkp. *mozdiel*) i uważa za błędny zapis zamiast *možděn*¹⁴. Skoro jednak w kaszubszczyźnie i słowiańszczyźnie znana jest forma z przyrostkiem *-el*, należy chyba ten zapis staroczeski odczytywać *možděl*. We współczesnej czeszczyźnie wyraz ten występuje w formie *hmoždik* i *hmoždinka* ‘gwóźdź łączący belki’¹⁵, z gwar chodzkich Machek podaje *možna* ‘drewniany gwóźdź między dwoma ścianami’¹⁶. Dalsze odpowiedniki występują w językach południowosłowiańskich. P. Skok podaje z Żumberaku czakawskie dialektyczne *moždeník* ‘wielki drewniany gwóźdź lub klin łączący dwie belki’¹⁷. Więcej postaci notowanych jest dla dialektu sztokawskiego: *moždac* ‘kołek łączący dzwona w kole, klepki beczi’ (Lika i Dalmacja), występujący też w Bośni w znaczeniu ‘duży jesionowy klin łączący dwie belki w ścianie’¹⁸, *možďak*, dop. *možďaka* ‘klin drewniany lub żelazny łączący deski w ścianie’ (Dalmacja), *možďanik* ‘klin łączący dzwona w kole’, *možďenak* ‘klin łączący dwie

---

¹² Karłowicz III 189. Przytoczone przykłady pochodzą z Krakowskiego, z Lubelskiego i z Mazowsza. Z Kieleckiego interesujący nas wyraz podaje K. Dejna (AGK, z. 4, mapa nr 558). [174]

¹³ AJK I, cz. II, s. 93 (komentarz do mapy nr 26). Wyraz słowiński LorPW I 542 podaje za Rudnickim w postaci *m^uożżól*.

¹⁴ Gebauer II 404.

¹⁵ F. Travníček, *Slovník jazyka českého*, Praha 1952, s. 428. Formy te powstały zapewne przez kontaminację z czasownikiem *hmožditi*, por. Machek ES 308, 133 (s.v. *hmožditi*).

¹⁶ O.c. 308.

¹⁷ P. Skok, *Novi prilozi proučavanju govora žumberačkih čakavaca*, HDZ I, 1956, s. 258.

¹⁸ N. F. Pavković, *Kuća, pokućstvo i privredne zgrade. Etnološko-folkloristička istraživanja u Imljanima*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Etnologija sv. XVII, Sarajevo 1962, s. 80–81. Tamże zaświadczony jest również czasownik *možditi* ‘łączyć belki przy pomocy drewnianego klina’, znany też z innej części Bośni, por. J. Popović, *Ljetni stanovi na planinama Raduši i Ljubuši*, Glasnik Zemaljskog muzeja XLIX, Sarajevo 1937, s. 74–75.

deski lub klepki' (Posawina)¹⁹. Najciekawsza jest jednak postać używana w czakawskiej gwarze Dubasznicy i Vrbnika na wyspie Krk *mozg* 'kołek służący do łączenia dzwon u koła'²⁰. Wyraz znany jest także dialektom [175] słoweńskim, gdzie mamy *môznik* 'rodzaj gwoźdźcia' (a także niewątpliwie pokrewny *zamôzka* 'gwoźdź do koła')²¹. W niedawno wydanym słowniku gwary črnovrskiej występuje omawiany wyraz w postaci *mǫzχ* 'drewniany kołek łączący deski dna naczynia drewnianego'²².

Z tego przydługiego przedstawienia materiału jasno wynika, że w kilku językach słowiańskich (w polskim wraz z kaszubskim i słowińskim, czeskim, serbsko-chorwackim i słoweńskim) występuje w zasadzie identyczny znaczeniowo i bliski pod względem budowy wyraz. Jaki jest jednak wzajemny stosunek poszczególnych postaci do siebie?

Za najstarszą postać wyrazu uznać trzeba formy zaświadczone w dialektach południowosłowiańskich, a mianowicie czakawskie *mozg* i słoweńskie *mǫzχ*. Dadzą się one bez trudu sprowadzić do pierwotnej postaci **mozgǫ* ze znaczeniem 'drewniany klin służący do łączenia różnych drewnianych elementów (dzwon koła, belek w ścianie, desek)²³. Wyraz to zapewne już prasłowiański (jak za tym dodatkowo przemawia etymologia, o czym poniżej), w pierwotnej formie zachowany zupełnie szcążkowo. Natomiast utworzone od niego wyrazy pochodne występują na znacznie większym obszarze.

---

¹⁹ RJAZ VII 31 (s.v. *moždac* i *moždak*), s. 32 (s.v. *moždeňak*).

²⁰ O.c. 30 (s.v. 2. *mozak*). Redaktorowi tego słownika T. Mareticiowi znana była tylko postać mianownika l. mn. *mozgi* (z Dubasznicy), którą sprowadza do realnie nie zaświadczonej, hipotetycznej sztokawskiej formy mian. l. p. *mozak*. Czakawska [175] forma mianownika-biernika została zapisana w Vrbniku: Pladńica ('dzwono')... na jednon krajji ima va sredu *mozg*, a va drugon ima škujju. To ima za to, da se more složit jedna z drugon i udelat se skupa kolo (I. Žic, *Vrbnik na otoku Krku*, ZNŽO VII, 1902, s. 331).

²¹ Pleteršnik I 606 i II 855.

²² Tominec 60 i 128. Autor sprowadza ten wyraz do hipotetycznej literackiej postaci *mezg*, opatrując ją gwiazdką, co oznacza, iż wyraz nie jest poświadczony w słowniku Pleteršnika. Ponieważ jednak w danej gwarze o i e pod krótką intonacją rozwinęły się identycznie w a, przeto nie mniej możliwa jest rekonstrukcja **mozg*. Za taką właśnie postacią przemawiają przytoczone wyżej wyrazy słoweńskie oraz czak. *mozg*.

²³ M. GavaZZi w niedostępnej mi pracy *Sudbina slovenske baštine iz pradomovine kod Južnih Slovena* (Biblioteka EDJ, br. 2, Beograd 1959, s. 9) wysuwa przypuszczenie, iż serbsko-chorwackie wyrazy *moždac*, *moždanik* oraz techniczna tradycja budowy specjalnego typu domów drewnianych (tzw. *brvnjača*) przez łączenie belek drewnianymi klinami jest w południowej Słowiańszczyźnie dziedzictwem z praojczyzny, por. A. Bugarski, *Naselja, zgrade i pokućstvo. Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Etnologija XIX, Sarajevo 1964, s. 70.

Stczes. *možděn* jest, jak to przypuszczał już Gebauer²⁴, najprawdopodobniej urzeczownikowionym przymiotnikiem z przyrostkiem *-ěň* (występującym w takich wyrazach jak *miedziany* < *měděňjъ, *drewniany* < *drъvněňjъ), przy czym substancywizacja odbyła się tu bez pomocy środków formalnych. Inaczej stało się w polszczyźnie (wraz z dialektem kaszubskim), gdzie substancywizacja dokonała się przez dodanie przyrostka *-jъ*. Powstała więc forma *mozgěňjъ, której normalnym kontynuantem jest pol. *możdzeń* i dalsze formy polskie i kaszubskie polegające na normalnym rozwoju fonetycznym. W dia[176]lektach serbsko-chorwackich od przymiotnika *mozgěň utworzono derywaty przy pomocy przyrostków *-ikъ* (czak. *možđenik*, sztok. *možďànik*²⁵) i *-jakъ* (sztok. *možđenjak*).

Sch. *mòždac* jest najprawdopodobniej zdrobnieniem od *mozgъ utworzonym przy pomocy przyrostka *-bъ*, chociaż w takim objaśnianiu tej formy przeszkadza zachowanie *-a-* w przypadkach zależnych (dop. *mòždàca*). Być może *a* (< *ъ*) zostało tu zachowane dla uniknięcia niezwyklej grupy spółgłoskowej, która musiałaby ulec dalszym zmianom (uproszczeniu), powodując dużą różnicę w brzmieniu między mianownikiem a przypadkami zależnymi²⁶. Innym derywatem od *mozgъ jest sch. *mòžďak*, utworzony przy pomocy przyrostka *-jakъ*. Podobnie kasz. *moždź (poświadczony w dzisiejszych gwarach kaszubskich w postaciach *m^uešč*, l. mn. *m^uoźże*, *mušč*, l. mn. *m^uoźże*) kontynuuje zapewne dawne **mozgъ*²⁷.

Słowińskie *mjožžól*, odpowiednia forma kaszubska i, może, staroczeskie *možděl* (o ile słuszna jest przedstawiona wyżej lekcja zapisu *mozdiel*) powstały przez rozszerzenie pierwotnego *mozgъ przyrostkiem *-ěl*²⁸. Słoweńskie *mòžnik* jest chyba derywatem od hipotetycznego przymiotnika *mozgъň, utworzonym przy pomocy przyrostka *-ikъ*. Mniej natomiast jasne są inne postaci: czes. gwarowe *možna* i sło. *zamôzka*.

Zastanawiające jest, dlaczego hipotetyczna (i chyba prawdopodobna) pierwotna postać *mozgъ zachowała się zupełnie szczątkowo, podczas gdy niewątpliwe derywaty od niej występują na stosunkowo znacznym obszarze Słowiańszczyzny. Przyczyną zamiany starszej postaci wyrazu przez nowotwory (będące w istocie derywatami od niej) było, być może, istnienie w języ-

²⁴ Gebauer l.c. [176]

²⁵ *a* w *možďànik* jest wynikiem rozwoju *ě* po miękkiej grupie spółgłoskowej w *a*.

²⁶ Tego rodzaju wypadki zachowania ruchomego genetycznie *-a-* zdarzają się w gwarach serbsko-chorwackich, np. *bratac* 'braciszek', dop. *brataca*, *mladac* 'chłopiec', dop. *mladaca* itp. Podobne przykłady występują już w średniowiecznych tekstach serbsko-chorwackich.

²⁷ AJK (l.c.) błędnie przyjmuje pierwotną postać **mozd-* i w związku z tym sprowadza omawiane wyrazy do *mozdjъ.

²⁸ O tym przyrostku w kaszubskim i słowińskim zob. Lorentz GP II 737.

ku wyrazu o identycznym brzmieniu, a zupełnie odmiennym znaczeniu, a mianowicie *mozgъ ‘mózg’²⁹. Aby uniknąć pary jednobrzmiących wyrazów zamieniono jeden z nich (niewątpliwie rzadszy i należący do specjalnej fachowej terminologii stolarskiej czy też kołodziejskiej) wyrazami pochodnymi. Dokonywało się to chyba w poszczególnych dialektach niezależnie od siebie, skoro użyto tak różnych środków słowotwórczych. Jedynie obszar polski jest pod tym względem wyjątkowo jednolity. We wszystkich bowiem kontynentalnych gwarach polskich, w których wyraz ten zachował się, mamy tylko formę *możdzeń* (warianty fonetyczne oczywiście temu nie przeczą). Także część gwar kaszubskich wyraźnie nawiązuje do reszty polszczyzny.

Nie wdając się w rozpatrywanie dotychczasowych etymologii i ewentualnych związków z innymi wyrazami słowiańskimi³⁰, najprawdopodobniejsze wydaje mi się zestawienie sugerowane przez T. Mareticia i popierane w pewnym sensie przez J. Zubatego³¹ z bałtyckim czasownikiem poświadczonym w litew. *mėgžti*, *mezgū* ‘knoten, knüpfen, stricken’ i łot. *megzt*, *mežzu* ‘stricken’. Przy przyjęciu takiej etymologii psł. *mozgъ byłby derywatem od odpowiedniego (a nie zaświadczonego) czasownika słowiańskiego, który powinien brzmieć *mezgti, zaś znaczyłby ten derywat ‘to, co służy do wiązania, łączenia, to, co łączy’, co doskonale się zgadza ze znaczeniem realnie w językach słowiańskich zaświadczonych wyrazów.

Pozostały nam jeszcze do omówienia pewne kwestie dotyczące wyłącznie wyrazu polskiego. W polszczyźnie *możdzeń* był zawsze tylko wyrazem gwarowym, a może nie tyle gwarowym, co należącym wyłącznie do fachowej terminologii rzemieślniczej. To sprawiło, że nie został odnotowany w tekstach staropolskich, a zanotowano go dopiero w XVI wieku w tekście o specjalnym charakterze. Dlatego też potem odnotowano go dopiero w słownikach. Pierwotnie był nazwą drewnianego kołka łączącego różne elementy (przede wszystkim chyba dzwona koła), wtórnie otrzymał inne znaczenia, przy czym wprowadzono go też, zapewne sztucznie, do terminologii zoologicznej i medycznej.

---

²⁹ Niektórzy łączą psł. *mozgъ ‘mózg’ z litew. *māzgas* ‘Knoten, zugezogene Schlinge’, rzeczownikiem pozostającym w bezpośrednim związku z litewskim czasownikiem *mėgžti*, o czym zob. Fraenkel LEW I 427. W takim wypadku *mozgъ ‘mózg’ i *mozgъ ‘drewniany klin’ byłyby wyrazami o tym samym pochodzeniu (czy też tym samym wyrazem o dość różnych, odległych znaczeniach). Nie wyklucza to oczywiście możliwości omówionych przekształceń ze względów znaczeniowych. [177]

³⁰ Zob. Brückner SEJP 346, Machek o.c. 308, J. Zubatý, *Etymologien*, AfslPh XVI, 1893, s. 497, tenże, *Slavische Etymologien*, AfslPh XVI, 1893, s. 399–400, również uwagi Fraenkla l.c.

³¹ RJAZ VII 30 i Zubatý o.c.; Fraenkel l.c., na takie zestawienie zapatruje się sceptycznie. Mimo to wydaje się ono bardziej prawdopodobne (zwłaszcza ze względów semantycznych) niż zestawienie z psł. *mozgъ ‘mózg’.

Czy okręt jest kaszubizmem?

Język Polski XLVI, 1966, s. 280–284

A. Brückner uważa *okręt* za polski nowotwór i wiąże go z czasownikiem *kręcić*, tłumacząc, że *okręt* to ‘to, czym się kręci, steruje’¹. Chociaż objaśnienie takie mogłoby być do przyjęcia (mimo stwierdzenia samego Brücknera o „dziwności” takiego tworu)², jednak nie można oddzielać polskiego wyrazu od pokrewnych wyrazów poświadczonych w innych językach słowiańskich. Najbliższy, tak formalnie jak i znaczeniowo, odpowiednik znajdujemy

---

¹ {W pierwodruku przypisy na każdej kolejnej stronie numerowane są od początku – red.} Brückner SEJP 377, też 267. **Wcześniej inną etymologię przedstawił G. Korbut** (*Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym*, PF IV, 1893, s. 383–384, 422, 436, 437, 439, 507). Uważał on *okręt* za pożyczkę z niem. *hochrand*. Etymologia ta jest jednak wątpliwa, przede wszystkim ze względu na podejrzenie o nieautentyczność wyrazu niemieckiego, który nie jest poświadczony w żadnym z dużych słowników niemieckich (m. in. w słowniku braci Grimmów, a także w słowniku Trübnera, omawiającym liczne, także gwarowe, złożenia z *Rand*). Gdyby nawet wyraz niemiecki był zaświadczony w którymś ze źródeł, do których nie udało mi się dotrzeć, pozostają trudności znaczeniowe (wątpliwe, by *hochrand* mógł mieć znaczenie ‘okręt’) oraz fonetyczne, które nasuwały się samemu Korbutowi (o.c. 436) mimo jego przypuszczeń o działaniu etymologii ludowej. Charakterystyczne, że etymologię tę pomijają nowsze słowniki etymologiczne, w tym także słownik Vasmera, który raczej przeceniał wpływ niemiecki na język rosyjski, a pracę Korbuta zna i w wielu miejscach cytuje. Nie wymienia także *okrętu* L. Moszyński w słowniczku do swej pracy o zapożyczeniach niemieckich w staropolszczyźnie. Przeciw etymologii Korbuta przemawia też geografia omawianego wyrazu i regularność odpowiedników fonetycznych. Gdyby przyjąć jego etymologię, trzeba by uważać przytoczony niżej wyraz rosyjski za pożyczkę z polskiego, i to z zastąpieniem samogłoski nosowej przez *u* (co chyba mogło występować tylko w starych zapożyczeniach), zaś dla przytoczonego wyrazu czakawskiego należałoby szukać innego objaśnienia.

² Por. cytowany przez SłWarsz (II 549 s.v. *kręcić*) przykład ze Słowackiego: okręt *kręcony* machinami.

w zachodnich gwarach rosyjskich, gdzie *ókrut* znaczy ‘rodzaj statku’³. Wyraz rosyjski nie jest najprawdopodobniej pożyczką z polskiego (tak przynajmniej zdaje się uważać Vasmer), jeszcze mniej prawdopodobna jest odwrotna pożyczka. Omawiany wyraz występuje poza tym w czakawskim dialekcie języka serbsko-chorwackiego w postaci *òkrūt* ze znaczeniem ‘naczynie’⁴. Różnica znaczenia między wyrazem polskim i rosyjskim z jednej strony i czakawskim z drugiej [281] nie sprzeciwia się takiemu zestawieniu (niewątpliwemu pod względem fonetycznym), bowiem z różnych języków (nie tylko słowiańskich) przytoczyć można przykłady na rozwój znaczeniowy ‘naczynie’ → ‘okręt’⁵.

Te fakty innosłowiańskie i geografia wyrazu w językach słowiańskich, wykluczająca możliwość zapożyczenia, każą uznać stwierdzenie Brücknera o polskim neologizmie za nie znajdujące potwierdzenia w materiale. Przeciwnie, występowanie wyrazu na dwu odległych krańcach Słowiańszczyzny nasuwa przypuszczenie, iż mamy tu do czynienia ze starym, prasłowiańskim zapewne jeszcze wyrazem zachowanym na peryferiach języków słowiańskich, czyli z tzw. archaizmem peryferycznym. Rekonstruować go należy w postaci **okrǫtǔ*. Interpretacja tego rzeczownika natrafia jednak na pewne trudności. Najbardziej prawdopodobne wydaje mi się objaśnianie go jako derywatu wstecznego od czasownika **o-krǫtiti* (lub może derywatu wstecznego z prefiksem *o-* od czasownika **krǫtiti*). Bezpośrednie wiązanie z przymiotnikiem **krǫtǔ* (występującym też w postaci **okrǫtǔ*) natrafia na pewne trudności. Dawne znaczenie wyrazu zachowało się tylko w czakawszczyźnie. Czy jest to znaczenie pierwotne, czy też rozwinięte z jakiegoś starszego znaczenia (np. jakiegoś rodzaju naczynia), nie da się, niestety, rozstrzygnąć. Także teksty czakawskie, tak historyczne jak i współczesne gwarowe, nie dostarczają pod tym względem żadnych rozstrzygających danych⁶. Jedyne etymologia wyrazu pozwala przypuszczać, iż **okrǫtǔ* pierwotnie oznaczał naczynie

---

³ Vasmer REW II 261, także cytowany przez Vasmera artykuł Mikkoli (RFV XLVIII 277).

⁴ Wyraz poświadczony jest od XIII w., współcześnie jest notowany w gwarach czakawskich Istrii i Krku. W przeszłości zasięg wyrazu musiał być większy, jak świadczą o tym zabytki, ale w granicach dialektu czakawskiego, zob. RJAZ VIII 872. [281]

⁵ Por. ros. *sudno*, franc. *vaisseau* ‘statek’, *vaisselle* ‘naczynia’ z łac. *vāscellum* ‘naczynie’ (Berneker SEW I 627; Vasmer l.c.), a także pol. *statek* (w XVI w. otrzymujący znaczenie dzisiejsze, starsze znaczenie do dziś występuje w gwarach) i *sąd* mający w XVI w. obok zwykłego znaczenia ‘naczynie’ też wyjątkowo znaczenie ‘statek’.

⁶ Wskazują one raczej na ogólne znaczenie ‘naczynie’ (jeśli pominąć wyjątkowe znaczenie ‘vagina’). Np. w XIV-wiecznym czakawskim zabytku *Žića svetih otaca* (wydał V. Premuda, Starine JAZU XL, Zagreb 1939, s. 111–218) *okrut* tłumaczy łac. *vas* (s. 143, 181, 182)

plecione (zapewne rodzaj kosza)⁷. Ze starszego znaczenia ‘naczynie’ w północnej Słowiańszczyźnie rozwinęło się wtórne znaczenie ‘statek’.

W rosyjskim i czakawskim interesujący nas wyraz zachował się szczerokowo, na stosunkowo niewielkich obszarach. Jedynie w polszczyźnie jest to wyraz powszechny. Należy nie tylko do zasobu leksykalnego polskiej terminologii morskiej, lecz wszedł na trwałe do języka literackiego, gdzie jest, ogólnie biorąc, synonimem *statku*⁸. Czy jednak w polskim języku literackim jest wyrazem [282] rodzimym? Myślę, że w odpowiedzi na to pytanie pomoże nam przesłedzenie historii tego wyrazu w polszczyźnie.

W kartotece *Słownika staropolskiego okręt* zaświadczony jest tylko jeden raz ze słowniczka łacińsko-polskiego zapisanego na okładkach książki *Vocabularius breviloquus cum arte diphthongandi, punctandi et accentuandi* (przechowywanej w bibliotece seminaryjnej w Sandomierzu) i datowanego na ok. 1500 r.⁹ To stosunkowo późne i jedyne poświadczenie *okrętu* nasuwa myśl, iż w okresie staropolskim wyraz ten nie był znany językowi polskiemu¹⁰. Jakiś wyraz znany staropolszczyźnie (pomijam oczywiście rzadkie wyrazy gwarowe) mógł w tekstach nie wystąpić jedynie wtedy, jeśli nie było okazji do użycia go, głównie ze względu na charakter samych tekstów. Ten wypadek nie zachodził jednak w odniesieniu do omawianego wyrazu, jak dowodzą tego liczne w *Słowniku staropolskim* potwierdzenia innych wyrazów ze znaczeniem ‘okręt, statek morski’: *korab, koga, łodzia/łodź*¹¹. Poza *łodzia/łodź*, dla których znaczenie ‘statek morski’ jest niewątpliwie wtórne i może okazjonalne, pozostałe wyrazy są zapożyczeniami obcymi¹². Brak więc było w staropolszczyźnie rodzimej nazwy większego obiektu pływającego. Bo taką nazwą nie był z pewnością *okręt*, skoro mając tyle możliwości wystąpienia w tekstach został użyty zaledwie jeden raz, i to w słowniczku.

---

i *vasculum* (s. 134, 163). Identycznie ma się rzecz we współczesnych tekstach gwarowych, por. I. Žic, *Vrbnik (otok Krk)*, ZNŽO XXXIII, 1949, s. 62–63, a zwłaszcza 69–72.

⁷ W czakawskim *okrut* może oznaczać także naczynie plecione, por. ... prave mi ... Verbenčane govoreć svekomu *okrutu*, ki je upleten od žukve: vrña (I. Žic, *Vrbnik na otoku Krku*, ZNŽO IV, 1899, s. 221).

⁸ Specjalizacja znaczenia *okrętu* (‘okręt wojenny’) jest zapewne stosunkowo nowa. W języku potocznym *okręt* i *statek* są zwykle synonimami. O ich traktowaniu w terminologii fachowej morskiej zob. np. A. Reyman, *Okręty i statki*, Londyn (bez daty wydania). [282]

⁹ A. Brückner, *Przyczynki do dziejów języka polskiego*, RWF XLVII, 1910, s. 355: *sca-pha okrąth*.

¹⁰ Oczywiście mam tu na myśli język polski bez pomorszczyzny.

¹¹ SłStp III, 313, 344–345, IV, 115–116.

¹² Brückner SEJP 243, 256, 378.

Dalsze dzieje *okrętu* dowodzą niewątpliwego szerzenia się tego wyrazu. Poświadczony jest w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy¹³, w słowniku Jana Mączyńskiego występuje już 21 razy, co dowodzi, że w połowie wieku XVI był pospolicie¹⁴. Nierzadki też jest w XVI-wiecznej literaturze pięknej, skąd przytaczam kilka wrywkowych danych: zna go *Historia trojańska* z r. 1563¹⁵, częsty jest u Jana Kochanowskiego¹⁶, występuje w przekładzie *Eneidy* Andrzeja Kochanowskiego¹⁷. W XVI w. powszechny jest więc już tak jako termin morski, jak i jako wyraz należący do polskiego języka literackiego. Karierę zrobił więc błyskawicznie. [283]

Jakie były przyczyny powodujące tak szybką karierę omawianego wyrazu, który w ciągu kilkudziesięciu niespełna lat stał się powszechnie znany i używany w polszczyźnie, przynajmniej w polszczyźnie ówczesnych warstw wykształconych? Myślę, że wyjaśni to kilka faktów historycznych. Zainteresowanie Polski morzem i bliższe z nim kontakty pojawiają się około połowy XV w., głównie w okresie wojny trzynastoletniej (1454–1466). W wojnie tej bierze nawet udział po stronie polskiej gdańska flota tzw. kaperska, przyczyniając się w niemałym stopniu do ostatecznego zwycięstwa Polski przez rozgromienie krzyżackiej floty w bitwie pod Elblągiem (1463 r.)¹⁸. Po pokoju toruńskim (1466 r.) Polska odzyskała dostęp do morza, otrzymując niewielki skrawek wybrzeża wraz z portami Gdańsk i Elbląg. Od tego czasu rozpoczynają się ożywione kontakty handlowe Polski z Gdańskiem, który staje się głównym portem wywozowym dla polskiego zboża. Ten handel morski nasila się szczególnie w XVI w. Kontakty handlowe obudzić musiały zainteresowanie morzem, flotą, musiały też podnieść w Polsce znajomość spraw morskich. Niezbitych dowodów na to dostarcza choćby ówczesna literatura piękna.

---

¹³ *Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy*. Podług rękopisu z 1532 r. opracował i wydał dr Bolesław Erzepki, Poznań 1900, s. 17: *carina est media pars navis seu venter vel ipsa navis okrąnth*.

¹⁴ W. Kuraszkiewicz, *Wyrazy polskie w słowniku łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego*, I, Wrocław 1962, s. 276.

¹⁵ *Historia trojańska*. 1563. Wydał S. Adalberg, Biblioteka Pisarzy Polskich nr 31, Kraków 1896, np. s. 12: „... wsiadzy w okręt...”.

¹⁶ Np. Tam *okręty*, a przy nich Delfinowie gości (*Dzieła* II, s. 250); ... wsiadł w *okręt* wysoki (*Dzieła* I, s. 374) itd. Prócz *okrętu* u Kochanowskiego w bliskim znaczeniu występują *fusta*, *galera*, *korab*, *łódź*, *nawa*, *statek*, *szkuta*, *tratwa*, por. W. A. Drapella, *Żegluga-nawigacja-nautyka*, cz. I, Gdańsk 1955, s. 23–25.

¹⁷ Np. ... wiatry ich *okręty* zaley i in., zob. Drapella o.c. 30, 34, 36. [283]

¹⁸ K. Lepszy, *Dzieje floty polskiej*, Gdańsk [i in.] 1947, s. 38–41.

Wraz z większą znajomością tematyki morskiej musiała się szerzyć w Polsce znajomość terminologii morskiej, odczuwano też potrzebę uzupełnienia tej terminologii¹⁹. Oczywiście terminy z zakresu tematyki morskiej czerpano (o ile nie tworzono neologizmów) stamtąd, gdzie ona już istnieć musiała ze względu na odwieczne kontakty z morzem. Czerpano więc z Gdańska i Elbląga, czy też, ogólniej mówiąc, z Pomorza. Wydaje mi się, że tak właśnie było z jednym z podstawowych terminów morskich, jakim jest *okręt*.

Termin ten w gwarach kaszubskich jest doskonale poświadczony. Lorentz w *Gramatyce pomorskiej* podaje kilkanaście jego postaci fonetycznych: *uokrąť, uokrant, okrant, uekront, uekront, uekrant, uykrant, uykřęt, uykřent, uykřent, uekrąť, uykřąť*, też zdrobnienia *uokrątk, uokrątk*²⁰. Według B. Ślaskiego u Kaszubów wyraz ten znaczy 'wielki statek morski, opatrzone zazwyczaj dwoma albo trzema masztami'²¹. Powszechność wyrazu w kaszubszczyźnie (przy jednoczesnym całkowitym braku poświadczeń z gwar Polski kontynentalnej²²), jak też przedstawione na początku artykułu pochodzenie wyrazu każą dopatrywać się w nim starego kaszubskiego (a może ogólniej pomorskiego) terminu morskiego. Z powodu braku zabytków nie został na Pomorzu zapisany wcześniej niż w Polsce kontynentalnej, co jednak nie znaczy, że nie był tam wcześniej używany i znany. [284]

Uważam więc, że *okręt*, leksykalny kaszubski (pomorski?) archaizm peryferyczny, zachowany jeszcze poza tym tylko w gwarach rosyjskich i czakawskich, pod koniec XV w., w czasie ożywionych kontaktów Polski z Pomorzem, został zapożyczony przez polszczyznę. Dostał się najpierw do tworzącej się wówczas polskiej terminologii morskiej, a stąd w ciągu wieku XVI do języka, w którym do dziś jest żywą jednostką leksykalną.

---

¹⁹ Wyraźnie o tym świadczą prace z zakresu terminologii morskiej, np. cytowana już praca Drapelli i tegoż autora *Ster. Ze studiów nad kształtowaniem się pojęć pomorskich. Wiek XV-XX*, Gdańsk 1955.

²⁰ Lorentz GP I-III, s. 339, 340, 341, 344-346, 348, 665, 684.

²¹ B. Ślaski, *Słownictwo rybackie i żeglarskie*, PF V, 1899, s. 62.

²² Karłowicz III 433 notuje tylko jeden przykład, i to z Kaszub. [284]

Przyczynki leksykalne

Język Polski LVI, 1976, s. 124–127

1. *strożyć, nastrożyć, nastroga*

Czasownik *strożyć* poświadczony jest w ludowym słownictwie rybackim w połączeniach *strożyć sznur, motowąż, wierszę* ‘zaopatrywać sznur, motowąż, wierszę w przynętę, nasadzać przynętę na dolne haczyki sznura’¹. W gwarach zapisano też przedrostkowy czasownik *nastrożyć* ‘umieścić w wierszy na raki przynętę, czyli zastawić wierszę na raki’². Ten ostatni czasownik występuje już w anonimowym przekładzie *Ksiąg o gospodarstwie* Piotra Crescencjusza z r. 1549, np.: „łowić myszy łapicami lubo paściami skorkę słonin abo syr pieczony *nastrożywszy*”; „*nastrożyć* skórki od słonin”³. XVI-wieczne przykłady świadczą, iż omawiane czasowniki pierwotnie nie były ograniczone do słownictwa rybackiego. Prawdopodobnie w dawnej polszczyźnie czasownik *strożyć* oznaczał ‘zakładać, umieszczać przynętę w przyrządach do chwytania zwierząt (lądowych i wodnych)’, zaś ludowe znaczenie jest wynikiem specjalizacji w środowisku rybaków. Potwierdzają to także znaczenia pokrewnego rzeczownika *nastroga*, cytowanego przez Lindego (III 291) z XVI i XVII wieku. Cytaty z *Postylli* Żarneckiego (1582 r.) i z *Pasqualiny* S. Twardowskiego (1655 r.) wskazują na znaczenie ‘przynęta zakładana na wędkę’ (np. „Jak ryba *pod nastrogą* wędę, tak i świat pod ponętami zatracenie bierze” – w *Postylli* Żarneckiego). Natomiast

---

¹ {W pierwodruku tego artykułu przypisy są na każdej stronie numerowane od 1. Usunięto przypis pierwszy, informujący o afiliacji autora – red.} Karłowicz V 245–246 (z Tykocińskiego); B. Ślaski, *Słownictwo rybackie i żeglarskie u Kaszubów nadmorskich*, PF VIII, 1916, s. 60; tenże, *Słownik rybacko-żeglarski i szkutniczy*, SIOcc IX, 1930, s. 243.

² Karłowicz l.c.

³ P. Crescencjusza *Księgi o gospodarstwie i opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytków, każdemu stanowi potrzebne*, Kraków 1549, s. 639. [125]

w przekładzie Crescencjusza poświadczony jest znaczenie ‘przynęta zakładana np. na wilki, ptaki’: „Nad wilczym dołem przyprawiają deskę z wagą, po której [125] wilk *ku nastrodze* idąc, przeważy się i w dół wpada”; „Skoro ptak do nasienia zleci, natychmiast ruszywszy *nastrog*i, drzewiczki klatki na się obali”.

Szczątkowo zachowane w polszczyźnie czasowniki *strożyć*, *nastrożyć* i rzeczownik *nastroga* mają dokładne odpowiedniki w innosłowiańskim słownictwie łowieckim i rybackim. Pol. *strożyć*, *nastrożyć* odpowiadają: dłuż. *strożyś* ‘zastawiać specjalne widełki do chwywania raków’, w XVII w. *strożone raki* ‘raki schwywane przy pomocy widełek’, czes. gwarowe i książkowe *strážiti* (*stražiti*) ‘zakładać przynętę, wabić’, dial. też ‘zastawiać oka, żelaza na ptaki, zwierzynę’, *nastrážiti* (*nastražiti*) ‘przynęcić, przywabić’, dial. ‘zastawiać oka, żelaza na ptaki, zwierzynę’, sła. *nastražit* (*nastrážit*) ‘zastawić, założyć przynętę’, ros. dial. *storozhit* ‘*lovušku*, *kapkan*, *capki* ‘nastawiać samolówkę, paści w celu schwywania zwierzyny’, *nastorozhit* ‘nastawić (samolówkę, paści)’. Odpowiedni czasownik znany też był zapewne językowi białoruskiemu⁴. Polski rzeczownik *nastroga* ma odpowiedniki tylko na zachodzie Słowiańszczyzny: czes. *nástraha* ‘przynęta (np. zakładana na wędkę), wabik; pułapka’, sła. *nástraha* ‘przynęta np. na myszy, lisy’.

Przytoczony materiał pozwala rekonstruować niewątpliwie już prasłowiańskie dialektyczne terminy łowieckie: północnosłowiańskie czasowniki **storžiti*, **nastoržiti* oraz oparty na tym ostatnim zachodniosłowiański rzeczownik **nastorga*. Analiza realnie zaświadczonych w językach słowiańskich znaczeń wskazuje, że psł. **storžiti* znaczyło ‘zastawiać przyrząd łowiecki (np. samolówkę), przygotowywać samolówkę do schwywania zwierzęcia przez odpowiednie ustawienie i założenie przynęty’. Przedrostkowy czasownik **nastoržiti* znaczył odpowiednio ‘zastawić, przygotować samolówkę’. W części języków (w tym i w polszczyźnie) nastąpiło zawężenie znaczenia do ‘zakładać (założyć) przynętę w samolówce lub na przyrząd rybacki’, co uwiadacza się w odczasownikowym rzeczowniku **nastorga* ‘przynęta założona w samolówce, na przyrząd rybacki’.

Zrekonstruowane tu znaczenia wytworzyły się w mowie myśliwych i rybaków już w epoce prasłowiańskiej. Języki słowiańskie zachowały także ślady szerszego znaczenia omawianych czasowników właściwego językowi ogóln-

---

⁴ Wskazują nań pochodne gwarowe rzeczowniki *storožka* ‘sznur z żywą przynętą używany przez rybaków do chwywania ryb’ (u Kosowicza), *starožnja* ‘rodzaj wędki’ (F. Jankoŭski, *Dyjalektny sloŭnik*, Minsk 1959, s. 174). Por. pol. w XVI w. *strozeń* ‘węda, nastawa na ryby’ (B. Ślaski, *Słownik...*, s. 243; z Podola).

nemu: pol. w XVII w. *strożyć uszy* ‘nastawiać uszy, strzyc uszyma’, *strożyć się* ‘obawiać się, strzec się’, dial. ‘zabierać się do czegoś, np. do tańca’, w XVI w. *nastrożyć się* ‘najeżyć się, nastroszyć się’, dial. ‘przygotować się do czegoś’, dawne *nastrożony* ‘ostrożny, uważny’⁵, czes. dial. *nastrážit* ‘położyć coś niedbale, by nagle na kogoś spadło, ustawić coś tak, by ktoś o to zawadził’, ma *uši pořad nastrážené* ‘chce wszystko słyszeć’, sła. *nastrážit* ‘napiąć, uczynić czujnym, [126] o zmysłach’, ros. dial. *nastorožit* ‘nastawić’, *nastorožit’ uši* ‘nastawić uszy, czujnie nasłuchiwać’, *nastorožit’ ruž’ jě* ‘przygotować strzelbę do strzału’, ukr. *nastorožyty -žú* ‘przejawić naprężoną uwagę, zaniepokojenie, trwogę; przygotować do czegoś’, *nastorožyty vucha* ‘postawić, nastawić uszy’, *nastorožyty nohy* ‘napiąć nogi do wytężonego biegu’. Przytoczony materiał pozwala odtworzyć północnosłowiański czasownik *storžiti w znaczeniu ‘nastawiać, napinać, przygotowywać do czegoś’. W związkach składniowych z różnymi rzeczownikami czasownik ten znaczył ‘napinać, nastawiać uszy, by lepiej słyszeć’, ‘napinać uwagę, stawać się czujnym, ostrożnym’, ‘nastawiać sierść, pióra, stroszyć się, jeżyć się’. W połączeniu z nazwą samolówki (np. psł. *pastb ‘paść’) omawiany czasownik znaczył ‘napinać, nastawiać samolówkę, odpowiednio podpierać tę część samolówki, która spada po potrąceniu przez zwierzę, przygotowywać samolówkę do schwywania zwierzęcia’. Wtórnie pojawiło się też znaczenie ‘zakładać przynętę’, bowiem przygotowanie samolówki obejmowało nie tylko podparcie klepca, ale również umieszczenie przynęty wewnątrz samolówki.

Na etymologię omawianego czasownika zwracano uwagę kilkakrotnie, nie rozpatrywano jednak całości należącego tu materiału słowiańskiego. Według K. Moszyńskiego „wyrazy *strożyć (się)*, *nastrożyć (się)* są obocznymi względem *srożyć się*, *nasrożyć się* i wraz z nimi znaczyły pierwotnie tyle co stawać się bacznym, czujnym. *Nastrożyć paść* znaczy więc dosłownie uczynić ją czujną”⁶. Pogląd ten musi budzić wątpliwości, gdyż nie bierze pod uwagę postaci innosłowiańskich: odpowiedniki pol. *strożyć* wskazują na prasłowiańską grupę *-ort-*, podczas gdy pol. *srogi* odpowiadają wyrazy z *-rot-*, np. czes. *strohý*, ros. *strógij*⁷. V. Machek niewątpliwie słusznie zestawiał omawiany czasownik w znaczeniu ‘nastawiać np. uszy’ z psł. *sterkti i grupą pokrewnych wyrazów, jednak nieprzekonująco oddzielał termin łowiecki. Wychodząc z wtórnego bez wątpienia znaczenia ‘zakładać przynętę’, łączył

⁵ Linde V 462; S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968, s. 233, 475; Karłowicz III 268, V 246. [126]

⁶ Moszyński KLS² I 63 (tu też o działaniu prymitywnych samolówek).

⁷ Przegląd etymologii tego wyrazu w Vasmer REW III 28 oraz w rosyjskim przekładzie tego słownika (Vasmer ES II 777–778).

psł. *storžiti z litew. *strięgti* (*strięgti*) -giu ‘założyć przynętę na wędkę’, łot. *striēgt -dzu* ‘ts.’⁸. Prawdopodobnie jednak psł. *storžiti i wyrazy bałtyckie nie są ze sobą bezpośrednio spokrewnione, jak to widać z odmienności postaci głosowej: czasowniki bałtyckie kontynuują zapewne starsze *s(t)reig- czy też *(t)raig-⁹. Przyjmowana przez Machka dla terminu łowieckiego pierwotna postać *stržžiti (mająca ulec wtórnemu przekształceniu pod wpływem psł. *sterkti, *storžb) nie znajduje dostatecznego po[127]parcia w materiale słowiańskim¹⁰. A. Brückner umieścił pol. *strożyć*, *nastroga* pod hasłem *strzec*, nie wdając się jednak w wyjaśnienie budowy i semantyki wyrazów¹¹.

Struktura i znaczenia psł. dial. *storžiti wskazują na związek tego czasownika z psł. *sterkti *stergo* (pol. *strzec*) ‘pilnować, dozorować, strzec, opiekować się’, zapewne też ‘czyhać, dybać na kogoś’. Psł. *storžiti to czasownik kauzatywny od *sterkti (utworzony jak psł. *točiti, pol. *toczyć* ‘powodować, że coś płynie’ od psł. *tekti *tekō* ‘cieć’)¹². Etymologiczne znaczenie czasownika pochodnego było zapewne ‘powodować, że coś jest strzeżone, zabezpieczone’, stąd dalej ‘zabezpieczać coś przed spadnięciem, opadnięciem np. przez podparcie, zawieszenie, napięcie’¹³ → ‘podpierać, nastawiać odpowiednio, napinać coś, przygotowywać do działania przez nastawienie’, np. *storžiti *pastv* ‘nastawiać paści, zabezpieczać paści przed samodzielnym opadnięciem ruchomej części, przygotowywać paści do schwytania zwierzęcia przez podparcie oraz umieszczenie wewnątrz przynęty’. Relikty rekonstruowanych tu znaczeń wyrazu zachowały się szczerkowo w kilku językach słowiańskich, w tym także w polszczyźnie.

⁸ Machek ES² 390, 587.

⁹ O wyrazach bałtyckich zob. Fraenkel LEW II 921. [127]

¹⁰ Izolowane czes. wyjątkowe *nastřeziti*, stczes. *nastřiehati* = *nastražiti* są zapewne wtórnymi przekształceniami pod wpływem czasowników *střeziti*, *-střiehati* (iteratiwa od *střici* ‘strzec’). Również cytowany przez Machka (o.c. 390) czes. wyjątkowy przestarz. czasownik *nastřici* = *nastražiti* jest prawdopodobnie wtórny i zdaje się świadczyć o utrzymywaniu się w czeszczyźnie poczucia związku *stražiti* ‘zakładać przynętę’ ze *střici* ‘strzec’. Dane innych języków słowiańskich nie pozwalają dopuszczać możliwości, by psł. *(na)sterkti mogło również znaczyć ‘założyć (zakładać) przynętę’.

¹¹ Brückner SEJP 552.

¹² Omawiany czasownik należy odróżniać od psł. *storžiti ‘wykonywać obowiązki stróża, stróżować, pilnować’, derywowanego od rzeczownika *storžb ‘stróż’.

¹³ Na takie znaczenie wskazują zaświadczone w kilku językach pochodne rzeczowniki, np. pol. dial. *strożyk* ‘języczek u samołówki’, ros. dial. *storožók -žká*, *storožka*, *nastorožka* ‘podpórka w samołowce, której potrącenie powoduje zatrzaśnięcie się wieczka lub drzwiczek’. W poszczególnych wypadkach tego typu wyrazy mogą być derywatami od psł. *sterkti lub *storžb ‘stróż’.

Polskie dialektalne *kuk(u)rzysko* – domniemany relikw staropruskiej leksyki

Acta Baltico-Slavica XIV, 1981, s. 67–77

Polski gwarowy rzeczownik *kukrzysko* (z obocznymi postaciami *kugrzysko*, *kutrzysko*, *kokrzysko*, *chuchrzysko*, *kukurzysko*) jest wyrazem izolowanym i na gruncie polskim, i na gruncie słowiańskim. Co prawda jest to bez wątpienia rodzime nomen loci z sufiksem *-isko*¹, lecz żadna z dotychczasowych prób odszukania motywacji tego wyrazu nie może zadowolić. Również podjęte przeze mnie poszukiwania ewentualnej podstawy słowotwórczej wyrazu w słownictwie polskim i słowiańskim okazały się bezowocne. Brak nawiązań wyrazu w leksyce polskiej i słowiańskiej, a także rezultaty analizy semantyki i rozprzestrzenienia wyrazu w gwarach polskich skłoniły mnie do wysunięcia hipotezy, że pol. dial. *kukrzysko* jest językowym świadectwem polonizacji Prusów i jeszcze jednym, dotychczas nie dostrzeżonym relikwem słownictwa zachodniobałtyckiego zachowanym do dziś w zasobie leksykalnym niektórych dialektów polskich.

Najstarsze znane pisemne poświadczenie rzeczownika *kukrzysko* pochodzi z r. 1550 z Mazowsza, z okolic Warszawy. W zapisie z warszawskiej księgi sądowej wystąpił ten wyraz w znaczeniu ‘pogorzelsko, zgliszcze (po spalonych zabudowaniach)’². Następnie zanotował go dopiero K. C. Mrongowiusz: *kukrzysko* 1) ‘ein Platz wo etwas gestanden oder gelegen hat, eine Stelle die zu erkennen giebt, dass man dort mit einem Fuder Heu umgeworfen’, 2) ‘eine wüste Baustelle’ (z przykładem ze Świeckiego „lasy – wśród nich

---

¹ Por. Sławski SEJP III 332; J. Chludzińska-Świątecka, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*, PF XXIII, 1972, s. 215.

² SłXVI XI 541. Przykład pochodzi z zapiski nr 2664 w wydawnictwie: W. Kuraszkiewicz, A. Wolff, *Zapiski i rotzy z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950, s. 294. [68]

kukrzyska zniszczonych osad”). Na uwagę zasługuje zwięzły komentarz, jakim Mrongowiusz opatrzył cytowane hasło: „dieses Wort fehlt im Linde, ist aber bei der Pr[eußischen] Polen üblich, ein [68] Kunstausdruck”³. W *Słowniku wileńskim kukrzysko* ‘zgliścze, pogorzelsko, miejsce pośród lasu po zniszczonych, spustoszonych osadach’ określono jako prowincjonalizm (bez bliższej lokalizacji)⁴. Obfitszy zlokalizowany materiał znajdujemy dopiero w *Słowniku gwar polskich* J. Karłowicza⁵; na materiale z tego słownika oparte jest odpowiednie hasło w *Słowniku warszawskim*, gdzie podano znaczenia ‘zgliścze, pogorzelsko, miejsce a. plac, gdzie dawniej stał dom, pustkowie; zgliścze osady w lesie’ i ‘siedlisko domowe, stare gniazdo rodzinne, podwórze, śmiecisko’⁶. Wyraz trafił też do słownika pod redakcją W. Doroszewskiego: gwarowe *kukrzysko* ‘dom jako gniazdo rodzinne’ zilustrowane jest przykładem z *Popiołów* S. Żeromskiego⁷.

W gwarach *kukrzysko* i przytoczone na wstępie odmianki fonetyczne występują na dość znacznym obszarze w kilku podstawowych znaczeniach⁸. Najbardziej rozpowszechnione jest znaczenie ‘puste miejsce, plac, gdzie kiedyś był dom, zabudowania’, znane na bliższym Mazowszu (*kukrzysko* ‘miejsce po rozebrany domu’, Gończyce d. pow. Garwolin, KSGP), w północnej Małopolsce (*kugżysko* ‘miejsce, gdzie stała chałupa’, Jelnia d. pow. Opoczno⁹), na Podlasiu (*kukrzysko* ‘miejsce, plac, gdzie stał dom rodzinny, chata’, Dobrzyniewo Duże d. pow. Białystok, Miłkowice d. pow. Siemiatycze, d. pow. Bielsk Podlaski¹⁰, KSGP; *kokrzysko* ‘miejsce, na którym stał przedtem dom’, okolice Drohiczyzna d. pow. Siemiatycze, Karłowicz), w Lubelskiem (*kukurzysko* ‘pustkowie, gdzie dawniej stała karczma’, Karłowicz; *kutrzysko* ‘miejsce po zburzonym domu’, d. pow. Tomaszów Lubelski¹¹). Postać *kutrzysko* w podob-

---

³ Mrongovius 184.

⁴ SłWil 562.

⁵ Karłowicz 515.

⁶ SłWarsz II 622.

⁷ SJP III 1267. Żeromski prawdopodobnie przejął ten wyraz z któregoś słownika.

⁸ Przytoczony niżej materiał pochodzi ze słownika Karłowicza i innych źródeł drukowanych oraz z kartoteki *Słownika gwar polskich* opracowywanego w Zakładzie Dialektologii Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie (skrót: KSGP). Z kartoteki tej mogłem skorzystać dzięki uprzejmości doc. J. Reichana, za co Mu serdecznie dziękuję. Przykłady są zlokalizowane według dawnego podziału administracyjnego na powiaty.

⁹ Dejna RKJŁ XXIII, 1977, s. 273.

¹⁰ L. Czarkowski, *Powiat bielski w gub. grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie I, Wilno 1908, s. 115.

¹¹ M. Łesiów, *Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny*, Lublin 1972, s. 21, 42. [69]

nym znaczeniu, lecz bez lokalizacji podaje także *Encyklopedia powszechna* S. Orgelbranda (t. XVI, s. 535): [69] Podobno w innych miejscach nazywają „kutrzyskiem” przestrzeń wśród lasu jeszcze drzewem nie zarosła, na której przedtem była osada mieszkalna (KSGP).

Bliskie znaczenie ‘miejsce, plac pod budowę domu’ ma *kukrzysko* w kurpiowskiej Puszczy Białej¹². Na Podlasiu zapisano *kukrzysko* w znaczeniach ‘podwórze, śmiecisko’ (Turów d. pow. Radzyń Podlaski¹³), ‘gospodarstwo’ (d. pow. Wysokie Mazowieckie¹⁴, KSGP). W Jankach Młodych d. pow. Ostrołęka odnotowano użycie postaci *kukrzysko* i *chuchrzysko* w przykładach: „na tēm *kukšisku* še uration; wróćou na sfoje *χυχšisko*; druga [córka] zostaua na néjscu, na *χυχšisku*” (KSGP); niewątpliwie omawiane wyrazy znaczą tu ‘rodzinny dom, ojcowskie gospodarstwo, ojcowizna’. W pokrewnym znaczeniu ‘stare gniazdo rodzinne’ przytacza *kukrzysko* Karłowicz z Tykocińskiego i Chełmskiego. Zwraca też uwagę nie zlokalizowana postać *kukurzysko* ‘dom rodzinny, ojcowski’: *stare kukurzysko* = weselny dom, stare miejsce ‘dom panny młodej, gdzie się odbywa wesele’¹⁵.

Odmienne znaczenia ma *kukrzysko* w ziemi dobrzyńskiej, na Powiślu Gdańskim oraz na pograniczu ostródzko-warmińskim. We wsiach Cieclocin i Kukowo d. pow. Lipno zapisano *kukšysko* ‘miejsce po spalonym lesie’ (KSGP), w kilku miejscowościach d. pow. sztumskiego i we wsi Tychnowy d. pow. Kwidzyn *kukšisko* ‘miejsce po wypalonym lesie’¹⁶. Do ludowej nomenklatury kowalskiej należy *kuksisko* ‘palenisko, ognisko w kuźni’ notowane w Szyltaku d. pow. Ostróda oraz w Tomaszkowie i Gietrzwałdzie d. pow. Olsztyn¹⁷.

Z przytoczonych postaci największy zasięg ma poświadczony już w XVI wieku *kukrzysko*. Możliwe jednak, iż nie jest to postać najstarsza. Północnomalopolskie *kugżysko* z niezwykle udźwięcznieniem *kř* (*kž*) > *gř* (*gž*) sugeruje, że pierwotnie tę grupę spółgłoskową rozdzielała jakaś samogłoska. Musi więc

---

¹² M. Żywirska, *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973, s. 305.

¹³ Z. Gloger, *Słownik gwary ludowej w okr. tykocińskim*, PF IV, 1893, s. 835.

¹⁴ S. Dworzakowski, *Zwyczaje rodzinne w powiecie wysokomazowieckim*, Prace Etnologiczne Instytutu Nauk Antropologicznych i Etnologicznych TNW, III, Warszawa 1935, s. 145.

¹⁵ Z. Gloger, *Nazwy weselne, wyrażenia i przedmioty używane przy godowych obrzędach ludu na przestrzeni byłej Rzeczypospolitej*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej I, 1877, s. 94 (= Karłowicz VI 92 s.v. *weselny*).

¹⁶ Górniewicz II, z. 1, s. 198.

¹⁷ J. Symoni-Sułkowska, *Słownictwo Warmii i Mazur. Transport i komunikacja* (SWM 2), Wrocław 1958, s. 81. [70]

zwrócić uwagę postać *kukurzysko*, poświadczona w dwu zapisach (jeden zlokalizowany: w Lubelskiem). Ponieważ wedle wszelkiego prawdopodobieństwa postać *kugżysko* z okolic Opoczna jest pochodzenia mazowieckiego, można sądzić, że w przeszłości również Mazowsze znało postać *kukurzysko*. Rozpowszechniona postać *kukrzysko* pow[70]stałaby dość wcześnie w wyniku haploglogii: w drugiej z dwu identycznych następujących po sobie sylab wypadła samogłoska *u*. Pozostałe formy są rezultatem zmian fonetycznych wtórnej grupy spółgłoskowej *kř > tř* (*kutrzysko*), *χř* (*chuchrzysko*, zapewne z asymilacją na odległość *k-χ > χ-χ*, może nie bez udziału etymologii ludowej); postać *kokrzysko* pochodzi może ze starszego **kokurzysko* (z dysymilacją *kuku- > koku-*?) albo też jest lokalnym wykojejeniem izolowanego wyrazu.

Interesująco przedstawia się geografia wyrazu w gwarach polskich. Na większości rdzennie polskiego obszaru wyraz nie jest znany, w zasadzie nie notowano go na lewym brzegu Wisły, z wyjątkiem XVI-wiecznego zapisu z okolic Warszawy oraz odosobnionego poświadczenia z okolic Opoczna, gdzie z pewnością jest mazowizmem. Poza odwiecznie polskim językowo Mazowszem i ziemią dobrzyńską *kuk(u)rzysko* znane jest tylko na terenach, które pierwotnie były bądź językowo niepolskie (zachodniobałtyckie, ruskie), bądź niezaludnione, a na których polszczyzna rozprzestrzeniła się w wiekach średnich w wyniku ekspansji idącej z ziemi chełmińskiej (Powiśle Gdańskie, Ostródzkie, Warmia, czyli ziemie pierwotnie pruskie) lub z Mazowsza. Wydaje się, że na znacznym obszarze wschodniej Polski od okolic Białegostoku po Tomaszów Lubelski wyraz rozprzestrzenił się wraz z kolonizacją mazowiecką. Natomiast obecność wyrazu na pierwotnie pruskich terenach skolonizowanych przez osadnictwo chełmińskie przy jednoczesnym braku wyrazu w dialekcie chełmińskim¹⁸ zdaje się świadczyć, że wyraz może być staropruskiego pochodzenia. Ograniczenie (przynajmniej pierwotne) zasięgu wyrazu do niewielkiej części polskiego obszaru językowego stykającej się z terytorium plemion zachodniobałtyckich narzuca konieczność rozważenia możliwości bałtyckiego zapożyczenia.

Przed przystąpieniem do rozpatrzenia dotychczasowych etymologii wyrazu musimy przeanalizować jego semantykę i spróbować odtworzyć najstarsze znaczenie. Przytoczony wyżej pełny dostępny materiał historyczny i współczesny pozwala stwierdzić, że podstawowym znaczeniem rzeczownika *kuk(u)rzysko* było 'miej-

---

¹⁸ H. Górniewicz, *Dialekt malborski, I, Fonetyka, fleksja i składnia*, Gdańsk 1967, s. 229 wymienia *kukśisko* wśród wyrazów wspólnych dla dialektu malborskiego i chełmińskiego, jednak inne źródła potwierdzają obecność wyrazu tylko w ziemi dobrzyńskiej. [71]

sce, gdzie się pali lub palił ogień'. Z tego znaczenia rozwinęło się z jednej strony znaczenie 'ognisko, palenisko' (z dalszym zawężeniem do 'palenisko w kuźni'), z drugiej zaś strony 'miejsce spalone, wypalone, pogorzeliśko, zgliszcze'. Średnio-wieczne realia istniejące na określonym terenie (np. nierzadkie pożary osad często rozrzuconych po lasach, w wyniku wypraw zbrojnych, czego ślady były stwierdzone przez archeologów) przyczyniły się do specjalizacji znaczeniowej wyrazu: *kuk(u)rzysko* zaczęło oznaczać przede wszystkim 'pogorzeliśko, zgliszcze siedliśka, osady, zwłaszcza położonej w lesie', skąd dalej [71] 'miejsce, plac po zniszczonym (spalonym, zburzonym) domostwie', 'miejsce, na którym pozostały ślady po czymś' (por. znaczenie u Mrongowiusza) i 'pusty plac, na którym można budować'. Ponieważ częstokroć, jak można sądzić, nowe zabudowania wznoszono na miejscu pogorzeliśka, *kuk(u)rzysko* mogło zacząć oznaczać 'plac pod budowę domu' (jak w Puszczy Białej), a także 'plac koło nowych zabudowań, podwórze', zaś przenośnie także 'gospodarstwo'. Zachowane przez jakiś czas ślady po zniszczonym starym rodzinnym domostwie mogły uzasadniać powstanie znaczenia 'stare gniazdo rodzinne', skąd w wyniku dalszego rozwoju 'dom rodzinny, ojcowizna'.

Przedstawiona próba wyjaśnienia rozwoju znaczeniowego pol. *kuk(u)rzysko* pozwala wytłumaczyć wszystkie realnie zaświadczone znaczenia wyrazu. Przemawiają za nim również dane historyczne: w XVI wieku na Mazowszu *kukrzysko* nazywało 'pogorzeliśko, zgliszcza', podczas gdy we współczesnych gwarach mazowieckich oznacza 'miejsce po zniszczonym domu'. Również rozmieszczenie poszczególnych znaczeń w gwarach zdaje się wspierać przyjęty kierunek ewolucji semantycznej wyrazu: znaczenia uznane za nowsze występują na Mazowszu i obszarach związanych z mazowiecką ekspansją, zaś znaczenia najbliższe pierwotnemu zachowały się do dziś na północnej peryferii (Powiśle Gdańskie, pogranicze ostródzko-warmińskie), a więc na terenach ongiś pruskich. Wynikałoby stąd, że przekształcenia znaczeniowe wyrazu wiązać należy z terenem Mazowsza i prawdopodobnie z rozprzestrzenieniem się wyrazu na dość dużym obszarze.

Po tych rozważaniach przystąpić możemy do krytycznego rozpatrzenia dotychczasowych prób objaśnienia wyrazu. Ponieważ jego budowa nie budzi wątpliwości, próbowano znaleźć podstawę słowotwórczą wyrazu, przy czym ograniczano się do postaci *kukrzysko*. W SłWarsz s.v. *kukrzysko* ostrożnie porównano wyraz z czes. *kukr* 'otwór w piecu garncarskim' oraz z pol. *chuchro*, *kuchro* 'ksieniec, żołądek rybi; wnętrzności, jelita ludzkie', 'kawałek drzewa spróchniałego', 'człowiek wątlý, mizerny'. Czes. dial. pld. *kukr*¹⁹

---

¹⁹ Wyraz ten notuje Kott VI 769.

zapewne nie ma nic wspólnego z pol. *kukrzysko*; wyraz czeski i sch. dial. kajk. *kùkrl* ‘okienko, lufcik’²⁰, jak pokazuje ich semantyka i zasięg, to niewątpliwe zapożyczenia z niemieckiego, por. niem. *Gucker* ‘judasz, okienko w drzwiach’, ‘lornetka’, ‘gapa’ do *gucken*, *kucken* ‘spojrzeć, spojzierać, patrzeć, wyglądać, zaglądać; wystawać’²¹. Pol. dial. *kukrzysko* i czes. dial. *kukr* są wyrazami różnego pochodzenia. Przeciwno ich łączeniu przemawia odrębność semantyki każdego z nich. [72]

Drugie zestawienie *Słownika warszawskiego* zostało częściowo powtórzone przez A. Brücknera, który łączył *kukrzysko* z *kuchra* ‘wnętrzności ryby’²². Oczywiście związek tych wyrazów jest nieprawdopodobny ze względów semantycznych i słusznie został zakwestionowany przez F. Sławskiego. Również próby łączenia pol. *kukrzysko* ‘palenisko w kuźni’ z czasownikiem *chuchać* za pośrednictwem rzeczownika *chuchro* ‘wątła istota’²³ noszą wszelkie znamiona etymologii ludowej.

Nową próbę odszukania podstawy derywacyjnej pol. *kukrzysko* na gruncie słowiańskim podjął F. Sławski. Przyjmując, jak się wydaje, za podstawowe znaczenie ‘miejsce puste, opuszczone’ zestawił warunkowo wyraz polski z sch. *kùkrika* ‘zarośla, krzaki; suche liście na drzewie’, *kùkrik* ‘niskie, karłowate zarośla’, sło. *kukâva* ‘miejsce ukryte w parowach, odosobnione, słabo zaludnione, pustynia, ziemia nieurodzajna’, bułg. dial. *kukúnec* ‘nazwa miejscowości nie istniejącej’²⁴. Wyrazy te prawdopodobnie nie są między sobą spokrewnione, każdy z nich należy do innego pola semantycznego. Wyrazy serbsko-chorwackie należą do ludowego słownictwa z zakresu przyrody żywej i oznaczają karłowate krzewy i drzewa²⁵. Cytowane przez Sławskiego za słownikiem Pleteršnika znaczenie wyrazu słoweńskiego jest nieścisłe; w rzeczywistości sło. *kukâva* jest jedną z ludowych nazw krasowych dolin i oznacza przede wszystkim dużą krasową zapadlinę w terenie o pionowych zwykle ścianach, głęboką do 60 m i o średnicy u góry 200–400 m²⁶. Wyraz bułgarski nie pozostaje zapewne w związku z żadnym z tych wyrazów, nie potrafię jednak o nim powiedzieć nic bliższego. Już na podstawie

---

²⁰ M. Lang, *Samobor*, ZNŽO XVI 88.

²¹ Charakterystyczne, że w postaci z *k-* zapożyczono ten czasownik do kilku języków słowiańskich, zob. Sławski SEJP III 326. [72]

²² Brückner SEJP 280.

²³ Por. J. Symoni-Sułkowska l.c.; J. Chłudzińska-Świątecka l.c.

²⁴ Sławski SEJP III 332–333.

²⁵ O wyrazie serbsko-chorwackim zob. Skok ER II 227.

²⁶ Por. Badjura 184. [73]

analizy semantyki sugerowanych przez F. Sławskiego słowiańskich wyrazów jakoby pokrewnych pol. *kukrzysko* widać, że wyrazy te muszą być różnego pochodzenia, skoro nie można wskazać żadnego związku znaczeniowego między nimi. Każdy z nich stanowi osobny problem etymologiczny, do którego rozwiązania nie przyczynia się łączenie ich ze sobą.

Dotychczasowe próby wskazania podstawy derywacyjnej pol. *kukrzysko* na gruncie polskim i słowiańskim wypada uznać za nieudane. Skoro to się nie powiodło nawet tak znakomitemu znawcy słownictwa słowiańskiego, jakim jest F. Sławski, to można przypuszczać, iż na tej drodze nie da się rozwiązać problemu pochodzenia omawianego wyrazu polskiego. Utwierdziła mnie w tym własna nieudana próba odnalezienia w materiale polskim i słowiańskim (z uwzględnieniem najnowszych zbiorów słownictwa historycznego i gwarowego) wyrazów odpowiadających lub pokrewnych każdej ze znanych polskim dialektom postaci wyrazu. Skoro więc wyraz nie tłumaczy się ani na gruncie języka, w którym jest poświadczony, ani też na gruncie języków pokrewnych, należy rozważyć możliwość zapożyczenia z innego języka.

Ze względu na omówione uprzednio rozprzestrzenienie wyrazu w gwarach polskich można brać pod uwagę zapożyczenie z niemieckiego lub bałtyckiego. Ponieważ w niemieckim nie sposób wskazać ewentualne źródło pożyczki, należy więc wykluczyć możliwość zapożyczenia polskiego wyrazu z języka, którego słownictwo znane jest doskonale. Mało prawdopodobne jest także zapożyczenie z języka litewskiego, a to z powodu geografii wyrazu: jeśli nie liczyć polszczyzny litewskiej, to bezpośrednio zapożyczenia z litewskiego do gwar polskich występują na stosunkowo niewielkim obszarze, gdzie język polski i litewski bezpośrednio się stykają²⁷; nie ma żadnych świadectw, by omawiany wyraz występował w gwarach na Suwalszczyźnie. Przejęcie wyrazu z litewskiego za pośrednictwem języków wschodniosłowiańskich również nie wchodzi w grę, gdyż odpowiedniego wyrazu nie stwierdzono ani w białoruskim, ani w ukraińskim. T. Zdancewicz niewątpliwie słusznie stwierdził, że „geografia lituanizmów, a raczej bałtyzmów, występujących tylko w polskich gwarach na Mazowszu i Podlasiu (poza Suwalszczyzną) przy jednoczesnym ich braku w gwarach ruskich najczęściej wzbudza podejrzenie o **pruskie** [podkreślenie moje, W.B.] ich pochodzenie”²⁸. Pruska proveniencja

---

²⁷ Zob. np. T. Zdancewicz, *Geografia leksykalnych zapożyczeń litewskich i ich słowiańskich odpowiedników znaczeniowych w gwarach podlasko-suwalskich*, Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN X, z. 3, 1967, s. 69–83, zwłaszcza s. 82.

²⁸ O.c. 79.

pol. dial. *kuk(u)rzysko* jest tym bardziej prawdopodobna, że występuje ten wyraz nie tylko na Mazowszu i Podlasiu, ale również na terenie ziem pruskich: Pomezanii, Warmii i – chyba – ziemi Sasinów, a także w graniczącej ongiś z pruskim terytorium ziemi dobrzyńskiej.

Zasięg pol. *kuk(u)rzysko* zdaje się więc świadczyć, że wyraz ten mógł być przejęty z języka staropruskiego. Wiadomo, że gwary polskie przechowały pewną liczbę wyrazów przejętych z tego języka: *kadyk* ‘jałowiec’ (stprus. *kadegis*, litew. *kadagys* ‘ts.’)²⁹, *pedy* ‘nosidła do wody’ (por. stprus. *pijst* ‘nieść’)³⁰, *pólwy*, *pulwy* ‘nizinne rozlewiska, podmokłe łąki’ (stprus. **palwē*)³¹, *kautki* ‘krasnołudki’ (stprus. *cawx* ‘diabeł’, litew. *kaūkas* ‘gnom, [74] krasnołudek’)³², *czajczaduch* ‘legendarny diabeł płatający figle’ (stprus. *cawx*, litew. *kaūkadukas* ‘gnom, krasnołudek’)³³. Dość liczne pruskie ślady zachowała także północnopolska toponimia. Wyrazy pospolite i nazwy własne pochodzenia staropruskiego są świadectwem polonizacji Prusów oraz przejmowania przez niektóre polskie gwary specyficznych wyrazów staropruskich.

Do takich reliktyw staropruskich w gwarach polskich zaliczyć można, jak się wydaje, również pol. dial. *kuk(u)rzysko*, sugerujące staropruską osnowę imienną lub werbalną **kuk(u)r-*; analiza semantyki wyrazu polskiego każe przypuszczać, iż hipotetyczny wyraz staropruski znaczył ‘palenisko’ lub ‘palić (się)’. Zasadnicza trudność polega jednak na tym, że w zabytkach języka staropruskiego nie znajdujemy takiego wyrazu. Brak dokumentacji wyrazu staropruskiego jeszcze nie oznacza, że w tym języku takiego wyrazu nie było, skoro do naszych czasów dotrwało zaledwie niespełna 1800 wyrazów staropruskich, a więc zaledwie część staropruskiego zasobu leksykalnego.

Istnienie hipotetycznego stprus. **kuk(u)r-* zdaje się potwierdzać materiał wschodniobałtycki: w jednej gwarze litewskiej znajdujemy czasownik, który i formą, i znaczeniem odpowiada zrekonstruowanemu na podstawie polskiego materiału wyrazowi staropruskiemu. Na obszarze wschodniolitewskim, w miejscowości Tverečius (leżącej w granicach wschodnioaustajackiego dialektu Dżuków) zapisano czasownik *kūkurti -ra -ro* ‘tlić się, palić się, żarzyć się

---

²⁹ Por. W. Cienkowski, *Kadyk – warmińsko-mazurska nazwa ‘jałowca’*, Poradnik Językowy 1963, s. 221–226; J. Tyborczyk, *Południowa granica zasięgu wyrazu kadyk ‘jałowiec’*, Poradnik Językowy 1964, s. 262–269.

³⁰ A. P. Nepokupnyj, *Pol’sk. pedy ‘koromysło’ – relikw pruskiej leksyki*, Baltistica X (2), Vilnius 1974, s. 151–156; Nepokupnyj *Svjazi* 139–142.

³¹ Nepokupnyj *Svjazi* 142–144. [74]

³² O.c. 137.

³³ H. Górniewicz, *Dialekt malborski*, I, s. 103.

(rusenti, gruzdėti, smilkti)’, poparty przykładem z ludowej bajki, zaś w formie zwrotnej przytoczono przykład ze znanej monografii gwary twereckiej J. Otrębskiego: *kūkurās*, inf. *kūkurćies* ‘tlić się’, *ugñē^ale kūkurās* ‘ogieniek się żarzy’³⁴.

Zgodność hipotetycznego wyrazu staropruskiego, który zatem można rekonstruować w postaci **kūkur-t-*, z wyrazem wschodniolitevskim pozwala domyślać się, że czasownikowa osnowa **kūkur-* była ogólnobałtycką, zachowaną szczątkowo na dwu obszarach peryferycznych.

Wyrazu litewskiego nie znajdujemy w słowniku etymologicznym E. Fraenkla, ale sugestie co do jego budowy wysunął już J. Otrębski, zaliczający z wahaniem twereckie *kūkurćies kūkurās* do grupy czasowników z sufiksami *-ura*, *-ula* tworzącymi dewerbalne deminutiwa, czasowniki oznaczające czynność długotrwałą o słabej intensywności. Twerecki czasownik byłby zatem zbudowany jak stlitew. *lūkurti* ‘oczekiwać’ : *láukti* ‘czekać’, dial. *kýburti* ‘zwisac’ : *kibti* ‘czepiac się’³⁵. J. Otrębski zastrzegł [75] się, że *kūkurćies* „o tyle tu należy, o ile morfemem pierwiastkowym jest w nim *kūk-*, tzn., o ile nie łączy się on etymologicznie z czasownikiem *pa-kūrć* ‘podpalić’”³⁶.

Za zaliczeniem twereckiego czasownika do dewerbalnych czasowników z sufiksami *-ur-*, *-ul-* przemawia nie tylko jego postać głosowa, ale przede wszystkim semantyka: realnie zaświadczone znaczenie ‘tlić się, żarzyć się’ można by uznać za deminutywne, gdyby podstawowy niezawsiadczony czasownik znaczył ‘palić (się)’. Ze szczupłego dostępnego materiału zdaje się wynikać, że w świadomości nosicieli gwary twereckiej omawiany czasownik był zaliczany do kategorii na *-ur/ul-*. Świadczy o tym występowanie w cytowanym przez akademicki słownik litewski fragmencie bajki ludowej czasownika *kūkurti* obok innego pokrewnego budową wyrazu: *Kas tē kūkura, kas tē rūkula?* ‘Co tam się tli (żarzy), co tam się dymi?’; według Otrębskiego twereckie *rūkula*, inf. *rūkul’ć* ‘mżyć (tak, że się ma wrażenie mgły)’ to deminutivum z sufiksem *-ul-* od *rūksta rūkć* ‘dymić’³⁷.

Podstawową trudność przy wydzieleniu w litew. dial. *kūkurti* sufiksu *-ur-* sprawia brak oczekiwanego podstawowego **kūkti* lub **kaukti* w odpowiednim znaczeniu (por. homonimiczną paralelę słowotwórczą *kūkurti* ‘wyć z przerwami, od czasu do czasu; popłakiwać łkając, pochlipywać’ : *kūkti, kaukti* ‘wyć’). Ponieważ jednak nie można wskazać objaśnienia lepszego od zaproponowane-

---

³⁴ LKŽ VI 817; J. Otrębski, *Wschodniolitevskie narzecze twereckie*, I, *Gramatyka*, Kraków 1934, s. 338.

³⁵ Otrębski GL II 400–402. [75]

³⁶ J. Otrębski, *Wschodniolitevskie narzecze twereckie*, l.c.

³⁷ O.c. 337–338.

go przez Otrębskiego, trzeba rozważyć, czy oczekiwany czasownik podstawowy nie mógł istnieć w przeszłości w słownictwie bałtyckim.

Postulowany przez realnie zaświadczoną formę litewską i hipotetyczny wyraz staropruski bałtycki rdzeń czasownikowy **kūk-* (**kauk-*?) należałoby łączyć z indoeuropejskim pierwiastkiem **kēu-* : **kəu-* : **kū-* ‘rozpalać, rozniecać, palić’, rekonstruowanym na podstawie form greckich i bałtyckich, np. gr. *καίω*, attyckie *κάω* (< *káǰ-ǰω) ‘rozpalać, rozniecać; palić, spalać; szerzyć pożogę; wypalać, kauteryzować’, *καῦμα* ‘skwar, upał, gorąco; gorączka; dziury wypalone przy kauteryzacji; żarzący się popiół’, litew. *kūlė* ‘sporysz, *Claviceps purpurea*, głownia, Ustilago, kłosy porażone tymi grzybami’³⁸. Litew. *kūlė* to zapewne derywat odpierwiastkowy z su[76]fiksem *-lė* < **-līā*, przypuszczalnie oznaczający pierwotnie ‘coś spalonego’. Związek nazw grzybów pasożytniczych na ziarnach zbóż (sporyszu, głowni), powodujących, że porażone kłosy wyglądają jak opalone nad ogniem (por. pol. *głownia* ‘płonące lub tłące się polano’ : ‘grzyb Ustilago’) z czasownikami ze znaczeniem ‘palić (się)’ potwierdzają np. litew. *degulys* ‘grzyb Ustilago’ : *dėgti* ‘palić się; palić, zapalać’, niem. *Brand*, *Flug-brand* ‘głownia, śnieć zbożowa’ : *brennen* ‘palić się, płonąć; palić, wypalać’.

Wydaje się możliwe, iż w bałtyckim istniał jeszcze jeden wyraz oparty na ie. **kū-*, mianowicie jakaś formacja z sufiksem *-k-*, prawdopodobnie nomen actionis z sufiksem **-ko-* : *kū-ko-s ‘palenie’, od którego z kolei mógłby być utworzony poszukiwany denominalny czasownik *kūk-tej ‘palić (się)’³⁹, stanowiący bezpośrednią podstawę litew. *kūkurti* i stprus. **kūkur-*. Oczywiście cała ta rekonstrukcja, próbująca powiązać izolowane wyrazy bałtyckie z grupą wyrazów greckich, ma wartość czysto teoretyczną, gdyż nie można udowodnić istnienia koniecznych pośrednich ogniw rozwojowych.

Jeśli przedstawiona próba objaśnienia litew. *kūkurti* i rekonstrukcja stprus. **kūkur-* są uzasadnione, to należałoby również uznać, że czasowniki z sufiksem *-ur-* istniały nie tylko we wschodniobałtyckim, ale również w zachodniobałtyckim. Jest to o tyle prawdopodobne, że odpowiadający

---

³⁸ Zob. Petersson BS 48 (przypis 1); Frisk GEW I 756–757; Pokorny IEW I 595 (rekonstruje ie. **kēu-* : *kəu-* : *kū-* ‘anzünden, verbrennen’). Fraenkel LEW I 306–307 s.v. *kūlės* dopuszcza możliwość zapożyczenia z ugrofińskiego, por. też L. Bednarczuk, *Zapożyczenia ugrofińskie w językach bałtosłowiańskich*, ABS IX, 1976, s. 50. Możliwe, że litew. *kūlės* ‘rodzaj trawy’ i lot. *kūla* ‘zeszloroczna trawa’ są genetycznie innymi wyrazami, zapożyczonymi z ugrofińskiego. [76]

³⁹ Por. uwagi J. Otrębskiego GL II 271 o podobnych formacjach z sufiksem *-ko-* i opartych na nich czasownikach.

bałt. *-ur-* sufiks czasownikowy znany jest także językom słowiańskim. Zwracano już uwagę, że litewskim czasownikom na *-ur-* odpowiadają słowiańskie z sufiksem *-ǫr-*⁴⁰.

Wydaje się zatem możliwe, że w staropruskim mógł istnieć czasownik **kūkur-t-* '(słabo, powoli) palić (się)', zachowany wyłącznie w polskim gwarowym pochodnym rzeczowniku *kuk(u)rzysko*. Jeśli prawdopodobne jest przypuszczenie o staropruskim pochodzeniu podstawy słowotwórczej tego polskiego wyrazu, to musimy przyjąć, iż powstał on w środowisku, które opanowało polski system słowotwórczy, ale jednocześnie w swym zasobie leksykalnym miało wyrazy pochodzenia staropruskiego. Takie środowisko istnieć mogło w strefie kontaktów polsko-pruskich, prawdopodobnie wśród polonizujących się Prusów na pograniczu Mazowsza z terenami pruskimi. Stąd wyraz jako termin techniczny rozprzestrzenił się na Mazowszu (może nie bez udziału osadnictwa pruskiego w różnych punktach Mazowsza) i następnie wraz z kolonizacją mazowiecką dotarł poza tereny właściwego Mazowsza. Możliwe, iż poza obszarem Mazowsza wyraz nie miał zwarłego zasięgu, lecz występował tylko w pewnych okolicach czy wsiach, gdzie silniejsze było osadnictwo mazowieckie, w którym zresztą [77] mogli brać udział również spolonizowani Prusowie. Występowanie omawianego wyrazu w tej części dawnych ziem pruskich, które w zasadzie były skolonizowane przez osadników z ziemi chełmińskiej, dowodzi, że niezależnie od kierunków kolonizacji polskiej wyraz mógł się rozprzestrześć w głąb terytorium pruskiego z pogranicza prusko-mazowieckiego. Zapewne z jakąś grupą osadników pochodzenia pruskiego wyraz dotarł także do ziemi dobrzyńskiej (okolice Lipna), skąd poświadczona jest również inna pożyczka staropruska: *pedy* 'nosidła do wody'⁴¹.

---

⁴⁰ Sławski Zarys I 54. [77]

⁴¹ Zob. MAGP IX, cz. I, mapa 445 (wieś Ciechocin).

Z polskiego ludowego słownictwa topograficznego: *suć* ‘zagajnik, bór sosnowy’

Onomastica XXVIII, 1983, s. 73–75

Etymologicznie nieprzejrzyste ludowe appellativum topograficzne *suć* nie zostało odnotowane w polskich słownikach, nie uwzględnia go zatem również P. Nitsche w znanej monografii *Die geographische Terminologie des Polnischen* (Köln–Graz 1964). Wyraz jest dość słabo poświadczony. Zapisał go w gwarach wielkopolskich A. Tomaszewski: *suć suci* ‘bór sosnowy’ w pow. leszczyńskim (Włoszakowice)¹, *suć/zâgajina* (a więc prawdopodobnie ‘zagajnik’) w pow. kościańskim (Koszanowo)². W przeszłości wyraz ten zapewne był znany również poza Wielkopolską. Zdaje się o tym świadczyć odnalezione poświadczenie derywatu z sufiksem *-ina* w XVIII-wiecznym dokumencie małopolskim (nie mamy jednak pewności, czy pisarz był Małopolaninem). W lustracji wsi Gorenice w pow. olkuskim (wówczas w pow. krakowskim) z r. 1788 występuje rzeczownik *suciny* w znaczeniu, jak wynika z kontekstu, ‘zarośla sosnowe, krzaki sosnowe’: „Za tą chałupą, gdzie miał być gaj sosnowy, są tylko małe *suciny* i gdzieś niegdzieś sosna większa widzieć się daje”³.

W słownictwie polskim wyrazem podobnym, lecz znaczeniowo odmiennym od ap. *suć* f. jest bodaj tylko stpol. (XV w.) *sucica* ‘wzniesienie sztucznie usypane, kopiec’ (SłStp VIII [74] 502); appellativum to zachowało się do dziś w mikrotoponimii, np. w nazwie pola *Sucica* we wsi Zbylitowska Góra w pow.

---

¹ A. Tomaszewski, *Mowa ludu polskiego w powiecie leszczyńskim* (Nadbitka z II zeszytu *Ziemi Leszczyńskiej*), Leszno 1932, s. 14.

² Rękopiśmienne poświadczenie w kartotece *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

³ J. Czajkowski, *Budownictwo wiejskie w północnej części Krakowskiego w XVIII w.*, Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, V, Kraków 1974, s. 115. [74]

tarnowskim⁴. Również w materiale innosłowiańskim ap. *suć* nie ma bliskich znaczeniowo odpowiedników, odnajdujemy jednak formalnie bliskie wyrazy o innej semantyce, pozwalające ustalić pochodzenie wyrazu polskiego, por. czes. *suť, ssuť* f. ‘rumowisko, osypisko, gruzy, szuter, żwir’, *sutina, ssutina* ‘rumowisko, gruzy’, w słowniku Jungmanna też *sutina* ‘igliwie i liście zmieszane z ziemią, grabione w lesie i wywożone na pole’, sła. *suť* f. – *sutina* ‘rumowisko, osypisko’. Struktura i semantyka tych wyrazów pozwala łączyć je z czasownikiem *suti sьpъ ‘sypać’ (stpol. *suć spę : suję*). Prawdopodobnie mamy tu relikty starego derywatu *sutb (< *sup-tb) f. ‘sypanie, osypywanie’ → ‘to, co się sypie, osypuje, co zostało osypane’. Budowa wyrazu przemawia za jego archaicznością, bowiem sufiks *-tb* produktywny był przede wszystkim w epoce prasłowiańskiej i może we wczesnym stadium formowania się języków słowiańskich, kiedy jeszcze w jakimś stopniu zachowywały produktywność prasłowiańskie modele słowotwórcze.

Pol. dial. *suć* ‘zagajnik, bór sosnowy’ uznać musimy za relikty archaicznego derywatu *sutb. Na genezę realnie w polszczyźnie zaświadczonego znaczenia rzuca światło czes. *sutina* ‘igliwie i liście zmieszane z ziemią, grabione w lesie i wywożone na pole’, poświadczając nie zachowane, o ile wiadomo, na gruncie polskim ogniwo pośrednie w rozwoju semantycznym wyrazu. Na tej podstawie możemy przyjąć, że pol. *suć* oznaczać musiało dawniej ‘igliwie czy też suchy chrust, opadły, osypany z drzew iglastych’, zaś znaczenie ‘zagajnik, bór sosnowy’ jest rezultatem dalszej ewolucji semantycznej wyrazu.

Postulowany model semantyczny ‘to, co się osypuje czy osypało, opadło z drzew’ → ‘zarośla, zagajnik, las’ znajduje wsparcie w rozwoju znaczeniowym słow. *šuma (deverbativum od *šuměti ‘szumieć, szeleścić’, pol. *szumieć*). Rzeczownik ten w językach południowosłowiańskich i częściowo zachodniosłowiańskich oznacza ‘las’ (np. pol. dial. *szuma* ‘(czarny) las’, czes. dial. *šuma* ‘las’, sch. *šūma* ‘las’). Starsze znaczenie wyrazu zachowały obocznie [75] języki południowosłowiańskie, w których *šuma oznacza ‘suche gałęzie, chrust; świeże gałęzie’, ‘wysuszone gałązki z liśćmi (używane w zimie jako pasza dla bydła)’, ‘listowie, liście drzew leśnych’, por. też ukr. dial. *šumá* ‘odpady słomy’, brus. dial. *šumá* ‘nawóz z drobnej słomy i przegniłych odpadów’. Materiał słowiański dowodzi, że ewolucja rzeczownika *šuma przebiegała w kierunku ‘(suche) listowie, gałązki z (suchymi) liśćmi, chrust’ → ‘las (liściasty)’⁵.

⁴ *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, z. 15: Pow. tarnowski, Warszawa 1964, s. 173. [75]

⁵ Por. Tolstoj Terminologija 64–71, gdzie szczegółowo o tej rodzinie wyrazowej, a także o podobnych modelach semantycznych.

Podobny rozwój semantyczny wykazują też różne wyrazy oznaczające ‘zarośla, krzaki’, np. pol. *chrust* ‘suche gałęzie, odłamane od drzewa’ : ‘gąszcz, zarośla’, dial. *chrabocie* ‘zarośla, krzewy, krzaki’ : ‘suche gałęzie, odłamane od drzew, chrust’, *chrapy* ‘krzaki, zarośla’ : ‘chrust’.

Tego rodzaju paralele semantyczne wspierają odtworzoną ewolucję semantyczną archaicznego (może ograniczonego do obszaru zachodniosłowiańskiego, por. jednak ogólnosłowiański infinitivus **suti*) leksemu **sutb*, pierwotnie zapewne nazwy czynności sekundarnie skonkretyzowanej (‘to, co się osypuje, osypało’) z dalszą specjalizacją znaczeniową ‘to, co się osypuje, opadło z drzew (iglastych), igliwie, chrust’ i rozwojem w kierunku ‘krzaki, zarośla np. sosnowe’ (por. XVIII-wieczny derywat *suciny*) → ‘zagajnik, bór sosnowy’. Jeśli słuszna jest przyjęta rekonstrukcja ewolucji semantycznej dotychczas nie etymologizowanego wyrazu, to pol. *suć* jest pozostałością pradawnego leksemu **sutb*, jednak jako appellativum topograficzne jest innowacją semantyczną pewnych gwar polskich, wzbogacających i odnawiających słownictwo topograficzne.

Małopolskie *pozołdy* ‘łakocie, smakołyki’

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XXII, 1984, s. 5–7

W dialektalnym słownictwie polskim odnajdujemy nierzadko interesujące relikty leksykalne, szczątki prastarych słowiańskich leksemów. Niekiedy są to wyrazy o ograniczonym zasięgu w gwarach, bez poświadczeń historycznych, z punktu widzenia polszczyzny jako całości może marginalne, ale bezsprzecznie ważne dla poznania starszej warstwy leksyki słowiańskiej, w szczególności dla rekonstrukcji pierwotnego rozprzestrzenienia archaicznych wyrazów. Jeden z takich wyrazów – interesujący dialektyzm znany części gwar małopolskich – omawiam w artykule.

Gwarowy rzeczownik *pozołdy* pl. tantum w drukowanych źródłach poświadczony jest słabo. Karłowicz przytoczył go w postaci *pozołdy* ‘prezenta’ za rękopiśmiennym *Słowniczkiem gwary od Ropczyc* S. Udzieli (Karłowicz IV 322). Poza tym wymienił postać *p^uozou̯dy* ‘łakocie’ P. Jaworek z gwar na południe od Chrzanowa¹. Kilka dalszych poświadczeń wyrazu odnajdujemy w magazynie *Słownika gwar polskich* (w Zakładzie Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie). Wszystkie pochodzą z terenów mazurzących, na których zapisywano postaci *pozou̯dy*, *p^uozou̯dy*, *p^uozou̯dy* lub ortograficznie *pozołdy*. Zapisy wyrazu pochodzą z Kaszowa koło Krakowa (‘słodyczne, wyszukane potrawy, łakocie’: *“onby ĵino pozołdy zar*), z Kościelca w b. pow. chrzanowskim (‘łakocie, dobre rzeczy do jedzenia’: *p^uozou̯duf iy še zaḥćyvo*), ze Starego Sącza (‘przysmaki’: *vydać pińoże na pozou̯dy*), z Jodłowej w b. pow. jasielskim, dziś w woj. tarnowskim (‘owoce’: *uobjot še tyḥ puozou̯duf*).

W magazynie *Słownika gwar polskich* poświadczone są również derywaty: z Kaszowa *pozołdnik* ‘lubiący łakocie’, *pozołdnica* ‘lubiąca łakocie’

---

¹ P. Jaworek, *Gwary na południe od Chrzanowa*, MPKJ VII, 1915–1920, s. 324.

(ta Magda to takã pozòldnica, ciãgłe by cukierki dziamala), ze Starego Sãcza pozòldziarz (pozoužãš) z objašnieniem „lubi zjeść niewiele, ale coś dobrego”.

Według wiarygodnych ustnych informacji omawiana rodzina wyrazowa znana jest również w Wadowicach. Bywają tam w użyciu (nie wiem, czy powszechnie) rzeczowniki *požòlody* ‘łakocie, smakołyki’, *požòldnik* ‘lubiący łakocie, [6] łasuch’, *požòldnica* ‘lubiąca łakocie, łakomczucha’; informowano mię, że wyrazy te były znane po pierwszej wojnie światowej.

Z posiadanych danych wynika, że rzeczownik *požòlody* (*požòlody*) znany jest niektórym gwarom w południowej Małopolsce, mniej więcej na obszarze wyznaczanym przez Chrzanów i Kraków na północy i Stary Sącz na południu oraz Wadowice na zachodzie i Ropczyce na wschodzie

Semantyka rzeczownika *požòlody* (*požòlody*) jest jasna. Wszędzie ma on znaczenie ‘łakocie, smakołyki, przysmaki’ (tu oczywiście trzeba też zaliczyć zanotowane w Jodłowej znaczenie ‘owoce’); ropczyckie ‘prezenty’ to z pewnością ‘łakocie dawane w prezencie’.

Dial. *požòlody* jest niewątpliwie wyrazem rodzimym. Nie sposób wskazać ewentualne źródło zapożyczenia, w każdym razie semantyka wyrazu wyklucza związek ze znanym germanizmem *żòld* ‘płaca, pensja żołnierza (najemnego)’, dawniej ‘służba wojskowa, wojaczka’, *żòldować* ‘być na żòldzie, służyć w wojsku’. Gwarowe postaci nie pozwalają też łączyć wyrazu z czasownikiem *po-žądać*.

Na etymologię wyrazu rzuca światło pochodzenie synonimu *łakocie*, stpol. *łakoć* ‘smakołyk’ do *łaknąć* (Sławski SEJP IV 440–441: psł. **olkotb* ‘coś, łakomego’ : **olkati* ‘być głodnym, cierpieć głód; požądać, być žądny, chciwym’). Pozwala to uznać pol. dial. *požòlody* za wyraz pozostający w związku z prasłowiańskim czasownikiem **žl’děti žl’d’o* ‘silnie pragnąć, łaknąć, požądać czegoś’, rekonstruowanego wyłącznie na podstawie form południowo-słowiańskich: csł. (przede wszystkim w redakcji serbskiej) *žlbděti (žlbděti) -žd’o* ‘požądać czegoś, pragnąć’, sch. (poświadczone od XIV w.) *žúdjjeti žúdim* ‘silnie, bardzo pragnąć (kogoś, czegoś), tęsknić (za kimś, za czymś)², por. też derywaty, np. csł. (od XI w.) *žlbdv* f. ‘požądanie, rzecz požądana’, *žlbdostv* ‘požądanie, žądza’, sch. *žud* f., *žuda* ‘bardzo silne, namiętne pragnienie, žądza, tęsknota’, *žudan* ‘spragniony’. Wyraz polski musi być oparty na czasowniku prefigowanym, por. sch. *požúdjjeti* ‘bardzo silnie, namiętnie zapragnąć’, *požuda* ‘namiętne pragnienie, namiętność, žądza’, *požudan* ‘silnie pragnący, požądający czegoś; namiętny’.

---

² Por. np. Vaillant GC III 386; Skok ER III 564.

Pol. dial. *pożoły* pl. musimy uznać za stosunkowo późny lokalny derywat dewerbalny od czasownika **po-žl'děti* 'zapragnąć', a raczej od jego polskiego kontynuantu (**pożoldzić?*). Pochodny rzeczownik **pożold* (**požl'do*) oznaczał zapewne 'coś upragnionego, pożadanego', skąd *pożoły* pl. '(niezwyčajne) rzeczy do jedzenia, których się pragnie, łakocie, smakołyki, wyszukane potrawy'.

W ludowym słownictwie polskim odnajdujemy jeszcze jedno poświadczenie istnienia kontynuantu czasownika **žl'děti*. W Mszanie Górnej w b. pow. limanowskim (a więc w granicach obszaru, na którym pojawia się rzeczownik *pożoły*) zapisano rzeczownik *zouđok* 'ten, co dużo je', pl. *zouđoki* 'małe dzieci, wciąż jedzące' (MSGP). Bez wątpienia nie jest to ten sam wyraz co pol. *żołdak*, [7] stpol. *żołdat* 'wojak, żołnierz (najemny)'. Gwarowy *zouđok* (< **żoldāk*) to bezsprzecznie nomen agentis z sufiksem *-ak* od **žl'děti* z pierwotnym znaczeniem 'ten, kto łaknie, pragnie jeść'.

Małopolskie *pożoły* (*pozoły*), **żoldāk* (*zouđok*) są prawdopodobnie derywatami powstałymi na gruncie polskim, wskazującymi, że w języku polskim (a przynajmniej w dialekcie małopolskim) istniał w przeszłości kontynuans czasownika **žl'děti* (wymienione wyrazy wykazują regularny rozwój **l* po **ž* > *oł*, por. *żołna*, *żółty*, *żółw*). Czasownik ten jednak się w polszczyźnie nie zachował, przynajmniej dotychczas nie odnaleziono jego bezpośredniego kontynuantu. Omawiane wyrazy były specyficznymi dialektyzmami, które nie miały szans przedostania się do tekstów pisanych.

Odnalezienie reliktyw psł. **žl'děti* w dialekcie małopolskim jest o tyle ważne, że dotychczas nie były znane pozostałości tego leksemu na obszarze północnosłowiańskim. Fakty polskie potwierdzają przypuszczenie, że czasownik ten musiał być znany na całym obszarze prasłowiańskim. Taki pierwotny zasięg czasownika postulowany jest przez ogólnosłowiański dewerbalny rzeczownik **goldo* 'stan organizmu związany z niedoborem lub brakiem pożywienia, przykre uczucie spowodowane brakiem pożywienia, głód, łaknienie, pragnienie'. Semantyka i struktura wyrazu pozwalają uznać go za derywat od czasownika **žl'děti* z typową dla prastarych pochodnych imion apofonią *l*: *ol* (por. np. **polzō/polza* 'to, co się plezie, np. płoza, żmija': **pl'zati* 'pełzać', **volga* 'wilgoć': **vl'gnōti* 'wilgnąć', a także apofonię *l*: *or*, np. **morzō* 'wielkie zimno, mróz': **m'znōti* 'marznąć', **smordō* 'smród': **sm'đěti* 'śmierdzieć, cuchnąć')³.

---

³ O psł. **goldo* zob. np. Berneker SEW I 320; Sławski SEJP I 294; Vasmer REW I 287; Machek ES² 166, ostatnio ÈSSJa VI 199–200. Zwykle określa się, że **goldo* i **žl'děti* są wyrazami pokrewnymi, opartymi na tym samym pierwiastku, materiał słowiański przemawia jednak za werbalną motywacją psł. **goldo*.

Stosunkowo późne derywaty zachowane w dialekcie małopolskim wspierają więc pośrednie świadectwo prastarego derywatu *goldǫ, wskazując na pierwotnie ogólnosłowiański charakter czasownika **zǫdǫti*⁴.

---

⁴ Czasownik zestawia się ze stind. *gǫdhyati* 'pożąda' (por. nomen *gardha-h* 'żądza, pożądanie' = psł. *goldǫ); Pokorny IEW 434 rekonstruuje na podstawie faktów staroindyjskich i słowiańskich ie. **gheldh-* 'pożądać'. Wyraz staroindyjski bywa jednak też łączony np. z litew. *gardūs* 'smaczny, smakowity', goc. *gredus* 'głód', por. np. Fraenkel LEW I 136.

O kilku archaicznych małopolskich dialektyzmach leksykalnych (*chulić się, piądło, piądlić, pieles, pielina*)

Prace Filologiczne XXXII, 1985, s. 73–78

Polskie słownictwo dialektyczne zawiera niemało nie dostrzeżonych dotychczas archaicznych wyrazów, izolowanych na gruncie polskim, ale mających nawiązania w zasobie leksykalnym innych języków słowiańskich. Wykrywanie takich wyrazów i ich analiza etymologiczna ważne są dla poznania związków słownictwa polskiego ze słownictwem innych języków słowiańskich, dla odtworzenia prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego w języku polskim oraz dla rekonstrukcji prasłowiańskiej warstwy leksyki słowiańskiej i rekonstrukcji pierwotnych zasięgów poszczególnych praprawnych leksemów. Omawiane w artykule dialektyzmy małopolskie nie są znane polszczyźnie literackiej, ze względu na stosunkowo ograniczony zasięg nie trafiły też do tekstów pisanych.

1. *chulić się*

Czasownik ten znany tylko z Więciórki w Myślenickiem: *chulić się* ‘chować się przez schyłanie’, *schulić się* ‘schować się, skurczyć się’, tam też poświadczony są derywaty: *schulisko* ‘schronisko, miejsce schronienia’, *zachulisko* ‘miejsce zaciszne, osłonięte’, *zachulina* ‘miejsce zaciszne’ (Kucała 170, 30). Izolowany na gruncie polskim czasownik *chulić się* ma odpowiedniki w niektórych językach słowiańskich: czes. *chouliti* ‘kulić, zwijać; zawiązać’, *chouliti se* ‘kurczyć się, tulić się; owijać się; wlec się, toczyć się’, sła. *chúlit sa* ‘kulić się; kurczyć się’, sła. *húlit* *húlim* ‘zginać, schylać’, *húlit se* ‘iść chyłkiem, iść schylonem, skradać się’, sch. dial. *hūliti se* ‘schylać się, skradać się’ *pohūljen* ‘zgarbiony’. Kontynuują one niewątpliwie już prasłowiański czasownik **chuliti chul’q* ‘zginać, schylać, zwijać’, *chuliti sę ‘schylać się, kurczyć

się, kulić się; w językach południowo- i wschodniosłowiańskich lepiej jest poświadczony sekundarny znaczenie ‘spotwarzać, szkalować’, np. scs. *chuliti -ljə* ‘spotwarzać, szkalować, bluźnić’, sch. *huliti* ‘bluźnić, przeklinać’, ros. *chulit’* ‘ganić, znieważać, urągać’, por. też stczes. *chúlost* ‘wstydy’¹. [74]

Czasownik *chuliti (sę) jest starym wariantem synonimicznego *kuliti (sę), poświadczony np. w pol. *kulić* ‘kurczyć, zginać, zwijać’, *kulić się* ‘kurczyć się, zwijać się’, sch. dial. czak. *kujit se* ‘skradać się’. Obecność *k-* : *ch-* sprowadza się zapewne do pierwotnego *k-* : *sk-* (tzw. *s-mobile*)². W języku polskim dobrze są poświadczony należące do tej samej rodziny wyrazy z nagłosowym *ch-*, por. *chylić*, *pochyły*. Małopol. *chulić się* jest bezsprzecznie reliktem starego czasownika *chuliti (sę), świadectwem nawiązań słownictwa małopolskiego do obszaru czesko-słowackiego. Znaczenie ‘chować się przez schylenie’ ma paralełę w słoweńskim i zachodnich gwarach serbsko-chorwackich, gdzie występuje bliskie znaczenie ‘iść chyłkiem, skradać się’.

2. *piądto, piądlić*

Rzeczownik *piądto* ‘dwie rozwidlone gałązki odpowiednio przycięte, na które naciąga się skórę królika do suszenia’ zapisano tylko w okolicy Myślenic (Więciórka, Kucała 142). Tam też poświadczony jest czasownik *piądlić* ‘naciągać skórę królika’, *rozpiądlić* ‘naciągnąć skórę królika’ (Kucała 93). Czasownik znany jest również na Podhalu: *piądlić* ‘napinać, rozpinać skórę przy suszeniu’, *piądlenie* ‘rozpinanie skóry, żeby wyschła’ (Karłowicz IV 84); we wsi Zaryte (d. pow. nowotarski) zapisano interesujące znaczenie czasownika *piądlić* ‘nalegać na kogoś, żeby coś szybko zrobił’ (KSGP).

Zarówno rzeczownik, jak i czasownik mają dokładne odpowiedniki w innych językach słowiańskich. Wyjątkowemu pol. dial. *piądto* odpowiada: czes. dial. mor. *piadlo, pádlo* ‘wąska deska, na której rozpina się ściągniętą skórę’, ‘rama do wyszywania’, pl. *padła* ‘ramy, na których sukiennicy rozpinają sukno’, stczes. *padla* pl. ‘narzędzie tortur’, sła. dial. *piadlo* ‘kijek, drewnienko wkładane do pyska zwierząt, do dzioba ptaków, by uniemożliwić zamknięcie’, ‘przyrząd do naciągania, rozciągania, narzędzie tortur’, ukr. dial. *pjalo* ‘widełki, na których rozwiesza się skóry do suszenia’, pl. *pjála* (też *pjila*) ‘przyrząd do rozciągania skór’, na Polesiu także ‘warsztat do wyplatania rzeszot’, brus.

¹ Por. Skok ER I 694; Vasmer REW III 277–278 (z dalszą literaturą). [74]

² V. Machek, *Untersuchungen zum Problem des anlautenden ch- im Slavischen*, Slavia XVI, 1938–1939, s. 171, dopatrywał się tu ekspresywnego *ch-*, przy czym *chuliti* ‘tadeln’ łączył z synonimicznym *kuditi* (o.c. 213–214).

dial. *pjála* (*pjálo*) ‘szczeble drabiny’, ‘belka w bronie’, *pjal’cy* pl. ‘rama do wyszywania; belka do zawieszania zabitych zwierząt’, ros. dial. *pjáo* ‘drag, deska do rozciągania, naciągania czegoś’, pl. *pjála* (też *pjalcy* m. pl.) ‘przrząd do naciągania, rozciągania np. skóry, sukna’. Wszystkie te wyrazy kontynuują niewątpliwie pierwotne **pędlo* ‘przrząd do napinania, rozpinania, naciągania czegoś’, nomen instrumenti z sufiksem *-dlo* od psł. **pęti pьnq* ‘piąć, napiąć, rozpinąć’³. Kontynuanty starego derywatu **pędlo* występują na obszarze czesko-słowackim i wschodniosłowiańskim oraz, jak się okazuje, w południowej Małopolsce. W językach południowosłowiańskich odnotowano [75] identycznie zbudowane derywaty od czasowników prefigowanych, por. sch. *raspélo* ‘krucyfiks’, sło. *spéla* pl. ‘pęta, kajdany’.

Polski gwarowy czasownik *piądlić* ma dokładne odpowiedniki we wszystkich trzech grupach języków słowiańskich: czes. dial. *pjadlit’ sa*, *padlit’ sa* ‘wspinać się, wdrapywać się, wlazić; pchać się gdzieś bez zaproszenia’, sła. dial. *piadlit’* ‘wspinać się, wdrapywać się’, ukr. dial. *pjalýty pjaljú* ‘rozpinąć, rozciągać, naciągać, zwłaszcza męczyć, tortuować’, brus. dial. *pjálíc’ zenki* = *pjálícica* ‘wypatrywać, wpatrywać się, wytrzeszczać oczy’, ros. dial. *pjálit’* ‘rozciągać, naciągać (np. skórę, tkaninę)’, *pjálit’ glaza* ‘wytrzeszczać oczy, wpatrywać się’, sło. dial. *péliti* (*se*) ‘opinać (się), o ciasnej odzieży’. Tu z pewnością należy również inaczej, ale nieprzekonująco objaśniony, przez P. Skoka serbsko-chorwacki dialektyczny czasownik *péliti pēlim* ‘energicznie polecać coś komuś, nalegać na kogoś, by coś uczynił’, *zapéliti zàpēlim* ‘nakazać, rozkazać’⁴; przenośne znaczenie rozwinęło się zapewne na gruncie serbsko-chorwackim (por. też pol. dial. *piądlić* ‘nalegać na kogoś, żeby coś szybko zrobić’), gdyż w gwarach serbsko-chorwackich zachowały się szczerkowo znaczenia bliskie pierwotnemu, np. iterativum *péljati* ‘gmatwać, plątać nici’, derywat *zàpēljka* ‘rozwidlony kij do nawijania przędzy, motowidło’.

Przytoczone słowiańskie czasowniki pozwalają odtworzyć stary denominalny czasownik **pędliti pędl’q* ‘naciągać, napinać, rozpinąć coś (np. skórę, sukno) za pomocą przrządu zwanego *pędlo*’. Prawdopodobnie również ten czasownik odnieść należy do prasłowiańskiej warstwy leksyki, za czym przemawia jego rozprzestrzenienie, a także widoczna w poszczególnych językach słowiańskich leksykalizacja wyrazu. Geografia kontynuantów czasow-

³ Zob. Vasmer REW II 477; Machek ES² 425–426. [75]

⁴ Skok II 634 łączył z rodziną pol. *pilić, pilny*, co mało prawdopodobne ze względu na brak w tej rodzinie wokalizmu *-e-* (formy typu stpol. *pielici, pielny* mają wtórne *e* w rezultacie specyficznego polskiego procesu fonetycznego). [76]

nika *pędliti świadczy, że również podstawowy rzeczownik *pędlo musiał być pierwotnie znany co najmniej większości dialektów słowiańskich. Stosunkowo słabo poświadczone południowomałopolskie leksemy *piądlō*, *piądlīc* są zatem archaizmami, relikdami prasłowiańskich derywatów. Nawiązują one wyraźnie do obszaru czesko-słowackiego, zwłaszcza do leksyki morawskiej, ale z pewnością są wyrazami rodzimymi.

3. *pieles*

Gwarowy rzeczownik *pieles* poświadczony jest tylko w kartotece SGP: *pelese* pl. 'piegi na twarzy' (Mszana Górna d. pow. Limanowa), *pelesy* pl. 'wyrzuty skóry, ujawniające się łuszczącymi się pryszczami' (Dąbrowa d. pow. Rzeszów), *peles* 'blizna' (*uokalyceńe to je rana, a potam robi še strup, po strupaχ zostaiō pelesy*, Poręby Majdańskie d. pow. Kolbuszowa), *peles*, *pelessek* 'plam(k)a po ukąszeniu owada' (*uodry musi pšeīs kazde žecko, vyskokuiō cervone peleski*, [76] *iaḡby pχua ugryzua*, tamże). Dane te świadczą o występowaniu wyrazu w części południowej Małopolski.

Wyraz jest na gruncie polskim izolowany, jeśli nie liczyć niewątpliwego białoruskiego zapożyczenia *pielasy* 'pstrokaty' (Karłowicz IV 88 za rękopiśmiennym *Słowniczkiem gwary Polaków litewskich* A. Petrowa). Semantyka małopolskiego wyrazu ('plama na ciele: pieg, łuszczący się pryszcz, blizna') pozwala łączyć go z grupą przymiotników i rzeczowników poświadczonych w kilku językach słowiańskich: strus. *pelesyi*, *pelēsyi* 'ciemny, bury, szary; pstry, pstrokaty', ros. dial. *pelēsij* 'pręgowany, pasiasty; pstrokaty', *perepelēsij*, *perepelēstij* 'pstry, pstrokaty, pręgowany, nakrapiany', *pelēsina* 'plama, piętno, pręga innej barwy', *pelesina* 'skaza w tkaninie, źle utkane pasmo w tkaninie; fałda np. na suknie', *pelēsit* 'pstrzyć', brus. dial. *piljásyj* 'pstrokaty', *pelesovác* 'łoić skórę (robiąc pręgi); wydeptywać łąkę lub zasiewy', *perepeljásyj*, *perapeljásy* 'pstrokaty, z podłużnymi plamami, piętnami, szarobury', ukr. dial. *perepeljasty* 'pstrokaty, pstry', stczes. (u Jungmanna) *pelestý* 'pstry', czes. dial. *pelesa* (*peleska*), *pelesta* (*pelestka*) 'biedronka', słu. dial. *pelès -ésa* = *pelésovina* 'odmiana białych winogron (der Blank)', *pelésast* 'pstry, nakrapiany, z plamami' *pelisa* 'plam(k)a; czerwony pryszcz; smuga, pręga', *pelíha* 'plama; czerwona plam(k)a na policzkach; potówka', sch. dial. *peles* 'odmiana białych winogron', *pelesika* 'jabłko z plamami, na pół zielone na pół czerwone'.

Na podstawie przytoczonego materiału (ale bez dotąd nieznanymi faktów polskich) rekonstruowano archaiczny przymiotnik *pelesō -sa -so 'mający plamy, piętna lub pręgi innej barwy, pstrokaty, nakrapiany', wyraz z nawiąza-

niami na gruncie bałtyckim i w innych językach indoeuropejskich⁵. Słabo poświadczony małopolski rzeczownik *pieles* to zapewne substantywizowany pierwotny przymiotnik. Małopol. *pieles* uznać musimy za rodzimy relikwyt prasłowiańskiego przymiotnika, poza tym na obszarze polskim nie zachowanego. Zwraca uwagę brak przegłosu w drugiej sylabie, spowodowany, być może, obecnością *e* w pierwszej sylabie.

4. *pielina, pielonka*

Gwarowy rzeczownik *pielina* poświadczony jest na dość znacznym obszarze: w znaczeniu ‘błona na (ugotowanym) jajku’ w dawnych powiatach Piotrków, Radomsko⁶, Iłża, Kielce, Włoszczowa (KSGP), zaś w znaczeniu ‘miazga drzewa’ w d. pow. Opoczno i Pińczów⁷. Nieźle zaświadczone jest też deminutivum [77] *pielinka* ‘błonka na jajku’ używane w Piotrkowie i w pow. piotrkowskim oraz w Słomnikach (d. pow. Miechów)⁸, a także w d. pow. Iłża i Kielce (KSGP). We wsi Niegowa (d. pow. Zawiercie) *pielinka* ma znaczenie ‘delikatna przezroczysta błonka, zwłaszcza na jajku, też np. na korze brzozy’ (*pielinka to jes jak joiiko oskubę; bżoza na koże mo púrka v roże pielinki i to można obeżżyć*, KSGP). Na szczególną uwagę zasługuje forma *pielonka* ‘rodzaj błonki znajdującej się pod korą młodej brzozy’ (Faliszów w d. pow. Końskie); odległe terytorialnie *pelonka* ‘pieluszka’ z Wierzchjedliny w d. pow. Sokółka (KSGP) jest prawdopodobnie zapożyczeniem białoruskim (brus. *pja-lénka*, dial. *pelénka* ‘pielucha, pieluszka’) w podstawowym znaczeniu ‘błona, błonka’ występuje w części gwar małopolskich, mniej więcej od Piotrkowa i Opoczna na północy po Zawiercie i Słomniki na południu.

Na genezę małopol. *pielina* rzuca światło wyjątkowe deminutivum *pielonka* ‘rodzaj błonki znajdującej się pod korą młodej brzozy’. Wskazuje ono, że *pielina* jest kontynuantem psł. *pelena, z wtórnym wprowadzeniem izolowanego wyrazu do produktywnego typu rzeczowników z sufiksem *-ina*. Pozostałością pierwotnej postaci jest niewątpliwie deminutivum *pielonka*. Rzeczownik *pelena jest dobrze poświadczony w językach południowo- i wschodniosłowiańskich (np. scs. *pelena* ‘pielucha’, sch. *pělena* ‘ts.’, ros. *pelená* ‘zasłona, całun’, *pelénka*

⁵ Por. Vasmer REW II 333; Skok ER II 632–633; Machek ES² 445 (s.v. *peřestý*). W materia-
le słowiańskim widoczne jest przekształcanie pierwotnej postaci przymiotnika pod wpływem
przymiotników typu *bělěšъ, **běl’asъ*, *bělasъ, **běl’astъ*, **běl’astъ* ‘o barwie zbliżonej do białej’.

⁶ Dejna RKJŁ XXVI, 1980, s. 166.

⁷ L.c. [77]

⁸ F. Bielak, *Notatki słownikowe*, JP XIII, 1928, s. 52.

‘pieluszka, pielucha’), z obszaru zachodniosłowiańskiego znano dotychczas tylko połab. *pilenkǎ* (< *pelenŕka) ‘pieluszka, pielucha’⁹. Znane dotychczas kontynuanty psł. *pelena wskazują na znaczenie ‘kawał materiału do okrywania, owijania, przede wszystkim pielucha’, podczas gdy wyraz polski ma wyraziste znaczenie ‘błona, błonka (okrywająca np. jajko)’. W materiale słowiańskim dobrze jednak jest widoczny związek znaczeń ‘kawał materiału do okrywania, pielucha’ i ‘błona’, por. prapokrewne psł. *plěna: czes. *plena, pléna, plína* ‘kawał materiału, którym się coś okrywa; chusta na głowę; pielucha’ : ‘błona’, sła. *plena* ‘pielucha’ : ‘błona’, ros. *plena, plěнка* ‘błona; kozuch na mleku’, sło. *pléna, plenica* ‘pielucha, pieluszka’, *plenica* (*pod želodcem*) ‘krezka, mesenterium’¹⁰. Semantycznie bliski małopol. *pielina* jest też prapokrewny rzeczownik *plěva ‘cienka skórka, błonka, nabłonek, powłoka na czymś’, np. pol. dawne (u Lindego) *pliwa, pliwka* ‘cieniuchna błonka, skórka, powłoka na czymś, np. na białku jajka, na przegotowanym mleku’, kasz. *pleva* ‘świeży naskórek’, ‘cieniutka warstewka pokrywająca roślinę z zewnątrz, nabłonek’, ‘zaćma, katarakta’, ‘otrzewna’, ‘kozuch na mleku’, ‘cienka warstwa lodu’. [78]

Semantyka opartych na ie. pierwiastku *pel-*, *pelə-* ‘okrywać, osłaniać; skóra osłona’ prasłowiańskich leksemów *pelena, *plěna, *plěva sprowadza się do pierwotnego znaczenia ‘to, co osłania, okrywa, osłona, osłonka’, z wtórną specjalizacją w ‘okrywająca, osłaniająca coś cienka skórka, błonka, powłoka’ i ‘okrywający, osłaniający coś kawał materiału’ > ‘pielucha’. Specjalizacja znaczeniowa wyrazów dokonywała się, jak się wydaje, dość wcześnie. Małopol. *pielina* (*pielinka, pielonka*) jest reliktem psł. *pelena, leksemu słabo poświadczonego u Słowian zachodnich. Wyraz polski nie tylko koryguje dotychczasowe dane o rozprzestrzenieniu leksemu, ale dopełnia również jego semantykę, wskazuje bowiem na znaczenie ‘błona, błonka’ nieznanne, o ile wiadomo, innym językom słowiańskim.

Omówione wybrane wyrazy specyficzne dla gwar małopolskich reprezentują starszą warstwę małopolskich dialektyzmów leksykalnych, reliktyw leksyki prasłowiańskiej. Zestawienie pełnej w miarę możliwości listy tego rodzaju dialektyzmów miałyby niebagatelne znaczenie i dla polonistyki, i dla sławistyki.

⁹ Por. np. Vasmer REW II 332; K. Polański, *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, z. 4, Wrocław 1976, s. 520.

¹⁰ Por. Vasmer REW II 369; Machek ES² 458 (oddziela znaczenia ‘chusta, pielucha’ i ‘błona’). Nieraz rekonstruowano prapostać *pelna, jednak forma rosyjska wyraźnie wskazuje na *plěna, por. litew. *plėnė* ‘cienka skórka, błonka; błonka na jajku, na mleku; siatkówka oka’. [78]

Z reliktywów prasłowiańskich w gwarowym słownictwie polskim: małopol. *racić się* ‘męczyć się’, *zaracić się* ‘zniszczyć się, zginąć, zaginąć’

Język Polski LXVI, 1986, s. 204–208

Ludowe słownictwo polskie przechowało niemało archaicznych wyrazów rodzimych o prasłowiańskiej genezie, które ze względu na swój ograniczony zasięg w gwarach, osobliwą semantykę bądź z innych jeszcze przyczyn nie trafiły do języka pisanego, nie mają zatem dokumentacji historycznej. Sporo takich wcześniej nie dostrzeżonych wyrazów, zwłaszcza wykazujących archaiczną budowę słowotwórczą, wykrył i objaśnił prof. Franciszek Sławski – zarówno w znakomitym *Słowniku etymologicznym języka polskiego* i w licznych studiach z zakresu polskiej etymologii, jak i w pracach poświęconych rekonstrukcji słownictwa i słowotwórstwa prasłowiańskiego oraz w redagowanym przezeń *Słowniku prasłowiańskim*. Pozwalam sobie do tych badań mego Profesora i Mistrza dołączyć dedykowany Mu w 70-lecie urodzin i 50-lecie studiów etymologicznych nad językiem ojczystym skromny przyczynek, przedstawiający domniemane pozostałości prasłowiańskiego czasownika *ortiti na gruncie polskim.

W literaturze etymologicznej nie stwierdzano dotychczas istnienia w apelatycznym słownictwie polskim kontynuantów ważnych prasłowiańskich terminów wojennych *ortb f. ‘napaść, walka, zatarg (zbrojny), wojna’ (por. np. scs. *ratb* f. ‘walka, wojna’, sch. *rat* f., dziś m. ‘wojna’, ‘zatarg, waśń, spór; walka, bójka’, strus. *ratb* f. ‘wojna, walka, bój, bitwa; najazd, napaść; waśń, zatarg’, pl. *rati* ‘wojsko’), **ortiti ort’o* ‘napadać, atakować, walczyć (zbrojnie) przeciw komuś’ (por. np. cs. *ratiti se* ‘walczyć, wojować’, sch. *ratiti* ‘walczyć, wojować; napadać, atakować’, *ratiti se* ‘być w konflikcie, kłócić się, spierać się’, strus. *ratiti-sja* ‘zwalczać się, być w konflikcie’)¹. Z wymienioną rodziną wyrazową [205]

---

¹ O etymologii i pokrewnych wyrazach pozasłowiańskich zob. np. Vasmer REW II 496 (s.v. *ratb*), 516 (s.v. *retivyj*). Omawianym wyrazom właściwa była pierwotnie intonacja aku-

słusznie jednak łączono staropolskie imiona osobowe *Raci-bor* (*Reci-bor*), *Raci-mir* (*Raci-miar*), *Raci-sław* i ich formy hipokorystyczne (np. *Racisz*) oraz istniejące do dziś dzierżawcze nazwy miejscowe, derywowane od dawnych imion, typu *Racibórz*, *Raciąż*². Przyjmuje się, że w dwuczłonowych imionach człon pierwszy *Raci-* jest z pochodzenia tematem infinitiwu-aorystu (wtórnie rozumianym jako rozkaznik) czasownika *orti-ti. Trzeba jednak zauważyć, że imiona typu *Racibor*, *Racimir*, *Racisław* niekoniecznie powstały na gruncie polskim. Istnienie identycznych imion w innych językach słowiańskich, zwłaszcza we wczesnych okresach ich historii (por. np. stczes. *Ratibor*, *Ratimir*, strus. *Ratiborъ*, *Ratislavъ*)³ pozwala dopuszczać ich wspólną, prasłowiańską genezę. Możliwe jest zatem, że przytoczone imiona staropolskie są dziedzictwem prasłowiańskim, pozostałością starej warstwy imiennictwa słowiańskiego, ukształtowanej w epoce wspólnoty językowej Słowian. Tak więc omawiane imiona nie mogą stanowić niezbitego dowodu zachowania kontynuantu czasownika *ortiti w polszczyźnie po jej wyodrębnieniu się z prasłowiańskiej wspólnoty językowej.

Prawdopodobne pozostałości wymienionego czasownika przechowały jednak polskie gwary, i to na stosunkowo niewielkim terenie. Poświadczenia odpowiednich czasowników są nieliczne, występują w *Słowniku gwar polskich* J. Karłowicza oraz w kartotece nowego *Słownika gwar polskich*⁴. Bezprzedrostkowy czasownik *racić się* ‘męczyć się’ został zapisany tylko we wsi Krościenko Wyżne w d. pow. krośnieńskim (KSGP). Nieco lepiej jest poświadczona odpowiednia postać z prefiksem *za-*: *zaracić się* ‘roztargać się, zginąć’: „Ledwie się *nie zaracił*” (ze złości, z bólu, z nadmiaru zatrudnienia), Karłowicz VI 313 (za: W. Kosiński, *Słowniczek prowincjonalizmów z okolic Krakowa, Bochni i Wadowic*), ‘zginąć’: „Ledwie się *nie zaracił*, jak krowa padła”, Karłowicz l.c. (za: S. Udziela, *Słowniczek gwary od Ropczyc*), ‘zabijać się za

---

towa (psł. *ortъ, *ortiti, por. sch. *rät*, *rätiti*), czym tłumaczy się występowanie we wszystkich językach postaci (po przestawce) z *ra-*. Cytowane przez V. Machka (zob. przypis 6) czes. dial. *vyrotiti* ‘wygubić, zniszczyć’, które skłonny jestem zaliczyć do tej samej rodziny wyrazowej, wykazywałoby odstępstwo od regularnego rozwoju, jak i pewne inne przykłady z gwar czeskich i słowackich. [205]

² Por. Brückner SEJP 451. Dokumentację historyczną imion staropolskich zob. W. Taszycycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Kraków 1925, s. 91; SSNO IV, 1974–1976, s. 411–413 i VII, 1985, s. 204; M. Małec, *Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych*, Wrocław 1982, s. 72–73.

³ Por. T. Milewski, *Indoeuropejskie imiona osobowe*, Wrocław 1969, s. 111.

⁴ Dalej używam skrótu KSGP. Za udostępnienie tej kartoteki uprzejmie dziękuję Panu doc. Jerzemu Reichanowi. [206]

czymś: „Tak se víži, ze se zaraći za tobo” (Jodłowa w d. pow. jasielskim, KSGP), ‘zdechnąć, o zwierzęciu’: „Krowa se zaraćiu; śf’ińa se jem pšy uopro-seńu zaraćiu” (Radgoszcz i Samocice w d. pow. Dąbrowa Tarnowska, KSGP), ‘zaginać, zagubić się, zawieruszyć się’: „Buty mu se gžeši zaraćiu” (Samocice w d. pow. Dąbrowa Tarnowska, KSGP). Ponadto poświadczona jest postać z prefiksem *wy-*: *wyracić* ‘wyniszczyć przez zadeptanie’: „Kfoka šeš kurcond mu *vyracića*” (Sękowa w d. pow. gorlickim, KSGP).

Dostępne dane wskazują więc na występowanie czasownika (-)racić (*się*) [206] na części obszaru małopolskiego, zapewne od okolic Bochni (jeśli stąd pochodzi zapis Kosińskiego) po okolice Ropczyc, Jasła i Krosna na wschodzie.

Interesująco przedstawia się semantyka przytoczonych postaci czasownikowych, mających zarówno znaczenie konkretne, fizyczne, jak i odnoszących się do sfery życia psychicznego człowieka. Co do nieprefigowanej postaci *racić się* nie wiemy, czy oznacza ‘męczyć się’ w sensie fizycznym lub może psychicznym. Konkretne znaczenie ma czasownik *wyracić* ‘wyniszczyć (przez zadeptanie)’. Natomiast *zaraćić się* ma zarówno znaczenie konkretne (‘zdechnąć, paść, o zwierzętach’, ‘zaginać, zginać, zawieruszyć się, o przedmiotach’), jak i niewątpliwie przenośne, odnoszące się do stanu psychicznego: ‘zabijać się za czymś’ (czyli ‘wytężać wszystkie siły, dokładać wszelkich starań chcąc uzyskać, zdobyć coś’) oraz (według sformułowania w źródłach) ‘roztargać się, zginać’⁵, czyli, sądząc po ubogich przykładach, ‘pogrążyć się w głębokim żalu czy rozpacz (np. z powodu poważnej straty), pęknąć ze złości, być w stanie napięcia psychicznego z powodu nadmiaru zajęć’.

Dla ustalenia genezy cytowanych form małopolskich istotne znaczenie ma obecność dokładnych pod względem formalnym i bliskich znaczeniowo odpowiedników na obszarze czesko-słowackim. W staroczeskim (np. w XIV-wiecznej *Legendzie o św. Katarzynie*) występował czasownik *zaratiti* (*sě*) ‘zniszczyć, wygubić’⁶, zachowany do dziś w gwarach wschodnioczeskich i wschodniomorawskich w znaczeniu ‘zagubić, zgubić, zarzucić, schować tak, że nie można tego znaleźć’⁷, ponadto w gwarach południowych i chodzickich poświadczona jest postać z prefiksem *wy-*: *vyratit(i)* ‘zniszczyć, wygubić;

---

⁵ Znaczenie takie powtarza SłWarsz s.v. *zaraćić się*, dokumentując je przykładami zaczerpniętymi ze słownika Karłowicza.

⁶ Jungmann V 533; J. Bělič, A. Kamiš, K. Kučera, *Malý staročeský slovník*, Praha 1978, s. 636; Machek ES² 509.

⁷ Jungmann l.c.; Machek l.c.; PSJČ VIII 2; Mistržice 153; Svěrák 143; Určice 152. Por. też synonimiczne *zaratovať*, Frenštátsko 164.

wyplenić, o roślinach⁸. W gwarach słowackich odnotowana jest postać *zaratit* ‘utracić, zgubić, zagubić’⁹.

Związek wyrazów polskich i czesko-słowackich jest oczywisty, jednakże mało prawdopodobne, moim zdaniem, byłoby przypuszczenie o zapożyczeniu polskiego leksemu ze słowackiego lub czeskiego. Wyrazy polskie mimo ograniczonego zasięgu występują poza strefą bezpośredniego oddziaływania języków [207] południowych sąsiadów, poza tym zwracają uwagę drobne, ale istotne różnice (w polskim w zasadzie formy zwrotne, w czeskim i słowackim – niezwrótne) oraz subtelne odmienności w semantyce, przy czym bogatsza jest semantyka w gwarach polskich. Namy tu więc raczej do czynienia z wyrazami pokrewnymi.

Omawiane polskie wyrazy gwarowe nie były przedmiotem analizy etymologicznej, istnieją jednak próby objaśnienia wyrazów czeskich i słowackich. O. Hujer wyprowadzał postaci czeskie z bliskoznacznego *tratiti* (pol. *tracić*), przyjmując zmianę *tr-* > *r-*¹⁰. Jest to o tyle mało prawdopodobne, że grupa spółgłoskowa *tr-* zachowuje się we wchodzących w grę językach, a trudno też dopuszczać niezależne przeprowadzenie identycznej niezwyklej zmiany w trzech językach (trzeba tu podkreślić, że formy czeskie i słowackie występują, przynajmniej obecnie, w gwarach oddalonych od polskiego obszaru językowego). Inną etymologię przedstawił V. Machek: jego zdaniem czes. *-ratiti*, sła. *ratitř* miałyby być pokrewne niem. (*aus*)*rotten* ‘wyplenić, wykarczować, wytępić’¹¹. Jednakże według autorytatywnego słownika etymologicznego Klugego niem. *rotten* : *roden* : *reuten* ‘karczować’ i ich odpowiedniki germańskie i pozagermańskie kontynuują pierwiastek werbalny **reū-dh-* ‘karczować’¹², podczas gdy formy słowiańskie mają *-t-*, którego z pierwotnego *-dh-* nie można wyprowadzać.

Wydaje się, że pochodzenie wyrazów polskich, czeskich i słowackich można przekonująco wytłumaczyć na gruncie słowiańskim, wychodząc z psł. **ortiti* (czasownika denominального utworzonego od **ortb*). Kontynuanty tego czasownika w językach słowiańskich zwykle znaczą ‘być w konflikcie (zbrojnym), walczyć, wojować’, pojawiają się jednak i inne znaczenia, np. głuź. *raćić racu* ‘zastawiać, przeszkadzać, robić przeszkody, budować zasieki’ (por. też derywaty *raćenje* : *raćidło* : *raćmo* : *raćina* ‘zasiek, przegroda, przeszkoda,

---

⁸ Machek l.c.; PSJČ VII 361; Hruška 115.

⁹ Kálal 843; SSJ V 511. [207]

¹⁰ O. Hujer, *Příspevky k historii a dialektologii českého jazyka*, I, Praha 1961, s. 32.

¹¹ Machek l.c.

¹² Kluge EW¹⁸ 597–598 (s.v. *reuten*) i 610 (s.v. *rotten*). [208]

barykada; urządzenie do spiętrzania wody’). Otóż przytoczony wyżej materiał pozwala przypuszczać, że na części obszaru zachodniosłowiańskiego czasownik **ortiti* oznaczał przede wszystkim ‘powodować (w wyniku najazdu, napaści, działań wojennych) zniszczenia, straty, niszczyć, gubić’ (kauzatywny odcień znaczeniowy jest typowy dla czasowników denominalnych). Prawdopodobnie pol. **racić*, czes. **ratiti*, sła. **ratiŕ*, zachowane głównie w postaciach przedrostkowych, znaczyły pierwotnie ‘niszczyć, gubić’ (por. zwłaszcza pol. *wyracić* ‘wyniszczyć’). Realnie zaświadczone znaczenia, w tym występujące w polskim materiale znaczenia przenośne odnoszące się do życia psychicznego człowieka, [208] mogły się rozwinąć z takiego konkretnego znaczenia, np. pol. *zaracić się* ‘zdechnąć’ < ‘zniszczyć się, zmarnieć’.

Jeśli przedstawione objaśnienie jest przekonujące, małopol. (-)*racić* (*się*) trzeba uznać za jeden z przykładów prastarych związków leksykalnych i semantycznych gwar małopolskich z obszarem czesko-słowackim.

Północnopolskie *nie (w)zgarac* ‘nie znosić kogo’

Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci prof.
M. Szymczaka, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988:
Ossolineum, s. 97–100

Słownictwo oznaczające uczucia, stany emocjonalne, stosunek emocjonalny do innych osób nieustannie jest odnawiane i wzbogacane. Często dokonuje się to przez przechodzenie do tej sfery leksyki wyrazów mających pierwotnie konkretne fizyczne znaczenie, przez ewolucję semantyczną wyrazów za pośrednictwem połączeń frazeologicznych i metafor. Przebieg zmiany znaczeniowej tego typu wyrazów należących do słownictwa ogólnego, mających nierzadko dokumentację historyczną, możemy zwykle stosunkowo łatwo odtworzyć¹. Większe trudności napotykamy przy odtwarzaniu ewolucji semantycznej podobnych wyrazów ograniczonych do gwar, z reguły nie mających poświadczeń historycznych, jeśli nie zachowały się pozostałości znaczenia wyjściowego lub ogniw pośrednich rozwoju znaczeniowego. W takich wypadkach przyjść nam może z pomocą analiza semantyczna wyrazów pokrewnych, zachowujących nieraz starsze znaczenie lub jego ślady. Pomocne bywają także dane dostarczane przez języki pokrewne.

W artykule rozpatruję genezę i semantykę ograniczonego do gwar czasownika *nie (w)zgarac*, oznaczającego negatywny stosunek uczuciowy do innej osoby. Znane są następujące słownikowe poświadczenia wyrazu:

Kujawy: *niezgarac na kogo* ‘nie cierpieć kogo’: „Ów niezgara (: niezgára) na niego, na nią” (Karłowicz III 321);

Ziemia dobrzyńska: *niezgarac* ‘być niezadowolonym z kogo’ (Karłowicz l.c.);

Ziemia chełmińska: *zgarac na kogo* ‘cierpieć, lubić go’, w przykładzie z przeczeniem: „Nie może na niego zgarac” (Karłowicz VI 372);

Malborskie: *vzgarac*: *zgarac -rúm* ‘tolerować kogo’, w przykładach z przeczeniem: „*Ńe vzgaray sfygo sina i híc mu hie dau*”; „*Ńi moge zgarac tygo luja*” (Górniewicz II 285);

---

¹ Por. przykłady u Buttler Rozwój 98–100. [98]

Kociewie: *zgarac zgara* : *zgaře*, tylko z przeczeniem: *ńe zgarac* (znaczenia nie podano, przykłady wskazują na 'nie cierpieć, nie znosić kogo'), np. „*Ñe zgarom* (: *ńe zgaře*) *na ńego*”; „*Tan na ńikogo ńi może zgarac*”; „*Tan całe žiće na mńie ńe zgarał*” (Sychta Koc III 133); [98]

Kaszuby: *zgarac zgãrà*, tylko z przeczeniem: *ńe zgarac* 'nie cierpieć, nie lubić, nienawidzić', np. „*Ñe mogą na ńego zgarac*” (Sychta VI 226, także I 303 s.v. *garac* 'nie znosić').

Przytoczony materiał wskazuje, że omawiany czasownik właściwy jest północnej części obszaru polskiego, od Kujaw po Kaszuby. Wszędzie występuje z przeczeniem (lub w zdaniu zaprzeczonym) ze znaczeniem 'nie być z kogoś zadowolonym, nie znosić, nie cierpieć, nie tolerować kogo'. Podawana przez niektóre źródła postać czasownika bez negacji jest prawdopodobnie tworem słownikarzy, popiera się ją bowiem przykładami z przeczeniem lub zdaniami typu *nie mogę zgarac*, gdzie przeczenie przed bezokolicznikiem nie mogło wystąpić. Wydaje się, że również znaczenie postaci niezaprzeczonej (*w*)*zgarac* 'tolerować, cierpieć, lubić' zostało wydedukowane z realnie istniejącego w gwarach *nie (w)**zgarac* 'nie cierpieć, nie znosić'.

Na kasz. *ńe zgarac* zwróciła już uwagę H. Popowska-Taborska, nie uwzględniająca jednakże materiału pozakaszubskiego. O genezie interesującego nas wyrazu pisze ona następująco: w czasowniku *zgarac* „skłonna byłabym widzieć pierwotną podstawę werbalną staropolskiego adiektiwu *gardy*, wypartego przez formę zbohemizowaną *hardy* (...) Byłaby to formacja werbalna archaiczna, gdyż ogśłow. adi. *gar-dǫ utworzony został niewątpliwie w dalekiej przeszłości”². Nietrudno jest wykazać nieprawdopodobieństwo tego przypuszczenia. Przede wszystkim stpol. i dial. *gardy* nie kontynuuje „ogśłow. adi. *gar-dǫ”, lecz prasłowiański przymiotnik *grǫdǫ (por. np. scs. *grǫdǫ*, sch. *grǫ*, czes. *hrdý*, ros. *gordyj*). Zatem w czasowniku *zgarac* nie można się dopatrywać pierwotnej podstawy werbalnej przymiotnika *grǫdǫ, gdyż *-ar-* (przed samogłoską!) ani nie może kontynuować dawnego *r (czy **-ǫr-*), ani nie może pozostawać z nim w żadnym stosunku apofonicznym. Poza tym dyskusyjne jest dopatrywanie się w przymiotniku sufiksu *-dǫ*, wątpliwa jest także dewerbalna geneza przymiotnika³.

Właściwe objaśnienie genezy północnopolskiego czasownika *nie (w)**zgarac* umożliwiają pokrewne wyrazy polskie. Omawiany czasownik nie jest

---

² H. Popowska-Taborska, *Kaszubszczyzna jako sfera oddziaływań pozostałego polskiego obszaru językowego* (1. bohemizmy), SFPS XX, 1981, s. 18.

³ Co do etymologii psł. *grǫdǫ i jego związków pozasłowiańskich zob. np. Sławski SEJP I 405–406; ĘSSJa VII 207.

bowiem izolowany na gruncie polskim, o czym przekonuje choćby zajrzenie do słownika Lindego. Odnajdujemy tu s.v. *dogorzeć* iteratywny czasownik *dogarać* ‘dogorywać, konać, kończyć się, na schyłku być’ (z XVIII-wiecznym przykładem „*Śpi człowiek w letargu, choć życie dogara*”, powtórzonym jeszcze w słowniku pod red. W. Doroszewskiego), a także *dogarać komu* (i *kogo*) ‘dogrzewać mu, dopiekać, dokuczać’ (znaczenie takie istniało już w XVI w., poświadczane jest bowiem w słowniku Knapskiego i we frazie *żądze dogarają*⁴), ponadto *dogarać na co* ‘gorąco nacierać na co’ („*Nieprzyjaciel potęgą na wały dogarał*” z XVII-wiecznego pisarza Wojciecha Stanisława Chrościńskiego). Również s.v. *przegorzeć* przytacza Linde odpowiednie [99] iterativum *przegarać*, poparte przykładem z tegoż Chrościńskiego: „*Widzów to przegarało znacznie, żeby Cezarskie imię wojsk nie zwiodło*”, co Linde objaśnia jako ‘troszczyło, piekło’⁵.

W polszczyźnie mogły istnieć także odpowiednie czasowniki z innymi jeszcze prefiksami. Może na to wskazywać, na przykład, *ogarek* ‘mały, nie dopalony do końca kawałek czego, niedopałek’ (por. też czes. *oharek*, dial. *výharek*, ukr. *ohárok*, ros. *ogárok*), niewątpliwie w związku z *ogarać, chociaż możliwa jest przedpolska (prasłowiańska) geneza derywatu.

W świetle tego materiału geneza dial. *nie (w)zgarac* przedstawia się dość jasno. W polszczyźnie istnieje (bądź istniała) seria czasowników *do-garać*, *prze-garać*, *(w)z-garać*, może i *o-garać*, będących archaicznymi iteratywami do *do-gorzeć*, *prze-gorzeć*, **(w)z-gorzeć*, *z-gorzeć*, *o-gorzeć*. Taką genezę postaci *zgarac* dostrzegli zresztą już autorzy *Słownika warszawskiego*, odsyłając *zgarac* do *zgorzeć* ‘gorejąc spalić się, spłonąć; ogorzeć, opalić się’ (ale nie dokumentując postaci *zgarac* przykładem w odpowiednim znaczeniu) i tu także umieszczając gwarowe *zgarac na kogo* ‘cierpieć, lubić kogo’ (VIII 467).

Iteratywne *-garać*, widoczne w przytoczonych polskich czasownikach prefigowanych, w niektórych językach słowiańskich występuje samodzielnie, bez prefiksu, por. rekonstrukcję *garati (iterativum-durativum do psł. *gorēti ‘palić się’) w moskiewskim *Słowniku etymologicznym języków słowiańskich*, opartą na faktach serbsko-chorwackich, czeskich i słowackich⁶.

Dotychczasowe rozważania prowadzą do wniosku, że w języku polskim istniał czasownik *wzgarac*, realnie zaświadczony w gwarowych postaciach

---

⁴ SłXVI V 238. [99]

⁵ Na obecność postaci *przegarać* w XVI w. wskazuje wymienienie jej jako formacji współrzdzennej s.v. *gorać*, SłXVI VIII 83.

⁶ ÈSSJa VI 101. Nie wykorzystano tu odpowiednich czasowników prefigowanych, co rozszerzyłoby zasięg postaci *garati. [100]

z przeczeniem *nie wzgarać* : *nie zgarać*. Oboczność *wz-* : *z-* wskazuje na stary prefiks *wz-* (por. dial. *wzgarda* : *zgarda*). W czasowniku *wzgarać* widzieć musimy stare iterativum do **wz-gorzeć* ‘zapalić się, zapłonąć, rozgorzeć’, zatem iterativum *wzgarać* znaczyłoby odpowiednio ‘zapalać, zacząć płonąć, gorzeć’, por. strus. *voz-garati(sja)* ‘zapalać się, zapłonąć’, *vozgaranie* ‘pożar’.

Czasownik *wzgarać* musiał pierwotnie mieć znaczenie konkretne. Ceną paralelę stanowi rozwój znaczeniowy bliskoznacznego *pałać* (< **palati-ajō*, stare iterativum do psł. **polēti* ‘płonąć, palić się’), dla którego mamy poświadczone zarówno znaczenie konkretne ‘palić się, płonąć; świecić jasno, roztaczać blask i ciepło’, jak i znaczenie przenośne, np. w stałych połączeniach *pałać miłością, afektem, gniewem* itd. ‘odczuwać w wysokim stopniu, w sposób gwałtowny miłość, afekt, gniew itd.’, por. też *zapalać miłością, uczuciem, gniewem* itd. ‘zostać ogarniętym uczuciem miłości, gniewu itd.’. Podobnie musiała przebiegać ewolucja znaczeniowa czasownika *wzgarać*. Realnie istniejące w gwarach znaczenia pozwalają przypuszczać, że czasownik ten wtórnie otrzymał przenośne znaczenie ‘odczuć sympatię, przyjaźń do kogoś, zostać ogarniętym sympatią, życzliwością’. Zatem *wzgarać na kogo*, najpierw zapewne w jakichś nie znanych nam dziś frazach, znaczyło ‘odczuwać, żywić [100] do kogoś przyjaźń, życzliwość, sympatię, sympatyzować z kimś, lubić kogoś’ (co do składni por. cytowane wyżej XVII-wieczne *dogarać na coś*). We frazach zaprzeczonych *nie wzgarać* musiało oznaczać ‘nie żywić do kogoś sympatii, przyjaźni, nie lubić, nie tolerować, nie znosić kogoś’, por. kaszubski dewerbalny derywat *niezgara* ‘nieprzyjazne uczucie względem kogo, nieżyczliwość, uprzedzenie’ (Sychta VII 194).

Również w innych językach słowiańskich wyrazy związane z iterativum **(-)garati* mogą przybierać sekundarne znaczenie ‘przejawiać względem kogo lub czego sympatię, zapał’, por. np. wschodniosłowiańskie derywaty od **za-garati*: ukr. dial. *zahára* ‘chęć, zapał, gorliwość w pracy’, brus. dial. *zahára* ‘ochota, chęć, zapał; gorliwy pracownik’, ros. dial. *zagára* ‘chwyt, zuch’.

Z gwarowego słownictwa małopolskiego: *wrodzić się* ‘brzydzić się’

Język Polski LXIX, 1989, s. 38–43

W gwarach małopolskich odnajdujemy niemało osobliwości leksykalnych, wyrazów pozostałym dialektom polskim nie znanych. Część z nich to derywaty o wyraźnej motywacji, czyli lokalne innowacje słotwórcze oraz różnego typu zapożyczenia, ale nie brak również wyrazów o niejasnym pochodzeniu, a więc wyrazów wymagających analizy etymologicznej. Jednym z takich osobliwych wyrazów małopolskich, których geneza nie jest oczywista dla użytkownika języka polskiego, jest czasownik *wrodzić się* ‘brzydzić się, mieć wstręt do czegoś’.

W *Słowniku gwar polskich* J. Karłowicza czasownik *wrodzić się* ‘brzydzić się, mieć wstręt do czegoś’ ma poświadczenia wyłącznie z gwar Podhala (Karłowicz VI 164 za słowniczkami A. Wrzesińskiego, J. Złóża i B. Dembowskiego). Nowsze słowniki gwarowe oraz kartoteka nowego *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie¹ pozwalają stwierdzić, że zasięg wyrazu (i wyrazów pokrewnych) jest nieco szerszy. Znamy dziś poświadczenia interesującego nas czasownika z Limanowskiego (KSGP), z b. pow. suskiego (Sidzina: Kucała 237), z Myślenickiego (Sułkowice: Magiera 358; Więciórka: Kucała 237), z Andrychowa w b. pow. wadowickim (KSGP). Zatem *wrodzić się* w podanym znaczeniu jest wyrazem właściwym pewnym gwarom południowej Małopolski, na tym też terenie występują wyrazy pokrewne, o których będzie mowa niżej.

Godne jest uwagi, że w niektórych gwarach zapisano również niezwrótną postać czasownika *wrodzić* ‘nieprzyjemnym czynić (mowę)’ (Słomka w Limanowskim, KSGP) oraz odpowiednią przedrostkową postać *owro-*

---

¹ Za udostępnienie tych materiałów serdecznie dziękuję kol. doc. Jerzemu Reichanowi. [39]

dzić ‘napełnić wstrętem’ (Więciórka: Kucała 237; w suskiej Sidzinie postaci tej odpowiada *owrodnać*).

Trzeba też odnotować, że lokalnie obok postaci *wrodzić się* występuje odmianka morfologiczna *wrodać się* ‘brzydzić się’ (Więciórka i Sidzina: Kucała 237). [39]

Małopolskie czasowniki *wrodzić (się)*, *wrodać się*, *-wrodnać* nie były dotychczas, o ile wiem, przedmiotem analizy etymologicznej. Nie ulega wszakże wątpliwości, że nie mogą one być w związku etymologicznym z ogólnopolskim czasownikiem *wrodzić się* ‘urodzić się podobnym do kogoś z rodziny pod jakimś względem, wdać się w kogoś’, gdyż wyklucza to odmienna semantyka. Dostępny materiał sugeruje natomiast jakiś związek omawianego czasownika z rzeczownikiem *wrzód* i jego rodziną wyrazową. Zwraca przede wszystkim uwagę gwarowa postać *wrzodzić się* ‘brzydzić się’ (Łopuszna: Karłowicz VI 168), mająca ten sam wokalizm co rzeczownik *wrzód* (< psł. *verdō), a także znaczenie gwarowego rzeczownika *wrodńok* ‘człowiek brzydki, okryty strupami’ (Limanowskie: KSGP). Jednakże zestawienie *wrodzić (się)*, *wrodać się* z *wrzód* nie tłumaczy ani różnicy głosowej (-*ro-* w omawianych czasownikach a *-rzó-* < *-*re-* < psł. *-*er-* w pol. *wrzód*), ani semantyki interesujących nas czasowników, odległej od znaczenia rzeczownika *wrzód* ‘ubytek skóry lub błony śluzowej, różnego kształtu i głębokości, powstały na skutek obumierania tkanek w związku z jakimiś zmianami chorobowymi’. Z tych powodów nie można identyfikować gwarowego *wrodzić* ‘czynić nieprzyjemnym’, ‘napełniać wstrętem’, *wrodzić się* : *wrodać się* ‘brzydzić; brzydzić się’ z wyraźnie odimiennymi, derywowanymi od *wrzód* czasownikami *wrzodzić* (dawniej *wrzedzić*) ‘owrzodzać, czynić wrzodowatym’, *wrzodzić* (dawniej *wrzedzić*) ‘dostawać wrzodów, pokrywać się wrzodami; stawać się wrzodem, ropieć jak wrzód’. Możliwe jest zatem tylko dalsze pokrewieństwo omawianych gwarowych czasowników z pol. *wrzód* i jego rodziną, czyli że między wymienionymi wyrazami nie ma bezpośredniego stosunku derywacyjnego.

Budowa gwarowych czasowników *wrodzić (się)*, *wrodać się*, przy czym współlistnieje postać z formantem *-i-* (*wrodzić*) z postacią z formantem *-a-* (*wrodać*), pozwala wysunąć przypuszczenie, że mamy tu do czynienia z derywatami odimiennymi, z czasownikami na *-ić* i *-ać* utworzonymi od jakiegoś rzeczownika lub przymiotnika o temacie *wrod-*². Podstawą derywacyjną takich czasowników nie mógłby być rzeczownik *wrzód*, gdyż derywaty odimienne w języku polskim i w innych językach słowiańskich zachowują

---

² Co do odimiennych czasowników na *-ać* por. J. Reczek, *Czasowniki odprzymiotnikowe na -ać w staropolszczyźnie*, JP XLIV, 1964, s. 140–146.

wokalizm wyrazu podstawowego. Jednakże w gwarach południowej Małopolski istnieją bliskie znaczeniowo omawianym czasownikom rzeczowniki i przymiotniki wykazujące oczekiwany wokalizm -o-:

wroda ‘człowiek odrażający’ (Karłowicz VI 164);

wrodoś ‘paskudnik (obraźliwy epitet)’ (Łapsze Wyżne na Spiszu³);

wrodny ‘brzydki’ (Podhale: Karłowicz l.c.; Mszana Górna w Limanowskim: KSGP), ‘nieprzyjemny, brzydki’ (Zakopane: Karłowicz l.c.), ‘nieprzyjemny, wstrętny’ (Limanowskie: KSGP), ‘wstrętny, brzydki, nieprzyjemny’ [40] (Więciórka i Sidzina: Kucała 237), ‘wstręt wzbudzający’ (Słomka w Limanowskim: KSGP) i utworzony od tego przymiotnika rzeczownik *wrodniak* ‘brzydal, człowiek odrażający’ (Podhale: Karłowicz l.c.; jako przezwisko w KSGP z Zarytego i Czarnego Dunajca⁴), *wrodnök* ‘człowiek brzydki, okryty strupami (jako przezwisko)’ (Limanowskie: KSGP);

wrodliwy ‘obrzydzenie sprawiający, brzydzący się czymś’ (okolice Chochołowa: Karłowicz l.c.; Sułkowice: Magiera 358).

Spośród tych wyrazów niewątpliwym derywatem odczasownikowym jest przymiotnik *wrodliwy*, utworzony jak *obrzydliwy* od *obrzydzić* (*się*). Teoretycznie rzecz biorąc, również rzeczownik *wroda* (i pochodny odeń, zapewne, *wrodoś*), a także przymiotnik *wrodny* można by uważać za derywaty od *wrodać* (*się*), *wrodzić* (*się*). Jednak przyjęcie takiego objaśnienia zamykałoby drogę do dalszego wyjaśnienia genezy czasowników *wrodzić* (*się*), *wrodać* (*się*). Natomiast równie możliwe uznanie rzeczownika *wroda* i przymiotnika *wrodny* za wyrazy nie będące derywatami od *wrodzić* (*się*), *wrodać* (*się*) stwarza możliwość wyjaśnienia pochodzenia całej tej grupy wyrazów.

Zarówno struktura, jak i semantyka omawianej grupy wyrazów pozwalają twierdzić, że wyrazem podstawowym był tu rzeczownik *wroda*, od którego z jednej strony utworzono pochodne czasowniki *wrodzić* (*się*), *wrodać* (*się*), z drugiej zaś pochodny przymiotnik *wrodny* (choć w odniesieniu do przymiotnika nie można wykluczyć podwójnej motywacji, to znaczy związku nie tylko z rzeczownikiem, ale również z czasownikami *wrodzić* (*się*), *wrodać* (*się*)). Co prawda rzeczownik *wroda* jest słabo poświadczony, ale nie musiało być tak zawsze; wydaje się, że w gwarach był on wypierany przez nowszy derywat *wrodniak*. Realnie rzeczownik *wroda* jest zaświadczony w znaczeniu ‘brzy-

³ J. Bubak, *Spiskie teksty gwarowe z obszaru Polski*, Warszawa–Kraków 1972, s. 116. [40]

⁴ Por. J. Kantor, *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*, Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej AU w Krakowie, IX, Kraków 1907, s. 69: „taki co je z pod cudzego kraja (miski), to się nazywa »wrodniak«” (cytuję za KSGP). [41]

dal, człowiek odrażający, ale pierwotnie mógł mieć również nieosobowe znaczenie ‘coś odrażającego, brzydkiego, nieprzyjemnego’, za czym może przemawiać fakt, że przymiotnik *wrodny* ‘brzydki, nieprzyjemny, wstrętny, odrażający’ odnosi się również do przedmiotów (np. *vr^oodne mlyko* z Limanowskiego, KSGP). Można więc sądzić, że od rzeczownika *wroda* ‘coś odrażającego, brzydkiego, nieprzyjemnego; ktoś odrażający, brzydki, nieprzyjemny’ utworzone zostały czasowniki *wrozić* : *wrodać* ‘czynić odrażającym, nieprzyjemnym’, ‘napełniać odrazą, wstrętem’, *wrozić się* : *wrodać się* ‘mieć wstręt do czegoś, odczuwać odrazę, brzydzić się czymś brzydkim, odrażającym, nieprzyjemnym’. Związek semantyczny czasowników z podstawowym rzeczownikiem jest oczywisty. Omawiane czasowniki to bez wątpienia innowacje części gwar małopolskich. Czas ich powstania jest niemożliwy do ustalenia, gdyż nie rozporządzamy danymi historycznymi. Wiemy tylko, że istniały [41] pod koniec XIX wieku, ale zapewne powstały znacznie wcześniej. W innych językach słowiańskich nie ma (a przynajmniej dotąd nie odnotowano) czasowników, które by odpowiadały omawianym wyrazom małopolskim.

Za przyjętą pierwotnością rzeczownika *wroda* przemawia także to, że możliwe jest objaśnienie jego pochodzenia w świetle materiału słowiańskiego. Otóż w części języków słowiańskich dobrze jest zaświadczony czasownik sprowadzający się do prasłowiańskiej postaci **verđiti verd’o*: scs. *vrěđiti* ‘ranić, uszkadzać na ciełe; szkodzić’, bułg. *vrěđja* ‘szkodzę’, sch. *vrěđiti* ‘przynosić szkodę, szkodzić; znieważać’, strus. *verediti* ‘jątrzyć, rozjątrzać ranę’, ros. pot. *veredit’* ‘drażnić chore miejsce dotykiem, rozjątrzać, jątrzyć’, dial. też ‘przynosić szkodę, szkodzić; kaleczyć, uszkadzać (np. rękę, nogę), przysparzać bólu’, ‘uszkadzać, psuć coś’, ‘zmuszać do podnoszenia ciężaru ponad siły’, ukr. *veredyty* ‘zadawać ból, urażać chore miejsce, rozjątrzać ranę’, ‘szkodzić, przeszkadzać’, brus. *veredzić* ‘zadawać ból, jątrzyć, rozjątrzać’, dial. też ‘szkodzić; nadrywać, nadwyreżać’⁵. Materiał słowiański pozwala przyjmować, że czasownik **verđiti* oznaczał ‘ranić, kaleczyć, rozjątrzać chore, zranione miejsce, uszkadzać coś (np. ciało)’; czasownik ten należy zapewne do indoeuropejskiego pierwiastka werbalnego **uer-d-* ‘zdierać, rozrywać, powodować zadraśnięcie, uszkodzenie’⁶. Na gruncie polskim bezpośrednim konty-

---

⁵ Wykorzystałem tu artykuł słownikowy **verđiti* opracowany dla potrzeb *Słownika prasłowiańskiego* przez dr Krystynę Herej-Szymańską.

⁶ Por. Pokorny IEW 1163 (przytacza tylko kontynuanty psł. **verdō*); I. P. Petleva, *Ėtimologičeskie zametki po slavjanskoj leksike*, I, Ėtimologija 1972, 1974, s. 93–99 (autorka wskazuje – w ślad za J. Grimmem i F. Miklosichem – na związek psł. **verdō*, **verđiti* ze stwniem. *wartjan*, śrwniem. *warden* ‘ranić, uszkadzać, psuć’).

nuantem psł. *verđiti jest zapewne cytowany już gwarowy czasownik *wrzdzić się* ‘brzydzić się’, który przypuszczalnie zmienił znaczenie pod wpływem *wrodzić się* ‘brzydzić się’ (można tu dopuszczać kontaminację *wrzdzić się* < *verđiti się i *wrodzić się*). Poza tym w języku polskim zachował się kontynuuant pokrewnego *verđiti rzeczownika *verđō > pol. *wrzd*⁷.

Jest bardzo prawdopodobne, że od psł. *verđiti ‘ranić, kaleczyć, uszkadzać’ lub od jego polskiego kontynuuantu został utworzony pochodny rzeczownik *wroda*, z typowym dla odczasownikowych rzeczowników wokalizmem -o- przy czasownikowym wokalizmie -o-, jak np. psł. *kosa ‘kosa; warkocz’, pol. *kosa* od psł. *česati ‘drapać, skrobać, czesać, ciąć’, pol. *czesać*. W takim razie rzeczownik *wroda* oznaczał zapewne ‘coś skałeczonego, uszkodzonego, niepełnowartościowego i przez to nieprzyjemnego, brzydkiego’. Ciekawe, że bliskie znaczenie wykazuje w gwarach polskich (również na terenie, gdzie występują czasowniki *wrodzić (się)* : *wrodać się*, np. w Sułkowicach, zob. Magiera 358) pokrewny rze[42]czownik w nierodzimej postaci z -ere- *wereda* ‘brzydota, szkarada, szkaradzieństwo’, *wereda* – *weredniak* ‘brzydka, obrzydliwiec, ktoś wstrętny; niedołęga gamajda’, por. też *weredny* ‘bezwstydnny, brzydki’. Rzeczownik *wereda*, zapożyczony do gwar polskich z ukraińskiego, jest derywatem od kontynuuantu psł. *verđiti, zachowującym jednak – w odróżnieniu od rodzimego polskiego *wroda* – wokalizm podstawowego czasownika.

Gwarowy rzeczownik *wroda* mógłby kontynuować prasłowiańską postać *vorda. Ale rekonstrukcja takiej prapostaci, nie zaświadczonej w żadnym innym języku słowiańskim⁸, jest wątpliwa. Nie można bowiem wykluczyć, że taki dewerbalny rzeczownik powstał już po tzw. przestawce płynnych, tzn. wówczas, gdy podstawowy czasownik miał postać *vrediti (czy może raczej *vřediti) lub nawet znacznie później, po przeprowadzeniu w polszczyźnie zmiany fonetycznej *ř* > *ř*, a więc gdy podstawowy czasownik miał już postać *vředzić. Jest to możliwe, gdyż „prasłowiański” typ derywacji dewerbalnych rzeczowników zachowywał, jak się wydaje, produktywność również na gruncie poszczególnych języków słowiańskich, a w polszczyźnie dość długo zachowywała żywotność alternacja *ř* : *r* nie tylko we fleksji, ale także w derywacji. Ponieważ rzeczownik *wroda* to wyraz o zasięgu niewiel-

---

⁷ Najpełniejszy przegląd znaczeń psł. *verđō w językach słowiańskich i dotychczasowych wersji etymologicznych zob. u Petlejev o.c. [42]

⁸ Wątpliwa jest proponowana przez V. Machka (ES² 702) rekonstrukcja rzeczownika *vorda, rzekomo stanowiącego podstawę psł. *vordavōka, *vordavica > pol. *brodawka*, stpol. *brodawica* ‘brodawka’; o genezie psł. *bordavica : *bordavřka zob. SP I 319–320. [43]

kim, ograniczonym do południowej Małopolski (na takie rozprzestrzenienie wskazują zwłaszcza jego derywaty), a nic nie wskazuje, by w przeszłości wyraz obejmował większy teren, jest wielce prawdopodobne, że wyraz powstał na gruncie dialektu małopolskiego w epoce wczesnopolskiej lub staropolskiej, i że nie ma dostatecznych podstaw do odtwarzania jego przedpolskiej („prasłowiańskiej”) prapostaci.

Z przedstawionej analizy grupy gwarowych wyrazów małopolskich wynika, że wyrazy te są świadectwem wzbogacania leksyki polskiej na podstawie wyrazów odziedziczonych z epoki prasłowiańskiej. W tym konkretnym przypadku dziedzictwem prasłowiańskim był szczątkowo tylko zachowany kontynuant psł. *verditi, natomiast rzeczownik *wroda*, przymiotnik *wrodny* (i pochodny odeń *wrodniak*) oraz najlepiej poświadczone czasowniki *wrodzić (się)*, *wrodać się* to innowacje części dialektu małopolskiego. Innowacje te zaświadcniają, że kontynuant psł. *verditi musiał w przeszłości być żywy na terenie polskim (przynajmniej w dialekcie małopolskim). Jednocześnie innowacje te stanowią interesujący przykład wzbogacania i odnawiania słownictwa gwarowego i powstawania gwarowych synonimów. [43]

{Na s. 43 wykaz skrótów – red.}

Relikty leksykalne w gwarach polskich

Studia linguistica Polono-Slovaca III, Wrocław 1990, s. 113–118

Z genetycznego punktu widzenia w zasobie leksykalnym każdego języka, dialektu czy gwary wydzielić można dwie zasadnicze warstwy chronologiczne: 1) warstwę rezydualną, na którą składają się leksemy odziedziczone z wcześniejszych okresów rozwoju językowego (residua), 2) warstwę innowacyjną, obejmującą tę część leksyki, która powstała na gruncie danego języka (dialektu, gwary) w rezultacie różnorodnych procesów wzbogacania i odnawiania słownictwa (innowacje leksykalne i słowotwórcze) bądź została przejęta z zewnątrz (zapożyczenia).

Na warstwę rezydualną słownictwa polskiego, o którym tu chcę mówić, składają się pozostałości leksykalne minionych okresów rozwoju językowego, a więc okresu przedpolskiego (czyli epoki prasłowiańskiej wspólnoty językowej i okresu jej rozpadu, kiedy również istniały residua – leksemy odziedziczone z epoki praindoeuropejskiej, bałtosłowiańskiej, wczesnoprasłowiańskiej), okresu wczesnopolskiego, staropolskiego itd. Znaczną i ważną część warstwy rezydualnej stanowią wyrazy, które powstały w epoce prasłowiańskiej lub w okresie dyferencjacji obszaru prasłowiańskiego, stanowiące dziedzictwo prasłowiańskie. Swego czasu T. Lehr-Spławiński we współczesnym polskim słownictwie literackim wydzielił ponad 1700 wyrazów odziedziczonych z prasłowiańskiego¹. Obecnie, kiedy wypracowano doskonalsze kryteria ustalania prasłowiańskiej genezy wyrazów i lepiej znamy słownictwo i słowotwórstwo prasłowiańskie, wydzielibyśmy zapewne nieco więcej wyrazów rezy-

---

¹ T. Lehr-Spławiński, *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim*, Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby, II, Kraków 1938, s. 469–481 (przedruk w T. Lehr-Spławiński, *Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian*, Warszawa 1954, s. 138–148). [114]

dualnych. A jak pokazały różnorodne badania słownictwa ludowego, studia etymologiczne i prace nad rekonstrukcją leksyki prasłowiańskiej, lista wyrazów rezydualnych pochodzenia prasłowiańskiego w słownictwie polskim byłaby o wiele obszerniejsza, gdyby uwzględnić również leksykę gwarową.

Wśród polskich dialektyzmów leksykalnych, które mamy podstawy zaliczać do rezyduów pochodzenia prasłowiańskiego, występują wyrazy o wielkim [114] zasięgu, wyrazy ograniczone do mniejszych obszarów (o zasięgu zwartym lub rozproszonym) oraz wyrazy znane na niewielkim terenie, czasem w jednej tylko wsi. Szczególnie interesujący typ stanowią wyrazy o bardzo małym zasięgu, zachowane – jeśli wierzyć dostępnym danym – szczątkowo, czyli relikty leksykalne. Takie wyrazy reliktowe stanowią prawdziwe skamieliny utraconych gdzie indziej rezyduów, pozostałości wypartej części słownictwa. Chcę tu przedstawić kilka wybranych przykładów reliktyw leksykalnych odnalezionych w polskich gwarach, reliktyw wnoszących nowe informacje do historii warstwy rezydualnej polskiego słownictwa i ważnych dla rekonstrukcji leksyki prasłowiańskiej.

Część lokalnych wyrazów gwarowych, które w świetle obecnej znajomości leksyki słowiańskiej i polskiej uznać możemy za relikty leksykalne, ma poświadczenia historyczne, np. w zabytkach staropolskich. Na przykład we wsi Libiszów w dawnym powiecie opoczyńskim K. Dejna zapisał rzeczownik *junoch* ‘młodzieniec’², nie notowany, o ile wiem, w żadnej innej gwarze polskiej. Wyraz ten kilkakrotnie wystąpił w tym samym znaczeniu w XV-wiecznych tekstach staropolskich, przy czym ciekawe jest, że poza przykładami z mamotrektów (gdzie można by się doszukiwać wzorca czeskiego) użyty został w przykładach wyglądających na utarte zwroty czy porzekadła, np. „*Nie wybieraj, junochu, junochy z cudnyma oczyma*”; „*Poradzaj sobie, junochu, byś na lato nie został bez grochu*” (SłStp III 203). Zdaje się to wskazywać na fakt, że już w polszczyźnie XV w. był to wyraz wychodzący z użycia, zapewne ginący archaizm używany w pewnych tylko zwrotach (SłStp pozwała stwierdzić, że już wówczas normalnym wyrazem na oznaczenie ‘młodego mężczyzny’ był *młodzieniec*, wyjątkowo inne wyrazy, np. *młodziec*, *młodziec*). Poza tym w XV w. poświadczony jest imię osobowe *Junoch* (SSNO II 500), a także wyjątkowe femininum *junocha* ‘dziewczyna, panna’. Wynikający z materiału staropolskiego wnioski o wychodzeniu z użycia rzeczownika *junoch* potwierdzają dane XVI-wieczne. Otóż w bogatym piśmiennictwie XVI w. omawiany wyraz już nie wystąpił, nie znają go też źródła później-

---

² Dejna RKJŁ XXII, 1976, s. 267.

sze. Zatem w języku ogólnym po XV w. *junoch* już nie był używany. Jednakże wyraz nie zaginął całkowicie, musiał istnieć w pewnych gwarach również po XV w., skoro do naszych czasów dochował się w okolicy Opoczna (charakterystyczne, że w tej samej gwarze utrzymał się przymiotnik *juni*, do którego jeszcze powrócę). Gwarowy *junoch* jest więc reliktem słownictwa okresu staropolskiego, jednakże odpowiedniki innosłowiańskie (stczes. *junoch*, czes. *jinoch*, sła. *junoch*) pozwalają przypuszczać, że wyraz powstał znacznie wcześniej, gdyż wymienione postaci kontynuują prawdopodobnie prasłowiański dialektizm *junochъ.

W tymże Libiszowie K. Dejna zapisał inny, jeszcze ciekawszy (zwłaszcza z ogólnosłowiańskiego punktu widzenia) relikտ leksykalny, mianowicie rzeczownik *poćpiega* ‘włóczęga, obieżyświat, tułacz’³. Również ten wyraz ma [115] poświadczenie staropolskie: znany był dotychczas z jednego jedynego zapisu z 1434 r. *poczbyega vagus*, czyli (wg SłStp VI 219) *poćbiega* ‘włóczęga, obieżyświat, homo vagus, erro’ i uważany był za staropolski hapax. A. Brückner (SEJP 407) s.v. *piega* ‘plama’ pisał, że „powtarza się w *poćpiega* (lub *poćbiega*) ‘żona napędzona’, zapomnianym od 15 wieku”. Jak widzimy, przynajmniej w jednej gwarze wyraz nie został zapomniany, gdyż przetrwał do naszych czasów, i to w tym samym znaczeniu, w którym zapisano go w pierwszej połowie XV w. Przykład gwarowy potwierdza zatem autentyczność wyjątkowego zapisu staropolskiego; wahanie *-b-* : *-p-* (stpol. *poćbiega* : dial. *poćpiega*) powtarza się, jak zobaczymy, w materiale słowiańskim. Dial. *poćpiega* jest niewątpliwie jednym z relikտów staropolskiej warstwy słownictwa, z tym że stpol. *poćbiega*, mające jedno tylko poświadczenie, można by uważać za ówczesny archaizm lub wyraz o ograniczonym zasięgu, a więc staropolski dialektizm. Szczerpłość danych nie pozwala nam tego rozstrzygnąć, jednakże możemy przyjąć, że omawiany wyraz musiał być znany przynajmniej staropolskiej poprzedniczce dzisiejszej gwary opoczyńskiej.

Stpol. *poćbiega*, dial. *poćpiega* to wyraz mający odpowiedniki w kilku językach słowiańskich (i to głównie we wczesnych zabytkach), np. scs. *potъpěga*, *podъpěga*, *podъběga* ‘rozwiedziona żona’, srbulę. *potъběga*, *podъpěga*, stsch. *potъpěga*, strus. *potъběga*, ros. *podpega* ‘rozwiedziona, wypędzona żona’, stczes. i czes. dial. mor. *podběha* ‘nałożnica’. Nie ulega wątpliwości prasłowiańska geneza wyrazu, mimo że różnorodność zapisów w tekstach i wahania postaci fonetycznej utrudniają rekonstrukcję prapostaci i dopuszczają różne wersje etymologiczne. Rekonstruowano i uzasadniano prasłowiańskie postaci *potъ-běga (czło-

³ Dejna RKJŁ XXVI, 1980, s. 208. [115]

nem pierwszym miałby być prastary rzeczownik **potv* ‘mąż, małżonek’, członem drugim – deverbativum od **bĕg-ti* ‘biec, uciekać’), **potv-pĕga* (człon pierwszy **potv*, człon drugi w związku z **pĕgō* ‘plama, znamię’), objaśniano też wyraz jako derywat sufiksalny **potvpĕ-ga* (od czasownika **po-tvpĕti* zapewne ‘włóczyć się, wałęsać się’)⁴. Pierwotne znaczenie wyrazu, zależnie od przyjętej wersji etymologicznej, miałyby być ‘ta, która uciekła od męża’, ‘ta, która splamiła (zbezczeszczyła) męża’ lub ‘ktoś, kto się włóczy, wałęsa’. Przedstawione polskie fakty zdają się przemawiać za tym ostatnim znaczeniem, a więc i za rekonstrukcją **potvpĕga*. W takim razie bliższa pierwotnej byłaby gwarowa postać *poćpiega*.

Szczególną wartość dla poznania rezydualnej warstwy słownictwa i historii słownictwa polskiego oraz dla rekonstrukcji leksyki prasłowiańskiej mają relikty leksykalne poświadczane wyłącznie w gwarach, a więc nie mające dokumentacji historycznej. Na przykład w tej samej gwarze, w opoczyńskiej wsi Libiszów, K. Dejna zanotował przymiotnik *juni* ‘młody’⁵. Jest to oczywisty [116] kontynuant psł. **junō* ‘młody’, którego odpowiedniki znane są kilku językom słowiańskim (np. scs. *junō*, bułg. *jun*, sch. dawne *jūn*, sł. *jūn*, czes. poet. *juný*, strus. *unyi*, ros. *junyj*). Na gruncie polskim bezpośredni kontynuant przymiotnika **junō* nie był dotychczas znany; staropolską nazwę osobową *Jun* (SSNO II 499) uznałbym nie za substantywizowany przymiotnik, lecz za skrócenie jakiegoś dwuczłonowego imienia z pierwszym członem *Juno-*. O istnieniu takich imion świadczą pozostałości w onomastyce, np. *Jinowłodz* (dawniejsze *Junowłodz*), *Jinowrocław*, jednakże odpowiednie imiona, stanowiące podstawę toponimów, niekoniecznie powstały na gruncie polskim, mogły być wytworem epoki przedpolskiej. W dawnej polszczyźnie znanych było też kilka derywatów od przymiotnika **junō*: poza omawianym już rzeczownikiem *junoch* (i *junocha*) wymienić trzeba rzeczowniki *junosza* ‘młodzieniec; pan młody, nowożeniec albo narzeczony’, *juniec* ‘młody byk, młody wół’, *junotka* ‘roślina *Myosurus minimus*’, *junostwo* ‘młodość, młody wiek’, dodać tu można również gwarowe wyrazy *junię* ‘cielę’, *junica* ‘jałówka’. Wyrazy te (może oprócz *junostwo*) nie muszą dowodzić istnienia podstawowego przymiotnika *jun* w polszczyźnie, gdyż mają innosłowiańskie odpowiedniki i zasadnie moskiewski *Etymologiczny słownik języków słowiańskich* rekonstruuje prasłowiańskie postaci **junochō*, **junoša* : **junošb*, **junōcb*,

⁴ Szczegółowy przegląd dotychczasowych etymologii wyrazu zob. w Vasmer REW II 385; Trubačev Rodstvo 185.

⁵ Zob. przypis 2. [116]

*junota, *junostb, *junę, **junica*⁶. W tej sytuacji za jedyne niewątpliwe świadectwo istnienia w języku polskim kontynuantu przymiotnika *junb uznać musimy gwarowy relikw *juni*.

Należy przypuszczać, że skoro przymiotnik taki w pewnej gwarze dotrwał do naszych czasów, to musiał istnieć w polszczyźnie od początku samodzielnego jej bytu, jednakże wypierany przez synonim *młody* wcześniej został zepchnięty do roli dialektyzmu i jako taki nie trafił do zabytków staropolskich i późniejszych.

Wykrycie relikwotowego przymiotnika *juni* rzuca nowe światło na historię wyrazów o znaczeniu ‘młody’ w polszczyźnie. Okazuje się, że w języku polskim (podobnie jak w innych językach słowiańskich) współistniały kontynuanty przymiotników *junb i *moldb, przy czym kontynuant psł. *moldb (będącego ekspansywną słowiańską innowacją semantyczną) wypierał kontynuant prastarego, mającego praindoeuropejską genezę przymiotnika *junb. Ten ostatni szczątkowo utrzymywał się na jakimś ograniczonym terenie i jako relikw leksykalny dotrwał do naszych czasów w jednej gwarze.

Interpretacja relikwotowego przymiotnika *juni* nie nastroczała trudności, ponieważ dobrze są znane jego innosłowiańskie odpowiedniki i jego prasłowiański prototyp. Znacznie trudniejsze mamy zadanie wówczas, gdy nie znamy innosłowiańskich odpowiedników polskiego wyrazu gwarowego, co do którego zachodzi przypuszczenie (np. na podstawie archaicznej struktury bądź semantyki), że ma prasłowiańską genezę. Czasami poszukiwania odpowiedników pozostają bezowocne, nierzadko jednak gruntowne przeszukiwania zbiorów słownictwa słowiańskiego lub szczęśliwy traf pozwalają objaśnić pochodzenie interesującego wyrazu. [117]

Na przykład można było podejrzewać, że relikwem leksykalnym jest rzeczownik *skory* pl. tantum ‘węzełki na sznurze silnie skręconym, a mało wyciągniętym, węzełki na silnie skręconej nici’, zapisany przez M. Kucalę w Więciórcie; niewątpliwie pochodny czasownik *skorzyć się* ‘(o sznurku, nitce) skręcać się na węzełki będąc skręconym, a nie wyciągniętym dość silnie’ znamy z tejże wsi i z Sidziny⁷. Odpowiedników tych lokalnych, jak można sądzić, wyrazów południowomałopolskich ani pokrewnych im leksemów nie udało się odnaleźć w słownikach słowiańskich; nie podaje ich (podobnie zresztą jak i przytoczonych wyrazów polskich) B. Falińska w obszernej monografii słownictwa tkackiego, chociaż przytacza grupę innych, na ogół przejrzystych

⁶ ÈSSJa VIII 193–198. [117]

⁷ Kucala 157.

słowiańskich nazw ‘mocniej skręconego miejsca na nici, powodującego tworzenie się pętelki’⁸. Dopiero niedawno opublikowany słownik serbsko-chorwackiej gwary czakawskiej z wyspy Hvar ujawnił rzeczownik *škōra* ‘węzeł, pętelka z nici, wstążki, sznurka’. Dalsze poszukiwania pozwoliły odnaleźć w kartotece belgradzkiego słownika akademickiego sch. dial. sztuk. (z Serbii i Czarnogóry) *skōrak -rka* ‘silnie skręcone miejsce (węzełek, pętelka) na nici, na przędzy’. Uderzająca zgodność formalna pol. dial. *skory* pl. tantum, sch. dial. czak. *škōra*, sztuk. *skōrak* pozwala przyjąć ich wspólną genezę i zrekonstruować prawdopodobną prapostać **skora* ‘silnie skręcone miejsce (węzełek, pętelka) na skręcanej nici, na sznurze’. W odtworzonym rzeczowniku widzieć można prastary słowiański termin *tkacki*, derywat o archaicznej budowie od indoeuropejskiego pierwiastka **(s)ker-* ‘kręcić, skręcać’⁹.

Podobnych reliktyw leksykalnych w gwarach polskich można by przytoczyć więcej. Wiele ich już wykryto w toku badań etymologicznych, inne zapewne czekają jeszcze na swoich odkrywców. Warto zwrócić uwagę, że często mówi się o archaizmach czy reliktywach leksykalnych w gwarach peryferycznych. Przedstawione tu przykłady, pochodzące bynajmniej nie z peryferii polskiego obszaru językowego, pokazują, że i w gwarach nieperyferycznych zachowały się interesujące i ważne relikty leksykalne.

Gwarowe relikty leksykalne stanowią bezcenne źródło do poznania rezydualnej warstwy słownictwa, czyli, można powiedzieć, statycznej części leksyki. Jednocześnie ułatwiają wykrywanie innowacji leksykalnych, zachodzących nieraz w zamierchłej przeszłości procesów wypierania starych wyrazów, odnawiania leksyki na reszcie obszaru językowego. Bowiem relikty leksykalne ujawniają z jednej strony zachowawcze tendencje na pewnym terenie, ale jednocześnie wykazują, że na innym terenie (czy na reszcie obszaru językowego) musiały się dokonać jakieś zmiany stanu dawniejszego. [118]

{Na s. 118 wykaz skrótów i streszczenie słowackie – red.}

---

⁸ B. Falińska, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, III, *Zróżnicowanie geograficzne. Tkactwo*, cz. 1, *Tekst*, Wrocław 1980, s. 11.

⁹ Szczegółowo o materiale słowiańskim i etymologii wyrazu w moim artykule *Z badań etymologicznych leksyki polskiej i serbsko-chorwackiej*, *Studia linguistica Polono-Jugoslavica* VI, Sarajevo 1991, s. 11–15. [118]

Etymologie polskie

Język Polski LXXI, 1991, s. 22–34

1. *poniewierać (się)*

Jednym z polskich wyrazów o niejasnym pochodzeniu jest czasownik *poniewierać* ‘traktować kogoś, coś z pogardą, źle się z kimś lub czymś obchodzić, maltretować kogoś’, *poniewierać się* ‘doznawać złego losu, znosić przykrości, niewygody; tułać się, tłuc się tu i ówdzie, po cudzych kątach, być w poniewierce’, ‘o rzeczach: być nieporządnie, byle gdzie rzuconym, leżeć bez ochrony, niszczyć się’. Derywatem od wymienionego czasownika jest rzeczownik *poniewierka* ‘życie pełne przykrości, niewygód, nędzne, tułacz; złe traktowanie, pomiatanie kimś, czymś; poniewieranie (się)’. A. Brückner w *Słowniku etymologicznym* wyrazy te pominął, natomiast *Słownik warszawski* (IV 696) pochodzenie czasownika *poniewierać* ujął następująco: „Po + Nie + Wierać, WR/WIR (WIER)/WOR”. Formuła ta wskazuje na budowę wyrazu i sugeruje pochodzenie cząstki *-wierać* (ale w sposób niezrozumiały dla czytelnika niezbyt biegłego w znajomości słowiańskich „pierwiastków” i alternacji), zupełnie jednak nie tłumaczy specyficznej semantyki wyrazu.

Czasownik *poniewierać się* jest wyrazem wyłącznie polskim (o odpowiednich wyrazach ukraińskich, laskim i słowackim zob. niżej), ale nie jest pozbawiony, jak zobaczymy, nawiązań innosłowiańskich. W zabytkach staropolskich nie został odnotowany. Najwcześniejsze poświadczenie pochodzi z XVI wieku: w materiałach *Słownika polszczyzny XVI wieku* IBL znajduje się jeden tylko przykład użycia czasownika *poniewierać się* w znaczeniu ‘tułać się’ w marginalnej uwadze w *Biblii Radziwiłłowskiej* (brzeskiej) z 1563 roku¹. Najstarszy przy-

---

¹ „Potym z támtąd przeniósł się Abram ná południe” Gen. 12, 9, na marginesie: „Z kąd się okázuie *ia*ko się po nie pewnych miészách *poniewierał* Abram” BibRadz I 7 a marg. Informację tę zawdzięczam uprzejmości prof. F. Peplowskiego i dr L. Woronczakowej. [23]

kład cytowany przez Lindego pochodzi z 1638 r.: *poniewierać się* [23] z *Przemian Owidiuszowych* (wydanych w Krakowie) W. Otwinowskiego, pisarza urodzonego w końcu XVI w., pochodzącego z rodziny osiadłej w woj. krakowskim. Poza tym Linde przytoczył czasownik niezwrrotny i zwrotny (a także rzeczownik *poniewierka*) głównie z tekstów pisarzy XVIII-wiecznych. Jak widzimy, czasownik *poniewierać (się)* znany jest co najmniej od połowy XVI wieku, przy czym wcześniejszą dokumentację ma postać zwrotna. Ponieważ najstarsze znane poświadczenie czasownika pochodzi z tekstu wydanego w Brześciu, a większość przykładów w słowniku Lindego została wydobyta z tekstów pisarzy w jakiś sposób związanych z kresami wschodnimi, warto odnotować, że *poniewierać (się)* i *poniewierka* dobrze są znane gwarom ludowym: potwierdzają je źródła gwarowe z Małopolski, Śląska, Wielkopolski, Kaszub². Przemawia to za rodzimością wyrazów.

Budowa czasownika *poniewierać* jest przejrzysta. Utworzony został za pomocą przedrostka *po-* od **niewierać* (jak np. *poniechać* : *niechać*, *poniepokoić* : *niepokoić*, *poniewolić* : *niewolić* z identyczną funkcją przedrostka), z tym że oczekiwany czasownik **niewierać* nie jest poświadczony. Jest jednak możliwe, że istniał on w przeszłości, gdyż tylko przyjęcie takiego ogniwa pośredniego umożliwi sensowne objaśnienie genezy i semantyki rozpatrywanego czasownika. Z kolei **niewierać* to z pewnością postać z przeczeniem *nie-* od również samodzielnie nie występującego **wierać* (budowę *poniewierać* można porównać z budową *po-nieczcić* ‘zbeczcześcić, zniesławić, sprofanować’ : *nie-czczyć* ‘obrażać, zniesławiać, zbeczcześcić’ : *czcić* ‘oddawać cześć, szanować’). Wydzielony w ten sposób podstawowy czasownik *-wierać* musi kontynuować wcześniejszą postać **wierać*, gdyż *-er-* może tu pochodzić tylko z *-ir-* (wykluczone są dawniejsze *-er-* lub *-ĕr-*, gdyż mielibyśmy w nich rezultaty polskiego przegłosu).

Zawarty w pochodnym *poniewierać* czasownik *-wierać* można by identyfikować z *-wierać* w *ot-wierać*, *za-wierać*, *wy-wierać*, jednakże zestawienie z tymi wyrazami (a i z pokrewnymi *ode-wrzeć*, *za-wrzeć*, *wy-wrzeć*) nie wyjaśnia semantyki czasownika *poniewierać (się)*. Dopiero uwzględnienie pokrewnych wyrazów słowiańskich rzuca światło na znaczenie rozpatrywanego polskiego czasownika. Cennych wskazówek dostarczają zwłaszcza fakty serbsko-chorwackie: *sà-virati se* ‘chować się, ukrywać się’ (iterativum od

---

² Zob. Karłowicz IV 254–255 (przykłady z folkloru małopolskiego); Kucala 258; Dejna RKJŁ XXVI, 1980, s. 246; Domaniewek V 799; F. Pluta, *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim*, Wrocław 1973, s. 121; Tomaszewski 169; Sychta IV 136. [24]

sà-vrijeti se ‘skulić się; ukryć się, schować się’), *zà-virati* ‘ukrywać, chować’ (iterativum od *zà-vrijeti* ‘ukryć, schować’), *vrijèti se* ‘kryć się, chować się’. Wyrazy te należą do rodziny pra[24]słowiańskiego czasownika **verti vbrq*³, który oznaczał nie tylko ‘zamykać, zawierać’ (por. pol. *za-wrzyć, ode-wrzyć*, scs. *vrěti vbrq* ‘zamykać’ itd.), ale również, jak wynika z przytoczonych przykładów, ‘kryć, chować’. Regularnym derywatem od *verti był wielokrotny czasownik *virati virajō ‘(wiele razy, często) zamykać’ (por. pol. *zawierać, otwierać*) i ‘ukrywać, chować’. Zatem odtworzony polski zaprzeczony czasownik *nie-wierać, który trzeba łączyć z prasłowiańskim iterativum *virati, powinien oznaczać ‘nie ukrywać, nie chować’. I takie właśnie znaczenie jest doskonale widoczne w pochodnym czasowniku *po-niewierać się* ‘o rzeczach: leżeć bez ochrony, być nieporządnie, byle gdzie rzuconym’. Bliskie znaczenie ma też ros. dial. (Psków) *virát’-aju* ‘rzucać coś bez ładu, jak popadło’⁴; wyraz ten ma znaczenie, które powinno być właściwe postaci zaprzeczonej *ne-virati, ale postać czasownika niezaprzeczonego. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z utratą przedrostka (z tzw. deprefiksacją) dawniejszego **ne-virat’* (przyczyną mógł być brak w dialekcie opozycji czasownika zaprzeczonego i niezaprzeczonego). To samo odnosi się też do sch. dial. (Piro) *poviram se* ‘włóżę się, tułam się’⁵ (por. pol. *poniewierać się* ‘tułać się’), którego semantyka staje się jasna dopiero po przyjęciu, że jego podstawę stanowił czasownik *ne-virati se.

Rekonstruowany zaprzeczony czasownik *ne-virati, na który wskazuje pol. *poniewierać* i, pośrednio, ros. dial. *virát’*, sch. dial. *po-viram se*, musiał mieć pierwotnie konkretne znaczenie ‘nie ukrywać, nie kryć czegoś, nie chować czegoś, pozostawiać coś bez opieki, bez ładu, byle gdzie’, z którego rozwinęło się przenośne znaczenie ‘nie dbać o kogoś, o coś, źle kogoś, coś traktować, źle się z kimś, z czymś obchodzić’, dobrze widoczne w polszczyźnie. Mamy tu zatem do czynienia z jednym z licznych przykładów kierunku rozwoju semantycznego od znaczenia konkretnego do znaczenia abstrakcyjnego, przy czym w języku polskim istnieje pierwotne znaczenie konkretne (*poniewierać się* ‘o rzeczach: być nieporządnie, byle gdzie rzuconym, leżeć bez ochrony’, ‘o osobach: błąkać się bez opieki, tułać się’, co wskazuje, że czasownik niezwrótny musiał oznaczać ‘pozostawiać bez ochrony, bez opieki’) i wtórne znaczenie abstrakcyjne (*poniewierać* ‘źle się z kimś lub czymś

³ Por. Skok ER III 627–628.

⁴ SRNG IV 292.

⁵ Živković 115. [25]

obchodzić, maltretować, traktować z pogardą, *poniewierać się* ‘doznawać złego traktowania, złego losu, znosić przykrości, niewygody’).

Ostateczną podstawę pol. *poniewierać (się)* stanowił zatem czasownik *-wierać* < psł. *virati, pierwotne iterativum od psł. *verti ‘zamykać, zawierać; kryć, chować’. Rozpatrzony czasownik należy więc do tej samej rodziny wyrazowej co *otworzyć, otwierać, otwór* itd. (potwierdziła się słuszność skrótovej etymologii [25] zamieszczonej w *Słowniku warszawskim*). Specjalne znaczenia polskiego wyrazu miały swe źródło w jednym ze znaczeń jego prasłowiańskiego prototypu.

Wspomniałem już, że *poniewierać (się)* jest wyrazem wyłącznie polskim i na gruncie polskim powstałym, mającym wszakże, jak się okazało, nawiązania słowiańskie (czasowniki różniące się budową od wyrazu polskiego). Pozornie przeciw tezie o wyłącznie polskim charakterze omówionego wyrazu świadczy ukr. *ponevirjáty -rjaju* ‘złe traktować, maltretować, znęcać się; powstrzymywać, zagłuszać’, *ponevirjátyjsja* ‘doznawać przykrości, złego traktowania’, dial. *ponevirjatyjsja kym, nad kym* ‘znęcać się, maltretować kogoś’, dial. *ponevírka* ‘złe traktowanie, poniewierka’⁶. Wyrazy ukraińskie mają rdzenne *-i-*, które w tym wypadku, jeśli byłyby to wyrazy w tym języku rodzime, wskazywałoby na etymologiczne *-ě-*, czyli trzeba by je łączyć z ukr. *vira* ‘wiara’, *viryty* ‘wierzyć’, *povirjáty* ‘powierzać’. Semantyki wyrazów ukraińskich, identycznej ze znaczeniami odpowiednich wyrazów polskich (i to wyłącznie ze znaczeniami wtórnymi, abstrakcyjnymi!), nie sposób jednak objaśnić przy przyjęciu etymologicznego związku z ukr. *vira* < psł. *věra ‘wiara’ (taki związek wyklucza postać głosowa wyrazów polskich). Jest mało prawdopodobne, by pol. *poniewierać (się)* było zapożyczone z ukr. *ponevirjáty(sja)*, gdyż wyraz polski ma o wiele wcześniejsze i liczniejsze poświadczenia, w tym także ludowe z terenów, gdzie wpływy ukraińskie nie sięgały, ma bogatszą i bliższą pierwotnemu znaczeniu semantykę. Wszystko to przemawia za odwrotnym kierunkiem zapożyczenia: ukr. *ponevirjáty(sja)*, *ponevírka* to polonizmy z wtórną adideacją do rodziny ukr. *vira*, zwłaszcza do czasownika *povirjáty*, którego oddziaływaniu ukr. *ponevirjáty(sja)* zawdzięcza postać głosową i miejsce akcentu.

Niewątpliwie polskiego pochodzenia jest odpowiedni czasownik w gwaraach laskich i słowackim: laskie *poněvirac* ‘gardzić kimś, nie zważać na kogoś, źle się z kimś obchodzić; pomiatać, pogardzać czymś’, sła. *ponevierat’ sa* ‘tułać

---

⁶ SUM VII 156 (wyrazy poświadczone też we wcześniejszych słownikach Hrinčenki i Żelechowskiego).

się, włóczyć się, wałęsać się, leniuchować; być byle gdzie rzuconym, ponieważ się (o gratach rupieciach)⁷.

2. *thuszcza*

Przestarzały obecnie rzeczownik *thuszcza* jest nacechowany pejoratywnie, oznacza bowiem (według słownika pod redakcją M. Szymczaka) ‘tłum, gromadę [26] ludzi, zwłaszcza zachowujących się niekulturalnie, wyzywająco, wywołujących awantury, burdy, motłoch, hołotę’; słownik pod redakcją W. Doroszewskiego daje znaczenie ‘tłum ludzi ciemnych, motłoch; niechętnie o tłumie’ z przykładami z Zabłockiego, Mickiewicza, Kraszewskiego, Sienkiewicza. We wcześniejszej polszczyźnie wyraz na ogół nie miał charakteru ujemnego. Linde zdefiniował hasło *thuszcza* jako ‘tłum, zgraja, rzesza, ein grosser Haufen Volks’ (z przykładami m.in. z Leopoldy, Seklucjana, Kromera), ale dostrzegł też znaczenie pejoratywne w przykładzie z Zabłockiego „Ty szubrawcze, ty łajdacza *thuszcza*”. Wyraz jest dobrze poświadczony od XV wieku, kiedy częste było stylistycznie neutralne znaczenie ‘gromada (ludzi)’, a tylko wyjątkowo pojawiło się pejoratywne znaczenie ‘zbiegowisko ludzkie, zbuntowany tłum’ (SłStp s.v. *thuszcza* na podstawie przykładu „Tumultus krzyk al. *thuszcza*” z *Mamotrektu kaliskiego*). Zatem przez długi okres rozpatrywany wyraz był nie nacechowanym stylistycznie określeniem dużego zbiorowiska ludzkiego, gromady ludzi, tłumy (choćby możliwe były chyba i pejoratywne użycia wyrazu, jak świadczy choćby wspomniany przykład XV-wieczny). Znaczenie pejoratywne zwyciężyło późno, zapewne dopiero w XIX wieku. Podobną degradację semantyczną przeżyły i inne wyrazy oznaczające pierwotnie ‘duże zbiorowisko ludzkie, tłum’, np. *pospólstwo*, *gawiedź*, *motłoch*⁸.

A. Brückner w *Słowniku etymologicznym* (s. 572) s.v. *tlusty* wymienił rzeczownik *thuszcza* ludzi, dodając dalej następującą uwagę: „*tluszcz* innych Słowian znaczy tylko ‘*tluszcz*’, nie ‘*tluszczę*’, więc nie we związku pniowym z *tłum* i *tlpa* (*tlopić*)?”. Niezbyt jasna (i jakby wewnętrznie sprzeczna) uwaga odbija chyba wahanie Brücknera co do pochodzenia pol. *thuszcza*. Uzasadniona jest

---

⁷ Zob. Machek ES² 471. Polski czasownik został tu wyprowadzony z rdzenia **ver-* ‘mieć w opiece’ i zestawiony z łac. *vereor* ‘boję się, lękam się; czczę, szanuję kogoś’, niem. *wahren* ‘zachować, bronić, strzec’ (Pokorny IEW 1160 i 1164 wydzielił osobne pierwiastki indoeuropejskie: 5. *yer-* ‘zamykać, okrywać; ochraniać, osłaniać, ratować, bronić’ i 8. *yer-* ‘spozstrzegać, uważać’, przy czym do tego drugiego nie zaliczył żadnego wyrazu słowiańskiego). Interesujące są uwagi Machka o semantyce pol. *poniewierać* (*się*). [26]

⁸ Por. Buttler Rozwój 142–144. [27]

wątpliwość autora *Słownika etymologicznego* co do związku pol. *tłuszczca* z pol. *tłum* i z takimi wyrazami jak ros. *толпá* ‘tłum, ciżba, rzesza’, czes. *tlupa* ‘gromada, grupa (osób, zwierząt); banda’. Przyjęcie związku genetycznego między wymienionymi wyrazami uniemożliwiłoby wyjaśnienie budowy pol. *tłuszczca*. Z drugiej strony Brückner nie ma racji, gdy stwierdza, że słowiańskie odpowiedniki pol. *tłuszczca* („ *tłuszczca* innych Słowian”) oznaczają tylko ‘tłuszcz’.

W niektórych językach słowiańskich wyrazy dokładnie odpowiadające pol. *tłuszczca* mają znaczenia bliskie semantyce wyrazu polskiego: ros. *толща́* to przede wszystkim ‘(gruba) warstwa’ ale także (według słowników przenośnie) ‘szeroki ogół, szerokie masy’ (np. *в толще́ народа* ‘w szerokich masach, wśród ludu’), ukr. *товща́* to ‘(gruba) warstwa’, a także ‘wielkie zbiorowisko ludzi lub zwierząt’ i przenośnie ‘szeroki ogół, szerokie masy ludowe’, sch. *tũšta* to dawniej ‘grubość, otyłość’ (w XIII w. *tlbšča* ‘gęsta mgła’), w nowszym języku (od XIX w., także w gwarach ludowych) to ‘wielka ilość, masa czegoś, np. ludzi, zwierząt, przedmiotów’, wyraz używany zwłaszcza w stałym połączeniu *tũšta i táma* [27] (*tmä*)⁹ ‘nieprzeliczone mnóstwo, ciżba, niezliczony tłum’. Niewątpliwy jest związek tych rzeczowników z przymiotnikami odpowiadającymi pol. *tłusty* (ros. *толстый* ‘gruby’, ukr. *товстýй* ‘ts.’, sch. *tust* ‘otyły, spasiony, gruby; mięsisty; tłusty’). Znaczenia ‘szeroki ogół, masy’, ‘wielka ilość, mnóstwo, ciżba’, ‘wielkie zbiorowisko’ to znaczenia przenośne w stosunku do konkretnego znaczenia ‘otyłość, grubość, gruba warstwa, duża masa czegoś’.

Przytoczone wyrazy słowiańskie utwierdzają w przekonaniu, że pol. *tłuszczca* ‘gromada ludzi, tłum’ należy do rodziny przymiotnika *tłusty*, z tym, że wyraz nawiązuje nie do podstawowego dziś znaczenia ‘zawierający tłuszcz, zawierający dużo tłuszczu’, ale do starszego znaczenia przymiotnika, którego pozostałością jest w polskim znaczenie ‘otyły, tęgi, spasiony, tuczny’. Prototyp pol. *tłusty* (i jego słowiańskich odpowiedników), prasłowiański przymiotnik **tľstъ* znaczył z pewnością ‘napęczniały, mający dużą objętość, gruby’. Wskazuje na to semantyka jego kontynuantów (znaczenie ‘mający dużą objętość, gruby’ w różnych językach słowiańskich) i jego etymologia: psł. **tľstъ* to derywat z sufiksem **-tъ* (< **-to-*) od czasownika zachowanego w bałtyckim: litew. *tuľžti tulžtù tulžaiũ* ‘pęcznić, nabrzmiwać (np. od wilgoci); mięknać, butwieć’, łot. *tulzt -stu -zu* ‘nabrzmiwać’ (czyli psł. **tľstъ* < **tulz-to-*)¹⁰.

⁹ Por. pol. *ćma* ‘ciżba, chmara, gęstwa, mrowie’, stpol. *ćma* ‘legio, zastęp, 666 aniołów’. O genezie sch. *tušta* zob. też Skok o.c. 474 (s.v. *tisuća*) i 528 (s.v. *tust*).

¹⁰ Zob. np. Vasmer REW III 117; Machek o.c. 646.

Struktura i zasięg pol. *tłuszcz* i jego słowiańskich odpowiedników (por. jeszcze csł. *tlōšta* ‘grubość’, sło. *tólšča* ‘tłuszcz; grubość’, brus. *tóušča* ‘gruba warstwa; grubość’) każą sprowadzać te wyrazy do prasłowiańskiej postaci **tļšča*, będącej derywatem od przymiotnika **tļstǫ* utworzonym za pomocą sufiksu *-ja*, derywującego, między innymi, odprzymiotnikowe rzeczowniki abstrakcyjne, często ulegające konkretyzacji¹¹. Psł. **tļšča* musiało zatem znaczyć ‘napęcznienie, grubość’ i po konkretyzacji ‘to, co napęczniałe, grube, co ma dużą masę, dużą objętość’. Z tego ostatniego znaczenia rozwinęło się na gruncie polskim dalsze znaczenie ‘duże (jakby napęczniałe, mające dużą objętość) zbiorowisko, skupisko ludzi’. Jest możliwe, że ta zmiana znaczeniowa dokonała się w jakichś stałych połączeniach wyrazowych typu *tłuszcz* *ludzi* ‘masa (tj. wielka ilość) ludzi’.

Specjalizacja znaczeniowa pol. *tłuszcz* ‘duże zbiorowisko, gromada ludzi, tłum’ (< psł. **tļšča*) musiała zajść w odległej przeszłości, z pewnością przed XV wiekiem, skoro w języku polskim nie mamy śladów innego, wcześniejszego znaczenia wyrazu. Natomiast w niektórych innych językach słowiańskich podobne zmiany znaczeniowe dokonały się, jak wskazują dostępne dane, w czasach nowszych i na pewno niezależnie od rozwoju polskiego. [28]

3. *psnąć (się)*

Bezprzedrostkowy czasownik *psnąć (się)* jest słabo poświadczony. Linde przytoczył *psnąć* ‘szybko posunąć, pomknąć’ z przykładem „*Zbliża się, wyciąga ręce, chwytą i chwycił, – coś psnęło się*” z napisanego w latach 1793–1794 rękopisu Józefa Maksymiliana Ossolińskiego. W przykładzie tym wystąpił czasownik zwrotny, toteż *Słownik warszawski* na jego podstawie dał hasło *psnąć się* ‘szybko posunąć się, pomknąć’. W łądowych gwarach polskich czasownik ten nie jest znany. Występuje natomiast w gwarach kaszubskich: Lorentz (I 690) podał postać zwrotną *psnoc są* ‘potknąć się, upaść’. Prof. Edwardowi Brezie zawdzięczam informację, że niezwrotny czasownik *psnoc* ‘pędzić, szybko biec’ znany mu jest z Kalisza w b. pow. kościerskim.

Lepiej są udokumentowane postaci przedrostkowe:

1) Powszechnie jest znany czasownik *wypsnąć się*, który we współczesnym języku potocznym oznacza ‘zostać wypowiedzianym niebacznie, nie-

---

¹¹ Por. np. psł. **suša* ‘posucha, susza; suche miejsce, łąd’ : **suchǫ* ‘suchy’, **gōšča* ‘gęstwina’ : **gōstǫ* ‘gęsty’. Zob. Sławski Zarys I 82. [28]

chcący, wyrwać się komuś z ust', jako przestarzałe określa się znaczenie 'zręcznie skądś umknąć, wyrwać się, wywinąć się; wypaść, wysunąć się, wysliznąć się z czego'. Linde czasownik ten ze znaczeniem 'wysliznąć się, wymknąć się' poparł XVIII-wiecznymi przykładami. Tenże zwrotny czasownik niezłe jest poświadczony w gwarach ludowych, np. u Karłowicza (VI 221) 'wymknąć się' z Kieleckiego, u Steffena (188) 'wymknąć się; wykręcić się z czego' z Warmii. Garść przykładów w znaczeniach 'wymknąć się, wyrwać się, wyjść niespostrzeżenie', 'wypaść, wysunąć się z czegoś, wysliznąć się (np. z ręki)' z różnych stron Polski zawiera kartoteka *Słownika gwar polskich* PAN w Krakowie (KSGP). Zwraca uwagę postać głosowa *wypsknąć się* 'wysunąć się (z ręki)' (KSGP: Linowiec st. gdań.); taka postać z *-k-* znana jest niewątpliwie i poza Kociewiem, gdyż z własnej gwary małopolskiej (Borszowice w pow. jędrzejowskim) znam formy *wypsknąć się, wypskło się*, informowano mię też o używaniu przez osoby pochodzące z Wielkopolski postaci *wypsknąć się*.

W gwarach kaszubskich występuje czasownik niezwrotny *věpsnoc* 'wydalić z siebie' i zwrotny *věpsnoc są* 'wyjść, wysunąć się skąd chyłkiem, niespostrzeżenie' (*věpsnoc są v drogą* 'udać się w drogę') i 'dziwacznie się wystroić' (Sychta IV 209, VII 251).

2) *Opsnąć się* 'zsunąć się skąd, obsunąć się' w słowniku pod redakcją W. Doroszewskiego poparto przykładami z Kraszewskiego i Sienkiewicza; Linde podał znaczenie 'o co popsnać się, uderzywszy o co, pośliznąć się', dokumentując je własnym (zapewne) przykładem „*Opsnęły się koniowi nogi i obalił się*”. Czasownik znany jest też gwarom: *opsnąć się* 'oślizgnąć się, obsunąć się' (Karłowicz III 469: ustnie z Warszawy), w okolicach Biłgoraja *uopsność się* : *uopsność się* 'potknąć się' (Mazur 167). Godna uwagi jest postać *opsknąć* (*uopsknąć*) 'ześlizgnąć się' z Więciórki w pow. myślenickim (Kucała 48). [29]

3) *Popsnąć się* 'potknąć się, poszkąpić się' u Lindego i w SłWarsz z przykładami XVIII-wiecznymi.

4) *Upsnąć się* w słowniku Knapskiego (2. wydanie z r. 1643) odesłano do *chybiam czego, potykam się na czym*. Czasownik ma poświadczenia gwarowe: u Karłowicza (VI 35) *upsnąć się* 'pokpić się, usliznąć się' (np. „*nie upsniij się w tej sprawie*”) z okolic Kielc, *upsnięty* 'usunięty [tj. obsunięty] z wilgoci, o ziemi' z Brzezin w Ropczyckiem, w KSGP *upsnąć się* 'zsunąć się, spaść (np. z konia)' (Wąworków opat.), 'wylecieć z ręki, o przedmiocie' (Huszczka biał.-podl.), a także *upsnąć* (gw. *upsność*) 'obsunąć się' (Górka Łaganowska prosz.). Postać *uupsnoc są* 'potknąć się' poświadczona jest w kaszubskim (Lorentz I 690).

5) *Zapsnąć* ‘popsnąć, pomknąć, posunąć aż za co’, *zapsnąć się* ‘popsnąć się, posunąć się aż za co’ w SłWarsz VIII 239 za Lindem, który nie przytoczył żadnego przykładu.

6) *Zepsnąć* ‘ześliznąć, zemknąć, zsunąć’, *zepsnąć się* ‘zemknąć się, zsunąć się, opsnąć się, obsunąć się’ w SłWarsz VIII 445 za Lindem (który nie podał przykładów). Postać zwrotna *zepsnąć się* w SłWarsz została poparta przykładem XVII-wiecznym z Szymona Szymonowica „*Słowo jakie prostac-kie niechcący zepsnie się z języka*” i przykładami gwarowymi. Ta postać ma też poświadczenia gwarowe: *zepsnąć się* ‘ześliznąć się, spaść’ (Karłowicz VI 367: znad Sanu), *zepsność się* ‘ześliznąć się’ (Mazur 176), *zepsnąć się* ‘ts.’ (KSGP: Puszcza Solska). Niezwrotny czasownik z grupą spółgłoskową *-pškn-* *zepsknąć* (gw. *zepsknonć*) znamy z Sidziny w pow. suskim (Kucała 48).

7) Swoistym znaczeniem wyróżnia się czasownik *przypsnąć*. W słowniku Knapskiego w charakterze formy hasłowej wystąpiła postać *przypsnęło* objaśniona jako ‘adcorporata est cutis, quae intumuerat; subhaesit cartilago’ (Linde – a za nim SłWarsz – niedokładnie przytoczył to poświadczenie: *Przypsnęła skóra*, skóra odęta, utęchła, spadła, die Geschwulst ist gefallen, hat sich gesenkt). Owo *przypsnęło* znaczyło zapewne ‘przyłgnęło, przywarło, przyszło (o skórze uprzednio wzdętej, odstającej od ciała)’. Czasownik *przy-psnąć* w znaczeniu ‘przywrzeć, przystać, przyłgnąć’ (np. „*Klusek przypsnął do garnka*”) notuje SłWarsz V 353, takie znaczenie poświadczone jest w różnych gwarach: ‘przyłgnąć’ (Karłowicz IV 429: znad Sanu i kaszubski przykład z Derdowskiego, Tomaszewski 174); w gwarach północnych obserwujemy dalszą specjalizację znaczenia: *przypsnąć* ‘przypiec się, przyłgnąć’ (KSGP: Murowana Goślina oborn.), ‘przypalić, przyrumienić piekąc, gotując, prasując’ (KSGP: Pelplin), ‘lekko przypalić [przy gotowaniu, pieczeniu]’ (Steffen 127, tu też *przypsnąć się* ‘lekko się przypalić’). Wyraz znany jest też w dialekcie kaszubskim: *prəpsnɔc* ‘przyłgnąć, przywrzeć’ (Lorentz I 690).

W przenośnym zapewne znaczeniu ‘urwać, przycichnąć’ jest poświadczony czasownik *przypsnąć* u Wacława Potockiego w przykładzie „*Chciała mu odpowiedzieć, lecz gdy ociec nadszedł, przyszło jej przypsnąć*” (zob. Linde IV 675, SłWarsz V 353).

8) W semantycznym związku z poprzednim wyrazem pozostaje gwarowy [30] czasownik *odepsnąć* ‘odstać’: *skora odepsnęła* [od chleba] (KSGP: Pszczółczyn wys.-maz.). Wydaje się, że istnieje też postać *odepsnieć* ‘odstać’, na którą wskazuje forma *odepsnieje* w przykładzie „*Kora ... iak tak uodepsnieje uod dževa ...*” (KSGP: Burakowskie węgr.).

Obszerny z konieczności przegląd materiału pokazuje, że rodzina czasownika *psnąć* (*się*) jest dobrze zdomowiona w słownictwie polskim, zwłaszcza

cza ludowym. Do tekstów pisanych wyrazy te trafiły stosunkowo późno. Pojedyncze poświadczenia pochodzą z wieku XVII: *przypsnąć* u W. Potockiego, *przypsnęło*, *upsnąć się* u G. Knapskiego, *zepsnąć się* u Sz. Szymonowica. Inne czasowniki (*psnąć się*, *wypsnąć się*, *popsnąć się*) pojawiły się w tekstach XVIII-wiecznych, przy czym jest charakterystyczne, że najpierw wystąpiły w utworach teatralnych (np. F. Zabłockiego), do których wprowadzano wyrazy właściwe językowi potocznemu. Z języka potocznego zaczerpnął zapewne Linde czasowniki *opsnąć się*, *zapsnąć (się)*, *zepsnąć (się)*, skoro nie poparł ich przykładami z literatury. Zważywszy na niewątpliwie ekspresywny charakter omawianych czasowników, można sądzić, że w języku ludowym mogły one istnieć od dawna, a do tekstów zaczęły trafiać dopiero wówczas, gdy zaistniała potrzeba użycia lub odnotowania tego typu wyrazów.

Trzeba zwrócić uwagę na kilka właściwości rozpatrywanych czasowników, ważnych dla rozważań o ich pochodzeniu. Po pierwsze, należą one do klasy czasowników na *-nąć* (por. czas przeszły *wypsnęło* : *wypsło*), czyli *-n-* jest częścią formantu *-nq-*, *-nie-*. Po drugie, w gwarach ludowych obok grupy spółgłoskowej *psn* (*psń*) występuje grupa *pskn* lub *pskn* (*wypsknąć się*, *wypskło się*, *opsknąć*, *zepsknąć*). Postaci z *-k-* są bez wątpienia starsze. Oznacza to, że musimy przyjąć dawniejszą postać **psk-nq-ć*, z osnową *psk-*. Ponieważ słowiańska osnowa czasownikowa musiała zawierać samogłoskę, jest oczywiste, że owo *psk-* musiało pierwotnie zawierać półsamogłoskę *v* lub *ɔ* będącą w tzw. pozycji słabej, czyli ginącą w języku polskim. Wiadomo, że do czasu zaniku półsamogłosek w słowiańskim nie mogła istnieć nagłosowa grupa *ps-*. Zatem półsamogłoska musiała się znajdować po nagłosowym *p*, czyli pol. **psknąć*, jeśli dopuścimy prapolskie czy przedpolskie pochodzenie wyrazu, trzeba wyprowadzać z prapostaci **pɔsk-nq-ti* lub **pɛsk-nq-ti*. Tak więc już analiza postaci polskich czasowników wskazuje na kierunek poszukiwań etymologicznych. Po trzecie, ważna jest dwoistość semantyczna rozpatrywanych czasowników. W cytowanym wyżej materiale uwidoczniły się dwa zasadnicze znaczenia omawianej rodziny wyrazowej: (1) ‘sunąć, suwać się, wysuwać się, ześlizgiwać się, wyślizgiwać się’ i (2) ‘łgnać, przywierać do czegoś’ (*przypsnąć* ‘przyłgnać, przywrzeć’, *odepsnąć* ‘odstać’). Odrębność tych znaczeń sugeruje, że ich źródła musimy szukać w semantyce przypuszczalnego wyrazu podstawowego. Po czwarte wreszcie, pol. *psnąć (się)* ma dokładny odpowiednik w języku ukraińskim: w słowniku Żelechowskiego poświadczony jest czasownik *psnúty* ‘jemandem nachgehen’, tj. ‘iść (sunąć?), postępować za kimś’. W innych źródłach ukraińskich ani tego wyrazu, [31] ani odpowiednich postaci przedrostkowych nie odnalazłem, nie można więc wykluczyć, że jest to polonizm. Jednakże jest możliwe, iż jest to wyraz genetycznie

ukraiński, zwłaszcza że wymieniony słownik zawiera sporo interesujących regionalizmów nie będących polskimi zapożyczeniami a semantyka wyrazu nie pokrywa się całkowicie ze znaczeniami poświadczonymi w polskim.

Kilkakrotnie już podejmowano próby objaśnienia pochodzenia rozpatrywanych wyrazów. W SłWarsz znajdujemy dwie różne sugestie: pod hasłem *opsnąć się* (III 817) wyprowadza się ten czasownik z *obsunąć się*, pod hasłem *psnąć się* (V 414) wskazano na rdzeń „PS/PIS/PCH/PICH/PYCH” czyli, jeśli dobrze rozumiem intencje autora tego objaśnienia, zaliczono wymieniony czasownik do rodziny pol. *pchać, po-pychać*, ros. *pichát* ‘pchać, szturczać, popychać’ i pokrewnych. W świetle przytoczonego wyżej materiału trudno uznać te sugestie za uzasadnione. A. Brückner w *Słowniku etymologicznym s.v. zepsnąć się* (s. 651) wymienił „w 17. wieku, dziś ludowe, *przypsnąć*, ‘przerwać’” obok *zepsnąć* i *popsnąć się* ‘popsuć się’, *upsnąć się* (1564 r.) ‘ponieść szwank’, zestawiając je ze sł. *opesnoti* (współczesne literackie *opésniti*) ‘umknąć’. Moim zdaniem Brückner pomieszał tu dwie różne etymologicznie rodziny wyrazowe: *przypsnąć*, należące do omawianej tu grupy czasowników, z wyrazami należącymi do rodziny pol. *psuć*. Zestawienie z wyrazem słoweńskim Brückner przejął zapewne ze słownika etymologicznego F. Miklosicha, który pod hasłem-rdzeniem *pusn-* porównał pol. *przypsnąć*, ukr. *psnuty*, sł. *opesnoti, spesnoti se* z csł. *opusněti, opqsněti, opěsněti* i *opysněti* ‘zmieniać się’¹². Do tego zapomnianego zestawienia powróciła ostatnio L. Kurkina w przyczynku poświęconym głównie analizie etymologicznej sł. *opesniti se*, w którym rozpatrzyła też niektóre z omawianych tu wyrazów polskich i dostrzegła znaczenie dla etymologii gwarowych postaci *opśknąć, zepsśknąć*¹³. Choć z ostateczną etymologią grupy słowiańskich wyrazów zaproponowaną przez tę autorkę nie mogę się zgodzić, muszę przyznać, że jej analiza materiału umożliwiła mi przedstawienie nowej propozycji etymologicznej.

Nie ulega wątpliwości, że wyrazami najbliższymi znaczeniowo pol. *psnąć się* i czasownikom przedrostkowym, kasz. *psnȳc (sȳ)* i ukr. *psnuty* są słoweńskie czasowniki *opésniti se -snem se* ‘wyślizgnąć się, wypsnąć się, wymknąć się; spełznąć na niczym’, *spésniti -snem* ‘spowodować, że coś się ślizga, ześlizguje’, ‘zsunąć; porzucić, pozostawić coś’, *spésniti se* ‘ześlizgnąć się, zsunąć się, zwalić się’. Również pol. *przypsnąć* ‘przyłgnąć, przywrzeć’ ma paralelę semantyczną w sł. *opesne hlače* ‘spodnie opięte, przylegające do ciała’. W słowniku etymologicznym języka słoweńskiego F. Bezlaj uznał

¹² Miklosich EW 267.

¹³ L. V. Kurkina, *Slavjanske ètimologii*, Ètimologija 1986–1987, 1989, s. 71–74. [32]

te wyrazy za wyłącznie [32] słoweńskie i wyprowadził z pierwotnego *pēs- < ie. *poijk¹⁴. Jednakże tę etymologię zasadnie, jak sądzę, zakwestionowała Kurkina, przywracając i uzasadniając zestawienie Miklosicha z csł. *opusnĕti*, *opqsĕti*, *opęsnĕti* ‘zmienić się, np. na twarzy pod wpływem gniewu (immutari, mutari, furere, obmutescere)’¹⁵. Jej zdaniem pierwotna jest postać z wokalizmem -u- (*opusnĕti*), młodsza jest postać z nazalizacją samogłoski rdzennej *opqsĕti*, a postacią najmłodszą ma być *opęsnĕti*, z -ę- wprowadzonym wtórnie na wzór alternacji $\epsilon : \varrho$ w innych rodzinach wyrazowych. Właśnie na tej najmłodszej postaci z wokalizmem -ę- ma być oparte słu. *-pesniti*, wyprowadzane z prapostaci *pęsk-nq-ti (na -sk- wskazują gwarowe postaci czasowników polskich).

Pochodzenie słu. (o-, s-)pesniti (se) z prapostaci *pęsknqti wydaje się bardzo prawdopodobne, zwłaszcza że na pierwotną samogłoskę rdzenną -ę- wskazuje i pokrewny wyraz serbsko-chorwacki, którego Kurkina nie знаła, a o którym będzie mowa niżej. Obecność postaci z -ę- w trzech językach (cerkiewnosłowiański, słoweński i serbsko-chorwacki) każe jednak zakwestionować przedstawioną przez Kurkinę chronologię form cerkiewnosłowiańskich. Można sądzić, że postacią najbliższą pierwotnej reprezentuje czasownik *opęsnĕti*, w takim razie postać *opqsĕti* byłaby wtórna, z -q- wprowadzonym zapewne przez analogię do jakiejś rodziny wyrazowej wykazującej morfologicznie uzasadnioną alternację $\epsilon : \varrho$ (kierunek alternacji $\epsilon \rightarrow \varrho$ jest bardziej realny niż przyjmowany przez Kurkinę kierunek odwrotny), w postaci *opusnĕti* można widzieć rezultat denazalizacji $\varrho > u$ lub wykolejenie etymologicznie niejasnego wyrazu pod wpływem jakichś podobnych wyrazów zawierających -u- (takie wykolejenie trzeba też dopuścić dla postaci *opysnĕti*). W csł. *opęsnĕti* (> *opqsĕti* > *opusnĕti*) można widzieć morfologiczne przekształcenie wcześniejszej postaci *o-pēs(k)nqti, przeniesionej do typu koniugacyjnego na -ĕti -ĕjŏ, por. pol. dial. *odepsnieć*, *odepsnieje* obok *odepsnąć*, *przypsnąć*, *psnąć*. Znaczenie ‘zmienić się’ jest zapewne znaczeniem przenośnym (por. np. słu. *opēsniti se* ‘spełznąć na niczym’), wywodzącym się przypuszczalnie z dawniejszego ‘ześlizgnąć się, zsunąć się’ lub podobnego.

Dla etymologii rozpatrywanej grupy wyrazów szczególne znaczenie ma serbsko-chorwacki gwarowy czasownik, zachowany wśród innych reliktywów leksykalnych w dialekcie czakawskim na wyspie Hvar: *pěskot* (se), *-kon* (se), postać z lokalnymi cechami fonetycznymi, kontynuująca dawniejszą *pěskāti

¹⁴ Bezłaj ES II 251.

¹⁵ Zob. Miklosich Lexicon 512; SJS II 553.

(se), *-kām (se)*, z przenośnym niewątpliwie znaczeniem ‘wahać się, ociągać się, zwlekać z czymś, powoli, z ociąganiem coś robić, wolno pracować’¹⁶. Zestawienie tego [33] wyrazu z wyżej rozpatrywanymi faktami słowiańskimi pozwala rekonstruować stary czasownik **pęskati sę pęskajō sę* ‘ślizgać się, ześlizgiwać się, suwać się’, stanowiący podstawę analizowanych wyrazów polskich i innoślówiańskich.

Odnalezienie i objaśnienie dialektycznego czasownika serbsko-chorwackiego oraz odtworzenie na jego podstawie czasownika **pęskati sę* umożliwia uporządkowanie i właściwą interpretację całości rozpatrywanych faktów słowiańskich. Jasne się staje, że od podstawowego czasownika **pęskati sę* (którego bezpośredni kontynuanci zachował się na peryferii obszaru słowiańskiego, w dialekcie czakawskim języka serbsko-chorwackiego) utworzono za pomocą formantu *-nq- -ne-* pochodny inchoatywny (tj. oznaczający rozpoczęcie czynności) czasownik z pierwotnym znaczeniem ‘zacząć się suwać, ślizgać, zsuwać się, ześlizgiwać się’, mający dwie oboczne postaci fonetyczne: 1) zachowującą samogłoskę rdzenną *-ę-* postać **pęsk-nq-ti sę pęsk-nq sę*, kontynuowaną przez słe. (*o-, s-*)*pēsniiti -pēsnem* i, pośrednio, csł. *o-pēsneti -pēsnějo*, 2) charakteryzującą się typowym dla starszej warstwy formacji na *-nq-* zredukowanym wokalizmem (por. np. psł. **lōznqti* ‘liznać, polizać’, **slōpnqti* ‘ślepnąć’, **sōchnqti* ‘schnąć’, **glōchnqti* ‘głuchnąć’) postać **pōsk-nq-ti sę pōsk-nq sę*, kontynuowaną w polskim wraz z dialektem kaszubskim i w ukraińskim: pol. *psnąć się, wy-ps(k)nąć się, przy-psnąć* itd., kasz. *psnq (sq), vē-psnq (sq)*, ukr. *psnyty*. Różnicująca te postaci oboczność rdzennej samogłoski *-ę-* : *-b-* ma uzasadnienie w odmiennym sposobie tworzenia pochodnych czasowników z formantem *-nq-* w różnych epokach: **pōsknqti sę* reprezentuje starszą warstwę takich derywatów, **pęsknqti sę* zaś warstwę młodszą. Może to wskazywać na dłuższe utrzymywanie się podstawowego czasownika na obszarze południowosłowiańskim, co zresztą potwierdza zachowanie jego kontynuanta na peryferii tego obszaru.

Materiał słowiański pozwala przyjąć, że podstawowy czasownik **pęskati sę* i pochodny **pōsknqti sę* : **pęsknqti sę* to pierwotne reflexiva tantum. Formy niezwrótne, pojawiające się w poszczególnych językach słowiańskich, są zapewne wtórne. Do pomijania zaimka zwrotnego mogło docho-

---

¹⁶ ČDL I 794; Dučići 587. – W gwarze istnieją też derywaty od tego czasownika. Szerzej o czasowniku i jego rodzinie wyrazowej w moim artykule *Iz leksičkih osobitosti srednjo[3-3]dalmatinske čakavštine*, ZbFL XXXIII, 1990, s. 39–45 {na s. 439–448 niniejszego tomu – red.}. [34]

dzić wówczas, gdy brak było opozycji między formą niezwrotną i zwrotną, mamy zatem przykłady fakultatywnego użycia form zwrotnych i niezwrotnych w tym samym znaczeniu albo występowanie form niezwrotnych w znaczeniu właściwym formom zwrotnym (np. pol. dial. *opśknąć* = *opsnąć się*, *upsnąć* = *upsnąć się*). Niekiedy obok formy zwrotnej powstała forma niezwrotna z odrębnym znaczeniem (np. pol. *zepsnąć się* ‘ześlizgnąć się, zsunąć się’ i *zepsnąć* ‘ześlizgnąć, zsunąć’, kasz. *vėpsnɔc sɔ* ‘wyjść, wysunąć się chyłkiem’ i *vėpsnɔc* ‘wydalić z siebie’).

Analiza materiału polskiego i słowiańskiego doprowadziła do wniosku, że pol. *psnąć się* i jego formy przedrostkowe to kontynuant archaicznego czasownika **pʰsknɔti sę*, będącego przedpolskim (późnopraskłowiańskim?) derywatem od czasownika **pęskati sę*. Rozpatrywane polskie czasowniki należą więc do [34] archaicznej warstwy słownictwa. Polskie fakty, mianowicie czasowniki *przypsnąć* ‘przyłgnąć, przywrzeć, przystać’, *odepsnąć* ‘odstać’, wskazują ponadto, że psł. **pʰsknɔti sę* właściwe było nie tylko znaczenie ‘zsuwać się, ześlizgiwać się’, ale również znaczenie ‘przylegać, przywierać’.

Na zakończenie rozważyć jeszcze musimy pochodzenie zrekonstruowanego podstawowego czasownika **pęskati sę*. L. Kurkina starała się wykazać, że analizowane przez nią wyrazy należą do indoeuropejskiego pierwiastka **pū-* : **peu-* : **pou-* ‘nadymać; nadęty, nabrzmiały’ ze starym rozszerzeniem *-sk-* (i na tej podstawie prototyp rozpatrywanych polskich czasowników odtworzyła w postaci **pʰsknɔti*). Czasowniki te miałyby być zatem spokrewnione np. z pol. *puchnąć*, *pęcherz*, *pysk*. Taka etymologia nie tłumaczy jednak dobrze, mimo starań autorki, realnie istniejących znaczeń rozpatrywanych czasowników.

Na genezę czasownika **pęskati sę* wskazuje wyraźnie jego budowa i semantyka. Otóż mamy tu do czynienia z czasownikiem z formantem *-ska-* *-skaje-*, tworzącym czasowniki onomatopeiczne i ekspresywne, zwłaszcza odczasownikowe, por. np. **glaskati* (< **glad-skati*), pol. *glaskać* od **gladiti*, pol. *gładzić*, **pol-skati* (< **polk-skati*), ros. *poloskát* ‘płukać’, *poloskát’sja* ‘chlapać się’ od **polkati*, pol. *płukać*¹⁷. Pozwala to uznać **pęskati sę* za derywat od psł. **pęti pɔnɔ* ‘piąć, spinać, napinać’ lub może raczej od zwrotnej postaci **pęti sę* ‘spinać się, zwiierać się, przylegać do siebie’ i ‘piąć się (w górę), wspinać się’. Psł. **pęskati sę* byłoby zatem ekspresywnym czasownikiem dewerbalnym z dwoma zasadniczymi znaczeniami: ‘przyginać się, przylegać, przywierać do czegoś’ (przy czym to znaczenie mogło być motywowane i przez niezwrotny czasownik **pęti*) i ‘suwając się,

¹⁷ Por. V. Machek, *Slavische Verba mit suffixalem sk*, SR X, 1957, s. 67–80; Sławski *Zarys* I 50.

ślizgając się wspinać się lub zsuwać się np. po drzewie, skale, z którego rozwinęło się realnie poświadczone znaczenie 'ślizgać się, ześlizgiwać się, suwać się'. Kontynuanty obu odtworzonych znaczeń widoczne są w semantyce refleksów pochodnych postaci *pʷsknɔti sɛ : *pɛsknɔti sɛ, zachowujących do dziś charakter czasowników ekspresywnych.

Język Polski LXXI, 1991, 110–115

4. dial. *spótek*, kasz. *spółk*, *špól* 'szufla do wylewania wody z łodzi'

W środkowej i północnej Polsce zapisano interesujący ludowy termin z zakresu transportu wodnego *spótek*, *spółka* 'szufla (drewniana łopatka) do wylewnia wody z łodzi': *spulek* 'łopatka używana do spłukiwania łódki i wylewania z niej wody' (Karłowicz V 211: z ziemi chełmińskiej), *spůuek -uka* 'szufla do wylewania wody z łodzi' (Janowo, pow. kwidzyński)¹⁸, w kartotece nowego *Słownika gwar polskich* (KSGP), ponadto *spótek* 'drewniana łopatka do wylewania wody z łódki' z okolic Ślesina w pow. konińskim, z Chełmży w pow. toruńskim i z Bieńkówki w pow. chełmińskim. W rękopiśmiennych materiałach *Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK) wśród odpowiedzi na kwestionariusz (rozdział IV *Rybołówstwo*, pytanie 96 'szufla do wylewania wody z łodzi (spłuk, szufla, wylewka)') znajdują się zapisy interesującego nas wyrazu z terenów pozakaszubskich: *spóuek* z punktu 160 (Leśna Jania, pow. Starogard Gdański, gwara typu kociewskiego), *spuuek* z punktu 222 (Gruczno, pow. Świecie, gwara kociewsko-tucholska)¹⁹.

Ten sam wyraz występuje też na terenie południowokaszubskim. K. Nitsch zapisał go we wsi Swornegacie: *spuuk* 'mała szufla do wylewania wody z czołna'²⁰. Eksploratorzy AJK w tej wsi zapisali postać *spouk*, ponadto w pobliskiej wsi Zielona Chocina (również w pow. chojnickim) zanotowali rzeczownik rodzaju żeńskiego *spouka* w tym samym znaczeniu.

¹⁸ Górnowicz II, z. 2, s. 150.

¹⁹ Dziękuję prof. Hannie Taborskiej za udostępnienie nie publikowanych materiałów AJK.

²⁰ Nitsch WPP III 101. F. Hinze w kontynuacji słownika Lorentza zapis ten umieścił pod hasłem *spouk* (LorPW II 336). W pisowni stosowanej przez B. Sychtę należałoby ten zapis sprowadzić do postaci hasłowej *spółk* (hasła takiego u Sychty brak). Z pewnością nie należy tego zapisu odczytywać jako *spłuk*, jak sugeruje przykład w kwestionariuszu AJK i także hasło w kartotece *Słownika gwar polskich*. [111]

Rozpatrywany wyraz poświadczony jest w miejscowościach, w których z powodu warunków naturalnych (położenie nad Wisłą, nad jeziorami) zajmowano się tradycyjnym rybołówstwem i gdzie musiała istnieć długa tradycja korzystania ze środków transportu wodnego. Wszędzie tam było możliwe zachowanie tradycyjnych ludowych terminów żeglarskich i rybacczych. [111]

Diał. *spółek* i jego kaszubski odpowiednik (w pisowni stosowanej przez B. Sychtę) *spółk*, *społka* to leksem, który nie tłumaczy się na gruncie polskim (mimo że odpowiedni podstawowy czasownik istnieje w polskich gwaraach, jednakże w odległym, odrębnym znaczeniu). Niewątpliwie rozpatrywany leksem zawiera sufiksy *-(e)k* (*spółek*, kasz. *spółk*), *-ka* (kasz. *społka*), są to zatem dawne deminutywa. Wskazują na to odpowiedniki w kilku językach słowiańskich: brus. dial. (na Polesiu) *społ* m. (i demin. *spólik*) ‘czerpak do wylewania wody z łódki’²¹, ukr. dial. (nad Dnieprem i Dniestrem) *špol-lu* (demin. *špólyk*) ‘szufla, drewniany czerpak do wylewania wody z łódki’²², także *špóla* ‘szufla, szufelka’²³, bułg. dial. *izpol* m. ‘drewniane naczynie do wylewania wody z czegoś, czerpak’²⁴, ‘łopatka z krótką rączką do mieszania mąki’²⁵, mac. dial. (Ochryd, Dojran) *ispol*, *ispól* m. ‘czerpak do wylewania wody z łodzi’²⁶, sch. dial. (nad Adriatykiem) *ispol* : *ispō-ola* m., częściej (np. u rybaków adriatyckich i dunajskich) *ispolac-ōlca* ‘szufla, drewniana łopatka do wylewania wody z czółna’, *ispolac* także ‘szufelka do przesypywania czegoś sypkiego, np. ziarna, mąki’²⁷, serb.-csł. XVI w. *ispolō* ‘czerpak’²⁸.

Zgodność postaci głosowych i semantyki przytoczonych wyrazów słowiańskich jest niewątpliwa. Występowanie wyrazów w różnych, oddalonych częściach terytorium słowiańskiego wskazuje, że mamy tu do czynienia z wyrazami o wspólnym pochodzeniu, z reliktowo zachowanymi kontynuantami prasłowiańskiego leksemu. Na podstawie cytowanego materiału mamy prawo odtworzyć prasłowiański rzeczownik *jspolō m. (z wariantem

---

²¹ Turaŭ V 87; M. A. Saskevič, *Jašče z leksiki vėski Pahost Žytkavickaha raėna*, NarSlovatvor, s. 102.

²² Hrinč IV 511; Dzendzelivskyj Podnistrov’je 53.

²³ Hrinč l.c.; SUM XI 525.

²⁴ Gerov II 278.

²⁵ Novo selo 235.

²⁶ R. K. Petkovski, *Nekoi karakteristični zborovi od ochridskiot govor*, Makedonski jazik I, Skopje 1950, s. 27; K. Peev, *Dojranskiot govor*, Makedonistika 2, Skopje 1979, s. 128.

²⁷ RJAZ III 934, 937; RSAN VIII 250; Mihajlović–Vuković 128; R. Vidović, *Pomorski rječnik*, Split 1984, s. 173.

²⁸ Miklosich Lexicon 265. [112]

*jbspola f., por. kasz. *spółka*, ukr. *špóla*) oznaczający ‘drewnianą łopatkę, szuflę, czerpak [112] do wysypywania czegoś, przede wszystkim do wychłapywania, wylewania wody z łodzi’²⁹.

Chociaż dotychczas nie zestawiano wszystkich przytoczonych wyrazów słowiańskich, pochodzenie niektórych z nich objaśniono poprawnie. Już F. Miklosich powiązał serb.-csł. *ispolǫ* z pokrewnymi wyrazami (np. ze sł. *pláti póljem*) i zaliczył do rdzenia *pol-*³⁰. P. Budmani, redaktor odpowiedniego tomu zagrzebskiego słownika akademickiego, w sch. *ispo(l)* wydzielił przedrostek *iz-*, łącząc wyraz z odpowiednimi czasownikami: wskazał na sł. *pláti póljem* ‘wylewać, wychłapywać’ i pokrewne czasowniki w rodzaju pol. *pałać* ‘oczyszczać z plew, wiać’³¹; całą bogatą serbsko-chorwacką rodzinę wyrazową wraz z rzeczownikiem *ispo(l)*, *ispolac* rozpatrzył P. Skok³².

Struktura zrekonstruowanych prapostaci *jbspolǫ : *jbspola wskazuje, że są to derywaty od czasownika z przedrostkiem *iz-* (**jbz-*). Taki czasownik, i to w znaczeniu uzasadniającym semantykę pochodnych rzeczowników, mamy poświadczony w języku słoweńskim: *izpláti izpóljem* : *spláti spóljem* ‘wychłapać wodę z czegoś (np. z czółna); wypłukać, wymyć; usunąć plewy z ziarna przez potrząsanie naczyniem’, por. też ros. dial. *spolot* ‘oczyścić (ziarno) z plew’. Lepiej udokumentowany jest prosty czasownik, przy czym znaczenie motywujące semantykę derywatów *jbspolǫ : *jbspola ‘szufla do wylewania wody z łodzi’ odnajdujemy tylko u Słowian południowych, w języku słoweńskim i serbsko-chorwackim: sł. *pláti póljem* ‘wylewać, wychłapywać wodę z czegoś (np. z czółna); powodować falowanie, burzyć (np. wodę); falować, płynąć strumieniem, wrzeć’, także ‘oczyszczać z plew, wiać ziarno’, ‘powiewać’, sch. dial. czak. (wyspa Lastovo i Kastav na Istrii) *plati pòljēn* ‘wychłapywać, wylewać wodę z łodzi, czerpać, wylewać ciecz z czegoś’³³. W innych językach słowiańskich czasownik ma odmienne znaczenia: czes. *pláti plám* : *plaji* ‘powiewać’, głuź. dial. *plóc płoje* ‘wiać, przewiewać ziarno; wywijać, wymachiwać czymś’, ros. dial. *polot*’

---

²⁹ Typy czerpaków do wybierania wody z czółna z krajów słowiańskich przedstawia Moszyński KLS² I 304, fig. 255.

³⁰ Miklosich EW 254.

³¹ RJAZ III 934.

³² Skok ER II 594–595 (s.v. *palj*). – Odmienne objaśniono bułg. *izpol* (i mac. *ispol*) w bułgarskim słowniku etymologicznym: wyrazy te powiązano z bułg. *pol* ‘pół, połowa’, miałyby one pierwotnie oznaczać ‘naczynie zawierające połowę jednostki miary płynu’ (BER II 48). Nie uwzględniono tu jednakże innosłowiańskich odpowiedników, które nie popierają takiej wersji etymologicznej.

³³ W. Boryś, *Przyczynki do geografii wyrazów słowiańskich*, SIOcc 36, 1979, s. 27–28 [artykuł na s. 231–239 niniejszego tomu – red.]. [113]

‘oczyszczać ziarno, kaszę z plew’. Również w gwarach polskich istnieje odpowiedni czasownik *plóc polę* (także z wtórną postacią czasu teraźniejsz[113]szego *pluję*) : *plóc p^oole* ‘oczyszczać ziarno z plew poruszając, potrząsając nieckami’ (Karłowicz IV 142), *plóc pluje* ‘oczyszczać ziarno podrzucając je na nieckach’³⁴, w kartotece *Słownika gwar polskich* także ze wsi Lipnica w pow. jędrzejowskim, Bychawka w pow. lubelskim, Janki Młode w pow. ostrołęckim³⁵.

Na podstawie faktów kilku języków słowiańskich odtwarza się prasłowiański czasownik **polti pol’o* ‘wprawiać coś w ruch, potrząsać czymś, podrzucać coś, wymachiwać czymś’³⁶. Z takiego ogólnego znaczenia rozwinęły się specjalne znaczenia: w środowisku rolników znaczenie ‘podrzucać ziarno, kaszę na nieckach w celu usunięcia zanieczyszczeń, usuwać plewy, zanieczyszczenia przez podrzucanie na nieckach’, w środowisku użytkowników środków transportu wodnego znaczenie ‘wypluskiwać, wychlapywać, wylewać wodę z czółna, łodzi’. To ostatnie specjalne znaczenie realnie jest poświadczane na terenie słoweńskim i chorwackim, ale w przeszłości musiało być znane i innym Słowianom. Prawdopodobnie było właściwością słownictwa rybaków już w epoce prasłowiańskiej. Tylko w ten sposób można bowiem wytłumaczyć istnienie wspólnych wyrazów oznaczających ‘szufłę (łopatkę, czerpak) do wylewania wody z łodzi’ w różnych częściach Słowiańszczyzny, gdzie z powodu warunków naturalnych istniała ciągłość wykorzystywania środków transportu wodnego i gdzie w związku z tym mogły się zachować odpowiednie prastare terminy.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, możemy stwierdzić, że **jvspolb* (i jego przypuszczalny wariant **jvspola*) ‘szufła (łopatka, czerpak) do wychlapywania, wylewania wody z łodzi’ utworzono od przedrostkowego czasownika **jvz-polti* ‘wychlapać, wychlustać, wylać wodę z czegoś, np. z łodzi’. Na gruncie polskim regularnym kontynuantem psł. **jvspolb* byłby rzeczownik **spól* (odpowiednio wariant **jvspola* rozwinąłby się w **spola*), jednakże zachowały się tyl-

---

³⁴ Dejna RKJŁ XXVI, 1980, s. 198.

³⁵ W kartotece *Słownika gwar polskich* są też poświadczenia przedrostkowych czasowników *oplóc, wypłóc*. Częsty w gwarach jest pochodny czasownik *pałac* ‘oczyszczać ziarno, kaszę z plew i zanieczyszczeń przez podrzucanie na nieckach’ (kontynuuje on stary czasownik iteratywny **palati palajo*, derywowany od psł. **polti*, znany też innym językom słowiańskim). Godne uwagi są odmienne znaczenia *pałac* w niektórych gwarach: ‘(o kole) mieć duże odchylenie od płaszczyzny obrotu’ (Przewrotne, pow. rzeszowski), ‘„wyrobić” masło, pozbawiając je wody przez podrzucanie na misce’ (Huszczka, pow. białski), w których można się dopatrywać pozostałości dawnego ogólniejszego znaczenia czasownika.

³⁶ Por. np. Vaillant GC III 299; Boryś 1.c.; Schuster-Šewc HEW 1087. [114]

ko dawne deminutywa *spótek* = kasz. *spółk* i kasz. *społka*. Przypomina to sytuację w języku serbsko-chorwackim, gdzie co prawda szcążkowo utrzymał się rzeczownik *ispo(l)*, jednakże zwykle został on zastąpiony przez dawne zdrobnienie *ispolac*. [114]

Ustalenie, że na części terytorium polskiego (w tym i w gwarach południowokaszubskich) zachował się kontynuans starego wyrazu technicznego **jvspolǫ* (: **jvspola*), pozwala na nowo rozpatrzyć pochodzenie podobnej północnokaszubskiej nazwy tego samego przedmiotu. Sychta (V 286) podaje z Przymorza rzeczownik *špól -lě* m. ‘łopata drewniana do wylewania wody z łodzi’, wcześniej zapisał go B. Ślaski w pracy *Słownictwo rybackie i żeglarskie u Kaszubów nadmorskich*³⁷, poświadczony jest też u kaszubskich pisarzy J. Bilota i A. Budzisa (LorPW II 491). Eksploratorzy AJK zanotowali go w kilku punktach w pow. puckim: w Kuźnicy (*špul* m. i *špůla* f.), Borze (*špeul* m.), Jastarni (*špeul* m.) na Półwyspie Helskim oraz w Wielkiej Wsi i Mechelinkach (*špól* m.).

F. Hinze uznał kasz. *špól* ‘łopata drewniana do wylewania wody z łodzi’ za zapożyczenie niemieckie, widząc źródło zapożyczenia w średnim. *spōl* ‘Wasser oder Ort (Wasserbehälter, Pfuhl usw.), wo oder worin etwas gespült und gereinigt wird, Schwemme; Spülwasser’³⁸, tj. ‘woda lub miejsce (zbiornik wodny, kałuża itd.), gdzie się coś płucze i czyści, pławisko; pomyje, popłuczyny’. Pod względem fonetycznym wyprowadzanie kasz. *špól* z podanej formy niemieckiej jest bez zarzutu. Jednakże zastanawia rozbieżność znaczeń wyrazu niemieckiego i kaszubskiego przy całkowitej identyczności semantycznej północnokaszubskiego *špol* z południowokaszubskim *spółk* (: *społka*), pol. dial. *spótek* i z cytowanymi wyżej ich odpowiednikami innoślwiańskimi.

Powstaje więc pytanie, czy kasz. *špól* rzeczywiście jest zapożyczeniem niemieckim. W świetle rozpatrzonych faktów polskich i ślowskich wydaje się prawdopodobne, że kasz. *špól* (i jego ewentualny wariant *špōla*, por. postać fonetyczną *špůla* f. w Kuźnicy) kontynuuje psł. **jvspolǫ* (: **jvspola*). Oczekiwalibyśmy kaszubskiej postaci **spół* (i ewentualnie **spōla*). Wydaje się możliwe, że dawniejsze kasz. **spół* (: **spōla*), zachowując swe znaczenie, uległo wpływowi postaci głosowej dniem. *spōl* (lub niem. *spülen* ‘płukać, spłukać, zmywać’ i jego rodziny), wskutek czego pojawiło się nagłosowo *šp-* (por. jednakże taki sam nagłos w ukr. *špol*, *špola*) i wygłosowe *-l* zamiast *-ł* (jeśli nie mamy tu do czynienia z tzw. bylaczeniem, tj. realizacją *ł* jako *l*).

³⁷ PF VIII, 1916, s. 78.

³⁸ Hinze Lehnwörter 456.

Na oddziaływanie niemieckie wskazuje zapisane przez F. Lorentza w Jastarni kasz. *špól* ‘pomyje, popłuczyny (Spülwasser)’ (Lorentz 1. c), niewątpliwe zapożyczenie niemieckie. Wszystko to prowadzi do wniosku, że w gwarach północnokaszubskich mogło dojść do kontaminacji rodzimego rzeczownika *spół (*spółta) ‘drewniana łopata do wylewania wody z łodzi’ z niemieckim zapożyczeniem *špól* ‘pomyje, popłuczyny’. [115]

Pol. dial. *spótek*, kasz. *spółk* (*spółka*), *špól* (*špółta*) zatem to archaiczny rodzimy leksem, kontynuujący specjalny termin techniczny (rybacki) powstały w epoce prasłowiańskiej.

Język Polski LXXI, 1991, 233–239

5. dial. *dzierbić się*

Znamy tylko jedno poświadczenie tego czasownika: w gwarowej postaci *dzirbić się* zapisał go w Józnowie w Lubelskiem H. Łopaciński ze znaczeniem ‘dźwigać się (z łóżka)’, np. „*Trza się dzirbić, bo jak ni, to słabość nie odydzie*”³⁹. W przeszłości czasownik ten musiał być znany i innym gwarom polskim, na co wskazuje derywat z przyrostkiem *-olić*⁴⁰: *dzierbolić* ‘męczyć, gryźć’ („*Jak me coś dzierboli*”) z Konińskiego (okolice Ślesina)⁴¹, *dzierbolić się* ‘biedzić się, biadolić się’, *wydzierbolić się* ‘wyjść z biedy’ z ziemi chełmińskiej⁴². [234]

Dzierbić się jest wyrazem bez motywacji na gruncie polskim. Należy go niewątpliwie łączyć z dokładnie mu odpowiadającym formalnie rosyjskim gwarowym czasownikiem *derbit* ‘drapać, skrobać; drzeć, targać, wydzierać, szarpać, skubać’, *dérbit* ‘rozkradać, grabić; rozciągać, rozwlekać’, *derbit’sja* ‘drapać się’ oraz z należącymi do innej koniugacji czasownikami w kilku językach słowiańskich: czes. *drbati* ‘trzeć, drapać, drzeć, skrobać; targać, zdzierać, obdzierać; okradać’, *drbati se* ‘drapać się, skrobać się; dłubać, gmerać w czymś’, sła. *drbat* ‘trząść; skubać’, ukr. dial. *dérbaty* ‘zdzierać darni’, sle. dial. *drbati* ‘szarpać, chciwie żreć (trawę), o krowie’, sch. dial. *drbati* ‘dotykać, poruszać, szarpać’.

³⁹ Łopaciński Przyczynki 728 (stąd Karłowicz I 442).

⁴⁰ Por. W. Cyran, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź 1977, s. 108 (mylnie lokalizuje *dzierbolić się* na Kaszubach). W tej pracy na s. 108–110 liczne przykłady gwarowych czasowników z przyrostkiem *-olić*.

⁴¹ W. Pracki, *Gwara ślesieńska*, Lud XIV, 1908, s. 109. Przykład zaczerpnąłem z KSGP.

⁴² Pobłocki 131 i 144 (w rozdziale *Prowincjalizmy na ziemi Chełmińskiej*). [234]

Na podstawie tych poświadczeń zrekonstruowano prasłowiańskie czasowniki **dǫbati* i **dǫbiti* ‘drapać, skrobać, drzeć, targać’⁴³. W obu słownikach odtwarzających prasłowiański zasób leksykalny pominięto jednak cytowany materiał polski. Autorzy odpowiednich artykułów słownikowych nie dostrzegli polskich wyrazów w słowniku Karłowicza, albo też zmyliły ich podane tam znaczenia. Jest to przykre przeoczenie, gdyż nie ma powodu, by oddzielać pol. dial. *dzirbić się* (taką postać hasłową przytacza Karłowicz) od ros. dial. *derbit’(sja)* i pozostałych wspomnianych wyrazów słowiańskich. Znaczenie ‘dźwigać się (tj. podnosić się z trudem!) z łózka’ jest niewątpliwie znaczeniem ekspresywnym, które mogło się rozwinąć z wcześniejszego ‘wygrzebywać się, wyskrobywać się’, por. np. *wygrzebać się* ‘grzebiąc wy dostać się z trudem z czego, spod czego, wygramolić się’, *wyskrobać się* ‘z trudem wy dostać się skąd, wydzwignąć się, wygramolić się’, dial. *wyskrobać się z biedy, z choroby* ‘wydobyć się’, brus. dial. *drápacca* ‘wydzierać się, dźwigać się skąd, z czego, wydrapywać się, gramolić się’. Także semantyka pochodnego czasownika *dzierbolić (się)* nawiązuje do znaczeń cytowanych wyrazów słowiańskich: ‘męczyć, gryźć’ (i ‘biedzić się’ w czasowniku zwrotnym) wyprowadzać można z dawniejszego ‘drapać, skrobać, drzeć’, por. np. stpol. *drapać* m.in. ‘bić, ranić, kaleczyć, gryźć, katować, torturować’.

Dzierbić się i jego derywat *dzierbolić (się)* to zatem relikty psł. **dǫbiti* (: **dǫbati*), szczątki prasłowiańskiego leksemu zachowane w niektórych gwaraach polskich.

Nie można wykluczyć, że rozpatrywany czasownik istniał w przeszłości również w południowej Małopolsce. Może na to wskazywać poświadczony w kartotece nowego *Słownika gwar polskich* (KSGP) rzeczownik *dzierba* ‘człowiek biedny, proletariusz, zajmujący miejsce między dziadem a przeciętnym obywatelem’ (zapis z Mucharza w pow. wadowickim z r. 1929). Wyraz ten można interpretować jako derywat od czasownika *dzierbić się* ‘męczyć się, biedzić się’ [235] (por. znaczenie czasownika *dzierbolić się*), byłyby to zatem nazwa działacza z etymologicznym znaczeniem ‘ten, kto się męczy, kto się biedzi, kto żyje biednie’. Mniej chyba prawdopodobne byłoby tłumaczenie tego rzeczownika jako derywatu z sufiksem *-ba* od wielokrotnego czasownika *dziérać, dzirać* ‘często, nieraz drzeć (piecze), łamać (w kościach)’, dawne XVII w. ‘wybierać, podbierać (miód cudzym pszczołom)’, por. podhalańskie *zdziórba* ‘ten, co zdziera, zdzierca’.

---

⁴³ Zob. ÈSSJa V 219–220 (rekonstrukcja **dǫrbati, *dǫrbiti*); SP V 42–43. W obu słownikach przedstawiono dalszą etymologię czasowników. [235]

Jeszcze mniej jasne jest pochodzenie rzeczownika *dzierba* (gw. *żyrba*) ‘kawałek powroza, szmata lub powróśło przekładane przez obłąk kosza do noszenia go na ramieniu’ z Sidziny w pow. suskim (Kucała 142). Można przypuszczać, że nazwa tego przedmiotu, ułatwiającego noszenie kosza (w Więciórcie nazywa się on *nāsac*, tj. *nasacz*, Kucała 1.c.), jest derywatem od *dzierbić* w znaczeniu ‘trzeć, ocierać’ (por. znaczenia przytoczonych czasowników słowiańskich), z pierwotnym znaczeniem ‘to, co trze, ociera (ramię przy noszeniu kosza)’. Takiego objaśnienia nie potrafię jednak wesprzeć żadną paralełą semantyczną, trudno zresztą ustalić, czy taki przedmiot w innych gwarach polskich (i słowiańskich) ma osobną nazwę. Gdyby jednak dawniejsze było znaczenie ‘kawałek powroza, szmata...’, rzeczownik ten należałoby łączyć z czasownikiem *dziierać*, widząc w nim derywat z przyrostkiem *-ba* od tego czasownika z przypuszczalnym znaczeniem ‘coś udzieranego, udartego’. Za tym objaśnieniem przemawia zresztą występowanie czasownika *dziierać* również w gwarach małopolskich.

Jeśli pol. dial. *dziérba* to rzeczywiście derywat (lub dwa odrębne derywaty) od *dzierbić* (*się*), to rzeczownik ten można by porównywać z identycznymi pod względem formy wyrazami w kilku językach słowiańskich: sła. *drba* ‘tarło ryb’, czes. dial. *drba*: *má drbu* ‘upił się’, ukr. *dérbá* ‘darń’, ros. *derbá* ‘nowe pole uprawne, na którym usunięto wierzchnią stwardniałą warstwę, ugór ponownie uprawiony’⁴⁴. Odmiennosc znaczeń wyklucza jednak wspólne pochodzenie tych wyrazów. Mamy tu widocznie do czynienia z paralelnymi derywatami niezależnie utworzonymi w kilku językach słowiańskich.

6. dial. *ożół(g)nąć się*

Ks. Gustaw Pobłocki wśród „prowincjonalizmów chełmińskich” przytoczył czasownik *ożółgnąć się* ‘uraczyć się, udelektować się, np. jakimś jadłem, napojem’⁴⁵. Tenże czasownik w postaci *ożółgnąć się* ‘uraczyć się’ Z. Sobierajski [236] zapisał na Kujawach⁴⁶. W kartotece nowego *Słownika gwar polskich* jest ponadto poświadczenie z Ostrołęckiego (ze wsi Janki Młode) w zmazurzonej

---

⁴⁴ ÈSSJa V 219 na podstawie tych faktów (bez uwzględnienia wyrazu polskiego) rekonstruuje odczasownikowy rzeczownik **dǫrba*. W *Słowniku prasłowiańskim*, który przy rekonstrukcji wyrazów prasłowiańskich kieruje się nie tylko zgodnością formy, ale i możliwością związków semantycznych odpowiednich wyrazów w językach słowiańskich, takiego rzeczownika (miałby tu postać **dǫrba*) nie odtworzono.

⁴⁵ Pobłocki 137. Tylko to poświadczenie odnotował Karłowicz III 495. [236]

⁴⁶ SobKuj 79 (przykład ze Straszewa w pow. nieszawskim).

postaci *ozołnąć się* (gw. *ozounónć se*) ‘uraczyć się czymś’. Zebrany materiał wskazuje więc na szcztątkowe występowanie w gwarach północnej Polski czasownika *ozołgnąć* (*ożółgnąć*, *ozołnąć*) *się* ‘uraczyć się’.

Czasownik ten pozostaje niewątpliwie w związku etymologicznym z małopolskim (południowym) rzeczownikiem *pożołdy* (*pozołdy*) pl. ‘słodycze, wyszukane potrawy, smakołyki, łakocie’, który przed kilku laty objaśniłem jako późny lokalny derywat od nie poświadczonego w materiale polskim czasownika kontynuującego psł. **po-žl̥dēti* ‘zapragnąć’ (por. sch. *požūdjeti* ‘bardzo silnie, namiętnie zapragnąć’). Podstawowy czasownik **žl̥dēti* ‘silnie pragnąć, łaknąć, pożądać czegoś’ znany jest na obszarze południowosłowiańskim, por. csł. *žl̥dēti* ‘pożądać czegoś, pragnąć’, sch. *žūdjeti* ‘silnie, bardzo pragnąć (kogoś, czegoś), tęsknić (za kimś, za czymś)’⁴⁷.

Bezpośredni kontynuant czasownika **žl̥dēti* w języku polskim nie był dotychczas znany. Odszukanie północnopolskiego czasownika *ozoł(g)nąć się* pozwala ustalić, że ten prasłowiański czasownik musiał być kontynuowany również w języku polskim. Bowiem postać głosowa, struktura i semantyka dial. *ozoł(g)nąć się* wskazują, że jest to czasownik pochodny z przedrostkiem *o-* i sufiksem *-nq-* od zaginionego polskiego **žołdziec* bądź od jego prasłowiańskiego prototypu **žl̥dēti*. Pol. *o-žoł(g)nąć* wyprowadzać trzeba z prapostaci **o(b)-žl̥d-nq-ti*, która w języku polskim powinna się rozwinąć w *o-žołnąć*, gdyż **l̥* po *ž* regularnie jest kontynuowane przez *oł*, *ól* (np. *žołna*, *žołty*, *žołw*), a dawna grupa spółgłoskowa *-dn-* ulegała pierwotnie uproszczeniu w *-n-* (por. np. scs. *vz̥bznōti* ‘przebudzić się’, *vęnōti* ‘więdnąć’, o stpol. *stynąć* ‘stygnać’ zob. u Brücknera SEJP 523). Ta oczekiwana postać rzeczywiście istnieje jako gwarowe *ozołnąć się*. Postać *ozołgnąć* (*ożółgnąć*) *się* jest nowsza, ma sekundarne *-gn-* tak jak *stynąć* (por. Brückner 1.c).

Przedrostkowy zwrotny czasownik *ozoł(g)nąć się*, utworzony prawdopodobnie na gruncie polskim, pierwotnie znaczył ‘zaspokoić swoje pragnienie, łaknienie, swoją zachciankę’, stąd realnie istniejące znaczenie ‘uraczyć się, udelektować się (jadłem, napojem)’.

Rozpatrzony północnopolski czasownik obok małopolskiego rzeczownika *pożołdy* i zapisanego w Limanowskim rzeczownika *žołdāk* (gw. *zouđok*) ‘ten, co dużo je’⁴⁸ to relikty archaicznego słowiańskiego czasownika. Są one cenne nie tylko dla poznania odziedziczonej z prasłowiańskiego war-

⁴⁷ W. Boryś, *Małopolskie požołdy ‘łakocie, smakołyki’*, SFPS 22, 1984, s. 6–7 {artykuł na s. 507–510 niniejszego tomu – red.}.

⁴⁸ O.c. 6–7. [237]

stwy słownictwa [237] polskiego, ale również z ogólnosłowiańskiego punktu widzenia, gdyż kontynuanty czasownika **žl'děti* nie są znane pozostałym językom zachodniosłowiańskim.

7. dial. *wiercpa*, *wierćpa*, *wirspa*

Na Kociewiu istnieje interesujący rzeczownik *wiercpa* (gw. *vércpa*) ‘chuda dziewczyna’⁴⁹, mający bliskie pod względem fonetycznym, ale różniące się znaczeniem odpowiedniki w gwarach chełmińskich: *wierćpa* ‘rzemyk, sznurek przeciągnięty przez drzwi do podnoszenia klamki’⁵⁰, *wirspa* ‘dziurka od klucza’⁵¹. Znaczenia tych wyrazów są na pozór odległe, tak że można by mniemać, iż mamy tu do czynienia z trzema odrębnymi jednostkami leksykalnymi. Zastanawia jednak bliskość postaci głosowych i nieprzejrzystość struktury tych wyrazów. A i bliższe przyjrzenie się realnie poświadczonym znaczeniom pozwala powiązać je ze sobą.

Związek przytoczonych wyrazów staje się prawdopodobny, jeśli przyjmiemy, że najbliższe pierwotnemu jest znaczenie ‘rzemyk, sznurek przeciągnięty przez drzwi do podnoszenia klamki (w dawnym prymitywnym zamku)’; to przypuszczenie wspierają dane historyczne, o których będzie mowa niżej. W takim razie jasne się staje znaczenie ‘dziurka od klucza’: widocznie gdzieś wyraz oznaczał nie tylko ‘rzemyk, sznurek do podnoszenia klamki’, ale również ‘otwór w drzwiach, przez który przechodził taki rzemyk czy sznurek’. Po upowszechnieniu się nowocześniejszych zamków z kluczem wyraz mógł zacząć oznaczać funkcjonalnie tożsamy otwór w drzwiach, dziurkę od klucza. Również znaczenie ‘chuda dziewczyna’ można powiązać ze znaczeniem ‘rzemyk, sznurek (do podnoszenia klamki)’. Prawdopodobnie znaczenie to ma swe źródło w porównaniach typu **chuda jak wierćpa* (*wiercpa*) ‘chuda jak sznurek, rzemyk’, skąd wyabstrahowano *wiercpa* ‘chuda dziewczyna’, co do powstania znaczenia por. potoczne *szczapa*, *patyk* ‘chuda, szczupła dziewczyna’, *deska* ‘płaska dziewczyna’ z porównań *chuda jak szczapa*, *patyk*, *płaska jak deska*.

Na genezę północnopolskiego (kociewskiego i chełmińskiego) rzeczownika *wiercpa* (*wierćpa*, *wirspa*) ‘rzemyk, sznurek przeciągnięty przez drzwi do podnoszenia klamki’ (z wtórnymi znaczeniami ‘dziurka od klucza’ i ‘chuda

⁴⁹ Sychta Koc III 125: wyraz znany tylko najstarszemu pokoleniu.

⁵⁰ Poblöcki 144.

⁵¹ Maciejewski 124: wyraz z Siemonia w pow. toruńskim. [238]

dziewczyna') wskazują poświadczenia historyczne. Linde przytoczył za Ignacym Włodkiem XVIII-wieczny rzeczownik *wierzbca* w uderzająco zbieżnym z faktami gwarowymi znaczeniu 'łyczko wierzbowe, np. do pociągnięcia klamki w chałupie chłopskiej'. W *Słowniku wileńskim* i w *Słowniku warszawskim* [238] *wierzbca* to 'łyczko z kory wierzbowej, wiązowej' i 'miara długości równa 15 łokciom' (to drugie znaczenie z r. 1786). Wyraz ma już poświadczenia XV-wieczne, jak wskazują dane *Słownika staropolskiego*. W *Psalterzu floriańskim* i *puławskim* *wirzbca* oznacza 'sznur lub wąski kawałek tkaniny przewiązanej nad biodrami, pas', w *Psalterzu puławskim* także 'sznurem mierniczym odmierzoną część ziemi, udział w ziemi (dziedziczonej)', w pewnym tekście z 1430 r. tenże wyraz ma znaczenie 'miara długości równająca się 15 łokciom'. Według Brücknera (SEJP 624) „w 16. wieku *wier(z)bc*a i *wierzbeczka*... należy do przypraw łowczych”, czyli wyraz oznaczał, zapewne, jakiś sznur czy powróż używany przez myśliwych.

Pochodzenie stpol. *wirzbca* (*wierzbca*, *wierbca*) ustalił już Brückner w *Słowniku etymologicznym* (s. 623–624, por. też s. 370 s.v. *obierz*). Jest to stare deminutivum z sufiksem *-ca* od rzeczownika poświadczonego np. w czes. *vrv* 'sznur', scs. *vrbv* 'ts.', tj. od psł. **vř'vb* f. 'sznur, powróż'. W wyrazie polskim mamy zapewne zmianę grupy spółgłoskowej *vc > bc* (por. z innym sufiksem stpol. *wirzwno* : *wirzbno* 'sznur bartniczy').

Stpol. *wirzbca* i jego późniejsze warianty fonetyczne (oboczności *-irz-*, *-ir-*, *-'erz-*, *-'er-* polegają na różnych chronologicznie i dialektycznie realizacjach przedpolskiego **r'*) oznaczał przede wszystkim sznurek (sznur, powróż) spleciony z różnych materiałów, między innymi zapewne z łyka. Przytoczone materiały zdają się wskazywać, że w języku ludowym wyraz zaczął oznaczać sznur z łyka (np. wierzbowego, wiązowego), następowała też specjalizacja znaczenia: wyraz otrzymał techniczne znaczenie 'sznurek z łyka (wtórnie też rzemyk) do pociągania klamki w chałupie chłopskiej'. Wszystko to pozwala ustalić, że gwarowa postać *wiercpa* jest przekształceniem dawniejszego *wierbca* (fonetycznie *verpca*), wariantu stpol. *wirzbca*, z przestawką *pc > cp* w wyrazie, w którym nie uświadamiano sobie obecności przyrostka *-ca*. W poszczególnych gwarach nowa grupa *cp* ulegała przekształceniu w *ćp* (*wierćpa*, *-ć-* może pod wpływem czasownika *wiercić?*) i *sp* (*wirspa*).

Warto wspomnieć, że Karłowicz (VI 114) zaczerpniętą ze słownika Półlockiego gwarową postać *wierćpa* opatrzył uwagą „zam(iast) *wierćba*”, sugerując tym samym, że jest to derywat z sufiksem *-ba* od *wiercić*. Jest to nieprawdopodobne, gdyż kierunek upodabniania spółgłosek w grupach spółgłoskowych w języku polskim wyklucza rozwój *wierćba > wierćpa*. W kartotece *Słownika gwar polskich* poświadczona jest jednak postać *wierćba* 'rzemień

łączy kapiec bijaka i dzierzaka w cepach' z Kornatowa w pow. chełmińskim. W. Łęga, który ten wyraz zapisał, sugeruje, że rzemień ten nazywa się *wierćba* „widocznie dlatego, że obraca się on stale z kapą dzierzaka”⁵². Wydaje się bardziej prawdopodobne, że *wierćba* w podanym znaczeniu to przekształcenie na drodze ety[239]mologii ludowej omówionego powyżej rzeczownika *wierćpa*, występującego również w ziemi chełmińskiej. Znaczenie ‘połączenia dzierzaka z bijakiem u cepów’ rozwinęło się zapewne z dawniejszego ‘sznur’, por. np. pol. dial. *swora* ‘połączenie bijaka z dzierzakiem u cepów’ i *sfora*, dawne *swora* ‘rzemień lub sznur (służący do prowadzenia psów gończych)’.

Północnopolskie *wierćpa* (*wierćba*, *wirspa*) to zatem relikty stpol. *wirzbca* (i jego wariantów), w których nieregularna zmiana fonetyczna (*bc > cp > ćp, ćb, sp*) i ewolucja semantyczna zatarły pierwotny związek etymologiczny.

Język Polski LXXII, 1992, s. 25–29

8. dial. *jaszczeć*

Czasownik *jaszczeć jaszczy* (gw. *jascy*) ‘jazgotać, mówić bez przerwy, szybko’ M. Kucała zapisał w Sidzinie (pow. suski) i Więciórcie (pow. myślenicki, Kucała 286). Dalsze poświadczenia zawiera kartoteka SGP: postać z mazurzeniem *jasceć* ‘wysokim tonem głośno mówić, krzyczeć’ z Limanowskiego (także z poszczególnych wsi: ‘krzyczeć, klócić się’, Słomka, ‘śpiewać z wrzaskiem, krzykliwie’, Łostówka) oraz z Podhala (‘krzyczeć’, Ząb) i postać bez mazurzenia *jaszczeć* ‘piskliwie krzyczeć’ z południowego Śląska (Puńców w pow. cieszyńskim oraz Łomna Dolna i Górna na Zaolziu).

Na obszarze polskim postać najbliższą temu południowopolskiemu czasownikowi odnajdujemy na samej północy, mianowicie w kaszubskiej gwarze Jastarni na Półwyspie Helskim *jaskac jaščą* ‘paplać, pleść; szczekać, ujadać’ (LorPW I 300). W gwarach Polski lądowej oczekiwany czasownik *jaskać nie jest poświadczony⁵³. Pośrednio jednak na istnienie w przeszłości takiego czasownika z grupą spółgłoskową *-sk-* wskazują derywaty: czasownik

---

⁵² W. Łęga, *Ziemia chełmińska*, Materiały i Prace Etnograficzne XVII, 1961, s. 95 (cytuję za KSGP).

⁵³ Cytowane w niektórych słownikach etymologicznych (np. Machek ES² 218) pol. dial. *jaskać* nie znajduje potwierdzenia w polskich źródłach.

z sufiksem *-otać* i rzeczownik z sufiksem *-ot*, tj. dial. *jaskotać* ‘krzyczeć, hałasować’ z okolic Tarnowa, ‘mówić cienkim głosem’ z okolic Ropczyc (Karłowicz II 237), w KSGP ‘docinać, szczekać’ (Samocice, pow. Dąbrowa Tarnowska), ‘śmiać się głośno’ (Mszana Górna, pow. limanowski) oraz *jaskot* ‘krzyk, hałas’ z okolic Tarnowa (Karłowicz l.c.), ‘hałas, pisk’ (Samocice, KSGP). Jak widać, derywaty te znamy tylko z południowej Małopolski.

Znacznie szerszy zasięg w gwarach mają odpowiednie wyrazy z dźwięczną grupą spółgłoskową *-zg-*. Szczątkowo jednak poświadczone są postaci bez sufiksów *-otać*, *-ot*. Czasownik **jazgać* istnieć musiał na Kujawach, skoro zapisano tam rzeczownik odsłowny *jazganie* ‘jazgotanie’⁵⁴, natomiast realnie istnieje do dziś w gwarach północnokaszubskich: *jazgac jazgają* : *jażżą* ‘dużo mówić, pleść; szczekać, ujadać’ (LorPW I 303, Sychta II 87), gdzie znane są też lokalne derywaty, np. *jazga* ‘kobieta gadatliwa’, *jazgolęc* ‘biadać, stękać, jęczeć, piszczec’, *jazgovac* ‘kwilić, narzekać, zawodzić’ (Sychta II 87–88). Szeroko znany gwarom ludowym jest natomiast czasownik z sufiksem *-otać*: *jazgotać* i odpowiadający mu rzeczownik z sufiksem *-ot*: *jazgot*. Tymi ostatnimi wyrazami nie ma potrzeby się tu zajmować, ponieważ ich objaśnienie przedstawił F. Sławski w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* (I 531–532). F. Sławskiemu nie znane były jednak przytoczone gwarowe wyrazy polskie bez sufiksów *-otać*, *-ot* (*jaszczec*, *jazganie*, kasz. *jaskac* : *jazgac*). [26]

Dokładne odpowiedniki w kilku językach słowiańskich sprowadzają się do postaci **jaskati* (kasz. *jaskac*), por. czes. *jaskati -kám* ‘krzyczeć, piszczec’ (w słowniku Jungmanna), dial. mor. *jaskat* ‘wykrzykiwać z radości’, sła. *jaskať* ‘ts.’, sło. *jâskati* ‘głośno krzyczeć (np. przy kłótni, biadaniu); gdakać’⁵⁵. Występowanie wyrazu u zachodnich i południowych Słowian przemawiać może za jego prasłowiańską (dialektyczną?) genezą⁵⁶.

Jak wynika z przedstawionego materiału, postaci z grupą *-sk-* (*-szcz-*) zachowały się na krańcach polskiego obszaru językowego. Odpowiedniki słowiańskie dowodzą, że starsza jest bezdźwięczna grupa spółgłoskowa; udźwięcznienie w *-zg-* jest innowacją ogromnej większości polskich gwar.

---

⁵⁴ SobKuj 5 (przykład z KSGP). [26]

⁵⁵ Sławski SEJP l.c. zalicza tu też bułg. *jâskam* ‘boleć, bić, szturchać’, do czego można dodać sch. dial. wschodniochorwackie *jâskati* ‘ropieć; rwać, boleć (np. o ranie); pulsować’. Zastanawia jednak odrębna semantyka tych wyrazów.

⁵⁶ Według Sławskiego l.c. „ostateczną podstawą jest spotykany w różnych językach słow. dźwiękonaśladowczy wykrzyk (yknik) *ja!*”. W językach słowiańskich poświadczony jest też paralelny czasownik z sufiksem *-s-*: **jasati*, por. czes. *jásati* ‘wykrzykiwać z radości’, sła. *jasatť* ‘ts.’, sch. dial. *jásati* ‘krzyczeć, hałasować’.

Interesujący nas tu głównie południowopolski czasownik *jaszczęć* pozostaje niewątpliwie w związku z mającym odpowiedniki innosłowiańskie **jaskać*, kasz. *jaskac*. Stosunek obu tych postaci jest identyczny ze stosunkiem *krzyczeć* : *krzykać*, *piszczeć* : *piskać*, *trzeszczeć* : *trzaskać* itp.; na paralelne istnienie synonimicznych czasowników, głównie dźwiękonaśladowczych, na *-skati* i *-ščati* (np. **piskati* : **piščati*) zwraca uwagę F. Sławski⁵⁷.

9. dial. *mersić*

W jednej tylko gwarze małopolskiej został zapisany czasownik *mersić* (gwar. *myrsić* *myrsi*) ‘padać drobno, o deszczu’ (Kucała 37: Więciórka). Mimo ograniczonego zasięgu wyraz zasługuje na uwagę, gdyż ma nawiązania w odległych językach słowiańskich.

Postaci najbliższe małopolskiemu *mersić* występują w językach południowosłowiańskich: śle. dial. *mršeti* *mrsi* ‘padać drobno, o deszczu i śniegu’⁵⁸, bułg. dial. *mrəsi*, *-silo* ‘mżyć, drobno padać’⁵⁹, mac. *mršoli* (z sufiksem *-oli* = pol. *-olić*) ‘ts.’⁶⁰. Wszystkie te wyrazy wskazują na pierwotne rdzenne **-r-*.

Pełnogłos *-oro-*, wskazujący na wcześniejsze **-or-*, charakteryzuje związane z powyższymi wyrazami czasowniki wschodniosłowiańskie: ros. *morosit*’ [27], *morosit* ‘mżyć, drobno padać, o deszczu’, brus. dial. *marasić*’ (*moro-sić*, *myrasić*), *marasić*’ (*marušić*) ‘ts.’⁶¹, por. też odpowiednie rzeczowniki: ros. dial. *morós*’ f., *móroch*, *morocha* ‘drobny deszcz, kapuśniaczek, mżawka’, brus. *marasá* (dial. *morosá*), *máras*’ ‘ts.’.

Zgodność semantyki i bliskość formalna przytoczonych południowosłowiańskich odpowiedników pol. dial. *mersić* pozwalają przyjąć prasłowiańską genezę wymienionych wyrazów (za czym przemawiają także ich pozasłowiańskie nawiązania, zob. niżej) i rekonstruować prasłowiański czasownik **mrsiti* *mrsitb* ‘drobno padać, rosić, mżyć’ (i mniej nas tu interesujący związany z nim etymologicznie, może za pośrednictwem pochodnych rzeczowników z wokalizmem **-or-* > wschodniosłow. *-oro-*, synonimiczny czasownik **morsiti*).

Uwzględniane dotychczas w literaturze etymologicznej wyrazy (śle. *mršeti*, ros. *morosit*’, brus. *marasić*’ : *marušić*’) łączy się z jednej strony z czes. *mrholiti* ‘mżyć’, śła. *mrholit*’ ‘ts.’ (z wcześniejszego **mrg-oliti*) i z drugiej strony z pew-

⁵⁷ Sławski Zarys I 50.

⁵⁸ Bezlaj ES II 203.

⁵⁹ Gerov III 87.

⁶⁰ RMJ I 426. [27]

⁶¹ ĚSBM VI 225.

nymi wyrazami pozasłowiańskimi, przede wszystkim z łot. *mirdzinât*, *merguôt* ‘drobno padać, mżyć’, *meŕga*, *maŕga* ‘drobny deszcz, mżawka’⁶². Wyrazy te ostatecznie sprowadza się do praindoeuropejskiego pierwiastka **mereg-* ‘zwilżać, kropić, mżyć’⁶³. Najbliższym kontynuantem tego pierwiastka byłoby **mŕg-* w czes. *mrholiti*, sła. *mrholit* (wokalizm bliski słowiańskiemu **-r-* ma łot. *mirdzinat*). Omawiany tu czasownik, sprowadzony do psł. **mŕsiti*, ma *-s-* kontynuujące prawdopodobnie grupę spółgłoskową **-gs-* (tj. **mŕsiti* < **mŕg-s-iti*). Pochodzenie *-s-* z dawnego **-gs-* tłumaczy brak przejścia *-s-* > *-ch-* i brak palatalizacji w *-š-* przed przednią samogłoską (pojawiające się formy z *-š-* lub *-ch-*: sła. *mršeti*, brus. *marašyc*, ros. *moroch(a)*, są zapewne wtórne, nowsze, np. w słowiańskim można przypuszczać analogię do synonimicznego *pršeti*).

Analiza faktów słowiańskich i pokrewnych wyrazów pozasłowiańskich pozwala więc przyjąć, że psł. **mŕsiti* < **mŕg-s-iti* to stary słowiański pochodny czasownik z sufiksem *-s-*, prawdopodobnie pierwotne intensivum. Za takim objaśnieniem przemawia też występowanie w językach słowiańskich synonimicznego paralelnego derywatu z sufiksem *-sk-*, mianowicie **mŕščati* < **mŕg-sk-ėti*: sła. *mrščati* ‘mżyć, rosić’ i (z udźwięczeniem grupy *-šč-*) sch. dial. wsch. *mŕždeti* ‘drobno padać, mżyć, rosić’, *mŕžderiti* : *mŕždoriti* ‘ts.’, bułg. dial. *mroždóri* ‘mży, rosi’, por. też ros. dial. *morozžit* ‘mżyć’, *morozgá* ‘mżawka’.

Małopolski czasownik *mersić*, znany z jednej tylko gwary, jest więc w świetle powyższych rozważań reliktem leksykalnym, szczątkowo zachowaną pozostałością starego słowiańskiego wyrazu meteorologicznego. [28]

10. dial. *rzega*

Zapisany tylko w Myślenickim rzeczownik *rzega* ‘pręga’ i pochodny przymiotnik *rzegaty* ‘mający po sobie pręgi’ (Kucała 50: Więciórka) to lokalne wyrazy gwarowe, izolowane, jak się wydaje, w słownictwie polskim. Mają one jednak odpowiedniki innosłowiańskie.

Dokładny odpowiednik rzeczownika *rzega* odnajdujemy na terenie południowosłowiańskim: sła. *réga* ‘pęknięcie, rysa, szpara, nacięcie, karb; smuga, pręga’, tu istnieje też pochodny przymiotnik *régast* ‘mający nacięcia, karby; mający po sobie pręgi, prądkowany’⁶⁴, poświadczony także w dialekcie kajkawskim języka serbsko-chorwackiego: *regast* ‘karbowany’⁶⁵. Wyra-

⁶² Zob. np. Vasmer REW II 160 (z przeglądem literatury); Bezlaj l.c.; ÈSBM l.c.

⁶³ Pokorny IEW 738. [28]

⁶⁴ Pleteršnik II 415.

⁶⁵ Kristijanović 49.

zy te (a także im pokrewne, np. sł. *réža* ‘pęknięcie, rysa, szpara, rozcięcie; wyżłobienie, żłobek; otwór drzewiowy’, sch. dial. kajk. *režak/režek, reška* ‘pęknięcie, szpara, podłużny otwór’) mają na gruncie południowosłowiańskim wyraźną motywację czasownikową, por. sł. *régati* ‘pękać, tworzyć szpary, szczeliny’, *régniti* ‘pęknąć, otworzyć się (np. o ziemi, ranie)’, sch. dial. kajk. *regani* ‘ponacinany, mający pęknięcia’ (pierwotnie imiesłów bierny od czasownika *regati, por. też oparty na nim sztokawski derywat *regánac -nca* ‘rodzaj koronki, koronka z nacięciami’)⁶⁶.

Sł. *réga* i sch. *rega (pośrednio poświadczone przez przymiotnik *regast*) to derywaty dewerbalne od sł. *régati*, *régniti*, sch. *regati. Sł. *regniti*, *rega* i *reža* A. Brückner wymienił pod hasłem *ržežec* (SEJP 477), wskazując na pokrewne wyrazy i na pierwotne znaczenie ‘otwierać’ właściwe tej rodzinie wyrazowej. Trzeba jednak podkreślić, że najbliższym odpowiednikiem sł. *régati* jest staropolski przedrostkowy czasownik *žrzagać* (czy może *zrzagać*). W kartotece *Słownika staropolskiego* znajdują się trzy poświadczenia tego czasownika z XV wieku:

„A tać (sc. pokora) na czworą się ukazuje: nie dbać na ten świat a nikim nie gardzić ni *žrzagać*” [rkp. *schrzákac*, z mylnym chyba -k-] XV med. RWF XXII 236;

„P(o)*rağa aut žrzaga* [rkp. *schrzanga*] *exprobrat*” 1471 MPKJ V 68;
„Owa jest wyszedł syn żeny izraelskiej... i *žrzagał się jest* [rkp. *szrøgal syø iest* = łac. *iurgatus est*; w przekładzie ks. Wujka: *swarzył się*] w staniech mężem *izraelskim*” BZ Lev 2.

Czasownik *žrzagać* oznaczał zapewne ‘urągać komuś, znieważać kogoś’, zwrotny *žrzagać się* ‘kłócić się, sprzeczać się’. Są to znaczenia wtórne, lepiej poświadczone w pokrewnym czasowniku *u-rągać* ‘złorzeczyć, wymyślać komuś, [29] naigrawać się, szydzić, drwić’, stpol. *uręgać (się)* ‘znieważać kogoś, ubliżać czyjejsz czi, naigrawać się’, *porągać* ‘błuźnić, urągać’ (o tym czasowniku zob. Brückner SEJP 595).

Dla naszych celów jest ważne, że sł. *régati*, sch. *regani*, stpol. *ž-rzagać* wskazują na stary, niewątpliwie prasłowiański czasownik *regati ‘pękać, tworzyć szpary, szczeliny, pręgi’. Prasłowiańską genezę tego czasownika i rdzenną samogłoskę nosową w nim potwierdza pochodny czasownik z tylną samogłoską nosową *rogati, kontynuowany w językach słowiańskich, m.in. przez pol. *u-rągać*, stpol. *po-rągać*, dial. kasz. *rogac* ‘szydzić z kogo, kpić, drwić’ (Sychta IV 363)⁶⁷.

⁶⁶ Zob. Skok ER III 124. [29]

⁶⁷ Por. np. Vasmer o.c. 543–544.

Przedstawiony materiał pozwala dojść do wniosku, że małopol. *rzega* ‘pręga’ to derywat (rezultat czynności) od psł. *ręgati czy raczej od zaginionego pol. *rzęgać ze znaczeniem bliskim sł. *régati*. Oczekiwalibyśmy postaci *rzęga, gdyż w gwarze Więciórki nie następuje denazalizacja samogłosek nosowych (por. np. *pręga*, Kucała 188). Zatem *-e-* w miejsce spodziewanego *-ę-* nie jest pochodzenia fonetycznego. Zapewne wyraz, pozbawiony oparcia w rodzinie wyrazowej (przez utratę podstawowego czasownika), uległ przekształceniu pod wpływem podobnych wyrazów z *-e-*, może takich jak stpol. *rzegotać* ‘dużo mówić, paplać’, dial. ‘wydawać chrapliwe, skrzekliwe odgłosy; grzechotać, szeleścić’, czy też pod wpływem rodziny czasownika *rzezać*.

Chociaż małopol. *rzega* ma dokładny odpowiednik w zachodniej części obszaru południowosłowiańskiego, prawdopodobnie jest to derywat rodzimy, polski. Tego typu pochodne rzeczowniki mogły powstawać paralelnie w poszczególnych językach słowiańskich, gdyż derywacja rzeczowników dewerbalnych na *-a* zachowywała produktywność także w epoce historycznej. Gdyby omawiany rzeczownik był wytworem epoki prasłowiańskiej, prawdopodobnie miałby postać *roga, gdyż takie prasłowiańskie derywaty charakteryzowała alternacja rdzennych *-ę-* : *-o-* (por. np. psł. *proga, pol. *pręga* od psł. *pręgti).

Jeśli słuszny jest pogląd, że małopol. *rzega* < *rzęga jest derywatem powstałym na gruncie polskim, to wyraz ten pośrednio wskazuje na istnienie w przeszłości polskiego czasownika *rzęgać (< psł. *ręgati) w znaczeniu ‘pękać, tworzyć szpary, szczeliny, pręgi’ lub podobnym. Istnienie takiego polskiego czasownika poświadcza stpol. *ż-rzagać* (*się*) mające jednak inne, niewątpliwie wtórne znaczenie.

Język Polski LXXII, 1992, s. 163–168

11. dial. *pomucha*

Rzeczownik *pomucha* ‘zaraza, pomór’ poświadczony jest w XVII wieku w utworach Wacława Potockiego (zob. Linde, *SłWarsz*) jako jeden z dialektyzmów gwary podkarpackiej utrwalonych przez tego pisarza. W czasach nowszych wyraz został zapisany w pasie gwar południowopolskich, w południowej Małopolsce i na Śląsku, głównie w Cieszyńskim. Karłowicz (IV 252) przytoczył tylko poświadczenia z Podhala. W znaczeniu ‘zaraza na owady i drób, przenośnie także o ludziach’ odnotował ten rzeczownik w trzech zbędnych wsiach małopolskich Kucała (83). W kartotece *Słownika gwar pol-*

skich znajdują się następujące poświadczenia postaci *pomucha* z gwar małopolskich: ‘zaraza na drób’ Hyżne, pow. rzeszowski, ‘zaraza (także przenośnie jako przewisko człowieka)’ Grębów, pow. tarnobrzeski, ‘zaraza na bydło’ Czarny Dunajec, pow. nowotarski. W znaczeniu ‘pomór, zaraza’ wyraz występuje także na Śląsku Cieszyńskim⁶⁸, co potwierdzają zapisy z pow. cieszyńskiego w KSGP: ‘pomór (na ludzi, na kury)’ Kozakowice i ‘pomór na świnię’ Jaworzynka. W gwarach śląskich zapisano też odmienne, interesujące znaczenie wyrazu: *pomucha* ‘krótkotrwały wicher’ Zarzecze, pow. cieszyński i *pomu^ha* ‘przejściowy krótki deszcz lub śnieg z silnym wiatrem’ Rudzieniec, pow. gliwicki (oba przykłady z KSGP).

A. Brückner w *Słowniku etymologicznym* (s. 430) *pomuchę* (z Potockiego) odesłał do hasła *mucha*, gdzie jednak interesującego nas wyrazu nawet nie wspominał. Za związkiem dial. *pomucha* ‘zaraza, pomór’ z nazwą owada *mucha* mogłyby przemawiać frazy *ginąć, mrzeć, padać, umierać jak muchy* (tj. masowo). Ale powiązanie gwarowego wyrazu z tymi frazami nie tłumaczy pochodzenia przedrostka *po-* (czyżby z jakiegoś nieznanego zwrotu zawierającego wyrażenie przyimkowe *po muchach?*) ani śląskich znaczeń meteorologicznych. Ważniejszym jednak argumentem przeciw sugestii Brücknera jest świadectwo ludowych faktów rosyjskich.

Ludowy polski rzeczownik *pomucha* ma dokładny odpowiednik w ros. dial. *pómucha* ‘epidemia, pomór (np. kur, prosiąt)’ zapisanym w gwarach podmoskiew[164]skich⁶⁹. W innym znaczeniu ten sam wyraz odnotowano w syberyjskich gwarach nad Amurem: *pomúcha* ‘mgła porażająca dojrzewające zboże’, z oboczną postacią *pómcha* w tym samym znaczeniu⁷⁰. Postać *pómcha* i jej odmianka *pómocha* znane są licznym gwarom rosyjskim (według słownika Dała północnym, wschodnim, nadwołżańskim, dziś znamy też poświadczenia z południa, znad Donu) i to w kilku znaczeniach: ‘epidemia, zaraza, pomór zwierząt’, ‘zaraza porażająca rośliny’, ‘opary, mgła, rosa szkodzące – według ludowych przekonań – roślinom, zbożu, porażające dojrzewające zboże’, ‘nalot (przypominający pyłek żyta) osadzający się na trawie w czasie silnej posuchy’, ‘nieurodzaj spowodowany przez widoczną przyczynę, np. przez śnieć zbożową a zwłaszcza przez deszcze w okresie kwitnienia

---

⁶⁸ F. Bizoń, *Ze słownictwa gwarowego na Śląsku Cieszyńskim (etymologie)*, Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego III, Wrocław 1961, s. 102, zalicza wyraz do „ciekawych przeżytków leksykalnych”, wspomina, że znany był W. Potockiemu i że istnieje w gwarze Lasowiaków. [164]

⁶⁹ Podmoskov'e 397.

⁷⁰ SIPr iam 216.

zbóż, przez szkodliwe rosy czy mgły porażające zboże, 'skażenie powietrza', 'przeszkoda, zawada; nieudanie się, zepsucie się czegoś'⁷¹.

Dostępne dane wskazują, że *póm(o)cha* w niektórych tylko gwarach rosyjskich oznacza 'zarazę na zwierzęta, pomór zwierząt', znacznie częściej określa domniemaną przyczynę porażania roślin (tj. określone zjawiska atmosferyczne), porażenie roślin (zarazę niszczącą rośliny) i skutki tego porażenia. Najbardziej rozpowszechnione jest znaczenie 'szkodliwe opary, mgła, rosa porażająca rośliny, zwłaszcza dojrzewające zboże'. Wydaje się, że to znaczenie, ściśle powiązane z poglądami ludu na etiologię chorób roślin, jest najstarsze z realnie poświadczonych znaczeń. Łatwo z niego wyprowadzić dalsze znaczenie 'porażenie roślin, zaraza porażająca rośliny' oraz wtórne w świetle materiału rosyjskiego znaczenie 'zaraza na zwierzęta, pomór zwierząt, epidemia niszcząca zwierzęta'. To sugeruje, że i znaczenie pol. *pomucha* 'zaraza na zwierzęta, pomór zwierząt (niekiedy też i ludzi)' może być **sekundarne, pochodne**.

Dla poszukiwań etymologii ros. dial. *póm(o)cha* i jego rzadszej odmianki *pómúcha* oraz pozostającego z nimi w niewątpliwym związku pol. dial. *pomucha* ważny jest bliski głosowo i znaczeniowo rosyjski gwarowy rzeczownik bez przedrostka *po-*, mianowicie *mcha* 'choroba kłosów, śnieć, głownia'⁷². Wyraz ten, wyprowadzany z wcześniejszej postaci **m̃cha*, K. Būga zrównał z litew. *mūsos* f. pl. 'pleśń', związanym etymologicznie z litew. *mūšas* m., zwykle pl. *mūsaĩ* 'pleśń; kożuch na zgęstniałej cieczy; [165] piana np. na piwie'⁷³, a więc także z pol. *mech*, ros. *moch* < psł. **m̃ch̃* m. 'mech; meszek, puszek' (pierwotnie, jak wskazują pokrewne wyrazy indoeuropejskie, 'pleśń na czymś wilgotnym', stąd 'porost podobny do pleśni, pokrywający coś jak pleśń, mech'). Można zatem sądzić, że **m̃cha* (> ros. *mcha*) to nazwa choroby porażającej rośliny (wyniszczającej kłosa czy ziarna w kłosach), którą lud mógł uważać za rodzaj pleśni, za szkodliwy nalot na kłosach powodowany przez pewne zjawiska atmosferyczne.

---

⁷¹ Dal³ III 710, 713–714; Opyt 169; OpytD 198; Mel'ničenko 157; *Jaroslavskij oblastnoj slovar'*, VIII, Jaroslavl' 1989, s. 60; Mirtov Kazaki 246; Don III 39. W gwarach syberyjskich nad rzeką Ob poświadczona jest postać *pómoch* m. 'szron?' (w przykładzie jest mowa o porażeniu, żółknięciu liści malin spowodowanym przez *pómoch*), zob. *Slovar' russkich staroziłskich govorov srednej časti bassejna r. Obi (Dopolnenie)*, II, Tomsk 1975, s. 105. Znaczenie 'przeszkoda, zawada' powstało może w rezultacie kontaminacji dial. *póm(o)cha* z ros. *pomecha* 'przeszkoda, zawada, szkopuł, trudność', derywatem od *pomešať* 'przeszkodzić, stanąć na przeszkodzie, na zawadzie'.

⁷² Dal³ II 950. [165]

⁷³ K. Būga, *Rinktiniai raštai*, I, Vilnius 1958, s. 470 (przedruk artykułu z r. 1913). Por. też Vasmer REW II 182; Fraenkel LEW I 473–474.

Struktura ros. *pómcha* : *pómocha* (wskazujących na wcześniejszą postać **pom̃cha*), *pómoch* (< **pom̃ch̃*), *pómucha*, pol. *pomucha*, a zwłaszcza obecność przedrostka *po-* sugeruje ich odczasownikowe pochodzenie (co do budowy por. np. pol. *pociecha*, *poręka*, *polepa*, *polewa*). Trudno jednak w materiale słowiańskim odnaleźć odpowiedni czasownik, który mógłby stanowić podstawę derywacyjną interesujących nas rzeczowników. Za relikat takiego czasownika można by uznać ros. dial. (okolice Wiatki) *pom̃šít'sja* 'umrzeć, skonać, o człowieku'⁷⁴, ale jest bardziej prawdopodobne, że jest to derywat od ros. dial. *pómcha* 'zaraza, pomór'. W tej sytuacji możemy tylko przypuszczać, że podstawę derywacyjną omawianych rzeczowników stanowił hipotetyczny (zaginiony lub może jeszcze nie odszukany) przedrostkowy czasownik **po-m̃šiti* lub **po-m̃chati*, utworzony od psł. **m̃ch̃* i/lub **m̃cha* (ros. *mcha*, o ile ten ostatni wyraz sam nie jest derywatem od hipotetycznego bezprzedrostkowego **m̃šiti* lub **m̃chati*) z dawniejszym znaczeniem 'pleśń, nalot na czymś lub porost podobny do pleśni'. Taki hipotetyczny czasownik, jeśli rzeczywiście istniał, powinien znaczyć 'pokryć coś pleśnią lub podobnym do pleśni nalotem, porostem', por. pokrewne omawianym wyrazom denominalne czasowniki litewskie *musóti*, *mūsyti* 'pleśnieć, pokrywać się pleśnią, kożuchem pleśnią'.

Jeśli słuszne jest objaśnienie analizowanych rzeczowników jako derywatów odczasownikowych (a jest to trudne, jak widzimy, do udowodnienia, chociaż wyraźnie jest postulowane przez budowę wyrazów), to rekonstruowany rzeczownik **pom̃cha* (i jego ewentualny wariant **pom̃ch̃*) musiał być pierwotnie nazwą czynności z przypuszczalnym znaczeniem 'pokrycie czegoś (np. roślin) pleśnią, podobnym do pleśni nalotem'. Ponieważ dawne nazwy czynności często ulegały konkretyzacji, mamy i tu wtórne konkretne znaczenia, realnie istniejące w gwarach rosyjskich: 'opary, mgła, rosa osiadające na roślinach (w postaci nalotu, osadu) i porażające je', 'nalot, osad na roślinach', z których rozwinęły się dalsze, już omawiane znaczenia 'zaraza roślinna' i 'zaraza na zwierzęta'. Wydaje się, że do rekonstruowanego znaczenia czynnościowego nawiązuje też konkretne polskie znaczenie meteorologiczne szczątkowo poświadczone w gwarach śląskich (*pomucha* 'przejściowy krótki deszcz lub śnieg z silnym wiatrem', 'krótkotrwały wicher'). Powstawanie (szkodliwego) osadu, nalotu na roślinach lud mógł wiązać z pewnymi zjawiskami atmosferycznymi, np. z przejściowym opadem przy [166] silnym wietrze, zatem wyraz mógł sekundarnie oznaczać takie zjawiska atmosferyczne. W takim razie śląskie znaczenie jest archaizmem.

⁷⁴ Dał³ III 714. [166]

Z dotychczasowych wywodów wynika, że za pierwotną uznać trzeba postać **pom̃cha*, która w polskim winna się rozwinąć w **pomcha*. Południowopolska *pomucha* i odpowiadająca jej *pomucha* w niektórych gwaraach rosyjskich mają wtórne, zapewne, *-u-*. Być może *-u-* zostało wprowadzone przez wtórne skojarzenie wyrazu, który utracił pierwotną motywację, z nazwą owada *mucha* (ros. *muchá*). Czynnikiem ułatwiającym powiązanie wyrazów należących do dwu różnych rodzin leksykalnych mogło być występowanie w rodzinie psł. **mucha* postaci z wokalizmem *-ɔ-* (tj. **mɔch-*), np. pol. *mszyca*, ros. *moška*. Nie można jednak wykluczyć, że w omawianym wyrazie mamy do czynienia ze starą obocznością rdzennych samogłosek *-ɔ- : -u-*, gdyż w rodzinie psł. **mɔchɔ*, pol. *mech* istnieją też wyrazy z wokalizmem *-u-*, np. bułg. *muchɔl* ‘pleśń’.

12. dial. *wisny*, *wiśny*, *wichny*

Najwcześniejsze poświadczenie interesującego nas przymiotnika znajdujemy w słowniku Lindego (VI 340), który za swym współpracownikiem ks. Kajetanem Kamińskim (urodzonym w r. 1758 w ówczesnym woj. krakowskim) przytoczył *wisny* ‘giętki, ciągły’, np. *wisne żelazo*. Niewątpliwie jest to jeden z nierezadkich u Lindego dialektyzmów. Wyraz jest dobrze znany gwarom ludowym centralnej Polski: postaci *wisny* i (częściej) *wiśny* ‘giętki, gibki, wiotki, elastyczny (zwłaszcza o drewnie, o prętach np. wierzby)’ zapisano w Wielkopolsce (Poznańskie, Kaliskie, Kujawy)⁷⁵ i w zachodniej Małopolsce (Łęczyckie, Piotrkowskie, Sieradzkie)⁷⁶. SłWarsz przytacza też gwarowe *wisny* ‘wiotki, o ciele’.

W gwarach wielkopolskich poświadczono jest ponadto znaczenie ‘mocny, krzepki’, które rozwinęło się ze znaczenia ‘elastyczny, niełamiwy (o drzewie, drewnie)’. Wskazuje na to stałe połączenie wyrazowe *wiśne drzewo* ‘mocne drzewo’, które Karłowicz podaje z Kaliskiego, a KSGP z pow. poznańskiego, jarocińskiego i konińskiego, por. też *wiśne siekierzysko* z Kórnika w pow. śremskim (KSGP). W Gostyńskim *wiśny* ma znaczenie ‘krzepki, o człowieku’ (KSGP).

Do znaczenia ‘giętki, ciągły (np. o żelazie)’ u Lindego nawiązuje kujawskie *wiśne ciasto* ‘gęste ciasto’ (Karłowicz l.c.); i to realne znaczenie sprowadza się z pewnością do wyjściowego ‘elastyczny’. [167]

⁷⁵ Łopaciński Przyczynki 932; Karłowicz VI 132; Tomaszewski 208. W KSGP zapisy z pow. poznańskiego i konińskiego.

⁷⁶ Domaniewek VII 1119 (z oboczną postacią *wiśni*); Dejna RKJŁ XXX, 1984, s. 144, 145: *wiśny* z pow. piotrkowskiego i sieradzkiego, *wisny* z pow. sieradzkiego i łaskiego. [167]

Odrębne znaczenie przymiotnika *wiśny* (*wiśni*) ‘nie całkiem suchy, wilgotny, np. o zżęтым zbożu, sianie’ zapisał M. Szymczak w łęczyckim Domaniewku⁷⁷. Mamy tu dalszy rozwój semantyczny wyrazu: ‘elastyczny, niesztynny, wiotki (np. o zżętych, skoszonych roślinach)’ > ‘nie całkiem wyschnięty (tj. jeszcze wiotki, niesztynny), wilgotny’. Możliwość takiego rozwoju znaczeniowego potwierdza gwarowy przymiotnik z okolic Biłgoraja *wiciowaty* ‘wilgotny, nie nadający się do zabrania do stodoły (np. o lnje, zbożu, sianie)’ (Mazur 174), który jako derywat od *wić* ‘cienka, giętka gałązka, witka’ musiał najpierw znaczyć ‘mający właściwości witki, gnący się, giętki, elastyczny’.

W gwarach zachodniej Małopolski (w pow. sieradzkim, piotrkowskim i częstochowskim) K. Dejna zapisał ponadto postać *wichny* ‘o drzewie: elastyczny, łamliwy?’ z przykładem *víxne ěak pokryńci vater*⁷⁸ (może więc raczej ‘skręcony, pokręcony przez wiatr, ale nie złamany?’).

Nie ulega wątpliwości, że podstawowym znaczeniem gwarowego przymiotnika *wisny* : *wiśny* jest ‘giętki, gibki, elastyczny’. Semantyka i budowa wyrazu (przyrostek *-ny*) każą dopatrywać się tu derywatu odczasownikowego. Poszukiwania odpowiedniego wyrazu, w którym moglibyśmy widzieć podstawę słowotwórczą omawianego przymiotnika, doprowadziły do wniosku, że był nim czasownik **wichać*, którego co prawda nie udało się odnaleźć w polskich źródłach, ale który istnieje w większości języków słowiańskich⁷⁹: sła. dial. wsch. *vichac* ‘machać’, ros. dial. *vichát* ‘pochylać, naginać; nastawiać kość w stawie po zwichnięciu’, *vichát’sja* ‘poruszać się, chwiać się’, ukr. *vycháty* ‘machać, wymachiwać; brykać, bić tylnymi nogami, o zwierzętach kopytnych’, *vychátysja* ‘gwałtownie się rzucać, rwać się; huścić się’, brus. *vichác* ‘chwiać, kołysać, kiwać, machać, wymachiwać; robić raptowny ruch w bok’, *vichácca* ‘chwiać się, kołysać się’, sła. *víhati* ‘skręcać, wyginać na zewnątrz; wywijać, wymachiwać; gwałtownie się rzucać, uderzać’, sch. dial. *víhati* ‘rozrzucać, rozsypywać’, bułg. dial. *vícham* ‘jadę konno’. Poświadczenia te wskazują na psł. **vichati* ‘machać, wymachiwać, wywijać, kołysać czymś’⁸⁰.

Pośrednio na istnienie w języku polskim w przeszłości czasownika **wichać* wskazują pochodne czasowniki: 1) *wy-wichnąć* ‘wykręcić, wybić ze

---

⁷⁷ Domaniewek l.c.

⁷⁸ Dejna o.c. 121.

⁷⁹ Brückner SEJP s.v. *wicher* (s. 612) wymienia tylko czasownik wschodniosłowiański. O czasownikach południowsłowiańskich dokładniej w moim artykule *Iz leksičkih osobitosti srednjodalmatinske čakavštine*, ZbFL XXXIII, 1990, s. 39–40 {artykuł na s. 439–448 niniejszego tomu – red.}.

⁸⁰ Przegląd objaśnień etymologicznych wyrazu zob. np. ÈSBM II 167; ESUM I 385–386. [168]

stawu, zwichnąć, z-wichnąć 'spowodować przemieszczenie względem siebie nasad kości tworzących staw, wybić ze stawu', z-wichnąć się 'zostać zwichniętym, wywichnąć się', przest. 'zostać skrzywionym, skrzywić się, wykrzywić się', 2) dawne XVI w. i dial. *wichłać* (nowsze *wikłać*) 'gmatwać, płątać, kręcić', dial. też 'kręcić, kłamać', w gwarach również odmianki morfologiczne *wichlać się* 'wiercić się, kręcić się', kasz. *víxlac są* 'ts.; [168] wegetować, wiązać koniec z końcem; (przen.) wzbraniać się', *wichlić się* (kasz. *víxlęc są*) 'wiercić się, kręcić się', 3) dial. *wicholić* 'miać, walać', kasz.-sli. *víxolęc* 'kręcić, wiercić, obracać', *wicholić się* 'klepać biedę, walczyć z trudnościami, dużo odmawiać sobie', kasz. *víxolęc są* 'wiercić się, kręcić się; wegetować, wiązać koniec z końcem'.

Jeśli czasownik *wichać istniał w języku polskim, to znaczył on prawdopodobnie, jak sugeruje semantyka polskich pochodnych wyrazów i pokrewnych czasowników innosłowiańskich, 'machać, wymachiwać, kołysać, wyginać, kręcić czymś'. Zatem pochodny przymiotnik z przyrostkiem *-ny*, motywowany może przez odpowiedni czasownik zwrotny, mógł oznaczać 'taki, który się (łatwo) wygina na boki, kołysze, skręca' > 'giętki, gibki, elastyczny'.

Gwarowy przymiotnik *wisny*: *wiśny*, nie mający odpowiedników w innych językach słowiańskich, jest wyrazem powstałym na gruncie polskim. Pewną trudność sprawia postać głosowa wyrazu, gdyż oczekivalibyśmy postaci *wiszny (por. np. *pyszny*), jednakże nawet w niemazurzących gwarach wielkopolskich mamy formy z *-s-* i *-ś-*. Być może postaci *wisny*, *wiśny* (lokalnie też *wiśni*) są pochodzenia analogicznego, mają nieregularne (w gwarach bez mazurzenia) *-s-*, *-ś-* pod wpływem przymiotników zakończonych na *-sny*, *-śny*, *-śni*, np. *litosny*: stpol. *lutośny*, *miłośny*: daw. *miłośny*, *leśny*: *leśni* itp. Postać *wichny* o ograniczonym zasięgu ma *-ch-* może wtórne, przywrócone pod wpływem pokrewnych wyrazów (np. *-wichnąć*) albo też jest młodszym lokalnym derywatem paralelnym do *wisny*: *wiśny* z zachowaniem końcowej spółgłoski tematu słowotwórczego.

Język Polski LXXII, 1992, s. 280–282

13. dial. *siać* 'świecić', kasz. *sějac* 'pałać ciepłem'

W *Słowniku gwar polskich* J. Karłowicza pod hasłem *siać* skrywają się dwa homonimiczne czasowniki: ogólnopolski *siać* 'rzucać, sypać ziarno w ziemię; rozrzucić coś sypkiego, rozsypywać' i gwarowy *siać* (*się*) 'świecić (się), lśnić'. Na uwagę zasługuje drugi z homonimów, nie uwzględniany dotąd w literaturze etymologicznej.

Czasownik *siać* ‘świecić’ podaje Karłowicz (za Kolbergiem) z Lubelskiego; postać zwrotną *siać się* przytacza z tekstów folklorystycznych z Kieleckiego, Olkuskiego i z Podhala, tylko w połączeniu z rzeczownikiem *woda*: *woda się sieje* ‘świeci się, błyszczy, lśni’, np. „*Ja pojedę, gdzie się woda sieje*”. Można więc sądzić, że *siać* (*się*) ‘świecić’ (*się*), *lśnić* to wyraz małopolski, przechowany w folklorze w utartym połączeniu wyrazowym.

Rozpatrywany czasownik w nieco innej postaci i z odrębnym znaczeniem istnieje do dziś w dialekcie kaszubskim: *sějac sěje* : *sějã* ‘pałać, buchać ciepłem’ (Sychta V 29, LorPW II 232). Znany był również wymarłej gwarze słowińskiej: *sajãc* ‘pałać, buchać ciepłem’, z przedrostkami *nasajãc* ‘powiać, buchnąć (o gorącu, zimnie, powietrzu, zapachu)’, *vasajãc* ‘wywiać, wydmuchać’⁸¹. Kaszubskie znaczenie ‘pałać, buchać ciepłem’ jest niewątpliwie wtórne: związek znaczeń ‘promieniować światło, świecić’ i ‘promieniować ciepło, pałać ciepłem’ jest oczywisty, por. też słu. dial. *od peći sije* ‘od pieca bucha ciepło’ obok *sijati* ‘świecić, lśnić, błyszczeć’. Rozporządząmy przy tym dowodem, że kaszubski czasownik w przeszłości miał znaczenie ‘świecić’. Świadczy o tym zapis w *Słowniczku gwary słowińskiej* J. Łęgowskiego: *syc*, np. *stunce syje przez sklo* ‘słońce prześwieca przez szkło’⁸². Bezokolicznik *syc* został zapewne błędnie utworzony przez autora *Słowniczka* na podstawie czasu teraźniejszego *syje* (tj. *sije*) na wzór czasowników typu *pije* – *pić*, kasz. *pije* – *pic*. Przykład wydobyty przez Łęgowskiego z jakiegoś dawnego tekstu dokumentuje więc wcześniejszą postać kaszubską *sijac sije* ‘świecić, przeświecać’ z rdzennym *-i-* starszym od współczesnego kaszubskiego *-ə-*. [281]

Kasz. *sějac* ‘pałać ciepłem’ już L. Biskupski poprawnie zestawiał ze scs. *sijati* ‘świecić, promienieć’⁸³. Rzeczywiście wyraz ten ma dokładne odpowiedniki w językach wschodnio- i południowosłowiańskich: strus. *sijati sijaju* ‘błyszczeć, lśnić się; świecić, oświetlać, opromieniać’, ros. *sijat’ sijaju* ‘świecić jasno, jaśnieć, lśnić, błyszczeć; promienieć’, ukr. *sjátý sjáju, syjátý syjájú* i *sjátý sijájú* ‘błyszczeć, błyskać; świecić, lśnić, promienieć’, scs. *sijati sijajo* ‘świecić,

---

⁸¹ LorSW II 992. *Słowińskie á* to lokalna realizacja ogólnokaszubskiego *a* („szwa”, samogłoski oznaczanej w ortografii stosowanej przez B. Sychtę i współczesnych pisarzy kaszubskich przez *ě*).

⁸² Łęgowski 159. Wyraz i przykład opatrzone są kwalifikatorem d. = „wyraz, zachodzący w dokumentach drukowanych lub rękopiśmiennych”. Nie sposób ustalić tekstu (z zaginionego archiwum w Smołdzinie?), z którego Łęgowski zaczerpnął przykład. Zawartość wymienionego słowniczka szczegółowo analizuje H. Popowska-Taborska w artykule *Słowniczek gwary słowińskiej Józefa Łęgowskiego*, *Studia kaszubsko-słowińskie*, Łeba 1992, s. 99–116. [81]

⁸³ Berka 616.

błyszczec, promienieć, jaśnieć, bułg. *sijája* ‘błyszczec, promienieć’, mac. *sjae* ‘świecić jasno, błyszczec, lśnić’, sch. *sjäti sjâm : sjäjēm, sijati -jām* ‘lśnić, świecić (się); błyskać, błyszczec; promienieć, jaśnieć’, sło. *sijáti sĭjem : sĭjam* ‘świecić, lśnić, błyszczec’. Zwykle przeocza się poświadczenie odpowiedniego czasownika w czeskim: w słowniku Jungmanna jako stare podane są postaci *sěti sěji* (*sieju*) i *sěvati sěvám* (*sievám*) ‘świecić, błyskać się’.

Na podstawie przytoczonych wyrazów (ale bez uwzględniania faktów zachodniosłowiańskich) rekonstruuje się od dawna prasłowiański czasownik **sbjati sbjō* : *sbjajō* ‘jasno świecić, lśnić, błyszczec, jaśnieć, promienieć’, pokrewny np. goc. *skeinan* ‘świecić, lśnić’, gr. σκία ‘cień’, stind. *chāyā* ‘blask; cień’⁸⁴. Jest to więc prastary wyraz o genezie praindoeuropejskiej.

Na terenie polskim bezpośrednim kontynuantem psł. **sbjati* jest kasz. *sějac* < **sijac* (z regularnym rozwojem **-bj-* > *-ij-* > kasz. *-əj-*); również obie postaci czasu terażniejszego w kaszubskim *sėje* i *sějã* mają paralele w materia- le słowiańskim. Natomiast małopolskiej postaci *siać sieje* nie można wypro- wadzać bezpośrednio z psł. **sbjati*. Czasownik małopolski należy do tego samego typu czasowników co *łać leje*, *śmiać się śmieje się*, *ziać zieje*, w któ- rych *-a-* w bezokoliczniku pochodzi z kontrakcji wcześniejszego *-ēja-*. Zatem dial. *siać sieje* ‘świecić’ pochodzi z dawniejszego **sějati sėje*(*tb*). Przytoczone wyżej fakty innosłowiańskie wskazują, że ta postać wyjściowa postulowana przez realnie istniejący czasownik małopolski jest postacią wtórną. Widocz- nie omawiany czasownik zmienił na części terenu polskiego przynależność do typu czasownikowego. Proces ten mógł przebiegać następująco:

- 1) psł. inf. **sbjati*, praes. **sbjetv*;
- 2) inf. **sbjati*, wtórna postać praes. **sėje*(*tb*) przez analogię do takich czaso- wników jak psł. **smbjati sę* – **smějjetv sę* ‘śmiać się’, **zvjati* – **zějjetv* ‘ziać’;
- 3) wtórny inf. **sějati* pod wpływem praes. **sėje*(*tb*), podobnie jak powsta- ły **sekundarne formy bezokolicznika** **smějati sę* (> pol. *śmiać się*), **zějati* (> pol. *ziać*). Sekundarne *-ě-* w całej odmianie interesującego nas czasownika poświadcza też ukr. *sijáty sijáju* (gdzie *-i-* < **ě*), por. też czes. *sěti sěji*. [282]

Jak widać, stary słowiański czasownik **sbjati* ‘jasno świecić, lśnić, błysz- czeć’ zachował się także w ludowym słownictwie polskim, na północy w dia- lekcie kaszubskim i na południu w folklorze małopolskim.

---

⁸⁴ Por. Trautmann BSW 304; Vasmer REW II 630; Vaillant GC III 292–293; Skok ER III 247–248; Pokorny IEW 917–918. – W literaturze naukowej podkreślano (mylnie, jak widać), że wyraz znany jest tylko Słowianom południowym i wschodnim, np. ostatnio Z. Gołąb, *The Origins of the Slavs. A Linguist's View*, Columbus, Ohio 1992, s. 146. [282]

14. stpol. i dial. -wroszyć

Wymieniony w nagłówku czasownik poświadczony jest wyłącznie z przedrostkami. Najstarszy znany przykład pochodzi z wieku XV: w *Psalterzu puławskim* wystąpiła postać z przedrostkiem *wz-* (*wez-*), mianowicie *wezwroszyć* ‘rozdrażnić, rozniewać’: „*Podług mnóstwa złości ich wypędź je, bo wezwroszyli ciebie* (irritaverunt te), *gospodnie*” Puł 5, 12 (ŚlStp X 94). Prawdopodobnie już w okresie staropolskim był to wyraz rzadki, skoro nie pojawił się w innych tekstach; *Psalterz floriański* w odpowiednim miejscu (psalm 5, 12) użył *rozdrażnić*.

Dalsze poświadczenia rozpatrywanego czasownika pochodzą z ostatnich stu lat i to wyłącznie z niektórych gwar północnopolskich. Na Kociewiu G. Poblöcki zapisał postać *z-wroszyć* ‘spłoszyć’, *zwroszony koń*⁸⁵; nowszy słownik kociewski B. Sychty wyrazu tego nie podaje. Postaci z dwoma innymi przedrostkami zanotował w gwarach chełmińsko-dobrzyńskich J. Maciejewski: *wy-wroszyć* ‘wypędzić’, *wywrószony* ‘wystraszony’ i *na-wroszyć się* ‘najeżyć się’⁸⁶. Kartoteka *Słownika gwar polskich* nie zawiera innych poświadczeń.

Na podstawie tej skromnej dokumentacji można dojść do wniosku, że *-wroszyć* jest czasownikiem od dawna obecnym w polskim zasobie leksykalnym, ale jako wyraz rzadki i zapewne ograniczony do części polskiego obszaru językowego. Wyraz ten ma dokładne formalnie i bliskie semantycznie odpowiedniki w językach wschodniosłowiańskich: ros. dawne (XVI–XVII w.) *vorōšiti* ‘przewracać, przesuwac, poruszać’ (np. *vorōšiti ustnami* ‘poruszać wargami’), dial. *vorōšit’-šū* ‘niepokoić, trwożyć kogoś dotykając, trącając, poruszając go’, *navorōšit’* ‘poruszyć coś’, ukr. dial. *vorōšyty* ‘płoszyć’, *zavorōšyty* ‘wstrząsnąć, rozruszać’ i lepiej poświadczona postać *vorušyty* ‘lekko poruszać dotykając; przewracając coś lekkiego (np. siano, słomę); lekko czymś poruszać; pobudzać do czegoś, do działania’, *vorušytysja* ‘lekko się poruszać; powoli zmieniać miejsce; budzić się’, *volossja vorušyt’sja* (*zavorušylos*) ‘włosy stają (stanęły) dęba’, brus. dial. *varušyc’* ‘ruszać, poruszać; przewracać’, *varušycca* ‘poruszać się; krzątać się; roić się’.

Zgodność pol. *-wroszyć* i wschodniosłowiańskich czasowników z pełnogłosem *-oro-*⁸⁷ wskazuje na prapostać **voršiti*. Struktura tego czasownika

⁸⁵ Poblöcki 150.

⁸⁶ Maciejewski 224, 214, 70.

⁸⁷ Ukr. *vorušyty*, brus. *varušyc’* mają *-u-* wtórne, z kontaminacji z bliskoznacznymi wyrazami odpowiadającymi pol. *ruch*, *ruszyć*, zob. ÈSBM II 67–68; ESUM I 429.

(przynależność do [71] koniugacji na *-i-*, *-iti*), jego rdzenny wokalizm **-or-* świadczą, że mamy do czynienia z czasownikiem odczasownikowym, iteratywnym bądź kauzatywnym. Wiedza o derywacji czasowników w dobie prasłowiańskiej pozwala suponować, że podstawę derywacyjną takiego czasownika stanowić powinien czasownik z rdzennym **-r-*.

Poszukiwany podstawowy czasownik z oczekiwanym wokalizmem rdzennym (a ściślej rzecz biorąc z kontynuantami **-r-*) odnajdujemy w niektórych językach słowiańskich: ukr. dial. *vóršytysja vóršusja* ‘gniewać się, złościć się, dąsać się, zasępiac się’, *vóršyty śi* ‘chmurzyć się, strożyć się, storczyć się, gniewać się’⁸⁸, *navóršytysja* ‘nachmurzyć się, nadąsać się’, *zavóršytysja* ‘ts.’, *navóršylosja na dvori* ‘zachmurzyło się’⁸⁹, sch. dawne (XVI–XVII w.) *navrsiti se* ‘najeżyć się’, dial. ‘zbierać się na deszcz lub śnieg; zbierać się na płacz’⁹⁰. Wyrazy te sugerują istnienie prapostaci **vršiti vršō*. Dla nas jest szczególnie ważne, że ślady takiego czasownika w postaci pochodnych rzeczowników istnieją w języku polskim: dawne *warch* (też we wtórnej postaci *wark*) ‘gniew, złość, uraza’, ‘swary’ (Linde, SłWarsz), wyraz zachowany szczątkowo w gwarze: *warch wziąć na kogo* ‘rozgniewać się, zawziąć się na kogoś’ (Janki Młode, pow. Ostrołęka, KSGP), także kasz. *varχ* ‘złość, gniew’ (wyraz poświadczony u kaszubskiego pisarza L. Roppela, bez poświadczeń ze źródeł ludowych, więc może przejęty z polskich słowników⁹¹), pol. *warchoł*, *warchoła* ‘kłótnia, zwada, spór, zamęt, zamieszanie, niepokój’ i ‘wichrzyciel, buntownik’ (już w XV w. *warchoł* ‘bezwstydnik, wichrzyciel, oszczerca’ (SłStp X 42)), a także **warchot* poświadczony u Reja w pochodnym przymiotniku *warchotny* ‘swarliwy, niespokojny’⁹². *Warch* można uznać za derywat wsteczny od nie zaświadczonego w polskim czasownika **vršiti*, natomiast *warchoł*, *warchoła*, **warchot* są chyba derywatami od odpowiednich, nie potwierdzonych

---

⁸⁸ Janów 213. W podanym przez Janowa znaczeniu wystąpiły regionalizmy kresowe *strożyć się*, *storczyć się*.

⁸⁹ Wyrazy poświadczone w słownikach Żelechowskiego i Hrinčenki pod odpowiednimi hasłami.

⁹⁰ Szczegółowo o czasowniku serbsko-chorwackim i jego rodzinie wyrazowej w moim artykule *Dijalektološki rječnici kao izvor za proučavanje najstarijeg sloja domaćega hrvatskoga ili srpskoga leksika*, HDZ 8, 1989, s. 22–24 {artykuł na s. 403–419 niniejszego tomu – red.}.

⁹¹ LorPW III 807.

⁹² O tych wyrazach zob. Brückner SEJP 601–602, por. też Vasmer REW I 230. Jednak powiązanie wyrazów polskich i pokrewnych słowiańskich z psł. **vršiti* ‘młócić (przez wydeptywanie ziarna z kłosów)’ nie wydają się prawdopodobne, także z przyczyn fonetycznych: wyrazy rozpatrywane w artykule wskazują na rdzenne niepalatalne **r*, podczas gdy **vršiti* ma rdzenne palatalne **r̥*.

w źródłach, czasowników z sufiksami *-olić*, *-otać* (bo *warcholić* ‘zachowywać się po warcholsku, wywoływać zamieszanie, spory, kłótnie, wicherzyć’ jest raczej wtórnym derywatem od *warchość*). *-ch-* w polskich wyrazach jest prawdopodobnie wtórne, zamiast oczekiwanego *-s-*, przy czym pojawianie się *-ch-* związane jest przypuszczalnie z ekspresywnym charakterem wyrazów, ale głównie oddziaływała tu nierzadka alternacja *-s-* : *-ch-*.

Jeśli uzasadniona jest rekonstrukcja prasłowiańskiej postaci **vr̥siti*, to pojawia się pytanie o genezę tego czasownika. Zachowanie **-s-* (na które wskazują cytowane fakty ukraińskie i serbsko-chorwackie, ale czemu mogłyby przeczyć przytoczone polskie postaci) w pozycji, gdzie były warunki do rozwoju **-s-* > *-ch-*, sugeruje, że między *r* i *s* istniała pierwotnie jakaś spółgłoska uniemożliwiająca powstanie *-ch-*. Można więc wysunąć przypuszczenie, że **vr̥siti* powstało z wcześniejszej postaci **vr̥psiti*, która byłaby intensywnym derywatem z sufiksem *-s-*⁹³ od niezłe poświadczonego psł. **vr̥pti vr̥pq* ‘marszczyć’ (por. strus. *vr̥psti vr̥pju* ‘marszczyć’, sło. *vr̥pati vr̥pam* : *vr̥pljem* ‘grzebać, gmerać’⁹⁴). Czasownik **vr̥p-s-iti* > **vr̥siti* winien znaczyć ‘silnie marszczyć’ (> ‘marszczyć; pokrywać czymś pomarszczonym; chmurzyć; stroszyć sierść czy pióra’). Tak odtworzone znaczenie potwierdza semantyka ukr. *vorsyty*, sch. *-vrsiti*.

Zatem pol. *-wroszyć* < **voršiti* uznać można za czasownik kauzatywny od **vr̥siti*. Wyłania się tu kolejna trudność, bowiem przy przedstawionej etymologii spodziewalibyśmy się pochodnego, kauzatywnego czasownika w postaci **vorsiti* *voršq*. Być może *-š-* zostało uogólnione w całym paradygmacie z czasu teraźniejszego **voršq* lub też oddziaływała postać jakiegoś innego czasownika, gdzie *-š-* miało uzasadnienie. Rzecz jasna, ta trudność by zniknęła, gdybyśmy przyjęli za podstawę rdzeń **vr̥ch-* (sugerowany przez polskie *warch* itd.), ale to uniemożliwiłoby objaśnienie realnie przecież istniejących postaci wskazujących na **vr̥siti*.

Semantyka pochodnego czasownika **voršiti* (pierwotnie może **vorsiti*) wynika z jego struktury: ‘powodować, że ktoś (coś) się marszczy, pokrywa zmarszczkami czy czymś przypominającym zmarszczki’ > ‘gniewać, irytować, wyprowadzać z równowagi, straszyć, płoszyć’, co związane jest z fizjologicznym wyrażaniem pewnych stanów emocjonalnych przez marszczenie brwi, czoła, twarzy czy też, w odniesieniu do zwierząt, przez stroszenie, żeżenie sierści czy

---

⁹³ O czasownikach z sufiksem *-s-* (*-sati -še-* : *-saje-*) zob. Sławski Zarys I 51–52, gdzie cytowana jest dalsza literatura, przede wszystkim szczegółowo omawiający ten typ czasowników artykuł V. Machka.

⁹⁴ Ostatecznie do rodziny tego czasownika należy pol. dial. *wropa* ‘zmarszczka, fałda’, *wropić* ‘marszczyć’, *nawropić* ‘dąsać się’, zob. W. Boryś, *Etymologie kaszubskie*, GSJ V, 1991, s. 83 {artykuł na s. 640–656 niniejszego tomu – red.}.

piór. Do ‘marszczyć’ nawiązuje też znaczenie meteorologiczne ‘chmurzyć się, zbierać się na deszcz’. Trzeba jednak zauważyć, że znaczenia podane dla czasownika *voršiti pojawiają się też w słowiańskich czasownikach sprowadzanych do *vršiti. Być może dochodziło do wzajemnego oddziaływania na siebie semantyki etymologicznie powiązanych czasowników *vršiti i *voršiti, co nie może dziwić w odniesieniu do wyrazów, jak pokazuje cytowany wyżej materiał, szczerkawo tylko zachowanych w niektórych językach słowiańskich.

Analiza materiału polskiego i słowiańskiego prowadzi do wniosku, że stpol. *wesz-wroszyć* i dial. *z-wroszyć, wy-wroszyć* są relikdami prasłowiańskiego (prawdopodobnie dialektycznego północnego) kauzatywnego czasownika *voršiti. Do tej rodziny wyrazowej należy też XVI-wieczny rzeczownik *zawroch* ‘burza, rozruch, niepokój, [73] zamieszanie’ użyty przez Cypriana Bazylika (zob. Linde s.v. *zawierucha*)⁹⁵. Wiadomo, że Bazylik, pochodzący z Sieradza, przez długi czas przebywał na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹⁶, możliwe jest więc, że wyraz ten przejął ze wschodniosłowiańskiego, por. ros. dial. *závorcha, závorocha, zavorócha* ‘wzburzenie, niepokój, zamieszki, wojna; zamieć śnieżna’, brus. *zavarúcha* ‘niepokój, zamieszanie’.

Język Polski LXXIV, 1994, s. 97–99

15. dial. *posątorzyć się, sątera*

Przedrostkowy czasownik *posątorzyć się* (w źródle *posontorzyć się*) ‘powadzić się, posprzeczać się’ przytoczył Karłowicz (IV 282) za H. Łopacińskim⁹⁷ z Winowa w okolicy Opola Lubelskiego. Jest to jedyne znane poświadczenie gwarowego czasownika; postaci bez przedrostka *po-* w źródłach nie znalazłem. Polskie cechy fonetyczne wyrazu (zwłaszcza obecność kontynuantu samogłoski nosowej) oraz jego występowanie na zachodzie Wyżyny Lubelskiej, poza strefą bezpośrednich polsko-ukraińskich kontaktów językowych, przemawia za rodzimością czasownika.

---

⁹⁵ Kupiszewski *Meteorologia* 89 wymienia *zawroch* ‘burza śnieżna, zawierucha’ z powołaniem się na cytat z Bazylika (za Lindem).

⁹⁶ S. Hrabec, F. Peplowski, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w słowniku Lindego*, Warszawa 1963, s. 30.

⁹⁷ Łopaciński *Przyczyunki* 846.

Rozpatrywany lokalny wyraz gwarowy ma formalne (a częściowo także semantyczne) odpowiedniki w niektórych językach słowiańskich: ukr. *sutorátysja* ‘męczyć się, mordować się’ (w słowniku Żelechowskiego), ros. dial. *sutorit* ‘przeszkadzać w czymś, pchać się, kręcić się’, *sutorit’sja* ‘krzątać się, uwijać się, zabiegać o coś’ i ‘sprzeczać się’⁹⁸, dłuż. *sutoris* ‘wiać, dąć, kręcić, o wietrze’, czes. dial. *šutořit* (z wtórnym š-) ‘mieść śniegiem’, sch. dial. (w Dalmacji) *nasutoriti se* ‘nachmurzyć się’.

Struktura przytoczonych słowiańskich czasowników wskazuje na ich odimienną genezę, bowiem dostrzegamy w nich kontynuanty archaicznego prefiksu *sǫ-, właściwego formacjom imiennym, przede wszystkim rzeczownikom. Oczekiwany rzeczownik z prefiksem *sǫ-, który mógł stanowić podstawę derywacyjną wymienionych czasowników, występuje w kilku językach słowiańskich: dłuż. *sutor* ‘wicher’, czes. dial. *šutořica* ‘zamieć, miecenie twardym, drobnym śniegiem’, sch. dial. (czakawskie XVII w., Dalmacja) *sútor* ‘pierwszy mrok wieczorny’. Odpowiedni rzeczownik istniał zapewne w przeszłości również w języku polskim, skoro na terenie Wielkopolski mamy poświadczony nazwy miejscowe niewątpliwie pochodzenia odapelatywnego *Sątor*, *Sątorz*⁹⁹, mające zresztą paralele w słowackiej nazwie miejscowej z terenu Węgier *Sútor*¹⁰⁰ oraz w serbsko-chorwackiej nazwie miejscowej *Sutorina*.

Przytoczone fakty słowiańskie pozwalają rekonstruować rzeczownik *sǫtorǫ (z prawdopodobnym wariantem *sǫtora, na który zdaje się wskazywać czes. dial. *šutořica* < *sutořica, derywat z sufiksem -ica). Budowa tak odtworzonego archaicznego [98] wyrazu z prefiksem *sǫ- i z rdzenną samogłoską -o-, odpowiadająca strukturze dość licznych powstałych w epoce prasłowiańskiej rzeczowników (np. *sǫporǫ ‘sprzeciw, spór, sprzeczka; ten, kto się sprzeciwia, spiera, przeciwnik’ od *sǫ-perti (sę) ‘spierać się’, *sǫtokǫ : *sǫtoka ‘spłynięcie się dwu rzek, miejsce, gdzie się spływają, zlewają dwie rzeki’ od *sǫ-tekti ‘zlać się, spłynąć się razem’¹⁰¹, pozwala widzieć w nim derywat wczesny, prawdopodobnie prasłowiański, od czasownika *sǫ-terti ‘zetrzeć, rozdrobnić przez tarcie’ (konty-

---

⁹⁸ Innego pochodzenia jest ros. *sútorit* ‘pleść, bajać’ o odrębnej semantyce, zob. Vasmer REW III 52.

⁹⁹ S. Kozierowski, *Pierwotne osiedlenie ziemi gnieźnieńskiej wraz z Pałukami w świetle nazw geograficznych i charakterystycznych imion rycerskich*, SIOcc III–IV, 1925, s. 84, 85, 102; tenże, *Pierwotne osiedlenie pogranicza wielkopolsko-śląskiego między Obrą i Odrą a Wartą i Bobrem w świetle nazw geograficznych*, SIOcc VIII, 1929, s. 357.

¹⁰⁰ J. Stanislav, *Slovenský juh v stredoveku*, II, Turčiansky Sv. Martin 1948, s. 499–500. [98]

¹⁰¹ O takich formacjach prasłowiańskich i powstałych na gruncie poszczególnych języków słowiańskich zob. Boryś *Prefiksacja* 89–118.

nuowanego m.in. przez pol. *zetrzeć*)¹⁰². Dla zrekonstruowanej prapostaci *sqtoro (*sqtora), z imiennym przedrostkiem **sq-* odpowiadającym czasownikowemu **sṣ-*, trzeba odtworzyć etymologiczne znaczenie ‘wzajemne tarcie, starcie, ścieranie’, które lepiej jest widoczne w cytowanych na wstępie pochodnych czasownika, zwłaszcza w ros. *sutorit'sja* ‘sprzeczać się’, pol. dial. *po-sqtorzyć się* ‘posprzeczać się’, co do znaczenia por. np. pol. *zetrzeć się* ‘wejść z kimś w spór, posprzeczać, powaśnić się’, *ścierać się* ‘wchodzić z kimś w spór, sprzeczać się, waśnić się’. W poszczególnych językach słowiańskich dokonała się typowa dla archaicznych wyrazów konkretyzacja i specjalizacja znaczeniowa kontynuantów odtworzonego rzeczownika (widoczna też we wcześniej wymienionych pochodnych czasownikach) w kierunku ‘ścieranie, tarcie o coś, np. mieczonego śniegu o podłogę, to, co ściera, trze w ten sposób: zamieć, wichur zdzierający, miecący śnieg, zawierucha’¹⁰³. Odrębne znaczenie sch. dial. *sútor* ‘pierwszy mrok wieczorny’ to zapewne „ścieranie się” światła dziennego ze zmrokiem, za czym przemawia także znaczenie pochodnego czasownika *na-sutoriti se* ‘zachmurzyć się’.

Pol. dial. *posqtorzyć się* ‘powadzić się, posprzeczać się’ jest zatem, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, rodzimym lokalnym derywatem od nie zachowanego w polskim słownictwie apelatywnym rzeczownika kontynuującego psł. *sqtoro (i/lub *sqtora). Wyraz pośrednio poszerza więc niezbyt bogatą listę zachowanych w języku polskim rzeczowników z archaicznym prefiksem **sq-*¹⁰⁴. Rozpatrywany czasownik powstał niezależnie od przytoczonych wyżej formalnych innosłowiańskich odpowiedników, derywowanych za pomocą takich samych środków słowotwórczych od tego samego podstawowego rzeczownika. Za paralelnym powstaniem pochodnych czasowników formalnie identycznych (lub podobnych, jak ukr. *sutorátysja*) na gruncie [99] poszczególnych języków słowiańskich przemawiają różnice znaczeniowe między nimi. Tam, gdzie znany jest podstawowy rzeczownik i pochodny czasownik, semantyka czasownika wyraźnie jest uzależniona od znaczenia podstawowego rzeczownika.

---

¹⁰² Postaci prasłowiańskie na podstawie części materiału słowiańskiego zrekonstruowała już Ž. Ž. Varbot, *O vozmožnostjach diachroničeskogo istolkovanja morfonologičeskoj variantnosti v slavjanskih otglagol'nych imenach*, Slavjanskoje jazykoznanije. VII Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Doklady sovetskoj delegacii, Moskva 1973, s. 96 (objaśnia tu również wtórne nagłosowe š- w postaciach czeskich). Por. też Varbot *Morfonologija* 103; Schuster-Šewc HEW 1380.

¹⁰³ Inny rozwój semantyczny (‘nieporządek, nieład’ > ‘zamieć’), mniej prawdopodobny w świetle pełniejszego materiału, przyjmuje Ž. Ž. Warbot w pracach cytowanych w poprzednim przypisie.

¹⁰⁴ Zestawienie polskich wyrazów z *sq-* zob. J. Okoniowa, *Stosunki iloczasowe w przedrostkach i prepozycjach w języku polskim*, Wrocław 1973, s. 18–20. [99]

Spostrzeżenie o braku w polskim słownictwie apelatywnym kontynuantu psł. *sqtorǫ bądź *sqtora, szcążtkowo utrzymanego w materiale onomastycznym, pozornie kwestionuje gwarowy rzeczownik zapisany przez W. Kupiszewskiego ze wsi Żabnica na Żywiecczyźnie w postaci *sqtera* ze znaczeniami ‘ulewa’, ‘burza śnieżna, zawierucha’¹⁰⁵. Ten lokalny gwarowy wyraz jest bliski czes. dial. *šutera, šuteřica* ‘zamieć’, sprowadzanemu przez Ž. Warbot do prapostaci *sqťera (za mniej prawdopodobną uważa rekonstrukcję *sqtera)¹⁰⁶. Z pewnością mamy tu do czynienia z wyrazem pokrewnym rzeczownikowi *sqtorǫ : *sqtora, z innym wokalizmem rdzennym, mianowicie *ě lub *e. W takim razie wyraz polski odpowiadający czeskiemu rzeczownikowi winien mieć postać *sqciara bądź *sqciora, tymczasem w gwarze istnieje postać *sqtera* z -*t*- przed samogłoską przednią. Ten szczegół fonetyczny wskazuje, że *sqtera*, wyraz semantycznie bliski czeskiemu odpowiednikowi, może nie być słowem rodzimym. Wiadomo, że w gwarach żywieckich występują słowackie elementy językowe, które przedostawały się do nich za pośrednictwem polskich gwar na terenie Słowacji¹⁰⁷. Można więc w dial. *sqtera* widzieć hybrydę polsko-słowacką, z polską postacią przedrostka *sq-*. Gwarowy wyraz polski sugeruje istnienie słowackiego rzeczownika *sútera (czy *sutera), nie poświadczonego jednak w dostępnych mi źródłach. Znacznie to osłabia przypuszczenie o słowackiej proveniencji pol. dial. *sqtera*, ale go nie wyklucza, bo ludowe słownictwo słowackie znamy tylko częściowo.

Język Polski LXXIV, 1994, s. 199–204

16. dial. *chmiola, chmuła* i pokrewne

W podkrakowskich Mogilanach zapisano w roku 1925 rzeczownik *chmiola* ‘coś drobnego, lichego, np. liche zboże, drobne drzewo do palenia’ (SGP III 591). Podobny wyraz *chmuła* ma poświadczony z Krakowskiego (za Kolbergiem) znaczenie ‘lekkie ziarno zbożowe’ oraz nie zlokalizowane, cytowane za SłWarsz znaczenie ‘zielsko, chwast’ (SGP I.c.). Z Kieleckiego mamy informację o ludo-

¹⁰⁵ Kupiszewski Meteorologia 34, 92.

¹⁰⁶ Zob. prace tej autorki cytowane w przypisie 102.

¹⁰⁷ Por. M. Karaś, *Ze studiów nad toponomastyką Żywiecczyzny*, V, *Elementy słowackie w nazwach geograficznych*, Onom IX, 1964, s. 64–81.

wym wyrazie *chimioly* ‘otręby’: „W czasie głodu powszechnego, jaki był w latach 1846, 1851, zarówno w okolicach Kielc, Pińczowa i Jędrzejowa sporządzano plački lub chleb z otrąb, czyli po ludowemu nazwanych c h i m i o ł” (W. Siarkowski, Wisła VII, 1893, s. 77, zob. Karłowicz I 179, SGP III 498). Z tymi wyrazami związany jest z pewnością rzeczownik *ochmiały* ‘plewy z prosa’ z okolic Pińczowa (Karłowicz III 383, przykład z artykułu z roku 1891). Przytoczone wyrazy znamy zatem wyłącznie z gwar małopolskich, przy czym poświadczenia pochodzą z końca XIX wieku i z pierwszej ćwierci XX wieku. Ponieważ nie odnajdujemy ich w nowszych źródłach gwarowych, wolno sądzić, że wyszły one z użycia, czyli reprezentują nie istniejącą już obecnie część słownictwa gwarowego.

Wymienione wyrazy są zewnętrznie podobne do nazwy rośliny *chmiel* ‘*Humulus lupulus*’ i utworzonych od niej gwarowych derywatów, np. *chmielnik* ‘łodyga chmielu wraz z liśćmi, bez kwiatów’, *chmielniak* ‘krzew jakiejś odmiany jeżyny’, *chmielik*, *chmielniczek* ‘koniczyna złocistożółta, *Trifolium agrarium*’, *chmielina* ‘chmiel’, ‘łodygi, nać ziemniaków’, ‘powój’. Jednakże odmienność znaczeniowa rozpatrywanych wyrazów od nazwy rośliny i jej pochodnych oraz istnienie bliskich wyrazów innosłowiańskich nie pozwalają na łączenie tych dwu etymologicznie odrębnych rodzin wyrazowych.

Chociaż przytoczone wyrazy ograniczone były, jak można sądzić, do pewnych tylko gwar małopolskich, mają one dokładne bądź zbliżone pod względem formalnym i bliskie pod względem znaczeniowym nawiązania w niektórych językach słowiańskich:

1) małopol. *chmiola* dokładnie odpowiada sch. (zapewne dial.) *hmela* ‘plewy’ u XVIII-wiecznego dalmatyńskiego leksykografa i gramatyka J. Jurina¹⁰⁸, odmiankę tego wyrazu z palatalnym *-lj-* odnotował inny dalmatyński leksykograf J. Stulli (Stulić): *hmělja* ‘zanieczyszczenie ziarna’¹⁰⁹; [200]

2) małopol. *chmuła* dokładnie odpowiada ukr. dial. *chmulá* ‘zielsko, chwast’ i ‘plewy, wysiewki’¹¹⁰.

Jak widać, w zbieżnych postaciach polskich i innosłowiańskich (serbsko-chorwackich, ukraińskich) można wydzielić części wyrazów, które mogłyby

---

¹⁰⁸ M. Kosor, *Zaboravljeni trojezični rječnici Josipa Jurina*, Rad JAZU 303, 1955, s. 178: wyraz chorwacki tłumaczy łac. *paleae* ‘plewy’.

¹⁰⁹ RJAZ III 635: w oryginale podane jest znaczenie włoskie ‘*sconciatura del grano sporchissimo*’ (tj. ‘zanieczyszczenie nieoczyszczonego ziarna’) i łacińskie ‘*triticeum purgamen*’ (tj. ‘nieczystości pszenicy’). [200]

¹¹⁰ Żelech II 1041. Tu też podane są derywaty: *chmúlavyj* ‘zwiędły, słaby’, ‘nieczysty, brudny’ (*chmúlava voda* ‘brudna woda’), *chmulýstyj* ‘nieczysty, brudny’ (*chmulýste zbiže* ‘ziarno z dużą ilością plew’).

być sufiksami: pol. *-oła* = sch. *-ela* (*-elja*) < **-ela*, pol. *-uła* = ukr. *-ula* < **-ula*. Poza tym poświadczono są postaci, w których wydzielić by można inne sufiksy zawierające *-l-*:

3) **-ěl-* (**-ěla?*): małopol. *ochmiały* pl.;

4) **-ola*: ukr. dial. *chmolá* ‘chwast, zielsko; plewy, wysiewki’¹¹¹;

5) **-yl-* (**-yla?*): ukr. dial. *chmylúnja* ‘„włosy” na kaczanach kukurydzy, usuwane podczas oczyszczania, łuskania kukurydzy’¹¹².

W związku etymologicznym z przytoczonymi wyrazami pozostaje niewątpliwie sch. dial. czak. (na wyspie Hvar) *ohmìne* pl. ‘plewy pszenicy, kukurydzy itp.’¹¹³, wyraz nie zawierający jednak sufiksального *-l-*, lecz sufiks *-ina* (co do nagłosowego *o-* por. pol. dial. *ochmiały*).

Przytoczone wyrazy, słabo poświadczone w trzech grupach języków słowiańskich, łączy bliskość struktury i podobieństwo znaczeń. Wydaje się, że podstawowe jest dla nich znaczenie ‘coś, co zanieczyszcza, co stanowi zanieczyszczenie, niepożądany dodatek do czegoś (np. plewy w ziarnie), coś bezwartościowego, lichego (np. włoski na roślinach)’.

Jeśli zmieniające się części rozpatrywanych polskich i słowiańskich wyrazów, dające się sprowadzać do dawniejszych postaci **-ela*, **-ula*, **-ola*, **-ěl-*, **-yl-* i *-ina*, są formantami słowotwórczymi, to podstawę stanowić powinien rdzeń *chm-* (*-i-* w pol. *chmiolety* jest zapewne samogłoską „pasożytniczą”, nieetymologiczną, rozbijającą grupę spółgłoskową *chm*). Jeśli mamy prawo odnosić tak wydzielony rdzeń do epoki przedhistorycznej (a podobieństwo postaci w trzech językach słowiańskich może za tym przemawiać), to trzeba by dopuszczać istnienie rdzenia **chom-*, poza tym, o ile wiem, nie poświadczonego, czyli jego odtwarzanie uznać by trzeba za bardzo ryzykowne. Ponadto przedstawiony materiał słowiański, przy całym swym podobieństwie, nie jest jednolity w tym sensie, że nie można odtworzyć jakiejś jednej prapostaci, do której wolno by było sprowadzić realnie istniejące postaci. Inaczej mówiąc, mamy tu do czynienia z wyrazami rodzimymi, zapewne mającymi podstawę prasłowiańską, ale odtworzenie tej podstawy z cytowanego materiału nie wydaje się możliwe.

Sprawę dodatkowo komplikuje istnienie na terenie czesko-słowackim podobnych wyrazów o bliskiej semantyce, zawierających jednak jakby inne sufiksy, mianowicie [201] z *-r-*: czes. *chmour* m. ‘ciemny kurz, pył; opadłe,

¹¹¹ L.c.

¹¹² Pysarivka 96.

¹¹³ Dulčići 566. [201]

zgniłe igliwie' (dial. 'opadłe, suche igliwie; opadłe liście w lesie'), *chmýr* m., *chmýř* f., *chmýří* n. 'delikatne włoski, piórka, puszek, zwłaszcza na roślinach i owocach', 'puch, (młodzieńczy) puszek, mech, meszek (na ciele)', dial. *chmerek* 'delikatne włoski, meszek, puszek; mech; roślina czerwiec, *Scleranthus*'¹¹⁴, sła. *chmýrie* n. 'delikatne włoski, puszek'¹¹⁵.

V. Machek uważał przytoczone wyrazy czeskie za związane z czes. *pýří* 'meszek, drobne włoski', ze zmianą *p : m* i z dodaniem „wzmacniającego” *ch-* (pod hasłem *pýří* zaś wyprowadzał ten wyraz z postaci *pchýří* mającej pochodzić z **mchýří* związanej z *mech* 'mech')¹¹⁶. Przy objaśnianiu tych wyrazów Machek nie brał pod uwagę cytowanych wyżej wyrazów polskich i inno-słowiańskich. O. N. Trubaczow w *Słowniku etymologicznym języków słowiańskich* część wymienionych wyrazów czeskich i słowackich umieścił pod rekonstruowaną prapostacią **chmyral/*chmyrǫ(jb)*, która ma być w związku etymologicznym z psł. **chmura*, pol. *chmura*, przy czym nie ma nawet próby interpretacji semantyki wyrazów przytoczonych w artykule słownikowym¹¹⁷. Trudno więc uznać etymologię tych wyrazów za wyjaśnioną, choć sugerowany związek z rodziną pol. *chmura* wydaje się prawdopodobny.

Różnorodność postaci polskich i bliskich postaci inno-słowiańskich, zawierających, jak można sądzić, sufiksy z *-l-* i z *-r-*, utrudnia analizę etymologiczną rozpatrywanych rzeczowników. Ponieważ nie można wskazać innej podstawy wyrazów, jest możliwe, że rzeczywiście pozostają one w związku etymologicznym z pol. *chmura*, psł. **chmura* : **smura* 'chmura' i spokrewnionymi z nimi wyrazami, których pochodzenie zresztą nie jest całkiem jasne i w których obserwujemy wahania postaci, por. np. pol. *chmara* (obok *chmura*), ros. dial. *chmýryj* = *chmúryj* 'pochmurny; ponury, zasępiony, posępny'¹¹⁸; godny uwagi jest również polski gwarowy czasownik *chmulić się* 'chmurzyć się', 'brzydko patrzeć, zasępiąć się, krzywić się' (SGP), bliski znaczeniowo *chmurzyć się*, *chmarzyć się*, *smurzyć się*, wskazujący na podstawę *chmuł-* czy *chmul-* (może na wyraz formalnie równy przytoczonemu na wstępie gwarowemu *chmuła*, ale ze znaczeniem 'chmura' lub podobnym)¹¹⁹. Prawdopodob-

¹¹⁴ Np. PSJČ I 1054–1055; Bartoś 118.

¹¹⁵ SSJ I 564.

¹¹⁶ Machek ES² 201 i 503. Czes. *chmerek* autor tego słownika łączył z *mech*.

¹¹⁷ ÈSSJa VIII 45. Por. też artykuł **chmura* (**chmurǫ(jb)*) na s. 43–44.

¹¹⁸ Przegląd etymologii tych wyrazów: Sławski SEJP I 71–72; ÈSSJa VIII 43–44 (z dalszą literaturą).

¹¹⁹ Czasownik ten ma inno-słowiańskie odpowiedniki, np. sła. *chmúlit' sa* 'chmurzyć się', czes. dial. *chmouliti* 'chmurzyć', ros. dial. *chmulit'* 'łzawo prosić, płakać', *chmúlit'sja* 'chmu-

nie *-r-* w tych wyrazach to pierwotny element sufiksalny, natomiast *-u-*, *-y-*, *-a-* można interpretować jako końcowe części rdzenia, różne postaci apofoniczne (*-u-* < **-ou-*, *-y-* < **-ū-*, niejasne jest *-a-*). [202]

Podstawę tych wyrazów stanowił przypuszczalnie indoeuropejski pierwiastek *(s)*meu-* (może ‘ciemny, brudny?’), por. u J. Pokornego rekonstrukcję **meu-r(o)-* (z wydzielonym sufiksальnym **-r(o)-*), pod którą umieścił między innymi ros. *múryj* (mające wariant *smúryj*) ‘ciemnobrunatny’, litew. *máuras* ‘muł’, *múras* ‘brud, błoto’¹²⁰; tu należy także gr. ἄμαυρός ‘ciemny’ (z *ἄ-* odpowiadającym ruchomemu *s-* w słowiańskim), zestawiane z ros. (s)*múryj* i psł. *chmura : **smura*¹²¹.

Przytoczony wybrany materiał indoeuropejski pozwala wysunąć przypuszczenie, że również pol. dial. *chmuła*, *chmiola* i bliskie im postaci w kilku językach słowiańskich oparte są ostatecznie na indoeuropejskim pierwiastku *(s)*meu-*, ściślej: na jego postaciach apofonicznych **smou-* > psł. **chmu-*, **smū-* > psł. **chmy-* z dodanym sufiksem **-la* (stąd *chmula > pol. *chmuła*, ukr. *chmulla*; *chmyla > ukr. *chmylynja*); postaci zakończone na **-ela* (pol. *chmiola*, sch. *hmel(j)a*), **-ěla* (pol. *ochmiały*), **-ola* (ukr. *chmolá*) zawdzięczają takie zakończenie (a dokładniej samogłoski **-e-*, **-ě-*, **-o-*) oddziaływaniu wyrazów z takimi właśnie sufiksami. Paralelnie do postaci z *-l-* istniały postaci z sufiksальnym *-r-*: **chmur-*, **chmyr-*, poświadczone na obszarze czesko-słowackim.

Przedstawiona etymologia pol. dial. *chmuła*, *chmiola* i wyrazów pokrewnych każe uznać, że wyrazy te (a właściwie ich wcześniejsze, przypuszczalnie prasłowiańskie prototypy) pierwotnie oznaczały ‘coś ciemnego, wyróżniającego się ciemniejszą barwą, znajdującego się na czymś (np. włoski, meszek, puszek na ciele ludzkim, na roślinach)’. Ponieważ wyrazy nazywały między innymi ‘włoski, meszek na roślinach’ (a może nawet ‘ości, listki, np. na źdźbłach roślin zbożowych’), które w czasie młocki dostawały się do ziarna zanieczyszczając je, łatwo powstać mogło znaczenie ‘to, co zanieczyszcza ziarno, nieczystości w ziarnie, plewy, wysiewki’ i, w następnej kolejności, ‘coś drobnego, lichego, bezwartościowego’.

Rzadkie gwarowe wyrazy małopolskie, rozpatrzone wyżej, są zatem prawdopodobnie relikdami archaicznej warstwy słownictwa polskiego pochodzenia prasłowiańskiego.

---

ryć. ÈSSJa VIII 43 sprowadza je do prapostaci *chmuliti (*sę*) i ustala ich etymologiczny związek z *chmuriti, *chmura. [202]

¹²⁰ Pokorny IEW 742.

¹²¹ Por. np. Vasmer REW II 177.

Z omówionymi wyrazami spokrewniony jest (ale jest to pokrewieństwo odległe, sprowadzające się do wspólnego rdzenia) pol. dial. *chmyz* ‘drobny chrust, badyle, chwasty’, ‘niedorodne zboże’, ‘stare, bezwartościowe przedmioty, rupiecie’ (też ‘mały niepozorny konik’, ‘o człowieku małym, niepozornym’, wyraz znany tylko gwarom kresowym i sąsiadującym z obszarem ruskim (zob. SGP III 594–595). W gwarach polskich jest to niewątpliwie zapożyczenie wschodniosłowiańskie, por. ukr. *chmyz* m. ‘gałązki, drobny chrust’, ‘drobne zarośla leśne’, ros. dial. *chmyz* m. ‘drobne zarośla, krzaki’, ‘suche drobne gałęzie, chrust’. Wyrazy te uważa się za kontynuanty psł. dial. *chmyzъ, zawierającego prastary formant *zъ pochodzenia przedśłowiańskiego¹²². [203]

17. dial. *pomieć*

Gwarowy rzeczownik *pomieć*, *-ci* f. ‘nie związane garści zżętego zboża, skoszone zboże rozścielone na powrósłach przed związaniem w snopy’ (zwykle w wyrażeniu przyimkowym *na pomieci* ‘w garściach, nie związane, o zbożu’, np. „*zboże leży na pomieci*”), niekiedy też ‘pokos’, wyjątkowo ‘snopek’ poświadczony jest ze wschodniej Małopolski: z Chełmskiego i z terenów leżących w granicach województwa rzeszowskiego sprzed roku 1975 (dawne powiaty Jarosław, Nisko, Tarnobrzeg, Łańcut, Rzeszów, Mielec, Dębica)¹²³. U Karłowicza (IV 248) jest także przykład z Podola: „*Pomieć, żąc na pomieć*, znaczy, rozciągnąwszy przygotowane powrósło na ziemi, składać na niem tyle zżętego zboża, ile potrzeba na snop, a po wyschnięciu onego zboża dopiero wiązać”. Cytat ten dobrze informuje o znaczeniu rozpatrywanego wyrazu, a także wskazuje na obecność wyrazu w polskich gwarach kresowych, co nie jest obojętne dla ustalenia jego pochodzenia.

Pol. dial. *pomieć* ma dokładny odpowiednik na terenie ukraińskim: ukr. dial. *pómit*, *pometi* f. (także *pómet* m.) ‘garść zżętego zboża, jeszcze nie związanego w snopy’, *na pómit*, *na pómit* ‘na garści, bez wiązania (o zżętym zbożu)’, *na pómeci* ‘na garściach’ (*zbiże na pometi* ‘zboże na garściach, nie związane w snopy’)¹²⁴. Dostępne materiały wskazują na występowanie wyrazu na znacznej części ukraińskiego obszaru językowego, także na terenach odległych od zwartego obszaru polskiego.

¹²² Zob. ÈSSJa VIII 45–46. [203]

¹²³ Karłowicz IV 248; Dejna RKJŁ XXVI, 1980, s. 243. Liczne zapisy zawiera KSGP.

¹²⁴ Żelech o.c. 695, 697; Hrinč III 295, 298; Janów 192; P. S. Lysenko, *Slovnyk specyfičnoji leksyky pravoberežnoji Čerkaščyny*, LeksBjul VI, 1958, s. 17; tenże, *Slovnyk polisbkykh hovoriv*, Kyjiv 1974, s. 67; Onyškevyč II 110–111. [204]

Ukr. *pómit'*, *pómet* (*pomét*) mają jasną etymologię: podstawę derywacyjną rzeczowników stanowi czasownik *pometáty pomećú* 'rzucić (w dużej ilości), porzucić'. Pochodne rzeczowniki oznaczają 'to, co rzucone, porzucone', z konkretyzacją znaczenia w 'rzucone na ziemię, porzucone, pozostawione bez związania w snopy zżęte (czy skoszone) zboże, zboże leżące na garściach'; część ukraińskich słowników (wymienionych w przypisie 124) podaje jako podstawowe znaczenie tych wyrazów 'rzucanie, porzucenie, rozrzut'.

Pol. dial. *pomieć* ma polską postać głosową i można ten wyraz powiązać z rodziną czasownika *miotać*. Jednakże ograniczony zasięg wyrazu polskiego wobec wielkiego arealu wyrazu ukraińskiego przemawia za ukraińskim zapożyczeniem do wschodnich gwar polskich. Jest możliwe, że wyraz ukraiński przedostał się do polskiego gwarowego słownictwa związanego ze sprzętem zboża za pośrednictwem wędrownych ukraińskich żniwiarzy, najmowanych do pracy w polskich dworach, prawdopodobny jest też udział w upowszechnieniu się wyrazu polskich gwar kresowych, pozostających w bezpośrednim kontakcie z gwarami ukraińskimi. [204]

18. dial. *pyszka*, kasz. *pěška*

Rzeczownik *pyszka* 'gruba kasza z obtłuczonego ziarna jęczmienia (czasem też pszenicy), pęczak' znany jest gwarom północnopolskim. Słowniki gwarowe i materiały nowego *Słownika gwar polskich* poświadczają występowanie wyrazu w Malborskiem, na Kociewiu, w Borach Tucholskich i w ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej¹²⁵. W postaci *pěška* (z regularnym ∂ z $i < y$) w tym samym znaczeniu znajdują go również gwary kaszubskie: B. Sychta podaje, że wyraz używany jest na Kaszubach południowych, środkowych, rzadziej północnych¹²⁶.

Źródła gwarowe informują, że kaszę zwaną *pyszka* (kasz. *pěška*) uzyskiwano przez obtłukiwanie ziarna z łusek w stępie, por. kaszubską nazwę takiej stępy *pěšńik* 'naczynie drewniane przeznaczone do rozkruszania ziarna, między innymi do ubijania *pěški*, stępa'.

Postać głosowa i semantyka wyrazu wskazują, że pol. dial. *pyszka* jest wyrazem prapokrewnym pol. przest. *pszono* 'wymłócone proso' (por. np.

¹²⁵ Karłowicz IV 459; Górniewicz II 96; Maciejewski 140, 185; KSGP.

¹²⁶ Sychta VII 224. Wyraz poświadczą też LorPW I 626, a wcześniej zapisał go w Sworniaciach K. Nitsch, *Dialekty polskie Prus Zachodnich*, MPKJ III, 1907, s. 171. W słowińskim odnotowano tylko derywat od tego wyrazu, mianowicie *pěšńica* 'potrawa z obtłuczonego i namoczonego jęczmienia' (LorSW II 761, 763), wskazujący pośrednio na podstawowy dlań rzeczownik *pěška*.

sła. *pšeno* ‘ziarno prosa; kasza jaglana’, sła. *pšéno* ‘kasza jaglana’, ros. *pšeno* ‘ts.’), kontynuującemu psł. *pšéno ‘wymłócone proso, ziarno prosa; obtłuczone z łusek ziarno prosa, jagły, kasza jaglana’. Ten wyraz prasłowiański to z pochodzenia rodzaj nijaki imiesłowu biernego przeszłego na *-enъ* od psł. *pšchati ‘wpychać, wsuwać, wkładać coś’, ‘kłuć, bóść czymś ostrym’ oraz ‘tłuc, obijać z łusek ziarno prosa, jęczmienia’ (co do ostatniego znaczenia por. np. sła. *pháti* ‘tłuc, obtłukiwać z łusek ziarno’: *proso, ječmen phati*)¹²⁷. Pol. dial. *pyszka* nie można, rzecz jasna, połączyć bezpośrednio z pol. *pchać* < psł. *pšchati, lecz z polskim czasownikiem wielokrotnym od *pchać*, mającym postać *-pychać*, np. *po-pychać* ‘pchając przesuwając coś; źle kogo traktować, poniewierać kimś’¹²⁸. Północnopolski i kaszubski rzeczownik to zatem derywat z sufiksem *-ka* od *-pychać*, przy czym podstawowy czasownik wielokrotny musiał istnieć samodzielnie (tzn. bez przedrostka) i musiał też mieć znaczenie ‘tłuc, obtłukiwać ziarno’, jak np. ukr. dial. *pycháty* (: *pícháty*) *proso* ‘tłuc, obtłukiwać z łusek proso’. [205]

Pol. dial. płn. *pyszka*, kasz. *pěška* to niewątpliwie derywat powstały na gruncie polskim, i to zapewne dopiero wówczas, gdy podstawowy czasownik miał już wtórne, analogiczne *-y-* w miejsce pierwotnego *-i-* (gwarowe formy *piška* mają północnopolskie *-i-* z wcześniejszego *-y-*, jak wskazuje niepalatalne *p-*).

Nie jest uzasadniona próba wyprowadzania pol. dial. *pyszka* z niem. dial. wsch. (w Prusach) *Pischke* ‘rodzaj kaszy, pęczak’¹²⁹, gdyż gwarowy wyraz niemiecki, znany na terenach, gdzie silne były niemiecko-polskie kontakty językowe, jest zapożyczeniem z północnych gwar polskich.

19. dial. szczawręga

A. Brückner odnotował w *Słowniku etymologicznym* (s. 548) rzeczownik *szewluha*, o którym pisze następująco: „jedno z niezliczonych przezwisk dla ‘szkapy’, wzięte z Rusi, w 17. wieku ogólne: (...); na Białorusi jeszcze dziś *szejluha* i *szawluha*, zresztą zapomniane. Zwyczajny przyrostek *-uha* (nasze *-ęga*), lub nawet *-luha*; *szew-* wszelakie: *szawiać*, ‘chwiać’, lub coś podobnego (?)”.

¹²⁷ Por. np. Brückner SEJP 446; Vasmer o.c. 472; K. Moszyński, *O sposobach badania kultury materialnej Prasłowian*, Wrocław 1962, s. 97, 221.

¹²⁸ Pierwotnie iteratiwum od *pchać* miało postać *pichać*, szczytkowo zachowaną w gwarach, por. pol. dial. *pichać* ‘kłuć (nożem)’. O poświadczonych od XVI w. postaciach z *-y-*, analogicznych do typu *tykać* od *tknąć*, zob. Brückner SEJP 401. [205]

¹²⁹ Por. Górniewicz l.c., z powołaniem się na pruski słownik Frischbiera.

W związku z etymologią Brücknera warto zwrócić uwagę na gwarowy rzeczownik *szczawręga* (z wtórną odmianką *sztabręga*) ‘chudy koń, szkapa’ znany z gwar wschodnich, z Zamojskiego i Chełmskiego¹³⁰. Na gruncie polskim są to wyrazy izolowane, właściwe tylko gwarom pozostającym w bliskich kontaktach językowych z terenem ruskim. Geografia wyrazów przemawia więc za ich wschodniosłowiańską proveniencją, zwłaszcza że na obszarze wschodniosłowiańskim istnieją bliskie postaci: ukr. dial. *ševlaha* ‘liczy koń, szkapa’, *ševluha* ‘wstrętny, szkaradny człowiek, łotr’, brus. dial. *šaūluha* ‘koń słaby i niski’, ‘człowiek niesprawny, nie umiejący dobrze pracować’, ros. *ševlaga*, *ševluga* ‘szkapa, lichesy koń’ (por. nazwisko czy przydomek z połowy XIV w. *Ševlaga*), ros. dial. (Psków) *čavluga* ‘liczy człowiek’.

Na terenie ruskim występują postaci z nagłosowym *š-* i *č-*. Prawdopodobnie pochodzi to stąd, że pierwotnie w nagłosie wyrazu była grupa spółgłoskowa *šč-*, która ulegała uproszczeniu albo w jedną, albo w drugą spółgłoskę. W takim razie obecność *szcz-* w gwarach polskich uznać trzeba za archaizm, zachowujący pierwotną grupę spółgłoskową.

Pol. dial. *szczawręga* jest wczesnym zapożyczeniem ruskiego **ščavluga*, z zastąpieniem obcego przyrostka przez rodzimy *-ęga* i z niejasną zmianą ruskiego *-l-* (czy *-ł-*) na *-r-*. Ze względu na nagłosowe *szcz-* postać gwarową trzeba uznać za historycznie starszą od XVII-wiecznej polskiej nazwy *szkapy szewluha*.

Język Polski LXXIV, 1994, 299–303

20. dial. *chlęda*, kasz. *χlëda*, *χlëdnoc*, *klëdnoc*

Gwarowy rzeczownik *chlęda* ‘słota, plucha, dżdżysta pogoda, deszcz kilkudniowy’ znany tylko z kilku wsi w okolicy Kozienc, Zwolenia i Przysuchy, gdzie K. Dejna zapisał postaci *χlq^{en}da* (*χlq^eda*), *χlenda*, *χleda*¹³¹. Miejsce formy gwarowe wskazują na rdzenne *-ę-* w wyrazie.

Ten ludowy wyraz meteorologiczny jest ograniczony do północnych krańców dialektu małopolskiego. Ma on jednak odpowiednik na oddalo-

¹³⁰ R. Lubicz, *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego*, PF IV, 1893, s. 253.

¹³¹ Dejna AGK VI, mapa 716; tenże, RKJL XXI, 1975, s. 153. Zob. artykuł *chlęda* w SGP III 539–540.

nej części polskiego obszaru językowego, mianowicie w kaszubskiej gwarze Kępy Żarnowieckiej *χlēda* ‘odwilż’ oraz ‘łza’ i ‘kobieta z lada powodu płacząca, płaksa’ (Sychta II 35, por. SGP III 539–540). Wyraz kaszubski jest motywowany na gruncie dialektu, istnieje tu bowiem w gwarach północnych czasownik *χlēdnɔc*, *χlēdnē* ‘topnieć’ (*snēg χlēdnē* ‘śnieg topnieje’), mający ponadto w gwarach północno-zachodnich znaczenie ‘płakać’; na tym samym terenie znane są przedrostkowe czasowniki *rozχlēdnɔc* ‘poruszyć do łez’, *sχlēdnɔc* ‘odwilgnąć, stopnieć’, ‘zapłakać’ oraz należące do tej rodziny wyrazowej derywaty: *χlēd’ovišče* ‘błoto spowodowane odwilżą’ (Kępa Swarzewska), *χlēdni* ‘ciepły, łagodny, o temperaturze’ (Kępa Pucka i Kępa Swarzewska), *χlēdno* ‘smutno; nieswojo, o rozwolnieniu’ (Kępa Żarnowiecka), (Sychta II 35–36). W gwarach północno-zachodnich poświadczona jest odmianka czasownika *klēdnɔc* ‘płakać’ (Sychta II 161), ze zmianą *χl-* > *kl-* (por. np. *χlazdra* ‘kobieta pyskata, wyszczekana’: *klazdra* ‘plotkarka’, *χlēšč*: *klēšč* ‘leszcz’).

W sławistycznej literaturze etymologicznej uwzględniono dotychczas tylko przytoczone wyrazy kaszubskie, przy czym różnie interpretowano pochodzenie rdzennego *-ə-* (w pisowni słownika Sychty *-ĕ-*), które może kontynuować kilka wcześniejszych samogłosek. L. Kurkina zestawiała kasz. *χlēda*, *χlēdnɔc* ze sł. dial. *hlīd* ‘lekki powiew’, ‘chłód, zimno’, *hlidēti* ‘wiał, podwiewać’, chorw. dial. czak. (XV–XVIII w.) *hlidjeti* ‘wiał’ i ros. *chlynut* ‘lunąć, chlusnąć, trysnąć; rzucić się, wysypać się; wdrzeć się, napłynąć, np. o powietrzu’, dial. też np. ‘powiać, o wietrze’, ‘błysnąć, o błyskawicy’. Wyrazy te sprowadziła do prapostaci **chlydъ*, **chlydēti*¹³². To zestawienie i rekonstrukcję przejął moskiewski *Słownik etymologiczny języków słowiańskich*, gdzie wyrazy kaszubskie umieszczono pod prapostacią **chlydēti*¹³³. W tym zestawieniu nie zwraca się [300] uwagi na szczególnie fonetyczny, mianowicie przed etymologicznym **y* spodziewalibyśmy się w wyrazach kaszubskich *-l-* (czyli **chlēd-*).

W *Słowniku etymologicznym języków słowiańskich* omawiane wyrazy kaszubskie umieszczono w innym jeszcze miejscu, pod innymi zrekonstruowanymi prapostaciami, z inną samogłoską rdzenną. Kasz. *χlēdnɔc* zestawiono z ros. dial. *chljánut* ‘lunąć, połać się, trysnąć’, ‘szybko spadać, opadać’, ukr. dial. *chljánuty* ‘łać się’, ‘lunąć, połać się, trysnąć’, ‘słabnąć, tracić

¹³² L. V. Kurkina, *Slovensko-zapadnoslavjanskie leksičeskie svjazi*, OLA MI 1978, 1980, s. 336–337; taż, *Dialektnaja struktura praslavjanskogo jazyka po dannym južnoslavjanskich jazykov*, Ljubljana 1992, s. 115. [300]

¹³³ ÈSSJa VIII 41. W słowniku zrekonstruowano też perfektywny czasownik na **-nɔ-*: **chlynɔti* (o.c. 42), pod którym jednak kasz. *χlēdnɔc* nie przytoczono, widocznie dlatego, że zawiera on grupę spółgłoskową *-dn-*.

siły', sch. (XVII w.) *hlenuti* 'lenić się, ociągać się', por. też cs. *ochlědanije* 'nie-dbałość, zaniedbanie'. Na podstawie tych czasowników odtworzono prapostać **chlědnōti*, pozostającą w związku etymologicznym z litew. *sklęsti sklendžiù* 'lecieć, szybować, unosić się; ślizgać się, wyślizgiwać się'. Kasz. *χlěda* zestawiono z ukr. dial. *chljáda* 'słota, deszczowa pogoda' i na ich podstawie zrekonstruowano rzeczownik **chlěda*¹³⁴.

Nieznany dotychczas etymologom polski gwarowy rzeczownik *chlěda* wskazuje, że również dla rozpatrywanych wyrazów kaszubskich należy przyjąć wyjściową postać z przednią samogłoską nosową **chlěd-*.

Zasadnie zrekonstruowany prasłowiański czasownik **chlědnōti* to prawdopodobnie czasownik inchoatywny, niedokonany, oznaczający zapoczątkowanie czynności (ale w materiale słowiańskim widoczna jest również perfektywność wyrazu, może wtórna, gdyż większość czasowników na *-nō-* to czasowniki perfektywne). Znaczył on przypuszczalnie, jak sugerują znaczenia realnie istniejące w językach słowiańskich, 'zacząć padać, opadać, spadać' (por. powtarzające się znaczenie 'opadać z sił, słabnąć'). Na poszczególnych terenach słowiańskich czasownik odniesiono do spadającej cieczy, przede wszystkim do opadów atmosferycznych (a także do spływających łez), stąd znaczenie 'zacząć (się) lać, polać się, lunoć, rozpadać się' i specyficznie kaszubskie znaczenie 'płakać' (najpierw zapewne 'rozpłakać się'). Znaczenie 'topnieć' w kaszubskim wyprowadzać należy z wcześniejszego 'zacząć się lać, ściekać po odwilgnięciu, w czasie odwilży' (por. *sχlědnōc* 'odwilgnąć, stopnieć').

Kasz. *χlědnōc* (> *klědnōc*) jest zatem reliktem prasłowiańskiego czasownika **chlědnōti*. Wyraz ten w przeszłości istniał z pewnością na jakiejś części polskiego obszaru językowego poza terenem kaszubskim, skoro do naszych czasów na skrawku północnej Małopolski dochował się pochodny rzeczownik *chlěda*. Co prawda *Etymologiczny słownik języków słowiańskich* rekonstruuje prasłowiańską prapostać **chlěda*, jednakże rzeczownik ten, występujący w jednej z gwar małopolskich i w dialekcie kaszubskim oraz dialektycznie w ukraińskim, raczej nie powstał w epoce prasłowiańskiej. Ten derywat odczasownikowy z sufiksem *-a* utworzony jest według modelu słowotwórczego, który był produktywny w epoce prasłowiańskiej, a także w poszczególnych językach słowiańskich. Na **paralelne powstanie pochodnego rzeczownika** na pewnych [301] częściach terytorium słowiańskiego wskazuje przede wszystkim jego semantyka, wyraźnie wtórna w stosunku do znaczeń podstawowego czasownika tam, gdzie jest on zachowany. Szczególnie wyra-

---

¹³⁴ O.c. 33. [301]

ziście pokazują to znaczenia kasz. *χlěda* ‘odwilż’, ‘łza’, ‘płaksa’, uzasadnione semantyką kasz. *χlědnoc* ‘topnieć’, ‘płakać’, przy czym wyraz ze znaczeniem ‘płaksa’ jest osobową nazwą działacza, nie mającą paraleli polskiej i inno-słowiańskiej.

Znaczenie pol. dial. *chlęda* ‘słota’, jak i jego formalnego i semantycznego odpowiednika ukr. dial. *chljada* ‘ts.’, ma jasną motywację w semantyce podstawowego czasownika *chlědnoti. Wyrazy te powstały z pewnością niezależnie od siebie, z tą różnicą, że wyraz ukraiński ma zachowaną motywację w istniejącym czasowniku, gwarowy polski rzeczownik zaś jest wyrazem na gruncie polskim niemotywowanym z powodu utraty odpowiedniego czasownika. Derywatem zapewne niezależnym od pol. dial. *chlęda*, powstałym na innym terenie, jest kasz. *χlěda*, wyraz o odrębnej semantyce, zachowujący motywację na gruncie dialektu.

21. dial. *parzyć* ‘rzucać’, kasz. *pařec* ‘prószyć’

W polskim języku ogólnym istnieją dwa homonimiczne czasowniki *parzyć*: I *parzyć* ‘oddziaływać na coś gorącym, piec, palić; zalewać, polewać wrzątkiem, zaparzać’ i II *parzyć* ‘łączyć w pary’ (obecnie *parzyć się* ‘o zwierzętach: łączyć się w pary w okresie godowym, zaspokajać popęd płciowy’). Wyrazy te, o przejrzystej budowie i oczywistej motywacji, są też powszechne w gwarach ludowych. Na pewnych terenach polskich występuje trzeci homonimiczny czasownik, wymagający objaśnienia etymologicznego.

Na Żywiecczyźnie, w gwarze Ślemienia S. Ramułt zapisał czasownik *pařyc* ‘sypać, rzucać, ciskać, miotać’ i przedrostkową postać *sparařyc* ‘rzucić, cisnąć’ (np. „*spář to uo źem albo na źem*” ‘rzuć to na ziemię’)¹³⁵. Wcześniej ten sam autor w słowniku kaszubskim pod hasłem *pařec* podał informację o używaniu przez górali żywieckich czasowników *parzyć* ‘rzucać’, *sparzyć* ‘rzucić’¹³⁶. Ponieważ nie znamy dalszych poświadczeń (nie zawiera ich także kartoteka *Słownika gwar polskich*), możemy stwierdzić ograniczenie *parzyć* (*sparzyć*) w podanym znaczeniu do niewielkiej części południowych gwar małopolskich¹³⁷.

¹³⁵ S. Ramułt, *Gwara ślemieńska*, I, *Słownik*, Poznań 1930, s. 47, 70.

¹³⁶ Ramułt 132. Tę informację Ramułta powtórzył Karłowicz.

¹³⁷ Zdaniem G. Poblöckiego 62–63, pod hasłem *parzēc sę*, „słowo to lingwistom i gramatykom naszym nieznanie, lubo w starych autorach zachodzi”. Na poparcie tej tezy przytoczył on i zinterpretował fragment z *Pamiętników J. Ch. Paska*: „... *Skorosmy tedy do fossy przyszli okrutnie poczeli parzyć owe snopy*” (mowa o snopach słomy, które nieśli przed sobą nacierający, a w które trafiały pociski strony broniącej się). Szerszy kontekst sugeruje, iż ks. Poblöcki

Znacznie lepiej jest zaświadczony odpowiedni kaszubski czasownik, z którym już S. Ramułt wiązał żywieckie *parzyć* ‘rzucać’. W słowniku B. Sychty *pařec paři* ma [302] znaczenia ‘prószyć’ i ‘biegać’, postać zwrotna *pařec są* ‘prószyć się’ (Sychta IV 36). Wyraz odnotowały wcześniejsze słowniki kaszubskie: *paržec* ‘sypać, rozsypywać, rozprószać (o rzeczach sypkich, osobiwie słomie, sianie, plewach)’, *paržec są* ‘sypać się, rozlatywać się’ u Poblöckiego¹³⁸, *pařec* ‘sypać, rozsypywać’, *pařec są* ‘sypać się, rozsypywać się, rozpraszać się’ u Ramułta¹³⁹. W słowniku Lorentza (PWI 613) *pařec* ‘rozsypywać’, *pařec są* ‘sypać się’ podano za słownikiem Poblöckiego (własnymi przykładami udokumentował Lorentz przedrostkową postać *rozpařec (są)* ‘rozsypywać (się)’), ponadto odnotowano *pařec* w znaczeniu ‘biegać’ za kaszubskim pisarzem Alojzym Budziszem. Czasownik *pařec są* ‘sypać się’, ‘prószyć’ zapisywali na terenie kaszubskim eksploratorzy *Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*¹⁴⁰.

Pol. dial. *parzyć* ‘rzucać’ i kasz. *pařec* ‘sypać rozsypywać, prószyć’, ‘biegać’ to wyrazy o wspólnej genezie, izolowane na całym terenie zachodniosłowiańskim. Mają one jednak formalne odpowiedniki u Słowian wschodnich i południowych: ros. *parít’ parjú* ‘szybować, latać, bujać, unosić się (w powietrzu)’, strus. (rcs.) *pariti, parju* ‘lecieć, latać, unosić się’, scs. *pariti parjo* ‘latać’, sch. dawne (wyjątkowe w XVII w.) *pariti* ‘lecieć’. Wyrazy te sprowadza się do prasłowiańskiej postaci **pariti par’o* ‘latać, unosić się w powietrzu’, uznawanej za czasownik iteratywny z archaiczną apofonią od psł. **pbrati perq* ‘lecieć, fruwać’ (por. scs. *pbrati* ‘wzlecieć, wznieść się’)¹⁴¹. Czasownika polskiego i kaszubskiego (jak i serbsko-chorwackiego) przy rekonstrukcji przytoczonej prapostaci dotychczas nie uwzględniano¹⁴².

---

nie bez powodu przyjmował, że czasownik *parzyć* oznaczał tu ‘rozsypywać, rozlatywać się’. Jednak według *Słownika Paska parzyć* w tym przykładzie znaczy ‘dopiekać gorącym, sprawiać ból’ (*Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, II, Wrocław 1973, s. 97). [302]

¹³⁸ Poblöcki o.c. 62.

¹³⁹ Ramułt l.c.

¹⁴⁰ AJK I, mapa 5, cz. II, s. 44.

¹⁴¹ Por. np. Vasmer REW II 316; Vaillant GC III 211–212, 411–412; Pokorny IEW 817.

¹⁴² Z ros. *parit’*, scs. *pariti* zestawiono kasz. *pařec* w AJK I, cz. II, s. 44, bez bliższego rozpatrzenia stosunku tych wyrazów i ich semantyki. Varbot *Morfonologija 23–24* zestawiała kasz. *pařec* z wyrazami z odległych geograficznie i chronologicznie języków indoeuropejskich (starogr. *πίμπρημι* ‘spalam, palę; rozdymam; puchnę’, hetyckie *parāi-* ‘dmuchać, wzniecać’), sprowadzanymi do pie. **per(ə)-* ‘tryskać, pryskać, parskać’. Słabą stroną tego objaśnienia jest oderwanie wyrazu kaszubskiego (i nie znanego autorce gwarowego polskiego) od formalnie identycznych czasowników innosłowiańskich. [303]

Za kontynuanta iteratywnego psł. **pariti* ‘latać’ można uznać kasz. *pařec* ‘biegać’. Takie znaczenie rozwinęło się zapewne z wcześniejszego, nie zachowanego na terytorium polskim ‘latać (w powietrzu), fruwać’, za czym przemawia paralelny rozwój semantyczny pol. *latać* ‘unosić się w powietrzu, fruwać’ > ‘biegać’.

Z iteratywnego nieprzechodniego znaczenia ‘latać, unosić się w powietrzu’ nie sposób jednak wyprowadzić przechodnie znaczenia istniejące na obszarze polskim, małopolskie ‘rzucać’ i kaszubskie ‘sypać, rozsypywać, prószyc’. Znaczenia te można interpretować jako ‘powodować, że coś leci, unosi się w powietrzu’, czyli wolno się tu dopatrywać wcześniejszego znaczenia kauzatywnego. Zatem dla pol. dial. *parzyć* i kasz. [303] *pařec* w podanych znaczeniach trzeba przyjmować jako podstawę czasownik **pariti* z kauzatywnym znaczeniem ‘powodować, że coś leci’.

W epoce prasłowiańskiej czasowniki iteratywne i kauzatywne należą do koniugacji na *-i-* (do której zaliczyć trzeba także psł. **pariti*), derywowane od czasowników, charakteryzujące się apofonią samogłoski rdzennej (w naszym przykładzie *-a-* wobec *-e-* : *-b-* w czasowniku podstawowym) jako dodatkowym morfemem derywacyjnym, zbudowane były w identyczny sposób¹⁴³. Dla epoki prasłowiańskiej trzeba przyjmować istnienie odrębnej klasy tak zbudowanych dewerbalnych czasowników iteratywno-kauzatywnych. Przykładem takiego czasownika jest psł. **pariti*, w którym widoczne jest i znaczenie iteratywne, i znaczenie kauzatywne.

---

¹⁴³ Zob. np. Sławski Zarys I 56–57.

Staropolskie *śleżej*, dialektalne *śleżaj(a)* i wyrazy pokrewne

Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin (pod red. W. Banysia, L. Bednarczuka i S. Karolaka), Katowice 1999: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 256–261 (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 1775)

W *Słowniku staropolskim* odnotowane są trzy piętnastowieczne (najstarsze z roku 1466) poświadczenia rzeczownika *śleżej* ‘kłoda, dyl mający zastosowanie w budowie mostów’. W jednym zapisie mamy liczbę pojedynczą (*szlezej* aut *mościny*), w dwu liczbę mnogą *śleżeje* (*szlezeye/szlyezeye* aut *mościny*)¹. Stpol. *śleżej(e)* to synonim rzeczownika *mościny*²; w dwu z podanych przykładów tymi wyrazami przetłumaczono łac. *ligna*. W *Słowniku staropolskim* hasło *śleżej* zostało opatrzone pytajnikiem, co zapewne wyraża wątpliwości redakcji co do postaci głosowej wyrazu.

Ten sam wyraz odnajdujemy dopiero w polskim słownictwie gwarowym, w postaciach nieco się różniących od hasłowej postaci wyrazu staropolskiego. Postać najbliższa staropolskiej występuje w gwarze podhalańskiej: J. Karłowicz (V 346) przytoczył za B. Dembowskim *śleżaj* ‘w sąsiedku szkielek skrzyni przed obiciem gontami’. Dalsze poświadczenia wyrazu zawiera kartoteka *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, głównie z etnograficznej pracy W. Matlakowskiego, przynoszącej ludowe podhalańskie terminy techniczne, m.in. wielokrotnie użyty rzeczownik *śleżaje* pl. ‘ramy, konstruk-

---

¹ SłStp IX 13.

² W SłStp IV 331 *mościna* ‘kłoda, dyl, gruba deska, którymi wykładano powierzchnię mostów’ jest poświadczona wyłącznie w tych samych cytatach, w których występuje *śleżej*. [257]

cja ramowa', np. „łukowata linia występuje na wyrzeźnionych brzegach «obitek» nadokiennych, «śleżajów», tj. ram rozmaitych mebli, «łyżników»”, „Pozio-
me «śleżaje» tj. ramy, obramienia półek, wpojone są w pionowe ramy półki”,
„«Sąsieki» bywają zbudowane zawsze w typowy sposób: cztery słupce szazowa-
ne i zastrugane na końcach obejmują «śleżaje», tj. ramy, między które nawleczo-
ne są deszczułki, niby gonty, których ostre grzbiety wchodzą w fugi sąsiadów”
(Matlakowski Podhale 18, 46, 77). Ostatnio takie techniczne znaczenie wyra-
zu potwierdził H. Jost (29), przytaczając z Zakopanego *ślezoj, ślizoj* ‘rama, kon-
strukcja ramowa’. Nieco [257] inne znaczenie zapisano we wsi Rogoźnik: *śleza-
ja* (pl. *śleżaje*) ‘ukośna belka w drzwiach stodoły’ i ‘sztacheta w płocie’ (KSGP).
Ponadto w KSGP występuje jeszcze derywat *śleżajka* ‘poziomy element plecio-
nego płotu’ ze Żdziaru na Spiszu, po słowackiej stronie granicy.

Przytoczone poświadczenia wskazują, że na południowej peryferii polskie-
go obszaru językowego interesujący nas wyraz występuje w dwu odmianach: rze-
czownik rodzaju męskiego *śleżaj* (*ślezoj, ślizoj*) ‘rama, konstrukcja ramowa’ oraz
rzeczownik rodzaju żeńskiego *śleżaja* ‘ukośna belka w drzwiach stodoły; szta-
cheta’. Derywatem od postaci *śleżaja* jest niewątpliwie spiska *śleżajka*.

Pokrewny wyraz z innym przyrostkiem został zanotowany na pogra-
niczu małopolsko-mazowieckim, we wsi Byczki w Skierniewickim: *śleżyna*
(w gwarze *śleżyna : ślyżyna*) ‘długa żerdź, do której przybijane są sztachety’³.

Przed rozpatrzeniem wzajemnego stosunku postaci istniejących w sta-
ropolskim i w niektórych polskich gwarach przyjrzyjmy się pokrewnym
wyrazom w innych językach słowiańskich. Wyrazy formalnie i semantycznie
bliskie stpol. *śleżej*, dial. *śleżaj, śleżaja* występują w języku słowackim i cze-
skim: sła. dial. *śleżaj* (i *śleżajnica*) ‘belka przełożona np. przez rzekę; belka
w moście pod jego nawierzchnią’⁴, *śleżaj* f., zwykle pl. *śleżaje* ‘belki przełożo-
ne przez potok, tworzące podstawę mostku’ (Ripka 27), *ślzaje* pl. ‘belki, na któ-
rych leżą kłody stanowiące nawierzchnię mostu’⁵, czes. *slizej* f. ‘belka umiesz-

---

³ Dejna RKJŁ XXIX, 1983, s. 122. Podano tu postać hasłową *śleżyna* (z pytajnikiem),
w której -ę- jest rekonstrukcją autora słownika. Zapisy gwarowe nie dają podstaw do odtwa-
rzania samogłoski nosowej w rdzeniu. Na przyjęciu w słowniku takiej postaci hasłowej zawa-
żył zapewne kresowy (z Wileńszczyzny) rzeczownik *ślęga* ‘futryna’ u Karłowicza, który jed-
nak jest prawdopodobnie bałtyzmem, por. litew. *slėnksnis, slėnktis* ‘próg’, łot. *slēngis* ‘framu-
ga (drzwiowa, okienna)’.

⁴ Kálal 615 lokalizuje wyraz w Banskjej Bystricy.

⁵ J. Mihaľ, *Zo slovníka nářečia Slovenskej Lupče a okolia*, Sborník Matice slovenskej
pre históriu, literárnu históriu a pre jazykovedu XIX, Turč. Sv. Martin 1941, s. 446. V. Machek
(ES² 559) przytacza słowacką postać *ślzaj*. [258]

czona w poprzek młynówki, chroniąca młyn przed krą lodową' (Jungmann V 975), *slzaj* m. 'belka pod mostem, stanowiąca podstawę mostu' (Jungmann IV 172), także *sluzaj*, w XVII w. *sluzej* 'ts.' (Machek ES² 559).

Próbę objaśnienia przytoczonych wyrazów podjął V. Machek. Jego zdaniem czes. *sluzaj*, *sluzej*, *slzaj*, *slizej*, śl. *slezaj*, *slzaj* i znane mu pol. dial. *slezaj* 'drewniana rama sąsiedka' są oparte ostatecznie na niem. *Schleuse* 'śluz', zapożyczonym do języka polskiego w postaci *śluz*a. Sugerował on, że od pol. *śluz*a utworzono derywat *śluzaj (zbudowany jak pol. dial. *duc(z)aj* 'okrągły otwór na środku wierzchniego kamienia młyńskiego albo żarnowego'), który miałby zatem pierwotnie oznaczać 'belkę w śluzie, w stawidle' (takie znaczenie nie jest nigdzie poświadczane). Machek sądził więc, jeśli dobrze rozumiem jego intencje, że na gruncie polskim powstał pochodny rzeczownik *śluzaj, zapożyczony następnie do czeskiego oraz do słowackiego i ulegający przekształceniom chyba już w tych językach; dawniejsze rdzenne -u- (z niem. -eu-) zachowałyby się zatem w czeskich postaciach *sluzaj*, *sluzej*. [258]

Postulowana przez Machka wyjściowa postać *śluzaj nie jest, o ile wiem, zaświadczona w materiale polskim. Przeciwniej – i przeciw omówionej etymologii – przemawia stpol. *śleżej* z rdzennym -e-, zachowanym w gwarowych postaciach polskich i zaświadczone również w gwarowych wyrazach słowackich. Ponieważ staropolska forma z -e- jest najwcześniej poświadczona ze wszystkich rozpatrywanych wyrazów, fakty historyczne narzucają wniosek, iż ta samogłoska rdzenna może być dawniejsza, natomiast -u- (-lu-) i zgłoskotwórcze -l- w postaciach czeskich i słowackich mogą być wtórne. Trzeba też zwrócić uwagę na chronologię wymienianych przez Machka wyrazów. Stpol. *śleżej*, które, jeśliby przyjąć objaśnienie czeskiego etymologa, byłoby przekształceniem wcześniejszej w takim razie postaci *śluzaj, jest poświadczane w drugiej połowie XV wieku. Podstawowy dlań (zdaniem Machka) rzeczownik *śluz*a 'urządzenie zaporowe dzielące dwa zbiorniki wodne o różnym poziomie', zapożyczony z niem. *Schleuse* 'śluz', ma u Lindego, podającego postaci *ślóza* i *sluz*a, dokumentację od XVIII wieku, natomiast z wieku XVII pochodzi ten wyraz w odmiennym znaczeniu 'nurt i głębokie miejsce w rzece' („śluza zowie się wart i sama głębizna jakiej rzeki”, Haur)⁶. Jednakże rzeczownik *śluz*a, w znaczeniu właściwym mu i współcześnie, istniał prawdopodobnie już w polszczyźnie XV-wiecznej, skoro w pewnym dokumencie z r. 1408 (zachowanym wszakże w odpisie z końca XVI wieku) zapisany

---

⁶ Linde V 328. Od XVI wieku jest poświadczony przysłówek *ślózem* 'na ukos, spadzisto, krzywo'. [259]

został pochodny przymiotnik *ślužne* (czy *śluzne*) ‘opłata za użycie czy korzystanie ze śluzu’ (SłStp IX 20).

Prawdopodobieństwo etymologii V. Machka znacznie osłabia istnienie nie uwzględnionych przezeń semantycznie bliskich i formalnie nieodległych (choć bez przyrostka *-aj* czy *-ej*) wyrazów wschodniosłowiańskich: ukr. dial. *slíhy* pl. ‘grube poprzeczne belki umieszczone nad zagłębieniem, na których konstruuje się mostek (czyli podwaliny pod mostek)’ (Hrinč IV 151), brus. dial. *slíha* ‘podwalina pod most’, ‘żerdź używana do kierowania tratwą’, *s’léha*, *s’lihá* ‘długa belka w konstrukcji budynku, ułożona na słupie (rozwidlonym na końcu)’ (Bjaľkewič 435; SPZB IV 481, 482, 485), *s’líhi* pl. ‘belki, po których spuszcza się do wody drewno przygotowane do spławienia’ (Lobač Plytahony 212), ros. dial. *slégá* (też *sljága* : *sljagá*) ‘długa, gruba żerdź, belka używana do różnych celów, np. w konstrukcji dachu, do przyciskania snopów na wozie, na stogu’, *slëga* ‘cienka, długa żerdź’, *slegi*, *oslegi* pl. ‘grube kołki’ (Vasmer REW II 668–669; Podmoskov’e 481; Mel’ničenko 187; SłPriam 276). Na terenie wschodniosłowiańskim występują też związane z powyższymi postaci z *-ž-*, np. ukr. dial. *slyž*, *sljaž* m. ‘belka w suficie, na której układa się trzcinę lub plecionkę’ (Hrinč IV 150, 151; Dzendzelivskyj Podnistrov’ je 51), *slyží* m. pl. ‘słupki podtrzymujące drewnianą półkę’ (Lysenko 198), brus. dial. *sliz* m. ‘podwalina mostu’ (S[259]PZB IV 483; Scjaškovič 457), *slizý* pl. ‘belki, po których przetacza się pnie drzew’ (SPZB l.c.), *slëž*, *sliz*, *slëžyk*, *sl’ëžyk* ‘podwalina; podstawa pieca’ (Lučyc-Fedarèc 232), ros. dial. *slëžnja* ‘jedna z belek, po których przetaczano pnie drzew’ (SłNovosib 503). W nawiązaniu do przedstawionej etymologii V. Machka trzeba odnotować także wschodniosłowiańskie postaci z rdzennym *-u-* (*-’u-*): brus. dial. *s’l’uhá* ‘jedna z dwu podkładek, po których przetacza się bale drewna’ (Kryvicki 97), *sljuhá* ‘poprzeczna belka pod podłogą’ (Šatalava 162).

Wyrazy wschodniosłowiańskie (a właściwie ich część) były już przedmiotem analizy etymologicznej, co przedstawił M. Vasmer, uwzględniając również odpowiednią literaturę przedmiotu (A. Leskien, A. Preobrażenskij, J. Zubatý, A. Matzenauer, Terras). Autor rosyjskiego słownika etymologicznego w hasle słownikowym *sljága* przytacza wyłącznie fakty ruskie, pomijając milczeniem odpowiednie wyrazy zachodniosłowiańskie. Jak wynika z analizy poglądów na etymologię interesujących nas wyrazów, dopuszczano możliwość dwojakiemu ich pochodzenia. Z jednej strony przyjmowano, że formy typu ros. dial. *slégá*, *slëga*, ukr. *slíhy* zawierają rdzenne *-ě-*, co pozwala je łączyć z litew. *slėgti* *slėgu* ‘uciskać, gnieść’, *slėgà* i *slėgas*, *slėgis*, też *slėgtis* ‘ucisk, ciężar’. Inne nawiązania miałyby formy typu ros. dial. *sljága*, *sljagá*, gdzie *-ja-* ma wskazywać na rdzenne *-ǵ-*, co z kolei pozwala je łączyć z litew. *slėñksnis*, *slėñkstis* ‘próg’, łot. *sliksnis* ‘ts.’. Sam Vasmer (REW II 668–669) sceptycznie się zapatruje na te objaśnienia ety-

mologiczne, uważając, że dopiero uwzględnienie wcześniejszych poświadczeń rozpatrywanych wyrazów pozwoliłoby wyjaśnić ich pochodzenie. Dopatrywanie się w tej zwartej grupie synonimicznych wschodniosłowiańskich wyrazów dwu pierwotnie różnych leksemów (*slĕg- i *slĕg-), z których każdy miałby nie mieć motywacji na gruncie słowiańskim, lecz tylko nawiązania bałtyckie, wydaje się problematyczne. Powyższe objaśnienia są typowe dla dawniejszej etymologii słowiańskiej, która często zaniedbywała poszukiwań motywacji wyrazu w materiale słowiańskim, chętnie za to wskazywała na rzeczywiste czy rzekome odpowiedniki pozasłowiańskie.

Jak wynika z przytoczonego materiału zachodnio- i wschodniosłowiańskiego, rozpatrywane leksemy słowiańskie oznaczają przede wszystkim grube belki, kawałki drewna, stanowiące podstawę jakiejś konstrukcji, podkład pod coś, zwłaszcza podwaliny mostu. Pozwala to wysunąć przypuszczenie, że analizowane leksemy są związane etymologicznie z czasownikami *lęgti lęgo 'położyć się', *ležati 'leżeć', *lĕgati 'kłaść się'⁷. Bezpośrednią ich podstawę stanowić musiał czasownik z prefiksem *sĕ-*, prawdopodobnie, jak wskazują rdzenne samogłoski części rozpatrywanych rzeczowników słowiańskich, prefigowany iteratywny czasownik *sĕ-lĕgati 'położyć się'. Od tego czasownika utworzony został rzeczownik *sĕlĕga 'to, co się kładzie, podkła[260]da, co jest położone, podkładka'. Taka postać jest bezpośrednio kontynuowana na obszarze wschodniosłowiańskim, istniała prawdopodobnie również na terenie polskim, skoro utworzono od niej derywat z sufiksem *-ina* (pol. dial. *ślęzyna* : *ślęzyna*). W części języków zachodniosłowiańskich od rzeczownika *sĕlĕga (względnie od jego nie zachowanego kontynuantu w danym języku) utworzono derywaty z sufiksami **-ĕjb*, **-ĕja*: stpol. *ślęzej*, dial. *ślęzāj*, *ślęzaja* (*-z-* jest zapewne rezultatem mazurzenia), czes. *slizej*, sła. *ślezej* (w tych ostatnich formach spodziewalibyśmy się jednak *-ž-*, realnie istniejące *-z-* jest niejasne). Zarówno kontynuanty rzeczownika *sĕlĕga, jak i derywaty odeń utworzone traciły widocznie związek z rodziną czasownika *lĕgati, skoro w dialektach słowiańskich ulegały różnorodnym przekształceniom (pojawiają się np. *-lu-*, *-l-* i inne nieregularne samogłoski), zapewne w rezultacie nawiązań do jakichś innych, trudnych do ustalenia rodzin wyrazowych.

Na obszarze wschodniosłowiańskim obok postaci *sĕlĕga istniała zapewne także postać *sĕlĕga (postulowana np. przez ros. dial. *sljaga*), prawdopodobnie derywowana od prefigowanego czasownika *sĕ-lęgti 'położyć się razem, zlec', oparta na temacie praesentis **sĕ-lĕg-*.

---

⁷ O tych czasownikach i ich wzajemnym stosunkach zob. np. Sławski SEJP IV 92–93, 110–111, 196–198; ÈSSJa XIV 99–100, 161–165, 182–183. [260]

Przedstawioną etymologię walnie wspierają bliskie pod względem znaczenia wyrazy czeskie, słowackie i słoweńskie bez nagłosowego *s*:- czes. *líha*, zwykle pl. *líhy* ‘belki, na których ustawia się beczki w piwnicy’, ‘drewniane podkładki, na których osadzony jest młyński kosz, podkładki pod kamień młyński podczas jego ostrzenia’, ‘belki, po których się przesuwa ciężkie przedmioty (np. beczki, kamienie)’, ‘deski służące do podwyższenia bocznych ścian wozu’, *ližiny* pl. ‘drewna pod ulami, kadziami, beczkami’, ‘beleczyki układane na miękkiej drodze, na mokradle’ (Machek ES² 332), sła. *líha*, dial. *lieha* ‘poziomo położona belka, po której przesuwa się ciężkie przedmioty (np. beczki)’ (SSJ II 45; VI 49), sła. *léga* ‘belka’ (też ‘leżenie’, ‘położenie’, ‘łoże’), *lege* pl. ‘belki podkładane pod beczki, belki do transportu uli’ (Pleteršnik I 505). Kontynuują one prasłowiański zapewne rzeczownik **lěga*, oznaczający m.in. ‘podstawę czegoś’, ‘belki, drewna podkładane pod coś’, derywowany od nieprefigowanego czasownika **lěgati* ‘kłaść się’ (ĚSSJa XIV 179–180, z dalszą literaturą).

{Na s. 261 wykaz cytowanej literatury – red.}

5. LEKSYKA KASZUBSKA

Kaszubskie *skwiega* ‘szpara’

Język Polski LIII, 1973, s. 349–353

Wśród wielu nieznanymi dotychczas lub słabo poświadczonych we wcześniejszych źródłach wyrazów zanotowanych w *Atlasie językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK) znajduje się również *skwiega*. Na mapie 221 poświęconej nazwom szpary przedstawiono zasięg tego wyrazu występującego w kilku punktach kaszubskich a zapisywanego w postaci *skvéga* i (z przejściem *kʷ > kś*) *skśega*¹. Komentarz do mapy informuje, iż wcześniej wyraz w tym samym znaczeniu zapisał na północnym Kociewiu K. Nitsch². Odnotowują go też najnowsze słowniki kaszubskie. Postaci *skvéga*, *skvéga*, *skśega* w tym samym znaczeniu przytacza słownik F. Lorentza³, zaś B. Sychta informuje, iż znana na południowych i środkowych Kaszubach *skvéga* ma nie tylko znaczenie ‘rysa, szpara’, ale także znaczenia o mniejszym zasięgu: ‘szpara sromowa, rima pudendi’, ‘skrytka, schowek’, ‘dziewczyna chuda, chorowita’ i ‘chłopiec lubiący psoty, figlarz’⁴. Według AJK w poszczególnych gwarach kaszubskich występują jeszcze dwa inne znaczenia tego wyrazu: ‘płaczące dziecko’ i ‘rodzaj muchy’⁵. Odmienność tych znaczeń od znaczenia ‘szpara’ zdaniem autora komentarza do mapy 221 AJK może wskazywać, iż w istocie są to dwa różnego pochodzenia jednobrzmiące wyrazy.

W cytowanym komentarzu do mapy 221 AJK kaszubskie i kociewskie *skwiega* ‘szpara’ uznano za wyraz izolowany na gruncie zachodniosłowiań-

---

¹ {Pominięto przypis pierwszy, wskazujący afiliację autora. W pierwodruku przypisy są na każdej stronie numerowane od początku – red.} AJK V, mapa 221, cz. II, s. 118–119.

² O.c., cz. II, s. 118.

³ LorPW II 259.

⁴ Sychta V 69.

⁵ AJK V, cz. II, s. 119. [350]

skim. Wskazano natomiast na możliwość pokrewieństwa tego wyrazu z rodziną bliskoznacznych wyrazów wschodnio- i południowosłowiańskich (np. ros. *skvážina* ‘dziura, otwór, pęknięcie, szpara’, scs. *skvožbna* ‘rozpadlina, szczelina’), nie tłu[350]macząc zresztą innych znaczeń wyrazu kaszubskiego. Do sprawy tego nieprzekonującego moim zdaniem zestawienia powrócę pod koniec artykułu. A tymczasem warto się zająć materiałem zachodniosłowiańskim, bowiem dokładne przyjrzenie się słownictwu słowiańskiemu pokazuje, iż wyraz bynajmniej nie jest odosobniony na gruncie zachodniosłowiańskim. Otóż w gwarach wielkopolskich w przeszłości, jak wykazał F. Sławski, występował czasownik *kwiekać się* ‘pękać, rozszczępiać się’ poświadczony w XVI wieku w tłumaczeniu *Ksiąg o gospodarstwie* Crescencyusza i w XVII wieku w lustracji Poznania⁶. Ma on dokładny odpowiednik w górnołużyckim *kwěkać so* ‘pękać, pryskać, rozrywać się, rozdzierać się’, *kwěkać* ‘rozszczępiać, łupać, odłupywać, o skórze, ziemi’, tam też występuje rzeczownik *kwěk* ‘pęknięcie, rozdarcie, szpara, szczelina, rysa’. Szczególnie dla nas ważny jest odpowiednik tego wyrazu na gruncie czeskim. Jungmann przytacza czasownik *skvěkati* ‘rozszczępić się, pęknąć’, ilustrując go przykładem *bahno zpukané a skvěkalé od horka*⁷. Wyraz znany jest także gwarom czeskim: *škvíkat se* ‘pękać’, *rozškvíknuť* ‘rozpękły, pęknięty’⁸. Wskazuje on, iż różnica w nagłosie wyrazu (pol., głuź. *kví-*, kasz. *skví-*) nie stanowi przeszkody w łączeniu tych wyrazów. Niewątpliwie w wyrazie kaszubskim i czeskim występuje nagłosowe ruchome *s-*, właściwe nie tylko starym wyrazom w rodzaju pol. *kora* : *skóra*, ale częste także przed grupami spółgłoskowymi, zwłaszcza w wyrazach o charakterze onomatopiecznym, np. pol. *kwiczeć*, sch. *kvíčati* : *skvíčati*, pol. *kwilić*, ukr. *kvylyty* : *skvylyty*, stpol. *kwi(e)l* : brus. *skvil*, pol. *pliszka* : dłuź. *spliška*, kasz. *pletfa* : *špletfa*.

Nie stanowi też przeszkody w łączeniu *kwiekać* i *skwiega* różnica *-k-* : *-g-*. Oboczne występowanie spółgłoski bezdźwięcznej i dźwięcznej, zwłaszcza w wyrazach dźwiękonaśladowczych i ekspresywnych, jest dobrze znane wszystkim językom słowiańskim. Z licznych i różnorodnych tego typu oboczności warto przytoczyć kilka najbliższych omawianym tu wyrazom przykładów: pol. *świegotać* : kasz. *śvék^u otac*, ukr. *cvikaty* : *cvýhaty* ‘bić batem, uderzać’, dłuź. *šwikaś* ‘gwizdać; ciąć różgą ze świstem’, sch. dial. *švikati* ‘gwizdać’ : ukr. *švýhaty* ‘rzucać, ciskać’.

⁶ Sławski SEJP III 487; tenże, *Z lat czterdziestych XVI wieku*, JP LII, 1972, s. 250.

⁷ Jungmann IV 129.

⁸ Machek ES² 615; Sławski SEJP l.c. Cytowany przez Machka wyraz słowacki *švík* ‘szew’ z pewnością tu nie należy.

Nie nastręcza trudności ustalenie stosunku kasz. *skwiega* do pol. *kwiekać się*. Niewątpliwie *skwiega* jest derywatem od nie poświadczonego kaszubskiego odpowiednika pol. *kwiekać się*, utworzonym jak kasz. *ceka* ‘okap’ od *cec*, *zaka* ‘podzięka’ od *zek^uovac*, *přęgarda* ‘przegroda’ od *přęgarzác*, *přęvara* ‘polewka’ od *přęvařac*⁹. Jest to zatem nazwa rezultatu czynności, paralelna (choć inaczej utworzona) do głuź. *kwěk* ‘pęknięcie, rozdarcie, szpara, szczelina, rysa’. [351]

Znaczenia ‘szpara sromowa’ i ‘skrytka, schowek’ są z całą pewnością wtórne w stosunku do ‘rysa, szpara’. Nie budzący wątpliwości związek znaczeń ‘pękać’ i ‘rysa, szpara’ potwierdzają też takie przykłady jak pol. *pęknięcie* : *pękać*, ros. *трéщина* ‘pęknięcie, szpara, rysa’, ukr. *трі́щина* ‘ts.’ : ros. *трéска́т*, ukr. *тріска́ти* ‘pękać’.

Dotychczas zajmowaliśmy się tylko rzeczownikiem *skwiega* w znaczeniu ‘szpara’. Ale odpowiednik na gruncie polskim (i w innych językach zachodniosłowiańskich) ma także *skwiega* w odmiennych znaczeniach ‘płaczące dziecko’, ‘chorowita dziewczyna’, ‘rodzaj muchy’. Słownik etymologiczny F. Sławskiego omawia poświadczony tylko w XV wieku staropolski czasownik *kwiekać* ‘płakać, kwilić’¹⁰, mający najbliższy odpowiednik w stczes. *kviekanie* ‘płacz, kwilenie (dziecka)’¹¹, czes. *škvěk* ‘krzyk dzieci, kobiet, młodych zwierząt’, *skvěčeti* ‘skomleć, o psie’¹², tu też należy dłuź. dial. intensivum *kwekotaś* ‘paplać, gaworzyć, o dzieciach’. Polskie *kwiekać* i pokrewne wyrazy innosłowiańskie kontynuują czasownik dźwiękonaśladowczy sprowadzający się do pierwotnego *(s)kvěkati, mający nawiązania także poza językami słowiańskimi¹³. Związek kasz. *skwiega* z tym czasownikiem nie ulega wątpliwości. Omówione wyżej różnice fonetyczne pary *kwiekać się* : *skwiega* ‘szpara’ odnoszą się również do pary *kwiekać* : *skwiega* ‘płaczące dziecko, rodzaj muchy itd.’. Nie sprawia trudności objaśnienie budowy słowotwórczej i znaczeń wyrazu kaszubskiego. Jest to z pewnością nomen agentis do nie zachowanego kaszubskiego odpowiednika pol. *kwiekać* z pierwotnym znaczeniem ‘to, co kwili, płacze, co wydaje dźwięk podobny do kwilenia, płaczu’. Z tego nie zachowanego etymologicznego znaczenia rozwinęły się konkretne znaczenia w poszczególnych gwarach

⁹ Lorentz GP II 658. [351]

¹⁰ Sławski l.c.

¹¹ Gebauer II 191.

¹² Jungmann o.c. 477. Tu z pewnością też należą czes. dial. *škvěkati* : *škvíkati* ‘kwiczeć’, *škvěk*, *škvěkoti* ‘kwik’, *škvěčeti* : *skvěčeti* (: *škvičeti*, *kvečeti*) ‘wydawać jęklive dźwięki, jęczeć’ (PSJČ VI 1009).

¹³ Sławski l.c.

kaszubskich: ‘płaczące dziecko’, ‘dziewczyna chuda, chorowita’ (zapewne ‘ta, co płacze, kwęka z powodu choroby’), ‘chłopiec lubiący psoty, figlarz’ (może ‘ten, co dokucza np. płaczem, dokuczliwy chłopiec’), ‘rodzaj muchy’ (prawdopodobnie ‘mucha wydająca dźwięk podobny do kwilenia, płaczu’). Podobnie zbudowane rzeczowniki odczasownikowe są dobrze znane językom słowiańskim, nierzadkie też są w gwarach kaszubskich, np. *këba* ‘człowiek skłonny do płaczu, beksa, płaksa’ : *këbic* ‘płakać, beczeć, mazać się’, *plesta* ‘człowiek gadatliwy’ : *plestac* ‘gadać, pleść, bajdurzyć’¹⁴.

Identyczność postaci głosowej kasz. *skwiega* ‘szpara’ i *skwiega* ‘to, co płacze, kwili’ nasuwa myśl, iż jest to w istocie jeden wyraz. Odmienność znaczeń, jak postaram się wykazać, nie sprzeciwia się temu.

Identyfikowanie kaszubskiego rzeczownika *skwiega* w różnych znaczeniach wymaga oczywiście łączenia pol. *kwiekać się* ‘pękać’ i *kwiekać* ‘płakać, kwilić’. F. Sławski nie łączy jednak tych wyrazów. Dla *kwiekać*, jak już wspominałem, przyjmuje nie ulegające wątpliwości pochodzenie dźwiękonaśladowcze. Natomiast etymologię *kwiekać się* ‘pękać’ uważa za niejasną, wskazuje jednak na możliwość objaśnienia zachodniosłowiańskiego **kvěkati* jako czasownika kauzatywnego do **kvěknŭti* poświadczonego tylko wyjątkowym i niepewnym znaczeniowo staroruskim czasownikiem z XVI w. *cvěknuti* ‘zginać, szczeznąć’¹⁵. Względy znaczeniowe przemawiają jednak raczej za identyfikowaniem niewątpliwie zachodniosłowiańskich czasowników **(s)kvěkati* ‘płakać, kwilić’ i **(s)kvěkati sę* ‘pękać’. Pozornie znaczenia te różnią się tak bardzo, iż nie widać łączności między nimi. Ale analiza słownictwa słowiańskiego pokazuje ścisły związek znaczeń ‘wydawać jakiś dźwięk’ i ‘pękać’. Niektóre czasowniki pierwotnie dźwiękonaśladowcze występują w znaczeniu ‘pękać’, np. pol. *pękać* ‘łamać się, rozłamywać się na kawałki; z siłą się rozrywać, trzaskać’, czes. *pukati* ‘ts.’, sch. *pŭcati* ‘pękać z trzaskiem, łupać się’ : ‘strzelać; uderzać, o piorunie’, pol. *trzaskać* ‘pękać z trzaskiem, pękać’ : ‘wydawać trzask; uderzać’, ros. *trésnut* ‘pęknąć’ : ‘uderzyć’, *trěščát* ‘pękać, rozpadać się’ : ‘wydawać trzask; ćwierkać; paplać, trajkotać’, ukr. *trískaty(sja)* ‘pękać, tworzyć szczeliny’. Prasłowiański czasownik **lopati* z pierwotnym znaczeniem ‘pić chciwie, chleptać’ kontynuują np. ros. *lópats’ja* ‘pękać’, *lópnut* ‘pęknąć, trzasnąć’, ukr. *lópnuty* ‘złamać się, pęknąć,

¹⁴ Sychta o.c. [352]

¹⁵ Sławski l.c. Wyraz staroruski może należałoby łączyć z takimi wyrazami jak sło. *kvěčiti* ‘krzywić, zginać, schylać; zgniatać, opuszczać’, którego pokrewieństwa z omawianą w artykule rodziną wyrazów nie można zresztą wykluczyć.

trzasnąć', brus. *lópac'* 'pękać' : 'uderzać, łaskotać' : 'żreć'¹⁶. Ciekawą paralelę dla omawianych tu wyrazów stanowi prasłowiański dźwiękonaśladowczy czasownik *cŕkati (np. głuź. *cyrkać* 'świergotać, ćwierkać; świstać, brzęczeć; tryskać, bryzgać', czes. *crkati* 'ćwierkać; płynąć ze szmerem, ciurkać'), który w językach południowosłowiańskich otrzymał znaczenie 'pękać' (np. sch. *cŕkati*, bułg. *cróka se* 'pękać, zdychać')¹⁷. Jednocześnie czasowniki oznaczające rwanie, zrywanie, łupanie w poszczególnych językach słowiańskich zaczęły oznaczać wydawanie różnych dźwięków, np. pol. *drzeć* 'rwać, targać; zdzierać, łupić' : *drzeć się* 'krzyczeć, wrzeszczeć', sch. *izdirati se* 'krzyczeć na kogoś', ros. *lupít'* 'obdzierać (korę z drzew); bić' : *lupít'sja* 'łuszczyć się, pękać', ukr. *lúskaty* 'wydawać trzask, trzeszczeć; pękać z trzaskiem, łamać się' z psł. *luskati 'łuszczyć, obierać z łusek'. Przykłady te pokazują wzajemne powiązanie znaczeń 'wydawać dźwięk' i 'pękać'. Ogniwem pośrednim jest oczywiście znaczenie 'pękać, rozpadać się wydając dźwięk'. W świetle tych licznych paraleli semantycznych rekonstrukcja rozwoju znaczeniowego czasownika *(s)*kvěkati* 'płakać, kwilić, wydawać przeciągły dźwięk (jak płaczące dziecko, brzęcząca [353] mucha)' : *(s)*kvěkati se* 'pękać' wydaje się prawdopodobna. Nie można oczywiście wykluczyć odwrotnego rozwoju znaczenia ('pękać' > 'płakać, kwilić'), ale ponieważ dźwiękonaśladowczy charakter *(s)*kvěkati* ma oparcie w innych pokrewnych czasownikach onomatopeicznych (por. pol. *kwikać, kwiczeć, kwilić*), bardziej prawdopodobny wydaje się właśnie taki rozwój znaczeniowy.

Wróćmy jeszcze na chwilę do wysuniętego przez AJK zestawienia kasz. *skwiega* z grupą wyrazów wschodnio- i południowosłowiańskich: strus. *skvažbnja* 'szczelina, szpara, otwór, zagłębienie, jama', *skvažbnъ* m. 'otwór', *skvažbnъ* f., *skvožbnъ* 'pęknięcie, rozpadlina, pieczara', ros. *skvážina* (w słowniku Dala też *skvážniá*) 'szczelina, szpara, otwór, dziura, pęknięcie', scs. *skvožbna* 'rozpadlina, szczelina', cs. *skvaž(b)na, skvožna, kvožna* 'ts.', sch. słabo poświadczone *skvažina* 'ts.', słu. *skvôžnja* : *skôžnja* 'dziura, otwór', *skvâžnja* 'szczelina, szpara, rysa'. Wyrazy te różnią się od jasno się tłumaczącej na gruncie zachodniosłowiańskim kasz. *skwiegi* nie tylko jednolitym znaczeniem, lecz także postacią głosową. Odmienny wokalizm (a wręcz nieprawdopodobne, by *a* : *o* wobec *ě* w tych wyrazach można było tłumaczyć tak starą alternacją jak *ě* : *a* w *rězati* : *razъ*) i inna spółgłoska (-g- w wyrazie kaszubskim jest z pewnością wtórne w stosunku do -k- w innych językach zachodnio-

¹⁶ Zob. Vasmer REW II 59.

¹⁷ Zob. Skok ER I 275. [353]

słowiańskich) przeczą możliwości łączenia tych wyrazów. Tym bardziej że zasięg wyrazów południowo- i wschodniosłowiańskich pokrywa się z zasięgiem przysłówka *skvozě, skvozь*, od którego (i od pochodnych od niego wyrazów) nie można odrywać przytoczonej grupy wyrazów¹⁸.

Szcątkowo zachowany w kaszubszczyźnie rzeczownik *skwiega* okazał się jeszcze jednym z licznych w tym dialekcie archaizmów leksykalnych. Choć sam jest derywatem powstałym na gruncie kaszubskim, świadczy, iż nie zachowany w tym dialekcie zachodniosłowiański czasownik **(s)kvěkati, *(s)kvěkati sę* łączył gwary kaszubskie z gwarami Kociewia, Wielkopolski, Łużyc i Czech.

---

¹⁸ Vasmer REW II 635.

Przyczynki leksykalne

Język Polski LVI, 1976, s. 368–370

2. kaszubskie *střęc*, *ostřęc*

W gwarach północno- i (rzadziej) środkowokaszubskich występuje rzeczownik *střęc*, *-cě* f. ‘podłoga w izbie ubita z gliny zmieszanej z plewami lub sieczką’, ‘podłoga gliniana w piecu chlebowym’, ‘gliniane otynkowanie sufitu’¹. [369] W dwu wsiach kaszubskich (Żarnowiec i Odargowo) B. Sychta zapisał też postać *ostřęc*, *-cě* f. ‘podłoga w izbie ubita z gliny’, ‘gliniane otynkowanie sufitu’². Inne gwary polskie, o ile wiadomo, nie znają żadnej z tych postaci.

W cytowanym komentarzu do mapy 141 AJK wysunięto możliwość związku wyrazu kaszubskiego z czasownikiem *strzeć (w polszczyźnie zachowanym w przedrostkowym *roz-po-strzeć*), nie wykluczając jednocześnie związku z czasownikiem *strzec*. Dokładne odpowiedniki innosłowiańskie obu postaci kaszubskich nie tylko pozwalają potwierdzić jedną z teoretycznie możliwych etymologii wyrazu, lecz także rzucają światło na charakter wyrazu w kaszubszczyźnie.

Odpowiedniki omawianych wyrazów kaszubskich występują jedynie w dwu językach słowiańskich. W jednym z zabytków cerkiewno-słowiańskich trzykrotnie poświadczony jest rzeczownik *strětb* f. w znaczeniu

---

¹ {W artykule przypisy na każdej stronie są numerowane od początku – red.} Sychta V 185. Zob. AJK III, mapa 141 (‘dno pieca chlebowego’), cz. II, s. 163; tu postaci fonetyczne w gwarach oraz informacje o poświadczeniach wyrazu w starszych słownikach kaszubskich. Na danych AJK oparte jest hasło *střěz -ə* (postać z „etymologicznym” *z* przejęta ze słownika Ramuła) u LorPW II 389 (tamże na s. 385 postać *střec* za słownikiem Pobłockiego).

² Sychta III 354.

‘(kryte) przejście’³, dokładnie odpowiadający kasz. *strěc*. Natomiast w języku słoweńskim znany jest bliski kasz. *ostřec* rzeczownik *obstrět* f. ‘światlisty pierścień wokół słońca i księżycy, halo; aureola’, ‘brązowa otoczka brodawki sutkowej’⁴. Są to niewątpliwie derywaty z przyrostkiem *-tb* od prasłowiańskich czasowników **sterti stbrǫ* ‘rozpościerać, rozciągać, rozkładać’⁵, **o(b)sterti -stbrǫ* ‘rozpostrzeć, rozłożyć dokoła, ze wszystkich stron, otoczyć’ (por. np. sło. *obstrěti, -strēm* : *-stérem* ‘otulić, otoczyć, okryć, osłonić; ogarnąć, objąć’). Tak objaśnił wyraz cerkiewno-słowiański i słoweński A. Vaillant. Również F. Sławski na podstawie cs. *strětb* zrekonstruował wśród odczasownikowych derywatów z sufiksem *-tb* prasłowiański rzeczownik **stertb* ‘przejście (kryte)’⁶.

Nie mający na gruncie kaszubskim motywacji rzeczownik *strěc* wspiera rekonstrukcję prasłowiańskiej postaci **stertb*. Słabe poświadczenie kontynuantów tej postaci w językach słowiańskich nie musi przemawiać przeciw takiej rekonstrukcji, gdyż występowanie odpowiednich wyrazów w dwu odległych dialektach słowiańskich może wskazywać na szczątkowo zachowany archaizm. O stosunkowo wczesnym powstaniu wyrazu świadczy zarówno archaiczna jego budowa, jak i semantyka. Prawdopodobnie również postać **o(b)stertb* (mimo że odpowiednik słoweński zachował motywację w tym języku) należy odnieść do epoki prasłowiańskiej. [370]

Porównanie znaczeń omawianych wyrazów umożliwia odtworzenie znaczenia pierwotnego i przypuszczalnego przebiegu ewolucji semantycznej wyrazów w poszczególnych językach. Realnie zaświadczone znaczenia są niewątpliwie wtórne. Struktura wyrazów wskazuje, iż pierwotnie były to rzeczowniki abstrakcyjne nazywające czynność⁷. Psł. **stertb* pierwotnie znaczyło zapewne ‘rozpościeranie, rozciąganie, rozkładanie czegoś na czymś lub nad czymś’, zaś wtórnie w wyniku konkretyzacji ‘to, co jest rozłożone, rozpostarte, co się rozpościera, rozciąga na czymś lub nad czymś’. W jednym z dialektów słowiańskich nastąpiło zawężenie znaczenia do ‘przykrycie nad czymś, np. nad przejściem’, skąd dalej ‘kryte przejście’, natomiast w kaszub-

---

³ Zob. Vaillant GC IV 690: u Hamartola, XV w. Miklosich Lexicon 897 na podstawie tego samego źródła odtwarzał niejasny dlań znaczeniowo rzeczownik *strětb* m.

⁴ Pleteršnik II 751.

⁵ Bezpośredni kontynuant tego czasownika zachował się w kilku językach słowiańskich (w dolnołużyckim, słowackim, słoweńskim, serbsko-chorwackim), w innych językach podobnie jak w polszczyźnie występują czasowniki przedrostkowe.

⁶ Sławski Zarys II 45. [370]

⁷ Szczegółowo o funkcjach sufiksu *-tb* Sławski o.c. 43–50.

skim specjalizacja znaczenia poszła w kierunku ‘to, co jest rozpostarte np. na klepisku izby, gliniana polepa’. Podobnie zapewne przebiegał rozwój znaczeniowy rzeczownika **o(b)stertv*: od abstrakcyjnego poprzez konkretne (‘to, co okrywa, otacza’) aż do wyspecjalizowanych znaczeń w słoweńskim (‘otoczka’) i kaszubskim (‘polepa’). Ewolucja semantyczna omawianych rzeczowników polegała więc na konkretyzacji i stopniowym (zapewne długotrwałym) zawężaniu specjalizacji znaczenia.

W świetle materiału słowiańskiego kasz. *strěc*, *ostřec* okazały się archaizmami leksykalnymi odziedziczonymi prawdopodobnie z epoki prasłowiańskiej i łączącymi gwary kaszubskie z obszarem południowosłowiańskim.

Archaiczny kaszubski przymiotnik *rądi*

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XX, 1981, s. 7–10

W gwarach środkowo- i południowokaszubskich występuje interesujący przymiotnik *rądi* ‘zwinny, żywy, zdrowy, wesoły, krewki, dziarski’ i odpowiedni przysłówek *rądo* (Sychta IV 301, LorPW II 116). W gwarach północnokaszubskich (Wejherowskie, Puckie) odpowiada im przymiotnik *rądni* ‘chętny, pracowity, zwinny’ i przysłówek *rądno*, tu też znane są pochodne odprzymiotnikowe rzeczowniki *rądnosc* ‘zwinność, pracowitość’, *rądńica* ‘kobieta zwinna, pracowita’ (Sychta IV 301).

Dialekty Polski łądowej nie znają tych wyrazów¹. Natomiast odpowiedniki kasz. *rądni* znane są zachodniej części obszaru południowosłowiańskiego: sło. *róden* ‘zgrabny, zręczny’ : ‘troskliwy, dbający; rozważny, bacny’, *neróden* ‘niezgrabny, niezręczny, niezdarny’ : ‘opieszły, gnuśny, niedbały; nieposłuszny, krnąbrny, niegrzeczny’², sch. dial. kajk. *nerūdno* ‘niezgrabnie, niezręcznie’³. Zgodność postaci głosowych tych wyrazów, identyczna budowa słowotwórcza i niewątpliwa bliskość znaczeń pozwalają sprowadzić kasz. *rądni*, sło. *róden* i sch. kajk. **ne-ruden* do postaci **rǫdъnъ*.

Mimo że wyrazy wskazujące na przymiotnik **rǫdъnъ* występują na dwu oddalonych obszarach słowiańskich, zrekonstruowana postać nie jest pierwotną postacią prasłowiańską. Z porównania **rǫdъnъ* i kasz. *rądi* wynika, że pierwotną musi być postać bez sufiksu *-ъnъ*, zachowana tylko w kaszubskim

---

¹ W kartotece *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie poświadczono są jedynie przykłady kaszubskie.

² Pleterśnik I 700, II 432. Przymiotnik *neroden* ‘mutwillig, petulens’ poświadczony jest już w XVI w. (Megiser 72). W gwarach *neroden* ‘niezgrabny, niezręczny’, zob. np. Tominec 140. O możliwości zlania się w słoweńskim dwu genetycznie różnych przymiotników zob. przypis 5.

³ M. Lang, *Samobor*, ZNŽO XIX, s. 308. [8]

rądi, kontynuującym bezpośrednio pierwotny przymiotnik **rǫdǫ*. Przypuszczenie o sekundarnym nawarstwieniu sufiksu *-bnǫ* na starszy przymiotnik **rǫdǫ* potwierdzają [8] inne podobne przykłady kaszubskie, por. kasz. *łążni* ‘gibki, giętki, zwinny, mocny’ : *łągi* ‘giętki, gibki, zwinny’ < psł. **lǫggǫ* ‘giętki, gibki’, kasz. *łąčni* ‘pochyłony, półkolisty, łukowaty’ : psł. **lǫkǫ* ‘zakrzywiony, wygięty’. Nawarstwianie się sufiksu *-bnǫ* na starsze formacje przymiotnikowe jest dobrze znane językom słowiańskim⁴; początki tego procesu sięgają zapewne epoki prasłowiańskiej.

Ograniczony zasięg zrekonstruowanego przymiotnika **rǫdǫ* nie może stanowić przeszkody w zaliczeniu go do prasłowiańskiej warstwy słownictwa słowiańskiego. Rozstrzygające znaczenie ma tu struktura omawianego wyrazu, możliwa do objaśnienia jedynie na gruncie prasłowiańskim. Natomiast występowanie wyrazu jedynie w dialekcie kaszubskim, w języku słoweńskim i w dialekcie kajkawskim języka serbsko-chorwackiego może wskazywać, że **rǫdǫ* jest jednym z prasłowiańskich dialektyzmów wspólnych dla części obszaru zachodniosłowiańskiego i dla zachodniej grupy dialektów południowosłowiańskich. Nie można jednak wykluczyć, że znany nam dziś zasięg wyrazu jest kwestią przypadku, że wyraz pierwotnie mógł występować na większym obszarze, a zachował się (podobnie jak sporo innych starych wyrazów) jedynie na peryferiach obszaru słowiańskiego. Z drugiej jednak strony za uznaniem wyrazu za prasłowiański dialektyzm może przemawiać jego przynależność do młodszej warstwy słownictwa prasłowiańskiego, o czym niżej.

Struktura przymiotnika **rǫdǫ* i jego semantyka wskazują, że jest to dewerbalny przymiotnik derywowany od psł. **rǫditi rǫd’ǫ* ‘ustawiać w szeregu, szeregować, porządkować, wprowadzać ład’ > ‘rozporządzać, rządzić, władać, panować, kierować’, ‘doglądać czegoś, dbać, troszczyć się o coś’ (np. pol. *rządzić* ‘sprawować władzę, panować, władać’, dawne ‘najmować, przyjmować do pracy’, dial. ‘być w porządku’, ‘mówić’, kasz. *řąžęc* ‘sprawować władzę, panować, zarządzać’, ‘przyjmować do pracy na pewien okres’, sch. *rǫditi* ‘porządkować, zaprowadzać porządek, doprowadzać do ładu; sprzątać’, ‘przygotowywać’, ‘czyścić np. zboże’, ‘rządzić, władać; rozkazywać, polecać’, dial. ‘dbać, zajmować się czymś, troszczyć się o coś’, csł. *rǫditi* ‘porządkować, szeregować; zdobić, stroić’). Pochodny przymiotnik wykazuje typowy dla prastarych imion wokalizm *-o-* (*-ǫ-*) wobec *-e-* (*-ǣ-*) w podstawowym czasowniku. Funkcję formantu słowotwórczego pełni paradygmat (z punktu widzenia wczesnoprasłowiańskiego formant stanowiły samogłoski tematyczne *-o-*

⁴ Por. np. Vaillant GC IV 454–456.

w rodzaju męskim i nijakim, -ā w rodzaju żeńskim). Pierwotne znaczenie przymiotnika *rōdъ było zapewne ‘umiejętnie coś szeregujący, porządkujący, wprowadzający ład, umiejętnie kierujący czymś’, stąd realnie zaświadczone znaczenie ‘zwinny, zręczny, zgrabny’⁵. [9]

Pśl. *rōdъ reprezentuje archaiczny typ przymiotników dewerbalnych (lub opartych na pierwiastku werbalnym) dobrze znany językom słowiańskim. Najpełniejszą listę takich przymiotników zestawiał A. Vaillant⁶. Reprezentują one pierwotne nomina postverbalia, które zapewne już w epoce prasłowiańskiej (przynajmniej w późniejszym okresie rozwoju tego języka) należały bądź do kategorii rzeczowników, bądź do kategorii przymiotników w zależności od funkcji składniowej. Stąd w językach słowiańskich nomina postverbalia oparte na jednym czasowniku nierzadko kontynuowane są zarówno przez rzeczowniki, jak i przymiotniki. Tak jest również w przypadku archaicznych imion derywowanych od czasownika *rēditi: obok omawianego przymiotnika w niektórych językach słowiańskich występują także rzeczowniki, np. sło. *nerōda* ‘niezręczność, niezgrabność’: ‘niezręczny, niezgrabny człowiek’ (to ostatnie znamię może wskazywać na substancywizowany kontynuant przymiotnika *rōdъ). W niektórych językach odnajdujemy identycznie zbudowane rzeczowniki oparte na prefigowanych czasownikach, np. ukr. dial. *orūda* ‘praca, zajęcie; kierownictwo’, może także brus. dial. *abrūd* ‘dolna część cebra’, *arūd* ‘ten, kto narusza zasady zachowania’⁷. Możliwe też, że na wyrażeniu przyimkowym zawierającym rzeczownik *rōda lub *rōdъ oparte są także takie wyrazy, jak np. pol. *na podorędziu* (dial. też *na podorędzi*) ‘w pogotowiu, na zawołanie, pod ręką’, kasz. *orażę*, *dorażę* ‘jakikolwiek przedmiot znajdujący się pod ręką w danej chwili’ (Sychta III 335), czes. dial. *na porūzi* ‘w pogotowiu, pod ręką’, sła. dial. *porūdъ*, *na porūdzi* ‘ts.’

Nomina postverbalia zbudowane jak pśl. *rōdъ, *rōda reprezentują różne warstwy chronologiczne słownictwa prasłowiańskiego. Niewątpliwie do

---

⁵ Nie można wykluczyć, że w języku słoweńskim nastąpiło zmieszanie dwu różnych genetycznie przymiotników: *rōden* ‘zgrabny, zręczny’ (z *o* < *o, kontynuowanym przez kasz. *q*, kajk. *u*) < *rōdъ-ъnъ oraz *rōden* ‘troskliwy, dbający; rozważny, baczny’ [9] derywowanego od czasownika *rōditi* ‘troszczyć się, dbać o coś, zważać na coś’ (< pśl. *roditi ‘troszczyć się o coś, dbać; starać się, usiłować’); znaczenie ‘troszczyć się, dbać o coś’ mają jednak również kontynuanty pśl. *rēditi. Według Machka na czasowniku *roditi oparty jest przymiotnik w czeskim: stczes. *nerōdný* ‘uparty, krnąbrny’, czes. *nerudný* ‘grubiański, ordynarny; nieuprzejmy, nieprzystępny, posępny; potworny, zwyrodniały, ohydny’, dial. ‘niespokojny’, zob. Machek ES² 515.

⁶ Vaillant GC IV 260–264.

⁷ Por. ĚSBM I 58, 152. [10]

warstwy starszej, wczesnoprasłowiańskiej (lub może nawet przedślówiańskiej) należą wyrazy derywowane wprost od pierwiastka werbalnego, np. *krǫpǫ ‘mały, krótki, niewysoki, lecz mocno zbudowany’ do ie. *(s)*kremp-* ‘kurczyć (się), marszczyć (się)’ (Sławski SEJP III 107), *lǫgǫ ‘obłąk, krzywiżna półkolista, łuk; łękowate obniżenie powierzchni ziemi, bagno, moczary’: ‘giętki, gibki’ do ie. **leng-* ‘giąć, wyginać, krzywić’ (Sławski SEJP V 81, 110). Inne podobne wyrazy utworzone zostały niewątpliwie później od prasłowiańskich czasowników, np. *krǫtǫ ‘wijący się, kręcący się, wyginający się; silnie skręcony; mocny, silny, tęgi, gęsty, twardy’ do psł. *krętati ‘obrać, skręcać, zginać; obracać się’ (Sławski SEJP III 108–109), *skǫdǫ ‘oszczędny, skąpy, biedny’ do psł. *ščǫdǫti ‘oszczędzać, skąpić’. Do tej późniejszej warstwy derywatów należy także psł. *rǫdǫ, wyraz oparty na motywowanym prasłowiańskim czasowniku *rǫditi. [10]

W dialekcie kaszubskim omawiany archaiczny prasłowiański typ przymiotnika reprezentuje nie tylko *rǫdi* (*rǫdni*). Dialekt ten zna oczywiście tego typu przymiotniki występujące również w pozostałych dialektach polskich, a także innych językach słowiańskich, np. kasz. *krǫpi* ‘niewysoki, lecz mocno zbudowany, o szerokich ramionach’ (Sychta VII 134), pol. *krępy* ‘ts.’, bułg. dial. *krǫp*, *krǫp* ‘krótki, niewysoki’, csł. *krǫpǫ* ‘mały, drobny’ < psł. *krǫpǫ (p. wyżej); kasz. *krǫti* ‘kręty, zygzakowaty; nieszczerzy, podstępny’ (Sychta II 244), pol. *kręty* ‘tworzący linię falistą, krzywą, wijący się, kręcący się; zawiły; nieszczerzy’ < psł. *krǫtǫ (p. wyżej), wyraz o zasięgu ogólnosłowiańskim; kasz. *tǫgi* ‘tęgi, silny, mocny’ (Sychta V 336), pol. *tęgi* ‘mający dużą tuszę, otyły; mający zdrowy, krzepki wygląd; duży i mocny, dorodny’, ‘spory, masywny, gruby’, dawne ‘sztywny, twardy’ < psł. *tǫgǫ ‘naciągnięty, napięty, sztywny, twardy, mocny’, przymiotnik kontynuowany na całym obszarze północnosłowiańskim. Na szczególną uwagę zasługują identycznie zbudowane przymiotniki kaszubskie, nie znane pozostałym dialektom polskim:

kasz.-sł. *łǫgi* ‘giętki, gibki, zwinny’: *łǫżni* ‘ts., mocny’ (LorPW I 472, Sychta III 13, AJK I, mapa 28, cz. II, s. 95–96)⁸ kontynuuje psł. *lǫgǫ ‘giętki, gibki’, nie zaświadczony w innych językach słowiańskich;

kasz. *łǫčni* ‘pochylony, półkolisty, łukowaty’ (Sychta III 13) z sufiksem *-bnǫ* nawarstwionym na pierwotny przymiotnik *lǫkǫ ‘zakrzywiony, wygięty’, poświadczony przez scs. *lǫkyi* ‘podstępny’, csł. *lǫkǫ* ‘zakrzywiony, wygięty’, strus. *lukiyi* ‘krzywy, zgięty’ (Sławski SEJP V 113);

⁸ Por. też J. Majowa, *Semantyczna problematyka obszaru objętego ankietą AJK*, AJK XV. Podsumowania, aneksy, Wrocław 1978, s. 49.

kasz. *rąg* (nieodmienny przymiotnik) ‘wysmukły’ (Sychta IV 301), sli. *rągi* ‘ts.’ (LorPW II 116), które W. A. Mierkułowa sprowadza do prasłowiańskiej postaci (nie znanej innym językom słowiańskim) **rǫgъ* ‘giętki, wysmukły’ do psł. **ręgati sę* ‘chwiać się, trząść się’⁹.

Z powyższego (z pewnością niekompletnego) zestawienia wynika, że kaszubszczyzna lepiej niż pozostałe dialekty polskie zachowała relikty archaicznego typu prasłowiańskich przymiotników dewerbalnych. W dialekcie kaszubskim poświadczane są nie tylko kontynuanty prasłowiańskich przymiotników **lǫkъ* i **rǫdъ* znanych poza tym jedynie niektórym językom słowiańskim, ale również ograniczone do tego dialektu archaiczne przymiotniki **lǫgъ* i **rǫdъ*. Dane kaszubskie wzbogaciły o nowe fakty niezbyt obszerną listę prasłowiańskich przymiotników omawianego typu. Stanowią one zarazem jeszcze jeden dowód archaiczności dialektu kaszubskiego i jego słownictwa, niezwykle ważnego dla badań leksyki i słowotwórstwa prasłowiańskiego.

---

⁹ V. A. Merkułova, *Russkie ètimologii*, I, Ètimologija 1976, 1978, s. 96–97.

Ze studiów etymologicznych nad leksyką kaszubską

Prace Filologiczne XXX, 1981, s. 307–315

1. *drągi*

Interesujący przymiotnik *drągi* (wyjątkowo też *dręgi* i *druği*) występuje w północnych i środkowych gwarach kaszubskich w znaczeniach ‘trudny, niełatwy’, ‘leniwy, powolny’, ‘cierpki, kwaśny, gorzki’ (np. o owocach, kawie, piotunie), ‘przykry, niemiły’ (Sychta I 236). Wyraz znany był również dialektowi słowińskiemu: *drągi* ‘herb, bitter’, ‘unangenehm, beschwerlich’ (LorPW V 155). Sychta i Lorentz podają również derywaty odprzymiotnikowe: kasz. *drąglavica* ‘zatwardzenie, obstrukcja’, *drążżzna* ‘cierpkość’, ‘droga trudna do przebycia’ (Sychta l.c.), sli. *drągosc* ‘Bitterichkeit, bitterer Geschmack’, ‘Unannehmlichkeit, Schwierigkeit, Betrübnis’¹, *drągula* m. ‘träger, fauler Mensch’ (Lorentz l.c.).

Ani przymiotnik *drągi*, ani oparte na nim derywaty nie występują poza obszarem kaszubsko-słowińskim². Wyraz nie był przedmiotem analizy etymologicznej, chociaż postać *dręgi* wspomina F. Sławski pod hasłem *drętwieć*³. Dopiero jednak prace nad rekonstrukcją słownictwa prasłowiańskiego pozwoliły odkryć archaiczność tego przymiotnika kaszubskiego i ustalić prawdopodobną motywację na gruncie słowiańskim.

Kasz. *drągi* jest wyrazem izolowanym tak w dialekcie kaszubskim, jak i w polszczyźnie jako całości. Ponieważ nic nie wskazuje, by był on zapożyczeniem (nie można bowiem odnaleźć ewentualnego źródła pożyczki), należy rozważyć możliwość słowiańskiej motywacji wyrazu. Struktura kaszubskiego

---

¹ Derywat notowany też przez Ramułta w znaczeniu ‘cierpkość, gorycz, kwas (owoców, napojów itp.)’, Ramułt 30.

² Karłowicz I 369 s.v. *dręgi* cytuje tylko przykłady kaszubskie za Pobłockim i Ramułtem.

³ Sławski SEJP I 165. [308]

przymiotnika pozwala łączyć go z czasownikami wschodnio- i południowo-słowiańskimi: ros. pot. i dial. *drjágát* ‘wstrząsać, potrząsać gwałtownie całym ciałem, podrygiwać’, ‘wierzgać, kopać’, *drjágát’sja* ‘robić szybkie ruchy; szarpać się, rzucać się’, ‘wierzgać, bić nogami, przestępować z nogi na nogę’, *drjágnut* ‘drgnąć, wstrząsnąć; wierzgnąć’, ukr. dial. *drjahotity* (intensivum na *-otity*) ‘drzeć’, brus. dial. *drjáhnuć* ‘rzucić się energicznie’, sło. *dregati* : *drezati* ‘pchać, dźgać, kłuć, szturchać’, sch. dial. kajk. *dregnuti* ‘pchnąć (np. nożem), ukłuć, [308] szturchnąć’. Na gruncie zachodniosłowiańskim jedyny bodaj ślad odpowiedniego czasownika zachował się w stczes. *dřezati* (= sło. *drézati*) ‘trząść się’ (*všecho pohanstvo dřezalo* ‘trzęsło się, drżało’⁴).

Przytoczone czasowniki sprowadza się do psł. **dřegati* (perf. **dřegnŋti*) ‘trząść, potrząsać, wykonywać szybkie, gwałtowne, urywane ruchy rękami, nogami lub całym ciałem, podrygiwać’⁵. Kaszubski przymiotnik *drągi* musi kontynuować starszą postać **drogŋ*. Językom słowiańskim dobrze jest znany typ przymiotników z wokalizmem *-o-* opartych wprost na pierwiastku werbalnym lub na czasowniku z wokalizmem *-e-*. Kilka takich przymiotników poświadczonych jest wyłącznie lub głównie w dialekcie kaszubskim, por. kasz. *łągi* ‘giętki, gibki, zwinny’ (< **łogŋ* ‘giętki, gibki’ : ie. **leng-* ‘giąć, wyginać, krzywić’), kasz. *rađi* ‘zwinny, żywy, zdrowy, wesoły, krewki, dziarski’ (< **rođŋ* ‘zwinny, zgrabny, zręczny’ < ‘umiejętnie coś porządkujący, wprowadzający ład’ : psł. **ręđiti* ‘szeregować, porządkować, wprowadzać ład’), kasz. *rağ*, sli. *rađi* ‘wysmukły’ (< **rogŋ* ‘giętki, wysmukły’ : psł. **ręgati sę* ‘chwiać się, trząść się’); poza tym w dialekcie kaszubskim występują identycznie zbudowane przymiotniki znane również polszczyźnie lądowej i innym językom słowiańskim, np. kasz. *krąpi* ‘niewysoki, lecz mocno zbudowany, o szerokich ramionach’ = pol. *krępy*, kasz. *krąti* ‘kręty, zygzakowaty; nieszczerzy, podstępny’ = pol. *kręty*, kasz. *tađi* ‘tęgi, silny, mocny’ = pol. *tęgi*⁶.

Do tego samego typu przymiotników z motywacją werbalną należy również kasz. *drągi* < **drogŋ*, z formantem *-ŋ* (< *-o-*) i alternacją *-q-* : *-ę-* jako dodatkowym środkiem morfologicznym. Objaśnienia wymaga jednak semantyka przymiotnika kaszubskiego. Wydaje się, że realnie zaświadczone w kaszubskim znaczenia wyprowadzać można z podstawowego ‘przykry, nieprzyjemny’, stąd ‘kłopotliwy (np. o jakiejś sprawie)’, ‘trudny, niełatwy’,

⁴ Gebauer I 317 s.v. *držěti* : *dřěžěti*. Por. Machek Rostliny 148.

⁵ SP IV 221–222. Por. też ÈSSJa V 112 (z niepełnym materiałem: tylko dokumentacja słoweńska i rosyjska), gdzie nieprzekonująco przyjmuje się **dřegati* za podstawę rzeczownika **drogŋ* ‘żerdź, drąg’.

⁶ Por. mój artykuł *Archaiczny kaszubski przymiotnik rađi*, SFPS XX, 1981, s. 7–10, gdzie podaję dalszą literaturę [na s. 614–618 niniejszego tomu – red.]. [309]

a także ‘przykry, nieprzyjemny, o smaku: cierpki, kwaśny, gorzki’. Znaczenie ‘przykry, nieprzyjemny’ rozwinęło się zapewne z pierwotnego ‘powodujący wzdryganie (się), np. przy jedzeniu czegoś o cierpkim, nieprzyjemnym smaku, z obrzydzenia do czegoś’. Mniej jasne jest znaczenie ‘leniwy, powolny’; jest może ono motywowane przez zwrotny czasownik *dręgati sę ‘trząść się’, por. ros. dial. *drýga* ‘słaby, osłabiony człowiek’ : *drýgat’* ‘drzeć, trząść się’.

Mimo zasięgu ograniczonego do obszaru kaszubskiego przymiotnik *drągi* należy uznać za twór archaiczny, utworzony według prasłowiańskiego modelu słowotwórczego prawdopodobnie w epoce silnego zróżnicowania dialektycznego terytorium słowiańskiego. Kasz. *drągi* < *drogъ pośrednio dowodzi, że [309] prasłowiański czasownik *dręgati znany był również dialektom lechickim, możemy więc stwierdzić ogólnosłowiański pierwotnie charakter tego podstawowego czasownika.

2. *slâz, svâz*

W słownikach kaszubskich dobrze jest poświadczony rzeczownik *svâz* -za ‘fasczka, małe naczynie drewniane (na masło, powidło, ser itp.), zwykle wyłobione z jednego kawałka drewna, zaopatrzone w przykrywkę’⁷. Inną postać *slâz slazě* m. ‘dawna miseczka z przykrywką do masła, wyłobiona w drzewie’ podaje z północnych gwar kaszubskich Sychta V 70. Z tych dwu postaci bliższa pierwotnej jest zapewne *slâz*, gdyż tylko ona poddaje się analizie etymologicznej i daje się objaśnić na tle leksyki polskiej i słowiańskiej. Wymiana *sl-* : *sv-* (wczesna, skoro na miejsce pierwotnego *l’* mamy *v*) nie jest jasna; w językach słowiańskich sporadycznie spotykamy odwrotną wymianę *sv-* (*sv-*) : *sl-*, np. dobrze poświadczone postaci *svoboda* : *sloboda*, pol. *świeboda* : *śleboda*, śle. *sviba* : *sliba*, gdzie zaszła wczesna dysymilacja na odległość (*sv-b-* > *sl-b-*).

Rzeczownik *slâz* (*svâz*) jest semantycznym kaszubizmem, mającym dokładny odpowiednik fonetyczny (ale z inną semantyką) w języku polskim i w kilku innych językach słowiańskich. Wydaje się, że omawiany wyraz kaszubski trzeba łączyć bezpośrednio nie ze znanym niemal wszystkim językom słowiańskim ludowym terminem botanicznym *slězvъ ‘prawosław, *Althaea officinalis*; różne gatunki malwy’ (kasz. *slâz*, LorPW II 277, pol. *ślaz*, czes. *slez*, *slíz*, sch. *sljez*, *sljjez*, bułg. *slez*, strus. *slězvъ* itd.)⁸, ale z homonimicznym

⁷ Ramułt 206; *svjôz*; LorPW II 409: *svâz*. Za Pobłockim cytują tę postać O. Kolberg (*Dzieła wszystkie*, t. 39: *Pomorze*, Wrocław–Poznań 1965, s. 512) i Karłowicz V 217.

⁸ Por. Budziszewska 220; Machek ES 146–147 i ES² 554; Skok ER III 285.

ludowym terminem z zakresu anatomii zwierząt i przetwórstwa mleka, nie-
dostrzeżonym dotychczas przez etymologów⁹.

W dawnej polszczyźnie od XVII wieku poświadczony jest rzeczownik *ślaz* ‘czwarty żołądek u zwierząt przeżuwających, trawienieć’ (właściwie ‘czwar-
ta komora żołądka przeżuwaczy, trawienieć’), w *Słowniku wileńskim* także *ślaz*
cielęcy, *ślazek* ‘czwarty żołądek cielęcia, stosownie do potrzeby przygotowany
w celu sprawienia zsiadania się słodkiego mleka; mleko w tym żołądku się znaj-
dujące i w tymże celu używane’¹⁰. Ludowy charakter wyrazu poświadczają [310]
jego relikty w gwarach: na Śląsku (Góra św. Anny) *ślous* ‘trawienieć’¹¹, na Litwie
ślazek ‘brzuszek cielęcy’¹². Temu polskiemu wyrazowi dokładnie pod wzglę-
dem głosowym i znaczeniowym odpowiada czes. (poświadczone od XVII w.)
sléz ‘trawienieć’¹³, śl. *sléz* ‘ts.’¹⁴, ukr. (dial.?) *sliz* ‘Fettmagen’¹⁵. Szczególnie waż-
ny jest wczesny odpowiednik starobułgarski, dowodzący, że wyraz nie był ogra-
niczony do języków graniczących z polszczyzną; w *Šestodnewie* Jana Egzarchy
(tekst z X wieku zachowany w późniejszych odpisach) znajdujemy rzeczownik
slězъ ‘trawienieć, Labmagen’ w jednoznacznym kontekście: „*syřišta i otrbusi*
i korъmi i slězove (= gr. ἐνούστρα) *ne bez uma ležęto vъ životy*”¹⁶.

Zbieżność faktów kilku języków słowiańskich, a także chronologia
wyrazu starobułgarskiego pozwalają stwierdzić, że mamy tu kontynuan-
ty zapewne już prasłowiańskiego rzeczownika *slězъ ‘trawienieć’. Jest mało
prawdopodobne, by taki termin powstał niezależnie od siebie w kilku języ-
kach słowiańskich, należy też wykluczyć zapożyczenie.

Powtarzające się w kilku językach znaczenie ‘trawienieć’ nie jest zapew-
ne znaczeniem pierwotnym. Już pobieżne przyjrzenie się nazwom trawieńca
w różnych językach pozwala stwierdzić, że najczęściej bywają one w związ-
ku z nazwami podpuszczki, por. np. sch. *sîrîšte* ‘podpuszczka’: ‘część żołąd-
ka u bydła, trawienieć’, ‘żołądek człowieka’, czes. *syřiště* ‘podpuszczka’:
‘trawienieć’, bułg. *múra* ‘trawienieć’, sch. *mûra* ‘trawienieć; pęcherz rybi;

⁹ Pol. *ślaz* ‘żołądek bydła’ wymienia tylko Brückner SEJP 530, s.v. *ślaz* ‘malwa’.

¹⁰ Linde V 596; Mrongovius 481; SłWil 1661; A. Bielikiewicz, *Słownik polsko-łaciński*,
II, Kraków 1866, s. 1426; SłWarsz VI 724. [310]

¹¹ R. Olesch, *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*, I, Wiesba-
den 1958, s. 317.

¹² Karłowicz V 344 za rękopiśmiennym *Słowniczkiem gwary Polaków litewskich* A. Petrowa.

¹³ PSJČ V 363; Jungmann IV 146 (z przykładem z *Janua linguarum* J. A. Komenskigo);
Kott III 418.

¹⁴ SSJ IV 115.

¹⁵ Żelech II 884.

¹⁶ R. Aitzetmüller, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*, VI, Graz 1971, s. 321.

żołądek' : 'podpuszczka', litew. *šliūžas* 'podpuszczka': 'trawieniec'; podobną semantykę wykazują znane karpackie terminy pasterskie *kl'ag*, *ryndza*¹⁷. Przykłady pokazują, że często rozwój semantyczny przebiega w kierunku 'podpuszczka' → 'trawieniec' (por. też niem. *Labmagen* 'trawieniec' : *Lab* 'podpuszczka', węg. *oltógyomor* 'trawieniec' : *oltó* 'podpuszczka', karpackie *kl'ag* 'podpuszczka; wysuszony trawieniec np. cielęcy używany jako podpuszczka; trawieniec' < rum. *chiag* < łac. *coagulum* 'podpuszczka'). Pozostaje to oczywiście w związku ze stosowaniem trawieńca (zwłaszcza cielęcego lub jagnięcego) jako podpuszczki przyspieszającej kisińcie słodkiego mleka. Używanie tego rodzaju podpuszczki przy produkcji sera stwierdzono w różnych częściach Słowiańszczyzny, przede wszystkim jednak u pasterzy karpackich oraz u Słowian bałkańskich¹⁸.

Spośród kontynuantów psł. **slězъ* tylko pol. *ślaz* zachował znaczenie 'podpuszczka (z trawieńca cielęcego)', notowane przez *Słownik wileński*. Za pier[311]wotnością znaczenia 'podpuszczka' przemawiają nie tylko liczne paralele semantyczne i znaczenie pol. *ślaz*, ale również etymologia psł. **slězъ* (o czym niżej). Interpretacja faktów prowadzi więc do wniosku, że **slězъ* najpierw nazywał podpuszczkę, zaś znaczenie 'trawieniec' rozwinęło się wtórnie na gruncie słowiańskim.

Zrekonstruowany rzeczownik **slězъ* 'podpuszczka' > 'trawieniec' etymologicznie jest identyczny z nazwą roślin **slězъ*. W literaturze etymologicznej zestawia się **slězъ* 'prawoślaz, malwa' z psł. **slizъ*, **slizъ* 'lepka galaretowata substancja, wilgotna wydzielina, śluz'; nazwa pozostaje w związku z wykorzystywaniem w lecznictwie uzyskanych z tych roślin śluzowatych substancji¹⁹. Psł. **slězъ* i **slizъ* (**slizъ*) są niewątpliwie wyrazami prapokrewnymi, ale bezpośrednio ich łączenie nie wyjaśnia wokalizmu (-ě-) postaci **slězъ*. Wokalizm ten postuluje dewerbalne pochodzenie interesującego nas rzeczownika.

W niektórych językach słowiańskich szczątkowo poświadczony jest archaiczny czasownik mogący stanowić bezpośrednią podstawę derywacyjną dla psł. **slězъ*. Mam na myśli dotąd bodaj nie zrekonstruowany czasownik **sliziti slizъ*, na który wskazują: sła. *sliziti* 'przemakać, przepuszczać ciecz', sła. *slizéti-zím* (z niezadkim w tym języku wtórnym infinitiwem na -éti) 'sączyć się', sch. dial. *sliziti* 'powoli ciec, sączyć się', bułg. dial. *slizi* 'powoli przepływa

¹⁷ Zob. Klepikova Pastuchi 50–59. O pol. dial. *klag* zob. też W. Herniczek-Morozowa I 88; taż II–III 70, 118.

¹⁸ Por. Moszyński KLS² I 283–284. [311]

¹⁹ Por. Machek Rostliny 146–147; Brückner SEJP 530.

przez jakąś przeszkodę, sączy się, ukr. *slyzyty* ‘sączyć się’, por. też dłuż. *sliznuś* ‘tajać, topić się (np. o śniegu pod wpływem słońca, o maśle)’, sło. *slizniti* ‘topić się (o śniegu, maśle)’, ukr. *slyznuty* ‘tajać’, a także pol. dawne *śliznąć* ‘pokrywać się jakby śliną i przez to stawać się śliskim (np. o mięsie nienależycie przygotowanym)’, *ślizeć* ‘stawać się śliskim, wilgotnieć (np. o słoninie)’²⁰. Przytoczone przykłady dają dostateczną podstawę do odtworzenia psł. **sliziti* ‘wydzielać z siebie, sączyć wilgoć, wilgotną lepką substancję’; rekonstrukcję tę wspiera nieźle zaświadczony w językach słowiańskich dewerbalny przymiotnik **slizvkv* (z sufiksem *-vkv*) ‘zwilgotniały, oślizgły, pokryty śluzową substancją’ (por. np. czes. *slizký* ‘wilgotny, oślizgły, śliski od wilgoci, śluzu’, sła. *slizký* ‘ts.’), lepiej poświadczony w sekundarnym znaczeniu ‘śliski’.

Zarówno **slizv* (**slizv*), jak i **sliziti* kontynuują ie. **sleiġ-g-* ‘śluzowaty; ślizgać się’²¹; *-i-* w tych wyrazach kontynuuje pierwotne **-ei-*. Zatem *-ě-* w postaci **slězv* musi pochodzić z dyftongu **-oi-*. Daje to podstawę do objaśnienia psł. **slězv* jako derywatu dewerbalnego od **sliziti* z apofonią samogłoski rdzennej i z sufiksem *-v < -o-*. Tak zbudowane archaiczne rzeczowniki pierwotne były werbalnymi abstraktami, ulegającymi konkretyzacji²². Można przypuszczać, że psł. **slězv* najpierw oznaczało ‘wydzielanie wilgoci, wilgotnej lepkiej, ga[312]laretowatej substancji’, wtórnie ‘to, co wydziela taką substancję, z czego lub za pomocą czego uzyskuje się taką substancję’, stąd w wyniku specjalizacji, zawężenia znaczenia z jednej strony ‘rośliny, z których otrzymuje się śluzowate substancje, śluzu’, z drugiej zaś ‘to, co powoduje ścinanie się, kiśnięcie mleka, podpuszczka’. Możemy więc stwierdzić, że w epoce prasłowiańskiej istniał jeden dewerbalny rzeczownik **slězv*, który w rezultacie procesów semantycznych stał się wyrazem polisemantycznym, by następnie w wyniku dalszej ewolucji semantycznej i zatarcia związków etymologicznych rozszczepić się na dwa homonimy: **slězv* ‘prawoślaz, malwa’ i **slězv* ‘podpuszczka; trawieniec’.

Przedstawione objaśnienie psł. **slězv > ‘podpuszczka’ (> ‘trawieniec’)* znajduje poparcie w licznych paralelach semantycznych, por. np. młodszy słowiański termin **syrišče* ‘podpuszczka’ (> ‘trawieniec; żołądek’): **syriti* ‘powodować ścinanie się, kiśnięcie mleka’, **syriti sę* ‘ścinać się, kiśnąć, o mleku’, łotew. *glumenieks* ‘trawieniec’ : *glumēt* ‘pokrywać się śluzem, stawać się śluzowatym’, *glums* ‘śluzowaty; śliski’, niem. *Lab* ‘podpuszczka’ : *laben* ‘posilić, pokrzepić;

²⁰ Polskie czasowniki notuje Linde, SłWil i SłWarsz.

²¹ Pokorny IEW 663–664 rekonstruuje (w oparciu m.in. o fakty słowiańskie) ie. **sleiġ-* ‘schleimig, gleiten, glätten’, słowiańskie wyrazy wskazują jednak na *-z- < *-ġ-*.

²² O tym typie rzeczowników zob. Sławski Zarys I 58–59. [312]

zakwasić, węg. *oltó* ‘podpuszczka’ = *oltó* ‘gaszący, zaspokajający; zakwaszający’: *olt* ‘gasić, zaspokajać; zakwaszać’, ros. *сычуг* (ukr., brus. *сычúh*) ‘trawienie’, według O. N. Trubaczowa derywat od *sytiť* ‘sycić, nasycać’²³.

Przedstawiona etymologia tłumaczy budowę, wokalizm i semantykę rzeczownika *slězъ. Wyjaśnienia wymaga jednak znaczenie kasz. *sláz* (*sváz*), od którego rozpocząłem powyższe rozważania i które stanowiło bodziec do poszukiwania pokrewnych wyrazów. Myślę, że kasz. *sláz* (*sváz*) kontynuuje psł. *slězъ ‘podpuszczka’, nie całkiem jasne pozostają jednak procesy, które doprowadziły do powstania kaszubskiego znaczenia ‘małe drewniane naczynie z pokrywką na masło, ser itp.’, zwłaszcza że nic nie wiadomo o historii desygnatu. Można przypuszczać, że kontynuant psł. *slězъ u Kaszubów (lub ich językowych przodków) w pewnym okresie nazywał specjalne drewniane naczynie, w którym przygotowywano lub przechowywano podpuszczkę (niewielką ilość mleka z podpuszczką, używanego następnie do zakwaszania większej ilości słodkiego mleka). Informacje o istnieniu takich naczyń u ludności pasterskiej, zajmującej się na szerszą skalę produkcją serów, zawdzięczamy etnografom, np. K. Moszyński wspomina o takich naczyniach używanych przez Hucułów²⁴, pewnych naczyń do przygotowania podpuszczki używano również w Czarnogórze²⁵. Warto też zwrócić uwagę na rum. dial. *tegornița* ‘drewniane naczynie do przechowywania podpuszczki’ (ze słowiańskim sufiksem *-n-ica*, por. *teag* ‘podpuszczka z żołądka jagnięcia’)²⁶; wyraz ten wskazuje, że u ludów pasterskich istnieją (bądź istniały) specjalne nazwy takiego naczynia. Być może na[313]czynia do przechowywania podpuszczki były pierwotnie szerzej rozpowszechnione, zachowały się zaś na terenach tradycyjnego pasterstwa górskiego.

Uwzględnienie danych językowych i etnograficznych pozwala wysunąć przypuszczenie, że ewolucja znaczeniowa kontynuantu psł. *slězъ w dialekcie kaszubskim przebiegała następująco: ‘podpuszczka’ > ‘naczynie z podpuszczką, specjalne drewniane naczynie z przykrywką do przygotowywania, przechowywania podpuszczki’ > ‘drewniane naczynie z przykrywką używane do przechowywania, do przenoszenia sera i (wtórnie) masła, powideł itp.’; o tym, że *sváz* był używany do przechowywania m.in. sera, wiemy z informacji Ramułta.

Kasz. *sláz* (*sváz*) jest zatem prawdopodobnie jednym z licznych w tym dialekcie archaizmów leksykalnych, reliktem pradawnego terminu ludowe-

²³ O. N. Trubačev, *Ob ètimologičeskom slovaru ruskogo jazyka*, VJ, 1960, z. 3, s. 68–69.

²⁴ Por. opis przyrządzenia podpuszczki u Hucułów, Moszyński o.c. 283.

²⁵ O naczyniach drewnianych lub szklanych na podpuszczkę wspomina Jovičević 124.

²⁶ Klepikova o.c. 155. [313]

go z zakresu przetwórstwa mleka. Specyficzne znaczenie wyrazu kaszubskiego jest zapewne semantyczną innowacją tego dialektu, pozostającą w związku z zarzuceniem dawnego sposobu przyspieszania zakwaszania mleka przez użycie podpuszczki. Jest to więc jeden z wielu przykładów ewolucji semantycznej wyrazów wywołanej przyczynami pozajęzykowymi.

3. *zagatac*

Nieprzejrzysty czasownik *zagatac* ‘zarzucić, zagubić’ zanotowano tylko na Gochach (Sychta I 307 s.v. **gatac*); postaci nieprefigowanej źródła kaszubskie nie podają.

Względy znaczeniowe nie pozwalają łączyć tego kaszubskiego wyrazu z wyjątkowym staropolskim czasownikiem *gatac* ‘mówić o czymś, rozmawiać’²⁷, mającym odpowiedniki głównie w językach południowosłowiańskich, a także we wschodniosłowiańskim²⁸.

Właściwe objaśnienie kasz. *za-gatac* umożliwia staroczeski czasownik *hatati* ‘składać na kupę, zgarniać’²⁹. Ten ostatni wyraz jest wyraźnym denominativum do stczes. *hat* ‘grobla (ze zwalonych pni lub chrustu), droga przez bagniste miejsce; zarośla, krzaki’ < psł. **gatb* ‘grobla, tama, przykrycie (z wiązki chrustu, gałęzi)’; stczes. *hatati* znaczyło przede wszystkim ‘robić groblę, przejście przez błotniste, bagniste miejsce rzucając chrust, gałęzie’, stąd realnie zaświadczone znaczenie ‘składać na kupę, zgarniać’.

W dialekcie kaszubskim kontynuant psł. **gatb* zachował się szczątkowo, przede wszystkim w sli. *gac* ‘kładka’ (LorPW I 198). Sychta I 294 przytacza nazwę łąki *Gac* (nazwanej zapewne od przechodzącej przez nią grobli czy kładki) oraz czasowniki *gacęc* ‘grodzić, stawiać płot; naprawiać, o płocie’ i *g^lacovac* ‘okładać ściany budynku na zewnątrz liśćmi, darniami, mchem, des[314]kami’. O ile *gacęc* jest kontynuantem już prasłowiańskiego denominального czasownika **gatiti*³⁰, o tyle *g^lacovac* jest bez wątpienia młodszym derywatem, dowodzącym istnienia w kaszubskim podstawowego rzeczownika *gac* (< **gatb*) identycznego znaczeniowo z pol. *gać* ‘wiązki chrustu, gałęzi, słomy używane jako osłona ścian budynku’. W przeszłości w kaszubszczyźnie rzeczownik *gac* musiał być zatem dobrze znany, i to w znaczeniu bliskim rekonstruowanemu dla prasłowiańskiego **gatb*.

---

²⁷ SłStp II 387.

²⁸ O psł. **gatati* ostatnio ÈSSJa VI 105 (z wcześniejszą literaturą).

²⁹ Gebauer 408. [314]

³⁰ Ostatnio ÈSSJa VI 105–106.

Kasz. *zagatac* wskazuje, że w przeszłości dialekt kaszubski znał czasownik *gatac < *gatati, denominativum od kasz. *gac*, psł. *gatb*. Pierwotne znaczenie czasownika odpowiadającego dokładnie stczes. *hatati* było niewątpliwie ‘robić groblę, przejście przez błotniste, bagniste miejsce rzucając chrust, gałęzie’ > ‘rzucać, składać, zgarniać chrust na kupę’. Prefigowany czasownik *zagatac* mógł więc znaczyć ‘zarzucać coś, zwałać coś na kupę, bezładnie’, stąd realnie zaświadczony znaczenie ‘zarzucić (tak, że nie można znaleźć), zagubić’.

Godna uwagi jest archaiczna budowa czasownika *gatati. Denominalne czasowniki z formantem *-ati -aje-* są w językach słowiańskich stosunkowo rzadkie, gdyż były wypierane przez produktywne formacje na *-iti -i-* (por. kasz. *gacęc*, pol. *gacić* < *gatiti) i *-ovati -uje-* (por. kasz. *głacovac*)³¹. Kasz. *za-gatac* jest więc prawdopodobnie archaizmem. Sama zgodność czasownika kaszubskiego ze stczes. *hatati* nie daje jeszcze podstawy do przypuszczeń, że w obu wypadkach mamy relikty wcześniejszego czasownika, gdyż wyrazy mogłyby powstać paralelnie, niezależnie od siebie. Jeśli jednak uwzględnić archaiczność typu słowotwórczego, a także uderzającą zbieżność semantyki obu wyrazów, to nie pozbawione podstaw będzie przypuszczenie, że *gatati to archaiczny, szczątkowo zachowany czasownik powstały prawdopodobnie już w dobie prasłowiańskiej, na całym niemal słowiańskim obszarze zastąpiony przez należące do ekspansywnego typu słowotwórczego denominativum *gatiti.

Analiza etymologiczna trzech dotąd nie objaśnionych wyrazów kaszubskich pozwala wzbogacić listę prawdopodobnych kaszubskich archaizmów leksykalnych³² o dalsze przykłady. Z rozpatrzonych wyrazów tylko jeden (*sląz*, *súáz*) ma (odległy znaczeniowo) odpowiednik w pozostałych dialektach polskich, dwa pozostałe są typowymi kaszubizmami leksykalnymi. Na uwagę zasługuje specyficzny rozwój semantyczny wszystkich tych wyrazów, kaszubskie innowacje semantyczne. Kaszubszczyzna prezentuje bowiem stan typowy dla dialektów peryferycznych, zachowujących liczne stare wyrazy, ale jednocześnie nierzadko przeprowadzających nieraz daleko idące przekształcenia semantyki tych wyrazów. [315]

Przedstawione trzy studia leksykalne jeszcze raz unaoczniają znaczenie słownictwa kaszubskiego dla odtworzenia i poznania starszej warstwy słownictwa słowiańskiego, zwłaszcza dla rekonstrukcji słownictwa prasłowiańskiego.

---

³¹ Por. Sławski o.c. 46.

³² Por. H. Popowska-Taborska, *Najstarsza warstwa kaszubskich dialektyzmów leksykalnych*, Konferencja Pomorska (1978), Wrocław 1979, s. 35–42. [315]

Archaiczna warstwa rodzimej leksyki słowińskiej

Studia kaszubsko-słowińskie. Materiały z II Konferencji Słowińskiej (Łeba, 11–13.05.1992) (pod red. J. Tredera), Łeba 1992: Oddział Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego w Łebie, s. 31–44

Znaczną część rodzimej leksyki słowińskiej, należącej do starszych warstw słownictwa, stanowią wyrazy istniejące również na reszcie terenu kaszubskiego lub na sporej jego części. Wiele takich wyrazów jest lub było właściwych językowi polskiemu jako całości bądź jego dialektom. Tego rodzaju wyrazy ogólnokaszubskie (a zatem i słowińskie) nie są tu przedmiotem moich zainteresowań, chcę bowiem wydobyć i rozpatrzeć te archaiczne wyrazy, które stanowią o leksykalnej odrębności słowińszczyzny. Zamierzam więc przedstawić tę część leksyki słowińskiej, którą mamy podstawy zaliczyć do słownictwa rodzimego i to do starszej warstwy tego słownictwa, a która nie jest znana reszcie kaszubszczyzny lub tylko szczątkowo zachowała się na terenie kaszubskim w postaci reliktyw leksykalnych o ograniczonym zasięgu bądź w postaci formacji pochodnych.

Nie jest możliwe, bym mógł rozpatrzeć wszystkie słowińskie odrębności leksykalne należące do wspomnianej warstwy słownictwa. Zresztą część wyrazów słowińskich, które można podejrzewać o przynależność do tej warstwy słownictwa, nie ma jeszcze przekonujących objaśnień etymologicznych. Ograniczę się zatem do przytoczenia wybranych przykładów odpowiednich wyrazów słowińskich.

I

Dla charakterystyki stosunku starszej rodzimej warstwy leksyki słowińskiej do leksyki kaszubskiej ważne są przykłady wskazujące na ginięcie, wypieranie na terenie kaszubskim archaicznych wyrazów, poświadczonych w słowińskim.

1. Interesujące są wypadki, kiedy archaicznemu wyrazowi słowińskiemu odpowiada na terenie kaszubskim relikty leksykalny o ograniczonym za[32]sięgu. Tak ma się rzecz, na przykład, z ciekawymi słowińskimi rzeczownikami *zegno* i *dvígo*¹.

Słi. *zegno* ‘mleczko ryby’ (LorSW 235), ‘ikra’ (Rudnicki 197) jest niewątpliwie wyrazem archaicznym i rodzimym, skoro ma odpowiedniki na północnym obszarze ruskiego: brus. dial. *dzjahnó* ‘mleko z nasion konopi; rodzaj kisielu z tłuczonych nasion konopi’, ros. dial. *djagnó* ‘piana powstająca przy gotowaniu tłuczonych nasion konopi’ oraz *degló* (*digló*, *djagló*, *djáglo*) ‘mleczko ryby’. Na podstawie tych wyrazów *Słownik prasłowiański* rekonstruuje psł. dial. **degno* : **deglo* ‘mleczko ryby, płyn nasienny u samców ryb’, dopuszczając możliwość, że podstawę tego leksemu stanowiła praindoeuropejska nazwa mleka (SP III 32–33)². Relikt tego wyrazu występuje też na terenie północnokaszubskim: w Jastarni zapisano *cegno* ‘mleczko ryby’ (LorPW I 82), a więc postać z nieregularnym ubezdźwięcznieniem nagłosu. Istnienie wyrazu u Słowińców i u helskich Kaszubów świadczy, że miał on pierwotnie większy zasięg: znany był co najmniej północnej części kaszubszczyzny wraz ze słowińskim.

Słi. *dvígo* ‘jarzmo dla pary wołów’ (LorSW 222) O. Trubaczow uznał za stare złożenie **d(ǝ)v-igo* (z pierwszym członem liczebnikowym, człon drugi stanowił rzeczownik **jvgo* ‘jarzmo’). Sądzi on, że jest to archaiczny prasłowiański dialektyzm, mający paralelę w łac. *bīgae* f. pl. ‘dwa sprzężone konie lub woły’ (< *bi-iugae* < **dvi-iugai*)³. Prasłowiańska geneza wyrazu jest dyskusyjna, gdyż mógł on powstać we wczesnym okresie na gruncie kaszubskim. W każdym razie jest to archaiczny wyraz rodzimy. Dla nas jest ważne, że *dvígo* nie był wyrazem wyłącznie słowińskim. Nie zwrócono dotąd uwagi, że jego relikty, w zmienionej nieco postaci głosowej, zapisał ks. Sychta na

---

¹ Z przyczyn technicznych wyrazy słowińskie podaję w postaci etymologicznej, stosując reguły i znormalizowaną pisownię wypracowaną przez B. Sychtę dla kaszubszczyzny. W formach słowińskich nie zacieram jednak bylaczienia, tj. realizacji *l* w miejsce ogólnokaszubskiego *ł*.

² Inaczej ÈSSJa V 25–26, gdzie pominięto wyraz, słowiński i kaszubski, a na podstawie faktów ruskich zrekonstruowano prapostaci **dęg(ǝ)no* : **dęg(ǝ)lo*, nie biorąc pod uwagę, że i materiał wschodniosłowiański wskazuje na rdzenne *-e-*, które regularnie w pozycji przedakcentowej przechodzi w *-a-* (w części form nastąpiło cofnięcie miejsca akcentu). Tak odtworzone prapostaci zostały powiązane z realnie niepoświadczonym czasownikiem **dęgti*, nie wyjaśniając zresztą semantyki derywatów.

³ O. N. Trubačev, *Zametki po lechitskoj etimologii*, Issledovanija po pol'skomu jazyku, Moskva 1969, s. 304–306; ÈSSJa V 189. [33]

terenie północnokaszubskim: w Kazimierzu *věgo* ‘jarzmo podwójne’ (Sychta VI 68). W postaci tej mamy uproszczenie nagłosowego *dǔ-*, [33] niejasne jest jednak stwardnienie *ǔ* i obecność *-ě-* (czyżby wyraz kaszubski kontynuował odmiankę morfologiczną **d(ǔ)věgo?*). Podane fakty wskazują, że północna kaszubszczyzna wraz ze słowińskim miała w przeszłości osobną złożoną nazwę podwójnego jarzma, z liczebnikiem **d(ǔ)va* stanowiącym człon pierwszy. Semantyka sł. *dǔvigo*, kasz. *věgo* nie pozwala identyfikować tych wyrazów z nazwą jarzma na jednego wołu, tj. z kasz. *jugo*, *jigo*, *ǔvigo*⁴.

Przykłady tego typu dowodzą, że pewne wyrazy, zachowane w słowińskim, wychodziły z użycia w innych gwarach kaszubskich. Wskazują też na zachowawczy charakter leksyki słowińskiej i na ścisłe jej związki ze słownictwem północnych gwar kaszubskich.

2. O archaicznym charakterze leksyki słowińskiej świadczą również zachowane w niej starsze postaci morfologiczne pewnych wyrazów, zastępowane na reszcie obszaru kaszubskiego (lub na jego części) przez formacje pochodne. Znakomitym przykładem jest sł. *přiti* (z wariantem *spřidi*) ‘spadzisty, stromy’ (LorSW 892, 1082) wobec kasz. *přitki* (*přětki*, *spřitki*) ‘ts.’. Postać słowińska jest postacią archaiczną, bez dającego się wydzielić żywego formantu przymiotnikowego (dopiero analiza etymologiczna pozwala wykryć w nim wczesnoprasłowiański sufiks przymiotnikowy **-to-*). Natomiast postać kaszubska jest rozszerzona sufiksem *-ki*, pełniącym tu funkcję strukturalną (por. np. kasz. *całki* ‘cały’). Rozszerzenia sufiksalne mają też innosłowiańskie odpowiedniki omawianego przymiotnika: 1) ten sam sufiks co kasz. *přitki* występuje w brus. *prýtki* ‘żwawy, chyży, szybki; obrotny, sprytny; pilny, gorliwy’, ukr. dial. *prytkyj* ‘szybki, prędki; gwałtowny, porywczy’, ros. *prýtkij* (*prýtok*) ‘żwawy, chyży, ręczy, szybki; dziarski, zwinny’, 2) sufiks *-bnō* ma brus. dial. *prýtny(j)* ‘stromy, urwisty; szybki, chyży’. Pierwotność postaci przymiotnikowej bez sufiksów, zachowanej tylko w sł. *přiti*, poświadcza stare abstractum z sufiksem **-b*, istniejące u wschodnich Słowian: brus. *pryc* f. ‘pęd, rozpęd; zręczność obrotność’, ros. *pryt* f. ‘ts.’⁵.

Podobnym przykładem jest sł. *pliti* ‘cienki i całkiem płaski, np. o drewnie, blasze’ (LorSW 811), z tą różnicą, że relikty tego przymiotnika zachował się w południowej kaszubszczyźnie: w Brzeźnie (pow. chojnicki) K. Nitsch

---

⁴ *ǔ-* w ostatniej postaci jest pochodzenia fonetycznego, jak w kasz. *ǔiskac* ‘iskać’, nie ma więc bezpośredniego związku ze sł. *dǔvigo*.

⁵ Szczegółowo o tej grupie wyrazów w moim artykule *Z etymologii kaszubskiej*, SFPS XXX, 1993, s. 11–15 {na s. 671–678 niniejszego tomu – red.}. [34]

zapisał postać *puuti* ‘płytki, o naczyniach’ (Nitsch WPP III 99, LorPW I 646). [34] Poza tym w kaszubskim występuje postać rozszerzona sufiksem *-ki*: *plitki* ‘cienki i płaski; płytki’ (LorPW I 643), równa pol. *płytki*. Zatem i w tym wypadku słowiński utrzymał postać pierwotną (zachowaną szczątkowo i w kaszubskim), odpowiadającą sch. dial. *plit* ‘płytki’ i, być może, pol. dial. (Krakowskie) *plyty* ‘czysty, bez trawy i kurzu, o zbożu’ (Karłowicz IV 145) z niezbyt jasnym znaczeniem. O archaiczności sli. *pliti* świadczy i to, że języki słowiańskie mają postaci z rozszerzeniem sufiksalnym, np. czes. *plytký* ‘niegłęboki, płytki; płaski’, sch. *plitak* ‘płytki’⁶.

Archaicznym wyrazem jest też sli. *tarčec* (z fonetycznym wariantem *tačec*) ‘tkwić, siedzieć, sterczeć’ (Rudnicki 215–216, LorSW 1198, Hilf 202: *taczac* ‘sterczeć; wyraz poświadczony jest już u Pontanusa: *tarczyć* ‘sterczeć, tkwić’⁷). Ma on dokładny odpowiednik w pol. dial. (Cieszyńskie) *terczec* ‘sterczeć, wystawać’ (Karłowicz, postać ta pozostaje może w zależności od czes. *trčeti*) oraz w części języków słowiańskich, np. czes. *trčeti* ‘wystawać ponad coś, sterczeć; tkwić’, ros. *torčát* ‘wystawać pionowo z czegoś, sterczeć; znajdować się gdzieś, tkwić’, sch. dawne *trčati* ‘wystawać ponad coś, sterczeć’. Czasowniki te kontynuują psł. **trčati* ‘pionowo tkwić w czymś, wystawać z czegoś, ponad jakąś powierzchnię, sterczeć’⁸. Reszta obszaru kaszubskiego nie zna tego czasownika⁹. Mamy jednak pośredni dowód, że czasownik *tarčec* miał w przeszłości szerszy zasięg na terenie kaszubskim. Wskazuje na to derywat, perfektywny czasownik z sufiksem *-nq-* **tarknqč*, realnie istniejący w gwaraach kaszubskich z przedrostkami *u-*, *za-*: *utarknqč* (*utârknqč*, *utârχnqč*, *utargnqč*) ‘ugrzęznąć; wbić się mocno, utkwąć; (fig.) utkwąć w pamięci, w sercu; zatrzymać się gdzie; utknąć w przemówieniu, kazaniu’ (Sychta V 327, LorPW II 391, 541–542, Pobłocki 105, Ramułt 239), *zatarknqč* ‘zatrzymać się; bronić swej pozycji’ (Lab 64), *zatargnqč* ‘ugrzęznąć; zapodziać się, zatrzymać się gdzie’ (Sychta V 327).

Z analizy materiału wynika, że wyrazy takie, jak *přiti*, **pliti* (sli. *pliti*), *tarčec* musiały mieć pierwotnie zasięg większy, może nawet ogólnokaszubski.

---

⁶ O genezie psł. **plytvč* zob. np. Brückner SEJP 422; Skok ER II 685. Na ograniczonym terenie występują formy sugerujące prapostać **plytvč*: słu. *plitev*, sch. dial. *plitav* ‘płytki’.

⁷ H. J. Kamińska, *Język Michała Pontanusa*, Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich, V, Wrocław 1980, s. 92.

⁸ Por. np. Vasmer ES IV 88.

⁹ Pomijam tu problem kontynuantu psł. wariantu **strčati*, pol. *sterczeć*. Innego pochodzenia jest kasz. *tarčec są* ‘włóczyć się’ (Sychta V 325), wyraz pokrewny np. sch. *trčati* ‘biec, biegać, gnać, pędzić, szybko się poruszać’, mac. *trča* ‘chodzi szybko’. [35]

Utrzymały się jednak tylko na części terenu kaszubskiego, w słowińszczyźnie, gdzie są niewątpliwymi archaizmami, przez to ważnymi rów[35]nież z punktu widzenia ogólnosłowiańskiego. Na terenie pozasłowińskim zostały one zastąpione przez derywaty, a więc przez wyrazy młodsze.

II

Porównanie leksyki słowińskiej z leksyką reszty terenu kaszubskiego pozwala wykryć grupę archaicznych wyrazów wyłącznie słowińskich. Nie mamy, rzecz jasna, pewności, że takie wyrazy również w przeszłości były ograniczone do słowińszczyzny. Rozpatrzone dotąd przykłady wskazują, że zasięg pewnych wyrazów kaszubskich mógł się cofać, a więc i ograniczenie zasięgu do gwar słowińskich może być wtórne. Odnosi się to zwłaszcza do wyrazów rezydualnych, których część ma odpowiedniki na obszarze polskim, nieraz w odległych polskich gwarach.

Wśród wyrazów wyłącznie słowińskich (z ogólnokaszubskiego punktu widzenia) wydzielić można dwie zasadnicze grupy o różnej chronologii powstania: 1) wyrazy rezydualne, odziedziczone z wcześniejszych okresów rozwoju językowego, głównie wyrazy pochodzenia prasłowiańskiego, 2) lokalne innowacje, wyrazy utworzone na gruncie słowińskim względnie kaszubskim we wczesnym okresie rozwoju dialektu. W grupie wyrazów [36] rezydualnych uwiadcniają się takie, które mają odpowiedniki we współczesnym (zwykle gwarowym) lub historycznym słownictwie polskim oraz mniej liczne, których odpowiedniki odnajdujemy dopiero w innych językach słowiańskich.

1. Do słowińskich wyrazów rezydualnych mających odpowiedniki w słownictwie polskim należą np. *bardo*, *χobot*, *śląka*, *ščava*.

Sł. *bardo* ‘deski tworzące wierzchnią górną część kadłuba czółnowego’ (LorSW 35, Rudnicki 194), wyraz zapisany też w postaci *bjarda* przez Z. Sobierajskiego w Gardnie W. i Klukach (SobG 171, SobK 162). Jest to formalny odpowiednik polskiego wyrazu tkackiego *bardo* ‘grzebień tkacki, płocha, przebijaczka’, poświadczonego już w XV wieku. W gwarach polskich *bardo* (z wariantami fonetycznymi *berdo*, *bierdo*, *biordo*) oznacza różne części warsztatu tkackiego: ‘płocha’, ‘nicielnice’, ‘zespół nicielnic z płochą połączony odciętymi końcami osnowy’, ‘płocha w funkcji drabinki do równomiernego nawijania osnowy na nawój’, ‘drabinka do równomiernego nawijania osnowy na nawój’. Wyraz jest typowy dla południowej Polski oraz dla gwar na kresach wschodnich (SGP I 390–391). Kontynuuje on psł. **bŕdo* ‘żerdka, deseczka tkacka, grzebień tkacki’ (też z wtórnym znaczeniem topograficznym ‘skaliste wzniesienie, pagórek, góra’), zob. SP I 428–429. Znaczenie słowińskie

jest izolowane, nie ma paraleli w materiale słowiańskim; prawdopodobnie przeniesiono nazwę deseczki stanowiącej część krosna ('deseczka tkacka') na deskę stanowiącą część konstrukcyjną czółna. Nie można wykluczyć, że niezwykły słowiński rozwój znaczeniowy dokonał się pod wpływem semantyki bliskiego głosowo niem. *Bord*, dniem. *bort* 'krawędź, brzeg; krawędź statku, burta'. Słi. *bardo* to niewątpliwie peryferyjny relikwetyk leksykalny pochodzenia prasłowiańskiego z innowacyjnym znaczeniem.

Słi. *χobot* 'sieć wężerzowata do przechowywania ryb' (LorSW 362), wyraz rybacki na reszcie terenu kaszubskiego nie poświędzony¹⁰. Według B. Ślaskiego „w Królestwie rybacy nazywają *chobotem* sieć, mającą kształt wydłużonego ściętego stożka i rozpinaną na kilkunastu obręczach; sieć tego rodzaju zastawiają na ryby w stawach, przy upustach młyńskich itp.”¹¹. W XVI w. poświędzona jest *chobota* 'sieć na ryby', a od XV w. derywat [37] *chobotnia* 'sieć na ryby, zastawiana pod upustami', istniejący i współcześnie na Mazowszu w znaczeniu 'sieć rybacka – wiersza bezsercowa przypominająca wyglądem stożkowaty kosz' (SGP III 595). Słowiński i polski gwarowy wyraz rybacki *chobot* formalnie odpowiada stpol. *chobot* 'ogon', zachowanemu szczątkowo w gwarach jako przezwisko (w Limanowskim), jako pogardliwe określenie 'dużego nosa' (w Białostockim, SGP l.c.). Mamy tu kontynuant psł. *chobotъ 'coś cienkiego a wydłużonego, stożkowatego'; na niektórych terenach słowiańskich wyraz ten nazywał narzędzia rybackie, por. ukr. dial. *chóbot* 'narzędzie do chwytania ryb, plecione z łoży', ros. dial. *chóbot* 'matnia niewodu; wysokość, szerokość sieci zastawnej' (zob. ÈSSJa VIII 46–47). Słi. *χobot* jest więc relikwetykiem leksykalnym ze specjalnym, rybackim znaczeniem.

Słi. *sląka* 'pętla, sidła' (LorSW 1150) ma formalny odpowiednik w małopolskim relikwetykiem *slęka* 'pręcik zwinięty w obłaczek i związany, na którym naciąga się koniec jelita przy napychaniu kielbas' (Więciórka w Myślenickim)¹², któremu odpowiada, także znaczeniowo, czes. dial. *slučka*, *šlučka* 'obłaczek do nadziewania kielbas' i sch. dial. kajk. *slučica* 'drewniany przyrząd do nadziewania kielbas'. Semantycznie bliższe wyrazowi słowińskiemu jest czes. *sluka*, dem. *slučka* 'pętla do wiązania czegoś; łyko do [38] wiązania belek tratwy', dial. *slučka*

---

¹⁰ SGP III 595 (s.v. I *chobot*) błędnie lokalizuje nasz wyraz również w Wejherowskim, podając źródło PF VIII 32, tj. pracę B. Ślaskiego *Słownictwo rybackie i żeglarskie u Kaszubów nadmorskich*, PF VIII, 1916, s. 32. Ślaski przytacza *chobot* ze słowińskiego (za Lorentzem) i informuje o używaniu wyrazu przez rybaków w Królestwie Polskim, poświędzania z Wejherowskiego nie podaje.

¹¹ Ślaski l.c. [37]

¹² Kucala 143. [38]

‘pętla, węzeł, pętelka; sidła na zające’, sła. *slučka* ‘pętelka, węzeł, np. na sznurku; sidła’, dial. też ‘sieć z dużymi okami’, por. także sch. dial. czak. (na wyspie Cres) *slūka* ‘piece of dung’. Wyrazy te (z wyjątkiem słowińskiego, nie uwzględnianego w literaturze etymologicznej) sprowadza się do archaicznego prasłowiańskiego rzeczownika *slōka ‘coś krzywego, wygiętego’¹³. Materiał słowiański skłania jednak raczej do rekonstrukcji prapostaci *sōlōka ‘to, co jest wykrzywione, wygięte, napięte’, derywatu od psł. *sō-lēkti ‘zgiąć, wykrzywić, naciągnąć, napiąć’ (por. np. scs. *sōlēšti* ‘zgiąć, ugiąć, skrzywić’), *sō-lēkati ‘zginać, uginać, wykrzywiać, naciągać, napinać’ (por. np. scs. *sōlēcati* ‘zginać, uginać, krzywić’); dla podstawowego czasownika psł. *lēkti odtwarza się znaczenie ‘giąć, krzywić’: ‘wyginać, naciągać, napinać, np. sieci’ (co do tego ostatniego znaczenia por. np. dluž. *lēc*, głuż. *lac* ‘zastawiać sidła’)¹⁴. Niezależnie od tego, czy przyjmiemy wyjściową prapostać *slōka* czy *sōlōka*, wyraz słowiański musimy uznać za relikw leksykalny, mający paralele semantyczne na terenie czesko-słowackim.

Słi. *ščava* ‘serwatka’ (Rudnicki 214) trzeba zestawiać z małopolskim (w okolicach Szczawnicy) *szczawa* ‘kwaśna woda mineralna’ (Karłowicz V 287), a także np. z czes. *šťava* ‘sok roślinny lub owocowy (np. wygnieciony z winogron); ciecz powstająca przy pieczeniu lub duszeniu mięsa’, dial. ‘sok w kiszanej się kapuście’, ukr. dial. *ščává* ‘kwaśny płyn, w którym gotuje się nici wełniane przed farbowaniem’, łemkowskie ‘kwaśne wody mineralne’, słu. *ščáva* ‘rzadki pokarm dla świń, pomyje’, sch. *štáva* ‘płyn do garbowania skór’, dial. ‘płynny pokarm dla świń, np. woda z zielskiem; pomyje’. Wyrazy te kontynuują psł. derywat *sōčava ‘ciecz wydzielana czy wydzielająca się z czegoś, np. sok wygniatany z roślin, owoców’¹⁵. Słi. *ščava* jest zatem relikw leksykalnym z wyspecjalizowanym znaczeniem ‘ciecz wyciekająca czy wygniatana z sera’. Wyrazem pokrewnym, ale niezależnie utworzonym, jest kasz. *ščava* ‘szczaw zwyczajny’, odmianka postaci *ščáv*.

2. Na szczególną uwagę zasługują te słowiańskie wyrazy rezydualne, które w ogóle nie mają odpowiedników w słownictwie polskim. Interesującym przykładem jest słi. *seza* ‘sieć do łowienia stynek’ (LorSW 1021). Ten rybacki wyraz ma dokładne odpowiedniki w nazwach urządzeń rybackich na pewnych terenach słowiańskich: brus. dial. *séža* ‘jaz, płot przegradzający rzekę z siecią do chwytania ryb; sieć ustawiona pośrodku rzeki’, ukr. dial. (na [39] Polesiu) *séža*, *sieža*

¹³ Por. np. Machek ES² 558. Zob. też Skok ER II 281, Vasmer ES III 682.

¹⁴ O czasownikach *lēkti, *lēkati i ich semantyce zob. Sławski SEJP IV 206–208.

¹⁵ Zob. W. Boryś, *Prasłowiańskie *osōkōla, *sōčava, *sōčavъ i pokrewne*, RS XXXVII, 1976, s. 54–55 {artykuł na s. 53–70 niniejszego tomu – red.}. [39]

‘jaz na rzece z otworem zamkniętym siecią, do której wpadają ryby; miejsce na rzece lub na stawie, gdzie są ustawione urządzenia rybackie i gdzie siedzi rybak podczas połowu’, ros. dial. *sěža* ‘jaz na rzece w postaci płotu z otworem, nad którym znajduje się siedzenie dla rybaka, skąd zarzuca się sieć’, sch. dial. *sjěda* (*sěda*) ‘rodzaj jazu na rzece, z podwyższeniem dla rybaków (umieszczonym nad wodą lub na brzegu), skąd zarzuca się sieć lub łowi ryby ościeniem; platforma do siedzenia dla rybaka; miejsce, gdzie łowi się ryby specjalną siecią zwaną *sednjak*’. Wszystkie te wyrazy kontynuują psł. **sěd’a* (< **sěd-ja*) ‘siedzenie, miejsce, gdzie się siedzi’, derywat od **sěděti* ‘siedzieć’¹⁶. W środowisku rybaków powstały specjalne znaczenia wyrazu: ‘siedzenie, platforma do siedzenia, skąd się łowi ryby’ > ‘specjalne urządzenie rybackie z platformą do siedzenia, przegroda na rzece, jaz z siedzeniem dla rybaka’. U rybaków pomorskich musiała się dokonać dalsza specjalizacja znaczenia: wyraz zaczął oznaczać rodzaj sieci, używanej przy połowie pewnych gatunków ryb, podczas którego rybak widocznie nie znajdował się w łodzi, lecz siedział na specjalnym siedzeniu (może umieszczonym na jazie). Na dawność wyrazu i pierwotnie większy zasięg na słowiańskim Pomorzu wskazuje to, że został on zapożyczony do niemieckiego słownictwa rybackiego: niem. dial. (Pomorze, Meklemburgia, Brandenburgia, Prusy Wschodnie) *Zeese*, *Zehse*, *Zese* ‘rodzaj sieci’. Na Pomorzu zapożyczenie jest poświadczane już w XVI w.: *sesse* ‘rodzaj sieci’ (r. 1535), *czesener* ‘rybak łowiący taką siecią’ (r. 1569)¹⁷. Ten niemiecki sławizm został z powrotem zapożyczony do kaszubszczyzny w postaci *cěza* (*ceza*) ‘ręczny włók służący do połowu fląder i okoni’ (Sychta I 132: Przy morze, LorPW I 88, Pobłocki 9, Ramułt 17, także sli., LorSW 112)¹⁸. Wszystko to pozwala twierdzić, że sli. *seza* jest reliktem rodzimego wyrazu pochodzenia prasłowiańskiego, który przed germanizacją miał prawdopodobnie szerszy zasięg na Pomorzu, gdyż Niemcy niekoniecznie od Słowińców go zapożyczyli.

Wyrazem rezydującym bez odpowiednika w polszczyźnie jest też sli. *koscól-ola* ‘stos drewna opałowego’ (LorSW 516, LorPW I 419: *kuoscól dřeva*) według Rudnickiego ‘skałka, kawałek urąbanego drzewa do palenia, sucha gałąź odrąbana itd.’ (Rudnicki 203). Geneza tego wyrazu jest dość złożona. ÈSSJa (XI 153) umieścił go pod prapostacią **kostelb*, nie zważając na to, że *-ò-* [40] (fonetycznie *-ou-*) nie powinno się pojawić, gdyby prototyp tego wyrazu kończył się na *-lb*. Sli. *koscól* można by wyprowadzać tylko z wcześniejszego **kostelb* (jeśli wolno dlań odtwarzać odrębną prapostacę). Jednocześnie trzeba stwierdzić, że inne wyrazy

¹⁶ Vasmer REW III 591; Skok ER III 251.

¹⁷ H. H. Bielfeldt, *Slawische Wörter im Deutschen Vorpommerns*, ZfSl V, 1960, s. 207–208.

¹⁸ Hinze Lehnwörter 148. [40]

słowiańskie, zaliczone do prapostaci **kostelb* w ÈSSJa, nie wykazują bliższego pokrewieństwa semantycznego z wyrazem słowińskim. Słi. *koscól* jest natomiast pod względem znaczeniowym bliski ros. *kostër -strá* ‘palący się lub przygotowany do palenia stos chrustu, gałęzi, drew’, dial. ‘kupa chrustu, gałęzi, drewna’, ‘sterta snopów w polu’, ukr. *kostër -strá* ‘stos ułożonego drewna, drągów’, ‘kupa kamieni’, ‘duża kupa czegoś’, brus. *kascër -strá* ‘stos ułożonego drewna’, dial. ‘kupa, stos czegoś’, ‘płonąca kupa chrustu, ognisko w polu lub w lesie’, słu. dial. *kóster -stra* ‘stos drewna’. Wyrazy te sprowadza się do psł. **kostrǫ* (ÈSSJa XI 163–164). Słi. *koscól* z ros. *kostër* zestawił już F. Lorentz, przyjmując wymianę płynnych *l : r* (LorSG 162). Jednakże mamy tu do czynienia raczej nie ze zjawiskiem fonetycznym, lecz słowotwórczym. Możliwe są dwie interpretacje. Można sądzić, że wyraz słowiński kontynuuje prapostać **kostrǫ*, w której martwy sufix *-rǫ* został zastąpiony przez *-elb* (ale trudno wskazać inny wyraz słowiński, który mógłby stanowić wzór dla takiej zamiany sufixu). Nie można też wykluczyć możliwości, że wyraz słowiński kontynuuje oddzielną prapostać **kostelb*, nigdzie poza tym nie poświadczony derywat z sufixem **-elb*, paralelny do psł. **kost-rǫ*. Niezależnie od tych trudności interpretacyjnych musimy słi. *koscól* uznać za archaizm leksykalny, zachowany na peryferii terenu kaszubskiego. Pierwotniejsze jest z pewnością znaczenie ‘stos, kupa (drewna)’; podane przez Rudnickiego znaczenie ‘kawałek urąbanego drewna’ trzeba uznać za wtórne.

Tego rodzaju wyrazy rezydualne, przeciwstawiające słowińszczyznę reszcie dialektu kaszubskiego, a niekiedy także całości obszaru polskiego, poświadczają archaiczny charakter i pewną odrębność leksyki słowińskiej. Są to relikty leksykalne, zachowane na peryferii terenu kaszubskiego, polskiego i słowiańskiego.

III

Dla ukazania odrębności leksykalnej dialektu ważniejsze od archaizmów, których zachowanie ma jednak mniej lub bardziej przypadkowy charakter, są innowacje słownikowe. Innowacje takie odnajdujemy i w leksyce słowińskiej. Chcę tu przedstawić kilka prawdopodobnych innowacji, które moim zdaniem należą do starszej warstwy słownictwa. Bliższe ustalenie czasu ich powstania nie jest, rzecz jasna, możliwe. Pośrednich wskazówek [41] co do chronologii dostarcza ich budowa oraz istnienie lub brak w dialekcie bezpośredniej podstawy słowotwórczej. Do wcześniejszych słowińskich innowacji zaliczyć można wyrazy *jazda*, *jem*, *slučka*, *zaloga*.

Słi. *jazda* ‘kołek, o który się opiera wiosło (Ruderpflöck)’ (LorSW 386), według Rudnickiego ‘poprzeczna listwa u górnego boku czółna (łodzi), mają-

ca w sobie 2–3–4 dziury, w które się wkłada *dōyle* [tj. kołki do opierania wiosła], pomiędzy zaś te ostatnie boczne wiosła’ (Rudnicki 199), Z. Sobierajski zapisał w Gardnie Wielkim znaczenie ‘otwór w burcie łodzi na widełki wiosłowe’ (SobG 172), w Klukach zaś ‘otwór w burcie łodzi na gwóźdź wiosłowy’ (SobK 162). Znaczenie podane przez Lorentza poświadczył J. Łęgowski, podając postać *jažda*, *dwie jaždze* ‘kołek, o który się opiera wiosło’ (Łęgowski 155)¹⁹. Formalnie jest to wyraz równy kasz. *jazda*, pol. *jazda*. Specjalne znaczenie słowińskie pozwala przypuszczać, że mamy tu niezależny słowiński derywat od czasownika *jezžęc* ‘jeździć, jechać’, utworzony na wzór starego rzeczownika *jazda* (< psł. *žzda), z etymologicznym znaczeniem ‘to, w czym jeździ (porusza się, ślizga się) wiosło’, a więc ‘listwa z kołkami (umieszczonymi w otworach), o które opiera się wiosło’. Takiego lub podobnego znaczenia nie mają słowiańskie kontynuanty psł. *žzda. Warto zwrócić uwagę na swoistą paralełę, także słowotwórczą, mianowicie na derywowane od prefigowanego czasownika pol. dial. *pojajzd* i *pojajzda* (zwykle pl. *pojajzdy*) ‘wiosło, np. krótkie wiosło do wiosłowania w pozycji siedzącej, drąg do kierowania tratwą’, pl. *pojajzdy* też ‘dwie belki, na których się ślizga wiatrak w czasie obracania go; bieguny u kołyski’ (Karłowicz i kartoteka SGP). Zatem sli. *jazda*, wyraz techniczny, można uznać za innowację leksykalną. Gdyby jednak znaczenie słowińskie rozwinęło się z ogólniejszego znaczenia psł. *žzda ‘jeżdżenie, jazda’, trzeba mówić o słowińskiej innowacji semantycznej.

Sli. *jem* ‘wielki połów ryb’, wyraz zapisany w Klukach i objaśniony przez Z. Sobierajskiego (SobK 169), nie notowany przez inne źródła. Wyprowadzać go trzeba z wcześniejszej postaci *jbmb, derywatu od kasz. *joc* : *jic* ‘jąć, chwycić’ < psł. *ęti jbmQ ‘jąć, chwycić, brać’. Wyraz ten ma formalne odpowiedniki w czes. dial. *jem* ‘bystrość, przenikliwość’, ros. dial. *ëm* ‘najem, wynajem; duży zasób czegoś; to, co można opanować’, dawne *emi* pl. ‘uchwyt’. Na podstawie tych wyrazów ÈSSJa (VIII 229) rekonstruuje psł. *jbmb : *jbmb, jednakże rozbieżność znaczeń w poszczegół[42]nych językach słowiańskich wskazuje raczej na niezależne, paralelne derywaty w różnych częściach terytorium słowiańskiego. Moim zdaniem wyraz słowiński jest raczej lokalną innowacją, której semantykę dobrze tłumaczy stpol. *jać* ‘złowić, o rybach’.

Sli. *slučka* ‘korzyść, pożytek, zysk’ (LorSW 1956) ma formalne odpowiedniki w kilku językach słowiańskich w znaczeniu ‘wypadek, zdarzenie’: ukr. dial. *slučka*, ros. dial. *slučka* (w gwarze pskowskiej też *slúka*), bułg.

¹⁹ Forma *jažda* jest zapewne wtórna (może nawet mylnie odtworzona przez autora słowniczka?) w stosunku do *dwie jaždze*, gdzie mogło dojść do zmiany grupy spółgłoskowej -z3- > -ž3-. [42]

slůčka, mac. *slučka*. Można by te wyrazy sprowadzać do wspólnej prapostaci **s̥lučbka*, jednakże wobec produktywności w językach słowińskich sufiksu *-(b)ka* i istnienia w wymienionych językach czasownika **s̥lučiti (sę)* ‘zdarzyć się, wydarzyć się, stać się’ (np. ros. *slučít’sja*, bułg. *slúči se*), należy tu raczej widzieć niezależnie utworzone, paralelne derywaty od odpowiednich czasowników. Wyraz słowiński wyróżnia się brakiem podstawowego czasownika w dialekcie, ale widocznie w przeszłości taki czasownik istniał. W staropolskim (XV–XVI w.) poświadczony jest bezprzedrostkowy czasownik *luczyć* ‘rzucić do celu, ugodzić, trafić’, ‘znaleźć, osiągnąć, osiągnąć’, w XVI w. także przedrostkowe *uluczyć* ‘utrafić, znaleźć’, *załuczyć w czym* ‘złapać na czym’. Słowińskie znaczenie ‘korzystać, pożytek, zysk’ pozwala sądzić, że pochodny rzeczownik *slůčka* utworzony został od utraconego przez kaszubszczyznę czasownika **slučęc* (< **s̥b-lučiti*) ze znaczeniem ‘osiągnąć, uzyskać’ (pochodne znaczenie ‘osiągnąć, osiągnąć, [43] otrzymać, znaleźć, spotkać’ spotykane jest w kontynuantach psł. **lučiti*, zob. Sławski SEJP V 283–285).

Słi. *załoga* ‘próżniak, wałkoń’ (Rudnicki 218) jest wyrazem formalnie identycznym z pol. *załoga* (dial. *zâtoga*) ‘zespół ludzi coś obsługujących, gdzieś pracujących, obsada’, dawniej też np. ‘inwentarz żywy i martwy’, ‘zapomoga’, ‘rękojmia’, ‘przeszkoda, zawada’, ‘zasadzka’, w gwarach ‘pomoc; stawka, zakład’ (Karłowicz VI 294), ‘robota, utrapienie’²⁰, na Kociewiu ‘kłopot’: *zrobić załoga* ‘narobić kłopotu’²¹. Osobowy rzeczownik słowiński powstał z pewnością niezależnie od wyrazu polskiego. Jest to lokalny derywat od kasz. *za-leżec* ‘zbyt długo leżeć’ (LorPW I 450) z etymologicznym znaczeniem ‘ten, kto zbyt długo leży, kto się wyleguje’.

Przykłady niewątpliwych lub prawdopodobnych innowacji słowińskich świadczą, że słowińszczyzna od dawna niezależnie od reszty obszaru kaszubskiego wzbogacała i odnawiała swój zasób leksykalny.

* * *

Rozpatrzone przykłady słowińskich leksemów, należących do starszych warstw rodzimego słownictwa, potwierdzają przede wszystkim przynależność słowińszczyzny do dialektu kaszubskiego i do polskiego obszaru językowego. Ze względu na peryferyczne położenie tej kaszubskiej enklawy w pełni jest zrozumiałe zachowanie aż do końca istnienia słowińszczyzny

---

²⁰ Tomaszewski 211.

²¹ Sychta Koc III 130. [44]

wielu archaicznych wyrazów, w tym kontynuantów leksemów prasłowiańskich, które zupełnie nie są znane reszcie terenu kaszubskiego bądź zachowały się tam reliktoowo. Pewną samodzielność rozwoju leksyki słowińskiej, co ma związek również z izolacją tych gwar, poświadczają lokalne innowacje, z których część musiała powstać dość wcześnie. O pewnej odrębności ewolucji leksyki słowińskiej świadczą także samodzielne innowacje semantyczne, o których mogłem tylko wspomnieć przy okazji omawiania poszczególnych wyrazów. Problem słowińskich innowacji semantycznych zasługuje z pewnością na szczegółowe zbadanie. [44]

{Na s. 44 rozwiązanie użytych w pierwodruku skrótów – red.}

Etymologie kaszubskie

I

Gdańskie Studia Językoznawcze V, 1991, s. 71–84

Słownictwo dialektu kaszubskiego, zajmującego jedną z peryferii obszaru słowiańskiego i charakteryzującego się licznymi archaizmami, od dawna budziło zainteresowanie etymologów słowiańskich. Jednakże rozwój badań hamowała częściowa tylko dostępność tego słownictwa. W ostatnich czasach żywiej zajęto się leksyką kaszubską, zwłaszcza jej archaiczną warstwą. Wiąże się to z publikacją wielkich zbiorów tej leksyki (obszerne słowniki B. Sychty i F. Lorentza, bogate materiały zawarte w *Atlasie językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*) oraz z pewnym ożywieniem badań slawistycznych z zakresu etymologii i historycznej leksykologii, a także z postępowaniem prac nad rekonstrukcją prasłowiańskiej warstwy słownictwa słowiańskiego.

Dotychczasowe osiągnięcia w badaniach etymologicznych słownictwa kaszubskiego zawdzięczamy całej rzeszy etymologów słowiańskich, którzy w swych studiach nie pomijali tego słownictwa. Podkreślić trzeba zwłaszcza wartość licznych etymologii kaszubskich w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* F. Sławskiego¹. Nowe etymologie wielu wyrazów kaszubskich (w tym również takich, które dotychczas nie były etymologizowane) zawierają oba ukazujące się od 1974 r. słowniki rekonstruujące leksykę prasłowiańską (*Słownik prasłowiański i Ětimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov*). Sporo studiów o poszczególnych wyrazach czy rodzinach wyrazowych kaszubskich opublikowali slawiści polscy i zagraniczni; znaczna część takich studiów powstała w ostatnim trzydziestoleciu. Spośród nich na uwagę zasługują zwłaszcza liczne prace H. Popowskiej-Taborskiej.

---

¹ Por. H. Popowska-Taborska, *Cassubiana* w Słowniku etymologicznym języka polskiego *Franciszka Sławskiego*, JP LXVI, 1986, s. 186–193. [72]

Mimo niewątpliwego postępu badań etymologicznych słownictwa kaszubskiego wiele jeszcze w tej dziedzinie pozostaje do zrobienia. Dotyczy to zarówno wykrywania i objaśniania wyrazów kaszubskich należących do odziedziczonej warstwy leksyki, jak i badania kaszubskich innowacji leksykalnych oraz zapożyczeń obcojęzycznych. W niniejszym artykule przedstawiam 10 szczegółowych studiów etymologicznych, analizujących pochodzenie kaszubizmów leksykalnych, a więc wyrazów z reguły nie znanych dialektom Polski lądowej. Są to głównie dotychczas nie dostrzeżone i nie objaśnione pozostałości prasłowiańskiej warstwy słownictwa, nieraz ważne dla odtworzenia pierwotnych zasięgów poszczególnych leksemów prasłowiańskich. Analizuję też pewne wyrazy, które powstały na gruncie kaszubskim, a które wymagają – z powodu utraty motywacji, przekształceń postaci głosowej czy ewolucji semantycznej – analizy etymologicznej. [72]

1. *gr̥dło* ‘stado’

Należący do ludowego słownictwa łowieckiego kaszubski rzeczownik *gr̥dło* ‘stado’ zapisany został na Pojezierzu Żarnowieckim (Sychta VII 87: *v gr̥dle žėkov*). Wyraz jest izolowany na gruncie kaszubskim i polskim, nie ma też, jak wiadomo, odpowiedników w innych językach słowiańskich.

Wyrazy oznaczające ‘grupę zwierząt (dzikich, hodowanych), stado’ w różnych językach miewają różną motywację semantyczną (np. ‘coś zbitego, stłoczonego’, ‘coś stojącego’ itd.), między innymi mogą nawiązywać do czasowników ruchu, np. psł. **jato* ‘stado’ (dokładny formalny odpowiednik: stind. *yātám* ‘chód, jazda, droga’) do psł. **jati jadq* ‘jechać’ (por. Sławski SEJP I 525; ĘSSJa VIII 182–183), gr. *πρόβατα* ‘owce’ od *προ-βαίνω* ‘przemieszczać się, naprzód’. U podstawy takich nazw leży znaczenie ‘przemieszczająca się, poruszająca się grupa zwierząt’.

Istnienie nazw stada motywowanych przez czasowniki ruchu pozwala doszukiwać się w kasz. *gr̥dło* derywatu od psł. **gr̥dō gr̥sti* ‘iść, przybywać’ (np. scs. *gr̥sti gr̥dō* ‘iść, przychodzić’, sch. *gr̥sti gr̥dēm* ‘iść, chodzić, poruszać się, przybliżać się’, ukr. dial. *hr̥jasty hr̥jadú* ‘szybko i hałaśliwie biec, jechać’ (por. ĘSSJa VII 124).

Jeśli przyjmiemy związek kasz. *gr̥dło* z psł. **gr̥d-ō*, to w analizowanym rzeczowniku wydzielić musimy sufiks *-łō < *-lo* (wydzielanie sufiksu *-dło* prowadziłoby do wyróżnienia całkowicie niezrozumiałego „rdzenia” *gr̥ō-* czyli uniemożliwiłoby sensowne etymologizowanie wyrazu). Taki odczasownikowy derywat z sufiksem **-lo* musi być derywatem względnie nowszym, gdyż w formacjach prasłowiańskich po temacie czasownikowym zakończonym na spółgłoskę zębową występowała odmianka wspomnianego sufiksu w postaci *-slo*, np. psł. **čerslo*

‘krój pług’a : *čersti (< *čert-ti) ‘ciąć, kroić’, *pręslo ‘wrzeczono; część płotu z żerdziami, między dwoma słupami’ : *prędo pręsti ‘prząść’, *ěsla pl. (< *ěd-slo-) ‘jasła, żłób’ : *ěmb ěsti (< *ěd-mb ěd-ti) ‘jeść’. Wydaje się zatem, że kasz. *grędo* należy łączyć ze znanym części języków słowiańskich typem ekspresywnych nominów agentis typu stpol. *wlazło* ‘intruz’ : *wleżć*, ros. dial. *vrálo* ‘łgarz’ : *vrat* ‘łgać’².

Struktura kasz. *grędo* pozwala widzieć w nim derywat odczasownikowy (sufiks *-lo właściwy jest formacjom dewerbalnym), nieosobowe nomen agentis ze znaczeniem ‘to, co idzie’ > ‘poruszająca się, przemieszczająca się grupa zwierząt’ > ‘stado’. Jednakże przedstawione objaśnienie genezy wyrazu napotyka jedną poważną trudność. Nie znamy, mianowicie, kontynuantu psł. *grędo gręsti ani w kaszubskim, ani w polskim, ani w innych językach zachodniosłowiańskich (por. uwagę o braku tego czasownika u zachodnich Słowian, Sławski SEJP I 345 s.v. *gręda*). Jednocześnie postać głosowa (-řo- < *-rę-) raczej wyklucza związek ze stpol. *gręda* ‘kłusem’, pol. płn. *grędo*, *grędko* ‘szybko’, wielkopol. *grędać się* ‘kręcić się’³. [73]

Prawdopodobieństwo przedstawionego objaśnienia genezy kasz. *grędo* zależy więc od tego, czy uznamy za możliwe istnienie w przeszłości czasownika *gręsti na obszarze zachodniosłowiańskim, w szczególności kaszubskim (lub prapomorskim). Otóż nie ulega wątpliwości prasłowiańska geneza tego czasownika, przy czym jest to wyraz należący do warstwy słownictwa odziedziczonej z epoki praindoeuropejskiej, jak świadczy istnienie pokrewnych wyrazów w innych grupach języków indoeuropejskich (np. litew. *gridyti* ‘chodzić, włóczyć się’, łac. *gradior gradi* ‘iść, kroczyć’, *gradus* ‘krok; stopień, szczebel’, goc. *grid* acc. sg. ‘krok’), a także archaiczny infiks nazalny w praes. *grędo (wtórnie uogólniony w całym paradygmacie), mający odpowiednik na gruncie celtyckim. Psł. *grędo (< *grind- do pie. *ghredh- ‘schreiten’, zob. Pokorny IEW 456–457) jako leksem odziedziczony z praindoeuropejskiego pierwotnie był prawdopodobnie właściwy całemu obszarowi prasłowiańskiemu. Jego brak na części terenu słowiańskiego musi wynikać z późniejszych przekształceń leksyki słowiańskiej, tj. z wyparcia go w pewnych dialektach słowiańskich w rezultacie kształtowania się słowiańskich czasowników ruchu (por. zwłaszcza takie prasłowiańskie innowacje jak *choditi ‘chodzić’, *kor(a)čiti ‘kroczyć’). Z materiału przytoczonego w ĘSSJa VII 123–124 s.v. *gręsti wynika, że w części języków słowiańskich kontynuanty tego czasow-

² O sufiksach *-lo, *-slo zob. Sławski Zarys I 103–104.

³ O pochodzeniu tych wyrazów, nie mających zapewne związku genetycznego z psł. *gręsti, zob. Sławski SEJP I 344–345. [73]

nika zachowały się reliktoowo w gwarach, np. ros. dial. *gredut* ‘iść’, ukr. dial. *hrjasty hrjadú* ‘szybko i hałaśliwie bieć, jechać’ (odpowiednie postaci w rosyjskim i ukraińskim języku literackim są pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego). Doskonałym potwierdzeniem tezy o ginięciu kontynuantów archaicznego czasownika *gręsti w językach słowiańskich jest sytuacja na południowym krańcu obszaru słowiańskiego: w dialekcie czakawskim języka serbsko-chorwackiego utrzymały się tylko formy czasu teraźniejszego interesującego nas czasownika (czak. *grem, gren, ren* ‘iść’⁴), podobnie w języku słoweńskim: praes. *grém* (dawniej *grédem*) i skostniałe formy imiesłowów (*gredé, gredoč*) w funkcji przysłówków⁵.

Widoczne w materiale słowiańskim ginięcie kontynuantów psł. *gręsti pozwala przyjąć, że sytuacja zachodniosłowiańska jest wynikiem wyparcia prastarego wyrazu w toku rozwoju historycznego. Należałoby się spodziewać, że jakiś relikտ wyrazu mógł się utrzymać i na terenie zachodniosłowiańskim. Jest prawdopodobne, że taki relikտ mógł się dłużej zachować w gwarach peryferyjnych, zwłaszcza w dialekcie kaszubskim. Kasz. *grǫdło* wskazuje, że kaszubski prawdopodobnie dłużej od innych dialektów zachodniosłowiańskich zachował kontynuant psł. *gręsti, skoro według wszelkiego prawdopodobieństwa właśnie od tego czasownika utworzono na gruncie kaszubskim pochodny rzeczownik.

Kaszubskie *grǫdło* ‘stado’ jest zatem cennym dowodem na pierwotnie ogólnosłowiański zasięg prastarego czasownika *gręsti, umożliwiającym, w pewnym przynajmniej stopniu, wyjaśnienie historii tego ważnego słowiańskiego czasownika ruchu. [74]

2. *načëc* ‘raczyć, częstować’

W gwarze Kępy Żarnowieckiej występuje grupa interesujących wyrazów, oznaczonych przez B. Sychtę jako archaiczne: czasownik *načëc nači* ‘raczyć, częstować’, *unačëc* ‘uraczyć’, pochodne rzeczowniki *načba* : *náčba* ‘gościna’, *načk* ‘człowiek gościnnie, szczodry’ (też jako nazwisko kaszubskie *Načk*, Sychta III 178–179). Sychta s.v. *načëc* umieścił także czasowniki *onačëc* ‘odczynić, odwracać chorobę’ *odonačëc* ‘odczynić’, które jednak nie pozostają w związku genetycznym z *načëc* ‘raczyć, częstować’, gdyż są utworzone od zaimka *onaki* (por. Brückner SEJP 380 o *uonaczyć, przeonaczyć, zonaczyć*).

⁴ Por. Zajceva Leksika 92.

⁵ Zob. Bezłaj ES I 175. [74]

Semantyka kasz. *načëc* i pochodnych rzeczowników wskazuje na związek z pol. *uczta*, stpol. *cześć* ‘uczta, biesiada (na czyjąś cześć)’, czes. *ctíti* (stczes. *čstíti* : *čtíti čšču*) ‘częstować, podejmować gościa’, strus. *čbstiti čbšču* ‘ugaszczać, częstować’. Pozwala to kasz. *načëc* wyprowadzać z pierwotnego **na-čbstiti na-čbstŏq*, a więc z czasownika z prefiksem *na-* od psł. **čbstiti čbstŏq* ‘okazywać cześć, szacunek, poważanie, otaczać czcią, wielbić’ > ‘ugaszczać, częstować (okazując cześć, szacunek)’ (zob. SP II 315).

Wyprowadzanie kasz. *na-čëc* < **na-čbstiti* wymaga przyjęcia uproszczenia trójfonemowej grupy spółgłoskowej powstałej po zaniku słabej półsamogłoski: **na-čbstiti* > **na-čstiti* > **na-čscic(i)* z dalszym rozwojem *-čsc-* > *-č-*. Grupa spółgłoskowa *čst*, *čsc* normalnie rozwija się w kaszubskim inaczej, w *čc*, *cc*, *tc*, por. **-čbstiti* > kasz. *uu-ccac uu-cčq* : *uu-tcac uu-tčq*, *ńe-tčac*, *zańe-tčac*, *pŭo-ccavĩ* : *pŭo-tcavĩ*, **čbsti* (gen. sg.) > kasz. *čcā*, *ccā(?)*, *tčā* (por. Lorentz GP II 497, 860).

Niezwykły na tle innych faktów kaszubskich rozwój *čsc* (*čst*) > *č* jest zapewne osobliwością lokalną gwary Kępy Żarnowieckiej. Być może zaszło tu dalsze przekształcenie stanu starszego: rozwój grupy *čc* lub *tč* (obie są poświadczone w innych gwarach kaszubskich w wyrazach sprowadzających się do psł. **čbstb*, **čbstiti*) w *č*, przypuszczalnie przez stadium geminaty *čč*. Na identyczny rozwój mógłby wskazywać zapis u Krofeya *pocziwoscy*, jeśli wolno go czytać *počivosci* ‘poczciwości’, por. jednak uwagę Lorentza: „jak należy czytać *pocziwoscy*, nie jest pewne, prawdopodobnie jednak *potčivosci*” (Lorentz GP II 498).

Jak widzimy, rozwój fonetyczny (osobliwe uproszczenie grupy spółgłoskowej) spowodował zatarcie związku kasz. *načëc* z różniącymi się tylko przedrostkiem kasz. *uu-ccëc* : *uu-tčëc*, *ńe-tčëc* i dalszymi wyrazami należącymi do rodziny psł. **čbstb*, pol. *cześć*, kasz. *česc*. Kasz. *na-čëc* trzeba zatem zaliczać do kontynuantów psł. **čbstiti*.

3. *navëlëc sã* ‘sprzykrzyć się’, *navël* ‘lenistwo’

W Puckiem został zapisany archaiczny rzeczownik *navël -ela* ‘niechęć do pracy, lenistwo’ i niewątpliwie pokrewny mu czasownik *navëlëc sã* ‘mieć już dość czego, mieć wstręt do czego, obrzydzić sobie co, zniechęcić się do czego’ (Sychta III 197). Ten sam czasownik przytoczył Sychta w innym jeszcze miejscu, mianowicie s.v. *velëc sã* ‘o rybach: żywymi ruchami okazywać radość, pluskać się’ umieścił prefigowaną postać *navëlëc sã* ‘sprzykrzyć się’ (Sychta VI 131). W słowniku Lorentza odnotowany został czasownik *velac* z niepewnym (oznaczonym pytajnikiem) znaczeniem ‘sättigen’, zilustrowanym przysłowiem „*Kŭomuŭ [75] lëze ńe velq, tãmuŭ Bŭóg z kŭobelq*”, oraz prefigowany

czasownik *navělęc sę* z dwoma znaczeniami: 1. ‘sich tüchtig sattessen, sättigen’, 2. ‘einer Sache überdrüssig werden’ (LorPW III 930). Znaczenie drugie jest identyczne z podawanym przez Sychtę (zostało zresztą poparte przykładami zaczerpniętymi od Sychty). Znaczenie zaś pierwsze, nie znane Sychcie, można by oddać przez ‘nasyć się, przesyć się’, za czym przemawia przykład *įadam navělil sę vnät tämjuu dobrémjuu įi įak zbiti χμo3αλ z kōta v kōt*.

Ustalenie pochodzenia przytoczonych wyrazów umożliwia podana przez Sychtę postać *velęc sę* ‘mnożyć się’ (Sychta VI 131), oddzielona przezeń od *velęc sę* ‘pluskać się, o rybach’. Umożliwia to również inną interpretację niezwrotnego czasownika *velęc* w przysłowiu cytowanym w słowniku Lorentza: wydaje się, że czasownik ten znaczący raczej ‘mnożyć’, całe zaś przysłowie można by przełożyć ‘Komu ludzie nie mnożą (tj. nie pomnażają), temu Bóg z kobiałką (tj. temu Bóg da, wynagrodzi)’.

Kaszubskie *velęc sę* ‘mnożyć się’ i prawdopodobne (jeśli słuszne jest moje rozumienie przytoczonego przysłowia) *velęc* ‘mnożyć’ to niewątpliwie derywat od przysłówka *vele* = pol. *wiele* < psł. **velbje* ‘bardzo dużo, wiele’ (: **velbjb* ‘wielki, bardzo duży’). Kasz. *velęc (sę)* ‘mnożyć (się)’ odpowiada więc pol. *powielić* ‘pomnożyć’, a wyrazy te mają paralełę słowotwórczą i semantyczną w pol. *mnożyć*, utworzonym od *mnogo* ‘bardzo dużo’, *mnogi* ‘liczny’.

Geneza czasownika podstawowego, utworzonego prawdopodobnie na gruncie kaszubskim, jest więc jasna, ale objaśnienia wymagają znaczenia poszczególnych postaci, zwłaszcza czasowników prefigowanych.

Zapewne genetycznie identyczny z *velęc (sę)* ‘mnożyć (się)’ jest podany przez Sychtę czasownik *velęc sę* ‘o rybach: żywymi ruchami okazywać radość, pluskać się’. Podana definicja znaczeniowa zaciemnia co prawda związek obu znaczeń, ale jest prawdopodobne, że właściwie wyraz znaczył ‘pojawiać się w dużej ilości na powierzchni wody pluskając się, masowo wyskakiwać nad powierzchnię wody, o rybach’ (czyli jakby ‘mnożyć się na powierzchni wody, nad wodą’), w czym widziano przejaw radości ryb.

Czasownik *velęc (sę)* ‘mnożyć (się)’ ułatwia objaśnienie przedrostkowego *navělęc sę* i jego odległej semantyki. Wyjść trzeba od podstawowego *velęc*; pochodny czasownik *navělęc sę* zawiera formant *na- ... sę* (por. kasz. *nacešęc sę* ‘nacieszyć się (dosyć)’, *načētac sę* ‘naczytać się (dostatecznie)’, *najęsc sę* ‘najeść się (do syta)’, który według Lorentza nadaje czasownikom pochodnym „znaczenie niem. ‘zur Genüge, satt’” (Lorentz GP II 852)). Prawdopodobnie czasownik *navělęc sę* otrzymał znaczenie ‘mieć coś w wielkiej ilości, nasyć się czymś (aż do znudzenia, do obrzydzenia)’ (por. cytowane wyżej znaczenie w słowniku Lorentza), z którego rozwinęło się dalsze znaczenie ‘mieć już dość czegoś, obrzydzić, sprzykrzyć sobie coś, zniechęcić się do czegoś’.

Derywatem od *navélëc sã* jest niewątpliwie rzeczownik *navél* ‘niechęć do pracy, lenistwo’. Dawniej rzeczownik ten musiał mieć szersze znaczenie ‘zniechęcenie, obrzydzenie do czegoś’, realnie zaś poświadczony znaczenie ‘niechęć do pracy’ musi być wynikiem zawężenia, specjalizacji znaczenia. W pochodnym [76] rzeczowniku spodziewalibyśmy się przedrostka w postaci *nã-*, jednakże jest możliwe, że gwary kaszubskie, w których powstał rzeczownik *navél*, utraciły poczucie, iż podstawowy dlań czasownik *navélëc sã* jest czasownikiem przedrostkowym. Oddziaływaniem wyrazu podstawowego należy chyba tłumaczyć zachowanie *-l* w rzeczowniku, zamiast oczekiwanego *-ł*.

4. *rozχolëc sã* ‘poodpinać się’

W gwarach środkowokaszubskich Sychta zapisał czasownik *rozχolëc sã* ‘o odzieży: poodpinać się’, przymiotnik (z pochodzenia imiesłów bierny) *rozχoloni* ‘nie zapięty pod szyją’ i pochodne rzeczowniki *rozχolëzna* ‘(złośliwie) duży dekolť’, *rozχol'nińc* ‘mężczyzna nie dbający o swój wygląd zewnętrzny’, *rozχol'nica* ‘kobieta z dużym dekoltem’ (Sychta II 46, IV 351). Czasownik *rozχolëc sã* jest wyrazem bez motywacji na gruncie kaszubskim i polskim; niewątpliwa jest obecność w tym wyrazie przedrostka *roz-*, ale czasownik nieprefigowany ani w kaszubskim, ani w polskim nie został dotychczas odnaleziony. Odpowiedni czasownik (psł. **choliti*) istnieje w niektórych językach wschodnio- i południowosłowiańskich.

Rekonstrukcja psł. **choliti* w ËSSJa VIII 61 została oparta na faktach dwu tylko języków słowiańskich: sch. *holiti se* ‘być dumnym, pysnić się’ (jest to zapewne postać wtórna w stosunku do częstszego *oholiti se*) i ros. *chólit* ‘troskliwie pielęgnować, otaczać pieczą, utrzymywać w porządku, w czystości’, dial. też ‘czyścić, myć’, ‘krótko strzyc’, ‘chlastać, drzeć’. Jednakże kontynuanty tego czasownika istnieją także w innych językach słowiańskich, por. nie uwzględnione w ËSSJa ukr. reg. *cholyty* ‘reinigen, putzen’ (z pochodnymi rzeczownikami *chólá* ‘Zucht, Pflege’, *chólja* ‘Weichlichkeit, Verzärtelung’⁶), bułg. *chólja se*, *chóliš se*, przytoczone w słowniku Gerova (V 505) bez podania znaczenia, ale z dość jasnym przykładem „*Na edni se choli svatba, na drugi po glavata igrae bradva*”, gdzie *choli se svatba* znaczy prawdopodobnie ‘szykuje się, kroi się wesele, zanosi się na wesele’. Nie przytoczono też w ËSSJa czasowników prefigowanych, z których szczególnie ważny jest kasz. *rozχolëc sã*, gdyż

---

⁶ Żelech II 1043.

jest to jedyny kontynuant psł. *choliti na całym obszarze zachodniosłowiańskim, przy czym ważny ze względu na swoiste znaczenie. Czasownik *choliti pierwotnie był niewątpliwie wyrazem ogólnosłowiańskim. Pośrednio wskazuje na to zasięg starego derywatu **chol'eva* : **chol'ava* 'to, co ogarnia, otacza, osłania: kawał materiału do obwiązywania, rodzaj pończochy, cholewa', występującego również w językach, które nie zachowały kontynuantu czasownika *choliti (zob. Sławski SEJP I 74–75, ÈSSJa VIII 59–60), por. zwłaszcza kasz. *χ^lolava* : *χ^loleva* 'cholewa', 'górną część pończochy obejmująca łydkę', fig. 'pysk, morda, ryj' (Sychta II 46), pol. *cholewa* 'górną część buta'.

Przytoczone fakty pozwalają twierdzić, że czasownik *choliti pierwotnie znany był także na obszarze zachodniosłowiańskim, w tym w języku polskim⁷ i w [77] dialekcie kaszubskim. Jednak tylko dialekt kaszubski zachował go do dziś w postaci pochodnego czasownika utworzonego za pomocą formantu *roz- ... są*.

Kaszubskie *rozχolęc są* 'poodpinać się' wskazuje, że czasownik podstawowy *choliti oznaczał pierwotnie 'otaczać, ogarniać, osłaniać' (na takie znaczenie wskazuje semantyka psł. **chol'eva* : **chol'ava*, por. też pol. *chłonąć*, zob. Sławski SEJP I 68 i cytowaną tam pracę Lehra-Spławińskiego): psł. *choliti 'otaczać, ogarniać, osłaniać' → *orz-choliti są > kasz. *roz-χolęc są* 'odsłonić się, odkryć się' > 'poodpinać się'. W świetle tych danych kasz. *rozχolęc są* musimy uznać za archaizm leksykalny zachowany na peryferii obszaru słowiańskiego, cenny również jako potwierdzenie archaicznego znaczenia czasownika (nota bene nawet nie wspomnianego w ÈSSJa!).

5. *skąčëc* 'jęczeć, skarżyć się, kaprysić'

W Wejherowskim i Kartuskiem Sychta zapisał czasownik *skąčëc skąči* 'jęczeć, utyskiwać, skarżyć się, kaprysić', fig. 'o kurze: gdakać przed zniesieniem jaja' i pochodne rzeczowniki *skąčk* m. 'człowiek nigdy nie zadowolony ze swego losu, malkontent', 'chłopiec naprzykrzający się', *skąčka* 'kobieta wciąż narzekająca', 'dziewczyna kapryśna', 'kura gdacząca przed zniesieniem jajka' (Sychta V 49).

Bliska postać głosowa i semantyka kasz. *skąčëc* wskazują na związek z pol. *skuczeć* 'wydawać żałosny głos, skomleć', czes. *skučeti* : *skoukati* 'wyć,

---

⁷ K. Rymut (*Apelatywa antropoimiczne i ich miejsce w etymologii słowiańskiej*, Sławi-
styczne studia językoznawcze, Wrocław 1987, s. 323) wskazała, że z *choliti związane są praw-
dopodobnie staropolskie nazwy osobowe *Cholak*, *Cholosz* i współczesne polskie nazwiska
Cholaj, *Choluj*. Mogą one jednak kontynuować stare derywaty imienne od wymienionego
czasownika, por. rekonstrukcję *xolujь w ÈSSJa VIII 65. [77]

skomleć', sła. *skučat* 'skomleć, jęczeć, narzekać', sła. *skúcati* 'skomleć, wyć', ros. *skučat* 'nudzić się, tęsknić', *skúčnyj* 'nudny; smutny, zmartwiony, przygnębiony', *skúka* 'nuda, znudzenie'.

Fakty słowiańskie pozwalają na rekonstrukcję psł. **skučati skučŏ* 'wydawać żalony przeciągły głos, skomleć, jęczeć'. Na pierwotne etymologiczne *-u* wskazują pol. *skuczeć*, sła. *skúcati*, a także pokrewne wyrazy z obocznym rdzeniem **kuk-* : **kuč-* (np. pol. *dokuczać*). Wzbudza więc zainteresowanie kasz. *skąčęc* z samogłoską nosową w miejsce *-u-*. Można przypuszczać, że *-q-* w wyrazie kaszubskim jest wtórne, zapewne w związku z onomatopeicznym charakterem wyrazu. Nie można jednak wykluczyć, że samogłoska nosowa w rozpatrywanym wyrazie może być stara, pierwotna. Przypomina się w związku z tym dawna etymologia Matzenauera (Listy Filologicke IX 180), który przytoczone wyrazy łączył z litew. *keñkti* 'zadawać ból', *kanka* 'ból, męka'. Etymologia ta, odrzucana przez późniejszych badaczy ze względów fonetycznych (*-u-* w *skučati*), tłumaczyłaby obecność samogłoski nosowej w słowiańskim, dopuszczała by prapostać **skŏčati*, kontynuowaną w kaszubskim. W takim razie w innych językach słowiańskich istniałaby postać **skučati* albo też musiałaby w nich nastąpić denazalizacja *-q-* (w językach z rozwojem **q > u* nie można, oczywiście, ustalić, która samogłoska była im pierwotnie właściwa).

Kaszubskie *skąčęc* może więc być zarówno archaizmem fonetycznym, jak i lokalną innowacją. Nie można jeszcze tego rozstrzygnąć, jednakże wyraz kaszubski wskazuje, że trzeba się liczyć z możliwością istnienia prasłowiańskiego dubletu **skučati* : **skŏčati*. [78]

6. *sŏv* 'obrzęk wymienia'

Kaszubskie *sŏv sŏvu* m. 'obrzęk wymienia u krowy po ocieleniu, spowodowany nadmiarem mleka' (Sychta V 125, LorPW II 315) jest wyrazem izolowanym na gruncie kaszubskim i polskim. Nie jest jednak wyrazem izolowanym w słowiańszczyźnie, gdyż bliskie głosowo i semantycznie wyrazy znane są niektórym językom słowiańskim.

Najbliższe znaczeniowo wyrazowi kaszubskiemu są niewątpliwie pokrewne wyrazy południowosłowiańskie. W dialektach bułgarskich poświadczony jest rzeczownik *usŏv* m. i f. 'obrzemie i ból piersi u kobiet, mastitis', 'rodzaj choroby: ostre kłucie, związane czasem z obrzmiem'⁸. W kartotece gwarowej Instytutu Języka Bułgarskiego BAN w Sofii rzeczownik *usŏv* m. poświadczony jest w zna-

⁸ Gerov V 454; VI 315.

zeniach ‘zapalenie gruczołów mlecznych (zapalenie sutka, mastitis) u kobiet’, ‘powiększenie gruczołów limfatycznych (węzłów chłonnych) w pachwinie przy chorobach wewnętrznych’, ‘choroba węzłów chłonnych pod pachami i w pachwinie’. Godna uwagi jest informacja, że *usov* to ‘vid bolest, kojato narodnoto vjarvane predstavja kato loš duch, kojto napada čoveka i go mušva kato s nož’⁹. Poza tym *usov* m. w gwarach bułgarskich oznacza też ‘infekcję rany, abcessus’¹⁰.

Ten sam wyraz znają też gwary serbsko-chorwackie, gdzie *usov* m. oznacza ‘jakieś obrzmienie gruczołów u ludzi’ oraz ‘pewną chorobę zwierząt’ („Kad kod koza opane dlaka po trbuhu i pojave se rane u obliku krugova ili konjskih kopita, onda se to zove usov ili kopitnjak”)¹¹, por. także gwarowy derywat *usóvka* ‘narośl’¹².

Odpowiedni wyraz znają także gwary rosyjskie: *usóv*’ f. : *usóvi* pl. : *usóv*’e n. ‘kłucie, wewnętrzne zapalenie’¹³.

Prawdopodobny jest związek genetyczny przytoczonych nazw chorób, bliskich pod względem formalnym i semantycznym. Dobrze widoczne znaczenie ‘obrzęk, obrzmienie (gruczołów, węzłów chłonnych)’ mogłoby sugerować przynależność kasz. *sóv*, bułg. *usóv*, sch. *usov*, ros. *usóv*’ do praindoeuropejskiego pierwiastka **keu-* ‘schwellen, Schwellung, Wölbung’ : ‘Höhlung, hohl’ (zob. Pokorny IEW 592–594). Jednakże przytoczone wyrazy mają wygląd słowiańskich derywatów dewerbalnych (przemawia za tym zwłaszcza obecność przedrostka *u-*), a nie znamy dotychczas słowiańskiego czasownika należącego do wspomnianego indoeuropejskiego pierwiastka. Ponadto należałoby najpierw wykazać, że nie jest możliwe objaśnienie rozpatrywanych wyrazów na gruncie słowiańskim.

Struktura i semantyka wyrazów przemawiają za trafnością objaśnienia ros. *usóv*’ wysuniętego przez A. Potebnię, który łączył ten wyraz i pewne inne wyrazy [79] rosyjskie i słowiańskie z ros. *sovát*’ *sujú* : *súju* ‘wsuwać, wsadzać, wkładać; wpychać, wtykać (na siłę); pchać, popychać, szturchać; bić, uderzać’, psł. *sovati sujó ‘wsuwać, wpychać, wciskać, wtykać; pchać, popychać, dźgać, kłuć’. Warto zwrócić uwagę na bułg. dial. *sóva me* ‘kłuje mię, o objawie choroby’¹⁴, a także na wspomniane wyżej bułgarskie ludowe przekonanie, że choroba

---

⁹ SbNarUm XXVIII, z. 1, s. 199. Por. też Ch. Vakarelski, *Etnografija na Bălgarija*, Sofija 1974, s. 510.

¹⁰ Kjustendil 267.

¹¹ RJA Z XIX 907.

¹² Mitrović 347.

¹³ Dal³ IV 1074. [79]

¹⁴ S. Stojkov, *Leksikata na banatskija govor*, Sofija 1968, s. 220. [80]

usóv (nazywana też *ústrel*) jest wynikiem napaści złego ducha, kłującego człowieka jakby nożem. Fakty te potwierdzają związek nazw chorób, przejawiających się wewnętrznym kłuciem i obrzękiem, z wymienionym czasownikiem.

Bułgarskie *usóv* m. i f., sch. *usov* m. i ros. *usóv*' f. trzeba uznać za derywaty od przedrostkowego czasownika **u-sovati*. Wydaje się możliwe sprowadzenie tych wyrazów do wspólnej prapostaci. Charakterystyczne wahanie rodzaju żeńskiego i męskiego (przy czym w bułgarskim poświadczono są oba rodzaje) zdaje się wskazywać na pierwotny temat na **-ǐ-* (por. wahania rodzaju gramatycznego w językach słowiańskich kontynuantów należących do tematów na *-ǐ-* rzeczowników **bolb*, **gqsǔb*, **pǫtǔb*, **mysǔb* i in.). Można sądzić, że wymienione wyrazy kontynuują psł. **usovb* f. (czy może m.?). w poszczególnych językach kontynuanty tego rzeczownika zachowywały przynależność do deklinacji kontynuującej dawne tematy na *-ǐ-* (bułg. *usóv* f., ros. *usóv*' f.) albo przeszły do deklinacji dawnych tematów na *-o-* rodzaju męskiego (bułg. *usóv* m., sch. *usov* m.). Odtworzony rzeczownik **usovb* to niewątpliwie pierwotne nomen actionis (> nomen acti) od czasownika **u-sovati*, utworzone jak psł. **bolb* 'cierpienie, choroba' : **bolěti* 'cierpieć, sprawiać ból, cierpienie', **lǫžb* 'kłamanie, łganie; kłamstwo, łgarstwo, nieprawda' : **lǫgati* 'łgać', **okovb* 'okucie' : **o-kovati* 'okuć'. Derywat **usovb* pierwotnie oznaczał prawdopodobnie 'wepchnięcie, wsadzenie czegoś, ukłucie', wtórnie, w wyniku konkretyzacji, 'obrzemienie, obrzęk (jako rezultat wpychania, wsadzania, wtykania czegoś)' i 'kłucie', a dalej różne choroby charakteryzujące się obrzękiem lub kłuciem, albo też obu objawami.

Nie całkiem jasny jest stosunek kasz. *sóv* do odtworzonej na podstawie faktów południowo- i wschodniosłowiańskich prasłowiańskiej postaci **usovb*. Rodzaj męski wyrazu kaszubskiego mógłby być wtórny (por. bułg. i sch. *usov* m.), zastanawia jednak brak nagłosowego *u-*. Nie można wykluczyć, że wyraz kaszubski kontynuuje wcześniejszą postać **usov(b)* z utratą *u-* na drodze fonetycznej lub, co wydaje się bardziej prawdopodobne, w wyniku deprefiksacji w związku z zatarciem się motywacji po wytworzeniu się odległego, specjalnego znaczenia wyrazu pochodnego. Ale możliwe jest również, że wyraz kaszubski jest niezależnym derywatem od nieprefigowanego **sovati*, zachowanego na gruncie kaszubskim (por. sli. *sovac sóvǫ* 'posuwać', LorPW V 414). W takim razie ewolucja semantyczna kasz. *sóv* miałaby przebieg analogiczny do ewolucji pokrewnych wyrazów kontynuujących prapostaci **usovb*.

Analiza etymologiczna kasz. *sóv* 'obrzęk wymienia po ociehleniu' pozwoliła więc ustalić pochodzenie wyrazu na tyle, że bez wątplenia jest to derywat od czasownika **(u)sovati*. Nie jest jednak pewne (choć prawdopodobne) czy wyraz kaszubski jest reliktem psł. **usovb*, czy też niezależnym derywatem. Nie ulega

[80] natomiast wątpliwości, że wyspecjalizowane znaczenie kaszubskie, mające bliską paralelę w bułg. *usov* ‘zapalenie sutka’, powstało na gruncie kaszubskim.

7. *šątac są* ‘kręcić się, wiercić się’

Kasz. *šątac są šoće są* : *šąta są* ‘kręcić się, wiercić się; guzdrać się’ (Sychta V 228) ma w kaszubskim liczną rodzinę wyrazową. Derywatem od czasownika jest rzeczownik *šątk* m. ‘podłotek’ (Gochy l.c.), odczasownikowego pochodzenia jest zapewne pierwszy człon adverbialnego wyrażenia *šotë-potë* ‘na łeb na szyję, bardzo szybko, co tchu’ (płd.-zach., l.c.). Prawdopodobnie pod wpływem wymienionego czasownika powstała (znana również gwarom pozakaszubskim) przekształcona nazwa nietoperza *šątopëř* ‘gacek wielkouch, *Plecotus auricus*’ (w kaszubskim i na Kociewiu wyraz ma liczne sekundarne znaczenia, zob. o.c. 229). Od podstawowego czasownika utworzone zostały pochodne ekspresywne czasowniki:

a) z formantem *-oli-* *šątolëc šątol* ‘pilnie pracować’, *šątolëc są* ‘kręcić się, wiercić się; żwawo się poruszać, chodzić, zajmować się pracą, krzątać się; szarpać się, szamotać się; złościć się, narywać się; pysznić się, udawać wielkiego pana, panoszyć się’, także z prefiksami, np. *našątolëc są* ‘ciężko się napracować’, *rozšątolëc* ‘porozrzucać; rozgniewać kogoś’, *rozšątolëc są* ‘rozzłościć się’. Na czasowniku *šątolëc (są)* oparte są pochodne rzeczowniki istniejące w poszczególnych gwarach kaszubskich: *šątola* m., f. ‘pyszałek, zarozumialec’ (Wejherowskie), *šątolëca* f. ‘kobieta pracowita’ (Wejherowskie), *šątlëca* f. ‘kobieta narwana’ (Zapceń), *šątolëç* m. ‘dziecko niespokojne, stale wiercące się; człowiek stale krzątający się, zabiegający o co’ (płn.), o.c. 228–229;

b) z formantem *-oři-* *šątořëc są šątoři są* ‘złościć się, narywać się’ (o.c. 229), por. także kociewskie *šantořic ša* ‘złościć się’.

Żywotny w kaszubszczyźnie, jak świadczą derywaty, czasownik *šątac są* nie występuje, o ile wiadomo, w gwarach polskich pozakaszubskich, chociaż niektóre z nich znają wyrazy pochodne (kociew. *šantořic ša*). Czasownik ten ma natomiast odpowiedniki (dokładne pod względem formalnym i bliskie semantycznie) w części języków słowiańskich: ros. *šatát* ‘chwiać, poruszać, chybotać czymś’, *šatat’sja* ‘chwiać się, kołysać się, poruszać się, chybotać się; chwiać się przy chodzie; ruszać się, kiwać się; włóczyć się, wałęsać się, pętać się’, ukr. *šatátysja* ‘snuć się, pętać się; wzdragać się’, brus. *šatácca* ‘krzątać się przy gospodarstwie, zajmować się pracami w gospodarstwie’, czes. *šátati šátám* ‘ruszać, chwiać czymś’, *šátati se (sebou)* ‘ruszać się, chwiać się, zataczać się’, scs. *šętati sę šętaję sę* ‘huczeć, hałasować’, *šętanije* ‘niepohamowanie, swawola’, bułg. *šétam* ‘chodzić za czymś, zabiegać o coś; prowadzić gospodarstwo domowe, sprzątać;

usługiwać komuś', dial. też 'włóczyć się', sch. *šétati šêtām* : *šêcēm* 'prowadzić kogoś na spacer; przechadzać się, spacerować (także konno lub w łódce)'.

Przytoczone czasowniki kontynuują psł. *šētati šêtajō : *šēt'ō* (na dwie postaci czasu teraźniejszego wskazują zwłaszcza kasz. *šõtã* : *šõce* = sch. *šeta* : *šêce*) [81] 'poruszać, wprawiać w ruch', *šētati sę 'ruszać się, poruszać się', wyraz bez ustalonej dalszej etymologii¹⁵. Kasz. *šątac są* jest więc reliktem prasłowiańskiego leksemu, słabo poza tym poświadczonego na terenie zachodniosłowiańskim (czes. *šátati*). Wyraz kaszubski wskazuje więc na pierwotnie ogólnosłowiański zasięg czasownika **šētati (sę)*.

Pochodne czasowniki *šątolëc (są)*, *šątořëc są* powstały na gruncie kaszubskim (i, ewentualnie, sąsiednich gwar polskich). W poszczególnych językach słowiańskich tworzone były niezależnie ekspresywne czasowniki o podobnej budowie, np. z formantem -r- w bułg. *šátrja*, *šátrim* 'chodzić niepewnie, kiwając się; pętać się, włóczyć się'.

8. *tuřëc* 'pędzić na koniu'

Kaszubski czasownik *tuřëc tuři* według Sychty (V 411) oznacza 'pędzić na koniu', natomiast u Lorentza LorPW III 627, 628 odnotowane są gwarowe postaci *tuřac*, *tuřac*, *tüřac*, *tãřac*, *tüřac* w znaczeniu 'iść, docierać, wędrować'. Jakkolwiek wyraz ten mógłby nawiązywać do kasz. *tura* 'trasa, droga, podróż', *tur* m. 'ścieżka; trasa, droga, podróż' (Sychta l.c.), bardziej prawdopodobny wydaje się, zwłaszcza ze względu na znaczenie 'gnać' u Sychty, bezpośredni związek z identycznymi formalnie i bliskimi semantycznie czasownikami występującymi zwłaszcza we wschodnio- i południowsłowiańskim: ros. *turít' turjú* 'gnać, przeganiać, poganiać, popędzać', dial. też 'jechać lub biec szybko', *túrit'sja* 'śpieszyć się', ukr. *túryty túrju* 'gnać, przeganiać', *túrytysja* 'gonić, pędzić', brus. *turýc* 'gonić, przeganiać; maszerować, pędzić', bułg. *túrjam* imperf. 'kłaść, stawiać; nalewać, rozlewać' : *túrja* perf. 'położyć, nałożyć, włożyć, postawić; nalać', sch. *tùriti tùrīm* perf. 'rzucić; wepchnąć, wsunąć, wsadzić'. Z terenu zachodniosłowiańskiego można tu przytoczyć sła. dial. *túrit'* 'śledzić, węszyć' (zapewne ze starszego 'gonić, pędzić szukając').

Przytoczone czasowniki kontynuują niewątpliwie psł. *turiti tuřō 'pchać, popychać' (znaczenie właściwe południowej Słowiańszczyźnie) > 'poganiać, popędzać, pędzić' (znaczenie właściwe Słowianom północnym, a dalszym rozwojem w nieprzechodnie 'gnać, pędzić, bardzo szybko się poruszać, śpieszyć

¹⁵ Zob. Vasmer ES IV 413; Skok ER III 389.

się'). Kasz. *tuřec* 'pędzić na koniu' nawiązuje więc do znanego i innym językom północnosłowiańskim intransytywnego znaczenia 'gnać, pędzić'; jeśli jest ściśle podane przez Sychtę znaczenie, to w kaszubskim musiała nastąpić dalsza specjalizacja semantyczna, ograniczenie użycia wyrazu do szybkiej jazdy konnej. Zapewne również kasz. *tuřec* (i jego warianty fonetyczne) w znaczeniu 'iść, docierać, wędrować' kontynuuje podaną postać prasłowiańską; co do znaczenia por. zwłaszcza brus. *turyc* 'maszerować, szybko iść, drałować'. Cytowane wyżej rzeczowniki kaszubskie *tur* i *tura* są, być może, derywatami odczasownikowymi, por. np. ros. dial. *turom turit* 'gnać, przeganiać'.

Warto odnotować, że w kaszubskim zachował się również kontynuant pierwotnego imperfectivum *tuřati tuřajo: kasz. *tařac* : *tiřac -aję* 'iść, pędzić, gnać' [82] (LorPW III 562, 567), por. np. ros. dial. *turjät* 'aju' 'przeganiać, popędzać, tropić', ukr. dial. *turjaty* 'tręcać, szturchać; przeganiać', sło. *túrjati se* 'parzyć się, o zającach'.

Kaszubskie *tuřec*, *tęřac* to pozostałości odpowiednich czasowników prasłowiańskich, zachowane na peryferii terenu zachodniosłowiańskiego. Można przypuszczać, że w przeszłości ta rodzina wyrazowa była znana również dialektom Polski łądowej, gdzie zachowały się pokrewne czasowniki *turać* 'tułać', *turać się* 'toczyć się; włóczyć się; dźwigać' (kontynuuje zapewne psł. *turati -aję, por. np. sch. *túрати* 'toczyć, obracać; popychać; rzucać; nakładać', ros. dial. *ne túrat* 'nie śpieszyć się' oraz pol. *turować* 'przeć, pędzić')¹⁶.

9. *vãrpac* 'biegać, śpieszyć się', *nãvarpë* pl. 'kaprys'

Kaszubski czasownik *vãrpac vãrpë* zasługuje na uwagę z kilku powodów, między innymi także dlatego, że W. A. Mierkułowa w artykule analizującym pokrewne, moim zdaniem, wyrazy słowiańskie pominęła świadomie materiał kaszubski, wywodzi go bowiem od niemieckiego zapożyczenia¹⁷. Powołuje się przy tym na wzmiankę O. N. Trubaczowa, że pol. dial. *warp* pochodzi z niemieckiego¹⁸. Rzeczywiście o pol. dial. *warp* : *warpa*, kasz. *vãrp* 'grube płótno; gorszy materiał, samodział' (według Sychty VI 54

¹⁶ Brückner SEJP 585 odsyła pol. *turać*, *poturać* do *terać*, *tyrać* (o.c. 568). Przy opracowaniu tej części artykułu wykorzystałem artykuły słownikowe *turati, *turiti, *tuřati opracowane przez M. Świerzowską dla *Słownika prasłowiańskiego*.

¹⁷ V. A. Merkułova, *Russkie ètimologii*, III, Ètimologija 1977, 1979, s. 97–101 (zwłaszcza s. 97).

¹⁸ Trubačev RT 136.

kasz. *vârp* i kociew. *varp* ‘dawny materiał wełniany domowej roboty, tkany na ręcznym warsztacie’, z dalszymi nowszymi znaczeniami, m.in. ‘zaprawa murarska’) sędzi się niekiedy, że jest obcego pochodzenia¹⁹. Nie jest jednak wykluczone, że raczej miał raczej Brückner (SEJP 602), który *warp(a)* ‘samodział’ uważał za „prasłowo”, a „niem. *werfen*, *Wurf*, dziś ‘rzucić’, ‘rzut’, pierwotnie od przędzenia, nord. *warp* ‘wątek’” przytoczył jako wyrazy prapokrewne. Mnie tu jednak zajmują przede wszystkim czasownik *vârpac* i utworzone odeń derywaty.

Pominięty przez Mierkułową kaszubski czasownik *vârpac* ma następujące znaczenia: 1) ‘tkać *vârp* (tj. wełniany samodziel)’, 2) ‘robić coś źle, niedokładnie, szczególnie szyć, partaczyć’, 3) ‘pruć, łątać, naprawiać’, 4) ‘biegać, spieszyć się, posuwać się, płynąć’ (Sychta VI 55). Trzy pierwsze znaczenia mogą potwierdzać przypuszczenie, że *vârpac* to derywat od rzeczownika *vârp*. Zastanawia wszakże znaczenie czwarte ‘biegać, spieszyć się, posuwać się, płynąć’, które trudniej wytłumaczyć semantyką rzeczownika *vârp* i łączyć z pozostałymi znaczeniami czasownika. (Derywatem od *vârpac* w ostatnim znaczeniu jest niewątpliwie rzeczownik *vârpăc* ‘przednia część statku, łodzi, dziób’ l.c.).

Kasz. *vârpac* nie jest wyrazem izolowanym na gruncie słowiańskim. Uderzająca jest zgodność tego czasownika z sch. dial. *vřpati* ‘krzątać się przy czymś, zajmować się czymś’, ‘łątać (np. pończochy)’, ‘dziergać przeplatając’, por. też sło. *vřpati vřpam* : *vřpljem* ‘wiercić, kopać; usilnie szukać’. Szczególnie po[83]uczająca jest zbieżność znaczeń kaszubskich i serbsko-chorwackich: kasz. ‘biegać, spieszyć się’ : sch. ‘krzątać się’, kasz. ‘pruć, łątać, naprawiać’ : sch. ‘łątać’, kasz. ‘tkać samodziel’ : sch. ‘dziergać przeplatając’. Trzeba podkreślić, że znaczenia czasownika serbsko-chorwackiego raczej nie wskazują na odrzeczownikowe pochodzenie *vřpati*: gwarowy rzeczownik *vřpa* ‘kupa, gromada’ nie należy do tej rodziny (to lokalny wariant fonetyczny sch. *hrpa* ‘ts.’), wątpliwe, by podstawą czasownika był rzeczownik *vřpca* : *vřpac* ‘taśma, wstęga, wstążka’. Co więcej, na podstawie podanych zestawień i stosunku znaczeń czasowników i rzeczowników słowiańskich można wysunąć przypuszczenie, że pol. *warp(a)*, kasz. *vârp* ‘samodział’, sch. *vřpac*, *vřpca* to derywaty odczasownikowe.

Cennym potwierdzeniem pierwotności omawianych czasowników jest zgodność pochodnego kaszubskiego czasownika *vârpolec vârpoli*, według Sychty (VI 55) równego znaczeniowo *vârpac*, z sch. *vřpol(j)iti se* ‘kręcić się,

¹⁹ AJK I, cz. II, s. 129–130. [83]

wiercić się, niespokojnie się zachowywać; kręcić się wokół kogoś, czegoś; wiercić się, okazywać niepokój, niezadowolenie'. Jest interesujące, że na dwu odległych obszarach utworzono, zapewne niezależnie, od odpowiadających sobie czasowników podstawowych za pomocą tego samego formantu *-oli-*, ekspresyjne czasowniki mające uderzająco bliskie znaczenia.

Materiał słowiański dopuszcza rekonstrukcję prasłowiańskiego (dialektycznego?) czasownika **vrpati vrpaję* (i *vrp'ǫ?*), poświadczonego w dialekcie kaszubskim (ale por. też pol. *warpać* 'łatać', Brückner l.c.) i w językach południowosłowiańskich. Na podstawie znanych nam znaczeń można przypuszczać, że znaczył on 'kręcić, obracać, wiercić, szybko poruszać' i że, prawdopodobnie, w słownictwie tkackim oznaczał jakiś specjalny sposób tkania, czego ślady zachowały się w znaczeniach 'tkać samodzielnie' (kasz.), 'dziergać' (sch.), 'łatać, naprawiać' (kasz., pol., sch.) > 'robić coś źle, nieskładnie' (kasz.).

Zrekonstruowany czasownik **vrpati* należy niewątpliwie do praindoeuropejskiego pierwiastka **uer-p-* 'obracać, wiercić', dobrze poświadczonego w wielu grupach języków indoeuropejskich, zwłaszcza w słownictwie tkackim, por. np. litew. *veĩpti* 'prząść', *varpstė* 'wrzecziono'²⁰.

Do tej samej rodziny wyrazowej należy jeszcze jeden wyraz kaszubski: rzeczownik *nãvarpě* pl. t. 'kaprys' (Sychta III 196), etymologicznie związany z pol. dial. *nawropieć* 'markotać, dąsać się' (w gwarze Mazurów Pruskich i u Mrongowiusza). W czasowniku tym musimy widzieć derywat od psł. **vorpǫ* : **vorpa* 'zmarszczka, fałda' (np. pol. dial. wielkopol. *wropa* 'zmarszczka, fałda' i *wropić* 'marszczyć', czes. *vrápa*, *vrap* 'zmarszczka, fałda', dłuż. *ropa*, głuź. (w)*ropa*, sło. *vrapa*, *rapa* 'ts.') Pol. dial. *nawropieć* musi kontynuować prefiksalny czasownik **na-vorp-ěti* 'zmarszczyć się', przenośnie 'okazywać pewne stany uczuciowe (np. złość, kapryśność, markotność) przez marszczenie się'. Od tego czasownika utworzony został dewerbalny rzeczownik kaszubski *nãvarpě* pl. z pomorską grupą *tart*. [84]

10. *zibac* 'kołysać'

Kaszubski czasownik *zibac zibe* : *zëbac zëbe* 'kołysać, huścić; spać na siedząco, drzemać z częstymi przerwami', *zibac są* 'huścić się, kołysać się', *přëzibac* 'chwilę pokołysać', *uzibac* 'ukołysać' (Sychta VI 231) stał się podstawą kilku pochodnych rzeczowników i czasowników: *zibã* f. 'trzęsawisko', *zliblovac są* 'huścić się' (*zliblòvka* : *zlibòvka* 'huśtawka' l.c.; *zlibòvka* też 'fale

²⁰ Por. Pokorny IEW 1156; Trubačev o.c. 91; Merkulova o.c. 100–101. [84]

wzburzone', o.c. VII 374), *zlibotac zliboće* 'kołysać, huścić' (o.c. VI 231; *zibot* m. 'huśtanie', o.c. VII 374, *zlibotka* 'huśtawka', o.c. VI 231), *zëblec zëbleje* 'o fali morskiej: uderzać cicho o brzeg, o łódź' (Hel, o.c. VI 207).

Kaszubskie *zibac* : *zëbac* ma dokładne pod względem głosowym i semantycznym odpowiedniki w kilku językach słowiańskich, przy czym na terenie zachodniosłowiańskim wyraz został poświadczony bodaj tylko w połab. *zâibi sã* 'hušta się', poza tym czasownik znany jest Słowianom wschodnim (ros. *zýbit*', dial. *zýbat*', brus. *zýbac*' 'huścić') i południowym (sch. *zíbati*, sło. *zíbati* 'huścić, kołysać'). Wymienione wyrazy kontynuują psł. *zybati zyb'o 'kołysać, huścić'. Czasownik kaszubski i utworzone odeń na gruncie kaszubskim derywaty potwierdzają prasłowiańską genezę wyrazu, świadczą, że był on pierwotnie znany również zachodniej części obszaru słowiańskiego, chociaż dochował się tylko na północnej peryferii, w wymarłym języku Drzewian połabskich i do dziś w dialekcie kaszubskim.

II

Gdańskie Studia Językoznawcze VI, 1995, s. 57–65

11. *gałowac* 'krzyżeć, wołać'

Wymieniony w nagłówku wyraz zasługuje na uwagę głównie z tego powodu, że w literaturze etymologicznej istnieją dwa różne objaśnienia, uznające go bądź za zapożyczenie, bądź przyjmujące jego rodzimość.

Czasownik *gałowac*, *galëje* 'wołać, krzyżeć' F. Lorentz przytoczył za F. Ceynową z nie istniejącej obecnie gwary Izbicy nad Jeziorem Łebskim (LorPW I 200). Z tego samego zapewne źródła pochodzi tekst przytoczony przez A. Hilferdinga: w tekście nr 20 z Izbicy *O czarownicach* jest poświadczona postać *gałowałe* 'krzyżały'²¹. W słowniku Hilferdinga wyraz został umieszczony pod mylnym hasłem *gatovac* 'krzyżeć'²²; błąd, zapewne drukarski, dostrzeżony został już przez J. Karłowicza²³. Czasownik ten poda-

---

²¹ Hilf 137 (w rozdziale III *Narzędzie pomerańskich Kaszubów. A. Wokół Jeziora Łebskiego*). Por. opracowany przez J. Tredera *Aneks* o.c. 212.

²² *Ibid.*, 181.

²³ Karłowicz II 51.

ją również inne dawne słowniki kaszubskie: u Poblöckiego *gałowac* ‘wołać’ z uwagą „tylko w Pomorsce” (tj. w ówczesnych gwarach północno-zachodnich) i z tym samym przykładem z tekstu o czarownicach (z powołaniem się na F. Ceynowę jako źródło)²⁴, [58] u Ramułta *gałowac* ‘wołać, krzyczeć, narzekać’ z oryginalnym przykładem „*Wæna tak gałowà, žebé ji χto přéšed do pæmæcé*”²⁵. Zatem poświadczenia wyrazu w słownikach Hilferdinga, Poblöckiego i Lorentza mają swe ostateczne źródło w tekście zapisanym przez F. Ceynowę, dowodzącym istnienia czasownika w Izbicy; przykład podany przez Ramułta sprawia wrażenie oryginalnego zapisu terenowego, potwierdzającego istnienie czasownika *gałowac* w XIX-wiecznych gwarach kaszubskich. Nowsze źródła wyrazu już nie notują, co wskazuje, że rozpatrywany czasownik wyszedł z użycia, zapewne razem z wymarłą częścią północno-zachodniej kaszubszczyzny. Jest jednak możliwe, że miał on dawniej większy zasięg na terenie kaszubskim, za czym zdaje się przemawiać nie zlokalizowane poświadczenie w słowniku Ramułta (jeśli rzeczywiście nie pozostaje w zależności od wcześniejszych źródeł kaszubskich) oraz rozpatrzony poniżej rzeczownik *gałónk* ‘skowronek’, sugerujący istnienie omawianego czasownika na terenie środkowokaszubskim.

Pierwszą próbę objaśnienia kasz. *gałowac* przedstawił L. Biskupski, zestawiając ten czasownik z niem. *gellen* ‘brzmieć przeraźliwie’²⁶ (w niemieckich gwarach pruskich *gellen* ‘rozbrzmiewać głośno i przenikliwie’²⁷), por. stwniem. *gëllan* (*gille, gal, gullen*) ‘głośno brzmieć, krzyczeć’ (< pie. **ghel-* ‘wołać, krzyczeć’²⁸). Prekursor kaszubskiego słownika etymologicznego uważał *gałowac* za zapożyczenie niemieckie. Za zapożyczenie niemieckie uznał rozpatrywany czasownik również F. Hinze: wyprowadza on kasz. *gałowac* z niem. *gallen* ‘głośno brzmieć’²⁹. Zdaje się za tym przemawiać istnienie wyrazu na terenie północno-zachodnim, gdzie szczególnie silne były wpływy niemieckie, w gwarze Izbicy, która stopniowo ulegała całkowitej germanizacji. Niemieckiej genezie wyrazu nie sprzeciwia się też jego struktura, gdyż za pomocą sufiksu *-ovac* przyswajano w kaszubskim obce czasowniki.

---

²⁴ Poblöcki 19. [58]

²⁵ Ramułt 38.

²⁶ Berka 383.

²⁷ Preussisches Wörterbuch, II, Neumünster 1976, s. 328.

²⁸ Kluge¹⁸ 244.

²⁹ Hinze Lehnwörter 213. Niemiecką postać *gallen* opatrzone tu uwagą „Es ist eine mhd. nicht bezeugte Nbf. zu d. *gellen*”. [59]

Mimo że wiele faktów zdaje się wskazywać na niemiecką proveniencję kasz. *gałowac*, nie można wykluczyć rodzimej genezy tego wyrazu, za którą opowiedział się już A. Brückner, wymieniając kaszubski czasownik w artykule słownikowym *galić* (Brückner SEJP 133). Należy bowiem brać pod uwagę bliskie głosowo i znaczeniowo czasowniki istniejące w części języków słowiań[59]skich: czes. (dawne) *haliti se* ‘głośno się śmiać’, stczes. *halati* ‘paplać’, strus. *galiti* ‘cieszyć się, radować się’, ros. dial. *galit’* ‘śmiać się; dokaazywać’, ‘krzyzczeć w gniewie’, *galat’* ‘śmiać się, żartować’, ukr. *halyty* ‘krzyzczeć’, cs. XIII w. *galiti* ‘radośnie podsłakiwać’. Na ich podstawie rekonstruuje się prasłowiańską postać **galiti* ‘wydawać (radosne) okrzyki, głośno się śmiać; krzyzczeć’ (SP VII 35–36: *galiti* 1.) bądź **galati* ‘krzyzczeć’ (ĚSSJa VI 91); oba słowniki odtwarzające leksykę prasłowiańską uznają więc prasłowiańską genezę czasownika, różnie ustalają jedynie jego przynależność do typów koniugacyjnych.

Właściwie nie ma powodu, by kasz. *gałowac* ‘wołać, krzyzczeć’ oddzielać od psł. **galiti* (czy **galati*) oznaczającego między innymi ‘krzyzczeć’. Wyraz kaszubski trzeba by uznać za pośredni kontynuant prasłowiańskiego czasownika, z tym, że byłby to pierwotny czasownik iteratywny z suf. *-ova-*.

Za słowiańską interpretacją kasz. *gałowac* przemawiają relikty psł. **galiti* (**galati*) na obszarze polskim. Brückner (l.c.) łączył z cytowanymi wyżej czasownikami innosłowiańskimi (i z kasz. *gałowac*) stpol. *galić* ‘służyć komu, czemu’, inaczej interpretowane w nowszej literaturze etymologicznej³⁰, ale wskazał też na gwarowe polskie wyrazy niewątpliwie pokrewne i semantycznie bliskie rozpatrywanej rodzinie czasownikowej, mianowicie na małopolskie *gałuch* ‘hałas’, *gałuszyć* ‘hałasować’, *zagałuszyć* ‘zakrzyzczeć’. Skoro relikty psł. **galiti* (**galati*) zachowały się na terytorium polskim, jest prawdopodobne, że kontynuanty odpowiedniego czasownika pochodzenia prasłowiańskiego istniały również na obszarze kaszubskim. Taką możliwość wspierają liczne paralele, mianowicie rezydua pochodzenia prasłowiańskiego poświadczane i w kaszubskim, i w odległych nieraz gwarach polskich, a nie znane językowi ogólnopolskiemu. Zatem kasz. *gałowac* jest prawdopodobnie kaszubskim archaizmem leksykalnym.

---

³⁰ W *Słowniku prasłowiańskim* (VII 35–37) wydzielono cztery odrębne czasowniki **galiti*: *galiti* 1. ‘wydawać okrzyki (radosne), głośno się śmiać, wrzeszczeć’ (tu włączono kasz. *gałowac*), *galiti* 2. ‘wzbudzać pragnienie, ochotę do czegoś; dokładać starań, dążyć usilnie, gorąco pragnąć, pożądać (tu stpol. *galić* ‘sprzyjać, dobrze życzyć’), *galiti* 3. ‘czynić gołym, odkrywać’ i *galiti* 4. ‘rzucić piłkę w grze’.

12. *gał'ónk* 'skowronek'

Tylko w Żukowie (w Kartuskiem) został zapisany rzeczownik *gał'ónk* m. 'skowronek polny, *Alauda arvensis*', oznaczony jako wyraz wychodzący z użycia, znany tylko najstarszemu pokoleniu (Sychta I 300). Na tę lokalną nazwę ptaka zwróciła już uwagę H. Popowska-Taborska³¹, w krótkiej [60] wzmiance łącząc ją ze wschodniosłowiańskimi i południowosłowiańskimi nazwami kawki i wrony, ptaków należących do innego rodzaju i różniących się znacznie wyglądem od skowronka, np. ros. *gálka*, dial. *gálica* 'kawka', bułg. dial. *gálica* 'kawka; wrona'. Wyrazy te sprowadza się do psł. *gala (*galica, *galǫka) 'kawka; wrona' (ÈSSJa VI 92, 96–97, SP VII s.v. *gala*); na terytorium polskim żadna z tych postaci nie jest poświadczona. Przeciw temu zestawieniu przemawia nie tylko odrębność dobrze przez lud znanych ptaków, ale także brak kontyuantów psł. *gala (i pochodnych) na całym terenie zachodniosłowiańskim oraz struktura kasz. *gał'ónk*, w którym trzeba by wydzielać nie istniejący poza tym sufiks *-ónk*.

Ograniczony zasięg kasz. *gał'ónk* i zakończenie wyrazu *-ónk*, sugerują inne objaśnienie genezy wyrazu. Prawdopodobnie jest to lokalne przekształcenie ogólnokaszubskiej, etymologicznie nieprzejrzystej nazwy skowronka *skovrónk* (w gwarach północno-zachodnich *skarvónk*, Sychta V 58). Etymologia ludowa skojarzyła przypuszczalnie nazwę ptaka *skovrónk* z czasownikiem *gałovac* 'wołać, krzyczeć' (zob. o nim wyżej). Podstawę takiego skojarzenia stanowił powszechnie znany i podziwiany śpiew („wołanie”) ptaka otaczanego kultem (por. o tym u Sychty l.c.), a przede wszystkim mniemanie ludu kaszubskiego, że śpiewający skowronek „woła” do oracza, udzielając mu rad: „Starzy Kaszubi wspominają, jaką radę dawał chłopu *skovrónk*, aby woły chodziły pilnie w jarzmie. Oto unosząc się w powietrzu wołał: „*Oř, oř, bronuj, bij, bij, χutko, χutko, batigą, batigą, ně po mēčax, ně po snozkaχ, le po łbe, le po łbe, po rogaχ, po rogaχ*” (Sychta III 155 s.v. *mēč* z gwar środkowych i południowych).

Kasz. *gał'ónk* 'skowronek' jest zatem lokalną innowacją, powstałą przez przekształcenie rzeczownika *skovrónk* pod wpływem czasownika *gałovac*.

---

³¹ H. Popowska-Taborska, *O niektórych paralelach leksykalnych kaszubsko-wschodniosłowiańskich*, [w:] Popowska-Taborska Szkice 139 (przedruk artykułu z 1974 r.). [60]

13. *głëgońic* ‘gadać, pleść’

Czasownik *głëgońic*, *głëgońi* ‘gadać, pleść, paplać’ poświadczony jest w południowej kaszubszczyźnie, na Zaborach (Sychta I 319). Jest to jeden z dość licznych kaszubskich ekspresywnych czasowników mówienia. Znanym jest także gwarom kociewskim: *glëgòńic* (z wariantem *glegròńic*) ‘gadać, pleść’³². Mamy tu zatem jeden z dość licznych wyrazów wspólnych dla południowych Kaszub i polskich gwar Kociewia.

Rozpatrywany czasownik zawiera niewątpliwie sufiks *-ońi-* występujący także w innych kaszubskich (i dialektycznych polskich) czasownikach. Pozwala to łączyć omawiany wyraz z zawierającym sufiks *-ota-* pol. (XVI–XVIII w.) *glegotać* ‘klekotać’, ‘bulgotać’, ‘płukać gardło’ i dalej z pol. *głogotać* ‘klekotać’ [61] (np. *orzeł glogoce*), *gołgotać* ‘bulgotać, o głosie indyka’, dial. ‘łać w gardło’ oraz z podobnymi wyrazami w innych językach słowiańskich, np. dłuż. *glogotaś* ‘klekotać; bulgotać, o wodzie’, ros. dial. *golgotát* ‘głośno płakać, lamentować’, sło. *glogotáti* ‘tryskać, szemrzeć’. Są to czasowniki dźwiękonaśladowcze, ich podstawę stanowiły interiekcje typu *gleg*, *glog*, por. np. dłuż. *glog glog* naśladujące klekot bociana³³.

Podstawę kasz. *głëgońic* i jego kociewskiego odpowiednika oraz pol. *glegotać* musiał stanowić nie zachowany czasownik bez sufiksów *-oni-*, *-ota-*, czyli **glegać*, por. zwłaszcza bliskie dłuż. *glogaś* ‘szybko pić’.

14. *plòsac* ‘pienić się, toczyć pianę, ślinę’

Czasownik *plòsac plòsã* poświadczony jest w dawniejszych słownikach kaszubskich: *plòsac* ‘ślinę wyrzucać z ust (o koniach, psach)’ u Pobłockiego³⁴, *plòsac* ‘pienić się, wyrzucać pianę z pyska (o koniach, psach)’ u Ramułta³⁵. Wyraz odnotował także Lorentz, podając ponadto odmiankę *plàsac* z Wierzbucina (LorPW I 638). W słowniku Sychty tego czasownika nie znajdujemy, może już wyszedł z użycia. W każdym razie nie ma powodów, by wątpić w ludowy charakter rozpatrywanego wyrazu.

Semantyka wyrazu, zwłaszcza podane przez ks. Pobłockiego znaczenie ‘ślinę wyrzucać’, wskazuje na związek *plòsac* z kasz. *plëc*, pol. *pluć* < psł. **pl’uti* ‘pluć’. W językach słowiańskich dobrze są poświadczony derywowane od czasowników czasowniki intensywne z sufiksem *-sa-* (w czasie teraźniejszym *-saje-*). Są

³² Sychta Koc II 13. [61]

³³ Por. Sławski SEJP I 282; Schuster-Šewc HEW 234–235.

³⁴ Pobłocki 66.

³⁵ Ramułt o.c. 139.

wśród nich derywaty powstałe w epoce prasłowiańskiej wspólnoty językowej, np. psł. *dōsati (*sę*) ‘nadymać się, wydymać się (w gniewie, w złości)’ (kontynuowane przez pol. *dąsać się*, kasz. *dōsac sę*) od psł. *dōti ‘dąć’ (zob. SP IV 195–196) oraz derywaty późniejsze, utworzone według tego samego modelu słotwórczego na gruncie poszczególnych języków czy dialektów słowiańskich (np. czes. *drásati* ‘rwać, drzeć’ od *dráti* ‘drzeć’)³⁶. Do tak zbudowanych intensywnych czasowników zaliczyć trzeba kasz. *plōsac*, będące kaszubską innowacją słotwórczą. Według wszelkiego prawdopodobieństwa wyraz miał pierwotnie postać *plu-sa-c, która w rezultacie zmiany fonetycznej *u* po płynnej (*lu > *lōllā*) rozwinęła się w gwarową formę *plōsac* (z lokalnym wariantem *plāsac*). [62]

Struktura rozpatrywanego czasownika wskazuje, że musiał on znaczyć ‘silnie, intensywnie pluć, wyrzucać ślinę z pyska’ i wtórnie ‘pienić się, wyrzucać pianę’. Był to wyraz odnoszący się tylko do zwierząt, zapewne więc nacechowany pejoratywnie.

15. *tarčēc sę* ‘włóczyć się’

Wychodzący z użycia czasownik *tarčēc sę tarči sę* ‘włóczyć się’ przytacza tylko Sychta (V 325) bez lokalizacji, co by sugerowało ogólnokaszubski zasięg wyrazu. Semantyka wskazuje, że czasownika tego nie można utożsamiać ze sli. *tarčēc* (z wariantem *tačēc*) ‘tkwić, sterczeć, siedzieć’, o którego genezie pisałem w innym miejscu³⁷. Pod względem znaczenia kasz. *tarčēc sę* ‘włóczyć się’ jest bliskie sch. *trčati -čim* ‘biec; biegać, chodzić szybko, latać, gnać, pędzić; szybko się poruszać (np. konno, pojazdem), szybko płynąć’, mac. *trča* ‘chodzić szybko w specjalny sposób’. Zgodność czasownika kaszubskiego i południowosłowiańskiego pozwala rekonstruować wspólną prapostać *trčati (praes. *trči-*) ‘szybko się poruszać, biegać, latać, pędzić’³⁸. Kaszubski bezokolicznik na *-ēc* trzeba uznać za wtórny, powstał on przez uogólnienie tematu czasu teraźniejszego *tarči-*.

Kaszubskie *tarčēc sę* ‘włóczyć się’ jest niewątpliwie archaizmem leksykalnym, wyrazem nie mającym dokładnego odpowiednika na obszarze polskim. W polszczyźnie poświadczane są tylko wyrazy pokrewne o innej budowie, np.

³⁶ Por. Sławski Zarys I 51–52 z dalszą literaturą. [62]

³⁷ W. Boryś, *Archaiczna warstwa rodzimej leksyki słowiańskiej*, Studia kaszubsko-słowiańskie, Leba 1992, s. 34 {artykuł na s. 628–639 niniejszego tomu – red.}.

³⁸ Por. Skok ER III 495, gdzie jest cytowany dalszy materiał słowiański (ale, rzecz jasna, bez wyrazu kaszubskiego), przegląd literatury przedmiotu oraz podane sugestie zestawień pozasłowiańskich. [63]

dawne *odsterkać* ‘odpychać, odsuwać’, *ustyrkać się* ‘potykać się’, dial. (z Małopolski i Śląska) *terknać, tyrknać* ‘dotknąć się kogoś, popchnąć’. Należą one do psł. *(s)*trkati* ‘popychać, szturchać, trącać; wpychać, wtykać, wsuwać’, z którym cytowany wyżej czasownik *trčati pozostaje w związku etymologicznym.

16. *złałaga* ‘gość, który nie wie, kiedy pójść do domu’

Dwurodzajowy rzeczownik *złałaga* ‘gość, który nie wie, kiedy pójść do domu’ jest poświadczony w gwarach południowo-zachodnich (Sychta VI 178). Jest to wyraz formalnie identyczny z przytoczonym w *Słowniku warszawskim* polskim terminem budowlanym *zalega* ‘belki, które opierają się na podniesieniu, dla łatwiejszego posunięcia po nich jakiegokolwiek przedmiotu’, jednakże odmienność znaczeń tych wyrazów wyklucza ich wspólną genezę. [63]

Semantyka wyrazu kaszubskiego pozwala powiązać go z czasownikiem odpowiadającym pol. *zalec*, *zalegnę* (w dawnej polszczyźnie pierwotna postać czasu teraźniejszego *zalegę*) mającym między innymi znaczenia ‘o ludziach: leżąc, siedząc zająć gdzieś miejsce’, ‘o zwierzętach: ułożyć się, zająć miejsce odpoczynku, pobytu’, ‘o rzeczach: zająć miejsce leżąc gdzieś zbyt długo, bezużytecznie, niepotrzebnie’. W kaszubskim jest poświadczony odpowiedni czasownik z wtórną postacią bezokolicznika *zalegnqc* ‘porodzić; zachorować obłożnie’ (Sychta II 346), ‘zająć coś sobą, opaść na coś, opanować coś; utknąć, utkwic’ (LorPW I 445). Jest to postać prefiksalna czasownika *lec legę*, psł. *legti legę (o tym czasowniku i jego genezie zob. Sławski SEJP IV 92–93, ĘSSJa XIV 99–100). Kasz. *złałaga* jest derywatem opartym na temacie czasu teraźniejszego z przednią samogłoską rdzenną *za-łęg-*, wykazującym charakterystyczną dla wcześniejszych rzeczowników odczasownikowych alternację samogłoski rdzennej stanowiącą dodatkowy środek morfologiczny: w pochodnym rzeczowniku mamy *-łq-* wskazujące na rdzenną samogłoskę *q (**zaleg-* → *zalog > kasz. *złałaga*). Trzeba jednak zauważyć, że o ile wokalizm **-q-* w derywowanym od czasownika rzeczowniku jest cechą archaiczną, to brak wzdłużenia i w konsekwencji pochylenia samogłoski w prefiksie *za-* w rzeczowniku (zamiast oczekiwanej w pochodnym rzeczowniku postaci *zã-*) jest cechą nowszą. Zatem rozpatrywany wyraz ze względu na alternację samogłoski rdzennej trzeba uznać za archaiczny, ze względu zaś na brak alternacji w prefiksie *za-* derywat młodszy. Współistnienie w jednym derywacie właściwości starszych i młodszych wskazuje ostatecznie na stosunkowo późną formację i jednocześnie poświadcza długą żywotność w kaszubszczyźnie archaicznych, odziedziczonych z epoki prasłowiańskiej wspólnoty językowej, alternacji wokalizmu rdzennego uwarunkowanych morfologicznie.

Rzeczownik *złatąga* jest derywatem powstałym na gruncie kaszubskim. Etymologicznym znaczeniem tego wyrazu było 'ten, kto „zalegnie” gdzieś, kto gdzieś utknie, utkwi, zasiedzi się dłużej', stąd podane przez ks. Sychtę znaczenie 'gość, który nie wie, kiedy pójść do domu'.

17. *zńic* 'szumieć'

Czasownik *zńic zńi* (3 pl. praes. *zńo* : *zńejō*) 'szumieć w uszach, w głowie' podaje Sychta (VI 246) z Puckiego. Na obszarze polskim kaszubski wyraz ma odpowiednik, o ile można ustalić, tylko na południowej peryferii, w gwarze cieszyńskiej: *znieć* 'brzmieć', wyprowadzane przez L. Malinowskiego z czes. *zníti* 'brzmieć'³⁹. [64] Odpowiedni czasownik w nieco innej postaci głosowej istniał w staropolszczyźnie: w *Psalterzu floriańskim* *wznieć* 'brzmieć, dźwięczeć' (z przestawką **zwn-* > *wzn-* może w nawiązaniu do czasownikowego przedrostka *wz-*, nie można jednak wykluczyć przejęcia tej postaci z czeskiego, por. stczes. *vznieti* 'brzmieć, dźwięczeć'), por. Brückner SEJP 685.

Kasz. *zńic* jest niewątpliwie wyrazem rodzimym, mającym odpowiedniki w większości języków słowiańskich: połab. *zvaně* (< *zvъni) 'dźwięczy', dłuż. *zněs zni* 'brzmieć, dźwięczeć, brzęczeć, rozbrzmiewać, rozlegać się', czes. *zníti zni* (3. pl. praes. *zní* : *znějí*) 'wydawać dźwięk, dźwięczeć, brzmieć, rozbrzmiewać, opiewać', stczes. *zvnieti* : *vznieti* 'ts.', ślą. *znief znie* 'ts.', strus. *zveněti* (rcs. *zvъněti*) 'głośno dźwięczeć, grzmieć, huczeć, rozbrzmiewać', ros. *zvenět'*, *zvenjũ* 'dzwonić, dźwięczeć', ukr. *dzvenity -nju* 'dźwięczeć, rozbrzmiewać, brzmieć', cs. *zvъněti* 'dźwięczeć, brzmieć', bułg. *zvъnjã* 'dzwonić, dźwięczeć, rozbrzmiewać; brzęczeć', stsch. XVI w. *zvanjeti* 'rozbrzmiewać, rozlegać się', śle. *zveněti, -nim* 'brzmieć; brzęczeć, dźwięczeć, dzwonić (np. w uchu)'.

Przytoczone słowiańskie czasowniki pozwalają rekonstruować wspólną prasłowiańską prapostać *zvъněti zvъňo 'dźwięczeć, brzmieć'⁴⁰. Kontynuowana jest ona także w dialekcie kaszubskim, gdzie dawna grupa spółgłoskowa **zvn-* (powstała z pierwotnego **zvъn-* po zaniku półsamogłoski w pozycji słabej) uległa uproszczeniu w *zn-*, por. taką samą zmianę w dłuż. *zněs*, czes. *zníti* (< stczes. *zvnieti*), ślą. *znief*. Kaszubska postać bezokolicznika na *-i* jest wtórna, powstała na drodze analogii przez uogólnienie tematu czasu teraźniejszego *zńi-* w całym paradygmacie.

³⁹ L. Malinowski, *O niektórych wyrazach ludowych polskich. Zapiski porównawcze*, RWF XVII, 1893, s. 74. [64]

⁴⁰ Por. np. Machek ES² 717; ÈSBM III 319. [65]

Kasz. *zńic* jest reliktem prasłowiańskiego czasownika, nie zachowanego w polszczyźnie ogólnej ani w dialektach Polski lądowej; przytoczone wyżej cieszyńskie *zniec* jest prawdopodobnie zapożyczeniem czeskim, chociaż nie można wykluczyć zachowania archaizmu pod wpływem czeskim na styku dwu języków.

Psł. **zvbněti* było podstawą derywacyjną pochodnego rzeczownika **zvonъ* ‘dzwon’ (pol. *dzwon*, kasz. *zvon*). W związku z tym zwraca uwagę cytowana przez Sychtę (l.c.) figura etymologica *zvoně zńo/zńejō* („... jaž *mě zvoně zńo/zńejō v ušax*”). Przykład ten potwierdza, że i dla czasownika kaszubskiego trzeba przyjmować podstawowe znaczenie ‘dzwieć, dzwonić’, wtórnie zawężone do ‘szumieć (w uszach, w głowie)’, por. np. czes. *zní mi v uších* ‘dzwoni mi w uszach’, ros. *v ušach zvenit* ‘dzwoni w uszach’. [65]

18. *žuźńic* ‘szumieć’

Czasownik *žuźńic* *žuźńi* ‘szumieć w głowie, w uszach’ lokalizuje Sychta (VI 320) na Zaborach. Ten sam wyraz znany jest także niektórym północnym gwarom polskim: na Kociewiu *žuźńic* *žuźńi* ‘dudnić, rozlegać się’, w ziemi chełmińskiej *žuźńic* ‘szumieć, świszcząć’ (*žuźni mi w uszach*, Karłowicz VI 451). Ma on odpowiedniki w kilku językach słowiańskich: brus. dial. *žuźnéc*, *žuznic* ‘szumieć, burczeć, szemrać’, sło. *žužnjáti -njâm* ‘szemrać (np. o potoku); paplać, bełkotać, mówić przez nos; robić coś powoli, opieszale pracować’, sch. dial. (czak.) *žužńit* *žužńim* ‘szumieć, huczeć; dzwonić, szumieć (w uszach)’, *žužnjät* : *žužnjèt* ‘szumieć, brzęczeć’, zapewne też różniące się znaczeniem bułg. dial. *žužna -neš* ‘drażnić, niepokoić’.

Przytoczone czasowniki sprowadzać trzeba ostatecznie do onomatopeicznych prapostaci **žuzněti* lub **žuzniti* ‘szumieć, huczeć, brzęczeć’ z sufiksальnym *-n-ě-ti* czy *-n-i-ti* od dźwiękonaśladowczego **žuzg-* (będącego rozszerzeniem onomatopeicznego pierwiastka **žu-*)⁴¹, por. pokrewne, inaczej zbudowane ros. *žužžát* ‘brzęczeć, bzyceć, buczeć; skrzeczeć’, brus. *žužéc* ‘brzęczeć’, bułg. dial. *žužá* ‘brzęczeć, o owadzie’, *žužúkam* ‘ts.’, głuż. *žužolic* ‘szeleścić; szemrać; szeptać’. Nie można wykluczyć, że kasz. *žuźńic*, pol. dial. *žuźńic* i najbliższe im postaci innosłowiańskie z *-n-* są bezpośrednio oparte na rzeczowniku z sufiksem **-bńa*, poświadczonym w brus. dial. *žuznjá* ‘ten, kto burczy’, sło. *žužnja* ‘ten, kto niewyraźnie mówi, paple; człowiek powolny, guzdrający się’.

⁴¹ Por. ÈSBM III 244.

Kaszubski polisemantyczny rzeczownik *skřěp*

Zeszyty Naukowe UG, Filologia Polska, Prace Językoznawcze
17–18, Gdańsk 1993 [druk 1994], s. 69–74

W dialekcie kaszubskim dobrze jest poświadczony rzeczownik *skřěp*, mający według B. Sychty pięć różnych znaczeń: 1) bot. ‘skrzyp, Equisetum’, 2) ‘szczelina, szpara’, 3) anat. ‘kręgosłup, columna vertebralis’, 4) ‘poziomy grzbiet dachu, kalenica’, 5) ‘jedna z dwóch poprzecznych belek z wyżłobioną na końcu dziurą, w której obracają się wrota’ (Sychta V 65). Podane w słowniku lokalizacje znaczeń wskazują, że tylko znaczenie pierwsze jest powszechne (ogólnokaszubskie), pozostałe zaś mają ograniczony zasięg. Różnorodność przytoczonych znaczeń, ich rozbieżność nasuwa pytanie, czy mamy tu do czynienia z jednym wyrazem, którego rozwój w różnych gwarach kaszubskich poszedł w odmiennych kierunkach, czy też może z kilkoma homonimami, genetycznie różnymi wyrazami. Rozstrzygnięcie tej kwestii na gruncie kaszubskim nie jest możliwe, również materiał polski nie dostarcza pełnego rozwiązania. Dopiero uwzględnienie faktów innosłowiańskich pozwala wyjaśnić genezę poszczególnych znaczeń kaszubskich i wykryć utajoną homonimię kasz. *skřěp*. Rozpatrzmy więc poszczególne znaczenia wyrazu kaszubskiego na tle słowiańskim.

1. kasz. *skřěp* = pol. *skrzyp* ‘Equisetum’

Jasna jest geneza kaszubskiej nazwy rośliny *skřěp* (i *skřěpk*), mającej odpowiednik w pol. *skrzyp* (wyraz poświadczony od XIV w.), a także w czes. dial. *škříp*, sła. dial. *škríp* : *škříp*, głuź. *křipica* : *šćipk* : *šćipak*, brus. dial. *skryp*, ukr. dial. *skryp* (*bilyj skryp* ‘Hydrum repandum’), *skrypec*, *skrypij*, *skrypej*. Ta nazwa rośliny Equisetum (względnie poszczególnych jej gatunków) występuje na obszarze północnosłowiańskim, przy czym zgodność postaci i semantyki pozwala sądzić, że **skripǔ* ‘Equisetum’ to wspólna innowacja części dialektów słowiańskich, powstała zapewne w okresie rozpadu prasłowiańskiej wspólnoty językowej. Niewątpliwie jest to kontynuant psł. **skripǔ* ‘skrzypienie, trzeszcze-

nie, zgrzytanie' (nomen actionis od psł. *skripěti : *skripati 'wydawać charakterystyczny odgłos wywołany np. tarciami, skrzypiec, trzeszczeć, zgrzytać', por. np. pol. *skrzypiec*, kasz. *skřěpec*); na obszarze północnosłowiańskim rozwinęło się wtórne znaczenie 'roślina skrzypiąca, chrzęszcząca, skrzyp, Equisetum' (por. pol. dial. *chrzęść*, *chrząstka* 'Equisetum' od *chrzęścić*)¹. [70]

2. kasz. *skřěp* = sch. *škip* 'szczelina, szpara'

Kasz. *skřěp* 'szczelina, szpara' przytacza Sychta z miejscowości Zęblewo, Łebno, Szemud, Lewino, Poblocie, Otałżyno². W dialektach Polski lądowej odpowiedni wyraz z identycznym lub podobnym znaczeniem, o ile wiem, nie występuje. Natomiast dokładny pod względem formalnym i semantycznym odpowiednik odnajdujemy na terenie południowosłowiańskim: sch. *škip* (i *skrip*) 'głębokie i wąskie pęknięcie w skale, szczelina, szpara w kamieniu, w skale'³, przen. 'ciężkie położenie, sytuacja bez wyjścia', por. także sch. *škipac -pca* 'pęknięcie, szczelina, szpara w skale', 'położenie bez wyjścia, opresja, opały, tarapaty' (*biti u škipcu* 'być w wielkim kłopotcie, w tarapatkach') i sł. *v škipcih* (: *v škipceh*) *biti* 'być w ciężkim położeniu, w wielkim kłopotcie, w tarapatkach'. Na uwagę zasługuje użycie tego wyrazu w ludowej terminologii geograficznej: sch. dial. *škip* 'trudny do przejścia teren kamienisty, z licznymi szczelinami i dołami'⁴, sł. dial. *škip* f. pl. 'rynnny i żłobki w skałach wapiennych, górzysty teren wapienny pocięty licznymi szczelinami, pęknięciami skalnymi'⁵ i może też tu należące czes. dial. *skříp* 'kamieniste, nieprzejezdne pole na stromiźnie'⁶. Powyższe znaczenia rozwinęły się bez wątpienia z dawniejszego 'pęknięcia, szczeliny skalne (zwłaszcza w skałach wapiennych, na terenie krasowym)'.
Zgodność kasz. *skřěp* 'szczelina, szpara' z sch. *škip*, sł. *škip* i czes. *skříp* nie może być przypadkowa. Występowanie wyrazu na dwu peryferiach obszaru słowiańskiego, a także w centrum tego obszaru (jeśli tu należy czes.

---

¹ Por. np. Brückner SEJP 498; Budziszewska 205. Jednakże znaczenie 'Equisetum' niekoniecznie pochodzi stąd, że rośliny tej „do wycierania mis używano” (Brückner l.c.), gdyż skrzyp chrzęści np. przy zrywaniu. [70]

² Wyrazu tego nie notuje AJK V, mapa 221: 'szpara'.

³ Wyraz jest dobrze poświadczony w gwarach serbsko-chorwackich, np. czak. *škip*, zob. ČDL I 1198; Dulčići 681.

⁴ Zob. D. Petrović, *Mikrotoponimija Nikšićkog polja*, PPJ II, 1966, s. 142; V. Mihajlović, *Prilog rečniku srpskohrvatskih geografskih termina*, PPJ VI, 1970, s. 178.

⁵ Badjura 169.

⁶ Bartoš 380.

dial. mor. *škříp*) sugeruje prasłowiańską genezę wyrazu i znaczenia; niezależne powstanie tego typu wyrazu o identycznej semantyce w różnych, odległych częściach Słowiańszczyzny wydaje się mało prawdopodobne. Z dużym prawdopodobieństwem można więc rekonstruować prasłowiański rzeczownik *skripǫ (: *skripa > sło. *škripe* f. pl.) ‘pęknięcie, szczelina, szpara’.

Odtworzony tu rzeczownik *skripǫ : *skripa ‘pęknięcie, szczelina, szpara’ to zapewne derywat od czasownika *skripěti : *skripati ‘wydawać charakterystyczny odgłos wywołany np. tarciem, skrzypieć, zgrzytać’⁷; oczekiwane (na podstawie semantyki derywatu) znaczenie ‘trzeszczeć, pękać z trzaskiem’ podstawowego czasownika jest w językach słowiańskich słabo poświadczony, por. jednak np. bułg. dial. *skripēm* ‘skrzypię, zgrzytam; trzaskam, pękam’⁸. Ściśle rzecz biorąc, *skripǫ : *skripa ‘pęknię[71]cie, szczelina, szpara’ to skonkretyzowane i wyspecjalizowane znaczeniowo pierwotne nomen actionis *skripǫ (: *skripa) ‘skrzypienie, trzeszczenie, zgrzytanie’, por. liczne paralele np. pol. *pęknięcie*, sło. *poč* ‘pęknięcie, szczelina’, *poka* ‘rysa’ (: pol. *pękać*, sło. *pokati* ‘pękać’), kasz. *skvéga* ‘rysa, szpara’, głuź. *kwěk* ‘pęknięcie, rozdarcie, szpara, szczelina, rysa’ (: stpol. *kwiekać się* ‘pękać, rozszczepiać się’, głuź. *kwěkać so* ‘pękać, pryskać rozdzierać się’)⁹, ros. *treščina*, brus. *treščyna*, ukr. *triščyna* ‘pęknięcie, szpara, rysa’ (: ros. *treskat* ‘pękać z trzaskiem’, ukr. *triskaty(sja)* ‘pękać, trzaskać’, pol. *trzeszczeć, trzaskać*).

Analiza materiału słowiańskiego prowadzi do wniosku, że kasz. *skřěp* ‘szczelina, szpara’ jest wyrazem etymologicznie tożsamym z kasz. *skřěp* ‘Equisetum’, przy czym rozszczepienie znaczeniowe wyrazu (ewolucja semantyczna w różnych kierunkach i w rezultacie powstanie odmiennych konkretnych znaczeń) dokonało się prawdopodobnie w epoce prasłowiańskiej.

3. kasz. *skřěp*, sli. *křap* ‘belka, w której obracają się wrota’

Kasz. *skřěp* w znaczeniu (oznaczonym przez Sychtę jako archaiczne) ‘jedna z poprzecznych belek z wyżłobioną na końcu dziurą, w której obracają się wrota’ odnotowano w miejscowościach Sulęczyño, Kistowo, Podjazdy, Mściszowice. Wyraz poświadczony jest także we wcześniejszych słownikach kaszubskich: w słowniku Pobłockiego (s. 87) *skrzěp* ‘stępa u wrót, tj. kawał grubego drzewa

---

⁷ Skok ER I 274 s.v. *criapis* objaśnia sch. *škrip*, *škripac* ‘szczelina skalna’ jako zapożyczenie romańskie (relikt leksyki starodalmatyńskiej), co wobec istnienia synonimicznego kasz. *skřěp* wydaje się wątpliwe.

⁸ Stojčev 267. [71]

⁹ Por. W. Boryś, *Kaszubskie skwiega ‘szpara’*, JP LIII, 1973, s. 349–353 {na s. 605–610 niniejszego tomu – red.}.

w środku wyźłobiony i wkopany w ziemię¹⁰, w słowniku Ramuła (s. 195) *skřěp* ‘próg we wrotach, bramie itp., mający na jednym końcu wyźłobioną dziurę, w której obracają się *vjeřeje*’ (stąd u Lorentza PW II 257). W słowińskim zapisano postać bez nagłosowego *s-* (por. głuź. *křip*): *křəp* ‘Schwelle im Torweg’ (LorPW I 390).

Kasz.-sli. (*s*)*křěp* jako ludowy termin techniczny, oznaczający prymitywny desygnat spełniający rolę zawiasu, nie jest wyrazem izolowanym na terenie słowińskim. W części języków słowińskich istnieją podobne nazwy różnych ruchomych, obracających się urządzeń technicznych, zwłaszcza krążków, bloków, np. głuź. *křip* : *skřipk* ‘klubu (u wielokrążka)’, *křipa* ‘winda; blok, dźwig, wielokrążek; motowidło, kołowrót’, *křipc* ‘winda; blok, wielokrążek’, czes. *skřípec* ‘blok, krążek w warsztacie tkackim’, sła. *škripec* ‘blok, wielokrążek (także w warsztacie tkackim)’, sch. *škripac* ‘blok, wielokrążek’, bułg. *skripec* ‘urządzenie do wyciągania ciężarów, wielokrążek’, ukr. *skrypycja* ‘blok, krążek w warsztacie tkackim’.

Jak widzimy, identyczne lub podobne nazwy obracających się urządzeń czy elementów pewnych konstrukcji (w słownictwie ludowym przede wszystkim krążków, bloków w warsztacie tkackim) znane są wielu językom słowińskim (powyżej przytoczyłem tylko część zebranego materiału). Rozprzestrzenienie takich wyrazów, ich obecność w archaicznym ludowym słownictwie tkackim, zbieżność semantyki w różnych językach słowińskich mogą przemawiać za wczesną, może już prasłowińską [72] genezą przytoczonych wyrazów. O. N. Trubaczow w pracy o słowińskiej terminologii rzemieślniczej rozpatrując nazwy bloków (krążków) w warsztacie tkackim wskazał, że noszą one nazwy z prasłowińską formą **skripǔ*, **skripǔcb* (pominął inne dające się odtworzyć formy, np. **skripa*, **skripǔkǔ*), jednocześnie stwierdzając, że jest to względnie młody termin tkacki, późny derywat od czasownika **skripěti*¹¹. Wydaje się prawdopodobne, że **skripǔ* (: **skripa*), formalnie równe psł. **skripǔ* : **skripa* ‘skrzywienie, trzeszczenie, zgrzytanie’, w pewnym okresie rozwoju słowińszczyzny (może u schyłku epoki słowińskiej) zaczęły oznaczać skrzypiące, zgrzytające elementy obrotowe jakichś urządzeń (przede wszystkim bloki, krążki w warsztacie tkackim). Inaczej trudno byłoby zrozumieć, jak doszło do tego, że powtarzające się na obszarze słowińskim nazwy bloków (krążków, wielokrążków) utworzono właśnie od czasownika **skripěti*.

Jest zatem prawdopodobne, że **skripǔ* : **skripa* (i, może, derywaty od tych rzeczowników z sufiksami *-cb*, *-kǔ*, *-ica*) ‘to, co skrzypi, co się obraca skrzypiąc, zgrzytając’, są wytworem epoki prasłowińskiej, tzn. że praw-

¹⁰ Stąd przejął ten wyraz Karłowicz. [72]

¹¹ Trubačev RT 135. Por. też Skok ER III 403 (s.v. *škrip*); Schuster-Šewc HEW 701.

dopodobnie w tej epoce powstało takie specjalne znaczenie rzeczowników derywowanych od czasownika *skripěti.

W świetle rozpatrzonego materiału słowiańskiego jaśniej się przedstawia pochodzenie kasz. *skřěp*, sli. *křap* ‘belka z otworem, w którym obracają się wrota’. Wyraz kaszubsko-słowiński prawdopodobnie kontynuuje psł. *skripъ ‘to, co skrzypi, co się obraca skrzypiąc’, przy czym specyficzne kaszubsko-słowińskie znaczenie jest wynikiem dalszej ewolucji sematycznej wyrazu na gruncie pomorskim. Nie można wszakże wykluczyć możliwości, że kasz.-sli. (s)*křěp* jest lokalną innowacją pomorską, derywatem od kasz. *skřěpec* ‘skrzypiec’, paralelnym do omawianych wyrazów innosłowiańskich. Ale i w tym przypadku niewątpliwa jest przynależność wyrazu do rodziny kasz. *skřěpec*, psł. *skripěti.

4. kasz. *skřěp* = kociew. *skřip* ‘kręgosłup; kalenica’

Kasz. *skřěp* w znaczeniu anatomicznym ‘kręgosłup, columna vertebralis’ i w znaczeniu ‘poziomy grzbiet dachu, kalenica’ występuje według Sychty na Zaborach, czyli w południowej części dialektu kaszubskiego. Sychta wskazał też na odpowiednik w gwarach kociewskich, znających rzeczownik *skřip* w obu podanych znaczeniach¹². Związek obu znaczeń jest niewątpliwy, por. np. głuź. *rjap* ‘kręgosłup’ : ‘krawędź, grzbiet (góry, dachu)’.

Kociew. *skřip* wskazuje, że w wyrazie tym pierwotne było rdzenne *-i-*. Pozwala to zestawić kociewsko-kaszubski wyraz z bliskoznacznymi wyrazami innosłowiańskimi: 1) ros. dial. *chrip* ‘grzbiet, plecy’, ‘grzbiet konia’, ‘tylna część karku konia’ (zob. ÈSSJa VIII 96), ukr. dial. *chrýpy* pl. w wyrażeniu *vidbýty chrýpy* ‘o silnym uderzeniu [73] w plecy’¹³, 2) z podobnymi wyrazami zawierającymi *-b-*: czes. *chřib* ‘wzniesienie, wzgórze, grzbiet góry’, sła. dial. *chřibovä* pl. ‘szczyty’, sło. *hrib* ‘wzniesienie, wzgórze’, sch. *hrib* ‘wzniesienie, pagórek’, csł. *chřibъ* ‘plecy’, ukr. dial. *chrybéc* ‘żerdź wzmacniająca szczyt stogu’.

Na podstawie przytoczonego materiału (ale bez uwzględnienia wyrazu kaszubskiego i kociewskiego i bez ukr. *chrýpy*) O. N. Trubaczow w ÈSSJa VIII 96 zrekonstruował prasłowiański rzeczownik *chřibъ, zaliczając tu także (bez komentarza) postaci z *-p-*, wspierane przez kasz. *skřěp*, kociew. *skřip*. Na możliwość istnienia starej oboczności *-b-* : *-p-* wskazują inne fakty, np. pol. dial. *krzypiec* (: *krzybiec*, *chrybiec*, *krzybon*, *chrybon*) ‘grzbiet’¹⁴,

¹² Sychta Koc III 71. [73]

¹³ Pysarivka 96.

¹⁴ Zob. MAGP VIII, cz. II, s. 138–142.

derywowane niewątpliwie od zaginionych podstawowych rzeczowników *(s)krzyp : *(s)krzyb : *chrzyb, odpowiadających kociew. *skřip*, kasz. *skřěp*.

Materiał słowiański dopuszcza więc rekonstrukcję obocznych postaci *chribǫ : *chripǫ : *skripǫ, przy czym *ch-* dwu pierwszych postaci kontynuuje wcześniejsze *sk-*, zachowane w kociew. *skřip*, kasz. *skřěp* (por. też pokrewne stpol. u Potockiego *skrzept* ‘kość grzbietowa wieprza ze słoniną’). Rekonstruowany prasłowiański leksem oznaczał zapewne ‘wypukłość, krawędź, grzbiet czegoś’, z którego rozwinęły się zarówno znaczenia anatomiczne ‘grzbiet, plecy’ (i dalej ‘kręgosłup’ na terenie kociewsko-południowokaszubskim), jak i inne znaczenia: ‘grzbiet góry, wzgórze’, ‘grzbiet dachu, kalenica’.

Nie ma tu potrzeby zajmować się etymologią psł. *chribǫ (którą dodatkowo komplikuje istnienie odmianek z *-p-*: *chripǫ : *skripǫ)¹⁵. Dodajmy tylko, że derywatem od postaci *chribǫ jest dobrze zaświadczony w językach słowiańskich rzeczownik *chribǫtǫ (np. pol. dawne *chrzybiet*, dial. *chrzybt*, *chrzybiet* ‘grzbiet’), a wyrazem pokrewnym – z wokalizmem zredukowanym – psł. *chrǫbbǫtǫ (pol. *grzbiet*).

Jak widzimy, kasz. *skřěp*, kociew. *skřip* ‘kręgosłup; kalenica’ to wyraz nie związany etymologicznie z poprzednio omówionymi kaszubskimi *skřěp*. Niewątpliwie jest to archaizm leksykalny, wyraz odziedziczony z epoki prasłowiańskiej, zachowany na ograniczonym terenie kociewsko-południowokaszubskim.

Analiza polisematycznego kasz. *skřěp* w zestawieniu z pokrewnymi wyrazami słowiańskimi doprowadziła do stwierdzenia, że w wyrazie tym kryją się dwa różne genetycznie homonimy:

skřěp I (należący do rodziny kasz. *skřěpec*, psł. *skripěti*) ze znaczeniami ‘skrzyp, Equisetum’, ‘szczelina, szpara’, ‘belka, w której obracają się wrota (rodzaj prymitywnego zawiasu)’, które to dziś odległe znaczenia (lub ich zaczątki) ukształtowały się przypuszczalnie już w epoce prasłowiańskiej w wyniku ewolucji semantycznej dewerbalnego rzeczownika *skripǫ;

skřěp II ‘kręgosłup’, ‘kalenica’, będący reliktem psł. *chribǫ : *chripǫ : *skripǫ ‘wypukłość, krawędź, grzbiet czegoś’, z zachowaniem pierwotnego nagłosowego *sk-*. [74]

Nie jest wykluczone, że i w niektórych innych kaszubskich leksemach, charakteryzujących się wielością i różnorodnością znaczeń, szczegółowa analiza pozwoli wykryć pierwotną homonimię, w tym także wyrazy ważne dla poznania archaicznej warstwy słownictwa słowiańskiego.

---

¹⁵ Zob. np. Sławski SEJP I 367; Skok ER I 687 (s.v. *hrid*); Bezłaj ES I 203. ÈSSJa VIII 96 łączy *chribǫ z czasownikiem *chrebtǫ : *skrebtǫ. [74]

Z etymologii kaszubskiej

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XXX, 1993, s. 5–11

1. *χarbot* ‘zniszczony, małowartościowy przedmiot, grat’

Wychodzący z użycia kaszubski rzeczownik *χarbot* m. (zwykle pl. *χarbotë*) ‘zniszczony sprzęt domowy, małowartościowy przedmiot, jakaś stara rzecz, grat’ i figuratywnie pogardliwie ‘człowiek stary lub schorowany, lub niedołączny’ według B. Sychty znany jest na Zaborach i rzadziej w środkowych Kaszubach (Sychta VII 96). Wyraz występuje też w gwarach Kociewia: *χarbot* ‘stary, zniszczony sprzęt, grat’, ‘stary, niedołączny człowiek’, tu też derywat *χarboće* n. ‘stare odzienie’¹. Kaszubsko-kociewski *χarbot* pod względem budowy i znaczenia przypomina pol. *gruchot* ‘stara, zniszczona rzecz’, ‘stary, niedołączny człowiek’. W obu wyrazach wydzielić można sufiks *-ot*. *Gruchot* ma w polskim rodzinę wyrazową i jest wyrazem motywowanym, por. *gruchotać* ‘łamać, rozbijać z trzaskiem; wydawać łoskot, turkotać, chrzęścić’, *gruchnąć* ‘z hałasem nagle spaść, uderzyć; roznieść się, rozleć się (np. o wiadomości)’, *gruchać* ‘wydawać głos (o gołębiu)’ (zob. Sławski SEJP I 357–358). Natomiast *χarbot* nie ma w kaszubskim i w gwarach Polski lądowej obok siebie ani czasownika z sufiksem *-otać*, ani spodziewanego czasownika bez tego formantu.

Znaczenie ‘zniszczony sprzęt, małowartościowy przedmiot, stara rzecz, grat’ pozwala zestawiać *χarbot* z takimi wyrazami jak bułg. *chórbel* m. ‘wyszczerbiony, rozbity garnek’, dial. ‘szczerbera na ostrzu’, w gwarach *chórbil’* : *chórb’ól* (: *štórbil’*) ‘uszkodzone, wyszczerbione ostrze lub narzędzie’ (Elena, BD VII 164), *róbel* ‘szczerbera na ostrzu np. od uderzenia w kamień, żelazo’ (Pirdop, BD IV 139), *órb’ól* ‘coś bezwartościowego’ (tylko w wyrażeniu *prism’ál sč órb’ól nč*

---

¹ Sychta Koc II 40.

štr̂b'el, Trojan, BD IV 235), *r̂bel* 'chudy człowiek' (Ichtiman, BD III 157), mac. *ʹrbel* : *ʹrbol* m. w wyrażeniu *se smeal ʹrbel na štrbel* (RMJ, por. pol. *przyganiał kocioł garnkowi*), na znaczenie wyrazu wskazuje dial. *ʹrbol* 'skorupa, rozbity garnek' (Struga)², a także z bułg. [6] dial. *úchr̂b* : *úchrab* m. 'uszkodzenie, okaleczenie' (Gerov VI, 316), sch. dial. *r̂b* (i *r̂bić*, *rbak -pka*, *rbanjak -njka*) m. : *r̂ba* f. 'skorupa rozbitego naczynia' (RJAZ; Skok ER III 402), *hrb* : *śrba* 'ts.' (Svinica w rumuńskim Banacie)³, *hr̂bina* : *r̂bina* 'skorupa, kawałek czegoś rozbitego' (RJAZ), por. też zapożyczone niewątpliwie z p̂dsłow. rum. *ĥarb* (*ĥirb*) 'odłamek, skorupa'.

Przytoczone południowosłowiańskie rzeczowniki pozostają niewątpliwie w związku z odpowiednimi czasownikami poświadczonymi w tej części obszaru słowiańskiego: bułg. dial. *r̂bam* (*r̂b̂bm*) 'gryzę, odgryzam po kawałku od czegoś twardego, obgryzam coś, rozgryzam coś twardego' (BD I 135; III 310; V 253; VI 80; IX 348), sch. dial. wsch. *r̂ba* 'gryzie, chrupie' (Timok)⁴, *or̂bam* 'wystrzępię, zadrasnę, uszkodzę powierzchnię czegoś' (Leskovac)⁵, *r̂bne* 'uderzy, da kuksańca' (Piroto)⁶, śle. dial. (wsch. Styria) *hr̂bati -bam* 'gryźć, obgryzać' (Pleteršnik). Na ich podstawie odtworzyć można prapostać **chr̂bati -bajō* 'wyszczierbiać, uszkadzać, obgryzać, gryźć'⁷.

Rekonstruowany czasownik **chr̂bati* zawiera werbalny rdzeń **chr̂b-*, który w świetle materiału słowiańskiego trzeba uznać za wariant fonetyczny rdzenia **(s)kr̂b-*: 1) na postać **kr̂b-* (**k̂rb-*) wskazują: czes. dial. *krbatý* 'wyszczerbiony (o garnku)', *krbáč* 'uszkodzony, rozbity garnek lub dzban'⁸, sch. *k̂rbav*

² K. Tošev, *Struškiot govor*, Skopje 1979, s. 110. ÈSSJa VIII, 145 na podstawie tych wyrazów bułgarskich i macedońskich rekonstruuje prapostać **x̂rbel̂o/b*, jednakże prasłowiańska geneza tego lokalnego derywatu jest wątpliwa. Część przytoczonego dalej materiału południowosłowiańskiego słownik wymienia w haśle **x̂rbel̂/*x̂rba/*x̂rpa* (o.c. 145–146), gdzie zaliczono również niezbyt jasne nazwy bławatka, np. czes. *chrpa* : *charpa* : *chrba* 'Centaurea', pol. *chaber* 'Centaurea cyanus', sch. *hrbut* 'Centaurea solstitialis'. [6]

³ Tomić 118.

⁴ Dinić 245.

⁵ Mitrović 224.

⁶ Živković 138.

⁷ Bezłaj ES I 201–202 wyprowadza śle. *hrbati* z pierwotnego **chr̂b-* (zestawiając ten czasownik z łot. *skribīt* 'wyłuskać, ostrugać', *skribināt* 'gryźć; skrobać, drapać'). Jednakże kasz. i pol. dial. *χarbot* z *-ar-* < **r̂*, nie przemawia za taką rekonstrukcją, gdyż na gruncie polskim sekwencje **rb*, **r̂b* nie identyfikują się z **r̂*, por. np. pol. *drwa*, kasz. *dr̂wa*, *drva* < psł. **dr̂va*. Wobec tego dyskusyjne jest też włączenie przez Bezłaję śle. *hrbati* do rodziny wyrazów pokrewnych pol. *chrobotać*, psł. **chroboti* (por. **xroboti*, **xrobot̂* w ÈSSJa VIII 99–100).

⁸ Bartoš 162.

‘wyszczerbiony, mający nierówną powierzchnię, chropowaty; krzywy, sękaty’ (RSAN). Zdaniem Ź. Warbot⁹ należy tu też czes. dial. *krbat’ -bu* ‘papać; drobić w chodzie’¹⁰ i kasz. *kârbac* (: *kârbec, karbac*) *kârbe* ‘zmyślać, bajać; gadać, pleść’ (Sychta II 137 z postaciami przedrostkowymi i derywatami), czasownik znany też gwarom Kociewia (*karbac karbe* ‘zmyślać, bajać’¹¹); 2) na postać **skṛb-* (**skṛrb-*) wskazują np. sło. *škṛbati -bam* : *-bljem* ‘skrobać, gryźć, obgryzać’, *škṛba* ‘szczyrba’, ros. *skorbét* ‘żałować, ubolewać, boleć, martwić się’, *skorb* ‘żałość, boleść, smutek, [7] utrapienie, zgryzota, zmartwienie’, *oskorbit’* ‘urazić’, kasz. *skârb* ‘majątek, bogactwo; pieniądze zakopane w ziemi; osoba droga’, pol. *skarab* (por. Brückner SEJP 493; Vasmer ES III, 650–651).

Poświadczone w różnych językach słowiańskich odmianki czasownikowego rdzenia **kṛb-* : **skṛb-* : **chṛb-* (względnie warianty odpowiednich czasowników powiązanych także semantycznie) mają swą ostateczną podstawę w indoeuropejskiej bazie **(s)ker-bh-* należącej do praindoeuropejskiego pierwiastka **(s)ker-* ‘ciąć’¹². Postać **chṛbati* wykazuje rozwój *sk-* > *ch-*, czyli jest fonetyczną odmianką czasownika **skṛbati*, obok którego istniała postać **kṛbati* bez tzw. *s-mobile*.

Ważny dla nas czasownik **chṛbati* (i derywowane odeń wyrazy) znamy tylko z obszaru południowosłowiańskiego. Jednakże na pierwotnie większy jego zasięg pośrednio wskazuje rozpatrywany tu kaszubski i kociewski rzeczownik *χarbot*. Bowiem rzeczownik ten jest wedle wszelkiego prawdopodobieństwa bezpośrednim derywatem od niezachowanego kontynuantu czasownika **chṛbati* utworzonym za pomocą sufiksu *-ot* (psł. **-otṛ*) albo derywatem wstecznym od niepoświadczonego odpowiedniego czasownika z sufiksem *-ota-ti*¹³. W każdym razie niewątpliwa jest werbalna motywacja wyrazu z etymologicznym znaczeniem ‘coś wyszczerbionego, uszkodzonego, obgryzionego’, z którego wyprowadzać należy realnie poświadczone znaczenie ‘zniszczony sprzęt, małowartościowy przedmiot, stara rzecz, grat’.

⁹ Ź. Ź. Varbot, *O semantike i ètimologii zvukopodražatel’nych glagolov v praslavjanskom jazyke*, Slavjanskoe jazykoznanie. X Meždunarodnyj s’ezd slavistov. Doklady sovsckoj delegacii, Moskva 1988, s. 72. Autorka rekonstruuje czasownik **kṛbati* (w etymologicznym związku z psł. **ščṛbīti* ‘szczyrbić’, **ščṛba* ‘szczyrba’) z pierwotnym znaczeniem ‘łamać, kruszyć’, z którego miały się rozwinąć znaczenia ‘papać, pleść’ i ‘iść drobnymi krokami’.

¹⁰ Bartoś l.c.

¹¹ Sychta Koc II 63. [7]

¹² Pokorny IEW 938–947.

¹³ O rzeczownikach z sufiksem *-otṛ* zob. np. Sławski SEJP s.v.v. *gruchot, kłopot, łomot, łoskot*. [8]

2. *přitka* ‘rózga, gałąź, tyczka’

Kasz. *přitka* w znaczeniu ‘rózga, gałąź’ zaświadczone jest na Gochach; w słownictwie rybackim na Pojezierzu Żarnowieckim wyraz ma specjalne znaczenie ‘tyczka przytrzymująca rozwidlonym końcem dolną linię sieci zastawnej’ (Sychta IV 206). Rzeczownik kaszubski zasługuje na uwagę także z tego powodu, że jego dokładne formalne i semantyczne odpowiedniki odnajdujemy na obszarze południowosłowiańskim: sch. *přitka* : *přitka* ‘tyczka, żerdź (np. do podpierania roślin)’ (RJAZ; Skok ER III 429), mac. *pritka* ‘tyczka do podpierania roślin’ (RMJ), bułg. dial. *přitka* ‘długi pręt, tyczka, żerdź, najczęściej do podpierania roślin (fasoli, grochu, pomidorów itd.)’ (Gerov IV 288; BD I 199; III 148, 266; IV 136; IX 309).

Etymologia kasz. *přitka* i jego południowosłowiańskich ekwiwalentów jest jasna, por. objaśnienie sch. *pritka* u Skoka l.c. Wyraz ten to dewerbalny rzeczownik z sufiksem *-a* utworzony od prefigowanego czasownika **pri-tǫkti* (*pri-tǫknǫti*, **pri-tǫkati*) ‘przytkać, przytknąć, przybliżyć coś do czegoś aż do zetknięcia, przystawić coś do czegoś’, por. np. pol. *przytknąć* ‘zbliżyć coś do czegoś aż do zetknięcia, przyłożyć’, *przytkać* ‘lekkko zatkać, założyć, zakorkować’, sch. *pritǫknuti* : *pritǫći* ‘przytknąć; wzniecić ogień; powbijać tyczki (np. na groch)’, ros. [8] *pritknút* ‘przytpiąć; przytknąć, wetknąć’, *pritknút’sja* ‘ulożować się, rozłokować się, zatrzymać się, zaczepić się’. W językach słowiańskich dobrze są poświadczone i inne bliskoznaczne derywaty od czasowników **tǫkti*, **tǫknǫti*, **tǫkati*, **tykati*, np. pol. *tyka*, *tyczka*, sch. *tačka*, *tačlja* ‘tyczka’, ros. *tyčína* ‘tyczka, palik, kołek’, ukr. *prýtyka* ‘kołek, zatyczka’. Najbliższy budową i wokalizmem *-ǫ-* jest poświadczony w kilku językach słowiańskich rzeczownik **o(b)tǫka*, derywowany od odpowiedniego czasownika z przedrostkiem *o(b)-*: pol. dial. *otka* ‘narzędzie do zgarniania ziemi z blachy pługa’ (MAGP I, mapa 18, cz. II, s. 64), czes. dial. *otka* ‘ts.’, sło. *ótka* ‘ts.’, sch. dial. *ǫtka* ‘ts.’.

Kasz. *přitka* i jego odpowiedniki sprowadzają się do prapostaci **přitǫka*. O ile nie ulega wątpliwości kierunek derywacji **přitǫkti* (**přitǫkati*, **přitǫknǫti*) → **přitǫka*, to rozważenia wymaga chronologia pochodnego rzeczownika. Bowiern derywat taki mógł powstać na gruncie poszczególnych języków czy dialektów słowiańskich (utworzono by go zatem niezależnie, paralelnie od kontynuantów odpowiedniego czasownika), ale można też przyjmować – wobec uderzającej zgodności faktów południowosłowiańskich z wyrazem kaszubskim – prasłowiańską genezę rozpatrywanego wyrazu. Ponieważ języki słowiańskie już po rozpadzie prasłowiańskiej wspólnoty językowej zachowały odziedziczone sposoby tworzenia derywatów, rzeczow-

nik taki jak **prit̃ka* mógł zostać niezależnie utworzony w każdym języku słowiańskim (por. niezależnie chyba utworzone ros. *prítka* ‘przypadek, nieszczęście; atak hysterii, histeria spowodowana opętaniem, czarami’, zob. Vasmer ES III, 367, słu. *prítka* ‘prilika’, Pleteršnik). Jednakże zgodność znaczenia wyrazu kaszubskiego i wyrazów południowosłowiańskich przemawia za wspólną genezą tych wyrazów. Etymologiczne znaczenie dewerbalnego rzeczownika **prit̃ka* możemy odtworzyć jako ‘to, co się przytyka, przystawia do czegoś’. Jeśli by omawiane wyrazy powstały niezależnie od siebie, spodziewalibyśmy się różnych konkretnych znaczeń, niekoniecznie wszędzie znaczenia ‘tyczka, żerdź, palik (coś podtrzymujący)’; kaszubskie znaczenie ‘rózga, gałąź’ rozwinęło się niewątpliwie wtórnie ze starszego ‘tyczka’, zachowanego do dziś w rybackim słownictwie Pojezierza Żarnowieckiego.

Jest zatem prawdopodobne, że **prit̃ka* to derywat prasłowiański, należący do młodszej warstwy derywatów prasłowiańskich, właściwy zapewne tylko części obszaru słowiańskiego. Niewątpliwie jest nawiązywanie kaszubszczyzny i w tym przypadku do obszaru południowosłowiańskiego, co wynika przypuszczalnie z archaicznego charakteru leksyki kaszubskiej. W takim razie kasz. *prítka* uznać możemy za archaizm peryferyczny.

Niezależnie od rozpatrzonego rzeczownika derywatem utworzonym od tego samego czasownika jest kasz. *prítka* m. ‘pomieszczenie, gdzie się przecho- wuje wozy i narzędzia gospodarskie, przytykające do innej budowli, przy- budówka’ (Kościerskie, Sychta IV, 206). Ciekawe, że i ten wyraz ma paralele w niektórych językach słowiańskich (np. ros. dial. *prityk* ‘przybudówka przy domu’), ale mamy tu do czynienia z całkowicie niezależnymi późnymi dery- watami. [9]

3. *prítki*, sli. *prítii* ‘spadzisty, stromy’

Przymiotnik *prítki* ‘spadzisty, stromy’ (według Sychty IV 206 archaiczny) jest wyrazem dobrze poświadczonym w źródłach kaszubskich (odnoto- wali go Hilferding, Poblöcki, Ramułt, zob. LorPW I 689; Karłowicz IV 437 przytacza go wyłącznie z Kaszub). Wyraz jest ograniczony do terenu kaszub- skiego (zob. AJK I 15), rzadziej występuje też w postaci *pr̃atki* (LorPW I 686, AJK I 15). Odmianka morfologiczna przymiotnika istniała w dialekcie sło- wińskim: *prítii* (compar. *pr̃atši*) ‘spadzisty, stromy’ (LorPW I 688). Prócz przy- miotnika poświadczono są odpowiednie przysłowki: kasz. *prítko* (*prítk^uo*, *pr̃atk^uo*) ‘stromo’, sli. *pr̃ito* ‘ts.’ oraz pochodny rzeczownik z sufiksem *-ość*: kasz. *prítk^uosc*, *pr̃atk^uosc*, sli. *pr̃itosc* ‘stromość’.

Geneza kasz. *přitki/přatki*, sli. *přiti*, wyrazu nie znanego z terenu Polski lądowej, musi budzić zainteresowanie choćby z powodu istnienia dwu wariantów morfologicznych na terenie kaszubsko-słowińskim. Próba etymologii przymiotnika została podjęta w AJK (l.c.), gdzie zaliczono go do wyrazów zawierających czasownikowy rdzeń *tyk-* : *tøk-* (tzn. miałyby to być wyraz powiązany z rozpatrzonym wyżej kasz. *přitka*) i jednocześnie zestawiono go z ros. dial. (jarosławskim) *přitko* ‘chyżo, szybko, rześko; bardzo’. Jednakże słowińska postać *přiti* zmusza do zakwestionowania zestawienia omawianych przymiotników z psł. **tøk(nq)ti*, **tøkati*, **tykati*. Co do łączenia kaszubsko-słowińskich przymiotników z ros. dial. *přitko*, trzeba stwierdzić, że leksem ten ma zwykle w rosyjskim postaci z *-y-*, istniejącą obocznie również w gwarach jarosławskich (o ros. *prytij* zob. niżej) i że nie pozostaje w żadnym związku etymologicznym z rodziną psł. **tøkti* (**tøknoqi*, **tykati*).

Nie zauważono dotąd, że identyczny znaczeniowo i bliski fonetycznie kasz. *přitki*, sli. *přiti* wyraz występuje w gwarach białoruskich: brus. dial. *prýtny* ‘stromy, urwisty’ (np. *prýtny berag* ‘stromy, urwisty brzeg’)¹⁴, por. też w słowniku Dala *prýtnyj* ‘stromy, spadzisty, urwisty’, *prýtno* ‘stromo, urwiście’ oznaczone jako zachodnie, czyli zapewne białoruskie. Związek sli. *přiti*, kasz. *přitki* i brus. *prýtny* nie ulega wątpliwości. Różnią się one wszakże budową słowotwórczą: sli. *přiti* (z dzisiejszego punktu widzenia) jest wyrazem bezsufiksальnym, natomiast w kasz. *přitki* mamy sufix *-økø*, w brus. *prýtny* sufix *-bnø*. Z tego zestawienia wynika, że za postać najstarszą uznać należy formę słowińską, natomiast kasz. *přitki* i brus. *prýtny* to postaci z nawarstwionymi sufixami *-økø*, *-bnø* na formę starszą (nawarstwianie się tych sufixów w funkcji strukturalnej na archaiczne przymiotniki jest dobrze poświadczone w materiale słowińskim). [10]

W gwarach białoruskich przymiotnik *prýtny* ma też inne znaczenie: brus. dial. *prýtnyj* ‘szybki, chyży’¹⁵, por. też przysłówek *přitna* ‘gorliwie, starannie’¹⁶. Pozwala to wciągnąć do rozważań formalne odpowiedniki kasz. *přitki* w znaczeniu odpowiadającym temu przymiotnikowi białoruskiemu: brus. *prýtki* ‘żwawy, chyży, szybki; obrotny, sprytny; pilny, gorliwy’ (przymiotnik i odpowiedni przysłówek *prýtka* ‘szybko’ są dobrze poświadczone w gwarach), ukr. dial. (?) *prytkýj* ‘szybki, prędki; gwałtowny, porywczy’¹⁷,

¹⁴ Scjaškovič 400; I. I. Kramko, *Mjascovyja slovy adnoj prynëmanskaj havorki (imen-naja leksika)*, ZNarSlo, s. 93; SBPZ IV 165. [10]

¹⁵ Bjałbkevič 354.

¹⁶ Jurčanka 166.

¹⁷ Żelech II 761.

ros. pot. *prýtkij* (: *prýtok prytká prýtko*) ‘żwawy, chyży, rączy, szybki; dziarski, zwinny’ (w gwarach dobrze poświadczony jest zwłaszcza przysłówek *prýtko* ‘żwawo, chyżo, szybko, prędko; silnie, mocno, bardzo silnie, bardzo’). W związku z tymi przymiotnikami jest stary rzeczownik nie zawierający sufiksu *-bnō*, *-ōkō*: ros. pot. *pryt*’ f. ‘pęd, rozpęd; zręczność, obrotność’, brus. dial. *pryc*’ f. ‘ts.’.

Przytoczone przymiotniki mają prawdopodobnie wspólną genezę. Wyjaśnienia wymaga jednakże szczegół fonetyczny. Otóż leksem kaszubsko-słowiński wskazuje na *-ri-* (> kasz.-słi. *-ři-*), ros. *prýtkij* wskazuje zaś na pierwotne *-ry-*; brus. *prýtny(j)*, *prýtki*, ukr. *prýtkyj* z powodu zmian fonetycznych właściwych tym językom (dyspalatalizacja *ri* > *ry* w białoruskim, rozwój **i* > *y* w ukraińskim) nie są w tym szczególe jednoznaczne. Mamy podstawy sądzić, że pierwotne w tych wyrazach było *-y-*, zachowane nie tylko we wschodniosłowiańskim, ale także w pokrewnym polskim czasowniku *pryciać* (: *pruciać*) ‘śledzić, szukać, szperać, pługować; iść szybkim drobnym krokiem, drobić, biegnąć’¹⁸. Zatem kasz.-słi. *-ři-* jest prawdopodobnie sekundarne, pojawiło się, być może, pod wpływem synonimicznego przymiotnika *přikri* ‘przykry, uciążliwy, nieznośny; spadzisty, stromy’ (Sychta IV 204) lub licznych wyrazów zaczynających się na *při-*. Podobnie wtórne jest zapewne *-i-* w lokalnych postaciach wschodniosłowiańskich (ros. dial. *prítkij*, brus. dial. *prítna*).

Występowanie bliskich przymiotników na terenie kaszubsko-słowińskim i na obszarze wschodniosłowiańskim wskazuje na ich wspólne, prasłowiańskie pochodzenie. Całość zebranego materiału pozwala odtworzyć prawdopodobną postać prasłowiańską przymiotnika **prytō -ta -to*, bezpośrednio kontynuowaną przez słi. *přiti* ‘stromy, spadzisty’. Rekonstruowany przymiotnik kontynuują też formacje pochodne: 1) z nawarstwionym sufiksem *-ōkō*: **pryt-ōkō* > kasz. *přitki* ‘stromy, spadzisty’, brus. *prýtki*, ukr. *prýtkyj*, ros. *prýtok*, *prýtkij* ‘żwawy, chyży, szybki, zwinny’, 2) z nawarstwionym sufiksem *-bnō*: **pryt-bnō* > brus. *prýtny(j)* ‘stromy, urwisty’, ‘szybki, chyży’. Rekonstrukcję przymiotnika **prytō* wspiera też pochodny abstrakcyjny rzeczownik z sufiksem *-b* **prytō* f. (> ros. *pryt*’, brus. *pryc*’)¹⁹. [11]

Rekonstrukcja przymiotnika **prytō* (> **prytōkō*, **prytōbnō*) wychodzi z założenia, że możliwy jest związek znaczeń ‘spadzisty, stromy, urwisty’ i ‘żwawy, chyży, szybki, prędko’, por. np. niem. *jäh* ‘nagły; prędko, rap-

¹⁸ Por. M. Karaś, *Ze słownictwa gwarowego*. 5. *Pruciać i wyrazy pochodne*, JP XXXIV, 1954, s. 206–210.

¹⁹ Przegląd dotychczasowych etymologii zob. Vasmer ES III 391–392. [11]

towny' : 'spadzisty, urwisty'. Odtworzony przymiotnik **prytō*, kontynuujący zapewne wcześniejszą postać **prū-to-* z właściwym sporej grupie indoeuropejskich i wczesnoprastłowiańskich przymiotników dewerbalnych sufiksem **-to-*, należy do indoeuropejskiego pierwiastka werbalnego **preu-* 'skakać, podskakiwać'²⁰. Dla pochodnego przymiotnika **prū-to-* > **prytō* można rekonstruować etymologiczne znaczenie 'taki, który skacze, podskakuje', z którego rozwinęły się dwa różne znaczenia: w odniesieniu do istot żywych 'żwawy, chyży, szybki' (por. też pol. *pryciać* : *pruciać* 'iść szybkim drobnym krokiem, drobić, biegać'), w odniesieniu do konfiguracji terenu 'wznoszący się stromo, stromy, spadzisty, urwisty' (co do znaczenia por. np. pol. *skakać* m.in. 'gwałtownie, ostro podnosić się, wzrastać, wznosić się i opadać').

Słi. *přitiī*, kasz. *přitki/přatki* należą zatem do warstwy słownictwa odziedziczonego z epoki prastłowiańskiej, są peryferycznymi archaizmami. Szczególnie cenna jest postać słowińska najbliższa strukturalnie prastłowiańskiemu prototypowi.

---

²⁰ Pokorny IEW 845–846 (zalicza tu ros. *pryt'*, *prýtkij*).

Problemy etymologii kaszubskiej

Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś. Materiały z sympozjum pod redakcją Jerzego Tredera, Gdańsk 1995: Wydawnictwo Gdańskie, s. 7–13

Jednym z wielu problemów, z jakimi boryka się etymolog, badając systematycznie, nie wybiórczo zasób leksykalny jakiegoś języka bądź dialektu, jest odróżnienie wyrazów rodzimych od wyrazów zapożyczonych. Trudności związane z takim odróżnianiem są szczególnie silne wówczas, gdy analizujemy słownictwo języka czy dialektu, które przez długi czas ulegało różnorodnym wpływom zewnętrznym i zawiera zatem liczne elementy obce, pochodzące z różnych języków i z różnych epok, czasem przypadkowo zbieżne z elementami rodzimymi.

W trakcie analizy etymologicznej słownictwa kaszubskiego, przy przeglądzie dotychczasowych objaśnień etymologicznych, natrafiamy na wyrazy, które w literaturze etymologicznej interpretowane były dwojako, jako wyrazy rodzime, tj. pochodzenia słowiańskiego i jako wyrazy pochodzenia obcego, czyli zapożyczone. Zwykle jest tak, że etymologie słowiańskie pewnych wyrazów przedstawiają badacze leksyki słowiańskiej, zwłaszcza jej prasłowiańskiej warstwy, zaś etymologie obce tych samych wyrazów badacze wpływów zewnętrznych na dialekt kaszubski. Okazuje się przy tym, że nieraz twórcy poszczególnych objaśnień etymologicznych nie znają objaśnień odmiennych, nie dyskutują więc interpretacji tych samych wyrazów różnej od interpretacji własnej, nie poczuwają się zatem do obowiązku przedstawienia argumentów przemawiających przeciw odmiennej wersji etymologicznej. Niedostateczne wykorzystanie wcześniejszych objaśnień poszczególnych wyrazów świadczy, rzecz jasna, o niedostatku warsztatu badawczego.

Chcę tu dokładniej rozpatrzeć kilka wybranych przykładów kaszubskich – wyrazów, które w etymologicznej literaturze slawistycznej interpretowano jako wyrazy rodzime, słowiańskie a w literaturze przedstawiającej oddziaływanie niemieckie na kaszubszczyznę są uznawane za zapożyczenia niemieckie.

1. Znana rusycystka i sławistka W. Mierkułowa w jednym ze swych artykułów etymologicznych zwróciła uwagę na nieodmienny kaszubski przymiotnik *raq* ‘wysmukły’ (Sychta IV 301), poświadczony też w słowińskim jako wyraz odmienny w postaci *raqi* ‘schlank’ (LorSW 932; LorPW II 116). Wyraz ten włączyła do rodziny rekonstruowanego jako czasownik prasłowiański **ręgati sę* ‘chwiać się, trząść się’¹. Zdaniem autorki kaszubski przymiotnik kontynuuje prasłowiańską prapostać **rogъ*, nigdzie poza terenem kaszubskim nie istniejącą, uznaną za archaiczny derywat od wspomnianego **ręgati sę*, ze starą alternacją samogłoski rdzennej (*o w pochodnym przymiotniku wobec *ę w podstawowym czasowniku). W związku z tym objaśnieniem trzeba zwrócić uwagę na dwa zagadnienia, pominięte przez W. Mierkułową. Po pierwsze, izolacja wyrazu na terytorium słowiańskim nakazuje ostrożność w przyjmowaniu prasłowiańskiej genezy przymiotnika, który nie ma też oparcia w słownictwie kaszubskim i polskim. Po drugie, nie można przechodzić do porządku nad nieodmiennością kaszubskiego przymiotnika, gdyż jest ona typowa dla przymiotników obcego pochodzenia, które nie zostały przyswojone przez rozszerzenie za pomocą kaszubskiego sufiksu (np. *-ni*), podczas gdy przymiotniki rodzime, jeśli nie utraciły funkcji przymiotnikowej, są z reguły odmiennie. Co prawda w słowińskim, według świadectwa F. Lorentza, istniała postać odmienna, ale może to dowodzić tylko, że w gwarach słowińskich, gdzie oddziaływanie niemieckie było długotrwałe i silniejsze, wyraz został wcześniej zapożyczony i przystosowany do rodzimego systemu. W każdym razie nieodmienność przymiotnika w innych gwarach kaszubskich jest wyraźnym sygnałem, że mamy tu do czynienia z wyrazem obcego pochodzenia. Należy więc raczej szukać źródła wyrazu w słownictwie niemieckim niż odtwarzać bardzo hipotetyczną prapostać słowiańską. Niemieckie pochodzenie kasz. *raq* (sł. *raqi*) przekonująco wykazał [9] zresztą już F. Hinze, wskazując jako źródło przymiotnika kaszubskiego niem. dial. pruskie *rank* ‘schlank, dünn’, pomorskie *rangn* ‘schlank’².

2. Znakomita rosyjska badaczka leksyki słowiańskiej Ż. Warbot, żywo interesująca się też słownictwem kaszubskim (w swoich pracach przedstawiła sze-

---

¹ V. A. Merkułova, *Russkie ètimologii*, I, Ètimologija 1976, 1978, s. 96–97. Objasnienie to powtórzyłem bezkrytycznie w dwu swoich artykułach wśród formacji pod względem struktury paralelnych archaicznym kaszubskim przymiotnikom *raqi* i *dragi* (których słowiańskie pochodzenie jest niewątpliwe), por. W. Bor yś, *Archaiczny kaszubski przymiotnik rađi*, SFPS 20, 1981, s. 10 {artykuł na s. 614–618 niniejszego tomu – red.} i *Ze studiów etymologicznych nad leksyką kaszubską*, PF XXX, 1981, s. 308 {artykuł na s. 619–627 niniejszego tomu – red.}. [9]

² Hinze *Lehnwörter* 398.

reg nowych, interesujących etymologii kaszubskich), w artykule o słowiańskich przymiotnikach ze znaczeniem ‘szybki’ zainteresowała się genezą nieodmiennego słowiańskiego przymiotnika *prāk* ‘beweglich, lebhaft’ (LorSW 851). Uznała go za słowiański archaizm nie mający dokładnego odpowiednika na żadnym innym terenie słowiańskim, wyłącznie na jego podstawie zrekonstruowała prasłowiańską postać **porkъ(jь)*. Jej zdaniem jest to prastary derywat z przymiotnikowym sufiksem *-kъ* utworzony od czasownikowego rdzenia **per-/*por-* ‘ciąć’³. Autorka objaśnienia nie wzięła pod uwagę, że słowiańskie *ā* jest lokalną realizacją ogólnokaszubskiego *a*, nie odnalazła zatem tego samego leksemu w innych gwarach kaszubskich. A omawiany przymiotnik (i formalnie mu równy przysłówek) nie jest bynajmniej ograniczony do słowiańszczyzny. F. Lorentz słusznie umieścił przymiotnik słowiański pod ogólnokaszubską postacią *prāk* ‘lebhaft, flink, pfiffig, durchtrieben’, do poświadczenia słowiańskiego dodając poświadczenie z kaszubskiego pisarza A. Budzisa (LorPW I 657). Istnienie odpowiedniego przymiotnika poza terenem słowiańskim potwierdził B. Sychta, odnotowując nieodmienny przymiotnik *prĕk* ‘żywy, dziarski, zdrowy; obrotny, sprytny’ (i mający tę samą formę przysłówek) z Kaszub północnych i środkowych (Sychta IV 166).

Autorka rozpatrywanej etymologii, nie uwzględniając pełnego materiału istniejącego w dialekcie, z którego pochodzi analizowany przez nią wyraz, i nie biorąc pod uwagę fonetyki gwarowej, doszła do fałszywego wniosku co do genezy wyrazu. Jest oczywiste, że kaszubskiego przymiotnika (i przysłówka) *prāk* (w pisowni Sychty *prĕk*) i jego słowiańskiej realizacji *prāk* nie można wyprowadzać z hipotetycznej prapostaci **porkъ(jь)*, zatem i rekonstrukcja takiej prapostaci, oparta wyłącznie na materiale słowiańskim, pozbawiona jest podstaw. Przed wnioskiem, że w słowiańskim *prāk* kryje się wyjątkowy na całym terytorium słowiańskim archaizm, powinna ją ostrzec nieodmienność przymiotnika, właściwa wielu kaszubskim przy[10]miotnikom zapożyczonym z języka niemieckiego. Niemieckie pochodzenie przymiotnika i przysłówka *prāk* (*prĕk*) ustalił już F. Hinze, wskazując na zapożyczenie dolnoniemieckie: źródłem wyrazu kaszubskiego jest dolnoniemiecki przymiotnik i przysłówek *prick, pricke*, istniejący także, co dla nas jest szczególnie ważne, w niemieckich gwarach Pomorza i Prus Wschodnich w postaciach *preck, prek, prick, prik* ‘genau, präzis, deutlich, bestimmt bis auf den Punkt’⁴. Zgodność postaci wyrazu kaszubskiego i gwarowego niemieckiego

³ Ž. Ž. Varbot, *K ètimologii slavjanskich prilagatel'nych so značeniem 'bystryj'*, I, (*prasl. *skorъjъ, *porkъ(jь)*), *Ètimologija* 1988–1990, 1992, s. 47–48. [10]

⁴ F. Hinze o.c. 381–382. Por. *PrWb* II 177–178.

(kasz. *prək* wyprowadzać trzeba z niemieckiej postaci *prick(e)*, gdyż kaszubskie *ə* kontynuuje tu najprawdopodobniej niemieckie *i*), jak i geografia wyrazu na terenie kaszubskim i na terenie niemieckim (istnienie odpowiedniego wyrazu w tych gwarach niemieckich, z których leksyka niemiecka przenikała do kaszubszczyzny), przemawiają za taką właśnie interpretacją. Znaczenie kaszubskie ‘żywy, dziarski, zdrowy’ powstało zapewne na gruncie tego dialektu, prawdopodobnie w rezultacie dalszego rozwoju znaczenia ‘obrotny, sprytny’ mającego nawiązanie w semantyce niemieckiego pierwowzoru.

3. Podobne problemy związane są z objaśnieniami etymologicznymi kasz. *klëpa* ‘ławica piaskowa wystająca ponad poziom morza’. W słowniku Sychty wyraz ten ma poświadczenie z Gdyni (Sychta II 166); Lorentz zapisał ten rzeczownik (*klëpa* ‘Klippe’) w Rewie (LorPW I 351). W moskiewskim *Słowniku etymologicznym języków słowiańskich* wyraz kaszubski umieszczono pod hasłem **klupa/*klupə/*klupь*, zawierającym również sch. *klupa* (dawne i dial. *klup* f.) ‘ławka’, bułg. dial. *klupa* ‘ts.’ i mac. *klupa* ‘ts.’⁵. Autorzy słownika nie wątpią w identyczność lokalnego wyrazu kaszubskiego, nie mającego odpowiednika na reszcie obszaru zachodniosłowiańskiego i należącego do innego działu leksyki, mianowicie do słownictwa [11] morskiego, z wyrazami południowosłowiańskimi nazywającymi jeden ze sprzętów domowych. Zdaniem autorów słownika wyraz kaszubski stanowi dowód, że leksem nie jest ograniczony do obszaru południowosłowiańskiego, a ponadto ma wspierać rekonstrukcję praformy z rdzennym *-u-*: „Svoeobrazie slučaev, obъedinennych zdes’ pod **klupa* (i t. d.), v tom, čto oni obnaruživajut chorošo zasvidetel’stovannoe značenie ‘skam’ja’ i v to že vremja – po bolg[arskim] i lechitskim dannym – ves’ma dostovernuju praformu bez nosovogo **klup-*”⁶. Wyprowadza się więc kasz. *klëpa* z praformy **klupa*, nie zwracając uwagi na szczegól fonetyczny: przy takim objaśnieniu realnie istniejącą postać kaszubską trzeba by uznać za formę z bylaczeniem. Przyjmowany przez autorów słownika rozwój seman-

---

⁵ ÈSSJa X 77–78. Do tego artykułu słownikowego bezzasadnie włączono niemieckie zapożyczenia np. bułg. dial. *klup* ‘drewniany przyrząd do mierzenia kubatury okrągłych pni drzew’, sch. *klupa* ‘przyrząd do mierzenia średnicy pnia drzewa; przyrząd do mierzenia wielkości poszczególnych części ciała bydła’, pochodzące z niem. *Kluppe* ‘kleszcze, obcęgi’, w języku technicznym m.in. ‘średnicomierz do mierzenia grubości drzewa’. Z tego samego źródła pochodzi polski termin leśniczy *klupa* ‘średnicomierz, przyrząd do mierzenia grubości drzew na pniu lub okrągłego drewna ściętego’ oraz kasz. *klupa* ‘młotek do wybijania liczb w sprzedanym drzewie’, ‘włosy upięte w węzeł, kok’ (Sychta II 172). [11]

⁶ O.c. 77.

tyczny ‘ława (sprzęt do siedzenia)’ > ‘ławica piaskowa’ byłby możliwy, jak wskazuje pol. *ławica*, sch. *klúpa* ‘ławica piaskowa wzdłuż brzegów rzecznych i morskich’, jednakże nic nie wskazuje, by w kaszubszczyźnie kiedykolwiek istniało prymarne znaczenie ‘ława’. Ale przytoczonej rekonstrukcji i w konsekwencji objaśnieniu wyrazu kaszubskiego sprzeciwia się materiał słowiański. W językach południowosłowiańskich prócz wymienionych postaci w znaczeniu ‘ława’ występują także formy jednoznacznie wskazujące na rdzenne *q: *Słownik etymologiczny języków słowiańskich* w odrębnym artykule słownikowym pod formą *klōpa, *klōpъ umieścił csł. *klōpъ* ‘ława’ i sło. *klop* ‘ts.’⁷. Nie ulega wątpliwości, że tu powinny być zaliczone południowosłowiańskie wyrazy zawierające rdzenne *-u-*, pochodzące z wcześniejszego **-q-*, jak pokazuje zwłaszcza forma *klop* (z *o* < *q) w chorwackim dialekcie kajkawskim. Nie sprzeciwia się temu bułg. *klupa* (właściwe tylko zachodniej części bułgarszczyzny) i maced. *klupa* ‘ława’, gdyż jako wyraz występujący na terenach graniczących z obszarem serbskim uznawany jest zasadnie za zapożyczenie serbskie⁸, zresztą w zachodnich gwarach bułgarskich i macedońskich niemało jest przykładów z rozwojem *q > *u*. Analiza materiału południowosłowiańskiego pozwala stwierdzić, że dla wszystkich przytoczonych wyrazów ze znaczeniem ‘ława’ [12] istniejących u południowych Słowian uzasadniona jest rekonstrukcja jednej wspólnej praformy *klōpъ. Próbę rozbicia jednego genetycznie wyrazu na dwie formy (z rdzennym *q i z rdzennym *u) w moskiewskim słowniku etymologicznym trzeba uznać za nieuzasadnioną. Nie ma też potrzeby odtwarzania prapostaci na *-a*, gdyż historyczny materiał serbsko-chorwacki wyraźnie pokazuje, że sch. *klupa* (> bułg. i mac. *klupa*) jest postacią młodszą, powstałą przez przejście rzeczownika rodzaju żeńskiego, należącego pierwotnie do tematów na *-ī-*, do tematów na *-a*.

Skoro fakty południowosłowiańskie nakazują rekonstrukcję praformy *klōpъ, to zaliczanie do tego leksemu kasz. *klëpa* nie jest możliwe, gdyż *ə* nie jest oczekiwanym kontynuantem tylnej samogłoski nosowej. Istotny jest też fakt, że w kaszubskim słownictwie odnoszącym się do morza znaczny udział mają wyrazy zapożyczone z niemieckiego. Wszystko to wskazuje, że kasz. *klëpa* nie należy łączyć z wyrazami południowosłowiańskimi, lecz trzeba widzieć w nim zapożyczenie niemieckiego wyrazu morskiego *Klippe* ‘rafa (schroffer,

⁷ O.c. 76. Do tego hasła włączono kasz. *kląpa* ‘krowa (pogardl.)’, ‘obelżywie o kobiecie’, bezpodstawnie odrywając ten wyraz od pol. *klępa*, umieszczonego w innym artykule słownikowym pod rekonstrukcją **klępъ(jъ)*/**klępa* (o.c. 34–35).

⁸ Por. BER III 475. [12]

steil hervortretender Felsen im Meer)’ z regularnym przejściem niemieckiego *ī* do kaszubszczyzny jako *a*. Różnica znaczeń między niemieckim ‘rafa, skała stercząca w morzu’ i kaszubskim ‘ławica piaskowa wystająca ponad poziom morza’ jest mniejsza, niż można by sądzić, w obu wypadkach chodzi o podobną przeszkodę w żegludze (zresztą Lorentz jako znaczenie kasz. *klāpa* podał niemieckie ‘Klippe’). Niemiecką genezę kasz. *klāpa* pokazał już F. Hinze.

4. W przedstawionych przykładach mamy do czynienia z próbami etymologicznej interpretacji niewątpliwych zapożyczeń z języka niemieckiego jako wyrazów słowiańskich. Bywają też sytuacje odwrotne, czyli doszukiwanie się niemieckiej genezy wyrazów kaszubskich mających dokładne odpowiedniki (bądź bliskie nawiązania) polskie i innosłowiańskie o wyraźnej słowiańskiej proveniencji. Np. kasz. *špòl*, *spòłk* ‘szufla do wylewania wody z łodzi’, wyraz interpretowany przez F. Hinzego jako zapożyczenie niemieckie, w świetle pełnego materiału słowiańskiego, dowodzącego istnienia identycznej nazwy tego specyficznego desygnatu w różnych częściach Słowiańszczyzny wschodniej i południowej, okazał się wyrazem rodzimym, kontynuantem psł. *jbšpolo, dery[13]watu mającego słowiańską motywację werbalną⁹. Zdarzają się przykłady jeszcze trudniejsze do interpretacji, gdy z jednej strony poważne argumenty (np. ograniczony zasięg wyrazu, ewentualnie jego struktura i, przede wszystkim, istnienie bliskiego pod względem głosowym i znaczeniowym wyrazu niemieckiego) dopuszczają niemiecką genezę, z drugiej zaś strony możliwe jest włączenie wyrazu do słowiańskiej rodziny wyrazowej, również bliskiej pod względem głosowym i znaczeniowym. Jako przykład takiego nastęrczającego trudności interpretacyjne wyrazu można podać kasz. *gałowac* ‘wołać, krzyczeć, narzekać’, wyprowadzanego przez F. Hinzego z niem. *gallen* ‘głośno brzmieć’ (etymologię niemiecką podawał już L. Biskupski), a przez A. Brücknera i ostatnio przez *Słownik prasłowiański* włączany jest do rodziny psł. *galiti ‘wydawać (radosne) okrzyki, głośno się śmiać; krzyczeć’¹⁰. Skłonny jestem widzieć w kasz. *gałowac* relikw staro-słowiańskiego czasownika, którego ślady na gruncie polskim wskazał A. Brückner, ale sądzę, że ze względu na geografie wyrazu nie można całkiem wykluczyć jego niemieckiej genezy w dialekcie kaszubskim.

---

⁹ Szczegółowo o tym wyrazie zob. W. Boryś, *Etymologie polskie. 4. dial. spółek, kasz. spółk, špòl* ‘szufla do wylewania wody z łodzi’, JP LXXI, 1991, s. 110–115 {na s. 552–557 niniejszego tomu – red.}.

¹⁰ Problem genezy tego wyrazu dokładniej omawiam w artykule *Etymologie kaszubskie II*, GSJ VI, 1995, s. 57–65 {na s. 656–664 niniejszego tomu – red.}, gdzie też odpowiednie dane bibliograficzne.

Kaszubskie *përlëc*, *përpolëc*, *përpotac*, *perpeša*

Symbolae slavisticae dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej (pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko), Warszawa 1996: Sławi-
styczny Ośrodek Wydawniczy, s. 57–61

Ludowa leksyka kaszubska, której badaniom poświęcona jest znaczna część bogatego i cennego dorobku naukowego Profesor Hanny Popowskiej-Taborskiej, zawiera sporo wyrazów ekspresywnych, charakteryzujących się zwykle różnorodnością semantyki, występowaniem w tym samym leksemie bądź w grupie pokrewnych leksemów znaczeń zróżnicowanych i (rzeczywiście lub pozornie) odległych. Ustalenie etymologii i rozwoju semantycznego tego rodzaju wyrazów utrudnione bywa przez brak poświadczeń historycznych (zwłaszcza jeśli odpowiednie wyrazy nie są i nie były znane na reszcie polskiego obszaru językowego), które ułatwiałyby ustalenie chronologii poszczególnych znaczeń. W takich przypadkach niezbędna jest wnikliwa analiza całych rodzin wyrazowych na gruncie kaszubskim i, jeśli to możliwe, polskim, bardzo pomocne okazują się również materiały innosłowiańskie, jeśli tylko wyraz czy rodzina wyrazowa ma odpowiedniki bądź nawiązania na innych terenach słowiańskich. Poniżej przedstawiam objaśnienie grupki ekspresywnych wyrazów kaszubskich, których właściwa interpretacja nie byłaby możliwa bez wykorzystania odpowiednich faktów polskich i słowiańskich.

Bezprzedrostkowy kaszubski czasownik *përlëc përlë* (niedbale, w niedostateczny sposób) obrabiać, uprawiać ziemię orną, (niestarannie) siać' podaje słownik F. Lorentza (LorPW I 625) oraz słownik S. Ramułta: *perlëc* 'uprawiać, obrabiać ziemię (zwykle w znaczeniu ujemnym: uprawiać lichy)' (Ramułt II 35; zapis sugeruje postać *perlëc*). Lorentz przytacza także postaci z kilkoma przedrostkami: *napërlëc* 'zasiać zbyt gęsto', *upërlëc* 'niedbale, powierzchownie obrobić, obsiać ziemię orną', *zapërlëc* 'niedbale obrobić, uprawić, obsiać ziemię' (LorPW l.c.). W innych źródłach kaszubskich są poświadczone tylko czasowniki prefigowane: u S. Ramułta *wuperlëc* 'obrobić, zasiać rolę',

zaperléc ‘obrobić ziemię orną, zasiać (nieco pogardl[iwiej]’ (Ramułt 237, 263), u B. Sychty *zapërléc* ‘w niedostateczny sposób uprawiać rolę, zaniedbać ją’ z gwar środkowych oraz *upërléc* ‘ugotować’ z gwar środkowych i południowych (Sychta VI 183, IV 58), por. też u A. Labudy *upërléc* ‘ugotować’ i ‘gęsto zasadzić ziemniaki lub brukiew’ (Lab² 169). [58]

Podstawowe pejoratywne (według określenia Ramułta „nieco pogardliwe”) znaczenie kaszubskiego czasownika ‘niedbale obrabiać, uprawiać ziemię’ rozwinęło się niewątpliwie z dawniejszego ‘grzebać (w ziemi), rozgrzebywać (ziemię)’; o znaczeniu ‘gotować’ zob. niżej. Pozwala to połączyć kasz. *përléc* z innosłowiańskimi czasownikami: ukr. *pórplytysja* ‘rozgrzebywać coś (np. piasek, sypką ziemię), grzebać w ziemi, w piasku, zwłaszcza o ptakach’, sła. dial. *prplit’ (sa)* ‘papać (się), tarzać (się) w kurzu’ oraz z należącymi do innych typów koniugacyjnych czes. dial. *prplat sa* ‘papać się, babrać się’, sła. *prplat* ‘powoli coś robić, grzebać się, guzdrać się’, *prplat’ sa* ‘grzebać się (w kurzu, w ziemi), tarzać się (w kurzu), babrać się, papać się; guzdrać się’, ukr. *pórpljatsja* ‘rozgrzebywać np. piasek, sypką ziemię, grzebać w ziemi, w piasku’.

Powyższe zestawienie pozwala wyprowadzać kasz. *përléc* z wcześniejszej postaci **përpléc*, formalnie identycznej z bliskimi semantycznie sła. dial. *prp-lit’ (sa)*, ukr. *pórplytysja*, dającymi się sprowadzać do wyjściowej postaci **prpliti*. W wyrazie kaszubskim doszło do uproszczenia grupy spółgłoskowej, przy czym oddziaływała zapewne obecność dwu *p* we wcześniejszej formie wyrazu: *p- rpl > p- rl*. Potwierdzają to rozpatrywane niżej pokrewne i semantycznie identyczne bądź bliskie czasowniki kaszubskie, oparte na rdzeniu *përp-* (*përp-*, *perp-*)¹.

Kasz. *përléc* i jego innosłowiańskie odpowiedniki zawierają *-l-*, będące formantem słowotwórczym. Wskazują na to wyrazy etymologicznie związane z rozpatrywanymi czasownikami, nie zawierające tego formantu.

Czasownikiem niewątpliwie pokrewnym, zawierającym inny formant słowotwórczy, jest kasz. *p^lërpöléc sã p^lërpoli sã* ‘guzdrać się’, *v^lëpërpöléc sã* ‘wyguzdrać się’, poświadczony w Bytowskim (Sychta IV 59). Bliską postać zapisał Sychta na Zaborach: *p^lërpöléc p^lërpoli* pejoratywnie ‘gotować, przyrządzać gorące posiłki’, *l^upërpöléc* ‘ugotować’ (Sychta IV 59, VII 223), por. pol.

---

¹ {W pierwodruku przypisy przesunięto na koniec, na s. 61 – red.} W świetle pełnego materiału kaszubskiego i odpowiedniego materiału słowiańskiego nie jest uzasadnione zestawianie kasz. *përléc* ‘obrabiać ziemię’ z sch. dial. *p^rlj* ‘rodzaj radła’ (: ‘krótki kawałek drewna; kij, żerdź; zastrzone drewno, klin’), zob. Ž. Ž. Varbot, *K rekonstrukcii i ètimologii nekotorych praslavjanskich glagol’nych i otglagol’nych imen*, VII, Ètimologija 1977, 1979, s. 24. Podobieństwo tych wyrazów jest przypadkowe, znaczenie ‘rodzaj radła’ wyrazu serbsko-chorwackiego jest wtórne w stosunku do ‘kawałek drewna, kij, żerdź’.

dial. kociew. *pěrpolic* ‘gotować’ (Sychta Koc III 22). Obie formy, różniące się lokalnymi realizacjami prapol. *r (> *yr > *ěr/ěr*), zawierają tworzący ekspresywne czasowniki formant *-oli-*, por. utworzony za pomocą tego samego formantu, dokładnie odpowiadający czasownikom kaszubskim, bułg. *pěrpólja* ‘trzepotać, łopotać’. Kasz. *płěrpolec sã* i *płěrpolec* mają dziś odległe pejoratywne znaczenia, dające się jednak sprowadzić do wspólnej podstawy: ‘guzdrać się’ pochodzi niewątpliwie z wcześniejszego ‘grzebać się’, por. pol. *grzebać się* ‘grzebać w czymś’ > ‘marudzić, robić coś powoli, guzdrać się’, *gmerać się* ‘grzebać w czymś’ > ‘robić coś opieszale, powoli, guzdrać się’, znaczenie ‘(nieudolnie czy niestarannie, naprędcie, byle jak) gotować’ rozwinęło się prawdopodobnie z ‘robić coś szybko, niestarannie, nieporządnie, byle jak’ < ‘grzebać (się) w czymś’, por. cytowane wyżej kasz. *upěrlęc* ‘ugotować’ oraz pokrewne bułg. dial. *spypam* ‘naprędcie ugotować coś do jedzenia’.

Jeszcze inaczej zbudowany jest kasz. *pěrpotac pěrhoce* ‘gadać, pleść, paplać’, ‘wydawać głos (o kołowrotku, o gotującej się wodzie)’, *napěrpotac sã* ‘nagadać się do syta’, z licznymi pochodnymi rzeczownikami: *pěrpot -ta* ‘gadula, pleciuga, plotkarz’, ‘stary grat, np. motor, zegar, maszyna’, *pěrpot -tu* ‘warkot, np. motoru, samolotu’, *pěrpotě* pl. tantum ‘pogaduszka’, *płěrpotka*, *płěrpotnica* ‘kobieta gadatliwa, plotkarka’, *płěrpotnik* ‘gadula, pleciuga, plotkarz’ (Sychta IV 59), por. też [59] u A. Labudy *pěrpotac* ‘warczeć; gadać, pleść, paplać’ i *pěrpot* ‘warkot motoru, samolotu; gadula, pleciuga’ (Lab² 110). Kaszubski czasownik ma odpowiednik w polskiej gwarze Kociewia: *pěrpotać sã* ‘pluskać się, kąpać się’ (Sychta Koc III 22), a także w niektórych innych językach słowiańskich: głuź. *pórpotać -tal-ce* ‘szeleścić, chrobotać, trzeszczeć, skrzypieć’ (i *pórpot* ‘szelest, chrobot, trzeszczenie, chrobotanie’), mac. *prpoti* ‘szumieć, cicho i jednostajnie szeleścić; mamrotać, zrzędzić; migotać (o ogniu)’. W tych czasownikach widoczny jest formant *-ota-*.

Kaszubskie czasowniki *pěrlęc*, *pěrpolec* (*pěrpolec*), *pěrpotac* mają niewątpliwie wspólną podstawę derywacyjną, czasownik bez formantów *-l-*, *-olě-* (< *-oli-*), *-ota-*. Oczekiwany podstawowy czasownik *pěrpac (względnie *pěrpac, *perpac) nie jest poświadczony w źródłach kaszubskich. Ma wszakże poświadczenia na obszarze pozakaszubskim: na Kociewiu *pěrpac sã* ‘pluskać się, kąpać się; myć się’ (np. *kački pěrpajò sã*, Sychta Koc l.c.), w gwarach kresowych (Podole, Drohobycz) *parpac* ‘grzebać jak kura, nieporządnie kopać ziemię’ (Karłowicz IV 41)². Odpowiadające mu czasowniki znane są części języ-

² Ten kresowy czasownik został może zapożyczony z ukr. *pórpaty*, z zamianą ukr. *-or-* przez pol. *-ar-*.

ków słowiańskich: ukr. *pórpaty -aju* ‘rozgrzebywać, grzebać (np. w ziemi)’, dial. ‘spulchnić ziemię pługiem’, *pórpatysja* ‘rozgrzebywać coś (np. piasek, sypką ziemię), zwłaszcza o ptakach; grzebać się w czymś szukając czegoś’, pot. ‘pracować na ziemi, w gospodarstwie rolnym’, bułg. *pǝrpam* ‘trzeptać skrzydłami, pletwami, trzepotać się (o ptakach i rybach); migotać (o ogniu)’, mac. *prpa* ‘trzeptać skrzydłami (o ptakach); drżeć ze wzburzenia; migotać, zapalać się i przygasać (o ogniu)’, sch. *pǝpati* ‘grzebać szukając czegoś’, dial. ‘grzebać się w czymś, robić coś nieważnego; robić coś szybko i niestarannie; macać’, *pǝpati se* ‘grzebać się, tarzać się, kąpać się w piasku, w kurzu (o ptakach)’, tu należy może także sła. *prpať* ‘pić’.

Przytoczony materiał pozwala na rekonstrukcję wspólnej prapostaci dla grupy czasowników występujących na kilku obszarach Słowiańszczyzny. Należy je sprowadzać do psł. *pǝpati pǝpajo, w poszczególnych językach słowiańskich kontynuowanego bezpośrednio lub pośrednio, w postaci ekspresywnych czasowników derywowanych za pomocą formantów *-l-*, *-oli-*, *-ota-*. Odtworzony czasownik znaczył zapewne ‘grzebać w czymś sypkim, rozgrzebywać piasek, ziemię, kurz itp.’, najpierw przypuszczalnie o ptakach: ‘rozgrzebywać ziemię, piasek, kurz, tarzać się, kąpać się w piasku, w kurzu (i, zapewne wtórnie, w wodzie), trzepocząc przy tym skrzydłami’. Powstanie tego czasownika związane było z obserwacją przyrody, z potrzebą nazwania określonego zachowania ptactwa domowego i dzikiego. Z pierwotnego znaczenia, gdzieś jeszcze zachowanego, na poszczególnych terenach słowiańskich w grupie powiązanych ze sobą czasowników (w pochodnych formanty słowotwórcze *-l-*, *-oli-*, *-ota-* są jedynie wykładnikami ekspresywności) rozwinęły się znaczenia wtórne, często nie odnoszące się już do ptaków, lecz określające inne zjawiska przyrody lub związane z działalnością człowieka:

1) ‘pluskać się w wodzie, kąpać się, myć się’ (por. pol. dial. *pǝrpać śa*, *pǝrpotać śa* ‘ts.’, np. o kaczkach, też o ludziach),

2) ‘trzeptać skrzydłami’, skąd dalej ‘trzeptać’, ‘migotać (np. o ogniu)’, ‘drżeć’ (por. zwłaszcza bułg. *pǝrpam*, mac. *prpa*), [60]

3) ‘wydawać odgłosy przypominające odgłos trzepotania skrzydłami’, stąd ‘szeleścić, chrobotać, trzeszczeć, skrzypieć’, ‘terkotać, turkotać, warczeć’ (por. kasz. *pǝrpotać* ‘wydawać głos, o kołowrotku, o gotującej się wodzie’, tj. ‘terkotać, warczeć, bulgotać’), z dalszym rozwojem w pejoratywne verba dicendi: ‘niewyraźnie lub monotonna mówić, mamrotać’ (por. mac. *prpoti* ‘mamrotać, zrzędzić’), ‘dużo lub bez sensu mówić’ (por. kasz. *pǝrpotać* ‘gadać, pleść, paplać’);

4) ‘grzebać w czymś sypkim, grzebać w poszukiwaniu czegoś’, stąd pejoratywne znaczenie ‘grzebać w ziemi, nieudolnie, niedbale uprawiać ziemię’

(por. kasz. *përlëc* ‘niedbale uprawiać ziemię, niedbale siał’) i dalej ‘pracować na ziemi’ (por. ukr. *pórpatysja* ‘pracować na ziemi, w gospodarstwie rolnym’),

5) ze znaczenia ‘grzebać w czymś, grzebać się’ powstały nowsze ‘robić coś szybko i niestarannie, robić coś nieważnego’ (por. sch. *přpati* w tych znaczeniach), ‘robić coś powoli’ (por. kasz. *përpölëc sã* ‘guzdrać się’ bądź ‘robić coś nieudolnie, byle jak’ (por. kasz. *p^lërpölëc* pejoratywnie ‘gotować’, *upërlëc* ‘ugotować’, bułg. dial. *spřpam* ‘ugotować naprędce’).

Odtworzony czasownik **prpati* jest pochodzenia dźwiękonaśladowczego (na co wskazuje także semantyka, typowa dla wyrazów onomatopeicznych i ekspresywnych), u jego podstawy leżała onomatopeja *pr-* czy *për-*, oddająca prawdopodobnie odgłos trzepotania skrzydłami, kąpania się ptaków w piasku itp. z trzepotaniem skrzydeł³. Nie przekonuje objaśnienie Ż. Ż. Warbot, która rekonstruowane przez siebie psł. **përpati* (na podstawie niepełnych faktów ukraińskich i serbsko-chorwackich, czyli części tylko materiału słowiańskiego) uważa za pochodne od indoeuropejskiego pierwiastka **per-* ‘ciąć, kłuć, bić’, z determinantem *-p-*⁴. A. Brückner, przyjmujący dla rozpatrzonych tu wyrazów rdzeń *přpr-* („obok postaci **papr-* istnieje *prpr-*”), łączy go z pol. *paprać*, *babrać*⁵, co wydaje się dyskusyjne.

W kaszubskim, jak widzimy, nie zachował się bezpośredni kontynuans psł. **přpati*, nieźle natomiast są poświadczone pochodne czasowniki z sekundarnymi znaczeniami. O istnieniu w przeszłości podstawowego czasownika może świadczyć jedna z licznych w kaszubszczyźnie nazw młodej, dorastającej dziewczyny: zapisany w południowych gwarach kaszubskich, na Zaborach, rzeczownik *p^lerpeša* ‘młodziutka dziewczyna, podlotek, podfruwajka’ (Sychta IV 59), znany też sąsiednim gwarom polskim: *perpeša* ‘podlotek, podfruwajka’ w Borach Tucholskich (Sychta l.c.) i na Kociewiu (Sychta Koc III 22). Jest to niewątpliwie derywat od nie zachowanego w kaszubskim **perpac* względnie od pol. dial. **perpac* (< **pyrpać* < psł. **přpati*; por. wyżej pol. dial. *përpać śa*), utworzony za pomocą sufiksu *-eša*⁶, będącego wariantem sufiksu *-eša*. Sufiks *-eša/-eša* tworzy w kaszubskim pieszczotliwe imiona, np. *Valeša/Valeša* < *Valera*, *Anëša* < *Anna*⁷. Ta pejoratywnie zabarwiona

³ O onomatopeicznej genezie wyrazów południowosłowiańskich (bez rekonstrukcji prapostaci prasłowiańskiej) zob. Skok ER III 55–56 (s.v. *přpat* i *přpor*); T. Szymański, *Derywacja czasowników onomatopeicznych i ekspresywnych w języku bułgarskim*, Wrocław 1977, s. 60.

⁴ Varbot o.c. 23.

⁵ Brückner SEJP 394–395.

⁶ O palatalnych zębowych w gwarach zaborskich zob. Lorentz GP II 509–511.

⁷ Lorentz o.c. 717.

nazwa niedojrzałej dziewczyny, utworzona zapewne na wzór hipokorystycznych imion osobowych, ma podobną motywację semantyczną, jak pol. *trzpiot* ‘człowiek lekkomyślny, płochy, niefrasobliwy’, *trzpiotka* ‘kobieta, dziewczyna trzpiot’, wiązane przez A. Brücknera z *trzepać*⁸, por. też pol. *podlotek*, *podfruwajka* ‘młodziutka dziewczyna’. Zatem rozpatrywany [61] rzeczownik sugeruje, że podstawowy dlań czasownik **perpac* czy **perpać* miał znaczenie ‘trze-potać (się)’, realnie poświadczone w przytoczonych wyżej odpowiednikach innosłowiańskich. Nie sposób jednak ustalić, czy *perpeśa* to wyraz powstały w południowych gwarach kaszubskich i przejęty do sąsiednich gwar polskich, czy może na odwrót, tj. lokalny polski dialektyzm przyswojony przez ościenną zaborszczyznę.

---

⁸ Brückner o.c. 583.

Słowińskie *ląbic* ‘łamać’ i pochodne

Collectanea slavica [in honorem Henrici Leeming], Kraków 1996:
Wydawnictwo Oddziału PAN w Krakowie, s. 191–195 [Prace
Komisji Słowianoznawstwa PAN (Oddział w Krakowie), 50]

Czasownik *ląbic* ‘łamać’ jest jedną z osobliwości wymarłych już gwar słowińskich, nie znaną reszcie dialektu kaszubskiego i pozostałej części polskiego obszaru językowego. W słowińszczyźnie w użyciu był zarówno czasownik bezprzedrostkowy, jak i postaci prefigowane, np. *přeląbic* ‘przełamać’ (LorSW I 697, LorPW I 441–442). Niektóre ze słowińskich czasowników przedrostkowych zapisał już Hilferding: w słowniku dołączonym do jego pracy odnotowana jest postać *přelōbic* ‘wyłamać (np. drzwi)’ (Hilf 195), w jednym z tekstów postać z przedrostkiem *z-* (zapisana z *-o-* w miejsce oczekiwanej samogłoski nosowej, co zapewne oddaje jedną ze słowińskich realizacji nosówki: z dyftongiem *-ou-*): *zlobio* ‘złamią’ w przykładzie *to ja gněk zlobio* objaśnionym ‘to jej skręca kark’ (Hilf 126, 128)¹. Lorentz odnotował również rzeczowniki pochodne *ląbica* ‘Brechstange’ (LorPW I 442), *ląbańe* ‘reumatyzm’ (LorPW I 465, od iteratywnego czasownika *ląbac*) oraz derywaty od prefigowanych czasowników, np. *přelōb* ‘złamanie’, *nālōb* ‘nałamanie’ (LorSW I 697, II 886)².

Rozbudowana rodzina wyrazowa czasownika wskazuje, że *ląbic* był wyrazem dobrze zadomowionym w leksyce słowińskiej. Ponieważ wyrazy wyłącznie słowińskie mogą być podejrzewane o pochodzenie niemieckie, trzeba zaznaczyć, że w tym przypadku jest to mało prawdopodobne, gdyż w słownictwie niemieckim (także dolnoniemieckim) nie widać ewentualnego źródła zapożyczenia. Mamy tu raczej do czynienia z wyrazem rodzimym, którego objaśnienia szukać trzeba na gruncie słowińskim. Wyłania się przy tym problem gene-

---

¹ Por. też. J. Treder, *Aneks* w Hilf 221.

² W LorPW I 569, 674 Lorentz zrekonstruował „ogólnokaszubskie” postaci słowińskich rzeczowników z *-l-*: *nwlōb*, *přelōb*. [192]

zy nagłosowego słowińskiego *l-*. Słowińszczyzna należała do gwar byłaczących, czyli do tych gwar kaszubskich, w których doszło do identyfikacji wcześniejszego *l* i *ł*. Jeśli zatem sli. *ląbic* jest wyrazem rodzimym, to trzeba brać pod uwagę dwie możliwe postacie wyjściowe: z *l-* i z pierwotną przednią samogłoską no[192]sową (**lęb-*) bądź z *ł-* i z pierwotną tylną samogłoską nosową (**łob-*). Jak zobaczymy, fakty słowińskie przemawiają za drugą możliwością.

Dotychczas istnieją trzy próby objaśnienia genezy sli. *ląbic*. L. Biskupski (pod hasłem *przeląbic*) łączył wyraz słowiński z pol. *łupić* i pokrewnymi, swoim zwyczajem nie objaśniając szczegółów (Berka 602). F. Lorentz w specjalnej notatce przyjmował kontaminację psł. *lomiti ‘łamać’ z psł. *rąbiti ‘rąbać’ oraz wysunął zestawienie czasownika słowińskiego z wyjątkową łacińską głoszą *lamberat* ‘scindit ac lanat’, dopuszczał więc możliwość istnienia w słowińskim rdzenia **lob-* genetycznie powiązanego z łacińskim *lamb-*³. Jednakże jeden raz poświadczony wyraz łaciński jest niejasnego pochodzenia⁴; wątpliwości musi też budzić łączenie odległych w czasie i przestrzeni faktów, które wiąże – wedle wszelkiego prawdopodobieństwa – tylko przypadkowe podobieństwo postaci głosowej i pewna zbieżność znaczeniowa.

Do wspomnianego zestawienia wyrazu słowińskiego z łac. *lamberat* sceptycznie odnieśli się już autorzy *Etymologicznego słownika języków słowińskich*, rekonstruujący wyłącznie na podstawie czasownika słowińskiego prapostać *lobiti (przy tym pytajnikiem oznaczając swą niepewność co do zasadności takiej rekonstrukcji). Opowiedzieli się za powstaniem postaci *lobiti w rezultacie lokalnej kontaminacji psł. *lomiti i psł. *rąbiti (ËSSJa XVI 131). Odtwarzanie prasłowińskiej postaci na podstawie faktów jednego tylko języka czy dialektu słowińskiego jest zwykle ryzykowne, zwłaszcza jeśli nic pewnego nie wiadomo o przekonujących pozasłowińskich nawiązaniach wyrazu. W wypadku wyrazu lokalnego o niewielkim zasięgu (a takim jest sli. *ląbic*) należałoby przede wszystkim brać pod uwagę możliwość późnego powstania wyrazu oraz sprawdzić, czy jego genezy nie można wyjaśnić na gruncie dialektu, w którym istnieje.

Na możliwość powiązania sli. *ląbic* z faktami słowińskimi naprowadza podobny czasownik poświadczony w języku serbsko-chorwackim: sch. *ulūbiti ulūbīm* ‘uszkodzić przez wgniecenie, ugiąć, wtłoczyć, gniotąc wykrzywić’, będący wariantem postaci *ulūpiti ulūpīm* ‘ts.’, potocznie ‘mocno zbić, stłuc’⁵, słabiej

³ F. Lorentz, *Slavische Miscellen*, KZ XXXVII, 1904, s. 269.

⁴ Przegląd prób objaśnienia wyrazu łacińskiego zob. Walde–Hofmann I 753–754.

⁵ RMS VI, s. 502, 503. Akademicki słownik chorwacki notuje tylko postać *ulūpiti*, zob. RJAZ XIX 523.

jest udokumentowany bezprzedrostkowy czasownik *lúbiti se* ‘wykrzywiać się, zapadać się pod wpływem gniecienia, uderzenia’⁶. Postać *lubiti se* można uznać za wariant częstego czasownika *lúpiti lûpim* ‘łupić’, dial. ‘łuskać (np. groch, kukurydzę)’ i jego odmianki akcentowej *lûpiti -pim* ‘uderzyć głośno, trzasnąć, łupnąć; upaść z trzaskiem, z łoskotem’. W materiale serbsko-chorwackim widoczne jest, że [193] postać z *-b-* (*lubiti*) jest sekundarna w stosunku do postaci z *-p-* (*lupiti*) mającej nawiązania we wszystkich językach słowiańskich (np. pol. *łupić*) i kontynuującej prasłowiańską formę **lupiti* ‘łupić, łuskać, łuszczyć; grabić, rabować; uderzać z odgłosem, bić silnie, grzmocić, walić’. Zatem możemy przyjąć, że w sch. (*u*)*lubiti* doszło do udźwięcznienia (zapewne ekspresywnego) *-p-* > *-b-*.

Sch. *lubiti* może być (ale nie musi) dokładnym odpowiednikiem sli. *lq̄bic*, bowiem serbsko-chorwackie rdzenne *-u-* może kontynuować tak pierwotne **u*, jak i pierwotne **q̄*. Jest wszakże bardzo prawdopodobne, że udźwięcznienie *-p-* > *-b-*, obserwowane w serbsko-chorwackim, dokonało się również na innych terenach słowiańskich, w tym w sli. *lq̄bic*. Pozwala to powiązać czasownik słowiański z postacią odnotowaną na gruncie jego macierzystego dialektu, mianowicie z kasz. *łq̄pnqc* ‘silnie uderzyć’, *włq̄pnqc* ‘zbić kogo’, *łq̄pnqc s̄q* ‘uderzyć się’ (postacie poświadczone w Puckiem, Sychta III 14) i dalej z pol. (wyjątkowym w XVII w.) *łępać* ‘łupać, walić’⁷. Wspólną cechą sli. *lq̄bic*, kasz. *łq̄pnqc* i pol. *łępać* jest obecność samogłoski nosowej. Wedle prawdopodobnego objaśnienia pol. *łępać*, kasz. *łq̄pnqc* to warianty fonetyczne pol. *łupać*, kasz. *łupnqc* ‘uderzyć’, *łupic* ‘rwać, drzeć’ z wtórną nazalizacją rdzennego *-u-*⁸. Rekonstrukcja prasłowiańskiej postaci **lq̄pati* (ËSSJa XVI 150) wyłącznie na podstawie pol. *łępać* nie wydaje się uzasadniona, nawet jeśli wysuwa się zestawienie z łot. *lāmpāt* ‘bić, uderzać’ (gdyż wyraz łotewski jest prawdopodobnie lokalną ekspresywną innowacją, por. ËSSJa I.c.).

Sli. *lq̄bic*, którego ogólnopolska postać (gdyby taka istniała) brzmiała by prawdopodobnie **łębić*, uznać trzeba za wariant fonetyczny pol. *łupić*, psł. **lupiti* z wtórnymi zmianami fonetycznymi (nazalizacja samogłoski rdzennej i udźwięcznienie rdzennego *-p-* > *-b-*) związanymi z ekspresywnym charakterem wyrazu. Nienacechowanym wyrazem ze znaczeniem ‘łamać’ był w słowiańskim zapewne czasownik *łamic*, istniejący w gwarach północnokaszub-

⁶ RSAN XI 597. [193]

⁷ Por. Sławski SEJP V 116.

⁸ A. Brückner, *N- und U-Doubletten im Slavischen*, KZ XLII, 1909, s. 356; F. Sławski, *Oboczność q : u w językach słowiańskich*, SIOcc XVIII, 1947, s. 264. E. P. Hamp, *Ad Słownik etymologiczny języka polskiego*, V 2 (22), RS XLV, 1985, s. 84, dopuszcza kontaminację rdzeni **leyp-* i **lom-*, cofając powstanie pol. *łępać* w daleką przeszłość, por. zastrzeżenia w ËSSJa XVI 150. [194]

skich, natomiast *ląbic* w pewnym okresie rozwoju słowiańszczyzny był przypuszczalnie jego nacechowanym stylistycznie odpowiednikiem semantycznym. Znaczenie 'łamać' rozwinęło się w *ląbic* wtórnie, z wcześniejszego 'uderzać z odgłosem, bić silnie, grzmocić, walić', może przez jakieś stadia pośrednie w rodzaju 'mocno bijąc, uderzając uszkadzać, nadłamywać, łamać' (por. wyżej sch. *lúbiti se, ulúbiti* w podobnym znaczeniu). Nie ma zatem podstaw do dopatrywania się w sli. *ląbic* pozostałości jakiegoś bardzo starego czasownika i do rekonstrukcji prasłowiańskiej postaci **lōbiti*.

Przy okazji trzeba jednak zwrócić uwagę na występowanie w kilku językach słowiańskich czasownikowego rdzenia *ląb-* bądź *lub-* (w językach z rozwojem [194] **o > u*) w rzeczownikach oznaczających głównie 'przerębel': pol. dial. wyjątkowe *przełąbka* 'przerębel' (w tym znaczeniu poświadczono są również postaci *przerąbka, przełomka*), śla. dial. *prieluba* 'otwór w lodzie, przerębel', także 'sąsiek (przegroda w stodole); cembrowina', ukr. dial. *prólub* 'otwór', 'przerębel', brus. dial. *prólub, próluba, prólubka* 'przerębel', 'głębokie miejsce; głębokie bagniste miejsce w rzece', 'przepaść', 'urwisko, zapadlisko', ros. dial. *prólub* f., *prólub m., prólubka* 'otwór w lodzie, przerębel'. Takie postaci rzeczowników uważa się za „zepsute”, wykolejone formy częstszych postaci zawierających rdzeń *rąb-*, *rub-* (pol. *rąbać*, ros. *rubit'* < psł. **rōbiti* 'rąbać'), por. pol. dial. *przerąbka, przerąba* 'przerębel', śla. *prieruba* 'ts.', ros. *prorub'* 'ts.', przy czym *-ł-*, *-l-* uznaje się za wtórne w rezultacie dysymilacji na odległość *r - r* (pierwsze *r* w prefiksie *pro-*, *prě-*) > *r - l*⁹. Tradycyjne objaśnienie przytoczonych gwarowych postaci słowiańskich jest przekonujące, dlatego wymienione rzeczowniki nie mogą wspierać zakwestionowanej wyżej rekonstrukcji prapostaci **lōbiti*.

W etymologicznym związku ze sli. *ląbic* pozostaje przypuszczalnie sli. *ląbrac lōbrajā : ląbrajā* 'łuskać, obierać orzechy' (LorSW I 565), czasownik poświadczony według Lorentza także w kaszubskiej gwarze wejherowskiej (LorPW I 441); Sychta podaje z gwar północnokaszubskich *ląbrac* (z wariantem *lębrac*) *ląbrā* 'łuskać (groch, bób, fasolę); *ląbrac len* 'zdierać główki lnu na tzw. *rěflāču*' (Sychta II 338). Czasownik został odnotowany we wcześniejszych słownikach kaszubskich, odróżniających *l* i *ł*, stale z nagłosowym *l-*: *ląbrac* 'łuskać (tylko o orzechach); obierać orzechy z osłonek miękkich, zewnętrznych, wierzchnich' (Pobłocki 41), *lōbrac* 'łuskać, wyłupywać' (Ramułt 94). Jeśli wszystkie poświadczenia czasownika *ląbrac* pochodzą z gwar byłaczących (tzn. jeśli mamy tu do czynienia z lokalną realizacją wcześniejszej postaci **ląbrac*), to

---

⁹ Por. np. Vasmer REW II 442 s.v. *prórub'*. Uwagi o wtórności form z *-l-* znajdujemy w słownikach Dala, Kálala.

rozpatrywany wyraz uznać można za derywat od *ląbic* (< *ląbic) z nierzadkim w kaszubskim infiksem *-r-* tworzącym ekspresywne czasowniki¹⁰. Charakterystyczne jest przy tym, że pochodny czasownik *ląbrac* ma znaczenie ‘łuskać’ nawiązujące do podstawowego znaczenia psł. *lupiti ‘łupić, łuskać, łuszczyć’, podczas gdy stanowiący jego podstawę derywacyjną czasownik *ląbic* ma nowsze znaczenie ‘łamać’. Jeśli przedstawione objaśnienie genezy kasz.-sł. *ląbrac* jest poprawne, to słowiński i (północno)kaszubski zasięg pochodnego *ląbrac* sugeruje, że podstawowy czasownik *ląbic* pierwotnie mógł nie być ograniczony do gwar słowińskich, ale był przypuszczalnie wyrazem znanym przynajmniej sporej części kaszubszczyzny.

W słowińskim obok czasownika *ląbic* ‘łamać’ istniał też rzeczownik *ląba* ‘sноп(ek)’ (LorSW I 564, LorPW I 441). U sąsiadujących ze Słowińcami Kabatków [195] Hilferding zapisał postać *ląb, lųb*, gen. *lāmbe* ‘sноп’ (Hilf 188). Bez lokalizacji jest zapis F. Ceynowy *snope, lębe* ‘snoпы’¹¹ (powtórzony przez Hilferdinga: Hilf 198) oraz *ląb*, gen. *ląba* ‘sноп’ w drugiej części słownika Ramułta (Ramułt II 26). Pochodzenie sł. *ląba*, kasz. *ląb* (*lųb, ląb*) ‘sноп’ i jego stosunek etymologiczny do *ląbic* nie przedstawiają się jasno. Nie można wykluczyć dewerbalnego pochodzenia rzeczownika, który zatem miałby etymologiczne znaczenie ‘to, co jest połamane, złamane (np. chrust) i związane, wiązka czegoś połamanego’ lub, jeśli pierwotne byłoby znaczenie ‘łuskać’ (poświadczone w czasowniku *ląbrac*), ‘to, co jest wyłuskane, wiązka wyłuskanej słomy (np. grochowiny), snopek słomy’. Taka interpretacja rzeczownika jest możliwa, jeśli postacię przytoczone w źródłach kaszubskich pochodzą z gwar byłaczących, to znaczy, że w gwarach niebylaczących oczekivalibyśmy postaci *ląba, *ląb (*ląb). Jednakże w gwarze Kabatków nie było spłynięcia się *l* i *ł* (etymologiczne *ł* realizowano jako [u]), należy więc przypuszczać, że do tej gwary (a może i do innych gwar kaszubskich odróżniających *l* i *ł*) wyraz przeniknął z gwar byłaczących. Za związkiem rzeczownika *ląb* z kasz. *ląbrac* ‘łuskać’ (i dalej z pol. *łub*, co nie jest całkiem ściśle) opowiedział się już L. Biskupski (Berka 412).

Jeśli przedstawione objaśnienie jest słuszne, mimo trudności z obecnością *l-* w miejsce oczekiwanego *ł-* także w kaszubskich źródłach odróżniających *l* i *ł*, to rozpatrzone wyrazy są tworamami powstałymi na gruncie kaszubskim, należącymi do rodziny kasz. *łupic*, pol. *łupić*, psł. *lupiti.

---

¹⁰ Por. np. kasz. *čęprac są* ‘pluskać się’, *čoxrac są* ‘wycierać się’, *čuxrac* ‘czochrać, wicherzyć’, *chiχrac* ‘chichotać’ (: *-chiχlac, chiχotac* ‘ts.’), *χlazdrac* ‘pyskować’ (: *χlastac* ‘uderzać, bić gwałtownie, trzaskać; błyskać’), *pińtrac są* ‘guzdrać się’ (: *pińtac są* ‘ts.; płatać się, zawadzać’), *švądrac* ‘myszkować, szukać, szperać’ (: pol. *szwędać się*). [195]

¹¹ Ceynowa¹ 267.

Ludowe słownictwo ekspresywne na warsztacie etymologa

Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy (pod red. H. Popowskiej-Taborskiej), Warszawa 1997: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 23–32 [Prace Sławistyczne, 105]

Od dawna wiadomo, że różnego rodzaju słownictwo ekspresywne jest właściwe przede wszystkim językowi ludowemu. Toteż stosunkowo słabo jest ono reprezentowane w dawniejszych słownikach etymologicznych, koncentrujących się na leksyce języków literackich i, ewentualnie, na słownictwie językowych zabytków historycznych, rzadko bądź tylko sporadycznie uwzględniających leksykalne lokalizmy. Pozostawało to w związku z priorytetami dawniejszych badań etymologicznych, dążących przede wszystkim do wskazywania archaicznych elementów zasobu leksykalnego, do wykrywania związków z leksyką języków pokrewnych, najbliższych (w naszym przypadku słowiańskich) i dalszych, indoeuropejskich. Badaczy mniej interesowały formacje lokalne, ograniczone do jednego języka bądź tylko do poszczególnych jego dialektów czy gwar. W szerszym zakresie leksykę ekspresywną uwzględniają niektóre nowsze słowniki etymologiczne, stawiające sobie za cel objaśnienie etymologiczne całego zasobu leksykalnego danego języka wraz z leksyką ludową, np. *Bălgarski etimologičen rečnik czy Ètymalahičny sloŭnik belaruskaj movy*. W pełni uwzględnia leksykę ekspresywną pierwszy słowiański słownik etymologiczny dialektu, tj. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*¹. Słownik ten, analizujący słownictwo właściwe gwarom kaszubskim, czyli słownictwo dialektalne odrębne od leksyki polszczyzny ogólnej, musi uwzględniać różnorakie wyrazy ekspresywne, stanowiące znaczną część kaszubskiego zasobu leksykalnego i znaczną część tzw. kaszubizmów leksykalnych. [24]

---

¹ {W pierwodruku artykułu wszystkie przypisy przesunięto na koniec, na s. 32 – red.} SEK I.

Chciałbym przedstawić rezultaty badania pochodzenia wybranych kaszubskich wyrazów ekspresywnych, zawartych w drugim tomie *Słownika etymologicznego kaszubszczyzny* (w jego części opracowanej przeze mnie)². Chcę zwrócić uwagę na pochodne czasowniki ekspresywne, derywowane od podstawowych czasowników nie poświadczonych w materiale kaszubskim, czyli na ekspresywne kaszubskie czasowniki nie motywowane na gruncie kaszubskim, a także na pewne kaszubskie czasowniki ekspresywne, których struktura jest przejrzysta, lecz których motywacja jest zatarta i pozwala ją wykryć dopiero odpowiednie zestawienie z faktami pozakaszubskimi i analiza etymologiczna.

1. Czasowniki z formantem *-oli-* (*-uli-*)

gargulec gargulēja ‘mizernieć, słabnąć, marnieć, cherlać’. Odpowiada pol. dial. chełmińskiemu *garguleć* ‘niszczyć, upadać na siłach’. Kasz. *gargulec* jest tego samego pochodzenia co kasz. *gorgolęc* ‘stękać, jęczeć, narzekać’, czyli jest to derywat od dźwiękonaśladowczego czasownika *grgati, tu może należeć pol. dial. *gargolić* ‘dusić, zabijać’. *Gargulec* i *gorgolęc* różnią się refleksem *r: *-ar-* obok *-or-* < **-ur-*. Oboczność sufiksu *-ol-* : *-ul-* jak w *jarχolęc* : *jarχulęc*, *parχolęc* : *parχulęc* ‘plotkować’. W kaszubskim (jak też w polskiej gwarze chełmińskiej) wyraz wtórnie przeszedł do koniugacji na *-ec -ėje* (< **-ėti*, **-ėje*), może pod wpływem czasowników typu *χořec -ėje* ‘chorować’. Znaczenie ‘marnieć, cherlać’ rozwinęło się z ‘stękać, jęczeć, narzekać (na ból, na chorobę)’.

gąstolęc ‘gadać, zrzędzić, bajdurzyć’, *gąstolęc* i (z wtórną denazalizacją) *gostolęc* ‘mówić niewyraźnie’ (też *gąstola* m. ‘człowiek z niewyraźną mową’). Czasownik kaszubski ma dokładny odpowiednik w pol. dawnym *gąstolić* ‘szemrać, skarżyć się’. Jest to derywat od poświadczonego w pol. dawnym (XVI–XVII w.) i dial. *gąstać* ‘gruchać, o ptaku’, ‘mruczeć, skrzypieć, szemrać z niezadowolenia, burczeć; piszczeć, bąkać’; w kaszubskim odpowiedni czasownik podstawowy nie jest znany. Wyraz podstawowy należy do rodziny stpol. *gąść gędę* ‘grać na instrumencie muzycznym’, psł. *gąsti gądq ‘brzmieć, dźwięczeć’; bezpośrednią podstawę pol. *gąstać* stanowiło zapewne nie zachowane nomen actionis *gąstb < *gąd-tb. [25]

gurbolęc są ‘fałdować się, gnieść się, marszczyć się’, też *grèbolęc są* ‘ts.’, *gurgolęc są* ‘ts.’. W gwarach polskich poświadczony jest prefigowany czasow-

² SEK II.

nik *pogurbolić* ‘stać się niegładkim, o suknie’. Kasz. *gurbolëc sã*, pol. dial. *-gurbolić* to czasownik intensywny utworzony od znanego gwarom polskim *gurbic* ‘tworzyć fałdy, fałdować, marszczyć, miąć’, *gurbic się* ‘garbić się; krzywić się, marszczyć się, miąć się’ (por. też pol. dial. *gurb* m., *gurba* ‘fałd, zmarszczka’), kontynuującego psł. *grbiti ‘czynić krzywym, nierównym, pochylać’, z *-ur-* < psł. *ŕ. Kasz. *gurbolëc sã* to wyraz z utraconą motywacją na gruncie dialektu (źródła kaszubskie nie notują czasownika odpowiadającego pol. *gurbic*), ulegał więc w gwarach różnych wykolejeniom.

ǰargolëc sã ‘głośno wrzeszczeć, kłócić się’, ‘wiercić się, kręcić się, o niecierpliwym dziecku’, też warianty *jeřgolëc sã*, *jargolëc sã* ‘złościć się, gniewać się, unosić się gniewem’, także z rdzennym *-χ* < *jarχolëc sã* ‘głośno wrzeszczeć, krzyczeć, irytować się, złościć się, gniewać się, wpadać w złość, kłócić się, drzeć się’, *jařχolëc sã* ‘wrzeszczeć, głośno wołać’, *jarχolëc* ‘głośno brzmieć, huczeć’. Polski odpowiednik kasz. *ǰargolëc sã* znamy tylko z Kociewia: pol. dial. *jargolić śa* ‘dąsać się’. Jest to derywat od czasownika *jargač/**jarχac*, poświadczonego w kaszubskim tylko w postaci *jaχřëc sã* ‘złościć się, gniewać się’; postulowane postaci podstawowe znane są gwarom polskim: *jargač się* ‘gniewać się’, *jarchać się* ‘ts.’, ‘kłócić się, drzeć się’, ‘śmiać się, chichotać się; zbyt kować, gonić się’. W kaszubskim (na Zaborach) istnieje także paralelny derywat z sufiksem *-ota-*: *ǰaχrotac sã* ‘złościć się’, którego formalnym odpowiednikiem (z rdzennym *-g-*) jest zapewne pol. dial. *jargotać* ‘terkotać, turkotać, hałasować’. Widoczna w formach kaszubskich przestawka *rχ* > *χř* (*χř*) zaszła zapewne pod wpływem czasownika *jaχrotac* ‘chodzić na wagar, wałęsać się bezczynnie’. Czasownik podstawowy *jargač/**jarχac* jest zapożyczeniem niemieckim, por. niem. (*sich*) *ärgern* ‘gniewać, złościć (się)’, przy czym bezpośrednim źródłem zapożyczenia jest gwarowa niemiecka postać bez przegłosu samogłoski nagłosowej *a-*, znana dialektom dolnoniemieckim (i wysokoniemieckim), np. niem. dial. (z Pomorza Przedniego) *argern* ‘sprawiać przykrość’.

jarχulëc ‘guzdrać się, pracować, sprzątać do późnej nocy przy gospodarstwie domowym’. Zapewne tego pochodzenia co *jarχolëc* ‘głośno brzmieć, huczeć’ (zob. wyżej), z wariantem sufiksu *-oli-* > *-uli-* (jak np. *parχolëc*: *parχulëc* ‘plotkować’). Znaczenie kaszubskie można [26] wyprowadzić z ‘wiercić się, kręcić się’, poświadczonego w postaci *jargolëc sã*.

jarmolëc ‘niezręcznie krajać, ciąć’, ‘grać nieumiejętnie na jakimś instrumencie, rżępolić’, *jarmolëc sã* ‘kaprysić, grymasić, być w złym humorze’. Czasownik kaszubski odpowiada pol. dial. (wschodnie) *jarmolić* ‘czochrać; robić hałas’, *jarmolić się* ‘gderać, zrzędzić; hałasować, turkotać, o jadącym wozie’.

Jest to intensywny czasownik z sufiksem *-oli-*, którego podstawa słotwórcza jest jednak nieznaną. Zwraca uwagę podobieństwo do ros. dial. *ermólit* ‘trzeć, miąć, gnieść; ostrzyć (np. nóż, kosę); robić coś stale, wytrwale, ale powoli; paplać, pleść’, *ermólit’sja* ‘krzątać się, kręcić się, robić coś powoli; chełpić się, pysznić się, być butnym’, ale i ten czasownik jest niejasnego pochodzenia.

jařqbolëc ‘niedoleżnie krajać’, ‘wrzeszczeć, pleść, gadać, paplać’. Zapewne w związku z *řqbolëc* ‘kastrować, trzebić’, *řqpolëc* ‘nieudolnie ciąć, krajać’, ‘kiepsko grać na instrumencie, zwłaszcza smyczkowym’, por. pol. *rzępolić* ‘ts.’. Postać *jařqbolëc* powstała prawdopodobnie przez kontaminację występujących w kaszubskich gwarach północnych bliskoznacznych czasowników *jarmolëc* ‘niezręcznie krajać, ciąć; rzępolić’ i *řqbolëc* ‘kastrować, trzebić’. Znaczenie ‘wrzeszczeć, pleść, gadać, paplać’ jest wtórne.

2. Czasowniki z formantem *-ota-*

f^lafrotac ‘bajdurzyć, gadać, pleść’, *fafrot* m. ‘gadula’. Pol. dial. kociew. *fafrotac* ‘ts.’. Derywat z sufiksem *-ota-* (por. pokrewne *fërfotac*) od tego samego podstawowego czasownika co *f^lafrońic*; w językach słowiańskich sufiksy *-ota-* i *-oni-* nierzadko są używane paralelnie w derywatach od tej samej podstawy.

fërfotac ‘gadać, pleść’, *fërfot* m. ‘gadula, pleciuga, papla’. Pochodzi zapewne z wcześniejszej postaci **fëfrotac* (por. kasz. *f^lëfrotë* pl. tantum ‘gadania’), w której zaszła przestawka *fr* > *rf* (jak w pol. dial. *farfak*, *farfonić*). Czasownik onomatopieczny z sufiksem *-ota-*.

gągnotac ‘gęgać, o gęsiach’, ‘zrzędzić, wiele, niewyraźnie mówić’, *gęgnotac* ‘mówić przez nos’, ‘marudzić’; por. *gągnot* ‘zręda, maruda’, ‘człowiek niewyraźnie mówiący’. Z sufiksem *-ota-* od psł. **gogōnati* ‘mówić niewyraźnie, przez nos, mamrotać’; por. pol. dial. *gęgnot* [27] ‘nos (w zagadce)’. Znaczenie ‘gęgać’ wskazuje na zmieszanie z innym onomatopiecznym *gągotac*.

gurgotac ‘hurkotać’, sli. ‘burczeć (w brzuchu)’, też *gurgot* ‘hurkot’, sli. ‘burczenie w brzuchu’. Formalnym odpowiednikiem jest pol. dial. wsch. (okolice Przasnysza) *zagurgotać* ‘zahuczeć’, który, jako postać izolowana w polszczyźnie, prawdopodobnie nie jest wyrazem rodzimym, lecz zapożyczeniem wschodniosłowiańskim. Wyraz kaszubski odpowiada np. ukr. *hurkotáty* ‘grzmieć; huczeć; turkotać’ (: *húrkaty* ‘stukać, huczeć; brzęczeć’), *húrkít -kotu* ‘łoskot, huk; turkot’, sło. *gurgotáti* ‘gruchać’. W formach kaszubskich poświadczony jest pierwotne *g-*, podczas gdy pol. *hurkot* (rzadziej *hurgot*) ‘turkot,

stukot', *hurkotać* (rzadziej *hurgotać*) 'turkotać, łaskotać', w XVIII w. *churkotanie* 'burczenie (w brzuchu)' (dial. też bez sufiksu *-ota-*: *hurkać*, *hurczeć* 'wydawać odgłos, huczeć, hukać, turkotać, krzyczeć') mają *h-* (*ch-*) zapewne pod wpływem ukraińskim³. Zatem kasz. *gurgotac*, *gurgot* to archaizmy fonetyczne, mające ponadto motywacje poza obszarem polskim.

g^lelgotac 'pleść, gadać', 'gęgać'. Wyraz ma odpowiednik w pol. dial. *giełgotać* 'szwargotać (tj. bulgotać?)' (*indyk giełgoce*), 'mówić niezrozumiale, obcym językiem, szwargotać' (i *giełgot* 'człowiek, który dużo mówi lub plotkuje'), por. też czes. dial. *glgotat* 'szemrać, o potoku; bulgotać, o wodzie wylewanej z naczynia', ros. dial. *golgotát* 'krzyczeć histerycznie; mówić bez sensu, paplać', a także głuź. *hołkotać* 'huczeć, szumieć, wyć (np. o wietrze); hałasować, brzmieć, rozlegać się, dźwięczeć; uderzać z hukiem' (: *hołkać* 'ts.'). Te czasowniki, utworzone za pomocą sufiksu *-ota-*, sprowadzone są w moskiewskim ËSSJa do praprostaci **glgotati*⁴, lecz zasadność rekonstrukcji kwestionuje *Słownik prasłowiański*, sugerując paralelne powstanie czasownika na różnych terenach słowiańskich⁵. Podstawę pochodnych czasowników z sufiksem *-ota-* stanowił czasownik onomatopeiczny *glkati 'hałasować'⁶, do którego należy pol. dial. chełmińskie *giełkać się* 'śmieszkami i głośnymi żartami z kimś się bawić', por. wariant z *-gati*: ros. dial. *golgát* 'mówić' (i *golgótnyj* 'hałaśliwy, niespokojny'). Wyraz w związku etymologicznym z pol. *zgiełk* (dawne *giełk*) 'krzyk, hałas, harmider, wrzawa', dial. *giełczeć* 'rozlegać się, o głoście', *giełczyć* 'szumieć, zgiełk czynić', zawierającymi dźwiękonaśladowczy rdzeń **glk-*. Udźwięcznienie *-k-* > *-g-* w rezultacie upodobnienia na odległość, por. jednak paralelizm słowiańskich czasowników na *-kati* i *-gati*. [28]

χamrotac 'zrzędzić, gderać, być wiecznie niezadowolonym'. Wyraz ma odpowiednik w pol. dial. (z Ostrołęckiego) *chamrotać* '?', por. ze Śląska Opolskiego *chymrot* 'guzdrała'. Podstawa wyrazu nie jest poświadczona w kaszubskim, ale w różnych gwarach polskich istnieje czasownik *chamrać* (*chemrać*, *chymrać*, *hamrać*) 'mierzwić, rozrzucać (np. pościel, słomę, włosy)', 'szarpać', 'trzeć powoli', 'szperać, przeszukiwać, grzebać', 'obmawiać, obgadywać (wykrzywiając przy tym usta)', *chamrać się* 'drapać się, ocierać się, czochrąć się', 'szperać, przeszukiwać, grzebać', 'kąsać się, żreć się', 'guzdrać się', 'cho-

³ Zob. Sławski SEJP I 437–438.

⁴ ËSSJa VII 190–191 (błędnie włączono tu kasz. *gulgotac* 'bulgotać, o indyku' = pol. *gulgotać*).

⁵ SP VII 168 (s.v. *glgotati).

⁶ Zob. l.c.; ËSSJa VII 191.

wać się kiejsko'. Czasownik podstawowy, utracony prawdopodobnie przez kaszubszczyżnę, jest zapewne pochodzenia onomatopeicznego. Kaszubskie znaczenie 'zrzędzić, gderać' (jak i pol. dial. 'obmawiać') jest wtórne.

χαχnotac 'próżnować, bąki zbijać', tu też *χαχnot* 'próżniak, leń'. Jest to derywat od psł. *chōchṇnati 'mówić niewyraźnie, przez nos, mamrotać' (np. sła. *chuchňat* 'mówić przez nos, niewyraźnie', strus. *chuchnati* 'szemrać', ros. dial. *chuchnát* 'ganić, wyśmiewać, potępiać, szkalować; pogardzać, lekceważyć', sła. *hohnjáti* 'mówić przez nos; węszyć'; por. też pol. dial. pld. *chęchać się* 'chichotać się'). Czasownik podstawowy, nie zachowany w kaszubszczyżnie, jest wyrazem dźwiękonaśladowczym (z reduplikacją)⁷. Kaszubskie znaczenie 'próżnować' rozwinęło się zapewne z wcześniejszego 'niewyraźnie paplać, mamrotać, zrzędzić (zamiast pracować)'; być może oddziaływały tu zwroty *běc n^la χαχαχ*, *jic n^la χαχḗ* 'łazikować, próżnować'.

χramotac sli. 'brzękać, szczękać', *χramot* 'brzękanie, szczękanie, łoskot'. Jest to intensivum z sufiksem *-ota-* od nie poświadczonego w źródłach kaszubskich czasownika odpowiadającego pol. dial. *chramać* 'jeść, gryźć' (wyraz ekspresywny, wyjątkowo poświadczony na Podlasiu), pierwotnie zapewne *'chrupać, chrzęścić, szeleścić'. Ostatecznie wyraz onomatopeiczny, por. też pol. dial. *chramastać* 'jeść, chrupać', *chrampać* 'przesuwać ze szmerem, szurać'.

-jaxotac: czasownik poświadczony tylko z prefiksami: *pojaxotac* 'podrzec, poniszczyć', *rozjaxotac* 'rozedrzec, podrzec na strzępy', *rozjaxotac sja* 'podrzec się', fig. 'rozbrykać się, rozbawić się, rozhukać się', 'o morzu: wzburzyć się'. Wyraz ma zatartą motywację na gruncie kaszubskim, pozwala ją wykryć kaszubski derywat *rozjaxota* 'droga polna, szczególnie zniszczona przez pojazdy' oraz semantyka polskich gwarowych odpowiedników czasownika: w Borach Tucholskich *ja[29]chotać się* 'o mechanizmach: wyrabiać się, zużywać się w spojeniach i łożyskach, chwiać się', na Kociewiu *rozjachotać się* 'podrzec się'. Jest to zatem intensivum z sufiksem *-ota-* od kasz. *jaxac* 'jechać', pol. *jechać* (dial. *jachać*). Pierwotne znaczenie 'zużywać, niszczyć w czasie jazdy, ruchu (np. o ruchomych częściach mechanizmu, wozu, o drodze)', por. co do znaczenia pol. dial. *wyjechać* 'ciągłym jeżdżeniem zepsuć'.

Na uwagę zasługują formacje, w których sufiks *-ota-* nawarstwił się na jakieś starsze formacje z innym formantem (np. *-l-*, *-r-*), por. sli. *gąglotac* 'gęgać', 'szwargotać (w języku komuś niezrozumiałym)', też z przestawką *-l-*: sli. *glągotac* 'gęgać'; por. *gąglot*, *glągot* 'gęganie'. Wyrazowi kaszubskiemu odpowiada pol. dial. wielkopolskie *gęglotać* 'bełkotać'. Jest to intensivum z sufiksem *-ota-*

⁷ SP I 49; Berneker SEW I 400 i ÈSSJa VIII 88–89 rekonstruuują prapostać *chōchṇnati.

od *gąglac (**gąglęc?*) czy *gąglac, por. pol. daw. *gęglić* ‘odezwąć się przez nos, niewyraźnie’, dial. *gęgląć*, *gęgląć* ‘mówić niewyraźnie, przez nos’, *gęglawy* (*gąglawy*), *gęglawy* ‘mówiący przez nos; mówiący niewyraźnie; jąkała’;

g^lągrotac ‘gęgać’, intensivum z sufiksem *-ota-* od *gągrac, utworzonego od dźwiękonaśladowczego *gągac* ‘gęgać’ za pomocą formantu *-r-* (czyli zbudowanego jak np. kasz. *ćęprac sq*).

Formant *-ota-* występuje także w grupie czasowników ekspresywnych mających podstawę niemiecką, gdzie sufiks jednocześnie przyswaja wyraz obcego pochodzenia i nadaje mu wartość ekspresywną, np. *jafrotac* ‘bezustannie szczeakać, ujadać’. W nawiązaniu do niem. dial. pruskiego *jaffen* ‘szczeakać’, *jaffen* ‘o głosie psów myśliwskich’, dniem. *jaffen* ‘poszczekiwać’. Na postać wyrazu oddziałał bliskoznaczny czasownik kasz. *ćafrotac*, powstała ona zatem w rezultacie interferencji kaszubsko-niemieckiej.

j^laxrotac ‘chodzić na wagary, wałęsać się beczynnienie’, *jaxrot* ‘powsinoga’. Por. pol. dial. kociew. *jachrot* ‘hałas’, śląskie *jachrać* ‘gmerać, robić nieporządek’. Od niem. dial. pruskiego *jachern* ‘szybko i dziko biegać tu i tam (zwłaszcza o dzieciach), zachowywać się niesfornie, szaleć, hałasować, huczeć’.

jamrotac ‘jęczeć’, ‘mówić płacząliwie, lamentować, narzekać’, ‘szwargotać’. Też pol. dial. chełmińskie *jamrotac* ‘narzekać’. Od niem. *jammern* ‘biaać, narzekać, lamentować; jęczeć, stękać’.

j^leblotac ‘gadać, pleść, paplać’, ‘zaczynać mówić, szczebiotać, o niemowlętach’, *jebletac* ‘gadać, pleść, paplać, dużo mówić’. Zapożyczenie [30] niemieckie, por. niem. dial. pruskie *jabbeln* [jabələ] ‘chętnie dużo mówić, paplać’.

j^livrotac sq ‘martwić się, złościć się’. Zapożyczenie dolnoniemieckiego *iwern* (*iewern*) ‘gniewać się, złościć się, być oburzonym, rozgniewanym; sprzeciwiać się’ (por. niem. *eifern* ‘unosić się; powstawać na coś’).

3. Czasowniki z formantem *-ońi-* (*-eńi-*)

f^lafłońic ‘gadać, pleść’, tu też *faflon* ‘gadula’. Pol. dial. (kociewskie, chełmińskie) *fafloniec* ‘gadać, pleść, bajdurzyć’. Z sufiksem *-ońi-* (jak *f^lafrońic*) od nie poświadczanego w kasz. *faflac (będącego wariantem słowotwórczym pol. dial. *fafrac*; oboczność sufiksów *-r-*: *-l-* jest nierzadka w czasownikach dźwiękonaśladowczych i ekspresywnych, por. np. czes. dial. *faflat* : *faflat* ‘gadać, paplać, głądzić’), por. z innymi sufiksami pol. dial. *faflować* ‘dużo gadać, paplać; gadać głąpstwa, plotkować’, ‘mówić niezrozumiale i nieprzyjemnie, paplać’, *faflotać* ‘dużo mówić’, *faflak*, *faflarz* ‘gadula’. Czasownik ostatecznie dźwiękonaśladowczy.

flafronic ‘pleść, gadać’, *flafron* m. ‘gadula’. Pol. dial. kociew. *flafronić* ‘pleść, gadać’, por. też (z przestawką *fr > rf*) *farfonic* ‘brudzić’. Z sufiksem *-ońi-* (jak w pokrewnym *flaflonić*) od nie poświadczonego w kasz. czasownika odpowiadającego pol. dial. *fafrac* ‘mówić niezrozumiale’, por. czes. dial. *fafrat* ‘bajdurzyć, pleść’, sła. *fafrat* (*sa*) ‘brudzić (się)’, ukr. dial. *fafraty* ‘mówić niezrozumiale’. Czasownik podstawowy jest pochodzenia onomatopeicznego⁸.

glëgonic ‘gadać, pleść, paplać’. Por. pol. dial. kociew. *glëgónić* (i *glegrónić*) ‘gadać, pleść’. Kaszubsko-kociewski czasownik z sufiksem *-ońi-* pozostaje w związku etymologicznym z zawierającym sufiks *-ota-* pol. (XVI–XVIII w.) *glegotać* ‘płukać gardło poruszając małym języczkiem’, ‘klekotać’, ‘bulgotać’, dial. ‘niedbale, dużo mówić, plotkować’, por. też pol. *głogotać* ‘klekotać’, *gołgotać* ‘bulgotać, o głosie indyka’, dial. ‘łać w gardło’; bez sufiksu *-ota-*: dłuż. *glogaś* ‘szybko pić’. Czasownik dźwiękonaśladowczy, oparty na interiekcji typu *gleg*, *glog* (por. np. dłuż. *glog*, *glog* naśladowujące klekot bociana)⁹. Odrębne znaczenie kaszubsko-kociewskie pochodzi z wcześniejszego ‘klekotać, bulgotać’. [31]

χlaršënic sã ‘złościć się, ujadać, o psie’. Czasownik z sufiksem *-eńi-* (wariant po spółgłosce palatalnej częstego w czasownikach onomatopeicznych i ekspresywnych *-ońi-*) od nie zachowanego w kaszubskim **χaršec*, związanego z pol. *charczec* ‘wydawać chrapliwe dźwięki’ obok *charkać* (dial. *charchać*) ‘wydawać charkotliwy, chrypliwy głos, chrząkać’ (por. też pol. dial. *charszczeć* ‘o głosie podrażnionego dzika, psa’). Czasownik kaszubski ma więc ostatecznie podstawę dźwiękonaśladowczą.

4. Czasownik z formantem *-oši-*

głagnošec ‘niewyraźnie mówić, bełkotać’. Od psł. **gogŋnati* ‘mówić niewyraźnie, przez nos, mamrotać’, poświadczonego np. w czes. *huhňati* ‘mówić przez nos’, sła. *huhňat* ‘mówić niewyraźnie, przez nos’, brus. *huhnác* ‘mówić przez nos’, bułg. *gŋgna* ‘ts.’, por. też pol. XVII w. *gągnie* ‘mówi przez nos’, dial. *gągać* ‘mówić przez nos’ (z Kaliskiego), *gęgłać* ‘mówić niewyraźnie’, *gęglawy* (*gąglawy*, *gęglawy*) ‘mówiący przez nos, niewyraźnie’. Czasownik podstawowy jest pochodzenia onomatopeicznego, z reduplikacją pierwotnego dźwię-

⁸ Por. Machek ES² 139.

⁹ Zob. Sławski SEJP I 282; Schuster-Šewc HEW 234–235. Por. z bezdźwięcznymi spółgłoskami kasz. *klekotac* ‘klekotać, o bocianie; trajkotać, paplać, klepać’ (= pol. *klekotać*, zob. Sławski SEJP II 203), *klektac* ‘gadać, pleść, paplać’.

konaśladowczego *gn*¹⁰. Pochodny czasownik kaszubski został utworzony za pomocą suf. *-oši-* (por. np. *kletošëc* ‘partaczyć’, *roz-drobošëc* ‘porozrzucić’, *u-pitošëc* ‘zarznąć’). Postać infinitiwu w *Słowniku* Sychty na *-ec*, zamiast oczekiwanego na *-ëc*, to zapewne błąd drukarski¹¹.

Analiza etymologiczna grupy kaszubskich czasowników ekspresywnych o przejrzystej budowie, z formantami *-oli-* (*-uli-*), *-ota-*, *-ońi-* (*-eńi-*), *-oši-*, niemotywowanych na gruncie kaszubskim bądź z zatartą motywacją w rezultacie zmian semantycznych, pozwoliła wykryć wśród utraconych czasowników podstawowych nie dostrzeżone kaszubskie kontynuanty prasłowiańskich leksemów **gogōnati*, **gr̥biti*, **gr̥gati*, **chōchōnati* (a więc leksemów ekspresywnych i nieekspresywnych) oraz grupę czasowników podstawowych, istniejących nieraz w polszczyźnie (dawnej czy dialektalnej), nie poświadczonych zaś bezpośrednio w kaszubszczyźnie (np. suponowane kaszubskie leksemy podstawowe **faflac*, **fafrac*, **fëfrac*, **gąglac* czy **gąglac*, **gąstac*, **glëgac*, **χamrac*, **χramac*, **χaršec*). Analiza umożliwiła także wykrycie zapożyczeń niemieckich, „zamaskowanych” przez rozszerzenie [32] rodzimymi formantami. Tego rodzaju badania pozwalają więc pogłębiać znajomość historii leksyki kaszubskiej przez wykrywanie zaginionych leksemów, dochowanych do naszych czasów w wyrazach pochodnych.

---

¹⁰ Zob. Sławski SEJP I 272; ÈSSJa VII 81–82.

¹¹ Por. np. u Sychty (VII 122) postać hasłową *skultošec*, ale w przykładzie *skultošëc*.

Z kaszubskiego słownictwa topograficznego

Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś 2 (pod red. R. Wosiak-Śliwy), Gdańsk 1997: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, s. 9–17
[Prace Komisji Językoznawczej Wydziału I GTN. Pomorskie Studia Dialektologiczno-Onomastyczne, 1]

Słownictwo topograficzne na różnych terenach słowiańskich jest stosunkowo dobrze zbadane, zwłaszcza dzięki takim znanym pracom jak J. Schütza o odpowiednim słownictwie serbsko-chorwackim¹, N. I. Tołstoja o słownictwie poleskim (na szerokim tle słowiańskim)², M. Jurkowskiego o słownictwie ukraińskim³, Cz. Łapicza o słownictwie białoruskim⁴. Istnieją też specjalne zbiory apelatywnej leksyki topograficznej w pewnych językach słowiańskich. Polskie słownictwo topograficzne jest najpełniej opracowane w książce niemieckiego sławisty Petera Nitschego⁵, gdzie częściowo została uwzględniona również znana autorowi topograficzna leksyka kaszubska.

Na tym miejscu chcę przedstawić niewielki wycinek topograficznego słownictwa kaszubskiego, mianowicie wyłącznie nazwy wzniesień terenu poświadczone w słownikach kaszubskich. Interesują mnie tu apelatywa istniejące we współczesnej kaszubszczyźnie; wykrycie i badanie dawnych, z czasem przez kaszubszczyznę utraconych terminów topograficznych, wy[10]stępujących współcześnie w kaszubskich nazwach własnych (w nazwach miejscowych, terenowych itp.) przedstawia osobny problem. Zgodnie z tradycją słowiańskich badań słownictwa geograficznego przedstawiam analizę etymologiczną kaszub-

---

¹ J. Schütz, *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin 1957.

² Tolstoj Terminologija.

³ M. Jurkowski, *Ukraińska terminologia hydrograficzna*, Wrocław 1971.

⁴ Cz. Łapicz, *Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Warszawa 1981.

⁵ P. Nitsche, *Geographische Terminologie des Polnischen*, Köln–Graz 1964. [10]

skich apelatywów oznaczających wzniesienia terenowe. Wydzielam zatem warstwy genetyczne (będące zarazem warstwami chronologicznymi) rozpatrywanej części kaszubskiej leksyki, mianowicie grupę wyrazów odziedziczonych z epoki słowiańskiej wspólnoty językowej, kaszubskie innowacje leksykalne oraz innowacje semantyczne.

Zapewne interesujące byłoby odtworzenie odpowiedniego pola semantycznego w kaszubszczyźnie (czy też pól semantycznych dla poszczególnych gwar kaszubskich), jednakże wykonanie takiego zadania na podstawie materiałów słownikowych, które często zbyt lakonicznie informują o semantyce wyrazu, jest nierealne.

I. Wyrazy odziedziczone

1. **góra** ‘góra’ (Sychta I 340–341, LorPW I 252–253) jest wyrazem ogólnokaszubskim, por. też *bālë górë*, *morskë górë* ‘wydmy’ (LorPW l.c.). Kontynuuje podstawowy słowiański wyraz oznaczający wszelkie, wyższe i niższe wzniesienia terenowe, psł. *gorla. W kaszubszczyźnie wyraz ten ma także wtórne znaczenia, np. ‘przestrzeń wyższa, wysokość’, ‘strych’, ‘stos, kupa, ster-ta, wielka ilość’, znane również wielu gwarom polskim. Na gruncie kaszubskim powstały derywaty od *góra*: *góрка* ‘wzgórek, pagórek’, *gõřëšče* ‘wysoka góra’ (Sychta I 341, LorPW I 253).

2. **grąd** ‘miejsce wzniesione i suche wśród błota lub łąk błotnistych, piaszczyste wzniesienie’ (LorPW I 234), *grąd* ‘ts.’ (Pobłocki 23, Ramułt 48), słi. *grōde* pl. ‘wzniesienia na łące’ (Rudnicki 198); także w innych znaczeniach: *grąd* ‘łąka; suchsze miejsce na podmokłej łące’ (Lab¹ 28), ‘kupa krzaków, kamieni’ (AJK VI 192), pl. tantum *grōdë* ‘gromada kamieni w morzu’ (też nazwy terenowe *Grōdë*, Sychta I 370–371), słi. *grūd* ‘pastwisko’ (LorSW I 302). Wyraz kaszubski odpowiada stpol. *grąd* ‘miejsce wśród bagien wyższe i suche, porośnięte lasem’, pol. dial. *grąd* ‘miejsce wyżej położone wśród łąki lub pola; zalesione wzniesienie’, czes. dial. *hrúd* ‘lesiste wzniesienie nad Morawą’, ukr. *hrud* ‘wzniesienie, pagórek’, brus. *hrud* ‘wzgórze’, dial. *hrud* ‘wzniesienie wśród niżej położonych (wilgotnych) łąk; wynioślejsza (a zarazem suchsza) część lasu’.

Obok postaci *grąd* występują jej warianty morfologiczne: *grōda* ‘wzniesienie piaszczyste na łące’ (Puckie, Sychta I 370), także ‘grupa drzew na polu’ [11] (AJK l.c.) oraz *grōdo* ‘miejsce wzniesione i suche wśród błota lub łąk błotnistych, piaszczyste wzniesienie’ (LorPW l.c.), lepiej poświadczone są inne znaczenia: ‘miejsce na polu, gdzie lepiej rośnie, ponieważ znajdowała się tam składnica obornika względnie zwierzęta załatwiały tam swoje potrzeby fizjologiczne’ (płn.), ‘kępa, gromada’ (Kępa Swarzewska), ‘wyspa na rzece, jeziorze, porośnięta

krzewami, kępa, ostrów' (płd.), 'stado, gromada' (płn., to znaczenie też w Lor PW l.c.), 'kwiatostan złożony z osi, na której wyrastają kwiatki ku górze, pęk jagód na jednej szypułce, grono' (Bór na Helu; w Jastarni wariant *grōdko*, Sychta I 370), 'grupa drzew na polu', 'gromada, o ludziach', także odmianka fonetyczna (z denazalizacją samogłoski rdzennej) *grado* 'grupa, gromada' (AJK l.c.).

Kasz. wyrazy *grōd*, *grōda*, *grōdo* kontynuują psł. *grōdъ i *grōda 'wzniesienie terenu', związane alternacją *o : *ę z psł. *gręda, kasz. *gręda* 'grzęda'⁶. Postać *grōdo* jest wtórna, rodzaj nijaki zapewne pod wpływem *grono* (zob. niżej). W kaszubskim widoczny jest rozwój semantyczny 'wzniesienie terenu, suche wzniesione miejsce' > 'kupa (kamieni, krzewów, drzew), kępa' > 'grupa, gromada (ludzi, zwierząt)'. Znaczenie 'kwiatostan, pęk jagód na jednej szypułce, grono' prawdopodobnie przez skojarzenie z bliskim semantycznie *grono* 'kwiat', 'bukiet kwiatów', 'gromada', 'kęпка (np. grzybów, drzew, włosów)', pol. *grono*.

3. *gręba* 'wzgórze, pagórek, wzniesienie na polu', *gręba* 'wzniesienie, pagórek' (LorPW I 234, 236). Wyraz odpowiada stpol. *grzęba* 'wzniesienie terenu, pagórek', pol. dial. *grzęba*, *grząba* 'małe wzniesienie na łące', 'mie-dza; grzęda; rząd ziemniaków', dłuż. *gręba* 'wzniesienie, pagórek na polu, wzniesienie między dwiema łąkami, bagnami, stawami; pokos', głuź. dial. *hrjaba* 'łańcuch pagórków między dwoma stawami lub bagnami', *rjaba* 'rząd pokosów', słe. *gręba* 'gruda, bryła'. Kontynuuje psł. *gręba 'wzniesienie'⁷.

4. *grępa* (płn., śr.), *grępa* (śr., płd.) 'wzgórze, pagórek, wzniesienie na polu', 'kupa, gromada, np. kamieni, gnoju' (Sychta I 378), *grępa* : *grępa* 'kupa, [12] stos', 'wzniesienie, pagórek' (LorPW I 234, 237), *grępa* 'wzgórze', 'kupa' (Poblóc-ki 24), *grępa* 'grupa, kupa; pagórek, wzgórze' (Ramułt 48), *grępa* 'wzgórze' (Ceynowa¹ 259, stąd *grępa* Hilf 165), *grępa*, *grępa* 'pagórek' (Lab¹ 28). Wyraz odpowiada pol. daw. XVI–XVII w. *grępa* 'wzgórek, kępa', dial. *grępa* 'pagórek, wzniesienie, wzgórze; małe wzniesienie na polu, wzgórek; pagórek porośły krzakami; kępa krzaków i trawa na bagnie', 'suche miejsce wśród bagien; rodzaj wału ziemnego', 'kupa ziemi'⁸. Dokładny odpowiednik z *-p-* znany jest poza tym tylko w języku słoweńskim: dial. *grępa* 'gruda, bryła'. Wyraz kontynuuje psł. *grępa 'wzniesienie', będące starym wariantem psł. **gręba*⁹.

⁶ O dalszej etymologii zob. Sławski SEJP I 342–343; K. Moszyński, *Uwagi do 4. zeszytu Słownika etymologicznego języka polskiego F. Sławskiego*, JP XXXVI, 1956, s. 111–112; Nitsche o.c. 91; N. I. Tolstoj o.c. 122–128. ÈSSJa VII 146–148 identyfikuje z *grōda : *gruda 'gruda, bryła'.

⁷ Zob. Sławski SEJP I 370–371; ÈSSJa VII 120; Schuster-Šewc HEW 344. [12]

⁸ Por. Nitsche o.c. 16, 170.

⁹ Por. Bezlaj ES I 172.

Tu należy deminutiwum z sufiksem *-ka*, utworzone na gruncie kaszubskim: *gřępka*, *gřipka* ‘mały pagórek’ (Sychta I 378, LorPW I 237), *grzębka* ‘pagórek’ (Prejs 7), *grzypka* ‘wzgórze małe’ (Pobłocki 24), *gřipka* ‘małe wzgórze, pagórek’ (Ramułt 48).

II. Innowacje kaszubskie

1. Wczesną innowacją, jak wskazuje struktura wyrazu, jest prawdopodobnie *gřąpla*, zwykle pl. *gřąple* ‘małe wzniesienia na łące’ (śr., Sychta I 378). Wyraz jest niewątpliwie w związku z kasz. *gřąpa* ‘wzniesienie, pagórek’, można w nim widzieć derywat z sufiksem **-ja* (tworzącym m.in. formacje odrzeczownikowe): **gřępjja* > *gřąpla*, z zachowanym *l* epentetycznym (jak np. w kasz. *grable* ‘grabie’). Wyraz jest zbudowany jak pokrewne pol. dial. małopol. *grąbla* ‘zagon; rzędy ziemi pod uprawę, zagonki kopane’, śle. *gróblja* ‘kupa kamieni, kamieniste osuwisko’, które należy wyprowadzać z prapostaci **grǫbjja*, pozostającej w związku etymologicznym z pol. *grąba*, *gręba* ‘wzniesienie terenu, wzgórze; miedza’¹⁰.

2. Szeroki zasięg w gwarach kaszubskich mają rzeczowniki *řma*, *uřma*: *řma* (*rżma*) ‘wzniesienie na polu, pagórek, skarpa, zwłaszcza nad drogą, wysoki brzeg morza, urwisko’, ‘miedza, zwłaszcza na zboczu góry’ (Sychta IV 389), *rżma* ‘wzgórze, pagórek’ (Pobłocki 83), *rzma* ‘wzgórze’ (Hilf 197), ‘brzeg, wał, nasyp, wzgórze, w ogóle miejsce podwyższone, już to w sposób sztuczny, już to naturalny’ (Ramułt 190), śli. *řma* ‘skraj, brzeg’ i ‘kupa, stos’ (LorSW), także w innych znaczeniach: rybackie (na Helu) ‘wysoka fala na morzu bez piany’, też ‘trzęsawisko’, przen. w gwarach środkowych i, rzadziej, południowych ‘kupa lu[13]dzi, zwierząt, przedmiotów’, tj. ‘tłum, rzesza’, ‘stado, trzoda’, ‘wielka ilość czegoś, stos, gromada’ (Sychta l.c.).

uřma ‘góra, zwłaszcza jej zbocze, urwisko’ (Sychta IV 389), *urżma* ‘wzgórze, pagórek’ (Pobłocki 105), *wuřma* ‘wzgórze, pagórek, wyniosłość nad brzegiem rzeki, jeziora, drogi itp.’ (Ramułt 238), śli. *vľuřma* ‘wysoki brzeg’ (LorSW), także w innym znaczeniu: ‘tłum, rzesza’ (Sychta l.c.).

Według materiału zebranego dla potrzeb *Atlasu językowego kaszubszczyzny* w gwarach kaszubskich *řma* i *uřma* są zwykle synonimami oznaczającymi ‘jakieś wzniesienie, głównie strome’: konkretnie ‘wzniesienie, pagórek’, ‘stromy brzeg drogi lub rowu, urwisko’, ‘miedzę’, ‘kupę kamie-

---

¹⁰ Zob. Bezlaj ES I 180, który jednak dopuszcza też inne objaśnienie wyrazu słoweńskiego. [13]

ni', a także przenośnie 'dużą ilość czegoś' ('gromada, chmara, stado, tłum'). W poszczególnych punktach notowano specjalne znaczenia 'brzeg morza', 'miejsce, gdzie się nie da orać, porośnięte trawą' [zapewne 'strome miejsce']. Niekiedy *řma* i *uřma* różnią się znaczeniem, np. *žma* 'kupa kamieni; gromada, tłum': *uřma* zaś 'mała, stroma górka', *řma* 'gromada, stado' : *uřma* zaś 'kupa kamieni; granica, miedza'¹¹.

Na poszczególnych terenach kaszubskich utworzono derywaty od *uřma*, funkcjonujące jako samodzielne apelatywa topograficzne: *luřemka* 'pagórek' (Sychta VI 33), *luřmisko* 'duża góra' (arch., śr., płd., Sychta IV 389), *luřmica* 'wysoka góra' (arch.: Puzdrowo, Tuchlino, Potęgowo, Sychta l.c.), *luřmina* 'teren pagórkowaty, falisty' (arch., płn.), w gwarach śr. *luřmizna* 'ts.' (w słownictwie rybackim na Przymorzu *luřmina* 'morze wzburzone', Sychta IV 390).

W literaturze podkreśla się, że *řma*, *uřma* to wyrazy etymologicznie niejasne¹², podobnie w AJK. Prawdopodobna jest jednak częściowo sugestia wysunięta w komentarzu do mapy 19 *Atlasu językowego kaszubszczyzny*, „że jest to forma derywowana od czasownika (*u-*)*rznąc*, psł. *rězati, ze zmianą -n- na -m-, może z adideacją do form: pol. liter. *ujma*, dial. *podyma* < *podejma* 'część wozu służąca do podtrzymywania dyszla', pochodnych od czasownika *jać*, *imać*'¹³. Moim zdaniem kasz. *řma*, *uřma* to derywaty od czasownika *ržnqc* 'ciąć, krajać', *uržnqc* 'uciąć'. Wyrazy te utworzono za pomocą rzadkiego sufiksu -*ma* (< *-*ьma*¹⁴). Pierwotne są zatem postaci *ržma*, *uržma*, poświadczone w gwarach kaszubskich; w wyrazach tych grupa spółgłoskowa *rž* ulegała uprosz[14]czeniu w *ř*, jak to zresztą dzieje się też w podstawowym czasowniku: Sychta obok postaci *ržnqc* notuje wariant *řnqc*. Wyjściowe znaczenie kasz. *ržma*, *uržma* to zapewne 'to, co odcięte, odkrajane', co dobrze tłumaczy realne znaczenie 'urwisko, stromy brzeg'. Znaczenie 'wzniesienie, pagórek' jest znaczeniem wtórnym.

3. *uřět* 'pagórek, wzgórze' (Sychta VI 33), wyraz poświadczony tylko przez Sychtę. Wyraz nie ma dotąd objaśnienia. Sądzę, że należy go wiązać z czasownikiem *řęcęc* 'rzucić, cisnąć', imperfektywne *řęcac* 'rzucać, ciskać', pol. *rzucać* (< psł. *řutiti obok *rutiti i *řotiti); przedrostkowy czasownik

¹¹ AJK I, mapa 19, cz. II, s. 75–76.

¹² Nitsche o.c. 22.

¹³ AJK I, cz. II, s. 75.

¹⁴ Kilka derywatów z takim sufiksem, uznanych za formacje prasłowiańskie, podaje Sławski Zarys II 16. [14]

uřęcęc względnie *uřecac* ma w źródłach kaszubskich poświadczony tylko znaczenie ‘ułożyć, schować’. W kilku językach słowiańskich występują apelatywa topograficzne derywowane od czasowników odpowiadających kasz. *řęcęc*, pol. *rzucić*, np. czes. dial. *řítina* ‘głęboki rów’, ros. dial. *rutína* ‘głębokie miejsce w rzece, w jeziorze’ (pierwotnie ‘urwisko’), chorw. dial. kajk. *rùtina*, *zrùtina* ‘ziemia obsuwająca się, urwisko’¹⁵. Można sądzić, że kasz. derywat wsteczny *uřět* pierwotnie oznaczał ‘urwisko, miejsce strome’, znaczenie zaś ‘pagórek, wzgórze’ powstało w rezultacie dalszego rozwoju semantycznego (jak w *řma*, *uřma*).

4. *spìx* ‘stromy brzeg, stroma góra’ (Sychta V 138), *spych* ‘krawędź góry wysokiej i spadzistej’ (Pobłocki 92), *spìx* ‘Bergesrand, Steilufer’ (za Pobłockim i Ramułtem), ‘infolge Auswaschung steil abfallendes Meeresufer’ (LorPW II 325) i *spìx* ‘Abhang, Bergesrand (zbocze)’ (LorPW II 329–330). Jest to derywat od czasownika *spychać*, z pierwotnym znaczeniem ‘miejsce strome, jakby zepchnięte’. Starsza musi być postać *spìx* (< *spych*¹⁶), forma *spìx* powstała w rezultacie procesu fonetycznego, nierzadkiej w pewnych gwarach kaszubskich palatalizacji spółgłosek przez *i* < *y*.

III. Innowacje semantyczne

1. *gròdka* sli. ‘wzgórze’ obok podstawowego znaczenia ‘grzęda dla kur’ (LorPW I 238). Jest to deminutiwum z sufiksem *-ka* od sli. *gręda* ‘grzęda dla kur’ (LorSW I 307), kontynuującego psł. **gręda* ‘belka; długi pas ziemi, grzędka’¹⁷. Znaczenie topograficzne ‘wzgórze’ jest sekundarne, zapewne [15] z pierwotnego ‘wzniesiona belka, grzęda dla kur’, występuje ono i na innych terenach, por. np. ros. *grjadá* ‘podłużne wzniesienie’¹⁸.

2. *kąpa* ‘wzgórze, pagórek’ obok innych znaczeń: ‘kępa drzew na rzece lub jeziorze’, ‘płat wyciętej murawy, cegła torfu’ (Sychta II 153). Wyraz odpowiada pol. *kępa* ‘gromadka, grupka, kupka, pęk (np. krzewów, drzew, trawy)’, ‘wysepka, wyniosłość na rzece, bagnie, zwykle porośnięta krzewami’. Kontynuuje psł. **kąpa* z pierwotnym znaczeniem ‘coś wygiętego, wystającego,

¹⁵ Por. W. Boryś, *Serbsko-chorwackie studia leksykalne*, ZbFL XXIII, z. 1, 1980, s. 28 [artykuł na s. 296–318 niniejszego tomu – red.].

¹⁶ Karłowicz (V 212) i za nim SłWarsz (VI 368) przytaczają postać *spych* ‘krawędź góry wysokiej i spadzistej’ za Pobłockim, a więc ze źródła kaszubskiego.

¹⁷ Por. np. Sławski SEJP I 371–372; ÈSSJa VII 120–122. [15]

¹⁸ Szczegółowo o mieszanii pol. *grąd* i *grzęda* w znaczeniach topograficznych zob. B. Ślaski, PF X, s. 317–318, por. także Tolstoj o.c. 122–128 (o *hrud* : *hrjada* na Polesiu).

wznoszącego się ponad otoczenie¹⁹. Kaszubskie znaczenie ‘wzgórze, pagórek’ rozwinęło się z ‘kępa krzewów, drzew (wznosząca się ponad otoczenie), porośnięte wzniesienie’.

3. *sep* arch. ‘pagórek, kopiec’, fig. med. ‘kaszak’ (Sychta V 35). Wyraz odpowiada strus. *sopv* ‘nasyt, wał; wzgórze, pagórek’, ros. *sop spa* ‘nasyt, wał; grobla; pagórek’, sło. *sěp* ‘usypane ogrodzenie, wał między winnicami’, sch. *sâp* ‘ts.’, por. też stpol. *sep spa* (według Lindego też gen. *spi, spy*) ‘danina w ziarnie’, głuż. *sep sepje* ‘kupa, zaspas śnieżna’. Wyraz kontynuujący psł. **sɔpɔ* ‘usypana kupa czegoś, nasyt, wał’ (derywat od psł. **suti sɔpɔ* ‘sypać’). Znaczenie ‘pagórek’ jest wtórne, występuje nie tylko w kaszubskim, ale też na obszarze ruskim. Na gruncie kaszubskim powstał analogiczny derywat od prefigowanego czasownika *usěp* ‘pagórek’ (płn.), z zachowanym pierwotnym znaczeniem ‘kupa czegoś usypana; wydma’ (Sychta VI 34), *usəp* ‘nasyt, wzniesienie’ (LorPW III 776), por. też *uuspa* ‘nasyt, kopiec’ (LorPW III 778).

Wyrazem niejasnego pochodzenia jest poświadczony na Kępie Żarnowieckiej *ksop* ‘mała wyniosłość w terenie bagnistym, kępa’ (Sychta II 285), może jakieś lokalne przekształcenie rzeczownika *kąpa*.

Analiza wybranych kaszubskich wyrazów topograficznych, oznaczających wzniesienia terenu, pokazuje, że dialekt zachował część starych leksemów pochodzenia prasłowiańskiego ze znaczeniem ‘wzniesienie, wzgórze, góra’ oraz wzbogacił swój zasób odpowiednich terminów topograficznych w rezultacie zmian znaczeniowych (innowacji semantycznych) pewnych odziedziczonych wyrazów, które pierwotnie nie oznaczały obiektów fizjograficznych. Na uwagę zasługuje grupka nazw wzniesień powstałych na gruncie kaszubskim. Ciekawe, że pierwotnie oznaczały one głównie urwisko, urwiste wzniesienie. [16]

{Na s. 16 skróty źródeł, na s. 16–17 inne skróty – red.}

---

¹⁹ Sławski SEJP II 127–128.

Słowińskie *oběčej* ‘kobiece okrycie głowy’ i wyrazy pokrewne

Onomastyka i dialektologia. Prace dedykowane Pani Profesor Ewie Rzetelskiej-Feleszko (pod red. H. Popowskiej-Taborskiej i J. Dumy),
Warszawa 1997: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 33–40

F. Lorentz zapisał w słowińszczyźnie interesujący rzeczownik *loběčej* (*l^olobăčēj*), *-eja* ‘czapka noszona dawniej przez kobiety u Kabatków (die früher von den kabatkischen Frauen getragene Kappe)¹. Bliski formalnie wyraz, z odrębnym jednak znaczeniem, występuje na południu terenu kaszubskiego: w Chojnickiem B. Sychta zapisał techniczny termin, należący do ludowego słownictwa tkackiego, *oběčâj -aju* ‘koło wprawiające w ruch kołowrotek’². Obu tych wyrazów nie można identyfikować z bliskim głosowo kaszubskim *oběčâj* ‘obyczaj, obrzęd; sposób zachowania się, manieri, obejście’³, tożsamym z pol. *obyczaj* ‘powszechnie przyjęty sposób postępowania, zwyczaj; nawyk, przyzwyczajenie; sposób życia, prowadzenia się, sprawowania się’⁴. W części

---

¹ {W pierwodruku przypisy umieszczono na końcu tekstu: przypisy 1–5 na s. 38, 6–46 na s. 39, pozostałe na s. 40 – red.} LorSW 1360, LorPW III 640.

² Sychta III 268: Ostrowite pod Borzyszkowami.

³ Sychta III 267–268, LorPW III 640–641. Lorentz (GP I 139) wśród „nieprawidłowości” rozwoju przedpomorskiego *ā* przytacza kontynuanty psł. **obyčajb*: kasz. *oběčâj* i jego słowiński odpowiednik z *-ej* (gen. *-eju*). Podobnie psł. **lišajb* jest w jednych gwarach kaszubskich kontynuowane jak *lēšâj*, w innych jako *lēšēj*.

⁴ Wyraz ten kontynuuje psł. **ob(v)yčajb* ‘nawyk, zwyczaj, obyczaj’, będące rzeczownikiem dewerbalnym z sufiksem *-ěj* od psł. **ob-vyknŋti* ‘przywyknąć, przyzwyczać się’. Ciekawe, że w XVI-wiecznej polszczyźnie poświadczony jest wyjątkowy wariant *obieczaj* ‘sposób (o interpretacji nakazów religijnych)’, występujący w tekście *Confessio Augustana, to jest wyznanie wiary niektórych książąt i miast niemieckich* (w tłumaczeniu J. Radomskiego, Królewiec 1561), zob. SŁXVI XIX 145. Postać *obieczaj* nie ma uzasadnienia etymologicznego. Nie można wykluczyć oddziaływania omawianej w artykule homonimicznej pary *obyczaj*: *obieczaj* ‘obramowanie sita’, której XVI-wiecznych poświadczeń wszakże nie znamy.

gwar polskich (przede wszystkim małopolskich) istnieje odrębny etymologicznie homonim, ludowy termin techniczny (oznaczający niekiedy także składnik okrycia głowy) *obyczaj*, z odmianką *obieczaj*, z którym wiązać należy wymienione sli. *loběčěj* i kasz. *oběčāj*, mający także nawiązania w części języków słowiańskich. Przyjrzyjmy się najpierw materiałowi polskiemu:

1) *obyczaj* (gwarowe (*u*)*obycāj*, (*u*)*obycój*) ‘obwód (otok, obramowanie) sita, rzeszota, przetaka z cienkiej wygiętej deseczki’ jest znany głównie w Małopolsce⁵, rzadziej są poświadczone inne znaczenia: ‘rondo kapelusza’⁶, ‘rodzaj urządzenia do przywiązywania bydłęcia do żłobu’ („*kabłak* czyli *obyczaj* składa się z jarzma i dębowego zgiętego pręta, kładzie się bydłęciu na szyję”)⁷.

W gwarach polskich poświadczona jest też grupa derywatów od tej postaci: *obyczaisko* (w gwarze *obycajisko*) ‘obwód (otok, obramowanie) sita, rzeszota’⁸, *obyczajka* ‘ts.’⁹, *obyczaina* ‘ts.’¹⁰, ‘obramowanie przyrzędu pszczelarskiego w kształcie sita’¹¹.

2) *obieczaj* (gwarowe (*u*)*obecaj*, (*u*)*obecāj*, (*u*)*obecój*) ‘obramowanie sita, rzeszota, przetaka’¹², ‘drewniane brzegi sita, zakładanego na głowę przez [34] pszczelarza’¹³, ‘otok polewanicy, tj. wysokiej dzieży do parzenia brudnej bielizny’¹⁴, ‘sklepienie w piecu do wypalania garnków’¹⁵, ‘rondo kapelusza’¹⁶.

Od postaci *obieczaj* utworzono derywaty: *obieczaina* (gwarowe *obecajina*) ‘obramowanie sita, rzeszota’¹⁷, ‘element ludowego stroju kobiecego: obręcz (z kory lipowej) ozdobiona tasiemką, zakładana na głowę’¹⁸ (w tym znaczeniu

---

⁵ Karłowicz III 337 (z Krakowskiego, Olkuskiego i z Podhala), Dejna AGK, mapa 633 i RKJŁ XXV, s. 196, w MSGP z pow. biłgorajskiego, krośnieńskiego, dąbrowskiego, buskiego, jędrzejowskiego, z Orawy, a także z Podlasia (Huszcza w pow. białkopodlaskim).

⁶ Dejna AGK, mapa 692 i RKJŁ l.c.

⁷ Karłowicz l.c. z Chełmskiego.

⁸ Dejna RKJŁ l.c. z pow. sieradzkiego.

⁹ MSGP z pow. włodawskiego, radzyńskiego, siedleckiego, krasnostawskiego.

¹⁰ MSGP z pow. krasnostawskiego.

¹¹ MSGP z Puszczy Solskiej.

¹² Karłowicz III 354 z Ropczyckiego; Dejna AGK, mapa 633 i RKJŁ XXV s. 183. W MSGP z pow. kraśnickiego, rzeszowskiego, krośnieńskiego, nizańskiego, kolbuszowskiego, łańcuckiego, dąbrowskiego, kieleckiego.

¹³ MSGP z okolic między Tarnowem a Rzeszowem.

¹⁴ Dejna RKJŁ l.c.

¹⁵ MSGP: Poręby Majdańskie w pow. kolbuszowskim.

¹⁶ MSGP z pow. dąbrowskiego i włoszczowskiego.

¹⁷ MSGP z pow. lubelskiego, krasnostawskiego, kraśnickiego.

¹⁸ Por. np. „Obok chustki wiązanej młode kobiety i starościny nakładały na głowę tzw. *humelkę*. Była to obręcz z kory lipowej szerokości 4 cm z siatkowym denkiem. Obręcz taką

też deminutiwum *obieczainka, obiecainka*)¹⁹, *obieczajka* ‘część kapelusza, denko czyli górna część czapki’²⁰.

Postaci *obyczaj, obieczaj* zawierają niewątpliwie sufiks *-aj*, którego brak w formach *obieczadło (obieczadło)* ‘obramowanie sita, rzeszota’²¹ i *obieczał* ‘ucho u kosza’²².

W zależności od form wschodniosłowiańskich (o których niżej) pozostają odrębne postaci właściwe niektórym wschodnim gwarom polskim: *obieczka* ‘obwód drewniany sita’²³, *oóvecka* ‘foremka na torf (z lipy, do suszenia torfu)’²⁴, *obieczko* ‘obwód przetaka’²⁵ i *obieczynka* ‘otwór w żarnach, do którego wysypuje się ziarno’²⁶.

Odpowiednie wyrazy poświadczono są dobrze na obszarze wschodniosłowiańskim i szcążkowo na obszarze południowosłowiańskim, przy czym oboczność rdzennego *-y-* : *-e-* nie jest ograniczona do polszczyzny. Formy wschodniosłowiańskie charakteryzują się różnym wokalizmem rdzennym (*-y-*, *-i-*, *-e-*) oraz różną budową słowotwórczą.

Pod względem budowy najbliższe pol. *obyczaj, obieczaj* są wschodniosłowiańskie postaci:

1) z rdzennym *-y-*: ros. dial. *obyčájka* ‘otok, obramowanie sita, rzeszota; rodzaj sita’, ‘wysokie okrągłe okrycie głowy zamężnych kobiet’²⁷, ukr. dial. *obyčájja* ‘otok sita; drewniane obramowanie kamienia młyńskiego lub kamienia w żarnach’²⁸;

---

nazywano *obieczainą* i owijano szmatką tj. płócienną taśmą ozdobioną wzdłuż pasmami haftu” (J. Świeży, *Ludowe stroje głów kobiecych w województwie lubelskim*, Prace i Materiały Etnograficzne. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego XVIII, cz. 1, 1961, s. 403); „Wieniec [starościny weselnej] zrobiony z obręczy lubianej (*obieczainki*) pokrytej wstążką czerwoną, do niej przyszyte jak paciorki orzechy laskowe prześwidrowane i nanizane na nić” (o.c. 400); „Tę siatkę naciągano na obręcz *obieczainę*, wykonaną z kory lipowej [część humelki, tj. kobiecego nakrycia głowy]” (J. Komocki, *Strój sandomierski*, Lublin–Wrocław 1957, 22d [= *Atlas polskich strojów ludowych*, V, 7]).

¹⁹ Karłowicz III 377, MSGP z pow. krasnostawskiego, zamojskiego, lubelskiego.

²⁰ MSGP z lokalizacją „Krakowiaczy wschodni”.

²¹ Karłowicz III 354 z Olkuskiego, Kucała 114, Dejna RKJŁ XXV, s. 183, w MSGP z pow. rzeszowskiego, jasielskiego, limanowskiego, nowotarskiego, wadowickiego.

²² MSGP: Samocice w pow. Dąbrowa Tarnowska.

²³ MSGP z pow. białskopodlaskiego.

²⁴ MSGP z pow. suwalskiego.

²⁵ MSGP z pow. sokólskiego.

²⁶ MSGP z pow. przemyskiego.

²⁷ SRNG XXII 289.

²⁸ Żelech I 539; Hrinč III 9.

2) z rdzennym *-i-*: brus. dial. *abičajá* ‘otok, obramowanie sita’²⁹, *abičáj-ka*, *običájka* ‘ts.; obramowanie kamienia młyńskiego’, ‘obramowanie wieka; wieko (np. skrzyni)’³⁰, ros. dial. *običéjka* ‘otok, obramowanie sita, rzeszota, kobiałki itp.’³¹;

3) z rdzennym *-e-*: brus. dial. *abjačajá* ‘brzeg rzeszota’, *abjačájka*, *abjačéjka*, *abečajka* ‘brzeg rzeszota, pokrywy dzieżki, przykrywki’³², ros. dial. *obvečéja* ‘obramowanie wokół żaren, żeby się nie wysypywała mąka’³³, *obečájka* ‘otok, obramowanie sita, rzeszota, kobiałki’, ‘otok, obręcz bębna, pudełka itp.’, ‘obręcz na beczcze, kadzi’, ‘naczynie bez dna do wyciskania sera’, ‘obramowanie kamienia młyńskiego, obramowanie wokół żaren’, ‘obręcz koła’, ‘rodzaj sieci rybackiej – krąg z dnem z siatki’, ‘żelazna obudowa zamka w drzwiach’, ‘obręcz z tkaniny, noszona przez kobiety pod chustką na głowie’³⁴, *ovečéjka* ‘otok sita, rzeszota’³⁵.

Jak widać, na terenie wschodniosłowiańskim dobrze są poświadczone postaci z sufiksem *-’aja* < **-ěja* (bądź derywaty od takich postaci, przede wszystkim pierwotne deminutiwa z sufiksem *-ka*). Obok nich występują także formy nie zawierające tego sufiksu, utworzone za pomocą sufiksów [35] *-ok/ek* (< **-ǔ/bkǔ*), *-ka* (< **-ǔ/bka*), *-ko* (< **-ǔ/bko*); również one charakteryzują się różnymi samogłoskami rdzennymi:

1) z rdzennym *-i-*: ros. dial. *obička* ‘otok sita, rzeszota, kobiałki’, ‘obudowa kamienia młyńskiego’³⁶, *obvička*, *obviška* ‘obwód, otok’³⁷;

2) z rdzennym *-e-*: a. brus. dial. *abéčak* m. ‘otok sita, rzeszota’, ‘drewniana obudowa żaren’, ‘brzeg rzeszota’, ‘wieczko, przykrywka’, ‘obręcz z łyka do nawijania przędzy’³⁸, ros. dial. *obéček -čka* ‘otok sita, rzeszota, kobiałki itp.’³⁹;

b. brus. dial. *abéčka (obéčka)* ‘otok sita, rzeszota’, ‘obramowanie wieka dzieży’⁴⁰, ros. dial. *obéčka* ‘otok sita, rzeszota, kobiałki itp.’, ‘rzemyk, zawią-

---

²⁹ SBPZ I 34.

³⁰ ÈSBM II 49; SBPZ I 34; III 251

³¹ SRNG XXII 70.

³² SBPZ I 45; ÈSBM I 49.

³³ SRNG XXI 360.

³⁴ SRNG XXII 40.

³⁵ SRNG XXII 296.

³⁶ SRNG XXII 70.

³⁷ SRNG XXII 9.

³⁸ ÈSBM I 47; SBPZ I 32.

³⁹ SRNG XXII 40.

⁴⁰ ÈSBM I 49; SBPZ I 32; III 251.

zywany wokół głowy, aby się włosy nie rozsypywały⁴¹, *obvéčka* ‘obwód, otok’⁴²;

c. brus. dial. *abéčka* n. ‘otok rzeszota, sita itp.’⁴³, ros. dial. *obéčko* ‘obramowanie sita, rzeszota, kobiałki itp.’, ‘rzemyk, zawiązywany wokół głowy, podtrzymujący włosy’⁴⁴, *obvéčko* ‘obwód, otok’⁴⁵.

Duże zróżnicowanie (fonetyczne i morfologiczne) postaci właściwe jest gwarom poleskim, por. np. *abiečka*, *obiečka*, *obička*, *obyčka*, *ab’ičko*, *ob’ičko* ‘obramowanie sita, rzeszota z łubu lub cienkiej deseczki’⁴⁶, *oběčaja*, *oběčajka*, *obečajka*, *obečejka*, *ob’ičájka*, *obyčájka*, *abyčájka*, *obočajka*, *oběčka*, *aběčka*, *ob’ička*, *oběčko* ‘drewniana obudowa kamienia młyńskiego’⁴⁷. Część tych gwarowych postaci wskazuje na pierwotne rdzenne *ě.

Dotychczas nie było wiadomo, że pokrewny wyraz występuje także na terenie południowosłowiańskim, w dialekcie kajkawskim języka chorwackiego. Słowniki interesującego nas leksemu nie notują, występuje jednak w opisach etnograficznych żaren i młyńca, wykorzystujących słownictwo gwarowe (względnie napisanych lokalną gwarą): *obič* f. ‘obudowa wokół kamienia młyńskiego’⁴⁸, *obeč* ‘obudowa wokół kamienia żarnowego (zwykle otok starego sita lub rzeszota)’⁴⁹. Godne jest uwagi, że również w formach kajkawskich występuje oboczność samogłoski rdzennej *-i-* (z pierwotnego *i lub *y) oraz *-e-* (mogącej kontynuować *e, *ě, *ę).

Wzajemny związek przytoczonych słowiańskich postaci, mimo ich różnorodności, nie ulega wątpliwości. Dobrze jest on widoczny także w semantyce, sprowadzającej się do znaczenia ‘obwód (wokół czegoś), obramowanie, obręcz’. Liczne dalsze, szczegółowe znaczenia, właściwe różnym terenom słowiańskim, dadzą się wyprowadzić (bezpośrednio lub pośrednio) z tego dobrze poświadczonego znaczenia podstawowego.

---

⁴¹ SRNG XXII 40–41.

⁴² SRNG XXI 360.

⁴³ SBPZ I 32.

⁴⁴ SRNG XXII 41.

⁴⁵ SRNG XXI 360.

⁴⁶ Lysenko 23.

⁴⁷ Nykončuk 296.

⁴⁸ „Oko kamana [‘kamienia młyńskiego’] je *obič*, kâ brani da se melja [‘mąka’] ne restêplje. Na prvim kraju *običi* je škulja [‘otwór, dziura’], čez ku ide melja van, V. Rožić, *Prigorje*, ZNŽO XII, 1907, s. 183.

⁴⁹ „Spodňak [‘dolny kamień w żarnach’] je zasiječen na dva cola, da gornjak [‘górný kamień’] u něga sjedne. Oko kamena je *obeč* (navadno je *obeč* obruč od staroga sita ili reše-ta)”, J. Kotarski, *Lobor*, ZNŽO XX, 1915, s. 237.

Ustalenie etymologii rozpatrywanej rodziny wyrazowej jest utrudnione ze względu na zróżnicowanie postaci występujących w językach słowiańskich. Z jednej strony mamy tu różnice w budowie słotwórczej form właściwych poszczególnym językom i dialektom słowiańskim. Z drugiej strony w postaciach słowiańskich obserwujemy różnice w rdzennym wokalizmie (-e- bądź -ě-, -y-, -i-), nie dające się sprowadzić do jednej, wspólnej, wyjściowej [36] samogłoski rdzennej. Zwłaszcza te ostatnie różnice, widoczne także w obrębie poszczególnych języków, a nawet dialektów tego samego języka, stanowią przeszkodę w objaśnieniu etymologicznym rozpatrywanej grupy wyrazów słowiańskich. Dotychczasowe próby etymologiczne wyrazów wschodniosłowiańskich (bez uwzględnienia odpowiednich wyrazów polskich, kaszubskich i chorwackich) wychodziły z różnych postaci. Preobrażenski był skłonny uznać za starsze postaci z -i-: ukr. *obyčajka*, brus. *običajka* wyprowadzał z pierwotnego **obvičajka* i wiązał z ros. *vica* ‘pręt’, *vit* ‘wić, pleść’ (< psł. **viti vbjǫ* ‘wić, pleść’), zwracając wszakże uwagę na trudności semantyczne tego objaśnienia⁵⁰. Etymologię tę powtórzył M. Vasmer, za mniej prawdopodobną uznając próbę A. Matzenauera wyprowadzania z pierwotnego **objajačka* od ros. *jačejka* ‘komórka, przegródka’⁵¹. Inne objaśnienie, wychodzące z postaci wskazujących na rdzenne -ě-, zaproponował R. Kravčuk; zostało ono przyjęte w białoruskim słowniku etymologicznym⁵² i w niniejszym artykule.

Możliwość objaśnienia genezy omawianych wyrazów stwarza semantyka form wschodniosłowiańskich, przede wszystkim przytoczone wyżej znaczenia ‘obramowanie, obwódka wieka’ i ‘wieko (np. skrzyni)’. Pozwalają one wysunąć przypuszczenie, że rozpatrywane wyrazy pozostają w związku etymologicznym z psł. **věko* ‘wierzchnia ruchoma część naczynia, wieko, pokrywa’ (por. np. pol. *wieko* ‘pokrywa naczynia, skrzyni itp., przykrywka’, ros. *věko* ‘powieka’, dial. ‘pokrywka koszyka, kobiałki, dzieży itp.; drewniany obwód sita; drewniana obudowa żaren, kamienia młyńskiego’, scs. *věko* ‘powieka’). Struktura rozpatrywanej rodziny wyrazowej wskazuje, że bezpośrednią podstawę stanowić mogło wyrażenie przyimkowe z przyimkiem **ob* ‘wokół, dookoła’: **ob věko* ‘wokół wieka, dookoła wieka’⁵³. Na poszczególnych terenach słowiańskich utworzono za pomocą różnych formantów derywaty od takiego wyrażenia przyimkowego: z sufiksem **-b* (**obvēčb* > chorw. dial. kajk. *obeč*), z sufiksem **-ějv* (**obvēčajv* > pol. dial. *obie-*

⁵⁰ A. G. Preobrażenski, *Ėtimologičeskij slovar’ russkogo jazyka*, I, Moskva 1959, s. 626–627.

⁵¹ Vasmer ES III 99. **Etymologia Matzenauera jest nieprawdopodobna z przyczyn fonetycznych**, gdyż ros. *jačejja*, *jačejka* kontynuuje psł. **ęčaja* (zob. SP VI 83–84), zatem w odpowiednich wyrazach polskich oczekivalibyśmy kontynuantu samogłoski nosowej.

⁵² Zob. ĖSBM I 49–50.

⁵³ Por. ĖSBM I 47 (s.v. *aběčak*), 49–50 (s.v. *abičajka*), 67 (s.v. *abjačajka*).

czaj), z sufiksem *-ėja (*obvěčaja > ros. dial. *obvečėja*, brus. *abjačajá*). W pewnych gwarach powstały też podobne derywaty z innymi sufiksami, np. w gwarach polskich z sufiksem *-dło*, w gwarach wschodniosłowiańskich z sufiksami *-bkw, *-bka, *-bko. Są to zapewne derywaty dość wczesne, utworzone od tej samej podstawy, jednak różnice w strukturze słowotwórczej wskazują na lokalne formacje powstałe w okresie, kiedy terytorium słowiańskie było już językowo zróżnicowane.

Etymologiczne znaczenie takich derywatów trzeba odtwarzać jako 'to, co jest wokół wieka, dokoła pokrywy'. Sądząc po znaczeniach realnie istniejących w językach słowiańskich, wymienione derywaty oznaczały obwódkę pokrywy (wieka) pewnych (drewnianych, zrobionych z łyka, plecionych) naczyń, obramowanie wieka przylegające do górnej krawędzi naczynia czy otaczające górną krawędź naczynia (por. zwłaszcza brus. dial. [37] *abjačajka* 'brzeg rzeszota, brzeg pokrywy dzieżki', *abjačajek* 'obramowanie tworzone przez brzegi sita bądź pokrywę dzieżki'⁵⁴). Ponieważ taka obwódka pokrywy jakby otaczała brzeg naczynia czy pojemnika, oznaczające ją wyrazy mogły przybrać znaczenie 'otok, obramowanie, obwód kobiałki, sita, rzeszota, dzieży itp.', 'obramowanie, obudowa kamienia w żarnach'. Obramowanie takie miało kształt kolisty, stąd wtórne znaczenie 'obręcz' (zwykle z łyka, z kory, z cienkiej deseczki, czyli z materiału, z którego robione były obramowania), dalej też 'koło, kółko'. Tego rodzaju obręcze (np. z kory lipowej) miały zastosowanie także jako element kobiecego przybrania głowy, co pokazują cytowane opisy etnograficzne i materiały dialektalne polskie i rosyjskie. Słowińskie znaczenie 'kobiece okrycie głowy (czapka czy jakiś rodzaj czepca?)' powstało zatem prawdopodobnie w rezultacie uogólnienia znaczenia 'obręcz stanowiąca element kobiecego przybrania głowy'.

Podana etymologia objaśnia tylko część form polskich i słowiańskich, zawierających rdzenne *-e* < *-ě-. Natomiast postaci z rdzennym *-y-* (pol. dial. *obyczaj*, kasz. *oběčaj*, sli. *oběčej* z *-ě* < *-y-*, chorw. dial. kajk. *obič* i podobne formy wschodniosłowiańskie, gdzie występuje również rdzenne *-i-*) pozostają niejasne. Prawdopodobnie *-y-* i *-i-* są wtórne, wprowadzone przez analogię do jakiejś innej, trudnej do ustalenia rodziny wyrazowej (czyżby pod wpływem odległego semantycznie psł. **obyčajb* 'obyczaj, zwyczaj'?). Ponieważ formy z sekundarnymi samogłoskami rdzennymi występują na kilku terenach słowiańskich (w polskim z kaszubskim, w chorwackim i we wschodniosłowiańskim), mamy tu zapewne do czynienia z przeobrażeniami (może dość wczesnymi) pierwotnych postaci pokrewnych wyrazów przeprowadzonymi równolegle w kilku częściach terytorium słowiańskiego.

---

⁵⁴ ĘSBM I 67.

Projekt Etymologicznego słownika kaszubszczyzny

Wiener Slavistisches Jahrbuch 37, 1992, s. 135–140

1. Dialekt kaszubski jest bodaj najlepiej i najwszechstronniej zbadanym dialektem słowiańskim. Doskonale znana jest także leksyka tego dialektu, gdyż rozporządzamy ogromnymi jej zbiorami. Istnieją słowniki gromadzące leksykę z całego terenu kaszubskiego (*Pomorannisches Wörterbuch* Friedricha Lorentza, kontynuowany przez Friedhelma Hinzego, szczególnie cenny *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* Bernarda Sychty oraz wartościowe słowniki dawniejsze, np. Pobłockiego, Ramułta). Istnieją również zbiory leksyki niektórych gwar kaszubskich, przede wszystkim wymarłej już gwary słowińskiej (*Slovinzisches Wörterbuch* Lorentza, materiały Mikołaja Rudnickiego; przygotowany jest nowy słownik słowiński pod redakcją prof. Sobierajskiego). Bardzo bogaty materiał leksykalny, zlokalizowany i w znacznym stopniu opracowany także od strony etymologicznej, zawiera *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* pod redakcją Zdzisława Stiebera i Hanny Popowskiej-Taborskiej.

2. Uderzającą cechą leksyki kaszubskiej jest jej bogactwo. Wystarczy przypomnieć, że słownik Bernarda Sychty, zawierający wyłącznie autentycznie ludowe słownictwo, liczy 7 obszernych tomów. Bogactwo leksykalne kaszubszczyzny jest świadectwem jej żywotności i żywych w ciągu dziejów dialektu procesów odnawiania i wzbogacania słownictwa. Wynika również z braku ogólnej normy i nikłego oddziaływania normy ogólnopolskiej, stąd znaczne zróżnicowanie leksykalne gwar i duża liczba synonimów.

Bogactwo leksyki kaszubskiej uwidacznia się przy analizie prawie każdego mikropola semantycznego. Przyjrzyjmy się, dla przykładu, kaszubskim wyrazom oznaczającym 'spokój (wewnętrzny i zewnętrzny)'. To pojęcie oznacza w gwarach kaszubskich 7 różnych leksemów: *mír, pokój, spokój, skrótvá, skrótev, ubëtk, bezpëk i sparçal/sparç*.

Z wymienionych wyrazów trzy to leksemy właściwe również polszczyźnie ogólnej, mianowicie *mir*, *pokój* i *spokój*. Są to wyrazy o charakterze rezydualnym, wyrazy odziedziczone ze starszych epok rozwoju językowego. Najstarszy z nich *mir* jest kontynuantem prastarego wyrazu (psł. *mirǔ = [136] stlitew. *mieras*), motywowanego na płaszczyźnie indoeuropejskiej. Kasz. *pokój*, *spokój* (= pol. *pokój*, *spokój*) to kontynuanty prasłowiańskich innowacji: psł. *pokojь, *spokojь derywowane od czasowników *počiti, *spočiti ‘spocząć, odpocząć’. Pierwotnie te rzeczowniki oznaczały ‘spoczynek, odpoczynek’.

Obok tych wyrazów genetycznie przedpolskich (a więc i przedkaszubskich) w gwarach kaszubskich występują 4 synonimy (*skrǫtvalskrǫtev*, *ubětk*, *bezpěk* i *sparχalsparχ*), które nie mają paraleli w innych językach słowiańskich i, poza jednym wyjątkiem, nie są znane reszcie obszaru polskiego. Wszystkie wymagają analizy etymologicznej.

Tym wyjątkiem jest *skrǫtvalskrǫtev* ‘spokój niezmacony konfliktami, sporami, zdenerwowaniem’, leksem istniejący w południowych gwarach kaszubskich graniczących z niekaszubskim Kociewiem, używany wyłącznie w zdaniach z negacją. *Skrǫtwa* w znaczeniu ‘spokój, zwłaszcza spokój psychiczny, cierpliwość, wytrwałość’ znana jest też gwarom północnopolskim. Wszędzie wyraz jest używany w zdaniach z negacją, np. *nie dać skrǫtwy* ‘nie dać komuś spokoju, dokuczać komuś’. Geneza wyrazu tłumaczy się dobrze na gruncie polskim. Według informacji słownika Poblóckiego w polskiej gwarze chełmińskiej *skrǫtwa* oznaczała ‘uwijanie się, krzątanie, krzątanie się’ (tj. ‘bycie w ustawicznym ruchu, kręcenie się przy jakiejś pracy’). I to jest z pewnością znaczenie pierwotne, etymologiczne, gdyż *skrǫtwa* to derywat od prefiksального czasownika *skręcać się* ‘kręcić się, uwijać się, żwawo się poruszać przy jakimś zajęciu, krzątać się’. Jest to zatem nomen actionis zbudowane jak np. *bitwa*, *modlitwa*. Powstaje jednak pytanie, jak wyraz oznaczający pierwotnie ‘bycie w ustawicznym ruchu’ mógł otrzymać znaczenie przeciwstawne ‘spokój’. Wiemy, że wyraz był i jest używany tylko w zdaniach z negacją typu *nie ma skrǫtwy* ‘nie ma krzątania, uwijania się’, tj. całe zdanie miało znaczenie ‘jest spokój’. Wydaje się, że przez reinterpretację stałych użycy wyrazu z negacją wyabstrahowano znaczenie ‘spokój’, antonimiczne w stosunku do znaczenia prymarnego. Być może pewną rolę w tym procesie odegrał paralelizm zdań typu *nie mam skrǫtwy*, *nie mam miru*, *nie mam pokoju*. Warto zwrócić uwagę, że taki sam niezwykle rozwój semantyczny wykazuje pokrewny polski rzeczownik *skrżętwa*, derywat od *skrżętać się* ‘związać się przy robocie, starać się szybko robić’. W staropolskim, w XVI wieku derywat *skrżętwa* znaczył ‘skrżętność, uwijanie się’, współcześnie w niektórych gwa-

rach północnej Polski oznacza ‘spokój’, przy czym wyraz jest używany w zdaniach z negacją, np. *skrzątwy nie da* ‘nie da spokoju’.

Jak widać, *skrótwal/skrótev* należy do wyrazów wiążących południowe gwary kaszubskie z dialektami północnopolskimi. W tym wypadku nie [137] można wykluczyć, że wyraz, i to w nowym znaczeniu ‘spokój’, przeniknął do pogranicznych gwar kaszubskich z sąsiednich gwar niekaszubskich.

Szerszy zasięg w kaszubskim ma *ubëtk* ‘spokój, opanowanie, cierpliwość’. Wyraz ten trzeba odróżnić od homonimicznego *ubëtk* ‘zmniejszenie się ilości, ubytek; strata, rozchód’, równego pol. *ubytek* ‘ubycie, ubywanie’, czes. *úbytek*, ros. *ubytók* ‘ubytek, strata, szkoda’. Wyjaśnienie genezy kasz. *ubëtk* ‘spokój’ tkwi w semantyce podstawowego czasownika, gdyż kasz. *ubëc* obok znaczenia ‘zmniejszyć się, ubyć’ ma też specyficzne znaczenie ‘pobyć, wytrwać, wytrzymać, ostać się’ (pomijam tu problem, czy mamy tu do czynienia z polisemią czy homonimią czasownika). Zatem *ubëtk* ‘spokój, opanowanie, cierpliwość’ jest derywatem od *ubëc* ‘wytrwać, wytrzymać’ i pierwotnie musiał oznaczać ‘wytrwanie, wytrzymałość’, z czego rozwinęły się realnie istniejące znaczenia ‘cierpliwość, opanowanie, spokój psychiczny’. *Ubëtk* ‘spokój’ jest więc innowacją dialektu kaszubskiego, utworzoną na wzór *ubëtk* ‘ubytek’ i takich wyrazów jak *dobëtk*, *zbëtk*, *dodatk* = pol. *dobytek*, *zbytek*, *dodatek*.

Niewątpliwą innowacją kaszubską jest kolejny synonim, rozpowszechniony w gwarach rzeczownik *bezpëk* ‘spokój, bezpieczeństwo’. Jest to dewerbatiwum, derywat od czasownika **bezpëcëc*, we współczesnym kaszubskim poświadczony tylko z prefiksami, np. *vëbezpëcëc* ‘wypocząć, zażyć wczasów, nabrać sił’. Wyraz należy więc do rodziny pol. *opieka*, *piecza*, ros. *пéча*, *пéчаль* itd.

Do gwar słowińskich ograniczony jest następny synonim: *sparχa* z wariantem *sparχ* ‘spokój, odpoczynek’, używany zwykle w zdaniach z negacją, np. *uumarłi ñe miał sparχu* ‘zmarły nie miał spokoju’. Pod względem etymologicznym jest to wyraz najmniej jasny, ale przez to i najbardziej zajmujący. Oboczność postaci *sparcha* f. i *sparch* m. dopuszcza dewerbalne pochodzenie leksemu. Istnieje więc możliwość łączenia wyrazu kaszubskiego z takimi czasownikami jak głuż. *porchnyc* ‘unieść się gniewem, zaperzyć się’ i *porchać* ‘parskać, fukać, prychać’, ros. *porchát* ‘fruć, przelatywać z miejsca na miejsce’, sprowadzanymi do psł. **prchati*. W językach słowińskich istnieją też oboczne postaci, wskazujące na rdzenne *ř*, np. pol. *pierzchać* ‘uciekać w popłochu, rozpraszać się; pękać’. Mamy tu do czynienia z prasłowińskim czasownikiem **prchati*/**přchati*, dla którego można rekonstruować znaczenie ‘parskać, prychać, furkotać’ i przenośne ‘unosić się, burzyć się, denerwować’ oraz ‘rozsypany się, rozpraszać się, pierzchać’. Dla nas jest ważne, że sporo wyrazów nale-

żących do rodziny tego czasownika ma znaczenie określające stany emocjonalne, np. pol. *pierzchliwy* ‘łękliwy, płochliwy’, stpol. *pierzchanie* i *pierzchliwość* ‘popędliwość, gniew, porywczość’, głuż. *porchnyć* ‘unieść się gniewem, zapezryć się’, *porchliwy* ‘zapal[138]czywy, porywczy, popędliwy’, sła. *prchký* ‘porywczy, popędliwy’, czes. *prchlec* ‘furiat’, sch. *pršljiv* ‘gniewny, zapalczywy’.

Myślę, że podstawę derywacyjną analizowanego wyrazu kaszubskiego mógł stanowić czasownik bliski formalnie i semantycznie głuż. *porchnyć*. Jednakże rzeczownik kaszubski zawiera prefiks *s-*, który może kontynuować pierwotne *sъ-*, *iz-* lub *vъz-*. Zatem kasz. *sparχa/sparχ* można by uznać za derywat od niepoświadczonego w kaszubskim prefiksального czasownika *sparchnąć lub *sparchać (mógłby to być formalny odpowiednik np. ros. *vsporchnút* ‘ulecieć, pofrunąć’) w znaczeniu bliskim głuż. *porchnyć*, tj. ‘wzburzyć się, unieść się gniewem’ lub podobnym. W takim razie dewerbalny derywat *sparχa/sparχ* winien znaczyć ‘wzburzenie, uniesienie, gniew’ (czyli miałby w przybliżeniu takie znaczenie jak pokrewny staropolski rzeczownik odsłowny *pierzchanie*). Realnie jednak wyraz kaszubski ma znaczenie przeciwstawne, mianowicie ‘spokój wewnętrzny’.

Zwraca uwagę fakt, że w tekstach *sparχa/sparχ* występuje niemal wyłącznie w zdaniach z negacją. Można przypuszczać, że w zdaniach typu **nie miał sparchu/nie miał sparchy* wyraz najpierw miał znaczenie prymarne ‘wzburzenie, gniew, irytacja’, a całe zdanie można rozumieć jako ‘nie był wzburzony, zagniewany, poirytowany’. Ale zdania takie znaczyły też ‘był spokojny, opanowany, miał spokój wewnętrzny, opanowanie’. Widocznie taka interpretacja zdań spowodowała wyabstrahowanie nowego, przeciwstawnego pierwotnemu, znaczenia ‘spokój wewnętrzny, opanowanie’. Możliwość takiego rozwoju semantycznego wspiera ewolucja znaczeniowa kasz. *skrōtva*, pol. dial. *skrātwa*, *skrzātwa*, dla których mamy poświadczone i znaczenie prymarne, i znaczenie sekundarne ‘spokój’.

Przedstawiona etymologia *sparχa/sparχ* jest, zapewne, dyskusyjna. Nie ulega jednak wątpliwości, że leksem ten jest innowacją części dialektu kaszubskiego, mianowicie gwary słowińskiej i że leksem ten utracił motywację na gruncie kaszubskim. Zapewne więc należy do starszej warstwy kaszubskich innowacji leksykalnych.

3. Specjalnie wysunąłem na plan pierwszy problem etymologii innowacji leksykalnych, zarówno wiążących kaszubszczyznę z dialektami północnopolskimi, jak i wyłącznie kaszubskich. Bowiem ta bardzo liczna i chronologicznie zróżnicowana warstwa leksyki kaszubskiej mniej przyciągała uwagę etymologów. A właśnie w tej warstwie leksykalnej skrywa się wiele niezwykle intere-

sujących z punktu widzenia etymologii leksemów, wiele wyrazów ważnych dla historii słownictwa polskiego i słowiańskiego. Pozwolę sobie przytoczyć jeszcze jeden charakterystyczny przykład. Analiza etymologiczna kasz. *grōdło* ‘stado zwierząt’ doprowadziła do wniosku, że jest to derywat z sufiksem *-ło* (jak np. pol. *wlazło*) od prasłowiańskiego czasow[139]nika **gręsti grędo* ‘iść, chodzić’, czyli że etymologiczne znaczenie kasz. *grōdło* to ‘to, co się porusza, grupa idących, poruszających się zwierząt’. Rzecz w tym, że w językach zachodniosłowiańskich nie są poświadczony kontynuanty czasownika **gręsti*. Jeśli więc etymologia kasz. *grōdło* jest słuszna, to wyraz ten świadczy, że w przeszłości dialektu kaszubskiego istniał kontynuans psł. **gręsti*. W związku z tym warto przypomnieć, że w pewnych językach słowiańskich (np. w słoweńskim, serbsko-chorwackim, ukraińskim) zachowały się tylko szczątki tego czasownika.

4. Od dawna wiadomo, że dialekt kaszubski jako dialekt peryferyjny obfituje w archaizmy leksykalne, że przechował liczne residua pochodzenia prasłowiańskiego. Wiele takich wyrazów już wydzielono i zanalizowano (trzeba tu wspomnieć zwłaszcza liczne prace prof. Taborskiej), wiele z nich uwzględniają oba słowniki prasłowiańskie, krakowski i moskiewski. Jednakże nie wszystkie takie wyrazy zostały dotąd dostrzeżone. Systematyczna analiza leksyki kaszubskiej pozwala wykrywać kolejne residua, np. nie uwzględniany przy rekonstrukcji psł. **choliti* kaszubski prefiksalny czasownik *rozχolęc sę* ‘poodpinać się’. Nie dostrzeżono archaicznego charakteru kasz. płn. *špōl* i płd. *spōlk* ‘szufla do wylewania wody z łodzi’, mającego dokładne formalne i semantyczne odpowiedniki w płn. pol. *spółek*, brus. (na Polesiu) *spol*, ukr. (nad Dnieprem i Dniestrem) *špol*, bułg. dial. *izpol*, mac. dial. (w Ochrydzie i Dojraniu) *ispol*, sch. dial. (nad Adriatykiem i nad Dunajem) *ispo(l)*, *ispolac*. Niewątpliwie mamy tu do czynienia z kontynuantami psł. terminu rybackiego **jъzpolo* ‘szufla, łopata do wychłapywania wody z czółna’. Jest to derywat od czasownika **jъz-polti*, który współcześnie tylko u Słowian południowych ma poświadczony znaczenie ‘wylewać, wychłapywać wodę z czółna’. Na uwagę zasługują wyrazy, których ekwiwalenty występują w oddalonych gwarach polskich lub tylko w odległych częściach terytorium słowiańskiego. Np. kasz. *sějac* ‘paść, buchać ciepłem’ ma odpowiednik na południu Polski (*siać* ‘świecić’) i w części języków słowiańskich (np. ros. *siját’*, sch. *sįjati*). Jest to kontynuans psł. **sįjati* ‘świecić jasno, błyszczeć’ ze specyficzną zmianą znaczenia w kaszubskim. Kasz. *přitka* ‘rózga, gałąź, tyczka’ ma ekwiwalenty tylko w językach południowosłowiańskich (sch. *přitka*, bułg. i mac. *pritka* ‘tyczka, żerdź’). Zgodność formy i znaczenia tych wyrazów pozwala rekonstruować psł. **přitka* o jasnej etymologii.

5. Jest zrozumiałe, że przy dużej liczebności kaszubizmów leksykalnych, które wymagają analizy etymologicznej, pełne ich opracowanie jest możliwe tylko w specjalnym słowniku etymologicznym. Co prawda *Słownik etymologiczny języka polskiego* Franciszka Sławskiego uwzględnia częściowo wybrane kaszubizmy leksykalne, w pewnym stopniu uwzględniają [140] słownictwo kaszubskie ogólnosłowiańskie słowniki etymologiczne począwszy od słownika Franza Miklosicha, ale wszędzie tam może być opracowana niewielka tylko część leksyki kaszubskiej. Wsuwano więc postulat opracowania odrębnego słownika etymologicznego dialektu kaszubskiego. Ostatnio prace nad takim słownikiem zostały podjęte przez prof. Hannę Popowską-Taborską i przeze mnie.

Mogę tu przedstawić tylko niektóre założenia *Etymologicznego słownika kaszubszczyzny*. Słownik jest pomyślany jako swego rodzaju dyferencjalny słownik w stosunku do polskiego słownika etymologicznego. To znaczy, że do słownika nie wejdą wyrazy ogólnopolskie znane też kaszubszczyźnie. Słownik uwzględni jednak te wyrazy kaszubskie, których odpowiedniki są znane niektórym tylko gwarom polskim lub istniały tylko w przeszłości języka polskiego. I oczywiście obejmie wszystkie wymagające analizy etymologicznej wyrazy wyłącznie kaszubskie.

Zostaną zatem opracowane w słowniku:

- 1) zachowane w kaszubskim archaizmy leksykalne, wyrazy rezydualne – relikty leksyki prasłowiańskiej i wyrazów przedpolskich oraz relikty leksyki staropolskiej,
- 2) wczesne innowacje leksykalne, które nierzadko utraciły motywację, zarówno innowacje wyłącznie kaszubskie, jak i innowacje wspólne dla kaszubskiego i sąsiednich dialektów polskich,
- 3) późniejsze innowacje wyłącznie kaszubskie, w tym różnego rodzaju wyrazy ekspresywne.

Słownik, rzecz jasna, będzie musiał uwzględnić także starszą warstwę zapożyczeń.

Spodziewamy się, że *Etymologiczny słownik kaszubszczyzny* nie tylko uporządkuje dotychczasowe osiągnięcia etymologii kaszubskiej, ale przyniesie też objaśnienia etymologiczne wielkiej ilości wyrazów dotychczas nie analizowanych oraz skoryguje liczne dotychczasowe etymologie.

Ponieważ słownik niejako przy okazji zawierać będzie sporo dialektycznej i historycznej leksyki polskiej, będzie też dopełnieniem istniejących etymologicznych słowników polskich.

Dziedzictwo prasłowiańskie w leksyce kaszubskiej

Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicze i kontakty językowe (pod red. J. Zieniukowej), Warszawa 1997: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 261–269 [Język na Pograniczach, 19]

Ważną część słownictwa dialektu kaszubskiego stanowią leksemy rezydualne, odziedziczone z epoki prasłowiańskiej wspólnoty językowej¹. Większość z nich jest lub była poświadczona również w języku polskim. Bowiernie na prasłowiańskie dziedzictwo w leksyce kaszubskiej składają się:

1) wyrazy wspólne dla całego polskiego obszaru językowego, czyli wyrazy istniejące w języku ogólnopolskim, w polskich dialektach i w dialekcie kaszubskim,

2) wyrazy istniejące w dawnej polszczyźnie (zwłaszcza w okresie staropolskim), nie zachowane w języku ogólnopolskim, niekiedy zachowane w niektórych gwarach polskich, poświadczone w leksyce kaszubskiej,

3) wyrazy wspólne dla kaszubszczyzny i dla pewnych dialektów polskich, nieraz oddalonych od obszaru kaszubskiego, np. istniejące w gwarach małopolskich lub śląskich,

---

¹ {W pierwodruku przypisy przesunięto na koniec artykułu, przypisy 1–5 na s. 267, pozostałe na s. 268 – red.} O archaicznej części leksyki kaszubskiej, w tym również o leksemach będących dziedzictwem prasłowiańskim zob. zwłaszcza H. Popowska-Taborska, *Najstarsza warstwa kaszubskich dialektizmów leksykalnych*, Konferencja Pomorska (1978), Wrocław 1979, s. 35–42; taż, *Die Bedeutung peripherer Sprachgebiete für die etymologische Forschung (im Zusammenhang mit dem Projekt der Erarbeitung der „Kaschubischen Etymologien“)*, ZfSl XXIV, 1979, s. 100–104 [polska wersja: *Wartość leksyki peryferycznych obszarów językowych dla badań etymologicznych (w związku z projektem opracowania „Etymologii kaszubskich“)*, Popowska-Taborska Szkice 219–224]; F. Hinze, *Der urslawische Anteil am pomoranischen Wortschatz. Urslawische Lexik des Pomoranischen, die nicht im Polnischen bezeugt ist*, ZfSl XXVII, 1982, s. 342–355; W. Boryś, *Archaiczna warstwa rodzimej leksyki słowińskiej*, Studia kaszubsko-słowińskie, Łeba 1992, s. 31–44 {na s. 628–639 niniejszego tomu – red.}.

4) wyrazy wspólne dla kaszubszczyzny i dla sąsiadujących z nią północnych gwar polskich, zwłaszcza dla gwar Kociewia, Borów Tucholskich, Krajny, czasem również Malborskiego,

5) wyrazy ograniczone na terytorium polskim do obszaru kaszubskiego lub jego części, czyli typowe kaszubizmy leksykalne mające genezę prasłowiańską².

Na tym miejscu chcę przedstawić przykłady wyrazów kaszubskich należących do ostatniej grupy, tj. przykłady rezyduów niewątpliwie lub prawdopodobnie odziedziczonych z epoki prasłowiańskiej, nie znanych reszcie polskiego terytorium językowego. Ograniczenie poszczególnych rozpatrywanych wyrazów do obszaru kaszubskiego ustalałem na podstawie dostępnych źródeł leksykograficznych, może się więc zdarzyć, że nowe informacje o słownictwie polskim, szczególnie gwarowym, ukażą występowanie wyrazu uważanego za kaszubizm także poza obszarem kaszubskim. [262]

Ze względu na ograniczenie miejsca przedstawiam tylko wybrane przykłady rezydualnych czasowników i rzeczowników, pomijam zatem sporo ciekawych przykładów, w tym grupę interesujących przymiotników i pojedyncze przykłady reprezentujące inne części mowy.

1. Przykłady czasownikowe

1.1. Czasowniki podstawowe

-*χolęc*, czasownik poświadczony tylko z prefiksem, mianowicie *rozχolęc sę* ‘poodpinać się, o odzieży’, *rozχoloni* ‘nie zapięty’. Należy go łączyć z ros. *chólit* ‘troskliwie pielęgnować, otaczać pieczę, utrzymywać w porządku, w czystości’, w gwarach też ‘czyścić, myć; krótko strzyc; drzeć’, ukr. reg. *cholyty* ‘czyścić’, bułg. *choli se* ‘szykuje się’. Czasowniki te kontynuują psł. *choliti ‘otaczać, ogarniać, osłaniać’³;

kârkac/karkac ‘gdakać, o kurach’, ‘mówić lub śpiewać piskliwym głosem’, ‘opowiadać’, ‘skarżyć się’, ‘upominać, łajać, besztać, karcić’, ‘zalecać się, umizgiwać się’. Czasownik ten odpowiada np. dłuż. *kórkaś*, głuż. *korkać* ‘rzygać, odbijać się’, sła. *křkat* ‘rechotać; krakać’, bułg. *kórkam* ‘wydawać gardłowe dźwięki (np. o ptakach, o żabach); jeść, pić głośno’. Wszystkie one konty-

---

² Szczegółowo o tej klasyfikacji kaszubskich archaizmów leksykalnych wraz z pełniejszą egzemplifikacją w: H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996.

³ W. Boryś, *Etymologie kaszubskie*, I, GSJ V, 1991, s. 76–77 {artykuł na s. 640–656 niniejszego tomu – red.}.

nuują psł. *kṛkati ‘wydawać głos nieprzyjemny, gardłowy, ochryply itp.’, czasownik pochodzenia onomatopeicznego⁴;

šq̄tac sq̄ ‘kręcić się, wiercić się’, ‘guzdrać się’, czasownik odpowiadający np. czes. *šátati* ‘ruszać, chwiać czymś’, *šátati se* ‘ruszać się, chwiać się, zataczać się’, ros. *šatát* ‘chwiać, poruszać’, *šatát’sja* ‘chwiać się, kołysać się, poruszać się; kiwać się; włóczyć się, wałęsać się’, scs. *šę̄tati sę̄* ‘huczeć, hałasować’, sch. *šétati* ‘przechadzać się, spacerować’. Wyrazy te kontynuują psł. **šę̄tati* ‘poruszać, wprawiać w ruch’, **šę̄tati sę̄* ‘ruszać się, poruszać się’⁵;

słi. *tarčec* ‘tkwić, siedzieć’, też *tačec* ‘ts.’ i ‘sterczeć’, czasownik mający dokładne odpowiedniki np. w czes. *trčeti* ‘wystawać, sterczeć, tkwić’, sła. *trčat* ‘wystawać z czegoś, ponad coś, sterczeć; długo, beczynn timer gdzieś przebywać, tkwić’, ros. *torčát* ‘wystawać pionowo, sterczeć; znajdować się gdzieś, tkwić’, sch. dawne *trčati* ‘sterczeć’. Kontynuują one psł. *trčati ‘pionowo tkwić w czymś, wystawać z czegoś, sterczeć’. W języku polskim i w części języków słowiańskich poświadczony jest wariant tego czasownika z *s*-mobile, mianowicie psł. *strčati: pol. *sterczeć* (dawne *starczeć*) ‘wystawać ponad powierzchnię, odstawać od jakiejś płaszczyzny; stać pionowo, na sztorc; tkwić w miejscu, stać długo i beczynn timer’. Z dwu prasłowiańskich postaci leksemu *(*s*)*trčati* dialekt kaszubski zachował wariant inny niż reszta obszaru polskiego⁶;

tarčec sq̄ ‘włóczyć się’, czasownik odpowiadający sch. *trčati* ‘biec, biegać, chodzić szybko, latać, gnać, pędzić’, mac. *trča* ‘chodzić szybko [263] w specjalny sposób’. Wyrazy te kontynuują psł. *trčati ‘szybko się poruszać, biegać, latać, pędzić’. Na obszarze polskim poświadczone są poza tym tylko pokrewne wyrazy o innej budowie, np. dawne *odsterkać* ‘odpychać, odsuwać’, *ustyrkać się* ‘potykać się’, należące do psł. *(*s*)*trkati* ‘popychać, szturchać, trącać; wpychać, wtykać, wsuwać’⁷;

varskac/vårskac ‘tryskać, ziać (ogniem)’, *vårščec* ‘kipieć, bulgotać; tryskać, wypływać małym, lecz silnym strumieniem, strzykać’. Czasowniki te należy łączyć ze sł. *vrskati* ‘skrzypieć, trzeszczeć’, sch. *vřskati* ‘seplenić’, ‘błyskać, razić w oczy’, dial. ‘uderzać prętem, smagać’, mac. *vrška* ‘smagać, chłostać’. Występowanie identycznych wyrazów, z formantem *-ska-* (i *-šče-*) i ze znaczeniami typowymi dla czasowników onomatopeicznych, na skrajnej

⁴ Por. Sławski SEJP II 78; ÈSSJa XIII 216.

⁵ Boryś o.c. 80–81.

⁶ W. Boryś, *Archaiczna warstwa rodzimej leksyki słowiańskiej*, s. 34 {artykuł na s. 628–639 niniejszego tomu – red.}.

⁷ W. Boryś, *Etymologie kaszubskie*, II, GSJ VI, 1995, s. 62 {artykuł na s. 656–664 niniejszego tomu – red.}.

północy i na południu Słowiańszczyzny pozwala rekonstruować psł. *vr̥skati ‘wydawać trzeszczący, skrzypiący odgłos, trzeszczeć, trzaskać’⁸. Kaszubska postać *våršćec* wskazuje na synonimiczną formację *vr̥ščati, pozostającą w takim stosunku do *vr̥skati jak np. pol. *trzeszczeć* do *trzaskać*, psł. *tr̥ščati do *tr̥skati;

zibac/zěbac ‘kołysać, huścić; spać na siedząco, drzemać z częstymi przerwami’ ma odpowiedniki w części języków słowiańskich, np. połab. *zāibi-sā* ‘hušta się’, brus. *zybac*, ros. *zybit*, dial. *zybat* ‘huścić’, sch. *zibati* ‘huścić, kołysać’. Przytoczone czasowniki kontynuują psł. *zybati ‘kołysać, huścić’⁹;

znobic ‘chłodzić, ziębić’ ma odpowiedniki we wszystkich trzech grupach języków słowiańskich, np. czes. *znobiti* ‘chłodzić; odczuwać chłód’, ukr. *znobyty* ‘przeziębiać’, sch. dawne *znobiti* ‘ziębić’. Kontynuują one psł. *znobiti ‘ziębić, chłodzić’¹⁰;

žalēc ‘zwęglać, żarzyć, palić’, ‘żarzyć się, pałać’, *žālēc sǫ* ‘tlić się, żarzyć się, palić się bez wyraźnego płomienia’, ‘rumienić się, szczególnie pod wpływem złości, wstydu, gorączki’. Czasownik ten ma odpowiedniki innosłowiańskie: brus. dial. *žālec* ‘tlić się, żarzyć się’, *žalic* ‘parzyć, o pokrzywie’, ukr. dial. *žality* ‘psuć się, o produktach żywnościowych’, ros. dial. *žālet* ‘nagrzewać się i fermentować, rozkładać się, gnić, o ziarnie przygotowanym na sólód’, dłuż. *žalny* ‘płonący’¹¹. Wyrazy te dają podstawę do rekonstrukcji psł. *žalēti ‘tlić się, palić się bez płomienia, żarzyć się’. Wyraz kaszubski sugeruje możliwość rekonstrukcji obok nieprzechodniego *žalēti ‘tlić się, żarzyć się’ również przechodniego czasownika *žaliti ‘palić bez płomienia, żarzyć, zwęglać’.

1.2. Czasowniki pochodne

W kaszubskim mamy poświadczony kontynuujący pewnych prasłowiańskich pochodnych formacji czasownikowych, zwłaszcza perfektywnych czasowników na *-nq-*, np.

barkńec/baryńec ‘chorować na kołowaciznę; chorować psychicznie’, słi. *b^larkńec* ‘ts.’, czasownik formalnie odpowiadający np. czes. *brknouti* ‘potknąć [264] się; omylić się’ (*brklý* ‘zwariowany, szalony’), ros. dial. *bórknut* ‘rzucić’, sch. *brknuti* ‘sięgnąć ręką’, dial. ‘rzucić, pchnąć’. Wyrazy te kontynuują

⁸ Ž. Ž. Varbot, *K rekonstrukcii i ètimologii nekotorych praslavjanskich glagol'nych osnov i otglagol'nych imen*, XI, Ètimologija 1982, 1985, s. 31–32.

⁹ W. Boryś, *Etymologie kaszubskie*, I, GSJ V, s. 84 [artykuł na s. 640–656 niniejszego tomu – red.].

¹⁰ Por. np. ÈSBM III 339–340.

¹¹ Por. o.c. 206.

psł. *brknōti, czasownik perfektywny od *brkati oznaczającego m.in. ‘mylić się, błędzić’ (znaczeniowo bliskie czasownikowi kaszubskiemu jest zwłaszcza bułg. *pobórkam* ‘pomieszać rozum, zawrócić w głowie’, *pobórkam se* ‘stracić rozum, oszaleć’)¹²;

χlunōc ‘uderzyć’ (w sł. ‘chuchnąć, dmuchnąć’), *χlunōc sǫ* ‘przewrócić się, stracić równowagę’, czasownik odpowiadający sł. *hlúniti* ‘wydobywać się parując, parować’, bułg. *chlúnje* ‘lunąć’. Są to kontynuanty perfektywnego *chlunōti, utworzonego od psł. *chlujati ‘wiał’¹³.

2. Przykłady rzeczownikowe

2.1. Wśród kaszubskich rezyduów pochodzenia prasłowiańskiego nie poświadczonych na reszcie polskiego obszaru językowego jest kilka archaicznych rzeczowników, np.:

χarna (sł. *χârna*) ‘pożywienie, pokarm, pasza dla bydła’, współcześnie w nowszym znaczeniu ‘trawa sucha, bezwartościowa jako pasza, rosnąca w zbożu i na łąkach’. Wyraz ma odpowiedniki w połab. *χornǎ* ‘pokarm, żywienie’ i w wyrazach południowosłowiańskich, np. cs. *chrana* ‘pożywienie, pokarm’, bułg. *chraná* ‘żywność, żywienie; zboże’, sch. *hrána* ‘ts.’. Są to kontynuanty psł. *chorna ‘pożywienie, pokarm, jadło’¹⁴;

kâlp ‘łabędź’ ma dokładne odpowiedniki w głuź. *kołp* ‘łabędź’, strus. *kolp* ‘ptak warzęcha’, ros. *kolp* (ukr. *kólpyk*, *kólpycja*) ‘ts.’, sch. dial. *kûp* ‘łabędź’, w Dubrowniku *kûftež* ‘pelikan’. Te nazwy ptaków sprowadzają się do psł. *kļpb ‘łabędź’; jest to wyraz mający bliskie odpowiedniki w językach bałtyckich: litew. *gulbis*, *gulbė*, łot. *gūlbis*, stprus. *gulbis* ‘łabędź’ (w niektórych językach słowiańskich poświadczone są szcztakowo postaci z nagłosowym *g*)¹⁵;

mâlnǎ ‘błyskawica bez grzmotu’ i liczne znaczenia wtórne, np. ‘jakiekolwiek światło pełgające’, ‘widmo w najrozmaitszych postaciach’, ‘zaraza’, ‘mgła, zwłaszcza poranna’. U Słowian zachodnich wyraz ma odpowiednik tylko w połab. *mǎunǎ* ‘błyskawica’, poza tym jest znany Słowianom wschodnim i południowym, np. ros. *mólnija* ‘błyskawica’, ukr. dial. *movnjá* ‘ts.;

¹² Zob. SEK I 88–89.

¹³ Por. ËSSJa VIII 39.

¹⁴ Zob. np. E. Wrocławska, *Związki leksykalne kaszubsko-południowosłowiańskie*, SFPS VII, 1967, s. 175; H. Popowska-Taborska, *Z problematyki badawczej nawiązań leksykalnych (na materiale kaszubsko-południowosłowiańskim)*, RS XXXVI, 1975, s. 6–7; ËSSJa VIII 76–77.

¹⁵ Por. np. F. Sławski, *Dubrownicka nazwa łabędzia*, RS XXI, 1960, s. 37–40; ËSSJa XIII 189–190.

blask; odgłos, echo', scs. *mlbnii*, *mlbnija* 'błyskawica', sch. *múnja* 'błyskawica; piorun; błysk'. Wyrazy te kontynuują psł. **ml'nbji* 'błyskawica'¹⁶;

Do tej grupy rzeczowników zaliczyć można i kasz. *čl'ärměslě* pl. tantum 'drewniane nosidła do noszenia wiader i koszy'. Jest to wyraz znany wyłącznie z kaszubszczyzny, ale pierwotnie mógł być właściwy Słowiańszczyźnie północno-zachodniej, jeśli słuszna jest sugestia F. Hinze¹⁷ o zachowaniu tego apelatywu w niemieckich nazwach jezior, kształtem przypominających nosidła, na dawnym terenie połabsko-pomorskim (*Zermützel*) i na dawnym terenie łużyckim (*Schermützel*, *Scharmützel*); niemieckie [265] nazwy własne są poświadczane od r. 1300. Genezę kasz. *čl'ärměslě* wyjaśniła H. Popowska-Taborska¹⁸ (i niezależnie O. N. Trubaczow¹⁹). Wyraz ma pochodzić z pierwotnego **čřmysly* (pl. od **čřmyslō*). Postać tę trzeba uznać za prastary, prasłowiański wariant fonetyczny z rdzennym **ř* synonimicznego rzeczownika **krmyslō* (bądź **krmyslo*) ograniczonego do obszaru wschodniosłowiańskiego, np. ros. *koromýslo*, w gwarach też *koromýsel*, *koromýsl* 'drewniane nosidła do noszenia wiader z wodą'²⁰.

2.2. Większość rezydujących rzeczownikowych kaszubizmów to rzeczowniki reprezentujące młodszą warstwę słownictwa prasłowiańskiego, motywowane na gruncie prasłowiańskim.

2.2.1. Wyodrębniającą się grupę stanowią rzeczowniki utworzone za pomocą sufiksu *-ja*:

čaza 'czad', 'sadza' z odpowiednikami w innych językach słowiańskich, np. dłuż. *caza* 'sadza', sła. dial. *čadza* 'dym, śwąd; sadza', sch. *čãđa* 'sadza, kopeć'. Wyrazy te kontynuują psł. dial. **čad'ja* 'lotne produkty spalania i parowania, tj. dym, opar, mgiełka, sadza'²¹;

dãcã 'dobrowolne datki w naturze dla księdza', sli. *dãuca* 'datek, dar', wyraz mający odpowiedniki u Słowian wschodnich i południowych, np. strus. *dača* 'dar', ros. *dãča* 'dawanie, danie, wydanie, złożenie; porcja, racja', w dialektach np. 'oddanie, zwrócenie czegoś; to, co należy oddać, dług; pożyczka; dani-

¹⁶ Por. np. Vasmer REW II 149–150.

¹⁷ F. Hinze, *Die Namen Scharmützel, Schermützel, Zermützel, Schermeisel und ihre Deutung. Zugleich ein Beitrag zur Etymologie von ostslav. koromyslo 'Wassertrage'*, ZfSl XVII, 1972, s. 19–24.

¹⁸ H. Popowska-Taborska, *Kaszubskie čěřep, čerměslō polską wersją czerepa i koromysel*, SIOr XVII, 1968, s. 369–370 [= Popowska-Taborska Szkice 171–173].

¹⁹ O. N. Trubačev, *Nabljudenija po etimologii leksičeskich lokalizmov*, Etimologija 1972, 1974, s. 35–41; ÈSSJa IV 149.

²⁰ Por. też SEK I 224–225.

²¹ SP II 106–107; SEK I 211.

na; dar, np. pieniądze dawane pannie młodej, jałmużna dawana biednym', sch. *dāca* 'danina, podatek; dar'. Wyrazy te sprowadzają się do psł. **dat'a* 'dawanie, danie; to, co się daje, dar; danina'²²;

krazlā 'kradzież', rzeczownik odpowiadający np. ros. i brus. *kráža* 'ts.', cs. *kražda*, sch. *krāða*, sl. *krâja* 'kradzież; to, co jest ukradzione'. Wyrazy te sprowadza się do psł. **krad'a* 'kradzież; to, co ukradzione'²³;

sł. *seza* 'sieć do łowienia stynek', termin rybacki mający odpowiedniki we wschodniosłowiańskim i południowosłowiańskim słownictwie rybackim, np. brus. dial. *séža* 'jaz, płot przegradzający rzekę z siecią do łowienia ryb; sieć ustawiona pośrodku rzeki', ros. dial. *séža* 'jaz na rzece w kształcie płotu z otworem, nad którym znajduje się podwyższone siedzenie dla rybaka, skąd zarzuca się sieć', sch. dial. *sjèða* 'rodzaj jazu na rzece, z podwyższeniem dla rybaka, skąd zarzuca się sieć lub łowi się ryby ościeniem; platforma do siedzenia dla rybaka; miejsce, gdzie się łowi ryby specjalną siecią'. Wyrazy te kontynuują psł. **sěd'a* 'siedzenie, miejsce do siedzenia', prasłowiański derywat, który w środowisku słowiańskich rybaków uległ daleko idącym przekształceniom znaczeniowym, przy czym w materiale słowiańskim poświadczono są kolejne ogniwa ewolucji semantycznej aż do specjalnego znaczenia 'rodzaj sieci'²⁴. Wyraz musiał mieć dawniej szerszy zasięg w słowiańskich gwarach Pomorza, skoro dość wcześnie (co najmniej w XVI w.) został zapożyczony do niemieckiego słownictwa rybackiego: niem. [266] dial. (w Meklemburgii, Brandenburgii, na Pomorzu, w Prusach Wschodnich) *Zeese, Zehse, Zese* 'rodzaj sieci'²⁵, wyraz rybacki zapożyczony powrotnie do kaszubszczyzny jako *céza* 'ręczny włók służący do połowu fląder i okoni'.

Do tego typu wyrazów należy prawdopodobnie kasz. *miřa* 'narzeczony, pan młody', wyraz zestawiony przez H. Popowską-Taborską z rum. *mire* 'narzeczony, pan młody' (wyraz rumuński ma być sławizmem, przejętym zapewne od zromanizowanych w odległej przeszłości Słowian dackich)²⁶. Możliwe jest zatem, że mamy tu do czynienia z relikdami psł. **mir'ja*, będącego męską nazwą działacza utworzoną w epoce prasłowiańskiej od czasownika *miriti (się) 'uspokajać (się), godzić (się), jednać (się)'.

²² SP II 358–359.

²³ Zob. ÈSSJa XII 84.

²⁴ W. Boryś, *Archaiczna warstwa rodzimej leksyki słowiańskiej*, s. 38–39 {artykuł na s. 628–639 niniejszego tomu – red.}.

²⁵ Por. SEK I 198 (z dalszą literaturą).

²⁶ H. Popowska-Taborska, *Z tajników słowiańskiej leksyki – o dwóch nazwach pana młodego*, Sagners Slavistische Sammlung 17, München 1991, s. 337.

2.2.2. Spora jest grupa rzeczownikowych rezyduów kaszubskich zawierających inne formanty, np.

jáda ‘posilek, pokarm, strawa’, ‘ciepły pokarm dla zwierząt domowych’, wyraz mający odpowiedniki wschodniosłowiańskie, np. ros. *edá* ‘czynność jedzenia; jadło, strawa, pożywienie, posilek’, ukr. *jidá* ‘jedzenie; pokarm, pożywienie’, może też bułg. dawne *jáda* ‘smak’. Wyrazy te kontynuują psł. *ěda ‘czynność jedzenia; pokarm, pożywienie’²⁷;

koscěr ‘drzewo gałęziste, rosochate’, f. ‘zarośla, krzaki’. Wyraz odpowiada np. ros. *kostér* ‘stokłosa’, w gwarach ‘paździerze’, ‘młody jesiotr wyróżniający się dużą ilością zewnętrznych kosteczek’, bułg. dial. *kóster* ‘krzywy nóż używany w winnicy’. Wyrazy te sprowadza się do psł. *kosterb f. ‘coś ościstego, ostrego, kostropatego’²⁸;

sł. **króšna** pl. ‘nosidła’, wyraz mający odpowiedniki w większości języków słowiańskich, np. czes. dial. *króšna* (w stczes. *krósně*) ‘kosz, drewniane nosidła do noszenia ciężarów na plecach’, ros. dial. *króšnjá* ‘nosidło, kosz pleciony, sakwa, torba do noszenia na plecach różnych ciężarów’, sło. *króšnja* ‘drewniane nosidło do noszenia ciężarów przed sobą lub na plecach; korona drzewa’. Kontynuują one psł. **krosn’a* ‘urządzenie do przenoszenia ciężarów: plecione czy drewniane nosidła, odpowiedni kosz’²⁹;

pěřχ ‘łupież, liszaj’, wyraz mający odpowiedniki w ros. dial. *perch* ‘łupież’, ukr. *perch* ‘ts.’, sło. *prh* ‘coś podobnego do pyłu: pleśń, próchno, pylista ziemia, lotny popiół’. Kontynuują one psł. *přichb ‘coś sypkiego’, derywat od czasownika *přšiti ‘proszyc, sypać’³⁰;

svərb ‘świerzb’, postać z pomorskim *tart*, mająca odpowiedniki w części języków słowiańskich, np. czes. *svrab*, ros. *svórob*, sch. *svrâb* ‘świerzb’. Wyrazy te kontynuują psł. *svorbv ‘świerzb’, rzeczownik z archaiczną alternacją rdzennego -or- (-âr-) wobec -ř- w podstawowym czasowniku *svřbiti ‘świerzbic’³¹.

3. Przegląd wybranych kaszubskich wyrazów rezydualnych wskazuje na pewną, dość wczesną odrębność leksyki kaszubskiej od słownictwa reszty polskiego terytorium językowego. Nie można jednak udowodnić, że odpo-

²⁷ SP VI 116.

²⁸ Por. Sławski SEJP II 552–553; ÈSSJa XI 154.

²⁹ Por. Sławski SEJP III 140; ÈSSJa XIII 12–13.

³⁰ Por. F. Hinze, *Die Besonderheiten des pomoranischen Wortschatzes gegenüber dem der polnischen Schriftsprache*, Slawische Wortstudien, Bautzen 1975, s. 92.

³¹ Por. l.c.

wiednie wyrazy nigdy nie istniały w języku polskim, że poszczególne [267] wyrazy nie zawdzięczają swego ograniczenia do kaszubszczyzny zaginięciu odpowiednich wyrazów polskich.

W materiale widoczne są nawiązania słownictwa kaszubskiego do leksyki połabskiej, łużyckiej, wschodniosłowiańskiej, południowsłowiańskiej. W większości przypadków mamy tu do czynienia z zachowaniem starych wyrazów na różnych słowiańskich terenach, podczas gdy na innych terenach odpowiednie wyrazy zostały utracone. Tego rodzaju wyrazy poświadczają tylko dobrze znaną archaiczność dialektu kaszubskiego, związaną z jego położeniem na peryferii terytorium polskiego i słowiańskiego.

Wśród kaszubskich rezyduów znajdują się kontynuanty leksemów wczesnoprasłowiańskich, niekiedy mających odpowiedniki lub nawiązania pozasłowiańskie, indoeuropejskie, oraz kontynuanty leksemów powstałych w okresie późnoprasłowiańskim, różnego rodzaju formacji pochodnych, wyrazów onomatopeicznych itp. Co najmniej część leksemów późnoprasłowiańskich powstała w czasie, kiedy istniało już zróżnicowanie dialektyczne prasłowiańszczyzny. Wśród takich wyrazów należy szukać ewentualnych nawiązań kaszubsko-innosłowiańskich. Ponadto niektóre typy derywatów, tworzone według modeli słowotwórczych produktywnych w okresie późnoprasłowiańskim (np. nomina actionis z sufiksem *-ja*), mogły powstawać równolegle w różnych częściach prasłowiańszczyzny i mogły być tworzone w różnych częściach słowiańskiego obszaru już po rozpadzie prasłowiańskiej wspólnoty językowej.

{Na s. 269 pierwodruku streszczenie angielskie – red.}

Indeks wyrazów

Indeks obejmuje wybrane wyrazy, zwłaszcza te, które nie są wymienione w tytułach artykułów, a wyróżnione są w ich śródtytułach albo na początku ich akapitów. Podaje się w miarę możliwości wszystkie rekonstrukcje leksemów prasłowiańskich, pomijając natomiast ich kontynuanty w poszczególnych językach. Indeks zawiera te wyrazy słowiańskie, które są podstawą prasłowiańskiej rekonstrukcji formalnej i znaczeniowej oraz te, które są przedmiotem analizy leksykalnej, nie podając zazwyczaj leksemów przytaczanych jako tło porównawcze. Uwzględnia się też wybrane, a ważne dla analizy leksykalnej przykłady z języków bałtyckich oraz przykłady rekonstrukcji bałtosłowiańskich i indoeuropejskich. W ramach języków formy literackie podaje się łącznie z gwarowymi (z wyjątkiem wydzielonych przykładów kaszubskich ze względu na odrębny rozdział o leksyce kaszubskiej), nie zaznaczając miejsca akcentu. Artykuł *Nazwy pliszki w językach słowiańskich* ma własny indeks na s. 142-144.

Wyrazy białoruskie

drom 277
haŭja 275
hoŭe 275
χoŭp 282
koŭb 278
latacca 280
pučyna 282
sadno 259
sesla 261
sjabar 153

Wyrazy bułgarskie

ljudja 371
oljudja 371
oski 57

prud 185
prŭd 185
sepvam 375
veg 272
želub 108

Wyrazy chorwackie i serbskie

balamutiti 404
buk 449, 450
černi 432
dlen 296
dohromit se 414
draga 387
dražiti 387
drbati 388
dregnuti 297

fuzati 350
glen 296
gonjaj 428
griva 415
gruča 405
gručica 405
grutati 299
-grutiti se 299
hibati 416
hlud 385
hluditi 434
(h)omut 449, 452
hovati 388
hpati 358
huzati 350
hvati 358

isprel 333
isprtnjati 367
izvihot se 440
jalovišće 421
ježa 264
-klitat 301
komonjiti se 323
konj 330
kujit se 302
lapa 405
-lasiti se 303
lišati 406
ljuditi 371
lojat 441
melviti se 305
muviti se 305
Nakal 171, 172
Nakla 171, 172
nakla 173
Naklo 171, 172
naklo 173
nedoložen 389
nepča 390
nepča 391
opuka 355
operat se 443
paćak 417
paćka 417
pajid 307
peskot (se) 443
phati 358
popel 360
plivica 406
politi 407
prenja 334
presližen 435
prikuljen 437
pručati 462
pručiti 462
prud 185
ridati 456
ridnuti 456
rutati 308
-rutiti 308
sadno 259
sap 339, 340

sapa 340
sapi 338
sasiti 383
sebati se 375
sepati se 375
skolek 395
sloba 311
slutan 336
sraga 361
srebati 363
srbati 363
stapi 407
stavica 408
šun 382
šunac 382
šupica 408
šatrati 386
šatriti 386
ščut 291
škrip 666
štruk 418
šuj 437
trbav 409
tremesla 287
tulati (se) 364
uditi 388
(u)sjesla 261
ušnuti 312
uvor 449, 453
vavlit 446
vegav 410
vehet 386
vih 440
visme 315
višica 411
vrsat 412
vugorac 413
vuna 317
vused 385
vuzati 350
zden 384
zvono 319
žamlja 328
ždreb 330
žebul(j)ac 109
žebulak 111

žel(j)ubac 109
žgvorac 413
žikati se 253
žreb 330

Wyrazy macedońskie

prend 184
prɛnd 184

Wyrazy polskie

chlęda 591
chludzić 371
chmioła 583
chmuła 583
chulić się 511
chyb 104
dzierbić się 557
jaszczeć 563
jesieć 71, 74
juni 535
junoch 533
krępy 617
kręty 617
kuk(u)rzysko 493
lątka 493
mersiść 565
możdzeń 479
nastroga 489
nastrożyć 489
nie (w)zgarac 522
obieczaj 713
obyczaj 713
odepsnać 546
okręt 289
opsnać się 545
oskoła 54
ożoł(g)nać się 559
pałątka 475
parcieć 367
parzyć 594
piądło 512
pieles 514
pielina 515
pielonka 515
piędlieć 512
poćbiega 534

poćpiega 534
pomucha 568
poniewierać się 538
popsnąć się 545
posątorzyć się 580
pożołdy 507
przypsnąć 546
psnąć (się) 544
pyszka 589
racić się 517
rzega 566
sątera 580
siać 574
siepać 375
skory 536
skrzyp 665
spólek 552
strożyć 489
suć 504
swędra 478
szczawręga 590
ślezej(a) 597
ślezej 597
tani 471
tęgi 617
tłuszczą 542
tùni 471
upsnąć się 545
wichny 572
wiercpa 561
wierćpa 561
wirspa 561
wisny 572
wiśny 572
wrodzić się 526
-wroszyć 577
wypsnąć się 544
zapsnąć 546
zaracić się 517
zepsnąć 546

a. Wyrazy kaszubskie

baryńec 728
barkńec 728
beźpek 721
bardo 632

chyb 104
čaża 730
čärměslë 730
dãcã 730
draği 619
dvígo 629
zegno 629
fafloníc 702
fafrońic 703
fafrotac 699
fërfotac 699
gałowac 656
gałónk 659
gargulec 697
gągnošec 703
gągnotac 699
gągrotac 702
gąstolëc 697
glëgoníc 660, 703
gòra 706
gròd 706
gròda 706
gròdo 706
grąba 707
grąpa 708
grąpla 708
grëpa 707
gròdka 710
gròdło 641, 722
gurbolëc są 697
gurgotac 699
gëłgotac 700
χamrotac 700
χarbot 671
χarna 729
χaršeńic są 703
χàrna 729
χąχnotac 701
χlëda 591
χlëdnqc 591
χlunqc 729
-χolëc 726
χobot 633
χramotac 701
-jajotac 701
jajrotac 702

jamrotac 702
jargolëc są 698
jarχulëc 698
jarmolëc 698
jařabolëc 699
jazda 636
jãda 732
jeblotac 702
jem 637
jivrotac są 702
karkac 726
kãłp 729
kãrkac 726
kapa 710
klëdnqc 591
klëpa 682
koscòl 635
koscëř 732
kražã 731
krošńa 732
křap 667
lãbic 691
lãcni 617
lãgi 617
mãłńã 729
mír 720
načëc 643
navelëc są 644
navël 644
nãvarpë 653
obëčëj 712
ostřëc 611
pařëc 594
perpeša 685
përlëc 685
përplëc 686
përpolëc 685
përpotac 685
pëška 589
pliti 630
plòsac 660
pokój 720
prák 681
prëk 681
præk 681
přitka 674

přitki 630, 675
přiti 630, 675
pěřχ 732
rađi 614
rağ 618, 680
rađi 618
rozχolęc sạ 646
rżma 708
řma 708
sep 711
seza 634, 731
sějac 574
skačęc 647
skověčk 59
skrątev 720
skrątva 720
skřěp 665, 666, 667, 669
skřip 669
skwiega 605
sląz 621
sląka 633
slučka 637
sów 648
sparχ 721
sparχa 721
spokój 720
spół(a) 556
spółk 552, 556, 723
spřidi 630
spřitki 630
spřix 710
střęc 611
svårb 732
sváz 621
şatac sạ 651, 727
şatolęc (sạ) 651
şatořęc sạ 651
şcava 634
şpól 552, 556, 723
tarčęc 631, 727
tarčęc sạ 661, 727
tuřęc 652
ubětk 721
uřět 709
uřma 708
varskac 727

vårpac 653
vårskac 727
zagatac 626
zaloga 638
zalağa 662
zěbac 655, 728
zibac 655, 728
znořic 728
zníc 663
žalęc 728
žužnic 664

Wyrazy rosyjskie

portit' 367
želub' 108
želud 111
žixat'(sja) 253

Wyrazy słoweńskie

gonjaj 429
jalovişće 432
ježa 264
veg 271
vega 271
vegast 271
vegati 271
vegrast 271

Wyrazy ukraińskie

sipaty 375

a. Wyrazy poleskie

oskodavec 57
(v)oskovik 57
zakla 174
zaklo 174

Wyrazy prasłowiańskie

balamqtiti 247, 405
blqkati 247
borna 77
bq̄b̄nati 163, 166
bq̄b̄nъ 163
briditi 219
břknq̄ti 729
břşčъ 219

břdo 632
cřkati 609
čelo 248
čad'a 730
čermę 289
čermęsla 289
čermę 289
červa 289
červo 289
čilъ 249
čuba 104
čubъ 104
čupa 104
čurъ 104
čystiti 644
dat'a 731
deglo 629
degno 629
dlabiti 219
dorga 387
doržiti 220, 387
dovlěti 447
dřęgati 299, 620
dřęgnq̄ti 299, 621
dřeska 250
dřęzga 250
dřopъ 177, 178
dřoğъ 620
dřuga 150
dřugъ 147
dřugyni 150
dřuža 151
dřužica 151
dřužina 152
dřužiti 152
dřužьba 151
dřužьcъ 150
dřužьka 150, 151
dřužьko 150
dřužьkъ 150
dřužьstvo 151
dřъma 277
dřъmъ 277
dřъpati 179, 250
dřъbati 220, 388, 558
dřъbiti 558

dġgati 299
dġgnqti 298
duda 161
dudaġъ 168
dudati 166
dudġti 166
dudy 152
dudъka 161
ġti 637
ġda 732
ġzda 637
galati 658
galiti 658
garati 524
gatati 627
gatiti 626
gatiъ 626
gluta 251
glgati 700
glkati 700
gora 706
gorġti 524
govġti 200
govъje 276
gqđbba 168
gqđbъcъ 168
gqđġbnati 699
gqsl'afъ 168
gqslġ 158, 167
gqsti 159, 166, 697
grġba 707
grġđbъka 710
grġpa 707
grġsti 641, 723
griva 416
grivъna 416
grqda 707
grqđbъ 707
gruġa 405
gruchati 300
grutati sġ 300
grъmъ 212
grbġti 698
grġġati 215
grġġiti 218
grđbъ 523

grgati 697
gvorъ 413
chalupa 220, 223
chġda 593
chġdnqti 593
chlqđbъ 220, 386
chlunqti 729
chlъpa 406
chlъpъ 406
chlyskati 406
chlystati 406
chl'uditi 374
chġka 99, 101, 102
chġpъ 283, 406
chġzati 353
chġziti 353
chġznqti 353
chġzъkъ 353
chmura 586
chmyzъ 588
chobotъ 633
choliti 646, 723, 726
cholъka 99
chol'ava 220, 647
chol'eva 220, 647
chomqtiъ 453
chorna 729
chorpa 215
chovati 220, 231, 388
chqchъnati 701
chribъ 670
chribъbъ 670
chripъ 670
chromъ 415
chъb- 672
chъbati 673
chъġbъkъ 218
chъstati 218
chuliti (sġ) 215, 303, 511
chvġliti 218
chъlka 101
ch(ъ)mela 585
ch(ъ)mġla 585
ch(ъ)mola 585
ch(ъ)mula 585
ch(ъ)mylina 585

chybati 416
chybъ 103, 104, 106
chuma 104, 106
chymъ 104, 106
izp(ъ)rġti 334
jaskati 564
junochъ 534
junъ 535
jъma 637
jъmъ 637
jъskaъ 225
jъspola 553
jъspolti 555
jъspolъ 553, 684, 723
kaġa 218
kaġiti 212
kadъ 215
kalati 215
klamъ 219
klġka 216
klġšt'ъ 219
klġtiti 302
klġtъ 302
klititi 302
klqbo 101
klqbъ 101
klqpa 683
klqръ 212, 683
kl'uditi 374
kl'udъ 374
kl'useъ 216
klġka 101, 102
klġkъ 101, 102
klġpъ 729
klġzati 353
klġziti 353
kolkolъ 163
kolto 213
komonica 324
komonika 324
komonъ 323
kopъskъ sъġakъ 65
kopъ 324
kopati 348
koryto 347
korynġti 218

kosa 106
kosma 105
kosmъ 105
kostelъ 636
kosterъ 732
kostrъ 636
kopa 710
krad'a 731
krętati 617
krivati 368
krivęti 368
kriviti 368
krivъ 368
kroky 219
krosn'a 732
krorъ 617
krqtъ 617
křkati 727
křmyslo 730
křmyslъ 730
křpa 216
křmyslъ 730
kuč- 648
kuk- 648
kuliti se 303, 437, 512
kvękati 608
kvęknqti 608
kъlbъ 279
kъlcati 212
kъlbъ 175
kъrb- 672
kyčъma 105
kyka 105
lajati 442
lara 406
larъ 382
larъtъ 382
lasiti (se) 304
lasъ 304
latati (se) 280
lava 219
legti 601
ležati 601
lēga 601
lēgati 601
lopati 608

lqbiti 692
lqgъ 617, 620
lqkъ 159, 617
lupiti 693
luskati 609
lutati 240
mamiti 216
mariti 213
miriti (se) 731
mir'a 731
mirъ 720
mъva 305
mъviti 305
mъnъji 730
mozgęnъ 482
mozgъ 482
mozgъ 482
mozgъnъ 482
mřdati 216
mřsiti 565
muditi 216
mъcha 570
mъchъ 570
načъstiti 644
na kъlę 175
na kъlęchъ 175
nastorga 525
nastoržiti 490
nedolqžъnъ 221, 233, 389
nepъtъ 392
nepъt'a 392
nevirati 540
noga 347
nora 219
nqtiti 221
nuda 219
nutiti 221, 235
o(b)skoliti 401
o(b)stertъ 612
o(b)tъka 674
obvēčaja 718
obvēčajъ 717
obvēčъ 717
ob vēko 717
o(b)-žřdnqti 560
odъmęti 213

ogava 219
ocholъ 213
okrqtъ 485
onut'a 382
opoka 356, 357
opqka 357
opuka 357
ortiti 517
ortъ 517
osetъ 71
oskolъ 401
oskolъkъ 401
osъka 58
osъkati 58
osъkola 53, 57
osъkъ 58
osъkonъ 58
qditi 388
qsadъ 385
pačędъ 307
palati 525
pariti 595
pelena 515
pelestъ 78, 83
pelesъ 514
peļustъ 78, 81, 83
perelъ 361
pers(ъ)lēg- 436
peręti 336
pędliti 513
pędlo 513
pęskati (se) 445, 550
pęsknqti (se) 445, 549, 550
pęščati 446
pęti (se) 446, 513, 551
pilę 216
pirati 218
piskati 160, 166
piščalъ 160
piščati 160, 166
piščъcъ 168
piti 196
plęna 516
plęva 406, 516
pliska 118
pluti 191

plyti 191
plytva 194
plytvo 194
plytvъ 193
plyтъ 192
plyтъкъ 191
plytvъъ 194
plytvъva 194
plytvъvo 194
plyvati 191
podruga 151
rojiti 196
rokojъ 720
rolëti 407, 525
rolti 236, 555
romъcha 571
romъchъ 571
ropelъ 361
rotъbëga 534
rotъpëga 535
rožďdëti 509, 560
ročina 282
předati 186
přednqti 186
přesti 185
prijatel'ъ 146
prijatel'ica 147
prijatel'ьka 147
prijati 146
prijaznъ 146
přitьka 674, 723
přqdъ 185
přqdъкъ 187
přučati 467
přučiti 464
přutyъ 677
přutyъкъ 677
přutyъ 677
přutyъnъ 677
přchati 721
přpati 686
přpliti 686
přtati 368
přtëti 368
přtiti 368
přтъ 369

přt(ъ)nëti 370
přtъnъ 371
přchati 721
přchъ 732
přšiti 732
přsknqti 547
přti 393
přтъ 393
přt'a 393, 417
přt'ica 417
přt'ьca 417
přt'ьcъ 417
přvati 390, 393
přvati 394
přchati 358, 590
přvati 595
p(ъ)rěľъ 335
p(ъ)rěnja 335
p(ъ)rëti 334
přsknqti 446, 547
přsknqti se 550
přšeno 590
regati 567
rešeto 75
ređiti 615, 620
ređati 567
ređati se 620
ređiti 308
rešnъ 213
ređati 460
režvъ 195
režъ 194
režъкъ 194
ridati 459
rinqti 456
rogъ 162
rqbъ 82
rqda 616
rqdъ 213, 615, 620
rqdъnъ 614
rogati 567
rogъ 618, 620
rqtati 310
rqtiti 310, 709
ručati 216
rucho 216

ruta 213
rutiti 308, 310, 709
r'qtiti 308
r'utiti 308, 310, 709
sadъno 260
sarъ 344, 346
sarъ 344, 346
sasiti 213, 384
serbati 364
seřbъ 153
sëdëti 635
sëd'a 635, 731
sëjati 576
sëpati (se) 377
sëslo 262
skļzati 354
skļziti 354
skoliti 395
skolъka 401
skolъкъ 401
skolъcъ 401
skora 537
skqčati 648
skqdъ 617
skučati 648
skřipa 667
skřipati 666, 669
skřipëti 666, 669
skřipъ 665, 667, 669
(s)křb- 672
(s)křbati 673
(s)kvëkati (se) 608
slëzъ 621
sliziti 623
slizъ 623
slizъкъ 623
slizъ 623
sloboda 311
slqкъ 213
(s)lutati 240
slutъ 213, 240, 337
smuga 219
smura 586
sokъ 53
solna 213
sopëľъ 160

sopěti 160, 167
so(p)ti 160, 167
sorga 362
sovati 649
sqtora 581
sqtorъ 581
sqkati 216
sqbati 364
stava 408
stavъ 408
sterkti 491
stertъ 612
stěnica 216
storbiti 409
storga 490
storžiti 491
storžъ 492
strama 86, 87
stramъ 86, 87
stromiti 92, 181
stromъ 92, 177, 179
strqkъ 418
strumu 219
struna 159
strъměti 180, 237
strъmъ 183
(s)trčati 727
(s)trčkati 662, 727
střb- 409
střbnqti 409
střden 384
stъръ 407, 408
sutі 505
sutъ 505
svęděti 478
svirati 160, 166, 167
svirělъ 160
svirěti 160, 166, 167
svoba 311
svoboda 311
svobъ 311
svorbъ 732
svqdra 478
svřbiti 732
sъkъ 53, 54, 59
sъlegti 601

sъlega 601
sъlekatі 634
sъlekti 634
sъlęga 601
sъlęgati 601
sъlęžaja 601
sъlęžajъ 601
sъlqka 634
sъlučiti (se) 638
sъlučъka 638
sъprokojъ 720
sъръ 711
sъterti 581
sъvislъ 227
syrišče 624
syriti (se) 624
sъcati 54
sъč- 60, 63, 64
sъčaga 66
sъčagъlъ 66
sъčakъ 60, 65
sъčalъ 60, 66
sъčava 53, 60, 64, 634
sъčaviti 64
sъčavъ 53, 60, 63, 64
sъčavъlъ 64
sъčavъje 64
sъčavъjъ 64
sъčěti 66
sъčikъ 68
sъčъcъ 67
sъčъjъ 60, 67
sъjati 576, 723
sъkati 54, 63, 65, 66
sъkovъ 59
sъkovъkъ 59
sъkъ 59, 66
sъrbati 364
šatrati 386
šatriti 386
ščava 61
ščelti 402
ščęděti 617
ščunъ 383
ščupati 408
ščurъlъ 409

ščuta 294
ščutъ 294
šetati (se) 652, 727
šiba 313
šibati 313
šiběti 313
šibiti 313
šibti 313
šibъ 313
šibъkъ 313
šuma 505
šuměti 505
šurъlъ 214
šurъ 213
šurъ 214
šъbnqti 312, 314
tanъ 472
teți 242
tļstъ 543
tļšča 544
torprъ 214
toqrъ 617
toņi 474
trarpъ 214
tromъ 177, 182
trqba 162
trqbiti 167
trъma 183
trъměti 182, 237
trъmъ 183
trčati 631, 661
trřb- 409
trřbъ 409
tulati se 365
tuliti se 365
tunъ 473
turiti 652
tuřati 653
usovъ 650
verditi (se) 529, 530
verdlo 216
verdъ 527
verti 96, 540
veqrъ 273
veqrъ 272
vēgrъ 411

věcha 411
věchъ 411
věchътъ 221, 387
vichati 440, 573
virati 540
vismę 316
viti 440
vĭna 317
vorda 530
vorpa 412, 655
vorpъ 412, 655
vorsiti 579
voršiti 577, 579
vqđiti 221
vřpati 655
vřpsiti 412, 579
vřpti 412, 579
vřsiti 412, 578
vřsiti sę 413
vřskati 728
vřščati 728
vřli 86, 92
vřlina 95
vřvъsa 562
vъsaditi 385
vъsęsti 385
vъvълĕti 447
vълĕti 447
za kълъmъ 175
znobiti 728
zveno 321
zvoniti 167
zvonо 321
zvonъ 164
zvъnĕti 164, 663
zybati 656, 728
žalĕti 728
žaliti 728
želqb- 108
želqbъ 111, 112, 113
želqbъkъ 112
želqbъ 109, 113
želqbъсъ 111
želqd- 108
želqdъ 109, 112, 113
želqdъkъ 109

želqdъ 108, 110, 113
želqdъсъ 109
žerbę 330
žerbъ 330
žęti 330
žichati (sę) 255
žikati (sę) 255
žĭčъ 112
žĭđĕti 508, 560
žuznĕti 664
žuzniti 664
žъмьнъ 329
žъмьн'а 329

Wyrazy litewskie

ežià 264
vangùs 273
véngti 272
vengùs 273
vingrus 273

Wyrazy łotewskie

eža 264
viegls 271
vigo 271
viņgrs 272

Rekonstrukty

a. bałto-słowiańskie

ežĭã 268
oketĭã 76
uĭng-ro- 274

b. bałtyckie

kūkur- 501

c. staropruckie

kuk(u)r- 500
kūkur-t- 501

d. indoeuropejskie

bhaų- 300
bhū- 300
dru-mo- 277
ēgh- 268

gejs- 256
gelandī- 109
ger- 405
ghel- 112, 113, 657
gheldh- 510
ghel-on-d-o- 110
ghredh- 642
ghrou- 300
ghrū- 300
greų- 405
grēų- 300
grəų- 300
groų- 300
g^uel- 109, 113
g^uel-an-d-ī- 109
g^uoy- 276
ghel- 112, 113
ghęų- 312
ghĭ-k-ī- 112
ghĭ-t-ī- 112
ghu- 312
ghų-eno- 312
ker- 289
ker-ųa 289
keųbh-ã 105
keųbh-o- 105
keųp-ã 105
keųp-o- 105
kēų- 502
kū- 502
kəų- 502
k^uel- 248
kāp(h)- 346
kãp(h)- 338, 347
kãp(h)-o- 346
keįp- 379
kleų-d- 374
kōp(h)- 346
kōp(h)- 338, 347
kōp(h)-o- 346
lã-į- 442
leng- 617, 620
meregh- 566
oketã 71, 76
oketi- 71, 76
oketĭã 76

per- 334, 681
perə- 334
peṽ- 394, 417, 446, 551
peṽə- 394
pī- 198
plūtū- 192
plūtūā- 192
plūtūo- 193
poiḱ- 444
po- 417
pō(i)- 198
por- 681
poṽ- 446, 551
präi- 146
preṽ- 678
prē- 334
präi- 146
prī- 146
pu- 417
pür-to- 369
pu-(t)- 394, 417
pū-tei 393
pū-(t)- 394
pū- 446, 551

rej-dh- 459
rejä- 460
reṽ- 309
reṽ-dh- 520
rēi-ā-tei 460
rī- 460
rou- 309
sejk- 54
ser- 363
(s)kel- 102, 402
(s)ker- 537, 673
(s)ker-bh- 673
(s)keṽ- 104, 383
(s)keṽb(h)- 105
(s)keṽp- 105
skēṽ-t- 294
(s)krem-p- 617
skūlp- 283
sküb(h)-o- 105
slei-ğ- 624
(s)leṽ- 242, 337
(s)meṽ- 587
(s)p(h)el- 102
(s)p(h)er- 464

(s)p(h)er-g- 464
(s)p(h)er-k- 464
sprej- 464
spreṽ- 464
(s)preṽ-k- 464, 466
sreṽ- 363
srou-gā 363
stejp- 408
(s)ter- 409
(s)ter-bh- 409
stip- 408
(s)traig- 492
(s)treig- 492
sük- 53
suo-bho- 311
suo-k- 53
suos 311
ueig- 411
ueng(h)- 273
ueng-o- 273
uıng-o- 273
uer-d- 529
uer-p- 655

Władysław Sędzik

WYKAZ PUBLIKACJI
SLAWISTYCZNEGO OŚRODKA WYDAWNICZEGO (SOW)

PERIODYKI:

Acta Baltico-Slavica

t. 21, 1994; t. 22, 1996; t. 23, 1997; t. 24, 1999; t. 25, 2000; t. 26, 2001/2002; t. 27, 2003; t. 28, 2004; t. 29, 2005; t. 30, 2006; t. 31, 2007

Slavia Meridionalis

t. 1, 1994; t. 2, 1999; t. 3, 2000; t. 4, 2004; t. 5, 2005; t. 6, 2006

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej

t. 31, 1993; t. 32, 1995; t. 33, 1996; t. 34, 1998; t. 35, 1999; t. 36, 2000; t. 37, 2001; t. 38, 2003; t. 39, 2004; t. 40, 2005; t. 41, 2006

Studia Kognitywne

t. 1, 1996; t. 2, 1997; t. 3, 1999; t. 4, 2001; t. 5, 2003; t. 6, 2004; t. 7, 2006

Studia Litteraria Polono-Slavica

t. 1, 1993; t. 2, 1996; t. 3, 1999; t. 4, 1999; t. 5, 2000; t. 6, 2001; t. 7, 2002

Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa

t. 24 i 25, 2004; t. 26 i 27, 2005; t. 28 i 29, 2006

Do nabycia po bardzo okazjnych cenach są również zeszyty SN od numeru 12 do 23, które ukazywały się nakładem Poznańskiego Wydawnictwa Naukowego.

SERIE WYDAWNICZE:

Bibliografia językoznawstwa slawistycznego

... za rok 1992, 1995; ... za rok 1993, cz. 1, 1995; ... za rok 1993, cz. 2, 1996; ... za rok 1994, 1997;
... za rok 1995, 1999; ... za rok 1996, 2001; ... za rok 1997, 2003
(Wszystkie tomy pod redakcją Z. Rudnik-Karwatowej)

Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska

- M. Korytkowska, t. 5, cz. 1, Typy pozycji predykatowo-argumentowych, 1992
V. Koseska-Toszewa, V. Maldżieva, J. Penčev, t. 6, cz. 1, Modalność, problemy teoretyczne, 1996
M. Korytkowska, R. Roszko, t. 6, cz. 2, Modalność imperceptywna, 1997
V. Maldżieva, t. 6, cz. 3, Modalność: hipotetyczność, irrealność, optatywność, imperatywność, warunkowość, 2003
M. Korytkowska, t. 6, cz. 4, Modalność interrogatywna, 2004
V. Koseska-Toszewa, t. 7, Semantyczna kategoria czasu, 2006

Język na pograniczach

- Słowiańskie pogranicza językowe*, red. K. Handke, (1) 1992
Studies in the Phonetic Typology of the Slavic Languages, red. I. Sawicka, A. Holvoet, (2) 1991
E. Rzetelska-Feleszko, J. Duma, *Dawne słowiańskie nazwy miejscowe Pomorza Szczecińskiego*, (3) 1991
Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej, red. W. Boryś, W. Sędzik, (4) 1992
W. Szulowska, *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*, (5) 1992
K. Handke, *Polskie nazewnictwo miejskie*, (6) 1992
R. Roszko, *Wykładowiki modalności imperceptywnej w języku polskim i litewskim*, (7) 1993
J. Mindak, J. Sawicka, *Zarys gramatyki języka albańskiego*, (8) 1993
E. Wolnicz-Pawłowska, *Antroponimia łemkowska na tle polskim i słowackim (XVI-XIX wiek)*, (9) 1993
Z. Greń, *Semantyka i składnia czasowników oznaczających akty mowy w języku polskim i czeskim*, (10) 1994
Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych, red. E. Wrocławska, (11) 1994
E. Kędelska, *Studia nad łacińsko-polską leksykografią drugiej połowy XVI wieku*, (12) 1995
K. Handke, *Polski język familijny*, (13) 1995
T. Lewaszewicz, *Łużyckie przekłady Biblii (Przewodnik bibliograficzny)*, (14) 1995
H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, (15) 1996
E. Rzetelska-Feleszko, J. Duma, *Językowa przeszłość Pomorza Zachodniego na podstawie nazw miejscowych*, (16) 1996
A. Zielińska, *Wielojęzyczność staroobrzedowców mieszkających w Polsce*, (17) 1996
Z historii języków łużyckich, red. H. Faßke i E. Wrocławska, (18) 1996
Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe, red. J. Zieniukowa, (19) 1997
L. A. Jankowiak, *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, (20) 1997

- W. Boryś, *Czakawskie studia leksykalne*, (21) 1999
- A. Zielińska, *Mniejszość polska na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, (22) 2002
- I. Grek-Pabisowa, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, (23) 2002
- Języki mniejszości i języki regionalne*, red. E. Wrocławska, J. Zieniukowa, (24), 2003
- R. Roszko, *Semantyczna kategoria określoności/nieokreśloności w języku litewskim*, (25), 2004
- Z. Greń, *Tradycja i współczesność w językowym i kulturowym obrazie świata na Śląsku Cieszyńskim*, (26), 2004
- L. A. Jankowiak, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza. Studium początków polskiej renesansowej terminologii medycznej*, t. 1, (27), 2005
- H. Krasowska, *Górale polscy na Bukowinie Karpackiej. Studium socjolingwistyczne i leksykalne* (28), 2006
- D. Roszko, *Funkcjonalne odpowiedniki litewskiego perfektrum w litewskiej gwarze puńskiej i w języku polskim*, (29), 2006
- D. Rembiszewska, *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku*, (30), 2006
- L. A. Jankowiak, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza. Studium początków polskiej renesansowej terminologii medycznej*, t. 2, *Słownik*, (31), 2006
- M. Stefański, *Czeska krytyka katolicka lat 1918-1938*, (11), 2007

Literatura na pograniczach

- Literatura rosyjska XX wieku. Nowe czasy, nowe problemy*, red. G. Bobilewicz, A. Drawicz, (1) 1992
- Antologia wolnej literatury rosyjskiej*, red. A. Drawicz, (2) 1992
- J. Wierzbicki, *Pożegnanie z Jugosławią. Szkice i portrety literackie*, (3) 1992
- J. Rapacka, *Dawna literatura serbska i dawna literatura chorwacka*, (4) 1993
- G. Bobilewicz, *Wyobrażenia poetycka. Wiaczesław Iwanow w kręgu sztuk*, (5) 1995
- Włodzimierz Majakowski i jego czasy*, red. W. Olbrych, J. Szokalski, (6) 1995
- J. Szokalski, *Czas w poezji Sergiusza Jesienina*, (7) 1995
- J. Sujecka, *Obraz wielkiej przemiany w poezji bułgarskiej 1918–1925*, (8) 1996
- Stępowa legenda. Antologia ukraińskiej małej formy prozatorskiej lat 1890–1930*, red. O. Hnatiuk, L. Szost, (9) 2001
- W kręgu Jesienina*, red. J. Szokalski, (10) 2002

Kultura na pograniczach

- Naród – Tożsamość – Kultura. Między koniecznością a wyborem.*, red. W. Burszta, K. Jaskułowski, J. Nowak, (1) 2005
- A. Gucka, *Obraz emigracji polskiej na łamach „Dziennika Poznańskiego” (1859-1939) i „Kuriera Poznańskiego” (1872-1932)*, (2) 2005

Polszczyzna regionalna Pomorza

- t. IV, 1991; t. V, 1993; t. VI, 1994; t. VII, 1996; t. VIII, 1998
- Wszystkie tomy pod redakcją K. Handke

Prace Slawistyczne „Slavica”

- Problemy teoretyczno-metodologiczne badań konfrontatywnych języków słowiańskich*, red. H. Běličova, G. Neščimenko, Z. Rudnik-Karwatowa, (89) 1991
- L. Moszyński, *Cerkiewnosłowiańskie tytuły ewangelijne*, (90) 1990
- Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, t. IV, *Modalność a inne kategorie językowe*, red. V. Koseska-Toszewa, M. Korytkowska, (91) 1991
- H. Dalewska-Greń, *Selektywna kategoria rodzaju w języku polskim i serbsko-chorwackim (analiza konfrontatywna)*, (92) 1991
- V. Koseska-Toszewa (with cooperation of G. Gargov), *The Semantic Category of Definiteness/Indefiniteness in Bulgarian and Polish*, (93) 1991
- W. Budziszewska, *Zapożyczenia słowiańskie w dialektach nowogreckich*, (94) 1991
- A. Holvoet, *Transitivity and Clause Structure in Polish, A Study in Case Marking*, (95) 1991
- M. Wojtyła-Świerzowska, *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. (Formacje tematyczne)*, (96) 1992
- Synchroniczne badania porównawcze systemów gramatycznych języków słowiańskich*, red. I. Grek-Pabisowa, L. N. Smirnow, (97) 1992
- G. Szwat-Gyłybow, *W kręgu bułgarskiej groteski. O twórczości Jordana Radiczkowa*, (98) 1991
- Procesy rozwojowe w językach słowiańskich*, red. J. Zieniukowa, (99) 1992
- Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, t. V-VI, *Konfrontacja językowa. Słowotwórstwo. Wybrane kategorie semantyczne*, red. V. Koseska-Toszewa, M. Korytkowska, (100) 1993
- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. V, *Leksyka 1*, red. I. Maryniakowa, (102) 1995
- Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian*, Zeszyt III, Seria grecka, red. A. Brzóstkowska, W. Swoboda, (103) 1995.
- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. VI, *Leksyka 2*, red. I. Maryniakowa, (104) 1996
- Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. H. Popowska-Taborska, (105) 1997
- Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian*, Zeszyt 4, Seria grecka, red. A. Brzóstkowska, W. Swoboda, (106) 1997
- Z. Kaleta, *Nazwisko w kulturze polskiej*, (107) 1998
- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. VII, *Leksyka 3*, red. I. Maryniakowa, (108) 1999
- J. Turonek, *Książka białoruska w II Rzeczypospolitej*, (109) 2000
- Słowiańskie słowniki gwarowe*, red. H. Popowska-Taborska, (110) 2000
- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. VIII, *Leksyka 4*, red. I. Maryniakowa, (111) 2002
- M. Wojtyła-Świerzowska, *Prasłowiańskie abstractum. Sufiksalne nomina actionis*, (112) 2003
- Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, t. VII, *Przewodnik po akademickiej gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej*, red. V. Koseska-Toszewa, M. Korytkowska, (113) 2003
- Procesy innowacyjne w językach słowiańskich*, red. Z. Rudnik-Karwatowa, (114) 2003
- Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, red. Z. Kaleta, (115) 2003
- M. Trawińska, *Fonetyka wielkopolskich rot sądowych*, (116), 2005
- K. Morita, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki)*, (117), 2006
- K. Kotyńska, *Esejści o Lwowie. Pamięć, sąsiedztwo, mity*, (118), 2006
- B. Raszevska-Żurek, *Kształtowanie się nazwisk równych imionom w Polsce (wiek XII-XVI)*, (119), 2006
- E. Golachowska, *Język i kultura wsi włościańskich i szlacheckich dawnej ziemi drohickiej na Podlasiu*, (120), 2006

Semantyka a konfrontacja językowa

- t. 1, red. V. Koseska-Toszewa, D. Rytel-Kuc, 1996
t. 2, red. V. Koseska-Toszewa, Z. Greń, 1999
t. 3, red. V. Koseska-Toszewa, R. Roszko, 2006

POZA SERIAMI:

monografie

- I. Dulewiczowa, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska, Fonetyka i fonologia. Grafia i ortografia*, 1993
I. Maryniakowa, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska. Morfologia ze słowotwórstwem*, 1993
V. Koseska-Toszewa, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska, Składnia*, 1993
H. Popowska-Taborska, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, 1993
Skupiska staroobrzędowców w Europie, Azji i Ameryce, ich miejsce i tradycje we współczesnym świecie, red. I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, R. A. Morris, 1994
I. Maryniakowa, I. Grek-Pabisowa, A. Zielińska, *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych kresów północno-wschodnich*, 1996
K. Handke, H. Popowska-Taborska, I. Galsterowa, *Nie dajmy zginąć słowom*, 1996
Z. Kaleta, *The surname as a cultural value and an ethnic heritage*, 1997
K. Handke, *Rozważania i analizy językoznawcze*, 1997
J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich*, 1997
E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, *Antroponimia polska na kresach płdn.-wsch.*, 1998
I. Grek-Pabisowa, K. Handke, M. Ostrówka, A. Zielińska, *Bohatyrowicze sto lat później*, 1998
I. Grek-Pabisowa, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, 1999
I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Współczesne gwary polskie na dawnych kresach północno-wschodnich*, 1999
S. Rudnicki, *Gwara polska wsi Korczunek koło Żytomierza. Fonetyka. Fleksja*, 2000
Z. Greń, *Śląsk Cieszyński. Dziedzictwo językowe*, 2000
H. Owsiany, *Polacy w łagrach rosyjskiej Północy. W świetle relacji, listów i dokumentów*, 2000
S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki*, 2001
J. Sujecka, *Ikona domu*, 2001
S. Karolak, *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*, 2002
K. Feleszko, *Bukowina moja miłość. Język polski na Bukowinie Karpackiej do 1945 roku*, 2002
L. Grzelak, P. Głogowski, M. Stefański, *Bibliografia słowianoznawstwa polskiego za lata 1996-2000*, 2002
K. Feleszko, *Bukowina moja miłość. Słownik*, 2003
R. Grzesik, *Polska Piastów i Węgry Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 r.)*, 2003
I. Kwilecka, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, 2003
K. Handke, *O języku dobrze i źle*, 2004
H. Popowska-Taborska, *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*, 2004
K. Niewiarowska-Bogucka, *Mecenat rodziny Ossolińskich w XVIII i XI wieku na Podlasiu*, 2004
G. Szwat-Gylybow, *Haeresis bulgarica w bułgarskiej świadomości kulturowej XIX i XX wieku*, 2005

- J. Zieniukowa, *Język mniejszości w komunikowaniu społecznym. Studia nad funkcjonowaniem języków łużyckich w XIX i XX wieku*, 2006
- Z. Kowalik-Kaleta, *Historia nazwisk polskich na tle społecznym i obyczajowym (XII–XV wiek)*, tom I, 2007
- Z. Kowalik-Kaleta, L. Dacewicz, B. Raszevska-Żurek, *Słownik najstarszych nazwisk polskich – pochodzenie językowe nazwisk omówionych w „Historii nazwisk polskich”*, tom I, 2007

prace zbiorowe

- Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria*, t. 13, 1992
- Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, red. K. Handke, 1993
- Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku*, red. K. Handke, H. Dalewska-Greń, 1994
- Frido Michałk, Studia o języku łużyckim*, red. H. Faska, E. Rzetelska-Feleszko, 1994
- Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. VI, red. M. Basaj, D. Rytel-Kuc, 1994
- Symbolae Slavisticae*, red. E. Rzetelska-Feleszko, 1996
- Antroponimia słowiańska*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, J. Duma, 1996
- Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, red. K. Handke, 1997
- Onomastyka i dialektologia*, red. H. Popowska-Taborska, J. Duma, 1997
- Historia i współczesność języka polskiego na kresach wschodnich*. red. I. Grek-Pabisowa, 1997
- Myśl białoruska XX wieku. Antologia*, red. J. Garbiński, 1998
- Semantyka milczenia*, red. K. Handke, 1999
- Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków*, red. R. Bobryk, J. Faryno, 2000
- The National Idea as a Research Problem*, red. J. Sujeczka, 2002
- Słowianie, Słowiańszczyzna – pojęcia i rzeczywistość dawniej i dziś*, red. K. Handke, 2002
- Ukraińskie życie kulturalne na ziemiach II Rzeczypospolitej* (płyta CD), red. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, 2002
- Semantyka milczenia 2*, red. K. Handke, 2002
- Prolog nie epilog... Poezja ukraińska w polskich przekładach (pierwsza połowa XX wieku)*, red. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, 2002
- Adam M-ski. Zofia Mańkowska, Dzisiaj i na wieki*, red. J. Garbiński, W. Marchel, 2004

SŁOWNIKI:

- W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. 1, A-C, 1994; t. 2, D-J, 1997; t. 3, K-O, 1999; t. 4, P-S, 2002, t. 5, Ś-Ż i Suplement, 2006
- Z. Sobierajski, M. Trawińska, *Słownik gwarowy tzw. Słowińców kaszubskich*, t. 1, A-C, 1997
- K. Handke, *Słownik nazewnictwa Warszawy*, 1998
- E. Kędelska, I. Kwilecka, A. Łuczak, *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy*, t. 1, A-G, 1999; t. 2, H-M, 2003, t. 3, N-Pleć, 2005
- Z. Rudnik-Karwatowa, H. Karpińska, *Słownik słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego*, 1999
- A. Aksamitow, M. Czurak, *Słownik frazeologiczny białorusko-polski*, 2000
- J. Garbiński, J. Turonek, *Białoruski ruch chrześcijański XX wieku. Słownik biograficzno-bibliograficzny*, 2003